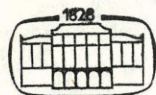

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1977

TARTALOM

A. KÖVESI MAGDA: A finnugor nomenverbumok kérdéséhez	188
A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	250, 507
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIII. közgyűlése	499
A. MOLNÁR FERENC: Hízelkedik 99. — Kukucska	212
BAKOS JÓZSEF: A szitkozódás, a káromlás, a becstelentés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben	119, 241
BALÁZS JÁNOS: Új etimológiai szótárunk a mérlegen 265. — Gombocz Zoltán és a korabeli általános nyelvészet	414
BALOGH LAJOS: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai	104
BARTÓK JÁNOS: Kodály Zoltán megállapításai a beszédbeli nyelvhelyességről	492
BENKŐ LORÁND: A legrégebb magyar szövegemlék-csoport: Bevezető. Általános észrevételek. 130. — A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport: Olvasatok. Értelmezések. 288. — Nyíri Antal köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 382. — Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben 402. — Elnöki zárszó	480
BERNÁTH BÉLA: Adalékok a <i>zaklat</i> és a <i>zakatol</i> kapcsolatához 97. — Zivatar 98. — Éjnek évadán 211. — Éhkopp	336
B. LŐRINCZY ÉVA: Az <i>l</i> , <i>r</i> és <i>j</i> hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban	20
BORZSÁK ISTVÁN: Vitéz János latinsága — magyar szempontból	201
DIENES ERZSÉBET: Az Erdy-kódex a „Magyar nyelvemlékekben” 208. — Bán Imre, A Karthausi Névtelen műveltsége	377
DOMOKOS PÉTER: Harald Haarmann unter Mitarbeit von Anna-Liisa Värri-Haarmann, Die finnsch-ugrischen Sprachen. Soziologische und politische Aspekte ihrer Entwicklung	114
DÖMÖTÖR SÁNDOR: Doboz községi ragadványnevek betűjelei a XVIII—XIX. századból	264
E. ABAFFY ERZSÉBET: A műveltető igékről	9, 176
ERDŐDI JÓZSEF: Időszámításunk	49
FARLE JÁNOS: Az elválasztás szabályozásának időszerű kérdései	344
FAZEKAS TIBORC: A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában	76
FOGARASI MIKLÓS: Magyar <i>huszár</i> — olasz <i>ussaro, ussero</i>	337
GAÁL EDIT: Г. Я. Солганик, Синтаксическая стилистика	111
GÁSPÁRI LÁSZLÓ: Adalékok a nominális stílus természetéhez	87
GERSTNER KÁROLY: Takács Lajos, Egy irtásfalu földművelése	375
GREGOR FERENC: A latin jövevényszavak kérdése a XVII. század közepén Szalárdi Siralmas Krónikája alapján	159
HAJDÚ MIHÁLY: Balogh Lajos—Király Lajos, Az állathangutánzó igék, hivatatók és terelők somogyi nyelvátlasza	230
HARMATTA JÁNOS: Megemlékezés Gombocz Zoltánról	392
HASAN EREN: Az <i>üvecs</i> szó magyarázatához	154
IMRE SAMU: A mai magyar nyelvtudomány néhány szintézise	279
J. SOLTÉSZ KATALIN: Megjegyzések a régi naptári elnevezésekhez	335
KÁLMÁN BÉLA: Lotz János, Szonettkoszorú a nyelvről 370. — Üdvözlő beszéd a Gombocz-emlékünnepegen	426
KÁROLY SÁNDOR: Gombocz Zoltán és Jelentéstana	459
KASSAI ILONA: Szende Tamás, A beszéd folyamat alaptényezői	482
KÁZMÉR MIKLÓS: Georg Heller—Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn	109
KERÉNYI FERENC: XVIII. század végi drámáink személynevei	204
KESZLER BORBÁLA: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	124
KIRÁLY PÉTER: Az óbolgár krónikák <i>Qgre</i> népeve	31
KISS GABRIELLA: Komoróczy Géza, Sumer és magyar?	233
KISS JENŐ: Megjegyzések a tájszótárírásról 221. — Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970. Band I. Ungarisch	362
KOROMPAY BERTALAN: Szempontok a Kalevalához	235
KOROMPAY KLÁRA: Az etimológia elmélete és módszere	366
KOVALOVSKY MIKLÓS: Néhány vázlatpont Ady költői nyelvtanához	257

LAKÓ GYÖRGY: Gombocz Zoltán finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkássága . . .	427
LIGETI LAJOS: <i>Börtü</i> és világosan török eredetű szavaink 146. — Gombocz Zoltán mint turkológus	395
LŐRINCZE LAJOS: †Németh Gyula 129. — Beszéd Gombocz Zoltán emléktáblájának leleplezésekor	385
MIZSER LAJOS: Cserépvár 1568. évi leltára	380
MOLLAY KÁROLY: Hadrovics László, Szavak és szólások	226
MOLNÁR JÓZSEF: <i>Calendarium magiar nielwen</i> 239. — Gombocz Zoltán a magyar kísérleti fonetika úttörője	468
NÉMETH MARIETTA: A Példák könyve jelzős szerkezeteinek vizsgálatából	313
NYÍRI ANTAL: Gombocz Zoltán emlékezete	425
PÁSZTOR EMIL: Javaslat a műveltető igék helyesírási szabályának módosítására . .	213
PÜSPÖKI NAGY PÉTER: A magyar rovásírás eredetéről	303
RÁCZ ENDRE: Gombocz Zoltán magyar grammatikai munkássága	444
R. MOLNÁR EMMA: Szilágyi Ferenc, Csokonai dunántúli tájzsógyűjtése	490
SASVÁRI LÁSZLÓ: A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai	325
SCHÜTZ ÖDÖN: Egy régi török lovas szak kifejezésünkről	67
SIPTÁR PÉTER: Josef Vachek, <i>Written language</i>	486
SOMOGYI BÉLA: Focizás	341
SÓTÉR ISTVÁN: Gombocz Zoltán	387
SZABÓ ZOLTÁN: Herczeg Gyula, A modern magyar próza stílusformái	227
SZATHMÁRI ISTVÁN: Elnöki megnyitó 389. — Gombocz Zoltán és a stilisztika	435
SZENDE TAMÁS: Hangrendi kivételek értelemmegkülönböztető színeváltozásáról 95. — Deme László—Ferenczy Géza—Grétsy László—Szathmári István—Wacha Imre, A rádióbemondó beszéde	117
TAKÁCS LAJOS: Mór, mórós	341
TOMPA JÓZSEF: Földiekkel játszó 1. — Helyesírás és nyelvi valóság 218. — Gombocz Zoltán a tanítvány szemével	409
TÓTH ENDRE: <i>Eötteven seu via Romanorum</i>	194
TÓTH GÁBOR: Gombocz Zoltán és az <i>Eötvös Collegium</i>	421
VELCSOV MÁRTONNÉ: Teher	101
WINKLER ZSUZSANNA: Gombocz Zoltán diákévei	475
ZELLIGER ERZSÉBET: Szövegmutatványok Vága (Váhovce, Csehszlovákia) nyelv-járásából	358
Kisebb közlemények	95, 201, 335
Szó- és szólásmagyarazatok	97, 211, 336
Nyelvjárások	104, 221, 358
Szemle	109, 226, 362, 482
Nyelvtörténeti adatok	119, 239, 380
Különfélék	429
Társasági ügyek	124, 520, 382, 499

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van fölvéve a következő cikkek anyaga: A. KÖVESI MAGDA, A finnugor nomenverbumok kérdéséhez (188—94); BORZSÁK ISTVÁN, Vitéz János latinsága — magyar szempontból (201—4); ERDŐDI JÓZSEF, Időszámításunk (49—66), FARLE JÁNOS, Az elválasztás szabályozásának időszeri kérdései (344—58); FAZEKAS TIBORC, A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában (76—87), GREGOR FERENC, A latin jövevényszavak kérdése a XVII. század közepén Szalárdi Siralmas Krónikája alapján (159—76); KERÉNYI FERENC, XVIII. század végi drámáink személynvei (204—7); LIGETI LAJOS, *Börtü* és világosan török eredetű szavaink (146—54); SASVÁRI LÁSZLÓ, A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai (325—35); TÓTH ENDRE, *Eötteven seu via antiqua Romanorum* (194—201), valamint a Nyelvtörténeti adatok, a Nyelvjárások, a Szemle, a Különfélék és a Társasági ügyek rovata.

Ady költői nyelvtana 257—65
 aggnó 316
aiduco (olasz) 337

„Akadémiai Nagyszótár” 281—7
 álműveltető ige 13—9
 asszonyállat 319—20

asszonyember 320
átható ige 12

bennható ige 12
bertő 146–54
beszélő nevek 206–7
börtü 146–54
börtüs 152
bubucska 212
bürtük 149

chonsa (protoszláv) 338
chosários (bizánci görög) 338

dháratí (szanszkrit) 67
direkt tárgy 17, 177–9
diszke 158

Ēgre (óbolgár) 43
egyházi szavak (a hazai görög katolikusok-
nál) 325–35
éhkopp 336–7
éjnek éj vada 211
éjnek évadán 211
elválasztás (szabályozása) 344–58
Ētöteven hn. 194–201
Érdy-kódex 208–11
erkac (török) 156

faktív ige 17–9, 179–88
fauz-tirage (francia) 341
finnugor nomenverbumok 188–94
focizás 341
fokváltakozási elmélet 431
földi-ek 1–9
futball 341

Gombocz Zoltán 385–480

gyakorló ige 12
Gyulafehérvári Sorok | olvasat 297 | értel-
mezés 302

Halotti Beszéd és Könyörgés | olvasat
291–3 | értelmezés 299–300
hangjelölés 432
hangrend | ~i kivételek 95–7 | ~i tör-
vény 95–7
hansa (gót) 338
hattyú 429
helyesírás ~ a műveltető igéknél 213–8
~ és nyelvi valóság 218–21
hízelkedik 99–100
hizlal 99–100
hizodalom 100
hód 429
hónapnevek (magyaros) 49–66
hunzar 338
husarb (sze.-ho.) 338
hussard (francia) 338
huszár 337–41

időszámításunk 49–66
indirekt tárgy 17, 176–7

jelzős szerkezetek | ~ a Példák könyvében
313–25

kakukk 212
kapogat 336
kauzatív ige 17–9, 176–88
kezdeményező alany 180
kezdeményező ok 180
képző | -i képzős főnevek 1–9
keresztfa 319
kopp 336
koppant 336
koppogat 336
korty 336
Königsbergi Töredék és Szalagjai | olvasat
293–5 | értelmezés 300–1
köp 336
köppent 336
köppöget 336
kötőhangzó | ~ szófaj és jelentésmegkülön-
bztető szerepe 1–9
középrendű ige 12
kukucsháló 212
kukucska 212
kukuk 212

lágý 431
langyos 431
latin jövevényszavak 159–76
lehető ige 12
lélek 318
ligatúra 309–13
l, r és j hangok | ~ azonos magatartás-
formái bizonyos kételemű mshg-kapcso-
lódásokban 20–30

mai magyar nyelvtudomány | ~ néhány
szintézise 279–87
Mauer (német) 341
megfocizzák a flótát 341
mennyország 318–19
metanyelv 96
monogram 309–13
mór, mörös 341–44
mór-tégla 341–44
murus (latin) 341
műveltető igék 9–20, 176–88 | ~ helyes-
írási szabályának módosítása 213–18 |
~ mellett szereplő -*val, -vel* ragos hatá-
rozó 185–86
műveltető | ~ jelleg elhomályosulása 179–
84 | ~ szerkezetek alánya 179–84 | ~
szerkezetek tárgya 185

naptári elnevezések 335
Németh Gyula 129–30
nomenverbumok | finnugor ~ 188–94
nominális stílus 87–95

nyelvatlaszok | ~ összehasonlító vizsgálata
76–87
nyelvföldrajz | ~i módszer 76–87
nyelvi valóság és helyesírás 218–21

- Nyelvművelő Kézikönyv 281
nyelvszemlélet | ~ funkcionális 460—8 |
~ szinkronikus-diakronikus 456—8
Nyíri Antal 382—4
- Qgre* (bolgár) 31—49
Ómagyar Mária-Siralom | olvasat 296—7
| értelmezés 301—2
- ögâç* (török) 156
ögeç (török) 154—9
öttevény út 194—201
ötvösműszavak 151—4
öveç (türkmén) 155
- palatogram 468—71
parancsoló ige 11
Példák könyve | jelzős szerkezetei 313—25
predikatív viszony 453—6
- rovásírás | a magyar ~ eredetéről 303—13
- särkä* (török) 157
suhé 98
süheder 98
- személynevek | XVIII. század végi drá-
máinkban 204—7
szent 316
szentatya 317
Szentlélek 317—8
szintagma 451
szláv elbeszélő források 31—49
szóbeliség | és a legrégebb m. szövegemlé-
kek 143
szófeldrajz 76—87
- tart 67—76
tart (török) 67—76
tata (mongol) 67—76
teher 101—4
településtörténet 76—87
tereh 101—4
- tétető ige 12
tüd (ótörök) 67—76
többesjel | -i képzős főnevek esetében 1—9
tökéletlen műveltető ige 13—9
török eredetű szavak 146—54
török lovas szakkifejezés 67—76
Turkoi (óbolgár) 31—49
turt (csuvas) 67—76
tut (török) 67—76
- Ugre* (óbolgár) 31—49
Új Magyar Tájszótár 280—1
Üngare 44—9
Ungroi (óbolgár) 43—4
uráli etimológiák 190
ussari (olasz) 338
üssaro (olasz) 337—41
usseri (olasz) 338
üssero (olasz) 337—41
- ürü 157
üvecs 154—9
- vad 211
változható| művelő ige 12
Vegre (óbolgár) 430
verba mandativa 11
verbum factitivum 11
visszafocizás 341
Vitéz János | latinsága magyar szempont-
ból 201—4
Vegre (óbolgár) 40
- zakatol 97—8
zakitál 98
zaklat 97—8
zakog 98
zakurál 97
ziher 99
zivatar 98—9
zokog 98
zökög 98
zuhatar 99

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIII.

ÉVFOLYAM

1977.

1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Tompa József</i> : Földiekkel játszó	1
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A műveltető igékről	9
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Az <i>l</i> , <i>r</i> és <i>j</i> hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban	20
<i>Király Péter</i> : Az óbolgár krónikák <i>Qgre</i> népneve	31
<i>Erdődi József</i> : Időszámításunk	49
<i>Schütz Ödön</i> : Egy régi török lovas szak kifejezésünkről	67
<i>Fazekas Tiborc</i> : A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában	76
<i>Gáspári László</i> : Adalékok a nominális stílus természetéhez	87
Kisebbségi közlemények. <i>Szende Tamás</i> : Hangrendi kivételek értelemmegkülönböztető színeváltozásáról	95
Szó- és szólamagyarazatok. <i>Bernáth Béla</i> : Adalékok a <i>zaklat</i> és a <i>zakatol</i> kapcsolatához. <i>Zivatar</i> . — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Hízlekedik. — <i>Velcsov Mártonné</i> : Teher	97
Nyelvjárások. <i>Balogh Lajos</i> : A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadására nem kerülő térképlapjai	104
Szemle. <i>Kázmér Miklós</i> : Georg Heller—Karl Nehring, Die historischen Ortsnamen von Ungarn. — <i>Gaál Edit</i> : Г. Я. Солганик, Синтаксическая стилистика. — <i>Domokos Péter</i> : Harald Haarmann unter Mitarbeit von Anna-Liisa Värr-Haarmann, Die finnisch-ugrischen Sprachen. Soziologische und politische Aspekte ihrer Entwicklung. — <i>Szende Tamás</i> : Deme László—Ferenczy Géza—Grétsy László—Szathmári István—Wacha Imre, A rádióbemondó beszéde	109
Nyelvtörténeti adatok. <i>Bakos József</i> : A szitkozódás, a káromlás, a becseltentés régi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben	119
Társasági ügyek. <i>Keszler Borbála</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	124

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmányu. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—680.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXIII. ÉVF.

1977. MÁRCIUS

1. SZÁM

Földiekkel játszó . . .

1. Többször megvallottam már, hogy jelenkori nyelvi rendszerünkben engem leginkább azok a ködös határterületek ösztökélnek további vizsgálódásra, amelyekben egy-egy lassú, olykor hihetetlenül egyenetlen ütemben érvényesülő változási tendenciának pillanatfölvételre nemigen kínálkozó, zavaros állapotáról kell valóság-hű képet adnunk. Ilyenkor tudvalevőleg a korosztályok s a szociális rétegek hozta eltéréseken túl néha még a csoport-, szak- és tájnyelvek hatásaival is számolnunk kell; így pedig az irodalmi és köznyelvi normák megállapításakor egyénenként és esetenként más-más tanácsot sugallhatnak az embereknek anyanyelvi ismereteik, úgynevezett nyelvérzékük. A grammatikaíró (vagy csak én?) nemegyszer szinte úgy látja, hogy valamiképp az impresszionista festők valóságábrázolását kellene mintául vennie, akik a tárgyak és környezetük, a fények és árnyékok kontúrjait s a színek tisztaságát elmosva, a légkör bizonytalan remegését is érzékeltetni akarták: csak így sejtethetjük meg mi is dialektikusan a jelzett nyelvi mozgást, állandó vibrálást a szinkrón rendszer leírása során. Persze e ma talán némelyek szerint divatellenes felfogásom ellenére — vagy éppen emiatt — rendkívül nagyra becsülöm az olyan, hatalmas szakértői gárdától összeállított szótári korpusz egyes szócikkeibe foglalt alaktani, pontosabban szófaj- és ragozástani részletszabályokat, amilyeneket az ÉrtSz.-ban találok; s különösen sokra értékelem PAPP FERENCnek modern elvek szerint, gépi eszközökkel készített új monográfiáját (A magyar főnév paradigmikus rendszere. Bp., 1975.), melyben az említett szótár címszavaihoz mellékelte „nyelvtani szereléseket” összegezve — olykor értelemszerűen pótolva vagy kiegészítve, egyszer-egyszer kritikai megjegyzéssel is kísérve — nagyarányú és minden eddiginél egzaktabb szinkrón részrendszert dolgozott ki mai főnévragozásunkról. (Ilyen szellemű bírálatomat l. MNy. LXXII, 494—97.)

Most mégis megkísérlem egy PAPP FERENC munkájában már tárgyalt kisebb nyelvtani jelenségcsoportnak külön, mikrofilológiai szempontú áttekintését (tőle vett példáimat többnyire az ő a tergo betűrendjében tartva). Mindenekelőtt a bevezetőben említett, bonyolult vibrálást kívánom még valószerűbben szemléltetni; de egyúttal a magam néhány korábbi fogalmazását is szeretném pontosabbá tenni. Úgy gondolom amellet, hogy némely még ma is ingadozó nyelvhasználat esetében jobb (értsd: a kedvező nyelvi fejlődés irányába eső, de ebben sem dogmatikus) nyelvművelő tanácsot is adhatok majd kortársainknak. (Az persze elkerülhetetlen lesz, hogy egy-két kisebb ellenvetést, illetőleg kiegészítést ne fűzzek az ÉrtSz.-nak Papp-féle feldolgozásában található részmegállapításaihoz, illetőleg az említett kiegészítésekhez. Ilyen megjegyzéseim viszonylagos mennyisége egyébként szinte meglepően kicsi.)

Pontosabban a főnévből elsősorban melléknevet, másodsorban (különféle arányban megoszló) mellék- és főnevet alkotó *-i* képzős közszevink (közülük szintén csak főneveink) zérus, illetőleg *a/e* kötővagy előhangzós *-k* többesjelének mai használatával kívánok foglalkozni. (Papp e képzőt *-i*-nek írja, ezzel is megkülönböztetve a *cuki*-félék végén levő, szintén denominalis *-i*² nomenképzőtől.)

2. A címben leírt Csokonai-sort mint tárgykörünk jelképét Déry Tibortól tulajdonítottam el. „Újabb napok hordaléka” című reflexiógyűjteményében ugyanis szó esik egy fiatalon s naíval (alkalmazottként) hozzájuk került falusi lányról. Ez egy-kettőre „kitanul” új, fővárosi környezetében: előbb csak egy-egy falujabeli legénynek ad jó szívvel átmeneti éjjeli menedéket a szobájában, de végül — írja szelíd, szójátékos malíciával Déry — „El kellett válnunk a földiekkel játszó égi tüneménytől”, mert egyre „Újabb földik váltották egymást” az ágyában (51).

Én az *-i* utáni ilyen vagy efféle (*reggeli-k*: *reggeli-e-k*) kötőhangzóbeli szembenállást korábban — egy kissé elnagyolva — csak a fő- és melléknévi szópárokban, azaz szófa-j-megkülönböztető szerepében tartottam számon (vö. pl. 1965/1971-ben: AnyÓrj. [szerk. FERENCZY GÉZA] 126). Az iménti példában (*földi-k*: *földi-e-k*) viszont ez az oppozíció azonos szófajtságon belül jelentkezik, egyúttal két főnévi jelentést is megkülönböztet: a zérus kötőhangzó a pluralisi alakban az 'azonos lakóhelyről származó, baráti ember', az *e* kötőhangzó az antikizáló, költői 'halandó ember (szemben a „halhatatlan égiekkel”)' értelmet jelölte.

De menjünk tovább ez alakhasadás elemzésében! Az ÉrtSz. II. kötete (1960.) a melléknévitől római sorszámmal elhatárolt főnévi *földi* szó többesét a jelentésektől függetlenül, egyetemesen *-ek* toldalékosnak mondta. Azért Papp ezt a kettős szófajú szót nem is tárgyalhatja sem a csak *-k*-val, sem az ingadozva *-k*-val vagy *-ak/-ek*-kel járó, kivételesebb viselkedésű főnévi példaszói közt (i. m. 82 kk.). Pedig hát az iménti *földi-k* kis házi példatáram adatai szerint nem is alkalmi-egyszeri használatot rögzít. Így én legkorábról 1839-ből idézhetem: „Mi történik itt földik? kiáltott [Zokoli]” (Jósika Miklós: Csehek I, 28). További, immár kortársi előfordulások pl.: „A mellékutcaikból jöttem, 11 barátommal földik voltunk” (Kassák Lajostól id.: Kortárs 1958/9: 429); „Hamarosan rájöttek, hogy földik, találkoztak, felemlegették a régi helyeket” (Koroknai Zsuzsa műfordításában: Nagyvilág 1963/12: 1783). Ellenkező alakhasználat 1918-ból: „Félig-meddig földiek voltunk, én karcagi, ő kisújszállási” (Tersánszky J. Jenő: Kísérletek, ifjúság 5). Egy hasonló főnévi *földiek*-et idéz az ÉrtSz. is Kaffkától; de a dolog fonáktségéhez tartozik még, hogy ugyane szótár egy (köznyelvi?) *~k* *vagyunk* példát is említ, tehát mindjárt önmaga ellentmond az egyetemesnek jelzett *-ek* főnévi toldaléknak! (Hogy a Tersánszkyból és Kaffkából vett *földiek* használatában szerepe volt-e az akkori keleti regionális szokásnak, arról nincs megfelelő képem.) — Az élőnyelvi ingadozás nehezen szabályba foghatóságát mutatja továbbá az is, hogy az én példáim — Jósikáét és Déryét nem nézve — állítmányi szerepben, azaz esetleg valamelyest melléknévinek is vehető értékben szerepeltetik a *földi* névszó többesét. — E kettős használat egyébként még nem cáfolná persze azt a MMNyR.-ben adott, igenen hozzávetőleges és félreérthető fogalmazású „szabályt”, hogy „Az *-i* képzős főnevek egy része szintén [értsd: a melléknevek módjára] kötőhangzóval kapja a *-k*-t: értelmiségi-e-k” (I, 517); sőt inkább megérteti, miért nem adhattam akkor és abban a terjedelemben egzaktabb normát.

S bár egyetlen példa tárgyalása után még egy kissé korai, rögtön megjegyzem: a kötőhangzónak ilyen szófaj- és jelentésmegkülönböztető szerepe nyelvfejlődésünk szempontjából általában hasznos, mert árnyaltabbá és egyértelműbbé teszi közléseinket. Idegen hatás sem játszhat közre benne, sőt alaktanunk újabb fejlődésében általános tendencia lévén (vö. CIFU 2/1: 538–41), nyelvművelésünknek mindenképp örömmel kell számba vennie.

3. Az így előbukkant kis zavar ismeretében az is érthető, hogy némi aggálllyal néztem Papp Ferencnek ilyen alapon — pusztán elszigetelt szóegyegek formális jellemzése alapján — kapott szójegyzékeire: vajon kiadnak-e ezek bizonyos egyetemesebb, azaz egyszerű formai és szemantikai funkcionális típusokat, s főként: jelezhetik-e a mai mozgást?

De még azon is meditálnom kellett, hogy egészen helyes volt-e egy merőben más összetételű (például fiatalabb átlagkorú) debreceni munkaközösségnek (vagy vezetőjének egyedileg?) ezen a ponton is kiegészítenie és ezzel mintegy helyesbíténie az ÉrtSz. szakértőitől összeállított anyagot. Ugyanis Papp szavai szerint a főnevek *-ak/-ek* toldalékolású fő típusától való „eltéréseknek ezt a [közölt] listáját úgy állítottuk össze, hogy felvettünk rá minden olyan esetet, amikor az ÉrtSz.-ban csak annyi volt [a kritikus főnévi paradigmai toldalékok közül]: »-t, -je« vagy »-t, -ja« — maga a többes alak tehát explicit formában nem volt adva, előhangzótlan voltára csak a »t« allomorfolakból lehetett következtetni. Az ÉrtSz. készítői valószínűleg szintén így gondolták — közvetve ezt látszik támogatni az a körülmény, hogy viszont az esetek nagyobb részében (ti. a szabályosakban) kiírják külön a többes (előhangzós) allomorfját is; ugyanígy tesznek az ingadozások esetében is.” (82.)

Nos, a valóságban — tudjuk — akármelyik formájú többesjel van is a szón, a szabályos egyes számú tárgyrag csupán pusztán *-t*, a kritikus személyrag ugyancsak egyedül *j-s* kezdetű lehet; sőt a kettős szófajúak melléknévi „fele” értelmezői egyeztetésben szintén így toldalékolódik. Ebből tehát elvszerűen nem következnek, hogy e ragmorfémákhoz szükségképp *-k* jel illik. Abban azonban teljesen igaza van Pappnak, hogy az ÉrtSz. az *-ak/-ek*-nek (akár csak ingadozó) használatát „az esetek nagyobb részében” nem hagyta jelzés nélkül.

Csak hogy: a) A szótár csupán némelykor (pl. a *torontáli* cikkében) jelzi, hogy a *-k* vagy *-ak/-ek* főnévi toldalék jelentésenként hogyan oszlik meg. Sőt a *földi* esetében — láttuk — *-ek* főnévi többesjelet ad meg, holott a szerkesztők maguk a kritikus jelentésben *-t*-t használtak; s ezt például a debreceni közösség nem helyesbítette. (Papp a *torontáli*-ban jelzett, értelem szerinti megoszlást sem jelzi, holott a *-k* itt már forrásában is csak a ’szónyeg-fajta’ értelemhez tartozott.) b) Bár valamennyi listatagot nem ellenőriztem, a főnévi, ’kolbász’ értelmű *csabai*-hoz a szótár szintén csak *-t, -ja* szerelést közölt, a monográfia a szót mégis a 83. lapon, az *-ak* toldalékos („mn—fn”) csoport élén említi, nem pedig a 82. lapon, a *-k* morfémásak megfelelő jegyzékében. (Persze abban igaza volna, hogy az ÉrtSz.-ban mellőzött ’csabai lakos stb.’ főnévi jelentésben *-ak* volna a többesjel; de itt nem erről van szó.) c) Papp nem számol kellően azzal a lehetőséggel, hogy az ÉrtSz. szerkesztői olykor talán nem is tudták megállapítani, él-e egyáltalán a plurális forma, s ha igen, hogyan. Igaz: a szótár többször jelzi, ha a szó rendesen egyes számban használatos, így pl. az *érmelléki* főnévről, ’borfajta’ értékben. De úgy látom, hogy nem mindig! A monográfia tehát *-k* jelet vesz föl még a tájnak mondott *hátyi* szó mellé is: de vajon mindenütt így mondják-e, ahol egyáltalán él? — S ugyanilyen egyéniesnek tartom, hogy Papp az ÉrtSz.-ban csak *-t* tárgy-

raggal jellemzett, főnévi *falmelléki*-t besorolja az *-ek* morfémájúak közé (83): én sohasem hallottam többesben. d) Papp egyébkor is *-k*-val egészít ki egy-két olyan főnevet — ide értve a kettős szófajúak főnévi tagját is —, amely mellett az ÉrtSz. s e m m i f é l e nyelvtani toldalékot sem ad meg (pl. *senkiházi*, *pálpusztai*). Ez jogos is mindazon problémátlan összetételi utótagok esetén, amelyek egyszerű szóként már ugyanúgy „szerelve” vannak; így a *reggeli* főnév *-t*, *-je* végződéséhez illő *-k* jelet helyesen teszi ki Papp a *próba*-, *villás*- és *zónareggeli* után is. Am a *senkiházi*, *pálpusztai* más típus, mint a *házi*, *pusztai*! — Érthető az is, hogy ha az ÉrtSz. a *-t*, *-ja*-val minősített főnévhez olyan jelzést tesz, amely szerint rendszerint e g y e s számban él, akkor ezt Papp sem veszi rá a *-k* többesűek listájára. Ilyen pl. a bort jelentő *tokaji*. (Függetlenül ettől 'tokaji borfajták, palackok' értelemben a *tokaji-k* szerintem nemegyszer hallható, megkülönböztetésül a 'tokaji lakosok'-at jelentő *tokaji-ak* alaktól.) A zavart — nem az ÉrtSz. pontos követése, hanem az esetleges kiegészítő egységesítés és helyreigazítás szempontjából — az okozza, hogy a valóságban ugyanilyen viselkedésű *somlai* 'borféleség' szót Papp bátran fölveszi a *-k* jelesek közé (82), mivel a szótár itt nem jelezte, hogy rendszeren egyes számban él. De hisz a *somlai-k* csak szórványosabb még a *tokaji-k*-nál is.

A debreceni kiegészítések tehát itt-ott eltérhetnek az ÉrtSz. szerkesztőinek alakítani fölfogásától. Mégis őszintén elismerem, hogy Papp Ferencnek lényegében az ÉrtSz. nyomán összeállított — bár helyenként módosított — jegyzékei hozzávetőlegesen mostani formájukban is, nekem is nagy segítséget nyújtottak a szabályok további finomításához, amint korábbi munkáinak is sok fontos tanulságot vagy ötletet köszönhetek.¹

De előrebecsátom: az alábbiakban erősen támaszkodom alkalmoszerűen összegyűlt céduláimon túl saját nyelvérzékemre — ami nyilván ugyancsak egyénies lehet, bár nyelvi környezetemen kívül egy-két szakember véleményét is kikértem a megfelelő szaknyelvi használat kérdésében. (Sajnos, nagyobb szakszótáraink nem térnek ki az effajta szók többesére.)

4. Ha mármost az *-i* képzős szók főnévi kötőhangzó-használatában legalább kisebb körökben, illetőleg megközelítő érvényű n y e l v t a n i szabályosságokat keresünk, szerintem főleg s z e m a n t i k a i vizsgálatra van szükség. Szinte egész következetesen *-ak/-ek* jellemzi ugyanis a világosan földrajzi tulajdon- és köznévből származó szókat, ha ezek s z e m é l y t jelölnek: pontosabban az ott lakókat, onnan származókat stb. Ez voltaképp „implicit” formában az ÉrtSz. egyes szavainak Papp közölte jegyzékeiből is kitűnik, pl. *amerikai-ak*, *pesti-ek*; *házi-ak*, *vidéki-ek*; az ÉrtSz.-ban nem szereplő szóval: *tengerentúli-ak*; a régibb politikai nyelv divatszavával: *lajtántúli-ak* 'osztrákok'. (Türr István ugyan 1867-ben a *Lajtán túlikkal*-t írt, l. Jókai: Lev. [krit. k.] II, 157; de levele végig rossz magyarságú.) A valóságos nyelvi példák száma persze sokszorosa az ÉrtSz.-ban megadottakénak: ismerjük is őket az *alaszakai-ak*-tól a *zanzibári-ak*-ig, a *zuglói-ak*-tól a *kiskunfélegyházi-ak*-ig vagy a *Karinthy Frigyes úti-ak*-ig, a *II. emeleti-ek*-ig stb. Sőt az írói névadás folytán természetesen fogadjuk a *Bontó megyei-ek*, *porvári-ak*, *kiszohiniai-ak*-féléket is, legalább az irodalmi nyelvben.

Ez a szabály olyan erős, hogy ahol az ÉrtSz., illetőleg az ő nyomán

¹ Bár nem jelentős, jelzem, hogy alább kirekesztettem a vizsgálódásból a főnévi alapszós, *-i* képzősök közül Papp három főnévi példáját: a *lengedi-t*, a *parányi-t* s az *igazi-t* (82–3); okaimat most nem részletezem. Itt jegyzem meg, hogy nekem csak *senkiházi-ak* alakú plurális adatom van, l. például Bóka László: Nandu I, 100; II, 103.

Papp egy ilyen morfémasorú főnevet pusztán más értelemben vesz föl, s így csak *-k-s* többséssel jellemez (*kölni*, *liptói* stb.), a valóságban ott is él egy ritkább, személyeket jelölő *kölni-ek*, *liptói-ak* stb. főnévi alak. Vö. a szótár *torontáli*-jának helyesen kétféle főnévi plurális használatával. — És megfordítva: ahol Papp az ÉrtSz.-nak többes toldalék nélküli címszavát ilyen értelemben *-ak/-ek* toldalékúnak veszi föl, ott is előfordulhat, hogy nem személyre vonatkoztatva a pusztán *-k* jel is fel-felüti már a fejét. A *tokaji-ak* mellett megjelent *tokaji-k*-ről már szoltam. Ehhez hasonló eset, hogy a *hegyaljai-t* a monográfia saját kezdeményéből az *-ak* toldalékos szavak közé sorolja; de a borkimérésekben és -árudákban — csekély ebbeli tapasztalataim szerint — fajtákra vagy buté-liákra értve a *hegyaljai-k* is hallható. — A *földi-k*: *földi-ek* jelentéshez kötött részleges ingadozásáról volt szó. De effajta kettősség, sőt zavar természetesen másutt is akad. Az ÉrtSz. nyomán Papp utal pl. a főnévi *liliputi* szónak kétféle (*-k* vagy *-ak*) jelére (83): ennek nyilván az van a háttérben, hogy a közbeszédbeli használók zöme nem tudja, hogy a *liliputi* az írói képzelet alkotta *Liliput* országnév *-i* képzős származéka, s így bátran toldalékolja — mondjuk — a főnévi *kicsi-k*, *strici-k*, *törpé-k* t ő s z ó mintájára is.

De emellett is feltűnik Papp Ferencnél a *senkiházi-k* és a *semniházi-k* vagy *-ak*, továbbá a *semniházi* analógiájára szintén *-k* vagy *-ak* toldalékúnak mondott *kutyaházi* és *széllházi* ellentmondása (82—3; megjegyzendő: a *szarházi-t* meg Papp az *-ak* jelűek közé osztotta be). Ám az effélék *-házi* utótagja már amúgy se igazi helyre vonatkozik, az így mutatkozó zavaros összkép tehát nem csökkenti a tőlem fölállított idevágó szabályosság érvényét, társadalmi beidegződöttségét.¹

5. Az imént tárgyalt, hagyományos toldalékolás nagyjában jellemzi a fölismerhetően más jelentésű alapszóból alkotott, de szintén s z e m é l y e k r e é r t e t t főneveket is, tehát amelyek pl. hovatartozást, foglalkozást stb. fejeznek ki. A szótári korpuszból ilyenek a tág értelemben vett párthoz, társadalmi réteghez, akár laza egyesülésekhez való kapcsolatra utalók, mint *bal-* és *jobboldali*, *köztársasági* (így értve), néhány *-párti* utótagú szó, az *ellenzéki*, *nemzetiségi*; *értelmiségi*, *egyéni*, *szövetkezeti* (így értve őket), az *-ügyi* utótagúak; a *-rendi* utótagú szerzetesnevek; a *vasúti* és a szótárban nem található többi foglalkozásnév (a *minisztériumi-ak*, *egyetemi-ek*-félék) — és így tovább, egészen a *bizalmi-ak*-ig. Persze nemegy más keletkezésű szót analógiásan ugyancsak ide kapcsolhatunk, pl. *ciszterci*, *kartauzi*.

Ebben a jókora csoportban mostanság mégis több szót hallottam már pusztán *-k* jellel is, bár inkább csak a kevésbé gondos társalgás nyelvében. Ez azonban rendesen akkor fordulhat elő, mikor a főnévnek (legalább egy-egy szaknyelven belül?) a megkülönböztető terminus technicus jellege már erősebb, mint a hagyományos analógia kohéziója. Ilyenek pl. a *bizalmi-k*, az *egyéni-k* (tudniillik: gazdák), *értelmiségi-k*, *szövetkezeti-k*; de ismertem a *ciszterci-k* mellékalakot is. S hogy a rádióból följegyzett „Akkor a *munkanélkülik* közt voltam én is” adatom nem csupán az én rossz megfigyelésemről vagy a riportalanynak merőben hibás magyarságáról tanúskodik, azt hadd valószínűsítsem egy irodalmi példával. A *munkanélküli* szót az ÉrtSz. és Papp természetesen *-ek* toldalékkal említi, ám Déry Tibor a minap így elmélkedett: „A szolgálak [értsd:

¹ Sőt ez a jelentéstani kötöttségű *-ak/-ek* többséjelzés olyan természetes ma is, hogy kiterjed a hasonló alapszavú *-beli* és *-si* képzős főnevekre is: *végbeli-ek*, *várbeli-ek*; a szótárban nem szereplők közül *szovjetunióbeli-ek*, *egyesült államokbeli-ek*; illetőleg *falusi-ak*, *tanyasi-ak*. Vö. a 7. pont jegyzetével.

a gépek], akiket gyöngye kezünk megsegítésére találtunk ki, s ma már kezünk helyettesítésére törekednek, izmaink kímélése ürügyén *munkanélkülikké* teszik őket” (1975: Újabb napok hordaléka 22). — Papp az ÉrtSz.-nak egy pártállásra, felfogásra utaló melléknévi-főnévi szavát, a *függetlenségi*-t saját kiegészítése alapján a (főnévi) *-k* többesjeles csoportba osztja be (82). Én ezt a Mikszáth- stb. művekből is, a beszédbeli használatból is csak *-ek* jelű többessel ismertem meg. Ha Papp besorolása valóban adatszerűen igazolható, akkor ez is az ingadozó *munkanélküli-k* példája mellé tartoznék, s szintén a csoport némileg bizonytalan viselkedését erősítené. (Én még akkor is legfőljebb a *-k* vagy *-ek* jel csoportjába tenném.)

Nem vitás, hogy ma ez utóbbi főneveket — mint nyelvművelő — általában magam is inkább *-ak/-ek*-kel toldalékolgatnám többesben, s az ÉrtSz.-nak meg Papp Ferencnek ilyen értelmű jelzéseit tartom helyesnek. Az iménti néhány ingadozásra csupán az alábbiak előkészítéséül hívtam föl a figyelmet.

6. A különféle, n e m s z e m é l y e k r e értett képzések közt ugyanis az ilyen eredetű és jellegű megoszlás már egyáltalán nem megy ritka kivétel-számba, bár idevágó példáim — úgy látszik — csak az újabb évtizedekbeli gyorsabb felhalmozódást igazolják.

Nézzük először újra a f ö l d r a j z i tulajdon- vagy köznévből képzetteket, s itt is vessünk mindenképp egy pillantást a nyelv múltjában! A mai *kocsi* szó tudvalevőleg a *Kocs* községnévből lett, s a *kocsi szekér*-féle szerkezetek melléknévi jelzőjéből önállósult főnév (vö. TESz.). Ezt, mivel képzésmódja elhomályosult, szinkrón szempontból Papp érthetően hagyta el a *-k* jeles főnévi származékok jegyzékéből: múltja most mégis tanulságos lehet. A *tengeri búzá*-ból lett *tengeri* főnév képzett volta ugyanis szintén erősen elhomályosulóban van, ám ez még rákerülhetett Papp megfelelő listájára (82). Hadd idézzem ez utóbbiról most szemantikai szempontból a *somlai, asztali, ementáli, liptói, hátyi~hátí, pálpusztai, földalatti, kölni, tengeri, szabadtéri, zárthelyi* (82), a vagy-lagos többesűek közül a *körmöci* és a már tárgyalt *torontáli* (83) szót: valamennyi egy korábbi j e l z ő s s z e r k e z e t é r t e l m é t sűrítve magába, egy-egy s a j á t o s d o l g o t jelent. Vagy egy különleges eredetű vagy rendeltetési helyű bort (*somlai*, illetőleg *asztali*); vagy egy tejterméket (*ementáli, liptói, pálpusztai*); kosárfajtát (*hátí*); illatosítót (*kölni*); gabonát (*tengeri*); vizsgadolgozatot vagy vizsgát (*zárthelyi*).¹

Ez a jelentéstani kötöttségű *-k* : *-ak/-ek* megoszlás még egyébkor is elég természetesnek hat (hatna), amikor az ÉrtSz. csak *-ak/-ek* jelű többesről beszél. Maga Papp szintén tanulságosan ír erről: „A *debreceni* mn-fn a listán a szabályosok [= *-ak/-ek* morfémák] közé került (*debreceniek*), mert a [szócikk]-fejen csak ezt az információt találtuk. A valóságban bonyolultabb a helyzet: a MMNyR.-hez hasonlóan (I, 517) az ÉrtSz. is megállapítja, hogy e lexéma második főnévi jelentésében (‘kolbászok’), bár e többes ritkán használatos, de ha van, így van: *debrecenik*. Itt tehát alkalmasint már célszerűbb lenne homonimákról beszélni: a *debreceni*¹ fn ‘debreceni ember’ — *debreceniek*, a *debreceni*² fn ‘kolbász’ — *debrecenik*. Hasonló szóhasadások esetleg másutt is várhatók e szavak körében” (83). Sőt abban méginkább igaza van, hogy az efféle képzések ‘lakos’ stb. jelentésben gyakoriak többesben, a többi azonban „éppen nem képezte a többes alakot”, így a ‘húspari termék’ értelmű *párizsi* sem (bár én már a *párizsi-k* minőségéről is hallottam beszélni; l. uo.; vö. a 4–5. pontunkban mondottakkal is).

¹ A *-beli* képzősek közül ide tartozik a *lábbeli* is, erről l. a következő pont jegyzetét.

E részleges, sokszor ma is ingadozó szemantikai kötöttségű alakhasadás azonban szerintem még annyi sok más címszó esetében is megindult vagy megindulhat, hogy aligha tudnánk mindig elfogadhatóan megvonni a határt; így én jelenleg nem is erőltetném a homonimákként való minősítést. (Az ÉrtSz.-ban levő *torontáli* szónak két főnévi alak- és jelentés szerinti változatára Papp sem javasolta ezt.)

Mert itt van például a *hollandi* mellék- és főnévnek főnévi értéke. Az ÉrtSz. ehhez *-ak* jellel két értelmezést ad: az egyik személyekre, a másik egy papíripari gépre utal. Nos, az előzőre bizonyosan érvényes a kötőhangzós többes, de az utóbbiban nyilván legalábbis váltakozik a *-k*-ssal, ha a többes a szaknyelvben egyáltalán szokásos. (A NAGY—KLÁR-féle 1961-i „Magyar—német műszaki szótár” szerint a gépipari *hollandi* műszó él még a *hollandiánya*, *besűrítő hollandi*, *érintőkerekes hollandi*, *fehérítő hollandi*, *foszlató hollandi*, *őröl hollandi*, *hulladékfeldolgozó hollandi*, *kettős hollandi*, *kísérleti hollandi* kifejezésben [ezek értékében?] is; de többesére nincs utalás.) Az ÉrtSz.-ban meg nem adott 'sporthajófajta' jelentésű főnevet azonban a sportnyelvből csak *-k* jelesen ismerem, vö.: „Magyar versenyzők is részt vesznek . . . a vitorlások Európa-bajnokságán, a repülő *hollandik* osztályában” (Népszab. 1966. júl. 2. 16; BÁNHIDI ZOLTÁN sportnyelvi monográfiájában e műszót nem találtam meg). — A 'kutyafajta' értelmű *bernát-hegyi* többesét szintén ismerem *bernát-hegyi-k* alakban, ma már talán magam is így mondanám (?), hogy megkülönböztessem a szerzeteseket jelentő *bernát-hegyi-ek*-től. (Vagy a kissé más eredetű *kanári-k* analógiájára?) Írott mai szövegből azonban a kutyatípust jelentő *bernát-hegyi* és *újföldi* főnevet csak kötőhangzós többesjellel idézhetném. Noha az ÉrtSz. a kutyát jelentő *bernát-hegyi*-hez nem közöl toldalékot, s példái végig inkább melléknéviak, Papp ezt is az egyértelműen *-ek* jelűek listáján közli. Ám Páskándi Géza *muraközi-k* adata (Tű foka 34) engem is eléggé meglepett. — Egy vendéglőben pedig a „főúr” mellett állva *parádi-k*-at hozatott föl a raktárból. — Az ÉrtSz. minden értelemben *-ak* többesjellel közli a főnévi *hazai-t*; ám 'otthonról kapott ételiszter(csomag)' értelemben a tőlem megkérdezettek szerint vagy csak egyesben él a *hazai*, vagy inkább *hazai-k* alakban kellene mondanunk, ha erőltetve mondanánk is. — Az ÉrtSz. szintén *-ak*-kal jellemzi a *nápolyi* főnévi használatát, jelentésétől függetlenül. 'Édességfajta' értékében azonban erre is az áll, amit az előbbi szóról mondtam. (Papp a *nápolyi-t* nem vette föl jegyzékeibe.)

De ne folytassuk! Nyilvánvaló, hogy a helyre utaló alapszóból *-i*-vel alkotott származékok mint főnevek könnyen válnak ráértéssel valamely termék, termés, növény- (vagy esetleg állat)fajta stb. műszói megnevezőivé, a társadalmi gyakorlattól függően. S mennél jobban eltávolodnak nyelvi „közlemékezetünkben” egykori melléknévi jelzői értéküktől, annál könnyebben kezdenek többesben ma *-ak/-ek* mellett *-k* jelváltozatot fölvenni, illetőleg az utóbbinál megállapodni. — Nyelvművelő szempontból ezt a tendenciát általában melegen üdvözölhetjük, hacsak nem lesz valaki izléstelenül merész a még nem élő új variánsok anticipálásában, vagy nem okoz az ingadozással, pontatlan használattal nagyobb zűrzavart a nemzeti nyelvben.

7. A n e m f ö l d r a j z i névből *-i*-vel képzett, hasonlóképp főnévi használatú származékok n e m s z e m é l y t jelentő egyes csoportjában ezek után könnyű fölismerünk a nyelvi mozgás hatóerőit. Ezért *-k* jelűek pl. többesben Papp jegyzéke szerint az i d ő jelentésű alapszóból lett é t k e z é s -nevek: *reggeli*, *esteli*, *tízórai*; a legtágabb értelemben a l k a l m a t , v o n a t -

kozást, tárgykört, használati időt, jogosultságot stb. jelölő alapszók különféle származékai: *családi, nappali, polgári, havi, öregségi, érettségi, szegénységi, éjjeli, elemi, kereskedelmi, fegyelmi, eredeti, különbözeti, térti, estélyi* (és jelzős összetételei), *felvételi, albérleti, zárthelyi, napközi*. (Egy-egy kétesebb hovatarozású szót elhagytam a jelzett listákból, hogy jobban lássuk a lényegét.) Értelmük szerint láthatólag vannak köztük bőven az oktatás világában megrövidült vizsgafélék (pl. *érettségi, felvételi*), iskola típusok (*polgári, elemi* stb.); mások a hivatali-gazdasági életben alakultak ki (így: *öregségi, szegénységi, fegyelmi*); ismét továbbiak a felhasználásra utalnak (mint a *családi sör*-ből elvont *családi*, az *éjjeli edény*-ből sikeredett *éjjeli*); stb.¹

Mondanom sem kell, hogy az élet a kisebb-nagyobb nyelvi góciókban napról napra fölvet újabb efféle többesjeles alakulatokat. A Papp Ferenc-féle jegyzékekből — úgy látom — kimaradt az ÉrtSz. „fn-mn” jelzetű, ragozástani szerelés nélkül hagyott *háztáji* szava: pedig ma a termelőszövetkezetiek életének és munkájának fontos része folyik a *háztáji-k*-on. Vö. a Magyar Nemzet „Kiskertek, *háztájik*” cikkcímével (1976. ápr. 23. 5). — Az ÉrtSz. sem vette föl a *személyi igazolvány* szerkezetben élő melléknevet és az önálló főnévként használatos *személyi* szót, noha ez az *-i* képzős származék is fontos része mindennapi életünknek és az állami ügyintézésnek. Szinte természetes, hogy az utóbbi már inkább *-k* jellel jár, vö.: „amazok [igazolatáskor] hosszasan tanulmányozták a . . . valahonnan elorzott *személyiket*” (Lázár Ervin: Élet és Irodalom 1966. jún. 25. 7). — Az egykori polgári lakások *cselédyszobá*-ját utóbb tudvalevőleg *személyzeti*-vé emelte a fejlődés: ezt én mindig *-k* többesmorfémával ismertem, használtam is, ha éppen kellett. Az ÉrtSz. fölvette ugyan (toldalékok nélkül) a *személyzeti* „mn-fn”-et, de ezt a főnévi jelentést nem adva meg; Papp jegyzékei nem is tartalmazzák a szót. — Az iskolanevek közt szereplő *elemi* stb. módján lassan inkább *-k* jellel élnek a mai *ipari, közgazdasági, mezőgazdasági, egészségügyi* és társaik; persze az efféle kurta megjelöléseknek mindig van némi bizalmas, kisebb közösségre utaló hangulatuk. — A hivatali igazolványok, tanúsítványok mostani fajtái közt ugyancsak ismerek *-k* többesjellel is szokásosakat: *állampolgársági, születési, házassági, telekkönyvi* stb. A PAPP FERENC-től egyértelműen *-k* jelesnek minősített *térti* mintájára a vasutasok szintén válhatnak már *személyzetik*-et, nem csupán *személyzetiek*-et. — A bevezetőmben emlegetett vibrálásra, szociális csoportonkénti ingadozásra már csak egy példaszót említek meg itt is. Az ÉrtSz. nem adja meg a *zárthelyi* melléknév-főnév főnévi toldalékait. Papp tehát ezt is saját kezdeményéből sorolja a *-k* többesjelesek csoportjába. Nekem, aki évtizedeken át voltam nevelő, s fiatalok közt forgolódtam, valóban ez a természetes alakhasználat. Más körben, korosztályban azonban még ez sem kizárólagos lehetőség, vö.: „[A diplomás nem felejtí el az egyetemet.] A jegyzetdszungsult. A *zárthelyiek* magányát, és az összeborulást, múltván a vizsgák szívszorongatása” (Csatár Imre: Magyar Nemzet 1976. szept. 26. 10).

¹ Abban ismét igaza van Papp Ferencnek, hogy a vizsgatípus értelmű, *-beli* képzős *írásbeli* ma inkább *-k*, mint *-ek* toldalékú többesben (84); a *-k*-val kiegészített *hivatalbeli* viszont (mint személyt jelentő szó?) főként *-ek*-kel (járna (uo.)). De a nála problémátlanak látszó *lábbeli-k* forma mellett szerintem elvélve még él az *-ek* jelű alak, s pl. az 1933-ban elhunyt Krúdy Gyula következetesen ezt használta írásaiban. A Papp fölvetette, szintén személyt jelölő *jövendőbeli-k*-hez nem tudok hozzászólni; ám abban megint okvetlenül igaza van, hogy a diáknyelvben s a „tanügyiék” szaknyelvében a *szóbeli-k* alak szokásos (85).

De a sort bárki könnyen kiegészítheti a maga nyelvi környezetéből, ha egy-egy melléknévi jelző eléggé önállósodik főnévi műszóként. Ez a jelenség elsősorban szak- és csoportnyelveken belül gyakori, mégis eléggé átszínezi már köznyelvünk egészét, sőt írott irodalmi nyelvünk is jól ismeri, bármily nehéz a ráértéses melléknévi és a kész főnévi használat pontos határát megtalálnunk. Úgy látom, e *-k* többesűek általában minden tekintetben távolabb kerültek azonos alakú melléknévi anyjuktól, testvérüktől, mint az *-ak/-ek* jelesek: erősebben „főnevesültek”. — Nyelvfejlődésünk mostani szakaszának jellemzői közt nyilván számolnunk kell vele, s nyelvművelésünknek is megértéssel kell fogadnia az így jelentkező sokféle árnyalati ingadozást, alakhasználatbeli eltérést, előreugrást vagy visszaütést.

8. Rövid áttekintésem mintegy folytatása a magyar névszói ragozás-rendszer most alakuló finomságairól 1960-ban adott vázlatomnak (I. MNy. LVI, 344—56). Az olvasó — híven a cikkemben eddig is érvényesülő ellentmondásos vizsgálathoz — szerintem két eléggé jogos kifogást tehet elmefuttatásom ellen: a) Hogy túlságosan bogarászó: olykor ritka, hajszálfinom, alig ellenőrizhető apróságokat terjengősen és kissé homályosan ismertet. b) Hogy túlságosan vázlatos: nincsenek benne teljes beszélt szaknyelvi példajegyzékek, az áttekintést biztosító táblázatok, statisztikák. (Még csak *-i* képzős mellékneveink köthangzó-ingadozásaira sem tértem ki, sőt a Nagyszótár céduláit sem forgattam végig.)

Nem mentegetődzésül, de megjegyzem: a) Éppen a periferikus jelenségnek alig körvonalazható voltát, a fő fejlődési irány fölismerését nehezítő esetlegességeket, nyelvünk mindennapi vibrálását akartam ábrázolni. b) A nyelvi gazdagság végtelen, de az emberi (egyéni) élet és a kutatásra használható erő véges.

TOMPA JÓZSEF

A műveltető igékről

1. Műveltető igéink meghatározása, szerteágazó, különféle jelentéseinek interpretálása, a műveltető képző funkcióinak rendszerezése ma is nehéz problémákat vet fel, és nem kevés gondot okoz.

Míg a cselekvő, a szenvedő vagy a gyakorító igéket szinte első nyelvtanainktól kezdve lényegében azonos módon definiálják, és azonos elvek szerint osztályozzák, addig szemmel látható a műveltető ige típusaival kapcsolatos vergődés, mely — hogy mást ne mondjunk — a napjainkban is érvényben levő *tökéletlen* és *álműveltető igék* már elnevezésükben is különös kategóriáihoz vezetett (MMNyR. I, 204; MMNy. 19).

Érdemesnek látszik éppen ezért legalább futó áttekintést adni arról, hogyan alakul fontosabb nyelvtanaink felfogása a kérdésről: nemcsak tudománytörténeti érdekessége okán, hanem azért az elvi, elméleti tanulságért is, amellyel egy ilyen összefoglalás kecsegtet.

2. Régi nyelvtanaink felfogása a műveltető igéről. — Jóllehet sem a görögben és latinban, sem pedig a németben nincsen külön paradigmájuk, a műveltető igéket mégis már első nyelvtanainktól kezdve külön igefajtaként vagy igeragozásként tartják számon. ERDŐSY SYLVESTER JÁNOS (1539.) nem találva helyét a latin grammatikai rendszerben, azt emeli ki, hogy a műveltetésnek egyetlen alakban való kifejezése sajátosan

magyar jelenség, melyhez hasonlót csak a héberben ismer. Ugyanakkor pontosan leírja a műveltető struktúráját és annak jelentését, bár csak a tranzitív igékből alakítható valódi műveltetőkről beszél: „Est et Coniugatio apud hebraeos, quam illi Hiffil vocant, qua noster sermo creberrime vitur, quae cum multas habeat species, haec inter alias praecipua est, quae habet verba, quorum significatio tres in se personas includit. Prima est, a qua agendi origo exit; secunda cuius medio operatio perficitur; tertia in quam illa transit. Huius coniugationis vsum cum graecis et latinis ignoret sermo, exempla de hac in graeca et latina lingua dari nequeunt, nisi per circumlocutionem. Quorum tamen verborum huius ordinis germanam significationem sermo noster hungaricus, perinde ac hebraeus, vno commodissime exprimit verbo: . . . comedere fecit. Itete, itete; fecit occidere, meg ölete, meg ölete; fecit sanare, meg gógýtatā, meg gógýtata.” (CorpGr. 56—7.)

SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1610.) már sajátosabban magyar szempontból állítja össze az igék fajtáit, s itt rangosabb, a rendszerbe jobban beépülő hely illeti meg a műveltetőket. Felosztása szerint az activ ige („quod significat actionem in aliud transeuntem”) kétféle lehet: „Activum primum est ipsum thema et radix verbi activi . . . ut: *Lát, videt : kér, petit . . .*. „Activum secundum ex primo fit per *at et et*, et secundaria alterius actione auget primi activi significationem, ut ex *lát, videt : láttat, facit videre, facit vel mandat ut videam, as, at; à kér, petit : kéret, petere facit, etc.*” SZENCZI MOLNÁR már a tárgyatlan — de cselekvő! — igékből alakuló műveltetőkkal is foglalkozik. A Verbum neutrumról („quod ex se non facit passivum”) a következőket írja: „Ex neutris quibusdam fiunt Activa secundaria, ut *járat, ambulare facit : ültet, sedere facit.*” (CorpGr. 176—7.)

GELEJI KATONA ISTVÁN Magyar Grammatikája (1645.) nem rendszeres nyelvtan ugyan, nyelvhelyességi megjegyzései között mégis büszkén állapítja meg, hogy „Némely dolgoknak kimondottatáfokban a’ Magyar nyelv boldogabb a’ Deáknál; mert a’ mellyeket az *potest*-vel, vagy *facit*-val mond ki, a’ Magyar egy szoval ki-mondhatja. Mint: *Poteft facere, dicere, docere etc.* Magyarul egy egy igével mondhatni-ki: *Meg tselekedheti, mondhatja, taníthatja.* Vilzont: *Aedificari, renovari, restaurari etc., fecit;* Magyarul így mondhatni-ki: *Eppittette, meg-ujjittatta, fel-állattatta etc.*” (CorpGr. 319.)

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (1655.) a magyar igék bámulatra méltó termékenységét a *ver* ige 80 különféle alakjával bizonyítja; ezek között szerepel újra és újra műveltető forma: *Veretem, facio hunc vel illum verberare hoc vel illud . . . Veretlek vel verettelek, facio ut verberis tu, Verethetlek vel verettethetlek, possum facere ut verbereris . . . Verdegeltetem, facio ut hic vel ille paulatim verberet hoc vel illud stb. stb.*

Magát a műveltetést az ige egyik lehetséges jelentésének tekinti (*procuratio*-nak nevezi), s minden igefajtából képezhetőnek tartja. Jelentéstani osztályozásában ilyen terminusok szerepelnek, mint: *procuratio actionis: veretem, veretek; procuratio passionis: verettetem, verdegeltetem; potentiam procurandi actionem: verethetem, verethetel, verethetlek, potentiam procurandi passionem: verettethetem, verettethetlek, verettethetek stb.*

A factitív jelentés mellett — s ez új mozzanatként jelentkezik a korábbi grammatikusokhoz képest — a képző kauzatív funkcióját is észrevenni látszik, amikor a kitűnően meghatározott medialis jelentésű „*Verödöm, verberor sine verberante externo*” műveltető képzős alakját értelmezi: „*Verödtem, causo hoc vel illud verberari, sine verberante externo*”. (CorpGr. 389—95.)

PERESZLÉNYI PÁL (1682.) az igék különféle jelentéscsoportjai között „*Verba Mandativa*” címen tárgyalja a műveltetőket; meghatározása többé-kevésbé megegyezik az eddigiekkel: „*Sed praeter haec specialiter habent Vngari verba Mandativa, quae verbi Mando, aut jubeo, curo significationem cum propria comprehendunt, et denotant authorem, suaforem, impulforem actionis, ut: olvaftatom mando, iubeo, curo legi et sic per duas actiones explicantur, correspondentque Hebraicis verbis in Hiphil.*”

De több kitűnő megfigyeléssel tovább fejleszti az eddigi megállapításokat. Így külön tárgyalja, milyen jellegű alapszóból milyen jelentésű származékokat kapunk a műveltető segítségével: „*Fiunt haec verba ab Activis, Paffivis, et Neutris: fi fiat Mandativum ex Activo, reducit actionem primam in secundam, ut Péter olvaftat könyvet, Petrus mandat, ut aliquis legat librum. Si fiat ex Neutro, reducit verbum Neutrum in Activum, ut: Az Úr szolgálatat engemet, Dominus iubet, ut ego serviam, vel Dominus mandat me fervire. Si fiat ex Paffivo, reducit Paffivum in actionem paffionis, ut Szent Pál szeretteti az Isten, Sanctus Paulus curat, facit ut ametur Deus, vel facit amari Deum.*”

PERESZLÉNYI az első, aki szóvá teszi, hogy egyes műveltető alakok egybeesnek a passzív formákkal, de a különbségeket is azonnal és mintaszerűen számbaveszi.

Ő mutat rá először a műveltető képző sajátos, tranzitívva tevő, „tárgyasító” szerepére: „*Haec etiam verba intransitiva faciunt esse transitiva, ut Szolgálatom ötet, facio illum fervire, a szolgálók fervio.*”

Végül szintén PERESZLÉNYI jut el arra a következtetésre, hogy „*Sunt quaedam verba ex sua natura huius significationis, licet non sint sic formata, ut Hevitem, fervefacio, hidegitem, frigefacio, ékefitem, orno, eltévelyitem. Rothasztom a rothadok irregulariter venit*”, s ezzel bizonyos denominális képzéseknek a műveltetőkkel való rokonságát elsőként veszi észre. (CorpGr. 492—3).

GYARMATHI SÁMUEL (1794.), aki *parancsolónak* nevezi a műveltetőt, és úgy különíti el a cselekvő és parancsoló „időszókat”, hogy az ige fajtája attól függ, az ember a cselekedetet maga teszi-e vagy más által viteti végbe, valamint BÉL MÁTYÁS (1787.), aki elsősorban a műveltető képzés alaki kérdéseit tárgyalja, nem segítik lényegesen a műveltető igék elméleti kérdéseinek megoldását.

RÉVAI MIKLÓS (1806.) az eddigiektől eltérő fogalmazásban mutatja be a műveltető igék lényegét. Ő nevezi először *verbum factitivum* nak, s hangsúlyozza is az új elnevezést: „*Verba factitiva. Frequentissima est in lingua nostra actionis relatio, non modo ad obiectum, sed etiam ad ipsum statum, verbo aliquo indicatum, eumque et neutrum et activum, sed qui abit potissimum in passivum: ex. gr. valakit taníttat, facit quemquam institui, vel vt aliquis instituatur; lovat futtat, facit equum currere, vel ut equus currat. Verba singulari formatione sic expressa, vulgo mandativa, nobis factitiva dicuntur.*” (ElabGr. II, 545.)

VERSEGHY FERENC (1818.) a „művelő” (= tárgyas) igék egyik fajtájának tekinti a műveltetőket: „*Mikor a' cselekedet a' fő oknak parancsolattyára egy második oktúl intéztetik a' külső tárgyra, akkor az ige műveltető, mint az irat e' mondásban: az atyám általam levelet irat, melly mondásban az atyám a' fő ok, én pedig a' második vagyok.*” (Gr. 201).

Fontos s a mai szemléletmódhoz is közel álló megfigyelése viszont a következő: „*Az at, et vagy tat, tet képzőnek kétféle hivatalya van; mert a' közép-rendű igékből művelőköt, ezekből pedig műveltetőköz formál . . . mint logat,*

ofzlat, éget, tetfzet a' következőkből: *log, ofzlik, ég, tetfzik.*" Majd példái között még ilyenek szerepelnek: *barátkoztat, emlékeztet, kaczagtat, bömböltet, szüntét, folytat.* Bár nem említi példaként az *égettet, oszlattat* stb. alakokat, lényeges megfigyelése az, hogy az intranszitiv igékből a műveltető képző először tranzitiv igéket képez s csak ezekből valódi műveltetőket (Gr. 207).

S végül feltétlenül meg kell említenünk, hogy szinte a mai transzformációs grammatika módszereivel különít el bizonyos igecsoportokat, s közülük némelyik a műveltető igék tanulmányozásához is új szempontokat adhat. Egyik észrevétele a „középrendű” (= tárgyatlan) igékre vonatkozik: „A' középrendű igéknek legnagyobb részét művelő igékre lehet változtatni, és ezek *változható középrendűeknek* neveztetnek. Illyen a' középrendű ige *mozog*, melyből a' művelő ige *mozgat* ered. A többiek *változhatatlan* középrendűek, mint *álmodik, hízelkedik*, melyekből művelő igéket formálni nem lehet.” (A „művelő ige”, mint láttuk, 'tárgyas ige' értelemben szerepel.) (Gr. 202.) — A másik érdekes megállapítása szerint a művelő (= tárgyas) igék is kétfélek lehetnek: *v á l t o z h a t ó k*, melyekből szenvedő ige alakítható, és *v á l t o z h a t a t l a n m ű v e l ő k*, melyekből „szenvedőket formálni nem lehet. Igy az olyan művelő, melyek a' középrendűeknek *dik, zik* és *g* képzőiből az *ik* végzést elvetvén, a' *tat, tet* képző által formáltatnak, mint *barátkoztat, küzködtet, ragyogtat*, a' szenvedő igéknek képzőjét el nem fogadgyák, mert senki sem mondhattya valóban ezen szavakat, *barátkoztattatik, küzködtettetik, ragyogtattatik*, nem mondom szenvedő igéknek, hanem csak értelmes szavaknak is.” (Uo. 202—3.)

FOGARASI JÁNOS „Művelt magyar nyelvtan”-ában (1843.) az ige egyik formájaként a *gyakorló* és a *lehető* ige társaságában szerepel a *tétető* (255). A Magyar Tudós Társaság kiadta „A magyar nyelvi rendszere” (1846.) viszont a cselekvő igék egyik alfajának tekinti a „*m í v e l t e t ő*”-t, az *átható* és a *bennható* igék mellett.

A mással való tétetés helyett az okozásra hívja fel a figyelmet RIEDL SZENDE terminusa, amelyet ő használ először: a *Causativa*: „*-at, -et; -tat, -tet*, ist eine der wichtigsten Ableitungssilben. Sie bilden aus übergehenden Verbalstämmen veranlassende Causativa” (Leitfaden für den Unterricht in der magyarischen Sprache. 1858. 64).

Újat hoz még számunkra SZVORÉNYI JÓZSEF kitűnő munkája (Magyar nyelvtan hodai s magánhasználatra. 1866.). Ő az ige „mellékjelentményei” közé sorolja a műveltetőket, de egyébként sok olyan megfigyelése van, amely a legmodernebb nyelvtanokban is megállná a helyét, így szó szerint idézünk belőle néhány részletet: „*M í v e l t e t ő* igék (facitativa v. causativa), melyek átható- vagy bennhatóból *at et* v. *tat tet* képzővel alkotva, jelentik, hogy az alany más által tétet vagy eszközöl valamit, pl. János levelet *ír*, t. i. maga; levelet *ír-at*, t. i. más által. A juhász bárányt *legel-tet*, t. i. a juhász *l e g e l t e t*, a bárány *l e g e l*.

A műveltető ige mindenkor átható jelentménnyel bír, akármily igéből származzék.

J e g y z e t. A műveltető igék kétfélek, u. m. a) olyanok, melyek azt jelentik, hogy az alany cselekvősege csak közvetve azaz másnak közbejöttével hat a szenvedő tárgyra, pl. Péter ruhát *varr*, — itt Péter közvetlen cselekszik, maga *varr*; Péter ruhát *varrat* a szabóval, — itt Péter közvetve azaz csak a szabó közbejöttével cselekszik, a szabó által eszközli a varrást. Ily műveltetők: *kéret, adat, hozat, rakat, írat, olvastat . . .* stb. b) Műveltetők azok is, melyek

azt jelentik, hogy az alany cselekvősége közvetlen hat ugyan a tárgyra, úgy azonban, hogy a tárgy maga is részes a cselekvőségben, pl. A kocsis lovat itat, ti. a kocsis itat, a ló iszik. A bíró rabot vallat, ti. a bíró vallat, a rab vall. Ily műveltetők: jártat, futtat, lobogtat, éreztet, hitet, csöpögtet, étet, biztat, buktat, szoktat stb. Ezen utóbbi műveltetőket egyszerű cselekvőknek is szokás tekinteni.” (125—6.)

A műveltető igék típusainak elkülönítésében jelentős és mindmáig kiható lépést tett SZILASI MÓRICZ „Kombinált műveltető és mozzanatos igeképzők” című tanulmányában (NyK. XXIV, 168—202; a minket érdeklő rész különösen a 187—91. lapokon. 1894.). a) Tökéletes műveltető igének csak azt tartja, ami tökéletes átható igéből jött létre (*ásat, bontat*). b) Tökéletlen műveltető igék származnak a tökéletlen átható igékből. Ez utóbbin azokat az átnemható igéket érti, amelyek „ha nem is állhatnak direkt tárggyal, mindamellott az állandó határozók (mint azelőtt mondták: indirekt objectum), a melyek őket kísérik, bizonyítják s mutatják, hogy a jelentettük cselekvés az alanyból más tárgyra is kihat pl. *kaczag, kesereg valamin*”. Így tökéletlen műveltetőknek tartja a *kacagtatom, ríkatom, biztatom* igéket. Ha ezeket abszolúte használjuk, azaz nem tesszük ki állandó határozójukat, már egészen áthatónak érezzük őket. „Szintilyen műveltető igék azok, melyek az állapotot jelentő átnemható igékből származnak. . . . Nevezzük ezeket az előbbiekkal együtt talán *készítető* igéknek. . . . c) Végre a változást jelentő s legtökéletesebb átnemható igékből a műveltető képző *tökéletes átható* képez. Mert a műveltető képző szerepe az, hogy az ige cselekvésének objektumot juttasson. . . . az egyszerű műveltető képző szerepe csak annyi, hogy az ige cselekvésének közvetőit eggyel, még pedig az objektummal megszaportítja. Így válnak az *átnemhatókból átható s készítő: az áthatókból műveltető igék.*”

A további felosztások mindmáig SZILASI e terminusait használják, kiegészítve a BARBARICSTÓL alkalmazott *álműveltető* kategóriájával (Nyr. XX, 349). Így SZINNYEI felosztása a Nyelvhasználat második kiadásában (1903.) a következő: „A műveltető ige (verbum causativum). Jelentés: a cselekvés okozása, tétetése: *ásat, írat, veret, épített, olvasat, kerestet* . . . (Igazi műveltetők; alapszavuk átható ige). — *Álműveltetők*: jelentésük a cselekvésnek a) megengedése, eltűrése: *kicsúsztat* (vmit a kezéből), *rászedet* ('mért szedette rá magát!); *szidat* ('én bizony nem szidatom magamat'); b) mondása, állítása: *származtat, hibáztat, eredtet, fájdtat* v. *fájttat* ('a fejét fájdtatja v. fájttatja'), *halat* ('most is él, pedig már régóta halatják') [vö. *helytelenít, bizonyít*]. — *Tökéletlen műveltetők*: a) átnemható igékből, amelyeknek határozóragos tárgyuk van, vagy amelyek állapotban lételet jelentenek: *szoktat, biztat, gyönyörködtet; éget, áztat, állít, álltat; . . .* (eszközölők); b) állapotbeli változást jelentő átnemható igékből: *osztat, enyész, veszt, ront, bont, oszt, foszt; . . .* (áthatók).”

A terminusok tovább élnek, de figyeljük meg, mennyire átalakult, illetőleg módosult rendszert alkotva a MMNyR.-ben (1961.). Eszerint: „A műveltető ige (verbum factitivum-causativum) azt fejezi ki, hogy az alany a cselekvést nem végzi, hanem végzetteti, illetőleg okozza. A műveltető igékre jellemző, hogy határozott tárgyuk van, illetőleg lehet. — A műveltető igék mind képzett szók.

Jelentéviszonyaik szerint megkülönböztetünk igazi, tökéletlen és álműveltető igéket.

a) Igazi műveltető igék. Ezek részint azt fejezik ki, hogy az alany a cselekvést téteti: *ásat, mosat*; ... az ilyen igék alapszava általában tárgyias (tranzitív) jelentésű. — Részint arra utalnak, hogy az alany a cselekvést, történést előidézi, okozza, eszközli: *köhögtet, megnevetet; csattogtat, durrogtat, pattogtat* (ostort); ... alapszavuk lehet tárgyias (tranzitív) is, tárgyatlan (intranszítív) is.

Végül — a cselekvés okozásának elhomályosultával — csak a cselekvésnek valamire irányulását fejezik ki: *fölkelt, elveszt, elkoptat*; ... az ilyen igék alapszava természetszerűleg tárgyatlan (intranszítív).

β) A nem teljes értékű, úgynevezett tökéletlen műveltető igék alapszava vagy bizonyos állapotban lételt fejez ki: *bízik, gyönyörködik*; vagy bizonyos állapotbeli változást jelöl: *foszlik, oszlik, érik*. Ennek megfelelően a származékok egyrészt azt jelentik, hogy az alany előidézi, okozza, eszközli, hogy vki, vmi vmilyen állapotban legyen: *biztat, gyönyörködtet* (a. m. 'előidézi, okozza, eszközli, hogy vki, vmi bizó, gyönyörködő legyen'). — Másrészt azt fejezi ki, hogy az alany előidézi, okozza, eszközli, hogy vkinek vagy vminek az állapotbeli változása folya-matba lépjen (folyamatban legyen): *foszlat, oszlat, érlel* (a. m. 'előidézi, okozza, eszközli, hogy vki, vmi foszoljon, oszoljon, érjen').

γ) Álműveltető igék. Ezek azt jelentik, hogy az alany az alapszó jelölte cselekvést eltűri, megengedi: *szídat, kácsúsztat, rászédet*; az alapszóbeli ige jelentését vkiről vagy vmiről mondja, állítja: *hibáztat, származtat*."

Majd az apróbetűs megjegyzések között találjuk: „Az igazi műveltető igék vmire irányulást kifejező csoportja, továbbá a tökéletlen és az álműveltető igék jelentésük alapján cselekvő igéknek is felfoghatók; főleg képzőjük jelentése alapján s alaki szempontból, képzésmódjuk miatt soroljuk őket a műveltető igék közé.” (MMNyR. I, 203—4.)

Könnyű észrevennünk, hogy míg SZILASI terminusa: a tökéletlen műveltető ige az ő rendszerébe logikusan illeszkedik bele, hiszen ő a „tökéletlen átható” alapszóból képzett műveltetőket nevezi így — tehát az alapszó jellegeből adódik az elnevezés —, addig a MMNyR. az alapszók ilyesfajta osztályozását mellőzve, a származékszó oldaláról beszél igazi, illetve tökéletlen műveltető igékről. Ebben az osztályozásban a késztetés, okozás is igazi műveltetés (ide kerül át például SZILASI tökéletlenül műveltető *kacagtat* igéje is), de itt kapnak helyet, amint láttuk, „a cselekvés okozásának elhomályosultával csak a cselekvésnek valamire irányulását” kifejező igék is. Ám ezeket már a legkevésbé sem érezzük igazi műveltetőknak (*fölkelt, tejbe vajba füröszt* stb.). De nem érezzük indokoltnak az *elkoptat* igének ebben a csoportban való szerepeltetését sem. Annál kevésbé, mert e rendszerben egyébként a tökéletlen műveltető igék között szerepelnek — a SZILASI osztályozásához hasonlóan — az állapotváltozás létrejöttének okozását jelentő igék; pl. *foszlat, oszlat, érlel* stb. De vajon valóban annyira különbözik a *kopik a ruha : kopatja a ruhát* megfelelés a *foszlik a ruha : foszlatja a ruhát* párostól, hogy a két igt két merőben más csoportba kell sorolnunk?

„Á mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv (1968.) hangsúlyozottan azokat az igtet tartja csak igazi műveltetőknak, amelyek esetében „az igealanyon kívül, amely a cselekvést végezteti, okozza, beszélhetünk a cselekvést végrehajtó, úgynevezett eszközlő alanyról, amely mintegy közvetítő az igealany és a cselekvés között.” Ez után a megfogalmazás után meglepő, hogy az

igazi műveltető példajaként szerepel: „Úgy *pötyögtettem* ezeket a mondatokat, mint megbántott gyerek a durcás könnyeit.” Hol van, hogy tehető ki itt az eszközlő alany?

De a terminusok határozatlanságát mutatja az is, hogy a MMNy. a MMNyR.-vel ellentétben nem igazi, hanem álműveltetőnek tartja azokat az igéket, „amelyek csupán a tárgyra irányulás tekintetében különböznek alap-szavuktól . . . *füröszt (fürdik), tapaszt (tapad)* . . .” (20).

Nyelvtanirodalmunk már eddig is számos új szempontot bevezetett a műveltető igékkel kapcsolatban. Így szó esett a képző faktitív szerepéről (már SYLVESTER-től kezdve), kauzatív jelentéséről (KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY-től), egyszerű, tranzitívva tevő funkciójáról (PERESZLÉNYI). Részletesen elemződött az alapszó jellege: tárgyas (SYLVESTER), tárgyatlan (SZENCZI), medialis (KOMÁROMI CSIPKÉS) ige, illetőleg névszó (PERESZLÉNYI) volta. Vizsgálták a két alanynak a cselekvéshez való viszonyát (SYLVESTER-től kezdődően) egészen odáig, míg SZVORÉNYI már közvetett és közvetlen cselekvésről is beszél. Még a képzőproduktivitás kérdése is felmerül, amikor RÉVAI, VERSEGHY arra is felhívják a figyelmet, hogy bizonyos típusú igékből nem lehet műveltetőt formálni. Végül SZILASINAK a fent idézett megállapítása, mely szerint „a műveltető képző szerepe csak annyi, hogy az ige cselekvésének közvetítőt eggyel, még pedig az objektummal megszorítja. Így válnak az átnemhatókból átható s készlettel: az áthatókból műveltető igék”, már egyenesen TESNIER valencia elméletével vethető egybe.

3. Újabb álláspontok a műveltető igékről. — Hagyományos nyelvtanaink képzővizsgálódási módszerein napjainkban a generatív grammatika transzformációs analízisei hajtanak végre felfrissítő erejű verátómlesztést. Az a felismerés, hogy a képzett szó szintagmával egyenértékű, nem újkeletű ugyan, hiszen nyelvtanaink nem egyszer ilyen módszerrel adták vissza egy-egy képző jelentését; s az sem előzmény nélküli, ami a transzformációs módszer alapja, hogy tudniillik az alapszót tartalmazó mondat átalakítható a képzett szót tartalmazó mondattá (gondoljunk csak az aktív : passzív igéjű mondatok kölcsönös egymásba alakításának gyakorlataira), ám hogy ezek a módszerek a képzők jellegzetes osztályait tűzhetik körül, s így a képzők csoportosításának új szempontjait jelzik, az feltétlenül új és figyelemre méltó eredménye a modern kutatásnak.

A szóképzés vizsgálatának ez újabb szempontjaival és módszereivel BERRÁR JOLÁN „Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában” című tanulmányában foglalkozik (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. 99–124). Ebben számba véve saját, valamint KÁROLY SÁNDOR, SZABÓ ZOLTÁN és NAGY FERENC újabb kutatásait, a szóképzésnek három típusát különíti el: 1. a szintaktikai szóképzést (a képzőnek nincs lexikai, szótári értékű jelentése; a transzformáció csak szintaktikai átrendeződéssel jár); 2. a lexikai szóképzést (a képző egy szótári szóval egyértékű); 3. a szemantikai szóképzést (a származékszónek egyedi jelentése van). Az elválasztás a felsorolt jelentéstani kritériumok mellett a transzformációs levezetési lehetőségeken és a produktívásbeli különbségeken alapszik.

Mindezeket előrebocsátva, ha megnézzük, milyen tanulságokat nyerhetünk ezekből a vizsgálódásokból, megállapíthatjuk, hogy még e legmodernebb elemzések sem képviselnek egységes felfogást éppen a műveltető igéképzőkkel kapcsolatban. BERRÁR összefoglalójában a következőképp nyilatkozik: „A mű-

veltető, visszaható és szenvedő igéket egyértelműen a szintaktikai képzésbe sorolják szerzőink; a denominális *-ít* képzős származékokat KÁROLY a szintaktikai képzésbe sorolja, NAGY felveszi a lexikai képzésbe. Itt — úgy látszik — egy átmeneti típussal van dolgunk, amelyet jó elválasztani a csak elliptikus transzformációval levezethetőktől.” (113.) BERRÁR véleménye szerint: „Úgyanígy kettősen lehet értelmezni a deverbális műveltető igéket: Péter *fogy* a fürdéstől. → Pétert *fogyasztja* a fürdés. Másrészt *fogyaszt* ← *fogni készletet*, [*tétet*] vagy *fogyóvá tesz*; *irat* ← *írni parancsol*, *biztat*, *írást ajánl*, *kíván*, esetleg éppen: *íróvá tesz* ’író állapotba hoz, küld’.” (112.) De másutt KÁROLY SÁNDOR alapján (ÁNyT. V, 196—7) maga BERRÁR is úgy nyilatkozik, hogy „bizonyos szókat grammatikai funkciójuknak kell minősíteniük, nem pedig igazi fogalomszóknak, mert olyasféléképpen vesznek részt a transzformációkban, mint a viszonyító elemek. Pl. A fiú megírja a levelet az apa parancsára/felszólítására/megbízásából. → Az apa megírja a levelet a fiúval. — A *parancsára*, *felszólítására*, *megbízásából* stb. tulajdonképpen a műveltetésnek a *-tól*-nél, *által*-nál explicitebb kifejezői.” (102.)

E transzformációs elemzésekhez a műveltető igékkel kapcsolatban egy kiegészítő megjegyzést kell tennünk. Mind KÁROLY, mind BERRÁR hangsúlyozzák, hogy az egyszerű szintaktikai transzformáció úgy megy végbe, hogy „A kiinduló mondatban a képző nélküli ige található, az átalakított mondatban az ige képzős formát kap” (KÁROLY: i. h. 196), illetve: „Az egyszerű transzformáció esetében egy mondatot, amelyben az alapszó fordul elő, átalakítunk egy másik mondatná, amelyben a származékszó jelenik meg. Így kiderül, hogy milyen szintaktikai átrendeződést kíván meg a képzés.” (BERRÁR: i. h. 102.)

Azt gondolom — a speciális magyar ige- és képzőrendszerre való tekintettel, tudniillik nyelvünkben számos passzív tő van, mely csak a párhuzamos származékokban elevenedik meg —, úgy kellene módosítanunk ezt a transzformációs szabályt, hogy a képzett szó nemcsak az alapszavával állhat szemben, hanem az elhomályosult passzív tövek esetében az antonim képzős párjával is. Így a *Péter fogy a fürdéstől* → *Pétert fogyasztja a fürdés* mellett elemezném az ilyeneket is: *Péter elfárad a munkától* → *Pétert elfárasztja a munka*. *A harisnyám kiszakadt a szögtől* → *A szög kiszakította a harisnyámomat* stb. stb. Amint látjuk, teljes a szerkezeti párhuzam, s a szintaktikai átrendeződések is azonosak.

De még tovább mennék. Ami ugyanis a műveltető képzést illeti, ezekkel az elhomályosult passzív tövekkel párhuzamosan elemezhető a denominális képzések is. Nemcsak a *fáraszt*: *fárad*, *szakít*: *szakad* stb. jelent az alany állapotában bekövetkező állapotváltozást, hanem például az *éber* vagy a *barna* melléknevekből származó *ébreszt*: *ébred*, *barnít*: *barnul* igepár is. *Fárasztja a szaladgálás*: *Fárad, fáradt a szaladgálástól*. *Felébresztette a zaj*: *Felébredt a zajra*. *Barnítja a nap*: *Barnul, barna a naptól*. A denominális, pontosabban deadjektivalis ige az állapotváltozást jelzi, a melléknévvel pedig magát az állapotot írhatom le.

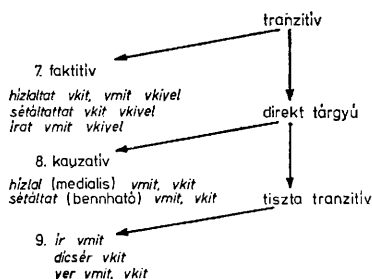
Nem két összeférhetetlen kategóriát vonunk egybe, amikor az igét és a melléknevet bizonyos szempontból rokonítjuk. Közismert dolog, hogy először Platon és Arisztotelesz, majd számos logikai indíttatású grammatika-felfogás egyelőnyegűnek tekinti az igét és a melléknevet, mint olyan szókat, melynek legfontosabb funkciója, hogy az ítélet alanyáról megállapít valamit (predikátum), szemben a főnévvel, amely a predikátum alanyát nevezi meg. De a modern általános nyelvészetet is foglalkoztatja a tény, hogy jelentéstani

szempontból az állapotot jelentő igék közelebb állnak az állapotot (milyenséget) jelentő melléknevekhez, mint a cselekvést kifejező igékhez.

Végül utoljára hagytam annak az igeképző-rendszerezésnek a bemutatását, amelyet én is elfogadok, s amely a továbbiakban vizsgálódásaim alapjául szolgál. KÁROLY SÁNDOR „A magyar intranszitiv—transzitiv igeképzők” című tanulmányában (ÁNyT. V, 189—218) transzformációival azt igazolja, hogy az igenem körébe tartozó igefajták összetartozását és egymás közti különbségeit az igének a mondat alanyához és tárgyához való viszonya s e viszony megváltozása határozza meg. E termékeny szempont segítségével KÁROLY ki tudja küszöbölni mind az ál- és tökéletlen műveltető, mind az álvisszaható igék botcsinálta csoportjait, s ha a továbbiakban mégis — jelenleg a műveltető igékre vonatkozóan — bírálat éri ezt a rendszerezést, a kritikai megjegyzések e rendszeren belül maradnak, s azt kívánják finomítani és tovább fejleszteni.

KÁROLY táblázatában a bennünket érdeklő igecsoportok a 7. és 8., illetve 9. pontban szerepelnek, felosztásának csak ezt a részletét közöljük:

4. A faktitív és kauzatív igék elkülönítéséről. — KÁROLY transzformációi e 7. és 8. kategóriákra vonatkozóan a következők: *Klári mossa az edényt az anya parancsára.* → *Az anya mosatja az edényt Klárral.* *Panna hizlalja a dísznót a szomszéd megbízásából.* → *A szomszéd hizlaltatja a dísznót Pannával.* | *Péter fogy a fürdéstől.* → *Pétert fogyasztja a fürdés.* Illetve kauzatív igéjű mondatai még: *Az apa sétálttatta a fiút.* *Panna hizlalja a dísznót a szomszéd megbízásából.*

KÁROLY SÁNDOR a faktitív és a kauzatív igék elkülönítéséről a következőket mondja: „Ha a tárgy indirekt, azaz a cselekvést a mondat alanya végezteti, nem maga végzi, akkor (7) a faktitív kategóriát kapjuk. Itt a tárgy lehet cselekvő vagy szenvedő, annak megfelelően, hogy az ige intranszitiv vagy tranzitiv igéből van-e képezve: *hizlaltat*, *sétálttattat*, illetőleg *írat*. Ha a tárgy direkt, ez lehet aktív vagy passzív. Aktív direkt tárgy esetében a tárgy egy cselekvő mondat alanyának felel meg. Ez az eset a (8) kauzatív igék osztályában.” (196).

KÁROLY felosztásának alaktani szempontjával feltétlenül egyetérthetünk, a műveltetőket¹ vele együtt mi is két csoportra, az indirekt, illetve a direkt tárgyúak csoportjára osztjuk. Az elnevezést indokolja a szerkezet: *Pál Jánossal ásatja a kertet* : *János ássa a kertet Pál megbízásából*. Ebben a típusban a tárgyra nem közvetlenül a grammatikai alany, hanem a *-val*, *-vel* ragos eszközlő alany

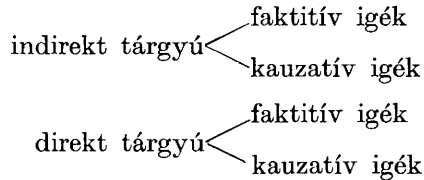
¹ Bár KÁROLY kategóriái között nem szerepel a *műveltető* elnevezés, a két csoport közös jelölésére ezt a terminust továbbra is használni fogom.

cselekvése irányul. — *A kukorica hizlalja a disznót : A disznó hízik a kukoricától.* Itt az alanynak az igében kifejeződő hatása közvetlenül irányul a tárgyra.

Meg gondolkoztatók azonban KÁROLY jelentéstani indíttatású elnevezései: a *faktitív* ('tétető') műszónak az indirekt s a *kauzatív* ('okozó') műszónak a direkt tárgyú műveltetőkre való automatikus alkalmazása.

Jóllehet az esetek túlnyomó többségében az indirekt tárgyú műveltetők valóban faktitívak, s a direkt tárgyúak valóban kauzatívak, a szerkezetek azonossága mellett a jelentések közel sem mindig azonosak. Például a *Pál érezte fölényét Jánossal : János érezte Pál fölényét* szerkezet típusa a KÁROLY-féle faktitív csoport szerkezetével azonos, mégsem állíthatjuk, hogy itt tétetésről, valódi műveltetésről van szó, sokkal inkább okozásról. Másrészt a *Fáradt voltam, ezért a gyereket szalajtottam le kenyérért : A gyerek szaladt le kenyérért* a kauzatív igékre jellemző struktúrával valódi műveltetést, a cselekvésnek mással való tétetését fejezi ki.

Ennek alapján egy olyanféle felosztás látszik megfelelőbbnek, amely mind a grammatikai, strukturális, mind pedig a jelentéstani szempontot figyelembe veszi. Eszerint az indirekt tárgyú és a direkt tárgyú igék egyaránt két csoportra oszlanak:

Természetesen meg kell próbálnunk az egyes csoportok határait pontosabban körülírni. Az indirekt tárgyú igék alapszavai túlnyomó többségükben cselekvő tárgyú igék, ezek műveltetője valódi faktitívum, tétetés: *Az apa levelet írat a fiával : A fiú levelet ír.* Kisebb részük azonban — bár szintén tárgyú — nem cselekvő, hanem automatikus érzékelést, észlelést kifejező ige. Minthogy tárgyúak, a műveltető szerkezet struktúrája ugyanúgy indirekt tárgyú, mint a többi tárgyú ige esetében, a jelentés azonban nem tétetés, hanem okozás: *A gyógyszer érezte (velünk) hatását : Éreztük a gyógyszer hatását.* — *Az utolsó felvonás feszültségesejtette (velünk) a tragikus végkifejletet : Sejtettük a tragikus végkifejletet.*

Az indirekt tárgyú faktitív és az indirekt tárgyú kauzatív igék helyes elkülönítése nemcsak jelentésük, hanem nyelvtani környezetük segítségével is ellenőrizhető. Megfigyelhető ugyanis, hogy míg a *-val, -vel* ragos eszköz alany mindkét típusban alannya válik a párhuzamos mondatokban (*Levelet írat a fiúval : A fiú levelet ír.* — *A gyógyszer érezte velünk hatását : Mi éreztük...*), addig a *-val, -vel* ragos eszközhatározó a faktitív igék esetében megmarad valóságos eszközhatározónak. *A tanár tollal íratja a gyerekekkel a feladatot : A gyerekek tollal írják a feladatot.* A kauzatív igék eszközhatározója azonban tulajdonképpen ok-, illetve eredethatározó, s ennek megfelelően alakul át: *Hallgatagságával érezte velünk sértődöttségét : Hallgatagságából (miatt, okán) éreztük sértődöttségét.* — *Vidámságával el tudta hitetni velünk, hogy nincs semmi baj : Vidámsága miatt hittük azt, hogy nincs semmi baj ~ Minthogy vidámvolt, azt hittük, nincs semmi baj.*

A direkt tárgyú kauzatív igék jó része valóban okozást jelent, nem tétetést, ide tartozik ugyanis az összes külső vagy belső állapotváltozást, illetőleg állapotba kerülést jelentő tárgyatlan ige (*fogyaszt, fagyaszt, eléget, gyönyörködöt* stb.). Ám direkt tárgyú szerkesztésmóddal oldják meg a műveltetést a nem tárgyas cselekvő igék is, ahol tehát inkább tétetésről, mint okozásról van szó, ezért indokolt ebben a típusban meg a faktitív igék felvétele. *Hazafuttatta az apjáért a gyereket : A gyerek hazafutott az apjáért. — Jól megdolgoztatott bennünket : Sokat dolgoztunk az ő parancsára.* Szerkezetileg erre a típusra ugyanaz jellemző, mint az előző csoport faktitív igéire: ha *-val, -vel* ragos határozó áll az ige mellett, az valóságos eszközhatározó, sohasem ok/eredethatározó. Ugyanakkor a direkt tárgyú kauzatív igék *-val, -vel* ragos határozója a párhuzamos mondat okhatározójává válik: *A gazda kukoricával hizlalja a disznót. A disznó hízik a kukoricától.*

Hogy a faktitív, illetve kauzatív igéket valóban az alapige cselekvő, illetve nem cselekvő: történet kifejező jellege különítheti el egymástól, jól mutatják például a következő mondatok: *Bejártja a motort. Megjegyzéseivel egymásnak ugrasztotta őket.* Mindkét esetben okozásról, nem pedig tétetésről van szó. A *jár* és az *ugrik* ezekben a mondatokban nem cselekvő értelmükben szerepelnek, hiszen *A motor bejár(ódik):* történetet fejez ki, s az *Egymásnak ugranak* igéje sem a szó eredeti jelentését, az ugrás valódi fizikai cselekvését, hanem inkább a lelkiállapot, a hangulat megváltozását, a felindulást, a haragra gerjedést fejezi ki. (Ez ugyan fizikai cselekvés formájában is megnyilatkozhat, de nem ölti fel szükségképpen az ige eredeti jelentésébe foglalt formát.) A műveltetés tehát mindkét esetben kauzatív, nem pedig faktitív jellegű. Ez kivüláglik abból is, hogy a *megjegyzéseivel* nem valódi eszközhatározó, ami a faktitív ige mellett szokásos, hanem tulajdonképpen okhatározó: *Megjegyzéseitől egymásnak ugrottak.*

Ugyancsak állapotváltozást, illetve egyfajta állapotba való kerülést fejeznek ki az egyébként cselekvő *feláll, felül* igék a következő mondatokban: *Az anya felállította a kisbábát. Az ápolónő felültette a beteget.*

Az igék faktitív, illetve kauzatív jellege a jelentéstani indítékokon kívül nemcsak az alapszó cselekvő vagy nem cselekvő mivolta, s nemcsak a *-val, -vel* ragos határozó viselkedése alapján határozható meg. További kritériumul szolgálhat annak megfigyelése, hogy a műveltetőkre jellemző kettős cselekvés/történetés hogyan megy végbe.

A faktitív igék esetében ugyanis, ahol a cselekvés mással való tétetéséről van szó, a két cselekvés idő egy m á s u t á n b a n következik be: *Péter Jánossal ásatja a kertet : János ássa a kertet Péter megbízásából. — Az anya leszalajtotta a gyereket kenyérért : A gyerek leszaladt kenyérért az anyja kérésére.* Először történik a megbízás, az utasítás, azután a tulajdonképpeni cselekvés.

Kauzatív igék esetében viszont a cselekvés, illetve történet párhuzamos, egy időjű: *A szél lengette a zászlót : A zászló lengett a szélől/a szélben. — János érezte a haragját Pállal : Pál érezte János haragját.* Erről a kérdéssről a későbbiekben még részletesen szólunk.

(Folytatjuk.)

E. ABAFFY ERZSÉBET

Az *l*, *r* és *j* hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban

I. A mássalhangzó-kapcsolódások vizsgálatában aligha lehet másból kiindulni, mint az összetevők természetének rögzítéséből. Az első lépés, amelyet a típusok kialakítása érdekében meg kell tennünk, feltétlenül az, hogy a kapcsolódások alaktalan halmazából (*mb*, *szt*, *lt*, *cl*, *th*, *dn*, *pl*, *lcs* stb.) azokat, amelyeknek alkotóelemei képzésmódjuk szerint azonosak (pl. zárhang és orrhang kapcsolatai, mint a *dn* és az *mb*, zárhangé és réshangé, mint a *th* és az *szt*, zárhangé és laterálisé, mint a *pl* és az *lt*, laterálisé és affrikátáé, mint az *lcs* és a *cl*) egymás mellé állítsuk. Minden további, egyébként ugyancsak nem lényegtelen tipológiai szempont (tehát pl. az azonos képzésmódú összetevők sorrendje, hangtessen belüli pozíciója és környezete) csak ezután következhet.

Mindebből, azt hiszem, nyilvánvaló, hogy a mássalhangzó-kapcsolódások összetevőinek tanulmányozása nem csak és kizárólag e kapcsolatok sajátosságait illetően járhat eredménnyel, hanem – mintegy mellékesen – azokról a mássalhangzókról is vallomásokkal szolgál, amelyek a vizsgált kapcsolódásokat alkotják.

Ilyen tapasztalatokat az utóbbi néhány évben magam is bőségesen szereztem, amikor az Új Magyar Tájszótár (a továbbiakban: ÚMTsz.) lexikai anyagára támaszkodva nyelvjárási szóalakoknak köznyelvi, illetőleg – valódi tájszók esetében – kikövetkeztetett köznyelvi megfelelőjükkel való egybevetése útján a magyar mássalhangzó-kapcsolódások típusait próbáltam felderíteni.¹ Közülük hadd emeljem most ki az *l*, *r* és *j* hangra vonatkozókat, mivel – számomra legalábbis – ezek tűnnek a legnyilvánvalóbbaknak és a legtanulságosabbaknak.

Közismert tény, hogy nyelvünkben az *l* az *r*-rel, illetőleg az *r* az *l*-lel gyakran váltakozik. E jelenség súlyát legfeljebb csak növelheti idevágó (*csálé|csaré*, *csalít|csarít*, *cselefeñdi|cserefeñdi*, illetőleg *csiriz|csiliz*, *ceruza|celuza*, *csepereg|csepeleg* típusú) adataim nagy tömege (vö. még ezekre egy korábbi közleményem megfelelő pontját: NytudÉrt. 67. sz. 124). Az *l*-nek *j*-vel, illetőleg a *j*-nek *l*-lel való, különben ugyancsak sok tömorfémán jelentkező váltakozása már nehezebb, forrásanyagom feljegyzésbeli hiányosságai miatt pedig különösen nehéz kérdés; hiszen a *j* hibátlan megítélését a vele azonos helyen képzett és azonos zöngéállapotú, de más képzésmódú *s* a feljegyzésekben esetleg tőle pontosan meg nem különböztetett *l'* igen sokszor megzavarhatja.² A *j*-nek *r*-rel, illetőleg az *r*-nek *j*-vel való váltakozására már megint egyértelmű és szép példáim vannak (*jegenye|regenye*, *kondéjka|kandérka*, *papagáj|papagár*, illetőleg *keseű|kesejú*, *felcser|felcsej*, *malter|maltéj*), ha számuk nem is közelíti meg azokét, amelyeken az *l*-nek *r*-rel, illetőleg az *r*-nek *l*-lel való váltakozását szemlélhetjük.

¹ E vizsgálat eredményeit egy nagyobb terjedelmű, kéziratban levő értekezésben foglaltam össze „A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei” címmel.

² Éppen ez a bizonytalanság késztetett arra, hogy anyaggyűjtésemből az egyes mássalhangzók körében az *l/j* és *j/l*, az *l/ly* és *ly/l*, a *j/ly* és *ly/j* szembenállásokat kirekeszsem (vö. i. m. 119). Azt azonban, hogy e hangokat a mássalhangzó-kapcsolódások vizsgálatából is kizárjam, semmiképpen sem gondoltam helyesnek: nélkülük hiányosnak éreztem volna e kapcsolatok táborát. S a rájuk vonatkozó eredmények kutatásaim során csak még inkább meggyőztek arról, hogy így kellett eljárnom.

A mássalhangzó-kapcsolódások vizsgálata az *l*, *r* és *j* hang szempontjából éppen azért volt hasznos, mert nemcsak a már eddig is jól ismert *l/r* váltakozást támogatta meg igen erősen, hanem bekapcsolta körükbe a *j*-t is. Azzal ugyanis, hogy elemzésük során – mint alább látni fogjuk – kiderül: e három mássalhangzó bizonyos kapcsolatokban teljes mértékben azonos módon viselkedik, természetesen nőtt meg az *l*, *r* és *j* hangok egymással való váltakozásának, felcserélhetőségének potenciája *á l t a l á b a n* is.

2. Az *l*, *r* és *j* hangok azonos viselkedésmódja legelőször akkor tűnt fel nekem, amikor adataimnak azzal a rétegével foglalkoztam, amelyekben a köznyelvi (a továbbiakban: kny.) szóalak valamelyik mássalhangzójával (C) szemben a nyelvjárási (a továbbiakban: nyj.) szóalak ugyanazon a ponton két mássalhangzót (CC) mutat. Ha mármost e kny./nyj.CC kategórián belül arra a csoportra fordítjuk a figyelmünket, amelyben a kny. szóalakban meglevő mássalhangzó a nyj. szóalak kételemű kapcsolatának második elemével azonos, e kapcsolat első eleme pedig többleshangzónak tekinthető (tehát: kny. C₁/nyj. C₂C₁), s ezen belül pedig azokra a típusokra, amelyekben a C₂ *l*, *r* vagy *j* (vagyis a C/*l* + C-, C/*r* + C-, C/*j* + C-félékre), akkor a következőket tapasztaljuk:

A) Mindhárom szóban forgó hang megjelenik ilyen minőségben *z á r h a n g o k* (*édes/éldes, szöke/szölke*: 31 tőmorfémában; *édes/érdős, páka/párka*: 9 tőmorfémában; *édes/ejdos, páka/pájka*: 21 tőmorfémában), *o r r h a n g o k* (*érdemes/erdelmes, ánizs/álnizs*: 7 tőmorfémában; *mámosos/mármoros, sanyar/sarnyar*: 6 tőmorfémában; *rámol/rájmol, gránic/grájníc*: 4 tőmorfémában), *r é s h a n g o k* (*kofa/kolfa, fészter/félszer*: 4 tőmorfémában; *pásog/pársog, mázsa/márzsa*: 7 tőmorfémában; *észak/éjszak, gáz/gájz*: 29 tőmorfémában) és *a f f r i k á t á k* (*egzecíroz/egzelcíroz, búcsú/bulcsu*: 3 tőmorfémában; *jácintus/jácintus, léc/lérc*: 9 tőmorfémában; *pác/pájc, kalapácsot acc./kalapejcsot*: 4 tőmorfémában) előtt.

B) Az összesen 134 érintett tőmorféma túlnyomó többségében, egészen pontosan 102 tőmorfémában a fenti példaktól illusztrált *d/ld, k/lk, n/lm* stb.-féle szembenállások *s z ó b e l s e j é b e n* állnak; mégpedig ebből 35-ben *l*, 27-ben *r*, 40-ben *j* a többleshangzó. Ehhez képest elenyészően csekély számú, nevezetesen 22 tőmorfémában találjuk őket *s z ó v é g é n*; ezeknek jelentős részében, 16 tőmorfémában *j* a többleshangzó, amely 14 esetben valamilyen más réshang (főként *sz* és *z*) mellett jelenik meg (tehát pl. *egész/egéjsz, frász/frájsz, váz/vájz, vigyáz/vigyájz*). Mind az *l* és az *r*, mind a *j* esetében találunk néhány példát arra is, hogy az illető szembenállás ugyanabban a tőmorfémában *s z ó b e l s e j é b e n* is, meg *s z ó v é g é n* is előfordul (pl. *csókol/csolkol* és *csók/csolk, piac/piarcon* és *piac/piarc, pácol/pájcol* és *pác/pájc*). Egyetlen adatom sem akadt viszont arra, hogy e szembenállások *s z ó k e z d e t é n* állnának, ami különben – ha kiejtésükre gondolunk – természetes.

C) Ha mármost a vizsgált szembenállások esetében az őket körülvevő hangtest egészét is tekintetbe vesszük, s például magánhangzós környezetüket is elemezzük, ugyancsak érdekes megfigyeléseket tehetünk. Szinte teljes mértékben azonos arányban, 62, illetőleg 53 tőmorfémában találunk *a z o n o s*, illetőleg *e l t é r ő* hangkörnyezetet a kny./nyj. szóalak viszonylatában (vagyis *szöke/szölke*, illetőleg *pipa/pelpa* szembenállást). S jellemző az is, hogy az eltérés az 53 eset közül 37-ben a szembenállást megelőző magánhangzó hosszú/rövid különbségében realizálódik (tehát *szükül/szülkül, hőköl/hörköl, zúza/zúza*). Néhány, szám szerint 11 tőmorfémában *a z o n o s* meg

eltérő hangkörnyezetben is megtaláljuk ugyanazt a szembenállást (tehát pl. a kny. *szőke* mellett nyj. *szőlke* és *szölke* is van); 6-ban többféle eltérést (tehát pl. a kny. *pipa* formával szemben *pelpa* és *pélpa* alakot), 2-ben pedig azonosságot és többféle eltérést (így a kny. *édes*-sel szemben egyrészt *éldes*-t, másrészt *ildes*-t és *éldös*-t is) mutatnak a példaként felhozható tőmorfémák.

Hogy a hangkörnyezetnek ezek a jellemzői nem a véletlen szülöttei, arról leginkább úgy győződhetünk meg, ha ugyanezt a felmérést az *l*, *r* és *j* példákra vonatkozólag külön-külön is elvégezzük. Ebből ugyanis teljes mértékben megegyező arányok bontakoznak ki: az *l* 45 tőmorfémájából 17-ben azonosságot, 17-ben eltérést, az *r* 31 tőmorfémájából 16-ban azonosságot, 13-ban eltérést, a *j* 58 tőmorfémájából 29-ben azonosságot, 23-ban eltérést látunk a hangkörnyezetben a kny. és nyj. szóalak egybevetése esetén. Az eltérés leggyakrabban a *j*-s példákban nyilvánul meg a megelőző magánhangzó hosszú/rövid szembenállásában (ti. mind a huszonhárom idetartozó tőmorfémában ezt látjuk). Közepes mértékben (17 tőmorfémából 11-ben) tapasztaljuk ezt az *l*-es, s már csak ritkán (13 tőmorfémából 3-ban) az *r*-es példákban. (A többféle eltérést, azonosságot meg eltérést is mutató néhány példára – mint szempontunkból kevésbé érdekesekre – most részletesen nem térek ki.)

D) De nem érdektelen szemügyre venni magukat a tőmorfémákat sem, amelyeknek nyj. változatában vagy változataiban az *l*, *r* és *j* többlethangzóként megjelenik. A fenti felsorolás is mutatja, az alaposabb számbavétel pedig igazolja, hogy akadnak ezek között olyanok, amelyekben a nyj. oldalon a szóban forgó mássalhangzók közül kettő is előfordul ilyen minőségben (pl. a *bókony*-nyal szemben *balkony* és *burkony*, a *hőköl*-lel szemben *hörköl* és *hőjköl*, a *páká*-val szemben *párka* és *pájka*, a *pipá*-val szemben *pelpa* és *pejpa*, a *simogat*-tal szemben *simorgat* és *simojgat*, a *szőké*-vel szemben *szőlke* és *szőjke*), sőt még olyan is, amelyikben mind a három (pl. az *édes*-sel szemben *éldes*, *érdös* és *ejdös*). E kettős, sőt hármas változatpárok önkéntelenül azt a benyomást keltik az emberben, hogy szinte mindegy: a három mássalhangzó közül melyik jelenik meg többlethangzóként; ez a szó egésze, arcualata szempontjából csupán árnyalatnyi különbséget jelent. Más szóval: hogy az *l*, *r* és *j* bizonyos kételemű kapcsolódásokon belül funkcionálisan azonos értékű, s szinte szabadon cserélődik fel egymással. – Az a körülmény pedig, hogy ilyenféle felcserélődést etimologikus (pl. *bókony*, *páká*) és inetimologikus (pl. *édes*, *pipa*, *simogat*, *szőlke*) többlethangzó esetében egyaránt találunk, csak megerősíthet bennünket ebben a nézetünkben.

3. Az *l* + C, *r* + C, *j* + C kapcsolatokkal, s bennük az *l*, *r* és *j* azonos magatartásformájával azonban nemcsak itt, a kny. C/nyj. CC kategória kny. C₁/nyj. C₂C₁ csoportján belül találkozhatunk, hanem a kny. CC/nyj. C kategória kny. C₁C₂/nyj. C₂ csoportján belül is, amelyre – mint ez a szimbólumokból kiolvasható – az jellemző, hogy a nyj. szóalakból a kny. szóalak két-elemű mássalhangzó-kapcsolatának első tagja hiányzik; s tovább menve: e csoporton belül azokban a típusokban, amelyekben az ominózus C₁ elem *l*, *r* vagy *j*. Az *l* + C/C-, *r* + C/C-, *j* + C/C-féle szembenállásokról van tehát szó, amelyek, ha alaposabban szemügyre vesszük őket, az imént tárgyalt C/*l* + C-, C/*r* + C-, C/*j* + C-félék ellenpárjainak is tekinthetők. Vizsgálatuk során a következőket tapasztalhatjuk:

A) Mindhárom szóban forgó hang hiányozhat a nyj. szóalakból, ha a kny. szóalakban valamilyen z á r h a n g (*gyűlt*/*gyút*, *gyűlt*/*gyút*: 24 tőmorfé-

mában; mártott|mátott, borda|bóda: 16 tőmorfémában; gyűjtás|gyűtás, gyűjtöget|gyűtöget: 31 tőmorfémában), o r r h a n g (fájdalmas|fájdamas, halni|hani: 7 tőmorfémában; furnér|funér, paszternák|pasztinák: 3 tőmorfémában; záj-medli|zámedli, ajnye|ánye: 5 tőmorfémában), r é s h a n g (nyelve|nyéve, páh|páha: 16 tőmorfémában; farsang|fásáng, hárs|hás: 15 tőmorfémában; éjfél|éfé, éjszaka|északa: 12 tőmorfémában) vagy a f f r i k á t a (gyolcsos|gyócsos, kulcs|kúcs: 7 tőmorfémában; nárcisz|nácisz, felhérc|felhéc: 5 tőmorfémában; gyűjcsike|gyűcsike, hajcsigat|hácsigat: 8 tőmorfémában) előtt áll.

B) Az összesen 149 érintett tőmorféma túlnyomó többségében, nevezetesen 110 tőmorfémában az imént bemutatott *lt/t*, *jm/m*, *rs/s* stb.-féle szembenállások s z ó b e l s e j é b e n állnak, s az előfordulások nagyjából azonos arányban oszlanak meg az *l*, az *r* és a *j* példái között. Az idetartozó példák közül ugyanis 38 esetében az *l*, 28-ében az *r*, 44-ében pedig a *j* hiányzik a nyj. változat(ok)ból. Mindössze 20 tőmorfémában találjuk a vizsgált jelenséget s z ó v é g é n: nagyobb arányban, 10, illetőleg 7 tőmorfémában tapasztaljuk az *l*, illetőleg az *r* hiányát, s csupán 3-ban a *j*-ét. Mindhárom hang esetében találunk példákat arra is, hogy az illető szembenállás ugyanabban a tőmorfémában s z ó b e l s e j é b e n meg s z ó v é g é n is előfordul (pl. foltoz|fótoz és folt|fót, társam|tásom és társ|tás, gyűjtás|gyűtás és gyűjt|gyűt); leggyakrabban, 9 tőmorfémában a *j*, 6, illetőleg 4 tőmorfémában az *l*, illetőleg az *r* esetében. Nem meglepő, hogy s z ó k e z d ő előfordulásra — éppúgy, mint a főntebb elemzett *k|lk*, *c|rc*, *z|jz* stb.-félék esetében — itt sem találunk példát.

C) A szembenállások magánhangzós környezetét tekintve: itt is szinte azonos számú tőmorfémában, egészen pontosan 55-ben, illetőleg 53-ban találunk a z o n o s, illetőleg e l t é r ő hangkörnyezetet a kny./nyj. szóalak viszonylatában (vagyis gyűjtás|gyűtás, illetőleg krajcár|krécár szembenállást). Jó néhány, szám szerint 23 tőmorfémában a z o n o s meg e l t é r ő hangkörnyezetben is megtaláljuk ugyanazt a szembenállást (tehát pl. a kny. gyűjt mellett nyj. gyűt és gyut is van); 9-ben többféle eltérést, s ugyancsak 9-ben azonosságot és többféle eltérést mutatnak a példák.

De hasonló arányokhoz jutunk akkor is, ha ugyanezt a felmérést az *l*, az *r* és a *j* példákra vonatkozólag külön-külön is elvégezzük. Az *l* 54 tőmorfémájából 21-ben azonosságot, 23-ban eltérést, az *r* 39 tőmorfémájából 19-ben azonosságot, 11-ben eltérést, a *j* 56 tőmorfémájából 15-ben azonosságot, 19-ben pedig eltérést látunk a magánhangzós környezetben, ha a kny. és nyj. szóalakot egybevetjük. Az eltérés elég gyakran nyilvánul meg a várakozásnak megfelelő és szabályosnak mondható pótlónyúlásban (pl. böjt|bőt, rejt|rőt, fejsze|fésze, vejsz|vész), de ugyanolyan jellemző a szembenállást megelőző hosszú magánhangzó, amely azután változatlan formában megmarad (pl. fájdalmas|fádamas, gyűjtás|gyűtás, mártott|mátott). S bár kétségtelen, hogy nem egyszer még a pótlónyúlás ellenpéldájával is találkozunk (pl. gyűjt|gyűt, nyűjt|nyut, fűdögál|fudogál), a kny. szóalak rövid magánhangzójának a nyj. szóalakban változatlan formájával (pl. folt|fot, foldoz|fodoz, meghalt|meghat) nemkülönben, ezekben a szembenállásokban mégis a pótlónyúlást (böjt|bőt), illetőleg a kny./nyj. szóalak viszonylatában azonos hosszú magánhangzót (gyűjt|gyűt) kell jellemzőnek tartanunk.

D) Igaz ugyan, hogy akárcsak főntebb, itt is akadnak olyan tőmorfémák, amelyek a most vizsgált három mássalhangzó közül kettővel kapcsolatban is felhozhatók példaként (pl. a gyűlt|gyűt és gyűjt|gyűt, gyűlt|gyűt és

gyűjt|gyút), az *l*, *r* és *j* hangok viselkedésének az $l + C/C$, $r + C/C$ és $j + C/C$ szembenállásokban való azonosságát a már ismerteken kívül mégsem annyira ez, mint inkább más jellemzők igazolják. Talán a főtebb illusztrációként bemutatott példákából is látható, idevágó adataim összességéből azonban még egyértelműbben derült ki, hogy a *gyűlt|gyút*, *pálha|páha*, *gyolcsos|gyócsos*, *kulcs|kúcs* szembenállásokban a magyar dialektológiában jól ismert és sokat emlegetett szótagzáró *l*-kiesés jelenségével van dolgunk (vö. pl.: DEME LÁSZLÓ, *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Bp., 1956. 272–6; IMRE SAMU, *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp., 1971. 261–2). De okvetlenül kiolvasható volt az is, hogy az ezek mellett álló *mártott|mátott*, *hárs|hás*, *nárcisz|nácisz*, illetve *gyújtás|gyútás*, *zájmedli|zámedli*, *éjfé|éjél*, *gyűjcsike|gyűcsike* velük teljes mértékben azonos jelenséget tükröznek, mindössze a hiányzó mássalhangzó minőségében van különbség: ez tudniillik nem *l*, hanem *r*, illetve *j*.

A példáknak ez a vallomása mind a nyelvjárási jelenség, mind – s engem ezúttal ez érdekel jobban – a benne résztvevő három mássalhangzó természetese szempontjából tanulságos.

Egyrészt ugyanis arra hívja fel a figyelmet, hogy a szótagzáró *l*-kiesés mellett alighanem az eddiginél nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk az azzal teljesen megegyező módon és körülmények között fellelhető szótagzáró *r*- és *j*-kiesésnek. – Sajnálatos, hogy e megállapításomban kénytelen vagyok konkrét statisztikai számítások helyett csupán az általánosságok körében megmaradni, erre azonban forrásanyagom korlátai kényszerítenek. A főnti számadatok ugyanis, amelyeket a *gyűlt|gyút*, *hárs|hás*, *gyújtás|gyútás* stb.-féle szembenállásokkal kapcsolatban közöltem, reálisnak csak a szótagzáró *r*- és *j*-kiesésre vonatkozólag mondhatók. Az *l*-kiesés tényleges előfordulási arányait nem mutathatják, mivel az ÚMTsz. anyagának gyűjtése során az utasítás a *föd*-, *hód*-féle változatokat kirekesztette az alaki tájshók köréből (vö. P. HIDVÉGI ANDREA: MNyj. V, 168), s így ezek közül inkább csak azok kerültek cédulára, amelyeknek a felvételét valamilyen más (pl. jelentésbeli) szempont indokolta. Az tehát, hogy a szótagzáró *l*-kiesés a valóságban sokkal több tömorfémát érint, mint ahányat én e jelenség bemutatására forrásanyagom alapján felsorakoztathatok, aligha vonható kétségbe. Ez azonban semmit sem vesz el annak a tapasztalatnak az értékéből, amely a szótagzáró *r*- és *j*-kiesésnek az eddig feltettnél rendszeresebb, szabályosabb és gyakoribb voltára mutat.

Másrészt megint csak arra hívja fel a figyelmet, hogy bizonyos hangtani struktúrájú szavak bizonyos pontján és bizonyos minőségű mássalhangzók szomszédságában *s z i n t e m i n d e g y*: a három mássalhangzó közül melyik áll a kny. szóalakban, mert ez – ha *l*, ha *r*, ha *j* – a nyj. szóalakból igen gyakran hiányzik.

A főtebb elemzett $C/l + C$, $C/r + C$, $C/j + C$ és a most bemutatott $l + C/C$, $r + C/C$, $j + C/C$ szembenállások illusztrációi közül elég a *szöke|szölke* és *foltoz|fótoz*, a *jácintus|jácintus* és *nárcisz|nácisz*, a *rámol|rájmol* és *zájmedli|zámedli* szóalakpárokat egymás mellé állítani ahhoz, hogy lássuk: ugyanannak az éremnek a két különböző oldalával van dolgunk. Kéziratban levő munkámban, amelyre főtebb már utaltam, a jelenleginél szélesebb körű és nagyobb módszertani apparátusra épülő elemzés igazolta számomra, hogy mindhárom szóban forgó mássalhangzó a hangtestnek rendkívül *d i n a m i k u s* eleme, ami a kny. szóalaknak nyj. változatával, illetve változataival

való egybevetésekor abban nyilvánul meg, hogy mind az *l*, mind az *r*, mind pedig a *j* igen gyakran és azonos megterheltséggel többlethangzó, illetőleg hiányzó mássalhangzó a nyj. szóalakban. S ezzel szemben sokkal ritkábban és megint nagyjából azonos megterheltséggel olyan mássalhangzó, amely a szembeállított szóalakpárokban mind a kny., mind a nyj. oldalon megvan.

4. Annál érdekesebb viszont, hogy ennek ellenére ezek körében is találunk olyan szembenállásfajtákat, amelyekben az *l*, *r* és *j* hangok azonos magatartásformái figyelhetők meg. Ilyen szempontból egyrészt a kny. C/nyj. CC kategóriának kny. C₁/nyj. C₁C₂ csoportján belül azokat a típusokat érdemes szemügyre venni, amelyekben a C₁ elem *l*, *r* vagy *j* (vagyis az *l/l* + C-, *r/r* + C-, *j/j* + C-féléket); másrészt a kny. CC/nyj. C kategóriának a kny. C₁C₂/nyj. C₁ csoportján belül ugyancsak azokat, amelyekben a C₁ szerepkörében szintén az *l*, *r* és *j* hang valamelyikét találjuk (tehát az *l* + C/*l*-, *r* + C/*r*-, *j* + C/*j*-féléket).

Az előbb említett *l/l* + C-, *r/r* + C- és *j/j* + C-féléken kezdve a következőket tapasztaljuk:

A) Mindhárom szóban forgó hang után megjelenik a nyj. szóalakban többlethangzóként valamelyik zárhang (*azonnal/azonnalt*, *fagyal/fagyalt*: 6 tőmorfémában; *már/márt*, *csombor/csombórd*: 5 tőmorfémában; *kerdáj/kerdájék*, *policáj/polecájg*: 2 tőmorfémában), közülük kettő, az *r* és a *j* után pedig még orrhang (*szemafor/szemaform*: 1 tőmorfémában; *muszáj/muszájék*: 1 tőmorfémában) is.

B) Az összesen 15 érintett tőmorféma közül 14-ben a fenti példaktól illusztrált *l/lt*, *j/jg*, *r/rm* stb.-féle szembenállások szó végén állnak; 1-ben pedig mind szóvégi, mind szóbelseji (tehát *suber/subert*-féle és *suberos/subertos*-féle) előfordulást találunk.

C) A magánhangzós környezet a kny./nyj. szóalak viszonylatában 8 tőmorfémában azonos, 5-ben eltérő; 1 esetében azonos is meg eltérő is, 1 esetében pedig többféleképpen is eltér.

D) Ha az idetartozó tőmorfémák összességét áttekintjük, első pillanatban úgy tűnik, hogy itt igazában az *l/l* + C és az *r/r* + C szembenállások szorosabb összetartozásáról van szó, a *j/j* + C a maga két idegen eredetű tőmorfémájával (*kerdáj*, *policáj*) pedig meglehetősen lazán kapcsolódik hozzájuk. Csak az alaposabb és körültekintőbb elemzés derítheti ki, hogy e kapcsolat végső soron nagyon is szerves. A szóvégi *lt*, *rt*, *rd* kapcsolatokban a zárhangok eredete és funkciója általában ismerős és egyértelmű: többnyire kimutathatóan inetimologikus járulékhangok ezek (pl. a *col*, *csombor*, *fagyal*, *gyopár* tőmorfémákban), amilyenekkel nazálisok, de különösen *n* után is gyakran találkozunk (pl. *csalán/csalánt*, *szappan/szappant*, *tulipán/tulipánt*), s amelyeknek alighanem valamiféle nyomatékosító, lezáró funkciót kell tulajdonítanunk. Különösen gondolnunk kell erre az *azonnal*, *már*, *minél*, *nélkül* stb. határozószók *azonnal*, *márt*, *minélt*, *nélkült* stb. változatait illetően; hiszen ezekben – amelyeknek analóg formáit különben ugyancsak bőséggel mutatják a hasonló típusú, *n*-re végződő határozószók (pl. *azon/azond*, *talán/taláng*, *ígyen/ígyeng*) – a kiejtésbeli nyomatékosítás mellett még bizonyos grammatikai háttérű és arculatú nyomatékosító funkciót is sejthet a *t* többlethan-gban a beszélő. S éppen itt, a szóvég nyomatékosabbá tételének szintjén találkozunk a két *j*-s szembenállás, a *j/jk* és a *j/jg* az *l/lt*- és *r/rd*-félékkel: ezek ugyanis éppúgy a *r éshang/r éshang + zárhang* szembenállás-

altípus elemei, mint az *abrosz|abroszt*, *csapás|csapást*, *egres|egresd* stb.-félékben látható *sz|szt*, *s|st* és *s|sd*, amelyekben a szóvégi zárhang funkciója — ezt a részletes elemzés szépen igazolta — aligha értékelhető másképp, mint a fentebb említett *n|nt*, *n|nd*, *n|ng* stb.-félék esetében. Így tehát nincs okunk arra, hogy a *j|jk* és *j|jg* szembenállásokat — még ha idegen szóként ítéljük is meg a két tőrmorfémát, amelyeken megjelennek — az *l|lt*- és *r|rt*-féléktől elkülönítsük. — Annál inkább van viszont okunk a megkülönböztetésre az *r|rm* és a *j|jn* esetében. Ezek más jellegűek. A *muszájn*-ban az *n* etimologikus (vö. TЭСz.); a *szemaform*-ban inetimologikus lehet ugyan, s talán még állhat is valamilyen rokonságban a fentiekkel, de valószínűbb, hogy egyszerűen az ismeretlen idegen szó nehéz kiejtése zavarta meg a beszélőt; s azt, hogy a szó végéhez éppen egy *m* nazálist csapott oda, a szó belsejében már meglevő *m* is elősegíthette.

Folytatva most már az *l + C|l*-, *r + C|r*-, *j + C|j*-féléken, a következő adatokat kapjuk:

A) Mindhárom szóban forgó hang esetében előfordul, hogy a *nyj*. szóalakból hiányzik a *kny*. szóalakban utána álló **zárhang** (*gépelt* igenév/*gépel*, *pergelt* igenév/*pergel*, *tölgy|töl*: 3 tőrmorfémában; *csoport|csopor*, *flóbert|flóber*, *mindjárt|mindjár*: 7 tőrmorfémában; *esennej|esennej*: 1 tőrmorfémában). A *j* esetében az ilyen helyzetben levő **orrhang** hiányára is találunk példát (*slájm|sláj*: 1 tőrmorfémában).

B) Az összesen 12 érintett tőrmorféma közül 11-ben a fenti példáktól illusztrált *lt|t*, *rt|t*, *jd|j* stb.-féle szembenállások **szó végén**, 1-ben pedig **szó végén és szó belsejében** (tehát *tölgy|töl* és *tölgyes|töles*) is állnak.

C) A magánhangzós környezet a *kny./nyj*. szóalak viszonylatában 7 tőrmorfémában azonos, 3-ban azonos is meg eltérő is, 1 esetében azonosságot és többféle eltérést, 1 esetében pedig többféle eltérést tapasztalunk.

D) E mindössze néhány tőrmorfémában realizálódó és egymástól genetikailag is különböző *lt|l*, *rt|r*, *jd|j* stb.-féle szembenállások természetesen megint csak az imént tárgyalt s szinte szóról szóra velük azonos számú tőrmorfémán jelentkező *l|lt*, *r|rt*, *j|jg* stb.-féle szembenállásokkal való egybevetésben érdekesek. Az egymás mellé állított *fagyal|fagyalt* és *pergelt|pergel*, *már|márt* és *mindjárt|mindjár*, *muszáj|muszájn* és *slájm|sláj* ismét ugyanazon hangtani jelenségnek két oldalát mutatják: arra hívják fel ugyanis a figyelmünket, hogy az *l*, *r* és *j* hangnak főként szóvégi pozícióban és főként utána következő zárhanggal való kapcsolódási (*l|lt*, *r|rt*, *j|jg*), illetőleg kapcsolatmegszüntető (*lt|l*, *rt|r*, *jd|j*) potenciája nagyjában és egészében, mennyiségi és minőségi mutatóit tekintve azonos. A számadatok mutatják: e potencia önmagában viszonylag csekély súlyú hangrendszerünkön belül. Számontartása mégis, abszolúte és relatíve egyaránt fontos. Abszolúte azért, mert ez az — anyagomban legalábbis — összesen alig 30 tőrmorfémában megvalósuló és vizsgálható lehetőség elég határozott karakterű ahhoz, hogy bizonyos (hangtani, etimológiai v. egyéb) kutatásainkban egy-egy jelenség magyarázatául szolgáljon. Relatívpe pedig különösen, mert a más hangfajtákból (pl. orrhangból és zárhangból vagy réshangból és zárhangból) alakult, de a most bemutatottakkal több ponton rokonságot mutató mássalhangzó-kapcsolódások széles skálájába épülve és építve egyrészt amazoktól erős támogatást kapnak, potenciális értékük azok által megnövekszik; másrészt viszont ama bizonyos széles skálát maguk is növelik, gazdagítják.

5. A tényleges arányok érzékeltetése céljából azonban arra is fel kell hívnom a figyelmet: vannak olyan szembenállásfajták is, amelyekben a jól ismert *l/r* váltakozás igen erősen érvényesül, ezeknek *j*-vel való felcserélődése viszont egyáltalán nem. Ezt tapasztaljuk például a kny. *C/nyj.* CC kategóriának a kny. *C₁/nyj.* *C₁C₂* csoportján belül, illetőleg — mintegy ennek ellenpárjaként — a kny. *CC/nyj.* C kategóriának a kny. *C₁C₂/nyj.* *C₁* csoportjában.

Először a kny. *C/nyj.* CC kategórián belül a kny. *C₁/nyj.* *C₁C₂* csoport bennünket most érdeklő típusait véve figyelembe:

Mind az *l*, mind az *r* jellemző többlethangzóként a nyj. szóalakban, különösen *szókezdő* helyzetben *zárhang*, mégpedig elsősorban *bilabialisok* (*p*, *b*) után, de — főként az *r* esetében — *alveolarisok* (*t*, *d*) után is. Például *penge/plenge*, *bőnye/blőnye* (7 tőmorfémában), illetőleg *puccos/pruccos*, *bekecs/brekecs*, *tónus/trónus*, *díbol/dríbol* (24 tőmorfémában). Már lényegesen kisebb számban, de megtaláljuk ugyanezeket ugyanebben a pozícióban *részhangok*, főként a zöngétlen *labiodentalis* (*f*) előtt. Például *forint/Florint*, *sejt/slejt* (2 tőmorfémában), illetőleg *fentő/frentő* (1 tőmorfémában).

Idevágó adataimnak összességükben való elemzése minden kétséget kizáróan győzött meg arról, hogy a szókezdő *pl*, *pr*, *bl*, *br*, *tl*, *tr* és *dl*, *dr* kapcsolatok jellemző építőelemei a magyar szavaknak, különösen, ha azok onomatopoeitikus eredetűek; de igazában a vártnál gyakrabban találkozunk velük más geneziséű adatokban, például jövevényszavakban is. Az *l* és az *r* — függetlenül attól, hogy ezek az érintett alakváltozatokban etimologikusak vagy inetimologikusak — ezekben a kapcsolatokban funkciójuk tekintetében azonos értékűek.

Ha mármost a főntebbi vizsgálatok mintájára a *j*-vel alakult egyenértékesekeket keressük, nehéz helyzetbe kerülünk. A *C/C + j* szembenállás megvalósulását ugyanis mindössze 3 tőmorfémában találjuk, mégpedig 2-ben a *zárhang/zárhang + j*, 1-ben pedig a *részhang/részhang + j* példajaként: *gyepülés/gyepjülés*, *kendeké/kjendeké*, illetőleg *lipován/liповján*. Ezek — mint látjuk — jellegükben oly mértékben térnek el a főntebb bemutatott *penge/plenge*- és *puccos/pruccos*-féléktől, hogy azoktól — még ha előfordulásaik csekély számát nem tekintenénk is — szinte maguktól elkülönülnek.

De ugyanígy vallanak a kny. *CC/nyj.* C kategórián belül a kny. *C₁C₂/nyj.* *C₁* csoport megfelelő típusai is:

Mind az *l*, mind az *r* esetében tapasztaljuk, hogy ez a nyj. szóalaktól hiányzik olyankor, amikor a kny. szóalakban *szókezdő* helyzetben valamelyik *zárhanggal*, mégpedig ezek közül leggyakrabban a *bilabialisokkal* (*p*, *b*), ritkábban a *postalatalisokkal* (*k*, *g*), továbbá az *r* esetében a *zöngétlen alveolarissal* (*t*) is kételemű hangkapcsolatot alkot. Például *platni/patni*, *blóder/bóder*, *glória/gória* (8 tőmorfémában), illetőleg *proletár/poletár*, *brúgós/búgós*, *trucc/tucc*, *krumpli/kumpli* (14 tőmorfémában). Olykor megtaláljuk ugyanezeket ugyanebben a pozícióban *részhangok*, mégpedig a *zöngétlen labiodentalis* (*f*) és a *zöngétlen postalveolaris* (*s*) előtt. Például *flaszter/faszter*, *slájer/sájer* (6 tőmorfémában), illetőleg *früstök/füstök*, *srapnel/sapnel* (5 tőmorfémában).

Az idevágó adatok többségében a *pl*, *pr*, *bl*, *br*, *fl*, *fr* stb. kapcsolatok etimologikusak, s maguk az érintett tőmorfémák — a felsorolt néhány példa

is mutatja – jobbára olyan idegen szavak, amelyeknek a kiejtése nem lehetett egészen problémátlan a magyar beszélők számára. Az ily módon előállott furcsa helyzet, hogy tudniillik egyfelől az *l* és az *r* igen gyakran többlehangzóként jelentkezik főként belső keletkezésű szavak nyj. változataiban, másfelől viszont számos idegen eredetű szó ugyanilyen változataiban kiesik, csak lát-szólag paradox. Valójában mindkét jelenség funkciója világos: az onomatopoeitikus szavakban tudniillik az *l* és az *r* megőrzése, illetőleg betoldása az expresszivitás fokozását, az idegen szavak esetében pedig ugyanezen mássalhangzóknak az elvesztése a kiejtés megkönnyítését szolgálja. S a kettő egyáltalában nem mond ellent egymásnak. Hanem inkább megint egyértelműen vall amellett, hogy nyelvünk az *l* és az *r* hangot más-más célokra is egymással teljesen azonos értékben használja fel.

A *j* viszont az ezeknek megfelelő, C + *j*/C szembenállásokban sem jut más és nagyobb szerephez, mint azt az imént, a C/C + *j*-félék esetében láttuk. Az érintett tömorfémák száma itt is mindössze 3, melyek közül 2 a *z á r h a n g* + *j/z á r h a n g*, 1 pedig az *o r r h a n g* + *j/o r r h a n g* példája: *gyapjú*/*gyapu*, *gyalogjában*/*gyalogában*, illetőleg *színjártig*/*színártig*. Ezek közül a *gyalogjában*/*gyalogában* mindjárt kiemelendő, hiszen itt szinte bizonyosan egy alaktani háttérű, a 3. sz. birtokos személyrag *-ja/-a* változataiban megvalósuló szembenállással van dolgunk. A székelyek körében járatos 'színültig' jelentésű *színjártig*-gal nehéz mit kezdeni, mert etimológiáját inkább csak sejthetjük, de biztosat nemigen tudunk megállapítani róla. Egyetlen világos példa a *gyapjú*/*gyapu*, amelynek a kny. C/nyj. C + *j*-féle szembenállások példái között főntebb említett *gyepülés*/*gyepjülés* adattal való, ha nem is rokonságára, de valamiféleképpen, főként alaki tekintetben való érintkezésére, esetleges keveredésére feltétlenül gondolhatunk (vö. TESz. *gyapjú*). Ez azonban éppúgy a *patni*/*patni*, *krumpli*/*kumpli*, *slájer*/*sájer* stb.-féléktől való eltérésben jeleskedik, mint azt a *gyepülés*/*gyepjülés* és *penge*/*plenge*, *puccos*/*pruccos*, *fentő*/*frentő* stb.-félék viszonylatában is megállapíthattuk.

Nem kérdéses tehát: bizonyos pozíciójú és bizonyos struktúrájú kételemű hangkapcsolódásokban az *l* és az *r* egymással szinte teljes mértékben azonos módon és azonos gyakoriságban váltakozik ott és olyankor, ahol és amikor a *j* velük nem.

Ez azonban nem vesz és nem vehet el annak a másik tapasztalatnak az értékéből és – szerintem legalábbis – figyelemreméltó voltából, hogy más pozícióban levő és más felépítésű mássalhangzó-kapcsolódások viszont arra mutatnak: az *l*, *r* és *j* hangok bizonyos körülmények között egymásnak egyenértékesei lehetnek, egymással felcserélődni, váltakozni képesek. S e képességükkel mint potenciával számolni a magyar mássalhangzó-rendszeren belül talán nem egészen haszontalan.

6. És végezetül, de nem utolsósorban még egyet. Bizonyára többeknek is feltűnik, hogy bár elemzéseimben a kny., illetőleg kikövetkeztetett kny. szóalaknak a hozzátartozó nyj. változattal vagy változatokkal való egybevetéseire támaszkodom, ez utóbbiaknak, illetőleg a rajtuk megjelenő hangtani formációknak a földrajzi vonatkozásairól, kötődéséről, esetleg megoszlásáról egyáltalában nem ejtek szót.

Nos, ez korántsem véletlen. Főntebb már többször említett értekezésemben a különböző szembenállás-típusokat vizsgálva a földrajzi szempontot sohasem hagytam figyelmen kívül, s volt is arra példa, hogy egyik vagy másik típus esetében le lehetett vonni valamiféle dialektológiai tanulságot. Nagy-

jában és egészében azonban mégis inkább az igazolódott, ami tulajdonképpen már akkor szemembe tűnt, amikor az ŰMTsz. szerkesztése során a mássalhangzó-szembenállások tömeges és rendszerszerű jelentkezésére felfigyeltem.

Az tudniillik, hogy bennük nem a köznyelvnek és valamelyik nyelvjárásnak, még csak nem is a köznyelvnek és valamely nyelvjárásoknak a jelenségei szembesülnek, hanem kny. és nyj. produktumok általában. Ami valójában azt jelenti, hogy az ŰMTsz. anyagában olyan hangtani jelenségek mutatkoznak, amelyek a nyelvjárások határain átnyúlnak, s azokra nézve *á l t a l á b a n*, mégpedig főként és elsősorban a köznyelvhez képest és attól eltérően, azzal szemben látszanak igaznak. Illetőleg olyanok, amelyek nem csak a köznyelvre, nem is csak valamelyik nyelvjárásra vagy bizonyos nyelvjárásokra, hanem a magyar mássalhangzó-rendszer *e g é s z é r e* érvényeseknek tűnnek.

Mindaz, amit anyagom az *l*, *r* és *j* hangok azonos magatartásformáiról vallott, ezt a megállapítást igazolta. Az egymással ellentétes, de tulajdonképpen egymást kiegészítő szembenállás-típusok nemcsak arra mutattak rá, hogy e hangok dinamizmusa, egymással való felcserélhetősége a kny. és a nyj. oldal szóalakjaiban azonos, hanem az idevágó adatok földrajzi szempontú értékeléséből az is egyértelműen kiderült, hogy e tulajdonságukat akár valamelyik dialektushoz, akár bizonyos dialektusokhoz kötni nemcsak okunk, de lehetőségünk sincsen.

Annak, hogy az idevágó bizonyítékokat adat- és számszerűen a maguk teljességében feltárjam, természetesen nem itt van a helye. Minden esetben megtettem ezt munkám részletes kidolgozásában akkor és ott, amikor és ahol erre lehetőséget láttam, illetőleg ennek szükségét éreztem. Az viszont talán nem lesz fölösleges, ha izelítőül legalább a főtebb elemzett szembenállás-típusok illusztrációként felhozott példáira vonatkozóak közül megemlítek néhányat.

Az *édes|éldes*, *bókony|balkony*, *csók|csolk*, *szőke|szőlke* stb.-féle szembenállások *l*-többlethangzós *éldes*, *balkony* stb. változataira általában a sok előfordulás és ezeknek nagy területi szétszórtsága jellemző. Az *éldes*-re például az északi (palóc) nyelvjárásokból éppúgy vannak adataim, mint a déli vagy a romániai magyar nyelvjárásokból. A *pipa pelpa* változatai a nyugati (dunántúli), az északi (palóc) és a déli nyelvjárások között oszlanak meg. A *csolk*, *csolkol* főként a nyugati (dunántúli) nyelvjárásterületen gyakori, de van rá adatom a régi Nyitra megye és Háromszék megye területéről is. A *szőlke*-vel kapcsolatban inkább azt nehéz megmondani, hogy honnan nincs rá előfordulás, mert több-kevesebb adat szinte valamennyi nyelvjárásterületen előfordul.

– Az *r*-többlethangzós változatok, minthogy jóval kevesebben vannak, természetesen kevésbé szemléletesek. De számukhoz mérten azért jól mutatják: szó sincs arról, hogy a bennük tetten érhető jelenség egy bizonyos területhez kötődne. Közülük igazán sok előfordulást csak a *piac piarc* változata mutat, amely a nyugati (dunántúli), az északi (palóc) és a déli nyelvjárások legkülönbözőbb pontjain egyaránt megtalálható. A kevesebb előfordulással felépők közül a *simogat simorgat* változata Somogy megyéből, a *hőköl hörköl* változata a Székelyföldről, a *páka párka* formája Nógrádból, a *mázsa* helyetti *márzsa* Borsod–Abaúj–Zemplén megyéből, a *jácintus járcintus* változata a régi Szilágy megye területéről, a *léc lérc* alakjai pedig részint Baranya, részint Bács–Kiskun megyéből valók. – Még leginkább a *j*-többlethangzós *rájmol*, *éjszak*, *frájsz*, *vájz*, *gájz* stb.-félék esetében ismerhető fel valamiféle, a keleti

területekhez való kötődés. Az idetartozó, meglehetősen nagy számú példák többsége a Tiszántúl, Erdély és Moldva területéről való. Az igazán sok változatú adatok esetében azonban (mint pl. a *gájz*) már a régi Pozsony és Abaúj—Torna megye területéről is jelennek meg előfordulások. Nem is beszélve a *pájc*, *pájcol*-ról, amely(ek)re csak Csongrád megyéből, vagy a *kalapácsot* tárgyeset *kalapejcsot* változatáról, amelyre meg Győr—Sopron megyéből vannak adataim; vagy a *hőköl* *hőjköl* változatáról, melynek adatai a régi Nyitra, Torontál és Maros—Torda vármegye, valamint Zala megye területén kerültek feljegyzésre.

Azokban az esetekben pedig, amikor ugyanazon kny. szóalaknak például *l*- és *j*-, vagy *r*- és *j*-többlethangzós változata is van, nemegyszer előfordul, hogy a kétféle forma ugyanarról vagy legalábbis egymáshoz közel eső területekről való. Így például a *bókony*-nak mind a *balkony*, mind a *burkony* változata megvan Csongrád megyéből; a *hőköl*-nek a *hörköl* formája a Székelyföldről, a *hőjköl* Erdély bentebbi területeiről; a *pipá*-nak mind a *pelpa*, mind a *pejpa* változata Nógrádból. A *simogat* kny. forma *simorgat* változatát Somogy megyében, *simojgat* formáját pedig Szlavóniában jegyezték fel.

Folytathatnám a sort, még e néhány példán belül is. Elmondhatnám az ellenpárokról, tehát az *l*-, *r*- és *j*-hiányos formákról szerzett hasonló tapasztalataimat is. Mert azok sem vallanak másként. Semmi sem mutat arra, hogy amelyik területre az *l*-kiesés jellemző, ott nem jelentkezik az *r*- és *j*-kiesés is, és vice versa. De arra sem, hogy a háromféle jelenség vagy legalább közülük kettő csak ugyanazon a területen, együtt, egymással párhuzamosan jelentkeznek.

Annál inkább igazolódik viszont a legutóbbi évtizedek dialektológiai kutatásainak az az eredménye, mely szerint bizonyos hangtani jelenségek bizonyos tőmorfémákhoz kötődnek, s azokkal együtt kerülnek át egyik nyelvjárásból a másikba, sőt terjednek el esetleg az egész nyelvterületen. Magam — igen sok tőmorfémával dolgozva — ezt a jelenséget munka közben tömegesen tapasztaltam és tapasztalom, s egyre inkább úgy látom: egyfajta circulus vitiosus-szal van itt dolgunk. Bizonyos hangtani jelenségek ráfonódnak egykét, esetleg néhány, de mindenképpen kis számú tőmorfémára, s ily módon valójában már az érintett szavak sajátágaivá szűkülnek le. Ezekre tapadva azonban vándorolni kezdenek, más területekre is behatolnak, s mivel végső soron hangtani természetűek, ott esetleg analógiás úton az őket odaszállító tőmorfémákról másokra is átterjednek; hogy aztán lassanként újra, de az eredetinel sok tekintetben szélesebb körű hangtani potenciává hővüljenek. S talán valahol itt ragadható meg azoknak a nyelvjárásokon átnyúló, sokszor az egész magyar mássalhangzó-rendszerre jellemzővé vált hangtani sajátágoknak a gyökere, amelyek az ÚMTSz. anyagában erőteljesen hívták fel magukra a figyelmet. E feltevés igazolása azonban még természetesen alaposabb végiggondolást, további kutatásokat és — főként — a konkrét adatokra épülő, számokkal is megtámogatott, sajátosan ezzel a céllal végzendő bizonyító eljárást igényel.

B. LŐRINCZY ÉVA

Az óbolgár krónikák Q gre népneve

1. A legtöbb bolgár historiográfiai mű görög forrásra vezethető vissza. Érdeemes lesz ezért megvizsgálni azt, hogy a görög forrásokban szereplő népneveket a bolgár fordítók milyen nevekkel adják vissza.

Mielőtt ehhez hozzáfognánk, meg kell említenünk, hogy a most kitűzött feladat megoldása nem könnyű, mivel a görög forrásokkal kapcsolatosan is még sok szöveggkritikai kérdés vár tisztázásra. Pnyenek: az alapszöveg kérdése, vagyis az, hogy melyik kézirat tekinthető az eredeti alkotásnak; gyakran bonyolult a filiációnak, azaz a kézirat-variánsoknak az alapszöveghez és a kézirat-változatoknak egymáshoz való viszonya; a kéziratok egy része kiadatlan; sok esetben hiányzik a szöveggkritikai kiadás; a feltáró és a feldolgozó munka gyakran még nincs befejezve; stb.

Hasonló problémák — de hatványozott mértékben — merülnek fel a szláv kéziratokkal kapcsolatosan is. Vö. pl. A. Поповъ, Обзоръ хронографовъ русской редакци. Москва, 1866.; Д. С. Лихачев, Русские летописи. М. — Л., 1947.

S most lássuk a szláv elbeszélő forrásokat. A szláv elbeszélő források, a szláv krónikák keletkezési időrendjét M. WEINGART (Byz-Kron. I, 243—4) állította össze. Eszerint a bizánci krónikák szláv fordításainak kronológiája a következő: Chronológiai jegyzék Nikéforos alapján (az 1073. évi Svjatoslav Sbornikban); Malalas Krónika (a X—XI. században fordították le Bulgáriában, ez a forrása az 1262. évi nyugat-oroszországi, litvániai Chronográfnak); Georgios Monachos (Hamartolos) Krónikájának első fordítása: a Vremennik (ez is az óbolgár korszakban keletkezett, a „Pověsti vremennyh lět” szerzője is ismerte); Ioannes Zonaras Krónikája (1332. táján lett lefordítva; ennek 1408. évi szerb változata tekinthető az első szerb Chronográfnak); Manasses Krónikája (1340 táján lett összeállítva Търновобан, a glosszák Zonaras bolgár fordításából valók; ebben a kibővített formában vált ismertté Oroszországban a XVI. században a chronográfok összeállítói előtt, valamint Nikon pátriárka előtt — vö. Nikonov Lětopis — a XVII. században); Georgios Hamartolos Krónikájának második fordítása: a Lětovnik (1380 előtt állították össze Bulgáriában); Symeon Logothetes Krónikája (a középbolgár korban, a XIV. század közepén keletkezett).

A most felsorolt források közül csak azokat vesszük sorra, amelyekben magyar vonatkozások is előfordulnak.

2. Georgios Hamartolos Monachos, magyarul György Barát Krónikájának görög eredetije 842—867 között készült el, de később e művet újabb részletekkel kiegészítették, s a középkor folyamán óbolgárra is lefordították (WEINGART i. m. II/1, 13—4; GrIzv. IV, 42). A bizánci kor-

szak történetével foglalkozó rész fő forrása Theophanes Krónikája volt (ez 813-ig tárgyalja az eseményeket), de egyéb forrásokat is használt, mint Malalas Krónikája, Antiochiai Ioannes Krónikája, Nikéforos Pátriárka Breviáriuma, Nikéforos Pátriárka élete ab auctore Ignatio stb. (WEINGART i. m. I, 38).

A szláv Hamartolosnak két szerkesztése — bolgár-orosz és szerb — ismeretes: a Vremennik (a X—XI. században keletkezett Bulgáriában) és a Lëtovnik (a XIV. században állították össze; vö. WEINGART i. m. I, 243—4). WEINGART szerint a szláv Hamartolos Krónikának 24 kézírata ismeretes (i. m. II/1, 61; A. DOSTÁL, Slovanský překlad byzantské kroniky Georgia Hamartola: Slavia XXXII [1963.], 375—84). A kéziratok számára vonatkozóan vö. V. JAGÍČ, Ein Beitrag zur serbischen Annalistik: AfSlPh. II (1877.), 11 kk. — tizenöt kéziratot említ meg; Христомагия по старобългарска литература³. София, 1974. 271—3 — harminckét kéziratot sorol fel.

Hamartolos bolgár szerkesztésének, azaz a V r e m e n n i k n e k (Временик) WEINGART tíz kéziratát ismerte (i. m. II/1, 64—5; Христомагия³, 271—3). Ezek közül a legrégebb s egyben a legjelentősebb a XIII—XIV. századból származó Troicki kézirat (lelőhelye: a moszkvai Hittudományi Akadémia, № 100., jelenleg Lenin-Könyvtár, Moszkva, Fond. 173., № 100.). E kézirat keletkezésének, másolásának az időpontját egyesek a XIII. századra helyezik, így pl. Архимандритъ Леонидъ, Свѣдѣніе о славянскихъ пергаменныхъ рукописахъ... изъ... св. Троицкой Сергиевской Лавры: Чтенія МОИДр. 1883. кн. I, 15—8; Христомагия³, 271.

A Vremennik eredeti kézírata ma még ismeretlen, de úgy látszik, hogy ehhez a Troicki kézirat áll a legközelebb, ugyanis a Troicki kézirat fordítása közelíti meg a legjobban a görög eredetit. A Vremennik származási ágrajza a következő: a Vremennik eredeti kézírata → a) a Troicki kézirat; b) x-kézirat (a többi kézirat elveszett archetípusa) → b)/1 a többi kézirat (WEINGART i. m. II/1, 74, 64—5).

A Vremennik tulajdonképpen nemcsak Georgios Monachos Krónikáját tartalmazza, hanem a krónika második részében Symeon Logothetes folytatását is. A Vremennik első része, pontosabban e rész valamennyi Vremennik kézírata egyetlen görög forrásra vezethető vissza, s ehhez a X—XI. századból származó ún. P (Coislianus 305.) kézirat áll a legközelebb. Vö. C. DE BOOR, Georgii Monachi Chronicon. I—II. Leipzig, 1904. A Vremennik második része viszont Symeon Logothetes Cod. Vatic. 153. kéziratával mutat rokonságot (vö. WEINGART II/2, 360—1). Lásd még: В. М. Истринь, Греческій оригиналь такъ называемаго болгарскаго перевода Хроники Георгія Амартола: Виз-Врем. 1906. 36—57; WEINGART i. m. II/1, 50, 59—60.

Egészében véve a szláv fordítás forráskritikai elemzésénél jól használható DE BOOR alapszövege, de tudatában kell lennünk annak, hogy ez a szöveg sem felel meg mindenben a szláv fordításnak. Ez egyben azt is jelenti,

hogy tulajdonképpen nincs olyan görög Georgios-kéziratunk, amellyel a bolgár fordítás teljesen megegyezne (WEINGART i. m. II/1, 77).

A bolgár Vremenniket Istrin adta ki, a Troicki kézirat alapján (В. М. Истринъ, Книжки Временишита и въразнишита Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ. I, II/1—2, III. Петроградъ—Ленинград, 1920—1930.).

A bolgár Vremennik szövegét már az első orosz Lětopis írója is használta, ezért keletkezésének időpontját a XI. század végénél nem lehet későbbre helyezni. Mivel azonban a Vremennik az eseményeket a 948. évig írja le, ezért a Vremennik keletkezésének alsó határa a X. század közepére helyezendő. Így tehát az óbolgár Vremennik keletkezésének ideje a X. század közepe és a XI. század vége közötti időszakra esik (WEINGART i. m. II/1, 84).

S hogy hol keletkezett a szláv Vremennik? Ezzel kapcsolatosan bolgár és orosz eredetzetési elmélet alakult ki. WEINGART szerint a Troicki kézirat nyelvi jegyei egyértelműen az óbolgárra vallanak, de a benne előforduló russzizmusok miatt feltehető, hogy egy bolgár literátor állította össze kijevi orosz területen (i. m. II/1, 95). DOSTÁL véleménye szerint viszont Kijevbe már csak a kész óbolgár fordítás jutott el, s a russzizmusokat egy helybeli, kijevi másoló vitte be a szövegbe (DOSTÁL i. m. 380—3).

Georgios Hamartolos szerb szerkesztése a Lětovnik (Лѣтоѡвникъ) elnevezést viseli. WEINGART 14 kéziratát ismeri (i. m. II/2, 145—6), de a valóságban ennél több van (Христоматия³ 271—3). A legjelentősebb ezek közül a moszkvai szinódus könyvtárának № 148. jelzetű kézírata (ma a Gos. Ist. Muzejben, Moszkvában őrzik, jelzete: Sin. № 148.).

A kéziratok, nyelvi jellegük alapján, három csoportba oszthatók: a) a Rumjancev-Múzeum kézírata közel áll a középbolgár forráshoz; b) a Šafárik-féle kézirat még mindig közel áll a középbolgárhoz, de már több benne a szerb elem; c) a moszkvai szinódus kéziratában is még fellelhetők a bolgár elemek, de a szerb elemek száma már jóval magasabb (WEINGART i. m. II/2, 274—5).

A kéziratok filiációjának kérdését illetően érdekes megjegyezni, hogy pl. a moszkvai szinódus kézírata és a Šafárik-féle kézirat egymástól függetlenül, közvetlenül a középbolgár forrásról, e kéziratok archetípusáról lettek átírva (i. m. 279). A kéziratok szövegkapcsolódására vonatkozóan l. még WEINGART ágrajzát (i. m. 309).

Ami a görög forrás kérdését illeti, ma is érvényesnek tekinthető ŠESTAKOV álláspontja, hogy a szerb fordítás, vagyis a Lětovnik, Georgios Monachos eredeti, első szerkesztésének szó szerinti fordításával azonos (ВизВрем. XIII [1906.], 430—9). De ezt a szerkesztést nem a Georgios Krónika P.-kézírata (Coisl. 305.) képviseli, hanem az ehhez a szerkesztéshez tartozó, de ma már elveszett kézirat (WEINGART II/2, 312, 324—5, 361). A Lětovnik befejező része viszont Symeon Logothetesre támaszkodik, de ez a befejező rész más

szerkesztésre vall, mint amilyen a Vremenniké. Míg ugyanis a Vremennik symeoni részének a Cod. Vatic. Gr. 153., illetőleg ennek egy elveszett változata volt az alapja, addig a Lětovnik e része Muralt (Mosq. syn.) kéziratával mutat rokonságot. WEINGART ennek az alátámasztására megemlíti, hogy a Lětovnikban előforduló Árpád és Ku(r)szán magyar vezérek neve a Cod. Vatic. Gr. 153.-ban nem szerepel (WEINGART i. m. II/2, 346—7, 360—1). De a Lětovnik és a Mosq. syn.-féle kézirat viszonya nem úgy értendő, hogy a Lětovnik e kézirat fordításának tekintendő, hanem úgy, hogy a Muralt-féle (Mosq. syn.) kézirat azt a symeoni kézirat-típust képviseli, amelyhez a Lětovnik eredeti, de elveszett forrása tartozott (i. m. 361).

S még egy megjegyzés. A Lětovnik önálló alkotásnak tekinthető a szláv Symeon Logothetesszel szemben. Például azért, mivel a Lětovnik jobban ragaszkodik a görög forráshoz, mint a szláv Sym. Log. szövege. Ennek alátámasztására WEINGART megemlíti, hogy a Lětovnikban, összhangban a görög forrással, *Туркомъ, Турки* olvasható, míg a Logothetesben *Ѡжромъ, Ѡжре* szerepel, igaz ugyan, hogy ez utóbbi tekinthető a helyesebb megnevezésnek (i. m. II/2, 367). Ugyanakkor viszont a szláv Logothetes is függetlennek mondható a Lětovnikkal szemben, éppen a görög forráshoz való viszonylatában. Például a 894. évi bizánci—bolgár—magyar eseményekkel kapcsolatosan Logothetes a görögből vett *κεφαλῆαμ Ἰ* kifejezést használja, míg a Lětovnik ennek szláv fordítását adja: *съ начелники Ἰ* (WEINGART i. m. II/2, 367—8).

A Lětovnik nyelve arra mutat, hogy nem szerb, hanem bolgár eredetű, s 1380 előtt keletkezhetett, minden valószínűség szerint Ioann Šišman III. (1365—1393.) idejében (WEINGART i. m. II/2, 461—5).

S most nézzük meg a magyar vonatkozású részeket, először a görög forrásban, azután a bolgár fordításban: Ad a. 811.: Georgii Monachi, Chronicon: *... κατά Βουλγάρων... αὐτῶν Κρούμνον... ὁ βάρβαρος... καὶ μεθ' ἡμέρας β' συναθροίσας λαὸν ἄπειρον... τῶν Βουλγάρων... (vö. GrIzv. IV, 54—5); цѣль же Никифоръ... на Блзгары воевавъ, поѣди и крѣпко, яко и глѣмаго двора кнѣза Ἰ Πποκροумла пожежи, ... варваръ... за два дѣни събрава въ многози и въ цкѣхъ въ шатеръхъ вше, ... побелѣ пити из неа кнѣземъ блзгарскимъ, ... (vö. Истринъ, Книгзи временныхъна... Гѣωργια мниха I, 487; a bolgár fordítás a görög forráson alapszik, amit egyrészt a névhasználat, másrészt bizonyos szövegegyezések is tanúsítanak). — Ad a. 894—896.: a) Mosq. syn. (Muralt 771): *... ἐν τῷ ποταμῷ Δανουβίῳ δοῦναι δῶρα τοῖς Τούρκοις... ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν Ἀρπάδη καὶ Κουσάνη... Περάσαντες οὖν οἱ Τούρκοι... Συμεὼν κινεῖται κατὰ Τούρκων... ἐν τῇ Δίστρα. Οἱ δὲ Τούρκοι... (WEINGART i. m. II/2, 341—3); — b) Vatic. 153. (ISTRIN II, 27): *... ἐν τῷ <Δανουβίῳ ποταμῷ> ...δοῦναι δῶρα τοῖς Τούρκοις... ὁ Συμεὼν ἐκμαθὼν κατὰ τῶν Τούρκων ἐτραπετο... ἐν τῇ Δίστρα περισωθῆναι. ἤτήσαντο οὖ οἱ Τούρκοι... (i. h.); — c) Sym. Log. (SREZN. 116): *... въ ладѣи на рѣкѣ Дѣнавь дати****

Дары Вжгрома... он же шѣ и бесѣ довавз кефаліамъ ѿ Арпадоу и Косаню... прѣшеше же вжгре, ГИМЕОНЪ... поплѣниша вса влзгарскѣя земля. се же оувѣдѣвъ, ГИМЕОНЪ пѣвиже са на на; они же... . . . ЕДВА ОУСТОАВЪ(!) ВЗ ДРЪСТРЪ. ТЪрци же, иже и вжгре... (ez utóbbi a fordító kiegészítő, magyarázó, helyesbítő glosszája; vö. WEINGART i. m. II/2, 349, 351); — d) Vrem. (ISTRIN I, 529—30): ... в рѣкоу Доунаеви в лодиахъ... дати дани(!) Оугромъ... се же, съ Оугри бесѣ довавз, ... Оугри нашедшу всю колгарскоую плѣнахоу землю. ГЕМЕОНЪ же оувѣдѣвъ на Оугри шкрати са... ЕДВА ГЕМЕОНУ ВЗ ДЕРЕСТРЪ ВЪТГНОУТИ. оупросиша оуко Оугри оу црѣ... воевавз на Оугри, вса иссѣче, не възмогшемъ Оугромъ приати помощи ѿ Грекъ, ... (WEINGART i. m. 355—6); — e) Lët. (Mosk. 398^a): съ корабельми на рѣкоу Доунавьскоую, дати дары Тоуркымъ... и бесѣ довавъ съ начелники ѿ Арпадоу и Коусаню... прѣшеше оуко Тоурци, ГѸмемнъ... плѣнише Тоурци влзгарскоую землю. сита оувѣдѣвъ ГѸмемнъ, подвиже се на Тоуркы. ... Тоурци же даше вѣнне црѣоу... (i. h.).

A közölt szövegrészletek egybevetése alapján az alábbiak állapíthatók meg: A szláv Sym. Log. szövege Muralt szövegével egyezik (WEINGART i. m. II/2, 351), de a bolgár fordító a görög forrás *Τούρκοι* neve (négyyszer) helyett a *Вжгре* népvét (háromszor) szerepelteti, a magyaroknak a bolgároknál használt tényleges nevét adja meg; s ezt a névcserét egy kiegészítés formájában meg is magyarázza: *ТЪрци же, иже и вжгре* (egyszer). — A Vrem. szövegében hiányzik Árpád és Kurszán neve (hasonlóan mint a Vatic. 153.-ban is), és az *Оугри* név ötször fordul elő (a Vatic. 153.-ban háromszor a *Τούρκοι*). — A Lët.-ban szerepel Árpád és Kurszán neve (hasonlóan Muralthoz), de hiányzik Drъstъr város neve (ez viszont mindkét idézett görög forrásban megtalálható), a *Тоурци* név pedig ötször bukkan elő. — A magyaroknak a szlávoknál, pontosabban a bolgároknál elterjedt valóságos nevét (*Вжгре*, *Оугри*) csak Sym. Log. és a Vrem. idézi, míg a Lët.-ban — a két görög forrással összhangban — a *Тоурци* név szerepel; igaz, a *ТЪрци* népnév egyszer Sym. Log.-nél is felbukkan, amikor a szerző (fordító) azt magyarázza, hogy a „türkök” a *Вжгре* néppel azonosak.

Mindent egybevéve megállapítható, hogy a bemutatott három szláv forrás (Sym. Log., Vrem., Lët.) idézett szövegrészletei sem helyesírási, sem hangtani, sem lexikális, sem egyéb nyelvi vonatkozásban nem egyeznek teljesen egymással. S ugyanez mondható a tulajdonnevek (a népvévek, a személynévek, a földrajzi nevek) használatáról is. E téren is eltérések tapasztalhatók közöttük, a már említetteken kívül pl. abban is, hogy némely forrás a népvét helyenként csak névmással helyettesíti: *на на, они же* (vö. Sym. Log.).

3. Ioannes Zonaras görög nyelvű „Epitomé” című világkrónikája a XII. század közepén keletkezett, s 1118-ig tartalmazza az eseményeket. Zonaras részletesebben tárgyalja a történeteket, mint Georgios Hamar-

tolos. A bizánci történet megírásánál (965-ig) fő forrása Theophanes volt, de merített Prokopios, Nikéforos, Georgios Monachos, Georgios Kedrenos, Symeon Logothetes, Georgios Continuatus, Theophanes Cont. műveiből, valamint egy ismeretlen forrásból is. A 965–1118 közötti időszakra vonatkozóan Skylitzes és Michaellos Psellos volt elsődleges forrása. A későbbi krónikások közül Konstantinos Manasses merített belőle. Zonaras görög nyelvű világkrónikájának mintegy ötven kéziratát tartják számon (WEINGART i. m. I, 84–7).

Zonaras szláv fordításának hat kézirata ismeretes: 1. a belgrádi, XV. századi szerb szerkesztés (bő részleteket közöl belőle VL. КАЧАHOVCKИИ, Из србско-slovjenskoga prievoda bizantinskoga Ijetopisa Joanna Zonare: Starine XIV (1882.), 125–72; — 2. a chilendari (№ 305.: ЛЕТОПИСЕЦЪ ЦАРЪХЪ), XVI. századi szerb szerkesztés, kiadta Архимандритъ Леонидъ, Описание Сербской Хиландарской Лавры: Чтенія Общества Ист. и Древн. Росс. при Моск. Унив. 1867. Кн. IV.; — 3. az Undol'skij-féle (Rumjancev-Múzeum, № 1191., Moszkva), XVII. századi szerb szerkesztés (vö. A. H. Поповъ, Обзоръ хронографовъ II. 1869.); — 4. a karlócai (Srem. Karlovac), XV. századi bolgár szerkesztés; — 5. a gračanica (Ószerbia; egyéb adat nem áll rendelkezésre); — 6. a bécsi (Hofbibliothek, Slaw. Abt., № 126.), XVI. századi szerb szerkesztés, 820-ig tartalmazza az eseményeket (WEINGART i. m. I, 87–100).

A kéziratok filiációja alapján megállapítható, hogy a belgrádi, a chilendari, az Undol'skij-féle és a bécsi kézirat tartozik egy csoportba, egy redakcióba (i. m. 101).

A görög Zonarasnak eddig csak két kézirata van kiadva (a müncheni, № 324. és a párizsi, № 1715.), míg a szláv Zonarasnak még egyetlen kéziratát sem tették közzé teljes szöveggel. Ezért nehéz állást foglalni a görög eredeti és a szláv fordítás egymáshoz való viszonyának kérdésében. WEINGART-nak mégis sikerült tisztáznia, hogy a szláv fordítás viszonylag hűen követi a görög forrást, de a szerző néhol kihagyott, leegyszerűsített egyes részeket, míg másutt kibővítette, új részletekkel egészítette ki az eredeti szöveget (WEINGART i. m. I, 108, 113, 116–7).

A szláv fordítás Bulgáriában készült a XIV. században, talán 1332 után (WEINGART i. m. I, 117–24).

S most lássuk a magyar vonatkozású részeket a belgrádi kézirat alapján: Ad a. 894–896.: и подвижесе Гѣмѣннѣ, и воинствова на Римляны и поѣди сѣхъ, . . . и въсѣмь поговѣ зрѣзѣ, . . . и оскрзеи се царь . . . и посла царь многіе дары Тѣркомь, нареченнымь Оугромь. сїи же Оугри живѣть по Дѣнавѣ, . . . нападоше зґры и пѣкнише кѣлгарскѣю стґранѣ въсѣ. Гѣмѣннѣ . . . начеть корити се съ зґры; Оугры же поѣдише, и многіе Бѣлгарѣ изклаше, . . . самь же Гѣмѣннѣ тѣчїю спасесе, вѣжавь въ родостолѣ, еже днѣсь, наричетьсе Дрьсторѣ, елицѣхъ же Бѣлгарѣ ѿвѣдоше зґры, искѣпи сѣхъ царь Гѣмѣннѣ (vö. КАЧАHOVCKИИ i. m. 151–2).

A fenti részletben az *Ugre* név hatszor fordul elő, s egyszer az „ugroknak mondott türkök” kifejezés. Az Árpádra és Kurszánra vonatkozó részlet hiányzik.

A szerbeknél a szláv Zonaras Krónikának egy lerövidített változata is elterjedt, amelyet *Паралипомень* néven tartanak számon. Három kézirata ismeretes: a volokolamszki (József-Kolostor, № 415., kiadta O. Бодянский: Чтенія. 1847. № 1.), a Zografos-i (Athos-hegy, vö. П. А. Лавровъ, Южнославянская передѣлка Зонары: ВизВрем. IV [1897.], 452—60) és a krušedoli kézirat a XV—XVI. századból (vö. С. Петковић, Опис рукописа манастира Крушедола. I. № 81. Срѣм. Карловци, 1914. 217). Lásd még WEINGART i. m. I, 137, 139, 149 kk.

WEINGART szöveggözlése alapján most bemutatjuk a 894/96. év magyar részletét: Az athosi kézirat: *повѣдише вчинство ꙗ Българе и многы оубѣзавъ Гръкъ Сумецѣ, начѣникъ, българскыи, и посла сѣ въ Кѣстантинъ грѣ и навѣтѣ Дѣвовѣ* изидоше Оугри и повѣдише Българы. — A volokolamszki kézirat: *начални же ѿ българскыи ѿ сѣ иде на Гръкы и повѣди ѿ и многѿ изки, свѣтъ же живѣи ꙗ и всѣ ѡрѣза носовы, и возврати ѿ в Константѣ грѣ. и скорѣи црѣ и посла многы дары дары(!) Тѡркѣ, нареченикии ѡгрѣ. — сѣи ѡгре живѣи по Дѣнавѣ. . . . и посла во вѣдѣ своѣ Фокѣ на Българе. Семѣи же корашѣ съ Фокѣю, ѡгре же начаше плѣнити землю българскѣю* (WEINGART i. m. I, 143—4).

A közölt párhuzamból kitűnik, hogy az athosi variáns tulajdonképpen a volokolamszki kézirat lerövidített változatának tekinthető. A ’magyar’ népnév jelölésére az athosi kéziratban az *Ugre* név egyszer fordul elő, míg a volokolamszkiiban az *Ugre* kétszer, és egyszer az „ugroknak nevezett türkök” kifejezés tűnik elő.

4. Konstantinos Manasses a XII. század első felében született, írói tevékenysége a XII. század közepére esik, meghalt 1187-ben. Krónikája (*Σύνοψις ιστορική*) formájára nézve vers. A világ eseményeit 1081-ig írja le. A bizánci történetre vonatkozóan elsősorban Zonarast használta fel, de hozzá viszonyítva tömörebben fogalmaz (WEINGART i. m. I, 160, 163—4).

A szláv Manasses-fordításnak öt kézirata maradt az utókorra, ebből három bolgár és kettő szerb szerkesztésű. Ezek: 1. A moszkvai pátriárkai kézirat (régebben a moszkvai szinódus könyvtárában № 20/38., most a moszkvai Gos. Ist. Muzejben), 1331—40 között készült a tьrnovoi központban Ioann Alexandър bolgár cár rendelkezésére (vö.: SYRKU i. m. I/1, 418; Цоневъ, Ист. на бълг. езикъ I, 191—2; Трифонов, Бележки 154; Дуйчев, Из старата бълг. кн. II, 129—30). — 2. A tulceai (Dobrudzsa) kézirat a XVI—XVII. századból, tьrnovoi (bulgáriai) szerkesztés (vö.: Яцимирский, Слав. и рус. рукописи i. m. 839—42; WEINGART i. m. I, 166—8, 170—1, 178—80, 215—6). — 3. A chilendari (ma moszkvai) kézirat, 1510-ben készült, szerb szerkesztés (vö.: SYRKU i. m. I/1, 421; WEINGART i. m. I, 179—80; Й. Ивановъ, Бълг. старини изъ Македония. 1931. 618—23). — 4. A пов-

gorodi kézirat, XVII. századi szerb szerkesztés (lelőhelye: Gos. Publ. Bibl. im. Saltykova-Šćedrina. Leningrád, № 1497.). — 5. A vatikáni kézirat (Cod. Vatic. Slav. II.), miniatúrákkal, 1360 körül keletkezett Bulgáriában; kiadta ДУЛЧЕВ: Летописна на Константин Манаси: Рѣѣмѣдраго Манасиа лѣтописца Събраніе лѣтно. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднебългарския превод. Увод и бележки от Иван Дуйчев. София, 1963.

A Manasses Krónika szláv kézíratainak szövegkritikai kiadását JOAN BOGDAN készítette elő (I. BIANU, Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgară, făcută pe la 1350. Text și glosar de Ioan Bogdan. București, 1922.). E szövegkiadás alapján megállapítható, hogy az egész görög Manasses Krónikát lefordították szlávra, továbbá kitűnt, hogy valamennyi szláv kézirat egyetlen közös szláv forrásra vezethető vissza, de ez az alapszöveg ez ideig még nem került elő.

A görög forrást illetően úgy látszik, hogy a fordító nem egyetlen, hanem több görög forrást vehetett igénybe (WEINGART i. m. I, 181).

A szláv Manasses-fordításban a bolgár történelem egyes fontosabb eseményeihez fűződő glosszák (pontosabban rubro írt szövegek közti kiegészítő részek) is találhatók. Vö.: Д. Ч. Чертковъ, О переводѣ Манасіинной лѣтописи на словенскій языкъ: Рус. Ист. Сборникъ. VI. Москва, 1843.; П. Т. Гудевъ, Българския рѣкописъ въ Ватиканъ: Сборникъ за народни умотворения VI. София, 1891.; WEINGART i. m. 221, 224—6. Ezek a glosszák valamennyi kéziratban megtalálhatók, s a bolgár fordító „önálló alkotásának” tekinthetők, pontosabban szólva olyan kiegészítő részleteknek veendőék, amelyek feltehetően Zonaras görög szövegére vezethetők vissza (WEINGART i. h.). Az újabb kutatások szerint azonban a glosszák forrásaként Georgios Hamartolos is számba jöhet, illetőleg ennek középkori bolgár fordításai, valamint ismeretlen bulgáriai források is. Vö.: Ю. Трифонов, Византийските хроники в църковно-славянската книжнина: Известия на Ист. дружество VI (1924.), 168 k.; Уб., Бележки към средно българския превод на Манасиевата хроника: Известия на Бълг. Археолог. Инст. II (1923—24.), 168 k.; И. Дуйчев, Преглед на бълг. историография: Jugoslovenski ist. časopis IV (1938.), 45—6; I. ДУЛЧЕВ, Übersicht über die bulgarische Geschichtsschreibung: Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960. 55—6.

A vatikáni kézirat miniatúráinak alkotói bolgár (tърnovoi) művészek lehettek, egy vagy két személy (vö. Летописна на Конст. Манаси XII). A magyar vonatkozású miniatúrákat SZILÁGYI SÁNDOR is közli (A m. nemz. tört. I. Budapest, 1895. 26—7, 295).

Lássuk most a népnévek használatát a vatikáni kézirat alapján: Ad a. 626.: Перси 3х, Окифе 2х, таврзстїи Окифи 2х, Яваре 2х (a főszövegben az avarok neve kétszer fordul elő); Перси 1х, на Персы 1х (képfeletti glossza) (Летописна 239—46). — Ad a. 811.: сзи Нїйфоръ црѣ изыде на кѣгарскж зема при Крѣмѣк князи и за прѣзва ѣко побѣди его. и расхрѣти

имѣніе носимѣ имѣ то. потомже съзрѣвѣа Кроу^м съ своими оставшими ѿ разкога. нападе ноциа на ѿрк. и не тѣкмо разки Грзкы, нж и самомѣ ѿрѣви главѣ ѿркѣа. и ѿкова вѣрѣ еа сѣсѣрѣѣ, и вливаж вино въ на, дааше Блѣгарѣ пити (hat sor rubro a főszöveg után, a bolgár fordító kiegészítése; i. m. 287; WEINGART i. m. I, 222, 224); az ehhez kapcsolódó miniatúrák alatti feliratok: Никифорѣ ѿрѣ и дѣ на елзгары ~ Крѣмѣ князѣ Схвати Никифора ѿрк и ѿсѣче главѣ его (291), Крѣмѣ князѣ окоба главѣ Никифора ѿрк и напиватѣ здрѣвицѣ Блѣгаромѣ (292). (A főszöveg kiegészítésében és a feliratokban is csak a bolgárok neve szerepel.) — Ad a. 894—896.: Вжгы, Блѣгарѣ, Блѣгары, въ Дрѣстрк, на Вжгрѣ(!), Грзкы (hat sor rubro a főszöveg után, a bolgár fordító kiegészítése; i. m. 335; WEINGART i. m. I, 222, 224); az ehhez kapcsolódó miniatúra alatti (168 recto) felirat: Кѣманѣ (Летописѣа 337).

A vatikáni kézirat glosszáihoz az alábbi észrevételeket fűzhetem hozzá: A Вжтре népnév a Manasses Krónika főszövegében nem fordul elő, csak a bolgár fordító kiegészítő részletében. — A Кѣманѣ a. m. 'magyarok' glossza (kép feletti felirat) nem a bolgár fordítótól, hanem a miniatortól, a képfestőtől származik. Megemlítendő, hogy a 717—718. év eseményei kapcsán a bolgár fordító is — a főszöveg után írt rubro-részben — felcserélte az „arabok” nevét a „kumánok” nevével: Коуманѣ (i. m. 274). — Az Яварѣ népnév viszont a főszövegben fordul elő.

A fenti népr neveket most hasonlítsuk össze Zonaras görög eredetijével: Ad a. 626.: Zonarasnál a VI—VII. századi eseményekkel kapcsolatosan az Ἀβάροι név többször előfordul. — Ad a. 717/18.: III. (szíriai) Leó idejében a Кѣманѣ, helyesen: az „arabok”, megtámadják Konstantinápolyt — Zonarasnál: οἱ . . . Ἀραβες (WEINGART i. m. I, 221/3., 226/3.). — Ad a. 811.: Zonarasnál is csak a bolgárok neve van megemlítve. — Ad a. 894—896.: a kétszer szereplő Вжгы megfelelőjeként Zonarasnál az οἱ Οὐγγοι kétszer fordul elő, emellett egyszer a τοὺς Τούρκους . . . οἱ καὶ Οὐγγοι καλοῦνται kifejezés is felbukkan, de ezenkívül önállóan is feltűnik a τοῖς Τούρκους név (WEINGART i. m. I, 222/11., 229/11.).

A XVI. századi chilendari kéziratban (№ 333.) található glosszák viszont némiképp különböznek a vatikáni kézirat most bemutatott kiegészítő megjegyzéseitől: Ad a. 811.: съ Никифѣ ѿрѣ изведе на елзгѣскѣю землю . . . по тѣже сѣбра се Крѣмѣ съ своими оставшими ѿ разкога, нападе ноцию на ѿра . . . дааше Блѣгарѣ пити. — Ad a. 894—896.: съ Львь ѿрѣ, Оугры извѣ по пизмѣ на Сѣмѣвна ѿра блѣгарѣ . . . и разкивше ѣ поплѣнише Блѣга. а то затвори се въ Дрѣстрк. Сѣмѣѣ пакы воевѣ на Вжгы поплѣ(!) землю ѿ . . . (vö. Й. Ивановъ, Българскѣ старини изъ Македония. София, 1931. 618—23).

A görög Zonarasszal való egybevetés megmutatta, hogy a 626. évnél a szláv Manasses szövegében is az avarok szerepelnek, miként Zonarasnál; a 717—718. évi eseményeknél viszont a szláv Manassesnél „kumánok” olvas-

hatók az „arabok” helyett; a 811. évnél mindkét forrásban egyformán csak a bolgárok neve található; a 894–896. év eseményeinél viszont Zonarasnál az *Ungroi* néven kívül a *Turkoi* népnév is szerepel, míg a szláv Manassesben csak a *Vogre* név bukkan fel.

Láthatjuk tehát, hogy a szláv Manasses Krónikában a népnevek alapjában helyesen vannak használva. Mégis előfordul névtévesztés is: egyszer a bolgár fordító írja a krónika főszövegének kiegészítésében tévesen a *Κουμανε* népnevet az „arabok” neve helyett, a másik alkalommal meg a miniátor téveszti össze a *Βαγρε* nevet a „kumánok”-kal. Ez utóbbi névcsere azonban nem sorolható a névmodernizálás esetei közé, hiszen a XIV. században a magyarok neve a bolgárok között legalább annyira ismert volt, mint a kumánoké. Ezért úgy vélem, hogy egyszerűen a névtévesztés esetével állunk szemben.

Ugyancsak a *Βεμανε* név található az „arabok” neve helyett a Manasses Krónika XVI. századi chilendari kéziratában. Vö. ad a. 717–740.: *царѣво дѣво Иконокорца. При сѣ ѿри дѣвѣ. Вемане нападоше на ѿригѣ; — Zonarasnál „arabok” („Αραβες), 1. Ивановъ, Бѣлг. стар. изъ Макед. 1931. 620.*

De Zonaras belgrádi szláv kéziratában is előtűnik a *Вемане* név az oroszok és a besenyők második nevéként. Vö.: ad a. 1025–28.: *руды же нарицаемы Руси, Веманѣ соуци, живѣхѣ въ ѿвѣиѣ, и начеше плѣнѣвати страна ѿ римскѣю, поучающе се приити въ Константина града...; царство Константина брата Василиѣва: ...напрѣда повемъ нарицаемы Пацинаци, спреч Веманѣ прѣдо(ше) Дѣнавѣ и начеше озлоклати вельми Бѣлгарѣ. воєвода же сирѣминьскы... Діогень... изъшѣдъ покѣди Пацинакы... (vö. Kačanovskij i. m. 138, 166). Úgy vélem azonban, hogy e két utóbbi esetben sem beszélhetünk névmodernizálásról, hanem csak névcseréről.*

A szláv Manasses Krónika bolgár fordítója egyébként sok népnevet használ, s ezeket helyesen alkalmazza. Vö. pl.: *къ Карлоу. кѣже фрѣжѣскомѣ племѣну князъ кароулъ онъ, ригы (< reges) же свож княза Фрѣжи нарицажѣтѣ... (Летописа 285); Кроу бра са въ Фраки (uo. 295); крѣщение Роусѣ (uo. 334); плѣнишѣ Роуси бѣлгарскѣя зема (uo. 356); идоше въ Печенѣгы (uo. 365), Печниги (uo. 381). — A glosszákra vonatkozóan vö. még: Б. Филов, Миниатюрите на Манасиевата Хроника във Ватиканската Библиотека. София, 1927.; И. Дуйчев, Миниатюрите на Манасиевата летопис. София, 1962.*

5. Symeon Metaphrastes Logothetes krónikájának szláv fordítását SREZNEVSKIJ adta ki 1905-ben (В. Й. Срезневскій, Симеона Метафраста и Логоета списание мѣра отъ бжѣгѣя и Лѣтовникъ събранъ ѿ различнѣихъ лѣтописецѣ. Славянскій переводъ. СПб., 1905.), de néhány tanulmánnyal kiegészítve 1971-ben Londonban (Variorum Reprints) újra megjelentették.

Először néhány szót a szerzőség kérdéséről. Mindenekelőtt azt kell megemlíteni, nem elég világos, hogy két szerzőről van-e szó, avagy ugyanarról a személyről. WEINGART e két személy azonossága mellett foglalt állást (WEINGART i. m. I, 64—7).

A görög Symeon Krónika terjedelmével, keletkezésével és forrásaival kapcsolatosan több tisztázatlan kérdés van. Keletkezésének időpontja valószínűen 948 utánra tehető. Görög forrása még kiadatlan; nyolc kézirat-másolata ismeretes. Nem tekinthető önálló műnek, hanem kompilációnak. Legfontosabb forrásai: Theophanes és Georgios Hamartolos (György barát), de a Symeon Krónika a későbbiekben saját maga is további szerzők forrásául szolgált, így merített belőle Leo Grammaticus, Theodosius Melitenus, Georgios Hamartolos Continuatus (WEINGART i. m. I, 67—8). WEINGART véleménye szerint Leo Grammaticus Krónikája közelebb áll Symeon Logothetes eredeti krónikájának szövegéhez (eddig nincs kritikai kiadása), mint Pseudo Symeon Krónikájának szövege, amely legfeljebb egyik távolabbi átdolgozásának tekinthető (i. m. I, 69—70). Vö. még: C. DE BOOR, Die Chronik des Logotheten: BZ VI (1897.), 233—84.

A szláv Symeon Krónikának eddig egyetlen kézirata ismeretes. Fordítása Bulgáriában készült a XIV. század közepén, de csak egy 1637. évi moldáviai (Suceava) másolata maradt ránk (jelzete: F IV, № 307.), ma a leningrádi Publ. Bibl.-ban őrzik. Vö. még: Й. Трифонов, Византийските хроники в църковнославянската книжнина: Известия на Ист. Дружество VI (1924.), 175. Nyelvi szempontból középbolgár jegyeket mutat fel (WEINGART i. m. I, 83).

A szláv Symeon Krónika első része a 948. év eseményeinél végződik, tehát ott, ahol Symeon Logothetes eredeti görög nyelvű krónikája is végződött, míg a folytatása az 1068. év eseményeinél fejeződik be (WEINGART i. m. I, 75—6).

Ami a szláv Symeon Krónika görög forrásait illeti, el kell mondani, hogy mivel a görög eredetinek még nincs kritikai kiadása, s nem ismerjük sem a görög források teljes szövegét, sem ezeknek egymáshoz való viszonyát, ezért végleges állásfoglalás még nem lehetséges. De már most is megállapítható, hogy a szláv szöveg egyrészt jobban hasonlít Leo Grammaticus szövegéhez, mint Pseudo Symeon kéziratához (Cod. Paris. 1712.), másrészt hogy még több hasonlóságot mutat a Cod. Venetus Marcianus 608. kéziratával (WEINGART i. m. I, 76—9). Eltérések is megállapíthatók a szláv fordítás és a görög kéziratok között. Végeredményben tehát a szláv Symeon Krónika pontos görög forrását még nem ismerjük (i. m. I, 82). Vö. még I. Острогорский, Славянскій переводъ Хроники Симеона Логофета (I. a Sym. Log. Kr. londoni kiadásának elején, i. m. 17—36); OSTROGORSKIJ szerint a szláv fordításhoz a Cod. Vatic. 1807. áll a legközelebb, i. m. 36). De van olyan vélemény is, hogy az eredeti görög forrás még nem került elő (Христоматия 1967. 273), illetőleg VASIL'EVSKIJ (В. Г. Васильевскій, Хроника Логофета

въ славянскомъ и греческомъ: ВизВрем. II. (1895.), 78—151) a Symeon Krónika eredeti szövegét a szláv fordításban vélte felfedezni (vö. a londoni kiadás, i. m. 37). Egy másik helyen WEINGART azt írja, hogy a szláv Logothetes görög forrását Muralt szövegében (Mosq. syn.) kell keresnünk, noha nem közvetlenül ebben a kéziratban, hanem ennek egyik rövidített változatában.

S most lássuk a népneveket SREZNEVSKIJ alapján: Ad a. 626.: Явари Зх, Хаган же . . . варварь, на Персидаж, на Персы, мнужьство Къртъ (= 'Τοῦρκοι', l. Указатель 205; a *kurtok*-ra vö. még MORAVCSIK, ByzTurc. II, 150), и ѿ инк^x азѣи мнугы, кз Яварѡ (i. m. 65—6). — Ad a. 811.: на Блзгары, [Кроумз] сзграбь люди (avarok, szlávok, *egre* itt nem szerepelnek; i. m. 87—89). — Ad a. 834—836.: Блзгаре, вжгромь, Оуни 4х (i. m. 102). — Ad a. 894—896.: княсь блзгарскыи Симешнъ, на Грзкы, ѿ Хозар, вжгромь, кест-добавз кефаліамъ и^x Арпадю и Косаню, вжгре, Търци же, иже и вжгре, на Търкы (i. m. 116—7). — Ad a. 912—959.: вѣи же воєвмѣе прзвое Тоуркѡ на Грзкы, доплшж Роуси на Цригрѡ (i. m. 140). — Ad a. 947—950.: вжгрѡ, Грзкы, княсь же ѿ Волисѡ . . . а Гила прїндоста кз Цреби и крѣстиса, на Фржгы (i. m. 144). — Ad a. 1070.: Тоурком же, сирѣчь вжгрѡ, фрачьскжа странж, Грзкы, рѣскомоу княсю Гвѡславоу, на Блзгары (i. m. 149). — XI. század vége: Блзгары, Печенкы, вжгры (i. m. 151). — Stb.

A Symeon Krónika elolvasása után megállapíthattuk, hogy e mű fordítója sok népet sorol fel e műben (vö. még ѿ Ялань, Орзела, Хрзвате, Хазарскыи stb.), s e népneveket nem téveszti össze, nem cseréli fel őket egymással, s nem modernizál, például az avarok nevét is szerepelteti. Kitűnt az is, hogy e szláv krónikában lényegében ugyanazok a nevek szerepelnek, mint a bizánci forrásokban, mint Georgios Monachos Continuatus, Leo Grammaticus, Zonaras művében. Például Zonaras „türkök, akik ungroknak is neveztetnek” formulája e szláv krónikában is megtalálható: Търци же, иже и вжгре; Тоурком же, сирѣчь вжгро.

6. Most, hogy áttekintettük a szláv elbeszélő forrásokat, láthatjuk, mennyire bonyolult a szláv források szövegkritikai elemzése, milyen sok még a tennivaló annak érdekében, hogy az összefüggések szövevényes hálózatában kiigazodhassunk. Ennek kapcsán most csak arra kívánok utalni, hogy a szláv historiográfiai kéziratok jelentős része még kiadatlan, sőt a kéziratok pontos számát sem ismerjük. A munkát nehezíti az a körülmény is, hogy gyakran épp az alapszöveg hiányzik, eltűnt, elveszett, s ez egyaránt vonatkozik a görög és a szláv (óbolgár) archetípusokra is. Az előző fejezetekben erre vonatkozólag már több utalást olvashattunk, de részben a kiegészítés, részben az emlékeztetés céljából lássuk még az alábbiakat: Theophanes Confessor (meghalt 818-ban, 813-ig írta meg az eseményeket) forrásai: Μεγας χρονόγραφος (ez még nem került elő), Konstantinápoly városi krónikája, szóbeli hagyományok, a VII—VIII. századra vonatkozóan más

szerzőknél fel nem lelhető adatok stb. (vö. GrIzv. III, 226); Zonaras (XII. század első fele): eddig ismeretlen forrásokat is használt (GrIzv. VII, 149—50); Manasses: a bolgár fordító kiegészítő szövegeinek forrásai: Zonaras, Hamartolos, valamint valószínűen ezek középkori bolgár fordításai, továbbá ez idő szerint még ismeretlen bolgár források (Летописца XI).

Emlékezünk talán még arra, hogy a 811. évi eseményekkel kapcsolatosan szereplő *Egre—Vegre—Ugre* névről GIL'FERDING azt írta, hogy e néven az avarok értendők. ZLATARSKI — GIL'FERDING fenti véleményét ismeretve — megjegyezte: „nehezen tisztázható, hogy a szerző mely forrásból meríthette a *ῤῗῤῗ* nevet”. Valóban, láthattuk, hogy mennyire bonyolult a szláv historiográfiai művek forráskritikai háttere, annál is inkább, mivel a szakemberek több forrás esetében elveszett régebbi forrásokról is beszélnek. S most, visszakanyarodva dolgozatunk egyik alapproblémájához, feltesszük a kérdést: elképzelhetetlen az, hogy a *ῤῗῤῗ* (*ῤῗῤῗ*) népnév egy egykoron létezett, de ma még lappangó vagy esetleg már elpusztult görög vagy óbolgár forrásból származik? Az eddig megismert irodalom alapján én ezt a lehetőséget sem vetném el.

7. S most foglaljuk össze az *Qgre* népnév elemzésének tanulságait. Említettük már, hogy a Vita Ioannicii / Auctore Saba Monacho IX. század végi kéziratban a 811. évnél ezt olvassuk: a bolgárok „felbérelték a szomszédos népeket (*οἱ κατάλοιποι καὶ τὰ ἄμωρα μισθωσάμενοι ἔθνη*)” a Nikéforos elleni harcra (GrIzv. IV, 133). E forrásban egyébként csak a „hunok”-ról (*οἱ... βάββαροι Ὀῤῥνοι* 'bolgárok') és a „felbérelt szomszédos népek”-ről van szó. Véleményem szerint a „szomszédos népek” fogalmába nemcsak az avarok és a szlávok, hanem más, az Al-Duna két oldalán élő népek és törzsek — így az *Ungroi* — is beleférhetnek.

Továbbá. A Miraculum s. Georgii X. századi forrás a 917. évnél a Nyugat-Balkánon élő népekként a bolgárokat, az „ungroi”-okat, a szkítákat, a médekét és a türköket sorolja fel. Az *Ὀῤῥρων* népnévet MORAVCSIK (ByzTurc. II, 194—5) és a GrIzv. (V, 61) is 'magyar; Угрите'-ként értelmezi, tehát egyik szerző se gondol az „onogurok”-ra.

Lehet-e tehát az *Egre—Vegre—Ugre* népnév és a 'magyarok elei' közé egyenlőségi jelet tenni? Úgy vélem, hogy igen. Hiszen az *Qgre*, *Vegre* stb. népnév nemcsak a 811. évi események kapcsán szerepel a bolgár forrásokban, hanem a 834/36., a 861., a 882., a 894/96. évi bizánci—bolgár—magyar eseményekkel összefüggésben is. S ezek között is perdöntő fontosságúnak a 894—896. évi adatot tartom, amikor az egyik forrás (Sym. Log.) a magyar törzsszövetség vezéreit, Árpádot és Kurszánt, *ῤῗῤῗ*-nek nevezi. (Árpád ugyan Nyék-törzsbeli volt, de ebben az időben a magyar törzsszövetség már a Mogyéri korábbi főtörzs nevét viselte. Vö. PAIS: *Nyék* törzsnevünk: MNy. XLIX, 292.)

Különbén GIL'FERDING is idézett munkájának névmutatójában a 811.

évi ВАРҮҮ-t — nála hibás oroszos olvasattal ВІАҮҮҮ — 'Венгры, Мадыяры, Угры'-ként értelmezi (vö. *Sobr. soč.* I, 427, 439). Sőt ДУЈЏЕВ is az újabb, 1965. évi tanulmányában a 811. évi *ѠҮҮҮ* népvnevet „les Hongrois”-val fordítja, igaz hogy ugyanakkor továbbra is „avarok”-ként értelmezi őket (*Chron.* 236—7).

A 811. évi eseményeket leíró s már idézett három óbolgár kézirat forrásértékét illetően hallgassuk meg B. ST. ANGELOV véleményét. A kézirat (a XVII. századi rilai kézirat) eredeti szövege nem sokkal az események után íródott, erre lehet ugyanis következtetni az események részletes leírása alapján, valamint azt is figyelembe véve, hogy az elbeszélésben még nincs szó bolgár keresztényekről (*Из старата бълг. . . . лит. i. m.* 122; vö. még ДУЈЏЕВ, *Chron.* i. h.). Vagyis olyan kéziratokról van itt szó, amelyeket jól tájékozott bolgár szerzők állíthattak össze nem sokkal az események után.

A névazonosítás kérdésénél sokkal nagyobb problémának látszik az alábbi: vajon történeti ismeretünk megengedhetővé teszik-e azt a feltevést, hogy 811-ben az Al-Dunánál a *Vqgre* nevű nép tartózkodott? Véleményem szerint nem zárható ki ez a lehetőség sem. Gondoljunk például arra, hogy régészeink kutatásai szerint a keleti szlávok egyes csoportjai már az avarokkal együtt érkeztek a Duna-medencébe (Csepel-Káros, Csákberény, Vecel; vö. ERDÉLYI ISTVÁN, *Avar művészet.* Budapest, 1966. 18). S ennek analógiájaként nem tételezhető-e fel, hogy az *Qgre*-nek nevezett népcsoport, illetőleg ennek egyes részei valamelyik népmozgalomhoz kapcsolódva már 896 előtt eljutottak a Duna alsó szakaszáig?

CZEGLÉDY KÁROLY hasonlóságot vél felfedezni a dunai bolgárok és a magyarok nyugat felé vonulása között. A magyarok — írja CZEGLÉDY — a VII. század folyamán beletartoztak a bolgárok Azovi-tenger melletti birodalmába. A magyarok azonban, legalábbis időnként, már 889 előtt is, a Fekete-tenger egész északi partvidékére kiterjesztették hatalmukat. S bár egyik forrásunk sem szól e mellett, feltételezhető, hogy a magyarok nem sokkal a dunai bolgárok után indultak nyugatra, talán a VII. vagy a VIII. században; a 862. év táján azonban már mindenesetre elég erősen megvetették a lábukat a Fekete-tenger északi partvidékén ahhoz, hogy megtámadják a frankokat (CZEGLÉDY KÁROLY, *A magyarság Dél-Oroszországban: MgŐst.* 1943. 117). S egyik újabb tanulmányában: A magyarok 800 táján érkeztek északkeletről a Don és az Al-Duna közötti területre, s még 833 táján is önálló, a kazár birodalom biztonságát veszélyeztető népként éltek a Don és az Al-Duna között. A kazár méltóságnevek és a kazár rendszer átvételére 850 táján, a kazároktól való függés idején kerülhetett sor. De 860 és 870 között a magyarok ismét visszanyerték önállóságukat. Vö. CZEGLÉDY KÁROLY, *Árpád és Kurszán* 49.

A magyarokat (*Ungare*) a visziánoktól (*Vuislane*) keletre helyezi el a Bajor Geográfus is: „. . . Caziri civitates C., Ruzzi, Forsderen liudi, Fresiti,

Seravici, Lucolane, Ungare, Vuislane, Sleenzane civitates XV., Lunzini civitates XXX, Dadosesani civitates XX, Milsane civitates XXX, Opolini, Golen-sizi.” (Geographus Bavarus: Descriptio civitatum et regionum ad septentriona-lem plagam Danubii; e leírás első része 817-ben, illetőleg 843-ban keletkezett, míg a második rész keletkezése — az *Ungare* név itt szerepel — a IX. század utolsó harmadára, illetőleg a X. századra helyezhető; vö. MMFH. III, 285–91; B. HORÁK—D. TRÁVNÍČEK, Descriptio civitatum ad septentriona-lem plagam Danubii: Rozpravy ČSAV 66/2. Praha, 1956.; a „viszlánok” a. m. ’a Visztula mentén, Krakko környékén lakó szlávok, fehér horvátok’, vö. RATKOŠ, Pramene 215, 310–2, 334). Úgy gondolom, hogy a Visztulától keletre eső terület az *Ungare* ’magyarok’ fő szállásterülete lehetett, de a magyarok egyes csoportjai innen már a IX. század elejétől kezdődően lejjebb vonulhattak a Duna alsó folyásának irányában fekvő területekre.

S most nézzük meg a magyarokra vonatkozó események kronológiai sorrendjét, pontosabban azt, hogy a szakemberek ez ideig melyik adatot tartották a legrégebbnek a magyarokra (ugrokra) vonatkozóan. A magyar történettudomány egyöntetű állásfoglalása szerint a 834–836. évi al-dunai bizánci—bolgár harcok során említett „ungrok”, „hunok”, „türkök” ma-gyarokként értelmezendők, vagyis a 834–836. évi adat tekintendő a leg-régibb említésnek. Vö. MORAVCSIK GYULA: A magyarság a VIII. század közepe táján még a Meótsztól keletre tartózkodott. Amikor újra feltűnik szemünk előtt, a IX. század közepe táján, már a Meótsztól nyugatra talál-kozunk vele. Tudjuk, hogy először a 837. (!) évi makedón-lázadás idején sze-repelnek a magyarok, amidőn egy bizánci forrás szerint, amely egymás után három néven *Οὔγγροι*, *Οὔννοι*, *Τοῦροκοι*-nak nevezi meg őket, a dunai bolgár-rok segítségére sietnek. (A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység: Szt. István-Eml. I. Bp., 1938. 208; Uó., ByzTurc. I, 58: „Die Ungarn kom-men zwischen 836 und 838 zum ersten Mal in Berührung mit Byzanz . . .”; Uó., Az onogurok történetéhez 35–6: a. 837.: „. . . a magyarság neve itt bukkan fel legelőször a bizánci forrásokban”). De a külföldi szerzők is ma-gyaroknak tartják a makedón-lázadás kapcsán szereplő *Οὔγγροι*-kat. Vö. ZLATARSKI i. m. I/1, 434: a Georgios Amartolos óbolgár fordításában szereplő *Βαγρομь* a. m. ’Маджари’. MARQUART, Streifzüge 30, 493–5: „. . . Einfall der Magyaren . . . eine unzählbare Menge von Magyaren . . . ins Gebiet der Bulgaren im J. 839 oder 840 . . . 837 . . .”. WASILEWSKI szerint (Bizancjum i Słowianie w IX. wieku. Warszawa, 1972. 84, 86–7) a Dunától északra áttelepített makedónok lázadása nem 834–836-ban, illetőleg 837-ben rob-bant ki, hanem 831-ben vagy 832-ben (l. KIRÁLY: MNy. LXX, 6); egyéb-ként ő is e harcok kapcsán a magyarok részvételéről ír (i. m. 84).

Lehetetlenség lenne tehát annak a feltételezése, hogy az *ogre* nevű nép egy csoportja már mintegy húsz évvel korábban is, vagyis 811-ben szerepelt volna a bolgár—bizánci események kapcsán? Úgy gondolom, a már kifejtet-

tek alapján nem utasíthatjuk el azt a feltevést, hogy a bolgárok által *ogre*-nek nevezett előmagyarok egy csoportja már 811-ben részt vett a bizánci—bolgár harcokban a bolgárok oldalán.

S ide kapcsolható az is, amit ZLATARSKI mond a magyarok IX. század eleji jelentkezéséről a bolgárok történetében. Krum — írja ZLATARSKI — az ország északkeleti határainak biztosítása érdekében 813-ban áttelepítette a makedónokat a Dunától északra fekvő területre, Dél-Besszarábiába, a Szeret és a Dnyeszter közé, feltehetően Galac mellé, hogy ott határőri szolgálatokat lássanak el. ZLATARSKI Krum eme intézkedésének okát a magyarok mozgólódásában látja, akik ebben az időszakban — 813-ban, de különösen 813—814 telén, amikor Krum Konstantinápoly ellen indult nagy sereggel — nem kis veszedelmet jelentettek a bolgároknak a Duna és a Dnyeper közti területeire. Úgy látja továbbá ZLATARSKI, hogy a magyarok részéről fenyegető veszedelem Krum halála után (813.) megnövekedett, s nyilván ennek a következménye, hogy Omortag kán 818—820-ban sereget indított a magyarok ellen a Dnyeper irányába, hogy otthonukban legyőzze őket, s hogy ily módon biztosítsa országának északkeleti határait. Erre lehet következtetni egy görög nyelvű feliratból, amely arról tudósít, hogy a Cakagar nemzetségbeli Okors kopan egy hadjárat alkalmával a Dnyeperben lelte halálát. Vö.: ZLATARSKI i. m. I/1, 358—9, 394; Uő., Един от Провадийските Омортагови надписи: ПСП., кн. 63 (1903.), 94—107, 104—7; К. ЈИРЕЉЕК azonban (История Срба 186) úgy véli, hogy Okors a kazárok elleni harcban pusztult el (i. h.). Bulgária északkeleti határa Krum és Omortag idejében a Dnyeszter folyóig ért, l. Атлас по българската история. Ред. И. Дуйчев, . . . София, 1963. БАН, карта № 10. (ezen a térképlapon, amelyet I. ДУЈЧЕВ állított össze, a magyarok a Dnyeszter folyó torkolatvidékétől keletre vannak feltüntetve); hasonló térképet közöl WASILEWSKI is, i. m. 130. Ami azt a kérdést illeti, hogy Okors kopan a kazárok vagy a magyarok ellen indult-e hadba, azt hiszem, hogy az igazság a középúton van, vagyis Okors a kazár birodalommal szövetséges és e birodalom délnyugati területein élő magyar törzsek ellen indult hadba.

Tanulságosak azok a következtetések is, amelyeket LEWICKI von le az arab források ismeretének birtokában a magyarok korai politikai szerepléséről. Hallgassuk meg LEWICKI-t: Az al-Mas‘ūdī-nak tulajdonított Kitāb al-‘ağā‘ib című arab forrás egyik fejezetében (vö. „Les Bordján”, l. J. MARQUART, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge 204—5) a kereszténység felvétele előtti Bulgáriáról van szó, egyebek között arról, hogy a dunai bolgárok a bizánciak, a szlávok, a kazárok és a türkök ellen harcolnak (a türkök ’magyarok’; i. m. 30). Ezzel összefüggésben LEWICKI megemlíti, hogy a kazárok, miután megsemmisítették Nagy Bulgáriát, már Asparuch idejében, a VII. század második felében, elfoglalták egykori területeit, egészen a Dnyeperig. A kazárok azonban a dunai Bulgária határaitól egészen a Donig terjedő területek feletti fennhatóságukon az „ugrokkal avagy a magyarokkal” osz-

toztak, akik a VII. század közepétől kezdve szoros kapcsolatban állottak velük. A magyarok a kazár törekvések előőrsét képezték, és a dunai Bulgária létét, annak megalapítása óta (678.) fenyegették. Ezzel függ össze az, hogy Asparuch két védelmi vonalat emelt a kazárok ellen: a galacit és a délbesszarábiait (vö. ZLATARSKI i. m. I/1, 188—9; Н. С. Державин, История Болгарии. I. М. — Л., 1945; Атлас по бълг. история. София, 1963., 9—10. térkép). A bolgárok 818—820-ban hadjáratot indítottak a Dnyeper melléki területek ellen (vö. G. VERNADSKY, Ancient Russia. New Haven, 1946. 301), s ez a hadjárat — írja LEWICKI — kétségtelenül a magyarok ellen irányult. Az Al-Dunánál a magyarok legközelebb 839 vagy 840-ben jelentek meg a makedónok lázadásakor (vö.: Theophanes Cont. V, 5—9; MARQUART, Streifzüge i. m. 30; l. LEWICKI, Żródła arabskie 26—7, 31).

Talán ellentmondásnak látszik az, hogy a magyarok egyszer a bolgárokat segítik (811.), máskor meg Bulgária határait veszélyeztetik (813., 818—820.). De a forrásokból tudjuk, hogy a politikai és a katonai helyzetből következően némelykor az egykori ellenség baráttá változhat, és fordítva, az egykori szövetséges ellenféllel válhat. Ez volt jellemző egy időben a bolgárok (protobolgárok) és a balkáni szlávok viszonyára is. Így pl. Omortag 820. évi čatalari görög nyelvű feliratában olvassuk: „A nagy Omortag kán . . . ault [palotát] építtetett a Tuča folyónál, és megsokszorozta erőit a görögök és a szlávok ellen (*Γραικούς και Σκλάβους*). És az Isten segítse a . . . fejedelmet . . ., ameddig a Tuča folyik, és távol tartsa a bolgárok nagyszámú ellenfeleit és ellenségeit meghódoltassa . . . Az időpont, amikor ez [a palota, erődítmény] építtetett, bolgáruul (*βουλγαριστι*) *sigor elem*, . . .” (ZLATARSKI i. m. I/1, 408—9, 576—80; Христоматия³ 15, 17); 818-ban a szláv timočanok Heristallban Jámbor Lajos fennhatóságáért esedeztek (vö. Einhardi Annales ad a. 818., l. WASILEWSKI i. m. 71); 822-ben és 824-ben a Duna-menti szláv abodriták a frankfurti országgyűlésen Jámbor Lajos védelmét kérik a bolgárok ellen (vö. Einhardi Annales ad a. 822., 824., l. WASILEWSKI i. h.). Ellenpéldát is lehetne hozni, amikor a balkáni szlávok a bolgárokkal együtt harcolnak a bizánciak ellen, pl. 811-ben és 814-ben (Theophanes szerint Krum a 811. évi győzelem után szláv főembereknek adott bort inni, vö. ZLATARSKI i. m. I/1, 336—7).

Az *Qgre* nevű nép IX. századi tartózkodási helyének kérdéséhez közelebb jutunk, ha a forrásokat megvitatjuk arról is, hogy az *Qgre* nevű nép csapatai 811-ben Bulgária melyik részén siettek a bolgárok segítségére. A Cod. Vatic. Gr. 2014. és valamennyi szláv kézirat is elmondja, hogy Nikéforos elfoglalta Krum aulját (vagyis Krum székhelyét, Pliskát), és azt felgyújtotta. Ugyancsak az említett görög forrásból tudjuk, hogy az ütközet a Balkán (Velika Planina, Haemus) hegységben zajlott le, egy mocsaras, nehezen átgázolható folyó közelében, amelyben a harcok folyamán sok ember vesztette életét, és sok ló pusztult el. GIL'FERDING úgy véli, hogy

Krum aulja valószínűen Šumla-Šumen közelében volt (i. m. I, 39). ZLATARSKI, DUJČEV stb. az ütközet helyét a Vърбиški prohod (hágó) közelébe és a Kamčija folyó környékére helyezik (vö.: ZLATARSKI i. m. I/1, 410—2, 530—3; DUJČEV, Novi 149—51, 167; Uő., Chron 231, 252; Uő., Anonimen vatikanski razkaz 10, 13; Атлас по българската история 9., 10. térkép), s ez a vidék Pliska—Preslav—Vърбica között terül el.

S most vegyük figyelembe a gyorsan pergő események időrendjét: Nikéforos július 20-án tört be Bulgáriába, három nap alatt elérte Pliskát, felgyújtotta Krum székhelyét, Krum két nap alatt (vagyis július 24—25-én) elreteszeltette az átjárókat, időközben összeszedte a seregét, és július 26-án éjjel rátört Nikéforosra (vö. ZLATARSKI i. m. I/1, 331—6). Vagyis a fentiekből az következik, hogy az *ogre*-nek nevezett népnek, népcsoportnak nagyon közel kellett tartózkodnia Pliskához és Preslavhoz, ha ilyen rövid idő alatt a bolgárok segítségére tudott sietni. Más szóval ez annyit jelent, hogy az *ogre* népnek valahol a Nikápoly (Nikopol) és a Disztra (Дръстър) városok közötti Duna szakasztól északra fekvő területeken kellett tartózkodnia.

Újabbán DUJČEV is (az 1965-ben megjelentetett tanulmányában) szükségét érezte annak, hogy kitérjen a most érintett problémára. Mivel azonban ő a görög forrás „avarok” adatát tartja egyedül hitelesnek, ezért az alábbi — véleményem szerint bonyolult — indokolást adja elő: Az avarok 811-ben „elég messze” lakoztak északnyugat felé a bizánci—bolgár határoktól, Pannóniában. Ezért nyilvánvalóan lehetetlen volt, hogy a bolgár követek „néhány nap, esetleg egy hét” leforgása alatt eljutottak az avarokhoz, s velük időben vissza is értek volna a harc színhelyére. Ebből arra lehet következtetni — írja DUJČEV —, hogy az avar segítség megérkezése „nem rögtönzés” műve volt, hanem egy „elég hosszú, esetleg néhány hétig tartó előzetes és már néhány hónappal előbb megkezdett tárgyalások eredménye”. A bolgárok ugyanis már jóelőre értesülhettek a bizánciak készülődéséről (Chron. i. m. 236).

Úgy vélem azonban, hogy a szövetség keresésének egyszerűbb és gyorsabb módja is kínálkozhatott a bolgárok számára. Ennek megvilágítására párhuzamként a 834—836. és a 894—896. évi magyar—bolgár események leírásából idézem az alábbi részleteket: Ad a. 834—836.: Krum bolgár fejedelem 813-ban Adrianupolis vidékéről sok makedónt a Dunától északra telepített. Ezek két évtizeddel később fellázadtak, s bizánci segítséggel vissza akartak térni hazájukba. A kitört harcban sok bolgár életét vesztette, és foglyul esett. Ekkor „a bolgárok nem tudván átmenni [’átkelni a Dunán’], a Vögrokhoz [’magyarokhoz’] csatlakoztak [’folyamodtak’], mindent hírül adván nekik, a makedónokról is... Azonnal (váratlanul) hunok [’magyarok’] jelentek meg megszámlálhatatlan mennyiségben...” (Sym. Log.: SREZNEVSKIJ i. m. 102). — Ad a. 894—896.: Symeon bolgár fejedelem a bizánci császár ellen harcba indult, s vállalkozását siker koronázta. Ekkor a bizánci császár elküldte egyik bizalmasát „hajóval a Duna folyóra, hogy ajándékokat

adjon a Vögroknak [‘magyaroknak’], és hogy harcra készítse őket Symeon ellen. Ez elment és beszélt azok fejeivel, Árpáddal és Koszánnal, és miután megígérték, hogy harcolni fognak, kezeseket vett, és megjött Konstantinápolyba . . .” (Sym. Log.: SREZNEVSKIJ i. m. 116).

A fenti két párhuzam alapján feltételezhető, hogy a bolgárok már 811-ben is az Al-Dunától északra lakozó ugrokhoz (előmagyarokhoz) fordultak segítségért, s az ugrok néhány napon belül meg is érkezettek hadaikkal.

KIRÁLY PÉTER

Időszámításunk

(A magyaros hónapnevek ügyében)

I. Aligha szólhatunk ősi, az ugor vagy a finnugor társadalom korából való magyar hónapnevekről. Az ugor korban használt megnevezések — ha egyáltalában léteztek — bizonyára elsatnyultak, majd elfelejtődtek, hiszen az egykoron lakott térség növény- és állatföldrajzi, klimatikus, ennél fogva gazdasági sajátosságai határozták meg a holdév 1/12 vagy 1/13 részét képző szakaszainak a megnevezését. A névadás módja tehát helyileg kötött volt (ma is az más területen), miként erről az uráli népek némelyikének megőrzött hónevei, főként a szamojéd, az obi-ugor és a lapp hónapnevek tanúskodnak (l. ALingu. XXIV, 125—35). De elmondhatjuk ugyanezt a finn hónapnevekről (l. KUSTAA VILKUNA, Vuotinen ajantieto.² Helsinki, 1968. passim), az észti hónapnevekről (l. ERDŐDI JÓZSEF: Festschrift Raun. Hága, 1975.). Viszont a honfoglalás után, a Kárpátokon inneni szálláshelyeken letelepedvén, a magyarságnak másfajta elnevezésekre lehetett szüksége, mivel a gazdaságföldrajzi körülmények, s ezzel kapcsolatban a gazdasági viszonyok részben megváltoztak (a földművelés és az állattenyésztés más módja; idővel ehhez járult a birtoklási viszonyok átalakulása, noha az „ősi” foglalkozások, a halászat, a vadászat, a méhészkedés, a pákászat valamelyest megmaradtak). Az egykori évszaknevek, természetesen, nem pusztultak el: *tavas*, *ősz*, *tél* (úgy látszik, a *nyár* szónak nincs finnugor, illetőleg ugor előzménye).

Mivel a nép-beszélte nyelvnek nem voltak írott ómagyar kori emlékei, nem is maradhattak ránk. Ezért hiába is kajtatnánk az oklevelekben ősi hónapnevek után. Az írástudók javarészt idegenek voltak, latinul írtak és szóltak, tőlük nem kívánhatjuk az ősi hónapnevek megőrzését. A magyar származású, tehát magyar anyanyelvű hivatalnok is az európai hivatalos nyelvet, a latint használta, evvel együtt az „európai”, az antik világ latin ágából átvett hónapneveket, mert a szervezkedő országnak ebből a szempontból is be kellett illeszkednie a keresztény közösségbe. Ott pedig a latinítás adta hónapnevek jártak.

Szellemtörténeti párhuzamul említendő, hogy Nagy Károly idejében a frankok részint latin, részint „barbár” névvel illették a hónapokat, de a császár egységesítési szándékkal anyanyelvén adott mindegyiknek nevet (PHILIPPE WOLFF, Les Origines linguistiques de l’Europe Occidentale. Hachette. Párizs, 1970. 116). Erre valószínűleg szükség volt a nagy birodalomban, hiszen egyetlen impérium sem nélkülözheti az egységes időszámítást. Magyarország Árpád-kori vezetői európai kulturális közösségbe olvasztották az országot, evvel együtt járt az európai kronológia elfogadása (az univerzális nomenklatura).

Ez az oka annak, hogy az oklevelekben *januarius*, *februarius* stb. szerepel, ha egyáltalában jelölték a hónapot. Mert gyakorta csak az évszámot említették, pl. „Anno salutifere incarnationis . . . Mill[esimo] L. V. feliciter regnante . . . principe, anno regni sui VIII.” (1055.); „Anno dominice incarnationis. XC. II° regnante divina gracia uictoriosissimo rege ladiflas” (1131 táján); „factum est autem hoc testamentum anno dominice carnationis M.C. I^{xv}^{to}” (1165.); „Ab incarnationi domini anno M. C. LXX. I. Regnante glorioso rege Stephano” (1171.); „Datum . . . Anno graciae M^o. c^o. XX°. VII^oJ.” (1228.); „Anno. graciae. M. C^o. septuagesimo septimo” (1277.); „Datum anno graciae. M. C^o. septuagesimo octauo in Dominica Judica” (1278.); „Anno domini Millefimo C^oCC^o” (1300.).

A felsorolást folytathatnók. A ma embere számára szembeszökő, hogy ezen okiratokban nem is említik a hónapot meg a napot (a „hányadikán”-t), azaz ügyet sem vetnek a „pontos” keletkezésre. Máskor viszont a napot nevezik meg, azaz a katolikus naptár szerint valamelyik szent, mártír, boldog nevénapját, esetleg keresztény ünnepnapot, pl. „Datum in Octavis sancti Georgy martiris. Anno Domini. M^o. CCC^o. decimo quarto” (azaz: az 1314. év Szent György nyolcadján); vagy: „Datum In vysegarad Quinta feria proxima ante festum beati Thome apostoli. Anno Domini M^o. CCC^o. XX^{mo}. sexto” (azaz: 1326-ban boldog Tamás apostol ünnepe előtt [levő] ötödik vasárnap); „Datum Zagrabie Sabbato proximo ante dominicam Judica. Anno Domini M^oCCC^o XXX^{mo} Septimo” (1337-ben Jüda vasárnapja előtti szombaton) (az oklevél végén: „Datum feria quinta proxima post dominicam Judica. Anno superins annotato.”); „Datum in octavis festi Assumpcionis virginis gloriose, Anno domini. M^o CCC^o. vigesimo. Secundo.” (az 1322. évben a Szűz mennybevitelének nyolcadján); „Datum Sabbato proximo post festum Natiuitatis uirginis gloriose. Anno domini. M^o. CCC^o. XXX^{mo}. Oc[tavo]” (az Úr 1338. évében a dicsőséges szűz születésének ünnepe után [való] legközelebbi szombaton); „Datum Bude feria secunda proxima post festum beati Mathye Apostoli, Anno domini M^o CCC^{mo} XL^{mo} sexto” (Máté apostol ünnepe után közvetlen ünnepnapon); stb., stb.

Tehát egyházi ünnepek, jeles napok, névnapok azok, amelyekhez a dátum pontosabb jelölésének szükségessége esetén az oklevél fogalmazója igazodik.

A Pray-kódexben találunk hazai földön írott e g y h á z i naptárt (a XIII. sz. első feléből), latin nyelven, benne magyar szentek (Szt. Adalbert, Szt. István, Szt. Imre, Szt. Gellért és Szt. László) ünnepével, valamint húsvétmutató táblázatot, de ezek kronológiai elemei latin nyelvűek. Nem egyezik tehát a tényekkel ÉTIENNE DECAUX azon megállapítása, hogy a magyar nyelvben használt hónapnevek csupán 1466-tól igazolhatók (Études Finno-Ougriennes VIII, 45, a következőkben ÉFO.), korábbi használatukat igazolják az oklevelekből vett és még megtetézhető adatok (*aprilis*, *julius* stb.), valamint a Pray-kódexben levő naptár, amely tehát harmadfél évszázaddal előzi meg a Müncheni Kódexben közölt m a g y a r nyelvű naptárat (l. a NYÍRI ANTAL által szerkesztett kiadást, Bp., 1971. 79–90: *ianuarius*, *februarius*, *marcius*, *aprilis*, *maius*, *junius*, *julius*, *augustus*, *september*, *october*, *november*, *december*). A MünchK. is közli, miként távoli elődje, a magyar szentek ünnepeit. *Scent lazlo kiral* (jún. 26.), *S. Lazlo halala* (júl. 30.), *S. Margit zűz* (júl. 13.), *S. Eftuā kiral* halala (aug. 20.), *S Emre . . . halala* (szept. 2.), *Scent Ersebet* (nov. 19.).

A MünchK. naptára azt is bizonyítja, hogy már használták a latinból

vagy valamely szláv nyelvből fordított ünnepnap-elnevezéseket: *vizkereszt napja, Máriának hirdete napja, szent kereszt felmagasztatta, Hét alu atafiak, Mend Szent napja, Vrnak születete, Apró szentek, Vrnak környekezete napja* (ez utóbbi jan. 1. megnevezése, később elavult). Hiányzik azonban az ünnepek sorából *Gyümölcsoltó Boldogasszony* — helyén *Marianak hirdete napja* —, nincs a naptárban *virágvasárnap* (vö. lat. *dominica in palmis*, ném. *Palmen-sonntag*, or. *вербное воскресенье*), hiányzik *virágszombat, húsvét, pünkösd*, lévén ezek „mozgó” ünnepek, hiányzik *Kisasszony napja = Maria züléteti* 'Mária születésének ünnepe' (sept. 8.), *Nagyboldogasszony napja = Marianac felmēnbe vetēle* 'Mária mennybevételének ünnepe' (*assumptio*, aug. 15.), nincs meg *karácsony*, helyén *Vrnak zülētete* (dec. 25.).

A középkorban meg az újkor elején hivatalos időszámításunk eligazító pontjai tehát a jeles napok voltak, megmondották, melyik szent névnapján, milyen ünnepkor vagy ezekhez képest előre vagy visszafelé számítva mikor történt valamilyen esemény, azaz a latin időszámítási mód keresztényesített változatát használták: *Szent István napján, Máté apostol ünnepén, Szent György napján, a Szent Kereszt felmagasztalásának vagy megtalálásának* (*exaltacionis* ~ *inuencionis*) *napján* stb., valamint ezen napok előtt avagy után. Az ilyenfajta időpont-megjelölést viszonyítottoknak nevezhetjük. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy párhuzamos időmegjelölési mód létezett: pl. latin hónapnévvel kombináltan *anno domini M^{mo} CCC^{mo} sexagesimo nono, sexto Kalendas mensis aprilis* (azaz 1369 április hó *Calendas*-anak hatodján), noha ez az irat (a Liptai regestrum) másutt ilyenfajta időjelölést is alkalmaz: *ante festum beati Michaelis Archangelii* (azaz boldog Mihály arkangyal ünnepe előtt).

2. Felvetődik a kérdés, létezett-e a hivatali (egyházi) naptár mellett népiesnek mondható. Hiszen elképzelhető az, hogy két rendszer volt egymással párhuzamosan használatos. Nem tudjuk igazolni, de számba kell vennünk a következő tapasztalatokat. Nem is olyan régen hazánkban (miként más országokban is) a termelő munkában résztvevők, a földműveléssel, szőlészettel, vadászattal foglalkozók a *m u n k á j u k k a l* kapcsolatos viszonylagos és nem akkurátus időmeghatározást alkalmazták, mivel számukra ennek volt gazdasági jelentősége. Így tanúskodik erről KISS GÉZA: „*hónap* 'az esztendő 1/12 része'. Helyette inkább nevezetes napokat, mezei munkaidőket emlegetnek. *Szem Pákor, Szeny Györtykor, Szem Mihájkor, sarlósi vásárkor, kaszátkor, kapálatkor, aratáskor, úgy ősz-félőn* stb.” (OrmSz. 237/b). Ezt a tanúságtételt megtoldhatjuk a magyar nyelvterület másik sarkából, BÁLINT SÁNDOR művéből (SzegSz.) merített időpont-megjelölésekkel és a magunk alföldi tapasztalattal: *kikeletkor, tél derekán* (közepe táján), [tavaszi] *szőlőmetszéskor* (márciusban), *hetivásárkor*, „*őszi szántáskor* Szent János napja vót” (dec. 27.: SzegSz. 489/b), „*Kisfarsang újbortól* Szent Katalin napjáig” tart (SzegSz. 769/b) stb. Hasonló időmeghatározások az Ormányságban: *búzavetetkor, kaszátkor, vetetkor* (őszi búzavetéskor), *szántóidő* (szántás ideje) (OrmSz.). Ez egybevág azzal, amit MUNKÁCSI BERNÁT útbaigazítása nyomán F. RÜHL írt művében: a [magyar] nép számára nem léteztek a hónapmegjelölések, azt mondták *aratáskor, húsvétját* (*Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit*. 1897. 64).

Máskor a népi használat az évszakot emlegette: *kikeletkor* (itt: *kikelet* 'tavasz'), *tavaszon történt, nyárban, nyáran, nyár derekon* ('nyár közepén'), *nyáridő* ('az esztendő nyári szakasza'), *nyári vásárkor* (július hó utolsó vasárnapján), *úgy őszfélőn* ('őszi kezdetén'), *Még őszibe vót* (SzegSz. II, 244/b), *télbe, tél derekon, télvásárkor* (Szt. Donát ünnepén, febr. 17.), *télvíz idején* ('télén, téli

időszakban') (SzegSz.); vö. még *Szent Mihály nyara* (szept 29. körül: OrmSz.).

Pontosabb meghatározás szükségessége esetén ezt kiegészítőleg a szentek ünnepeihez igazították: pl. Szent Pál (jan. 25.), Szent Antal (jún. 13.), Szent Balázs (febr. 3.), Szent Bertalan (aug. 24.), Szent György (ápr. 24.), Szent Iván (jún. 24.), Szent János evangelista (dec. 27.), Szent József (márc. 18.), Szent Katalin (nov. 25.), Szent Márk (ápr. 25.), Szent Mihály (szept. 29.), Szent Miklós (dec. 6.), Péter—Pál (jún. 29.), Szent Teréz (okt. 15.), vagy a magyar szentek ünnepei: Szent Erzsébet (nov. 19.), Szent István (aug. 20.), Szent Margit (jan. 19.).

Ezek fontosságát némelykor gazdasági körülmények indokolták, határnapok voltak: pl. Szent Dömötör napján (okt. 26.) fogadták Szeged-Alsótanyán a komenciós béreseket, kocsisokat (SzegSz. II, 484/b); másutt is. Szent Györgykor voltak Szegeden a tisztújítások, ezen a héten volt a szentgyörgynapi vásár; neves nap volt még a jobbágyok esetleges költözködése miatt stb.

Az elmondottakból következik, hogy az időpontjelölésben a nagy egységek, az évszakok emelkedtek ki, ezt egészítette ki a *m u n k á k h o z* szabott hozzávetőleges megjelölés, majd pedig a napot az egyházi ünnepek alkalmazásával (a névnapokkal) pontosították. Az óra és a perc megjelölésére aligha vetettek ügyet, kielégítette őket a *hajnaltájt, délben* stb. megmondása.

A földművelő, állattenyésztő nép — tehát a magyarság java része egészen a 30-as évek derekáig — aligha használta *m i n d e n n a p i* életében a latin eredetű hónapneveket, azok a hivatali stílusba tartoztak. Ha ez így volt alig egy félszázada, még kevésbé használhatta őket a parasztság a középkorban, az újkor hajnalán meg derekán. A XVIII. század vége az a korszak, amikor a hivatalosság hatására a latin hónapnevek mindjohban elterjednek a termelő osztályok tagjainak a körében. Azt hiszem, ebből a szempontból kell értékelnünk Sylvester János hónapnév-fordításait, hozzáfűzve azt, hogy Sylvester a *lingua vernaculanak*, a népi nyelvnek tudatos tisztelője volt, miként munkájában írja: a hazai nyelv kincs és ha élünk vele, hamarosan szegényekből dúsgazdagokká leszünk (*Grammatica Hungarolatina*. Neanesi [= Újsziget], 1539. 19). Tudatos programja tehát, hogy a hazai nyelvet a kiművelt nyelvekkel egyenrangúvá tegye. A hónapnevek sűrűn említett magyarítása belevágott tervébe: az idegen helyett a honival kell élnünk a művelődés érdekében. Ezen törekvése nem tekinthető elszigetelt, szobatudósi törekvésnek, hanem jól beillik a nemzeti önállósági törekvés általános folyamatába. Másutt már szoltunk arról, hogy a nyelvészetnek jövőt formáló feladatai is vannak (MNYTK. 131. sz. 61 kk.), eszmei ereje a nemzet formálásában. Sylvester munkásságát is ekként kell értelmeznünk, noha a hónapnevek magyarítása, amelyről most írunk, cseppnyi a magyar nyelv irodalmi nyelvként való használatának érdekében folytatott küzdelemben. Lehetséges az, hogy Sylvestert a hónapnevek magyarításakor német példa is ösztökölte, de ez nem csökkenti magyarosítási törekvéseinek érdemeit. Talán ellenkezőleg: így tartozik bele a korai nemzeti öntudat-ébredéstők európai közösségébe!

Való igaz: a Sylvester javasolta magyar hónapnevek némelyike egyezik a Melanchthonnál találhatókkal, mégsem fedik egymást teljesen, pl. *júníus* = *kaszáló hó*, Melanchthonnál *Brachmon[d]*, azaz 'parlagtörő hó'; július = *arató hó*, Melanchthonnál *Heumon[d]*, azaz 'szénahó'. Melanchthon csak néhány hónapnévnek közli a német formáját: *Brachmon* 'június', *Heumon* 'július', *Herbstmon* 'szeptember', *Weinmon* 'október', *Wintermon* 'november', *Christmon* 'decem-

ber'. Ezek némelyikét nem Melanchthon németesítette, hanem örökölte, Sylvester viszont az április nevét a latinra támaszkodva („aprilis, quod aperiat terram”¹) értelmesíti *kinyíló hó*-ra (a föld, a természet kinyílik).

3. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF ezt vallotta Erdősi Sylvester *kapáló hó, arató hó* névadási javaslatairól: „Itt is csak [Melanchton] kezdeményezését folytatja és ülteti át magyarra. Az ösztönző útmutatást mindenesetre tőle kapta.” (A magyar nyelv felfedezése. Bp., 1933. 25). Nem intézhetjük el így sommásan Sylvester névadási módját, annak messze európai hátterét kell feltárnunk. A sokat vándorolt és látott Sylvester máshonnan, esetleg többfelől kaphatta az ösztökélést a munkafolyamatokkal, természeti jelenségekkel és társadalmi (vagy társasági) eseményeket tükröző névadási módhoz.

Hogy ezt megmutathassam, a művészettörténetbe kell átlépnem, noha ezen a területen csak laikusként bizonyíthatok. A középkori képzőművészet nem riadt vissza attól, hogy egyházi épületeken, breviárium-féle könyvek miniatűrjein profán munkákat ábrázoljon. A canterbury székesegyház üvegablakán a paradicsomból kiűzött Ádám túrja ásóval a földet. A Chartres-i katedrális üvegablakain mesteremberek, zenészek ábrázolása fogad bennünket. A hónapnevekkel kapcsolatban az általam a gótikus egyházak nyugati kapuján észlelt kalendáriumi jelzések érdekelnek. Az apostolok szobrai alatt vagy mellett a zodiákus jegyei láthatók, ezek egyúttal a hónapokat jelzik, a velük párhuzamosan az abban az időszakban végzett mezői munka, társasági összejövetel vagy valamilyen társadalmi esemény ábrázolása látható. De másutt is, pl. gobleneken, könyvek illusztrációin is felbukkan ez a naptári téma. Néhányat ezek közül tartalmi leírásban bemutatunk (l. az 1. sz. táblázatot).

Másutt is akadtam ilyen „profán” munka—idő-ábrázolásokra, pl. a régi párizsi városháza fából levő, Jean Goujon-faragta, XVI. századi faburkolatán: Nyilas—disznóperzselés, Skorpió—őszi vetés, Mérleg—szőlőtáposás. A párizsi Notre Dame kapujánál: kaszafenés, gabonasarlózás, sólyommal való vadászat, rőzsehordás, vetés, gyapjúkallás [?]. Az irodalmi művek (kódexek) is bővelkednek az évszakokhoz fűződő munkaábrázolásokban, pl. Gilles de Rome-nál a Livre du Régime des Princes-ben a földművelés, a kereskedelem stb. képe (l. Arts et Littératures. Párizs, 1973. 113: A Les Littératures en Europe fejezetben, szerzői PIERRE BELVÈS—CLAUDE BONNEFOY—ROLLAN CHAILLON).

Nehéz megállapítani, mi az oka annak, hogy szinte korszakváltásként Európa-szerte megjelenik a termelőmunka, az ipar, a kereskedelem ábrázolása egyházi épületeken, irodalmi művekben. Valószínű, hogy a deszakralizálás összefügg az ekkor bekövetkezett termelési változásokkal, a Bibliában megvetett, Istentől büntetésnek szánt munka termelékenységének az emelkedésével, s ebből következő fokozott megbecsülésével.

A művészettörténet segít nekünk — kanyarodjunk vissza Sylvester hónapneveihez — a javasolt magyaros elnevezések eredetének felderítésében. A sokat vándorolt és sokat látott Sylvester a nemzetiesedés hangulatában ilyesfajta ábrázolásokból meríthetett ihletet. Hóborította táj, fahordás: *fagyhó*; gyümölcsös: *elő gyümölcsű hó* (itt említi mllesleg a *pánkósti rofa* kifejezést); szénakaszálás: *kaszáló hó*; gabonasarlózás: *arató hó*; szőlőművelés, szüret: *szőlő irtelő hó*, *szőlőszedő hó*; taposás, boroshordó: *bor vető hó*, *borlátogató hó*. És végül december neve, amelynek ábrázolását lakoma szóval illetük: *vigan lakó hó*. Talán ez utóbbi mindnél világosabban mutatja az európai képző-

¹Nem lényeges a mi szempontunkból, hogy a latin etimológia esetleg téves.

1. sz. táblázat

Zodiakus jel	Leelőhely			
	Az Amiens-i katedrális nyugati homlokzata	A Saint Denis-i apátság nyugati fala	Souigny (Allier) temploma: oszlop	Les très riches heures du Duc de Berry. 1413., 1416. ²
Vízöntő ¹	Lakoma: a gazda kettős, jobbra-balra néző arccal, 1-1 ifjú az asztalvégen	? (kopott)	hiányos	Lakoma: dúsan terített asztal, temérdek alak, háttérben lovagi torna szabadban.
Halak	Gyapjútaposás és -kereskedés	? (kopott)	hiányos	Fonás. Juhok karámban. Hőfedte méhkasok. Fadöntés. Tűzfával rakott ló.
Kos	Ásás	Ásás	hiányos	Tavaszi szántás két ökörrrel. Szőlőnyitás. Juhlegeltetés. Kertben ültetés. Háttér: kastély.
Bika	Vetés	Szőlő(nyitás)	hiányos	Világi jelenet: találkozás virágos mezőn. Jobbra kert virágzó gyümölcsfákkal. Háttérben: halastó, kastély, falu.
Ikrek	Gyümölcsfa	Szállítás szekéren	hiányos	Zenés, lovas erdőbevonulás (majális).
Rák	Szénakaszálás	Fűkaszás	hiányos	Szénakaszálás, -gereblyezés. Háttér: kastély. (Három férfi, két nő.)
Oroszlán	Gabonasarlózás	Gabonasarlózás	hiányos	Gabonasarlózás (két férfialak), juhnyírás (két alak).
Szűz	Cséplés (egy alak)	Cséplés	Cséplés (két alak)	Előtérben: sólyommal vadászók lóháton. Középen: aratás, kévekötés, jobbra fürdőzők. Háttér: kastély.
Mérleg	Gyümölcsszedés	Boroshordó	Szőlőtaposás	Szüret, szekéren szőlővel telt hordók. Háttér: kastély.
Skorpió	Szőlőtaposás	Makkoltatás	Makkoltatás (két alak)	Őszi szántás és vetés. Madárijesztő. Folyó csónakokkal (szállítás?). Háttér a Szajna bal partja.
Nyilas	Őszi vetés	Disznóölés	Jószág itatása a szabadban (két alak)	Makkoltatás (három alak).
Egyszarvú (Capricornus)	Disznóölés	Lakoma (több alakkal)	Lakoma: hal, kenyér asztalon; egy alak, kezében serleg	Vaddisznóvadászat. Háttérben a Vincennes-i várkastély.

¹ Vízöntő I. 21—II. 21. stb.² Minden hónaphoz 2—2 zodiakusjel tartozik; pl. januárhoz Orrszarvú és Vízöntő. Tkp. dec. végső harmada + január két dekádja.

művészetből eredő hatásforrást. Nem Melanchthon egymaga az ösztönző, hiszen a német humanistát is egyrészt az európai változás, másrészt a megvolt germán hónapnevek sarkallták.

Azon véleményünk, hogy Sylvesternek nem kellett Melanchtontól átvennie a hónapnevek magyarítására szolgáló mintákat, néhány adattal meg támogatjuk.

A Kolozsvárott (Colosvarat) 1592-ben kiadott „CISIO magyar nyeluen” kalendáriumban a január hó kezdő sora így hangzik: *Vigan lakik Boldog asszony hava bő pénzével. A vigan lakik kifejezés felidéri a Sylvester javasolta magyar nevet: Vigan lakó hó.*

Másik érvünk grafikai természetű. Az első két képmelléklet megmutatja a víg lakomázást. December—január a téli pihenés meg az ajándékozás időszaka volt.

Harmadik érvünk egy, a XVI—XVII. század fordulójáról származó iskolai jegyzőkönyvből való. Feljegyzője Szepesi községben tanult, neve Méray István és öccse Méray János. A fordítási gyakorlatul használt szövegek közt találjuk a hónapokat leíró mondatokat. Ezekből kiviláglik, hogy hónapképek nyomán készültek. Az erről árulkodó mondatokat kurzív betűvel emeljük ki (a teljes szöveget l. MÉSZÁROS ISTVÁN: NytudÉrt. 90. sz. 65):

„A malik Honap az *Aprill irattatik fzepe ifiunak kepeben, az kj az ő kezeben io illatu viragokat tart . . .*

Irattatik ez az holnap louion, louō niargallo vigh ifiunak kepeben; az ki az ő kezeben madarat hordoz, az melliel megh ielentetik hogý akar az emberekbē eb minden alatokban, ugý mit kettozettek az nagý örōeb vigaffagh.”

A fenti fejtegetések igazolják, hogy a művészettörténet derekas segítséget adhat nekünk az etimológiai kutatások művelődéstörténeti háttérének a felderítésében. Erre már egyszer utaltam röviden, amikor az *old* és *köt* szavak hiedelemtartalmáról szóltam (MNy. LXX, 346). A keresztény templomokon imitt-amott felbukkanó kőből faragott kötések, csomók (Herkules-csomó) is tanúskodnak az ősi hiedelemről, a varázskötést szinte fizikailag képzelte a múlt embere.¹

Sylvester biztossággal állítja: nem mindig ezeket a hónapneveket (ti. a latin eredetűeket) használták a magyarok („nec semper nostros his mensium appellationibus vsos fuisse manifestum est”: 14. l.), de nem mondja meg, melyek voltak azok a hónapnevek, amelyekről — úgy látszik — tudomása van.

Vessük össze táblázatformán Sylvester adatait:

1. <i>Fű hō ~ Erōss ho</i>		<i>Tēl harmad hō</i>
2. <i>Fağ hō ~ aßbu ho</i>	<i>Būyt elō hō</i>	<i>Tauaß elō hō</i>
3. <i>Fű heğ</i>	<i>Būyt mās ho</i>	<i>Tauaß māsod hō</i>
4. <i>Ki nīlo ho</i>		<i>Tauaß harmad hō</i>
5. <i>Elō gōmōlczū ho</i>	<i>Pūnkōst haura</i>	
6. <i>Kaßalo ho</i>	<i>Iuan haura</i>	

¹ KADÁR ZOLTÁN művészettörténész, tudományos kutató volt szíves (MOLNÁR LÁSZLÓ egyet. docens, művészettörténész közbejöttével) e kérdés könyvészetéről felvilágosítást adni: P. BRANDT, Schaffende Arbeit und bildende Kunst im Altertum und Mittelalter. Leipzig, 1927.; — R. VAN MARLE, Iconographie de l'art profane au Moyen Age et à la Renaissance. Hága, 1931—1932. (két kötet); — Astronomy and Astrology: Encyclopedie of World Art II, 31—84; a hónapábrázolások képei a 22., 24—7. táblákon; bibliográfia 84—8. l.; — É. COCHE DE LA FERTÉ, Mesi e calendario: Enciclopedia dell'Arte Classica ed Orientale IV, 1039—47; — E. SIMON, Stagioni: uo. VII, 468—73; bibliográfia 472—3.

lehetséges: a néptől Sylvesterhez. Fontoljuk meg azt, hogy Sylvester szerint a „használat” a beszéd normája és ereje („vsus . . . apud quem est et uis et norma loquendi”: 15. l.). Nem akart ráerőszakolni a beszélőkre semmit, csak a használat megfigyelője volt. Ha javaslatot tett, akkor nem átalotta megmondani, hogy ez csupán lehetőség. A hónapnevek területén maradvá idézzük javaslatát: a *Quintilis*, *Sextilis*, *September*, *November*, etc. módján „et nos poteramus *első hó, második, harmad, negyed*, etc.” (16.). (Az eredetiben a magyar sorszámos alakok nincsenek kurzívval nyomtatva.)

Más elnevezések megformálásában Sylvester az említett falusi időjelölésekre támaszkodik; kaszáláskor: *kaszáló hó*;¹ aratáskor: *arató hó*; szőlőéréskor: *szőlő irtelő hó*; szőlőszedéskor: *szőlőszedő hó*; borvetéskor: *bor vető hó*. Ez utóbbihoz vö. *borfejtés* 'a bornak a seprőtől való elkülönítése'; *bort szűr* 'a szőlő levét kiszajtolja', vö. még *Borszűrő Szent Mihály*; a *vet* igének egyik jelentése 'munkát végez', pl. *vályogot vet, hálót vet*; *borvető hó* tehát az az időszak, amikor a borral foglalatatoskodnak.

4. ÉTIENNE DECAUX említett, hónapneveinkkel foglalkozó tanulmányának egyik nagy érdeme, hogy ismét ráirányítja a figyelmet a *hév hó* névre (Sylvesternél 'július'), és egybefűzi az ÉrdyK. adatával: „*az hev hó, ki mondatik augustusnak*” (l. NySz. I, 1463, ill. ÉFO. VIII, 46).² Ez az elnevezés kétségtelenül természeti megfigyelésekre támaszkodik, mivel a nyár derekán uralkodik a legnagyobb hőség, a kánikula idején, amikor a Kutya csillagzat a Siriusszal az ég alján ismét megjelenik. A Sirius antik neve *Canis* 'kutya', ez a Nagy Kutya csillagzat fő csillaga. A Földközi-tenger térségéből származik az a hiedelem, hogy e csillag a hőség hozója. Erre utal a *kánikula* (lat. *canicula* 'kutyakölyök'; vö. R. Caniculares napoc: 1604. TESz.) kifejezés, valamint ennek jelentésfordítással rendelkezett megfelelői: ném. *Hundstage*, ang. *dog's day*, finn *koira-päivät*, szerb-h. *kanikula*, or. *каникулы* stb. A finn meg az észet ezt az időszakot 'kutyahó' névvel illeti: *koirakuu*, illetőleg *koerakuu*. A neolatin nyelvek megőrizték a latin jelölést: fr. *canicule*, ol. *caniculo* stb. Nem tagadható, hogy a magyar *kutyameleg* fordulat részben erre a hiedelemre vezethető vissza, részben pedig az előtag fokozó, emfatikus töltetével függ össze. (Hiányzik mind a TESz.-ben, mind az ÉrtSz.-ban.)

Csak hogy Sylvester János Grammaticájában (15. l.) egyéb népi hónapnevekre is utal, említi az *asszi hó* és a *fű hó* nevet (február, ill. március), de hozzáfűzi: a hideg Szkítiából kijött őseinknek a latinokétól eltérő, más hónapnevekkel kellett élniük, mivel az éghajlati körülmények is eltérők, s a névadásnak a természeti jelenségekkel kell kapcsolatban állnia.

5. Ezzel kapcsolatban felvethetjük azt a kérdést, szinte önmagától tolu fel, vajon maradt-e valami emlék átöröklésformán a hónapnevekben az ugor vagy a finnugor elemekből. Aligha. Túlzás, nyelvészeti vakmerőség volna ilyesmit bizonyossággal állítani. Talán reminiszcenciákról szólhatunk a *tél derekán* ~ *tél derekon* 'a tél közepén' megjelölést említve, amin a legerősebb hideg idejét értjük. A manysi nyelvben akad hasonló kifejezés: K. *täl-jät-jonep*, déli *täl-jät-jonep*, Sz. *täl-kötül-jonep* 'ua.'. Ilyen a CASTRÉN közölte hanti hónapnév: *tët-cenc-tiliš*, PATKANOVNÁL (déli): *tët-čenc-tiliš* 'tél-hát-hó'; mindkettőnél

¹ Értsd: szénakaszáló hónap.

² Helyesen írja DECAUX a *hev hó*-val kapcsolatban: „attesté une douzaine d'années avant lui”. Sylvester kétségtelenül a hagyományból merített. — 1575-ből: „Caniculában, mellyet *hev hó*napnak nevezűnc” (Heltai: Krónika: NySz.).

szerepel a 'nagy', illetőleg a 'kis' jelzővel ellátott alak a január, illetőleg a február megnevezésére (vö. ALingu. XXIV, 128 és 130). A *nyár derekán* kifejezéshez pedig vö. déli manysi (REGULY) *tuj-kwäül-jonp* 'nyár-közép-hó'.

Talán még a *kikelet* (l. MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek. 1956. 194) 'tavasz, a baromnak az istállóból a legelőre való kihajtásának az ideje', és a *télvíz idején* kifejezésekben őrződött meg valamicske az ősi életmóddal összefüggő szemléletből. Ezek a kifejezések motiváltak voltak, megfeleltek a természeti jelenségeknek, illetőleg az akkor űzött foglalkozásnak. Olyan korszakban használták őket, amikor az idő kisebb egységeinek (a másodpercnak, a percnek, az órának) nem volt mereven meghatározott időtartamértéke és a munkabeosztás szempontjából fontos jelentősége. Abban a korszakban az évszak, a hónap, a hét, a napszak volt a jelentős időpont és -egység, a fizikai pontossággal való jelölés még aligha számított a népi életben. A kisebb időegységekre való ügyelés oly korból származik, amikor a munka, a robot kötelezettségszámba ment, és a kihasználás miatt fontossá vált az órák, a napszakok teljes kiaknázása. Érdemes evvel kapcsolatban MOÓR ELEMÉR megfigyelésére utalni: a rögzített időpontú étkezéseket jelölő szavaink szláv eredetűek (*ebéd, uzsonna, vacsora*) (A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya. Bp., 1963. 23).

6. A május neve *elő gómólczú ho* lehetne Sylvester javaslata szerint, itt az *elő* szó jelentése természetesen 'első' (l. még lejjebb); a termés zsengejére utal az elnevezés, és a falusi életre vonatkozik. Feltétlen meg kell említenünk ezzel kapcsolatban a *Gyümölcsoltó Boldogasszony* ünnepnevet, melynek aligha van mintája (legjobb tudomásom szerint) a katolikus naptárban. Vajon „pogány” (természeti vallásból jövő) elemnek nevezhető-e az elnevezés első tagja? Röviden *Gyümölcsoltó*-nak is nevezték ezt a napot (márc. 25.), mert szemzésre különösen alkalmasnak hitték. „Efféle oltványokat még gyümölcsoltó boldogasszony tájban köll oltani tavasszal” (Radvánszky J.: Magyar családélet és háztartás: NySz. I, 130). Viszont a katolikus hagyomány szerint Mária ezen a napon fogadta méhébe Jézust (vö. még a latin nevét: *Annuntiatio Beatae Mariae Virginis*). BÁLINT SÁNDOR (SzegSz. I, 540/a) közli, hogy e napot *Testfogadó Boldogasszony* névvel is illették (II, 572/a). A LányiK.-ben (340): „Annunciatio *Test fogado Bodog Assony*”. A szegedi hagyomány magyarázattal szolgál: ha az asszony ezen a napon érintkezik férjével, megfogon, gyereket szül (SzegSz. I, 540/a). Valószínű, hogy a népi hagyományra telepedett rá — miként számtalan más esetben is — a keresztény hiedelem, minden bizonytalanszándékkal építették rá a „pogány” hitvilágra a keresztény magyarázatokat. Erre utal a *Sarlós Boldogasszony* elnevezés is. Ezt a napot Magyarországon júliusban ünneplik, Máriának Szent Erzsébetnél, Keresztelő Szent Jánosnál tett látogatása emlékére. De a magyarban található *sarlós* jelző vitathatatlanul honfoglalás ideje előtti emlék. Ismeretes, hogy az előmagyarokra egy csuvas nyelvet beszélő nép hatott Dél-Oroszországban. A földművelésnek magasabb szintre való emelése ezen török nép befolyására is történt; vö. *eke, árpa, búza, sarló*, [öntöző]árok, *tarló, szérű, boglya, szór* ('gabonát szelel' jelentésben), *őröl* stb. (l. BÁRCZI, Szók.² 77). De nemcsak jövevényszavakban mutatkozik meg a művelődési hatás, hanem ún. jelentésfordításokban is, pl. *foghagyma, farkas* (csuv. *kaskâr*), *házas* 'nős' (csuv. *šurt*), *tyúkvaktság* (csuv. *čõx-kušla*), talán *fényes bogár* 'szentjánosbogár' (csuv. *šudâ-çurt*) stb. Nos, a csuvas hónapnevek közt találjuk a nyolcadik hó neveként a *šurl-ujâçx* jelölést, amelyben az előtag a *šurla* 'sarló' szó (az utótag jelentése 'hó (égitest), hónap'). Mivel a holdév 13

hónapos, a 8. hónap majd júliusra, majd augusztusra esett. Sarlós Boldogasszony ünnepét július hó 2-án ünneplik, tehát az aratás idején. Latin neve *Visitatio Mariae*, ném. *Heimsuchung Mariae*, svéd *Marie besökelsedag*, finn *Marian etsikko* stb. (VILKUNA 166). De a finn nép földművelő munkakalendáriumában e napot *Heinä-Maija* 'Széna-Mária' napjának is mondják (VILKUNA 168).

Nem gondolhatunk-e arra, hogy a *gyümölcsoltó* jelzőnek keresztény mintája lehetett, hiszen ismeretes az egyházi latin *Dies sanctae Mariae Cerealis* (l. ÉFO. VIII, 50, 37. j.), és az ünnepek latin (szláv, német) nevét nemegyszer átültették magyar nyelvre; ez alkalommal csak *Gyertyaszentelő Boldogasszony* napjára utalunk (febr. 2.), vö. fr. *Chandeleur*, ang. *Candlemas*, finn *Kynttilänpäivä*, ném. *Lichtmess*, szerb.-h. *svečnica*.

Latin neve *purificatio Beatae Mariae Virginis*. Csakhogy ezen a napon a hívek gyertyáit a templomban a pap megszenteli a *missa cantelarium*-on, innen fakad a nap általános elnevezése.

Ugyancsak mezőgazdasági munkákkal függ össze a *kaszáló hó* és az *arató hó* (június, ill. július). Számos európai nyelvben azonos jelentésű és jelentőségű hónevek akadnak, említettük már a német *Heumond*-ot ('szénahó'), de idézhetjük az Uralon túlról a hanti *püm-värda-tilis* 'augusztus', tkp. 'fű-csináló-hónap' megnevezést is (ALingu. XXIV, 131). De a távolabbi rokon nyelvekben is akad tartalmilag azonos elnevezés: finn *heinäkuu* 'július', tkp. 'széna-hó', észt *heinakuu* 'ua.', illetőleg észt *leikuzekuu ~ loikuzekuu* 'aratáshó, augusztus, finn *elokuu* 'augusztus', tkp. 'gabonahó', mivel „*elokuu on elonleikkuaan aikaa*”, azaz 'a gabonahónap a gabonaaratás ideje' (VILKUNA 198). Ezt a hónapot finnül *kylvökuu*-nak is mondják, jelentése 'rozsvetés hava' (VILKUNA 197).

A Sylvester említette hónapnevek egy csoportja a borászatra utal: *szőlő irlelő hó, szőlő szedő hó, bor vető hó, borlátogató hó*. A szabad időt és a karácsonyi ünnepeket idézi december neve: *vigan lakó hó*.

7. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül azt a tényt, hogy a középkorban igen nagy tiszteletben részesültek mind a mezőgazdasági munkák, mind a kézműves mesterségek. Egyik munkánkban utaltunk arra, hogy a hitélet egyik feladatául vélték a munka és a munkaeszközök kultikus tisztelését (Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. Bp., 1970.). A poláris népek a hótalp tökéletesített fajtáját kultikus eredetmonda és csillagkép formájában népszerűsítették és tisztelték. Megjelent az égbolton a Babilonból származó szekér; csillagképben akasztotta Mária a szitát a mennyre az észt folklór szerint; az íves fűrő, az eke stb. mind vallásos értelmezést kaptak a „népszerűsítés” érdekében, bár később deszakralizálódtak.

A munka középkori tiszteletéről tanúskodnak a templomi mesterség-ábrázolások is, pl. a Chartres-i katedrális némely üvegablakán. Magától értetődik, hogy erről szólva nem feledhetjük azt, k i n e k az érdekében végezték a jobbágyok, a jobbágy sorban levő mesteremberek tevékenységüket, de most nem kívánjuk az eszmei hátteret felfedni. A hónapnevekkel kapcsolatban megemlítjük, hogy több gótikus katedrális homlokzatán a 12 apostol ábrázolása alatt levő relief sorban a zodiakusz tizenkét jele látható, s ezzel párhuzamosan az adott hónapban végzett, főleg mezői vagy más munka ábrázolása. Így pl. az Amiens-i Notre Dame homlokzatán a Kos csillagkép ábrázolása alatt a szőlőnyitás, az Ikrek alatt a szőlőgondozás (?), a Mérleg alatt a szőlőszedés, a Skorpió alatt a szőlőtaposás, a Nyilas alatt a vetés, a Rák alatt a kaszálás, az Oroszlán alatt a kévekötés, a Szűz alatt a cséplés stb. Hasonlóképpen ábrá-

Hónap/Forrás	WinklK. 1506.	AMBROSIUS CALEPINUS 1572.	MURMELIUS 1533.
1. Január	Hiányzik	<i>Bodog azzony haua</i>	<i>Bódogasszony hava</i>
2. Február	<i>Bóith elő ho</i>	<i>Bóyt elő ho</i>	<i>Bejt első hava</i>
3. Március	<i>Bóith maf ho</i>	Hiányzik	<i>Bejt más hava</i>
4. Április	<i>Zenth Górg h¹</i>	<i>Szent Górg haua</i>	<i>Szent György hava</i>
5. Május	<i>Pynköfth ha</i>	<i>Pinkesd haua</i>	<i>Pinkesd hava</i>
6. Június	<i>Zenth ywan h²</i>	Hiányzik	<i>Szent Ivan hava</i>
7. Július	<i>zenth Iacab ha</i>	<i>Zent iakag (sic!) haua</i>	<i>Szen Jakab hava</i>
8. Augusztus	<i>Kyfazzonha</i>	<i>Kis azzony haua</i>	<i>Kisasszony hava</i>
9. Szeptember	<i>Zent miha³</i>	<i>Mihaly haua</i>	<i>Szent Mihály hava</i>
10. Október	<i>Mynd zenth ha</i>	<i>zent Andras haua</i>	<i>Mind Szent ha</i>
11. November	<i>Zenth Andras ha</i>	Hiányzik	<i>Szent Andras hava</i>
12. December	<i>Karachon ha</i>	<i>Karatson haua</i>	<i>Karácson hava</i>

¹ Itt és a további hasonlóknál: értsd *hava*.

² Szent János hava (Haller Hármassz. történet III, 220).

³ Elmaradt: *hava*.

zolják a csillagképek meg munkanemek egybekapcsolódását a rampillonai (Seine-et-Marne) székesegyház kapubejáratán, ahol egy-egy apostol szobra alatt egymás mellett levő két-két fülkécskében látható párhuzamosan az állatöv csillagképe meg az abban a hónapban végzett munka.

Hónapokhoz kötött munkaábrázolásokkal találkoztam pl. az egyik strassburgi múzeum goblenjén, ahol a hónapok *n é m e t* nevét illusztrálta a kép.

8. Közismert nyelvi tény, hogy magyar nyelvterületen a XVI–XVIII. század folyamán „magyaros-keresztény” hónapnevek is voltak használatban. Megállapítottuk, hogy a latin hónapneveket a hivatalos nyelvben használták, ez a felső szint, az alsó pedig a népi, amelyre csak töredékekből következtethetünk (*fagyhó, aszúhó, fűhegy hó*). De akad egy közbülső stílusréteg, nevezzük az idevágókat egyezményesen magyaros-egyháziaknak. Ezekből a teljes évi sorozat őrződött meg tudós szótárakban (l. még a 2. sz. táblázatot, mely ezen magyaros-keresztény hónapneveket tekinti át):

A hónap neve	A névadás egyházi oka
a) <i>Bódogasszony hava</i>	Szűz Mária (első) ünnepe
b) <i>Böjt elő hó</i>	[Böjtön itt a nagyböjti időszak (quadragesima) értendő (húsvéttájt)]
c) <i>Böjt más hó</i>	
d) <i>Szent György hava</i>	Napja ápr. 19.
e) <i>Pünkösöd hava</i>	Pünkösöd a Szentlélek eljövételének ünnepe
f) <i>Szent Iván hava</i>	Napja jún. 24.
g) <i>Szent Jakab hava</i>	Napja júl. 25.
h) <i>Kisasszony hava</i>	Havi Boldogasszony, napja aug. 5.
i) <i>Szent Mihály hava</i>	Napja szept. 23.
j) <i>Mindszent hava</i>	Mindszent ~ Minden szentek napja nov. 1.
k) <i>Szent András hava</i>	Napja nov. 30.
l) <i>Karácsony hava</i>	Jézus születésének ünnepe, dec. 25.

táblázat

VERANCICS 1595.	MOLNÁR ALBERT 1621.	PÁRIZ-PÁPAI 1708.
<i>Bodog-azzon havva</i>	<i>Bodag aßonyhhava</i>	<i>Bódog afzfzony-hava</i>
<i>Bëuth eleü-hoo</i> Hiányzik <i>Zenth geüirghava</i> <i>Pönköfd hava</i> Hiányzik <i>Szët-yakab hava</i>	<i>Böjt elő hó</i> <i>Böjt más ho</i> <i>Szent György hava</i> <i>Pünkesd hava</i> <i>Szent Ivan Hava, Sz. Janosho</i> <i>Szent Jacob Hava</i> ²	<i>Böjtelö-hava</i> <i>Böjtmás-hava</i> <i>Sz. György hava</i> <i>Pünköft-hava</i> <i>Sz. Iván hava</i> <i>Sz. Jakab hava</i>
<i>Szent-Yakab-hava</i> (tévesen) <i>ßent-mihály-ha.</i>	<i>Kis aßony hav</i> ³ <i>Szent Mihályhava</i>	<i>Kis Afzfzony hava</i> <i>Sz. Mihály hava</i>
<i>Mündzent-hava</i> Hiányzik	<i>Mindßent hava</i> <i>Szent Andras hava</i>	<i>Mindszent-hava</i> <i>Sz. András hava</i>
Hiányzik ¹	<i>Karácson hava</i>	<i>Karátson-hava</i>

¹ Német megfelelői Verancicsnál: 1. *Iener*, 2. *Hornüng*, 4. *April*, 5. *May*, 7. *Heumonat*, 8. *Augstmonat*, 9. *Herbftmonat*, 10. *weynmon*. A többi hiányzik. — Két szerbhorvát megjelölést is közöl: 1. *Siecsan*, 4., 5., 7. *Travan*.

² Quintilislél: *Szent Jakab hava*.

³ Sextilislél: *Kis aßonyhava*, más néven *Auguftus*.

Némely hónapnévhez mainapság már magyarázatot kell fűznünk:

a) Ebben a hónapban nincs a mai naptár szerint semmiféle Mária-ünnep, mégis az ő nevét viseli a hónap. Mária Jézus születése után „tisztátalan” lévén, 33 napig nem hagyhatta el a házat. A Jézus világra hozatalától számított 40. napon mutatta be ősi szokás szerint a gyereket a templomban a véneknek. Az „Úr bemutatása” (presentatio) a mai kalendárium szerint febr. 2-án történt. Valószínűleg Gelasius pápa (492—496.) avatta keresztény ünneppé ezt a napot, amelyen régi római szokás szerint fáklýásmenettel ünnepeltek az előestén, s tisztulási, megbékélési ünnepek tartották. A fáklýás, gyertyás ünnep az evangéliumra történt utalással vált a fény egyik ünnepévé: a fény, amely megjelent „világossággul a’ pogányoknak” (Lukács 2: 32; Káldi ford.). A fénynek tisztító hatása van (a gonosz erők elűzése), ezért a misén megszentelték az egész évre való gyertyákat, innen az elnevezése: *Missa Candelárium*, azaz *Gyertyaszentelő mise*. A pogány hiedelmek és a keresztény hit egybefonódott, majd a gyertyaszentelés teljesen keresztény jellegűvé vált. A Mária-kultusznak köszönhető, hogy az év első hónapját a Szűzről nevezték el, de azt se feledjük, hogy az ünnep zsidó, illetőleg római szokásként az előestén kezdődött.

b) A nagyböjt hamvazó szerdával kezdődik, 40 napot tart, húsvétkor fejeződik be; hamvazószerdával végződik be a farsang (*carnevale*, a húsvételői való búcsúzás; *húsvét*, az az időpont, amelytől ismét húst „vehet magához” a hívő). Mivel ez az időszak két hónapot érint, vezették be a *böjt elő hó* és *böjt más hó* elnevezéseket, azaz a böjt első és a böjt második hava jelöléseket.

Ennek alapján igazíthatjuk meg ÉTIENNE DECAUX magyarázatát (ÉFO. VIII, 48, 25. j.). Szerinte *böjt elő* 'au début du carême', tehát böjtkezdeti időszakra vonatkozik. Helyesen azonban: 'böjt első hava'. Ugyanezt kell mondanunk az általa tévesen magyarázott *télelő hónap* (helyesen: *tél elő*) névre,

ennek a jelentése 'a tél első hava'. Az *elő* szó ezen jelentésére példákat idézhetünk a régi nyelvből: HB. *eleve mi isemucut* 'első mi őünket' (*eleve* > *elő*), BécsiK. 49: *elők* 'elsőik', MünchK. 55: *elő parancsolat* 'primum mandatum' stb. (I. MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 128). Ugyanezen okból a *tél más hó* 'a télidő második hónapja' és a következő *tél harmad hó* jelentése sem 'fin de l'hiver', hanem 'a tél harmadik hónapja'.

e) A pünkösd „mozgó” ünnepnap. Eredetileg zsidó ünnep volt, annak az emlékére tartották, hogy e napon adta át Jehova Mózesnek a két törvénytáblát. A keresztény egyház a Szentléleknek az apostolokra való alászállása megemlékezéséként ünnepli a húsvétvasárnaptól számított ötvenedik napon (ezért görög neve *πεντηκοστή* 'ötvenedik', értsd: *ἡμέρα* 'nap'). Húsvét napját a niceai zsinat (325-ben) szabta meg: a tavaszi napéjegyenlőség (márc. 21.) után látott teliholdat követő első vasárnapon ünneplik. Ennek következtében húsvét márc. 22. és ápr. 25. között vándorol. Vándorlásához igazodnak a többi mozgó ünnepek, így a pünkösd is, amely — miként említettük — 50 nappal követi húsvétvasárnapot. Pünkösd általában május hónapra esik, ezért nevezték el róla a május hónapot (vö. még *pünkösd-i rózsa*; Sylvester is említi párhuzamként, 17. l.). Még olyankor is ezt a nevet viselte az év ötödik hónapja, amikor pünkösd ünnepe áprilusra vagy június elejére esett. A fenti számítások szerint május 10. és június 13., esetleg 14. közötti időszak valamelyik vasárnapjára került.

h) Havi Boldogasszony a Boldogságos Szűz egyik ünnepe, aug. 5-re esik. Népi időmegjelölésben *havikor* azt jelenti, hogy augusztus hó ötödike táján. Ezen felül Mária mennybevételének napja aug. 15-én van.

j) Minden szentek ünnepe november 1-én van (Festum omnium Sanctorum), de a halottak estéje október hó utolsó napján volt régi szokás szerint (előeste).

ÉTIENNE DECAUX említett tanulmányában keresi az okot, miért hívták augusztust a magyaros-keresztény kalendáriumban *Kisasszony havá*-nak. Szerinte Mária születésének a napjával áll kapcsolatban ez az elnevezés, noha azt szeptember 8-án ünneplik. („Et personne en Hongrie ne met en doute que *Kisasszony* 'la Petite Dame' soit la Nativité de la Vierge, qui se fête non en août, mais le 8 septembre”: ÉFO. VIII, 49.) — Miként fenti bizonyításunk mutatja, aligha helyes ez az állítás. Bizonyítja még a nyelvtörténet is. Aug. 5. megnevezése a MünchK. szerint: *Havi bodog ana*. DECAUX említi Nagyboldogasszony napját, ez Mária mennybevételének (assumptio) ünnepe. Nagyon helyes DECAUX azon észrevétele, hogy a *kis* : *nagy* jelzőpár nem Máriára, hanem az ünnepre vonatkozik, tehát 'kis ünnep' ↔ 'nagy ünnep'. Igazolásul idézi az ivedvágó német neveket: *der kleine Frauentag* ↔ *der große Frauentag*. Nagyboldogasszony napja aug. 15.

Végző megállapításunk az, hogy *Havi Boldogasszony* napja adta az alapot a *Kisasszony hava* elnevezésre; erre vall maga a *Havi Boldogasszony* jelölés is.

9. A) Nem elégít ki a szótárak tanúsága, azok egy-egy szó meglétéről ők tesznek bizonyosságot. Ennek kiegészítője a használat vizsgálata, ha erre mód adódik. Fordulatok használatára gyakorlati és módszertani mintát MÉSZÖLY GEDEON szinte elfeledett könyve,¹ „Az Ó-magyar Mária siralom

¹ Elfeledettnek azért nevezem, mert még az olyan körültekintő és gazdag bibliográfiájú mű, mint „A magyar irodalom története” (hat kötetben) sem regisztrálja (Bp., I. kötet: A magyar irodalom története 1600-ig, szerkesztette KLANICZAY TIBOR, 1964.). Ezért tartottam hasznosnak a tanulmány újból való kiadatását a Magyar Nyelvtudományi Társaság által.

nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata” (Kolozsvár, 1944.) ad nekünk. Az a kérdés vetődik fel — joggal —, vajon ezek a magyaros-egyházi hónapnevek csupán jámbor szándékkal születtek és szótárakban tengődtek-e. Ha pedig használták őket, milyen stílusrétegbe tartoztak. Modernül vagy éppen moderneskedve szólva: mi a nyelvészociológiai értékük?

Hadd feleljek példával az önmagamnak feltett kérdésre. Ha ezen keresztény hónapnevek behatoltak az irodalomba, akkor valószínűleg éltek velük a beszédben is. De még egy megvizsgálandó kérdés merül fel: ha alkalmazták őket, akkor milyen műfajban. Az magától értetődik, hogy a hivatalos iratokban a magyar nyelv és a magyarországi valóság szempontjából motiválatlanul a latinitásból került hónapmegjelöléseket alkalmazták, azok voltak az „európaiak”, és az egységesülő európaiságba a diplomácia, a tudományosság, a művészet, a kereskedelem, a pénzügyek stb. terén Magyarország is beletartozott: bele akart tartozni. És ezek a hónapnevek egyeztek a német, az olasz, a francia, az angol és részben a szláv hónapnevekkel: a hivatalos nyelvben pedig a nemzetközi nomenklatúra alkalmazandó félreértelmezések elkerülésére.

Ha költő, író alkalmazza a „magyaros-keresztény” hónapneveket, akkor talán a honi nyelv hétköznapijában, a beszédben is jelen voltak

A XVI. századból csak egy költőtől, az országokat járó Balassa Bálinttól idézek.¹ Hivatalos iratokban, latin nyelvű írásokban, leveleiben a költő a kelteztést latinul írja. Íme, egy német nyelvű nyugtában: „den 5 August A^o 78” (324), egy latin nyelvű beadványában: „Datum ex arce nostra vywohr 17 IXbris [Septembris] 1580” (327), „Datum in Uywar 26. Marti 1582” (uo.).

Viszont az élőbeszédhez közelebb álló versekben másként jelöli meg az időpontot. Az „In somnium” feliratú vershez (48) adott utasítás: „Az Vir Monachus in Mense Maii (= Szerzetesférfitű május havában) nótájára”, majd maga a vers így indul: *Kikeletkor jó pünkösöd havában*² (értsd: tavasszal, május havában).

Ennek a hónapnévnek *i*-zö alakját találjuk MURMELIUS szótárában, amely előfordul Dobokay Sándor Campian-fordítása előbeszédében is, Balassa Bálint halála leírásakor: „*Pinkösöd havának közepiben*” és „*Pinkösöd havának huszonhatodik napján*”. A fordítás a közönséghez, a hívek széles rétegéhez szólt!

Balassa Sóni nevére írott anagrammás versének keltezése (113): „Mikor fényes bogár *Szent-Ivány hóban* jár az nyárnak közepiben | . . . | Szerzém ezt versekben az másfél ezerben és az nyolcvankilencben”.

Tudjuk, hogy a *Szent Iván hava* név a június hónapot jelöli, a *fényes bogár* pedig a szentjánosbogár népi neve.

A keresztény hónapjelölést egészíti ki verseiben a pontosítás kedvéért neves napokra való hagyatkozással. Ebből egynéhány: „*Szent Lőrinc nap* után az ezeröttszázban és az nyolcvankilencben”³; „Az másfél ezerben és nyolcvankilencben, *Szent Bertalan nap* után”; „*Szent Mihály nap* előtt való harmad hétben”⁴ — Vö. ismeretlen szerző verséből vett idézettel: „*András nap* után fujdogál a’ hideg szél.”⁵

¹ A lapszámok a következő kiadásra utalnak: Balassa Bálint *Összes Művei*. I. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR. 1951.

² Vö. ehhez: *Áldott szép Pünkösödnek gyönyörű ideje* (In laudem temporis: Borivóknak való, 68. l.).

³ Tehát aug. 10. után.

⁴ Szent Mihály napja, szeptember 29.

⁵ Szent András napja, nov. 30.

Ez a keltezési mód, a hivatkozás valamely szent névünnepére, előkerül olykor Balassa magyar nyelvű leveleiben, pl. „*Szent Márton napjára . . . ez adósságod leteszi Kegyelmed*” (315), vagy adósságlevélben: „*Szent Mihály napjára . . . fizetnem*” (328).

Ugyanennek a kötelezvénynek a dátuma egyházas és népi szokásra utal: „*Költ Vitencen vizben hányó kedden*” — SZENTPÉTERY Oklevéltani naptára szerint húsvét utáni kedden, amikor is a legények meg szokták öntözni volt a leányokat.

Máskor viszont keresztény ünnephez igazítják a dátumot: „*pünkösd után harmad nappal*” — olvassuk Nagy Pál levelében, azaz „1587 június 7 az ő szerint”, miként a levél élén áll. Az „ő szerint”, azaz a Gergely naptár bevezetése előtt szokott módon (XIII. Gergely naptárát 1582-ben vezették be, az ő és az új közt 10 napnyi a különbség). A levélben a továbbiakban ezt olvassuk: „soha nem volt szabad Szent-György nap után bort ároltatni az nemes embereknek és az ő jobbágyiknak” (407). Másutt ekként keltezi levelét H. Nagy Pál: „*Irtam Bodogi azoni nap utan ualo zombaton*” (408).

B) A következő században is felbukkannak e keresztény-magyaros keltezés nyomai az irodalomban. Néhány példával szolgálunk, mégha nem is minden hónapnévre: „Az ezerhatszázban és hetvenben | A *Szent György havának harmadik hetében*” (Bónis Ferenc keserve); „Az ezerhatszázban és kilencven hétben, | *Az pünkösd havának második hetében*, | Írám ez verseket . . .” (Cantio de porcione); Az ezerhatszázban és kilencven hétben | *Szent Iván havának harmadik hetébe* | Eger vize mellett íram ez éneket . . .” (Cantio Tokayi); „Írám ezerhatszáz és hetvennégyben | *Szent Jakab havának első hetében*” (Az szegény fogoly rab-prédikátorok éneke); „Ezerhatszáz fölött negyedik esztendőn | *Esék nagy vérontás szömörei mezőn*, | *Jakab hóban* | Az hatodik napon . . .” (Siralmas ének az szömörei harcerül); „Ezerhatszáz után hatvanhetedikben | *Kisasszony havának* harmadik hetében | Írám ez verseket . . .” (Rákoczi László balladája); „Az ezer hatszázban s nyolevanegyben jutván | *Kisasszony havának* harmincegyed napján | Írám ez verseket . . .” (Cantio de militare — Kisfaludy Lászlóról); „Az ezer és hétszáznegy esztendőben, | *Kisasszon havának* első hetiben . . .” (Szentsei György siraloméneke); „Ezer után midőn hétszáz és írának, | Hétszáz után harmincötöt számlálnának, | Harmincadik napján *Szent Mihály havának* | Írám ezt kedveért az magyar rabságnak.” (Rebellisek éneke); „Ezer fölött hétszáz | Szintin negyedikben, | *Karácsony hó* hetiben . . .” (Rácok veszedelmiről és Szakmár megviteliről).

Mintha a fentebb kifejtett vélemény illusztrálására íródott volna, a Rebellisek énekében többfajta keltezés mód mutatkozik: „Ezerhatszázharminc negyedik esztendő | Melyben *Márkus napján* húsvét feltetszendő, | *Keresztelő János úr napján* esendő, | Fog lenni szép hazánk gyászban öltözendő. | . . . | Hétszáz után midőn harmincötben élénk, | *Áldott pünkösd napját* bánatban szentelénk. | . . . | *Esaiás napján* vigadoztak volna | . . . | Ezer után midőn hétszáz és írának, | Hétszáz után harmincötöt számlálnának, | Harmincadik napján *Szent Mihály havának* | Írám ezt kedveért az magyar rabságnak.”

Szembe szegezheti a kritikus, hogy ezek a versbéli keltezések formulák, trópusok, amelyeket szinte öntudatlanul alkalmazott a költő a XVI. század szokását utánzandó. Bizonyára rejlik egy szemernyi igazság ebben a megállapításban, noha azt sem szabad felejtenuk, hogy a beszéd és annak írásban rögzített mása java részében öröklött szövegekből tevődik össze, s a legeredetibb író, költő is csak csekélyke részt újít. De a keresztény-magyaros hónap-

Bodogalkönyv Háza.

- 1 a Kézkeresztes Hal: 10 ✠ ✠ ✠ ✠ ✠
 2 b Sz: Istvan o. f. Hal: 22 ✠ c ✠ ✠
 3 c Sz: János o. f. Kos: 16 ✠ p ✠
 Az ű apia es annya chodal'kozna'c uala. Luc. 2.
 4 D. Apr. 12. o. f. Kos: 18 C
 5 e Tefelphor: papa Bika: 1 Bod: 2 f. z. ne.
 6 f Viz Kertész Bika: 12 CA: 12. 22.
 7 g Hilarius pisp. Bika: 25
 8 a Lucianus mar. Kett: 7
 9 b Iulianus mar. Kett: 19 ✠
 10 c Rem. Pal. Rac: 1 ✠ c ✠ ✠ p
 Midden löt uolna Iesus, 12. esztendős. Luc. 2.
 11 D. J. Vizkeresztes Rac: 13 ✠ ✠ ✠ c ✠ m
 12 e Archadius Rac: 25 ✠ ✠ ✠ c
 13 f Viz ker: o. f. Orofz: 18 CA. 1. 3.

Handwritten signature or note in cursive script, likely belonging to the scribe or owner of the manuscript.

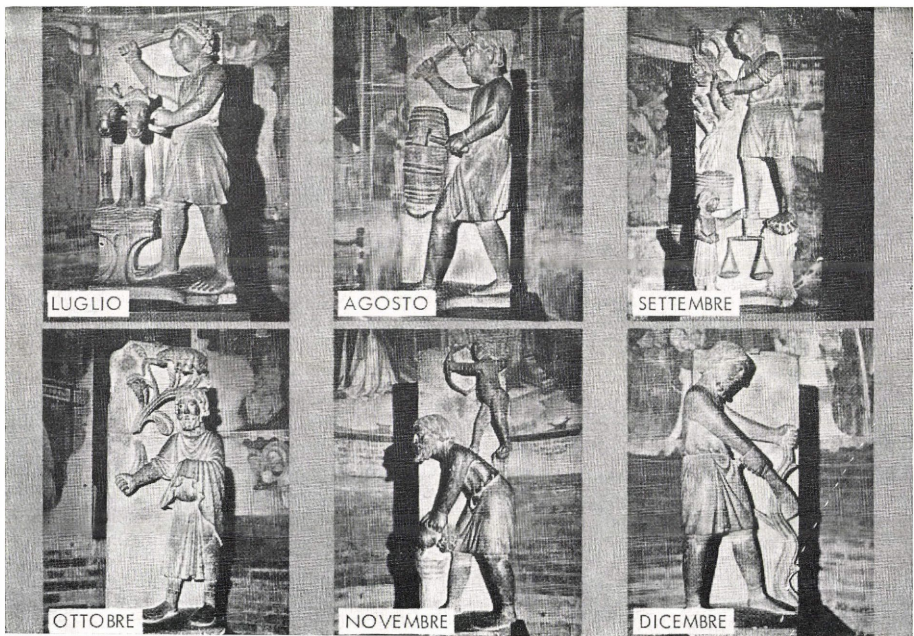
Slovaicus Péter naptára, Nagyszombat, 1579.

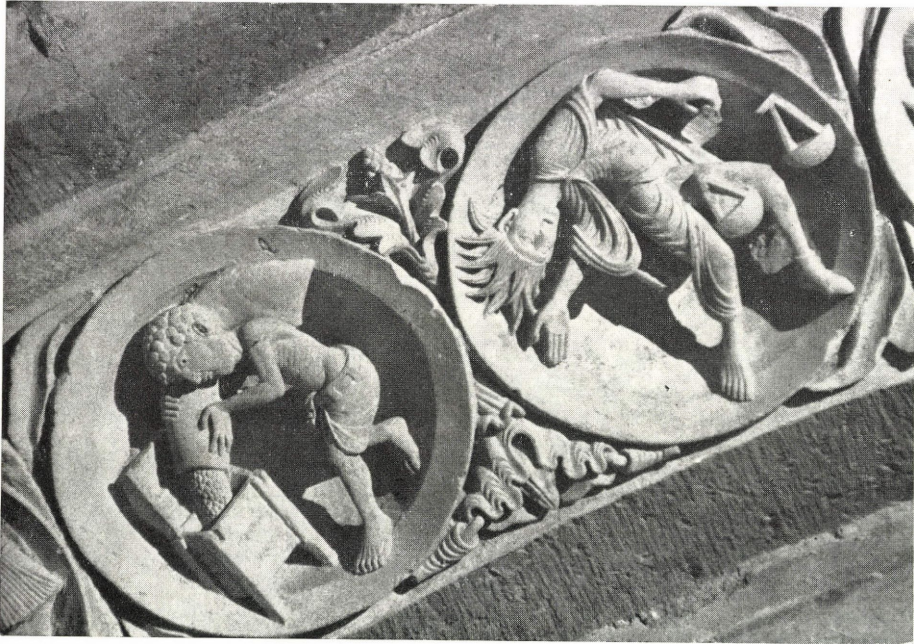
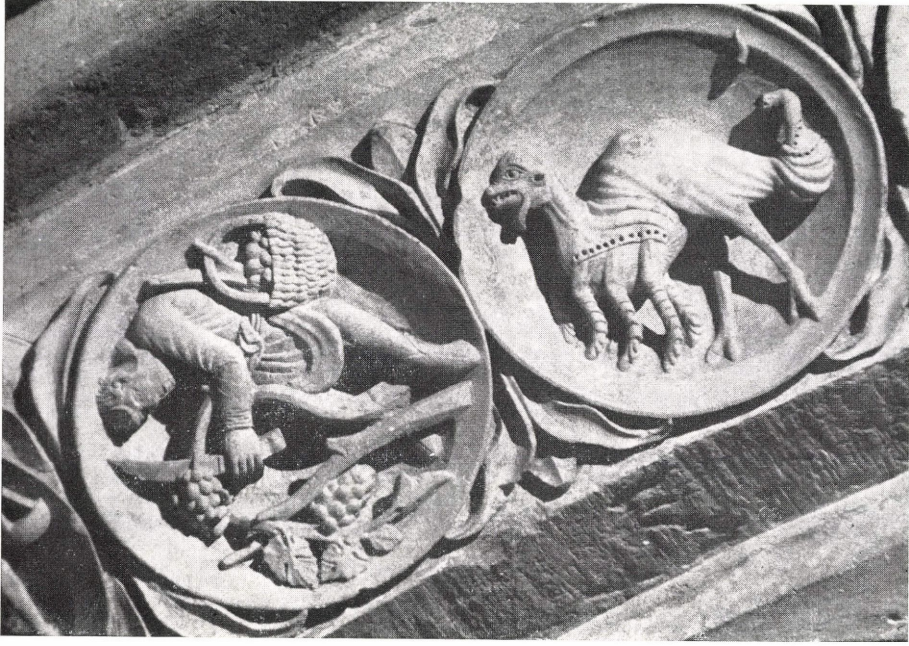
Les très riches heures du Duc de Berry, 1413—1416.

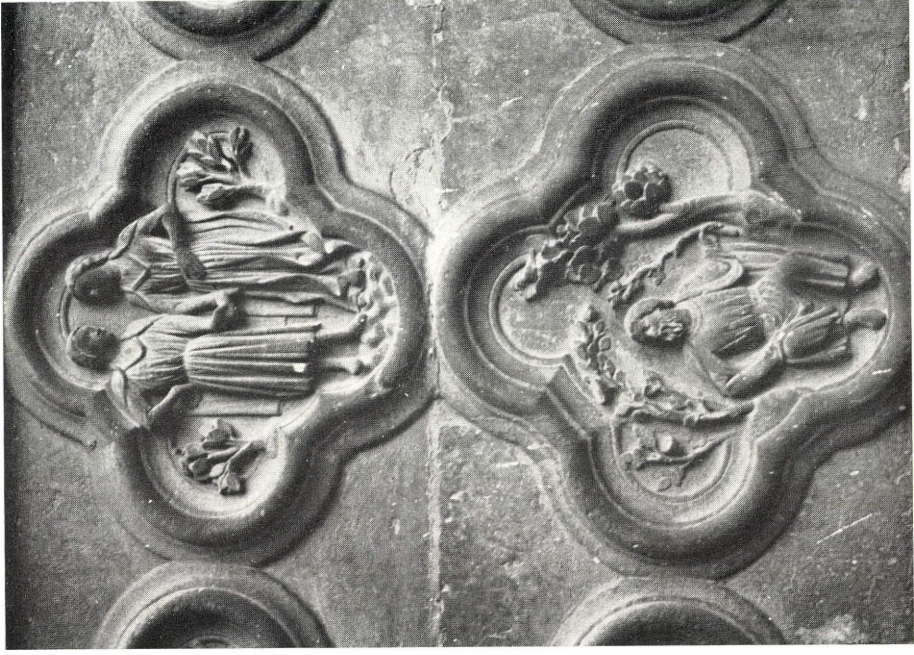
Munkák, hónapok. Párma, XII. század

Munkák, hónapok. Párma, XII. század

Vézelay, XII. század: szeptember és október

Amiens, XIII. század: április és június

jelölés prózáíróknál is előkerül, pl. Bethlen Kata (1700–1759.) valóságizű Életének maga által való rövid leírásában (1740–?). A X. §-ban olvassuk: „az 1717. esztendőnek *Szent Mihály haváig*, azon hónap tizenegyedik napján”, vagy a XXVII. §-ban: „1718. esztendőben, *pünkösöd havának* tizenkettődik napján”.

Nincs értelme a példák szaporításának; megállapítható, hogy a bizalmas jellegű naplóban helyénvalónak bizonyultak ezen hónapnevek.

Másként az írástudók. Ők már beilleszkedtek az európai módiba. Szepsi Csombor Márton útleírásában, az „*Europica varietas*”-ban mindenkor a latinos kelteztést alkalmazza: „Anno 1617 21 Ian[uarii] elindultam” (170); vagy valamelyest magyarosabb szórenddel: „Anno 1616 Aug[usti] 3. temetése volt” (169); esetleg még magyarosabban: „*May nyoltzadik napian*” (190); „mely dolog eset az megnevezet esztendőben *Apríl[is] 14 napian*” (176). — Ezt természetesen kiegészíthetik a névünnepek: „*Sz[ent] Andras előtt való nap*, in vigiliis Andreae” (168); „*sz[ent] Ianos napian*” (253); esetleg keresztény ünnepre való utalással: „*Vr napian*” (135, 253); „*Husuet utan*” (200).

Szepsi Csombor Márton csak egyetlen egy alkalommal (ha nem tévedek) árulja el, hogy ismeri a keresztény-magyaros hónapneveket: „mely napon oly nagy ho eset az melynel nagyob *Karácson havában* sem eshetik sohu egy nap” (kiemelés általam, 177. l.).¹

Ugyancsak latin hónapneveket használ, bár a szórendet változtatja Bethlen Miklós Önéletírásában: „egész anno 1655 decemberig” (I. könyv, VIII. rész); „ad annum 1657 júniusig” (I. k. X. rész); „2. januarii 1704” (II. k. XXVIII. rész); „29. és 31. decembris” (uo.); „Die 15 április” (uo.); „Die 1-ma maji” (uo.).

Mikes Kelemen fiktív és misszilis leveleiben latin hónapneveket alkalmaz: „Anno 1717. 10. Octobris”; „18. Junii 1798”; stb. Ugyanezt elmondhatjuk Cserei Mihályról, Bod Péterről és kortársaikról. De Bod Péter másként is: „M. Igenben 1677-dik eszt. József napján”.

Műveltségére adó ember már a kurucköltészet dátumírási formáját is elveti, így Lipthay András császári huszárezredes: „Az ezerhétszázban és az harmadikban | Midőn írnak vala az esztendő számban, | *Huszonötödiknek október napjában* | Írám ez verseket stroszburgi városban.”

Egészen a XIX. század közepéig húzódik ezen „magyaros-keresztény” hónapnevek használata az irodalomban. Az Erdélyi Magyar Hírvivő című lapban is megtaláljuk őket 1790-ben: „*Pünkösöd Havának első napján*” (I. ÉDER ZOLTÁN: Nyr. XCIX, 158, 166) „*Sz. János Havának 21-én*” (uo. 166), de másutt is felbukkannak, pl. „*Karátfon Havának 12-ik napjára*” (1791-ben, I. Nyr. XCIX, 169).

Kézíkönyvekben, lexikonban az olvasható, hogy a keresztényes-magyaros hóneveket a XVIII. század végéig használták.

Azt, hogy a magyaros-keresztény hónapnevezések a XIX. század első felében is közhasználatúak voltak, két könyvészeti adattal igazoljuk.

Az első Trattner J. M. és Károlyi István „Közhasznu és mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium”, Pesten, 1835. Benne a hónapnevek: *Boldog Aszszony' Hava*, *Bójt első Hava* stb.

¹ A lapszámok a következő kiadásra utalnak: Szepsi Csombor Márton összes művei: Régi magyar prózai emlékek. I. kötet. Bp., 1968. Sajtó alá rendezte KOVÁCS SÁNDOR IVÁN és KULCSÁR PÉTER.

A másik pedig a Pongrácz Ester szerzette „Arany-korona” című imádságos könyv (Buda, 1852.), amely szintén a régi jelöléseket alkalmazza: 1. *Boldog-Asszony hava*, 2. *Bőjt-elő hava*, 3. *Bőjt más hava*, 4. *Szent György hava*. December nála *Karácsony hava*. (A naptári részben a lapok számozatlanok.)

Két jelölési rendszer létezett egymással párhuzamosan. Létezhetett, mert nem azonos, hanem különböző stíluszinten használták őket: értékkülönbség volt közöttük.

10. Kitűnik, hogy az időpont megjelölésének módja is tükrözheti az osztályhoz való tartozást vagy legalábbis valakinek az iskolázottságát, esetleg annak ellenkezőjét: iskolázatlanságát. De a nemzeti hónapnevek használata egyúttal a nemzeti ébredés, az öntudatosodás, küzdelemféle jele a társadalmi rétegeket elkülönítő latin nyelv használata ellen. Indokolt, hogy ez az öntudatosodási folyamat a XVI. században kezdődjék, mivel e század végére az írástudó rétegek száma jelentősen megszorodott, a magyar nyelvű írásbeliség tért hódított a városi és a megyei közigazgatásban, a magánosok számvitelében, levelezésében. De nemcsak a latin nyelvvel szemben öntudatosodtak a műveltek, hanem részint a német és az olasz nyelv fensőbbsege ellen is ágaskodtak, miként ez VERANCICS FAUSTUS szótárának az előszavából kiviláglik: „Slavonicam tantum atque Vngaricam linguam, hoc meo libello comprehendere institueram, reliquae enim satis hactenus uulgaatae & excultae sunt, ideo acta agere, si eas adiungere uidebar.” (Dictionarium Qvinqve Nobilissimarum Evropae Lingvarum . . . Venetiis, 1595.) Verancsics a latin, az olasz és a német mellé emeli a dalmátot (értsd: a horvátot) meg a magyart mint Európa legnemesebb nyelveit, ami a nyelvi nemzeti öntudatosodás fontos állomása.

A nyelvészet nem lehet csupán a nyelvi jelek önmagukban vett szerkezeti elemzése és a rendszeralkotás meg-változás bizonyítása. A nyelv az eleven rendszerek közé tartozik, állandóan kapcsolatban van a használóit körülvevő környezettel. Ennélfogva sikertelenül végződik minden olyan kísérlet, amely az emberre vonatkozó tudományok bármelyikét, beleértve a nyelvészetet, matematizálni próbálja. Egy olyan rendszer, amely hivatásánál fogva állandó változásban van, nem rögzíthető formulákban. Nem mondhatjuk tehát a nyelvről, hogy „zárt” rendszer, ellenkezőleg arra kell utalnunk, hogy minden ízében „nyílt” rendszer (ha már efféle jelzőkkel akarunk élni mindenáron!), amelynek részei gyarapodhatnak számban, tartalomban, más részei eltűnhetnek. Nem beszélhetünk rendszerkényszerről sem (idegen kifejezést és felfogást másolva), nem mondhatjuk, hogy az „üres négyzetek”-nek „meg kell telniök” a hangzók rendszerében. A beszélő tevékenysége a reális szükségletekhez alkalmazkodik, alkotó módon talál rá a szükséges kifejező elemre, él a nyelvben adott lehetőségekkel, majd az egyiket, majd a másikat használva. Talán éppen ebben a tarkaságban rejlik a nyelv tanulmányozásának a szépsége.

ERDŐDI JÓZSEF

Egy régi török lovas szakkifejezésünkről

Régi török jövevényszavainknál az átvétel korszakának, illetve nyelvi hovatarozásának kérdésében javarészt a hangtani ismérv a legfőbb kritérium. Ritka eset, amikor egy szó hangtanilag indifferens, azaz nem köthető egy speciális török nyelvhez vagy nyelvcsoporthoz. Ilyen eset csak egyes hangok, illetve hangcsoportok esetében fordul elő, de itt is csak speciális hangkapcsolatban.

A nomád törzsszövetségek vagy kényszerrel összefogott törzscsoportok általában nyelvi kaleidoszkópot képeznek, de nyelvi különbség sosem vált akadályává a cohabitációnak.

Mivel Kazária területén egyaránt megtalálhatók voltak mind bolgár-török, mind köztörök nyelvet, ezen belül kipszakos nyelvet beszélő törzsek is, így régi török jövevényszavainknak az V – IX. századra leszűkíthető rétege nem jelent nyelvileg egységes képet.

Alábbi fejtegetésünk tárgyát képező *tart* jövevényszavunk hangtanilag indifferens, így a kor, azaz az átadó török nyelv tekintetében az átvétel igazolásának gerincét a jelentéstani ismérvek fogják szolgáltatni.

I. A magyar *tart* igét a török 'húz, von' alapjelentésű török *tart* igéből származtatta VÁMBÉRY ÁRMIN „Magyar és török-tatár szóegyezések” című tanulmányában (NyK. VIII, 178), „A magyarok eredete” című könyvében (1882. 549 – 50) és „A magyarság bölcsőjénél” című, NÉMETH GYULA gondozásában 1914-ben megjelent postumus művében (212).

VÁMBÉRY egyeztetését, a szó török egyeztetését visszautasította BUDENZ „Jelentés Vámbéry Á. magyar – török szóegyezéseiről” szóló bírálatában (NyK. X, 72, 111), „A magyarok eredetéről”-ről írt nyelvészeti észrevételeiben (NyK. XVII, 473), és SZINNYEI „Észrevételek V. Á. 'A magyarok eredete' című művének nyelvészeti részére” című tanulmányában (EgyPhilKözl. 1883: 55).

BUDENZ „Jelentés”-ben (NyK. X, 72, 111), „Az ugor nyelvek összehasonlító alaktanán”-ban (NyK. XVIII, 224), majd „Magyar-ugor szótárán”-ban (184), a *tart* ige szóvégi *t* hangját momentán képzőnek minősítette, és a töre egy finnugor etimológiát vetett fel (~ finn *tarttu*-).

BÁRCZI BUDENZnek (és követőinek) finnugor etimológiáját nem tartja meggyőzőnek (SzófSz.). Lényegében ehhez a felfogáshoz csatlakozik a TESz. III. kötete is, mely azonban nyitva hagyja a finnugor származtatás lehetőségét is: „talán ősi örökség a finnugor korból”. (A TESz. kéziratos III. kötetébe 1974 tavaszán a Szerkesztőség előzékenysége révén sikerült betekintést nyernem).

Újabb török etimológiát javasolt K. PALLÓ MARGIT: a *tar(t)*- igét az ótörök *tüd*- 'verhindern' töre vezette vissza (UAJb. XXXI, 244 – 5). A TESz. III. kötete a javasolt török etimológiákat tévesnek minősíti.

Tudománytörténeti szempontból – a Kőrösi Csoma symposium évében – megemlítendő, hogy Csoma is foglalkozott e szó keleti vonatkozásai-val; a szanszkrit *dhāratī* igéhez kapcsolta (vö. Nyr. L, 36).

Véleményünk szerint VÁMBÉRY egyeztetése lényegében elfogadható. Ami a szó hangalakját illeti, itt evidenciális az egyezés.

A török ige hangalakja a régi emlékektől fogva (ujgur, Kāšgārī, Qutadgu Bilig, csagatáj, Codex Cumanicus stb.) mindmáig teljesen azonos (vö.: Drevnetjurkskij Slovarj 538 – 9; CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish 534 – 5). A szó hangalakja a modern törökben is

(kevés kivétellel) azonos: *tart-*; a mássalhangzók terén csak az oguz nyelvekben van kivétel, itt a szókezdő hang többnyire *d*; pl. türkmén *dart-*, *tart-* (Turkmensko—russkij slovarj 247, 622); az oszmán-törökben irodalmi nyelvhasználatban *tart-* csak 'mér, mérlegel, nyom' értelemben fordul elő (New Redhouse 1099), míg a nyelvjárásokban szókezdő *d*-vel: *dart-* (Derleme Sözlüğü IV, 1373—4). Az oguz nyelvekben a *tart-* megfelelője az azonos jelentésű *ček-*.

Magánhangzó variáns van a tuvaiban: *türt-* (Tuvinsko—russkij Sl. 430), a csuvasban: *turt-* (Čuvaško—russkij Sl. 443).

RÁSÁNYEN szerint a csuvas *tüt-* '(meg)fog' nem a köztörök *tut-* megfelelője, hanem a *tart-*é (Versuch 465; de vö. JEGOROV, Etim. Sl. čuvaš. jaz. 268). RÁSÁNYEN egyben összeveti a török *tart-* igét a finn *tarttu-* igével (Uralalt. Wortforsch.: StO. XVIII/3, 46), melyet a finnugor eredet vallói a magyar *tart* megfelelőjének tüntetnek fel.

Altaji síkon RAMSTEDT egyezteti a *tart-* igét az azonos jelentésű mongol *tata-* igével (Kalmükisches Wb. 383—4). A szóvégi magánhangzó-többlet nem lenne akadály a egyeztetésnek, mert a mongol szótagrendszerben ilyen beilleszkedés előfordul: tör. *kök* 'kék' ~ mo. *köke*, tör. *ärk* 'erő' ~ mo. *erke* (vö. KOTWICZ, Issledovanie po altajskim jazykam 38—40).

Ha nem az altaji genetikai rokonság álláspontján állunk, akkor a törökből a mongolba átkerült szóalakként *tart-*ot várnánk, mert az *rt* (ill. általában a liquida + zárhang) hangkapcsolat a nyelvtörténet folyamán a köztörök nyelvekben megmarad: *art* 'hát', *ört* 'befed', *qart* 'öregember', *qurt* 'farkas', és *rt* formában kerül át a mongolba, illetve *i* előtt a *t* *č*-vé válik: *arüt-* 'tisztít' ~ mo. **arti-* > *arči-*; tör. *kert-* 'bevés' ~ mo. **kerti-* > *kerči-*; tör. *ärk* 'erő' ~ mo. *erke* (POPPE, Vergl. Gramm. alt. Spr. I, 87). A mongol *tata-* török jövevény-szóként való átvétele tehát — e hangtani divergencia miatt — nem tekinthető igazoltnak.

VÁMBÉRY egyeztetésének fő problémája tehát jelentéstani síkon merül fel. VÁMBÉRY két jelentésbeli egyezésre utal egyeztetésének első felvetésében, míg a továbbiakban az időfogalom egyezésére koncentrálna: a) „tartani (*durare*, P. o. *két napig tart*), tartozni valamitől (*sich enthalten*): cs. tartmak *tartani*, *eltartani*, *húzni*. P. o. jállargaĵe tartadīr *évekig tart*; tartīnmak *tartozni*, *tartózkodni valamitől*. P. o. otdīn tartīnīr *a tűztől tartózkodik*.” (NyK. VIII, 178); „A magyarok eredete” című könyvében tett megjegyzéseit voltaképp „ellenkritiká”-nak szánta BUDENZ „Jelentése”-hez (vö.: 270). VÁMBÉRY lényegében nem cáfolja BUDENZ érvelését, pusztán megismétli egyeztetését, hangsúlyozva, hogy a 'húz, von, vezet, kalauzol, kéznél fog' jelentés a másodlagos (549—50). — b) „A magyarság bölcsőjénél” című postumus munkájában az időfogalomra koncentrálna, és bővebben adatolja ezen összevetését: „*tart* 'halten', helyesebben: 'anhalten, dauern, in die Länge ziehen', pl. *napokig eltart* 'es dauert Tage lang' / *tartós* 'dauerhaft' tör. *tart-* 'húz, tart', pl. *jállargaĵe tartadīr* 'évekig tart', *tartīk* 'tartós'.”

2. A bírálatokkal, illetve a bizonyítással kapcsolatban két egymástól külön álló elvi kérdés merül fel: az egyik a „bona fide” nyelvészeti bizonyítás hiánya, mely VÁMBÉRY-vel szemben a fő vádpont volt, a másik pedig (VÁMBÉRY-től független) általános nyelvészeti kérdés, hogy milyen jelentőséget kell tulajdonítanunk az „alapjelentés”-nek jövevényiszók esetében.

VÁMBÉRY nem volt képzett nyelvész, és általában nem volt tisztázott fogalma a nyelv életéről, fejlődéséről, és ez őt „lépten-nyomon olyan nyelv-

hasonlítási eljárásra ragadta, melyet . . . mint a tudomány moráljával ellenkezőt, határozottan kárhozhatni kell”. Egyeztetéseinek felsorolásában VÁMBÉRY kisebb-nagyobb „igazításokat” (BUDENZ szavaival: „nyelvújítást”) hajtott végre a török szavak hangalakjában vagy a jelentések sorrendjében, hogy ezáltal közelebb hozza a hasonlított török alakokat a magyarhoz. Erre az eljárásra bírálatában BUDENZ jelentéstani síkon többek között a *tart-* egyeztetést is felhossa példaként (NyK. XVII, 450 kk., 473).

A módszertani elvek hiánya és zavarossága tekintetében BUDENZnek természetesen igaza van. E kérdéstől független, hogy „a magyar nyelvben . . . sok olyan szó van, melynek könnyen fölismerhető mása . . . a török-tatár nyelvekben találtatik” (NyK. X, 67–8), és így az elvi tisztázatlanság ellenére is VÁMBÉRY jónéhány egyeztetése, illetve talán inkább ötlete több-kevesebb hangtani magyarázattal és jelentéstani fejtegetéssel alátámasztható lett volna már az ő korában is, természetesen nem a török eredet bizonyítására, hanem az illető szó jövevényszó voltának valószínűsítésére.

BUDENZ nyelvészeti megjegyzéseinek második tétele már tágabb elvi síkot érint, az „alapjelentés” kérdését. BUDENZ (mint SZINNYEI sem) nem tesz különbséget az alapjelentés tekintetében az alapszókincs, illetve az átvételek esetében. A rokon nyelvi megfelelőknél természetes követelmény, hogy az „alapjelentés”-t próbáljuk kimutatni (hacsak a divergens fejlődés folytán az alapjelentés nem tűnt el). Viszont más a követelmény jövevényszavak esetében, hiszen itt többnyire speciális szakszavak átvételéről van szó.

A finnugor nyelvek fejlődésének a szétválást követő szakaszában a magyar nyelv is rendelkezett mindazokkal az igékkel, amelyekkel az alap-történések és alapcselekvések minden változatát ki tudta fejezni, ezek a konkrét tartalom jelölésétől már eljutottak az általánosítás olyan fokára, hogy azzal bizonyos újonnan kialakult vagy felmerülő, de az alapjelentésre visszavezethető cselekvések és történések is jelölhetők voltak. Ezért aligha merült fel annak a szükségessége, hogy egy ’húz, von’ általános alapjelentésű török *tart-* igét átvenni kényszerüljenek, mikor a magyarban a finnugor *húz, von* igék megvoltak.

Alapcselekvésre általános jelentésű igék átvételének szükségtelenségét épp a BUDENZ által idézett török *tut-* ’fog’ ige igazolja (NyK. X, 72). Ezt a magyar nyelv nem is vette át, hiszen megvoltak az általános jelentéskörrel bíró (*meg*)*fog*, (*meg*)*ragad* és más hasonló igék.

Az „alapjelentés” tekintetében a formális logika szemszögéből nézik az egyeztetés kérdését BUDENZ (NyK. XVII, 473) és SZINNYEI (EgyPhilKözl. 1883.) észrevételei VÁMBÉRY „A magyarok eredete” című művének nyelvészeti részére. Mindkettejüket elsősorban VÁMBÉRY magyarázatlanul hagyott, illetve nem „bona fide” felsorolása készítette kritikára.

Eredetileg a szókincs fejlődésmenete tényleg az volt, hogy minden névszó, illetve ige konkrét tárgyhoz, illetve cselekvéshez kötődött. A finnugor nyelvek szétválásának fokán az igék már alkalmasak voltak elvont cselekvések – történések kifejezésére is, azaz alapjelentésük jelentésköre már kitágult, jellemző jegyeik ennek arányában egyre szegényedtek, pl. eredetileg a *fon* igét nyilván valami egyedi cselekvésre alkalmazták, akár a gyékény fonására, falazatot képező fonat készítésére (vö. német *winden* – *Wand*), akár esetleg kosár fonására vagy háló kötésére (HAJDÚ: NytudÉrt. 2. sz. 29), később viszont már mindenfajta fonási műveletre.

Ugyanakkor az új termelési eljárások átvételével felmerült a szükséges-

sége annak, hogy az illető cselekvést vagy a már meglévő igei szókinccs segítségével fejezzék ki, vagy a szakkifejezést átvegyék attól a néptől, melytől az eljárást tanulták. Ilyen lehetett pl. a *szúr* ige esete, ezt nyilván nem általános jelentésében vették át, hanem feltehetőleg a bor kezelésével kapcsolatos kifejezésként.

A török népekkel való érintkezés korszakától kezdve (az eufemisztikus vagy hangulatfestő átvételeket kivéve) jobbra már szakszavakat vettünk át. Egyes jövevényszavaink mai általános jelentése még nem jelenti azt, mintha eredetileg is ebben az általános jelentésben vettük volna át. Lehet, hogy a jövő kutatása fogja az eredeti konkrét (szakmai) jelentést feltárni. Persze a jelentésbeli összefüggések megítélésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy általános lélektani tényezők hatására gyakran adódhatnak nyelvek közti párhuzamos, konvergens jelentésváltozatok egymástól függetlenül is.

3. A török *tart-* és a magyar *tart-* esetében megkíséreljük feltárni jelentéseik teljes tárházát, és ebből kiválasztani az átvétel alapjául szolgáló jelentést, ami egyáltalán nem szükségszerűen a jövevényszó eredeti legáltalánosabb jelentése.

Mivel a *tart-* ige úgyszólván az összes török nyelvben megvan, nem tartjuk szükségesnek esetenként a nyelvenkénti felsorolást, így az adatokat csak a történeti alapszótárakból idézzük (Drevnetjurkskij Slovarj; CLAUSON, Etym. Dict.), a modern nyelvi anyagra elsősorban RADLOFF szótárából veszünk példákat, és mivel problémánk kardinális pontja jelentéstani, így a török—orosz szótárak közül csak a legtöbb jelentésváltozatot feltüntető JUDACHIN-féle kirgiz szótár adataira hivatkozunk (JUD.).

A török *tart-* ige alapjelentése a régiségtől kezdve (ujgurban, középtörökben, kunban stb.) és a mai török nyelvekben egyaránt 'húz, von, feszít'.

E jelentés a szinonima oldaláról is megerősítést nyerhet. A *tart-* igei elemű szó szerkezetekben a *tart-* helyén az oghuz nyelvekben az azonos jelentésű *ček-* igét találjuk. Köztör. *yük tart* 'terhet húz', *uzaqqa t.* '(hosszú időre) elhúzódik', *un tart-* 'lisztet öröl', *atasına tart-* 'apjára üt' az oguz nyelvekben *yük ček-*, *uzaqqa ček-*, *atasına ček-*.

Megtalálható ez a kölcsönös megfelelés az átvitt értelmű kifejezésekben is: *därd tart-* 'bánatot szenved', *ziyan tart-* 'kárt, veszteséget szenved', az oghuz nyelvekben *därd ček-*, *ziyan ček-* stb. Az arab/perzsa átvitt értelmű összetett kifejezések voltaképp nem eredeti török szerkezetet rejtenek, hanem alighanem a csagatáj korszaktól kezdve átvett tükörfelfejezésről van szó, melynél az eredetiben a 'húz, von' jelentésű perzsa *kašidan* szó szerepelt.

'Feszít' jelentésben szerepel a *tart-* ige a következő kifejezésekben: *yay tart-*, kir. *jay t.* 'íjjat feszít, von' (JUD. 708), alt. *yāni t.* 'ua.' (RADL. III, 857); *ayl t.* 'Gürtel schnallen' (CC. 236). Intranszitiv vonatkozásban ide vonható a 'nő' jelentés: pl. kir. *boy tartqan qiz* 'felnőtt lány'.

Gyakran fordul elő a *tart-* a munkavégzést jelentő szó szerkezetekben: kzk. *čalyi t.* 'kaszál', tel. *gamči t.* 'ostort fon' (RADL. III, 859), *tuzaq t.* 'tört feszít, csapdát állít' (JUD. 708); *un t.* 'lisztet öröl' (JUD. 708), alt. *ariš t.* 'árpát öröl' (RADL. III, 858).

A „lefelé húzás” képzetét tükrözi a 'mér, mérlegel' jelentés, mely a régi emlékektől kezdve állandóan előfordul (QB, csag., hvár. etc.; l. CLAUSON 534): *tarazaqa tart-*; bár lehetséges, hogy a szerkezet eredetileg a perzsa kifejezés tükörfordítása volt, hiszen a *taraza* 'mérleg' perzsa szó. Átvitt értelemben ide tartozik talán *sözi t.* 'seine Worte bedenken' (RADL. III, 860); 'mérlegel'?

vagy a jelentésárnyalat a 'visszatart' alapjelentéssel indokolható, amit RADLOFF másik értelmezése támaszt alá: 'langsam reden' (vö. alább: *tiliñ tart!*). Az ige 'mérlegel' jelentéséből fakadó derivátum: *tartiq, tartiq, tartuq* etc. (CLAUSON 535). L. még: csag., bar., kir., oszm. (RADL. III, 861, 865), átvitt értelemben: *tartī* 'Maß in Worten, Überlegung' (RADL. III, 861).

A *tart-* kifejezi a „vonalhúzást” iránytól függetlenül, a rajzolást (vö.: ang. 'to draw'): kir. *süröt t.* 'ábrázol, rajzol, fényképez' (JUD. 709).

Talán 'huzgál, cibál, ráncigál' értelemben szerepel a *tart-* egy néprajzi szempontból igen érdekes török népi játékban. Az *oqlaq (ulaq) tart-* 'gödölyét cibál' lovasjáték, melynél egy 35–40 kg nedves homokkal kitömött kecske- vagy borjúbőr zsákot igyekeznek vad hajzában egymástól elragadni a száguldó lovasok. Az adott esetben a *tart-* jelentése szorosan kapcsolódik a gyakorító-reciprok forma *tartış-* 'huzakodik, hadakozik, küzd' jelentéséhez.

Nemrégén egy képekkel gazdagon illusztrált néprajzi leírás jelent meg a National Geographic Magazineban (144. köt. No. 5, 661–7) az afganisztáni türkmének e lovasjátékáról. A terület nyelvi körülményei folytán itt a török kifejezésnek perzsa tükörfordítása szerepelt: *buz kašidan*. E lovasjáték – MÁNDOKY ISTVÁN tájékoztatása szerint – ma is megvan a Kunságban.

Az előre- és hátraható élettani folyamatot egyaránt kifejezi a lélegzés aktusaiban: a szívást, a fúvást (CLAUSON 534). Ezen az alapon alkalmas a fúvós hangszereken való játék jellemzésére: Kir. *čör t.* 'dudál' (JUD. 708), alt. *sibizga t.* 'an der Flöte spielen' (RADL. III, 858), kir. *surnay t.* 'sípon játszik' (JUD. 708). Ugyanakkor használatos az ige a húros hangszereken való játék kifejezésére is, amikor is a húr huzgálását, pengetését jelöli: *dombra t.* 'tamburán játszik' (RADL. III, 857) stb.

E jelentés egyik variánsa a levegő visszahúzását jelző „szívás”: alt., sor, kzk., kir.: *tämäkä, tameki t.* (RADL. III, 857; JUD. 709) 'dohányzik'.

A távolodó mozgás képzetével kapcsolódik a 'vmivé válik' jelentés: kir. *quba t.* 'elfehéredik', *qubaljin t.* 'elsáppad' (JUD. 709).

'Nyújt' alapértelműek a vendéglátás kifejezései: kir. kzk. *aš t.* 'ételt nyújt', *tabaq t.* 'tányért nyújt' (JUD. 708, RADL. III, 858.), azaz 'vendégül lát', ami egyezik a magyar 'eltart, jól tart' képzetkörével. Ugyanúgy a derivátum jelentésében is: *tartin* 'Verproviantierung' (Kāšy./BROCK. 197); figura etimologica: *ol tartin tartti* 'he drew provisions' (CLAUSON 534). A 'nyújt' jelentéscsoporthoz kapcsolható a kártya „osztását” jelölő használat (JUD. 708).

A 'nyújtás, adás' jelentésű alapszó továbbképzései az 'adomány, szolgáltatás, adó' jelentésű *tartiy, tartiq, tarti, tartu* 'ajándék; peškeš; feudális uraknak nyújtott „önkéntes” szolgáltatás' (CLAUSON 535); ujj., csag., kzk., kip. stb. (RADL. III, 865; vö. még DOERFER II, 436); figura etimologica: *tartiq tart-* 'offrir des présents' (PdC. 197).

Az eredetileg 'kihúzás fiók' jelentésű *tartma* szónál az értelmi súlypont átsiklotta a „tartalom”-ra, és így lett általános értelmű 'doboz' is (RADL. III, 868).

Az '(össze)tart' jelentést hordozó 'tartalom, mennyiség' → 'minőség' fogalom rejlik a következő derivátumokban: *tartim*, pl. kir. *tartimi yaxši* 'jó minőségű'; köztör. *tartimli*, kir. *tartimdū jigit* 'értelmes, okos [tartalmas] ifjú' (JUD. 711). Vö. *sözi t.* 'bedenken' (l. fentebb).

Érdekeseen mutatja az átvitt értelem kialakulását, a 'húzódás' – 'tartalom' jelentéskapcsolódást az időfogalommal kapcsolatban: alt. *uzaqqa tart-* 'sokáig tart' (RADL. III, 858), kir. *altinčidan tartip* 'hatodikától kezdve' (JUD. 709). VÁMBÉRY különösen hangsúlyozta e jelentésváltozatot.

A magyarban is előforduló jelentésváltozatot öleli fel az 'útnak ered, vmerre tart' kifejezés: kir. *şol tart-*; *tart beri!* 'gyere ide! [tarts erre!]' (JUD. 708), tel. *anî-yar tart!* 'felé tarts!' (RADL. III, 859).

A fentiekben azért mutattuk be a török *tart-* ige úgyszólván összes jelentésvariánsát, hogy érzékelhetővé váljék, hogy ez igében az iránymegjelölés nem egyértelmű. Már a fenti példákban is konkrét és átvitt értelemben is gyakran előfordult a 'visszahúz, visszafelé von', illetve ezáltal 'nem enged elmozdulni' jelentéstartalom, de ez még világosabban jut kifejezésre az alábbi szintagmákban: pl. *sözi tart-* 'szavát visszatartja; seine Worte bedenken' (RADL. III, 860, l. fent); ehhez vö. mongol *üge tata* 'ua.; az igét tartsd vissza', továbbá kir. *tîlîndî tart!* 'tartsd a nyelved! fogd be a szád!' (JUD. 709). 'Visszahúzódás' a domináló irány a következő kifejezésben: kir., kaz. tat. *işten baş t.* 'a munkától, dologtól visszahúzódik'.

Gyakori a 'visszatart' alapjelentés a lovaglásnak, a ló irányításának, idomításának szakkifejezéseiben: kir. *boşu (boşu) t.* 'visszatartja, szorosra fogja a gyepőt', *attîn başîn t.* 'visszahúzza, visszatartja a ló fejét: 1. meghúzza a gyepőt, megtartja a lovat; 2. megtartóztatja magát' (JUD. 708, 709); alt. *atîndî tart!* 'ziehe die Zügel an!' (RADL. III, 858); *tartqî* (Osm. R.) 'a gradual pulling in of the rein of the horse' (RADL. III, 866).

Ugyanaz a visszatartásra utaló szemantikai elem van meg a török és magyar visszaható alakban: tör. *tartîn-* ~ *tartózkodik valamitől* (VÁMBÉRYNÉL: *tartozik vmitől*: NYK. VIII, 178) (JUD. 711; RADL. III, 861, 865). Ugyanez a jelentésárnyalat a származékokban is: kaz. tat., tel., sor, bar., kir. *tartîncaq, -jaq, -çay* 'makacs, csökönyös (ló); visszahúzódó, tartózkodó (ember)'; kaz. tat. *tartînqî* 'visszahúzódó, tartózkodó' stb. (RADL. III, 861, 862).

Összehasonlításként tekintsük át a magyar *tart-* igének a törökkel érintkező jelentéseit, illetve jelentésárnyalatait. A NySz. 14 alapjelentés alatt nyújt példákat a *tart-* ige használatáról a régiségben. A TESz. kéziratban levő III. kötete 43 jelentésárnyalatot különít el a régi nyelvhasználatban. Az ÉrtSz. a mai irodalmi nyelvben VII. főjelentés alatt 30 jelentésárnyalatot taglal.

A NySz. nomenklatúrájából a következő árnyalatok érintkeznek a török *tart-* jelentéseivel: 2. 'sustineo; aufrecht erhalten'; 3. 'protendo; hinhalten'; 4. 'contineo, complector; enthalten'; 7. 'asservo, custodio; bewahren, verwahren'; 10. 'duro; dauern'; 11. 'nutricor; nähren'.

Több jelentésárnyalatot nyelvünk eredetileg határozószavak segítségével fejezett ki az átvétel korában, amikor a térbeli (és időbeli) tájolás kifejezésére még nem alakultak ki igekötők.

A jelentésváltozatok átvizsgálása során tanulságos tapasztalatként adódik, hogy milyen nagy azoknak a jelentésváltozatoknak a száma, amelyekben a *tart-* a 'visszatartás' fogalmára nyer alkalmazást. A mai nyelvben, sőt már abban a korban is, amikor a *vissza* határozószó már igekötőként is megjelent, a differenciálás nyomatékosá tételére a *tart* igéhez kapcsolva is általánosan használták igekötőként.

Az ÉrtSz. értelmezéseiben e jelentésárnyalat szinte domináló szerepet játszik, az I. jelentéscsoport egész sor árnyalata ezt tükrözi: 1. '... megakadályoz vkit, vmit a helyváltoztatásban ...; nem engedi elmenni'; 2. 'bizonyos határon túl nem ... engedi mozogni'; 3. 'vmely állapotban, ill. helyzetben maradni kényszerít vkit, vmit'; 6. 'távozásában, v. működésében késleltet, tartóztat vkit'; 8. 'uralkodik magán, türtózteti magát'; 10. '(vmely korlátot, korlátozó v. fegyelmező szabályt) ... kényszer hatására ... nem lép túl'

v. nem szeg meg'. (L. még hasonló jelentéseket 11, 12, 13, 14 § alatt, ÉrtSz. VI, 522 kk.)

A török ige jelentéságaival egyeznek még a magyar ige következő jelentésárnyalatai: (jól) *tart*, *eltart* – vö. *aş t.* stb.; (idő) *tart* 'durare', (idő) *tartam*, *tartalom*, *vmerre tart*, *tartózkodik vmitől* (változata: „Jerichóban menni szokszor [!] *tartakoztam* [= 'vonakodtam?]' = 'se cohibere, continere': MNy. VI, 136); *tartózkodó* = 'vonakodó'.

A török nyelvekben 'nyeregheveder; Sattelgurt, Bauchriemen' jelentésben gyakran szerepel a *tartıy* (Kášy./BROCK. 197), kz. *tartıı* (RADL. III, 866), kir. *tartma* (JUD. 710), a tör. *tart-* ige származékai, melyeknek egy magyar (*nyereg*)*tartó* felelne meg, amely nincs szótározva a régiségben.

A 'visszatartás' tárgyalta hipológiai jelentéstani csoportjába tartozik a magyar régiségben (1269/1275, 1311) előforduló *nyergestartó* (OkI Sz.) a nyergest kantárral, gyeplővel „tartó” lovasz.

Gyakran előforduló származékszó a régiségben a *tartalék* 'obstaculum, hindernis; ager, moles, damm; visszatartó, feltartóztató gát' jelentésben és átvitt értelemben (NySz.), mely mind a *tart* 'visszatart' alapértelmét tükrözi.

A jelentésbeli megfelelések felsorolásával természetesen nem azt akartuk mondani, hogy a török ige mindezen jelentéseiben vettük volna át, hiszen a tudattartalom általános lélektani indítékai számos jelentésárnyalatot egymástól függetlenül hozhattak létre.

Mindenesetre a magyar és török ige „alapjelentései” közötti eltérés sem jelent áthidalhatatlan szakadékot, általános nyelvészeti síkon is mutatnak közeli kapcsolatot. Ha hasonló jelentéstartományokkal rendelkező igeeket vizsgálunk más nyelvcsaládokban, önkéntelen párhuzamként kínálkoznak az indoeurópai **ten-*/**tend-* tő realizálódásai a különböző indoeurópai nyelvekben. Elegendő talán a latin példákat felsorolnom: *teneo* 'tart', *appartineo* 'vmihez tartozik', *contineo* 'tartalmaz', *abstineo* 'tartózkodik vmitől', *retineo* 'visszatart', *sustineo* 'eltart', *tenor* 'folyamatosság, tartósság', *tenax* 'tartózkodó'; *tendo* 'feszít', *attendo* 'vmerre tart', *intendo* 'vhová törekszik', *contendo* 'viaszkodik', 'huzakodik', (tör. *tartıış*), *ostendo* 'mutat' (vö. *tart-* 'presento') stb. (POKORNY, Indogerm. Etym. Wb. I, 1064–6; WALDE-HOFMANN, Lat. Etym. Wb. II, 662–4; ERNOULT-MEILLET, Dict. étim. de la langue latine 683).

Hasonló jelentéstani párhuzammal szolgál az orosz azonos tövű ige pár: *dergat* 'húz, von' és *deržat* 'tart' (VASMER, Russ. Etym. Wb. I, 341).

4. VÁMBÉRY idézett tanulmányában és könyveiben – a szembeállításból következtethetőleg – az időmegjelölést tartotta az „átvétel” alapjának, cikkében ezt állította az első helyre, postumus könyvében pedig a többi jelentésbeli párhuzamot nem is említi (NyK. VIII, 178; A magyarság bölcsőjénél 212). Ezt a feltevést megerősíteni látszik az a körülmény, hogy magyarban az *idő* szó török eredetű (BTLw. 85–6; LIGETI: MNy. LXII, 385–90; TESz. II, 189).

A 'visszatart' alapjelentés legrégebnek igazolható voltából kiindulva az alábbiakban megkíséreljük alátámasztani azt a feltevést, hogy a szó hipológiai szakkifejezéseként került át nyelvünkbe a ló idomításának, fékentartásának megjelölésére. Szándékosan kerülöm a „megzabolázás” meghatározást, mert a (vas)*zabla* a magyar lótartás következő korszakának terminusa, és szláv átvétel.

Egy fél századdal az „ugor–török háború” elülte után, a 20–30-as évek fordulóján élénk vita lángolt fel abban a kérdésben, hogy a magyar nép

lovas mivolta török hatásnak tulajdonítandó-e, vagy már az ugor korra datálható.

A magyar nyelvészek által általánosan elfogadott nézet szerint a magyarság már az ugor együttélés korában ismerte a lovat, annak évjáratí megnevezéseit (másod-, harmadfű ló), a ló hátasként és vonóállatként való használatához szükséges szerszámokat (fék, nyereg, ostor). Ezek a finnugor egyeztetések már az utóbbi félszázad folyamán közkeletűek voltak a nyelvészeti irodalomban, sőt a török hatás eminens vallói is állandóan számításba vették ezt a finnugor nyelvészeti megállapítást. „A legközelebbi rokon népek lovas múltjára” MUNKÁCSI BERNÁT erős érveként sorakoztatja fel (Ethn. XLII, 19) NÉMETH GYULA véleményét az ugorok „ősi állapotukban lótenyésztő, lovas nép” voltáról (HonfKial. 124–5). Eleinte ZICHY ISTVÁN is gondosan ügyelt e tétel hangsúlyozására (A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig: MNyK. I/5, 50), de alapvető tanulmányában „Mióta lovas nép a magyar?” (MNy. XXVII.) a IX. századi történeti valóságnak megfelelően a lovas nomád életforma dominálását már török hatásnak tulajdonítja. (Később téves új elméletet kombinált a magyarság onogur eredetéről és finnugor nyelvcserejéről: Magyar őstörténet: MSzle. KK. 1939: 65–8.)

MÉSZÖLY GEDEON a „Munkácsi vágta Szinnyei nyeste úton járó” (Ethn. XLI, 125) értekezésében az ugorkori lótartási szakkifejezéseket felvonultatva erőlesen szállt síkra a lótenyésztés ugorkori megléte mellett (Mióta lovas nép a magyar?: NéNy. I, 206–12, 214; vö. még: MUNKÁCSI, A magyar lovasélet ősisége: Ethn. XLII, 11–3.). A cikk nyomán fellángolt vitában ZICHY ugyan elismerte a primér szakkifejezések ugorkori eredetét, de hangsúlyozta, hogy a magyarság mindenestre török hatásra vált „lovas néppé” (MNy. XXVII, 12).

A kérdés sarkalatos pontja a társadalmi-gazdasági élet tisztázatlan volta miatt éppen a lényegbeli kérdést mellőzte. A fejlődéstörténeti bizonytalanság tükröződik MÉSZÖLY szóhasználatában magában is, a cikk elején MéSZÖLY azt hangoztatja, hogy a magyarság az ugor egység korában vált „lovon járó néppé”, a végén viszont kétségtelen igazságként szűri le, hogy a török hatás kezdete előtt, már időszámításunk kezdetén „lovas nép” (NéNy. I, 212, 214), sőt „lovas harcos nép” (Ethn. XLI, 125) volt a magyar.

A vita nem tisztázta a ló ismeretének, tartásának, tenyésztésének, gazdasági, hadászati felhasználásának fokozatait, korszakait. A lótenyésztés szerepét a magyarság életében az ugor egység korában és a török hatás ezt követő korszakában csak a társadalmi-gazdasági fejlődés menet teljes képének kifejtése alapján lehet megrajzolni.

A szókincs mindenestre tükrözi, hogy megvolt az igény és a lehetőség a lónak igaerőként és hátaslóként való használatára már az ugor korban; a lótenyésztés kulcsszava, maga a *ló* egyformán megvan a vogulban és az osztjákban is (TESz. II, 777; MSzFgrE. II, 405–6). A *ló* szó közös török eredete azonban egyúttal arra is utal, hogy a ló ismerete, illetve felhasználása már az ugor egység korában is török hatásnak tulajdonítható (VÁMBÉRY, A magyarok eredete 287; A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS, 59; LIGETI: AOH. XXIX/3, 279).

Az ugororságból kivált magyarságnál a lótenyésztés kifejlődése azzal állt összefüggésben, hogy a magyarság a ligetes szteppére vonult, ahol „a természeti feltételek is jobban megfeleltek a lótenyésztés erőteljesebb kibontakozásának” (HAJDÚ, A magyarság kialakulásának előzményei: NytudÉrt. 2. sz. 50).

A magyarság, mint legutóbb LIGETI LAJOS hangsúlyozta, „közelebbről meg nem határozható helyen és időben . . . régi életmódjáról áttért valamilyen nomád életformára”, „kis nomád”-dá vált (MNY. LXXII, 12).

A probléma lényegére az ugorkori alkalmi, azaz haszonállat jellegű lóhasználat és a török nagy állattenyésztő nomád törzsek környezetében meghonosodott — expanzív felhasználású — lótartás mennyiségi és minőségi különbségében tükröződő életformaváltozás adja meg a választ.

A kérdésben a határozott véleményalkotást, illetve inkább véleménynyilvánítást általában az a két egymásnak ellentmondani látszó tény színezte, korlátozta, akadályozta, hogy a magyar a IX—X. századi forrásokban már mint lovas harcos nép jelent meg, ugyanakkor a lovak megnevezésével: nem, kor, fajta szerinti megkülönböztetésével kapcsolatos terminológia nem gyarapodott (BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza 46). Mindenesetre a lovászati szókészlet minőségi bővülését jelenti a ló tartására és fékentartására vonatkozó szakkifejezések átvétele.

A lótartás fejlődését, a békés és hadi célokra való felhasználásában beállott technikai haladást az (orr)fék használatának korához képest jól jelzi két régi török jövevényszavunk, a *gyeplő* és a *kantár* (BTLw. 78, 145; TESz. II, 350. — ZICHY, A magyarság őstört. és műv., 50; nézetének revideálása: MNY. XXVII, 13; TESz. I, 1127). Párhuzamul kínálkozik a klasszikus korszak euráziai nomádjainak lótartásában végbement technikai haladás (KŐHALMI, A steppék nomádjai: KCSKK. 12. sz. 63—6).

Más nyelvterületről való párhuzamként nem érdektelen megemlítenünk, hogy a *tart-* 'visszahúz, visszatart' lóirányító igei terminus és a lószerszám nyelvi összefüggése szemléletesen tükröződik a *gyeplő* és *kantár* szakkifejezésekben több indoeurópai nyelvben. A 'gyeplő' német neve, a *Zügel* a *ziehen* ige származéka. Hasonló az eset a 'gyeplőszár' angol elnevezésében, a *bridle* (angolszász *bridgel*) a szintén 'húz' jelentésű *bringan* igéből veszi eredetét. A francia *bride* a germán szó átvétele. — A 'gyeplő' angol *rein* és francia *rêne* neve a középlelatin **retina*-ra megy vissza, ez viszont a *retineo* 'visszatart' ige származéka, ami pontos megfelelője a magyar *tart* ige feltárt eredeti jelentésének: 'visszatart'. — Hasonló 'Zugriemen, Zugseil' jelentésű alapszóból vezethető le a német *Zaum*, melynek germán megfelelője a *tuh/tug* tő (vö. ang. *to tug*, német *ziehen*) (MEYER—LÜBKE, RomEtWb. 117; DAUZAT, DictÉtym. 113; KLEIN, Compreh. Etym. Dict. Engl. I, 111; KLUGE, EtWb. 704; továbbá: MEYER—LÜBKE 600; KLEIN II, 1322; DAUZAT 623).

Az állat-*tart*-ás-hoz jelentéstani párhuzamként ideiktathatjuk a *halten* igét, melynek eredeti jelentése 'állatot tart', ennek görög megfelelője pedig a Bucolicák ihletője, a *βου-κόλος* 'marhapásztor' (KLUGE, EtWb.; DUDEN, Etymologie 246).

A török szót, synchronikus és diachronikus síkon mutakozó egyöntetűsége alapján, átvehettük (az oguz nyelvek kivételével) bármely török nyelvből, mindenesetre a gazdasági és társadalomtörténeti indokok és a magyar szó jelentéskörének korai szétágazódása, illetve általánosodása (OklSz. 964; NySz. III, 458—89) feltétlenül a korai átvétel mellett tanúskodnak, aminek legvalószínűbb színtere a „kazár térség”. Fenti fejtegetéseimben e premisszákra egy legvalószínűbb megoldási kísérletet építettem. Véleményem szerint tehát *tart-* igeink — eredetinek igazolt 'visszahúz, visszatart' értelmével — a ló *kantár* és *gyeplő* segítségével való irányításának, fékentartásának szókincsébe, és ezekkel együtt régi török jövevényszavaink rétegébe tartozik.

A csuvas megfelelő mai *turt*-alakja nem akadálya, hogy a *tart*-ot proto-csuvas (bolgár-török) jövevényszavaink közé soroljuk, mert az *a > u* hangváltozás későbbi fejlemény (GOMBOCZ, Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink 18).

Alaktani szempontból hangsúlyozandó, hogy a *tart*-igét is alapalakban vettük át, mint régi törökből kölcsönzött igéinket általában, vagy legalábbis azok jelentékeny részét (vö.: GOMBOCZ: Nyr. XXX, 109; BÁRCZI: MNy. XLIV, 93–4; PALLÓ MARGIT: AOH. XX, 111–2).

SCHÜTZ ÖDÖN

A szóföldrajz alkalmazhatósága egy népcsoport eredetének meghatározásában

1. A nyelvtudomány történetében ágazatainak kialakulásával, a megoldandó feladatok pontosabb megismerésével mindig együtt járt a legmegfelelőbb kutatási módszerek kidolgozása, alkalmazása. A nyelven belüli sokféleség hosszú időn keresztül követelte meg az anyaggyűjtést, mint elsődleges feladatot, e munkálatokkal párhuzamosan azonban megfigyelhetjük a rendelkezésre álló anyagok rendszerezése révén új megközelítési módok kialakulását is. A nyelvjáráskutatásban viszonylag korán kialakult a nyelvi anyag atlaszlapokon történő ábrázolása, s BALASSA JÓZSEF munkája (Nyj.) óta ismerjük e gyakorlat tudományos jelentőségét. Az ily módon feldolgozott anyagban rejlő további kutatási lehetőségek kiaknázására az ún. nyelv földrajzi mód s z e r áll rendelkezésünkre.

Noha tudósaink elég korán felismerték, s adott lehetőségeiken belül törekedtek is alkalmazni e módszert, mégis mindmáig átütő erővel nem sikerült a nyelvöldrajzi vizsgálatoknak beilleszkedni tudományunk eszköztárába. MELICH JÁNOS, ERDÉLYI LAJOS és HORGER ANTAL településtörténeti, illetve nyelvtörténeti szempontú vizsgálataiban már századunk elején törekedett a nyelvöldrajzi módszer alkalmazására, de számos ok következtében kísérleteik folytatás nélkül maradtak. Felismeréseik, eredményeik viszonylagosságának legfőbb oka a számukra adott, esetleges módon összeállt, kiindulási alapként felhasznált nyelvjárási anyagban rejlik.

Napjainkban, „A magyar nyelvjárások atlasza” kötetének megjelenésével a nyelvtudományi szakirodalom terjedelmében, anyagában és jellegében egyaránt egyedülálló vállalkozással bővül. A munka elkészültével együtt azonban döntően fontos, hogy a MNyA. kötetekben rögzített nyelvi anyag a tudományos alap kutatás egyik objektumává váljon. Az ilyen jellegű kutatások viszonylagos elhanyagoltságát talán az a tény is magyarázza, hogy a tervezett hat kötetből eddig csupán négy jelent meg. Mindennek ellenére a kezünkbe került adatok szinte megkövetelik a velük való elmélyültebb foglalkozást.

A nyelvöldrajzi módszer igazi eredményességének felismeréséhez különösen nagy szükség van a MNyA. kötetekben közölt nyelvi tények egybevető jellegű magyarázatára, összegzésére. Ilyen típusú munka mindezekig csupán egy született, IMRE SAMU könyve (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971.), melyben a szerző az atlasz anyagának elemzésével, mintegy negyven ezer nyelvi adat egybevetésével minden eddiginél részletesebb és sokoldalúbb

hangtani tipologizálást nyújt, néhány alaktani jelenséggel kiegészítve pedig nyelvjárásainknak elsősorban ugyancsak hangtani alapokon nyugvó új, rendszerező leírását is megteszi. A hangtani területén tehát már létrejött olyan munka, amely az új lehetőségek felhasználásával az eddigi kísérleteket meghaladó minőségű szintézist dolgozott ki, minden eddiginél bővebb kutatási alapanyagra támaszkodva.

Figyelembe kell vennünk azonban, hogy a nyelvöldrajz szempontjai szerint végzett kutatások bizonyítják, miszerint a módszer alkalmazása a hangtan, az alaktan vagy a lexikai elemek vizsgálata során az utóbbi esetben ígéri talán a legtöbbet. Az e tényből kiinduló kutatási ágazat, a szóföldrajz módszertani kérdései, eredményei azonban még mindig nem tükröződnek az őket megillető súllyal a szakirodalomban. BENKŐ LORÁND iránymutató cikke (Új módszerbeli lehetőségek a nyelvjárástörténeti vizsgálatokban: MNy. LVII, 401–13) a nyelvjárások kutatóit arról győzi meg, hogy nyelvjáráskutatásunk jelenlegi színvonalán, a bőségesen rendelkezésünkre álló anyagok segítségével napjainkban már nem csupán az egy-egy nyelvjárást leíró kutatásoknak, hanem az „összehasonlító nyelvjárás-tan” kérdéseinek és módszereinek felvetésére és kidolgozására is szükség van. A szerző különösen fontos feladatnak, az egész kutatási ágazat kiindulási pontjának tekinti az újabb keletkezésű nyelvjárásszigetek nyelvi anyagának összehasonlító elemzését. Pontosan meghatározza a kutatás megkezdéséhez elengedhetetlenül szükséges feltételeket, részletesen szól a közben felvetődő elméleti-módszertani problémákról, s nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy az új módszer alkalmazása előreláthatóan csak hosszadalmas munkával, számos nehézség leküzdése után mutathat fel eredményeket.

Akadémiai székfoglaló előadásában ugyancsak BENKŐ fejtette ki eddig a legpontosabban a nyelvöldrajz helyes alkalmazásával megnyíló, szinte beláthatatlan jelentőségű lehetőségeket (A nyelvöldrajz történeti tanulságai: I. OK. XXIV, 29–48). Írásában példákon bizonyítja a szóföldrajz vizsgálatával elérhető rendkívül sokrétű, más tudományágak megállapításait megerősítő, kiegészítő, nem ritkán hézagpótló eredményességet.

2. Saját kutatásaimban évek óta foglalkozom a bukovinai nyelvjárás anyagának gyűjtésével és feldolgozásával, s mivel munkám egyik célja e nyelvjárás eredetének az eddig tudottaknál részletesebb, differenciáltabb tisztázása, nem sokkal vizsgálataim megkezdése után éppen a szóföldrajz módszeréhez kellett fordulnom. Elért eredményeim már most arra mutatnak, hogy a módszer pontos tisztázása után, megfelelő nyelvi anyag kiválasztásával, tudományunk döntő fontosságú, igen termékeny lehetőségeként kell alkalmaznunk a szóföldrajzi vizsgálatokat.

A bukovinai nyelvjárás tanulmányozása azért fontos tudományos feladat, mert mint újonnan keletkezett nyelvjárássziget, mely földrajzi helyzeténél fogva az utóbbi csaknem kétszáz esztendőben szinte teljesen önállóan fejlődött, anyagával mind nyelvünk története, mind a nyelv belső alkotó logikájának, a nyelvek kölcsönhatásának megismerése szempontjából igen lényeges adalékokkal szolgálhat. Történeti ismereteink alapján e nyelvjárásról annyit mondhatunk, hogy a XVIII. század második felében a keleti székelység (Csík – Gyergyó – Háromszék) területéről kivándorolt és a Moldvától északra eső területeken letelepült népcsoportok nyelvhasználatában alakult ki. A rendelkezésünkre álló nyelvi adatok alapján azonban ennél sokkal pontosabban meghatározhatjuk a nyelvjárás alapvető jellemzőivel egyezéseket mutató székelyföldi

nyelvjárási részlegek felkutatása révén annak származási helyét, pontosabban helyeit.

Ezen cikkem az előttem álló sokféle kutatási lehetőség egyikét, a nyelvi adatok településtörténetre vonatkozó felvilágosításainak eredményességét igyekszik bemutatni. Jellegét tekintve írásmolyan módszert a nikisérlet lesz, melynek célja, hogy egy nyelvileg többé-kevésbé elhatárolható jelenségcsoportot a rendelkezésemre álló adatok ismeretében a történelem és a nyelvtörténet tényeinek figyelembevételével meghatározzak, és származási helyére visszavezessenek.

Munkám megkezdésekor célkitűzésem az volt, hogy a bukovinai nyelvjárást, mint egy feltételezetten egységes nyelvi anyagot származása szerint meghatározzam. Saját gyűjtéseim, illetve más eredetű anyagok feldolgozása és egybevetése azonban igen hamar megmutatták, hogy e nyelvjárásunk korántsem olyan egységes, mint azt a kutató egy eredetileg öt falunyi kiterjedésű magyar nyelvi sziget esetében feltételezné. A rögzített adatok sokféleségének számos magyarázata lehet, s köztük is döntő szerepet játszik a népcsoport történetének utóbbi száz esztendeje, melyben az igen élénk népmozgástól a nyelvi-kulturális-etnikai idegenségű népcsoportok közé kerülésig rengeteg okot találhatunk. Anélkül, hogy az okokat részletesebben kifejténém, már a kutatás megkezdésekor fel kellett ismernem, hogy az öt bukovinai falu nyelvében, családnévanyagában, néha még kultúrájában, annak jellegében is lényegesen eltért egymástól. Ez az alapvető jegyekben megmutatkozó sokféleség viszont már csupán egyetlen módon magyarázható: fel kell tételeznünk, hogy a bukovinai népcsoport és annak nyelve soha nem is volt egységes, és csupán önálló fejlődésének feltárásával juthatunk el a sajátosságok kialakulásában nagy szerepet játszó és földrajzilag is körülhatárolható, több tudományág tárgyául szolgáló alapjellegzetességek megismeréséig. Ezek pontosabb megállapításához azonban részletesebb néprajzi-történelmi-szociológiai vizsgálatok szükségesek.

Rendelkezésemre állt tehát egyfelől egy sajátos nyelvi anyag, melyben egyezések és eltérések egyaránt szerepelnek, s amely a MNyA.-ban szereplő három kutatópont, Kéty (F-8), Kakasd (F-13), Hidas (F-17) adatai, valamint saját kiegészítő gyűjtéseim alapján megfelelő kiindulópontnak tűnt. Másrészt, mivel a MNyA. kutatópontjai között — ha meglehetősen nagy ritkasággal is — szerepelnek olyan kutatási adatok, melyek a bukovinai nyelvjárás feltételezett származási helyének nyelvállapotát tükrözik, a történelmi összehasonlításra is lehetőségem nyílt. Ezzel párhuzamosan a kolozsvári egyetemen folyó magyar nyelvjárási gyűjtések, melyek abszolút sűrűségű kutatópont-hálózattal készülnek, illetve az ezekből eddig publikált nyelvi anyag a MNyA. meglehetősen gyér romániai kutatópontjai összehasonlításánál pontosabb és megbízhatóbb egybevetésre is lehetőséget adnak. Mindezek alapján a következő lehetőségek állanak előttünk:

Egyrészt, mivel a MNyA. anyagát Romániában is kikérdezték néhány kutatóponton, köztük székelyföldieken is, nyelvatlaszunkon belül lehetséges egy belső, egy-egy atlaszlap alapján történő nyelvi egybevetés. Ennek előnye az azonnali áttekinthetőség, a bukovinai nyelvjárás egyezéseinek, illetve eltéréseinek azonnali felbukkanása, hátránya viszont, hogy a romániai kutatópont-hálózat ritkasága a pontosság, a tényleges lokalizáció lehetőségét erősen csökkenti.

Másrészt lehetőség van a MNyA. és a Romániában ettől függetlenül összegyűjtött és ezideig csupán részben publikált nyelvi anyag egybevetésére

is. Ezt a lehetőséget segíti, hogy a MNyA. anyaga sok tekintetben mintául szolgált a romániai kutatásokhoz, atlaszunk anyagának egy része pedig azonos formában szerepel az Erdélyben folyó gyűjtések anyagában, tehát közvetlenül is összehasonlítható. Hátránya viszont ennek a k é t f á z i s ú v i z s g á l a t n a k, hogy az általa levont következtetések nehezebben mutathatók be. Gondot okoz az is, hogy az eddig megjelent romániai anyaggal kapcsolatos elgondolások a legutóbbi időnkig is viszonylag gyakran módosultak, s így a rendelkezésünkre álló adatoknak csupán egy része használható fel ebben az összehasonlításban. Külön nehézséget okoz, hogy a romániai gyűjtések anyagából aránytalanul kevés jelent meg nyomtatásban, s e csekély mennyiségű adat feldolgozásával csak ingatag következtetésekre juthatnánk.

E kutatások révén adódik egy harmadik összehasonlítási lehetőség is, amennyiben mindkét nyelvatlasz anyagának gyűjtését külön-külön végezték, mégis vannak kutatópontok, melyek mindkét nyelvatlaszban szerepelnek. Az e kutatópontokon feltüntetett, mindkét nyelvatlaszban szereplő nyelvi alakok egybevetésével tulajdonképpen a n y e l v a t l a s z o k ö s s z e h a s o n l í t ó v i z s g á l a t á t végezhetjük el, melynek eredményeként az atlaszkészítésre vonatkozó fontos módszertani következtetéseket, illetve a lekérdezés időpontjától, körülményeitől stb. függő nyelvészeti megállapításokat szerezhetünk.

Több körülmény is kényszerít arra, hogy a kutatási lehetőségeknek csupán módszertani vetületét mutassam be. A legfontosabb okok egyike a rendelkezésekre álló anyagok, adatok közötti aránytalanság. Noha a MNyA. eddig napvilágot látott kötetekben bőséges anyag található, a Romániában folyó magyar nyelvi dialektológiai kutatásokról elsősorban a kutatást-feldolgozást kísérő, inkább elméleti, mintsem adatfeltáró cikkekből tájékozódhatunk. Mindmáig csupán két közlemény jelent meg, amely ugyan eltérő célkitűzésekkel, de az általam vizsgált nyelvjárástani jelenség szempontjából figyelmen kívül nem hagyható módon foglalkozik a székely nyelvjárásokkal. GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA közölt részleteket és 25 térképlapot az akkor még „Csík és Gyergyó tájnyelvi atlasza” címen folytatott nyelvészeti kutatások egybegyűjtött anyagából (NyIrK. I, 63—74). A cikkben szereplő térképlapok nyelvi anyagát a következő fogalmak adják (zárójelben a MNyA. azonos fogalmat jelölő térképlapjának sorszáma, illetve — — jellel annak hiánya): *lepedő* (218.); *szegény* (718.); *hátgerince* (— —); *burgonya* (29.); *kecskegida* (348.); *gyík* (616.); *felső* (701.); *kanállal* (— —); *tanító* (927.); *dió* (101.); *tengely* (156.); *isszuk* (— —); *nézzük* (— —); *inni* (917.); *birkóznak* (— —); *tehenük* (— —); *szomjas* (720.); *korcsolyázik* (— —); *fenyőlevél* (— —); *édessaprika* (— —); *lepke* (647.); *illatos* (— —); *zsebkendő* (— —); *vakondok* (615.); *hópehely* (972.).

A MNyA. eddig megjelent négy kötetével a 768-as sorszámú atlaszlapig jutottunk el, a felsorolásból tehát látható, hogy jelenleg 11 azonnal felhasználható adatcsoport áll rendelkezésünkre. Atlaszunk további kötetének megjelenésével még két térképlap válik felhasználhatóvá, a többi közölt adat csak külön gyűjtés segítségével használható összehasonlításra.

Időközben a folyóirat újabb számában (NyIrK. XVIII, 136—49) a fentebb már idézett szerzőpáros további adatokat tett közzé a most már anyagában, méreteiben is kiteljesedett munkálatok eddigi eredményeiből, melyeket „A székely nyelvjárás atlasza” elkészítése kapcsán dolgoztak fel a kutatók. E cikkben a következő atlaszlapok anyaga szerepel: *el van* (*adva* (— —); *belső* (703.); *bölcső* (262.); *ételhordó edény* (— —); *golya* (623.); *határ* (309.);

házuk (— —); *menyecske* (— —); *savanyú káposzta* (— —). Az itt felsorolt kilenc szóból négy már megjelent térképeken szerepel atlaszunkon is, a többi öt a későbbi kötetek anyagával sem lesz összehasonlítható.

3. A következőkben a korábban vázolt kutatási lehetőségek közül csupán az első alkalmazása során elért eredményeimet mutatom be. A második és harmadik kutatási lehetőség eredményeinek felmutatását akadályozza — mint említettem —, hogy aránytalan és mennyiségileg sem kielégítő adatok állanak csupán rendelkezésemre.

A fenti felsorolás alapján az eddig megjelent nyelvi anyagból tehát összesen 15 olyan adatsoportot mutathatok ki összehasonlító és eredetmeghatározó céllal, melyek már most rendelkezésemre állanak. Erősen befolyásolja kutatásaim eredményességét, hogy kiindulási anyagom nem csekély része hangtani jellegű adatokat tartalmaz, s ezek szóföldrajzi szempontú felhasználása vajmi csekély eredménnyel kecsegtet. Ezért külön kellett választanom azon atlaszlapokat, melyek feldolgozása szóföldrajzilag is egyértelmű eredményeket adhat.

Eredetileg is lexikai anyagként került atlaszunkba a 29., 101., 309., 348., 615., 616., 623. és 647. sorszámú térképlap. Közülük a 616. (*gyík*) és a 623. (*gólya*) a térképeken szereplő adatokkal azonban elsősorban csak hangtani vizsgálódásokra adnak lehetőséget. Ezek után maradt tehát 6 olyan, lexikai elemeket tartalmazó térképlapom, melyek tüzetes feldolgozásától eredményeket várhattam.

Nyelvatlaszunk egységes hangjelölése révén egybevetettem a bukovinai szóalakokat a keleti nyelvterületen feltüntetett alakokkal. Munkámat megkönnyítette, hogy a vizsgálatban felhasznált bukovinai adatok a nyelvAtlasz dunántúli adataihoz képest minden esetben érthető és világos eltéréseket mutattak, feladatomból tehát az így bizonyosan bukovinainak minősíthető szóalakokkal egyező nyelvi adatok kikeresése volt. Ugyanakkor nehézséget okozott, hogy sok esetben szinte valamennyi romániai kutatóponton azonos alapszó fordult elő, s az egyezések megállapításához mégis csupán hangtani azonosságokat lehetett figyelembe vennem. Ezért az értékelésnél az alábbi három kategóriát kellett felállítanom:

A) **E g y e z é s e k**: mindenféle szempontból, hangállapot alapján is teljes azonosságot mutató alakok.

B) **H a s o n l ó s á g o k**: legfeljebb egy magánhangzó időtartamában jelentkező, egységnyi különbséget mutató alakok (*e~è~ē*), azzal a megkötéssel, hogy a megítélt szóalakokban semmiféle minőségi eltérés nincsen.

C) **S a j á t o s s á g i e g y e z é s e k**: az adott szóalakok legfontosabb elemeinek (egy mássalhangzó megléte, illetve hiánya; azonos hangtani tendenciák; stb.) összevetése, tehát már a hangnál „magasabb”, a szónál „alacsonyabb” nyelvészeti kategóriájú ismérvek alapján kiugró egyezések. Mivel e kategória bevezetése és meghatározása bizonytalanságra adhat lehetőséget, csak abban az esetben alkalmaztam, ha a másik két kategóriában végzett összehasonlításaim nem adtak eredményt.

Értékelési elveim világossá tételéhez az első atlaszlap vizsgálatakor bemutatom az összes adatot, példán megmutatva az általam felállított három kategória alkalmazását. Nézzük végig a korábban kiválasztott hat atlaszlap adatait:

2 9. l a p: *burgonya*

F-8: *pityóka* (*krumpli*)

F-13: *pityóka* (*krumpli*)

F-17: *pityóka* (*krumpli*)

Ro-9: *pityouka*, *pityaoka*, *pityóka*

Ro-13: *pityouka*

Ro-14: *pityóka*

Ro-15: *pityouka*

Ro-21: *pityouka*, *pityóka*

Ro-22: *pityóka*

Összegezve: A) Ro-9 (3. adat); Ro-14. — B) Ro-22. — C) $\emptyset$.

1 0 1. l a p: *dió*

F-8: *divó* (*divu*)

F-13; F-17: *divó*

Összegezve: A) $\emptyset$. — B) $\emptyset$. — C) A szó belsejében felbukkanó, a nyelvjárási alapalakra utaló *v*-s változatok, illetve az ezen hangot követő záródó magánhangzó-tendencia alapján: Ro-9 (2. adat); Ro-14; Ro-15; Ro-20.

3 0 9. l a p: *határ*

F-13: *mezző*, *mező*, *mező*, *mező*

F-17: *mezző*, *mezző*, *mező*, *mező*

Összegezve: A) F-13 (4. adat); Ro-14. — B) $\emptyset$. — C) $\emptyset$.

3 4 8. l a p: *gida*

F-13: *kecskecske*, *kicsikecske*, (*kecskeolló*),
kisecske

F-17: *kecskecske*, [*gida*]

Összegezve: A) F-13 (3. adat); Ro-20. — B) $\emptyset$. — C) $\emptyset$.

6 1 5. l a p: *vakondok*

F-13: *vakhoncsok*, (*vakoncsok*), *vakony*

F-17: *höncsök*, *vakhoncsok*,
vakhöncsök, (*höncsök*)

Összegezve: A) F-13 (2. adat); Ro-15. F-17 (1. adat); Ro-21. — B) $\emptyset$. — C) $\emptyset$.

6 4 7. l a p: *lepke*

F-13: *pillangó*

F-17: *pillangó*

Összegezve: A) Ro-14. — B) $\emptyset$. — C) $\emptyset$.

Az eddig megvizsgált atlaszlapok adatai alapján a következő megállapításokat tehetjük:

1. Számszerű egyezések:

Összesen:

Ro-9 (Gyergyótölgyes):	A) 1	B) $\emptyset$	C) 1	2
Ro-14 (Csíkrákos):	A) 3	B) $\emptyset$	C) 1	4
Ro-15 (Kászonaltíz):	A) 1	B) $\emptyset$	C) 1	2
Ro-20 (Halmágy):	A) 1	B) $\emptyset$	C) 1	2
Ro-21 (Csernátfalú):	A) 1	B) $\emptyset$	C) $\emptyset$	1
Ro-22 (Zágon):	A) 1	B) $\emptyset$	C) $\emptyset$	1

2. A hasonlíthatóság: A kísérletből kiderült, hogy jól megválasztott lexikai anyaggal pontos egyeztetés végezhető. A pillanatnyilag rendelkezésünkre álló anyagokban vagy a közvetlen azonosság (A), vagy éppen ellenkezője, a sokféleségen mégis átütő egység nyilvánul meg (C). Mennyiségi különbségekkel kimutatható azonosságok (B) a vizsgált mintában nem találhatók, de ez legfeljebb csak a fenti konkrét vizsgálatnál vetheti fel e kategória szükségességének kérdését.

3. A szóródás: A vizsgált hat atlaszlap adatai alapján két feltételezésünk válik bizonyítottá. Az egyik, hogy ilyen mennyiségű adattal még elég nagy területi szóródásra kell számítanunk, hiszen a Ro-14 kutatópont három tiszta egyezése mellett még öt romániai kutatóponton találtunk egy-egy azonosságot (A). A Ro-14 kutatópont jelentőségét fokozza még egy C) típusú egyezés is, és ugyanígy fokozottan kell felfigyelnünk a harmadik kategóriában szereplő egyezések alapján a Ro-9, Ro-15 és a Ro-20 kutatópontra. E négy kutatópont azonban még mindig óriási területet fog át, ezért tovább kell keresni a szűkítésre adódó lehetőségeinket.

A szóródás jelenségén belül meg kell figyelnünk azt is, hogy a magyarországi kutatópontokon rögzített adatoknál már az itt felhasznált hat térképlap esetében is kimutatható a feltételezeten egységes, bukovinainak nevezett nyelvjárás b e l s ő t a g o l ó d á s a. Ennek legtisztább, bemutatott példája a 615. atlaszlap (*vakondok*), amelyen a két bukovinai lakosságú magyarországi falu adatai eltérnek egymástól (kifejezve azt a tényt, hogy a jelenlegi falvak lakossága más-más bukovinai faluból települt át), s ennek következtében a falvakban feljegyzett szóalakok más-más romániai kutatóterületre vezethetők vissza (az F-13 a Ro-15, illetve az F-17 a Ro-21 kutatóponttal mutat egyezést)!

4. K ö v e t k e z t e t é s e k: A további teendőket illetően a fenti vizsgálat több lényeges feladatot határoz meg. A módszerben rejlő lehetőségek felismerése után égetően fontos annak megfelelő alkalmazásához a k e l l ő m e n y i s é g ű a n y a g o t megszerezni. Az eddigi nyomtatásban megjelent anyag méreteiben, jellegében is egyenetlen. A magyarországi bukovinai nyelvi közösségekből ugyan mennyiségileg nagy anyag gyűlt össze, ez azonban a kutatópontok kiválasztása következtében csak mintának tekinthető. Már ezen az anyagon belül (az általam bemutatott példában is) kiderült, hogy a bukovinai nyelvjárás nem tartható teljesen egységesnek, és a MNyA. 3 kutatópontja (melyek közül az egyiknél csupán egy kérdőfüzetet dolgoztak fel a kutatók), az eredetileg öt bukovinai faluból csupán 3, Andrásfalva, Hadikfalva és Istenegíts nyelvállapotát tükrözi. A maradék két faluban ugyanígy végig kell kérdezni a nyelvatlasz anyagát ahhoz, hogy a nyelvjárást teljesen megismerhessük. Az eredeti bukovinai falvak sajátosságai a nyelvállapoton belül is pontosan nyomon követhetők.

Továbbá újabb teendőket jelez, hogy az általam kiválasztott, eredetileg 24 szóból (melyeket az eddigi megjelent cikkek anyaga jelölt ki számomra), csupán hat volt ténylegesen alkalmazható szóföldrajzi vizsgálatokban. Ezért, bízva a nyomtatásban megjelenő anyagok mennyiségének növekedésében, már most törekednünk kell arra, hogy jól megválasztott szempontok alapján, a most esetleg csak kéziratban elérhető adatok felhasználásával folytassuk a vizsgálatokat. A fentebb bemutatott hat szó közül ugyanis öt még az első publikációban jelent meg, s így az eddiginél pontosabb vizsgálatuk csupán a „Csik és Gyergyó tájnyelvi atlaszá”-hoz figyelembe vett kutatópontokkal lehetséges. A számszerű egyezések összesítése pedig arra hívja fel a kutató figyelmét, hogy a háromszéki területet is részletesen meg kell vizsgálni az eredetmeghatározó kísérleteknél.

Mindössze egyetlen szóalak, a *határ* (309.) olyan lexikai elem, amelynek az anyaga a második publikációban jelent meg, s így szinte a teljes romániai kutatópont-hálózattal egybevethető lenne. Ezen egyetlen adat megvizsgálása s abból következtetések levonása azonban semmiképp nem erősítené a szóföldrajzi módszer lehetőségeinek elismerését és további alkalmazását.

Bővíténé összehasonlítási lehetőségeinket az is, ha a jelenleg is rendelkezésünkre álló, második publikációban található lexikai és morfológiai alakokat kikérdeznénk, és összegyűjtenénk a magyarországi „bukovinás” közösségekben, ügyelve azok eredeti települések szerinti elkülönítésére. Az itt vázolt feladatok elvégzésével állana rendelkezésünkre olyan anyag, melyen a szóföldrajzi módszer eredményességét valójában bizonyító erővel megmutathatnánk. E teendőket leírva, egyben saját további feladataimat is meghatároztam.

4. Jelen pillanatban is van azonban még egy lehetőség előttem, s ennek egy vetületét az alábbiakban szeretném bemutatni. A MNyA. eddig megjelent kötetekben összesen 768 atlaszlap szerepel, és ezeken óriási mennyiségben találhatunk bukovinai nyelvjárási alakokat. Vagyis, ha csak kétharmad részben is, de rendelkezünk olyan anyaggal, amelyen a cikkem elején vázolt első összehasonlítási lehetőséggel tovább kísérletezhetünk. Most tehát a MNyA. eddig megjelent teljes szóanyagának vizsgálatával elért eredményeimet ismertetem.

Cikkem következő részében a három „bukovinás” kutatópont adatainak egymás közötti, valamint a Romániában gyűjtött kelet-székelyföldi kutatópontok adataival való egybevetését teszem meg. Az eredmények világossá tétele végett már a kezdetnél két csoportot állítok fel: Az elsőbe azok az adatok kerültek, amelyek mindhárom „bukovinás” kutatópontunkon azonos szóalakot mutatnak, tehát (jelenlegi ismereteink alapján) **e g y s é g e s e n b u k o v i n a i n y e l v j á r á s i a l a k n a k** nevezhetők. Ezeket közvetlenül és együttesen hasonlíthattam össze a romániai kutatópontok adataival. A második csoportba azokat az alakokat soroltam, amelyeknél már a magyarországi kutatópontokon rögzített adatok között **e l t é r é s e k e t** találhattam. Ezeket az adatokat külön-külön hasonlíthattam össze a romániai kutatópontoknál szereplő alakokkal.

Mint említettem, történeti és nyelvi ismereteink alapján a bukovinai népcsoport mindenképpen a keleti székelységből szakadt ki, s ezért vizsgálatom során is főként az e területen feltüntetett kutatópontokat, azok adatait vettem figyelembe. A kutatópontok: Ro-9 (Gyergyótölgyes); Ro-12 (Nyárádremete); Ro-13 (Kobátfalva); Ro-14 (Csíkrákos); Ro-15 (Kászonyaltíz); Ro-20 (Halmágy); Ro-21 (Csernátfalva); Ro-22 (Zágon). Ez összesen nyolc kutatópontot jelentett, s ha a „bukovinás”-nak minősíthető szóalakok ennél több feltüntetett romániai alakkal mutattak azonosságot, akkor a szóalakok nagy elterjedtsége miatt összehasonlításomban **n e m h a s z n á l h a t t a m f e l ő k e t**. Bizonyos, egészen sajátos alakok azonban csak más székely nyelvi területek adataival mutattak azonosságot, ezeket természetesen külön összesítettem.

Nézzük ennek eredményeit:

1. **A z e g y s é g e s e n b u k o v i n a i n a k m i n ő s í t h e t ő a d a t o k k ö z ö t t**: Az atlaszlapok átnézése során 136 olyan lapot választhattam ki, amelyek egységesen bukovinainak minősíthető szóalakokat mutattak. Az általam kiválasztott nyolc kutatópont szóalakjai a következő egyezésekkel szerepeltek, az egyezések számának csökkenő sorrendjében: Ro-14 (45 egyezés); Ro-9 (44 egyezés); Ro-15 (44 egyezés), majd lényeges csökkenéssel következett a Ro-22 kutatópont (30 egyezéssel), ezt követte a Ro-20 és a Ro-21 kutatópont (25—25 egyezéssel), s végül újabb lényeges különbséggel zárta a sort a Ro-13 kutatópont (18 egyezéssel) és a Ro-12 (12 egyezéssel).

A számok más csoportosításban való bemutatásával további érdekességeket fedezhetünk fel. A legtöbb azonosságot felmutató három kutatópont 15 esetben együtt szerepel az összesítésben, vagyis szóalakjaik egyaránt meg-

egyeznek az egységesen feltüntetett bukovinai alakokkal. A fenti 15 azonosság mellett 9 esetben szerepelt együtt a Ro-9 és a Ro-14 kutatópont a harmadik nélkül. 7 atlaszlapon mutatott együttes azonosságot a Ro-9 és a Ro-15 kutatópont e fentiekben kívül úgy, hogy a Ro-14 kutatóponton egészen más szóalak szerepelt. A Ro-14 és a Ro-15 kutatópontok viszont összesen 11 esetben mutatnak úgy egyezést, hogy a Ro-9 kutatóponton nem szerepelt egyeztethető alak. Ezen csoportosítás értelmét az adja, hogy általuk is bizonyítható a földrajzi helyzet pontos ismerete nélkül, a nyelvi jegyek alapján érzékelhető elkülönültség, a nyelvi jelenségekben ragadható meg a földrajzi okokkal is magyarázható eltérés. Egyúttal a fenti számok azt is bizonyítják, hogy mindhárom kutatópont önmagában sokkal több egyezést mutat szóalakjaival, mint ha egy vagy két másik kutatóponton egyező adatait is figyelembe vesszük. Ezek alapján meg lehet kockáztatni azt a kijelentést, hogy a bukovinainak nevezett nyelvjárás szókészlete több etnikai-nyelvi csoport alaplemeiből alakult ki, amelyet az öt bukovinai faluban változó egyesülési tendenciákkal beszéltek közel kétszáz esztendőn keresztül. Bár kutatásaim mindez ideig nem erre irányultak, az adatokból feltételezem, hogy a nyelvjárás „alapanyagának” sokszínűsége a nyelvjárást beszélők eredendő sokféleségéből alakult ki, s a nyelvjárás belső, történeti fejlődésében egy egészen sajátos, időben-terben körüljárható nyelvi egységesüléssel találkozhatunk. Feltételezésemet az eddig ismertetett adatok a következőképpen igazolják:

A három kiemelkedően nagy egyezést mutató kutatópont összesen, együtt 133 azonosságot mutatott. A hármas, illetve kettes együttes azonosságok száma összesen: $15 \times 3 = 45 + 9 \times 2 = 18 + 7 \times 2 = 14 + 11 \times 2 = 22$; összesítve 99. Tehát 34 egyezésnél a három kutatópont valamelyike egyedül mutatott azonosságot, legfeljebb, a végső összesítésben még felsorolandó, de lényegesen kisebb számú összes azonosságot felmutató más kutatópontokkal együtt. S még mindig csupán az egységes bukovinai adatokról volt szó, a bukovinainak minősített magyarországi kutatópontokon rögzített eltérő adatok pusztán létükkel tovább erősítik az elkülönültségre vonatkozó korábbi feltevésünket.

Az eddig ismertetett adatokon kívül, az általam kiemelten figyelt romániai kutatópontok mellett a 136 egyező bukovinai adattal azonos szóalakokat találtam még a következő kutatópontokon: Ro-19 (Oltszakadát) 18 egyezés, ugyanannyi, mint a Ro-13 (!); Ro-11 (Dózsa György) 12 egyezés, ugyanannyi, mint a Ro-12 (!), de e két kutatópont földrajzi helyzeténél fogva nem szerepelt az eddig vizsgált nyolc kiemelt kutatópont között! Ro-17 (Kiskapus) 8 egyezés; Ro-8 (Zselyk) 6 egyezés; Ro-6 (Magyarvaskő) és Ro-7 (Vajdakamarás) 5—5 egyezés; Ro-3 (Domokos), Ro-4 (Magyarnemegye), Ro-10 (Torockószentgyörgy), Ro-16 (Vajasad) és Ro-18 (Lozsád), 4—4 egyezés; Ro-2 (Désháza) 3 egyezés; Ro-1 (Szilágybagos) és Ro-5 (Köröstárkány) 2—2 egyezés. Mindebből látható, hogy egyrészt az azonosságot mutató kutatópontok elkülönítése igen nehéz, másrészt világossá válik, hogy a bukovinai nyelvjárás sajátosságainak, eredetének meghatározásához a végső megközelítésben rendkívül pontos és nagyon szigorú tényezőket kell majd figyelembe vennünk.

A megítélést tovább bonyolítja még egy jelenség, az egyező bukovinai szóalakok összehasonlító vizsgálata során. A MNyA. eddig megjelent kötetiben szereplő térképlapok átnézése után az összehasonlításnál derült ki, hogy összesen 30 olyan térképlap készült el eddig, melyeken a magyarországi „buko-

vinás” szóalakok egymással megegyeznek, a térképeken szereplő más kutatópontok adatai közül azonban egyetlen egyet sem azonosak! Több atlaszlapon látható az is, hogy azonos fogalmat több szóval jelölnek, s ebbe a 30 szóba a kutatóponton való feltüntetés sorrendje és mellékjelei nélkül együvé soroltam az azonos lexikai elemeket, melyek megegyeznek a bukovinai kutatópontok szóalakjai között. E csoportba a következő atlaszlapok tartoznak: 18. *aranka*; 30. *dinnye*; 56. *cékla*; 140. *henger*; 158. *sin* — a keréken; 197. *koszorúgerenda*; 229. *petróleum*; 230. *gyufa*; 237. *kemence*; 240. *piszkavas*; 242. *szénvonó*; 246. *szakajtó*; 279. *kaszakarika*; 292. *targonca*; 301. *kút-káva*; 309. *határ*; 337. *üzekedik*; 339. *kiherélik*; 348. *gida*; 386. *kaptár*; 416. *szege* — a kenyérére; 457. *mellény*; 471. *menyasszony*; 497. *ajaka*; 539. *selyp*; 569. *orvosság*; 588. *lóre*; 631. *mezei pacsirta*; 632. *búbos pacsirta*; 642. *bögöly*. Mikor e terjedelmes listára felhívom a figyelmet, meg kell jegyeznem, hogy az itt felsorolt fogalmak nem kis része új a b n y e l v i a l a k o k k a l fejezhető ki, s az egyezések hiánya részben ezzel is magyarázható. Van azonban a felsorolásban jónéhány olyan fogalom is, melyek megnevezésének ismeretében, bővebb hasonlítási anyaggal a kezünkben a vizsgálat eredeti célja érdekében nagyon fontos következtetésekhez juthatunk.

2. Eredmények a bukovinai alakok között eltérést mutató atlaszlapok vizsgálata esetében: Itt már a munka megkezdésekor komoly problémák vetődtek fel. Sajnos, tényként kell elkönyvelnem, hogy mivel az F-8 kutatóponton (amely zömmel Isten-segítsből való lakosokkal a falu nyelvallapotát tükrözné) csupán egy kérdőfüzet adatai kerültek be az atlasz anyagába, tulajdonképpen belső nyelvjárási eltéréseket csak két kutatópont, F-13 (Kakasd — Andrásfalva) és F-17 (Hidas — Hadikfalva) esetében mutathatók ki. Az eltérő adatok esetében kissé megnehezíti a számitást, hogy több variációs válaszokat tükröző alakoknál minden egyes szóalakot külön adatként vettem figyelembe. Vizsgálataimat mindezek ellenére elvégeztem, és a következő eredményre jutottam:

a) Az F-8 kutatóponton összesen 9 adat fordult elő csak erre a kutatópontra jellemzően. A nyolc kiemelt romániai kutatópont közül a Ro-9-en 3; a Ro-20-on 2; a Ro-14, Ro-21, Ro-22 kutatópontokon 1—1 egyezést találtam. Nem mutatott azonosságot a Ro-12 és a Ro-13 kutatópont, egy-egy esetben azonban a figyelmen kívül tartott kutatópontok közül azonosságot mutatott a Ro-17 és a Ro-19 kutatópont. Találtam összesen öt olyan atlaszlapot is, amelynek F-8 adatával egyezőre sehol sem bukkantam a térképen; ezek a 60. *cukorrépa*, 64. *sütőtök*, 68. *karfiol*, 72. *spenót* és 108. *ribizli* voltak.

b) Az F-13 kutatóponton összesen 41 atlaszlapon találtam a kutatópontra sajátosan jellemző szóalakokat. A kiemelt romániai kutatópontok között a következő sorrend alakult ki az egyezések száma alapján: Ro-15 (12 egyezés); Ro-21 (9 egyezés); Ro-9 (7 egyezés); Ro-13, Ro-20 és Ro-22 (6—6 egyezés); Ro-14 (5 egyezés); Ro-12 (2 egyezés). A nem kiemelt romániai kutatópontok a következő sorrendben mutattak egyezéseket: Ro-1, Ro-8, Ro-11, Ro-19 (5—5 egyezés); Ro-2, Ro-4, Ro-16 (4—4 egyezés); Ro-3, Ro-18 (3—3 egyezés); Ro-7, Ro-10 (2—2 egyezés); Ro-5, Ro-6 és Ro-17 (1—1 egyezés). Vagyis megismétlődött az egyező adatoknál is kapott eredmény, minden romániai kutatóponton előfordult azonosság az adatok között! Együttal összesen tíz olyan atlaszlapot is találtam, amelyeknek F-13-as adatát sehol másutt nem rögzítette a gyűjtés. Ezek a lapok: 60. *cukorrépa*, 72. *spenót*, 86. *nádbuzogány*, 240. *piszkavas*, 300. *kútostor*, 406. *barátfüle*, 409. *forgácsfánk*, 530. *zömök*, 532. *himlőhelyes*, 538. *pisze*.

c) Az F-17 kutatóponton összesen 46 esetben találtam a térképeken másutt sehol nem található adatokat. A nyolc kiemelt romániai kutatópont azonossági sorrendje ebben az esetben így alakult: Ro-14 (11 egyezés); Ro-9 (9 egyezés); Ro-15 és Ro-21 (6–6 egyezés); Ro-12 (5 egyezés); Ro-13 (4 egyezés); Ro-22 (3 egyezés), Ro-20 (2 egyezés). A kiemelt kutatópontokon kívül a következő azonosságokra bukkantam a romániai kutatópontok között: Ro-8 (4 egyezés); Ro-11 és Ro-16 (3–3 egyezés); Ro-1, Ro-3, Ro-4, Ro-5, Ro-6, Ro-18 és Ro-19 (2–2 egyezés); Ro-2, Ro-7 és Ro-17 (1–1 egyezés). Az F-17 kutatópont esetében tehát mindössze egyetlen egy romániai kutatópont maradt ki a felsorolásból, amely egyáltalán nem mutatott azonosságot az eltérő bukovinai alakokkal. Az F-17 kutatóponton feltüntetett szóalakok közül 19 esetében nem találtam sehol azonos alakokat a térképlapon. E térképlapok száma és anyaguk: 60. *cukorrépa*, 68. *karfiol*, 86. *nádbuzogány*, 165. *kocsikenőcs*, 184. *kaparék*, 187. *kazal*, 205. *kilincs*, 239. *sut*, 283. *nagykacs*, 406. *barátfüle*, 445. *melles kötény*, 497. *ajaka*, 530. *zömök*, 532. *hímlőhelyes*, 538. *pisze*, 541. *rekedt*, 568. *recept*, 615. *vakond*, 737. *otthon*.

Az átfedések kizárása után, összesítve eddigi eredményeimet, 31 olyan atlaszlapot találtam, melyeknél lényegesen lexikai eltéréseket figyelhetünk meg, s amelyeknek eltérő adatai azonosíthatók a romániai kutatópontokon feltüntetett szóalakokkal. E térképlapoknak csupán sorszámát sorolom itt fel: 17., 49., 108., 127., 165., 184., 205., 251., 272., 283., 300., 313., 346., 368., 377., 383., 406., 497., 529., 530., 532., 538., 572., 606., 608., 615., 637., 648., 737., 749.

Az általam feltételezett nyelvi sokrétúséget bizonyítja még az a tény is, hogy az itt felsorolt 31 adat esetében 11 olyan térképlapot találhatunk, melynek adatait több szó adja: az adatközlők azonos fogalmat több szóval is jelöltek.

5. Itt bemutatott vizsgálataim eredményeit végül a következőkben foglalhatom össze:

1. A bukovinai nyelvjárás nem egységes, de eltéréseiben kellő adatmennyiséggel megragadható, jellemezhető, illetve kiindulási nyelvterületére visszaszármaztatható nyelvváltozatunk. Csupán az imént leírt összehasonlításból világossá válik, hogy mindhárom magyarországi kutatópontunk sajátos szóalakjaival más-más romániai kutatópont mutatta a legtöbb egyezést: F-8 ~ Ro-9; F-13 ~ Ro-15; F-17 ~ Ro-14. Mindez voltaképp a lokalizálási kísérlet eredményének is felfogható, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy teljes helymeghatározásról még nem beszélhetünk, hiszen tulajdonképpen három falu kimaradt vizsgálódásainkból, s az eddigiek alapján feltehetőleg további sajátosságokat kell felismernünk ezen falvak hiányzó nyelvi anyagában.

2. Az összehasonlítási kísérlet során kiderült, hogy a nyelvatlaszunk kutatópont-hálózatán feltüntetett adatokkal az egységes bukovinai szóalakok esetében 30, az eltérő, falvakra jellemző adatok esetében 34, összesen 64 lexikai elemhez nem tudtunk azonosítható szóalakokat csatolni. Ez a szám, mint egyébként valamennyi korábbi, nyelvatlaszunk utolsó két kötetének megjelenésével előreláthatólag emelkedni fog. A jelenség, a hasonlíthatatlanság azonban fokozott mértékben hívja fel figyelmünket a Romániában folyó magyar nyelvi kutatás idevágó eredményeinek szükséges felhasználására.

3. A legfontosabb eredménynek mégis azt kell tekintenem, ha nem is mindig konkrét eredmények felmutatásával, de legalább tendenciák, sajátosságok, választ váró és megválaszolható kérdések bemutatásával sikerült megmutatnom egy nyelvtudományi módszer eredményes alkalmazásának lehetőségét. Nyelvatlaszunk elkészültével, a környező országokban folyó magyar nyelvjárási kutatások kiteljesedésével a feltételek ugrásszerűen fognak javulni, komoly perspektívákat nyitva e módszer tudománybeli alkalmazásához. Nyelvtörténeti, településtörténeti, művelődéstörténeti és más vonatkozásaiban is ma még elképzelhetetlen lehetőségeket rejt magában nyelvünk szókészletének, a szókészlet dinamikájának felismerése és majdan megértése.

Napjainkban, a munkálatok kezdetekor kisebb-nagyobb nehézségek még megnehezítik a kutató munkáját. Az anyagihiány, illetve az egyoldalúan rendelkezésre álló anyagmennyiség okozta gondokon magának a kutatónak kell, erejéhez mérten, segítenie. S a nyelvatlaszunkban összegyűlt óriási anyag illetően feldolgozását bizonyít még az is nehezíti, hogy bár több mutató készült már a MNyA. szóanyagáról, mégis, egy számozás szerinti, növekvő sorrendben eligazító lista, a szó legköznapibb értelmében vett tartalomjegyzék mai napig nem készült.¹

A munkába fektetett energia azonban így is többszörösen megtérül, hiszen e módszer alkalmazásával — úgy érzem — a problémamegoldás eredményeit új és új feladatok jelzik, mert a helyesen alkalmazott, szóföldrajzi következtetések alakítólag hatnak nyelvtudományunk minden korábbi megállapítására, s egy konkrét kérdés megoldása után a kutató előtt rögtön ott áll a tanulságok és következmények megvizsgálásának feladata, korábban esetleg általa nem érintett tudományterületeken is.

FAZEKAS TIBORC

Adalékok a nominális stílus természetéhez

1. A stílus is tartalom — mondja egy helyütt FÓNAGY IVÁN, s ha ehhez még hozzáfűzzük KASSÁK véleményét, mely szerint „a stílus az, ami az alkotó munkában az elemek összeállításának újszerűségét elárulja, s jelentőségét meg rögzíti” (l. KASSÁK LAJOS, *Az izmusok története*. Bp., 1972. 8), akkor világossá válik, hogy a stílus nemcsak válogatás, hanem elrendezés is, és tükrözi a nyelvi burok mögötti tartalmakat, valamint az általuk hordozott esztétikumot.

2. HERCZEG GYULA elévülhetetlen érdemei közé tartozik, hogy tanulmányaival (vö. *Nyr.* LXXX, 40—57, 204—217; XCII 180—88; XCV, 420—5) ráirányította a figyelmet a nominális stílusra, s feltárva annak lényegét, főbb kategóriáit kezünkbe adta a további vizsgálódáshoz szükséges vezérfonalat.

A) A századvég és századelő irodalmi műveinek stíluszervezetében a nominális elemek [a fogalmak (főnév) és tulajdonságaik] domináns szerephez jutnak, így a különböző irányzatokból kibontható nominális stílus Justhtól Szabó Dezsőig, Tamási Áronig maga is több szólamú.² Justh például a nominális stílus valamennyi mondatfajtaival él, impresszionizmusa mégis más, mint Kaffkái vagy Babitsé. Az impresszionista látásmód felbontja az egészet, az

¹ A mutató egybeállításának munkálatai már folyamatban vannak. — A SZERK.

² Csakis abban az értelemben, amely különbséget tesz a művészettörténeti kategóriák és a nyelvészeti tények között (vö. HERCZEG GYULA: *Nyr.* XCVI, 104).

egységet alkotó képzetkomplexum felszíni jegyei az egyén által kivetített sorrendben követik egymást, Justhnál tértől és időtől determináltan, mert a valóság elemeiből összerakható összkép nem lép túl önmagán, a rész — egész viszonyában az egymásrautaltság szerkezeti vetülete prózáibb: „A salon abban az izlésben volt tartva, mint Niffor Márfa Anna salonja: *nagy virágos kretonnal áthúzott bútorok, tarka tapétás falak. A paliszandre állványokon porcellán virág-edények, szobrocskák, kis macskák, kutyák, madarak porcellánból, a sarokban nagy könyvszekrény, a melyben Kotzebue, Marlitt, Birchpfeiffer munkái sorakoztak. A falon családi képek, az asztalon különböző hímzett tárgyak, tálcák, szalmából fonott képkerekek.*” (Justh Zsigmond: *Fuimus*. Bp., 1906. 148.) Babits prózája messzebb rugaszkodik a konkrét jelenségektől, és közben összeötvözi a századelő irányzatait. A nominális elemek látszólag lazább hálózata nála a líra közvetlenségét őrzi, s bár a nominális stílus széttördeli a kompozíciót, Babits mégis kísérletet tesz a klasszikus arányosság megőrzésére. Általánosító szerepük következtében gyakorta éppen a nominális elemek hordozzák a maradandó tartalmakat, s nyújtanak valamelyes biztonságot a valóság bizonytalansága helyett. Babits költőibb és ezért a konkrétól távolabbi ábrázolása mögött mindig feltárhatók a mélyebb összefüggések is, melyek egyik formai ismerve a ritmikus ismétlődésben való elrendezés: „*És Vilma, Bontó Vilma kísértete — ah, annyi régi est, egy báli éj, egy komoly szó emléke a szép piros ajkáról,* (oly komolyan tudott beszélni, oly okosan, nem volt tucateány) — *annyi múlt kísértete, egy virág kísértete, sárosan, fonnyadtan és . . .*” (Babits Mihály: *Kártyavár*. Bp., 1957. 240.)

B) A nominális stílus egyébként természetszerűen hozza a prózaritmust s az ezzel összefüggő szubjektívizálódást, gondoljunk például Tamási biblikus mondataira: „— Te ember: nyomorúságnak példaképe. | — Te ember: síró játéka az örök Erőnek. | — Te ember: pusztulás az ékességed.” (Tamási Áron: *Világó éjszaka*. Bp., 1966. 51.)

C) Nominalitást involvál a „style indirect libre” szabálytalan lineáritása, a tartam és idő közti ellentét, a formulázatlan feltörő lelki tartalom is. A Kártyavár zaklatott indulatokat árasztó hangulatába nagyszerűen ágyazódnak a nyugtalanságot, belső feszültséget érzékeltető főnévi igenevek: „*Közömbös emberek elé állni majd, rendőrség elé, tanúnak, felelni kérdésekre, elmondani a tegnapi éjszakát, hogy mindenki megsejthesse küzdelmeit . . .*” (Babits i. m. 309). Szabó Dezsónél az effajta szerkesztés már az expresszionizmus túlfűtött telítettségét árasztja: „*Óriási halálrohamok jöttek rá s néha órákig elsétált a Duna mellett. Belevetni magát ebbe a nagy tovazugásba, elsodródni, meghalni!*” (Szabó Dezsó: *Az elsodort falu*. Bp., 1944. 176.)

D) S ha mindehhez még azt is hozzátesszük, hogy a stílusbeli több szólamúságban a szemantikai és grammatikai síkok egybejátszása a zárt mondatszerkezet fellazulásához vezet (vö. „*Bizalmasan mosolygott, rakoncai polgár, mint falusi úrra, akivel tud beszélni a paraszt*” (Babits i. m. 270), nem szorul bizonyításra témánk különleges jelentősége.

3. A) A nominális stílus a nyelvtani szerkesztés egyszerűbb, lazább megoldásaival él, miközben a szemantika síkján fokozza az asszociációs feszültséget.

a) Ez egyrészt abból adódik, hogy a főnevek a priori jelentései összefonódnak, értelmezik, kiegészítik egymást, nyelvtani szerkesztettség nélküli jelentésláncolatot alkotnak: „*Egy lokomotív nekicsapódott egy veszteglő kocsinak. Zörgés és pöfögés. Füst fojtott pillanata. Káromkodás*” (Babits i. m.

347). A leíró nyelvtan szerint „a szóképzleti egység . . . csupán a nyelvtani (ragozási és mondat szerkesztési) szabályok szerint megszervezve kelhet” nyelvelvételre (MMNyR. I, 138). A nominális stílus esetén viszont csak az asszociatív kapcsolatokra épülő szemantikai sík szeletei érintkeznek, a megszerkesztett nyelvtani vetület elmarad. HARSÁNYI ZOLTÁN írja (Stíluselemzés. Bp., 1970. I, 71), hogy „a kötőszavak és ragok elmaradnak a századvégen”. Ez az eljárás azonban nem nélkülözi a hagyományokat. Az ismétlődő toldalékok közül az első elhagyására BÁRCZI GÉZA például II. Rákóczi Györgytől és Bethlen Miklóstól idéz, de megjegyzi, hogy „hasonlók még régebbi forrásokban is vannak” (MNYÉletr. 335). Justhnál ez a kifejezési forma gyakori megjelenése miatt már stilisztikum, egy meghatározható stílustörekvés kelléke: „Leánya, Júlia, hasonlított hozzá, csak soványabb kiadásban. Magas szikár leány volt, *túl hosszú karok és lábakkal*” (Justh i. m. 156); „A nagy családi omnibusz kirobogott a tágas udvarról és hogy Stefi egyedül maradt *Poldi és Gáborral*, eleredt a nyelve . . .” (uo. 85).

b) A főneveknek az önmagában vett jelentésén kívül azonban egész sor másik, a kontextuális függőségből adódó értelme is felszabadul: „Újvárosiaknak a vasút a legjobb találkahely. *A helyi vasútak hosszú, üres kocsisora. Enyhe délutánokon. A nagy ablakok, az érdes plüssfülkék . . .*” (Babits i. m. 202). Az a priori és a kontextustól függő jelentések vibrálása, szétválása, majd egyesülése adja a nominális stílus feszültségét, dinamizmusát. A többértelműséget fokozza vagy árnyalja a mondat elrendezése, a nomen az újszerű nyelvi mezőben egyszerre több jelentésben funkcionálhat. Különösen kitetszik ez a felbomlott értelmezős szerkezet példáiból: „Fáradt volt és képtelen bárminő cselekvésre; *gyenge, agyonrémített gyermek*, aki meg sem tud mozdulni egyedül” (Babits i. m. 354).

B) A nyelv történeti fejlődése során a szemantikai differenciáció a viszonyító eszközök gazdag tárházát fejleszti ki. A szemantikai, funkcionális kényszer lassan átrendezi, esetenként fellazítja a grammatikai szerkezetet. A viszonylag függetlenebb értelmező például már a finnugor alapnyelvben is az értelmezett szót követi (vö. BERRÁR, TörtMt. 176). A ragtalanul szemben szabaddabb mozgású a *-nak/-nek* ragos birtokos jelző (vö. i. m. 129). Az inkongruens főnévi mutató névmás és a nyomatékosabb értelmezős szerkezet párharca során az értelmező távolabb kerülhet az értelmezett névmástól.¹ Ez utóbbi két esetben érdekes módon a „szerkesztettség” teszi lehetővé az intonációs egység megbontását, a mondat fellazítását. A kódexek idején még gyakori személyragos főnévi igenév a XVI. századtól kezdve lassan háttérbe szorul. A főnévi igenév személyragos használatának egyik oka a kongruenciára való törekvés, „a grammatikai viszonyok minél pontosabb alak megkülönböztetése” (vö. i. m. 47). A szemantikai egyeztetés azonban idővel fölöslegessé teszi az alakítást. A grammatikai szerkezet fellazulásával jár a számunkra oly fontos képes értelem kifejlődése is. „Mikor az ige elvontabb jelentésűvé lett — írja BERRÁR —, megtartotta szokásos állandó határozóját (vonzatát), de most már ez sem konkrét helyviszonyt jelölt, hanem közelebről meg nem határozható képes helyhatározóvá vált.” (I. m. 96.) Vagyis a képes értelem a mondatkörnyezetből fejlődik ki, melyet maga a környezet állandósít. Később éppen a képes asszociációk tudati rögződése „engedélyezi” a ragok elhagyását, a főnevek lemeztelemét. De tény az is, hogy az alakkülönbség nélküli funkciókülönbség

¹ Csak megjegyezzük, hogy a XX. századi prózában ennek szemantikailag lényegesen „tágabb” formulája az elszakított inkongruens értelmező.

megterheli a nyelvtani struktúrát, szemantikai feszültséggel jár, növeli a kontextus szerepét. A magyar mondat fejlődési szakaszai közül a későbbi és a nyelvtanilag szilárdabb kötésű alárendelés (vö. MARTINKÓ ANDRÁS, A művészi próza nyelve: Kritika 1965.) a mi szempontunkból szintén fellazulás, hiszen a mondat mögött álló összképzethez esetenként elvont viszonyokat kifejező újabb részképzetek kapcsolódnak. Persze a már meglévő s mondattal kifejezett teljes képzet is tovább osztódhat: ekkor a rész az egészből válik ki, s nem külsőleg kapcsolódik (vö. ezzel WUNDT mondatmeghatározását: „Nem különálló képzetek kapcsolódnak össze mondattá, hanem egy meglévő egységes teljes képzet vagy összképzet) tagolódnak.” (Idézi: BERRÁR i. m. 7). Az ilyen vagy olyan úton teljesedő képzet a továbbiakban aztán egyre bonyolultabb szerkezetet kíván. Egy bizonyos határon túl, a fejlődés magasabb stádiumában, kivált a nyelvi eszmény és norma kialakulása után a megrögzött nyelvtani formák, kapcsolási módok azonban már grammatikai kényszerként hatnak, s rajtuk túllépni csak a hagyományos szerkesztés megszegésével lehet. HERCZEG GYULA „A nominális stílus a magyarban” (Nyr. LXXX, 40 kk.) című tanulmányában megjegyzi, hogy némely esetben az értelmező „csak az értelmezett szótól távol fordulhat elő, mert ha mellette van, egyszerűen második vagy harmadik alany” (i. h. 54). Továbbá előfordul, hogy az író a birtokos jelzőhöz mellékmondatot akar csatolni. Ekkor megismétli a birtokos jelzőként álló főnevet, „de most már alanyesetben, mintha értelmező volna” (uo. 54). Tulajdonképpen a grammatikai kényszer szülte Krúdy vonatkozó névmási jelzős szerkezetekkel alkotott mondatait is (vö. SZEMERE GYULA, A vonatkozó névmási jelzős szerkezet Krúdy stílusában: Nyr. XCVI. 30–7).

4. A) A nominális stílus metonimikus karakterű. „Általában metaforikus a költészet és metonimikus a próza” — mondja R. JAKOBSON (Essai du linguistique générale. Paris, 1963. Idézi MIKLÓS PÁL: Helikon. 1968/1: 9). Ha költészet és próza szorosabban érintkezik — nálunk a költészet primátusa vitathatatlanul motiválta a prózakiképződés természetét — a metonimikus karakter a nominalitásban: személyek, tárgyak, érzelmi, hangulati összképek részletezésével a rész — egész viszonyában tükröződik.

B) A névszói állítmány lehet az alannyal azonosító predikatív viszonyban, s kifejezhet tulajdonítást. Az azonosító viszony metaforikus, a tulajdonító metonimikus jellegű. Ennek alapján viszont azt is állíthatjuk, hogy a nominális típusok metonimikus esetei mögött predikatív viszony lappang: a tágabb kategóriájú állítmány részeire bomlik, melyek újból predikatív viszonyba lépnek az egész képzettel. A metonimikus jelleg szerintünk éppen ezt a potenciális részletezést jelenti: „Vilma is — a legszebb lány itt akkoriban, igazi típusa a magyar telt, élveteg szépségnek —, *hasadt piros száj, széles, áldott, királynői csipők, magától mosolygó arc, nagy barna, szuggesztív szemek* — élte világát, udvaroltatott magának —, öltözködött királynői módon, pesti bálokon is csillogott.” (Babits i. m. 206.) A látens tulajdonítás, mely kettős (Vilma — lány; Vilma — típus), par excellence metonimiákkal folytatódik, folytatódhat, s ezek mindkét tulajdonítás alanyára is, állítmányára is vonatkozhatnak. A kapcsolás íve mégis a következő: a tágabb fogalomkörű állítmány bomlik részképzeteire, amelyek egyenként visszaautalnak az alanyra.

C) Témánk és az alany — állítmányi viszony vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül PAPP ISTVÁN alábbi megállapítását: „A szónak a jelentés-tartalmában vannak képzetmozzanatok, de egyúttal vannak benne fogalmi mozzanatok is. Egy és ugyanaz a szó képzetjelentést is hordoz, de fogalmi

értéke is van. A helyzetnek, a gondolkozás változó szükségleteinek megfelelően ugyanazt a szót képzetjelentéssel és fogalmi jelentéssel is használhatjuk. Azaz a szó jelentéstartalmában egymásfölé rétegződik egy képzet- és egy fogalmi réteg, s a közlés aktusában, egy meghatározott beszédhelyzetben hol a képzetjelentés, hol a fogalmi jelentés aktualizálódik.” (Az állítmányi szerkezet őstörténete: MNyj. III, 9). A szemantikai síkon tehát képzet és fogalmi jelentés váltakozhat, a viszonyítás során pedig képzet (egyes, konkrét) kapcsolódhat képzethez; képzet fogalomhoz (általánoshoz, elvonthoz); fogalomhoz képzet s fogalomhoz fogalom. (Konkrét és absztrakt fogalmak azonosításának lehetőségeit HADROVICS LÁSZLÓ is tárgyalja: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969. 54. Mi e lehetőségeket a tulajdonításra is érvényesnek véljük.) — Mármost, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a fogalom lehet szűkebb és tágabb, a képzet rész és teljes, akkor nem kétséges a lehetséges kombinációk gazdagsága.

D) A következőkben lássuk a főbb típusok kissé részletesebb és példákkal illusztrált ismertetését.

a) Ha a valóság tükrözése kimondottan prózanyelvi, a szavak jelentéstartalmából a képzetjelentés aktualizálódik, a képzet képzetekre oszlik: „Maga az iroda is puritán volt, *tömpe vaskályha, kimustrált régi íróasztal, a telefon alatt a falra írkaált számok.*” (Babits i. m. 322.)

b) Abban a pillanatban azonban, amint a szó fogalmi jelentése is szerephez jut, a próza már költői elemekkel kezd telítődni, és kilendül autonóm struktúrájából. Ez a feltöltődés egymástól többé-kevésbé elkülöníthető fokozatban megy végbe. — α) A képzet tartalmát, lényegét többnyire elvont fogalmak részletezik, amelyek külön-külön azonosító viszonyban állnak az egésszel: „— Újváros! — kiáltott Kerbolt. — Újvárosi ügyek! *Piszkos dolgok!* Pénz, *lopások, panamák.*” (Babits i. m. 200.) — β) A képzethez kapcsolt fogalmak általánosító erejüknél fogva már az önálló szókép határát súrolják: „Egy félkegyelmű a járdán, egy hülye — *dadogó nyelv, tátott száj, ingó fej, dülledt szemek* — bámészan ácsorogva, félelmesen köszönté.” (Babits i. m. 272.) — γ) Ennek a típusnak egyik figyelemre méltó variánsában a konkrét a fogalmak ívén válik önmagával azonossá: „Kiról van szó? — kérdé egy vékony úr. *Villogó szem, maliciózus mosoly, meghatározhatatlan életkor;* most fordult be éppen a folyosón: a zszurnaliszta, *Svarc Jenő.*” (Babits i. m. 274.)

c) A következő változat fogalom + képzet kapcsolata. Ebben az esetben az író valamely típust (általánost) jellemez: „Pedig ezt a typust Pesten is ismerik nagyon. Nos . . . ime a természetrajza: Tartozik a jól »született« hajadon-világhoz. *Erkölcsei, szokásai férfiasak. Testén majd mindig férfias Utzl-féle ruha, férfving és férfinyakkendő.* Olyanféle rövid óraláncz, mint a melyet huszártisztek hordanak lovaglásnál, végén lecsüngő nagy Szent-György tallérral. *Férfias mozdulatok, angol férficzípő alacsony sarokkal.*” (Justh i. m. 165.) Az alak a konkrét szintjét meg nem haladó nominális mondatok során fejlik ki, válik plasztikussá, egyértelművé. — α) Fogalom + fogalom kapcsolatához való átmenetnek tekinthetők azok a rész—egész összefüggések, melyekben a részek már általános képet keltenek, de az egész még nem típus, csak úton van afelé, hogy azgy legyen: „A Bálványossy herczeg egy kis faszéket lovagolt meg. Tisztára úgy nézett ki rajta, mint egy telivér jockey. *Simára fésült haj, majdnem tökéletesen szórtelen áll s ajkak, nagy ránczok* (daczára 24 évének) *a két pofáján. Zöldeskék, hideg, metsző szemek, gúnnyos ajk, vékony, felfelé álló orr.*” (Justh i. m. 163.) Idézetünkben a nomenek a hasonlóság alapjául szol-

gálnak, s ezért együttesen kapcsolódnak a hasonlítotthoz és hasonlóhoz. Ilyen példa még: „Lementek a nagy szalonba. Ott voltak már mind, együtt. Az öreg Bálványossy hercegné Mária Teréziára emlékeztetett. *Ősz, majdnem egészen fehér haj, erős vonások, hajlott orr.*” (Uo. 156.)

d) Végezetül fogalom + fogalom kapcsolatáról beszélhetünk akkor, amikor a típusra vonatkozó részképzetek szintén általános érvényűek: „— Tiens papa, még ma nem is láttalak, rebegette kissé felemelkedve a kerevetről s oda tartva homlokát egy magas szikár embernek, ki e percben lépett be az ajtón s ki *typusa* volt az osztrák diplomatának. *Símára borotvált áll, síma modor, síma, semmit mondó, folytonos mosoly. Kissé nyafogó, elmosódott beszédmodor . . .*” (Justh i. m. 137.)

A felvázolt csoportok alapján, de tőlük függetlenül is kijelenthetjük: a nominális stílusban a szó képzetjelentését a legtöbb esetben a fogalmi váltja fel, a konkrét az általános felé mutat.

E) „A predikatív viszonyítás — írja PAPP ISTVÁN — egyáltalában nem üres és nem formális művelet, hanem az ismeretszerzésnek, világgépünk tágitásának legfőbb eszköze. Hajtó ereje az a szükséglet, hogy a résznek, az egyesnek a birtokában nem tudunk megnyugodni, hanem a részt az egészben, a töredéket a teljességben, az egyest az általánosban, a konkrétet az elvontban akarjuk megragadni: a töredéket egészre akarjuk kiegészíteni . . . A nagy egész vágya, az összefüggések felderítésének akarása irányítja a mondat logikai szerkezetének kiformálását.” (I. m. 11.) A nominális stílus az állítmányi szerkezet felől nézve visszaáltalánosító arculatot mutat, a predikatív szerkezet történeti fázisai közül a logikaival azonos. „A logikai predikatív viszonyítás fokán a szavaknak fogalmi értéke volt a döntő a mondat szerkezeti felépítésében, a pusztán fogalmi érték kifejezésére pedig a névszó a legalkalmasabb.” (PAPP i. m. 16). — A (wundti meghatározás értelmében) zárt predikatív szókapcsolat a nyitott (attributív) szókapcsolathoz közelít, melyben ismét szerepet kapnak a nyílt asszociációs kapcsolatok (vö. PAPP i. m. 19). Tételünket így csak megismételhetjük: a nyelvi kifejezés a gondolkodás fejlettebb fokán egy korábbi állapothoz tér vissza.

5. A) Természetesen a fogalmi jelentéstartalom eluralkodása a próza költői hangoltságának csak a kezdetét jelenti. A nominális stílus „mondattani szempontú tüzetesebb” vizsgálatát legutóbb BEKE JÓZSEF végezte el (Az állítmány stilisztikájához: Nyr. XCVI, 50—63). Munkájában a névszói állítmány mint szókép is szerepel, mely „leginkább szimbólum . . ., de gyakran metafora” (i. m. 58). A nominális stílus forrása, a névszói állítmányú mondat valóban szimbolikus, metaforikus, és elsősorban a költészet szintetikus nyelvében kap megkülönböztető szerepet. De már HERCZEG is leszögezi, hogy „a nominális stílusnak csupán alapja az ige nélküli keret és lehetőség ahhoz, hogy a kapcsolódás nélküli nominális elemek egyáltalán megjelenhessenek” (Nyr. LXXX, 44; továbbá: FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC, A magyar stilisztika vázlat. Bp., 1971. 242). Az inkább részletező, kifejtő próza nagyobb, összefüggő egységei csak egyes láncszemként használják a nominális mondatot, így az általunk említett metonimikus jellegbe, mely a hiányos mondatokkal tovább tördeli, aprózza az egészet, mint a rész megjelenítője a metafora és a szimbólum is beépülhet. A költőiség szembenülőbb jelenlétét éppen ezek a nominális stílushoz társuló metaforák, szimbólumok adják. Szép példája ennek az alábbi Babits-idézet, ahol a hangulati összkép expresszivitását nagymértékben fokozzák a szóképből álló részek: „*Kába, sörös fejek, pletykától részeg nyelv,*

a sörkorcsolya sós ízével, szálas szivarfelhők a vasárnap-déli napfény sugárkódében gomolyogva, friss sürgés a konyhában és előrevetett események izgatott képe a lelkekben, félbs vagy ígérő, hazárd csábításokkal — s mindezek között a mosolygó férfi, akitől minden függ, nyugodtan, annyi gyűlölet és bizalom árjában . . .” (Babits i. m. 306.) A nominális mondat tehát nem azonos a nominális stílussal, de része annak még akkor is, ha az eltávolodott pólusok csak a grammatikai sík fölött érintkeznek. Justh következő szövegrészletében például a mondatból kiszakadt s a hasonlót tartalmazó nominális részek teljes metaforát alkotnak azzal a mondatrészszel, amelyre vonatkoznak: „Nem szeretheted *benne* az asszonyt, mert hiszen épp az hiányzik belőle. *Czifra báb, ragyogó tollú arany madár . . .*” (I. m. 203.) Ezt azért kell határozottan kijelentenünk, mert korábbi megállapításunk csak így nincs ellentétben azzal, hogy a nominális mondat „a metafora egy fajtája” (vö. HADROVICS i. m. 53). (Ugyanakkor a nominalitás és a szimbolika kapcsolatánál az értékelés és érzelemnyilvánítás esetén lényeges az azonosítás egyik oldalának szimbólum-funkciója, s az, hogy „a szimbolikának csak a konkrét és absztrakt sík közötti közlekedésben lehet szerepe . . .”: (HADROVICS i. m. 55, 56.)

B) Eddigi példáinkból talán kitűnik, hogy mind a korábban részletezett viszonyítás típusai, mind a költőiség különböző mértéke alapján szétválaszthatók az impresszionista ábrázolás árnyalatai s a nominális stílus egyes szólamai, melyek közül az egyik, ha a nominalitás keretében fölerősödik, reprezentálhat valamely stílusirányt.

6. A) Közvetve vagy közvetlenül a fentebb vázolt metonimikus jelleg munkál az egymással transzformációs viszonyban levő, de stilisztikailag nem ekvivalens nominális kategóriák (elvont és konkrét főnév; főnévi igenév és elvont főnév) állítmányi használatakor. Idézett művében HADROVICS is foglalkozik a nominális mondatnak más kifejezőmódokkal való érintkezésével. Számunkra ezek közül „a nominális mondatban kifejeződő azonosítás” és a részt kiemelő „azonosító birtokviszony” rokonsága a lényeges (vö. i. m. 59).

B) A szemantikai sík „tágulása” során újabb állomás az absztraktum helyébe lépő mondat értékű konkrét főnév. Ebből a szempontból talán figyelemre méltó az érintkezésen alapuló névátvitelnek az a módja, „melyben a tárgy vagy eszköz nevével azt a munkát nevezzük meg, melyet vele végzünk” (vö. CSÚRY BÁLINT, Érintkezésen alapuló névátvitel. Bp., 1929. 12), mivel ez a típus még konkrét főnévnek és absztraktumnak egymásból levezethető váltakozása. „A 'fonást' — írja CSÚRY (i. m. 12) — a fonóeszköz nevével jelöli meg a következő népdal: »Nem messze van ide Muzsaj; Kell a kutyának a *guzsaly*; Sem a *guzsaly* sem az *orsó*, csak a kis pálinkás korsó«” (uo. 12). A későbbiek során az összefüggés fellazul, a transzformáció grammatikailag kizárt. Továbbá az igéből képzett elvont főnév esetén az alapszó jelentése még világos, például: „Lenn végre kocsirobogás” (Justh i. m. 215), míg a konkrét főnévnél már „nincs olyan alapige . . . , amelyet beburkol . . . ; el kell fogadnunk a szemantikai tapadást” (vö. HERCZEG: Nyr. XCV, 422). Természetesen a konkrét főnév önállósulása több lépcsőfokon keresztül valósul meg. Kezdetben még eleme a szétfeszített predikatív viszonyznak, később — függetlenül — e viszonyt önmagában szervezi újra.

a) A kiegészítések, hozzátoldások az előző mondat valamely önállósult mondatrészei: α) A l a n y o k: „Túl keréknyomok haladtak a porban. *Egy ökrösszekér. Egy keskeny iparvágány. A téglagyár kerítése, színes téglákból kirakott betűk cégérével.*” (Babits i. m. 210.) — β) T á r g y a k: „Kapsz mindent, a

mit szemed, szád kíván. *Paraszt szívet, meg paraszt konyhát . . .*” (Justh i. m. 217). — γ) H a t á r o z ó k: „Ott vonultak fel mind, egymás mellett, tarka, veres-hajtokás barna ruháikban. *Csillogva, villogva a tavaszi napfényél.*” (Uo. 40.)

b) A hozzátoldás az előző mondatból levonható megállapítást, következtetést tartalmazza (vö. HADROVICS i. m. 52): „— Nini és mégis van valami az arcán a kanczellárból. *Az a gömbölyű váll s a szép lágy — csokolásra termett ajkak.*” (Justh i. m. 24.)

e) Végül a konkrét főnév teljesen elszakad az öt előző alany—állítmányi kapcsolattól: „. . . öcsce — a cigányok grófja — a végtelen zenetehetséggel megáldott Lőrincz, meg primázik. *A lassú, bánatos nóták, utána a friss, felhangzó patogó csárdás . . .*” (Justh i. m. 14—5.)

D) „A főnévi igenévvel történő szerkesztésmód nem ritkán ugyanolyan stiláris hatást kelt, mint a tiszta nominális szerkezetek” (vö. FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI i. m. 205). A transzformációs lehetőség és a tiszta nominális szerkezetekkel való ekvivalencia itt szélesebb körű. Esetenként ugyanis nemcsak a főnévi igenév alakítható át *-ás/-és, -sá/-ség* képzős főnévvé, hanem e főnév, sőt gyakran a jelzővel helyettesíthető birtokos főnév + elvont főnév kapcsolata is főnévi igenévvé.

a) Az „Ó Istenem! *Sietni* aztán — találkára” típusú Babits-mondatba (vö. i. m. 203) a *sietés* főnév értelmi zavar nélkül behelyettesíthető.

b) Következő idézetünkben viszont az elvont főnév helyett állhatna főnévi igenév: „Artur lovag házából tivornya zaja hallatszott, döngött a hordó, céda lányok sikoja, duzzadt potrohok nevető *rengése.*” (Babits Mihály, Karácsonyi Madonna. A Gólyakalifa Regény és néhány novella. Bp., 1868. 245.) Babits ezt ekképp is írhatta volna: *Artur lovag házából tivornya zaját lehetett hallani, céda lányokat sikoltani, nevető potrohokat rengeni.* Más kérdés az, hogy a *duzzadt potrohok nevető rengése* metonímia egyben birtokos főnév + elvont főnévi alaptagú jelentéseltolódásos jelzős szintagma kapcsolata, melynek a *rengő potrohok nevetése* lenne a hangsúlytalanabb változata. A főnévi igenév tehát szemantikailag esetenként ekvivalens az elvont főnévvel, grammatikailag azonban nem, mivel az igenév még bővíthető tárggyal és határozóval.¹ Használatát ezért grammatikai természete (kényszer!), s az előbb említett szemantikai azonosság egyaránt indokolhatja.

7. „Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban” című tanulmányában ELEKFI LÁSZLÓ rámutat, hogy „minden racionális tagolású mondat átalakítható emocionális tagolású mondatá anélkül, hogy a mondani-való lényege megváltozna. Ami megváltozik, az nem logikum, hanem stilisztikum . . .” (NyK. LXVI, 339—40). Ha a nominális elemeket, szintagmákat propozitumnak tekintjük, akkor példánk többsége úgynevezett racionális tagolású mondat, melyekben az előbb tárgyalt kategóriák változása a stilisztikumot, míg az elrendezés — a szekundér közleményre, a hírértékre eső nyomaték által — a logikumot is korrigálja: vö. korábbi mondatainkkal, valamint: „Gyula bátyám kétségkívül igen mélyen alszik . . . *nyugodt ember . . . jó*

¹ „Kivételesen cselekvést jelentő elvont főnévhez is kapcsolható tárgy”, s a határozóknak egyik, gyakoribb típusa (vö. BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ, A mai magyar nyelv. Bp., 1971. 270, 285). Főnévi igenév és nomen actionis hasonló természetére más példát is idézhetünk: így pl. a *hogy* kötőszós mellékmondatok igei állítmányának a főmondatba való visszahelyettesítését (vö. BERRÁR i. m. 151).

lelkiismeret . . .” (Babits i. m. 281); „Egyszerre megállt, érezte, hogy mégis be kell menni, *beszélni Ilonával, tenni valamit, cselekedni!* így nem lehet tovább!” (uo. 195); „Csönd volt, a felesége már fölkel, mindig korán szokott feküdni és korán kelni, *gondos háziasszony*” (uo. 258).

8. Végezetül hozzáfűzzük: „. . . költői nyelvünknek a prózanyelvvvel szembeni viszonylagos fejlettsége magyarázza (egyebek mellett), hogy prózánk a külföldi próza irányzatai, alkotásai közül a *romantikus* fogantatásúakra hangolódik rá a legkönnyebben: képekre, poétikumokra könnyebben tehát, mint fogalmi, tartalmi tisztaságra, határozottságra” (vö. MARTINKÓ ANDRÁS, *A modern magyar széppróza-stílus első évtizede (1838–1848). Mesterség és alkotás.* Bp., 1972. 408). A líraiság — a fellazulás egyik kiváltója — már a prózakiképződés bölcsőjénél jelen van, joggal mondhatjuk tehát, hogy század eleji prózánk visszaköltőisedett. (A predikatív szerkezet logikai típusa s ez utóbbi megállapítás között az összefüggés reális.) S e szubjektívizálódás nemcsak spontán, a kor által sugallt vagy a divattól ösztönzött, hanem határozottan megfogalmazott és óhajtott program is (vö. Németh László szavaival. Idézi TAXNER-TÓTH ERNŐ, Tamási Áron. Bp., 1973. 32). A szubjektív hang — jegyzi meg ZOLNAI BÉLA is (vö. *Nyelv és stílus.* Bp., 1957. 195) — irodalmunkban „még az úgynevezett objektív műfajok hideg kérgéin is áttör”. A több szólamú nominális stílus többek között ezért tükrözi, tükrözheti a „*fin de siècle*” és a századelő hangulatát, törekvéseit, hiszen a Keletről érkező feleslegesség-tudat a dezillúzióval ölelkezve nyelvileg is eredményezhette egy „*ősibb*”, harmonikusabb állapot visszaállítását, és a kifejezésen, az eszmevilág minden összetevőjével mindenkor ott a tartalom bélyege.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

K I S E B B K Ö Z L E M É N Y E K

Hangrendi kivételek értelemmegkülönböztető színeváltozásáról

A magyar nyelv hangrendi törvényén olyan fonotaktikai szabályt (a fonémasornak a szóhatárjegyek közötti lehetséges felépítésére vonatkozó előírást) értünk, amely szerint — SZÉPE GYÖRGY megfogalmazásában (Vegyes magánhangzóú szavaink illeszkedésének kérdéséhez: *NytudÉrt.* 17. sz. 107) — „. . . az egyszerű magyar szavakban eredetileg vagy csak magas (palatalis) vagy csak mély (velaris) magánhangzók fordulnak elő”. A törvény *n e m é r v é n y e s ü l* így az összetett szavak egy jelentős csoportjában, ha ugyanis az összetétel tagjai a nyelvhasználat élő elemei (pl. *örangyal*, *lőfő* stb.), valamint az újabb keletű jövevényekben (*valór*, *miniatúr* stb.). Bizonyos morfológiai egységek *k i v é t e l n e k* minősülnek, részben abban az értelemben, hogy érzéketlenek annak a fonémasornak a hangrendi viszonyaival szemben, amelyhez két szóhatár között csatlakoznak (ilyen a *-kor* egyalakú rag, vö. *ötkor*), vagy oly módon, hogy ellentétes hangrendű formánsokkal bővülnek (*ír*, *nyíl*, *derék* stb.). A kivételeknek a hangrend törvénye szerinti használata hibának minősül (így pl. *zsríben*).

Azok az esetek, amelyekben az említett *k i v é t e l e k* a *h a n g r e n d t e k i n t e t é b e n* mégis *m i n t s z a b á l y o s* alakok jelennek meg, két, a nyelvhasználatra vonatkozó elméleti megállapítással állnak összefüggésben.

A *v e z e t é k n e v e k* egy része eredetileg közszó, s a közsavak egy hányada használatos vezetéknevként (*szabó*, *nagy*, *égető* és így tovább). A mindennapi nyelvhasználat szempontjából ugyanannak a hangsornak kétféle alkalmazása között a különb-

séget a szó jelentése és értelme közötti eltérésben kell keresnünk. Arról van szó, hogy a szó jelentése bizonyos tulajdonságok összességét tartalmazza, amelynek rendszerint valamilyen jeltárgy felel meg (vö. *alma*, *szabadság* stb.), ez azonban nem szükségszerű (vö. *kentaúr*, *sellő* stb.). Értelmet a jelentés mindig a kontextusban kap (így: *A beteg nyugtalanul töltötte az éjszakát* mondatnak az alánya csak a kontextusba beavatottak számára nyer értelmet, vonatkozik konkrét jeltárgyra; értelem és jelentés viszonyára l.: G. FREGE, *Über Sinn und Bedeutung*; Zeitschrift f. Philosophie u. philosophische Kritik. Neue Folge C, 25—50; B. RUSSELL, *On denoting*; Logic and knowledge [szerk. B. RUSSELL] London, 1956.).

Köszszavak vezetéknevi használatakor a szó jelentés kiiktatódik, a közszó jelentését hordozó fonémásor és a személy, akinek a nevét éppen említjük, tehát a jeltárgy közvetlen kapcsolatba kerül, jelölő és jelölt mintegy rövidre vannak zárva, a szó jelentésének megkerülésével. Ilyen esetekben a közszó hangszerkezete sajátos változáson esik át: a *Kerek* vezetéknevű tárgyragos alakja *Keréket* lesz a közszó *kereket* formával ellentétben, a *Derék* vezetéknevi társhatározós alakja *Derékkal*, a közszó *derékkal* szemben, vagyis egyszersmind megszűnik hangrendi kivétel lenni.

Másik kivételes esetben a kontextusvariancia teszi lehetővé a hangrendi visszaváltoztatás, tehát a *nyílnék*, *deréket* stb. formációk szabályos voltának elismerését, nevezetesen a szó úgynevezett metanyelvi használatában. (Nyelvi jeleknek a metanyelvi használatára vonatkozó koncepcióját a lengyel filozófiai iskola alkotta meg. Lényege az emberi nyelvnek az a sajátossága, hogy lehetőség van a szavakról beszélni, azaz egy szimbólumrendszer elemei képezhetik önmaguk tárgyát; vö.: A. SCHAFF, *Bevezetés a szemantikába*. Bp., 1967. 76 k. Az adottságot megkísérelték az emberi nyelv specifikumaként felfogni; l.: J. GREENBERG, *Review of „A course in modern linguistics” by Hockett, C. F.*; Amer. Anthropol. LXIII, 1140—5; újabb tapasztalatok azt sejtetik azonban, hogy nem sui generis tényező; vö.: H. HÖRMANN, *Psycholinguistics*. Berlin—Heidelberg—New York, 1971. 25.) Nyelvészek számára közös dolog valamely szóról mint hangsorról beszélni, ami által a szójelentést hordozó hangsor sajátos szerepet kap környezetében: értelme maga az a fonémásor, amely rendszeren a szónak megfelelő jelentést denotálja. Ez esetben azonban a jelentés nem foglaltatik benne a hangsorban, mert a szónak nincs szerepe az azt magában foglaló mondat grammatikai szövetében. Megint csak azt mondhatjuk, hogy hangalak és értelem a jelentés kiiktatásával lép kapcsolatba.

Mivel a közszó jelentés kiiktatása az egyetlen közös elem az említett esetekben, és minthogy — másfelől — a hangrendi színváltozás is csak e két speciális alakzatban lép föl, a közszó jelentésnek az eltűnését a hangrendi jelenségek aként kell felfognunk.

A hangrendi kivételek viselkedése nem állandó, a nyelv történeti szférájában sem az (vö. a *sír* főnév korábbi magas, mai mély hangrendű voltát). Ugyanez áll a mai nyelvállapotban a *férfi* szó használatának vonatkozásában is (*férfi* *~ férfinek*). Ott viszont, ahol a szó alapjelentése elrejtőzik az aktuális nyelvhasználatban, tehát a vezetéknevi alkalmazás terén, illetőleg a metanyelv felhőregióiban, minden szó elveszíti alakiségének morfológiai esetlegességeit, s valamiféle transzcendált állandóságot teremt meg.

Azt jelenti-e mindez, hogy létezik egy elvont, speciálisan szabályozott nyelvhasználati szféra, amelyben a hangrend törvénye monopolisztikus hatalmú, kizárólagos és kivétel nélküli? Aligha, hiszen a metanyelvi jelenségek elgondolhatatlanok a közvetlenül alkalmazott nyelvi jelek nélkül (azok a mondatok, amelyeknek tárgya egy szó, hangalak, szükségképpen közvetlen nyelvi jelek, nem metanyelvi, vagyis a metanyelvi használat nem kerülheti el a direkt nyelvtét).

Ha másrészt mégis léteznek a kivételekként nem szabályos hangrendi formációknak a kivétel alóli kivételként szabályos alakváltozatai (mint „*derék*”-ben), önkéntelenül fölvetődik a kérdés, nem kell-e a hangrend törvényének megfogalmazását megváltoztatni. Nem tudom, valóban szükséges-e. Bizonyos azonban, hogy valamilyen formában említést mindenképp tenni kell róluk.

SZENDE TAMÁS

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalékok a *zaklat* és a *zakatol* kapcsolatához. KISS JENŐ szómagyarázatában (MNy. LXIX, 348—51) a *zaklat* igét abból a hangutánzó tőből származtatja, melyből a *zakatol* is ered; azon feltevés alapján, hogy a *zaklat* '(állatok) üz, hajt' jelentése voltaképp hangos tevékenységet jelöl, s így a *zaklat* eredeti jelentése 'zajt kelt, dörömböl, kiabál' lehetett, melyből azután az 'üz, zavar, nyugtalanít' jelentés fejlődött. Említést tesz a szó „gyér szótörténetéről” is. Ciksemben a *zaklat* és *zakatol* e gyér szótörténetét kívánom adataimmal kiegészíteni. Előre bocsátom, hogy bár e régi adatok a *zaklat* és a *zakatol* összefüggését igazolják, tükrükben a kiinduló jelentést más irányban kell keresnünk.

KISS JENŐ maga is közli a *zaklat* NySz.-beli jelentései közt a 'torqueo', azaz 'kínoz, gyötör' jelentést. CzF.-nál is megtalálható az 'erőszakosan gyötör' jelentés. Adataimban ez a jelentés a legkonkrétabban jelentkezik: 1664: „azt rettenetesül megverte, *zaklatta*” (Gazdtört. Szemle X, 241); 1711: „utamban a köszvény *megzaklatta* kezemet” (Rákóczi: Lev. VI, 661); 1750: „torqueo: teker, kénoz, *zaklat*, fitat, hóhérol” (WAGNER, Phras. 1200); 1750: „[a boszorkány] elő fogta a két kotlós tyukot, azokat *zaklatta*, *zakurálta* és . . . hánta vetette fel s alá” (SCHRAM, Boszorkányperek I, 292: Csongrád m.). A NySz. több adatában is a 'kínoz, gyötör' jelentést találjuk: „ottan (a pokolban) bűnösöket *zaklassatok* kínban” (Zrínyi II, 86) 'gyötörjetek'; „a szent atiaknak könyueket buiátok, *zaklattiátok*” (Bal: CsIsk. 399) 'gyötritek' (gúnyosan a protestáns prédikátorokról). Még a CzF. *megzaklatni a lovakat* kapcsolatában is érződik a 'meggyötérés, meghajszolás'.

Úgy gondolom, hogy a ma már elavultnak tekinthető konkrét 'kínoz' jelentést, melyet az ugyanazon tövű *zakurál* igénél is láttunk (vö. Kiss: i. h. 349), korábbiak és eredetibbnek kell tartanunk, mint a mai 'alkalmatlankodik' jelentést, mely a korábbi-ból melioráció útján keletkezett. A 'zavar, kerget' jelentés hasonlóképpen fejlődhetett a régi *elzaklat*, *kizaklat* 'zaklatással elüz' (NySz.) igékből.

Egy 1658-as adatban különös jelentése van a *zaklatás*-nak: „Sok jó akarattal és *zaklatással* volt nekie, mely jó akaratjáért és *fáradtságáért* . . .” (ErdMuz. XIV, 374). A *zaklatás* itt a *fáradozás* szinonimája, jelentése nyilván visszaható ('gyötörődés?').

Sokkal kisebb a valószínűsége a régiségben a *zaklat* 'zajt üt, zörget' feltételezett jelentésének, a 'kiabál' pedig teljesen hiányzik. Mindössze a KISS közölte 1617-beli „*zaklatnák meg* jobban a pad alját, talám megmutatná magát sz. Tamás” (NySz.) enged ilyen jelentésre következtetni. Bár én inkább a 'ver, piszkál' jelentést tartom itt valószínűnek. Maga az idézett hely talán azzal a régi közmondással áll kapcsolatban, mely szerint „az hivatlan vendéget az pad alatt szokták vetni” (1657: TörtTár XV, Vitnyédi I. Lev. 76). 'Ver' jelentésű lehet egy jóval későbbi, 1784-beli adat is: „dobot csináltanak cseberből, azoknak fenekét éjfélkorig *zaklatták*” (MonIrók, XXXVIII, 652). Mivel azonban itt erős felindulásban írt sorokról van szó (az erdélyi román felkelésről), amelynek következtében a levélíró a szimpla *ver* szó helyett az erősebb *zaklat* igét használja, feltehetjük, hogy a *zaklat* jelentése itt is inkább 'gyötör, kínoz'.

Ugyanakkor a *zakatol* szónak is volt régen 'zaklat' jelentése. Még ma is megtaláljuk e jelentést a *zakatál* 'zakatol; zaklat' (MTsz.) változatnál. A SzófSz. 1784-es (SzD.) adatánál régebbi példámban csak 'zaklat, gyötör' e szó jelentése: 1737: „vágó marháért rutul *szakatollyák* a falut” (MonIrók XXXVII, 233). Az *sz-es* szókezdésre KISS is idézett egy példát: *felszuklat* 'felzavar' (MTsz.). Még érdekesebb, ha nem sajtóhiba, egy 1630-ból való adat: „De azután jobban megkémleltem ott az állapotot, s hinnen Istent, hogy alkalmasint *mezzakabolhatjuk* [! valószínűleg téves olvasat *mezzakolat-hatjuk* helyett, bár lehet *meggakabol* 'megver' is!] őket [a törököket], csak megtérhesse nek az mostani utakból az végbeliek” (Jedlicska Pál: Pálffy család oklevéltárához. Bp., 1910. 84). Az „alkalmasint *mezzakolat-hatjuk*” nyilván a. m. 'jól mezzakolathatjuk, megkergethetjük' őket.

A *zaklat*, *zakurál* és a *zakatol* azonos tövüknél és azonos jelentésüknél fogva kétségtelenül összefüggnek, azonban legrégebb jelentésük aligha zajkeltés. Mind a három igének régi jelentése 'kínoz, gyötör'. A *zakurál* képzésmódjára vonatkozólag vö. *zohorál* ~ *zohotál* 'zsémbel, dörmög' (SzamSz.).

2. A *zakatol* szócsaládjának tagjaiként említi KISS a *zakítál* 'zötyögtet; zakatolva összevissza hány' (OrmSz.), *zakog* 'zökög, zötyög, rázódik' (MTsz.) igéket. Ezek viszont jelentésüknél fogva bizonyára beletartoznak a *zökög* 'zötyög' (MTsz.) családjába is, s e *zökög* igének *zokog változatát is feltehetjük a *zökken* ~ R. *zokkant* (SzófSz.) párhuzam alapján. Ez végeredményben azonos a *zokog* 'schluchzen' igével, hiszen a *zokogás* rázkódó, lökésszerű sírás, német meghatározása is 'stossweise weinen' (Sprach-Brockhaus). A *zökög* töve is él nyelvünkben: *zök* 'lök' (MTsz.). E *zök* igéből ered a *zökcööl > *zöcsköl*, melyre 1734-ből van adatom: „igen megh nyomták s *zötskölték*, úgy hogy nem is köpi ki [értsd: heveri ki, vö. "amennyi nyomorusságokon ment által, *holtig ki sem köpi*": SCHRAMM, Boszorkánypercek I, 244: Csongrád m. 1734.] az eő nyomásokat” (uo. I, 242). Az illetőt a boszorkányok „zöcskölték meg” ilyen súlyosan, ami arra mutat, hogy a *zöcskölés*nek itt 'gyötres, összetörés' a jelentése. A *zök* ige *zök* ~ *zuk* változatából származik az ormánsági *kizucskál* 'kizöcsköl' (Kórógy: MNyj. XIV, 106), eredetileg *kizukcsál. A *zakatol* mai jelentése a *zök* ~ *zök* tő hatását mutatja: 'lökésszerű zajokat ad'.

Amennyiben a *zak-*, *zok-*, *zök-*, *zuk-* (ez utóbbira vö. *szuklat*, *zucskál*) egyazon hangutánzó-hangfestő tő származékai (melyben törvényszerűleg a mássalhangzók dominálnak), akkor itt nyilván egy 'lök, ráz' jelentésből kell kiindulnunk, melyből egy 'gyötör, kínoz' jelentésfejlődés elképzelhető; az átmenetet a boszorkányi „zöcskölés” jól mutatná. A 'lök' jelentés érezhető a *zaklalódik* (a disznó a hidasban az ajtón, mikor éhes) igén (MTsz.) is, mely eszerint annyi mint 'lökdösődik, taszigálódik' (az ajtón). A *zaklalódik* viszont a *zaklat* édestestvére.

Zivatar. A *zivatar* szó eredete a SzófSz. szerint ismeretlen. Véleményem szerint a *zivatar* hangutánzó tőből származó, ugyanolyan képzésű szó, mint a *süheder* 'vihar' (OrmSz.). Ez utóbbi a *suh-*, *sih-* (*süh-*), a *suhogás* hangját megjelenítő tő származéka; a záporosó ugyanis *suhog*, vö. *suhé* 'suhogó eső' (MTsz.). Hasonló származású a *suttyor* 'záporosó' (MNy. XXXI, 197), a *suttyant* (MTsz.), *sittyent* (NyK. XXXI, 416) 'suhint' *sutty-* (*sitty-*) tövéből.

A *suh-*, *sih-* tőnek pontosan megfelel a *zuh-*, *zih-*, hasonlóképp hangutánzó tő, vö. „ugy lázczott mintha fejésnek a *suhajja* lett volna” (SCHRAMM, Boszorkánypercek II, 246) ~ „fejés *zuhaja*” (uo. 247) 'fejés *suhogása*'; *suhé* ~ *zuhé* 'zuhogó eső'. A *zuh-* tőből származik a *zuhog* ('zihál' jelentésben is, vö. 1739: „nagy *zuhogással* s pihegéssel mondá ezen szókat: enye be el fáradtam”: SCHRAMM i. m. I, 250); *zuhaj* 'fregor, strepitus' (NySz.); *zuhancs* 'zuhogó eső'; *zuhatar* 'szélvész, zivatar' (NySz.; SzamSz.); *zuhatag* 'zivatar' is

(MTsz.; Nyr. XXVII, 286: Zilah); *zuhol*, *zuhál* 'elpáhol' (NyF. LVII, 44; NyF. XXXIV, 39; vö. *suhod* 'ua.');

a *zih-* tőből a *zihál*; *ziher* 'zivatar' (MNny. III, 400: Nagyváty); *ziheter* 'vihar' (Nyr. XXVII, 286: Baranyaózd); *zihar* (MTsz.: Székelyföld); *zirhatag* 'zivatar' (Nyr. VIII, 230) szavak erednek. Az utóbbi *r* hangjára vonatkozólag vö. *tohonya* ~ *torhonya* 'idomtalan nagy, elhízott' (Nyr. XIX, 576), *csőcselék* ~ *tsüirtselék* (1793, Gubernitz A.: Franciaország tört. 109), de hatással lehetett rá a *zér-zúr* 'zivatar' (SIMAI, VSzót.), *zir-zúr* idő (Nyr. IV, 275) is. A *zuhatar* ~ *zuhatag* párhuzamra vö. *csihatar* ~ *csihatag* 'fattyúvessző' (MTsz.; KASSAI, Szókönyv V, 185), a *csihar* 'ua.' (MTsz.; Nyr. XXXV, 433) tövéből.

A *zuhatar* szónak a NySz. adatainál vannak régebbi előfordulásai: 1671–1672: „Akik a' kősziklán palotát csinálnak, | Nem árt az *zuhatar* lelki szép házoknak” (IrtK. XXVI, 213); 1687: „rettenetes szélvész, eső, *zuhatar* támadá” (TörtT. 1909: 113); 1708: „*zuhatarral* való jégeső” (Nyr. XXVIII, 123).

A *zuh-*, *zih-* hangutánzó tő variánsa a *zuv-*, *ziv-* tő; intervokális helyzetben ugyanis a *h* váltakozhat *v*-vel (*áhit* ~ *ávít*, *csihatag* ~ *csivatag* stb.). A *zuv-*, *ziv-* tőből ered a szamosháti *zuar* ~ *zivar* (SzamSz.; MNy. XXIV, 218), s a *zivar* nyújtott formája a *zivatar* (l. előbb *ziher* ~ *ziheter*, *csihar* ~ *csihatar*). A *zivatar* a *zuhatar*-hoz hasonlóan régen szélvészt is jelentett, helyesebben a szélnek erős zúgását, fergetegét: 1659: „Az éjszakai szélnek olly rettenetes *zivatar*a, kegyetlenkedése alatt, hogy a bihari náddal, gyékénnyel kötött s szalmával fedett házaknak pernyéit . . . mint polyvázó havat nagy sűrűséggel úgy hozná be . . . a város piacára” (Szalárdi: Siralmas krónika. Pest, 1853. 295). A *zivatar* jelző is lehet: „*zivatar* szélvészek” 'zúgó' (TudGyűjt. I, 34). Egy erdélyi alakváltozata *zévatar* (1804: IrtK. XXVII, 86), mely itt a csend ellentéte: „a ki a *zévatar* közül a maga csendes remete kunyhójába hív”. E *zivatar* 'fragor, strepitus', mint MA.-nál, ugyanaz, mint ugyanott a *zér-zúr*. KRESZNERICSNÉL van *hó zivatar* is (II, 342).

Az -*r* képző jellemző hangutánzó szavakra (l. előbb *suttyor*), a -*tar*, -*ter*; -*dar*, -*der* képzőbokor előfordul más szavakban is: *viher* (Nyr. XXVII, 286) ~ *viheder* (Nyr. XLVI, 191) ~ *vihadar* (Göcseji és Hetési Nyelvatlasz) ~ *vihatar* (Nyr. XIV, 43) 'vihar' (lehet ugyan, hogy e szavakra éppen a *zivatar* idézett alakváltozatai hatottak); *döher* ~ *döheder* 'kövér, nagy testű' (TESz., *döher* a.); vö. még: *suhotor* 'sietve jár, suhog', „csak úgy *suhotor* az utcán” (NyK. XXXI, 416: Halmágy).

BERNÁTH BÉLA

Hízelkedik. Ezt a szót a TESz. ismeretlen eredetűnek tartja. ECKHARDT Balassi összes verseinek és „Szép magyar komédiájá”-nak 1961-es, a Helikonnál megjelenő kiadásában, a „Jegyzetek”-ben a „Régi szavak és szólások” közt a *hízelkedik* szót is megadja, mégpedig 'hizlal' jelentésben. Így azonban Balassi szövegeiben sehol sincs meg, s a szó már nem szerepel az 1968-as Balassi-kötet jegyzetanyagában sem. A *hízelkedik*-re a költőnél két példát találunk, ebben azonban a jelentés már a mai: „Tudja ez világnak minden álnokságát, | Nem hiheti senki *hízelkedő* szavát,” (BÖM. I, 43); „Nints azert immar femmi remifigem kiuel czak tengethesem shitegesemis keseredet lelkemet söt búm kőniebsigire csak *hízelkedni*, sem tudok immar semminemő gondolat-tal magamnak” (Szép magyar komédia: IrtörtFüz. 25. sz. 60). A *hizlal*-t ugyancsak bizonyára a mai értelemben használja: „Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak. | Mert fáradság után füremedt tagokat | Szép harmatos fűvel *hizlalod* azokat,” (BÖM. I, 68). Utána lehetne nézni, megvan-e még ECKHARDT cédulaanyaga. Lehetséges, hogy a *hízelkedik*-nek egy nem a költőtől származó adata került tévesen a Helikon-kiadás kéziratába. Mindenesetre az ugor gyökerű *hizlal* és a *hízelkedik* etimológiai összekapcsolása szemantikailag kifogástalan konkrét → absztrakt jelentésfejlődés.

A két szó közös eredetét megerősítheti az, hogy a régiségben a *hizlal*-nak 'felüdit, felfrissít', a *hizodalom*-nak pedig 'pihenő hely' jelentése is volt. Ezekre a TESz. 1416 u./1466-ból, a MünchK.-ből hoz példát, és megjegyzi, hogy a jelentésetolódás „azon alapult, hogy a beteg, gyenge, lesóványodott ember hizása, kövéredése a jó egészségi állapot helyreállítását, a felüdültség, frissesség érzését vonja maga után”. E gondolatmenetet tovább folytatva: aki a másikat üdévé, frissé, pihentté akarja tenni, az kedveskedik, ha pedig a kedveskedésbe önző számítás vegyül, akkor *hizelkedik*. Ugyanígy lehetséges azonban a 'hizlal' és a 'kedveskedik, hizelkedik' közötti közvetlen jelentésfejlődés: aki élelemmel jól tart valakit, az kedveskedhet vagy hizelkedhet is neki. Erre egyik irodalmi példánkat Illésházy István „Forog a szerencse” című verséből hozzuk:

E' rosz csalárd világh ki merő hamisságh, engemet jay mint veszte,
Mint halat horogra, ugy csala sok búra *hizelkedő* beszéde,
Etkével táplála, melyben reyteve vala iszonyu csalárd mérge.

(RMKT. XVII. sz. I, 354.)

A másikat, illetve a másik kettőt pedig Enyedi György Kolozsvárt 1582-ben megjelent széphistóriájából, a „Gisquardus és Gismundá”-ból: „De ha tőlem te ezt nem kedveletted, / *Hízzék* gyomrod, teljék véremlen kedved. / . . . / Vérben telhetetlen, kegyetlen Venus! / *Hizelkedő* étked [!] mint szép madárhús,” (RMKT. VIII, 250–1).

A *hizelkedik* pejoratív jelentésárnyalata valószínűleg nem eredeti, a szóhangulat negatív irányban való eltolódása ismert jelentésváltozás-típus. Szavunkban tehát a nyelvtörténeti adatok és általános szemantikai megfontolások alapján a következő jelentésváltozást tehetjük fel: 'hizlal' → ('felüdit, felfrissít' →) 'kedveskedik' → 'hizeleg'. Megjegyezzük, hogy a *hizlal*-nak korábban 'bátorít, buzdít, bizik valamiben' értelme is volt (l. NySz.). A *hizik*-nak és a *hizeleg*-nek a mai nyelvben is van szinte teljesen egyező jelentése: *hizik* 2. Vki hizik valamitől '(siker, elismerés stb.) nagyon jól esik neki'; *hizeleg* 3. Vmi hizeleg a hiúságának vagy hizeleg neki 'jól esik neki' (ÉKSz.).

A *hizelkedik* még esetleg abból a *hi ~ *hiü tőből is jöhetne, amelyből a *hideg*, *hül*, *hüvös*, *hiedelem* stb. szavak származnak (vö. TESz.), ebben az esetben a *z* képző. A *hiedelem* eredeti, a XV. és XVI. század elejéről adatolható jelentései a következők: 1. 'felüdülés, enyhülés'; 2. 'árnyék'; 3. 'hüvösség'; 4. 'oltalom'; 5. 'bizodalom, remény' (TESz.). Ezt az etimológiai ötletet azonban az ismert nyelvi adatokkal kevésbé lehet megtámogatni.

Úgy gondoljuk, hogy a *hizelkedik*-ben a *hizik*, *hizlal* tövével megegyező *hiz*- (korábban *hiz*-, l. TESz.) tőhöz a *-kedik* képzőbokr járult, amely az *-l* műveltető képzőből és a *-kedik* visszaható képzőbokorból áll. A *-lkod*, *-lköd*, *-lked(ik)* képzős származékok jelentős része pejoratív színezetű (D. BARTHA, Szóképz. 61), ez a tény nyilván előmozdította, hogy szavunk rosszálló jelentésárnyalatot vegyen fel. A *hizelkedik*-nek a *hizik* családjával való összekapcsolása hangtanilag nem problémátlan, de megoldható. A *hizik* (*hizom*) és származékai ugyanis mind mély hangrendűek, bennük „az *i* korábbi veláris magánhangzóra (legvalószínűbben *i*-re) megy vissza” (MSzFgrE. 287). A *hizelkedik* magas hangrendűsége hangrendi átcapással, szóhasadással vagy nyelvjárási különfejlődéssel magyarázható.

Igénk eredetéről már SÁNDOR ISTVÁN hasonlóan vélekedett: „Honnan eredett legyen ezen szó: *hizelkedni*, nem bizonyos ugyan, de amint látfzik, egygykor ezekkel: *hizni* és *hizakodni* eggy gyökere vala.” (Sokféle X, 74; másképp KASSAI II, 421.)

A *hizeleg* nyelvújítási alkotás a *hizelkedik* igéből (TESz.). Egyébként a *-log*, *-leg*, *-lög* képzős igéink számottevő része ugyancsak pejoratív hangulatú (vö. VégSz.).

A. MOLNÁR FERENC

Teher. 1. A *teher* főnevet ismeretlen eredetű szavaink között tartja számon a szakirodalom (vö. NytudÉrt. 40. sz. 205). Magam — a *tenyér* szó eredetét vizsgálva — arra az eredményre jutottam, hogy a *teher* < *tereh* származékszó, végső fokon egy főnevesült melléknévi igenév, amelynek abszolút töve azonos a *tér* (~ *ter*) igével. Így — passzív igei töve alapján — a *terjed*, *terped*, *terebélyes* stb. szócsalád tagjai közé sorolandó (vö. Népr. és Nyelvtud. XII, 43–4). Ezt a korábbi megállapításomat fejtem ki az alábbiakban, és támasztom alá újabb adatokkal.

A *teher* szó eredetének korábbi megfjtési kísérleteit KNEZSA (NytudÉrt. 40. sz. 201–10) ismerteti, illetőleg cáfolja, elvetve a szónak mind az ugor, mind a szláv eredetét valló etimológiákat, mindkettőt elsősorban hangtani okokból.

Milyen meggondolás alapján vonhatjuk a *teher* < *tereh* főnevet a *ter-* fő származékai közé, és miért tekinthető főnevesült folyamatos melléknévi igenévként?

Egyrészt a szó régi vagy a nyelvjárásokból idézhető alakváltozatai sugallják az igetőre és igenévképzőre tagolást. Másrészt a mai köznyelvi és a nyelvjárásokbeli jelentések könnyen érthetők egy eredeti igenévi tartalomtól.

2. Vizsgáljuk meg először az alakváltozatokat! A NySz. (III, 503) a *teher* címszónál a következő formákat jegyzi fel: *tereh*, *terhe*, *terh*, *terhő*, *terő*. Első adatai MünchK.-ből valók. A *teher* címszó alatt idézett példából nem lehet visszakövetkeztetni a szó ragtalan-jeltelen főváltozatára a rajta található Px3Sg + acc. -t miatt: „Velðnc egnlðcke tðtted azokat, kic viseltúc napnac es heusegnece *terhét* (MünchK. 228)”¹ (NySz. III, 503). Összetételi utótagban azonban a *tereh* alakot is idézi ugyanebből a nyelvemlékből: „*szamár-teréh*². . . Iob volna ő neki, hogé ég zamar *tereh* kő köttetnece ő náka kőről es a tengerbe erzetnece (MünchK. 90)” (NySz. III, 504).

KÁROLY SÁNDOR (A Bécsi Kódex nyelvtana 112–3) nyomán már a BécsiK.-ből vitathatatlan adatokat kapunk mind a *tereh* főtőre, mind a *tereh* : *terh-* főváltakozásra: „Es èzt egèmbè pphetanac èzen latafa legen auag vetèl auag nèhèlfeé auag *tèreh* . . . : Simulque hoc attendendum, quia haec ipsa vel assumptio vel onus vel *pondus* prophetae sit visio” (BécsiK. 258); „èllèngegeknèc *tèrhe*: *pondus* hostium” (BécsiK. 259).

Összetételi előtagban a NySz. a következő kifejezésekben idézi a szót: *teherhordó*, *teherhordozó*, *teherviselő*, *teherviselés* (vö. NySz. I, 1489; III, 1202, 1204; jelentésüket a következőképpen adja meg: 'onera; Belastung'). Az alakváltozatok: *tereh-*, *terh-* > *ter-*, pl.: „*Tereh* hordozó őszvér” (PPI.); „*terh-hordozó*” (László Pál: Petrarcha a szerencséről 166, 176); „Az mecenzófiákat minden *ter-viselés*től, quártély-tartástul immunitáltam” (II. Rákóczi Ferenc Levéltára II, 465).

A nyelvjárási alakváltozatok a következők:³ *tereh* (Szabolcs–Szatmár m., Baranya m., Veszprém m., Beregszász); *terih* (az ÚMTSz. adata Debrecenből való; *terhe*, *terhő*, *terhi*, *terhi* alakokat is feljegyeztek a Nyelvatlasz több gyűjtőpontján); *teré* (Bács–Kiskun m.); *terő* (Baranya m., Csongrád m.); *teré* (Vas m.); *tere* (Vas m., Zala m., Veszprém m., Somogy m., Baranya m., Szabolcs–Szatmár m., Békés m., székely nyelvjárás); *teri* (Komárom m., Veszprém m., Vas m., Baranya m., Fejér m., Pest m., Bács–Kiskun m., Hajdú–Bihar m., Nagyszalonta); *terű* (Pozsony környéke; székely nyelvjárás); *terü* (Csallóköz, székely nyelvjárás, Hajdú–Bihar m.).

A felsoroltakon kívül *ter* alakot jegyeztek fel Nemesdosról és Somorjáról (mindkettő Pozsony m.), Kórógyról (Szlavónia); a Bodáról (Baranya m.) való *ter* adat *-be*

¹ A szám — szokatlanul — a VOLF-féle Nyelvemléktár I. kötetének lapszáma; a betűhív kiadásban a lelőhely: 25vb 12.

² Szerintem a címszó helyesen *szamár-teréh kő* volna, ezt mutatja a szótár latin és német értelmezése (*mola*; *Mühlstein*) és a latin szöveg is: „. . . bonum est ei magis, si circumdaretur *mola asinaria* collo eius et in mare mitteretur” (Márk IX, 41).

³ Az adatok a MNyA. és az ÚMTSz. gyűjtésével is ki vannak egészítve.

ragos volta miatt vitatható (*terbe*), lehet egy *terhbe* alak kiejtési változata is. A köznyelvben élő *teher* formának és a labializációt, esetleg emellett nyúlást is mutató *tehör*, *tehör* változatoknak előfordulási helyeit itt nem sorolom fel.

E nyelvjárási alakváltozatok egyike-másika a mai erdélyi magyar irodalom nyelvében is felbukkan: „Hogy is van az, hogy a rárakódott esztendő *terüje* alatt nemcsak érettebbé — akár bölcsébbé is —, de valamiként türelmetlenebbé is válik az ember . . .” (Veress Dániel: Közös égbolt alatt: Tiszatáj 1972. november, 26. évf. 22).

A bemutatott alakváltozatok egy részének megvan még az eredetibb, *h-t* is tartalmazó melléktöve, sok esetben azonban végbement már a kiegyenlítődes az újabb keletű főté javára.

A romániai magyar irodalom nyelvéből nemcsak a kiegyenlítődesre — mint az iménti idézet *terüje* szava mutatja —, hanem *terű*: *terh-* töváltakozásra is idézhetünk példát. Sütő András írja (Nagyenyei fügevirág: Kortárs 1973. augusztus, XVII. évf. 1274): „Sejteni vélem Nagyságos Fejedelemuram: a tudás, amit e falak — falaid — között ígérnek, nehéz *terű* lesz; egy és oszthatatlan. Másnak a vállára áthárítani nem lehet.” Ugyanebben az írásban a birtokos személyjeles alakok a *terh-* melléktövet mutatják: „. . . nagyságának és gondjának *terhét* . . .” (uo.); „Igaz, hogy *terheink* ettől meg nem könnyebbültek . . .” (i. m. 1275).

Szemplátomást két csoportot különböztethetünk meg a felsorolt alakváltozatok között. a) Az alakváltozat a szótári töben az eredeti hangállapotot mutatja. A szóvég ezeknél háromféle: *r* + rövid magánhangzó + *h*: *tereh*, *terüh*, *terih* (melléktö: *terh-*) | *r* + *h*: *terh* | *r* + 0: *ter*. (Megjegyzendő, hogy a harmadik változat olyan összetett szók előtagja a NySz. példáiiban, amelyeknek utótagja mássalhangzóval kezdődik. A MNyA. és az ÚMTsz. önálló alakváltozatként is adatolja.) — b) A másik típus jellemzője, hogy minden alakváltozat magánhangzóra végződik. Ezeknél a szóvég négyféle lehet: *r* + *h* + rövid magánhangzó: *terhe*, *terhē*, *terhi*, *terhü* | *r* + *h* + hosszú magánhangzó: *terhō* | *r* + rövid magánhangzó: *tere*, *terē*, *teri*, *terü* | *r* + hosszú magánhangzó: *terō*, *terū* (lehet *terh-* melléktöve).

3. Közismert mármint a folyamatos melléknévi igenév alaki fejlődése (vö. D. BARTHA, Szóképz. 95—6), nyelvemlékes adatokból nyomon követhető a változás menete (pl. TA. *meneh*; *-mene-* (OklSz. 640); *menew* (uo.); *menu* (uo.) ~ *menō*). A képző a mainál zártabb alakban is megjelenik egyes nyelvjárásokban, sőt a köznyelvben is (vö. D. BARTHA i. h.), főként olyan esetekben, amikor az igenév főnevesül: *aszú* (TESz. I, 191), *ágyú* (TESz. I, 108; MÉSZÖLY: NNyV. III, 161—83; ÓmSzöv. 70—3), *fúrú* (pl. SzegSz. I, 480), *söprű* (pl. SzegSz. II, 400), *tű* (SzófSz. 321); esetleg melléknévvé válik, mint a *hű* szó (TESz. II, 177—8). Illabialis *-áj-é* és belőle rövidült *-aj-e* változatra is van példa: *hinta* (TESz. II, 115); *szüle* (TESz. II, 164: utalásként a *hulla* címszóban).

A fentebb bemutatott variánsok alapján azt tapasztaljuk, hogy a *teher* főnév alakváltozatai a folyamatos melléknévi igenévképző minden várható fejlődési fázisát, illetőleg variánsát adatolják, s a fejlődési sort így állíthatjuk össze: *tereh* > *teré* (> *terē* > *terē* ~ *teri*) ~ *terō* > *terū* > *terü*. Meggyőződésem szerint a régi és nyelvjárási *tereh* ugyanúgy az igenévképző mássalhangzóalakját őrzi, mint az *éh* szó (vö. NYÍRI ANTAL, Az *-ó*, *-ō* képzős igenevek történetéhez: Népr. és Nyelvtud. IX, 31; a TESz. I, 728 is megemlíti ezt a lehetőséget). A *tereh* szóvégi *h*-jának χ előzménye is ezt igazolja. A χ meglétének kétségtelen bizonyítéka az, hogy a magyarból a szlovákba átkerült szó *ch-t* mutat a magyar *h* helyén (magyar *terh* > szlovák *ťarcha*). KNEIÉSA (NyttudÉrt. 40. sz. 204) a következőket mondja: „A szlovák *ch* a magyar *h* helyén . . . azt bizonyítja, hogy az átvétel még a magyar χ > *h* változás előtt történt.” Ebből az is kiderül, hogy a XIII. század közepéig *terex*, *terx-* alakja volt szavunknak. Ez a tény is támogatja a fenti, igenévképzős magyarázatot.

4. A *teher* szónak az igenévképző leegyszerűsített alak fejlődésébe bele nem illő alakváltozatait a következőképpen lehet megmagyarázni. A köznyelvi *teher* alak meta-tézissel keletkezett (vö. TESz. II, 424; BÁRCZI, Szótöv. 31); a *teher* alak KNEIÉZSA (MNy. LX, 313) szerint SZD.²-ban fordul elő először. A *tehőr* a hangsúlytalan szótag magánhangzójának labializációjával keletkezett, a *tehőr* pedig ebből az *r* nyújtó hatására jött létre. A NySz.-ban meglevő vagy egyes nyelvjárásokból feljegyzett *terh* forma csak elvétve található főfőként, vagyis szabad morfémaként. Ez az alak a két nyílt szótagos tendencia érvényesülésének az eredményeként (*terehet > *terhet*) létrejött melléktöbbl elvonással keletkezett (*terhet*, *terhe* stb. > *terh*). A *ter* a *terh*-ből fejlődött ugyancsak hangtani úton; a hármassalhangzó-torlódás feloldására a középső helyen álló *h* kiesett, pl. *terhviselés* > *terviselés* (az utóbbi adatot fentebb már idéztük a NySz.-ból).

Magyarázatra szorulnak még azok az alakok, amelyek *rh* + magánhangzó kapcsolatra végződnek; ilyenek: *terhő*, *terhē*, *terhi*. Ezeket KNEIÉZSA (i. h.) is idézi, felsorolva lelő-, illetőleg előfordulási helyüket. A végső magánhangzókat ejtéskönnnyítő járulékhangként magyarázza (i. h.), ugyanúgy, mint a hasonló *pölyhe* < *pēhēly*, *pehely* szó esetében; megjelenésük oka szerinte az, hogy bizonyos mássalhangzócsoportok nem állhattak szóvégi helyzetben nyelvünkben ezeknek az alakváltozatoknak a keletkezése idején éppúgy, mint többnyire ma sem. Ez a magyarázat meggyőző, ezek a változatok tehát másodlagosak, így a *teher* főnév etimológiája szempontjából nem kell figyelembe venni őket.

5. Nemcsak az alakváltozatok vallanak a *tereh* > *teher* főnév igenévi eredetéről. A szó eredeti jelentései alapján is beleillik a *ter-* igető származékainak (*terül*, *terít*, *terjed*, *terjeszt*, *terped*, *terebélyes* stb.)¹ a sorába. Az első jelentés 'nagy helyet elfoglaló, azaz nagy helyen elterülő rakomány'. A BécsiK. következő adata erre a jelentésre enged következtetni: „zenaua megterhelttēt zēkēr: plaustrum onustum foeno” (BécsiK. 218), a *teher* főnévből képzett *megterheltetik* ige ebben a szó szerinti fordítás eredményeként alkotott körülírásban is félreérthetetlenül a fenti jelentés korai meglétét mutatja. Ide kívánczik az az adat is, amelyet HADROVICVS nyomán KNEIÉZSA (NytudÉrt. 40. sz. 201) említ 1490-ből: „... az 1490-ben felbukkanó *Terheszekeer* kifejezés... a későbbi adatok tanúsága szerint nem egyszerűen teherrel, hanem valamilyen áruval megrakott szekeret jelentett, és pontosan megfelel a latin *currus ponderatus*, *currus oneratus* kifejezéseknek...”. Hasonló jelentések a mai napig megőrződtek a nyelvjárásokban. A *terés kocsi* jelentése Nagykönyiban 'valamilyen teherrel (pl. szénával, szalmával, fával megrakott kocsi' (SZABÓ JÓZSEF szíves közlése). Ilyen jelentések másutt is közhasználatúak (vö.: OrmSz. 540; SzamSz. II, 384). Erről tanúskodnak a Tamási Árontól vett, székely nyelvjárásinak is tekinthető következő adatok: „Egy jó *terü* fát adok érte” (Ábel a rengetegben 52. Bp., 1967.); „Nagy berregéssel, azon a napon is, háromszor fordultak meg, de az utolsó *terünél*,² ráadásul a fára, elnyerték a vacsoracsillagot” (i. m. 113); „Azzal eléadtam, hogy az utolsó *terü* fáért, a harmadik fordulással, minden pereben megérkezhetik a két teherszállító motor...” (i. m. 124. Bp., 1960.). — Ehhez a jelentéshez tartozik a NySz. (III, 504) *ló-tereh* összetétele is: 'onus quod equus ferre potest'.

Az eredeti jelentésből, amely közvetlenül kapcsolódik a 'nagy helyet elfoglaló, terebélyes' fogalmi jegyhez, természetesen fejlődött ki az általánosabb jelentéstartalom: 'nehéz tárgy, amit vinni kell', ebből pedig könnyen érthető az átvitt értelmű használat, a *nehézség*, *gond* szavak szinonimájaként való felhasználás. Mindezek a jelentések is megvannak már az első kódexekben: „Az hebereknél maffanac [mōdatik] vettētīc 'i-

¹ Itt jegyzem meg, hogy CzF. (VI, 165) szerint a *teher* „Úgy látszik, egy eredetű a *terül*, *terít* igékkel”.

² A szóvégi magánhangzó időtartamát hol rövidnek, hol hosszúnak jelölik nemcsak a különböző kiadások, hanem ugyanannak a kiadásnak más-más helyei is.

nèhez tèrehnèc: apud Hebraeos massa ponitur, id est, grave onus” (BécsiK. 258); „Ma egbè gúitom 9kèt z megnugoznac kèuèfe kiralnac z fèdèlmèknèc tèrhetol: nunc congregabo eos, et quiescent paulisper ab onere regis et principum” (BécsiK. 192).

Az is lényeges, hogy a *tereh* igei alapszavául feltett *ter-* tő szócsaládja kiterjedt már e korban, a BécsiK.-ben megvan már a *terjeszt*, *terjesz(t)kedik*, *terjesztetik*, *teréjt* ige is, így az igenévi származék korai főnévvé válása minden nehézség nélkül elfogadható.

6. Végezetül térjünk még ki egy alaki kérdésre. Az alakváltozatok bemutatása közben megfigyelhettük, hogy a *h* nélküli, magánhangzóra végződő típusban is megmaradt némely helyen a *terh-* melléktő. Fölvetődhet a kérdés: ha igenévi eredetről van szó, miért nem fordul elő más, szintén igenévi eredetű származékoknál ez a melléktő? Ennek az lehet a magyarázata, hogy a *tereh* igenév nagyon korán főnevesült, és elszigetelődött az igenevektől, amelyek többségükben bekerültek az egyalakú, magánhangzós tövek csoportjába (de pl. *tető* : *teteje* stb.).

7. Érdekesképpen lehet megemlíteni, hogy a másodlagos *teher* forma több nyelvjárásba visszakerült új jelentéssel: „*tehër* (*tērhet*) fn. 'ingatlanra táblázott adósság'. (Ez alakban és jelentésben irodalmi jövevényszó.)” (SzamSz. II, 376; vö. még OrmSz. 536, ill. 540). Itt a szóhasadásnak egy sajtósága esetével van dolgunk.

VELCSOV MÁRTONNÉ

NYELVJÁRÁSOK

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai*

széjjel (I, 43). — Ha petrencében igen átázik a széna, mit csinálnak vele, hogy újra megszáradjon?

Valószínűleg a címszóhoz nem egészen illő kérdező mondat az oka annak, hogy az egyébként minden kutatóponton felgyűjtött anyag végső soron mégis térképezésre alkalmatlannak minősült. Szófaji szempontból feltehetően inkább a *szét* és a *széjjel* igekötőre gondoltak az atlasz tervének összeállítói, és nem ugyanezen szavak határozószói használatára. Igekötőt pedig alapige nélkül nem lehet gyűjteni, a feltett kérdésre is egyértelműen csak valamilyen cselekvést jelentő szófaj lehet a válasz, ezért találunk nagyon sok igei adatot a munkatérképen.

Minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy szinte a nyelvterület egészén a *széjjel* változat adatai vannak többségben. Úgy látszik, hogy a köznyelvben lényegében egyenrangú *szét* ~ *széjjel* igekötők közül inkább az utóbbi a népiesebb. De egyúttal régebbi is, hiszen a TESz. a *szél* 'Rand' + *-vel* vagy esetleg *-l* ablatívusi raggal keletkezett *széjjel* szóra 1520-ból közli az első adatot, míg az ugyancsak *szél* 'Rand' + *-t* locatívusi raggól létrejött *szét* alakra 1702-ből való a legkorábbi előfordulás. Nézzük ezért először a *széjjel* legfontosabb hangtani realizációit.

A keleti és a nyugati *i-ző* területeken a szó egyértelműen *i-ző*. Vas megye területén tekintélyes számban fordul elő rövid *i*-vel is: *szille* (A-15), *szillē* (A-26), *szilliē* (A-11), *szillel* (A-18); Győr—Sopron, Komárom, Hajdú—Bihar és Békés megyében viszont inkább hosszúval: *szíllel* (A-5), *szíllēl* (A-3), *szíjjē* (E-4), *szíjjel* (P-17), *szíjjēl* (P-14), *szíjjēl* (P-16), *szíjjēl* (N-4).

Hangtani szempontból figyelemre méltó még az *ll*-es és a *jj*-s adatok területi megoszlása. A várakozásnak megfelelően *ll*-ező adatokat kizárólag csak a nyelvterület

* L. MNy. LXVII, 362—9, LXIX, 239—44, LXX, 355—60.

nyugati részén találunk Sopron és Vas megyében, a fentebb már idézett *i-ző* változatokban, illetve Zala megyében kettőshangzóval: *sziülle* (B-10), *sziülle* (B-13), *sziülle* (B-9).

A szó végéről gyakran hiányzik az *l* az egész Dunántúlon. A nyugati széleken az *e* nyúlása nélkül következnek be a kiesés, a többi részen viszont — az előbbinél jóval nagyobb területen — megnyúlik az *l* előtt levő rövid magánhangzó. Elszórtan a Duna — Tisza közén, a Tiszántúlon és a romániai magyar nyelvjárásokban is találunk *l* nélküli adatokat: *széjje* (E-1, K-8), *széjje* (P-11, Ro-1), *széjje* (Ro-12).

Alaktani vonatkozásban érdeklődésre tarthat számot a két hetési *n* végű adat: *széllen* (B-26), *sziellen* (Ju-1).

A másik lexikális változat, a *szét*. lényegében a nyelvterület teljes egészén előfordul, de az előbbinél jóval ritkábban, többnyire csak második adatként. Érdekes módon a szlovákiai magyar nyelvjárásokban fordított a helyzet, ott fő változat a *szét*, egyedüli alak a kutatópontok többségén. Bizonyos mértékig ezt mondhatjuk el a hazai palóc nyelvjárásokról is. Itt ugyan többször jegyezték fel a gyűjtők a *széjjel*-t, mint Szlovákiában, de korántsem olyan sűrűséggel, mint például a Dunántúlon.

Az *i-ző* területeken a *szét* szót is *i*-vel ejtik: *szít* (Cssh-8, A-18, E-3, P-12, N-6). Rövid *i*-vel azonban még Vas megyében sem fordul elő. Az a tény, hogy mind a *széjjel*, mind a *szét* a mai magyar nyelvjárásokban *i-ző*, igen nagy mértékben alátámasztja a TESz. etimológiai megállapításait, tudniillik azt, hogy mindkét lexikális változat a *szél* 'Rand' szónak ragozott alakjából jött létre. Keleten és nyugaton ugyanis a *szél* 'Rand' alapszó is *i-ző*: *szúl*, Hortobágy, Hajdúnánás, Nagyszalonta (ÚMTsz.), Gécse (Nyr. LXXXIV, 86).

Több kutatóponton — a kérdező mondatnak megfelelően — igekötős igéket is feljegyeztek a gyűjtők. Ezekből idézzük a legfontosabbakat: *szítszógyruk*, *szilleldobálluk* (A-2), *szietterigettyük* (B-7), *szielletterigettyük*, *szietszéggyük* (B-14), *széterítettik*, *szétrázzák* (D-3), *széjjelraktjuk* (D-6), *széttúrja* (J-6), *szíthánnjuk* (J-17), *szédgórják* (L-16), *érazagattjuk* (Ro-11).

(*k u k o r i c a*) *s z e m* (I 51). — A kukoricacsőn több sorban van a kukorica. Minden sorban van legalább 25—30 . . .

A búza magvait jelentő *szem* nyelvi térképe megjelent az MNyA. I. részében (8. sz.). Lexikális térképlapként tették közzé a szerkesztők, mert a gyűjtési cél az elnevezésbeli változatok felderítése volt. Ennek ellenére valamennyi kutatóponton csak a *szem* szó fordul elő a nyelvjárás hangtani sajátosságainak megfelelő alakban. A teljesebb megnevezés, a *búzaszem* olyan esetben használatos, ha a nyelvi mezőből nem derül ki pontosan, hogy melyik gabonanövény magjáról van szó. A viszonylag kevés számú összetett szóalak ezért nem is került térképre, hanem a „Megjegyzések” című rovatban található, felsorolva.

Pontosan ennek megfelelő a nyelvi kép a *kukoricaszem* esetében is. Úgy látszik tehát, hogy valamennyi gabonaféle termését a *szem* szó jelöli a magyar nyelvterület egészén, ezért a *kukoricaszem* anyagának közzététele a már meglevő *szem* (a *búzáé*) térképlap mellett szükségtelen és felesleges.

k u k o r i c á t f o s z t v a t ö r (I 61/a).

Magyarországon a kukorica betakarításának kétféle módja ismeretes már régebbi idő óta. A kigazdák többnyire borítólevéllel együtt, a mezőn törték le a csöveket, és esténként otthon fosztották meg a szomszédok, rokonok, ismerősök segítségével. A másik mód, a tisztán való törés, amelynek során a mezőn kifejtették a csövet a borítólevélből, ritkább volt még a múlt század közepén, és nagyobb mértékben csak századunk első felében, az uradalmakban terjedt el. 1945 után a nagyüzemi gazdálkodás kialakulása a tisztán való törés gyors térhódításához vezetett, és ezt a korábban jobbára csak a Tiszántúlon ismert betakarítási módot kezdték alkalmazni Észak-Magyarországon és a

Dunántúlon is. (L. BALASSA IVÁN: A magyar kukorica. Bp., 1960. 203–8.) Az MNyA. kérdőívének összeállításakor, és bizonyos mértékig még az anyaggyűjtés idején is, a borítólevéllel együtt történő törés volt az általános, ezért csak erre a törésmódra készült kérdés a nyelvatlasz számára. Az ellenőrzések idejére — 1960-ra — azonban a helyzet nagymértékben megváltozott, ezért vált szükségessé b) pontként a *kukoricát fosztva tör* fogalom népnyelvi anyagának összegyűjtése is. (Erre már kérdező mondat nem készült, a két ellenőrző, DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU gyűjtési tapasztalata volt a garancia arra, hogy minden esetben ugyanazt a fogalmat kérik.)

Az ellenőrzés után tehát a hazai kutatópontokról munkatérképre került ennek az egész ország területére csak újabban elterjedt szedési módnak az elnevezése is. Ekkor vált ismeretessé, hogy bár a két betakarítási mód között lényeges technológiai különbség van, a folyamat megnevezése azért mégis azonos: a Dunántúlon és Bács—Kiskun megyében *szed*, Észak-Magyarországon, a Tiszántúlon pedig *tör*, mint ahogy azt a nyomtatásban megjelent 47. sz. térképlap is mutatja.

A különféle beszédhelyzetekben azonban gyakran szükség van a pontosabb elhatárolásra, különösen az újabb eljárás megnevezésére. Ilyen esetben nem egyetlen lexéma, hanem szó szerkezet vagy praedikatív szerkezetet is tartalmazó mondat segítségével történik a megkülönböztetés. Az ellenőrzők majdnem valamennyi kutatópontról feljegyezték a szintagmákat, körülírásokat is, amelyek nyelvi szempontból sok tanulságot kínálnak, de legfőképpen azt bizonyítják, hogy nem alakult ki egyetlen lexémából álló szakkifejezés a tisztán való törésre sem ott, ahol már régebben, sem ott, ahol csak újabban takarítják be így a kukoricát. Terjedelmi okok miatt nem tudjuk most itt valamennyit felsorolni, de a főbb típusokat azért az alábbiakban mégis bemutatjuk: *csuhéz: ot csuhézzák* (N-3), *lecsuhézzuk* (N-3); — *fejt: szárám fejtí* (J-14), *fejtvé vjn* (J-14), *szárán léfejcsük* (J-14); — *foszt: fosszák is* (J-10), *ot fosztik* (D-33), *kin fosztják* (J-9), *górén 'kórón' fosztják* (L-9), *lábám fosztják* (F-5), *rajta fosztja* (J-17), *szárom fosztik* (D-35), *tövem fosztja* (L-18), *szárom fosztva van* (L-23), *fjlfosztották* (J-10), *ot fosszák ki* (D-35), *ot kifosztja* (D-4), *kint fosztja ki* (C-21), *a tövirű kifosztja* (D-36), *kifosztja a fjüddön* (A-22), *kifosztotta a mészűn* (D-26), *kifosszuk rajta* (A-17), *rajt fosszuk ki* (A-18), *kifosztunk a szárán* (D-32), *szárám fosszuk ki* (A-24), *kifosszák a tövűn* (D-1), *lefosztottuk ott* (O-1), *ot fosztja lg a szárán* (L-17), *lőfosszuk helbe* (B-24), *lőfosszák a tövin* (D-2), *ot fosszuk még* (J-18), *ot ki fosztja még* (L-9), *odaki fosztjuk még* (J-23), *mékfosztják odaki* (E-9), *kivél fosztotta még* (J-10), *még is fosszuk* (E-9), *szárom fosztjuk még* (E-17), *még vám fosztva* (J-16); — *hánt: ot kihántja lábán* (P-17), *mékhántjuk a kóurűn* (P-10); — *hoz: bondva hozza* (B-8), *puculva hozzák* (M-1), *fosztott kukoricát hoz* (J-12), *tiszta kukoricát hoz* (E-2), *hazahozza tisztán* (C-21), *tisztán hozzuk haza* (L-19); — *kopaszt: kint kopasztik* (F-20); — *kopoz: kin kopozzák* (F-4), *kikopaszták a földön* (D-33); — *pucol: pucúja* (E-6), *szárom pucójja* (J-20), *szárám pucójjuk* (E-9), *mékpucójjuk* (E-9), *odaki pucójja még* (J-20), *kipucolluk* (H-2); — *szed: lábán szödik* (F-5), *irtfa szedi* (G-8), *küfejtvű szedi* (B-11), *fosztva szedi* (A-20), *kifosztva szeggyük* (F-14), *a mezűn kopasztva szedik* (D-38), *tisztába szeggyük* (B-21), *tisztán szette* (B-30), *tisztásan szödi* (D-3), *tisztájú szögygük* (D-28), *lészödik kinn* (G-9), *a helysnén lészödik* (F-14), *tisztítva mökszöttem* (F-6); — *takarít: szálára takarítsák* (F-17), *fosztottan takarítja be* (M-5), *letakarítja fosztva* (E-13); — *tisztál: kint méktisztáli* (O-5); — *tisztít: terebuzát tisztít* (F-16), *száron tisztítottá* (J-19), *szárán tisztítja* (M-1), *tűűn tisztítja* (M-1); *küiszticesa ot hűbe* (F-16); — *tör: fosztva töri* (J-10), *rajta fosztva töri* (M-3), *hántva töri* (O-15), *pucóva tör* (J-18), *tisztálva törtük* (O-5), *tisztítva töri* (M-9), *tisztán töri* (J-13), *tisztára töri* (J-17), *tisztán lőtöri* (D-21), *kin töri lű szárba* (L-9), *méktörjük a fűggyin* (J-22); — *egyéb: évégzi egybe, kifossza ott* (E-5), *kifossza, asztán lőtöri* (A-31), *mökszöttük, oszt mökfosztottuk* (E-17), *szennek, fosztának* (C-19), *szedi is, fosztja is* (A-28), *mindenűstű* (F-8).

A fentiekén kívül a munkatérképről még igen sok információt kapunk arra vonatkozóan is, hogy az egyes kutatópontokon körülbelül mióta takarítják be a kukoricát a címszó által meghatározott módon.

(*n a g y*) *l á n y* (I, 72). — Ha megnő a kislány, mi lesz belőle?

Az eredeti tervek szerint a különböző életkorú lány nyelvi megnevezésére több kérdés is szerepelt az atlaszban. A teljes kutatópont-hálózatú I. rész a két év körüli *kislány* (70) és a már felnőtt *nagylány* (72), a ritkább hálózatú második rész pedig az éppen most megszületett *leány* (218), a *serdülő leány* (243) és a férjhezmenésre váró *eladó leány* (245) tájnyelvi megfelelőit tartalmazza. Az említettek közül azonban egyik sem került be a nyomtatásban megjelent térképlapok közé, pedig összességükben hangtani szempontból elég jelentős pozitív, lexikális vonatkozásban pedig nem lebecsülendő negatív tanulságokat szolgáltatnak.

A (*nagy*)*lány* munkatérképén az összes kutatóponton megtalálható a *lány* szó. A szókezdő *l ~ ly ~ j* váltakozás területileg elég jól elhatárolható. A Dunántúlon, Kelet-Szlovákiában, a Duna—Tisza közén, Csongrád megyében, a jugoszláviai kutatópontokon és az erdélyi kutatópontok egy részén gyakori az *l*-es változat (*lány* A-18, *nagylány* D-32, *lány* Csz-8, *nagylá* K-8, *nagylány* Ju-7, *lián* Ro-7), az *ly*-es a középpalóc és egyes erdélyi (*nagylyány* H-2), a *j*-s pedig a tiszántúli nyelvjárásokban fordul elő (*jány* P-12).

A *lány ~ leány* vonatkozásában már nem mutatkozik ilyen jól érzékelhető területi elkülönülés, legföljebb annyit olvashatunk le a munkatérképről, hogy a Dunántúlon és Erdélyben végyesen, körülbelül fele-fele arányban jelentkezik mindkét változat (*nagylány ~ nagylőány* C-25, *lány ~ lőjá* G-1), a nyelvterület többi részén viszont a szó egyértelműen csak *e* nélkül járatos. Két erdélyi és két ausztriai kutatóponton, továbbá Zala megye délnyugati részén zártabb magánhangzó, *i* található a szóban (*lián* Ro-8, 11, *liány* Au-2, 4, *lőján* B-9). A hangtani realizáció vonatkozásában említésre méltó, hogy főként Veszprém megyében az *éá* hangkapcsolatban vagy annak helyén többször is feljegyeztek a gyűjtők *á* fonémának megfelelő, de erősen palatalis színezetű, előrébb képzett hangokat; pl. *nagy lēn* (A-34), *nagy lēēn* (C-19), *lēēn* (C-14), *lēn* (B-8) stb.

A lexikális tanulságok közül elsőként azt a meglepő tényt emelném ki, hogy a lányok életkor szerinti megkülönböztetése sem a köznyelvben, sem a nyelvjárásokban nem eléggé differenciált és nem eléggé ökonomikus. Egyetlen alapmorfémát használunk (a *lány* szót) a nem és bizonyos fokig az életkor jelölésére, a megszületés pillanatától egészen a felnőtt korig, az árnyaltabb életkori rétegződés pedig a nyelvjárásokban is csak összetett szó vagy jelzős szó szerkezet segítségével fejezhető ki: *kislány*, *serdülő lány*, *nagylány*, *eladó lány* stb. A megkülönböztetés időbeli határai igen bizonytalanok, éppen ezért a jelen címszó esetében is a feltett kérdésre (Ha megnő a kislány, mi lesz belőle?) nagyon sokféle válasz hangzott el. A leggyakoribb *nagylány* (F-5, Ju-8), *nagyjány* (P-5) mellett főként a nyelvterület keleti részén számos esetben *suhedēr lány* (M-17), *serdülőš já* (P-16), *süldőjány* (N-6), *suhancjány* (P-10), *eládőjány* (J-19) adatok is feljegyzésre kerültek. Valószínűleg ezek fogalmi tartalmának különbözősége volt az oka annak, hogy a szerkesztők a nyomtatásba való közzétételtől eltekintettek.

Ha most nincs is lehetőség a részletes egybevetésre, néhány szóval talán mégis érdemes utalnunk arra, hogy az ilyesféle életkori megnevezések a fontosabb háziállatok körében milyen változatosságot mutatnak, és van-e esetleg figyelemre méltó hasonlóság vagy párhuzam a nyelvi megoldások között. Somogy megye délkeleti részén (de a köznyelvben is) a gazdasági szempontból értékes háziállatok (sertés, ló, szarvasmarha, baromfiak) kicsinyjét önálló morfémával nevezik meg (*disznó* → *malac*; *ló* → *csikó*; *marha* → *borjú*; *tyúk* → *csirke*; *lúd* → *zsiba*), és az életkor szerinti differenciálás is egyes esetekben elég gazdag (*malac*, *választomalac*, *süldő*, *hízó*, *anyagőbe*). A kevésbé

fontosakét viszont önálló morféma helyett olyan szószerkezet jelöli, amelynek egyik eleme a *kis* életkort jelölő minősítő jelző, a másik pedig a jelölt egyed fajtaneve: *kiskutya*, *kismacska*, *kisnyúl*, *kisgalamb* (l. BALOGH—KIRÁLY, Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Bp., 1976. 30—3).

Kétségtelenül igaz, hogy ebben az összefüggésben a *lány* életkorbeli megkülönböztetése inkább az utóbbiakéhoz hasonló. A fiúé már nem annyira, hiszen ott a *férfi*-*gyerek* kivételével a *gyerek*, *inas* 'fiú' (l. MNyA. 467) és a *legény* (l. MNyA. 468) egyzavas morféma. A lexikológiai természetű, motiválatlan nyelvi jelek tehát a kommunikációs kapcsolatokban gyakrabban használatos fogalmak jelölésére alakultak ki, a grammatikai viszonyt tükröző szó szerkezetek viszont ritkább, kevésbé fontos valóságtartalmakat ábrázolnak. Nagyobb mennyiségű adat és körültekintő vizsgálat nélkül természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Kérdőjelesen azonban felvethető az a gondolat, hogy a lány életkorbeli megnevezésének viszonylagos szegénysége, a különböző életkoroknak kizárólag csak motivált szó szerkezetekkel történő jelölése nem vezethető-e vissza arra a több évszázados társadalmi helyzetre, amelyben a megszületett lánygyermek, majd később a felserdült lány nem számított értéknek. Vajon a disznó, ló, szarvasmarha egyes fejlődési szakaszait nagyobb figyelemmel kísérték, gyakrabban megnevezték, mint a lányét?

engem (I, 92). — Azt mondom a barátomnak: ha van időd, látogass meg... (Magamra mutatok.)

Hangtani és morfológiai jellegű térképlap lexikális variánsok nélkül. A kutatópontok többségén az adatok *-t* tárgyrag nélküliek, az ellenkezőjére csak körülbelül 10%-nyi mennyiségben találunk példát. Ez a kisebb mennyiségű előfordulás is egyértelműen bizonyítja, hogy az *engemet* típusú morfológiai megoldásnak nincs semmiféle területi kötöttsége. Azt tehát, hogy a szóban forgó személyes névmás tárgyesete a nyelvjárásokban ragos-e vagy rag nélküli, nem földrajzi tényező határozza meg, hanem valószínűleg inkább a beszédhelyzet, a fokozott nyomatékkal történő kiemelés szükségessége.

A fonematikus zárt *ē*-zű területeken — a Dunántúlon és a palóc nyelvjárásokban is — az *engēm* megoldás a tipikus: *engēm* (B-15), *engēm* (H-5). Ennek *ō*-zű változata az *engōm* (F-16), amely Somogy, Baranya, Bács—Kiskun megyén kívül az *ō*-zű nyelv-szigeteken is megtalálható: *engōm* (E-7, Csz-25), *engōm* (Csz-24), *engōm* (O-1), *engōmet* (O-4). Szórványosan az első szótagban is jelentkezik a zárt *ē* fonéma: *ēngēm* (E-5, 10, 18, F-24, J-16, 18—20, 22, K-3, 10, 11, Ju-4). Az *ēngem* változatnak nagyobb, összefüggő területe Borsod—Abaúj—Zemplén megye keleti részén, Szabolcs—Szatmár megyében található: *ēngem* (O-16), *ēngem* (P-15). Kisebb szigetei vannak még a Duna—Tisza közén, Somogy és Baranya megyékben, továbbá a Balaton környékén. Még egy számottevő fonológiai variáns az első szótagbeli rövid *i*, amely főleg az ausztriai és az erdélyi magyar nyelvjárásokban fordul elő: *ingēm* (Au-2—4, Ro-4, 5, 10—12, 14, 17, 22), *ingem* (Ro-16.), *ingōm* (Ro-19), *ingemet* (Ro-8), *ingēmēt* (Ro-18), *ingēmēt* (Ro-15), *ingōmēt* (Ro-13); a Bukovinából Tolna, Baranya megyébe áttelepítetteknl: *ingēm* (F-8, 13, 16, 17). A *-t* tárgyrag előtti kötőhangzó nyílt *e*: *engēmet* (A-10), a palócban és elszórtan egyes erdélyi nyelvjárásokban azonban zárt *ē* vagy esetleg *ō*: *engēmēt* (H-8 és l. még fentebb).

elpazarolták (I, 106). — (A szótári alak — l. MNyA. 859 — kérdezőse után:) Ha a feleségével együtt szórták el a pénzt, akkor meg azt mondjuk: ezek is mindenüket...

Az *elpazarol* ígéről három morfológiai térképlap készült: az alapszóról, az *elpazarolt* múlt idejű alakról és az ugyancsak múlt idejű, de tárgyas ragozású *elpazarolták*-ról. Az első kettő az MNyA. V. részében jelenik majd meg (859. és 860. térkép), a harmadik azonban — mivel az előbbiekhöz viszonyítva semmi lényeges többletinformációt nem nyújt — kimaradt a nyomtatott térképek sorából.

Különösen a nyelvterület keleti részén több lexikális változatot is feljegyeztek a gyűjtők, amelyek azonban a morfológiai szempontok elsődlegessége miatt a nyomtatásban megjelenő térképlapokról lemaradtak. Nem lesz tehát érdektelen, ha ezeket — legalább a kihagyott *elpazarolták* térképlapról — itt most közzétesszük: *ébitangóták* (C-11), *ébitangóták* (E-3); — *elhördáták* (N-9); — *elpocsekolták* (J-11, 12, M-2, Csz-25), *elpocsekolták* (J-22), *elpocsekolták* (L-1, Csz-24), *elpocsekolták* (Csz-21), *elpocsekolták* (M-1), *elpocsekolták* (L-2), *elpocsekolták* (L-5), *elpocsekolták* (M-5, 17), *elpocsekolták* (P-15, 17), *elpocsekolták* (P-16), *elpocsekolták* (P-18), *elpocsekolták* (K-4), *elpocsekolták* (P-10), *elpocsekolták* (K-2), *elpocsekolták vó^{ut}* (Ro-15); — *elprédálták* (O-12, Csz-26), *elprédálták* (P-10), *elprédálták* (O-8), *elprédálták* (O-17), *elprédálták* (Ro-18), *elprédálták* (Ro-16), *elprédálták* (K-4), *elprédálták* (J-22), *elprédálták* (E-3, 11), *elprédálták* (Ro-10), *elprédálták* (D-5), *elprédálták* (F-3), *elprédálták* (O-16); — *elpusztították* (J-5), *elpusztították* (Csz-18), *elpusztították* (F-18), *elpusztították* (E-5, F-14), *elpusztították* (Csz-3); — *észórták* (F-16); — *eltékozóták* (K-4), *eltékozóták* (E-2), *eltékozóták* (P-17), *eltékozóták* (Ro-8); — *elverték* (N-2).

BALOGH LAJOS

S Z E M L E

Georg Heller—Karl Nehring,
Die historischen Ortsnamen von Ungarn

Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Herausgegeben von GERHARD GANSCHOW. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 1. GEORG HELLER—KARL NEHRING, Comitatus Sirmiensis. München, 1973. XV + 228 l.; Band 2. KARL NEHRING, Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis. München, 1974. 96 l.; Band 3. GEORG HELLER, Comitatus Poseganensis. München, 1975. 265 l.; Band 4. KARL NEHRING, Comitatus Barsiensis. München, 1975. 132 l.; Band 5. KARL NEHRING, Comitatus Arvensis. München, 1976. 60 l.

Immár öt kötete látott napvilágot annak a fontos vállalkozásnak, amelyet a Münchener Egyetem Finnugor Szemináriuma indított el 1973-ban (az első kötet ismertetését l. KISS LAJOS: NyK. LXXVI, 467—9). Hogy mindmáig mennyire nélkülözött munkaeszköz egy magyar történeti helységnévtár, azt nemcsak a magyar, de a szomszéd népek kutatói is — történészek, nyelvészek, régészek, néprajzosok — napi munkájukban állandóan tapasztalják. Igaz, hogy a történeti tudományok művelésében kitűnő művek egész sorát lehetett és lehet hasznosítani, elég, ha csak CSÁNKI köteteit, GYÖRFFY monumentálisnak ígérkező történeti földrajzát, az igényes megyei monográfiákat vagy MILAN MAJTÁN munkáját (Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov) említjük, mindezek azonban térben és időben teljességre nem törekedhettek, s így egy történeti helységnévtár funkcióját nem tölthették be. Ezért üdvözölhetjük örömmel a két müncheni kutató vállalkozását, amellyel — az úttörés számos nehézségétől nem riadva vissza — először kísérik meg ennek a nagyon is nélkülözött munkaeszköznek a megalkotását.

Milyen forrásokat dolgoztak fel az eddig megjelent kötetek? Elsősorban a kiadott okmánytárakat, történeti és földrajzi munkákat, a régebbi és az újabb megyei monográfiákat, földrajzi lexikonokat és névtárakat (ez utóbbiak közé KORABINSZKY, VÁLYI és FÉNYES is bekerülhetett volna). Bőven merítettek természetesen CSÁNKI kötetéből, sőt kiadatlan anyagából is, valamint GYÖRFFY történeti földrajzának eddig megjelent

kötetéből. Nagy érdemük, hogy számos térkép névanyagát is hasznosították, ezek között nemcsak a Cartographia Hungarica I. faksimiléit, hanem például a két MÜLLER térképlapjait, a bécsi levéltárak igen sok értékes felvételét vagy az Egyetemi Könyvtárban levő és HEVENESINEK tulajdonított megyei atlaszt. A térképek felhasználása elsősorban a nyelvtudomány számára példamutató, hiszen erre a forrástípusra — valljuk be — vajmi kevés gondot fordítottunk. Kéziratok forrásokat mérsékelten használtak fel a szerzők. A középkori kiadatlan okleveleket egyáltalán nem (l. az I. kötetben az Előszó IX. lapját), bár például a Bars megyei kötetben igen sok Dl. + [sorszám] jelzésű adatot találunk, olyanokat, amelyek nyilvánvalóan nem másodkézből valók. A későbbi források közül — az Országos Levéltár gazdag anyagából — egy-két igen jelentőssel is gazdagították adattárukat, így a Conscriptioes Portarum, valamint az 1780/81-i Tabelli universorum locorum regni Hungariae névadataival. — Sok-e vagy kevés a müncheni kiadvány anyaga? Objektív fogódzónk természetesen nincs arra, hogy egy ideális történeti helységnévtár a számbajöhető forrásokat milyen mértékben aknázza ki. Egyébként a források száma is a régi Magyarország területére (amint másutt is) időben és térben igen különböző, s ezt az egyenetlenséget minden feldolgozás — akarva-akaratlan — tükrözi. Különböző az egyes tudományok igénye is. Például a nyelvtörténet és a névtörténet számára az adatok bősége hallatlanul fontos, a legjobban olyan műveket tud hasznosítani, mint CSÁNKI V. kötete vagy GYÖRFFY történeti földrajza. Ezt az igényt — ma már talán nem is kell hangsúlyozni — nem az adatok bűvölete, nem valamiféle pozitívista szemlélet támasztja, csupán az a tapasztalat, hogy a nyelvtörténeti események, a névélettani mozzanatok vizsgálatában nagyobb anyag birtokában szilárdabb eredményekhez juthatunk. Az adatoknak ezt a bőségét a müncheni kiadvány természetesen nem nyújthatja, már a feldolgozott korszak nagysága miatt sem: CSÁNKI és GYÖRFFY művében néhány századra, amannál majdnem egy évezredre terjed ki a vizsgálat.

Mit tartalmaznak az egyes névcikek? A címszó a település mai neve, eltűnt helységeknel a források legutolsó adata. Célszerű lett volna már itt, de legalább a szócikk végén (l. GYÖRFFY gyakorlatát) jelezni, hogy a helység melyik ország területéhez tartozik, valamint azt is, hogy a címszó melyik helységnévtárból való. A névcikk érdemi része közli az adat évszámát, a betűhíven átirított névalakot, a településformát (oppidum, villa, pagus, praedium) megfelelő rövidítéssel, valamint a forrásjelzést, ez utóbbit olyan pontossággal, hogy minden adat könnyen visszakereshető, tehát ellenőrizhető. A helységnevek lokalizálását az elpusztult falvak esetében a szomszédos települések felsorolásával oldja meg, a ma is élőket azonosítással, illetőleg a második kötettől kezdve a mellékelt térkép koordinátáira való utalással.

A fentiek szerint a helységnévtár általában megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket egy forrásértékű kiadvánnyal szemben támasztunk. Tudjuk persze, hogy egy ilyenfajta mű kidolgozásában számos kompromisszumot is vállalni kell, ezek közül hadd említsek meg néhány olyant, amely — úgy vélem — elkerülhető lett volna. Az Árva, Bács és Bodrog, illetőleg Bars megyét tartalmazó kötet Árpád-kori adatai GYÖRFFY történeti földrajzából valók. GYÖRFFY művéből azonban mindig kiderül, hogy a feldolgozott oklevél eredeti-e, másolat, esetleg többszörös másolat, vagy éppen hamisítvány. Ezek a vonatkozások nyelvtörténeti, de településtörténeti szempontból is igen fontosak, s ha már GYÖRFFY vagy SZENTPÉTERY KritJegyz.-e tisztázta őket, mellőzésük nehezen indokolható. Egy másik vitatható megoldás az ikerfaluk (a településtípusra l. SZABÓ ISTVÁN „A falurendszer kialakulása Magyarországon” című könyvének a „Falukettőződések” című fejezetét) adatsorában mutatkozik. Például a Bars megyei Nagyugróc (Veľké Uherce) és Kisugróc (Malé Uherce) egyaránt önálló névcikek szerepel, s mindkettőben az 1274-től 1396-ig közölt — még jelző nélküli, tehát *Ugróc* —

adatok azonosak. Ez az ismétlés nemcsak fölösleges, hanem félrevezető is. Kisugróc nyilván utóbb keletkezett, az úgynevezett „intra metas” településtípusba tartozik, a jelzőtlen *Ugróc* adatok tehát csak Nagyugrócra vonatkozhatnak. Ezeknek beiktatása Kisugróc cikkébe azt eredményezi, hogy a helységnevtár használója a fióktelepülés kialakulását a XV. század helyett (Kisugróc első adata csak 1424-ből való) — természetesen helytelenül — a XIII. századra datálja. Inkább csak filológiai szempontból fontos, mégis szóvá kell tenni LIPSZKY anyagának sajátos kezelését. A névcikkek 1806/08 évszámmal tulajdonképpen a Repertorium (1808.) adatait közlik, ezek a fontosabbak persze, mert a magyar mellett itt kerül elő a német, szlovák, román stb. változat is. LIPSZKY térképén (1806.) — tudjuk — igen gyakran csak a magyar változatot találjuk, nem ritkán ezt is, legalábbis előtagjában, rövidítve, olykor pedig a Repertoriumétól eltérő formában. Érdeemes tehát a térkép és a Repertorium adatait 1806., illetőleg 1808. évszámmal külön beiktatni.

Az adatok lokalizálását, illetőleg azonosítását — ezt a nem látványos, de annál több fáradságot jelentő munkát — a szerzők igen gondosan végezték. Az egyes kötetekhez GÖNCZY megyei térképét mellékeltek, ezek közül sajnos három — a gyenge sokszorosítás miatt — használhatatlan. A kötetek technikai kivitele (a borítéklapot kivéve) nem éri el tartalmuk színvonalát.

Kritikai megjegyzéseim, amelyek közül egyik-másik a további kötetekben esetleg hasznosítható, úgy gondolom, nem csökkentik a kiadvány értékét. A müncheni kutatók — a hazai munkatársakkal együtt — igen alapos, filológiaiilag is nagyon igényes munkát végeztek, fontos munkaeszkőzzel gazdagították nemcsak a hazai, de a nemzetközi történeti tudományok egész sorát.

KÁZMÉR MIKLÓS

Г. Я. Солганик, Синтаксическая стилистика

Москва, 1973. Высшая школа, 214 lap

Gazdag példagyűjteményt feldolgozó stilisztikai mű jelent meg 1973-ban Moszkvában. Az anyag, amelyen SZOLGANYIK szemlélteti nézeteit, az orosz szépirodalom, publicisztika és tudományos ismeretterjesztő próza köréből került ki, tehát leszűkíti a vizsgálódások körét az írott prózára. A mű tárgya egyértelműen az orosz nyelvi anyag stilisztikai tanulmányozása. Ennek ellenére szükségesnek, hasznosnak tartom magyar nyelvészeti folyóiratunkban fölhívni a figyelmet erre a kötetre. Elsősorban azért, mert a stilisztikai kiindulópont mögött az újabban egyre általánosabban művelt *szövegnyelvészet* számos elemét, eredményét fedezhetjük föl, s így a mű ismerete sok segítséget nyújthat az ebben a témakörben dolgozó magyar kutatóknak is.

A szépirodalmi, a publicisztikai és a tudományos stílus, az írott próza stilisztikai egységét keresve jut el Szolganjik a *próza-strófa* (прозаическая строфа) vizsgálatához. A próza-strófa fogalma nem új az orosz nyelvészeti szakirodalomban: különféle elnevezésekkel már LOMONOSZOV óta előfordul, de csak a XX. században foglalkoznak vele részletesen az orosz nyelvészek.

Szolganjik az eddigi meghatározásokat újabb fontos tényezők felismerésével gazdagítja: a próza-strófa közbülső egység a mondat és a szöveg között, amelyben a viszonylagosan önálló mondatok gondolati, szintaktikai, stilisztikai és modális egységbe kerülnek egymással. Gondolatilag és tematikailag a mondatnál sokkal zártabb egységről van tehát szó, amelyet meghatározott kompozíciós jellemez, tükrözi a gondolat fejlődését a beszéd során, dinamikus, s a szintaktikai eszközök úgynevezett prózaritmust hoznak létre benne.

Mit is jelent ez a felsorolás?

A nyelvnek és a gondolkodásnak az egységét — ami a szovjet nyelvtudománynak alapelve — a próza-strófa képes tükrözni kompozíciójánál, szintaktikai szerkezeténél és modális egységénél fogva. A gondolkodás és a beszéd folyamatának vizsgálatában az egységek kapcsolódásának módja, a dinamizmus megragadása a legfontosabb (vö. mozgó alanyok és állítmányok tana; 29). A mozgás forrása mindig az „új” (vö. téma—réma szerinti mondattagolás), ez viszi előbbre a gondolat-, illetőleg a beszéd folyamatot, ez kapcsolja egységbe az ítéleteket, illetőleg a mondatokat. Az egységek, valamint a kapcsolás módja a gondolkodásban, illetőleg a beszédben nem azonos, de számos közös vonást is fölfedezhetünk. Ezekre mutat rá Szolganyik, amikor az ítélet- és mondatkapcsolások fajtáit ismerteti. A legtipikusabb kapcsolások (lánc-, párhuzamos kapcsolás stb.) egyaránt megtalálhatók a logikai egységben és a próza-strófában, s a kompozíció (egységes alany, változó alany) is sok egyezést mutat.

A mondatok közötti szintaktikai kapcsolások nyelvileg biztosítják a próza-strófa egységét. Ennek a kapcsolásnak a legtipikusabb formái a lánc- és a párhuzamos kapcsolás. A szövegelemzések tanúsága szerint a példaanyag 80—85 százaléka lánckapcsolásos. Ez a típus megfelel a gondolkodási sajátosságoknak, szinte minden szövegben előfordul, de különösen a tudományos stílus jellemzi. Az egyes stílusrétegek közötti megoszlása inkább a lánckapcsolás altípusai szerint észlelhető. Al csoportokat két síkon különböztet meg Szolganyik. Az egyik — az úgynevezett belső építkezési sík (внутренний план строения) — azt jelenti, hogy a lánckapcsolásokat (hasonlóan a többi kapcsoláshoz) lexikai ismétlések, szinonimák használata vagy a pronominalizáció domináns előfordulása szerint oszthatjuk föl. Ezeknek az eszközöknek a használatát az „azonos vonatkozások” teszik lehetővé, amit Szolganyik a gondolkodás—beszéd párhuzammal magyaráz. Kompozicionális szempontból, amely az úgynevezett külső építkezési síkot (внешний вид строения) jelenti, a próza-strófa bevezetésének (зачин), esetleg befejezésének (концовка) jellemzői szerint is lehet csoportosítani a lánckapcsolásokat s a kapcsolások más típusait egyaránt. Eszerint tehát a próza-strófában nem egyforma a strófát alkotó mondatok funkciója. Rendszerint a kezdő mondatnak, a bevezetésnek van a legfontosabb szerepe, s így ennek sajátos szintaktikai jellemzői is vannak. Gyakran magában foglalja az egész strófa rövid tartalmát, az aktuális tagolást tekintve mindig újat közöl, s a többi mondatához képest önálló.

A kapcsolásokban fontos szerepük van a módosító szónak, amelyeket Szolganyik a mondattól függetlenül mint kapcsoló elemeket említ, hasonlóan a kötőszókhöz. Feladatuk az átmenet vagy egyszerűen a figyelemfelkeltés biztosítása a folyamatos beszédben. Különösen jelentős funkciójuk van a bevezetés és a befejezés megformálásában. Ennek ellenére ezek csak kiegészítő eszközök, a mondatfűzésben a hozzárendelés (присоединительная связь) az alapvető. Ez azt jelenti, hogy a hozzárendelt elemnek kiegészítő közlés jellegűnek kell lennie (vö. 108). Ez az eszköz improvizáló, expresszív, emocionális lehetőségeket kínál, elsősorban az élőbeszéd sajátossága, s innen terjedt el más stílusrétegekbe is.

A párhuzamos kapcsolás lehetővé teszi az összevetést vagy a szembeállítását a strófa mondatai között. Szolganyik ábrája szerint a lánc-, illetőleg a párhuzamos kapcsolás közti lényeges különbség a következő:

lánckapcsolás	párhuzamos kapcsolás
I → II → III → IV stb.	→ I
	→ II
	→ III
	→ IV
	→ stb. (138).

Tisztán párhuzamos szerkesztésű strófák viszonylag ritkán fordulnak elő, a szintaktikai párhuzamosság mellett az elbeszélő típusú strófát azonos alakú állítmányok használata, a leíró típusút egységes idősíki és modalitás jellemzi, az anaforikus és epiforikus típusban (ez utóbbiban a mondatok azonos módon fejeződnek be) pedig lexikai elemek erősítik a párhuzamosságot.

A kapcsolások egyéb típusai között említi Szolganyik az egy alanyú strófát, amely a párhuzamos és a lánckapcsolást egyaránt egyesítheti magában. Különleges esete a kapcsolásoknak a bevezetés által meghatározott strófa, amelyben a többi mondat elveszti önállóságát, valamint az úgynevezett gyűrűs strófa, amelyben a bevezetés és a befejezés lexikailag azonos vagy nagyon hasonló.

A próza-strófák elemzése a fő témája Szolganyik könyvének, de mivel maguk a vizsgált egységek sincsenek elszigetelve egymástól, nem térhetett ki a szerző a strófák és a szomszédos nyelvi egységek viszonyának áttekintése elől sem. A próza-strófa vizsgálatának eredményei lehetővé teszik, hogy a mondatról is újat állapítson meg: a mondat kettős jellegű egység (mint minden más nyelvi elem is), viszonylagosan önálló, ugyanakkor építőköve, része egy nagyobb egységnek, s ezért függ is tőle.

Ugyanígy a próza-strófa is egyike nyelvünk egységeinek, viszonylagosan önálló, emellett azonban csupán alkotóeleme a szövegnek. A próza-strófán kívül más egységeket is említt a szerző, amelyek nagyságrendben a következőképpen építik föl a szöveget: mondat → próza-strófa → fragment → fejezet → rész → befejezett mű (l. 187–8). Mindezek közül a próza-strófát tekinti alapvetőnek, hiszen ez valamennyi szövegben megvan, míg a többitől ezt nem mondhatjuk el.

Ahogy a mondatok funkciója nem egyenrangú a strófákban, akként a strófáké sem a nagyobb egységekben. A kezdő strófa feladata a témamegjelölés, ennek a legnagyobb a gondolati és kompozicionális megterheltsége, valamint az önállósága. A középső strófák funkciója más: továbbfejlesztik, világossá, szemléletessé teszik a témát; kapcsolatuk rendkívül szoros, és az önállóságuk is kisebb. A strófák között is lehet lánc-, párhuzamos vagy hozzárendelő kapcsolat.

Szolganyik vizsgálódásainak eredményét az általa feldolgozott írásos próza határain túl is föl lehet használni, hiszen verses művekben s az élőbeszéd során elhangzó szövegekben is kell lenniük a mondatnál nagyobb egységeknek, amelyeket nyilván nem választanak el lényeges különbségek Szolganyik próza-strófájától. S hogy ezt az egyetemesen létező szövegegységet megnevezzük, arra már nem lesz megfelelő a *próza-strófa* megjelölés, ezért javaslom a *textéma* terminus használatát.

Stilisztikai szempontból valóban nagyon fontos szerep jut a textémának, de azt nem tartom valószínűnek, hogy ez lenne a szöveg legkisebb stilisztikai szempontú egysége (vö. 199), hiszen stilisztikai jellemzőik már a hangoknak is vannak, nem is beszélve a textémánál kisebb, többi nyelvi egységről. S a stílus valódi sajátosságai teljességükben végül is nem a textémában, hanem a szövegben jelentkeznek. Így tehát, bár a textéma valóban fontos stilisztikai egység, csak egyike a többi nyelvi egységnek, ebből a szempontból ugyanúgy, mint más oldalról nézve.

Mindezek alapján a szövegvizsgálatban a stilisztikai kiindulópontot nem tartom helyesnek, hiszen ez csak egy a lehetséges kutatási területek közül. A nyelvhasználat módját (többek között a stílus is ide tartozik) véleményem szerint a felhasználható eszközökkel (ezek közé sorolható a textéma is a többi nyelvi egységgel együtt) egységben kell tanulmányozni.

A gazdag nyelvi anyagra épülő orosz stilisztikai tanulmányt elsősorban szövegvizsgálati szempontból tartom hasznosnak. Szolganyik könyve további kutatásokra ösztönözheti a magyar szövegekkel dolgozó nyelvészeket is.

GAÁL EDIT

**Harald Haarmann unter Mitarbeit von Anna-Liisa Värri-Haarmann,
Die finnisch-ugrischen Sprachen. Soziologische und politische Aspekte
ihrer Entwicklung**

Hamburg, 1974. Helmut Buske Verlag, 307 lap

A finnugor népeket, illetőleg nyelveket bemutató összefoglalások 1974-ben két jelentős külföldi kiadvánnyal gyarapodtak, egy szerzőhármassal által készített észt nyelvű kötettel (AGO KÜNNAP—PAULA PALMEOS—TÖNU SEILENTHAL, Põhja ja itta) és az alább bemutatandó művel. HAARMANN munkája német nyelvterületen nem előzmény nélküli, a témájába vágó ismereteknek első korszerű összegezését DÉCSY GYULA könyve jelentette 1965-ben (Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft), s ugyancsak DÉCSY szolgált egy későbbi művével (Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden, 1973.) adatokat és jól hasznosítható ötleteket szerzőnk „szociológiai és politikai szempontú” áttekintéséhez, ez utóbbi műre azonban Haarmann sehol sem utal.

A „Finnugor rokonságunk” és a „Suomen suku”-féle, illetőleg az ugyancsak hagyományos szemléletű észt kézikönyvektől erősen elüt Haarmann 44 térképével, 12 faksimiléjével, 7 grafikonjával és számos táblázatával már külső megjelenésében is bizonyos egzaktásra törekvő könyve, amely egyébként egy „Fenno-ugrica” címen induló sorozat első kötete. A szerzőtárs elsősorban finn és általában finnségi ismereteivel tette teljesebbé és megbízhatóbbá a könyv anyagát.

A kötet bevezetésre, három fő fejezetre és függelékre tagolódik.

A Bevezetés a mű megírásának elvi indokait adja, s itt a kérdés megközelítése újszerűségének kiemelése mellett nyomatékos hangsúlyt kap M. KORHONEN 1966-os bírálata alapján DÉCSY Einführungjának elmarasztalása. E könyv bizonyos tévedéseinek, illetőleg pontatlanságainak kiigazítására is vállalkozik a szerző.

A fő fejezetek címei (I. Skandinávia finnugor nyelvei; II. A Szovjetunió finnugor nyelvei; III. A magyar [nyelv] a Duna [menti] államokban) már önmagukban is érdeklődést ébreszthetnek az olvasóban, és sejtetik, hogy a szerző a finnugor nyelvek kutatásában új utakat keres. E sejtéseket bizonyossággá fokozzák az alfejezetek címei, majd maga a könyv. Tanulságos a fő fejezetek részletesebb tagolásának minden nyelv esetében megismétlődő rendjével megismerkednünk. Ez a következő: 1. Elterjedési terület és a nyelvet beszélők száma; 2. A nyelv és nyelvjárásai; 3. A nyelvterület története; 4. Nyelvi kapcsolatok és a szókincs jellemzése; 5. Irodalmi nyelv, írásbeliség, alkalmazási (érvényességi) kör.

Az első fő fejezet külön alfejezetei továbbá: Finnország lakossága és nyelvviszonyai; A finn—svéd nyelvterület a területi tagolódás szempontjából; A lapp nyelvű lakosság; Az orosz nyelvű lakosság; A német nyelvű lakosság.

A harmadik fő fejezet további témái (hasonlóak a másodikban nincsenek): A királyi Magyarország nemzetiségi viszonyai; A magyar népesség alakulása 1918 után — Romániában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában, a Szovjetunióban (az Ukrán SzSzK-ban), Ausztriában —; A magyar [nyelv] jogállása a Duna [menti] államokban — Romániában, Jugoszláviában, Csehszlovákiában, Ausztriában.

Nincs mód a könyv egészének részletes s egyben bíráló is tartalmzó ismertetésére, ezért csupán a bennünket legközelebről érdeklő és érintő harmadik fejezetet kísérlem meg a továbbiakban kissé bővebben bemutatni.

Haarmann mindenekelött magyarázatot ad e fejezet címére. Miután megállapítja, hogy a Kelet-Európában összeszámolt mintegy 12,7 millió magyarból általában minden ötödik valamelyik Magyarországgal szomszédos ország állampolgára, úgy véli, jogos ezen a földrajzilag kiterjedt területen feleletet keresni az öt legközelebről foglalkoztató

kérdésre. „Am Beispiel des Ungarischen in den Donaustaaten lässt sich demonstrieren, wie abhängig die Minderheitenpolitik eines Staates von dessen gesellschaftspolitischen Grundkonzeption ist, und wie sich innenpolitische 'Kurskorrekturen' bemerkbar machen.” (246. l.)

Az Ungarisch fejezet élén megadja a 'magyar nyelv' szókapcsolat német, finn, angol, francia és orosz fordítását, valamint a 'magyar' melléknév és főnév, illetőleg a 'Magyar Népköztársaság' országnév német megfelelőjét. Ezt követően a jelzett rendben — nálunk kevésbé ismert irodalom alapján — a magyar nyelv helyzetének, fejlődésének szociológiai, politikai szempontú számbavétele következik. A szakirodalmi hivatkozások: BOHMANN, A., Menschen und Grenzen, Bd. 2: Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa. Köln, 1969. — BRUNNER, G., Das Selbstbestimmungsrecht in ungarischer Sicht: Das Selbstbestimmungsrecht der völker in Osteuropa und China (Hrsg.: B. Meissner). Köln, 1968. 88—96. — LIPOWSCHKE, A., Das Selbstbestimmungsrecht im innerjugoslawischen Bereich: uo. 128—44. — SCHULTZ, L., Probleme des Selbstbestimmungsrechts der Völker im tschechoslowakischen Staatsrecht: uo. 74—87. — SUGA, A., Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in rumänischer Sicht: uo. 97—113. — SIEGEL, J. S., The Population of Hungary: Washington, 1958. — VEITER, T., Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich. Mit einer ethnosoziologischen Grundlegung und einem Anhang (Materialien). Wien—Stuttgart, 1970. — Handbuch der europäischen Volksgruppen (bearb. von M. STRAKA): ETHNOS, Bd. 8. Wien—Stuttgart, 1970. — MIROGLIO, A. (Hrsg.), Dictionnaire des populations de l'Europe. Paris, 1971.

A magyarság lélekszámadataival kapcsolatos ismeretei pontosak és általában frissek. A magyart anyanyelvüként beszélők területi megoszlása ezek szerint így fest: Magyarország: 9,84 millió (az ország lakosságának 95%-a), 1971-es adat; — Románia: 1,603 millió (az ország lakosságának 8,4 -a), 1966-os adat; — Jugoszlávia: 0,504 millió, 1961-es adat; — Csehszlovákia: 0,574 millió (az ország lakosságának 4%-a), 1970-es adat; — Szovjetunió (Ukrán SzSzK, Kárpáti Terület): 0,166 millió, 1970-es adat; — Ausztria: 5629, 1961-es adat.

A fenti számok együttes összege 12,7 millió. A szerző J. A. FISHMAN 1966-os számításai alapján (Hungarian Language Maintenance in the United States: Uralic and Altaic Series, Vol. 66., Bloomington) feltünteti még az Egyesült Államokban, valamint az egyebütt élő magyarok lélekszámát is. Ezeknek a megoszlása a következő: Észak- és Dél-Amerika: 0,82 millió; — Anglia: 25 ezer; — NSZK: 20 ezer; — Franciaország: 15 ezer; — Ausztrália: 25 ezer; — azaz összesen kb. 0,9 millió. E számítások (részben becslések) tekintetbevételével HAARMANN 13,6 millióra teszi a világ magyar ajkúinak a számát, s ez az adat tkp. nem is tér el lényegesen DÁVID ZOLTÁN 1970-ben a Nyelvőrben közzétett becslésétől, amely 1968-ban 14,5 millió magyarral számol. (DÁVID a Haarmann által nem említett területek, országok diaszporáit is számításba veszi, de mivel — a dolog természeténél fogva — jó néhány államban lehetetlen a nemzetiségek számát pontosan megállapítani, ezért sem ő, sem német kollégája a valóságnak teljesen megfelelő számokat nem adhat.)

A vonatkozó magyar (és nemzetközi: LOTZ, SAUVAGEOT, DÉCSY) szakirodalom alapján tárgyalja a „nyelv és nyelvjárási tagolódás” kérdését. Itt röviden szól nyelvünk történeti korszakolásáról, majd néhány sajátosság alapján jellemzi is azt. A magyar mint ugor nyelv pl. alaktani elemeinek szegmentálásában (*ház-a-m-ban*) különbözik a permi-finnt képviselő finn megoldástól (*talo-ssa-ni* 'házamban'), ezen túl megkülönböztet alanyi és tárgyias ragozást, másodlagosan kifejlesztette a létige tagadó alakját (*nincs*), használ még néhány, csak az ugor nyelvekben létező esetragot (*-nott*, *-nól*, *-nyi*) stb. Felsorolja továbbá — részletes területi megjelöléssel — a hangtani kritériu-

mok alapján megkülönböztetett 8 nyelvjárást, s megjegyzi, hogy az egyes nyelvjárások kora nem állapítható meg pontosan, mivel a történelem folyamán a magyarság némely csoportjai elpusztultak, illetőleg helyváltoztatásra kényszerültek.

Nem érdektelen a „nyelvterület története” című fejezet sem, amely ugyancsak főként idegen — s nálunk nem feltétlenül ismert — szakirodalmon alapul, s a Kárpát-medence történetét valóban nyelvi szempontból, az e területen élő népek és nemzetiségek nyelvének s e nyelvek használata, gyakorlata alakulásának figyelembe vételével tekinti át a magyar honfoglalást megelőző avar majd szláv időktől a trianoni határokat jóváhagyó 1947-es párizsi béketárgyalásokig. A felhasznált teljes irodalom: ARATÓ, E., A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. Bd. 1 (1790—1840), Bd. 2 (1840—1848). Bp., 1960. — FARKAS, J. v.—BOGYAY, T. v., Die Kultur der Ungarn. Konstanz, 1960. — FLACHBART, E., A History of Hungary's Nationalities. Bp., 1944. — Monumenta Hungariae historica, 112 Bde. Budapest 1857—1917. — SCHLISSLEDER, W., Die Rechte der Nationalitäten in Österreich und Ungarn 1848—1918 (Diss.). Innsbruck, 1949. — SINOR, D., History of Hungary. London, 1959. — STEINACKER, W.-H., Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens. München, 1959.

A „nyelvi kapcsolatok és a szókincs jellemzése” című fejezet elsősorban a témába vágó magyar tanulmányok felhasználásával készült, mégis úgy tűnik, mintha kissé eltúlozná a német nyelv hatását a magyarra. („Das Deutsche war nicht nur als Bildungssprache am Königshof und als Umgangssprache bei den deutschen Zuwanderern verbreitet, sondern es wurde auch als Schriftmedium verwendet, u. z. sowohl für praktische Zwecke (Aufzeichnung der Stadtrechte) als auch im literarischen Schrifttum. Bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs kann man von einem kontinuierlichen Einfluss des Deutschen auf die ungarische Sprache sprechen.” (256. l.)

A maga szűkszavúságában is megbízhatóan informál „az irodalmi nyelv, írásbeliség, alkalmazási kör” kérdéscsoportjáról a negyedik fejezet, amely a legfontosabb nyelvemlékek megemlézése után a magyar nyelvű írásbeliségben testet öltő irodalmunkra is vet egy pillantást (kezdvé a sort Károli Gáspáron s végezve Vörösmartyt). Figyelemmel kíséri a csak igen későn, a XIX. században teljes jogúvá váló magyar államnyelv történetét is, megemlítve harcait, válságait, részsikereit, míg apránként tért nyerve 1867-ben elismertetik mint a „királyi Magyarország” hivatalos nyelve. E minőségében hamarosan a nemzetiségeket erőszakosan magyarosító politika egyik fő eszközévé is válik. A továbbiakban a szerző említést tesz az első magyar nyelvtanokról, szójegyzékekről, a finnugor nyelvek rokonságát bizonyító első művekről is, szót ejt a rovásírásról, s fejtegetéseit néhány helyesírástörténeti adalékkal zárja.

Igen részletesen, szám- és százalék-grafikonok, illetőleg sematikus térképvázlatok segítségével elemzi a továbbiakban az első világháború előtti Magyarország nemzetiségi viszonyait 1840-es, 1870-es, 1891-es és 1910-es adatok alapján (a két szélső évszám között pl. a magyarság lélekszáma 4,808 millióról 9,945 millióra nőtt, százalékos aránya pedig 42,6%-ról 54,5%-ra), s hasonló részletességgel szól az 1918-at követő helyzetről is.

Objektivitásra törekszik az utolsó fejezet is, amely a Duna-menti államokban a magyar nyelv jogállását vizsgálja.

A Függelékben a szerző T. ITKONENNEL egyetértésben a finnugor nyelvek újszerű felosztását adja, „in Form einer internen Dreier Gruppe” „im Gegensatz zur traditionellen Zweier-Gruppierung”. E hármas csoportok (amelyek nem tartalmazzák a magában álló magyart és lappot, s amelyekből nem mindig adódik ki a hármas csoport sem). Haarmann szerint megbízhatóbban jellemzik az egyes mai finnugor nyelvek egymáshoz való viszonyát, a rokoni kapcsolatok minőségét (még történetileg is), mint a hagyományos kettős ágakból épülő „rokonságfák”.

Táblázatának 4 csoportjából az elsőt a „keleti-tengeri finn nyelvek” jelentik, amelyek további három kisebb csoportra tagolódnak: 1. az „északi” (észak-keleti-tengeri finn) ágra, amely a finnt és a karjalait (északi és déli karjalait) foglalja magába; 2. a „délkeleti” (délkeleti-keleti-tengeri finn) nyelvekére, az inkerit, a karjalait (olonyeci lüdot) és a vepszét tartalmazó ágra; 3. a „délnyugati” (délnyugati-keleti-tengeri finn) nyelvekére, azaz a lívre és az észtre, amelyből a XIII. században válik ki és önállósul a vót.

A második csoport a „permi nyelveké”, azaz a votjáké és a közös zürjén előzményből a XIV—XV. században szétágazó komi-zürjéné és komi-permjáké.

A „volgai finn nyelvek” jelentik a harmadik csoportot, a cseremiszt (a hegyit és a mezeit), illetőleg a XV—XVI. században ketté ágazó mordvint, a moksa-mordvint és az erza-mordvint.

Az „obi-ugor nyelvek”, a vogul és az osztják képezik a táblázat negyedik csoportját.

A felosztás mindenesetre érdekes, s főként a finnségi nyelvek bonyolult egymás közti kapcsolatait illetően tanulságos is, a többi finnugor nyelv esetében azonban sok újat nem mond. A volgai-finn ág nyelveinek összesorolása egyre tarthatatlanabbnak mutatkozik, a hármas tagolás itt ezért sem ígérkezik hosszú életűnek.

A könyvet a finnugor népek statisztikai számbavétele zárja az elérhető legfrissebb (többnyire 1970-es népszámlálási) adatok alapján. Tekintettel arra, hogy e számok vonatkozásában valamennyi finnugor népet illetően pillanatnyilag nincs új, autentikus lélekszám-kimutatás nyelvünkön (HAJDÚ PÉTER „Finnugor népek és nyelvek” című könyve 1962-ben jelent meg, ERDŐDI JÓZSEF Nyelvtudományi Közlemények-beli ismertetése — 1971-ben — pedig csupán a szovjetunióbeli finnugor népek 1970-es adatait mutatja), nem árt talán Haarmann adatait itt is feltüntetni. Ezek szerint a világ finnugor nyelvű népességének a megoszlása a következő: magyar 12,7 millió; finn 4,41 millió; mordvin 1,263 millió; észti 1,01 millió; votják 0,704 millió; cseremiszt 0,599 millió; zürjén 0,322 millió; permják 0,153 millió; karjalai 0,146 millió; lapp 31 ezer; osztják 21 ezer; vepsze 16,4 ezer (1959-es adat); vogul 7,7 ezer; inkeri 1,1 ezer (1959-es adat); lív 3 ezer (1959-es adat); vót 23 személy (P. ARISTE privát számadata 1959-ből).

HARALD HAARMANN könyvének jelentőségét legfőképp abban látom, hogy mint nem finnugor anyanyelvű szakember az elsők között vállalkozott a finnugor nyelvekről szóló összefoglaló mű megírására. Ezt a tényt olyan fontosnak ítélem, hogy ismertetésben a bíráló hangot halkabbra vettem. Úgy vélem, a Fenno-Ugria bő szakirodalom alapján összeállított első kötete „történeti-szociológiai” szempontjaival s figyelemre méltó fejtegetéseivel új távlatokat nyit a finnugrisztikai kutatások előtt.

DOMOKOS PÉTER

Deme László—Ferenczy Géza—Grétsy László—Szathmári István— Wacha Imre, A rádióbemondó beszéde

Tanulmányok. Szerkesztette WACHA IMRE. Az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának kiadása, Budapest, 1973. 215 l.

Az utolsó évtized úgyszólván általánosan elismert tapasztalata a beszéd megnekedett szerepe a társadalmi lét mozgásformáiban. Bizonyosan ezzel a jelenséggel kapcsolatos, hogy a nyelvtudomány egyre nagyobb figyelmet szentel a nyelv „kifejezési szintjének”; a performancia-vizsgálatok terjedőben vannak, s elhangzott már a nyelvhasználatnak a beszédközpontúság felé való eltolódására vonatkozó jóslat is (l. DÉCSY, Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden, 1973. 232). A beszéd tényerésének függvényében növekszik a beszédre vonatkozó vizsgálatok jelentősége is. Ez önmagában is igazolja WACHA IMRE és társszerzői tárgyválasztását,

Tartalma szerint jóval több van a kötetben, mint amennyit a szerénykedő cím elárul. A téma a beszéd (beszélés) stílusának, összetevőinek általános kérdései, különös tekintettel a rádióbemondó közlésmódjára. A gyűjtemény egyszerre elméleti és gyakorlati szakkönyv, amelynek fontosságát nem utolsósorban az adja meg, hogy a reprezentatív és sok tekintetben mintaadó fórum, a rádió beszédmódjával foglalkozik. Ennek egyik összetevője a stílus. SZATHMÁRI ISTVÁN (A rádiós műfajok stílusáról: 9—24) általános bevezetésben foglalkozik a stílus mibenlétével, a stílusnak mint alkalmazási szabályrendszernek a komponenseivel és alakítóival, a kortól, a földrajzi helytől, a nyelvi jelben foglalt tartalmi mozzanatoktól való függőségével, majd néhány rádióműsört elemez „hangneme” szempontjából. — GRÉTSY LÁSZLÓT (Rádióbemondói szövegek és rádiós riportok — a nyelvész szemével: 25—43) a rádiós helyzete, a bemondói, riporteri szerep érdekli, illetőleg ezeknek a speciális adottságoknak a nyelvi következménye. Vizsgálati anyagát szóhasználati, mondat szerkesztési és fogalmazási szempontból nézi át, s példákon mutatja be a leggyakoribb botlásokat (hibás szóhasználat, töltelékelemek, szórározás, egyeztetés és egyéb). Foglalkozik a névelőhasználat hibáival is. A felsorolásban összefüggés nélkül kerül egymás mellé a megzavarodott névelőhasználat és az alanyi/tárgyas ragozás eltévesztése. Valószínűnek látszik, hogy a kettő között oksági viszony van. Vagyis (1) a határozott tárgy elől elmarad a határozott névelő: *Olvassa szerzőt ← *Olvassa a szerzőt*; (2) a határozatlan tárgy elé meghatározott helyzetben nem tesszük ki a határozatlan névelőt: *Tejet iszik*; (3) amikor nincs névelő kitéve, kétféle igealak is indokolt lehet tehát, mégpedig a helytelen, határozott névelőjétől megfosztott mondatrész mellett a tárgyas, a határozatlan, szintén névelő nélkül álló mellett az alanyi (*Szerzőt olvassa*, illetőleg *Tejet iszik*). Ez talán kevésbé fontos, annál lényegesebb, hogy külön részben foglalkozik GRÉTSY a rögtönzéssel. — Míg GRÉTSY LÁSZLÓT elsődlegesen nyelvészeti ismérvek vezérlik, FERENCZY GÉZÁT (A rádióbeli, közelebbiről a bemondói beszéd: 45—69) az a cél vezérli, hogy az artikuláció szabálytalanságait gyűjtse össze és elemezze. Ez a tanulmány — résztanulmányai mellett — teljes gondolatvezetésével példázza a beszédnorma működését: egy feszültségmérő finom, nulla pont körüli kilengéseihez hasonlóan jelzi ugyanis az eltérések jellegét és súlyát; egyik oldalon a hanyag ejtést, a másikon a túlartikulálást meg a betűejtést; a pongyolóságot, illetőleg másfelől a nem köznyelviséget, az idegen szavakat stb. Külön alfejezetben esik szó a hanglejtés és a hangsúly „alulméretezéséről”, majd túlkapásairól.

A kommunikáció teljesebb terei felé tágitja ki a témát, a rádiós alaphelyzetét írja le DEME LÁSZLÓ (A bemondói munka mondatfonetikai kérdéseiről: 71—101). Itt nem az elméleti újdonság, hanem a naponta hallható rádiós szövegek mint gyakorlati példák magyarázata dominál. — WACHA IMRE dolgozatában (A bemondói beszéd akusztikumának stílusgondjairól: 103—69) éppen ellenkezőleg, egy közléselemélet — mondjuk így — felső rétege van belesűrítve. Nemcsak a fonetika, hanem a nyelvészet egésze is csak igen felületesen kezeli a mondaton túli nagyságrendeket, ha egyáltalán tekintetbe veszi létüket. A beszédnek azokat az alaptényezőit, amelyeket bármely szövegben felhasznál a beszélő, WACHA a közlemény összefüggő egészének függvényében vizsgálja. A WACHA-teoréma alap kategóriája a szöveg, a WACHA-féle szakterület a szövegfonetika. Ebben minden egyedi és szociális összetevő találkozik és rendszerbe áll össze, ami csak a beszéd létrejöttében szerepet játszhat. A kollektív szabályozás alatt álló tényezőknél kivül a szerző írja le először a beszédés egyéni és egyedi jellemzőit (az orgánura összegzésként l. 138—9). Szövegfonetikai koncepciójának alkalmazását a bemondó szövegeinek elemzésére használja fel. Öröndetes törekvés az, hogy józan mérséklettel ítéljen alakváltozatok, variációk és párhuzamos lehetőségek ügyében: úgyszólván minden szövegfonetikai eszköz taglalását „babonák” (hanglejtés-„babonák”, hangsúly-„babonák” stb.) ostorozásával zárja.

A szerkesztő Függelékben (173—201) mutatja be a vizsgálatok alapanyagát, a bemondói szövegeket. (Különös, hogy a bemondó által fölolvassandó gépírási szövegekben mennyi a sajtóhiba. A tanulmánygyűjtemény egyetlen hiányosságát itt találtam. Indokoltnak érezhetné az olvasó, hogy a mintaszövegeket ne csak olvassa, hanem hallja is; ma már nem ritkák az olyan kiadványok, amelyek lemez melléklettel készülnek. A kiadvány használati értéke mégis nagy, hiszen egyre fontosabbá váló — újra fontosná váló — nyelvi tevékenységforma, a beszélés eszközhasználatával foglalkozik, nagyon is gyakorlati oldaláról, színvonalasan, egyszersmind közérthetően kezelve tárgyát.

SZENDE TAMÁS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A szitkozódás, a káromlás, a becstelenítés nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben*

Eger város régi jegyzőkönyveinek lapjait tanulmányozva nagyon gyakran találkoztunk olyan nyelvi formákkal, amelyek a szóval való becstelenítésre, a mocskolódásra, a szitkozódásra nyújtanak jellemző példákat. A nyelvi anyag jellegéről, természetéről, használati értékéről árulkodnak azok a szövegrészletek, amelyekben ezek a szitkoshók, káromló, becstelenítő nyelvi képletek, rút, ocsmány szóalakok nyelvi szerepet kaptak. Már az is feltűnő, hogy milyen gazdag az a rokonértelmű szósor, amely minősíti a „vastag beszéd” e megnyilatkozásait. A leggyakrabban előforduló minősítések a következők: *becstelen, mocskos, rút, ületlen, csúnya, csúfos, izellen, zúgolódó, mocskolódó, vakmerő, káromló, szidalmazó, szitkozódó, megbecstelenítő, megbotránkoztató* stb.

A szótározott nyelvi példák nemcsak nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti szempontból értékes adalékok, hanem néprajzi, művelődéstörténeti információs értékük is figyelemre méltó. Nemcsak arról a beszédhelyzetről, valóságháttérről nyerünk tájékoztatást, amelyben és amellyel kapcsolatban nyelvi szerephez jutottak a szitkozódás nyelvi eszközei, hanem arról is, milyen büntetést kaptak azok, akik ajkukra vették a „mocsosan megbecstelenítő vastag beszéd” nyelvi formáit.

Az eufemizmus, a tudatos enyhítés is szerepet játszott akkor, amikor a nótáriusok az élőszóban kapott információt megfogalmazták. Az eufemisztikus kifejezések gazdag nyelvi eszköztárára vonatkozólag is értékes forrás számunkra az itt olvasható nyelvi anyag. Ma csak tréfás szitkozódásnak, enyhe káromkodásnak tetszenek ezek a megnyilatkozások, de akkor, amikor papírra vetették, még büntetést kaptak az, aki ajkára vette őket. Bár az írásbeliségben tudatosan enyhítettek az egyértelműen durva nyelvi formán, valójában a korabeli nyelvhasználatban még ezeknek a megnyilatkozásoknak is sértő és bántó volt a jelentéstartalmuk, használati értékük. Ma már a múltban még egyértelműen megbecstelenítő jelentéstartalmat hordozó szavak humoros, tréfás s a becstelenítés mélyen nem sértő kifejezésekké szelídültek. Ilyen szavakra gondolunk elsősorban: *huncut, búbájós, ebadta, kujon* stb.

E szótárba foglalt becstelenítő, szitkozódó szóalakok között olyanokat is találunk, amelyek palóc nyelvi sajátásként is értékelhetők. Ilyen például a *mivel* igével kapcsolatos használati érték és jelentéstartalom (vö. Nyr. XXI, 309). Vannak köztük olyan kifejezések is, amelyek nem kerültek be köznyelvünk szókincsébe, hanem megmaradtak

* Protocollon Rerum Gestarum Liberae et Privilegiatae Episcopalis Civitatis Agriensis. 1690—1800.

a tájnyelvi keretben. A becstelenítő szavak között olvashatunk olyanokat is, amelyek j ö v e v é n y k é n t jutottak nyelvünkbe, mint pl. a *selma* szidalomszó, amely egyesek szerint a 'gazember, gazfickó' fogalmi értékű német *Schelm* szó átvételeként jutott nálunk is nyelvi szerephez. KNIEZSA ISTVÁNNAK más a véleménye. Szerinte a szláv nyelvből került hozzánk, illetőleg először a dunántúli népnyelvbe, s innen vette át a köznyelv és az irodalmi nyelv. Itt közölt adataink azonban nem erősítik meg ezt az állítást: „Mai tudásunk szerint a *selma* csak a Dunántúl ismeretes” (MNY. LXIII, 481). Különben a *selma* szó elég korán szerephez jutott nyelvünkben, s nagyobb szócsalád is alakult ki körülötte. A Magyar Merkur (1794: 1217) már közli a *selmáz*, *öszveselmáz* alakváltozatokat.

Ebben a közleményünkben olvashatók olyan szavak is, amelyeknek eredetével kapcsolatban sokrétű vizsgálódásra lenne szükségünk. A *csinál*, *mivel* igék használati értékéről, jelentéséről a szélesebb körű jelentéstani vizsgálódásnak lesz még mondani-valója.

Nagyon érdekes tanulással járna nyelvi, művelődéstörténeti, szociolingvisztikai szempontból egyaránt annak alaposabb vizsgálata is, hogyan alakult ki e szavak használatában az a furcsa k e t t ő s s é g, amely jelentkezett a népi és a hivatalos nyelvhasználatban. A hivatalos nyelv, helyesebben a hivataloskodó frásbeliség általában csak azokat a „becsület ellen vétő, utálatos, rút és csúnya szavakat” tűrte meg, amelyek sem hangalakjukban, sem jelentéstartalmukban „nem vétettek” a hivatalos, az egyházi, a közigazgatási morál ellen. Elvértve a vallomást tevők szájából át is vesznek néhány ma is „csúnya” minősítéssel ellátott szót, ez azonban egyre ritkábban történik meg. Ezekből a kifejezésekből mi sem válogattunk, bár sok tanulással járna ezeknek a nyelvi formáknak összegyűjtése és elemzése is. Úgy hisszük, így is sokszínű ez a közölt anyag, és sokféle tanulság vonható le belőle. Különösen időszerű feladat lenne e nyelvi képletek jelentéskörének, használati értékének, kontextuális sajátosságainak, nyelven túli relációinak alaposabb értelmezése. Annál is inkább, mert az ilyen jellegű feldolgozásokban nem nagyon gazdag szakirodalmunk.

adta 1770: „... a piarcz közepén a Sok Emberek előtt Víza Miklós hitves társat minden igaz ok nélkül csúfos becstelen szókkal illetvén, és még *attával*, Teremtettével káromkodván ... 25 Pálcza ütással büntettetett ...”

adtát szór 1764: „... az *adtát*, Teremtettét számtalanszor *szórta* ...”

adta teremtette 1718: „... szitta *attával teremtettével*, gyilkosnak nevezvén ...”; 1752: „... világoosan ki teezet, hogy az *Atta teremtette* s Lelke tsinálása közön-sége volna Nálla ...”

attázás 1761: „... Szabó István szűcs, aki már több ízben is vasat viselt, sok korhelysége, káromkodása, nyelves bestelenítések miatt ... életét meg sem jobbitván, újra ... tele torokal *attázás* közt — Istók az ember ujongatással kiáltani — a Magistratuális személyeket ... hunczfutolni, gyalázni és besteleníteni nem irtozot ...”; 1767: „... nagy Isten ellen való *attázás* Teremtöttézés és Lelki Testi művelések között ... üttek, csaptak ...”

akasztófára valónak nevez 1762: „... a Város Házánál Janitor Tizedesek, Hajduk ... előtt *akasztófára valónak*, hunczfutnak *nevezvén*, sok illetlenségekkel meg böstelenítette ...”

anyja művelés 1767: „... Sánchezban lakos ... káromkodónak, kire-is, mivel olyan tetemes káromkodás nem pattant, de csak ugyan még-is holmi *Annya Művelésekkel* és Botránkozatásokkal ... Felebarátit illette, ki sültt ...”

anyját csinál 1754: „... az Váras hites Szolgáit meg hunczfutolni, az *Annyát csinálni* mérészlett ...”

anyját mivel 1755: „... ezen szókra is fakadozott volna: *mivelné Annyát*, Lelkét mind annak, aki exequált, mind pedig annak is, a ki exequáltatott ...”

becstelenítő hírjesztés 1778: „... ezen *becstelenítő hírjesztését* ... erőssíteni mérészlették ...”

becstelenítő szó 1773: „... azzal kívánván rút cselekedetét köpönyegezni, hogy azon *bestelenítő szavait* maga Ipájátúl ... hallotta légyen ...”; 1766: „... Város Sepréjének mondatta több más *bestelenítő Szók* között ...”; 1778: „... Zsihala Mátyás hitvesse Rontó Erse ... *becstelenítő szava* miatt aristomval büntettetett ...”

becstelenség 1753: „... nagy *böstelenséggel* ki bőfönteni azon szókat nem állalta ...”

becstelen szóval illet 1709: „... micsoda *böcstelen szókkal* illette ...”; 1733: „az városban az mészárosok ... tellyességgel semminek való húst és azt sem annak elégségeset az szegénységnek ... a mellet ... rút mocskos és *böcstelen szókkal* illették közönségesen az Város Lakosít ...”; 1744: „... szomszégját ... *böcstelen szókkal* illette ...”; 1777: „... *böcstelen Szókkal* ... Tolvajnak, meg csapatottnak mondván, *illette* ...”

beste karafia 1716: „te lélek *beste Karafia*, te *Hunczfut Tolvai* ...”; 1728: „... nem hajtok a tiltásodra *beste Karafia* fattyú fia, *huncfut* ...”

beste lélek kurafi 1785: „... akár kapás, akár Purger mind egy forma ... nincs egyéb titulussa ... , hanem *beste lélek, kurafi*, le huzatlak, 50 pálczát veretek rajtad ...”

bestia 1733: „... hallotta-e, hogy *bestiának* ... mondatta ...”

bojtor kannak mond 1739: „... megh bizonyította, ... hogy vén kutyának, vén *Bojtor kannak* mondatta ...”

boszorkányi 1711: „... oly böcstelen mocskos szókkal illetván, hogy tudni illik bu bájos és *boszorkányi* személy ...”

boszorkánynak mond 1734: „... házára menvén, ecczakának idején aztat *boszorkánnak* mondván, megh böcstelenítette ...”

boszorkányoz 1724: „... hallotta az Fatens, hogy a Szomszéggyait *boszorkányozta* ...”

búbájós 1711: „... oly böcstelen mocskos szókkal illetván, hogy tudni illik *bu bájos* és *boszorkányi* személy ...”

csinál a lelkivel 1790: „... részeg lévén *csinálom a lelkivel* és ebattával káromkodott ...”

csinál a testivel 1775: „... az Deresnek fölötte *csinálom Testivel* káromlani ... bátorzkodott ...”

csinálom fikta szó 1774: „... Hajnal István Felnémethi Hostyai Kaczér Kapás Süheder ... veszekedvén s *csinálom fikta szókkal* egymást illetván ...”

csinálom szó 1755: „... részeg fővel ... dühösködő szóval káromkodni mérészelvén, sőt rőla dorgálókat ... bösteleníteni rút *csinálom szókkal* meg illetni nem átalodván ... Város világos piarczán 24 kemény pálcza üttéssekben megh marasztatik ...”

csúnya mocskos szó 1771: „... Orosz György, az Víz ellen építendő Kő Fal helyen meg alapodván, annak építesse ellen *csúnya motskos szókkal*, hogy úgy mond, az is *hunczfut* volt, az ki ki gondolta ...”

diszno teremtetten 1724: „... hallotta az Fatens az Pető János szájából, hogy az Isten soha sem Pokolban, sem Menyországban ne eresse, annyi Portiot vetett ream a *Diszno Teremtetten* ...”

ebadta teremtetten 1727: „,eb ágyában született, *ebatta teremtetten* ...”; 1756: „... *ebatta teremtetten* káromkodássát nem tagadván ...”; 1759: „... Kindermon Józef Német Szabó Legény részeg fővel lévén *ebatta, teremtetten* káromkodott ...”; 1767: „... sokaknak botránkoztatására *eb attával teremtetten* káromkodván ... , árestomba hozattatott ...”; 1768: „... *eb attával*, ördög attával, *Teremtetten* káromkodott

...”; vö. még: 1773: „... csúnya mocskos szókkal illetni, sőt *ebatta* csinálom Lelki műveléssel káromkodni bátorzkodván ...”

ebadta fattya 1785: „... nem félek én ... , azért hogy az apja Tanácsbéli az ebattát, *ebatta fatya* ...”

eb ágyában született 1710: „... *eb ágyában született*, hiti hagyott ...”; 1724: „... midőn egy Rocska vizet vitt volna, el dölvén Rocskája, mondotta volna Szász Györgynek, mit nevez te *eb ágyában született*, te kutya, te hunczfut *ebatta* veszet órában termet, veszet atta ...”; 1727: „... *eb ágyában született* *ebatta* teremtetete, Tüzes Ménkö üsse megh az Lelkedett ...”; 1733: „... azt mondotta *eb ágyában Született* Tolvaj kutyája ...”

eblelkű 1716: „... olyan hunczfut vagyok mint te, *eb lelkű* ...”

eb ura kurta 1760: „... nem átalotta ... szidalmazni, Verhaj Uramot ... hogy ebnek parancsolna ... *eb Ura kurta* ... böstelenítette ...”

fattyúnak mond 1727: „... az K. Sándor Felesége Sz. Ferenczet *Fattyúnak* mondotta volna ...”

fertelmes káromkodás 1720: „... *Fertelmes Rút* ... irtóztató *káromkodásokat* mérészlett légyen el követni ... Publice fél óráig az Kalodában fogh állani, három nap mulván ismét, és mind az háromszor ötven ötven Pálcza ütésekkel megh fogh veretetni ...”

fikom adta teremtetete 1777: „... *fikomatta* teremtetével *káromkodása* ...”

flandra 1760: „... részeges *flandranak* ... mondotta ...”

gaz asszony 1743: „... böcstel szókkal illetván részeges vörös kurvának mondotta lenni ... ismeg ugyan azon izben rosz *Gaz asszonynak* kiáltotta.”

goromba mondás 1793: „... némelly illetlen s *goromba mondásokat* szólott legyen ...”

hamis lelkűz 1791: „... a Hajdukat hazuttolta, *hamis lelkűzte* ...”

hétszáz teremtetete 1778: „... az Iffiu Legény ... az Nemes Város Verbunkosságát művelni *hétszáz teremtetete* lelkét *káromkodással* illetni bátorzkodván ...”

hírében-nevében mocskol 1755: „Ki sülvén, hogy piarcznak hallattára, M. Susit ... meg böstelenítván *hírében nevében mocskolni* mérészelvén ...”

hunczfut 1744: „... világosan megh bizonyította, hogy ötet sokak jelen létében megh böcstelenítván *hunczfutnak* mondotta ... Varassunk Statutumája szerint ... böcstelenségért nyelve váltságában 40. Rf. forintokban ... el marasztatik.”; 1748: „... sok kissebbítéssel *hunczfut*, Pernahajder, és más illetlen bestelenítő szókkal illetni, gyalázní s avval hírit nevit mocskolni Törvény ellen mérészelt ...”; 1753: „... nyakas-kodását illetlen szókkal magát mentegetvén *hunczfut* Titulossokat ki böfenteni nem átalotta ... azért is ... illetlen terminusoknak ki böfentéséjért ... megbüntetetett ...”; 1793: „... a Piarczon ... teli Torokal kiáltotta, hogy *Hunczfut* Tanátsa, mind *hunczfut* a Birójától fogvást a leg kisebbig, azon felül a Fürminder is ...”; 1794: „... teli torokkal kiáltotta, atta teremtetete *hunczfutjai* ...”

huncfutol 1754: „... az Város hites Fertály Mesterét, ... meg *hunczfutolván* és még reája Sövény karót törvén ... , 24. pálczában ... elmarasztatik ...”; 1767: „... az egész czéhet és annak előjáróit *hunczfutolni*, és Lelkét művelni több izben-is mosdatlan szájjával nem irtódozott ...”; 1773: „... azt *hunczfutolni* minden bestelenséggel attával, Teremtettével, Lelki művelésekkel illetni nem irtódozott ...”; 1788: „... a mézes Kalátsos mások előtt meg *hunczfutolta* ...”

huncfutoz 1716: „... *hunczfutozta*, egy nehányszor reájok pökdösvén ...”

illetlen káromkodás 1773: „... *illetlen* ocsmán *káromkodásáért* ... az Ispitály előtt 3 olvasó mondásra, a kereszt fa előtt térgyen álva ... büntetés képpen ítültetett ...”

illetlen szó 1754: „... törvén szék előtt *illetlen Szókat* Sok izben ki böfenteni mérészelvén, undok átkokat másra mondani nem átallotta ...”; 1754: „... Szöllősi Ferencz nyakaskodásával *illetlen*, vakmerő *szókat* ki böfenteni mérészelvén ... vakmerő fél 40 forint helyett 24 pálczával város piarczán meg fog verettetni ...”; 1794: „... ötet ... *illetlen szókkal* illetve ...”

innen amonnan való 1727: „... *innen amonnan való* Embernek monddotta ...”

in famis 1773: „... az üveges által *Infamisnak* és Huncslógernek declaráltattván ... a Czezbül ki tilalmaztatott ...”

izetlen káromkodás 1778: „... *izetlen*, s istentelen *Káromkodásai* miatt ... két hétig száraz kenyéren s vizen szenvedett kemény hideg áristom büntetése után az Ispitály mellett lévő keresztfa előtt (hajdú által oda kisírtetvén) térdgyen álva három olvasónak elmondása után szabadon bocsájtatott ...”

kanali 1733: „... sok izben monddotta, hogy *bestia Kanali* ...”; 1733: „... monddotta-e, hogy *Bestia Kanali*, Lúd és Tyúk Tolvajné ...”; 1734: „... azt monddotta hitvesének ... *bestia Kanali* Lengyel Diszno Tolvai ...”

kanaliáz 1765: „... Ki sült, hogy az Instánsnak feleségét *canaliázta* ...”

káromkodás 1701: „*Káromkodásáért* ... az kalodába tetetvén ... száz pálczával meghcsapatik ...”; 1720: „... Hogy ha ... továbbra is *káromkodásokat* fognak végben vinni, diplomul fognak megh verettetni ...”; 1758: „... szokása a *káromkodás* és minden embert teremtettével káromolni szokta ...”; 1760: „... tilalmas *káromkodás-tul* ... magát ója ...”; 1767: „*Káromkodásaért* ... az Ispitály előtt lévő feszőletnél egy olvasó Imádság neki imponáltatott, és hogy az effectusban mennyen, egy hajdú melléje adattatott ...”; 1767: „... már több izben el-követett *káromkodását* ... maga önkint ... meg vallotta ...”; 1767: „... a Magyar Törvént Tanuló Iffiuság ... étszakának idején ... nagy kiáltással, kurjongatással, éktelen Szidalmazásokkal, *Káromkodásokkal* lármáskodtak ...”; 1767: „... G. J. Sáczy Lakos Isten ellen való *Káromkodása* miatt három napi arestromra ítéltetett és be-is zárattatott ...”; 1768: „... sok rendbéli *Káromkodásért* ... keményen őtt versben meg büntettetett ...”; 1769: „... meg bizonyítatván eb attával Teremtettével való *káromkodása* ...”; 1701: „Kluknay Gergely — és Ferenc emberek füleit megh is rettentő *káromkodásokat* tett legyen ... az Város Piarcan három pénteken Gergely száz pálczával, Ferencz ötvennel megh verettetnek ...”

káromkodik 1767: „... nagy Lármával Sokaknak botránkoztatására eb adattával teremtettével *káromkodván* ...”

káromkodó nyelv 1753: „... mivel a Magistrátusunk hivatallya volna az istentelen *káromkodó nyelveket* meg zabolázni ...”; 1770: „... Maga Kaba eszi után indulván és zabolátlan *káromkodó nyelvit* esztelen uttyán szabadossan jártatván ... a czéh ... az instánst zabolázni kívánnya ...”

káromlás 1768: „... Isteni *káromlásokban* felettébb el-merülvén ... nagy Botránkozások okozási miatt ... az Egri Piarcan lévő Deresben 50. Pálcza ütessel büntettetett ...”

káromló szó 1790: „... *káromló* és Bestelenítő és Biró ellen tett mocskos rüt *szavait* ...”

káromol 1723: „... nem tagagya minémű Undok és fertelmes ... *káromkodókkal káromlotta* az maga Gazdáját ...”; 1741: „... fertelmes böcstelenítő *szókkal* illetni ördög atta teremtetttével *káromlani* nem írtóztak ...”; 1767: „... mivel Teremtőjét illetlenül *káromlotta* ... *káromkodása* meg világosítatván ...”; 1768: „... terem-tőjét illetlenül *káromlotta*, azért *káromkodása* tanúk által is meg világosítatván ... az Város Piarczán való Deresben 50 kemény páleza ütésre ítéltetett ...”; 1774: „... a Vásár bírót ... Eczakán rúttól meg rángatták, öklözték és *káromlották* minden ok nélkül ...”

kenyérlopó 1727: „... úgy böcsstelenítette volna, te itt csak *kenyer lopó* vagy Selyma ...”

kigyót-békát kiált 1785: „... *kigyót Békát* az Emberre *Kiáltják* ...”

kuiníroz 1727: „te, Bestia, mért *kuinírozol* engemet ...”

kujon 1757: „... *Kujon*, hunczfut akasztófára való szóval megböcsstelenítettette volna ...”; 1760: „... minden ok nélkül Hunczfut kutya, *kujon* bestelenítő Szókkal ellene kiabálni nem átalotta ...”

kujonoz 1755: „... szolgája ötlet rúth káromkodásokkal és böcsstelen szókkal, meg mocskolta Légyen, hunczfutozván, *kujonozván* s teremttéztvén ...”; 1755: „... selmázni, vagyis *kujonozni* mérészelt ...”; 1756: „... rúth káromkodásokkal és böcsstelen szókkal meg mocskolta legyen, hunczfutozván, *kujonozván*, s teremttéztvén ...”

kurafi 1773: „... *kurafi* természete után indulván ... gyanúságos rosz cselekedetiben tapasztaltatott ...”

kutya fikom teremttette 1716: „... *kuttya fikom Teremttéztvél* és Lelki mfivelésekkel két Versben káromkodott ...”

kutyalelkiz 1732: „... midőn Bíró uram eőkelve parancsolattyából az Házához ment volna bizonyos adosságért öszve hunczfutolta, *kutya lelkitte*, s más böcsstelen szókkal illette ...”

kutya teremttése 1749: „... agyon lövetett kuttyájáért irtoztató és egész hostya botránkoztatására ... *kutya teremttése*, nem adtam volna a lelkedért azon meg lőt kuttyát ...”

kutya teremttette 1760: „Szent János hóstyán lakós Katona János vádoltatván káromkodásban és hogy Lodár János feleségének mondván: Te *kutya teremttette* ... mai napon vasra veretvén ...”; 1768: „... istentelen káromkodássáért úgy mint nyolcz százszor *kuttya Teremttette* el mondani nem írtózott ...”

(Folytatjuk.)

BAKOS JÓZSEF

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1974. december 18. BALÁZS JÁNOS, A szintaxis szerepe a nyelvrokonság kérdésében. — Az előadás a Bölcsészettudományi Kar tanácstermében a FOKOS-FUCHS DÁVID egyetemi tanár 90. születésnapja alkalmából rendezett ünnepi ülésen hangzott el. — Fokos-Fuchs Dávid hatalmas munkásságában jelentős helyet foglal el az uráli és altaji nyelvek közti rokonság szerteágazó kérdéseinek vizsgálata is. „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft” című, 1962-ben Wiesbadenben közzétett művében a két nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek szintaktikai szerkezeteiben észlelhető feltűnő egyezéseket igen nagy anyag alapján és új szempontok szerint elemzi. Az előadó szerint hasonló módszerek alkalmazása volna célszerű az indoeurópai és a finnugor (uráli) nyelvek föltételezett rokonságának vizsgálatában is. E két nyelvcsalád névmástöveinek szerkezete lényegében egyezik (V, ill. CV). Ezzel szemben a fogalomszavak tömorfémái között nehezen vagy szinte alig áthidalható különbségek észlelhetők. A finnugor (uráli) alapnyelvben ezek (általában mind) kétszótagúak (VCV, VCCV, CVCV, CVCCV). Az indoeurópai nyelvek fogalomszavainak morfémastruktúráját ezzel szemben általában az egy szótagúság jellemzi, s szó elején is lehetnek mássalhangzó-kapcsolatok (VC, CVC, CCV, CVCC, CCVCC, CCCVC, CCCVCC). A kétszótagúak ritkábbak, s ezek is lényegesen eltér-

nek az urali kétszótagú fogalomszavak szerkezetétől (CVCV, CVCVC). Mindebből az előadó szerint arra kell következtetnünk, hogy a két nyelvcsalád rokonsága aligha közeli.

1975. február 11. Nyelvoktatási szakosztály. SZENDE TAMÁS, A beszéd folyamat vizsgálata és az anyanyelvoktatás. — A nyelvi rendszer használatának középpontjában a beszéd áll. A beszéd a nyelvi rendszer specifikus használata, a kommunikációnak sajátos típusa. Számos olyan összetevőt alkalmaz, amely nem a nyelvi kód része (gesztus, mimika, „analóg” típusú prozódiai tényezők). Az egyén szocializációja jelentős mértékben a beszédtevékenységben zajlik le, és a beszéd közege az, amelyen át az egyén leginkább visszahathat a társadalomra. Éppen ezért az előadó szerint fontos lenne a beszéd jelentőségének és működés módjának tudatosítása az anyanyelvi oktatásban.

1975. február 18. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. BÜKY BÉLA, A hazai beszéd kutatás vitatott kérdései. — A szerző áttekintette az utóbbi évtized hazai beszéd kutatásában felmerült vitákat. Elsőként a beszéd folyamat egészével, ennek modelljével kapcsolatos véleménykülönbségeket, majd a beszédnek a társaslélektani (szociolingvisztikai) vonatkozásait érintő véleményeltéréseket. A beszéd kutatás gyakorlati, tehát alkalmazott nyelvészeti vonatkozásainak körén belül foglalkozott az anyanyelvi nevelés (pl. a nyelvi norma, az egyes hangzók tanításának metodikája stb.), valamint a hátrányos helyzetben levő tanulók anyanyelvi kérdéseivel (a B. Bernstein elméletében „teljes kód”-nak, ill. „szűkített kód”-nak nevezett anyanyelv tanuló paraméterekkel). Néhány szót szolt az idegennyelv-tanítás didaktikájával kapcsolatos vitákról is, ugyan csak az alkalmazások témakörén belül. Az orvosi beszédterápia szintjén felmerült véleményeltéréseket (Horányi Béla és Ligeti Magda közötti vita) futólag érintve, előadását a beszéd kutatás olyan vitáinak ismertetésével zárta, melyek a történeti múltban lezajlott beszédjelenségek (főleg hangtörténeti események) megvilágításával, értelmezésével kapcsolatosak.

1975. február 25. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. KNEZSA VERONIKA, Skót: nyelv vagy nyelvjárás? — Standard skótnak a mai terminológia szerint a skóciai alföldön beszélt angolszász eredetű nyelvet nevezik. Az eredetileg kelta (gael nyelvű Skóciában valószínűleg a VII. század óta kell számolni északi angliai (northumbriai) angolszász nyelvi hatással. A skót királyságban, az udvarban a XI. századtól érvényesül az angol hatása: III. Malcolm skót király felesége, Margaret (nyugati-szász királylány) révén. A XIII. századtól állnak rendelkezésünkre nagy számban skóciai angol nyelvű írott emlékek. Edinburgh fővárossá válásával a terület nyelve számított standard alaknak, a közigazgatás, a jog és az irodalom nyelvének. A többi alföldi területen nyelvjárások alakultak ki, a felföld pedig megőrizte eredeti gael-kelta nyelvét. A XV. századtól a kialakuló londoni standardnak volt nagy hatása. Ez eleinte csak írott formában hatott, a XVIII. század után azonban a beszélt nyelvben is megmutatkozott. A modern korszakban a rádió, a televízió, a sajtó stb. még jobban megerősíti a londoni standard hatását. — A skót nyelv fonológiájában, morfológiájában, lexikájában és szintaxisában is lényeges eltéréseket mutat a londoni nyelvtől. A standard skót az ország önálló politikai életében önálló nyelvet alakított ki, amely a londoni nyelvtől eltérő fonetikai bázisra épült, és sajátos szubsztrátum-hatásoknak volt kitérve. A XIX. században a skót is hatott a londoni angolra részben lexikai elemek, részben kiejtési variánsok átadásával.

1975. március 4. Nyelvoktatási szakosztály. KELEMEN TIBORNÉ, Hibaelemzés néhány francia névmás használatában. — Az előadó bevezetőül hangsúlyozta, hogy a kontrasztív kutatásnak nyelvelméleti haszna mellett fontos gyakorlati szerepe is van. Elsősorban a nyelvoktatást teheti hatékonyabbá jobb módszerek kialakításával. A francia—magyar összehasonlító nyelvészetben a következő módszer alkalmazását látja célszerűnek: 1. A francia nyelvtan vizsgált fejezetében levő, hibalehetőséget jelentő oppozíciók feltárása. Így eleve tehetőek predikciók. 2. Az oppozíciókat összehasonlítva a magyar

nyelvtan megfelelő részeivel, további hipotézisek állíthatók fel. Ahol szükséges, ott korpuszokat kell megvizsgálni, általában az idegen nyelv—anyanyelv irányában. 3. A hipotéziseket tesztekkel ellenőrizzük az anyanyelv—idegen nyelv irányában, és szükség esetén kiegészíthetjük vagy módosítjuk. — A módszer célszerűségét néhány francia névmás (az *en* határozói névmás, a mutató névmás egyszerű alakjai, a vonatkozó és a kérdő névmás) használatában elkövetett hibák elemzése igazolja.

1975. március 11. Szlavisztikai és magyar szakosztály. BALASSA IVÁN, A tokaj-hegyaljai borfélések terminológiája. L. MNY. LXXI, 299—308, 417—24.

1975. március 18. Szlavisztikai és magyar szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, Etimológiai kérdések. — Az előadás a magyar *veszteg*, *labda* és *orbánc* szavak eredetével foglalkozott. Az elsőt a régebbi magyarázattal szemben a szlávból, a másodikat ugyancsak a régebbi magyarázattal szemben az oroszából és a harmadikat szintén egy régebbi magyarázattal ellentétben a németből származtatta.

1975. március 24. Finnugor szakosztály. JE. I. ROMBANGYEJEVA, Vogulok tegnap és ma. — Az előadó saját tapasztalata alapján beszámolt a vogulok egykori életéről. Ismertette lakóhelyeiket, téli, tavaszi, nyári szállásaikat. Beszél a vogulok életkörülményeiről, mindennapos munkájukról, foglalkozott életfelfogásukkal, emberi magatartásukkal és hiedelmeikkel. — Az előadás második felében az előadó arról beszél, hogy milyen mértékben változtak meg a vogulság anyagi viszonyai, kulturálódásának lehetőségei a forradalom után.

1975. március 25. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. NAGY JÓZSEF, A szó élete a dallamban (prozodiai összefoglalás). — A szöveges dallamban a megkülönböztendő góe helyére a hangtulajdonságokból az átlagtól eltérő mennyiség jut, amely építkező, klasszikus jelleggel több-nagyobb; bontó, romantikus jelleggel kevesebb-kisebb lesz. Előfordulhat, hogy egy mondatban mindkét fajta jelentkezik. A prozodiai jelenségek minden változatát egy-egy példával, képpel, hanggal mutatta be az előadó, majd rögzítette kutató munkája eredményét, amely szerint Palestrina dallami gyakorlata és Bach harmonikus gyakorlata alapján a klasszikus összhangzattan mintájára elkészíthető a szöveg és dallam együttesének tudatos mozgástörvénye, a prozodiai alapvetés. A benne foglalt meghatározások irányítani óhajtják a szövegre készített dallam vagy a dallamra írt szöveg mozgásigényét, és támpontot óhajtanak adni a szövegre komponálás és a fordítás útvesztőjében.

1975. április 1. Nyelvoktatási szakosztály. GINTER KÁROLY, A magyar mint idegen nyelv oktatása és a kontrasztivitás. — Az előadás a Juhász Jánostól meghirdetett magyar—idegen nyelvű vizsgálatokat ismertető sorozat tagja. A kontrasztív kutatások eredményeit azonban az eddigi előadásokkal ellentétes irányban hasznosítja, mert nem kiinduló, hanem célnyelve a magyar. Az előadó az egyes nyelvi formák konkrét összevetése helyett néhány általánosan gondot okozó jelenséget sorolt fel, így a határozottság fogalmát, ennek alkalmazását a tárgy esetében (az alanyi és a tárgyias igeragozás), a *-lak*, *-lek* ragos igealakot, a segédigék kérdését, a mondatok szórendjét. Végezetül hangsúlyozta, hogy az összevető vizsgálatok megállapításait önmagukban nem befolyásolja a kutatás iránya. Az elméletből kibontakozó, a gyakorlati oktatást befolyásoló előrejelzések azonban minden valószínűség szerint eltérők aszerint, hogy melyik nyelvet tekintjük bázisnak és melyiket célnak.

1975. április 8. Ünnepi ülés. BALÁZS JÁNOS, Megemlékezés hazánk felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából. L. MNY. LXXI, 1—6.

1975. április 17. JEAN PERROT, La notion d'auxiliarité et ses niveaux d'application dans la description des structures linguistiques.

1975. április 22. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. HORVÁTH TIBOR, A fonetika szerepe a nyelvoktatásban. — Az előadó bevezetőül a fonetika meghatározásáról

beszélt, és történeti áttekintést adott a fonetika nyelvoktatásban betöltött funkciójának alakulásáról. A továbbiakban ismertette a XX. századi eredményeket. Végezetül részletesen foglalkozott avval, hogy milyen szerepet játszik a fonetika a magyar mint idegen nyelv oktatásában.

1975. május 6. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A jelentés kettős mozgása (jelentés—integráció). — Az előadás tárgya a jelentések konkrét → általános, általános → konkrét mozgásának vizsgálata volt. Az előadó a vizsgálat eredményeinek a hagyományos és a strukturális szemantikához való viszonyát is igyekezett meghatározni. A tárgy előadása részben a fogalom és a jelentés kapcsolatának kifejtése mentén haladt.

1975. május 13. Nyelvoktatási szakosztály. STEPHANIDES ÉVA, A névelőhasználat néhány kérdése az angolban és a magyarban (kontrasztív elemzés). — Az előadó az angol—magyar kontrasztív munkálatok rövid és általános ismertetése után saját kutatásainak eredményeit vázolta: 1. A névelő helye más determinánsok körében a vizsgált két nyelvben, különös tekintettel a szabályszerű eltérésekre. 2. A három névelő főbb használati körének ismertetése bő példaanyagon illusztrálva. 3. A névelő specifikus és generikus használata funkcionális felosztásból kiindulva.

1975. május 20. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. VASSNÉ KOVÁCS EMÓKE, Egy logopédiai tanulmányút tapasztalatai. — Az előadó röviden vázolta az Észak-amerikai Egyesült Államokban tett négyhónapos tanulmányútjának főbb állomásait, valamint a meglátogatott intézményfajtákat. A továbbiakban ismertetett egy vizsgálat és egy kezelési eljárást. A Kirk és McCarthy által kidolgozott teszt (Illinois Test of Psycholinguistic Abilities) a pszicholingvisztikai képességeket vizsgálja, automatikus és reprezentációs szinten. A teszt Osgood 3 dimenziós modelljére épül, csekély módosítással. Főleg megkésett beszédfejlődésű, pösze, illetőleg dyslexiás gyermekek vizsgálatában használják jó hatásokkal. — L. és R. Kretchmer kísérleti óvodai programja kommunikációs zavarban szenvedő (nagyothalló, illetőleg ép hallású, de megkésett beszédfejlődésű) gyermekek számára készült a generatív grammatika eredményeinek felhasználásával. Alapelve: a nyelvnek úgy kell kifejlődni, hogy a szavak helyett a mondatokra koncentrálnak.

1975. május 27. Névtudományi szakosztály. FEHÉRTÓI KATALIN, A magyar családnév kialakulásának kérdéséről. — A szakirodalomból nem derül ki világosan, hogy a történészek mit értenek *vezetéknev-en*, *családnév-en*. — Kérdés, hogy a *de Rozgon*, *de Ujlak*, *filius Lack*, *filius Bani* stb. nevek tekinthetők-e magyar családnévnek, illetőleg e típusú nevek egyenlők-e a történészek által használt *Rozgonyi*, *Ujlaki*, *Lackfi*, *Bánfi* nevekkel? — Ha az alsó társadalmi réteg, a jobbágyság névhasználatára mindig írott forrásokból következtetünk, akkor a főurak, a nemesség, a birtokos osztály névtípusait hasonló módszerrel kell vizsgálnunk. — Az eddig feldolgozott középkori névanyag azt mutatja, hogy a jobbágyság körében a magyaros alakú megkülönböztető név (vezetéknev?), családnév már a XV. század közepén általánosnak mondható. A felső társadalmi rétegben — a földbirtok szükségszerű jelölése miatt — a latin névforma dominál még a XV. század végén is.

1975. június 3. Nyelvoktatási szakosztály. BARLA GYULA, A középiskolai stílus-elemzés problémái. — Az előadó a bevezetőben azt fejtegette, hogy a stíluselemzés meghonosításának milyen akadályai vannak a középiskolában. A továbbiakban kitért arra, hogy a stíluselemzés bevezetése milyen haszonnal kecsegtet, valamint arra, hogy a tantervi koncepcióban a stíluselemzésnek hol a helye, s magát a stílustant melyik osztályban lenne érdemes tanítani. Végezetül — példákkal illusztrálva — bemutatta, hogy milyen módszerek és lehetőségek állnak a középiskolai tanárok rendelkezésére a stíluselemzés biztosításához.

1975. június 10. Szlavisztikai szakosztály. KIRÁLY PÉTER, A 811. évi *Vegri* adat. L. MNY. LXXII, 136—48, 257—68, 408—22.

1975. szeptember 16. Általános nyelvészeti szakosztály. MAKKAI ÁDÁM, A sztratifikációs nyelvelmélet mint új szintézis. — Az előadó mindenekelőtt hangsúlyozta, hogy az általa ismertetendő sztratifikációs elmélet nem jöhetett volna létre a nélkül a forradalom nélkül, amelyet Chomsky generatív-transzformációs elmélete indított el az ötvenes évek második felében. A fejlődés azonban túlhaladta a Chomsky-féle felfogást. Ez különösen a jelentés problémájának az előtérbe kerülése révén vált nyilvánvalóvá olyannyira, hogy a generatív-transzformációs elmélet is — fejlődésének második szakaszában — rákényszerült, hogy megkísérelje a jelentés beépítését fogalmainak rendszerébe. Eközben azonban korlátai nyilvánvalóvá váltak, s szükségképpen új utakat kellett keresni, amelyek jobban meg lehet közelíteni a nyelvi valóságot. Így alakult ki az a sztratifikációs modell, amely elődjeinél sokkal differenciáltabban számol a nyelvi valósággal, illetőleg a valóságos nyelvvel. Ez a modell négy réteggel — „sztrátummal” — operál: a szemémák, a lexémák, a morfémák és a fonémák rétegével. Ezeket természetesen nem izolált rétegeként vizsgálja, hanem egymással való összefüggéseik dinamikájában s relációhálózatában. A sztratifikációs elmélet megalkotója Sidney M. Lamb amerikai nyelvész. (Az elmélet gyakorlati alkalmazását viszont elsőként éppen Makkai Ádám végezte el „Idiom Structure in English” című munkájában.) — Az előadó meggyőzően érvelt egyrészt amellett, hogy a sztratifikációs elmélet valóban szintézisnek tekinthető, másrészt pedig amellett, hogy ez az elmélet ugyan túltal önmagán — s így nem tekinthető örökérvényű rendszernek —, jelenleg azonban az ismert nyelvelméletek közül leginkább van összhangban a nyelvi valósággal.

1975. október 28. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. BOLLA KÁLMÁN, A nyelvészeti fonetika megújulása. — Az előadó bevezetőül rövid áttekintést adott a fonetikának mint nyelvtudományi diszciplínának értelmezéséről, fejlődéséről. A továbbiakban az alábbi kérdésekre tért ki: 1. A beszéd mint a nyelv megvalósulásának elsődleges formája és a fonetika tárgya. 2. A fonetika tartalma és tudományrendszertani felosztása. 3. Az elméleti fonetika alkalmazási területei. 4. A fonetika interdiszciplináris jellegének értelmezése.

1975. november 4. Finnugor és magyar szakosztály. SZEPESY GYULA, Mozgást jelentő igék szituációs jelentésváltozásai a finnugor nyelvekben. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A fizikai-logikai természetű magyar nyelvhelyességi szabály mint a tudományos kutatások gátja. A magyar nyelvhasználattal kapcsolatos álláspont rövid ismertetése. A finnugor nyelvekből levonható tanulság szemelvényes (finn, vogul, osztyák, zürjén, votják, cseremisiz és lapp nyelvi, valamint magyar népnyelvi, köznyelvi és irodalmi nyelvi) adatok alapján. A Károli Gáspár bibliafordításában és Arany János műveiben található fontosabb adatok elemzése. Néhány fontosabb szituáció felsorolása és szemléltetése a magyar nyelvben. A tudományos kutatás további feltételeinek megteremtése.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabircius-Kovács Ferenc:** A *konkrét* → *absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi ígeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőöri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **Hutás Magdolna:** Az íkes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájzsógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés a stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István** és **Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észtl nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalakítása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar ígekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1970. 60,— Ft.
126. **Püspöki Nagy Péter**: A felsőszemerédi rovás emlék. 1971. 8,— Ft.
127. **Bálint Sándor**: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. **Hajdú Mihály**: Sopron környékének magyarbecézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. **Benkő Loránd**: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. **Éder Zoltán**: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. **Sajnovics János**. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette **Gulya János és Szathmári István**. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Concriptiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc**. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István**. 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos**: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekérdi József—Mészáros György**: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István**: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László**: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István**. 1974. 20,— Ft.
139. A beszédszimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wacha Imre**. 1976. 30,— Ft.
140. **Pais Dezső** tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István és Ördög Ferenc**. 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter**: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rác Endre**: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás**: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. 1976. 36,— Ft.
146. **D. Mátai Mária**: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. **Gegő Elek** (1805—1844). 1976. 24,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 25., 26., 31., 32. és 34. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

11. **Hunyadi Györgyné**: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. **Posgay Ildikó**: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella**: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap
14. **Adalékok a magyar nyelv életrajzához**. 1973. 200 lap.
15. **Mészárosné Varga Mária**: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. **Bőzsöny Ferenc**: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. **Szekér Endre**: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 161 lap.
18. **Stilisztikai elemzések**. Szerkesztette **Nagy Ferenc**. 1976. 169 l.
19. **Szalai Ágnes—Viant Katalin**: Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítási esetén + 2 Ft portóköltséget számítunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIII.

ÉVFOLYAM

1977.

2. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMARI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Lőrincze Lajos</i> : †Németh Gyula.....	129
<i>Benkő Loránd</i> : A legrégebb magyar szövegelemlek-csoport: Bevezető. Általános észrevételek	130
<i>Ligeti Lajos</i> : Börtü és világosan török eredetű szavaink	146
<i>Hasan Éren</i> : Az <i>üvecs</i> szó magyarázatához	154
<i>Gregor Ferenc</i> : A latin jövevényszavak kérdése a XVII. század közepén Szalárdi Siralmas Krónikája alapján	159
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : A műveltető igékről	176
<i>A. Kövesi Magda</i> : A finnugor nomenverbumok kérdéséhez	188
<i>Tóth Endre</i> : Eötteven seu via antiqua Romanorum	194
Kiseb b k ö z l e m é n y e k. <i>Borzsák István</i> : Vitéz János latinsága — magyar szempontból. — <i>Kerényi Ferenc</i> : XVIII. század végi drámáink személynevei. — <i>Dienes Erzsébet</i> : Az Érdy-kódex a „Magyar nyelvemlékek”-ben	201
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Bernáth Béla</i> : Éjnekévadán. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : Kukucska	211
N y e l v m ű v e l é s. <i>Pásztor Emil</i> : Javaslat a műveltető igék helyesírási szabályának módosítására. — <i>Tompa József</i> : Helyesírás és nyelvi valóság.....	213
N y e l v j á r á s o k. <i>Kiss Jenő</i> : Megjegyzések a tájszótárírásról	221
S z e m l e. <i>Mollay Károly</i> : Hadrovics László, Szavak és szólások. — <i>Szabó Zoltán</i> : Herczeg Gyula, A modern magyar próza stílusformái. — <i>Hajdú Mihály</i> : Balogh Lajos—Király Lajos, Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. — <i>Kiss Gabriella</i> : Komoróczy Géza, Sumer és magyar? — <i>Korompay Bertalan</i> : Szempontok a Kalevalához	226
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k. <i>Molnár József</i> : Calendarium magiar nielwen. — <i>Bakos József</i> : A szitkozódás, a káromlás, a becstelenség nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben. — <i>Dömötör Sándor</i> : Doboz községi ragadványnevek betűjelci a XVIII—XIX. századból	239
T á r s a s á g i ü g y e k. A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	520

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetőek a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—680.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXIII. ÉVF.

1977. JÚNIUS

2. SZÁM

†Németh Gyula*

(1890–1976.)

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete nevében és megbízásából veszek búcsút NÉMETH GYULA akadémikustól, társaságunk neves, hűséges tagjától s egykori igazgatóunktól, aki másfél évtizeden át vezette intézetünket.

Németh Gyula munkásságának kibontakozása egybeesett a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, ennek a nagy múltú intézménynek a virágkorával, amely a magyar nyelvtudomány, sőt a magyarországi nyelvtudomány mozgatója, szervezője, irányítója volt, s ma is jelentős szerepet tölt be tudományunk életében. Több mint hetedfél évtizeden át tevékeny tagja volt a Társaságnak, 1919 óta választmányi tagként, 1948 óta társelnökként, illetve alelnökként vállalt részt a vezetésében, sokirányú, tudományos és társadalmi feladatai sikeres megvalósításában. — Állandó munkatársa volt a Társaság folyóiratának is: 1915 óta alig volt év, hogy egy vagy több kiváló cikkel, tanulmánnyal ne gazdagította volna a Magyar Nyelvet.

Még nagyobb jelentőségű az a feladat, amely már a mi új társadalmunk központi nyelvtudományi intézményének, a Nyelvtudományi Intézetnek kialakításában, vezetésében rá hárult, az a munka, amelyet ebben a szerepében másfél évtizeden át végzett. Németh Gyula nehéz időkben, sok szempontból kritikus, ellentmondásos történelmi körülmények között került intézetünk élére, 1951 elején. De az a másfél évtized a mi szemünkben, akik Németh Gyula vezetésével, irányításával az intézetben dolgozhattunk, a hőskor volt, a nagy feladatok vállalásának és elvégzésének kora, amelyre mindig jóleső érzéssel, büszkén tekintünk vissza, s amelyet — hisszük — majd az utókor sem ítél meg másként. Ennek a korszaknak a munkáját, eredményeit egyebek között olyan művek jelzik az intézetben, mint „A magyar nyelvjárások atlasza”, „A magyar nyelv értelmező szótára”, „A mai magyar nyelv rendszere”.

Németh Gyula most szokott kedves szerénységével bizonyosan azt mondaná, amit már hallottunk is tőle: ne túlozzátok el az én érdemeimet. Az én érdemem az, hogy hagyjalak benneteket dolgozni . . .

Kétségtelen, hogy Németh Gyula nem volt a látványos, görögtüzes vezetés embere. Ez nem is fért volna össze tudományos alkatával, emberi egyéniségével. Nem volt az erőszakos beavatkozás híve, hagyta és segítette, hogy munkatársainak legjobb képességei bontakozhassanak ki. Óriási ismereteivel minden munkálatunkhoz tudott irányító módon segítséget adni; sok évtizedes vezetési, tudományszervezési tapasztalataival tapintatos, hajlékony, de a tudomány ügyében soha meg nem alkuvó módszerével mindig meg tudta teremteni a legjobb lehetőséget a munka eredményes végzésére. Hadd emeljem

* Búcsúbeszéd Németh Gyula temetésén, 1976. december 23-án.

ki: nemcsak a magyar nyelvtudomány hagyományos feladatai voltak közel szívéhez: nagy megértést tanúsított a nyelvtudományban jelentkező új kezdeményezések iránt is, még akkor is, amikor maga már nem vett azok művelésében tevékeny részt.

Fájdalommal búcsúzunk hát mi, a Nyelvtudományi Intézet idősebb és fiatalabb munkatársai, mai vezetősége és dolgozói egykori kedves igazgatóunktól. Azzal a tudattal, hogy Németh Gyula műve és működése szerves része mai intézetünknek, s beleépül a jövő Nyelvtudományi Intézetébe is.

De talán ez a hely és alkalom egy szubjektív mondatot is megenged búcsúzóként: mint több éven át legközvetlenebb munkatársa, helyettese, én is sok kedves, maradandó emléket őrzök az együtt töltött időkről, beszélgetéseinkből; egy melegszívű, bölcs, derűs, humánus embernek, egy nagyserű tudósnek életemet gazdagító emlékét.

LŐRINCZE LAJOS

A legrégibb magyar szövegmélek-csoport: Bevezető. Általános észrevételek.

Bevezető

I. Legrégibb szövegmélekeink, nevezetesen a Halotti Beszéd és Könyörgés, az Ómagyar Mária-Siralom, a Gyulafehérvári Sorok és a Königsbergi Töredék és Szalagjai régóta a tudományos érdeklődés előterében állanak. Amióta FALUDI FERENC a HB. és K.-ről az első megjegyzéseit megtette, nyelvészek, irodalomtörténészek, zenetörténészek egész sora munkálkodott igen behatóan, nemegyszer mikrofilológiai tüzetességgel e témakörben. E szorgos és magas színvonalú tevékenység következtében szóban levő szövegmélekeink vizsgálata — s azon belül elsősorban is a szoros értelemben vett nyelvi kérdések bűvárlata — igen előrehaladott állapotba került.

Ám bármennyire kedvező jelenségként értékelendő tudománytörténetileg az, hogy emlékeink alapvető nyelvi problematikája évtizedek óta feltárva áll előttünk, éppen ez a körülmény a ma szemszögéből nézve bizonyos nehézségeket is rejt magában. Hiszen gondoljuk csak meg a következőket. Az a nyelvész-nemzedék, amely SIMONYI, SZINNYEI, ZOLNAI, ERDÉLYI, MÉSZÖLY, TRÓCSÁNYI stb. jóvoltából a legnagyobb mennyiségű és legtüzetesebben kimunkált ismeretanyagot publikálta e témakörből, több évtizeddel ezelőtti nyelvészeti felfogás szerint ítélte, ítéltetett. Még MÉSZÖLY GEDEON is, akinek főként a HB.-hez és az ÓMS.-hoz fűződő magyarázatai eleddig minden bizonnyal a legtöbbet nyújtották számunkra, a negyvenes évek elején túl már alig mondott újat e területen. „Újabb” monografikus feldolgozás is csak egy emlékünkről készült e csoportból: B. LŐRINCZY ÉVÁÉ a KT. és Sz.-ról — közel negyedszázada, még 1953-ban. Azok a „legutóbbi” teljes olvasatok és értelmezések, amelyek ugyan nem pótolják a monografikus feldolgozást, de bizonyos fokú átfogó véleményt tükröztenek, a HB. és K.-re és az ÓMS.-ra vonatkozóan is 1942-ből valók PAIS DEZSŐ tollából. BÁRCZI GÉZA csupán ízelítőt adott néhány soros, egyébként is inkább a művelt közönségnek, mint a szakembereknek szánt olvasat- és értelmezés-részleteivel „A magyar nyelv életrajza”-ban. Különösen nagy kár, hogy PAIS és BÁRCZI, akik — mint személyes megnyilatkozásaikból és egyetemi előadásaikból tudjuk — elsősorban a HB. és K.-sel sokat és igen behatóan foglalkoztak, nemigen publikálták ide vágó

felfogásaiknak a részleteit sem, nemhogy egészét (l. mégis az ÓMS.-ra PAIS: MNy. XLV, 86, XLVI, 50, XLIX, 432).¹ Hiányérzeteinket csak fokozza, hogy a GyS. évtizedek óta szinte teljesen kiesett a nyelvészek figyelmének előteréből.

Azok a rész-észrevételek, amelyek kérdéses emlékeinkkel kapcsolatban itt-ott az utóbbi időkben napvilágot láttak, természetesen nem pótolták azt a szintézis-igényt, amely a mai magyar nyelvtörténet szintjén kétségkívül fennáll mind ez emlékek vonatkozásában egyenként is, mind pedig összességükben, mint nyelvemlékcsoporttal szemben. Mint később majd kitérek rá, különösen e szövegemlékek együttesének vizsgálata, problematikájuknak egymásba kapcsolódó, egymásra vonatkoztatott felvetése látszik ma hiányszónak; de az egyes emlékekre vonatkozó egykori részismeretek is — legalábbis bizonyos pontokon — úgy vesztettek szilárdságukból, ahogyan nyelvtörténeti szemléletünk, elveink, módszereink, anyagismereteink tágultak, gyarapodtak.

Nincs mit csodálkoznunk tehát azon, hogy például az a különben érdemes nyelvemlék-ismertető kiadvány, amely MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI munkájaként nemrégiben megjelent (Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976.), első szövegemlékeink olvasatában, magyarázatában lényegében régi álláspontok közvetítésére kényszerült. Ez a körülmény csak még inkább felhívta a figyelmet arra, hogy látszólag kidolgozott, megoldott kérdésekben is időről-időre szükség van újra való mérlegre tevésre, újabb nézőpontokhoz való igazításra, nem is szólva arról, hogy a tudomány számára ab ovo nincsenek lezárt tézisek. Ez a nyelvtörténetünk minden témájára vonatkozó perújítási igény különösen áll a magyar nyelv múltjának olyan kiemelkedően fontos, izgalmas problémakörére, mint első szövegemlék-csoportunk.

Ilyen megfontolások adtak ösztönzést arra, hogy a témára vonatkozó véleményem rövid foglatatát előadjam. Semmiképpen nem az erőszakolt újítás, még kevésbé a kákán is csomót keresés igényével, hiszen nem győzöm hangsúlyozni, hogy az az épület, melyet szóban levő nyelvemlékeink vizsgálatában annyi nyelvész-nemzedék nagyszerű munkája felemelt, ma is szilárdan áll; csupán olyan szándékkal, hogy — a hasonlatot folytatva — tatarozni kíséreljem meg azt, ami a ma igényeinek szemszögéből tatarozásra szorul, elsősorban az emlékcsoport nyelvi problematikájának egységben látása s a mai nyelvtörténeti felfogáshoz való igazítása érdekében. Némi időszerűséget adhat véleményem közreadásának az tény is, hogy most van előkészületben a magyar nyelv történeti grammatikája, amelynek első szakaszaira nézve a szóban levő szövegemlékek nyelvi anyagának meghatározó jelentősége van, s amelynek minden tekintetben az ismeretek legújabb szintjére kell támaszkodnia.

2. E rövid helyzetkép után hadd tegyek itt néhány személyesebb megjegyzést is arra vonatkozóan, hogyan formálódott bennem a témával való foglalkozás. A tőlem a továbbiakban mondandók jobb megértéséhez ez a kis kitérő talán nem lesz haszontalan.

Idestova három évtizedes egyetemi oktató munkámnak már a kezdeti időszakában szemben találtam magam a legkorábbi magyar szövegemlékek problematikájával, s az mindmáig fokozódó vonzással kísér. Egy ideig a teljesen kimunkáltnak látszó tematika miatt a hagyományos felfogásoknak mindenben való elfogadása és közvetítése magától értetődőnek látszott számomra.

¹ Remélhető, hogy E. ABAFFY ERZSÉBET és PAPP LÁSZLÓ gondozásában belátható időn belül megjelenhetik majd az az egyetemi előadási anyag, melyet BÁRCZI GÉZA a Hálotti Beszéd és Könyörgésről szakkollégiumain tartott.

Mivel azonban az ide vágó kérdések előadásaimon, főként pedig szemináriumaimon ismételten elémbe kerültek, s minden részletükben elemző munkát és állásfoglalást kívántak, egyre inkább az a benyomásom támadt, hogy a témakör egésze és számos részlete koránt sincs még teljesen lezárva, sőt nem egy vonatkozásban újra való megfontolást igényel. E vélekedésemet formálták és erősítették egyes olyan észrevételek is, amelyeket a témához mások fűztek újabban hozzá; elsősorban KNEZSA ISTVÁN nézetei, melyekre a következőkben még visszatérek.

Hogy az újabb hang- és írástörténeti kutatásokat is tekintetbe vevő, frissebb olvasatokra szükség volna, az először akkor merült föl bennem konkrétan, amikor az időközben fölfedezett Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák nyelvi kérdéseire magam is hozzászóltam, s az emlék olvasatát is megadtam (l. MNy. LIV, 17–22). Körülbelül ebben az időben lettem figyelmes arra is, hogy legkorábbi szövegméleinknek olyan leírási sajátságai vannak, amelyek eddig meg nem figyelt belső összefüggésekre, törvényszerűségekre mutatnak, mégpedig nemcsak egy-egy emlék, hanem az egész csoport viszonylatában (l. MNy. LIII, 179–82). Azóta csináltam magamnak egész sorozatot mind a négy emlék olvasatából, időről időre változtatva, fejlesztve azokat s küszködve a felmerülő lehetőségekkel. Az olvasati problematika a dolog természeténél fogva hozta magával a függvényként kapcsolódó értelmezésbeli állásfoglalások kikerülhetetlenségét, s így az olvasatokkal párhuzamosan számos értelmezési változatot is készítettem. Ez utóbbiak meg többrendbeli szótörténeti—etimológiai, valamint grammatikai és jelentéstani kérdések szükség-szerű mérlegeléséhez vezettek el. Lényegében innen sarjadt melléktermékként egy olyan szóstruktúra-vizsgálatom, amelyben a H.B. és K. szóanyagának elsőrendű szerep jutott (l. NyK. LXIV, 115–36). E nyelvmélekre vonatkozó foglatosságaim során egyre jobban érlelődött bennem az a meggyőződés, hogy nemcsak helyesírási—hangtani vonatkozásban, hanem egyáltalán a nyelviség minden területén olyan emlékcsoporttal állunk szemben, amelynek egységei szoros kapcsolatokat mutatnak, s így nemcsak szövegenként különálló, hanem kölcsönösen viszonyított, egységbe fogó vizsgálatokat is megkívánnak. Ezt a véleményemet már határozottan tükröztette az az előadásom, amelyet a III. finnugor kongresszus megnyitóján tartottam igen rövid vázlatban a szövegcsoporthoz kifejezőképességbeli, stílárius vonásait illetően (l. MTud. 1975: 726–32). E publicitások mellett is vizsgálataim legtöbb részlete ma is csak jegyzetekben hever, legföljebb egyetemi előadások és szemináriumok során került — alkalomadtán előjövő kérdésekben, de nem egységben — felszínre.

Egy időben azt reméltem, hogy első szövegméleinkre vonatkozó kutatásaimat nagyobb méretű monográfiában adom közre. Az idő azonban egyre telt, telik, s ma már látom, hogy ez belátható időn belül aligha valósulhat meg, vagy éppen soha el nem készülhet. A témáról megformált véleményem rövidített közzétételét éppen ezért nem halogatnám már tovább. A közlemény-sorozat, amit erre a Magyar Nyelv hasábjain szánok, remélhetően egységesen is napvilágot láthat majd a MNyTK. füzeteként.

3. A következő fejezetben közölt általános észrevételek részletesebb érveléssel is alá fogják majd támasztani a tárgyalt szövegek alapvető egységére, összetartozására, csoport-jellegére vonatkozó tételt, s egyúttal igazolásául is fognak szolgálni annak az előbbieken már hangsúlyozott módszerbeli követelménynek, amely az emlékcsoport mindegyik szövege egységben látását,

egymásra vonatkoztatását nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszi. Most csak annyit jegyezni meg, hogy emlékcsoportunk komplex szemlélete konkrét szövegelemzésem során főként két síkon fog jelentkezni. Az egyik az, hogy a szövegek nyelvvállapotának megítélésében — elsősorban a leírt nyelvi tényekből kiindulva — egységes nyelvtörténeti mércével igyekszem mérni, s az egyes szövegek azonos típusú jelenségei közt csak abban és úgy teszek különbséget, amit és ahogyan azt maguk a szövegekben található nyelvi tények mutatják. Ez azt jelenti, hogy nem adok teret a korábbi szakirodalomban gyakran jelentkező olyan a priori következtetéseknek, melyek főként az emlékek eddig vélt korából kiindulva, „ekkor és ekkor így és így kellett lenni” alapon mérlegelnek és különböztetnek. Jelenti továbbá és következésképpen azt is, hogy az emlékek nyelvi jelenségeinek megítélésében, a köztük mutatkozó esetleges különbségek felfogásában az egykori magyar nyelvrendszernek nem annyira az időbeli különbségeit, mint inkább térbeli eltéréseit, belső ingadozásait helyezem előtérbe. Emlékcsoportunk alapvetően egységes nyelvi szemlélete és az egyes emlékek konkrét, leírt, gyakran egy emléken belül, azonos jelenségkörben is különböző nyelvi tényeinek figyelembe vétele magától értetődően éppúgy nem mond ellent egymásnak, mint ahogy a szövegek konkrét valóságából történő kiindulás sem jelenti az eddigi szakirodalomban felgyülemlett — és a korabeli szórvány-emlékek vallomását is tartalmazó — ismeretanyag figyelembe nem vevését, illetőleg minden egyes nyelvi jelenségnek nem mai nyelvtörténeti elveink és ismereteink alapján való mérlegelését. — Konkrét szövegelemzésem során a komplexitás másik vetülete abban fog jelentkezni, hogy minden egyes emlék nyelvi problematikája a többiével való szembeállítás, alátámasztás szűrőjén át kerül majd bemutatásra. E kölcsönös viszonyítás elvégzése akkor is ott lesz minden egyes jelenség elemzése mögött, ha a tárgyalás során közölt véleményem megtámogatására már nem is utalok majd minduntalan erre a körülményre.

Olvasatok — értelmezések — kiegészítő magyarázatok: ez az a hármasság, amely alkalmasnak látszik arra, hogy a szövegcsoporthoz vonatkozó felfogásomat beléjük sűrítsem. Bizonyos előljáró megjegyzések azonban mindhárom viszonylat felfogására nézve szükségesek még.

Az olvasatot úgy értelmezem, mint a leírt szöveg egykori élőbeszédbeli, hangos — elmondott, illetőleg felolvasott — változatát. Hogy a tárgyalt szövegekkel kapcsolatosan épp a hangos beszédbeli megjelenítés nem valami erőszakolt nyelvészeti fogás, hanem e szövegek jellegének természetes vetülete, azt alább még alkalmam lesz részletesebben is bizonyítani. Az élőbeszédbeli visszaadásra való törekvés, valamint az a körülmény, hogy az emlékek hangállapotának éppen a kiejtésbeli változások, ingadozások képezik legjellegzetesebb és legérdekesebb jegyét, arra int, hogy az olvasat alapjaiban fonológikus szempontjai mellett bizonyos fonetikai jellegzetességeket, variációkat is tekintetbe vegyek. Az olvasat leírásában — néhány szükséges kivételtől eltekintve — a magyar írásrendszer jeleit használom. — Mindegyik emléknél egy alapszöveget adok: ez azt a kiejtési lehetőséget tartalmazza, amit én a legvalószínűbbnek tartok. Az egyszerűsítésre nyilvánvalóan azért van szükség, mert a szinte minden alakra föltehető többféle kiejtésbeli variációnak a szövegbe való beépítése a felfoghatatlanságig széttördelné azt, éppen szövegjellegéből fordítaná ki. Az olvasatközlés hagyományaitól eltérök annyiban, hogy a variációs lehetőségeket nem külön jegyzetben adom meg, hanem az olvasati szöveg alatt. A variációk valószínűségi foka között is különbségeket

tesznek majd; ezeket külön jelekkel jelölöm (részletezésüket l. az Olvasatok című fejezet bevezetőjében).

A szövegértelmezések felfogásában még inkább eltérek a korábbi hagyományoktól. Mindegyik szövegnél két — elveiben, alapjaiban különböző — értelmezés-típust adok majd. Az egyik voltaképpen egyszerű grammatikai értelmezés: az eredeti szöveghez való legteljesebb ragaszkodás jegyében áll, az egykori nyelvi formák szerkezetileg pontos, „egy az egyben” való mai nyelvtani áttételét nyújtja, bizonyos archaizáló, de ma is érthető megoldásokkal. A másik értelmezés-típus jelentéstani — stilisztikai alapállású: a mai nyelvben való teljesen szabad, oldott, „átköltött” megfelelőt tartalmazza. E kettős megoldásnak azért látom szükségét, mert egyrészt a szövegek szerkezeti — grammatikai, másrészt tartalmi, jelentésbeli, stílári problémáikája csak így fedhető fel a maga teljességében, illetőleg csak így lehet a szövegek kétféle arculatáról olyan képet adni, amely egy sor további szerkezeti és funkcionális magyarázatot szükségtelessé, megspórolhatóvá tesz, hiszen az értelmező ebbéli nézeteit világosan, egyértelműen tükrözteti. Véleményem szerint ZOLNAI, SZINNYEI, MÉSZÖLY, PAIS, B. LŐRINCZY stb. értelmezéseinek az volt a gyengéje, hogy e kétfajta értelmezési típust jórészt egybemosta. — A szövegértelmezésekre nézve egyébként szintén meg kell tennem azt a megjegyzést, amit az olvasatokra: a szövegfolytonosság biztosítása végett itt is az egyetlen lehetőség formális megoldását választottam; ennek óhatatlan merevségét — egyes közbeékelte változatok szerepeltetésén kívül — megint csak az értelmezéseket követő magyarázatok, kiegészítések oldják majd föl.

Az olvasatokhoz és az értelmezésekhez fűzött kiegészítő megjegyzéseim, magyarázataim jellegére nézve azt bocsátanám előre, hogy ezek főként a legkritikusabb, legvitatottabb pontokra, valamint a korábbi véleményektől leginkább eltérő felfogásaimra kívánnak szorítkozni, s közel sem lépnek fel a részletes megtárgyalás igényével. A legkorábbi magyar szövegemlék-csoporttal kapcsolatos nyelvtörténeti felfogásom szintézisét tehát elsősorban az olvasatok és az értelmezések sűrítik magukban, a kiegészítő észrevételek csak egyes pontokon részletezik, támasztják alá. Kiegészítő megjegyzéseim terjedelmét azzal is csökkenteni kívánom, hogy amely vonatkozó részleteket előbb említett közleményeimben megtárgyaltam, azokra már csak összefoglalóan utalok majd.

A mondottakból nyilvánvaló, hogy olvasataim és értelmezéseim, valamint az azokhoz fűzött megjegyzéseim sem a legkorábbi szövegemlék-csoportra való szorítkozásuk, sem sommásságuk, vázlatosságuk folytán nem képviselnek valamiféle rendszeres ómagyar hangtant, grammatikát, stilisztikát, — legfőbb adalékokat, szempontokat nyújtanak ezekhez.

Általános észrevételek

I. Első négy szövegemlékünk együttes emlegetése bizonyos hagyománnyá vált már a szakirodalomban, különösen amióta az ÓMS. felfedezésével a köztük levő viszonylag nagy időbeli űr is kitöltődni látszott. Meg kell azonban mondani, hogy ennek az együtt-emlegetésnek eléggé sok, bizonyos mértékig formális, külsőleges eredője volt. A kérdésszerű szövegek ugyanis a maguk nemében, típusában a legkorábbiak voltak a magyar írásbeliség ránk maradt hagyományában, időben úgy következve egymás után, hogy köztük egyetlen más, azonos típusú emlék sem ékelődött be; ezért nyelvi — nyelvtörténeti fontosságuk is mintegy együttesen emelkedett ki minden más magyar szöveggel szem-

ben. Ami az egybetartozás belső, érdemi vonatkozásait illeti, ott már sokkal kevesebb hivatkozást találunk, mégpedig nemcsak régi, hanem újabb szakirodalmunkban is. A magyar nyelvemlékek bemutatásával foglalkozó munkák legtöbbszörében még manapság is inkább csak az egymás után következés formális rendje a négy legrégebbi magyar szöveg kapcsolatának támasza. De ezeknek az emlékeknek a nyelvészeti vizsgálata is régtől fogva folyamatosan jórészt egyenként való szemléletet mutat, nemegyszer feltűnően kevés egymásra hivatkozással s még kevesebb olyan felfogásbeli vetülettel, amely sajátosságaik közös jegyeit emelné ki. Éppen ezért az említett együttes felsorolási, tipizálási hagyományoknak az emlékcsoport együvé tartozását illetően a legtöbbször nem is szabad különösebb elvi jelentőséget tulajdonítanunk.

A pusztai egymásutániség szemléletének fönmaradását elősegíthette, hogy szóban levő emlékeink szorosabb egybetartozásának, a szó valódi értelmében emlékcsoport-jellegének ellenében egy-két érvet kétségtelenül föl lehetne hozni. Emlékeink szokványos datálása szerint a HB. és K. és a KT. és Sz. között nem kevesebb, mint másfél évszázadnyi idő van, ami a kapcsolatok szempontjából igen nagy távolságnak látszik. Emlékeink tartalma és műfaji jellege is meglehetősen eltérőnek tűnik föl: a sírbeszédtől a szűzanya kesergésének költői leírásán, valamint a szentbeszéd-vázlaton át az elmélkedésig, a legenda-töredékig és az imádságig terjed. A téma behatódott elemzéséből azonban kiderül, hogy ezek az érvek részben csak látszólagosak, részben sokkalta számottevőbbek azok a megfontolások, amelyek velük szemben tehetők mérlegre.

Az itt vázolt általános képen túlmenően azonban szerencsére van annak a szemléletnek is bizonyos — bár föltétlenül kisebbségben levő — hagyománya, hogy tárgyalt emlékeinknek a pusztai szöveg-jellegen, időbeli egymásutániságon és nyelvtörténeti fontosságon kívül egyéb, érdemibb jellegű összetartozásuk is vannak. E hagyományok sorába bizonyos mértékben Mészöly Gédeon munkássága is beletartozik, aki legalábbis a HB. és K., valamint az ÓMS. szövegeit illető szemléletében egységes nyelv- és stílustörténeti elvek alapján ítél, az e szövegek mögött levő latinítás problematikáját is bevonva e komplexitásba; a GyS.-nak és a KT. és Sz.-nak e nyelvi és stiláris körbe tartozását azonban sajnos nem érinti (korábbi nézeteinek egybegyűjtését l. Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 106 kk.). A négy emlék szorosabb kapcsolatára az irodalomtörténész szemével Horváth János (A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1931. 83 kk.), a nyelvészével pedig Kniezsa István (Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 84 kk.) látott rá elsőként határozottan. Bár szóban forgó emlékeink közül az ÓMS. kérdésére összpontosít, lényegében e korai magyar szöveg-csoport egybetartozásának művelődés-, társadalom- és irodalomtörténeti hátteréhez ad fogadzókat Mezey László (Irodalmi anyanyelviségünk az Árpád-kor végén. Bp., 1955. 30 kk., 94—5). Alapjaiban ezek az előzmények vezetnek el tudománytörténetileg az első magyar szövegemlékek vizsgálatának ahhoz a komplex szemléleti igényéhez, amelyet bevezetőmben már nyomatékosan hangsúlyoztam.

Hogy legkorábbi szövegeink viszonylag egységes emlékcsoportot képeznek, azt több oldalról is alá lehet támasztani. Ezért ide kapcsolódóan néhány részkérdés tüzetesebb felvetése látszik szükségesnek.

2. A témakör egyik kulcskérdése abban áll, eredeti fogalmazványok vagy legalábbis szerzőiktől való kézirati maradványok-e szóban forgó szövegeink,

vagy pedig másolatok. Szorosan ide kapcsolódik a szövegek keletkezési idejének problémája, valamint az a kérdés, valóban hány szövegegységgel is állunk szemben.

Az eredetiség és a másolás dolgában főként a HB. körül folyt régtől tartó vita, amely azonban lényegében mellékvágányra ment. A kérdést már TOLDY FERENC óta (Az ó s középkori magyar nemzeti irodalom története I, 93) leginkább a hangtani—helyesírási következetességek vagy következetlenségek alapján akarták eldönteni. A leghevesebb nézetkülönbség az *ë* ~ *ö* körül zajlott le: SZINNYEI (MNy. I, 20—3) és TRÓCSÁNYI (NyK. XXXIX, 213—25) a „következetlenségek” alapján az emlék másolati voltát kívánta bizonyítani, MÉSZÖLY (Nyr. XXXVII, 289—95) viszont a szabályosságokra hivatkozva ezekben az eredetiség kritériumát vélte megtalálni. A másolóknak az eredeti szöveghez való viszonyulásait, annak széles skáláját, különféle típusait ismerve természetesen elvileg nem tagadható, hogy régi korokból fennmaradt szövegek bizonyos hangtani—helyesírási következetlenségei, vagylagosságai másolók számlájára is írhatók. A bökkenő azonban ott van, hogy az ilyen természetű ingadozások még megannyi más okra is visszamehetnek és nagy gyakorisággal vissza is mennek: az írásbeli normák időben visszafelé haladó egyre nagyobb lazaságára, a hetűértékek többféleségére, a következetlenségek érdektelen voltára stb.; az író saját nyelvi—nyelvjárási állapotának hangtani jellegű ingadozásaira, melyek nyelvjáráskeveredés, éppen zajló nyelvi változás stb. következményei egyaránt lehetnek; az író beszélt nyelvi állapotának és az írásbeliség szokásainak, normáinak harcából, szembenállásából, ütközéséből adódó megzavarodásokra, vibrációkra; stb. stb. (e kérdések részletes taglalását l.: BENKŐ, FelvIr. 124—40, 364—417; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört. 72—9). Ezért a kéziratos szövegekben régi időktől fogva egészen a felvilágosodás koráig, sőt részben a reformkorig ingadozások, következetlenségek éppúgy találhatók eredeti, szerzői szövegprodukciókban, mint többszörös másolatokban. Mindebből nyilvánvaló, hogy tárgyalt nyelvemlékeink hangtani—helyesírási arculatából, az ilyen természetű következetességekből vagy következetlenségekből ez emlékek másolati voltára éppúgy nem lehet gyanakodni, mint ahogy annak ellenkezőjét sem lehet állítani. Legföljebb annyi következtetés engedhető itt meg, hogy ha például a másolás ténye más kritériumok alapján valószínűsíthető, s a szöveg belső írásbeli szabályosságai, rendszerszerű összefüggései erősek, vagy kevés rendbeli, vagy nagyon hű másolásokra lehet gondolni. Mindenesetre a kérdés egészének megítélésére más fogódzókat kell keresni.

Itt van mindjárt a korunkra fennmaradt régi kéziratok eredeti, szerzői példányainak és másolati példányainak aránya, illetőleg az abból a nagy számok törvényei alapján levont következtetés lehetősége. Jól ismeretes tény, hogy a kézirati másolatok a magyar írásbeliség legrégibb idejétől a könyvnyomtatás elterjedéséig a szövegterjesztés kizárólagos eszközei voltak, sőt a könyvnyomtatásnak még viszonylag fejlett idejében is rendkívül jelentős tényezőként szerepeltek. Ennek következménye, hogy még a felvilágosodás korából ránkmaradt kéziratok nagyobbik része sem a szerzők eredeti fogalmazványa, de még annak tisztázata sem, hanem más kezektől származó, a terjesztés céljait szolgáló másolat (l. BENKŐ i. m. 136). S minél régebbi időkre megyünk vissza, annál inkább tolódnak el az arányok a másolatok javára. Kódexeinkben például már egészen ritka az eredeti szerzői kézirat vagy éppen a fordítási fogalmazvány; túlon túl nagy többségük sokrendbeli másolat valamelyik

példánya, mely legtöbbször nem is az eredeti alapján, hanem szintén másolat-ról készült. Mindebből következik, hogy csak véletlenszerű különlegesség volna, ha legkorábbi szövegeinknek valamelyike is a szövegalkotótól, illetőleg a szövegfordítótól való, eredeti példánynak minősülne.

Már konkrétabb fogódzót is ad számunkra emlékeink külső képe, leírásának módja. Írásuk tisztasága, folyamatossága, a szövegalkotó, -fordító megformálással, áttétellel kapcsolatos küzdelmének nyomtalansága nem vall első kézből való, fordítási fogalmazványra, hanem másodlagos leírásra. Ezt eléggé jól meg lehet állapítani, ha ránk maradt szövegeink külalakját egybevetjük olyan szerzői fogalmazványok leírasmódjával, mint amilyen, mondjuk, a BirkK.-é. Ettől persze e szövegek lehetnének még szövegszerzői tisztázatok is. Ennek azonban már az is ellene mond, hogy a HB. és K., az ÓMS. és a GyS. bizonyosan, a KT. és Sz. következtethetően olyan latin nyelvű kódexeknek az úgynevezett vendégszövegei, amelyek tipikusan másolati jellegűek, s meghatározott egyházi célok érdekében terjesztendő szövegeket tartalmaznak. Még inkább számításba veendő körülmény, hogy azon három esetben, ahol a teljes kódexet ismerjük, egyik magyar vendégszöveg (HB. és K., ÓMS., GyS.) leírója sem csak a magyar nyelvű rész papírra vetője, hanem a kódex egyéb, részben környező latin szövegeinek is másolója. — A KT. és Sz. esetében a befogadó kódex csak egész kis töredékének ismeretében a latin alapszövegek és a magyar részek kézírásainak szélesebb körű egybevetésére lényegében nincs mód (a fennmaradt rész ugyanis kötéstartozékként felhasználva feltehetően kikerült eredeti kódexéből). A korunkra maradt kis részben a Töredék és az utána következő latin szöveg kézírása — az eltérő nagyságú betőhasználat ellenére is — minden bizonnyal egyezik. De a Szalagoknak csak egy része, a hátlap második fele való bizonyosan ugyane kézből, a többi aligha (az ÓMolv. 175 szerint azonos kézből valók, B. LŐRINCZY i. m. 7 szerint viszont különbözőtől); itt tehát a fentmaradt latin szöveg írásától eltérő magyar szövegíróval is számolnunk kell. Így a KT. és Sz. magyar vendégszövegének az eredetibb kódex egészéhez fűződő viszonya csak részben lehet igazolója (de ellene sem mond) a másik három vendégszöveg e tekintetben vett vallomásának. E vallomás lényege pedig abban van, hogy a magyar vendégszövegeket nagy valószínűséggel latin környezetükkel együtt, egyazon cselekvésváltozat eredményeképpen írták le a másolók előttük fekvő kódexekből. (Hogy a KT. és Sz.-t tartalmazó eredetibb kódexet több másoló írhatta, azt a fentmaradt magyar vendégszövegnek valószínűleg két kéztől származó írása is megerősítheti. Csak sejtésem csupán, hogy az egész, fentmaradt töredékeinél eredetileg jóval terjedelmesebb Mariálét is már többféle szöveg egységéből „szerkesztették” egybe a KT. és Sz. anyakódexét is megelőző másolások.)

A magyar vendégszövegeknek latin kódexeikben való elhelyezkedése más szempontból is figyelemreméltó. A HB.-et a neki nagyjából megfelelő latin Sermo nem megelőzi, hanem követi, ami abban az esetben nemigen volna természetes sorrend, ha a magyar szöveg fordítója lenne egyszersmind e szövegek leírója is. A Könyörgés latin megfelelője meg éppen egészen más részén van a Pray-kódexnek. — Az ÓMS.-nak megfelelő, illetőleg eredetijével szolgáló latin Planctust, pontosabban annak csupán első felét mintegy 60 lappal hátrább írta be ugyanaz a kéz a kódexbe. Ez a helyzet szintén aligha lehet tükrözés olyan szerzői tevékenységnek, amely az előtte leírt latin vers közvetlen ihletése alapján formálta volna ki a magyar versszöveget. Még világosabban mutatja az ÓMS. másolati voltát a versleírás módja. Nemigen volna

hihető, hogy olyan kitűnő versalkotó vénával, ritmusérzékkel, rímkészséggel stb. rendelkező szerző, mint aki a *Siralmat* magyarra átültette, a versformát teljesen elhanyagolva, ömlesztett szövegrögzítéssel írta volna le művét. Ezt csak olyan másoló tehetné, aki a vendégszöveg lapjának kezdő latin szövegétől már meghatározott kéthasábos helynek teljes kihasználására törekedett. — A vendégszöveg helyzetének az eredetiség vagy a másolás szempontjából való megítélése jóval problematikusabb a GyS.-nál. A magyar szöveg lapalji beírású jellege, valamint az egyes szakaszoknak feltehetően nem egy időben való lejegyzése ugyanis megengedi, sőt látszólag valószínűsíti is, hogy a vele kapcsolatos latin rész leírója maga kompilálta a lapszélékre, lapaljakra írott latin distinctiókat, s ezeket három ízben magyarra is lefordította a lap aljára írva. Ám végeredményben azt sem zárja ki semmi, hogy mint nyilván az előzményül szolgáló latin prédikációkat, prédikáció-vázlatokat, azonképpen a latin és magyar distinctiókat is másolta: vagy elhelyezésükben is előzményét követve, vagy maga választva, képezve a marginális formát. E magyar vendégszöveg jellegének, elhelyezkedési módjának eredeti, szerzői szövegformálásra is mutatható lehetőségével szemben azonban minden más körülmény inkább a GyS.-nak is másolati voltára vall. — A KT. és Sz.-nak latin előzményét saját kódexéből nem ismerjük, nem ismerhetjük (még máshonnan sem került elő eddig szorosabban megfelelő latin szöveg); ezért e szövegünk elhelyezkedése tárgyalt szempontunkból közömbös.

A magyar vendégszövegekben több-kevesebb leírási hiba található. A legjellemzőbbek talán az ÓMS.-ban tűnnek föl: *fyom* helyett *fyon*; *hyul* helyett előbb *kyul* írva (s a *hyul* csak utánavetve), nyilvánvalóan az előtte levő szakasz *kyul*-jének hatására; *fellyen* helyett *felleyn*; *ualnum* helyett *ualmun*. Mind tipikus másolati vétségek, figyelmetlenségből, az előzmény esetleges nem jól olvashatóságából, előző szakasz ráhatásából stb. fakadóak, melyeket szerző nemigen követhetett volna el. De efféle lehet a HB. *turchuc*-ja is *turchat* helyett, valamint ugyanitt a *szen achscin*, melyben a *szent t*-je hiba folytán maradt le; vagy a Könyörgésben a csak utólag megformált *uimaggomuc* helyett eredetileg írt *uimagguc*, mely nyilvánvalóan a beszéd előzőleg ismételt felbukkanó *uimagguc*, *uimagguc*-jai hatására jött létre. Tipikusan szövegmásolási vétség a GyS. első szakasza második sorában oda nem illő *keguffe*, mely *keguffege* akart volna lenni az első sor ezen alakjának befolyására, de mielőtt végigírta volna a szóalakot a másoló, már észrevette a hibát, s korrigálta is az utána írt *vrucke*-vel. A KT.-ben a javítások nem teljesen bizonyosan, de valószínűen más kéztől származnak, így igazoló értékük legalábbis kétes. A Szalagok hátlapján a *muyun*-ból minden bizonytalansággal egy *n* maradt ki az *y* előtt, ami megint eléggé feltűnő, figyelmetlenségre valló írásbeli vétség.

Érdekes és jellemző, hogy mind a négy szöveg korrigálásai a hibás vagy hibásnak vélt részeknek nem kihúzásával, hanem csak utánuk vagy fölőbük írt kiegészítésével történtek; ez a sajátosság e kor szövegírásának eléggé egységes vonása, s általában a latin szövegmásolatokban is ugyanígy tapasztalható.

Másolásra vallanak szövegeink több-kevesebb valószínűséggel feltehető kihagyásai is. Így például már SZINNYEI észrevette (MNy. I, 23), hogy a HB. harmadik sorában hiányzik az alany (*isten*, *urunk isten*). Ezt a magyar szöveg értelmét is feszélyező hibát a különben nagyon pontosan fogalmazó szerző kevésbé valószínűen követhette volna el, nem is szólva arról, hogy a latin megfelelőben is ott van a *dominus deus*. SZABOLCSI BENCE ritmikai és összehasonlító zenetörténeti alapon mutatja ki, hogy az ÓMS. szövege nem jutott

ránk a magyar költő megalkotta teljesen ép állapotban (Vers és dallam. Bp., 1959. 49). A legkétségtelenebb hiány a *byuntelen* és a *fugwa* szavak közti mintegy kilenc szótagnyi szövegkihagyásban észlelhető, ami az eredetileg nyilván verssorok szerint írt szöveg előző sorának (sorainak) másolati figyelmetlenségből való elmaradása. De a latin megfelelő egyéb szövegkimaradásokat is sejtet, amikről azonban már jóval kevésbé lehet a fordító-szerző vagy a másoló cselekményére következtetni. Mindenesetre például az *O ygoz fymeonnok* kezdetű szakasz előtt a magyar szövegben is van némi gondolati törés, amit a latin megfelelő itt kihagyott részei is bizonyos mértékig gyanússá tesznek.

Emlékeink másolati voltának egyik nagyon erős bizonyítéka lehet, hogy a befogadó kódexek alapján XIV. századiaknak datált szövegek (ÖMS., GyS., KT. és Sz.) helyesírása jóval archaikusabb, mint amit a XIV. század írásszokásai tükröztetnek. KNEZSA (i. m. 85 kk.) igen határozottan állítja, hogy e helyesírás egyenesen XII. századi jellegű, s különösen régiesnek tartja a sorrendben utolsónak datált KT. és Sz.-nak írásmódját (i. m. 88). Megállapításait egyéb tények fényénél s az érintett korok okleveleinek magyar szórványaiából kitűnő hangjelölési szokások ismeretében teljes mértékben helytállónak kell tekintenünk. — Mindezzel összhangban van emlékeinknek az írás mögött rejtőző hangzásbeli s egyáltalán teljes nyelvi állapota. Az ide vágó részleteket most nem boncolgatnám, a nyelvi sajátságokról mondandóimban majd úgymint előkerülnek. Csupán azt említeném föl, hogy a kétségtelenül legarchaikusabb nyelvállapotú HB. és K.-tól semmiképpen sem esnek egy-másfél évszázad távolságnyra többi szövegünk, főként a KT. és Sz. nyelvi sajátságai. Ha legkorábbi szövegeink eddigi, befogadó kódexek alapján való datálásához igazodnánk, az a furcsa, sőt magyarázhatatlan helyzet állana előttünk, hogy például a KT. és Sz. nyelvállapotában jóval közelebb van a nála másfél évszázaddal előbbre helyezett HB.-hez, mint a csak mintegy fél évszázadnyival későbbre időzített Marosvásárhelyi Sorokhoz és Glosszákhöz. A valóságban a KT.-et és Sz.-it egy világ vagy legalábbis sok emberöltő nyelvisége választja el a MvS.-tól és Gl.-tól! Azok az érvek, amelyeket például B. LŐRINCZY (i. m. 9) a KT. és Sz. neologizmusaira, illetőleg XIV. századba illő jelenségeire s mind ezekre alapozva a szöveg XIV. század közepéről való keletkezésére felhoz — bár más tekintetben az emlék nyelviségét többnyire helyesen ítéli meg —, ma már vagy nem fogadhatók el (mint pl. a többes I. személyű birtokos személyragok esetében), vagy másképpen fogandók föl (mint pl. a személyes névmások, a *-val* és a *-nak* rag esetében).

Mindezt egybevetve tárgyalt emlékeink szinte minden kétséget kizáróan, illetőleg egy esetben (GyS.) jó valószínűséggel másolati formájukban maradtak fönnek korunkra, így eredetiük több-kevesebb idővel korábbról valók. Eddigi, egyik kódexek alapján való datálásuk tehát nem pontos, illetőleg a lényegét érintően bizonyos mértékben megtévesztő; így sajnálatosan lehetővé teszi, hogy nyelvi jelenségeiket a magyar nyelvtörténetben ne keletkezési korukra, hanem annál — helytelenül — későbbre kronologizáljuk. Így van ez még akkor is, ha — mint említettem — azt kizárni nem lehet, hogy elsősorban hangállapotukra nézve a másolók nyelvállapotát tükröztető jelenségeket is tartalmazhatnak. Ezek száma azonban nagy semmiképpen sem lehet, mert — mint majd egyes sajátosságok tárgyalásakor látni fogjuk — mindegyik emlék saját szövegén belül, valamint együttes viszonylatukban olyan feltűnő belső szabályosságok, törvényszerűségek vannak, amelyek másolóik nagyobb fokú nyelvi beavatkozását kizárják. A feltehetően nagy hűséggel való másolók

közül talán csak az ÓMS. fennmaradt szövegének leírója írta ki valamelyest, de ő sem annyira a saját nyelvállapotára támaszkodó tudatos vagy spontán változtatásaival, hanem inkább figyelmetlenségével. Érdekes, de nyilván nem véletlen, hogy KNEZSA (i. m. 88) is őt látja helyesírási szempontból még leginkább újítónak.

3. Ezek után mely időszakra tehető szóban levő szövegeink tényleges keletkezési ideje? Erre határozott feleletet természetesen nincs módunkban adni; minden körülmény számbavétele alapján azonban — ide számítva az ismert latin eredetű keletkezési idejére vonatkozó, e helyütt nem részletezett tudnivalókat is — óvatos következtetésekre, becslésekre mégis juthatunk.

Legfontosabb, a szövegek csoport-jellegét is alátámasztó következtetésünk az lehet, hogy e szövegek korban jóval közelebb állanak egymáshoz, mint a másolataikat befogadó anyakódexek. Legszelesebb pólusaik különbsége is aligha lehet sokkal több, három emberöltőnél. E ténynek vizsgálatukra nézve is meghatározó módszerbeli jelentősége van: egyrészt, tekintve a mától való nagy időbeli távolságukat is, emlékeink nyelvállapota lényegében szinkroniában, egy adott kor nyelviségének tükrözőiként fogható föl, másrészt az egyes emlékek közti viszonylatban jelentkező nyelvi különbségeket nem csupán, sőt nem is elsősorban időbeli eltéréseként, mint inkább térbeli (nyelvjárási) változatokként, valamint az akkori magyar nyelvi rendszer belső ingadozásai-ként állítja elő.

Az a viszonylagos szinkronia, amelyről itt szó van, mindenképpen az Árpád-korra szorítható, pontosabban annak utolsó harmadába foglalható: inkább tágabb, mint szűkebb határokkal a XII. század utolsó negyedének kezdetétől a XIII. század közepéig — második harmadáig terjedhet. Ebben az időszakban szövegeink keletkezése tekintetében leginkább a HB. és K. — KT. és Sz. — ÓMS. — GyS. sorrendre lehet gondolni, úgy, hogy a HB. és K. eredetije talán néhány évtizeddel, a KT. és Sz.-é vagy másfél évszázaddal, az ÓMS.-é és a GyS.-é körülbelül fél, esetleg háromnegyed évszázaddal előzheti meg fennmaradt másolati változatát.

E semmiképpen nem alaptalan, de mégiscsak hipotetikus kronologizálás tekintetbe vételével szövegeink időjelölése talán HB. = XII. sz. utolsó negyede/1195 k., a KT. és Sz. = XII. sz. vége—XIII. sz. eleje/1350 k. stb. is lehetne, olyanképpen, ahogy az más eredeti—másolat viszonylatokban nyelvemlékeink kronologizálása terén szokásos: pl. DömAd. = 1138/1329, An. = 1150 k./XIII—XIV. sz., JókK. = 1372 u./1448 k. stb. A két típus között azonban mégis van egy lényegi különbség: az utóbbiak eredeti változatának keletkezését — a példákban idézettek közt An.-t némileg kivéve — többnyire biztos vagy legalábbis biztosabb fogódzók alapján határozhatjuk meg, mint legrégebbi szövegeinkét. Emezek datálásában ezért továbbra is megmaradhatunk a filológiai teljesen védhető eddigi eljárás mellett is, csak éppen azt kell nagyon tudnunk, hogy e datálások későbbi másolati példányokra vonatkoznak, nem az eredetiek keletkezésére.

4. Szóban forgó nyelvemlékeink eredeti és másolati szövegeinek viszonya a dolog természeténél fogva veti föl azt a kérdést is, hány szövegegységgel, pontosabban hány eredeti szövegegységgel is állunk tulajdonképpen szemben. A másolati szokások ismeretében ugyanis semmi biztosíték nincs arra, hogy a másolatokban összetartozónak látszó szövegek eredetijeikben is ugyanilyen

jellegűek voltak, illetőleg azonos szerzőtől—fordítótól származtak. A valóságban azonban a probléma — bár kétségkívül fennáll — nem ilyen éles. Nem éles mindenekelőtt azért, mert az eredeti szövegváltozat az ÓMS. esetében bizonyosan, a GyS.-ében nagy valószínűséggel egy-egy szerző-fordító munkája; eredeti és másolat tehát az esetleges másolati kihagyásokat nem tekintve szövegegységében fedi egymást. A HB. és K., valamint a KT. és Sz. problémája azonban már nem ilyen egyszerű.

A HB.-nél felmerülhet a gyanú, hogy a Beszéd és a Könyörgés szövege nem egy szerzőtől és eredetijében talán nem is teljesen azonos időből való (vö. HORVÁTH i. m. 83—4). Ez nemannyira arra alapítható, hogy a Könyörgés a Beszéddel szemben szó szerinti fordítás, hiszen a Könyörgés liturgikusan kötelező szövegű volt. Annak azonban már lehet esetleg jelentőséget tulajdonítani, hogy a két szöveg közt egynéhány stiláris és fordításbeli különbség tapasztalható; pl. a megszólításokban: B.: *feleym* — K.: *bratym*; a végformula megadásában: B.: *Es keaffatuc uromchuz charmul. Kirl.* — K.: *clamate III. K.* Figyelemre méltó továbbá, hogy a két rész csak a magyar szövegmásolatban szerepel egymás után; latinjaik a Pray-kódexben más-más helyen vannak, mint ahogy a liturgiában sem egymás után következnek. Mindezeket számbavéve tehát megtörténhetett, hogy vagy a Pray-kódex másolója, vagy esetleg már egy előzmény-kódexben előtte dolgozó másoló hozta össze a magyar szövegeket. Ez azonban természetesen csak lehetőség, amit a két szövegrész egyébként nagy mértékben azonos helyesírási és nyelvi állapota legalábbis megkérdőjelez, illetőleg az esetleg mégis külön eredetik készültének időbeli különbségét minimálisra zsugorítja.

A KT. és Sz. szövegviszonyai az ismert körülmények miatt nagyon homályosak. Azoknak a sejtéseknek mindenesetre igazuk lehet, melyek az egész szövegkomplexus eredeti rendjét a Szalagok első lapja — a Szalagok második lapja — a Töredék sorban vélik megtalálni (vö.: ÓMOlv. 180; B. LŐRINCZY i. m. 7). Az is valószínűnek látszik, hogy eredetileg a KT. és Sz. volt tárgyalt emlékcsoportunk messze legnagyobb terjedelmű magyar nyelvű szövege, hiszen az inkább két, mint egy kéz írásában ránk maradt másolati szöveg még így töredékesen, szabdalva is több, mint a HB. és K. szövege. De hogy a két másoló leírása hogyan viszonylik előzményéhez, vajon az eredetiben is kétféle származású szöveget írtak-e le külön-külön, vagy az egyik végletként egyetlen eredetit másoltak ketten, a másik végletként több szerző-fordító szövegeit vetették papírra, arra igen bajos lenne következtetni. Ha valamit mégis mondani akarunk, akkor bizonyos ellentmondásba is ütköznénk. Egyfelől ugyanis ott áll a fennmaradt szövegek eléggé változatos, utólagos egybefogásukat is elképzelhetővé tevő tartalma; mert ha az egész szövegkomplexus lényegében Szűz Máriához kapcsolódik is (az előzményül szolgáló Marialéra vö. SZILÁDY ÁRON: AkÉrt. VI, 564), a Töredékben, valamint a Szalagok elő- és hátlapján megőrzött részek többé-kevésbé elkülönülő tematikájúak, s a Töredéken és a Szalagok első lapján levő szövegzáró *Amen*-ek — még ha tényleg nem a szövegírók kezétől valók is — szövegtagolódást sejtetnek, ami mögött más-más eredetik is megbújhatnak. Másfelől viszont a fennmaradt másolati szöveg mindhárom részének írásbelisége és nyelvallapota meglehetősen azonos képet tár elénk, köztük lényegbevágó differenciákat kimutatni csak a *-ság*, *-ség* képző külön-, illetőleg egybeírásában lehet. Így hát körülbelül itt is azt mondhatjuk, amit a HB. és K. szövegösszefüggésére: könnyen meglehet, hogy a KT. és Sz.-nak másolói eredetileg nem egy szerző-fordítótól száma-

zó és nem teljesen azonos időben keletkezett szövegeket hoztak egybe; ez azonban az emlék nyelviségének megítélésében lényegében elhanyagolható tényező, s nem ok arra, hogy vizsgálatunkban a KT. és Sz.-t ne egységes szövegként fogjuk föl.

Egybevetve a mondottakat, semmiképpen nem lehet ugyan kizárni azt a lehetőséget, hogy tárgyalt emlékcsoportunk eredetileg nem négy homogén szövegegységet, illetőleg nem négy szerző-fordító nyelvi művét tartotta főnn számunkra, hanem négnél többet. De amint ez az ilyen szempontból két kritikus emlék: a HB. és K., valamint a KT. és Sz. viszonylatában nem merül föl olyan élesen, hogy a megszokottól, hagyományostól eltérő elkülönítő szövegszemléletüket kívánná meg, ugyanez a helyzet az egész emlékcsoport tekintetében is. Amint láttuk ugyanis, a csoportba tartozó valamennyi szöveg előzménye, eredeti változata oly közel esik időben egymáshoz — a ma időtávlatából már szinte nyelvi szinkroniát alkotva —, s oly rokon írásbeliségük és nyelviségük állapota is, hogy erről az oldalról: szövegegységbeli tagozódásuk eltérései felől jellegük és vizsgálati kívánalmuk alapvető egységessége nem kérdőjelezhető meg.

5. A szövegfilológiának azokon a szempontjain kívül, amelyeket az előzőekben érintettem, a legkorábbi időkből ránk maradt magyar szövegek emlékcsoport-jellegét még más vonatkozásban: társadalmi—művelődési helyzetük, szerepük, céljuk, jellegük tekintetében is igazolni lehet.

Tárgyalt emlékeink kutatói ismételten rámutattak arra a körülményre, hogy e viszonylag korai időkből fentmaradt szövegek koruknak nem első és nem egyetlen ilyenmű alkotásaik voltak. Valóban teljesen nyilvánvaló, hogy csak szerencsés véletlenek folytán megőrződött ritka hírnökei a korai magyar kereszténység anyanyelven való kifejeződési formáinak. Hogy ez a vallásos fogantatású és célú, szóban és írásban megnyilvánuló Árpád-kori anyanyelvi műveltség — még az egyház latinításának árnyékában is — összehasonlíthatatlanul szélesebb keretű lehetett relictumainál, azt — egyáltalán nem paradox módon — éppen a ránk maradt szövegek mutatják, a maguk műfaji változatosságával és magas nyelvi—stiláris szintjükkel. Gondoljunk csak arra, hány szóban elhangzott és írásban rögzített magyar sírbeszéd előzhette meg azt az egy fentmaradottat, hogy az a maga nemében oly mesteri alkotás tudott lenni; hány vallásos áhítatból fogant magyar nyelvű verskísérletnek kellett elvezetnie a csodálatos nyelvi—stiláris fejlettségű Mária-siralomig; hány szentbeszéd egészét vagy foglalatát kellett magyarul megformálni a GyS. előtt, amikor a hívőkhöz anyanyelven szólás nélkül nem lehetett kereszténységet terjeszteni és fenntartani; az Ave Mariát mennyiszor kellett magyarul is elmondani és leírni a Szalagokban való megjelenésén kívül! És — ha a latinítás közepette természetesen szintén csak „vendég”-jelleggel is — a kor magyar nyelviségének mennyi más műfaji megnyilvánulása és írásbeli rögzítése osztozhatott még azoknak a kódexeknek a sorsában, melyek az idők sodrában tömegesen jutottak az elhasználódás, elkallódás vagy éppen szándékos pusztítás (pogány mozgalmak, tatárjárás stb.) sorsára! E kódex-sorozatok magyar vendégszövegeinek tényleges arányairól és műfaji változatosságáról fogalmat alkothatunk csupán abból az egy tényből is, amit HORVÁTH JÁNOS (i. m. 81) kiemelt: a nyilván nagy számban forgalomban levő Árpád-kori magyar misekönyvek közül összesen kettő maradt meg, s közülük is az egyikben (Pray-kódex) volt magyar szöveg, ami nemigen lehet véletlen.

Fennmaradt emlékeink műfaji skálájának szélességén, mindegyik szöveg ilyen szempontból eltérő jellegén nincs mit csodálkoznunk, ha azt számítjuk, hogy hivatalos és természetes latin nyelvűsége mellett, mögött is hányféle jellegű, szintű, tartalmú anyanyelvi igényt kellett az akkor még aránylag fiatal hazai egyháznak kielégítenie, hogy a különféle liturgikus eseményekhez magyar nyelvű szövegeket is szolgáltatson az egyszerű hívők érdekében ugyanúgy, mint a laikus egyházi mozgalmak résztvevőinek, a begináknak a számára, sőt a mind nagyobb számú magyar anyanyelvű szerzetesek részére is. E természetes és szükségszerű tartalmi—műfaji szóródás azonban — ezt igen fontos kiemelni — nem vitte a kor emlékeinek magyar nyelvűségét más és más irányokba és szintekre, mivel a magyar nyelvű szövegek létrejötte és felhasználása minden műfajban alapvető és igen fontos közös vonásokat mutatott.

E vonások közül mindenekelőtt a szóbeliség szerepét kell hangsúlyozni. Az ugyan a dolog természetéből következik, hogy az írásbeliség szintjének rész juthatott az akkori magyar vallásos szövegeknek már a kiformalásában, latinból való áttételében is, még inkább másolások során történő, „hivatalos” egyházi közvetítésében, terjesztésében, — mint ahogy e szövegek korunkra is csak írott formájukban maradhattak fenn. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezt az írásban való rögződést nem a beszédbeliség „környezte”. Mégpedig nemcsak előzményként, úgy, hogy bizonyos formái a szóbeliség szintjén már írásban való rögzítésük előtt alakulgathattak, hanem — ami jellegük megítélésében talán még fontosabb — következményeikben, nyelvi „utóéletükben” is azért, hogy élő beszédbeli felhasználásra kerültek. Írásba foglalásuk végső célja ugyanis igen nagy mértékben a beszéd jellegű közlésben való megjelenítésre, a hangos szóval való elmondásra (énekésre) irányult. Ez másként nem is lehetett, ha tekintetbe vesszük az olvasni tudás akkori csekély mértékét, kezdetleges állapotát a beginák és részben a szerzetesek között is, nem számítva az egyszerű köznép kizárólagos élőlőszó-igényét. Innen érhető s egyszersmind ezt erősíti meg az a körülmény, hogy tárgyalt emlékcsoportunk mindegyik szövege külön-külön is bizonyoságot tesz a szóbeliségben való jelentős szerepéről.

E szerepet legkevésbé a HB. és K. szövegével kapcsolatban kell bizonygatnunk: teljesen világos, hogy ezt írásban, másolásban is az élőlőszóval való elmondás céljából rögzítették. Itt inkább a másik nézőpontból való egyoldalúságtól kell óvakodnunk. Úgy vélem, HORVÁTH JÁNOS — annyi ide vágó értékes megállapítása mellett — kissé eltúlozza azt, hogy a HB. és K. teljesen az élőlőszó szintjén formálódott ki, s számtalanszor elmondták már addig, amíg végre valaki írásban rögzítette (vö. i. m. 85). A valóság inkább fordított lehet: írott latin előzmény írott anyanyelvi áttételét terjesztették többrendbeli másolat útján, hogy alapul vagy legalábbis mintául szolgáljon magyarul elmondandó sírbeszédre (az egyházi gyakorlatnak lényegében ez a fő vonala egészen máig). Ezzel a megjegyzéssel természetesen egyáltalán nem akarnám e műfajban a szóbeli formálódás előzményeit, lehetőségeit tagadni; csupán azt a véleményt kockáztatom meg, hogy a HB. és K. szövege abban a klasszikus változatában, amiben ránk maradt, kiformalódásának módját, stilizáltságát tekintve eredendően inkább írásműnek látszik — mint ahogy latin előzménye is az —, persze a leghatározottabban az élőbeszédbeli felhasználás kiszolgálása érdekében. Hogy jellegében, stílusában annyira eleven, annyira természetes közvetlenséggel folyó, azt éppen készítésének célja magyarázza.

A KT. és Sz. a nyelvviség dolgában valószínűleg kettős célokat szolgált.

Különösen ha az eredetileg jóval nagyobb terjedelméről szóló, előbb érintett következtetés valós, szerzetesi olvasmánynak is szánhatták. Több jel mutat azonban arra, hogy a közösség számára fennhangon való olvasás, az előszóbeli recitálás is fontos rendeltetési közé tartozott. Az alább még érintendő ritmikán kívül ide mutat, amit SZILÁDY ÁRON arról mond, hogy a Marialék jórészt párbeszédekéből vannak végig szöve (i. h. 566); a KT. és Sz. magyar szövege ezt meg is erősíti. A Töredékben levő imádság, az Ave Maria úgyszintén az előszóval való elmondás valószínűségét jelzi.

Az ÓMS. látszólag ellentmond élőbeszédbeli felhasználásának. HORVÁTH szerint is az „olvasmány-rendeltetésű szöveg a Siralommal tűnik fel először magyar nyelvű irodalmunk emlékei sorában” (i. m. 89). De már GRAGGER RÓBERT szerint a Siralmat kórusban, egymásnak felelgetve, váltakozva énekeltek (MNy. XIX, 11). SZABOLCSI BENCE is azt tartja, hogy a magyar költeményt már megformálásakor is énekes előadásra vagy recitáló fölmondásra szánták, s csak „esetleg pusztá olvasmánynak” (i. m. 49; l. még GYÖRFFY MIKLÓS: MNy. XLVIII, 179). MEZEY LÁSZLÓ pedig teljesen meggyőzően bizonyítja, hogy a Siralom elsősorban a beginák áhítatának felkeltésére szolgált, s a vallásos összefüveteleken az egyházi beszédek előtt énekeltek vagy mondták el fennhangon (i. m. 35–6). E tekintetben az is figyelemre méltó, hogy a Leuveni Kódexben az ÓMS. szövegét éppen egy beszédvázlat követi.

A GyS.-at HORVÁTH JÁNOS is bizonyos mértékben határterületnek tekinti a szóbeliség és az írásbeliség között (i. m. 88). „Sermones sacri” címen lajstromozott befogadó kódexe szinte teljes egészében prédikációs gyűjtemény, s prédikáció foglalata a magyar vendégszöveg is. Lehet, hogy ebben a sűrítő formában nem mondták föl, bár akkor is tipikusan az élőbeszéd járuléka. De az is elképzelhető — és ritmikája, valamint rímszerű összecsengése is alátámaszthatja ezt —, hogy refrénszerű feleleteket takar, melyeket a beszédben elhangzott kérdésekre válaszként mondott maga a beszélő, vagy mondtak a hallgatók.

Mindegyik ránk maradt magyar szöveg a ritmika rendkívül domináns jelenlétét mutatja. Ez az ÓMS. esetében valódi vers lévén egészen természetes. Elégé helyén van a HB. és K.-ben is, ahol szintén jól nyomon követhető szabályszerűséggel jelentkezik (vö. SZABOLCSI BENCE i. m. 13–32). Jól felépített ritmikus próza azonban a KT. és Sz. és a GyS. is, amire már SZILÁDY ÁRON (i. h. 574), illetőleg ZOLNAI GYULA (Nyr. XXIV, 116) is rámutatott, s ami ma már az emlékcsoport egységében még nyilvánvalóbb. A ritmika e prózai szövegekben még akkor sem az írásbeliség sajátos tartozéka és szolgálója, ha tudjuk, hogy a latin írásbeli előzmények ilyenmő stilaritása is visszatükröződik benne, s ha számításba vesszük a középkori magányos olvasásnak a hangos szóval vagy legalábbis mormolással történő szokásait is. Nagyonis tervszerű, célzatos stílusjegye ez mindegyik magyar szövegnek: a fennszóval való elmondás, az egyéni szónoklás, éneklés, de talán még inkább a közösségi hangos recitálás szükségyszerű kelléke a beszélt szöveg érzelmi ráhatásának, vallásos ihletésének fokozása érdekében.

De az élőbeszéd hatásosságát célzó stílusjegyek nemcsak a ritmika terén közegek tárgyalt szövegeinkben. Egységbe fogja őket még számos más olyan kifejezésbeli törekvés is, amely csak a hangos közlésben, a szónoklásban vagy az együttes felmondásban kapja meg igazi értelmét. Ezek igen széles skálában mutatkoznak meg mindegyik szövegben a mondatszerkesztési sajátságoktól az alliterációkon, megszólításokon, tudatos ismétléseken, névmási kiemelése-

ken stb. keresztül az összeigazított szólamvégekig (l. BENKŐ: MTud. 1975: 729–30).

Egészen bizonyos, hogy azok a kifejezésbeli, nyelvi—stiláris sajátságok, melyek a műfaji különbségek mellett is a beszédbeliség jegyében igen határozott vonásokkal hozzák egységbe emlékcsoportunkat, sokkalta jellemzőbbek, fontosabbak, összetartóbbak, mint szövegeink tartalmi—műfaji eltérései, melyek csupán az egykori magyar nyelvű egyházi szóbeliségnek egyes, magától értetődően különböző alkalmazási területeit jelzik.

A beszédbeli felhasználás akkori egyházi céljait szolgáló, a közlők szándékait kiemelő, illetőleg a hallgatók érdekeit, igényeit tekintetbe vevő nyelvi—stiláris sajátosságok nem csupán a szóban levő szövegeken belül jelzik azok összetartozó, csoport jellegét, hanem egyúttal bizonyos elválasztó határt is képeznek az Árpád-kor eme ránk maradt emlékei és a kései magyar középkor vallásos szövegei között, hiszen ez utóbbiak tömegeikben sokkal inkább az írásbeliség sajátos céljait, az olvasmány-ellátottság kielégítését célozták, s a beszédbeli felhasználás igénye jobban háttérbe szorult bennük. E körülmény egyúttal arra is rámutat, mért van sokkal nagyobb jelentősége e korai emlékek nyelvi vizsgálatában a hangos szóval való elmondás értelmében vett „olvasat”-problémának, mint a későbbi szövegekben.

6. Az utóbb mondottakkal sok tekintetben összetartozik még egy elválasztó jegy az Árpád-kori és a későbbi, kódexek korabeli magyar vallásos szövegek közt. Ez pedig a mögöttük levő latinitáshoz való nem azonos viszonyuk.

Erre a tényre emlékeink korábbi kutatói közül nyelvészek és irodalomtörténészek is többen rámutattak; legkorábban főként SZILÁDY ÁRON, később leghatásosabban és leginkább kiemelően MÉSZÖLY GEDEON és HORVÁTH JÁNOS. A két szövegcsoporthoz közti különbség — mint ismeretes — abban van, hogy míg az Árpád-korból fentmaradt szövegeink szerzői sokkal szabadabban, inkább az átköltés, átformálás, saját, anyanyelvi átélés, feldolgozás formájában nyúltak latin előzményeikhez, addig a magyar kódexek szövegeinek szerzői legtöbbszörre a szigorú fordítási következetesség, a latin grammatikai megoldások szolgálai követése jegyében dolgoztak.

Mindez jól kitapintható a két szövegcsoporthoz nyelviségében, a ránk maradt szövegek magyar nyelvi jellegzetességeiben. Amennyire természetes, egyszerű, világos, érthető mivoltában visszhangzik a magyar nyelv legkorábbi emlékeinkből, annyira sok a magyar nyelvi rendszer szempontjából rendellenes, homályos, nehezen érthető megoldás a későbbiekben. A cezúrát a latin előzményekkel való egybevetés nélkül is könnyű észrevenni, ha bármelyik korai szövegemlékünk nyelvét összehasonlítjuk például a Jókai-kódexszel vagy a Huszita Biblia fordításával.

A filológikus egybevetés ezt persze még inkább megerősíti. Mindhárom esetben (HB., ÓMS., GyS.), amikor ismeretesek azok a latin szövegek, amelyek a magyar változatok előzményeiül szolgálhattak, a szabad átformálás ténye nyilvánvalónak látszik (teljesen indokolt kivétel a Könyörgés, mert szövege rituálisan kötött). De természetesen a KT. és Sz. egyes részeinek azok a megfelelő-féléi, amelyeket a kutatás eddig összeszedett (l.: SZILÁDY: i. h.; ZOLNAI: i. h.), szintén a szabad átformálás felé mutatnak. Ezen az alapvető tényen nem változtat sokat, hogy még abban az esetben sem bizonyítható teljes egzaktsággal a magyar szövegnek és latin megfelelőjének közvetlen viszonya, amikor a magyar vendégszöveg kódexe a latin megfelelőt is őrzi; ugyanis

egyrészt e latin szövegek sokféle, többé-kevésbé eltérő változatban éltek, másrészt a többrendbeli másolások a latin—magyar szövegviszonyokat úgy fölkeverhették, hogy a magyar szöveg nem föltétlenül az anyakódexében szereplő latin változat nyomán készült. Legrégibb szövegeink nagyfokú függetlenségének tényét ez az esetlegesség azért nem módosíthatja alapvetően, mert a viszonylagos önállóságot magának a magyar szövegnek a nyelvi—stiláris jellege is igazolja.

Hogy korai szövegeimlékeink a latin előzményekhez való viszonyukban is határozottan elválnak a magyar kódexirodalom szövegcsoportjától, annak számos oka van. De a két korszak magyarországi latinsága erősségének, elterjedtségének, az irodalmi műveltségbe való beivódottságának kétféleségén, illetőleg az áttevő—fordító—leíró egyházi személyek latin tudásának, még inkább a latinhoz való viszonyulásának különbségein túlmenően a legfontosabb tényező a nyelvi rendeltetés más-más fajta jellegében keresendő. Legkorábbi szövegeimlék-csoportunk sajátos, a későbbiekétől elváló nyelvisége, közvetlen, természetes, élő nyelvet sugárzó volta alighanem beszédközelségükben, illetőleg beszédbeli felhasználásra való készültükben leli legfőbb magyarázatát.

7. Mindezek az általános szempontok — úgy hiszem — világossá teszik, mért olyan magától értetődő szemléleti—módszerbeli kíváncságot legkorábbi szövegeimlékeink nyelvi problematikájának egybefogása. A következőkben már ennek a szemléletnek a realizálásán a sor.

BENKŐ LORÁND

Börtü és világosan török eredetű szavaink

I.

1. Turkológiánk régi, nemes hagyományai közé tartozik, hogy művelői erejük és idejük egy részét népünk és nyelvünk török kapcsolatai tisztázásának szentelik. Nyelvi vonatkozásban — BUDENZ időtálló megállapítása óta — ez elsősorban szókészletünk török elemeinek a kutatását jelenti.

Örvendetes dolog látnunk, hogy ezt a jó hagyományt fiatal turkológus nemzedékünk folytatni kívánja, az eddig megjelent ilyen tárgyú munkák — elsősorban VÁSÁRY ISTVÁN és MÁNDOKY ISTVÁN közleményeire gondolok — a legnagyobb reménységgel töltenek el bennünket. Legutóbb különös nyomatékkal utaltam MÁNDOKY ISTVÁNNAK arra az eredményes és szép munkájára, amelynek során számos régi (török) kun szónak sikerült nyomára jutnia a kunsági magyar nyelvjárásokban (MNY. LXXII, 131).

E folyóirat ugyanezen kötetében (MNY. LXXII, 300—7) *Börtü* címen megjelent egy felettébb tanulságos cikk, melynek szerzője — a kun őseinek nevét felelevenítő — MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN.

A cikket jó török anyagismerete miatt felettébb tanulságosnak mondtam, sajnos azonban e cikkben néhány olyan módszertani elvnek az alkalmazásával találkozunk, amivel nem értek egyet, s amelynek meghonosodása aligha mozdítaná elő szókészletünk török elemeinek a kutatását. Lányomnak mondom, menyem is értsen belőle. . .

2. Számos alkalommal hangsúlyoztam, szóban és írásban egyaránt, hogy török vagy annak tartott szókészleti elemeinket — kutató munkánk

során — három csoportba kell osztanunk: 1. világosan török eredetű szavak (egyszerűen: török eredetű szavak); 2. feltehetően török eredetű szavak; ezek kifogástalan török etimológiája hangtani, jelentéstani vagy más akadályokba ütközik (törökgyanus szavak); 3. korábban — helytelenül — török eredetűnek tartott szavak; ezeket is számon kell tartanunk, külön megjelölve azokat, amelyeknek azóta kifogástalan (finnugor, szláv stb.) etimológiájuk van. A vizsgálandó szóképzleti anyagnak ez a hármas tagolása nem a török szóképzlet specialitása, nyilvánvalóan érvényes más jövevényszavainkra is. **KNIEZSA ISTVÁN** „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című kitűnő munkájában megvizsgált anyagát szintén három kategóriába sorolta: I. szláv eredetű szavak; II. kétes eredetű szavak; III. nem szláv eredetű szavak.

A három közül egyik sem merev kategória, mind a három mozgásban van. A legkritikusabb kétségtelenül a második csoportba tartozó szavak sorsa. A fő feladat mindenkor az ide tartozó szavaknak a számát csökkenteni. Persze nem akárhogyan. Nehézségek elhallgatása, azoknak kibúvókkal való eltávolítása a végleges megoldást nemhogy elősegítené, ellenkezőleg, csak hátráltatja.

A nehézségek egyszerű konstatálása kényelmes eljárás, de nem oldja meg a kérdést, hiszen a vizsgált szó, mellyel szemben csődöt mondott a tudományunk, továbbra is az — ismeretlen eredetű szavak mesgyéjére került, esetleg nem is egy etimológiai lehetőséggel terhelt. A tapasztalat azt mutatja, hogy a török eredet gyanújába került szavaknak csak kis része, igen kis része került a kétségtelenül török eredetűek közé, nem sokkal nagyobb azoknak a száma sem, amelyek ezek közül a szláv, német stb. elemek közé kerültek. Mondanom sem kell, hogy az „eredete ismeretlen” meghatározás nem a törökgyanus szóképzleti elemeink privilégiuma.

3. Török jövevényszavaink legutóbbi seregszelméjét a TESz. nyújtja. Meg kell mondanom — jól esik tudnom, hogy ez nem egyedül az én véleményem —, hogy ez az etimológiai szótár nyelvtudományunk egyszerű teljesítménye. Különös érdeme, hogy aránylag rövid idő alatt elkészült, mire e sorok napvilágot látnak, megjelent harmadik, befejező kötete is.

A szótár jóhiszemű használói eddig is tudták, hogy középszótárral van dolguk, melytől nem várható sem az adatok teljessége, sem eddig meg nem oldott etimológiai problémák tömeges megoldása, hiszen mindezen óhajoknak útjában állott a műfaji korlátokon kívül a terjedelem kötöttsége is.

A TESz.-nek ebből a kötöttségből fakadó fogyatékoságaiért — a rám eső részért — eddig is vállaltam a felelősséget, s ezután is készséggel vállalom. Kezdetől fogva a befejezésig ugyanis rám volt bízva szóképzletünk régi török elemeinek a lektorálása. Azt hiszem, a szótár minden ilyen szócikke megfordult íróasztalomon (az oszmán-török elemek közül csak egy-kettő, mutatóba). Minden címszó teljes anyaga elem került, a kézirat valamennyi lapján ott olvashattam már a főszerkesztő gondos, aprólékos kritikai megjegyzéseit. Megjegyzem, először meglepett az a csontig ható, kritikai szigorúság, amely sokszor még a GOMBOCZ által jóváhagyott etimológiákon is talált kivetnivalót; ezt a szigorúságot szóvá is tettem említett cikkemben (MNY. LXXII, 11). De kifogást nem emeltem ellene, nem emelek most sem, hiszen a török szóképzletkutatásnak ennél nagyobb szolgálatot tenni nem lehetett. Különben is, a TESz.-nek nem az volt a feladata, hogy mindenáron csökkentse, ha kell, művi úton, az „eredete ismeretlen”, „talán török eredetű” meghatározásokat, hanem az, hogy megbízható tájékoztatást nyújtson egy adott szóra vonatkozó etimológiai kutatások mai állásáról.

A főszerkesztő kritikai megjegyzéseit nem hagytam soha szó nélkül. Vagy meg tudtam védeni megfelelő érvekkel, adatokkal a török etimológiát, a főszerkesztő ilyenkor lojálisan mindig elfogadta véleményemet. Vagy nem tudtam megvédeni a „világosan török eredet” feltevését, akár azért, mert ismereteink mai állása szerint ez lehetetlen volt, akár azért, mert az etimológia korábbi török magyarázata valóban helytelen, a kifogástalan, új magyarázat — részletes bizonyító anyagával — külön cikket igényelt. Ilyenkor is meg-hagytam a régi magyarázatot, a joggal hozzáfűzött fenntartással együtt, abban a reményben, hogy megírásukra alkalomadtán majd sort kerítek magam, vagy sort kerít valaki más, hiszen új, fel nem derített ismeretek feltárása nincs személyhez kötve.

4. A TESz. helyesen járt el, amikor az eddigi kutatások eredményét összegezve a *börtü*-ről ezt írja: „Bizonytalan eredetű. Talán ótörök jövevényszó. [Mellőzöm a mutatóba közölt török adatokat.] A magyarba egy ótörök **börtü*y kerülhetett át. Az egyeztetést azonban jelentéstani nehézségek teszik kétségséssé; a magyarra jellemző ötvös szaknyelvi használat sem mutatható ki a törökből, a tágabb körű török 'mag, szem' jelentés pedig nincs meg a magyarban. — Az ötvösmesterség szava.” (I, 280.)

A TESz. tehát egy „talán” megszorítással lehetségesnek tartja a *börtü* török eredetét. Ez a „talán” magától eltűnik, ha valaki igazolja: 1. „a magyar *börtü*-nek nem pusztán ötvösműves, hanem szélesebb körű alkalmazásban volt 'Körnehen, Kügelchen' értelme” (ez MUNKÁCSI BERNÁT eredeti f e l t e v é s e); 2. a török *bürtük* 'szem, szemcse' valamikor, valamelyik török nyelvben vagy nyelvjárásban — önállóan, k í s é r ő a n y a g n é v n é l k ü l — ötvösműszóként is használatos volt vagy ma is az.

5. Mándoky, mielőtt megvédené a *börtü* szó török etimológiáját, szükségesnek ítéli véleményt mondani elődeiről, így GOMBOCZ ZOLTÁNról és természetesen a TESz. török címszavainak a szerzőiről. Ezt írja: „A török nyelvek szókincsét ismertető-feldolgozó irodalom azonban az utóbbi évtizedekben jelentősen — bár még mindig nem kielégítő mértékben — megyarapodott. Az új anyag gyakran igen szerencsésen egészíti ki a régit, és így török jövevényszavaink kutatásához sok értékes adalékot szolgáltat. Sajnos, legújabb történeti-etimológiai összefoglalásunk török jövevényszavakkal foglalkozó szerzői igen sokszor nem, vagy csak alig-alig élnek az új lehetőségekkel, pedig a közelmúltban megjelent szótárakat és szójegyzékeket is felhasználva, jóval kevesebb lett volna a TESz.-ben az »ismeretlen«, a »bizonytalan«, de még a »valószínűleg török eredetű«-nek ítélt szavaink száma is.”

Kommentár helyett hadd jegyezzem meg, hogy a TESz. szinte minden török etimológiáját, így a *bertő*-t is, egyik kitűnő turkológusunk írta, akinek széleskörű ismeretei vannak a török szókészletnek közelmúltban és korábban megjelent valamennyi forrásáról, azoknak török jövevényszavaink kutatásában való hasznáról.

No de lássuk a GOMBOCZtól „túlbecsült” jelentéstani nehézségeket, amelyeket a TESz. is magáévá tett.

6. Jelent-e a magyar *börtü* 'szem'-et?

Mándoky szerint (301) „az elsődlegesen 'ezüst- vagy aranyaprólék, ezüst- vagy aranygolyócska' jelentésű *bertő* szavunk jelentéstaniilag is remekül magyarázható egy 'mag, szem' alapjelentésűnek gondolt régi török *bürtük, ill. *bürtüg* szóból”. Ilyen szemantikai fejlődés valóban lehetséges, az adott

esetben ez azonban h i p o t é z i s, amely nem pótolhatja a hiányzó tényeket. Hipotézisekkel mindnyájan élünk, élnünk kell, de soha nem emelhetjük a tények rangjára.

Valamivel odébb (302), végső trompfként, ezt írja: „A TESz. szerint a *börtő*, *bertő* török megfelelőinek c s a k 'mag, szem' a jelentése, s ez »jelentés-tani nehézségeket« okoz, ami az egyeztetést is »kétségesse teszi«. Az imént már utaltunk rá, hogy ez teljes képtelenség, annál is inkább, mivel a magyar szó is jelent 'mag'-ot, 'szem'-et; vö.: »*bertők*: körner« (MTsz. I, 122)».

Érdeemes azonban tovább olvasni a szöveget a megadott helyen, az idézett címszó után. Ez így hangzik: „(kisebb-nagyobb golyóbis formájú darabokba összefutott ezüst-aprólék; ezüstműves mesterszó. Hely nélkül. Nyr. XV, 48).”.

Valljuk meg, elég gyenge ez a bizonyíték. . .

7. Mándoky ezek után be akarja bizonyítani azt is, hogy a törökből is kimutatható — a *bürtük* ötvös szaknyelvi használata.

Mellőzve most szigorú bevezető kioktatását, lássuk a magyarázata igazolására felhozott példákat. (Vö. i. m. 304; a rövidség kedvéért mellőzöm a török szavak eredeti orosz értelmezését és az adatok lelőhelyének jelzését, kivéve azt az esetet, ha ott nem szerepelő adatokról van szó.) Íme a példák: kazáni tatár *altın börtege* 'arany szemcse, arany aprólék'; baskír *altın börtögö* 'ua.', *inyi börtögö* 'gyöngyszem'; kumük *inji bürtük* 'ua.'; nogaj *inji bürtigi* 'ua.'; kirgiz *bürtük altın* 'aranszemcse, szemcsés arany', *inji, bermettin bir bürtügü* 'gyöngyszem'; csuvas *aħaħ përci, ëncë përci* 'ua.', *šarša përci* 'gyöngyszem'.

Megjegyzendő, sem az arany, sem a gyöngy nem kizárólagosan börtü-művesi anyag; figyelmet érdemel az is, hogy az idézett példák között nem találunk olyan összetételeket, amelyek ezüstöt vagy egyéb fémeket, drágaköveket vagy féldrágaköveket tartalmaznának.

8. Végeredményben ez érthető is. A török *bürtük* nem ötvös műszó, jelentése egyszerűen 'szem, szemcse, mag', s ezért válogatás nélkül előfordul minden olyan összetételben, ahol 'részecské'-ről, 'szemcsé'-ről lehet szó. Így jöttek létre az ilyen kifejezések: kazáni tatár *ašliq börtege* 'gabonaszem', *toz börtege* 'sószemcse', *qom börtege* 'homokszem', *altın börtege* 'arany szemcse'; baskír *börtök ašliq* 'szemes gabona', *inyi börtögö* 'gyöngyszem'; kumük *buday bürtük* 'búzaszem', *gayir bürtük* 'homokszem', *noħut bürtük* 'borsószem', *inji bürtük* 'gyöngyszem', nogaj *biyday bürtigi* 'búzaszem', *buršaq bürtigi* 'borsószem', *inji bürtigi* 'gyöngyszem'; karacsáj-balkár *arpa bürtük* 'árpaszem', *qum bürtük* 'homokszem', *inji bürtük* 'gyöngyszem' (KBS. 1965. 195, 417, 163); kirgiz *bir bürtük buday* 'egy szem búza', *qar bürtügü* 'hópihe' (RKS. 1944. 805), *bermettin bir bürtük* 'gyöngyszem' (tkp. 'gyöngynek egy szemé').

A törökben nem a *bürtük* az egyetlen szó, amely ilyen funkcióban használatos. Néhány példa: kirgiz *būdaydın danı* 'búzaszem', *bermettin danı* 'gyöngyszem' (RKS. 1957. 237); türkmén *bugday dānesi* 'búzaszem', *dür dānesi* 'gyöngyszem' (RTS. 1956. 211); azerbajdzsán *büyü dānəsi* 'rizs-szem', *qar dānəsi* 'hópihe', *mırvarid dānəsi* 'gyöngyszem' (ARS. 1941. 103, 211); özbec *bugdöy dönı* 'búzaszem' (RUS. 1954. 246), *qum dönasi* 'homokszem' (i. m. 552), *noħot dönasi* 'borsószem' (i. m. 140), *durdōna, marvarid dönasi* 'gyöngyszem' (i. m. 245). Arra is van példa, hogy egyugyanazon nyelvben a 'szemcse, mag' jelentésben több szó is használatos. Ilyen pl. a karakalpak: *bir tüyir qar* 'hópihe'

(RKkS. 1967. 948), *bir tüyir hinji* 'gyöngyszem' (i. m. 221), *qar bürtigi* 'hópihe' (i. m. 948), *qum bürtigi* 'homokszem', *bir dana monşaq* 'üveggyöngy-szem' (i. m. 69), *hinjinin bir danasi* 'gyöngyszem' (RKkS. 1947. 196).

Még valamit. A mutatóba közölt példák zöme orosz–török szótárakból származik. Ezeknek a szótáraknak az a célja, hogy az orosz szókészletet, leggyakoribb kifejezéseit az illető török nyelven tolmácsolja, olyan pontosan, ahogy csak lehet. Az esetek többségében ez nem ütközik nehézségbe, a két szembeállított szó között teljes (vagy majdnem teljes) a szemantikai azonosság. Egy sor esetben azonban az orosz szót körülírva kell magyarázni (ennek egyik biztos jele, ha a török kifejezésbe a *bir* 'egy' szó is belekerül, mint azt fentebb idézett példáinkban nemegyszer láttuk). Nem ritka az az eset, amikor az orosz szót valamely török nyelvben tükörfordítással adják vissza; van arra is példa, hogy az orosz szót egyszerűen átírják, átveszik.

Az idézett adatok közt akad nem is egy olyan, amikor valamely fogalmat az orosz nyelv egyetlen szóval fejez ki, de a törökben hiányzik az egyszavas megfelelő, helyette kénytelen körülíráshoz folyamodni és az orosz szót török kifejezéssel helyettesíteni. Ilyenek: *жемчужина* 'gyöngyszem' (olykor *жемчужное зерно*), *зерно* 'mag; szem, szemcse; gabona', *песчинка* 'homokszem', *снежинка* 'hópihe', *горошинка* 'borsószem', *бусина* 'üveggyöngy(szem)'.

Magától értetődik, hogy ezekből a különben turkológusok számára is igen értékes szótárakból kibányászott török nyelvi anyag művelődéstörténeti értékesítése különös gondosságot igényel.

Turkológiai ismeretek nélkül is világos, hogy aki a fenti kifejezésekből elvont *bürtük*, *tüyir*, *dan*, *dane* stb. szavakat ötvös műszavaknak próbálja magyarázni, úgy jár el, mint aki a *gyöngyszem*, *aranyszemcse*, *ezüstgömböcs* szavak 'szem', 'szemcse', 'gömböcs' elemeit ötvös műszavaknak próbálná magyarázni a magyarban.

9. A korábbi felfogás szerint a *börtü* török etimológiájának az útjában két, alternatív jelentéstani nehézség állott. Mándoky buzgalmában mind a kettőt el akarta takarítani az útból, holott until elegendő lett volna, ha közülük az egyikkel — kifogástalan tények birtokában — leszámol.

Fiatalosan lelkes és heves cikke azonban jelen formájában is hasznos. Szándéka ellenére világosan bebizonyította, hogy azok a jelentéstani nehézségek, amelyekről elsőként GOMBOCZ ZOLTÁN, majd az ő nyomdokain a TESz. szólt, lényegesen mélyebbek, mint azt eddig gondoltuk. Mándoky cikkének van azonban fontos pozitív eredménye is: a török *bürtük* szónak ez idő szerint ez a legteljesebb összeállítása, jó a török szó javasolt etimológiája is.

Végső soron azt is meg kell mondanom, hogy sikertelen bizonyítási kísérlete ellenére sem vetném el *börtü* szavunk török eredetének a l e h e t ő s é g é t.

Félreértés tehát ne essék, meg vagyok róla győződve, hogy Mándoky Kongur István eredményesen fogja folytatni elődeinek török szófejtői tevékenységét, talán kissé szerényebb hangvétellel, igényesebb, lényegretörő kritikával, és valóra fogja váltani azokat a reményeket, melyeket további sikeres munkájához fűzünk.

A TESz. etimológiáiban akad igazítanivaló, a kiigazításokhoz sokak közös erőfeszítésére van szükség. Nem kételkedem benne, hogy a TESz. n y o l c a d i k kiadása a mainál jóval tökéletesebb lesz; az olyan jó szótárak ugyanis, mint ez, sok kiadást érnek meg.

II.

1. A *börtü*-problémát — úgy látszik — ez idő szerint a török helyett magyar oldalról ajánlatos megközelíteni. Mindenekelőtt érdemes a nyelvi előfordulásokat újra szemügyre venni.

Szavunk legrégebb előfordulása a XVI. századból való. Kései ez a dátum, ha a szóhoz a honfoglalás előtti időkből közeledünk, de szerencsés ez az időpont abból a szempontból, hogy a szóról most már nemcsak nyelvemléki, de tárgyi feljegyzések is fennmaradhattak.

HADROVICS LÁSZLÓ „Jövevényszó-vizsgálatok” (NytudÉrt. 50. sz. Bp., 1965.) és „Szavak és szólások” (NytudÉrt. 88. sz. Bp., 1975.) című műveiben igen eredményesen alkalmazta a szófejtésnek azt a módszerét, amely nem hagyatkozik kizárólag a szótárak vallomására. Helyesen állapította meg: „A szótári adatok mellett saját kutatással szerzett nagy tömegű forrásanyagot is mozgósítani kell, és ajánlatos a szótárak adatait a lelőhelyeken, az eredeti szövegek környezetben visszakeresni” (NytudÉrt. 50. sz. 5). Egy XVI. századból feljegyzett szó kutatójának is érdemes megszívlelni, amit HADROVICS az OklSz.-ról és a NySz.-ről mond: „mindkét szótárból kiszorult az a rengeteg magánlevél, végrendelet, egyesség, vagyoneleltár, kelengyelajstrom, gazdasági utasítás, céhszabályzat, hivatalos árszabás stb., stb., amelyek tömegesen ontják a mindennapi élet szavait” (i. m. 6).

Persze ebben a módfelett gazdag anyagban egyetlen szó után kutatni annyit jelentene, mintha valaki egy tüt akarna megkeresni egy szalmakazalban. Ha azonban érdeklődésünket kiterjesztjük a *börtü*-t is magában foglaló ötvösműszavak egészére, fáradságunk nem lesz hiábavaló.

2. Az ötvöscéhek hazánkban a XIV. és XV. században kezdtek megalakulni, ez időtől fogva temérdek céh-irat készült, ezek nagy része ránk maradt, többségükben kéziratos formában.

Tájékozódásul egyetlen egyet olvastam gondosan végig, azt, amelyet BALLAGI ALADÁR tett közzé terjedelmes bevezető tanulmány és hozzáfűzött szójegyzék kíséretében (ArchÉrt. Újf. III, Bp., 1884. 201—392). A mű, Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyve, 1660 táján készült, és igen sok érdekes szót tartalmaz. Bebizonyosodott ezúttal is, hogy régóta ismert könyv is számos új tanulsággal tud szolgálni.

Kecskeméti W. Péter Nagyváradon született 1600 táján, és Kassán halt meg az 1670-es évek végén. Szülővárosában kezdte meg az ötvösművesség tanulását, felszabadulása után Kolozsváron, Gyulafehérváron, Nagyszébenben, majd Brassóban „bújdosott” (így hívták akkor a mesterlegények tanulás céljából végzett vándorlásait). 1650 körül lett a nagyváradai céh tagja. A török elől Kassára menekült, ott polgárjogot nyert és az ottani céh tagjai közé került.

3. De lássuk a nyelvi adatokat.

OklSz. (94) *börtüs*, *bertüs* alakokat ismer: 1572: „Vgan ezen nyakba uetonek az gombyaban kyt *bortü*snek hynak” (OL. Nád. 47), „Vgan ezen *bortü*s farmetrynghben” (uo.); 1635: „Hutári mütől, a kit mi *bertus* műnek [ötvöscéh jegyzékében] hívunk öntés girájától 2 f. 50 d. Azonképen öntés *bertus* asszonynak való övektől girájától 4 f.” (GazdtörtSzemle VIII, 474).

Az OklSz. mindkét 1572-ből datált adata lószerszámra vonatkozik; a *nyakbavető*-nek ugyan több jelentése is van, de a *farmatring* szomszédságában nem lehet kétségünk e tekintetben. Vö.: 1527: „Vnum wlgo *Nyakbanwethew* equestre argentum” (OL. L. III. 16. 17.); 1552: „Hath *nyakba vethw* zekeres

lonak walo" (OL. Nad. 48), „Senney vram kochys lowaynak chenalthak ket nyakbavethöt" (uo. 48); 1556: „Eg harangos [= csengetyűs; vö. MNY. LXIV, 75—8] *nyakba wethó*" (uo. 48) (Oklsz. 688).

Az Oklsz. 1635-ből való adatai a „Kassai céhek árszabása (limitatioja)" című iratból származnak. Az árszabásból kiderül, hogy a bertüs női öv öntése drágább, mint az egyszerű (?) bertüs műé. Ha ugyan a hutári mű valóban azt jelenti, mint a bertüs mű, mint az árszabás mondja. Sajnos a *hutári mű* megnevezést csak az Oklsz. jelzi ugyanezen adat alapján (400). Nyilván idegen szóval van dolgunk, pontos meghatározása talán továbbsegítene ennek a sajátos ötvös eljárás külföldi elterjedésének, kapcsolatainak a felderítésében. E tekintetben további tájékoztatást a kassai ötvös céh egyéb irataitól várhatunk.

A NySz. minden adata Kecskeméti Ötvöskönyvének BALLAGI-féle kiadásából való. (Az EtSz. I, 528 tévesen hivatkozik a szintén BALLAGI-tól kiadott „Ötvös mesterségről való vetélkedés"-re, amely a PhilKözl. VIII, 1884, 45—56. lapjain jelent meg. Ez 1716-ból való, és szerzője ismeretlen; verses mű.) A NySz. (313) adatai ezek:

Börtü, börtü: „Az birsalmamagot ha megásztatod tiszta vizben, igen jó az zománczot vele felraknyi, de kiválképpen *börtüs* műhöz *börtüt* velle raknyi" (Kecsk. ÖtvM. 299); „Kolosvári Nagy Sámuel az szép lágyan törött zománczot birsalma magos vízzel rakta fel, *börtünek*, akár türkest, akar fejért, akar feketét és egyebet is jó velle fölraknyi" (320).

Börtüs: „*Börtüs* műhöz való pöris" (Kecsk. ÖtvM. 313. 299); „Végeztük, hogy az *bertös* gomb(ot) egy arányúvan csinállyuk" (340).

A NySz.-ban közölt adatok hitelessége sajnos nem kifogástalan. Vannak benne ugyanis olyanok, amelyek BALLAGI saját jegyzeteiből származnak, vagy az ott idézett egyéb forrásokból. Így pl. a *börtüs* címszó második példája (*Végeztük* stb.) nem Kecskeméti művéből való, hanem egy rimaszombati céh-jegyzőkönyvből, és dátuma 1665.

BALLAGI különben a NySz. ellen indított kritikai hadjáratában külön kis fejezetet szentelt Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyvének (BALLAGI ALADÁR, Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár I, 2, Bp., 1911. 467—76). Itt foglalkozik a *börtü*-vel is (469—70). Az itt olvasható szemrehányások zuhatagából csak azt emelném ki, hogy BALLAGI számon kéri SZARVAS GÁBORTÓL, miért olvas *börtü*-t, amikor az ő íróasztalfiókjába zárt Kecskeméti-kéziratba nem volt módja betekinteni. Erre valóban nehéz megnyugtató választ kapni. Azonban nem sokkal biztatóbb az sem, amit saját *börtü* írásmódjáról mond: „kiadásomban. . . a történészeknél elfogadott mód szerint, a XVII. századnak nem az írásmódja, hanem csak kiejtése van feltüntetve" (469). Ezek után világos, hogy indokolt volna Kecskeméti szójegyzékének új, betűhív kiadására gondolni.

Itt említjük meg egy, a Kecskeméti Ötvöskönyvével tartalmilag rokon kódexnek az adatát. A kódex Kolozsvári Czementes János (Johannes Cemmentarius) cementes (aranyfinomító) műve, amelynek 1b lapján idegen, XVI. századi írással ez olvasható: „Az *bortos* es rakas mwhoz, kinek viragat szikból csinialiak, ahoz való porist így csinálý: vegý egettet borkövet, ký fekete, 2 parst es köz soot 1 parst es egý keucs tizta poris es tord ozue es porisali zarazon. . .” (HERZFELDER ARMAND DEZSŐ, Kolozsvári Czementes János könyve: MKsz. Újf. IV, 1896. 280, 1. jegyz.; ZOLNAI GYULA, Jegyzetek Czementes János könyvéhez: i. m. 374.) A kódex *bortos* adatára már utal az EtSz. is.

Végül szólnunk kell a MTSz. adatáról (mely körül — mint láttuk — némely félreértések estek) s annak forrásáról. A megadott helyen (Nyr. XV, 48) FRECSKAY JÁNOS „Mesterszók” című cikke bevezetőjéből megtudjuk, hogy 1857-ben BUGÁT PÁL felhívást intézett a Magyar Néplap 20. számában a mesteremberekhez, hogy közöljék lapjában mesterműszavaikat. FRECSKAY tulajdonképpen ezt az anyagot közli újra. Közülük az utolsó csoport néhány ötvösműszót tartalmaz beküldője nevének említése nélkül.

Nos a közlés forrása megtalálható BALLAGI ALADÁR említett szójegyzékében, ilyképpen: „Szentpéterynél: »Körner» (magyarul) = *Bertők*; kisebb s nagyobb golyóbis formájú darabokba öszve futott ezüstaprólék (sic)”. Szentpéteri (Szentpéterynek is írják) jelentős ötvös mester, 1811-ben került a pesti ötvös céh tagjai közé, és 1862-ben halt meg. BALLAGI ALADÁR (Régi magyar nyelvünk 471) gyakran idézi, és hivatkozik az Akadémia kéziratárában őrzött (kiadatlan) ötvösműjegyzékére. Vö. még MIHALIK SÁNDOR, Szentpéteri József ötvösmester élete, önéletrajza, művei. Bp., 1954.

Szavunk a régiségben *börtü*, *bürtü*, *börtö*, *bertü*, *bertö* (a magánhangzók hosszúságának jelölése többé-kevésbé önkényes értelmezés eredménye); a szónak -s képzős alakjai is vannak, mint láttuk.

Magam részéről nem látok okot arra, hogy az EtSz. *börtü* címszavát mással cseréljük fel, annak ellenére, hogy mellette régen is élhettek a szónek egyéb változatai is.

4. Mi a régi magyar adatok helyes értelmezése?

Az OklSz. *börtüs*, *bertüs* adatait ingadozás nélkül, kifogástalanul 'globulus; körnig' értelmezéssel kíséri. A NySz. a *börtüs* címszót pontosan ugyanígy értelmezi.

Ugyanez a szótár azonban a *börtü*, *bertü* címszóhoz a következő értelmezést fűzi: 'globulus aureus; goldkorn'. Ez az értelmezés is kihozta sodrából BALLAGIT. SZENTPÉTERY *bertők*-értelmezéséből kiindulva ezt írja: „Igen, de ha ezüst-aprólék a Börtü és Bertö, honnan vette Szarvas Gábor a szónek „[globulus aureus; goldkorn]” magyarázatát? — Én a börtüt így magyaráztam: »A filigrán munkában használt ezüst- vagy arany-golyócskák.« Ezt fordította, szokott szabatosággal, Szarvas Gábor” — gúnyolódik BALLAGI ALADÁR (469).

Valóban a *börtü* szónek ez az értelmezése nem Kecskeméтитől származik, hanem BALLAGI jegyzeteiből, ott olvasható a szónek pontosított, tárgyi értelmezéseként. Jellemző, hogy BALLAGI saját pontatlanságát hányja SZARVAS GÁBOR szemére. A NySz.-ből tovább vándorolt ez az egyéni, pontatlan értelmezés az EtSz.-ba, onnan a TESz.-be, feleslegesen megnehezítve a magyar szó amúgy sem egyszerű etimológiájának a magyarázatát.

A NySz. *Börtü*, *bertü* címszavának helyes értelmezése tehát 'globulus; korn'. A *börtüs mű* jelentése ily módon valóban 'Körnchenarbeit'.

A 'globulus aureus; goldkorn' kiiktatása a régi értelmezések sorából, apró, de nem egészen lényegtelen módosítást von maga után: a magyar *börtü* alapjelentése pontosan megegyezik a török *bürtük*-ével, azzal a különbséggel, hogy a *börtü* 'globulus; korn' jelentése továbbra is csak az ötvös szaknyelvből mutatható ki.

5. A *börtü* szó ma is él a művészettörténezek nyelvében. Kissé ódon zamata van, alakjában is ingadozik használói szerint. Némi népetimológiai beütés jelentkezik legtöbb változatában. Mondják, vagy talán inkább írják

börtü-nek, *börtü*-nek, *börtő*-nek és *börtő*-nek, hogy csak leggyakoribb formáit említsük.

BALLAGI ALADÁR a — „történész módra” olvasott — *börtü* alakot népszerűsítette.

MIHALIK JÓZSEF (Az ötvösség és a zománcz. Bp., 1912.) *börtü*-t használt. Ezt írja pl.: „Az etruszk ötvösművészet jellemző sajátosságát a sodronynak s a *börtü*sműnek feltűnő s mindig bámulatraméltó finomsággal való művészi kezelése képezi” (i. m. 18. és 17. old., ez utóbbin az etruszk ékszer ábrája látható). Ugyane mű 48. lapján bemutatja a XVI. századból való „*börtü*kkal és filigránokkal ékesített” gyöngyösi kehelyt.

Az újabb szaknyelvi gyakorlatban a szó már a szemcsék sorát jelenti. Így: „*börtü*: gombostűfej nagyságú arany v. aranyozott gömböcskék sora, amelyek a filigrán díszű ötvöstárgyakon a fémhuzalt ékesítik. A *börtü*s filigrán a magyar görögös ötvösség kedvelt és sajátos díszítőmódja” (Művészettörténeti ABC 65). Még pontosabban: „apró fém- (arany v. aranyozott ezüst) gömböcskék, amelyeket a filigrán hálóval borított ötvöstárgyakon a filigránszálak találkozási pontjaira forrasztottak. A közép- és reneszánsz kori magyar ötvösség gyakran alkalmazta (budaujlaki kehely stb.)” (ZÁDOR ANNA—GENTHON ISTVÁN, Művészeti Lexikon I, 293). Ugyanilyen tágabb értelemben használja a szót pl. KOVÁCS ÉVA (Árpád-kori ötvösség. Bp., 1974. 41), aki a granuláció magyarázatául megjegyzi, hogy az „régies magyar kifejezéssel *börtü*” (nála a *börtü* szó mindkét magánhangzója rövid).

Az ezüstműves ötvösök — akiket megkérdeztem — a kisebb ékszerek díszítésére ma is használják az ezüstgömböcskéket, a nélkül azonban, hogy azokat *börtü*-knek neveznék.

LIGETI LAJOS

Az *üvecs* szó magyarázatához

1. A Magyar Nyelv XLIV. kötetében látott napvilágot „Török jövevényszók a magyarban” című cikkem (34—7. l.), amelyben a magyar *üvecs* ’másodéves juh’ szót a török *öğeç* (> *öveç*) ’vezérürü; egy-, két-, három-, négyéves kos; herélt kecskebak és kos’ szóval egyeztettem. Alábbi megjegyzéseim ehhez a cikkhez kapcsolódnak.

Úgy látom, hogy a magyar nyelvészeti irodalomban az *üvecs* szó eredetére vonatkozó etimológiai magyarázatom helyeslésre talált. BÁRCZI GÉZA „A magyar szókincs eredete” című (Bp., 1958.) összefoglaló művében az állattenyésztésre vonatkozó török jövevényszókkal kapcsolatban hivatkozott az *üvecs* szóra is (77. l.).

Annak idején a török *öğeç* szóra csak az anatóliai nyelvjárásokból tudtam idézni adatokat. A legújabb kutatások eredményeképpen azonban kiderült, hogy az anatóliai nyelvjárásokban nem csekély számú idegen eredetű szó használatos. Ezen a téren szép munkát fejtett ki ANDREAS TIETZE, aki több tanulmányt írt az anatóliai nyelvjárásokban használt görög, szláv, arab és perzsa jövevényszókról (Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch: Oriens VIII [1955], 204—57; Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache: Oriens X [1957], 1—47; Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch: Jean Deny Armağanı. Ankara, 1958. 255—333; Einige weitere griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch: Németh Armağanı. Ankara,

1962. 373—88; Persian Loanwords in Anatolian Turkish: *Oriens* XX [1967], 125—68). Magam részéről nagyobb cikk keretében megjegyzéseket fűztem TETZE tanulmányaihoz (Anadolu ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça kelimeler: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1960. 295—371), s önálló dolgozatban hívtam fel a figyelmet arra, hogy az anatóliai nyelvjárásokban az idegen nyelvű átvételek mellett vannak török eredetű jövevényszók is, amelyek a balkáni vagy a kaukázusi török bevándorlók nyelvéből kerültek át (Anadolu'da Kafkasya Türkleri: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1961. 319—57; Caucasian-Turkic Elements in the Anatolian Dialects: *Studia Caucasica* I [1963], 93—126).

Ezek szerint nem volt kizárva, hogy a magyar *üvecs* török megfelelője is jövevény valamely szomszédos nyelvből. De tudomásom szerint eddig nem akadt senki sem, aki ebből a szempontból kétségbe vonta volna a török *ögeç* > magyar *üvecs* származtatást.

De nem látszott egészen reménytelennek az sem, hogy egy szép napon sikerül megtalálni az *ögeç* szót más török nyelvekben is. Sőt számíthattunk arra is, hogy a szó előbb-utóbb előkerül valamely régi írott forrásban is.

Valóban a szó legújabban előkerült türkmén területen *öveç* alakban, 'двухгодовалый баран, двухгодовалая овца' jelentéssel (N. A. BASKAKOV—B. A. KARRYEV—M. JA. CĤAMZAEV, *Turkmensko-russkij slovarj*. Moszkva, 1968.). Ezenkívül kiderült, hogy a szó nem ismeretlen az azerbajdzsániban sem: *öyəc* 'овца и баран старше двух лет' (CĤ. A. AZIZBEKOV, *Azerbajdzsánko—russkij slovarj*. Baku, 1965.). Előfordul a szó az azerbajdzsáni nyelv nuchai nyelvjárásában is: *öyəc* (MUSA ISLAMOV, *Azerbajcan dilinin Nuxa dialekti*. Baku, 1968. 252). Érdekes azonban, hogy a R. A. RÜSTÄMOV—M. Š. ŠIRÄLİJEV-féle azerbajdzsáni tájszótár nem ismeri.

De a török szó kimutatható a török régiségben is. A török szóra ez idő szerint legrégebb adatunk a kipsakból való. Ez az adat, amely annak idején elkerülte figyelmemet, a M. TH. HOUTSMA kiadta kipsak—arab nyelvkönyvben fordul elő *ögäč* 'dreiähriges Schaf' alakban (Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden, 1894. 56).¹ Az arab kézirat tudós kiadója nem tudott mit kezdeni ezzel a ritka szóval, amely a kipsak szójegyzék türkmén glosszái között szerepel, s ezért nem írta át, hanem egyszerűen arab írással közölte. De néhány évvel ezelőtt a kipsak nyelvelméle kazak kiadója, A. K. KURYŠZANOV (*Issledovanie po leksike starokypčakskogo pisjmennogo pamjatnika XIII v. — „Tjurksko-arabskogo slovarja”*. Alma-Ata, 1970.) habozás nélkül *ükäč*-nek olvasta ezt az adatot (213. l.; vö. még 32—3. l.), anélkül azonban, hogy élő nyelvi szóra tudott volna hivatkozni. Az anatóliai török adatok és különösen a türkmén alak tanúsága szerint azonban a kipsak szót csak *ögäč*-nek szabad olvasnunk.

Az idézett modern és régi adatok birtokában megállapíthatjuk, hogy az *ögäč* (> *ögeç*) eredeti török származéknak látszik.

¹ Eddig a HOUTSMA-féle nyelvkönyvet a kipsak—arab szótárirodalom legrégebb termékének tartották. HOUTSMA szerint 1225—1230 körül készült; az általa használt másolat 1245-ről van keltezve. HOUTSMA megállapítását elfogadta GOLDZIEHER IGNÁC is, aki „Török nyelvelméle a XIII. századból” című cikkében (NyK. XXIV, 364—7) ismertette HOUTSMA kiadását. De újabban BARBABA FLEMMING „Ein alter Irrtum bei der chronologischen Einordnung des Tarğuman turki wa 'ağamı wa muğali” című cikkében (Der Islam XLIV [1968], 226—9) arra a megállapításra jutott, hogy a HOUTSMA-féle leidei kézirat száz évvel később (1343.) készült. Ez az új megállapítás azonban semmit sem von le a nyelvelméle értékéből.

A török állattenyésztés terminológiája igen gazdag. Ezen a helyen elegendő utalnunk a következő szókra, illetőleg fogalmakra a török állattartás köréből: *qoyun* (<: *qoy*) 'juh', *qoç* 'kos' (:> *qoçqar*), *toqlu* 'toklyó', *šišäk* (<: *tišäk*) 'egy- vagy kétéves juh', *quzu* (~ *qozu*) 'bárány', *irik* 'kos, ürü', *äcki* 'kecske', *käçi* 'kecske', *oylaq* 'kecskegida', *täkä* 'kecskebak', *čäbič* (~ *čäpič*) 'kecskegida'. Magyar szempontból érdekes, hogy ezek között a török szók között van több olyan szó, amely mint régi török jövevény él a magyarban is (mint pl. a *kos*, az *ürü*, a *toklyó*, a *kecske*, az *olló*).

A. M. ŠČERBAK „Nazvanija domašnich i dikich životnyh v tjurkskich jazykach” című tanulmányában (Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskich jazykov. Moszkva, 1961. 82—172) megemlékezett a mi *ögäč* szavunkról is, de ő csak az azerbajdzsáni alakot tartotta szem előtt (116). Az azerbajdzsáni adatok birtokában ŠČERBAK nem vállalkozott a szó etimológiai elemzésére.

Úgy látom, a török *ögäč* szó etimológiai magyarázata nem ütközik komoly nehézségbe. Nem kétséges, hogy származékszóval van dolgunk, s az sem vitás, hogy a szó -č képzős származék.

A régi és mai török nyelvekben a č denominalis és deverbális képzőként használatos. Ezért nehéz megmondani, hogy névszót avagy igét kell-e keresnünk az *ögäč* előtagjában. Ez idő szerint egy megfelelő jelentésű *ök-* vagy *ög-*ige ismeretlen a török nyelvekben. Ezzel szemben névszói *ök* vagy *ög* — megfelelő értelemben — előfordul a török régiségben. A kipcakból kimutatható ez a tó *ك*, *ok* vagy *og* alakban 'vierjähriqes Schaf' jelentésben.¹ HOUTSMA (i. m. 56) erről az adatról is óvatosan megállapította, hogy „Ausssprache unsicher”, de KURYŠŽANOV (i. m. 213) az arab nyelvkönyv adatát minden további nélkül *ük*-nek olvasta. KURYŠŽANOV olvasata ezúttal sem helytálló.

Ezzel a ritka adattal foglalkozott ANANIASZ ZAJĄCZKOWSKI is „Vocabulaire arabe-kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk” (Warszawa, 1958.) című művében (36. l.). Az *örük* 'mouton chätaré' címszóban ZAJĄCZKOWSKI megkérdőjelezve *ك*, *ok* vagy *örük*-nek akarta olvasni ezt az adatot, amely egyelőre hapax legomenonnak minősíthető. De meggyőződésem szerint semmi esetre sincs okunk kétségbe vonni az arab szerzőtől feljegyzett szók hitelét.

Legújabban Z. B. MUCHAMEDOVA „Issledovanija po istorii turkmenskogo jazyka XI—XIV vv.” című (Aschabad, 1973.) művében (137. l.) a szóban forgó adatot *övek*-nek olvasta. (MUCHAMEDOVA könyvére LIGETI LAJOS akadémikus volt szíves felhívni figyelmemet.) Nem szenved kétséget, hogy MUCHAMEDOVA *övek* olvasata is indokolatlan, illetőleg téves.

Az *ögäč* szó mellett előforduló *ك*, *ok* adat szemmel láthatólag a török *ögäč* szó töve. Annak idején HOUTSMA is észrevette, hogy az *ك*, *ok* (vagy *ög*) tő diminutivuma (i. m. 20).

Az *ögäč* tehát világosan -č denominalis képzős származék. A -č denominalis képző használatára idézhetünk több példát a törökségből. De ezúttal a képző megvilágítása szempontjából elég, ha egy olyan szóra hivatkozunk, amely szintén a török állattenyésztés köréből való.

Ez a szó az *erkäč*, amely bőven van adatolva a török nyelvekben 'bak-kecske' jelentéssel. CARL BROCKELMANN „Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens” (Leiden, 1954.) című művében (24. §)

¹ Az arab írás nem tesz különbséget *k* és *g* között. Így a szóvégi *k* és *g* megállapítása a palatalis hangrendű szavakban nehézségekbe ütközik. Ezeket a nehézségeket élő nyelvi adatok figyelembevételével át lehet hidalni. De modern adatok hiányában tanácsatosan állunk a szóvégi *k* (vagy *g*) pontos hangértékének megállapítása kérdésében.

az *er* 'férfi' tő -č képzős származékának tartja ezt a szót, de ez a magyarázat nem egészen világos. Nem *eräč* alakról, hanem az *erkäč* alak magyarázatáról van szó. Ezért ha BROCKELMANN-nal együtt az *er* 'férfi' tő származékának gondoljuk az *erkäč* szót, akkor nem -č, hanem csak -käč képzőről beszélhetünk. Annak idején a török *erkäč* alakot a 'férfi, férj, hős' jelentésű *är*, *ir* szó diminutív származékának tartotta GOMBOCZ ZOLTÁN is (MNY. XXII, 11).

E szóra vonatkozó fontosabb adatokat összegyűjtötte SIR GERARD CLAUSEN „An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish” című (Oxford, 1972.) művében (223. l.). CLAUSEN adatait kiegészíthetjük a kipcsak *irkäč* 'bouc châtre' szóval (ZAJĄCZKOWSKI, Vocabulaire arabe-kiptchak 22), amely fontos a szó etimológiája szempontjából.

CLAUSEN az adatok felsorolása után nem adott magyarázatot. De ŠČERBAK a török állatnevekről szóló dolgozatában (118. l.) foglalkozott az *erkäč* szó etimológiái magyarázatával is. Szerinte a szó egy feltett **ärik-* (**särik-* ?) 'одлегаться', 'осладеть' ige származéka. ŠČERBAK az *erkäč* szó mellett szem előtt tartja a *särkä* szót is, amely 'herélt bakkecske' jelentésben előfordul egyes török nyelvekben. Úgy látszik, hogy ő hajlandó egy közös igetőre visszavezetni az *erkäč* és a *särkä* szót. Ezzel a céllal utal ŠČERBAK arra, hogy a török nyelvekben van egy kisebb szócsoport, amely hangtani tekintetben hasonlít a kérdéses szóhoz, s hivatkozik az ótörök *eš-* és *seš-* 'снять', 'развязать' alakokra. Zárójelek között hozzáteszi, hogy ebben az esetben a jakut nyelvet nem szabad figyelembe venni. (Tudniillik a jakutban a köztörök szókezdő *s* szabályszerűen eltűnik.) Szerintem azonban nem szabad etimológiai összefüggést keresni az *erkäč* és a *särkä* szó között, mert a *särkä*-ről már régóta tudjuk, hogy nem eredeti török szó, hanem mongol átvétel.

Nem sokkal szerencsésebb úton járt az *erkäč* magyarázatával kapcsolatban MARTTI RÄSÄNEN (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen. Helsinki, 1969.) sem, aki a török *herek*, *hürek* 'juh' alakokkal egyeztetette az *erkäč* szót (173. l.).

É. V. SEVORTJAN (Étimologičeskij slovarj tjurkskich jazykov. Moszkva, 1974.) először VÁMBÉRY magyarázatára utal. VÁMBÉRY összefüggést látott az ujjur *er* 'férfi', csagatáj *erkeč* 'bakkecske' és oszmánli *erkek* 'férfi, hím' szók között. Ezután hivatkozik BROCKELMANN és ŠČERBAK magyarázatára, de nem beszél RÄSÄNEN egyeztetéséről (300. l.).

Nézetem szerint az *erkäč* megfejtése sokkal egyszerűbb. Ez a szó is egy -č képzős származék. Alapszava, amelyből tudvalevőleg a magyar *ürü* szó is származik, megtalálható több török nyelvben: tel. *irk* 'der Hammel' (RADLOFF, Wb. I, 1464); tel., szag., kojb. *irik* 'der Hammel' (uo. I, 1459); türkm. *ürü* 'ein verschnittener Widder, Hammel' (uo. I, 1833); kirg. *irik* 'трехлетних валух' (K. K. JUDACHIN, Kirgizsko—russkij slovarj. Moszkva, 1965. 303); balk. *irik* 'Hammel' (PRÖHLE: KSz. XV, 225); karacs.-balk. *irk* 'холощёный баран' (Ч. I. SUDJUNČEV—I. Ч. URUSBIEV, Russko—karačaevno-balkarskij slovarj. Moszkva, 1965. 33). Anatóliában feljegyezték az *irk* 'herét kos' szót a tokati tartomány területén (Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. II, İstanbul, 1940. 796). De ez az adat nem tartozik az anatóliai török nyelvjárások eredeti szókészletéhez, mert a kaukázusi török bevándorlóktól származik (HASAN EREN, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1961. 334, 82. sz.; Studia Caucasica I, 107, 80. sz.).

Erről a török szóról nemegyszer esett szó a magyar nyelvészeti irodalomban az *ürü*-vel kapcsolatban. Ezért a török szóról most nem sok újat mondha-

tok; talán csak annyit jegyeznék meg róla, hogy kimutatható az arab írásos török nyelvemlékekben is. Kāšyarī szótárában *irk* 'vierjähriġes Schaf' (C. BROCKELMANN, Mitteltürkischer Wortschatz. Budapest, 1928. 68) alakban fordul elő. Az arab—kipcsak szótár szerzője pedig *örük* 'mouton châtré' alakban jegyezze fel (ZAJĄCZKOWSKI, Vocabulaire arabe-kiptchak 36). GOMBOCZ ZOLTÁN (BTLw. 137) a török szót a mongol *irge* 'mouton châtré' szóval egyeztetette. Ezt az egyeztetést elfogadta LIGETI LAJOS is (MNY. XXIX, 277). A mongol szó átment a mandzsuba is: *irge* 'bélier châtré' (LIGETI: AOr. X, 243). A török *irk* SEVORTJAN szerint az *ir* vagy *ir-* tő származéka (i. m. 377—8).

A felsorolt adatok figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy a török *erkäč* szó is -č denominális képzős származék, mint az *ögäč* (<: *ök*).

Ezek szerint nem szabad arra gondolni, hogy a magyar *üvecs* szóval szemben egyetlen török adat áll. Ellenkezőleg a magyar *üvecs* megfelelője több modern török nyelvben megtalálható. Sőt a szó előfordul a török régiségben is; s mint eredeti szó világosan megmagyarázható török alapon.

2. A Magyar Nyelv XLIV. kötetében az *üvecs* szóval kapcsolatban hivatkoztam a magyar *díszke* 'nöstény bárány' szóra is (35. l.), amely az *üvecs* mellett használatos a székelyek között. De annak idején nem térhettem ki e szó magyarázatának a kérdésére.

A *díszke* szóra vonatkozó fontosabb adatok össze vannak állítva az EtSz.-ban. A rendelkezésre álló forrásokra hivatkozva az EtSz. idézi a szó *díszke*, *dűszke* és *dőszke* 'fiatal (1—2) éves juh, kecske, tehén, bivaly, amely nem ellett v. előhasú' alakváltozatait is. Ezenkívül hivatkozik a szó *díszkó* alakváltozatára is: *díszkó juh* 'ifjú juh'.

Az EtSz. szerint a *díszke* „úgy látszik, csakis székely szó”. A szóval az EtSz. megjelenéséig nem foglalkozott senki sem, s ezért az EtSz. ismeretlen eredetűnek hirdette. Ha nem tévedek, az EtSz. megjelenése óta sem esett szó a magyar nyelvészeti irodalomban a *díszke* magyarázatáról, s így a szó eredete homályban maradt mind a mai napig.

A ritka magyar szó eredete évek óta foglalkoztatott. A szónak szláv hangzása volt, s legújabbán sikerült megállapítani, hogy valóban szláv átvétel.

A *díszke* pontos megfelelője megtalálható a délszláv nyelvekben: bolgár *dvizka* 'kétéves juh', szerb-horvát *dviška*, *dvize*, *dvizica*, *dvizórka* 'kétéves juh', *dvizac*, *dvizak* 'kétéves kos'. A bolgár szónak több alakváltozata fordul elő a nyelvjárásokban: *dvizárka*, *dvizče*, *dzvizka*, *dzvizče*, *dzvizlé*, *dzvizárka*, *dzvizdák*, *dzvizák* 'kétéves kos', *dzvizdé*, *dzvizdák* 'egyéves bárány', *dvizárka*, *zvizec*, *zvizak*, *cviška*, *dviste*, *dživizák*, *dživiška*, *dživišče*, *dživizárka*, *dživizárka*, *zvezdárka* (VL. GEORGIEV—IV. GYLLÖV—J. ZAIMOV—ST. ILČEV, Bŭlgarski etimologičen rečnik. Szófia, 1971. 326). A bolgár etimológiai szótár adatait ki kell egészíteni a *dzvizák* 'fiatal kecske', *dzvizka* 'kétéves juh' és *zvizák* 'kétéves juh' alakokkal, amelyek külön címszóban szerepelnek (i. m. 374, 376, 663).

Az idézett *zvezdárka* alakváltozat népetimológia eredményeképpen a *zvezdá* 'csillag' szóval keveredett össze, de a bolgár *dvizka* (~ szerb-horvát *dviška*), amely ismeretlennek látszik a többi szláv nyelvekben, a *dviz* 'kétéves' szó származéka (i. m. 326).

A délszláv *dviška* (~ *dvizka*) > magyar *díszke* származtatás jelentéstani tekintetben teljesen világosnak látszik. De ez az eredeztetés nem szorul magyarázatra hangtani vonatkozásban sem. Mindössze a szóvégi *a* > *e* változás fel-tűnő, de ez sem példátlan a szláv → magyar átvételek terén.

Végül azt hiszem, hogy a *diszke* szóval nyugodtan kiegészíthetjük KNEIÉSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” (Budapest, 1955.) című összefoglaló művének I. részét, amelyben a „szláv eredetű szavak” (55–582. l.) vannak összegyűjtve.

HASAN EREN

A latin jövevényszavak kérdése a XVII. század közepén Szalárdi Siralmas Krónikája alapján

I. A főként a XVII–XVIII. századi írásbeliségre jellemző erős latin befolyás okainak és mikéntjének vizsgálata régóta foglalkoztatja a kutatókat. Ezzel kapcsolatban előtérbe kerültek már nyelvi, esztétikai, stilisztikai, műfaji stb. szempontok, a kérdéskomplexum szerteágazó összefüggéseinek részletes és árnyalt elemzése azonban továbbra is várat magára. Legutóbb PUSZTAI FERENC foglalkozott e témával, és mutatott rá sok olyan szempontra, amelyek a korabeli magyar és latin nyelv viszonyának tisztázásában komoly támpontokat jelentenek (l. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Dolgozatok 14. Bp., 1973. 133–43).

PUSZTAI a kuruckori hadiélet nyelvének tanulmányozása során ütközött a latin „apanyelv” és a magyar anyanyelv használatának korántsem egyszerű problematikájába (i. m. 133). Mivel a publicisztikai jellegű prózai művek legtöbbszörben a latin szinte szerves tartozéka a magyar nyelvnek, a kutatók különböző módon igyekeztek megnevezni ezt a nyelvi szüleményt. PUSZTAI idézi a véleményeket (*nyelvi habarcs; kevert nyelv; keverék nyelv; latinos zsargon; féldeák-félmagyar*: i. m. 134), s rámutatva a magyar és latin nyelv küzdelmére, leszögezi: „... etimológiai-szótörténeti gyakorlatunkban is magyar szókészleti előzményként dokumentáljuk a folyamatos magyar szöveg magyar toldalékú latin szavait. Ez az eljárásunk a latin szókészlet belső rétegeiről, a magyar szókészletbe való behatolásának mélységéről önmagában nem ad képet. Azt rögzíti, hogy egy-egy mai köznyelvi vagy mai (érezhetően) idegen szavunk a régi latin–magyar kevert nyelvűségből emelkedett ki. Annak megítélése, hogy ezek a szavak első fölbukkanásukkor mennyire tekinthetők a magyarba került idegen szónak, meghonosultnak vagy meghonosulóban levőnek, — külön elvégzendő feladat.” (I. m. 137.) Hogy mi tekintendő a korabeli magyar nyelvhasználatban latin elemnek és mi nem, annak megítélésében a latin szavak magyaros toldalékolásán kívül, pontosabban mellett PUSZTAI szerint segít a nyomtatásban megjelent kiadványok tipográfiája és az egyes szavak használati körének behatárolása is (i. m. 138–42).

A magyaros toldalékolást illetően: abban igaza van PUSZTAI-nak, hogy a latin szavaknak magyar toldalékkal való használata önmagában nem lehet kritériuma meghonosodottsági fokuknak (i. m. 135, 136). Viszont egyéb tényezőkre figyelembevételével (mint például a szövegkörnyezet, szakterület, képzett formák, összetételek, gyakoriság stb.) a toldalékolási mód szerepe nagyban megnövekedik. Példának okáért a ma már teljesen ismeretlen *minutál* ’fogalmaz’ ige szorosan kapcsolódik a vizsgált korban az állami, közigazgatási szervek és személyek ténykedéséhez. E körökben a latin *minuta* ’fogalmazvány’ (BARTAL 422) *minutál* ’fogalmaz’ származéka teljesen mindennapos szó volt; vö.: 1644: „Kassai uram *minutálja meg az leveleket*” (MonOkm. XXIV, 135);

1646: „Az budai vezérnek szólló levelet *megminutáltattam*” (MonTME. V, 376); stb. Vagy az elsősorban szintén e szakterületekkel összefüggő és bőségesen adatolható *límitál*, *prezentál*, *publikál* stb. igék *kilimitál* (1576: ErdOrszEml. III, 113), *ellimitál* (1595: ErdOrszEml. III, 475), *beprezentál* (1552: Radv: Csal. II, 9), *kipublikál* (1572: ErdOrszEml. II, 525) igekötős változatai ugyancsak a meghonosodásukról tanúskodnak. Ma már a *rankor* 'harag, neheztelés' főnév nem járja, de a számos XVII. századi adat arra mutat, hogy akkoriban a nemesség anyanyelvi szinten élt vele, amit egyebek közt a *rankoros* származék is alátámaszt (bővebben adatolva l. alább).

2. A katonai személyek elnevezésének történetét vizsgálva természet-szerűleg én is szembetalálkoztam a sok szállal összefonódott magyar és latin nyelv sajátos kérdésével. Ezzel kapcsolatban szeretnék az alábbiakban néhány gondolatot kifejteni.

PUSZTAI idézett dolgozatában a latin és a magyar nyelv összefüggéseit illetően tartózkodónak látszik. Ismerve a korabeli politikai és gazdasági viszonyokat, továbbá a társadalmi és kulturális élet különböző területeit (rövid jellemzését l. BÁRCZI, MNyÉletr. 264–7), aligha lehet kétséges, hogy itt tulajdonképpen a fejlett bilingvizmus esetéről van szó. Természetesen távolról sem az egész magyarságnál, csupán az uralkodó osztálynál, illetőleg az ahhoz kapcsolódó rétegek képviselőinél. A bilingvizmusnak pedig megvannak a maga szabályai, s a magyar nyelv fejlődésének ide tartozó szakaszai — az erős latin befolyás, a latinnal való hosszas küzdelem, végül a győzelem — teljes mértékben megfelelnek e szabályoknak (erre vö. P. ONDRUS: Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského XI–XII, 3–26). A latin szavak nagymérvű behatolása a magyar szókincsbe, mindenekelőtt a különböző típusú szakterületek szóhasználatába éppen ezért törvényszerű volt. A teljes latin szókészlet azonban soha sem tartozott, nem is tartozhatott a magyar szókincsbe. A kétnyelvűek, a magyarul és latinul egyaránt folyékonyan beszélő, sőt gyakran úgy is gondolkozó személyek azonban magától értetődően belekeverték magyar szóhasználatukba a latint. A latin szavak alkalmi használata viszont nem sorolható a jövevényszavak csoportjába. Ezek legtöbbször szinte gépiesen kerültek át a latinból a magyar szövegekbe, mivel használójuknak történetesen nem jutott eszébe a párhuzamos magyar szó, és kényelemszeretetből vagy más okból nem is tartotta szükségesnek a kicserélését¹

Némileg más a helyzet az egyes szakterületekhez kapcsolódó szövegek megítélésénél. Az ilyen típusú szókincs (közigazgatási, jogi, egyházi, oktatási, katonai, orvosi stb.) ugyanis a magyarban gyakran szegényes volt. A megfelelő kifejezést esetleg hiába is kereste a szerző (beszélő), rá volt tehát utalva — ha nem akart szóalkotással élni — az idegen, esetünkben a latin elnevezésre, terminusra. Egyetérték KLANICZAY TIBORRAL, aki Zrínyi nyelvhasználatáról

¹ Ezzel kapcsolatban érdemes volna külön megvizsgálni, hogy az egykori Magyarországon északi megyéinek korabeli szlovák lakossága miképpen viszonyult a latin nyelvhez. A szlovákok felső rétegeinek képviselői ugyanis gyakran háromnyelvűek voltak, így az azonos gazdasági és társadalmi körülmények nyomán a latint illetően hasonló jegyeket találunk a szlovák nyelvben, mint a magyarban. A korabeli szlovákból éppúgy számtalan latin eredetű kifejezés idézhető, mint a magyar nyelvből, például *apelo-vať*, *commendovať*, *examinovať*, *inventovať*, *revocovať*, *arenda*, *articul*, *obligátor*, *quietantia*, *restantia*, *legatarius*, *successor* stb. (vö. K. HABOVŠTIAKOVÁ: Jazykovedný časopis XXI, 204), amelyek a történelem folyamán jórészt úgy is viselkedtek, mint a magyar nyelvbe átkerült társaik. A két nyelv latin eredetű jövevényszavainak egybevetése minden bizonnyal érdekes és hasznos következtetések levonását tenné lehetővé.

azt írja, hogy az természetes következménye volt a korabeli úzusnak: „Hiszen a politikai vagy hadtudományi kérdésekről vagy latinul vagy pedig latin szavakkal, kifejezésekkel tarkított magyar nyelven beszéltek. Az ilyen nyelvhasználathoz igazodó könyv sokkal érthetőbbnek és meggyőzőbbnek tűnt, mintha Zrínyi új — senki által nem ismert — szavakat alkotva, neologizmusokkal tömte volna tele munkáját. Egy valamelyes iskolát végzett XVII. századi magyar olvasó valószínűleg sokkal érthetőbbnek tartotta Zrínyi prózáját, mint az új szavak alkotásán heroikusan dolgozó Apáczaiét.” (Zrínyi Miklós.² Bp., 1964. 480; Zrínyi Miklós katonai nyelvére l. még HORVÁTH MÁRIA: NytudÉrt. 83. sz. 202—6.) Más kérdés, hogy neologizmusok nélkül is lehetett magyar szóhasználatra törekedni, amint ezt Szalárdi János példája is igazolja.

A nehézség abban van, hogy egyrészt el tudjuk-e határozni az alkalmi kölcsönzéseket a meghonosodott kifejezésektől, másrészt (ahogyan ezt PUSZTAI is hangsúlyozta) sikerül-e tisztáznunk az átvett latin szavak szókincsbeli—rétegbeli hovatarozását. Sietek hangsúlyozni: a „meghonosultság” fogalmán azt értem, hogy az átvett szó minden tekintetben otthonos a befogadó nyelvben és használati körétől függően homi szóként kezelik. A jövevényszót mint meghonosodottat használjuk és soroljuk a magyar szókincsbe, szemben az idegen szóval. Mégis sokszor kérdéses lehet, hogy melyik szó tekintendő már (esetleg még) meghonosultnak és melyik idegennek. Példának okáért SZATHMÁRI ISTVÁN szerint a XVI. század közepén Dévai Bíró Mátyás a *predicátor*, *testamentum*, *penitencia*, *ceremonia* szavakat mint meghonosultakat használta (Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 163), mégis mind a négy kifejezés megtalálható BAKOS FERENC (Idegen szavak és kifejezések szótára. Bp., 1973.) munkájában — a szótár célja és szerkesztési elvei alapján jogosan. Vagy például az 1372 u./1448 k. (JókK.) óta adatolt *alamizsna* és *cinterem* (TESz.) jövevényszavak közül az elsőt BAKOS i. m. nem tárgyalja, de a másodikat igen. Holott kétségtelenül mindkét kifejezés réges-régen meghonosodott nemcsak a köznyelvben, de a népnyelvben is. A szókincs egészét tekintve tehát történetileg a *ceremonia*, *penitencia*, *predikátor*, *testamentum* éppúgy magyarrá lett jövevényszavak, mint az *alamizsna* és a *cinterem*.

Bizonyos fokig nehezebb eldönteni az idegen eredetű szó meghonosodott voltát akkor, ha az egy-egy csoport vagy réteg, foglalkozási ág szókincsében merül föl. Lehetséges ugyanis, hogy ez esetben az adott nyelvet beszélőknek csupán kisebb vagy nagyobb hányada él e kifejezésekkel, mégpedig oly mértékben, hogy azok teljesen egyenrangúak és egyenjogúak a magyar szavakkal (vö. fentebb a *minutál*, *limitál*, *prezentál* stb. esetét). De jellemző példaként megemlítem még, hogy a feudális birtokviszonyok és a velük kapcsolatos jogi eljárások megszokott formája volt a *donáció*, vagyis az adománybirtok, illetőleg annak adományozása. A latin eredetű *donáció* szót Dévai Mátyás még idegen szónak tekintette, ezért szövegében használva hozzátette a magyar *adomány* megfelelést is (l. SZATHMÁRI i. h.). A XVI—XVII. századi írott forrásokból azonban a *donáció* (*donatarius* stb.) mindenkor nagy bőséggel kimutatható, amikor az adományozással kapcsolatos kérdésekről van szó; vö.: 1565: „az *donatariusok* az mi igazságokat az jószágban remélik” (ErdOrszEml. II, 290); 1565: „az *eldonált* jószágnak megbocsátásában” (uo.); 1602: „kiről *donationalis* levél is vagyon” (Radv. Csal. III, 203); 1603: „Az mý az Privilegiomoknak, *Donatioknak*, es egieb leweleknek dolgat illethý” (JAKAB ELEK, Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. II. Bp., 1888. 201); 1636: „kezéhez vette volna az munkácsi *donációt*” (MonOkm. XXIV, 28);

1662—1664: „a *donatariusoktól* az ország házaihoz, a jószágoknak mineműségéhez, és a *donatariusoknak*, kiknek azon jószágok ajándékoztattak volt” (Szalárdi János: *Siralmas magyar kronikának kilencz könyvei*. Kiad. és bev. KEMÉNY ZSIGMOND. Pest, 1853. 30; az alábbiakban az innét vett idézeteket csak a lapszámokkal jelölöm). Éppen ezért bizton állíthatjuk, hogy a *donáció* (és családja) a XVII—XVIII. században az adminisztratív, jogi, gazdasági és ehhez hasonló témájú szövegekben már teljesen mindennapos, meghonosodott szóként járta, ha esetleg meg is maradt a társadalom előkelőbb rétegeinek, illetőleg a tanultabbak köreinek a szintjén. A társadalmi fejlődés következtében azután e jelentéskör erősen beszűkült, így lassan a rá vonatkozó kifejezés is a szókincs passzív rétegeibe szorult, s napjainkban megint inkább idegen elemnek minősül, semmint életerős jövevényszónak (vö. ÉrtSz.). Következésképpen csak bizonyos időbeli határok figyelembevételre, az egyes részterületek és tematikák elemző egybevetése révén lehet megközelítő valószínűséggel megállapítani, hogy a vizsgált korban mely szavakat tekintettek (s tekinthetünk ezért mi is) idegen (latin) szónak, és melyek sorolhatók a magyar szókincs aktív rétegébe. Ehhez a sikeres munka reményében fogalmi körök és időszakok szerint aprólékosan át kellene vizsgálni, tartalmi, alaki, gyakorisági, stilisztikai stb. szempontok alapján egybevetni és értékelni az előforduló latin vagy latin eredetű kifejezéseket. Ily módon lehetne kiszűrni a tárgyalt korban valóban magyarként kezelt szavakat a magyar kontextusban sokszor nyomasztóan ható latin szavak özönéből.

Nem mellőzhető szempontnak kell ebben a feltáró, tisztázó munkában tekintenünk az egykorú szótári adatokat. A szótárírók, -szerkesztők régebben is mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a regisztrált szókincs valóban a magyar nyelvi elemeket tartalmazza. Ha tehát mondjuk a CALEPINUS-féle latin szótár magyar megfelelései között *praktikálo* (123) melléknévi igenévvel találkozunk, akkor aligha kételkedhetünk abban, hogy a *praktikál* ige 1585-ben már magyar szóként értékelődött. Csakhogy a korabeli szótári feldolgozások viszonylag szűkös anyaga, valamint a szerzők valószínű tartózkodása a latin eredetű kifejezések besorolásától erősen korlátozza ilyen irányú lehetőségeinket. Mindenesetre a többi szemponttal összekapcsolva, esetleg azokat kiegészítve alkalmanként így is biztosabb következtetésekre juthatunk.

3. Nagyon fontos támpont a XVI—XVIII. századi anyanyelvünk és a latin „apanyelv” kapcsolatának helyes megítélésében az egykorú szerzők esetleges ilyen irányú állásfoglalása. Tudjuk, hogy voltak e korban, nem is olyan kevesen, akik szívügyüknek tekintették a magyar nyelv ápolását, művelését, pallérozását. Bizonyos értelemben közéjük tartozik Szalárdi János, az egykori gyulafehérvári levéltáros, az 1662—1664-ből származó „Siralmas magyar krónika” igényes szerzője is. Szalárdi János történész volt, magyar nyelven megírt jelentős művével komolyan hozzájárult a XVI. századnak és a XVII. század első felének megismeréséhez és értékeléséhez. Nyelvi szempontból azonban Szalárdi kevés figyelemben részesült. Becses művét a mondattani elemzésen kívül (vö. RUHMANN JENŐ, Szalárdi Siralmas krónikájának mondatana. Bp., 1907.) nyelvészetileg senki sem vizsgálta meg. TARNÓC MÁRTON hívta föl legutóbb a figyelmet arra, hogy e történelmileg annyira fontos munka milyen sok egyéb értéket is tartalmaz (l. IrtörtKözl. 1970: 689—96). Bizonyos, hogy Szalárdi János nem volt olyan avatott művésze a tollnak, mint több kortársa, de az írói tehetség és az igényes megformálásra való törekvés nem vitatható el tőle (vö. TARNÓC: i. h. 694); és noha stílusa nem vetekszik például

Bethlen Miklóséval, nyelvteremtő ereje nem mindig kifejező, kép- és szóalkotása esetenként szegényes, nem hozott létre új magyar kifejezéseket sem, mégis hangsúlyoznunk kell: Szalárdi tudatosan törekedett arra, hogy gondolatait lehetőleg magyarul tolmácsolja, sokszor nehézkes mondatait az önkéntelenül is föltoluló latin szavaktól megtisztogassa. Ebben iskolázottságán kívül nyilvánvalóan nagy mértékben segítette egészséges nyelvérzéke. Szalárdinak ez a „magyarító” törekvése viszont azért érdemel figyelmet, mert meglehetősen gyakran árulkodik arról, hogy a XVII. század közepe táján milyen latin eredetű kifejezések tartoztak bele az átlagos műveltségű állampolgárok mindennapi beszédébe, és melyek maradtak meg idegen (latin) elemként, kiszorulva a magyar nyelvi norma legperemére, esetleg azon is túl.

Elteltekintve most Szalárdi János stilisztikailag figyelmet érdemlő megoldásaitól (erre röviden l. TARNÓC: i. h. 693—4), annyit egyértelműen leszögezhetünk, hogy ő sem mentes a korabeli prózára gyakorolt erős latin hatás alól. Mégis, ha művének nyelvezetét egybevetjük — mondjuk — Zrínyi Miklós értekezéseivel és Kemény János Önéletírásával, akkor azt látjuk, hogy Szalárdi jóval kisebb mértékben szövi át mondatait latin elemekkel, fordulatokkal. Művének első fejezeteiben mintha még kevésbé vigyázna erre, a későbbiek folyamán azonban a latin kifejezések észrevehetően ritkulnak, és a magyarba ágyazott latin mondatok például csaknem teljesen eltűnnek. Ugyanakkor az állandósult latin formulák, kitételek, szólások és közmondások használata a korabeli gyakorlatnak megfelelően Szalárdi egész művére jellemző. Ezzel szemben az olyan típusú mondatok, mint például: 1650—1653: „Ez az author propter brevitatem et compendinum . . . inkább tetszett Liviusnál . . .” (Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp., 1957. 156); „Caeterum, ha úgy lenne is, miként Jeremiás mondja: *Audivi contumelias multorum et terrorem . . .* Ugyan azért consolálom . . . magamat azzal, quia Dominus mecum est, *quasi bellator fortis . . .*” (uo.); 1657—1658: „néhány esztendők után része javaiban restituáltatott bizonyos *circumscriptionibus*. Azután az *judaismum publice* kezdvén *exerceálni*, *juxta regni constitutiones* esmét *convincáltaték*, *legitime* megfogaték, *javitól priváltaték* másodszer is” (Kemény János: Önéletírása és válogatott levelei. Bp., 1959. 75) — amilyenek az idézett két szerzőnél egyre-másra szemünk elé kerülnek —, Szalárdi prózáját jóval ritkábban tarkítják.

Szalárdi tudatosan dönt a magyar nyelv használata mellett, amikor elhatározza, hogy megörökíti korának, illetőleg az azt megelőző időszaknak az eseményeit. Tudta és vallotta, hogy akkor tesz igazán hasznos szolgálatot nemzetének, ha az általános szokással ellentétben nem latinul szól hozzá történelmi kérdésekben, hanem saját anyanyelvén. Nagyönis tisztában volt vele, hogy a latin a magyarság nagy részének idegen nyelv, így nem lehet eszköze az ismeretek terjesztésének, hiszen „tizedrésze is nemzetünknek a deák nyelvet meg nem értvén, a tudásra méltó és szükséges dolgoknak vele való közöltetése annyi mértékben nem lehetett a mint illet, kívántatott volna” (293). Éppen ezért joggal nehezményezi, hogy ezidáig milyen keveset törődtek a történelmi művek magyar nyelvű megjelentetésével: „Bizonyára a kiknek ez közönséges jóra való gondviselése is illett volna, régen módját tanálhatták volna, hogy a közönséges jóért, haza épületiért, azon *historicusok* magyar nyelven kibocsáttathattak volna; mert úgy vagyon, néhai kolosvári Heltaj Gáspár a Bonfinius irását magyarul fordította *compendiose*, *summasan*, melly munkája, a magyar nemzethez való olyan igyekezete valóban dicséretet érdemel” (294).

Szalárdi János nyelvi tudatossága nemcsak abban nyilvánul meg, hogy magyarul beszél el történelmi eseményeket, és mond véleményt azokról, hanem abban is, ahogyan e szándékát megvalósítja. S a nyelvi eszközök értékelésekor számunkra éppen ennek van nagy jelentősége. A megoldási mód ugyanis sok esetben fogódzót ad annak eldöntéséhez, hogy a XVII. század közepe táján használt latin szóözönből mely szavak sorolhatók a magyar szókincsbe (esetleg annak valamelyik rétegébe) és melyek nem. A történetíró Szalárdi nyilvánvalóan éppúgy beszélt a latin „apanyelvet”, mint magyar anyanyelvét. Bizonyos latin kifejezéseket pedig, amelyek — ha szabad így kifejezni magam — szakmai berkekben általánosan el voltak terjedve, magyarul talán nem is nagyon ismert—ismerhetett. Így volt ez akkoriban másoknál is (l. Zrínyi példáját főntebb), érthető tehát, ha magyarul fogalmazva vigyáznia kellett, hogy a latinul tollára tolazkodó szavakat és formulákat elkerülje, vagy legalábbis számukat csökkentse. Sok esetben mégsem kerülhette ki őket, mivel a pontos magyar (szak)kifejezés nem állt a rendelkezésére.

4. A magyar és latin szavak használatát illetően Szalárdi eljárása nagy általánosságban a következő. Eltekintve a szokásos latin fordulatok csaknem gépies használatától (pl.: *ab anno . . .*; *ad diem . . .*; *circa finem . . .*; *circa ultimam . . .*; *die . . .*; *eo ipso . . .*; *in perpetuum . . .*; *interim . . .* stb.), amely a kor prózai alkotásaira annyira jellemző, Szalárdi a latin kifejezéseket igyekezett magyar megfelelőekkel is leírni, visszaadni. Ez az eljárás nem új, a kódexek korától kezdve a legkülönbözőbb területeken éltek vele, például 1474 (BirkK.): „*disciplinat fejelmet eremelt . . .vegen*” (TESz. I, 645); 1589: „*mellyetth az wr zekiys approbalth, helen hajjotth*” (Úriszék 223); 1606: „*az lovas hadnak az ő regulája, rendtartása*” (MonTME. III, 51); stb. (l. ilyen szempontból is Dévai Bíró Mátyás vagy Geleji Katona István munkásságát: SZATHMÁRI i. m. 163, 250—2).

Új és figyelmet érdemlő ellenben az a tudatos következetesség, ahogyan Szalárdi a latin kifejezésekhez rendre magyar értelmezéseket fűz. Ez persze nem jelenti azt, hogy a latin eredetű szavak mellett kivétel nélkül megtaláljuk a néha nehézkesnek minősülő magyar ekvivalenseket — főként a többször használt ugyanazon latin szavak mellől maradnak el ezek —, de a magyar értelmezés szükségességének felismerése és ezen elvnek az érvényesítése, illetőleg az arra való szüntelen törekvés a terjedelmes műből egyértelműen igazolható. Egy rövidebb terjedelmű cikkben nem végezhető el a Siralmas Krónika latin elemeinek részletes elemzése, de a teljességre való törekvés igénye nélkül is megállapítható, hogy Szalárdi a latin eredetű szavaknak nem kis hányadát magyarul is kiegészíti; más esetekben viszont fenntartás nélkül használja azokat.

A Siralmas Krónikában bőséggel föllelhető latin vagy latin eredetű kifejezések formailag három nagy csoportba sorolhatók: A) Olyan latin eredetű szavak, amelyek régen átkerültek nyelvünkbe és Szalárdi idejében már kétségtelenül a magyar szókincsbe tartoztak. Ezeket Szalárdi nyilvánvalóan ilyen felfogásban használta prózájában. — B) Olyan latin eredetű szavak, amelyekre ezidáig a XVII. századnál korábbról csak viszonylag ritkán volt adatunk (elsősorban a nyelvtörténeti anyag hiányos feldolgozása következtében), de Szalárdi mégis magyar kifejezésként bánik velük. — C) Olyan latin eredetű szavak, melyeket Szalárdi szükségesnek tart magyarul is megmagyarázni. Számszerűleg ez a csoport is elég gazdagnak mondható.

Sorba véve e három csoport szóanyagának keresztmetszetét, Szalárdi segítségével megközelítően hű képet alkothatunk arról, hogy a XVII. század-

ban a latinul tudó műveltebb rétegek magyar szókincsében mely latin eredetű szó számított, érződött egyenértékűnek a magyarral, és melyiket tekintették idegen (latin) elemnek. E csoportbeosztás keretében az egyes kifejezések értékelésekor elsősorban a TESz. szóanyagára támaszkodtam, de egyrészt a hiányzó III. kötet, másrészt a latin eredetű szavak teljességre nem törekvő feldolgozása szükségessé tette egyéb források igénybevételét is. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy a kívánatos párhuzamok bemutatása céljából nem végeztem speciális kutatásokat. Ilyen vonatkozásban Zrínyit és Kemény Jánost néztem át, főként azonban saját cédulakatalógusomra támaszkodva idézek kiegészítő adatokat. Ezért nyilvánvaló, hogy a mostaninál bővebb és alaposabb dokumentáció módosíthatja az egyes kifejezések használatát mind kronológiai, mind gyakorisági (esetleg egyéb) szempontból. Mégis úgy gondolom, hogy az itt fölvezetett kép alapjában véve nem fog megváltozni.

A) A XVII. század közepén teljesen meghonosodott latin jövevényszavaknak számítottak a Siralmas Krónika tanúsága szerint egyebek közt az alábbi kifejezések:

- a k a d é m i a* 1559: MNy. LXIX, 359, 1604: TESz. — „belgiumi, angliai *acade-miákban*” (32).
a l a m i z s n a 1372 u./1448 k.: TESz. — „az *alamizsna* kéregető szegényeknek” (309).
a r é n a 'vese- stb. kőbetegség' 1550: TESz. — „az *arénára* levén hajlandósága” (236).
á r k u s 'ívnapír' 1568: TESz. — „egynehány *árkos* papirosra” (152).
c e r e m ó n i a 1416 u./1450 k.: TESz. — „szokatlan pápistai *ceremoniákra*” (146).
c i n t e r e m 1372 u./1448 k.: TESz. — „*czinteremekben* való temetésekből” (308).
c i t r o m 1538: TESz. — „Láthat vala pomagránát, *czitrom*, narancs és fügefákat” (204).
d á t u m 1550: TörtTár. 1910: 384, 1595: TESz. — „egy levelet iratott volt Fehérvárral való *datum* alatt” (107).
d i á k 1337: TESz. — „belső titkos *deákja* vala” (482).
e l e f á n t 1395 k.: TESz. — „mint az *elefántnak*” (294).
f a m i l i a 1590: TESz. — „azon Kovásóczy *familia*” (95).
f i s k u s 1569: ErdOrszEml. II, 355, 1593: TESz. — „minemű temérdeki jövedelem redundált, térült az ország *fiscusára*” (36).
f o r m a 1519: TESz. — „melly igazgatási *forma* lehessen jobb” (6).
f u n d a m e n t u m 1416 u./1450 k.: TESz. — „igen jól megvetett *fundamentummal*” (17); „*fundamentumosabban* megirattak volt” (23).
g o l y ó b i s 1493: TESz. — „mig poruk, *golyobisok* tartá” (28).
g u b e r n á t o r 'kormányzó' 1450: TESz. — „akkor *gubernátor* volt” (17); „Géczi János *gubernátorsága* alatt” (uo.).
h i s t o r i k u s 1559: TESz. — „Istváni Miklós *historicus*nál is” (15).
i b o l y a 1574: TESz. — „Láthatni vala *ivolyákat*, rosmárinokat” (204).
i n s t r u k c i ó 1555: LevT. I, 155, 1556 u.: TESz. — „a portára küldötte vala, olly *instructioval*” (302).
i s k o l a 1495: TESz. — „az deáki tudományban nevelvén, midőn az *iskolából* kivenné őket” (63); *oskola* (366); „*scholákat* építettni” (32).
k a n c e l l á r i u s 1519: TESz. — „Verbőczy István *cancellarius*a által” (13); „az *cancellariusi* tisztet” (95).
k á p t a l a n 1372 u./1448 k.: TESz. — „a fehérvári *káptalanba*” (23).
k l a s t r o m 1372 u./1448 k.: TESz. — „a barátok *klastromához*” (169).
k ó l i k a 1552: TESz. — „sem *kolika* nem bántotta vala” (236).
k o l l é g i u m 1559: TESz. — „az ott való schola, és *collegium* épületire” (33).
k o m m e n c i ó 1588: TESz. — „a porta *conventiójára* felszedett, és más szükségekre elköltött nagy summáknak megszerzéséről” (608).
k o n f i s k á l 1595: TESz. — „minden javok jószágok *confiscáltatván*” (134).
k o r o n a 1350 k.: TESz. — „a magyar *koronától* elszakadván” (9).
k r é t a 1577 k.: TESz. — „*crétával* . . . irva hagytak vala” (312).
k r ó n i k a 1527: TESz. — „a *kronika* megírásának oka” (5–6).

- kúrál* 1550 e.: TESz. — „a késmárki akkorbéli medicus... tanácsára... másképen is *curalhatná*” (232).
- mustrál* 'szemlélt' 1551: TörtTár. 1904: 268, 1565: TESz. — „és a mezőre a nép kivitetvén, *mustrálással*, lövöldözéssel gyakoroltatik vala” (445).
- nóta* 'vétség, hűtlenség' 1585: Balassi: ÓM. I, 338, 1639: TESz. — „hogy mindnyájan *nótán* convincáltattak volna” (86); „...*Nótán*, azaz fejeknek, minden jószágoknak elvesztésén maradtak volna” (99).
- oktáva* 'ülésszak' 1524—1527: NySz. II, 1106 — „a törvényes *octávákat*... kiszolgáltatja” (57); „az *octávás* törvények kiszolgáltatására” (58).
- pádimentum* 1414 u./1450 k.: NySz. — „az *padimentum* közepin öszve-szedődven” (206).
- papíros* XVI. sz. e.: SzófSz. — „szép öreg magyar biblia nyomtatásának *papírosából*...” (610).
- penitencia* 1372 u./1448 k.: JókK. 37, 1416 u./1466: NySz. — „buzgó *poenitentia*-tartásokkal” (386).
- penna* 1519 k.: NySz. — „a rövidsége is igyekeztvén *pennánk*” (11).
- pestis* 1585: NySz. — „*pestisben*... megholt vala” (626).
- porta* XVI. sz. e. f.: SzófSz. — „Temesvárra futván, onnan a *portára* vitetvén” (27).
- prédál* XVI. sz. e. f.: SzófSz. — „sehol semmi kárt, *prédálást* ne tegyenek” (90).
- prédikátor* 1372 u./1448 k.: NySz. — „udvari *praedikátora*” (71).
- prókátor* 1495 e.: NySz. — „Kenőssi Ferencz levén *prokátora*” (91).
- restancia* 1541: LevT. I, 13. 1547: NySz. — „1659beli *restantia*-adót” (593).
- summa* 1516—1519: NySz. — „letétetvén a zálogításnak *sommája*” (60).
- szekretárius* 1521: NySz. — „Melly miatt *secretáriusinak*, cancellárián lakó deákinak...” (82).
- szentencia*, *szentenciáz* XVI. sz. eleje: NySz. — „a *sententiák* szerint” (134); „törvény szerint való *sentenciáztatása*” (87).
- testamentum* XVI. sz. eleje: NySz. — „*testamentumát* is elvégezte vala” (235).
- titulus* XVI. sz. eleje: NySz. — „annak a gróf fejedelem neve, fejedelem *titulusa*, kézírása pecsétí alatt” (107).
- traktál* 'tárgyal' 1556: LevT. I, 180, 1575: NySz. — „akarván az ifjuval *tractalni*” (16).
- tutorság* 1540: Radv. Csal. III, 90, 1585: CAL. 877. — „az mint neveltetett anyja és Fráter György *tutorságok* alatt” (15); stb.

Jól mutatja e szavak meghonosodott voltát, hogy Szalárdi adott esetben nem ezek jelentését magyarázza meg, hanem velük egészíti ki, írja körül a magyar kifejezéseket. Igaz, nem olyan gyakran, de él ezzel a lehetőséggel a szerző. Ily módon teljesen egyenértékű nála a latin jövevényszó a magyarral. Példaként a következő szavakat idézhetem:

- cirkál* 1475 u.: TESz. — „nagyon *vizsgálja*, *czirkálja* vala” (100).
- grácia* 1527: TESz. — „az új fejedelemtől nagy érdemet, s *gráciát* is remélvén” (27) — de például már: „szép *gráciával*, elmével, tanácsossággal” (253); „magok *gráciájokat*, kedvességeket” (292); „hogy férjének *gráciát* nyerhetne” (465); stb.
- mód* 1372 u./1448 k.: TESz. — „nagy *okossággal*, *móddal* járó, okos elmés tanácsos ifju ember vala” (86).
- orátor* 'követ; szószóló' 1567: MonIrók III, 211, 1585: Cal. 740. — „*követjeknek*, *orátoroknak* minden kegyelmességét is ajánlaná” (639).
- privilegium* 1372 u./1448 k.: NySz. — „az országnak mindennemű *szabadságit*, *privilegiumát*, rendelésit, szokásit...” (56) — ugyanakkor azonban: „bizonyos *privilegiumokkal*, *szabadságokkal* megtelepítvén...” (62) stb.
- vice* 'helyettes, al.' XVI. sz.: NySz. — „*helytartója*, vagy *vicéje*...” (103) stb.

Arra is van azonban példa — s nem is kevés —, hogy már az előző évszázadokból idézhető, tehát minden bizonnyal jól ismert latin eredetű szavakat igyekszik magyarul is meghatározni, visszaadni. Ilyen megoldással találkozunk például az alábbi esetekben:

ájer 1565: TESz. — „az *aernek*, *éltető égne* in juriái, szélvészai, fergetegi, háború ellen” (202).

cella 1372 u./1448 k.: TESz. — „azokban fejek lehajtására, nyugodalmára szerzett *cellájokat*, *hajlékjokat*, *nyugodalmos szép házakat*” (543).

dietá 1557: TESz. — „azon *dietára*, *ország gyűlésére*” (90); „Kiket azonnal közelebb *dietára*, *közönséges ország gyűlésre* evocáltatván . . .” (99).

kánikula 1575: TESz. — „már az üdő is szintén *Canicula*, *a hévholnap* felében volna” (213).

kommisszió 1575: MNy. LXVI, 232, 1597: AZT. (= Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. Sátoraljaújhely, 1895—1917.), 1914: 284, 1708: TESz. — „ujabban *commissio* és *követség* által is megerősítettének” (229).

konferál '(meg)ad, juttat' 1576: ErdOrszEml. III, 105, 1594: TESz. — „zéteni jószágot neki *conferálta vala*, *rendelte vala*” (173).

korrumpál 1589: TESz. — „s azok által a tiszték alatt való gyülevész népet is *corrumpálta*, *megvesztegette* . . .” (315).

locumtenens 'helytartó' 1546: LevT. I, 33, 1565: ErdOrszEml. II, 294, 1585: CAL. 81. — „ki . . . az országban *locumtenensül*, *helytartójól* volna” (381).

matematikus 1559: TESz. — „olgy *matematikus*, *földmérési mesterséghez értő személy*” (524).

regnál 'uralkodik' 1570: Heltai: Háló 357, 1571: MNy. LXIII, 105, 1585: CAL. 907, 1604: NySz. — „hat esztendeig való *regnálása*, *uralkodása* alatt” (29).

revizió 1592: Balassi: ÖM. I, 393 — „az ország rendei által való *revisiója*, *megvizsgálása* után a dolognak” (223).

terminus 'határnap; törvényszak, ülészak' 1566: ErdOrszEml. II, 302, 322, 1587: Balassi: ÖM. I, 358 — „ilyen *terminusok*, *szokott törvényszolgáltatások határin* kívül” (57); „és *fatalis terminusa*, *élete határa* eljött vala” (86).

üzus '(jog)szokás; használat' 1576: ErdOrszEml. III, 107 — „semmi *ususa*, *haszna* . . . nem lehetett vala” (556) stb.

Nem lehetetlen persze, hogy egyik-másik kifejezést (így például *korrum pál*, *matematikus* stb.) Szalárdi valamilyen oknál fogva még egy kissé idegennek kevésbé elterjedtnek érezte, a legtöbb esetben azonban alighanem az árnyaltabb fogalmazásra való törekvés lehetett az oka a magyar megfelelések, kiegészítések használatának. Sokszor értékelhető a magyar kifejezés a latin jövevényező szinonimájának is, ami szintén a köztük levő egyenjogúságra utal. Legjobban azok az esetek bizonyítják ezt, amikor Szalárdi ugyanazon latin jövevényeszt önmagában és magyar megfelelésével együtt is használja. Mindamellet bizonyos, hogy az ilyen módon fölhasznált latin eredetű szavaknál nem mindig könnyű egyértelműen eldönteni: Szalárdi valóban úgy élt-e velük, mint a magyar szókincs tartozékaival, vagy sem. Ha igen, akkor a hozzájuk fűzött magyar ekvivalensek, körülírások stb. inkább stilisztikai értékűek; ellenkező esetben viszont elsősorban a könnyebb érthetőséget szolgálják. Ez pedig azt jelentené, hogy Szalárdi a felhasznált latin eredetű kifejezést nem tekintette általánosan elterjedtnek, kora átlagos műveltségű polgára előtt közismertnek. A különböző jellegű idézetek azonban — melyek bőséggel szaporíthatók — inkább az előző feltevést támogatják. Példaként a következő szavak sorolhatók ide:

akció 'kereset(levél), panasz, vád' 1612: Úriszék 292, 1613: Úriszék 266 — „a *directornak* minden *actiójában*, *feleletiben*, a szokás szerint pár adatván” (90); „a *director actiójára*, *keresetire*” (99); — „minden *actiók* ellene bőségesen megbizonyítottak vala” (91).

beneficium 1595: ErdOrszEml. III, 484 — „minden *beneficiumit*, *javait jószágit*” (223); „minden *beneficiumokat*, *jószágokat*” (uo.); — „*collegium* erigálása; ahoz való *beneficiuma*” (31).

deklarál 1573: MNy. LXIX, 362, 1595: ErdOrszEml. III, 469, 1612: Úriszék 292 — „az egész országos hadaknak főgenerálisának *deklaráltatott*, *rendeltetett vala*” (120); „magokat nyilvánvaló ellenségül *deklarálnák*, *mutatnák*” (491); — „vezérnek ellenségül való *deklarálása*” (105); „Baresai Ákos magát *deklarálta vala*” (598).

- egzekúció* 1546: LevT. I, 33, 1588: Úriszék 259 — „az törvény szerint való *executiókat, megütöltetett dolgoknak végben vitéseket*” (58); „Melly *executióra, igazgátételre*” (223); „végső törvényt és *executiót, igazgátételt*” (369).
- információ* 1556: LevT. I, 180, 1620: MonTME. III, 215, 1631: TörtTár. 1898: 61, 1789: TESz. — „oda kivánnak a fejedelemtől *informatiót, tanuságot, jövedeleket s szállásoknak helyérül*” (129); — „a Bethlen István *informatioja* szerint” (106).
- injúria* 'jogtalanság, sérelem' 1585: Úriszék 213, 1588: MNy. LXVI, 232, 1617: AZT. 1911: 204 — „s a miatt való *injuriájból, bosszújából* lett árulásokból” (93); „az evangélikusok *injuriák, bosszúságok* nélkül... eligazítatnak” (215); — „nem kicsiny *injuriával* illette vala” (27).
- komunikál* 'közöl, értesít' XVI. sz. e. f.: NySz., 1644: MonOkm. XXIV, 192 — „parancsolatját velek *communicálván, közölvén*” (217); „a városi tisztviselőkkel nem *communicáltatott, közöltetett*” (536); — „s minden dolgot vele *communicálván*” (85).
- kondíció* 1524: TESz. — „a békességnek *conditói, czikkelyei*” (213); „kiváltképen való *conditói, czikkelyei*” (214); — „Melly békesség *conditói*” (23).
- konföderáció* 1595: ErdOrszEml. III, 467, 483, 1653: MonOkm. XXIV, 462 — „porta ellen való *confoederatio, szövetség*” (19).
- kontraktus* 1526: Nyelveml. 256, 1540: Radv. Csal. III, 90, 1594: ErdOrszEml. III, 443 — „a meglőtt *contractus, végzés* szerént” (340); „azon *contractusnak, végezésnek*” (349); — „hogy *contractusit* vióltálta volna” (608).
- kurátor* 1586: Radv. Csal. III, 131, 1602: MNy. LXIX, 110, 1708: TESz. — „a *curatorok, igazgatók* között” (531); — „magát a *curátorok* közé... magát kötelezni nem nehezeltte volna” (434); „egyik *curator* volna” (uo.).
- línea* XVI. sz. közepe: NySz., 1585: CAL. 605, 1602: Radv. Csal. III, 198 — „nemzete fiúágan a maga *linedján és ágán* való továbbterjedésének” (227); — „csak az egy igazságos valóságának... *linedja* szerint igazgattatnék” (11).
- magisztrátus* 'hivatalnok; hatóság' 1575: MNy. LXIX, 366, 1589: Úriszék 224, 1621: Úriszék 520, 1622 k.: AZT. 1908: 95, 1752: TESz. — „azon városnak *magistratusi, igazgatói*” (476); — „ezek mind különb *justitariusoktól, magistratusoktól, u. m. vármegyei s várbeli fő- és collateralis tisztektől, porkoláboktól, hadnagyoktól, városi bíraktól* függvén” (367).
- metropolis* 1587: TESz. — „az országnak *metropolisa, fővárosa*” (290); „Melly város Erdély országnak *metropolisa, fő-anyakvárosa* levén” (476); — „az egész országnak *metropolisát*” (26).
- péna* 'büntetés, bírság' 1566: ErdOrszEml. II, 300–301, 1575: NySz., 1583: Balassi: ÖM. I, 405, 1602: Úriszék 241 — „azon *poena, büntetés* alatt” (438); — „senki *halálos poena* alatt religio dolgát... említeni se merészelné” (22).
- posteritás* 'utód' 1581: ErdOrszEml. III, 157, 1586: Radv. Csal. III, 131, 1635: MonTME. IV, 281, 1660: AZT. 1912: 281 — „fiu ágon való *posteritást, maradékot* csak egyet is” (228); „emlékeztetőjele a *posteritásnál, maradékoknál* fenmaradhatna (251); — „a következő *posteritásokra* nézve” (11).
- preceptor* 'tanító' 1657: Herepei János, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Bp.—Szeged, I–III, 1965–1970; II, 555, 1660–1661: Zrinyi: 395 — „hűséges *praeceptorok, tanítómesterek* által... tanítatnak vala” (370); — „a *classisok praeceptorinak*... fizetések kiszolgáltattván” (uo.).
- prezentál* 1552: Radv. Csal. III, 9, 1646: MonTME. V, 372, 1651: MonOkm. XXIV, 438 — „szolgálatra... parancsolt vala *praesentálni és bémutatni*” (198); — „magát az haza szolgálatjára *bepraesentálni* akarná” (596).
- produkál* 'felmutat, bemutat' 1585: Balassi: ÖM. I, 338, 1604: MNy. LXIX, 233, 1607: Úriszék 243 — „reversálisi, hitlevelei is *producáltván, előhozatván* az ország előtt” (91); „s bizonyos hiteles személyek előtt *producált, elővitt* bizonyos levelekbül” (603–604).
- proponál* 1550 k.: MonIrók III, 133, 1573: ErdOrszEml. II, 539, 1583: Úriszék 209, 1623: MonTME. III, 390 — „a dolgokat ugyancsak szóval maga *proponálta, terjesztette* vala az ország eleibe (607–608); — „a segítség felől való kívánság Boldai Márton által *proponáltatott* vala” (583).
- reformáció* 'változtatás, javítás' 1571: ErdOrszEml. II, 507, 1613: MNy. LXVI, 341, 1614: MonTME. III, 122 — „sok dolgokban hasznos *reformatiókat, igazításokat* teszen vala” (253); „bizonyos némelly ritusokban leendő *reformatiora, megjobbításra* való igyekezetekért” (289); „azon szép *reformatiojában*, minden zurzavarnak *jóra* való *fordításában*” (588); — „istenes *reformatioi*, az isten népe közé való szép istenes rendelési” (589).

státus 'kar, rend' 1572: MNy. LXVI, 343, 1576: ErdOrszEml. II, 574, 1636: MonOkm. XXIV, 32 — „az ország gyűlése alatt ez *statusok*, ország rendei előtt” (99); „a *statusok*, tanácsurak tábla fiai által” (135); „jelenlevő *statusok*, országrendei . . . megesküdtek vala” (430); — „a magyarországi evangelicus *status*” (22); „azzal a *statusok* előtt nagy gratiát találhatna” (28).

virtus 'erény, tehetség' 1590: Balassi: ÖM. I, 379, 1602: MNy. LXIX, 239, 1650–1653: Zrínyi 244, 248, 1659: NySz. — „egyéb szép *virtusiért*, jószágos cselekedtiért” (28); — „érdemes vitézi *virtusiért*” (70); stb.

B) Nem kicsi a száma azon kifejezéseknek sem amelyeket nyelvtörténeti szótáraink főként csak a XVII–XVIII. század óta tartanak nyilván, ha egyáltalán nyilván tartanak. Holott Szalárdi teljesen úgy élt velük, mint az A) csoportba sorolt régi átvételekkel, és lefordításukat nem tartotta szükségesnek. Ismerve Szalárdinak közérthetőségre való törekvését, ez csak azt jelentheti, hogy a Siralmas Krónika megírásakor a szerző e latin eredetű szavakat nem tekintette idegen elemeknek a maga s természetesen a hozzá hasonló képzettségű és társadalmi helyzetű személyek szókincsében. Ez a tény nem lebecsülendő adalékokat szolgáltat anyanyelvünk és a latin „apanyelv” korabeli viszonyának tisztázásához még akkor is, ha nem a XVII. századi köznyelvről, hanem a pallérozottabbak nyelvhasználatáról van inkább szó. Az ide sorolható személyek az idő tájt nem voltak azért már olyan kevesen; akik hatalmuk, súlyuk és jelentőségük okán, vagyis az állami, egyházi, jogi, katonai, nemesi élet, a céhek szervezete stb. révén akarva-akaratlan átadták, terjesztették gazdagabb szókincsük alkotóelemeit, köztük a különböző típusú jövevényszavakat is. Szalárdi Siralmas Krónikája alapján ebbe a csoportba sorolhatók például az alábbi kifejezések:

agens 'követ, képviselő' 1628: MonTME. IV, 69, 1632: TESz. — „mind addig *agense* lón urának” (104).

angária 'negyedévi fizetés, járandóság' 1623: ErdOrszEml. VIII, 126, 1644: MonOkm. XXIV, 133, 190, XVIII. sz. e.: TESz. — „a *classisok* *praeceptorinak* is minden *angáriánként* fizetések kiszolgáltatván” (370).

asszekuratória 'hitlevél, oltalomlevél' 1571: ErdOrszEml. II, 473, 1620: MonTME. III, 219, 1636: MonOkm. XXIV, 19 — „lenne elegendő *assecuratoriája*” (67); „felmenetelekről iratot *assecuratoriát* megküldvén” (187); „elégészes bátorító avagy *assecuratoria levele* által” (61); „császár *útilevele*, *assecuratoriája*” (187); „erős *assecuratoriákkal*, *hitlevelekkel* biztattván” (124); „az ő *assecuratoriája*, *hit- és oltalomlevele*” (517).

audiencia 1570: Heltai: Háló 268, 1624: MonTME. III, 403, XVII. sz. e. f.: MonIrók. VII, 234, 1657–1658: Kemény 107 — „királyi sátorokba is szállítván *audientiára*” (15); „az szemben lételre s beszédre *audientiája* adatván” (70); „a fejedelem *audientiás* háza előtt” (136).

bandérium XVII. sz. e. f.: MonIrók. VII, 168, 1767: TESz. — „nagy *banderiummal* küldvén s Váraddá hozatván” (468).

celebrál '(ünnepélyesen) megtart' 1571: ErdOrszEml. II, 372, 1592: Balassi: ÖM. I, 393, 1622 k.: AZT. 1908: 97 — „hogy immár azután közelebb *celebrálandó* gyűlésen” (635); „Besztercze-Bányán *celebrálattott* avagy *tartott* generális gyűlésekben” (55).

cenzúra 'vélemény' 1572: ErdOrszEml. II, 523, 1621: MonTME. III, 273, 1644: TESz. — „Császár tudósítása. Abban német gróf urak *censurája*” (164).

discursus 1620: MonTME. III, 249, XVII. sz. e. f.: MonIrók. VII, 205, 1650–1653: Zrínyi 158, 1694: TESz. — „a tanácsurakkal *discursusba* is vette vala” (282).

expediál 'elküld' 1617: MonTME. III, 175, 1623: TörtTár. 1897: 89, XVII. sz. e. f.: 1788: TESz. — „írási *expediálásával* szolgálni kényszerítették” (484).

expeditió 'hadjárat, vállalkozás' 1566: ErdOrszEml. II, 311, 1617: MonTME. III, 176, 1655–1657: Zrínyi 327, 1788: TESz. — „Moldvai Lupul vajda ellen való *expeditio*” (271); „ottan magokat ahoz alkalmaztatni s azon *expeditio*, *hadakozás* alatt tőle függeni el ne mulatnák” (489).

factum 'cselekedet, tett' 1591: MNy. LXIX, 363, 1601: Úriszék 237, 1613: Úriszék 266, 1628: Úriszék 337, 1770: TESz. — „azonnal a *factumon* érvén őket” (642).

- fátum* 1651: TESz. — „nehéz *fátumnak* állittatik vala” (113); „az magyar nemzetnek nehéz *fátumával*” (12).
- fiskális* 'kincstári' 1657—1658: Kemény 90, 1717 e.: TESz. — „az ország *fiscalis* váraitól” (30).
- generális* 'köz-, általános' 1569: ErdOrszEml. II, 354, 1645: MNy. LXVI, 344, 1655: AZT. 1906: 51, 1752: TESz. — „Besztercze-Bányán celebráltatott avagy tartatott *generalis* gyűlésekben” (55).
- háeresz* 'örökös' 1572: ErdOrszEml. II, 529, 1618: Úriszék 304, 1659: MonOkm. XXIV, 598 — „az igazi *haereseke*t onnan kirekeszteni” (27); „fejedelemnek megkeseredett *haeresi*” (250).
- inkvizíció* 'vizsgálat' 1570: Heltai: Háló 63, 1580: ErdOrszEml. III, 154, 1622 k.: AZT. 1908: 96, 1629: Úriszék 569 — „*inquisitio* által kikerestetvén őket” (133).
- instancia* 'könyörgés' 1582: ErdOrszEml. III, 164, 1597: AZT. 1914: 284, 1604: MNy. LXIX, 107, 1719: TESz. — „az asszonyt sok *instanciákkal*, istennek büntetésével való fenyegetésével el nem verte volna róla” (182).
- invázió* 1644: MonOkm. XXIV, 181 — „kik derekas *invasiotól* a várost oltalmaznák” (525).
- kázus* 1569: ErdOrszEml. II, 363, 1600: AZT. 1913: 148, 1604: TESz. — „főképen hogy ez ilyen *casusra*” (310).
- klasszis* 'osztály' 1620: MNy. LXIX, 365, 1655: Herepei II, 392, 1708: TESz. — „*classisonként* való praeceptorok alá” (84); „a *classisok* praeceptorinak” (370).
- komissáros* 1526?: MNy. LXIX, 230, 1552: LevT. I, 94, 1556: LevT. I, 181, 1561: TörtTár. 1909: 234, 1636: TESz. — „hogy fejedelem bizonyos *comissariusit* Kassára bocsátaná” (76).
- korrespondencia* 'kapcsolat, összeköttetés' 1623: Úriszék 322, 1628: MonTME. IV, 68, 1651: MonOkm. XXIV, 433 — „Fejedelem s Dorstenson között való *correspondentia*” (191).
- manifesztum* 'kiáltvány' 1644: Kemény 341 — „az evangelicus statusoknak arrúl nyomatásban napfényre bocsátott *manifestuma*” (37); „Rákóczi fejedelem ellen egy közönséges *manifestumot* iratni kezdett vala” (482).
- medikus* 'orvos' 1653: Apáczai Csere János, Magyar encyclopaedia. Sajtó alá rendezte BÁN IMRE. Bp., 1959. 322, 1792: TESz. — „készmárki akkori becsületes *medicus*” (232).
- monarcha* 'egyeduralkodó' 1614: MonTME. III, 122, XVII. sz. e. f.: MonIrók. VII, 139, 299, 1651: TESz. — „udvarolván a világbiró nagy *monarcha* előtt” (16); „magánosan való *monarchai* uralkodása” (8).
- náció* 1645: IrtörtKözl. LXI, 259, 1655—1656: Herepei III, 304, 1706: AZT. 1906: 87, 1791: TESz. — „Az egész szász *nationak*” (26); „annak a becsületes *nationak* régi privilegiuminak nagy megbántódásával” (27).
- obligál* 'kötelez' 1558: LevT. I, 291, 1629: Úriszék 566, 1656: MonOkm. XXIV, 508 — „az ország előtt mintegy *obligálta* magát” (91).
- ómen* XVII. sz. e. f.: MonIrók VII, 241, 1657—1658: Kemény 113 — „gonosz *omenek*” (297); „azt mindenkor jó *omennek*, jó szerencsemutató *jelnek* tapasztálták volna” (148).
- perceptor* 'pénzbeszedő, adószedő' 1594: ErdOrszEml. III, 431, 1615: MonTME. III, 143, 1636: MonOkm. XXIV, 30 — „a várbeli tisztek s *perceptorok* mellett” (468); „a porta continentiojára való pénznek *perceptorinak*” (599); „harminczadosi, *perceptor*” (82).
- portus* 'rév, kikötő' 1622: Radv. Csal. III, 246, 1643: MonTME. V, 194, 1650—1653: Zrínyi 173 — „a váradjai *portusról* . . . sőt nyaratszaka . . . hajókon szüntelenül szállítván” (36).
- posztulátum* 'követelés, kívánság' 1626: Úriszék 329, 1636: MonTME. IV 480, XVII. sz. e. f.: MonIrók. VII, 300 — „Ország *postulatuma* Szamosujvárat” (329).
- praktika* 1550 k.: MonIrók III, 71, 1567: ErdOrszEml. II, 332, 1577: Balassi: ÖM. I, 309, (1585: CAL. 123: *practikáló*), 1615: NySz. — „néhány rendbeli *practikái* körmén nem érettenek” (91).
- prefektus* 1553: LevT. I, 109, 123, 1623: Úriszék 324, 1634: MonOkm. XXIV, 4 — „a *praefectusságban* helyben maradhatna” (67).
- professzor* 1588: ErdOrszEml. III, 238, XVII. sz. közepe: NySz. — „tudós *professorokkal*” (32).
- publikál* 1572: ErdOrszEml. II, 525, 1608: MonTME. III, 82, 1644: MonOkm. XXIV, 161, 1645: MNy. LXVI, 340 — „Melly hír Váradon vármegyegyűlésben *kipublicáltván*” (331).

ránkor 'harag' 1637: MonTME. IV, 483, 1657—1658: Kemény 142, 370 — „ő nsga ellen való *rancorokat* énrajtam akarják kitölteni” (333).

rebellió 'lázadás, zendülés' 1604: NAGY LÁSZLÓ, A bocskai szabadságharc katonai története. Bp., 1961. 384, 1616: NySz., XVII. sz. e. f.: MonIrók. VII, 229, 1659: MonOkm. XXIV, 573 — „az ázsiai *rebellio* miatt” (407).

reláció 'jelentés, beszámoló' 1595: ErdOrszEml. III, 471, 1620: Úriszék 511, 1657—1658: Kemény 83 — „emberem szemmel látott *relatiokat* tehet” (332).

religió 1566: ErdOrszEml. II, 326, 1570: Heltai: Háló 8, 1608: ErdOrszEml. VI, 111, 1615: Herepei I, 133, XVII. sz. e. f.: NySz. — „*religio* dolgát... még csak említeni se merészelné” (22).

specifikál 'meghatároz; felsorol' 1586: Radv: Csal. III, 136, 1595: ErdOrszEml. III, 485, 1650: AZT. 1912: 281 — „kinek sarca még nem *specificattott*” (333).

szalvusz konduktus 'oltalomlevél' 1571: ErdOrszEml. II, 499, 1607: AZT. 1908: 107, 1614: MonTME. III, 117, 1621: Herepei I, 242 — „Laskai Jánosnak is noha *salvus conductust* adatott volt” (131).

szimulál 1657—8: Kemény 94 — „Melyet mindazáltal *szimuldván*, és ottan az erdőről lejöven” (89).

szollicitál 'kérelmez; szorgalmaz' 1553: LevT. I, 123, 1615: MonTME. III, 132, 1621: MonTME. III, 321, 1643: Úriszék 357 — „a fejedelem *sollicitálására*... Váraddá bemenni kényszerítettet vala” (483).

szukcesszor '(jog)utód' 1581: ErdOrszEml. III, 158, 1582: Radv: Csal. III, 122, 1587: Balassi: ÖM. I, 539, 1623: Úriszék 320 — „ágyékából való *successora* nem maradhatna” (65).

szupplikáció 'kérés, könyörgés' 1559: ErdOrszEml. II, 122, 1583: Balassi: ÖM. I, 405, 1644: MonOkm. XXIV, 137 — „midőn megértette vala oda nyujtott *supplicatiojában*” (16); „azon *supplicatiot* fővezérnek nyujtván” (uo.).

tragédia 1585: Cal. 1076, 1077, XVII. sz. k.: NySz. — „azon szomorú *tra-goediának*” (264).

únio '(állam)szövetség' 1595: ErdOrszEml. III, 467, 1640: MonOkm. XXIV, 76, 1657—1658: Kemény 164 — „az *uniora* való megesküvést is... elmulatta volna” (604).

violál 'megsért, áthág' 1591: Balassi: ÖM. I, 297, 1595: ErdOrszEml. III, 488, 1612: Úriszék 288, 1618: AZT. 1907: 331 — „bécsi *pacificationak* sok punctumi nem *violálódtak*” (22); „Micsoda részeiben *violálódt* pedig az bécsi *pacificatio*” (37); „hogy *contractusit violálta* volna” (608).

voks 1550 k.: MonIrók III, 145, 1576: ErdOrszEml. II, 574, XVII. sz. e. f.: NySz. — „szabados *voxsal* s magok sziveknek barátságos kinyitásával” (597).

voksol 1657—1658: Kemény 209, 1708: PP (*Suffragium* a.) — „a maga személyére való *suffragiumokban*, *voxolásban*” (69); „a ki... *voxolásával* magát opponálni... merészelné” (298); „szabad *választás*, *voxolás* szerént” (600); stb.

Csaknem bizonyos, hogy a felsoroltak között egyik-másik latin jövevényszó nem egyenlő súllyal és hatásfokkal szerepelt még a képzetebbek nyelvében sem; s nyilvánvalóan olyan is akad e szavak között, amely főként bizonyos szakterületekhez kötődött, nagy többségük azonban a XVII. század közepe táján beletartozott nemcsak a felsőbb osztályok, de általában a műveltebb rétegek magyar szókincsébe. Sőt, bizonyos kifejezéseket akkoriban már olyanok is átvehettek, akik latin nyelvtudással aligha dicsekedtek. Példának okáért az olyan szavak, mint az *instancia*, *komiszáros* és társai a köznemesség révén nyilván széles körben használt kifejezések voltak.

C) Szalárdi a Sirmalmas Krónikában gazdagon ontotta tollából az olyan szavakat is, amelyekhez — a világi próza jeles kortársi művelőivel ellentétben — szükségesnek tartotta hozzáfűzni magyar jelentésüket. Szalárdi ezt sokszor magyarázatszerű körülírással oldotta meg, esetleg ugyanazon latin kifejezést más-más magyar szóval igyekezett megvilágítani. E két megoldás különösen a többjelentésű szavak magyarázatánál érdemel figyelmet. Az átvett latin szavak értelem szerinti tolmácsolása mellett előfordulnak gépies, szó szerinti fordítások, továbbá tükörfordítások is. Az előbbiek Szalárdi alkalom-

szerű alkotásai, míg az utóbbiak rendszerint jóval korábbi keletkezésű elemei a magyar nyelvnek. Ebből a csoportból példaként az alábbi kifejezéseket idézhetem:

a g n o s z k á l 'ismer, elismer, felismer' 1651: Úriszék 577 — „magát ország törvényei alatt való embernek *agnoscálni, ismerni* nem akarja vala” (88); „hogy ó valaha fejedelemlennek *tartsa, agnoscálja, vagy uralja*” (432).

a k c e s s z i ó 'szaporodás, növekedés' 1655–1657: Zrínyi 329 — „a tárház jövedelmének szép *accessioja, nevekedeése*” (282).

a m n e s z t i a 1623: Úriszék 409, 1624: MNy. LXIX, 493, 1631: TESz. — „örökös *amnistia, minden cselekedetöknek feledékenységre való bocsátása, adassék*” (130).

a n i m á l 'buzdít, biztat' 1651: MonOkm. XXIV, 429 — „a mely hatalmas nemzet ellen *animálni, biztatni, avagy ingerelni* láttatnék” (441).

a u d i t ó r i u m — „egynehány classisoknak külön külön való tisztességes épületü és nagy jó egü *auditoriumok, közönséges tanításra való öreg házak* építették vala” (370).

a u t o r 1618: AZT. 1907: 328, 1650–1653: Zrínyi 185 — „okoskodásukkal *autori, szerzőkai* volnának” (96).

d e s t i n á l '(el)rendel, (el)intéz' — „mindkét részről arra *destináltatott, rendeltetett commissariusok által*” (56).

d i f f i z u s 'bizalmatlan, kételkedő' — „hogy már majd maga személye ellen is fejedelemlennek láttatnék *diffizus, kétes* lenni” (89).

d i p l o m a 'okirat' 1629: AZT. 1913: 345, 1633: MonTME. IV, 189, 1717 e.: TESz. — „azonképen *diploma, kötéslevél* formájában” (213); „a *diploma, levél* császártól megadtnék róla” (217); „Melly *diploma, végezés és kötéslevél*” (224); „a *diplomák, bekességről* lett *kötések, szövetségek*” (631).

e g z á m e n 'vizsgálat; vizsga' 1640: TESz. — „ha a hitlevelét a vezérnek *examenbe, vizsgálásba* veszik vala” (581); „mig derekasan *examenbe, megvizsgálásba* vennék a dolgot” (620); „*examenre, leckére* fogatta vala” (632).

e l o k v e n c i a 'ékesszólás' 1650–1653: Zrínyi 210, 229 — „ki nagy szép *eloquentiával* birván, sok szép *intő beszédivel*” (113); „az fejedelem nagy szép *eloquentiával, ékesen szólással* birna” (607); „igen tudós hathatós *eloquentiájú, ékes beszédivel* becsületes *praedicatori* ember volt” (71).

e m i n e n c i a 'kiemelkedés' — „azon bátyán valamivel felyülmuló vagy haladó *eminentiával, magassággal* épített vala” (553); „a szép *eminentiájú* épület” (uo.).

e x p e r i e n c i a 'tapasztalat, próba' 1621: MonTME. III, 276, XVII. sz. e. f.: MonIrók. VII, 231, 1650–1653: Zrínyi 172 — „gyermekeket mind nyelv, s mind egyéb *experientialásért, látás hallásért* örömet udvarába adják vala” (63); „megmutatná azután az *experientia s próba*” (524).

e x p o s z t u l á l 'panaszol, bevádol' — „a gyulaiak ellen nagyon *expostulált* — *panaszt* tölt vala” (264).

e x p r o b r á l 'rápírít, szemére vet' 1681: AZT. 1907: 38 — „s *exprobráltatja, szemére hányatja* vala” (172); „nekik . . . *exprobrálni, szemekre hányni* kezdte vala” (341); „nagyon *expobrálta, szemekre hányta* vala” (410).

f a s z c i n á l 'megbűvöl, megigéz' — „és mintegy ugyan *fascináltatott, megvarázsoltatott, bövöltetett, bájoltatott* volna” (448).

f i z i k a 1644–1648: MNy. LXIX, 499, 1767: TESz. — „*Physicát, természet-tudást* . . . tanítván” (84).

f l u k t u á l 'ingadozik' 1657–1658: Kemény 255 — „a Fogarasban levő *praesidium, oltalmazó nép, nagyon fluctuálna, ingadozna*” (625).

f u l m i n á l 'heveskedik, dörgedelmesen fenyegetőzik' — „a fejedelem ellen is, szörnyű, a mint *fulminálnak, menydörgő módon fenyegetődnek* vala” (302).

g r a s s z á l 'dühög; pusztít' 1621: Rimay János összes művei. Kiad. és bev. ECKHARDT SÁNDOR. Bp., 1955. 404, 1635: TESz. — „*grassáló, fene pusztító* ellenség között” (634).

g r a t u l á l 1599: ErdOrszEml. IV, 427, 1753: TESz. — „Kikhez azonnal *gratuláló, örvendező, köszöntő* követség rendeltetvén” (591).

i m p e d i m e n t u m 'akadály, nehézség; hadi felszerelés' 1620: MonTME. III, 206, 1628: Úriszék 335, 1657–1658: Kemény 126 — „az egész tábornak is minden *impedimentumit, hadi szerszámait, eszközit*” (79); „a fejedelem *impedimentumival, hadi portékáival*” (613); „s minden *impedimentumokkal, hadi nehézségekkel* szabadon mehetnek” (122); „a tábori minden *impedimentumok, nehézségek*” (126).

- in a u g u r á c i ó* 'ünnepélyes beiktatás' 1636: MonTME. IV, 339: „az gyermek-fejedelemnek is *inauguratioja*, *tisztibe való beállatásakor*” (259).
- in a u g u r á l* 'ünnepélyesen beiktat' 1657–1658: Kemény 85 — „fejedelemnek *inauguralásakor*, *fejedelmi hivataljába való beállatásakor*” (83); „ottan *inauguráltatván*, *tisztibe beállatattván*” (72).
- in f e s z t á l* 'zaklat, háborgat' 1657–1658: Kemény 125 — „s Onodbul is váltig *infestálják*, *háborgatják*” (193).
- i n s p e k c i ó* 1626: MNy. LXIX, 365, 1789: TESz. — „jeles fő ember *inspeccioja*, *gondviselése* . . . alatt” (83).
- i n s t a l l á l* 'beiktat' — „tisztiben is . . . *installáltatott*, *béavattatott* vala” (137); „méltsógasan *instelláltatván*, *beavattatván*” (282).
- i n t e r d i k á l* 'megtilt' — „azután *interdicálta*, *megtiltotta* volt” (388).
- i n t e r n u n c i u s* 'követ, ügyvivő' 1657–1658: Kemény 164 — „jövén men-
vén hozzája az *internuncius*, *postakövetek*” (146).
- i n t e r r e g n u m* 1620: MonTME. III, 227, 1657–1658: Kemény 228 — „a tanácsurak tetszésébül az *interregnum*, *fejdelem nélkül való üdő* káros voltának távoz-
tatására” (258).
- i n v e h á l* 'szidalmaz' — „nagyon is *invéhálódni*, *fenekedni* is kezdett vala” (494).
- i n v e k c i ó* 'szidas, szidalom' — „ellene igen nagy zúgolódás, *invectio*, *kárhöz-
tátás* levén” (515).
- i t e r á l* 'ismétel, dupláz' — „egynehányszor *iterálván*, *kettőztetvén*” (90).
- k l a u z u l a* 'záradék' 1614: Úriszék 297 — „azon békesség punctumi salváló-
dására ilyen *clausula*, *rekesztvény* adatott vala” (430).
- k l á v i s z* 'rejtjel(kules)' 1643: MonTME. V, 194, 1644: MonOkm. XXIV, 138,
1708: PP (scribo a.) — „*clavissal*, *tükös írással* is megírta” (527).
- k l i e n t é l a* 'oltalom' XVII. sz. e. f.: MonÍrók. VII, 150 — „ki alkalmas ideig
Fehérvárat *clientelája*, *oltalma* alatt mulatván” (81); „a fejdelem *clientelája*, *oltalma*,
gondviselése alá” (479).
- k o m i t i v a* 'kíséret' 1657–1658: Kemény 116 — „nagy *comitivával*, *kisérő
néppel*” (89).
- k o m p l a n á l* 'kiegyenlít' 1618: AZT. 1913: 150, 1644: MonOkm. XXIV, 177
— „azoknak . . . békességes *tracta* által *complanáltatniok*, *eligazadniok*” (76).
- k o n f u g i á l* 'folyamodik' 1647: Úriszék 951, 1657–1658: Kemény 91 — „*con-
fugiáltak*, *folyamodtak* fejdelem kegyelmességéhez” (99).
- k o n f ú z i ó* 'zűrzavar, viszály' 1657–1658: Kemény 105 — „valának nagy
confusioban, *viszáldokásban*” (112); „nagy *confusióval*, *gyalázattal* szaladott vala”
(167–168).
- k o n t i g n á c i ó* 'emelet' 1688: Radv: Csal. II, 394 — „Melly toronynak alsó
contignatiója, *élrekesztése* be levén boltozva” (205); „mészöntéssel rekesztvén által ezen
felülvaló *contignatióját*, *rekesztését*” (242).
- k o n z u l t á c i ó* 1644: MonOkm. XXIV, 230, 1812: TESz. — „király- és szabad
várasokkal *consultatió*nak, *tanácskozás*nak kelletvén lenni” (187).
- k r a p u l a* 'fejfájás (ivászat után)' — „a *crapula*, *fejek szédelőg kotyogósága*
miatt” (386).
- k u n i k u l u s* 'alagút' — „és *cuniculusokkal*, *a kőfalak alá való ásással*” (241);
„mindkét bástya alá *cuniculusok*, hordóporoknak való *lyukak* kezdenének ásatni” (555).
- m a g n a n i m i t á s* 'nagylelkűség' 1655–1657: Zrínyi 322, 1657–1658: Kemény
99 — „abban is a *magnanimitást* és *méltsógot* nagyon megviseli vala” (65).
- m e t ó d u s* — „illendő szép *methodussal*, *jó renddel* taníttatnának” (83–84).
- m o d e r á l* 'méréskel' 1737: TESz. — „szép intésével, tanácsával nagyon *mode-
rálja*, *birja* s *igazgatja*, s *meg is zabolazza* vala” (86–87).
- m o n u m e n t u m* 'emlékmű' 1620: MNy. LXIX, 367, 1636: MonTME. IV,
339, 1657–1658: Kemény 151, 1787: TESz. — „Kiknek temetőhelyén hogy méltóságá-
hoz illendő *monumentuma*, *emlékeztetőjele* . . . fenmaradhatna” (251); „a *monumentu-
mára* is így irták volt fel” (18).
- m u n i á l* 'megerősít' 1644: MonOkm. XXIV, 186, 1646 e.: Zrínyi 444 — „magát
vitézlő néppel *muniáltatva*, *megerősítette*” (280); „az helynek oltalmára, mindenképen
való *muniálására*, *erősítésére*” (516).
- o b s i d i ó* 'körülgárás, ostrom' 1644: MonOkm. XXIV, 194, 1646 e.: Zrínyi 458
— „a várbeli *obsidio*, *szorulás* alatt” (381); „a kassai *obsidió*nak, *megszállás*nak múlása
után” (174).
- o b t e s t á c i ó* 'esedezés' 1657–1658: Kemény 283 — „nagy *obtestatiókkal*, *sza-
badkozásokkal* igiri vala” (331).

- obtineál* 'kézrekerít, megszerez' XVII. sz. e. f.: MonIrók. VII, 224, 1644: MonOkm. XXIV, 184 — „de a babonás nemzettől nem *obtineálhatta*, meg nem nyerhette vala” (33); „Az magyar koronát is Zólyom várával *obtineálván*, kezére kerítvén” (55).
- opponál* 'ellen szegül' 1619: Úriszék 396, 1651: MonOkm. XXIV, 433, 1771: TESz. — „nem *opponálhatván*, nem *állhatván* az benlevő vitézlő nép ellen” (156); „nem *opponálván*, nem *vetvén* ellenkezőül magokat” (176); „nem *opponálták*, nem *viseltek* vala *ellenségesen* magokat” (178).
- oppresszió* 'elnyomás' 1657–1658: Kemény 228 — „nagy *oppressiója*, *üldöztetésére* nézve” (145).
- passzus* 'hágón vezető út' 1621: MonTME. III, 269, XVII. sz. e. f.: MonIrók. VII, 50, 1650–1653: Zrínyi 266 — „hasznos jövedelmes *passust*, *jó véghelyet*” (36); „olly szabados *passust*, *menőhelyet* csináltak vala” (555).
- penetrál* 'nyomul, behatol' 1657–1658: Kemény 81 — „szinte oda *penetrála*, *veré* magát” (115); „nagy vakmerőül és tanácstalanul *penetrált*, a sok erdőkön, egy-néhány leseket hátok megé hagyván, *általmentek* vala” (262); „szintén Brassóig *penetrált*” (25).
- peregrinus* 'vándor (diák)' 1660 k.: Herepei III, 395 — „istenes *Peregrinust*, *világjárót*, *látogatót* követhetnénk” (387).
- perspektíva* 'messzelátó, távcső' 1657–1658: Kemény 104 — „*perspectiva*, *messzelátó eszköz* által vizsgáltatván meg” (553).
- perzekúció* 'üldözés' 1619: Úriszék 397, 1651: MonOkm. XXIV, 442 — „a nagy *persecutio*, *vallásbeli üldöztetés*” (146).
- portentum* 'csoda, csodás jelenség' — „négy szomorú *portentum*, nyilvánossággal nem jót jelező jel, követte vala a várat” (139); „nem is kevés *portentumok*, *jövendőt jelező dolgok*” (585).
- preveniál* 'megelőz, elejét veszi' — „látván ha *nem praeveniálnák*, *eleit* nem vennék” (496).
- prodromusz* 'előfutár' — „nem utolsó *prodromusa* — *előjáró* hopmestere vala” (267).
- progresszus* 'előmenetel, haladás' 1620: MonTME. III, 229, 1657–1658: Kemény 91 — „nagy szép *progressusok*, *épületek* vala ott is, . . . az ifjuság is a szerint osztatott és tanittatik vala nagy épülettel” (84).
- proporcio* 'méret, arány' — „mindhárom lövészerszámot jó *proportio*, *illendőség* szerént . . ráigazítván” 275); „*proportióját*, *vastagságát* ehhez képest . . meg-itíli” (477).
- prospektál* 'szemlél' — „gabonatermő földeket, szép nyulászóhelyeket *prospectálhatna*, *nézelhetne* az ember” (203).
- prospektus* 'külső; fekvés' 1742: MNy. LXVI, 340 — „észak felé szép *prospectusú*, *nezelésű* kies, és jó egű házak volnának” (160).
- protokoll* 'hiteles könyv, jegyzőkönyv' 1618: Úriszék 300, 1619: Úriszék 403, 1706: AZT. 1912: 204 — „a sok munkával, költséggel szerzett sok szép, könyveket s leveleket is és *protocollumokat*, *avagy fejedelmi könyveket*” (390).
- regia* 'királyi, fejedelmi ház, udvar' — „mellyben a *regiának*, *fejedelmi udvarnak* nagyobb része foglaltatva volna” (244).
- relegál* 'elhalaszt; elutasít' 1657: Úriszék 598 — „az melly dolgok ezen tractán fennmaradtak azután alkalmas időbeli tractára *relegáltatván*, *halasztatván*” (80).
- reprehendál* 'elutasít; megszi, dorgál' — „de hogy kik így, kik másképen beszélének az hareznek állapotját, nagyon *reprehendálta*, *fogta* vala meg őket beszédjökben” (119).
- respectus* 1653: MonOkm. XXIV, 462 — „Ille *respectusokból*, *tekintetekből* azért az *respublica* oblatióját, *igretit* hátrahagyván” (292); „nagyobb *respectus* vagon Kornis Ferencz uramra” (333).
- reverzális* 'kötelezvény; hitlevél' 1620: MonTME. III, 209, 1640: MonOkm. XXIV, 70 — „harminczadosi, perceptori mind erős *reversálisokkal*, *hit-levelekkel* volnának . . . megszorogtatva” (82); „s két vagy három rendbeli *reversális*i, *hitlevelei* is producáltatván” (91).
- ritus* 'szertartásrend' 1656: MonOkm. XXIV, 502 — „némelly *ritusok*, *szokott rendtartásokbeli* megigazítások” (220); „bizonyos némelly *ritusokban* leendő reformatiora” (289).
- statua* 'szobor' 1650–1653: Zrínyi 184 — „nagy mesterségesen öntetett *statuait*, *állóképeit*” (590); „csodálatos csúfos mesterséges kőfaragásokkal való ember formákban levő *statuákat*, *állóképeket* láthatna” (203–204).

szekta 'zárt csoport, társaság' — „Legutolban kik azon *sectának, társaságnak* fő-fautori, pártjai valának” (135).

szítás 'helyzet, fekvés' — „a táborhelynek *situsához, fekvéséhez* képest” (274); „azon helynek *situsát, állapotját* megértvén” (366); „... kinézhetnek; ablakirul pedig a vár *situsát, helyét s fekvését*” (524).

szkopus 'cél, szándék' — „kik ez romlásnak tüzeit, nemelleyek tudva, szántszándékkal, ezen *scopussal, véggel*... annyira rakák, fúvák” (512).

szukcesszus 'előmenetel, folyás, folyamat, eredmény' 1605: TörtT. 1878: 5, 1660—1661: Zrínyi 381 — „olly nagy *successusa, előmenetele* lön csakhamar dolgának” (55); „tudositván a vezért elindított hadakozásinak *suscessusirúl, folyásárúl*” (160); „Azonban a *respublica... successusa, előmenetele* szerént” (316).

transzjugá 'szökés, szökevény' 1650—1653: Zrínyi 195 — „az ilyen *transjugák, általszökők* által, az ellenség gyakorta végbe vinni nagy *practicákat szokott volna*” (549) stb. stb.

Szalárdi közérthetőségre való törekvésének köszönhető, hogy nemcsak egyes szavakat, de néha fordulatokat, állandósult szókapcsolatokat is igyekezett lefordítani, ami kora írásművészetére egyáltalán nem jellemző. Például: „meg kellene *aperto marte, szemben* harczolni velek” (180); „meg kell velek *szemtül szemben, aperto marte* harczolni” (161); „*aperto marte, szemben való viadallal* (246); — vö. 1671: „*aperte Marte* megharczoljon velek” (DEÁK FARKAS, A bújdosók levéltára. Bp., 1883. 5); az *aperte* szóra l. 1577: ErdOrsz-Eml. III, 117, 1628: Úriszék 562, 1647: TESz.; „*conjunctis viribus, egyben foglalt erővel*” (195); — vö. XVII. sz. e. f.: „hogy *conjunctis viribus* resistáljanak” (MonIrók. VII, 167); „nem lön mit tennie, hanem *volentes volentes, vagy akarják vagy nem*, csak meg kelle esküdniük” (483); — vö. 1603: „*nolle velle* elvegyétek tőle” (Radv. Csal. III, 221); „ha *placidis mediis, csendes eszközökkel* nem lehetne” (84), „könnyű volna *placidis mediis, istenesen* eligazítani” (105); „hová lett, arról csak *altissimum et perpetuum silentium, örök feledékenység*” (97); „hogy *toties quoties, valahányszor* ki azt cselekedni találtatnék” (222); — vö. 1607: „ha... az hus megfogiatkoznek *toties quoties* egi egi forintot vehessenek rajtok” (AZT. 1912: 52); stb.

Ugyanakkor a Siralmas Krónikában bőséggel áradó latin vagy latin eredetű szavak között olyanok is vannak, amelyek minden valószínűség szerint a C) csoportba tartoznak, Szalárdi mégsem adja meg a magyar jelentésüket. Ennek elsősorban Szalárdi kétnyelvűsége lehetett az oka, s így minden igyekezete és figyelme ellenére is előfordulhatott, hogy magyarázatlanul hagyott kevésbé elterjedt, inkább csak szűkebb szakterületekről idézhető kifejezéseket. Példaként a következőket említhetem (a rövidség kedvéért itt csupán magát a szövegben előforduló szóalakot közlöm): *dedolálja* (28), *deriváltatnék* (206), *desperálva* (480), *caputokat* 'fejezeteket' (236), *collusioja* (388), *patratum* (643) stb. Ennek kapcsán érdemes még megemlíteni, hogy a *dominus terrestris* 'földesúr' kifejezés mellől is hiányzik a magyar megfelelés: „mert a *Dominus terrestris* sem viselt úgy gondot reá” (605). Ez esetben nyilvánvalóan a korabeli jogásznyelvben állandósult és a földesúri körökben is közhasználatú terminus technicus magyarazza a magyar megnevezés elmaradását; vö. pl.: 1600: „eggjkis az *Dominus Terrestrisek* keozzeul” (AZT. 1914: 50); 1610: „ez megh newezet *dominus terrestris* ellen” (Úriszék 120).

5. Szükségesnek tartom ismételtlen hangsúlyozni: nem lehet mindig teljes bizonyossággal meghatározni, hogy az egyes latin átvételek a már meghonosodtnak tartott — tehát lényegében az A) csoporttal azonos viselkedésű és típusú — B) vagy pedig az idegen elemként kezelt, C) csoportot alkotó kifeje-

zések közé sorolandók-e. Főntebb már szoltam ennek néhány okáról. A további kutatások és a különböző területekről származó újabb adatok mindenesetre segítenek majd pontosítani az egyes átvételek használati körét, meghonosodottságának idejét (tartamát) és mélységi fokát. Remélem, hogy Szalárdi anyagának keresztmetszeti bemutatása némiképpen hozzájárul e feladat megoldásához.

GREGOR FERENC

A műveltető igékről*

5. A műveltető igék alapszava a tárgyasság szempontjából. — KÁROLY SÁNDOR szerint — amint láttuk — az indirekt tárgyú (faktitív) igék akár intranszítív, akár tranzitív kiindulásúak lehetnek. Példaként a *hízlaltat*, *sétáltattat* és az *írat* szókat említi. Ám könnyű belátnunk, hogy a faktitív képző az első két szóban sem intranszítív tőhöz járult, hiszen a már tranzitív-kauzatív *hízlal*, *sétáltat* igék szolgáltak a képzés alapjául.

Éppen az állapítható meg, hogy az indirekt tárgyú igékre vonatkozóan annyira kívánatos a tranzitív igéből való képzés, hogy ha az alapszó intranszítív, azt is először tranzitívvá kell alakítanunk, hogy faktitívumát létrehozassuk. Ez az átalakítás többféleképpen történhet.

A) A tárgyatlan igét előbb direkt tárgyú kauzatívvá alakítjuk, s ebből képezzük az indirekt tárgyú faktitívat. A *hízik* faktitívuma csak a *hízlal*-on keresztül (*hízlaltat*), a *sétál*-é pedig csak a *sétáltat*-on át (*sétáltattat*) képzelhető el.

B) Az intranszítív igét igekötővel tesszük tranzitívvá: *fut* → *lefut valamit*: *A tornatanár lefutatta a szokásos öt kört a gyerekekkel* : *A gyerekek lefutották a szokásos öt kört. János a lovával átugratta a kerítést* : *A ló átugrotta a kerítést.* — Megjegyzendő, hogy a nem tárgyas, hanem határozói vonzatú *A ló átugrott a kerítésen* mondat megfelelője már nem indirekt tárgyú, hanem direkt tárgyú szerkezet lesz: *János a lovát átugratta a kerítésen.* A két szerkezet keveredéséből jöhetett létre a *János a lovával átugratott a kerítésen.* Erről a G) pont alatt lesz szó.

C) Intranszítív igét igekötő nélkül is használhatunk tárgyas értelemben, s akkor ebből is indirekt tárgyú szerkesztésmód születik: *jár* (→ *járja a táncot*) : *a bolondját járhatja velem. Gimnáziumot járt a gyerek* → *Gimnáziumot járattat a gyerekekkel.*

D) A *Patyolattal mosat*, *Bejárónővel takarítat*-féle szerkezetek igéi valójában tárgyasak, csak magukba szívták a tárgyat: *mosatja a ruhát, takarítatja a lakást.* Nem indokolatlanul őrizték meg tehát a tárgyas igékre jellemző faktitív szerkesztésmódot.

E) Érdekes a *dolgozik* ige, melyre ugyan kérdezhetek úgy: *Mit dolgozol?*, de a válasz sohasem lesz tárgy: *Egy könyvön dolgozom, Mérnökként dolgozom* vagy egyszerűen: *Tanítok.* Úgy látszik hát, hogy intranszítív igével van dolgunk. Mégis vannak ilyen mondatok: *Pali jó szabóval dolgoztat*, ahol a *-val* ragos eszközölő alany az indirekt tárgyú, faktitív szerkesztést igazolja. Ez azonban itt mégis indokolt, mert a *dolgoztat* igen ebben a mondatban a *varratja a ruháit* tárgyas szintagma, illetve a tárgyat magába szívó *varrat* ige helyett áll. Ilyen értelemben tehát a *dolgozik* ige is, mintegy a D) csoport egy alfajaként, tranzitív jellegűnek tekinthető.

* L. MNy. LXXIII, 9–19.

F) Külön figyelmet érdemelnek egyes olyan igék, amelyeknek állandó határozós vonzatuk bizonyos tágabb értelemben vett tranzitív jelleget kölcsönöz (*megnéz valamit* → *utánanéz valaminek*), s amelyek faktitívumukat indirekt tárgyú struktúrával oldják meg: *-val, -vel* ragos eszközlő alannal, csupán a tárgy helyett az állandó határozó lesz szoros tagja a szerkezetnek: *Jánossal utánanézetek ennek a dolognak*. Valószínűleg ennek analógiájára használhatjuk hasonlóképpen az *utánajarat* igét is. (Ez a jelenség arra figyelmeztet, hogy a tranzitivitást valóban érdemes a hagyományos felfogásnál tágabban értelmezni.)

G) Ebbe a kategóriába szintén olyan szerkezetek tartoznak, amelyekben nem szerepel grammatikai tárgy, helyette olykor határozó jelenik meg: *Lovával átugrat a kerítésen, átúsztat a folyón* (← *a ló átugrik a kerítésen, átúszik a folyón*). Mégis elválasztjuk ezt a csoportot az előző, F) alá tartozó igéktől, mert míg abban a típusban a szerkezet jelentése nagyon határozottan műveltető, faktitív (*János utánanéz valaminek az én parancsomra*), addig ezekben a mondatokban nem csupán az eszközlő alany végzi a cselekvést, nem csupán a ló ugrik át a kerítésen, úszik át a folyón a gazdája parancsára, hanem a lovas maga is, tehát közel sem olyan határozott a faktitív jellege e szerkezeteknek. Amint említettük, ezek valószínűleg szerkezetkeveredéssel jöttek létre a tárgyias *Lovával átugorja a kerítést, átússza a folyót* és a tárgyatlan *A ló átugrik a kerítésen, átúszik a folyón*, illetve az ezekből alakult mondatípusok vegyülésével: *Lovával átugratja a kerítést, átúsztatja a folyót* × *Lovát átugratja a kerítésen, átúsztatja a folyón* → *Lovával átugrat a kerítésen, átúszik a folyón*. — *A vágat, léptet fakó lován* igéi még távolabb állnak a valódi műveltetéstől (magyarázatotukat l. D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 45). — Szerkezetkeveredésnek érzem a *Pattog az ostorral* × *Pattogtatja az ostort* eredményeként létrejött *Pattogtat az ostorral* mondatot is, amely képzője és *-val* ragos határozója ellenére sem nevezhető sem indirekt, sem direkt tárggyal szerkesztett műveltető mondatnak.

Míg az indirekt tárgyú igékről tehát az derült ki, hogy tulajdonképpen csak tranzitív jellegű lehet az alapszavuk, addig a d i r e k t t á r g y ú i g é k — bár túlyomó többségükben tárgyatlan igéből képződnek, alakulhatnak — amint látni fogjuk — tárgyias igéből is. Olykor azonban itt is előfordul, hogy egy ige csak látszólag tranzitív: az adott szituációban — a direkt tárgyú képzésnek megfelelőbb — intranszitiv jelleg jut kifejezésre.

A) A nem kötelezően tárgyias igék intranszitiv használat esetén direkt tárgyú szerkesztésmóddal alkotják műveltetőjüket: *Bevallottuk hibáinkat* : *Bevallatták velünk hibáinkat*: indirekt tárgyú szerkesztés tranzitív igéből. *Megvallattak, hogy vézett a húsunk*: direkt tárgyú szerkesztés intranszitiv alapszóból. — *A tanító verset olvastat a gyerekekkel* : *A gyerekek verset olvasnak*: indirekt tárgyú szerkesztés tárgyias igéből. *A tanító olvastatja, számoltatja a gyerekeket* : *A gyerekek olvasnak, számolnak*: direkt tárgyú szerkesztés az intranszitiv használatú igékből.

B) Olyan tranzitív igék esetében, melyeknek tárgya határozóval változhat, a direkt tárgyú szerkesztés alapjául, kiinduló mondatául mindig a határozós szintagmájú mondatot kell tekintenünk. Így már láttuk, hogy *A lovat átugratja valamin* mondat *A ló átugrik valamin* mondatból transzformálható. Kettős vonzatú a *tud* ige is: *tudok valamit/tudok valamiről*. A tárgyias *tudok valamit* indirekt tárgyú műveltetővé szerkeszthető: *tudatok vele valamit*, az intranszitiv *tudok valamiről* direkt tárgyú szerkezetet kíván: *tudatom őt*

valamiről. A *János váratta Pált* mondat alapja sem a *Pál várta Jánost*, hanem a *Pál várt Jánosra*.

C) Ebben a csoportban már olyan igékkel találkozunk, amelyek tárgyias voltak ellenére is előfordulnak direkt tárgyú műveltető szerkezetekben. Ezt a csoportot az indirekt és a direkt tárgyú szerkesztések közötti átmeneti kategóriának is tekinthetjük, mert éppen az jellemző rájuk, hogy bár tárgyiasak, mindkét struktúrával meg tudják alkotni műveltetőjüket. Ilyen az *eszik, iszik* ige. A *kutya maradékot eszik* mondatból mind a *Maradékot etet a kutyaival* indirekt tárgyú szerkezet, mind pedig a *Maradékkal-életi a kuttyát* direkt tárgyú struktúra generálható, s ez utóbbi is tartalmazza az alapige tárgyát. — Hogy éppen az *eszik, iszik* ige mutat ilyen átmenetet, keveredést a két típus között, talán azzal magyarázható, hogy ezek eredetileg intranszítívok voltak (erre mutat *-ik* végződésük is, vö.: *esz a fene*), korábban *-ban*, majd *-ból* ragos partitívus állt mellettük, s későbbi tárgyassá válásuk során keveredhetett a kétfajta műveltető szerkezet is.

D) Végül külön kell szólnunk az automatikus érzékelést, észlelést kifejező tárgyias igékről, melyeknek a műveltető szerkezeti megoldás szempontjából több típusát különböztethetjük meg. Ezek az igék tárgyiasak, de automatikus jellegüknél fogva (vagyis ahol nincs szó az alany aktív cselekvéséről), jelentésük közelebb áll a kauzatív igék mediális alapszavának jelentéséhez.

a) Első típusukban mégis csakis indirekt tárgyú szerkesztésmód lehetséges. Ezeknek példáit: *sejt, érez* stb. már láttuk.

b) A következő csoportban mind indirekt, mind direkt tárgyú szerkesztésmód alkalmazható. Ide tartozik például a *tud*¹ vagy a *megismer* ige: *tud: János tudatja Pállal a hírt: Pál Jánostól tudja a hírt*; másrészt: *János tudatja Pált a hírről: Pál Jánostól tud a hírről*. — *megismer: János megismertette Pállal a játékszabályokat: Pál megismerte a játékszabályokat*; másrészt: *János megismertette Pált a játékszabályokkal: Pál megismerkedett a játékszabályokkal*. (Itt azonban már csak az alapige továbbképzett változatát használhatom, ha a szerkezetet fenn akarom tartani.)

c) Végül néhány ige műveltetője az ige tárgyassága ellenére is csak direkt tárggyal használatos. Így automatikusnak tekinthető a *tanul*, s direkt tárgyú a kauzatív párja a következő szembenállásban: *A gyerek rosszat tanul a fiúktól: A fiúk rosszra tanítják a gyereket*. — A *tanít: tanul* passzív gyökből képzett igepár itt egymásra vonatkoztatható, s az itt szereplő *tanul* megkülönböztetendő a *leckét tanul*-féle tiszta tranzitív igétől, mert példamondatunkban a tanulás nem tudatosan, hanem spontánul, automatikusan történik. Ugyanakkor a *tanít* ige kettős szerkezetben szerepelhet: a *Pál tanul Jánostól valamit* kétféle mondatból vezethető le: *János tanítja Pált valamire*, illetve *János tanít Pálnak valamit*, közülük az első változat a valódi direkt tárgyú kauzatív szerkesztés, a második bizonyos szerkezeti vonásaiban az indirekt tárgyú megoldáshoz hasonlít.

Az *un valamit* ige kauzatívuma ugyancsak direkt tárgyú szerkezet: *Az olvasás unatja Jánost: János unja az olvasást*. — Ezt a különleges megoldást talán a következővel indokolhatjuk: Az *un* ige tárgya semmiképpen sem olyan jellegű, amelyre az ige cselekvése „irányul”. Ez a tárgy inkább oka az igei állításnak. Az *un valamit* annyit jelent, hogy *unatkozik valami miatt*.

¹ Korábban láttuk, hogy a *tud* ige a kettős (tárgyi/határozói) vonzatú igék csoportjába is beletartozhat, s ez is indokolhatja a kétféle műveltető-szerkesztést.

Márpedig éppen a direkt tárgyú szerkezet alkalmas arra, hogy az alany külső vagy belső állapotváltozásának az okát kifejezze: *Az úszás lefogyasztotta Jánost : János lefogyott az úszástól.* Ebben az esetben azonban az okot adó alany (*Az o l v a s á s untatja Jánost*) nem *-tól* ragos okhatározóvá, hanem az ige kívánta tárgyává válik: *János unja az o l v a s á s t.* Ilyen értelemben az *un* igét kivételesnek tekinthetjük.

Az eddig elmondottakból az következik, hogy bár szerkezetileg elég élesen elválnak, jelentéstanilag bizonyos típusaikban közelednek egymáshoz az indirekt és a direkt tárgyú műveltető igék. A nem cselekvést kifejező tárgyias igék műveltetője elkülönül a cselekvő → faktitív csoporttól, s jelentését tekintve inkább kauzatív, másrészt a cselekvést kifejező tárgyatlan igék műveltetője mintegy kiválik a mediális → kauzatív csoportból, s jelentését tekintve inkább faktitív lesz. Ez a megállapítás ismét igazolja azt a tényt, hogy a nyelvben nem kötelezőek a merev, „tisztá” kategóriák, hanem közöttük átmenetek lehetségesek. A különböző csoportokat elválasztó kritériumokat azonban akkor is érdemes számon tartani, ha érvényességi körük nem terjed is ki az egyes kategóriák teljes tartományára, s ha közöttük átmeneti határterületek mutatkoznak is.

Az eddig elmondottak a következő táblázatban összegezhetők:

	Az alapszó jellege	A származék jelentése	példa
Indirekt tárgyú szerkesztés	cselekvő tárgyias ige időegymásutániság	faktitív	<i>ásat, hozat</i>
	automatikus tárgyias ige egyidejűség	kauzatív	<i>érezet, sejtet</i>
Direkt tárgyú szerkesztés	történést kifejező mediális tárgyatlan ige passzív fő, illetőleg melléknév egyidejűség	kauzatív	<i>fogyaszt, éget, gyógyít, barnít</i>
	cselekvő tárgyatlan ige időegymásutániság	faktitív	<i>futtat, szalajt</i>

6. A műveltető szerkezetek alanyáról. — Ámbár a transzformáció elméletét csak a legutóbbi időkben dolgozták ki, a műveltető szerkezeteket már hagyományos nyelvtanaink is az alapigét tartalmazó pár-

huzamos cselekvő mondatral való szembenállásukban vizsgálták. Azért nevezték a faktitív ige melletti *-val, -vel* ragos eszközhatározót eszközlő alannak, mert ez a cselekvő mondat alanyává válik. Legújabban KÖRÖNYI BÉLA „Angol igék és igei szerkezetek egybevetése a magyar képzett igék rendszerével” című kandidátusi disszertációjában a következő elnevezéseket használja. Két mondatípust vizsgált. A tőle faktitívnek tartott *Mary walked the horse* mondat alanyát *kezdeményezőnek*, tárgyát *cselekvőnek* (actor), a kauzatív *Harriet broke the dish* alanyát *cselekvőnek* (agent), tárgyát *szenvedőnek* (patient) nevezi. (I. m. 257–8.)

Szembesítsük most mi is a cselekvő, illetve mediális igéjű mondatokat a megfelelő faktitív, illetve kauzatív transzformokkal, s vizsgáljuk meg az alanyok viselkedését és jellegzetességeit.

Az indirekt tárgyú faktitív igei struktúrák grammatikai alanyát KÖRÖNYI terminusát e típusra is alkalmazva *kezdeményező alannak* nevezhetjük: *János Pállal ásatja a kertet*. Ez a párhuzamos cselekvő mondatban birtokos jelzőként tehető ki: *Pál János megbízásából ássa a kertet*. Ám e birtokos jelző minden esetben egy okhatározó determinánsa. KÁROLY — amint láttuk — egyenesen névutó értékűnek, „grammatikai funkciójú szóosztály”-nak minősíti a *parancsára, megbízásából* stb. kifejezéseket, nem tekinti fogalomszóknak őket. Ha egyetértünk ezzel az értelemszerűen mindenképpen helyes megállapítással, és nem ragaszkodunk a hagyományos grammatikai kategóriákhoz — bár tudatában vagyunk annak, hogy a *parancsára, megbízásából* stb. mai nyelvünkben semmiképpen sem tekinthetők névutóknak — akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a faktitív szerkezet grammatikai alanya a cselekvő mondat okhatározói szintagmájának felel meg, s továbbra is a cselekvés kezdeményezését jelenti, ezért *kezdeményezőknak* nevezhetjük. Ezt az okhatározóval váltakozó alanyt így jelöljük: *kezdeményező alany/kezdeményező okhatározó*.

A tulajdonképpeni cselekvő a faktitív mondatban *-val, -vel* ragos eszközhatározóként szerepel, a párhuzamos mondatban azonban ez a grammatikai s egyben a cselekvést végző alany. Ezt tehát *eszközhatározó/cselekvő alannak*, vagyis alannal váltakozó eszközhatározónak hívhatjuk: *János Pállal ásatja a kertet*: *János megbízásából Pál ássa a kertet*.

A faktitív szerkezetekben mind a *kezdeményező alany/kezdeményező okhatározó*, mind pedig az *eszközhatározó/cselekvő alany* rendszerint élőlény, de amennyiben nem az, akkor is élőlénynek tulajdonítható, metaforikus cselekvést végez: *A parancsnokság ágyúkkal lövette a várat*: *A parancsnokság utasítására ágyúk lötték a várat*.

A nem élő *eszközhatározó/cselekvő alany* pedig tulajdonképpen valóságos eszközhatározónak is felfogható: *Ágyúkkal lötték a várat*. *Repülővel hozatták a gyógyszert*: *Repülő hozta a gyógyszert*. Vagy: *Repülővel/repülőn hozták a gyógyszert*. *Ez a téész már minden munkát gépekkel végeztet*: *(Ebben a téészben) minden munkát gépek/gépekkel végeznek*.

Az indirekt tárgyú faktitív igék grammatikai alanyáról még azt kell megjegyeznünk, hogy ez az alany a továbbiakban nem vesz részt a tulajdonképpeni cselekvésben, azt teljes egészében az eszközlő alany (*eszközhatározó/alany*) végzi el.

A struktúra szerkezete tehát a következő:

Kezdeményező alany	eszköz- határozó	faktitív ige	tárgy	(eszköz- határozó)
Okhatározói szintagma (birtokos jelző + <i>parancsára</i>)	cselekvő alany	cselekvő ige	tárgy	(eszköz- határozó)

Illetve a rövidítésekkel felírva: kezd. alany/kezd. okhat. / eszk.-hat. / csel. al. / fakt. i./tsel. i. / tárgy/tárgy.

A direkt tárgyú kauzatív igei struktúrákban ugyancsak két alany rejtőzik. Az egyik a kauzatív mondat nyilvánvaló grammatikai alánya, amelynek azonban már nem olyan egyszerű a viselkedése, mint az indirekt tárgyú faktitív mondat alanyáé volt. Attól függ ugyanis a párhuzamos mondat szerkezetben betöltött szerepe, hogy az alany élőlény-e, vagy nem élőlény: *Péter lengeti a zászlót. A szél lengeti a zászlót. — A gazda hizlalja a disznót. A kukorica hizlalja a disznót. — Az orvos gyógyítja a beteget. A gyógyszer gyógyítja a beteget.*

Amennyiben élőlény az alany, a kauzatív (okot adó) szerkesztés ellenére is inkább cselekvő alanyról van szó, mely cselekvésével okozza a tárgy állapotának megváltozását. Ez az igéken is kifejezésre jut. Mert bár ugyanarról az igéről van szó az élő alany mellett, mint a nem élő mellett, az élő alanyt követő *hizlal, gyógyít* kauzatívumok tartalmukban gazdag igék, melyek meghatározott cselekvéseket is jelentenek. *A gazda disznót hizlal* igéje a kukorica, korpá stb. beszerzését, a moslék elkészítését, az állat rendszeres táplálását stb. jelenti; *Az orvos gyógyít* igéje a vizsgálatot, a diagnosztikát, a gyógyszer felírását egyaránt magába foglalja. Az igék ilyen módszerű elemzésére HADROVICS LÁSZLÓ mutatott rá (A funkcionális magyar mondatan alapjai 63 kk.). Az állapotváltozás mindezen cselekvések eredményeként — bár rendszerint valamely eszköz hatására — megy végbe.

Mínthogy pedig a kauzatív igei tartalom eredményét leíró párhuzamos mondatban éppen a tárgyon végbemenő állapotváltozást, történést kifejező mediális ige van, a mediálisoknak pedig egyik legfőbb sajátosságuk, hogy a tulajdonképpen aktív cselekvőt teljesen kizárják környezetükből, ezért a mediális ige mellől az élő cselekvő elmarad, oda nem tehető ki.

<i>Péter</i>	<i>lengeti</i>	<i>a zászlót.</i>	<i>A gazda</i>	<i>hizlalja</i>	<i>a disznó</i>
∅	<i>Leng</i>	<i>a zászló.</i>	∅	<i>Hizik</i>	<i>a disznó.</i>
		<i>Az orvos</i>	<i>gyógyítja</i>	<i>a beteget.</i>	
		∅	<i>Gyógyul</i>	<i>a beteg.</i>	

A *Péter* miatt, *Péter* közreműködésével vagy a *gazda* közreműködésével, az orvos segítségével-féle behelyettesítések, szerkezeti megoldások nem azonos jelentésűek az előző mondatok alanyaival, tehát ezek valóban nem helyettesíthetők.

Ha ellenben a kauzatív mondat grammatikai alánya nem élőlény, akkor ez már nem cselekvő, hanem maga a történést kiváltó ok. Az élőlény alannal együtt az ige jelentéstartományából is kiküszöbölődnek a cselekvésre utaló mozzanatok, csupán magára az állapotváltozásra és az azt előidéző okra esik a súly.

A két *hizlal* ige tartalmi különbségét jól bizonyítja az is, hogy míg az élő alannal rendelkező mondat passzív mondatná transzformálható: *A disznó*

hízlaltatik a gazdától, az élettelen alanyú^{*} mondatnak nincs szenvedő megfelelője (**A disznó hízlaltatik a kukoricától*), csak mediális. Ez természetes is: a cselekvő ige szenvedővé, az okozás mediálissá alakítható. (Erről egy a mediális igeéről készülő tanulmányomban esik bővebben szó.)

A kauzatív ige nem élő alanya már kitehető a mediálisok mellé okhatározóként, sőt ez éppen jellemző bővítménye is a mediális igeének.

A szél lengeti a zászlót.

A kukorica hízlalja a disznót.

A szélről leng a zászló.

A kukoricától hízik a disznó.

A gyógyszer gyógyítja a beteget.

A gyógyszertől gyógyul a beteg.

Az előbbi típusú alanyt élő alany/∅-val, az utóbbit nem élő alany/kiváltó okhatározóval jelölhetjük.

A kauzatív szerkezet tárgyában találjuk meg e struktúra rejtőzködő, másik alanyát: ezen a tárgyon megy ugyanis végbe az állapotváltozás, ezzel történik valami, s ez válik a párhuzamos mondatban a mediális ige alanyává. Jele tehát tárgy/alany lesz.

Ez a tárgy/alany élőlény vagy nem élőlény volta a szerkezetet nem befolyásolja: *Az úszás fogyasztja Jánost* : *Az úszástól fogy János.* — *Tavaszi szél vizet áraszt* : *Tavaszi szélről árad a víz.*

A direkt tárgyú kauzatív szerkezetek fent tárgyalt típusainak ábrázolása, illetve leírása:

élő alany	kauzatív ige	tárgy
∅	mediális ige	alany

Illetve: élő alany/∅ kauzatív ige/mediális ige tárgy/alany.

A nem élő alanyú mondatoké pedig:

nem élő, kiváltó alany	kauzatív ige	tárgy
kiváltó okhatározó	mediális ige	alany

Illetve: nem élő alany/kiváltó okhatározó kauzatív ige/mediális ige tárgy/alany.

A kauzatív szerkezetek egy taggal, *-val*, *-vel* ragos eszközhatározóval bővíthetnek, ilyenkor három lépcsős levezetést kapunk:

A gazda kukoricával hízlalja a disznót.

∅ *A kukorica hízlalja a disznót.*

A kukoricától hízik a disznó.

A gyerek sírásával felébresztette az anyját.

A gyerek sírása felébresztette az anyát.

A gyerek sírásától felébredt az anyja.

A kávé koffeintartalmával élénkíti a vérkeringést.

A kávé koffeintartalma élénkíti a vérkeringést.

A kávé koffeintartalmától élénkül a vérkeringés.

Mindhárom példa első két mondata olyasfajta megfelelést mutat, mint amilyen a faktitív szerkesztésű mondatoké: egy kezdeményező alany, egy eszkozható alany és egy állandó tárgy szerepel bennük. A lényeges különbség azonban az, hogy példáinkban az igei állítmányok mindig váltózatlanok maradnak (*hízzal, felébreszt, élénkít*), mindig kauszátívok. A második és harmadik mondatmegfelelések már szabályos, tipikus kauszátív: mediális szerkesztések a maguk alany/kiváltó okható alany/ok, illetve tárgy/alany struktúrájukkal.

Amennyiben tehát a kauszátív struktúrákba az állapotváltozást közvetlenül kiváltó eszközt is beépítjük, a grammatikai alany kezdeményező alannyá lép elő, mely a továbbiak során vagy eltűnik, vagy megfelelő környezetben birtokosjelzővé lesz; a történést kiváltó élettelen „alany” pedig az eszkozható alany/ok hármasszerkezetén ment keresztül.

kezdeményező alany	eszközhatározó	kauszátív ige	tárgy
∅ vagy birtokos jelző	nem élő kiváltó alany	kauszátív ige	tárgy
∅ vagy birtokos jelző	kiváltó okhatározó	mediális ige	alany

Míg az indirekt tárgyú faktitív ige grammatikai alanyáról azt emeltük ki, hogy csak utasítást ad a cselekvésre, a tulajdonképpeni cselekvésben ő maga a továbbiakban nem vesz részt, addig a direkt tárgyú kauszátív ige élő alanya maga is aktívan cselekszik, s cselekvése (*Péter lengeti a zászlót*) éppúgy, mint a nem élő alanyok okozó hatása (*Eső áztatja a földet*) rendszerint a történet egész ideje alatt érvényben van.

Eddig a cselekvő tárgyú igékből alakult faktitív, illetve a történést kifejező mediálisokból keletkezett kauszátív igék alanyait vizsgáltuk, most az átmenetek jóval kisebb csoportjait, a tárgyú igékből létrejött indirekt tárgyú kauszátívokat és a cselekvő igékből származó direkt tárgyú faktitívokat vesszük szemügyre. Az alanyok viselkedése ezekben a típusokban szintén gyakran átmeneti jellegűre mutat.

Így a tárgyú *sejt* ige műveltetőjének kauszátív jellege az alanyokon is tükröződik; az egyébként indirekt tárgyú szerkesztés mellett a kauszátív struktúrára jellemző eszkozható alany/okható alany/ok hármasszerkezet jelentkezik:

Az utolsó felvonás feszültségével sejtette (velünk) a tragikus végkifejletet.

Az utolsó felvonás feszültsége sejtette velünk a tragikus végkifejletet.

Az utolsó felvonás feszültségéből sejtettük a tragikus végkifejletet.

A cselekvő igék direkt tárgyú műveltetője vagy faktitív, vagy kauszátív jelentésű lehet. A kettő közötti különbség éppen az alanyok viselkedésén mérhető le. Míg a faktitív alanyok cselekvése csupán a felszólításra szorítkozik, s aztán megszűnik, a kauszátív alanyok aktívan cselekszenek, s a cselekvésben való részvételükkel jön létre az ugyancsak élő tárgy/alany cselekvése:

Az anya asztalhoz ülteti a vendégeket.

Az anya felszólítására asztalhoz ülnek a vendégek.

Az anya asztalhoz ülteti a kisgyereket.

Az anya segítségével asztalhoz ül a kisgyerek.

Hasonló különbség van az alábbi mondatok között:

A tanár az igazgató beléptekor felállítja az osztályt.

Az édesanya felállítja a kisbabát.

A faktitív ige kezdeményező alanya a direkt tárgyú szerkesztés ellenére úgy viselkedik, mint az indirekt tárgyú faktitívok esetében: a cselekvő mondatban kezdeményező okhatározónak felel meg. A kauzatív ige alanyából viszont módhatározói szintagma lesz.

A műveltető igék alanyával kapcsolatos leglényegesebb megállapításaink tehát a következők:

Faktitív igék alanya	Élőlény vagy képes értelemben felfogott élő	A cselekvést kezdeményezi, a tulajdonképpeni cselekvésben nem vesz részt	A képzés alapjául szolgáló cselekvő ige mellett kezdeményező okhatározói szintagma tagja	
Kauzatív igék alanya 	Élő	Cselekvő igei alapszó	Maga is egyidejűen és aktívan részt vesz a cselekvésben	A cselekvő ige mellett módhatározói szintagma tagja
	Nem élő	Mediális igei alapszó	Hatása a mediális igei történéssel párhuzamos	A mediális ige mellett pontosan azonos jelentésben nem tehető ki. Bizonyos esetekben a kiváltó alany birtokos jelzője
		Mediális igei alapszó	Hatása a mediális igei történéssel párhuzamos	A mediális ige mellett kiváltó okhatározó. Élő alanyú kauzatív ige mellett a történetet kiváltó eszköz
A faktitívum alapigéjének alanya		A faktitív ige alanyának utasítására utóidejűen cselekszik	A faktitív ige -val, -vel ragos eszközhatározója	
A kauzatívum alapjául szolgáló	cselekvő ige alanya	A kauzatív ige alanyával egyidejűen cselekszik	A kauzatív ige tárgya	
	mediális ige alanya	A kauzatív ige alanyának cselekvésével, ill. hatásával párhuzamosan történik vele valami	A kauzatív ige tárgya	

7. A műveltető szerkezetek tárgyáról. — A műveltető szerkezetekben kétféle tárgy jelentkezik. Az indirekt tárgyú igék tárgya iránytárgy, amelyre mind a faktitív ige, mind pedig az alapige cselekvése irányul, tehát mindkét struktúrában tárgy marad. Ez az állandó tárgy: tárgy/tárgy.

A direkt tárgyú kauzatív igék tárgyával valami történik, vagy állapota változik meg, a megfelelő mondat ezt a történést úgy írja le, hogy a tárgyból alany lesz: tárgy/alany.

A fent leírt szerkezeteket nem befolyásolja a tárgyak élő vagy nem élő volta: *Az orvossal beoltattuk a gyereket : Az orvos beoltotta a gyereket.* — *Klárival megfőzette a levest : Klári megfőzte a levest : Megfőtt a leves.*

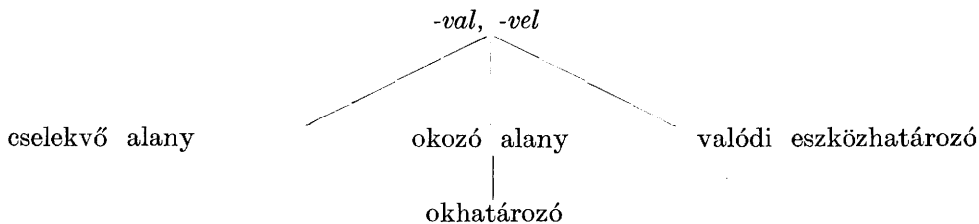
8. A műveltető igék mellett szereplő *-val, -vel* ragos határozóról. — Az indirekt tárgyú szerkezetekben két *-val, -vel* ragos határozó állhat: *János kocsival vitette fel a fiúkkal a bútort : A fiúk kocsival vitték fel a bútort János megbízásából.* Az egyik eszközhatározó tehát alannyá válik: *eszközhatározó/alany*, míg a másik megmarad eszközhatározónak: *eszközhatározó/eszközhatározó*.

A direkt tárgyú struktúrákban csak egy *-val, -vel* ragos határozó szokott állni. Ez a cselekvés vagy történést eszközéből alanyon keresztül válik a történést okozó okává: *eszközhatározó/alany/okhatározó*: *Klári megégette a ruhát a vasalóval : A vasaló megégette a ruhát : Megégett a ruha a vasalótól.*

Az *eszik, iszik* igék ebben a tekintetben is rendhagyó módon viselkednek, illetve vonzataik jól mutatják e két igének az indirekt és a direkt tárgyú szerkezetek közötti átmeneti jellegét: *Főzeléket etetnek a gyerekekkel : Főzelékkel etetik a gyereket.* Mindkettő ugyanabból a mondatból transzformálható: *Főzeléket eszik a gyerek.*

Ennek alapján az első mondat *-val, -vel* ragos határozója *eszközhatározó/alany*, a másodiké *eszközhatározó/tárgy* *alany* minősül, s csak egy *Kanállal etetik a gyereket* mondatban van valódi eszközhatározó.

Műveltető szerkezeteink tehát azt mutatják, hogy *-val, -vel* ragos eszközhatározójuk többféle lehet. Egy részük tulajdonképpen cselekvő alany, más részük tulajdonképpen okhatározó, s csak harmadik csoportjuk valódi eszközhatározó:

A műveltető szerkezetek bővítményeivel kapcsolatban azt kell még megjegyeznünk, hogy ezek nem mindig kötelező bővítmények. Így indirekt tárgyú ige mellől elmaradhat akár az eszközlő alany: *János ruhát csináltat*, akár a tárgy: *A Patyolattal mosatok*, akár mind a kettő: *Othton mosatok*, de ezek természetes kiegészítései nem változtatják meg a szabályos szerkezetet. Ugyanígy a direkt tárgyú ige mellől elmaradó tárgy: *Az úszás fogyaszt*, sem változtatja meg a tulajdonképpeni kauzatív szerkesztésmódot.

Mindent egybevetve úgy látjuk, a transzformációs elemzés lehetővé teszi, hogy a műveltető szerkezetek alanyáról, tárgyáról, eszközhatározójáról e szerepük pusztá megállapításán kívül valami többet mondhassunk el, a felszínen egyformának látszó elemek a rendszerszerű szembesítések segítségével gazdagabb, a nyelv struktúrájában betöltött helyüket pontosabban kijelölő, valóságosabb értéket nyerjenek.

Ugyanez a módszer alkalmas annak kimutatására is, hogy nemcsak a *Köhög a füsttől* típusú mondatok *-tól, -től* ragos határozója, hanem az olyan vonzatszerű állandó határozók is, mint a *nevet, szórakozik valamin, gyönyörködik valamiben, örül valaminek* valójában okot fejeznek ki, s eszközhatározón és alanyon keresztül váltak kiváltó okhatározóvá: *János tr é f á i v a l megnevette a társaságot : János tr é f á i megneveztették a társaságot : A társaság nevetett János tr é f á i n. — A kép s z í n e i v e l gyönyörködtet : A kép s z í n e i gyönyörködtetnek : A kép s z í n e i b e n gyönyörködünk.*

9. A műveltető jelleg elhomályosulásáról. Átmenet a kauzatív és a tiszta tárgyias igék között. — Végül arról a problémáról kell beszélnünk, milyen átmenet lehetséges az indirekt tárgyú kauzatív és KÁROLY következő kategóriája, a tiszta tranzitív igék között. Olyan igékről van szó, amelyek alakilag ugyan még elemezhetők, s a mai nyelvérzék is ki tudja belőlük emelni a műveltető (kauzatív) képzőt, jelentésstanilag azonban már nem tekinthetők valódi műveltetőknek. Már előjáróban megjegyezhetjük, hogy rendszerint kauzatív, nem pedig faktitív jelentések elhomályosulásáról beszélhetünk. A jelenségnek többféle oka lehet, de ezeknek közös gyökere az, hogy valamiféle jelentésváltozás következtében eltávolodik az alapszó a kauzatívumától, megszűnik a kapcsolat az eredeti kauzatív s a megfelelő mediális (cselekvő) ige között.

Előfordul, hogy az alapszó jelentése változik meg. A *halaszt* : *halad* között a régiségben még szoros kauzatív jellegű kapcsolat volt. Ilyen példákat idézhetünk a XVI. századból: 1576: „Írth wolth az Zolga bjronak, hogj *hallasztanaja* Thowabra Az therwenth” (O.L. Batthyány Levéltár 1322); 1570: „Ir kegmed, az mÿ dolgwnknak *el halladasarwlis*. . . farsangra *halladot* wolna . . . theob *halladekoth* . . . ne miellyen . . . semmÿ keppen . . . *el* nem *haladhat*” (Uo.); 1571: „Ne *hallasztanaja* . . . Mert eddeghes Mezze *halladott* [a dolog]” (Uo. 7884). E mondatokban a *halad* a *halaszt*-nak megfelelő mediális ’halasztódik’ jelentésben szerepel. Ma a *halaszt*, *elhalaszt valamit* egyszerű tiszta tárgyias igeinek minősül.

Máskor a kauzatív képzős ige jelentése változik meg, s ez távolítja el a szót alapszavától. A *mulaszt* : *műlik* megfelelés világos a következő példában: *A gyógyszer elmulasztotta a fejfájásomat : A gyógyszer hatására elmúlt a fejfájásom.* Ez a *mulaszt* tehát ma is kauzatív. Még az *Elmulasztotta az alkalmat* is felfogható úgy, hogy *Az alkalmom elmúlt anélkül, hogy. . . szerkezettel szembenáll.* De már az *Elmulasztotta megtenni a kötelességét* nem szembesíthető a *műlik* igét tartalmazó mondattal. S a *János mindig mulaszt, ha számtan óta van* mondat ’hiányzik’ jelentésű igéjének még csak tárgya sem lehet már.

A *feltámaszt* : *feltámad* kauzatív : mediális pár, de *A falnak támasztotta a létrát* igéje egyszerűen tárgyias ige. Hasonlóképpen a *Virágot ültet* sem az *ül* műveltetője többé, ahogy a *felkölt valakit* sem áll szemben a *felkel*-lel: akit felköltünk, az felébred, de nem biztos, hogy fel is kel.

A *Mosdatom, fűrösztöm a gyereket* is elveszti műveltető jellegét, hiszen épp azért *mosdatom, fűrösztöm én*, mert a gyerek még nem tud mosdani,

tehát nem arról van szó, hogy a gyerek az én segítségével mosdik, fürdik; a cselekvést én végzem el, a *mosdat, fürdet* tehát cselekvő tárgyias ige.

Ugyancsak eltávolodott az alapszó és a kauzativum jelentése egymástól a *háborog : háborgat, szorong : szorongat, hánytorog : hánytorgat* típusokban. A műveltető képző funkciója, jelentése nem eleven bennük.

Az is megesik, hogy egy-egy igének nem minden jelentésével állhat szemben kauzatív képzés. Így nincs műveltetője a *Folyik a Duna*, vagy az *Itt folynak az előadások* mondatok *folyik* igéjének. De azt már mondhatjuk, hogy *Folyatja a vizet a kádba : Folyik a víz a kádba*, vagy: *Az alsóház vitát folytat a felsőházzal : Viták folynak a két ház között*. Másrészt viszont a *Holnap folytatjuk az előadást* nem a *folyik*, hanem a *folytatódik* igével áll szemben, tehát nem kauzatív a *folyik*-hoz képest, hanem egyszerűen tárgyias ige, melynek mediálisa a *folytatódik*. A hasonló természetű igék számát bőségesen szaporíthatnánk (*nyújt valamit : nyúlik valami*, de *odanyújt valamit* stb.).

A *búgat* típusú igék, melyek mind 'pároztat', mind 'párzik' jelentésűek lehetnek, az érintkezésen alapuló jelentésváltozások természetes következményei.

Végleg megszakad a jelentéstani kapcsolat az alap- és a származékszó között a *baktat, csörtet, lüktet, vágat* szavakban. Ezek már tárgyias jellegüket is teljeseen elvesztették.

Ugyancsak specializálódott jelentésűnek tartjuk a *származtat* igét, ahol megvan ugyan a szembenálló *származik*, de a megszokott kauzatív, az ismert oki viszonyt hiába keressük: nem azért *származik* az *iskola* szó a latinból, mert mi abból *származtatjuk*.

Mindezek az alakilag még elemezhető, de a jelentés síkján az alaki elemzésnek már meg nem felelő esetek átmenetet képeznek a direkt tárgyú kauzatív igék és a tiszta tárgyias tranzitív, illetve olykor az intranzitív cselekvő vagy mediális igék között. Ezeket a vizsgálatokat nemcsak minden egyes igén külön, hanem minden egyes igének éppen az adott beszédhelyzetben használt jelentése alapján kell elvégeznünk.

A továbbiakban arra a kérdésre keresünk választ, hogyan értékeljük azokat az ige párokat, amelyekben a jelentések között fennáll az ok—okozati viszony, de alakilag ez nem kauzatív képzővel fejeződik ki. Ha ugyanis az előbbiekből azt az igét tartottuk kauzatív jellegűnek, amely szembeállítható volt egy olyan (általában mediális) igével, amely a kauzatív igének a tárgyra tett hatását írja le, elvben felvetődhet a gondolat, miért nem tartjuk kauzatív : mediális szembenállásnak például a *levelet ír : a levél íródik* típusú szerkezet-párokat is, ahol a második mondat történéseit az első mondatbeli cselekvés okozza. Tartalmilag valóban hasonló a helyzet, azonban míg ez a jelentés-tartalom az előbbi típus esetében az „okozó” igén grammatikai eszközökkel, a műveltető képzővel alakilag is kifejeződött, addig az utóbbi esetben a két ige közötti viszony nem az első, hanem csupán a z e b b ő l k é p z e t t második igén van alaki kitevővel jelölve. Ezeket a megfeleléseket tehát alaki szempontból utasítjuk el és zárjuk ki a kauzatív igei kategóriából. Itt már nem is átmenetről van szó: a szóban forgó igék (*ír* stb.) tisztán tranzitív igék.

S ezzel az állásfoglalással még egy komoly problémát próbálunk megoldani. Jelentéstaniilag semmiféle különbség nincs a denominális *-l, -z* képzős *piszkol, mocskol, sároz*, és a kauzatív ugyancsak denominális *-ít* képzős *barnít, feketít* típus között. Miért nem tekintjük kauzatívknak az összes *-l, -z* képzős hasonló jelentésű igét is? Azért nem, mert ezekkel grammatikailag nem úgy

áll szemben a megfelelő mediális, mint a *fekete : feketit : feketül* esetében, hanem ezeket az *-l, -z* képzős igéket tisztán tárgyias igéknek fogja fel a nyelv-érzék, s magukból ezekből az igékből képezi, alkotja meg a megfelelő mediálist: *mocskolódik, sározdódik*. Jellemzőes alaki kitevőt tehát nem a kauzatív jelentésű ige, hanem a mediális kap.

A nyelvben, mely eleven organizmus, nincsenek élesen metszett kategóriák, a jelenségsoportok között keskenyebb-szélesebb határterületek húzódnak, melyekben az átmenetek egész sorára bukkanhatunk. Ezek hovatarthatóságának megítélésakor tudnunk kell, hogy az alaki és a jelentéstani elemzések nem egymástól függetlenül, csak szoros egymásrautaltságban tisztázhatnak lényeges kérdéseket.

E. ABAFFY ERZSÉBET

A finnugor nomenverbumok kérdéséhez*

A finnugor alapnyelv „nomenverbumai”-nak kérdése még a mai napig sem tekinthető végérvényesen lezártnak —, a számos cikk és tanulmány ellenére sem, amelyekben az alapnyelv szófaji differenciálatlanságának vagy differenciáltságának kérdését morfológiai, szemantikai és szintaktikai alapokról kiindulva vizsgálni próbálták, és e nehéz kérdésben állást foglalni igyekeztek. (Vö. ezzel kapcsolatban a következő műveket: VÖRÖSMARTY, Gondolatok a magyar nyelv eredetéről. Bp., 1843.: ÖM. VI, 172–3; SIMONYI, Igék és névszók: Nyr. XXXVIII, 241–7; BEKE, Névszó és ige: I. OK. XV, 59–72 (1959.); németül: Nomen und Verbum: ALingu. X, 369–81 (1960.); DÉCSY, EinfFgr. (Wiesbaden, 1960.) 160; ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus (Helsinki, 1966.) 217–8; HAJDÚ, BUNy. (Bp., 1966.) 57–62; RAVILA, Totuus ja metodi (Helsinki, 1967.) 59–66; HAKULINEN, SKRK.³ (Helsinki, 1968.) 60; BENKŐ, Zur Frage der uralischen Nomenverba im Lichte der ungarischen Sprachgeschichte (Göttingen, 1970.: Symposion über Syntax der uralischen Sprachen) 36–45 és KÁROLY korreferátuma: uo. 45–6; KÖVESI, Zu den „umstrittenen” Fragen der objektiven Konjugation in den ugrischen Sprachen: FUF. XL, (LiimolaEml.) 99–100, valamint a lapalji jegyzetek; uő., Zur Frage der Modi in der finnisch-ugrischen Grundsprache: ALingu. XXIV, 175 kk. Fokos- (Fuchs-Eml. 1975.))

Én magam a finnugor alak- és mondattani kérdésekkel — kis megszakítással (1934–1950.) — negyven év óta foglalkozom. Számos finnugor nyelvvel ismerkedtem meg (még a szamojéd nyelvekkel is — a Tartuban vendégelőadóként működő — LEHTISALO előadásait szorgalmasan látogatva), de, amint erre már a fentebb említett tanulmányaimra utalok — a „szamojédisztikában” egyáltalán nem mozgok otthonosan —, és így kutatásaimban csak igen ritkán súrolom az általam nem ismert és számos problémát magába foglaló területet.

A nomenverbumok (VÖRÖSMARTY kitűnő magyar terminusa szerint „nevezőszók”¹) kérdésében én — e szófaji kategória alapnyelvi meglétének

* E tanulmányomat ALO RAUNNAK ajánlom szeretetem és tiszteletem jeléül.

¹ A nomenverbumok (VÖRÖSMARTY terminusával „nevezőszók”) alapnyelvi meglétének és igen fontos szerepének számos hirdetője van (VÖRÖSMARTY, SIMONYI, BEKE, BÁRCZI stb.; l. a fenti irodalmi utalásokat!). Hozzájuk csatlakozom én is, aki szintén vallja az ősi differenciálatlanságot az N és V kategóriák között. Vannak, akik e kérdésben óvatosabban nyilatkoznak, és egyre több lesz azoknak a száma, akik már az „uráli alapnyelv” korára is feltesznek külön N és külön V szófaji kategóriát, nemcsak szemantikai, hanem szintaktikai és grammatikai érvekkel indokolva feltevésük helyességét.

tagadói vagy esetleg óvatosabb fogalmazóival szemben — BERRÁR álláspontját képviselem, aki a következőket mondja: „A fő szófajok jelentésformái és szintaktikai sajátosságai igen régiek. A szófajok alaktani sajátosságai az alaktani eszközök (jelek, ragok stb.) létrejöttével párhuzamosan fejlődtek, és később is hozzá vannak kötve az alaktani eszközök változásaihoz.” (BÁRCZI — BENKŐ — BERRÁR, MNyTört. Bp., 1967. 194.)

Számos kutatóval ellentétben (HAJDÚ, ITKONEN, RAVILA, HAKULINEN stb.), vallom és hiszem, hogy a szófajok „differenciálatlansága” nemcsak az „uráli” alapnyelv végső szakaszaira lehetett jellemző, hanem ez az állapot még fennállt, illetve fennállhatott a finnugor alapnyelv (ill. nyelvjárások) korai szakaszában is!

Még ebben a korban is csupán k é t szófaji kategóriával számolhatunk; az ún. appellativumokkal (nevezőszókkal) és a pronomennel (névmások) vagy deicticumokkal (indulatszók vagy módosítószók). Ezek nemcsak alakilag, hanem jelentésstanilag és mondattanilag (illetve mondat szerkezeti összefonódásuk szempontjából) — é l e s e n elhatárolódtak egymástól. Ezt felesleges részletesebben kifejtenem, mert erről már rengeteget írtak és vitatkoztak, sőt voltak olyanok, akik korábbi nézeteiket — valamilyen nagy tekintély vagy tekintélyek hatására — megváltoztatták. Meg kell jegyezmem, hogy én magam is nagyon tisztetem a tekintélyeket — különösen, ha az humanitással és a választott tudományterület(ek) fanatikus szeretetével és szerény, alázatos szolgálatával párosul —, de szeretem a kutatott problémákat a magam erejéből, a saját kutatási módszereim alapján megvilágítani, s ha ezt szerény képességeim lehetővé teszik — meg is oldani.

A nomenverbum-tövek (HAJDÚ szerint „ambivalens tömorfémák”¹) ugyanis igen szép számmal vannak képviselve az általam kutatott rokon nyelvekben, tő- és képzett szavakban egyaránt! Ezek főképpen az elemi élet- és természeti jelenségek kifejezésére szolgáltak, tehát a legősibb szókincsünk lecsapódásai az egyes rokon nyelvekben. Ezek vizsgálatát még nem végezték el az egyes finnugor nyelvek hivatásos kutatói. Csupán a magyar nyelv nomenverbumainak egy részéről készült egy igen szép és gondolatokat ébresztő kimutatás a TĚSz. főszerkesztőjének, BENKŐ LORÁNDNAK kutatásai alapján (i. m. 37–44). Bár ő is igen óvatosan fogalmazza meg végkövetkeztetését, amelyből azonban az én „éles” szemeim és füleim mégis azt a tanulságot vélik levonni, hogy BENKŐ hisz a nomenverbumok szófaji „differenciálatlanságában”. Különben nem mondaná a következőket: „Die mit den Nomenverba zusammenhängenden syntaktischen und Wortarterscheinungen weisen also vermutlich auf eine sehr wichtige, über das Ung. hinaus in ural. Zeit zurückreichende Eigenheit hin. Wahrscheinlich ändert sich das auch dann nicht, wenn weitere Forschungen noch neue Wurzelmorpheme im Ung. nachweisen, die einst vermutlich den Charakter eines Nomenverbums hatten, oder auch wenn die Anzahl der anzunehmenden Nomenverba aus verwandten Sprachen die der ung. bei weitem übersteigen sollte.” (I. h. 44–5.) Az ő előadásához KÁROLY (i. h.) szólt hozzá, aki rámutatott arra, hogy mennyi szempontot kell figyelembe venni, ha a nomenverbum-kérdésre végérvényes és megnyugtató választ óhajtunk adni. Az általa felvetett öt szempontot valóban figyelembe kell venni a kérdés feltehetően legmegnyugtatóbb megoldásának érdekében

¹ L. ezen új terminust: BUNy. 57. Vö. még HAJDÚ korreferátumát BENKŐ Göttingenben tartott előadásához (i. h. 46–9), valamint a szerzőnek „A nyenyec »nomenverbumok«-ról” című tanulmányát: Népr. és Nytud. XIV, 5–9 (Szeged, 1970.).

(l. i. h. 45). Ami azonban a magyar obj. ragozás kialakulásának kérdését illeti — éppen a nomenverbum-tövek széles körű elterjedésével kapcsolatban vallott nézetek alapján —, az a BÉNKÓTÓL mondottakhoz szorosabban nem kapcsolható. Ő ugyanis erről a kérdéstről *sehol sem nyilatkozott*. Ebben a kérdésben KÁROLY egyedül velem szállhatott volna vitába, ha akkor már megjelent volna a Liimola-Emlékkönyvben (i. h.) megjelent tanulmányom. Én voltam ugyanis az a vakmerő, aki a nomenverbumok „uráli” meglétét hirdettem; ugyanakkor szembeszálltam azokkal a véleményekkel, amelyek egy *grammatikai értelemben vett eset- és igeragozási rendszer* — köztük az objektív igeragozási rendszer — „csírái”-nak meglétében hittek, és azt vallották is (l. i. h. 96–106).

De most térjünk vissza a nomenverbum-kérdésre! Nem óhajtom a fentebb említett kutatók példatárát segítségül hívni a rokon nyelvek nomenverbumainak felsorolásához, mert csak ismételném az ő finnugor (uráli) nyelvekből vett adataikat. Csupán annyit tudok hozzájuk fűzni, hogy az említett rokon nyelvekben még ma is megtalálhatók az ősi, alapnyelvinek tartható nomenverbum-tövek maradványai (nyomai) tő- és képzett szavakban egyaránt; tartozzanak azok jelenleg akár a névszói, akár az igei kategóriához — lexikai, szemantikai vagy szintaktikai szerepeiktől függően. S ha ez így van a mai finnugor nyelvekben, sőt még a szamojéd nyelvek némelyikében is (a jurák és jenyiszej-szamojédban), akkor az említett kategóriának meg kellett lenni az *alapnyelvben is*, sőt feltehetően számszerűleg is nagyobb mértékben, mint a mostani finnugor (ill. szamojéd) nyelvekben. Mégpedig éppen az akkori finnugor törzsek, nemzetségek (legalább 6000 év távlatából vagy még korábról kell szemlélnünk ezt a korszakot) gondolat- és érzésvilágát, a környező természettről való felfogását, ősi tevékenységét stb. kifejező szókincs (az ún. alapszókincs) *relictumai* vallanak erről a legmeggyőzőbben. Pl. a m. *les, nyom, fagy, es, lak* stb.; vog. *rakw* 'eső, esik'; *mojt* 'mese, mesél'; zürj. *iz* 'kő és őről'; cser. *lum* 'hó és havazik'; fi. *syllki* 'köpés és köp', *sula* 'jégmentes, be nem fagyott (víz) és olvad', *tuuli* 'szél és fúj (a szél)' stb.

Mint már említettem nem vagyok uralista, csupán egy a finnugor nyelvek egy részében (finn, észt, mordvin, cseremisiz, permi nyelvek, vogul-osztják) bizonyos ismereteket szerzett és azokat kutatásaiban felhasználó finnugor nyelvész és magyar nyelvtörténész. De egyes tanulmányaimban beleütköztem a nomenverbumok kérdésébe, és ilyenkor óhatatlanul ki kellett pillantanom a szamojéd nyelvekre is. Tehát ott kellett tévelyegnem egy olyan területen, amelyet legföljebb kisebb-nagyobb tanulmányok, szótárak és az uralisztika ismert kézikönyvei alapján — a lehetőség határain belül maradván — tudtam csak megközelíteni. Ennek ellenére például a nomenverbumok vagy „ambivalens tómorfémák” kérdésében nem kaptam meggyőző bizonyítékokat arra vonatkozóan, hogy ezek az úgynevezett „kétlaki” szófajok már az uráli alapnyelvben névszói (N) és igei (V) kategóriákra különültek volna el. Ha ugyanis ebből az alapállásból indulunk ki, akkor számos kérdést — korántsem elhanyagolhatókat — kell megkerülnünk. Ezekből csak néhányra szeretnék rámutatni.

Hogyan értékeljük azokat az ún. *uráli* etimológiákat, amelyeknek tagjai a rokon nyelvek egy részében névszói, a másokban igei funkcióban jelentkeznek. Pl. m. *fej* ~ fi. *pää* (N) ~ jur. *šam. pa-* 'kezd' (V); m. *fal* (V) ~ fi. *pala* 'falat' (N); m. *fagy* ~ osztj. *poj* 'jégdarab' (N), de m. *fagy* (V) ~ fi. *pala-* 'ég' (V) (a példákat l. HAJDÚ, BUNY. 57–8).

A szintaktikai, illetve beszédhelyzetre való utalás (l. BUNy. 60) — nézetem szerint — igen labilis kritérium, illetve magyarázat az „ambivalens” tómorfémákra (nomenverbumokra), mert egy közlésben — legyen az párbeszéd vagy nagyobb közösség előtt elhangzott mondatzso, szószervezet vagy mondat, tehát valamilyen a kornak megfelelő kifejezési forma — nemcsak a közlő játszik szerepet, hanem a partner vagy partnerek is, akivel vagy akikkel a beszélő közölni akar valamit; esetleg felhívni figyelmüket valamire vagy valakire; felszólítani a partnert (partnereket) valamilyen közös munka elvégzésére. Tehát implicite magába foglalhatja a valamilyen tárgyra való irányulást is. Amint már a fent említett Liimola-Eml. 100. lapjának 1. lábjegyzetében megjegyeztem, az ilyenféle nomenverbum-kapcsolatokból álló ősi mondatot: *a vadász les*, a hallgatók a közlés pillanatában különbözőképpen értették, illetve értelmezheték. Például: a) '[ott van] a vadász lese (leshelye)'; b) 'a vadász les, figyel (lesi és figyelni az elejtendő vad megjelenését és mozdulatait)'; c) 'a vadász les(en) van'. Tehát a *les* a közlés pillanatában a hallgatók értelmezése alapján lehet névszó, ige és ragtalan határozó. Még a szövegben különböző grammatikai funkciót betöltő, de feltehetően azonos eredetű formáns is kétféle értelmezést adhat alapszavának, ahogy erre HAJDÚ mutat rá egy szamojéd példával kapcsolatban (l. CIFU. 170; Helsinki, 1965.). Talán éppen a közlés egyértelműsége érdekében volt szükséges bizonyos névmásokra, partikulákra, indulatszavakra stb., ahogy erre BALÁZS JÁNOS igen helyesen mutatott rá „A névmás mint értelmező” című cikkében (NytudÉrt. 46. sz. 3–4). Sőt abban is megegyezik véleményünk, hogy ezekből a névmásokból és módosító szavakból — tehát a finnugor szófajok másik nagy kategóriájából — alakultak ki a különböző ragmorfémák.¹ Én még a jelek, sőt a képzők egy részének kialakulását is ezekre vezetném vissza.

Magyarázatot kellene kapnunk a *mordvin* nyelvjárásokban és két *szamojéd* nyelvben (jurák és jenyiszej) jelentkező igei személyragokkal ellátott névszókra, az ún. „konvertibilis morfémák”-ra (HAJDÚ terminusa). Pl. md. E. *lomañ* 'ember' (PräsSg1. (*mon*) *lomañ-an*, Sg2. *lomañ-at* stb. 'én ember vagyok, te ember vagy stb. '; jur. szam. *xañena* 'vadász'; PräsSg1. (*mañ*) *xañena-dm*, Sg2. (*pidar*) *xañena-n* stb. 'én vadász vagyok, te vadász vagy stb. ' (A példákat l. BUNy. 58–9.)

Az említetteken kívül nem kerülheti el figyelmünket sok-sok „szófaji anomália”, amelyekkel valamennyi rokon nyelvben találkozunk. Minden magyar, mégha nem is nyelvész, tudja, hogy amikor azt mondja: „szabadjon a kérdéshez hozzászólni”, vagy „majd lesz akkor nagy *szánom-bánom*”; „kedvenc virágom a *nefelejcs*” stb., akkor hol névszót igésít, hol meg igéből képez névszót. A debreceni *Bánomkert* földrajzi név, a *Betekincs* csárda stb. éppen olyan maradványai valami ősi szemléletnek és annak megfelelő nyelvi állapotnak — mégha esetleg újabb keletűek is —, mint a rokon nyelvekben fellelhető anomáliák. Ezekből csupán néhány ízelítőt adok, és azok helyességét sem ellenőrizhettem, mert nem saját kutatásaimra támaszkodhattam, hanem az adatokat idegen forrásokból vettem.

Ilyen szófaji anomáliák pl. a *cseremiszen* az igetőeknek *-jätš*, *-katš* stb. elativusraggal való ellátása, időhatározó kifejezésére: *cserB*.

¹ Vö. BALÁZS: i. h. 7–16, a kérdés irodalmával; hasonlóan a toldalékok névmási eredetéről KÖVESI, PermKépz. (Bp., 1965.) és „Ősi helyhatározóragjaink történetéhez” (NyK. LXVIII, 227–46).

imne: *k u d a l γ â t š koje š* 'látszik, hogy egy ló fut (futás közben látszik)' < *kudala*: *m* 'fut (négy lábú állat), lóval, tehát szekéren vagy szánon megy' (vö. BEKE: i. h. 68–9; a német változatban a 380–1. lapokon!). Rendelleneséget találunk még a *m o r d v i n b a n* – a már említett „igésített” névszókön kívül is. Ilyen például az igetővek fokozása, valamint névszóknek és határozószavaknak igenévképzővel, mégpedig főnévi igenévképzővel való ellátása. Mindkét mordvin nyelvjárásban előfordul mindkét anomália. Mint tudjuk, a mordvinban a középfokjel: *-jak, -dak, -gak* (*-ŋga*); a felsőfoké pedig egy az orosz *vseġ* partikulából származó *seġ* (*seġte*), ill. *vešemedē* (< *veše* 'all') módosító szócska (az utóbbi partitivusi alak); pl.: *Kass jala tejteres di s e d e j a k vijenzas* 'Das Mädchen wuchs immer und wurde (noch) kräftiger'; *Tanañ zo tšamaš jala sede n u s m a ŋ g a d š d i n u s m a ŋ g a d š* 'Tanjas Gesicht wurde immer trauriger und trauriger'. Mindkét példa az erzá nyelvjárásból való. Hasonló komparativusokkal találkozunk a moksa mordvinban is: *A Garu. . . š a d o ŋ g a vešalgodš*. 'Garju aber wurde noch froher, freute sich noch mehr'. Az említett példákat MÄGISTÉTŐL vettem (l. Verbalkomparation im Mordwinischen: MSFOu. Helsinki, 1968. 145, 138–47). De be kell vallonom, hogy ezek a közép fokjelek nem szerepelnek FOKOS-FUCHSNAK a finnugor nyelvek fokozásáról szóló kitűnő tanulmányában (FUF. XXX, 147–230); bár MÄGISTE reá is hivatkozik (i. m. 140). Sőt JEVSEVJEV sem említi mordvin nyelvtanában (Osnovy mordovskoj grammatiki. Saransk, 1963.). Lehet, hogy az említett *-jak, -dak* stb. is valamilyen orosz eredetű partikula lehetett, amely azután a mai irodalmi nyelvben bizonyos intenzív funkciót adott a *še* 'jener, jene, jenes', illetve moksa *ša* mutató névmás ablativusi alakjának (*sede, šadä*). A mordvin nyelvjárásokban ugyanis az ablativus comparationis + a névszó alapfoka fejezi ki a középfokot (vö. FOKOS-FUCHS: i. h. 172). Hipotézis csupán, amit megemlítek, hogy ez a bizonyos *-jak, -dak* stb. partikulából lett középfokjel kezdetben csupán mutató névmásokból származó határozószavakban jelentkezhettek, és ezekből analógiás úton terjedt át mellénevekre is. A MÄGISTÉTŐL felsorolt példáknál ugyanis az említett *-jak, -dak* nem igei – azaz igetővekből képzett – állítmányokban szerepel, hanem névszóképzőből, s csaknem kizárólag mellénevekből képzett névszói állítmányokban. Az ősbibb állapotot – amint erre RAVILA (FUF. XXIV, 29–30) és FOKOS-FUCHS is rámutattak (az utóbbi i. h. 147) – a volgai-finn és permi nyelvekben a gradus positivus és egy honnan? (kitől? mitől? kiből? miből? stb.) kérdésre felelő határozói kapcsolat fejezi ki; pl.: md. *kizę t e l e d e paro* 'Der Sommer ist besser als der Winter' (szó szerint: Der Sommer ist von dem Winter gut; elat. + positivus); cser. *t u l e ć-at čeŋer murem murem* 'ein noch schöneres Lied will ich singen'; zürj. Pr. *med-pe te t š u l l i d i žda k i n d i o n l o* 'werde nicht grösser als dein Magen'; votj. *t i n e s t i d kužmo* 'stärker als du [eig. aus dir stark]'. Mindkét permi nyelvben elat.-abl. + pozitívussal képzett középfokot kifejező szintagmát találunk. De ugyanez a szerkezet megtalálható az obi-ugor nyelvekben is; pl.: vog. *i i β n a l tuñšəŋ* 'höher als ein Baum, (eig. vom Baume hoch)'; osztj. *m ä e ŋ a l t a m y u l* 'älter als ich (eig. von mir groß)'. (A példákat RAVILA és FOKOS-FUCHS fent idézett munkáiból, valamint SZINNYEI, FgrSpr.² című művének 74. lapjáról vettem.) Valamennyi középfokjel, amely később jelentkezik a finnugor eredetű *-mp-vel – mint középfokjellel – nem rendelkező nyelvekben (volgai-finn, permi, obi-ugor nyelvcsoportokban), a kérdéses nyelvek k ü l ö n é l e t é b e n keletkezett. Részben önálló szavakból, pl. a zürj. *-džik, -žik* stb. (l. FOKOS-FUCHS: i. h. 166–72),

vagy ősi képzőelemek kapcsolatából, pl. a votj. *-ges*, *-gem* és a zürj. *gem* ún. „deminutív komparatív” képző (vö. KÖVESI, PermKépz. 106–7, irodalommal). De lehet areális-tipológiai egyezés következménye is, mint a cser. *-rak*, *-rük*, amely valamilyen török nyelvjárásból (? tatár v. bolgár-török)¹ került bele a cseremiszbé, és a mordvin *-jak*, *-dak*, amelyben a hosszú, tartós orosz kapcsolat egyik relictumát keresném, a „legoroszosabb” finnugor nyelvben. A mordvin nyelvjárásokban ugyanis számos nyelvi lecsapódása van a XII. századtól napjainkig tartó alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyoknak.

Talán a kelleténél hosszabb ideig időztem a MÁGISTE említette első anomáliánál. Mert erre, mint fontos argumentumra utaltam a Liimola-Emlékkönyvben megjelent tanulmányom 100. lap 3. lábjegyzetében. De ennek a tanulmánynak megírásakor már bizonyos kételyek merültek fel bennem speciálisan ezzel az anomáliával kapcsolatban. És ha a nyelvi tények nem felelnek meg az elfogadott véleménynek, akkor nem szabad a nyelvi tényeket a mi véleményünk alátámasztására felhasználnunk, hanem fordítva, a mi véleményünket kell módosítanunk a nyelvrokonaink életének, történetének, nyelvének és nyelvében végbemenő, illetve végbemehető változásoknak a számbavételével. Mert az én egyik fő jelmondatom az volt és az marad, amit „A permi nyelvek ősi képzői” című könyvem Bevezetésének mottójául választottam: „Inter virtutes grammatici habebitur aliqua nescire” (QUINTILIANUS, I. 8. 21). Azt a korszakot, azt a törzsszövetséget (nemzetségi csoportokat), amelyet mi finnugor korszaknak, finnugor ősnépnek nevezünk, és azt a nyelvet (nyelvjárásokat), amelyet (amelyeket) a kérdéses emberi közösségek beszéltek, talán sohasem fogjuk tudni minden részletében áttekinteni. Éppen ezért számos elődünk szerénységével és alázatával – s ezek közé tartozik régi jó barátom, ALO RAUN is – kell közelednünk minden eddig még nem oldott problémához, s ha helytelen irányból vagy nem megfelelő módszerrel próbálunk ezek felé elindulni, és kiderül, hogy tévedtünk, ne restelljük beismerni tévedésünket és elfogadni a meggyőzőbb magyarázatokat.

MÁGISTÉNEK, aki szintén hisz a finnugor alapnyelv szófaji differenciálatlanságában, és ezt számos mordvin példával igazolja is (l. Über einige Fälle von Wortkategorien-Anomalien im Mordwinischen: Sonderdruck aus Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia V. 1965–9. 45–7), érdekesebb és meggondolkoztatóbb szófaji anomáliája a fent közöltek közül a második, a főnévi igenévképzővel ellátott névszó- és adverbiumtövek kérdése, amelyeket a mordvin terminativusi értelemben használ (i. h. 38–41); pl.: mdE. *Moñ sedejšę t e č i m s, prok salmuks, peznavtož telan maštoma tšiš* 'In mein Herz ist bis heute wie ein Nadel der Tag der Ermordung meines Vaters gestochen'; mdM. *I t a č e m s siñ af ladajxt* 'Und bisher, bis heute vertragen sie sich nicht'. Az erzä *tečems*, *tečims*; moksa *täčems* (*tačems*) a nyelvjárásokban még *čečems* és *čačems* alakokban is megtalálhatók. És ezek az alakok nem mások, mint az ősi *t• (~ fi. *tämä*, *tuo*) kezdetű mutatónévmás mordvin megfelelőjének (*te*, *ta* > *te*, *ta* 'tämä') + *tši* 'nap' szó összetétele. A *šems* pedig az ősi *s• kezdetű mutatónévmás mordvin *še* alakja + *-ms* főnévi igenévképző. És az egész *čečems* vagy *tečems*, illetve *tačems* azt jelenti: 'eddig, addig, bizonyos időpontig'. Hasonlóképpen magyarázza a fenti alakot MÁGISTE is (i. h. 37). A különbség közöttünk csupán annyi, hogy én az alapnyelvre nem veszek fel

¹ SZINNYEI tatár eredetűnek tartja (i. h. 74), FOKOS-FUCHS viszont bolgár-töröknek. Tekintettel arra, hogy a cseremiszek mind a tatárokkal, mind pedig a volgai bolgárokkal hosszú ideig éltek együtt, így e kérdést az altajistáknak kell eldönteniük.

jésített mássalhangzókat, tehát szerintem a mutató névmás alapalakja az ősmordvinban is *t és nem *l kezdetű volt. A cikkében említett főnévi ige-névvel ellátott névszókát jobban át kellett volna vizsgálnom, mert ezekben – úgy látom – az -ms inf. képzőnek inkább deverbalis nomen képző szerepe van mint nomenverbale képzőé. Azaz magyar szemmel inkább a m. -ás, -és; -at, -et képzős főnevek terminativusai (*aratásig, kivirradtig*), mint főnévi ige-névképzővel ellátott igetövek (*aratni, írni, látni*). Ezek ugyanis a mondat-környezettől függően úgy is kifejeznek, illetve kifejezhetnek valami cél felé irányulást (? terminativust); pl. *Bemegyek a városba egy kicsit k ö r ü l n é z n i*.

Beszélhetnénk még azokról az ősi képzőkről és jelekről, amelyek ige- és névszótövekhez egyaránt járulnak. De ezekről igen sokan és sokszor értekeztek, mind az egyes finnugor nyelvek, mind pedig az uráli alapnyelv viszonylatában.¹ Én a permi nyelvek ősi képzőivel kapcsolatban 1965-ben kinyilvánítottam álláspontomat; az ott elmondottakat most 10 év múlva is legfeljebb apróbb részletekben módosítanám. De ezekre most nem akarok kitérni.

Amit elmondottam, azt a következőkben összegezném:

1. A nomenverbumok a finnugor alapnyelv ősi szókincsének igen jelentős részét alkották. Vizsgálatukat minden rokon nyelvben el kell végezni, mert igen fontos művelődéstörténeti adalékokkal szolgálhatnak a finnugor ősnép anyagi és szellemi kultúrájának megrajzolásakor.

2. A nomenverbumok a finnugor alapnyelv k o r a i szakaszaiban még nem különültek el nomen és verbum kategóriákra, sem jelentésanilag, sem mondattanilag. A beszélő (közlő) és a partnerek egy meghatározott szituációban is különbözőképpen érthették, értelmezhették az egy nomenverbumból álló úgynevezett mondatasztót (*les, fagy, nyom* stb.), de a kéttagúakat is (*a vadász les*). Ezért volt szükség a különböző névmásokra, partikulákra (szituátorokra), amelyek csak a rokon nyelvek külön életében grammatizálódtak, azaz váltak ragokká, jelekké; egyesek képzőkké is.

3. Mindazok az úgynevezett „szófaji anomáliák”, legyenek azok koraiak vagy későiek, az alapnyelvből öröklöttek vagy egyes nyelvek külön életében – esetleg idegen hatásra – keletkezettek, gondosan és alaposan megvizsgálандó k minden rokon nyelvben!

4. Az ősinek tartott képzők alakja, funkciója és funkcióváltásai is igen gondos kutatást érdemelnek, mert valamennyi vizsgálatra szükség van. S amíg ezeket a rokon nyelvek leghivatottabb kutatói el nem végzik, addig én a nomenverbum kérdésében a már korábban idézett álláspontokhoz csatlakozom.

A. KÖVESI MAGDA

Eötteven seu via antiqua Romanorum

Hazánk honfoglalás előtti története régészeti módszerű kutatásában fontos, de szinte teljesen kiaknázatlan forráscsoportot jelentenek a középkori és újkori oklevelek, térképek és a sokféle iratanyag. Ez az iratanyag nemcsak a magyarországi humanizmusnak az antiquitásról alkotott képe vizsgálatához

¹ Igen nehéz és sok időt igénylő feladat volna minden képzőtanulmányt felsorolni. Ezt nagyjából megtettem „A permi nyelvek ősi képzői” című monográfiámban. Sőt megpróbáltam a régebbi képzőmonográfiákat (GYÖRKE, LEHTISALO) is kritikailag értékelni (l. i. m. 17–9).

ad segítséget, hanem információi Pannónia római történetének és topográfiájának kutatásában sem nélkülözhetők. E tekintetben GLASER LAJOS tette meg a kezdeményező lépést, amikor megkísérelte a római utak középkori elnevezéseit az oklevelekben fellelni és meghatározni (MNY. XXVII, 317—9). Következtetései vitát váltottak ki (PAIS DEZSŐ: MNY. XXVIII, 119—20; SZABÓ DÉNES: MNY. XXXIX, 298; PAIS: MNY. LXII, 69), amelyben elsősorban a nyelvészeti problémák jelentkeztek. A kérdés megvilágítása a régészet oldaláról még nem történt meg.

A dunántúli római útvonalak feltérképezésének és feldolgozásának előkészületei során kerültem szembe az *öttevénny-út* elnevezések kérdésével, de GLASER LAJOS másik következtetése, mely szerint az *öttevénny* szó a római utak jelzésére csak a Nyugat-Dunántúlon fordul elő, Pannónia római foglalástörténete tekintetében is figyelemre méltó volt. Amíg a római utaknak az *öttevénny* szóval történő jelölése és a szó értelmezése esetében úgy látom, hogy sikerült megnyugtató eredményre jutni, a szó kizárólag nyugat-dunántúli (és „szlavóniai”) előfordulásainak magyarázata még nem lezárható probléma. Jelen tanulmányom ezzel a két kérdéssel foglalkozik.

GLASER megállapításai szerint a római utakat a középkori okleveleinkben *öttevénny-út*, valamint *köves-út*, *kirdlyuta* néven említik. Az *öttevénny-út* valóban és kizárólag római utakra vonatkozik, míg a többi megnevezés nem. Egy bizonyos útfajtát — ebben a vitázók egyetértének — specifikus ismertetőjegyük következtében neveztek *öttevénny*-nek, míg a *via regia*, *lapidosa* lehetett ugyan római eredetű, de azt esetenként kell eldöntenünk. Ez utóbbi vonatkozik még a *katonák útja* és a *strata* elnevezésekre is.

Miután GLASER következtetéseit egyértelműen a nyelvészek sem fogadták el, a régészeti kutatásra pedig nem volt hatással, szükséges a kérdésekkel részletesebben foglalkozni. Az *öttevénny* megjelölés értelmezéséhez összegyűjtöttem a fellelhető adatokat.

B o r o s t y á n k ő - ú t :

1. *Etejin*, *Nagyetevény*, *Zetejin*. Kerkabarnabás (Zala megye földrajzi nevei 141/59).

2. *Öttevénny*. Kálócfa, dűlőnév (Zala megye földrajzi nevei 127/41).

3. 1265: „magna via, que vulgariter *Ehttewen* dicitur”; „via *Etteven*”. Zalalövőtől délre (HazOkm. VI. nr. 88.).

4. *Öttevénny ut*. Zalalövő észak felé nyíló József A. utcája. Régi nevén Városi út (Zala megye földrajzi nevei 33/11).

5. 1329: „pervenit ad viam magnam *Ettheuenuh* vocatam.” Körmentől délre (Dl.42068, idézi SZABÓ DÉNES: MNY. XXXIX, 294).

Öttevénnyes-ut. Nádasd határában. PESTHY FRIGYES római útnak tartotta (Mo. helynevei I, 242).

6. 1494: „terra arabilis *Etthewenfew*” (Vas megyei Lt. Korcsmáros-család iratai, HORVÁTH T. A. másolata; „Poss. Lwkafalwa alio nomine Baranchfalwa”). Gyöngyöshermán mellett.

7. 1259: „via autem *etteuin*”. Szombathelytől délre, Szöllös és Gyöngyöshermán között (Vasi Szemle XVIII. 93—8).

8. 1225: „ad antiquam viam, qua vulgo dicitur *utwengut*”. A borsmonostori Privilegium magnum-ban. Borsmonostor—Kloster Marienberg környékén. Az 1508. évi német fordításban *Ettwenguet* áll és nem Hochstrass (Urkundenbuch des Burgenlandes I, nr. 143 = SoprVmOkl. I, 13 = ÁÚO. VI, 270).

9. 1237: „antiquam viam que dicitur *eetheven*”. (Kloster-Marienbergtől

északra, Peresznye környékén (Urkundenbuch des Burgenlandes I, nr. 237 = CD. IV/1, 75). — 1232: „via *etteue*” (OklSz.: *etteuen*; Urkundenbuch des Burgenlandes I, nr. 192 = ÁÚO. VI, 325). Minden jel arra mutat, hogy az Urkburg. és a Rába említése ellenére sem Győr megyei birtokról, hanem az 1237-es okmány területével szomszédos vidékről (*Enud*) van szó. *Enud* = Enyed, puszta Peresznye vidékén. Említik még a „villani de *Musey*”-t (Muzsaj Sopron m.); „villa *Gelca*”-t (Gyalóka Sopron m.). A „villa *Ylobur*”-t azonosítani nem tudom. *Cusfolud* alighanem a Sopron megyei Ligvánd („*Nyguan* alio nomine *Kysfalu*”: CSÁNKI III, 617). A Rába pedig a Répce.

S a v a r i a — A r r a b o n a - i ú t:

10. *Etevin-ut* (Vas megye földrajzi nevei, Vép, 114. szám¹).

11. 1321: „via *wetewyn* que vadit versus Sabariam”. Szombathely és Vép között (HazOkm. IV, nr. 100., 1328-as átirat).

12. 1364. XII. 16.: „ad quondam publicam stratam vulgo *vtteuen* vocatam”. Porpác és Vát környékén (Dl. 41607).

13. 1329: „circa *vthevin* . . . , ad magnam viam regni que *vtteuim* vocatur”. Vát, Porpác vidékén (AnjO. V, 592 = HazOkm. II, nr. 47.).

14. „*Ötevényi Ut*, a mely a régi Rómaiak által készített”. A XIX. század első harmadából származó térképen (Kéziratoss térkép a szombathelyi Állami Levéltárban, T. 35.), Csénye. — *Ötevény dűlő*, Csényétől északra, II. katonai felmérés 1854. *Ötevényi dűlő* (Vas megye földrajzi nevei, Csénye 38): „. . . az ördögök építettek *Ötevénytü* Szombathelyig egy utat”.

15. 1697: *Eötevéen uttya* (Kazó István Can. vis. 556, Szombathely püspöki lt.): Sár községtől északra (ma Sárvár nyugati része).

16. 1697: „via regia vulgo *Eöttevéen uttya*” (Kazó I. CV. 565); Sárvártól északra. — 1754: „*Ötevény uttya* Sártól északra” (Batthiany CV. I, 80, 82, 83, 90, 100. Szombathely, Püspöki lt.). — *Ötevény-ut*. Sárvárnál (PESTRY, Vas vm. I. Sárvár 28): római út, de a szó eredete nem ismert. — „*Ötevény utnak* nevezik a Győr felé ágazó római utat” (SZEIBERT J., Sárvár monográfiája. Szombathely, 1926. 11.).

17. „*Ötevénynek* hívják az Ostfiasszonyfán, Csöngén, Kenyerin és Pápócon át vezető római utat” (RÓMER FLÓRIS, Árpás és a mórchidai szent Jakabról címzett prépostság története: Győri Történeti és Régészeti Füzetek 2. sz. (1863) 369).

18. 1754: „unum pratum Dominale ad *Ötevény* situatum”. Kemenesszentpéternél (Batthiany CV. III, 812). — 1840 körül: „*Eöttevéen* seu antiqua via Romanorum”. Kemenesszentpéternél (Kéziratoss térkép a Szombathelyi Állami Levéltárban, T. 6. és 463).

L i m e s - ú t:

19. 1210: „via que dicitur parata, que vulgo vocatur *etteuen*”. Kimle, Mosonmagyaróvártól keletre (Urkundenbuch des Burgenlandes I, nr. 89. = ÁÚO. VI, 342).

20. *Ötevény*. Falu Győrtől nyugatra.

D r á v a — S z á v a k ö z é n:

21. 1254: „ad magnam viam *Itteuen*, que ducit ad Worosd” (ТКАЛЮЦ I, nr. 90. = ÁÚO. XI, nr. 283.). A Varaždin és Ludbreg között húzódó római útra vonatkozik.

22. 1371. VI. 1.: „ad vnam magnam viam fundatam *Vttonyn* vocatam,

¹ Kéziratoss anyag. Az adatokat BÁRDOSI JÁNOSNAK köszönöm.

per quam de Warasd predicta transiretur in Ludbreggh" (SMIČIKLAS XIV, nr. 263). Valószínű, hogy ezt az utat nevezik 1201/1217: *levata*-nak (ÁÚO. I, 234).

23. 1413: „Ad viam magnam que *nazyb vocatur*”. Varaždin környékén (Dl. 34056).

24. 1266: „ad magnam viam que vulgo *Ettewen* dicitur” (TKALČIĆ II, 131). Zágráb területén (PESTHY, Mo. helynevei 242).

25. 1244: „per antiquum cumulum terre, qui *ettewen* dicitur” (ÁÚO. VII, 156, 103. szám): a határjárásban *Glogoncha* és *Craygina* vizek szerepelnek.

26. 1209: „ad viam antiquam cementario opere supereffusam; . . . ad dictam muratam viam . . .”. Gorra megye (TKALČIĆ I, 22 = ÁÚO. XI 98).

A következő adatokat nem tudtam azonosítani:

27. 1344: „cadit in viam *vetuen* ubi sunt tres mete” (Múz. lt.: OklSz.). Valószínűleg a Savaria—Bassiana környéki út Vép—Porpác közötti szakaszára vonatkozik.

28. 1373: „prope viam *Wethewen* dictam” (Körmendi lt.; OklSz.). Feltehetőleg a Borostyánkő-út Körmend környéki szakaszára vonatkozik.

Nem kétséges, hogy a későbbiekben újabb említések is fel fognak bukanni a feledés homályából. Azonban a felsorolt különböző területekre vonatkozó, nagyszámú és azonosan értékelhető adat lehetővé teszi a következtetés levonását: az *öttevény utak* minden esetben római útvonalra vonatkoznak, amelyeket ma pontosan lehet azonosítani. Az adatok egy része az úgynevezett Borostyánkő-utat említi, amely Aquileiaból kiindulva Emonán (Ljubljana), Poetovion (Ptuj), Sallan (Zalalövő), Savarián (Szombathely) és Scarbantian (Sopron) keresztül Carnuntumnál (Deutsch-Altenburg) érte el a Dunát (1—9. számok). Sokszor említik a Savaria—Bassiana (Sárvár vidéke)—Mursella (Mórichida)—Arrabona (Győr) útvonalat, de a Carnuntum—Arrabona között húzódó limes-útra is vonatkozik adat. A Dráva—Száva közötti említések több római útszakaszra utalnak, de erre a területre vonatkozó későbbi iratanyagot nem volt módomban tanulmányozni. Ezek az adatok a Dráva és a Száva melletti — a legkorábbi — útvonalakat említik.

A legtöbb adattal rendelkező Savaria—Bassiana közötti 26 km-es nyílegyenes római útvonalat terepbejárás során végigjártam és feltérképeztem. A Borostyánkő-út feldolgozása is előrehaladott állapotban van: a körzetben említett *öttevény* megjelöléseket azonosítani lehetett.

Az *öttevény* megnevezések és a római utak kapcsolatát kétségtelenné teszik azok az újkori, XVIII—XIX. századi kéziratos térképek is, amelyek készítői a térképen feltüntetett római utakat „*Ötevényi Ut*, a mely a régi Rómaiak által készített” és hasonló feliratokkal látták el, és amely vonalakat a helyszínen valóban a római utakkal lehetett azonosítani. A római utak feltérképezésének előmunkálatai alkalmával éppen az *öttevény*-említések alapján jelöltem ki a terepbejárás alkalmával bejárható útvonalat.

Az azonosítást az *öttevény* mindeddig nem megnyugtatóan magyarázott jelentése is támogatja.

A szó értelmezése előtt szükséges röviden ismertetni GLASER LAJOS, PAIS DEZSŐ és SZABÓ DÉNES véleményét. GLASER az OklSz. és a NySz. ellenében állítja, hogy az út nem azért kapta az *öttevény* nevet, mert feltöltött területen, töltesen futott. Az OklSz.-ban az *öttevény* l. jelentése: 'agger; Damm; töltés'. Ez az értelmezés az 1244-es oklevélben foglaltakon alapszik: „Per antiquum cumulum terre, qui *Ettewen* dicitur”. Ez esetben azonban téves általánosítás történt. Úgy látom, GLASERnek valóban igaza volt, amikor meg-

állapította: „... ámbár igaz, hogy ezek az utak egyszersmind töltések is voltak, de az is bizonyos, hogy az *öttevény* nevet nem innen nyerték. Az öntés és a feltöltés két annyira különböző művelet, hogy azok kifejezésére még egy kevésbé fejlett nyelv is alig használhatja ugyanazt a szót.” (MNy. XXVII, 318.) Majd megállapítja, hogy az 1209: „ad viam antiquam cementario opere supereffusam” és az „ad dictam muratam viam” alapján az öttevény-utak kockakövel voltak burkolva, az oklevelek köves útjai pedig zúzott kövel borított műutat jelentenek. — PAIS DEZSÓ reflexiójában (MNy. XXVIII, 119) amellet foglalt állást, hogy a szó a római vagy nem római utak *töltésével* kapcsolatos. Ezért *Hochstrass* a Győr megyei Öttevény falu német neve. — SZABÓ DÉNES az *öttevény* szóval részletesen foglalkozott (MNy. XXXIX, 289). GLASER LAJossal szemben PAIS véleményéhez csatlakozott: az *öttevény*-nek nevezett utak töltésen futottak, általában mocsaras, vizenyős területen. Az *öttevény* jelentése tehát: 'agger; Damm; töltés'. A Temes megyei *Utvín* ~ *Ötvény* község nevére hivatkozva nem fogadta el, hogy „Nyugatmagyarországon egy bizonyos római útfajta neve általában *öttevény* volt”. A továbbiakban a Győr megyei *Öttevény*-ben még élő szó jelentését hozza: az *öntés*, vagy régiesen *öttevény* „a folyó kiöntése után a földön visszamaradó iszap, kavics, homok”. Majd megállapítja, hogy az öntés és a feltöltés művelete GLASERREL szemben a szókincsben „egymással kapcsolatba hozható, sőt összetartozik”, amit szláv nyelvi példákkal is bemutat. — Végül PAIS DEZSÓ a Zala megye földrajzi névanyagában található *öttevény*-előfordulásokat vizsgálva újból foglalkozott a szóval. Megállapította, hogy a szó az *önt* ige származéka. Jelentése: 'töltés, halom, földhányás'. Az *öttevény* névvel Zalában a római utakat jelölték. A megnevezés egyrészt az utak töltése, másrészt a habarcsos, öntött ragasztású kövecses burkolat miatt történt. (MNy. LX, 71.)

Az idézett vélemények mindegyike tartalmaz részigazságot, de a biztos megoldásra a régészet segítségével lehet jutni. Láttuk, hogy az *öttevény* megnevezések kivétel nélkül római utakat jeleznek. Eleve kétséges azonban az a megállapítás, hogy az elnevezést az út *töltésével* váltotta ki. Az épített utak esetenként valóban kisebb-nagyobb töltésen futnak, így a római utak is. Igen ám, de akkor az *öttevény* elnevezés — amennyiben valóban 'agger; Damm' jelentése volt — miért nem fordul elő a számtalan más dunántúli vagy alföldi sánc, töltés esetében? Az alföldi vagy a dunántúli Csörszárók és más, néhol máig is tekintélyes, több méteres magasságú töltés (pl. a vasvári sánc) tetején azonban nem futott út. Ezért az *öttevény* legfeljebb csak a 'töltésen futó út'-at jelenthetné. De az *öttevény* elnevezés a többi dunántúli, töltésen futó római út esetében is hiányzik. A dunántúli limes-út több szakaszának töltése ma is kiemelkedik a felszínből. Miért nem nevezik *öttevény*-nek a töltésen futó, bármilyen korú utat az Árpád-korban és később?

Az *agger*-nek a magyarban különben is megvan a saját neve: az *öttevény*-nyel azonos képzésű, és a *tölt* ige származéka: a lineárisan feltöltött, felhalmozott jelentésű *töltévény*, *töltés*: 1435: *Thelthewen*; 1478: „fossatum vulgo *Thelthewent*” (OklSz.); 1754: „Az alsó Pátyi *Töltés*en belül”; „A Peczei *Töltés* előtt” (Batthiany CV. I, 152, 242; Szombathely, Pöspöki lt.), vagy a töltésnek a speciális funkcióval kapcsolatos másik neve: 1389: „agger vulgo *Gath*” (malommal kapcsolatban: Gósfá Vas m.: Dl. 7478, Zsigm. Okl. I, 905.). Móricshida — Kisárpás környékén (és Győr-Sopron megye területén) a víz ellen emelt gátnak *eszteró* volt a neve. Ezzel a gáttal párhuzamosan fut a római út kavicscsíkja, amit a környéken *öttevény*-nek neveztek (RÓMER FLÓRIS, Győri Tört.

Rég. Füz. 2. sz. [1863.] 369). Az egymás mellett levő két, felszínen megfigyelhető jelenséget különbözőképpen nevezték, holott a *töltés*-jelleg éppen az *esztero*-nak nevezett gátnál, és nem az *öttevény-út*-nál volt domináns (a töltés, gát funkciójához vö.: TAGÁNYI: MNy. IX, 254; STESSEL JÓZSEF: Száz. LX, 242).

Az elmondottakból következik, hogy az *öttevény*-utak, habár néhol valóban töltésen futnak, nevüket nem emiatt kapták. A következtetést a római utak helyszínelése igazolja. A Savaria—Bassiana útvonal máig *öttevény-út*-nak nevezett Szombathely és Vép közti szakasza, az utóbbi falutól nyugatra, a szántóföldön fut. Az út maximális kiemelkedése 15—20 cm: egyáltalában nem olyan jellemző, ami sajátos elnevezést válthatott ki. Ha azt gondolnánk, hogy ezen a területen az út magas feltöltését elszántották, akkor hivatkozom a római út Vép—Porpác közti, oklevelekben szintén *öttevény*-nek nevezett szakaszára, amely soha nem volt szántó. A római útnak ez a szakasza a középkorban is útként funkcionált. A vonal jelenleg erdőalji útként fut, de 100—200 év óta a széles felszíne már nincsen használatban. Kiemelkedése itt sem több 20 cm-nél.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az *öttevény*-utaknak nem a kiemelkedő töltés volt az a specifikus ismertetőjegyük, amelyről az elnevezés történt. Ezek után vissza kell térnünk GLASER nézetére, amely szerint az illető utak az úttest kiképzése miatt kapták az *öttevény* nevet. Szemben a középkoriakkal, a rómaiak főforgalmú útjaikat megépítették. Ezért nevezhetik a középkorban *murata*, *parata*, *levata*, *fundata*-nak és az épített út felszínét egy esetben a Dráva—Száva közén *cementario opere supereffusam*-nak mondhatják (26. szám), mert a technika még megfigyelhető volt. Azért nem nevezték sem *nazyp*-nak (23. sz.), sem *öttevény*-nek, mert az így elnevezett utak eredeti burkolata már részben elpusztult: a technika nem volt megfigyelhető.

Az idézett 1209-es oklevél ugyanis pontosan azt az útfelszínt létrehozó technikát írja le, amelynek nyomát a Savaria—Bassiana úton több esetben is sikerült megtalálnom. Természetesen nem a kemény, összeálló felszín maradt meg, hanem az utat jelző széles és sűrű kavicscsíkban fellelhető nagyobb köveken a vastagabb-vékonyabb *habarccszerű* massza utalt a fent leírt technikára. A rómaiak ezeknek az utaknak a felső, kavicsrétegét tehát *habarccsal* vagy a szokásnak megfelelően oltatlan mésszel kötötték meg; így a kavics szilárd és összeálló burkolatot alkotott. Ezt a készítési technikát 1976-ban a ságvári (Somogy m.) IV. századi erőd területén végzett ásatás során is meg tudtam figyelni. Azonban nem az erődből kifutó országutak, hanem egy belső „utca” burkolata készült ilyen módon. A mintegy 20—30 cm vastag kavicsos sóderréteg kemény összeálló útfelszín képezett. Amikor azonban az országutak karbantartása megszűnt, az eredetileg összeálló kemény massza a további használat következtében egyre jobban szétesett, a kötőanyag elpusztult, és a burkolat maradandó alkotórésze, a kavics jelzi ma 8—10 méter széles vonalban az egykori utat.

Az *öttevény*-utak tehát nem kockakővel burkolt utak voltak, mint GLASER LAJOS hitte. Ilyen burkolatnak nem találjuk nyomát Pannóniában.

Hátra van még az *öttevény* szó értelmezése. A terepjárások során megállapítható volt: ezeknek az utaknak a vonalát a széles, sűrű kavicscsík a növényzet nélküli szántóföldön kitűnően jelzi. Különösen eső után tűnik szemünkbe a fekete földtől fehérségével jól elválló kavicscsík, amely távolról, sőt légi-felvételeken is jól látszik.

SZABÓ DÉNES néprnyelvi adatok alapján megállapította az *öttevény* ~ *önt-*

vény szónak 'a folyó által partra öntött hordalék, kavics vagy az ezekből alkotott sziget' jelentését. Értelmezésének (valamint a Sziget- és a Csallóköz német *Gross- und Kleine Schütt*-magyarázatának) helyességét egy Sárvár melletti adat is tanúsítja. A jelentős homok- és kavics-hordalékot szállító Rába egy Sárvár melletti szigetének az 1880-as években készített térképén (Szombathely, Állami Levéltár T. II, 227.) „*Öntés (Raabinsel)*” felirat olvasható. Számos más, a Rába folyását ábrázoló kéziratos térképen a kanyarokban szemléletesen jelölik a kavicsos hordalék lerakását.

Az ilyen technikával épült római utak vonalának sűrű kavicscsíkja olyan, mint a víz által lerakott kavicsos hordalék. Ezért nevezték *öttevénny*-nek. A Varasd környékén említett római út szlovén *nazyp* megnevezése valóban az *öttevénny*-nek felel meg. A szlovénben a *nasipatni cesto* 'die Strasse beschotterung' jelentésű (SZABÓ DÉNES: MNy. XXXIX, 298). Ezeknek az utaknak az esetében valóban a kavicscsík az a feltűnő attribútum, amely speciális elnevezést válthatott ki.

Mindezek alapján nincsen bizonyíték arra, hogy a magyarban az *öttevénny* szónak 'agger; Damm' jelentése is lett volna. A SZABÓ által említett idegen nyelvi megfelelésekről: a *násap*~*násip*, *nasip*, *násyp*~*násép*, *hacunb* stb. szavaknak ugyan 'agger; Damm' jelentése is van, de csak azért, mert a víz öntvénye esetenként mint földhányás gátszerűen felmagasodik.

Befejezésül szólni kell még az *öttevénny* elnevezés szóföldrajzáról. Mint GLASER megállapította, és véleményét csak megerősíteni lehetett, a római utakra vonatkozó *öttevénny* megnevezés kizárólag a Nyugat-Dunántúlon fordul elő, valamint Szlovéniában. A Temes megyei *Utvín*—*Ötvény* e tekintetben szerepet nem játszik (vö. SZABÓ: MNy. XXXIX, 305). GLASER a különbség okát a római utak építési technikájában vélte megtalálni, illetőleg abban a tényben, hogy Kelet-Dunántúl később került római uralom alá, mint a Dunántúl nyugati fele. GLASERnek a technika konkretizálásában nincsen ugyan igaza, de a kérdés felvetése jogos. A sok nyugat-dunántúli említéssel szemben a szó a Kelet-Dunántúlon nem fordul elő. Míg a Zala megyei földrajzi névgyűjtésben több *öttevénny*-említést találunk, a szomszédos Somogy és Baranya megyékben már egyet sem.¹ Ez a tény pedig magyarázatra szorul. A probléma felvetését az is indokolja, hogy a római hódítás történetében GLASER ugyan nem az akkor hivatalosan vallott felfogást képviselte, hanem egy korábbi, de a kérdés felvetésében igaza volt. Az utóbbi években bebizonyosodott, hogy Nyugat-Dunántúlt a birodalom valóban mintegy 60 évvel korábban szállta meg, mint a Kelet-Dunántúlt (i. e. 12—9 és i. u. 50 körül). (Vö. E. TÓTH—G. VÉKONY: Acta Arch. Hung. XXII, 133 kk; TÓTH: Arch. Ért. CIII.). A katonai megszállás együtt járt a katonailag nagyfontosságú útépítéssel. Úgy tűnhetne, hogy az utak elnevezésében mutatkozó különbség valóban a megszállás két lépésőjével van kapcsolatban.

A megoldást bonyolítja: ha az *öttevénny* valóban a folyók által kiöntött kavicsról kapta nevét, akkor az elnevezés miért csak a Nyugat-Dunántúl római útjai (ott sem mindegyik) esetében található meg? Miért nem nevezik vagy nevezték így el az *öttevénny*-utak kavicscsíkjához hasonlóan más kavicsos területeket is? Ezek neve *küecses*, *kavicsos*, *fövényes*. Ennek oka valószínűleg az, hogy az Árpád-kori *öttevénny* szó egyre inkább az *öntés*-nek adta át helyét, másrészt az *öttevénny* legkorábban kizárólag a középkori oklevelek határjárásai-

¹ A Baranya megyei adatokért REUTER CAMILLÓNAK mondok köszönetet.

ban fordul elő. Márpedig ebben az esetben határként a római utak (amelyek még esetenként útként funkcionáltak) széles kavicscsíkját tüntethették fel, amely általában amúgy is mezsgye volt. A kavicsos mezők, szántók, a folyók által lerakott hordalék a határjárások szempontjából közömbös volt, ezért nem említik azokat. Később, amikor változatosabb forrásanyag áll rendelkezésünkre, a szó helyét már az *öntés* foglalta el, a földrajzi tulajdonnévvé vált *öttevény*-ek azonban megmaradtak. A Temes megyei *Utvín* arra utal, hogy a szónak a folyó hordalékának lerakásával, öntésével való összekapcsolása igaz, és az elnevezés egyben a szó fejlődését is tanúsítja.

Mindezek után is kérdéses: a kelet-dunántúli római utakat miért nem nevezték *öttevény*-nek? Figyelemre méltó megoldást javasolt PATAY PÁL kollégám. A nyugat-dunántúli utak sűrű és vastag kavicsozását a területen nagy tömegben előforduló kavicssal lehetne magyarázni. Kelet-Dunántúlon csak egyes helyeken található kisebb kavicsstakaró. Véleményét megerősíti a helyszíni megfigyelés. Ugyan Kelet-Dunántúlon csak egyes területeken ismernek római utakat, de ezeken valóban nincsen kavicsozás, ezért kutatásuk is nehézségekbe ütközik. Azonban különös az, hogy a rómaiaknak nagy szervezettséggel folyó építési munkáikban a kavics hiány problémát jelentett volna. E kérdésre talán csak a kelet-dunántúli római utak feldolgozása után fogok tudni választ adni. Az *öttevény*-említések és a kavicsos utak előfordulási területe egybeesik a római hódítás első lépcsőjének területével. Ez mégiscsak arra utal, hogy a probléma megoldását a foglalás történetében kell keresni. Azonban a felvetett probléma megoldásánál az esetleges magyar nyelvjárási sajátosságokra is figyelemmel kell lenni.

TÓTH ENDRE

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Vitéz János latinsága — magyar szempontból

BORONKAI IVÁN „Humanista prózairodalmunk kezdetei (Vitéz János életműve)” című kandidátusi értekezésének már munkahelyi vitáján felvetődött a humanista latin-ság mögött rejlő anyanyelvi szubsztrátum kérdése. A kandidátusi vitán a jelölt a megismételt kérdés megoldását a magyar nyelvészek és szlavisták közreműködésétől remélte. E sorok írója sem ez, sem az, viszont lektorként alkalma nyílt Vitéz János életművének áttanulmányozására. (BORONKAI IVÁN gondozásában, az örvendetes módon feltámadt „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum” sorozatban fog megjelenni.) Vitéz latin írásainak — leveleinek és szónoklatainak — tüzetes vizsgálata során olyan sajátosságokra figyeltünk fel, amelyeknek közlése az illetékes szakkutatókat esetleg nyomra vezetheti.

Tévedés ne essék: nincs szándékunkban Vitézt történetietlen módon „kisajátítani”, vagyis születése helyének, életkörülményeinek stb. tényeit kiforgatni. Mindenki tudja, hogy Johannes de Zredna Belovár-Körös megyében, horvát köznemesi családból született, iskoláit Zágribban végezte, majd a bécsi egyetemen is tanult. De azt is tudjuk, hogy még Zsigmond halála előtt (1436-ban) a budai kancelláriára került, és reneszánsz közeleti pályája ettől kezdve a XV. századi magyar államiság keretei közt ívelt folyvást magasabbra: váradi püspök, kancellár, majd esztergomi érsek lett, amíg csak Mátyás ellen nem fordult, és 1472-ben gyászos végre nem jutott. Ami ezek után „nemzeti” hovatarozását illeti, reá is teljes mértékben áll az, amit unokaöccsével, Janus Pannoniusszal kapcsolatban GERÉZDI RABÁN cáfolhatatlanul kifejtett (ItK. LXIV, 277 kk.).

Azt sem kell elismételniünk, hogy humanista irodalmunk kezdeményezője kitűnően ismerte a latin klasszikusokat. Enemű ismereteinek terjedelmét és mélységét, a nagy elődök felhasználásának módját BORONKAI mintaszerűen tárgyalta említett értekezésében. Nyelvi-stilisztikai megfigyeléseit sem vitatjuk, célunk mindössze a BORONKAI-féle anyag némi kiegészítése — éppen az anyanyelvi szubsztrátum szempontjából.

Előbb azonban a gyakori olaszosságokat említjük. Írásaiban lépten-nyomon találkozunk olyan olaszból formált szavakkal, mint pl. *avisare, avisamentum; informare, informatio; passagium* 'passaggio; Durchmarsch'; *pecuniarum cambia* (Or. 11,471: pénzváltóhelyek); *facie ad faciem* (Or. 2,86: 'négyszemközt; faccia a faccia'); *cassare iudicium* (Ep. 74,816; már a késői latinban is használatos az ítéletek megsemmisítésére, pl. Cod. Iust. I/2,16); *levavi tota castra* (Ep. 34,279, a jajcai győzelemről szóló beszámolóban; vö. ol. *levare* 'Zelt abbrechen, Lager aufheben'; vö. még: m. *felszedi a sátorfáját*, klaszszikus latin *castra movere*); stb. Tisztára olasz a 'nagyon' határozószó latinositása *multum*-mal, pl. Ep. 50,519: *multum placuisset*; ugyanígy Vitéz bizalmasa, leveleinek összegyűjtője és magyarázója, Ivanich Pál is, pl. Ep. 70,757 (iura ac ritum . . .): „Finis concordat cum exordio, et hoc est multum regulare” (= *molto regolare*).

Ugyanez az Ivanich, akinek fésületlen latinságát nem is hasonlíthatjuk Vitézéhez, az említett magyarázó jegyzetekben válogatott hungarizmusokat halmoz rakásra, mint pl. a 25. levél elején, Európa határait magyarázván: „Europa . . . incepti ab illo mari stricto, quod est circa Kallipolin . . .”, azaz földrészünk a Gallipoli melletti *tenger szoros* tól Nyugatra terül el. A Dardanellák (Hellespontus) — akárcsak a Messinai vagy a Gibraltári szoros — latinul *fretum*; a használt — latinul elképzelhetetlen! — jelzős szerkezet minden valószínűség szerint a magyar *tengerszoros* calque-ja.

Lehetne éppenséggel a német *Meerenge*-é is, de Ivanich glosszáiban csak az olasz ismeretének nyomait találtuk, így az említettekén kívül Ep. 47,498 (a *clava* — *clavis*-szójátékhoz): „*clava* . . . baculus habens massam ferri in fine [vasbunkó] . . . vulgari-ter dicitur *maza*”. Olaszul *mazza* a. m. 'bot, pálcá'. Egy másik helyen (Ep. 60,612) Vitéz *familiare responsum*-át ugyancsak félig olaszul magyarázza: „id est mite vel *non rancorosum*” (vö. ol. *rancore* 'harag, neheztelés').

Amikor Vitéz megköszöni egy olasz főpaprak, hogy kezességet vállalt egy magyar ifjú adósságáért (Ep. 77,831: „peregrinis . . . fidem absque stipulatione habet praestaque”), Ivanich megint csak magyarul magyarázkodik: „idem iuvenis *debitor erat Guarino*, praeceptoris suo, certa summa pecuniae” — vagyis *s z ó s z e r i n t* „adósa volt Guarinónak bizonyos pénzösszeggel” (latinul: *debebat summam*).

Ezek csak odavetett magyarázatok, így nem csodálkozhatunk a pongyolaságon. De a levélgyűjtemény záródarabjában (Paulus Paulo) Pálunk szemmel láthatólag nagyon ki akart tenni magáért, mégis magyarul írt. Például a „valakit valaminek *tart*” kifejezést (latinul *habere, ducere* stb.) a *tenere* igével szerkesztette: „*cuus* [sc. laboris, a levelek fáradságos összekereséséről van szó] me *comptem* adhuc, quam expertem *teneri* malebam”. De magyar a folytatás is: mivel nem akad több Vitéz-levél a ládafiában, „*claudere* volumen statui *cum (!) hac* mea postrema epistola” (ezzel zárom).

Aki Vitéz leveleit figyelmesen olvassa, hamarosan rájön, hogy latinságuk egyenetlen: ha megadja a módját, szinte cicerói, de ha nem, akkor bizony sántikál. Megtanulta például, hogy a latin nem *valaki ben* (*in aliquo*), hanem *alicui* vagy (*de*) *aliquo* bízik. Úgy is írja, ha figyel, mint pl. 53,556: „*de hoc viro* fiduciam omnes suscepimus”, vagy 64,672: „*de vestrae paternitatis patrocínio* confisi”; de ha nem latinul gondolkodik, nem is latinul ír, pl. 57,574: „*confidimus in vobis*”, vagy 79,878: „*confidentes in huius intercessionis iustitia*”.

A praepositiók használata minden nyelvben árukodik. A gondosan fogalmazott

beszédben Vitéz gonddal választja meg a kellő praepositíót (2,110: „ad obsequia obligati”), de ugyanez a kifejezés egy diplomáciai levelében (Ep. var. 4,50) nyelvileg már vitatható: „in id obligatum”, — a magyar gondolkozásnak megfelelően: *valami r e kötelez*. Ezt találjuk akárhány más helyen is: Ep. 45,486 „in id cogitare” (*valami r e gondol*; latinul acc.-szal vagy de praep.-val; „in vagy adversus aliquem cogitare” m á s t jelent); 77,836: „in id certe eniti in animo est” (*valami r e törekszik*); 78,852: „de hominibus iudicare” (*valaki r ő l íté*; latinul acc.-szal); ugyanígy 78,862: „de amica vestra cooperatione non obliviscar” (mi *megfelekedezünk valami r ő l*, a latin elfelejt vala m i t, infinitívusszal vagy gen. memoriae-val).

Sorolhatnánk még jó néhány tükörfordítást, mint pl. 69,728: „uti et in vero est” („amint ez *valóban* van is”), ugyanígy 78,868: „quod in vero fuit”; 37,406: „in eum finem”, Or. 11,431: „in illum finem” a. m. *a végre*; Ep. 49,514: „bonum esset [‘jó volna’, ut . . .] stb., de a legízesebbet a végére hagytuk. A különben rendkívül választékosan megírt VII. beszédben (7,357–8) találtuk a horatiusi reminiscenciával („bellum periculosum et aleae plenum”), szójátékkal („afferens minas, auferens animas”) stb. minél hatásosabbnak szándékölt török-ábrázolás merőben magyarul gondolt zárómondatát: „(hostis) non metuit, ne non vincat cum sanguine”, vagyis az ellenség ’nem fél, hogy nem *győzi vérrel*’.

Ezek után valóban csak az illetékesek tudnák megmondani, hogy mit gondoljunk Vitéz latinágának egy további sajátosságáról: arról tudniillik, hogy a latin *possum* ’-hat, -het, tud, képes’ helyett egészen szokatlan kifejezéseket használ, mégpedig nem a stílus változatossága kedvéért, hanem időnként görcsösen egyhez ragaszkodva. Nem egészen szokatlan, helyenként még indokolható is a meglehetősen gyakori *valeo*, mint pl. Ep. 58,577: „quod scribere non valeo” ’amit nem írhatok meg’; az Epist. variae anyagából pl. 1,7: „tractatus obsistunt, quominus nostro desiderio satisfieri valeat” ’óhajunknak elég tétethessék’; 1,9: „ut cumulatus esse valeat” ’hogy nagyobb mérvű lehessen’; 3,24: „quo pacem reducere valeamus” ’hogy újból békét teremthessünk’; 25,200: „ut valeamus agere contra Turcos” ’hogy szembezállhassunk’; 33,261: „valebit permanere” ’megmaradhat’; stb.

Csak a magyar *tudok*, *nem tudok* állhat a következő kifejezések mögött: 77,832: „constat, ut (!) non novit (!) de omnibus nisi virtuose praesumere”; 78,852: „ubi aptius norunt de hominibus iudicare”; vagy a *scire* igével: Or. 10,421: „nos equidem culpam ad nullam partem retorquere nunc scimus” ’a vétkességet egyik félre sem háríthatjuk’; 11,489: „cui [sc. apostolico pastori] ut par est affligendis consulere, ita et aequum afflic-tis (?) *scire misereri*” ’méltó, hogy a sújtottakon könyörölni tudjon’; stb.

Legkülönösebb azonban a *possum* (< *potis sum*) helyett a *potens sum* ’képes vagyok’ feltűnően gyakori használata a szónoklatokban, mint pl. 2,94: „habes rationes plurimas, quae te in (!) id attrahere potentes erunt”; 3,121: „causa, quae sola partem sibi haerentem opprimere potens est”; 5,162: „sermonis vicissitudo satis superque detegere potens fuit”; 7,348: „qui potentes sunt exempla mandare”; 8,369: „suspicio, quae dilationes incommodas obicere potens esset”; 10,415: „opera tua, quae potentia sunt testimonium perhibere”; stb.

És végül a szakmabeliek figyelmébe ajánljuk az I. beszéd egyik mondatát (1,71): „adventus tuus, serenissime princeps [— mondja a szónokló Vitéz a gyermek V. Lászlónak 1452-ben —] non faciet nos fideles, sed inveniet”. Maga ez a hatásosra esztergályozott mondat az enkómion-műfaj évezredes sablonjaival teletűzdelt üdvözlő beszédben nem volna különösebben érdekes. Érdekes az a tacitusi párhuzam teszi, amellyel egyelőre nem tudunk mit kezdeni: tudniillik Agricola dicsőítésében (7,3) azt olvassuk, hogy az író hőssé magasztosított apósa már pályája kezdetén *maluit videri invenisse bonos, quam fecisse*. Feltevésünk szerint Tacitusnál is egy eddig nem azonosított enkó-

mion-sablonnal lehet dolgunk, mert Vitéz ebben az időben (1467 előtt; I. Ant.Tan. VIII, 195 kk.) Tacitust, de kiváltképpen az Agricola-életrajzot alig ismerhette. Annak a hersfeldi kódexnek a közfelfogás szerinti megkaparintója (Enoch d'Ascoli), amelyben Tacitus „kis írásai” ránk hagyományozódtak, 1455-ben tért vissza németországi portyázásáról; a kéziratról szóló első híradás (Decembrio) ebből az évből való; Enoch az Agricola lapjait 1456 eleje és 1457 vége közt választotta külön a kódextól, hogy így jobb áron értékesíthesse a becses zsákmányt (I. R. M. OGILVIE—I. RICHMOND, *The manuscripts of the Agricola*. Oxford, 1967. 80 kk.). Vitéz minderről nem tudhatott,¹ akkor pedig marad az előbb megkockáztatott feltevés, és marad az a klasszikus-filológusokra váró feladat, hogy a tacitusi fordulat mintáját az antik szónoki előírásokban megkeressék és azonosítsák.

De azért a magyar nyelvészekre és szlavistákra is vár valami: annak ellenőrzése, hogy Vitéz János latinságának anyanyelvi szubsztrátumával kapcsolatos megfigyeléseink mennyiben állják meg a helyüket.

BORZSÁK ISTVÁN

XVIII. század végi drámáink személynevei

A cím magyarázatául annyit el kell mondanunk: a személynevekkel kezajuk nyelvtörténetünk járatlan tartományának, a magyar színpadi nyelv fejlődésének feltérképezését a XVIII. század végén, mert a színpadi névadás gyakorlatát az 1780 és az 1800 közötti két évtized alakította ki, s ezt a vándorszínészet térben és időben messzire örökítette. (A kutatási terület fontosságára — egyebek között — I. KOVALOVSKY MIKLÓS „Az irodalmi névadás” című tanulmányát. Bp., 1934. 54 és TOMPA JÓZSEF művét: „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv.” Bp., 1972. 18.) A személynevek vizsgálatára indít a forrásanyag összetétele is, jelenlegi ismereteink szerint 1800 előttről kb. 200 magyar színlapot ismerünk — szemben a kb. 60 nyomtatott drámaszöveggel és a mindössze 5 sűgőkönyvvel. (A korszak magyarországi — pest-budai és debreceni — s erdélyi színlapjait az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára és a Ráday Levéltár őrzi.)

KOVALOVSKY idézett munkájában az irodalmi névadás különböző típusait különítette el. Megállapításai általában érvényesek a színjátszásra is — néhány megszorítással. A színlap (és a rajta szereplő nevek) kézbesítése vagy kiragasztása megelőzi az előadást, figyelmet felkeltő szerepe és elsődleges jellemzési feladata is van, fordított arányban a közönség műveltségi szintjével. Ezért a pusztá foglalkozásnévvel történő bemutatás a színlapon vagy a sűgőkönyvben névadásra változik: *Doktor* > *Szegedi, orvos*, *Doktor* > *Jófalvi, orvos*. (Schröder—Kelemen „A zászlótartó” című vígjátékában és Brühl—Lakos „A gyermeki szeretet nagy lelkeket formál” című érzékenyjátékának sűgőkönyvében.) Színpadi sajátosság továbbá, hogy a történelmi névteremtés nem építhet — Dugonics András módjára — a helyesírás archaizálásra vagy a név jegyzetes-tudósodó megindokolására. S mint az elméleti elhatárolásoknál általában, úgy KOVALOVSKY névtípusainál is a gyakorlatban keveredésük figyelhető meg.

¹ Ha L. PRALLE bonyolult okfejtése (*Die Wiederentdeckung des Tacitus*. Fulda, 1952.; vö. *Irod.Figyelő* III, 307 kk.) igazolódna is, vagyis ha a „kis írások” felfedezését az 1420-as évek végére tehetnők, és Nicolaus Cusanus közreműködése a kézirat Rómába juttatásában bizonyítható volna, Vitéznek Nicolaus Cusanushoz és Poggio Bracciolinihoz fűződő kapcsolatairól többet kellene tudnunk ahhoz, hogy a tagadhatatlan párhuzam tacitusi eredetét valószínűsíthessük. A kérdésre (a hazai Tacitus-recepcióval kapcsolatban) az Antik Tanulmányok hasábjain még visszatérünk.

A korszak színmű-átültetéseinek zöme nem mai értelemben vett fordítás, hanem úgynevezett magyarítás: az idegen konfliktust — részben a névadás segítségével — hazai környezetbe helyezik, s ez nem ütközik az akkori esztétikai követelmények szabályaiba, ugyanakkor felületessége ellenére alkalmas arra, hogy a XVIII. század végének nézője számára az eredetiség talmi látszatát biztosítsa. Természetesen a magyarítás mértéke és gyakorisága függött a színjátéktípustól (szomorújátékokban jóval ritkább), és az arisztokrata fordítókat is felvonultató, magasabb műveltségű közönségnek játszó erdélyi színhársulatnál sem általános.

A következőkben a színlapok és a drámaszövegek névadásának néhány fontosabb esetét részletezzük. Elsőbben a történeti névadásról. Dugonics hatása és módszere (német szomorú- vagy érzékenyjátékok cselekményének magyar, sőt ősmagyar környezetbe plántálása) az 1790-es években felülkerekedett mind a szövegszerű fordítás, mind a hiteles történeti forrásokon alapuló névadás gyakorlatán. A mesterkéltné, csinált történelmi környezet nevei többnyire a magyar személynév-képzés leggyakoribb módján születtek, az -i névképző segítségével: *Berényi, Tétényi* (Dugonicsnál), *Orgoványi, Meződi, Szendrődy* stb. (más fordítóknál). Ez a fajta névadás a cselekmény valóságosságának látszatát erősítette, mivelhogy a nemesi névhasználatra emlékeztetett. Hatását növelte, hogy — műfajtól függetlenül — az idegen eredeti nyomán sokszor került címbe is: *Mathilde von Giesbach > Vashalmi Jerte, Klara von Hoheneichen > Makfalvy Anna, Sganarelle > Gyapai Márton*. Szélsőséges formájában pedig valóban létező családnevek kaptak új szerepet. A mintát Dugonics „Az arany perecek” című regényében és a belőle készült drámában adta, amikor a Macskásiakat a történelmitől teljesen eltérő, a magyarított idegen cselekmény szabta családtörténettel ruházta föl. Így „nyertek” grófi rangot az Udvardyak és a Mesterházyak is, egy tragédia, illetve egy vígjáték erejéig. Az -i képzős névalkotás gyakran párosult szóösszetétellel is, ilyenkor mesterkéltné, biedermeieres személynévek jöttek létre, egyszerű népszerűsítve és majdnem parodizálva is a módszert és a stílushatást: *Széplaki, lapp fejedelem* (megint Dugonicsnál), *Pengőházi, Télpataki, Vadligeti*, sőt *Rózsavölgyi* (német érzékenyjátékok magyarításáiban) (vö.: BÁRCZI, MNyÉletr. 312—3).

Érdekes hozzátennünk még, hogy Dugonics hatása olykor filológiai bizonyíthatósággal is él: *Uzsubu < 'uccu bú'* az „Etelka”-ban; ugyanígy hívják az egyik magyar közkatonát Iházi Imre „Makfalvy Anna” című magyarításában; Mérey Sándor *Ketel* nevű pannon hadnagya férfi-változata az „Etelka Karjelben” *Ketela ~ Etelka* anagrammájának. Ugyanakkor személynév-alkotásának más formái, például helynévből (*Tabán*) vagy köznévből (*Márna, Préda*) nem csinálnak iskolát, és jobbára csak a vígjátékokban erősítik a beszélő név iskoladramától örökölt hatását. Végül megjegyezzük, hogy a személynévek esetében (többnyire a szerep- és színlap-másoló tollhibájából vagy rossz olvasata okán) gyakori a névváltozat: *Hajósi ~ Hajasi, Forási ~ Förtösi* stb.

A magyarítás felülkerekedő szokása sajátos stílusérték forrásává teszi az idegen neveket. Az európai vándortémák és az Erdélyben készült fordítások mellett a szabad átültetések egész sorát találjuk, ahol a fentebb jellemzett névadás keveredik az eredetiből meghagyottakkal, olykor a mai nyelvérzék számára mosolygató módon. A „Kongrio” című vígjáték főhőse a színlap szerint „Saturnus főpapja Dorostor városában”; ő és paptársai megőrzik egzotikus hangulatú nevüket, a keresztény, a cigány szereplők és a szolgálk viszont magyar neveket viselnek: *Ambrus mester, Dorcsa, Riska, Rajkó*, illetve *Pista, Gyurka, Fülkő*. A névválasztás kettős köre eddig a jellemzés eszközeinek tűnhet; a következetességet azonban megcáfolja a színlap *Kassander, városahajdú* névadata.

Az iménti példa más jelenségre is felhívja figyelmünket. Az egzotikus vagy szokatlan idegen neveket — erős stílushatásuk miatt, a figyelem felkeltésének nyilvánvaló

szándékával — nemcsak a színlapon és a szövegben hagyták meg, hanem a címben is: *Jaques Spleen*, *Eraszt*, *Alzir*, *Zaide*, *Lausus* és *Lydia* stb. (A szándék — mint a címek puszta felsorolásából is kiténik — egybemossa a klasszikus értékű, Péczeli és Kazinczy tollából származó Voltaire- és Gessner-fordításokat a részleges magyarítások tucatdarabjaival.) Hasonló megfontolásból maradnak meg az énekesjátékok varázslóinak nevei is: *Abukáf*, *Zenomida*, a szinte kimondhatatlan és csak a színlapon megnevezett *XiXaxoverox*. A gyakorlat iskoladrámai-latinos eredetéről a Molière-átdolgozások győznek meg: *Ventifax* a Tornyos Péterrel vedlett „Bourgeois gentilhomme”-ban vagy *Febrihez* orvos a „Tettetett beteg”-ben.

Dugonics az idegen nevek használatában is kezdeményező, nála azonban kizárólag a cselszövő figurák jellemzésére szolgálnak. Példát csaknem valamennyi művéből idézhetünk: *Vindplata* a „Toldi”-ban, *Schelmayer* „Az arany perecek”-ben, *Szepelik* és *Árvai-Oravec* a „Bátori Mária”-ban, *Tulon* és *Uzur* a „Kun László”-ban. Ez olykor a beszélő név használatával egészül ki: az oláh *Gyiloki* a „Bátori Mária”-ban, a jegyzetben tótnak ítélt *Róka* az „Etelka”-ban. Dugonics eljárása nem szilárdult meg a gyakorlatban, Soós Márton az „Etelka” dramatizálásában már elhagyja Róka nemzetiségi vonatkozását, és csak a névvel jellemez.

Az idegen névhasználat e helyett a vígjátékokban jut fontos és messzire, Kisfaludy Károlyig előremutató szerephez: a külföldieskedő típusának jellemzési eszköze lesz. Így Dugonics *Schelmayer*-e, mint báró és „idegen gavallér” tér vissza Kelemen László egyik vígjáték-magyarításában. Ugyanígy szerepelnek az egyébként következetesen magyarított „Tsalárd a szín” című vígjátékban *Randolf* és *Hill* idegen gavallérok. Érdekes adalékot közöl a külföldieskedő típusának következetessé váló színpadi ábrázolásához Schröder már említett, „A zászlótartó” című vígjátékának sűgőkönyve és színlapja. Az 1793. június 22-i dátumot viselő kéziratban (Kelemen László munkája) a szerelmes és kiállhatatlanul sokat kérdezősködő kapitányt *Tövissi*-nek hívják, a november 6-i bemutató színlapjáról azonban kiderül, hogy Kelemen — aki éppen ezt a szerepet osztotta magára — számot vetett a típus megjátszásában rejlő jó színészi lehetőségekkel; ennek külső, nyelvi jeleként a kapitány neve idegenre, báró *Krekut*-ra változott!

A vígjátéki figurák kezdetleges-külsőséges tipizálása (névvel, jelmezzel, a színészi játék ismétlődő, túlzó gesztusaival) átvezet bennünket a beszélő nevek gyakorlatának vizsgálatához. A jellemzésnek ez az ősi módja az iskoladráma közvetítésével öröklődik a magyar hivatásos színészet számára. Állításunkat jól példázza a pap-írók tevékenysége, a jezsuita Illei Jánosé éppúgy, mint a „magyar Plautus”-nak dicsért piarista Simai Kristófé. S ne feledjük, hogy az ugyancsak piarista Dugonics is hasonlóképp kezdi színpadra törekvését. A pálás Tapolcai Gindl József pedig tanítórendje legemlékezetesebb közjátékából, a pápai „Kocsonya Mihály házasságá”-ból még a *Berbenca* nevet is átörökíti; ezúttal egy házasságszerző prókátor viseli, a hasonló című vígjáték magyarításában. A beszélő név vonatkozhat a szereplő külsejére vagy testi jellemzőjére. Az első magyar énekesjáték tatár kánját *Gömböc*-nek hívják, de ugyancsak a „Pikkó herceg”-ben találkozunk *Tsukli*-val és *Dadagó*-val is. Szolganévként felbukkan a *Butzkó* (= vas-kos), a számos nótárius figura egyikét pedig *Potrohótzky*-nak nevezik. (A magyarításra kerülő német drámaszövegek hiánya miatt nem állapítható meg pontosan, a névadásból mennyi az átültető leleménye.) Ismétlődő eset a foglalkozásra utaló beszélő név használata: *Kalamáris* (= rímfaragó), *Gondosi* (= udvarbíró), *Alakosi* (= varázsló), *Lázár* (= koldús), *Fegyverneki* (= hadnagy), *Perkótzsi* (= írődeák) stb. Sok példát sorakoztathatunk fel a direktebb, tulajdonságra utaló jellemzésre. Molière „Fösvény”-ének szolgálja, Fecske a magyarban *Lopadi* lesz; a részeges csizmadia *Borútzky* Dani, míg az „Igazházi” című vígjátékban (a magyar hivatásos színészet első pest-budai játékdarabjában) *Kapsi* és *Ragáts* tolvajok állnak szemben *Fogmeg* és *Körmös* városahajdúkkal. Felbukkan

az állatnévvel való analógiás jellemzés és a hasonló nyelvi formát öltő mesterségcsúfolás is; az előbbi alkalmas bizonyos ellenszenves társadalmi típusok kinevetetésére: *Hörsög*, *kasznár*, *Csalóki*, *csapláros*, illetve *Kecskés*, *szabó*. Más esetben a foglalkozás ellátására való alkalmatlanságot fejezi ki az úgynevezett kontrasztnév: *Rontó*, *prókátor*. Hasonló megoldást találunk az évtizedekig játszott Weisse-vígjátékban, a „Házi orvosság”-ban, ahol a valóban jóindulatú földesúr gonoszkodó, férjét papucs alatt tartó feleségét — asszonynevén — bizony *Kegyediné*-nek nevezik. A beszélő név kettős jelentésén alapul a „Tette-tett beteg” című Molière-magyarítás süket patikusának, *Mozsaras*-nak komikuma, a név szellemi hátországában a foglalkozásra jellemző labdacsok és kristályok törésére alkalmas tárgy kapcsolódik össze a testi fogyatékoság mértékét jelző ismert szólással.

A beszélő névvel történő jellemzés fontosságát aláhúzza, hogy az érzékenyjátékokban is előfordul, mégpedig az új, felvilágosodott embereszmény ábrázolására. A derék, városáért élő polgármester *Igazházi*, a jószívű földbirtokos *Kegyedí*, az indulatos, de segítőkész, nyugalmazott óbester *Lelkes* (= nagylelkű). Csekély számú sűgőkönyvünk bizonyítja, hogy a beszélő név használata a mindennapos színészi gyakorlatban tovább terjedt. Így lett az egyik érzékenyjáték névtelen doktorából *Jófalvi*, míg az embergyűlölőnek mutatkozó, fiától is elzárkózó báró *Zölderdei* a színpadon a báró *Ridegi* nevet kapja.

A színpadi névadás vizsgált, sajátosabb esetei után még két nyelvtörténeti tapasztalatról szólunk. A magyar színháztörténeti viszonyok között a népi színjátszás öröksége és hagyománya korántsem annyira erős, mint másutt Kelet-Európában, például Oroszországban; a magyarított, zömmel németből vett játékdarabokban a szolgálk, alkalmazottak csak epizodisták. (Jelenlegi ismereteink szerint csak egy esetben emelkedett a szolga címszereplővé, a „*Garbantzai*” (= garabonc) című vígjátékban — a beszélő név megválasztása szerencsés.) Ennek nyelvi jeleként egyelemű nevet, többnyire kicsinyítőbecéző képzős utónevet viselnek; az így kiváltható népies hangulatú hatásra KOVALOVSKY is felhívja a figyelmet. Mind az utónevek, mind a képzők tárháza gazdag. A női nevek sorában az *Erzsébet* vezet (*Örzi* ~ *Örse* ~ *Örzsike* ~ *Erzsók*), németes becéző változatai is előfordulnak: *Lizi* ~ *Beta* ~ *Betti*. A *Mária* hat becéző alakját találtuk meg a színlapokon: *Mári* ~ *Máriskó* ~ *Maris* ~ *Mariska* ~ *Manci* ~ *Mancika*. A férfi utónevek változatai már szegényesebbek, az *István* három (*Pista* ~ *Istók* ~ *Estók*), a *János* két becéző formával (*Jancsi* ~ *Jankó*) szerepel.

KOVALOVSKY felosztásának ugyanebbe a csoportjába, a kollektív asszociáción alapuló hatásúak közé tartoznak azok az utónevek, amelyekhez a későbbi irodalmi gyakorlatban sajátos jelentéstöbblet vagy hangulat kapcsolódott. Így már XVIII. század végi színlapjainkon 'zsémbes, idősebb nőrokon' jelentés tapad — bár még nem következetesen — az *Eufrozina* és a *Karolina* nevekhez. Iskoladramái örökség a *Luca* utónév hasonló hangulata: Szerelemhegyi András egyik énekesjáték-magyarításában a részeges iskolamesterné hordozza. Verseghy Széchy Mária-drámájának színlapján a *Dorottya* is előfordul, mint szobalány; a név „értécsökkenése” már Csokonai előtt megkezdődhetett. Ingadozik a *Fanni* használata: szobalány és angol grófkisasszony egyaránt viseli; Kármán József regénye ekkortájt íródik, hatása még nem befolyásolja a név hangulatát.

Végül érdekesnek tartjuk a *Tiborc* kétszeri előfordulását a Ráday-gyűjtemény színlapjain. Bár Katona névválasztásának forrását nyelvtörténetünk megnyugtatóan tisztázta (TOLNAI VILMOS, Katona József Bánkjának régies személynevei: MNy. XXI, 203), és adatoltan nem tudjuk igazolni, hogy Katona ismerte a két drámát (pesti színészkedése idején ezek már nem szerepeltek a műsoron), a *Tiborc* névhez már 1794-ben a Katonához hasonló jelentéshangulat tapad: *Tiborc*, *öreg közkatona* (a „Sándor, a természet és szerelem gyermeke” című, Iházi Imre magyarította érzékenyjátékban) és *Tiborc*, *szabados* (a „Vashalmi Jerte” című Ziegler-érezkenyjátékban).

KERÉNYI FERENC

Az Érdy-kódex a „Magyar nyelvemlékek”-ben

I. Kódexirodalmunk legkiválóbb alkotását, az Érdy-kódexet teljes egészében VOLF GYÖRGY adta ki száz évvel ezelőtt a Nyelvemléktár IV. és V. kötetében. A mű szerzője, a Karthausi Névtelen, mint HORVÁTH JÁNOS „A magyar irodalmi műveltség kezdetei”-ben bemutatja és jellemzi: író-egyéniség. Az a tény, hogy HORVÁTH JÁNOS külön fejezetet is szentel a névtelen szerzőnek és művének, jól érzékelteti: az Érdy-kódex jelentős irodalmi alkotás.

Az Érdy-kódex a nyelvtudomány számára is igen becses forrás, sőt több szempontból nélkülözhetetlen. Érthető tehát, hogy a nyelvészek is újra meg újra előveszik, vizsgálják és vallatják a mohácsi csata évében keletkezett művet. A hang-, alak- és mondattörténet, a jelentéstörténet, a stílustörténet számára kiapadhatatlan forrás az Érdy-kódex. Nyelvtörténeti fontosságára MÉSZÖLY GEDEON több alkalommal is felhívta a figyelmet; műveiben lépten-nyomon hivatkozik az Érdy-kódex nyelvi sajátosságaira, így például a *-val*, *-vel* rag eredetét tárgyaló egyik fejtegetésében (Der gemeinsame Ursprung der instrum. -komit. -suffixe ung. *-val*, *-vel*, wog. *-l* und ostj. *-at*: FUV. XXI, 56—73).

Az irodalomtörténet illetékes szakemberei is vissza-visszatérnek az Érdy-kódexre és szerzőjére, akiről csak azt tudjuk, hogy karthausi szerzetes volt, ezért hívjuk Karthausi Névtelennek. Legutóbb BÁN IMRE írt róla kitűnő tanulmányt „A Karthausi Névtelen műveltsége” címmel (IrtórtFüz. 88. sz.).

Az Érdy-kódexszel — jelentős hangtörténeti forrásértéke miatt — már hosszabb idő óta foglalkozom én is.

Az elmondottak érthetővé teszik, hogy miért vettem kezembe nagy érdeklődéssel a Tankönyvkiadó szép kiállítású kiadványát, a MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGY által szerkesztett „Magyar nyelvemlékek” című egyetemi tankönyvet.

Az Érdy-kódexről szóló fejezet (183—5) áttanulmányozása után meg kellett állapítanom: az egyetemi tankönyv Bevezetésében célul kitűzött korszerű, komplex feldolgozás az Érdy-kódex esetében nem valósult meg.

A dicséretes szándékú szerzők még vázlatosan sem összegezik az Érdy-kódexről szóló legújabb kutatási eredményeket annak ellenére, hogy a Bevezetés ezt is célként jelöli meg. Az Érdy-kódex rövid története, az Olvasat és a Helyesírás kulcs (184—5) figyelmen kívül hagyják a kódex történetére és hangtani kérdéseire vonatkozó legújabb megállapításokat. Mindezek következtében a közölt adatok egy része nem felel meg a valóságnak, a hangtani jelölések pedig olykor hibásak, illetőleg következtelenek.

2. A nyelvemlék története. — A kódex történetével foglalkozó rövid fejezetnek nyilvánvalóan nem célja az, hogy részletesen értékelje az Érdy-kódex irodalomtörténeti jelentőségét. Az viszont kívánatos lett volna, hogy ne csak annyit mondjon: „E főlíó alakú papiroskódexünk — a legterjedelmesebb XVI. századi magyar kéziratos könyv — a legnagyobb magyar legendagyűjteményt tartalmazza.” E tankönyvből ugyanis az egyetemi hallgatóknak, valamint a régi magyar nyelv és irodalom iránt érdeklődőknek feltétlenül tudomást kellett volna szerezniük arról, hogy mégis hol van az Érdy-kódex irodalomtörténeti helye; hogy a Karthausi Névtelen milyen kemény kritikát mondott kora főurairól és főpapjairól, s mit írt a mohácsi csata évének állapotairól. Ezekre nézve legyen szabad utalnom az Érdy-kódexről s szerzőjéről írott megállapításaimra, illetőleg arra a vitára, mely az Érdy-kódex írójáról V. KOVÁCS SÁNDOR között és köztem volt (DIENES ERZSÉBET, Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról: MNy. LXII, 17—29; V. KOVÁCS SÁNDOR, A Karthausi Névtelen helye az irodalomtörténetben: MNy. LXIII, 76—7; DIENES ERZSÉBET, Az Érdy-kódex írójáról: MNy. LXV, 312—5). Itt kell megjegyezni, hogy e három vitacikk közül a „Magyar nyelv-

emlékek” az Irodalomban — sajátságos módon — csak V. KOVÁCS SÁNDOR vitairatára utal, de nem szól sem az én vitaindító cikkemről, sem a V. KOVÁCSnak adott válaszmóról. Egyoldalú szemléletet tükröz az a szakirodalom, amelyik nem közli egy vita kiinduló és befejező cikkének az adatait; amelyik csak a közbeeső ellenvéleményt tartalmazó cikkre utal, de annak megindokolt cáfolatára már nem. Mivel pedig V. KOVÁCS SÁNDOR vitacikke a Karthausi Névtelen a haladással szemben álló íróként kívánja bemutatni (éppúgy, mint az 1964-ben megjelent „A magyar irodalom története 1600-ig” című kézikönyv), a „Magyar nyelvemlékek” így voltaképpen a kódex hibás irodalomtörténeti értékelése mellett foglal állást. Ugyanakkor helytelen irányú eligazítást nyújt azok számára, akik az Érdy-kódex irodalomtörténeti helyéről s a Karthausi Névtelen írói egyéniségéről az Irodalom alapján kívánnak tájékozódni.¹

3. Az Érdy-kódex keletkezésének ideje. — A „Magyar nyelvemlékek” szerint az Érdy-kódex 1524—27-ben keletkezett. Ez a vélemény azonban már VOLF korában sem volt érvényben. Már VOLF GYÖRGY is azt mondta, hogy az Érdy-kódex keletkezése „1526 és 1527 közé teendő” (Nyelvemléktár IV, VI. lap). Vannak azonban az Érdy-kódex ez időbeli keletkezésének nyilvánvaló bizonyítékai magában a kódexben is. A kódex 295a lapja már kétségtelenül a mohácsi csata után íratott, mert az itt kezdődő „Szent Szaniszló legenda” prológusában, a 295b lapon, Lajos király haláláról és az ország állapotáról a következő olvasható: „De mynd azon atal ees Otto chazaar az ew attyanak zerelmeert adaa neky hwgaaat hazas tarffwl, ky azon gonoz es fellöt erköchben hafonlatus leen hozyaa es hamar valo napon el vez teek orzagoknak nagy rezeeth, mynt layof magyary kyalnak ees leen dolga, mert azon ember tanachaan yaranak, es gonoz halallal halanak megh”.

Az Érdy-kódex nagyobbik része tehát — mintegy 380 lap — a mohácsi csata után íratott. Viszont az Érdy-kódex keletkezésének alsó határa is csak 1526 lehet, nem pedig 1524, mert az Érdy-kódex 40b lapján — tehát egészen a kódex elején — a végétélet közeledésének jeleit látja a Karthausi Névtelen abban a sok nyomorúságban, szenvedésben, vérontásban, amiben az ember a kódex írása idején vonszolja életét: „Azonkeppen vagyon dolga es folyafa ez maftany hatod eewy ydönek mykeppen yol lattyok, yme myndden orzagok törethnek, varafok valalok zent eegy hazak pwztlwnak: emberek fogyatkoznak. Gonofflagok meg bewölnek yozagok meg hydegödnek, mynddenwt hadakozaaf, myndenwt weer ontaaf:” (D. E. kiemelése.) — A pusztulásnak ez a képe a mohácsi csata évének állapotaira vonatkozhatik. Minderről írtam 1961-ben, majd 1966-ban (Az Érdy-kódex keletkezésének ideje: In memoriam Gedeon Mészöly. Acta Univ. Szegediensis 1961. 175—8; Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról: MNy. LXII, 17—9).

Hogyan lehetséges az, hogy egy rég túlhaladott kronológiai megállapítás évtizedeken át — egészen napjainkig — ilyen szívósan fennmarad? Talán azért szükséges ragaszkodni az 1524-es alsó időhatárhoz, mert azt egyszer — minden bizonyító adat nélkül — megállapították? Az 1524. év szerepel az Érdy-kódex keletkezési ideje alsó határául a következő jelentős művekben: SZABÓ DÉNES, A magyar nyelvemlékek. Bp., 1959. (48); Magyarország története. Bp., 1964. (I, 575); A magyar irodalom története 1849-ig. Bp., 1964. (509); A magyar irodalom története 1600-ig. Bp., 1964. (143);

¹ A felhasznált irodalom összeállításának ugyanez a módszere érvényesül MOLNÁR JÓZSEF „Veszprém megyei nyelvemlékek” című — az Irodalomban forrásként szereplő — munkájában is (Kiadja a TIT Magyar Nyelvi Választmánya. Budapest, 1974. Készült a TIT Rotáziumában. 27).

zárt hosszú *é* hangot ejtettek a kódexíró nyelvjárásában. Hasonlóképpen az *egyházak* szó első szótagjában is, amely az Olvasatban *echa:zak*-nak íródott. A *bel-* igekötő és a *-beli* képző *e* hangjai a kódexíró nyelvjárásában nyílt rövid *e*-vel hangzottak (Népr. és Nyelvtud. VII, 1963. 59—62). Az Olvasat *rendbéli* és *beltelve:n* jelölései következtetlenséget mutatnak.¹

6. Hasznos lett volna a könyvhöz hibajegyzéket is készíteni. Értelemzavaró sajtóhiba található pl. a Helyesírási kulcsban: *zs* (helyesen: *z*) z.²

A „Magyar nyelvemlékek”-nek csupán az Érdy-kódexről szóló fejezetével kívánunk foglalkozni. Remélhetőleg ismerteti majd valaki ezt a figyelemreméltó munkát teljes egészében. Ez kívánatos is lenne, hiszen fontos egyetemi tankönyv, és — mivel a szerzők a nemzetközi kutatás számára is alkalmassá óhajtották tenni a válogatást — föltehetőleg külföldre is elkerül.

DIENES ERZSÉBET

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Éjnek évadán. A TESz. határozottan tévesnek nyilvánítja az *évad* második szótagjának a *vad* szóval való azonosítását (*évad* a.). A következőkben megpróbálom bizonyítani, hogy a *évad*-ban valóban a *vad* rejlik, e szó egy sajátos jelentésében. A szó összetétel voltát a TESz. is elismeri, ezt számos példában a különírás és a birtokosrag bizonyítja. Így a legkorábbi adatban is (1506.) ez áll: „ewnek ew *vadában*” (Winklk. 236: TESz.). Még ma is mondják így: „Olyan setét volt, mint *éjszakának vadán* szokott lenni” ’éjszakának közepén’ (MNGy. IX, 252). Hogy az éjszaka vada valóban éjfél tájéka, más adatok is tanúsítják: „éccakának *évadján*” ’úgy 12 órától 2 óráig’ (Nyr. VIII, 119), „éccakának *évadja* után” ’három óra körül’ (KÁLMÁNY, Szeged népe II, 215). Éjféltájban szokott a sötétség a legmélyebb, legsűrűbb lenni, amit „legvadabb”-nak is mondhatnánk. Valóban nevezték is az ilyen sötétséget *vad sötét*-nek: „Mire való e *vadon sötétség*?” (1808: Holosovszky: Lelemények 113). Az angol nyelv az éjféli sötétségre nem a *vad* szót, hanem egy másik nyomatékosító szót használ, a *holt* (*dead*) melléknevet; az éjszaka vadának a *dead of the night* szókapcsolat felel meg, mint a *tél ivadán*-nak (MTsz.) az *in the dead of winter*.

A *vadon sötétség*, *vad sötét* kifejezésekben a *vad* melléknevet ma csak nyomatékosító szónak érezzük (*vadonat új!*), régen azonban, mint a fenti példák és az *éj vadja* tanúsítja, a *vad* ’intenzitás, sűrűség’ jelentést kapott (vö. *vadon* ~ *rengeteg* erdő), mely tulajdonság egy időszak közepén is jelentkezhet: „Hadd egyenek gyümölcsöt, most van a *vadja*” (MTsz. *évad* a.), vö. *légy ivadán* (MTsz. uo.).

A nád sűrűjét, rengetegét a régi nyelv ugyancsak a *vad* szóval fejezte ki. A LXVII. zsoltár 31. versének fordításában az Apor-kódexben a „nádnak *vadatú*”, a Döbrenteiben „nádnak *vadú*”, a Keszthelyiben szintén a „nádnak *vadú*” szókapcsolatot találjuk. Az általam elérhető latin megfélemlőkben „*catervam* (vagy *gregem*) *arundiferam*” olvasható. A *caterva*, *grex* szavak jelentése ’csoport, nyáj’, a *nád vada* eszerint a nád sűrűjét, vadonát jelenti. A *nád vada* éppen olyan kapcsolat, mint az *éj vada*.

Az *éjnek éj vada* olyan szóismétléssel nyomatékosított kapcsolat, mint az *évös éccaka* ’az éjjel legsötétebb része’ (Nyr. LXXIII, 349), vagy *éten étszaka* ’egész éjjel’ (MonIrók XXX, 254).

BERNÁTH BÉLA

¹ Hasonló olvasatok MOLNÁR JÓZSEF, Veszprém megyei nyelvemlékek című — már idézett — összeállításában az Érdy-kódexből közölt szövegrészletben is találhatók (17—25).

² Az idézett műveknek és VOLF GYÖRGY kiadványának eredeti hangjelöléseit megtartottam.

Kukucska. A TESz. a *kukucska* szócikkében többek között a következőket írja: „A 'kakukk' jelentésű N. *kukucska* más szó (l. *kakukk*). A N. *kukucska* 'egy fajta háló' és 'akácvirág, herefojtó aranka' (ezekre l. ÚMTsz.) etimológiája tisztázatlan.” A *kakukk* alatt a TESz. nem említi a *kukucska* 'kakukk' szót. Ez DEME LÁSZLÓ és BEKE ÖDÖN szerint a *kakukk kukuk* változatának -*csa* kicsinyítő képzős *kukucska alakja hangátvetéssel; a *kcsa* > *cska* hangátvetés gyakori nyelvünkben: *szökcse* > *szöcske*; *derekcse* > *derecske*; *bubucska 'búbos banka' > *bubucska* stb. (DEME: MNyTK. 69. sz. 42–3; BEKE: Nyr. LXXXVII, 254). KASSAINÁL (III, 91) van is egy *kakuktsa* 'parvus cuculus' szó, amely összevethető a CSAPODY—PRISZTER MNövSz.-ban található *kakucskafű* 'kakukkfű' adattal. A *kukucska* 'kakukk' néhány esetben valóban keletkezhetett magyar hangátvetéssel, úgy gondoljuk azonban, hogy legalábbis az esetek többségében a szlovák *kukučka* 'kakukk' (STELCZER—VENDÉGH, SzlovMSz.) szó átvételével van dolgunk. A *kukucska* biztos és eredeti előfordulásai ugyanis a szlovákkal érintkező magyar nyelvterületről valók. BEKE (Nyr. LXXXVII, 254) a Pozsony megyei Amadé egyik híres dalából idézi: „Kukuku, *kukucska*! Szállj már hozzám Madárkám”, illetve „kukuku én, *kukucska*”, majd „kukukul *kukucska*”. Az NySz. szintén Amadétól hoz példát: „kukuk én *kukucska*, had, had én madárkám”. BORBÁS VINCE (Nyr. IV, 35, 72) meg Nógrád megyében jegyezte fel a *kukucskafű* 'kakukkfű' alakot, s egy babonában *kukucska*-ként a kakukk nevét.

Ismeretes, hogy a magyarban és több más nyelvben a 'kakukk' szó szerepel egy sereg növénynevekben (BEKE: Balassa-Eml. 38–42, NytudÉrt. 40. sz. 39–42; TESz.). A *kakukkfű* szócikkében a TESz. megjegyzi, hogy az előtag jelentése ezekben körülbelül csak annyi, mint 'mezei'. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy az illető növények rendszerint akkor jelennek meg, amikor a kakukk megszólal (vö. KASSAI III, 91–2). Ami a *kukucska* 'akácvirág, herefojtó aranka' etimológiáját illeti, ez szintén az említett növénynevek közé tartozik (vö. BEKE idézett cikkei). Világosan mutatja ezt, hogy egy igen gyakori arankának, a *Cuscuta epithymum*-nak a magyar neve *kakukkfűfojtó aranka*, s az arankának a népnyelvben *kakukkfönál* (CSAPODY—PRISZTER, MNövSz.), *kakukfanál* (SZÜCS ISTVÁN: Nyr. XXXIII, 388, 464), *kakukfanál* (IMRE—KÁLMÁN: MNy. L, 217) elnevezése is van. A szlovák *kukučka* pedig használatos 'réti kakukkszegfű' jelentésben is (STELCZER—VENDÉGH i. m.). A *kukucsina*, *kukacsina* 'herefojtó aranka' (ÚMTsz.) a szlovák *kukučina* 'aranka' (STELCZER—VENDÉGH i. m.) átvétele. A *kukucska* 'akácvirág' szót az MTsz. Pest és Bács megyéből, valamint a Kiskunságból közli. STOLL ERNŐ (MNy. III, 238) Nyíregyháza környékéről 'babuk (Upupa epos)' jelentésben jegyezte fel a *kukucska*-t. Ezekre a helyeken szintén számolhatunk szlovák telepesektől való átvétellel, bár elképzelhető a belső keletkezés is. A *kukucska* fenti jelentései — mindaddig, amíg a szlovákból ezekkel egyező nem mutatható ki (én ilyeneket nem ismerek) — bizonyára már a magyarban végbement fejlődés vagy talán a szlovák telepések nyelvjárásában történt változás eredményeinek tekintendők. Persze, megismételjük, hogy a magyarban való belső keletkezés vagy az így született alakoknak a szlovákból átvettekkel való keveredése a *kukucska* '(kakukk), akácvirág' és 'babuk' szóra, annak hangalakjára vonatkozóan sincs kizárva. CSAPODY—PRISZTER, MNSz.-ből idézünk még három feltehetőleg ide vonható adatot, amely a nyelvészeti szakirodalomban nem fordul elő: *kukucs* [Dtúl] 'szárnyas rekettye', *kukics* 'ua.', *kukicska* 'kárpáti sáfrány'. A *kukicska*-t Beregszászon az őszi kikerics nevéként adatolták (PATTLY NÁNDOR: Nyr. XXVII, 95).

A *kukucska* 'egyfajta háló' jelentése ennek a nálunk csak az újabb időkben és Dél-Magyarországon elterjedt nyomóhálóknak minden bizonnyal a használatából következik. A *kukucska*-t, ritkább elnevezése szerint a *kukucs*-t vagy *kukucsháló*-t (l. ÚMTsz.) kézben tartva, a halászok a vízre „kalappal, deszkadarabbal vagy szappallyal árnyékot vetve kukucska

(SOLYMOS EDE: Ethn. LXVIII, 458, 1. még *uó.*, Dunai halászat. Bp., 1965. 143–4). „A *kukucs*, *kukucska* szó a halászok szerint ugyancsak a használatból ered. A halászatra indulók azt mondják: 'kukucska'ni megyünk.'” (SOLYMOS: Ethn. LXVIII, 465, 1. még *uó.*, Dunai halászat. 148.) Ezt a magyarázatot erősíti, hogy a *kukucska*-val a léken történő halászatkor használt világló szerszámot — ugyancsak kicsinyítő képzővel — *világlócska*-nak hívják (SOLYMOS: Ethn. LXVIII, 457, 465; *uó.*, Dunai halászat 144, 148). Az idézett munkákból azt is megtudjuk, hogy a nyomóhálót több más nép, például a románok is hasonlóan kezelik. Esetleg elképzelhető még, de sokkal kevésbé valószínű, a *kukucska* 'egy fajta háló' olyan származtatása, amely a háló nevét a *kukucska* 'aranka' szóval kapcsolja össze. Az aranka ugyanis hálószerűen befonja azt a növényt, amelyen élésködik, s számos aranka olyan helyeken nő, ahol a halászberek sokszor megfordulnak: patakok, folyók mentén, ártereken, lápokon és nádasokban (vö.: JÁVORKA—SOÓ, A magyar növényvilág kézikönyve. Bp., 1951. 486–7; SOÓ—KÁRPÁTI, Növényhatározó II. Bp., 1968. 339). Levélbeli közlése szerint SOLYMOS a *kukucska* 'egy fajta háló' körüli gyűjtésekor nem hallotta a *kukucska* 'aranka' szót, igaz nem is érdeklődött utána.

A. MOLNÁR FERENC

NYELVMŰVELÉS

Javaslat a műveltető igék helyesírási szabályának módosítására

A magyar helyesírás szabályai című kézikönyv a műveltető igékkel a jelenleg érvényes tizedik kiadás 26. pontjában foglalkozik — „A kiejtés szerinti (fonetikus) írásmód” fejezetében.

„A műveltető igék írása kiejtésüket tükrözi” — olvassuk a 26. pont elején. Hiányzik itt annak a megjegyzése, hogy néha a műveltető igéket is a kiejtéstől eltérően, a *s z ó e l e m z é s* szerint írjuk: *dolgoztat*, *éreztet*, *lobogtat*, *remegtet* stb. Jobb lenne az ilyenekre való tekintettel minden műveltető képzős ige helyesírását a szóelemzés szerinti írásmód körében tárgyalni. Sőt oda tartozik tulajdonképpen minden olyan szóalak, amely *t ő b b s z ó e l e m z ő l* áll; tehát az összes képzős, jeles, ragos formákat s az összetett szavakat is kivétel nélkül oda utalhatjuk. Újabb szakirodalmunk már tisztázta, hogy nemcsak akkor írunk a szóelemzés szerint, amikor az írásképp eltér a kiejtéstől. „Minden egynél több szóelemből álló szóalakat a szóelemző írás elve alapján írunk le. Természetesen ezt gyakran észre sem venni: a *házban*, *keretre*, *lóval* stb. szóalak látszólag a kiejtés elve alapján íródik így, hiszen a szóalak írása a kiejtést is valóban tükrözi. Ámde a *házban* szóalakat nem azért írjuk így, mert így ejtjük, hanem mert alapszavának *ház*, toldalékjának *-ban* az önmagában való írásformája, s ezt a szóelemzés elve szerint a szóalakban változtatás nélkül kell egymás mellé írunk.” (DEME—FÁBIÁN—BENCÉDY, A magyar helyesírás rendszere 19.)

Akadémiai helyesírási szabályzatunk említett pontja igazában csak a *t* végű igékből képzett műveltető igékre van tekintettel. Ezek írásmódjának jelenlegi szabályozása így szól: „Ha a *t-t* magánhangzó előzi meg, akkor *-tat*, *-tet* a képző; ezeket a műveltető igéket tehát a *tő* és a képző határán két *t*-vel kell írunk: *arattat*, *épititet*, *futtat*, *köttet*, *nevettet*, *tanított* stb. Ha a *t-t* mássalhangzó előzi meg, akkor *-at*, *-et* a képző; ezeket a műveltető igéket tehát a *tő* és a képző határán egy *t*-vel kell írunk: *fejlesztet*, *gyűjtet*, *hajtat*, *olvasztat*, *osztat*, *sejtet*, *teremtet* stb.”

Látszólag megnyugtató ez a rendezés. Az idézett szabályt jónak véljük mindaddig, amíg csupán a szótári szóalakat látjuk magunk előtt, amint azonban *m ű l t i d e j ű* igealakok használatára kényszerülünk, mindjárt kiderül, hogy a műveltető igéknek ezekre

az alakjaira nem gondoltak a szabályalkotók. A pontos, differenciált gondolkodás megkívánja, hogy a cselekvő és a műveltető igét, illetőleg a képző nélküli meg a képzős szót mindig megkülönböztessük egymástól, legalábbis írásunkban. Mindig, azaz nemcsak a jelen időben (*éplt*–*épttet* stb.), hanem a múlt időben is: *épttet*–*épttette*, *épttette*–*épttette* stb. Ennél az igeénél még nincs baj a múlt idő helyesírásával, de gondoljunk csak a *fejleszt*–*fejlesztet*, *fest*–*festet*, *sejt*–*sejtet*, *teremt*–*teremtet* típusú szavakra!

Igen, azon akadunk fenn egyre többen és egyre gyakrabban, hogy például a *fest* és a *festet* ige múlt idejű alakjai jelenleg – egyetlen betűnyi különbség nélkül – majdnem mind egyformán írandók: a cselekvő *festettem* (*fest-e-t-e-m*) stb. alakkal teljesen azonos a műveltető *festettem* (*festet-t-e-m*) stb.

Alanyi ragozás (múlt idő):

<i>fest</i> – cselekvő	<i>festet</i> – műveltető
<i>festettem</i> (valamit)	<i>festettem</i> (valamit)
<i>festetél</i>	<i>festetél</i>
<i>festett</i>	<i>festetett</i>
<i>festettünk</i>	<i>festettünk</i>
<i>festettetek</i>	<i>festettetek</i>
<i>festettek</i>	<i>festettek</i>

Tárgyas ragozás (múlt idő):

<i>fest</i> – cselekvő	<i>festet</i> – műveltető
<i>festetem</i> (azt)	<i>festetem</i> (azt)
<i>festetted</i>	<i>festetted</i>
<i>festette</i>	<i>festette</i>
<i>festettük</i>	<i>festettük</i>
<i>festettétek</i>	<i>festettétek</i>
<i>festették</i>	<i>festették</i>

Amint ez a táblázat is mutatja, ma a múlt időben az összesen tizenkét cselekvő és tizenkét műveltető igealak közül tizenegynek – az alanyi ragozásban ötnek, a tárgyas ragozásban mind a hatnak – az írásképe teljesen azonos. (Egyedül az alanyi ragozás egyes szám 3. személyében van különbség: *festett*–*festetett*.) Vagyis tizenegyszeres alaki egybeesést látunk a múlt idő helyesírásában. Ez azért is meglepő, mert a jelen időben teljes következetességgel elkülönítjük egymástól a cselekvő és a műveltető igealakokat:

Alanyi ragozás (jelen idő):

<i>fest</i> – cselekvő	<i>festet</i> – műveltető
<i>festek</i> (valamit)	<i>festetek</i> (valamit)
<i>festesz</i>	<i>festetsz</i>
<i>fest</i>	<i>festet</i>
<i>festünk</i>	<i>festetünk</i>
<i>festetek</i>	<i>festettek</i>
<i>festenek</i>	<i>festetnek</i>

Tárgyas ragozás (jelen idő):

<i>fest</i> – cselekvő	<i>festet</i> – műveltető
<i>festem</i> (azt)	<i>festetem</i> (azt)
<i>fested</i>	<i>festeted</i>

festi
festjük
festitek
festik

festeti
festetjük
festetitek
festetik

Jogos és igen ésszerű ez az elkülönítés, hiszen a képző nélküli alapszóból a *k é p z ő* egy új, jelentésében is más szót hozott létre. Nyelvtanunk és helyesírásunk az ennél kisebb, a *j e l e z é s* körébe tartozó jelentésmódosulást is többnyire fel szokta tüntetni. Például a *t* végű igék alakjai a kijelentő és a felszólító módban — éppen a kérdéses *j e l* érzékeltetése útján — világosan elkülönülnek egymástól mind a tizenkét helyen:

Alanyi ragozás:

f e s t — kijelentő mód
festek (valamit)
festesz
fest
festünk
festetek
festenek

f e s t — felszólító mód
fessek (valamit)
fess(él)
fessen
fessünk
fessetek
fessenek

Tárgyas ragozás:

f e s t — kijelentő mód
festem (azt)
fested
festi
festjük
festitek
festik

f e s t — felszólító mód
fessen (azt)
fes(se)d
fesse
fessük
fessétek
fessék

Itt egyetlen olyan szóalakpár sincs, amely ne térne el egymástól a kijelentő és a felszólító módban. A felszólító mód megkülönböztető jele a jobb oldali szóoszlopnak mind a hat alanyi és mind a hat tárgyas igealakjában ott van: a második *s* betűiben. Ha valaki a kijelentő *festjük* szóalak helyett a felszólító módbeli megfelelőjét használva, ezt írja: *fessük* — az nyelvtani és helyesírási hibát követ el. És ha a cselekvő meg a műveltető igealakokat írja teljesen egyformán a múlt időben? Itt ma — egyáltalán nem logikusan — épp ezt minősítjük helyesnek, és az írásbeli különböztetést (*festettük* — *festtettük* stb.) hibásnak.

Helyesírási rendszerünkben valószínűleg nincs is más példája annak, hogy egy képző nélküli és egy képzős szót, illetőleg ezeknek bizonyos párhuzamos alakjait teljesen egyformán kellene írunk. (Az, hogy igéink egy részének bizonyos kijelentő és felszólító alakjai — pl. *várja, várjuk, várjátok, várják; kérjük* — azonos módon írandók, nem a *k é p z é s*, hanem a *j e l e z é s-r a g o z á s* körébe tartozik. Ez a kettősség az alanyi ragozást egyáltalán nem érinti, s a tárgyas ragozásban is csak négy, illetőleg csak egyetlenegy ragozási helyen jár helyesírási egybeeséssel, aszerint, hogy mély vagy magas hangú az ige.)

Mekkora szóanyagban, *t* végű igéinknek milyen körében tapasztalható a múlt idő tizenegy cselekvő és műveltető alakjának helyesírási azonossága? Abban az igecsoportban fordul elő ez az egybeesés, ahol a *t* végű cselekvő ige szótári alakjának utolsó szótagjában *e* vagy *é* magánhangzó van, és ezt valamilyen mássalhangzó követi: *fejt, felejt, rejt, sejt; kelt; teremt; billent, csökkent, jelent, tüszent; fest; ébreszt, eleszt, fejleszt, függeszt, hegeszt, ijeszt, illeszt, repeszt, szállaszt, szerkeszt, terjeszt, termeszt; ért, kísért; stb.*

Ha ezt olvassuk valahol: *A képet barátom festette* — nem tudhatjuk, hogy ő maga cselekedte-e a festést vagy mással műveltette, minthogy jelenlegi szabályzatunk szerint mindkét értelemben egyformán *festette* igealak irandó. *Pistát a szállodában fölébresztették a lányok* — ez a mondat is kétértelmű, mert nem derül ki az igealak írásmódjából, hogy a lányok maguk voltak-e az ébresztők, vagy csak közvetve — például a portás útján — érték el, hogy Pista fölébredjen. A *Ballépésemet már elfelejtettem* mondat utolsó szavának írásmódjából sem világlik ki, hogy itt a cselekvő *elfelejt* vagy a műveltető *elfelejtet* igét használtuk-e. Hasonlóképpen két értelme van a következő mondatnak: *Megértettük a feladatot*. Ebben sem árulja el magáról az igealak, hogy cselekvő-e vagy műveltető.

A cselekvő és a műveltető alaknak azonos írásbeli jelölése néha nem kevésbé zavaró, mint ha a kijelentő és a felszólító igealakokat írják egyesek azonos módon: *A képet közösen fessük*; *Pistát fölébresztük*; *Ballépésünket elfelejtsük*; *A feladatot megértsük*. Vajon elképzelhetetlen az, hogy amint a felszólító *fessük*, *ébresztük*, *felejtjük*, *megértsük* mellett a kijelentő módban *festjük*, *ébresztjük*, *felejtjük*, *megértsük* alakot kell írunk, úgy a cselekvő *festette*, *fölébresztették*, *elfelejtettem*, *megértettük* igealakkal szemben is más legyen a műveltető forma: *festette*, *fölébresztették*, *elfelejtettem*, *megértettük*?

Minthogy helyesírásunkban nincs külön jele a nyílt *e* és a zárt *é* hangnak, sőt az utóbbi hangot sokan nem is ismerik, a műveltető *festette* igealak cselekvő párját nem írhatjuk így: *festette*. Mi lenne hát a legtermészetesebb megkülönböztetési mód? Az, ha a kérdéses műveltető igealakokban nem *-et*, hanem *-tet* képzőt jelölnénk. Ennek nem is volna semmi különösebb akadálya, csupán nem kellene kötnünk magunkat ahhoz, hogy a műveltető igéket min dig a teljes igealak kiejtése szerint írjuk (ami különben sem igaz, mert — mint láttuk — például a *dolgoztat*, *éreztet* írásában eltérünk a „dolgoztat”, „éreztet” kiejtéstől).

A módosítás a *t* végű igékből képzett műveltető igéknek csupán azt a csoportját érintené, melyben a jelenlegi helyesírási szabály azonos formában jelölteti a kérdéses cselekvő (képző nélküli) és műveltető (képzős) igealakokat. Ezekben — ezt is láttuk — *e* vagy *é* magánhangzó és valamilyen mássalhangzó van az alapszó végi *t* előtt: *ébreszt*, *ért*, *felejt*, *fest* stb. Miért ne írhatnók ezeket ugyanúgy *-tet* képzővel, mint a képző előtti szótagban szintén *e* betűs *nevetet*, *sietet* stb. szót? Jelenleg sem írjuk egyformán a cselekvő értelmű *Házat építettem* és a műveltető *Házat építtettem* mondatot (az utóbbiban az igealak egy *t* betűvel bővebb, mint az előbbiben!); miért ne írhatnók hát a cselekvő *Képet festettem* mondat műveltető értelmű párját így — egy *t*-vel bővebben —: *Képet festtettem*?

Az említett igecsoporton kívül előfordul ez a helyesírási egybeesés az *int* szónál s a m a g a s h a n g ú igék *-int* képzős származékainál is: *emelint*, *érint*, *köhint*, *legyint*, *pödörint* stb. és a közéjük sorolható *tekint* szónál (különösen ezeknek igekötős használatában), bár az ilyen *-int* képzős igék nagyon-nagyon ritkán vesznek föl műveltető képzőt. *A tanár megtekintette a kiállítást* — ennek a mondatnak nemcsak cselekvő, hanem esetleg műveltető értelme is lehet. Mai írásmódunknál kifejezőbb lenne az, ha itt is különböztetnénk. Amint eltérés van írásunkban a *megnéz* ige esetében (*A tanár megnézte a kiállítást* — *A tanár megnézte a kiállítást*), úgy a vele rokon értelmű *megtekint* is különböztetést kívánna, azaz a műveltető használatban még egy *t* betűt (nem *-et*, hanem *-tet* képzőt): *A tanár megtekintette a kiállítást*. Hasonlóképpen kellene megkülönböztetnünk egymástól az ilyen mondatokat: *A játékevezető megérintette a labdát* (cselekvő) — *A játékevezető megérintette a labdát* (műveltető).

A m é l y h a n g ú *-int* képzős igéket is nagyon ritkán használjuk műveltető képzővel, de ezeknél nincs egybeesés: *megcsavarintotta* — *megcsavarintatta* stb. Az egységességre való tekintettel mind a két *int*-es csoportot jobb lenne a műveltető formában nem *-at*, hanem *-tat* képzővel írni: *megcsavarintattatta* stb. Már csak azért is ajánlatos itt az egysé-

gesen *-tat*, *-tet* képzőt jelölő írásmód, mert a mozzanatos *-int* képző rokonságban áll az *-ít*-tel, amelyhez mindig *-tat*, *-tet* alakban járul a műveltető képző (*sodorint* ~ *sodorít*, *sodorított*; *pödörint* ~ *pödörít*, *pödörített*).

Az említett *fest* – *festet* és a ritka *tekint* – *tekintet* típusú igéken kívül a többi *t* végű igénéél nincs probléma, mert n i n c s e g y b e e s é s a h e l y e s í r á s u k b a n. Cselekvő és műveltető alakjaiknak a múlt időben való eltérései alapján e többi *t* végű igénéél a következő típusokat találjuk: 1. egy teljes szótagnyi különbséget mutatnak (*nevettem* – *nevettettem* stb.); 2. a kérdéses helyen levő *t* hang hosszúságában és az ezt követő magánhangzó minőségében különböznek (*kötöttem* – *köttettem* stb.); 3. csupán e magánhangzó minőségében térnek el egymástól (*gyűjtöttem* – *gyűjtettem* stb.); 4. csupán a kérdéses helyen levő *t* hang hosszúságában van különbség (*szépítettem* – *szépítetttem* stb.).

A *fest* igét és műveltető párját, továbbá mindazokat a cselekvő – műveltető ige-párokat, amelyeknek tizenegy múlt idejű alakjában ma h e l y e s í r á s i e g y b e e s é s van, ebbe az utóbbi, 4. típusba lehetne sorolnunk, e típus helyesírását terjesztve ki rájuk is (*festtettem* – *festtettem* stb.). Ha a legtöbb *t* végű igének az írásában világosan elkülönítjük egymástól a kérdéses cselekvő és műveltető alakokat, miért legyen kivétel ez a sajátos csoport? Itt is logikusabb lenne az értelemről függő elkülönítés (vagyis a 4. típus szerinti *festtettem* – *festtettem* stb. írásmód)!

A jelenlegi szabály védelmezői egy külsőséges, formai sajátosság alapján vonják a kérdéses igéket (igepárokat) egy igen széles csoportba, együvé mindazokkal az igékkel, melyeknek cselekvő szótári alakjában a szóvégi *t*-t mássalhangzó előzi meg: *fejleszt* – *fejlesztet*, *gyűjt* – *gyűjtet*, *hajt* – *hajtat*, *olvaszt* – *olvasztat*, *oszt* – *osztat*, *sejt* – *sejtet*, *teremt* – *teremtet* stb. (Vö. HSz. 26.) Csakhogy ezen a nagy csoporton belül az igék igazában két külön csoportot alkotnak. Az egyiket az jellemzi, hogy a múlt időben a cselekvő alakok *o* vagy *ö* kötőhangzójával szemben a műveltető alakok képzőjének *a* vagy *e* magánhangzója áll: *ártottam* – *ártattam*, *fürösztöttem* – *fürösztettem*, *gyűjtöttem* – *gyűjtattam*, *gyűjtöttem* – *gyűjtettem*, *hajtottam* – *hajtattam*, *irtottam* – *irtattam*, *osztottam* – *osztattam* stb. A másik csoport fő sajátossága viszont éppen az, hogy hiányzik ez a hangalaki eltérés, vagyis itt teljes h a n g a l a k i e g y b e e s é s t tapasztalunk: *fejlesztettem* (*fejleszt-e-tt-e-m*) – *fejlesztettem* (*fejlesztet-t-e-m*) stb. Az ide tartozó szópárokra nem kevésbé jellemző a z é r t e l m i é s a s z ó a l a k t a n i k ü l ö n b s é g, mint az első csoport tagjaira, jogos tehát az törekvés, hogy írásmódjukban is különbség legyen. Ennek az értelmi különbségnek az írásképpen való feltüntetése sokkal fontosabb, mint az, hogy „ne bonyolítsuk” helyesírunkat a csupán látszólag azonos két típus megkülönböztetésével.

A megoldás önként kínálkozik: az első – nagyobb számú – csoport tagjait írjuk továbbra is változatlanul *-at*, *-et* képzővel (*gyűjtat*, *gyűjtet* stb.), a másik – kisebb számú – csoportot azonban utaljuk át a *-tat*, *-tet* képzősek körébe (*festtet*, *megérttet*, *meginttet* stb.). A kiejtésben ez utóbbiak így is, úgy is rövid *t*-vel hangzanak, tehát a kiejtés szempontjából mindegy, hogy *-at*, *-et* vagy *-tat*, *-tet* alakúnak fogjuk-e fel az itteni műveltető képzőt. A kommunikáció érdekei határozottan az utóbbiát kívánják. *Megfejtettem* *öcsém-mel* a *rejtvényt* – írhatjuk, ha cselekvő az ige, ha azonban műveltető értelmet szánunk neki, akkor jobb lenne nem ugyanígy, hanem egy *t*-vel bővebben írunk: *Megfejtettem* *öcsém-mel* a *rejtvényt*. Hasonlóképpen legyen szabad, sőt kötelező különbséget tennünk a cselekvő *szerkeszt* és a műveltető *szerkesztet* ige írásbeli használatában: *Részletes jelentést szerkesztettél* *Jutkával?* – *Részletes jelentést szerkesztettél* *Jutkával?*

Természetesen az *int* ige és ennek *int* végű társai (*tekint* stb.) szintén „igényt tartanak” cselekvő és műveltető alakjaiknak ilyen írásos megkülönböztetésére. *A főorvos csendre intette a látogatókat* – írhatjuk, ha ő maga szólt nekik; de ha szobájából asszisztensnőjével üzent ki nekik a folyosóra (talán nem is látva, csak hallva a zajongókat), akkor jobbnak látszik, ha ezt a tényt egy *t* betűvel bővebben, ilyen formában közöljük: *A főorvos csendre intette a látogatókat*.

Mindezek alapján a következőképpen kellene módosítani az akadémiai helyesírási szabályzat 26. pontjának szövegét:

„A műveltető igéket a szóelemzés szerint írjuk: *dolgoztat, kereteztet, lobogtat* stb. A *t* végű igékből képzett műveltető igék alapszavához vagy *-tat, -tet,* vagy *-at, -et* alakban járul a képző. Ha az alapszó végén levő *t-t* magánhangzó vagy *e, é* betűhöz kapcsolódó mássalhangzó előzi meg, akkor *-tat, -tet* a képző, s az *int* végű igéknek is *-tat, -tet* a képzőjük; ezeket a műveltető igéket tehát a *tő* és a képző határán két *t*-vel kell írunk: *arattat, épített, futtat, fűttet, köttet, láttat, nevettek, tanított; ébresztet, felejtet, festtet, illesztet, sejtet, szerkesztet; megértet; megsodorintat, meginttet;* stb. Minden más *t* végű igének *-at, -et* a képzője; ezeket a műveltető igéket tehát a *tő* és a képző határán csak egy *t*-vel írjuk: *fürösztet, gyűjtat, gyűjtet, hajtat, irtat, olvasztat, osztat, ragasztat, szántat, választat* stb.”

Az ezzel kapcsolatos 27. pont szövege így módosulhatna a szabályzatban: „A *t* végű igék szenvedő alakjának írására a 26. pont szabályai érvényesek: *arattatik, ébresztetik, megsodorintatik* stb.; de: *gyűjtatik, gyűjtetik, osztatik* stb.”

PÁSZTOR EMIL

Helyesírás és nyelvi valóság

Hadd kezdem PÁSZTOR EMIL „Javaslat...”-ával kapcsolatos gondolataimat mentegetőzéssel. Az a gyanúm ugyanis, hogy filológusaink immár jóval többet foglalkoztak a *sejtet* műveltető igének és típusának többek ajánlotta *sejtett* formájú írásával, mint nem egy ennél jóval fontosabb, korszerűsítésre is inkább megérett ortográfiai jelenséggel. Hiszen minden laikus láthatja, hogy itt nem a szépen magyarul beszélők tömegeinek merőben megváltozott beszédéhez kellene hozzáigazítanunk írásunkat, mint néhány évtizede a *bűnhődik* helyetti *bűnhődik* forma bevezetésekor. (Pedig ez is ellentmondásba került a művelt kiejtésben uralkodó *megújhódik* velaris párjával, s a *megújhódik*-ot mondó kevesebbek azóta is bosszankodnak szabályozóink állítólagos merevsége miatt.) Nem is arról van szó, hogy tudományunk mostanában jött rá egy korábban elfogadott álláspont helytelenségére, mint mikor a már általános *higgye* írást *higgye* alakúra változtatva, jobban hozzáigazította a szabályt egyfelől a kiejtéshez, másfelől a példával egy ígétípusba tartozó *vigye, tegye, vegye, igya, legyen* szó *gy* felszólító módjel-változatához, melytől a *gy* nyúlása ellenére sem szakadt el. (Mindezek s a továbbiak helyesírástörténeti szakirodalmára l. SZEMERE GYULA, AkHTört. pompás tárgymutatóját.) Azt sem mondhatja senki, hogy a megváltozott társadalmi tudat, esetleg itt is az új mindennapi élet kényszerít korszerű szabályok megalkotására, mint a „mozgószabály” létrehozásakor vagy a különféle mai rövidítésmódok szabályozásakor. De mindezt — és a többi figyelembe vehető szempontot — már ismételten megvizsgálták a *sejtet* műveltető alak „vaskalapos” védői nyomtatásban is, belső — és részben nyilvános — vitákon is; amint a *sejtett* írás hívei szintén sokszor kifejtették javaslatukat, bár a Pásztor Emiléhez hasonló részletességgel még nem. Ha tehát most az ő cikkének apropójából élek is a folyóirat szerkesztőségétől följajlott lehetőséggel, s az „*audiatur et altera pars*” elvéhez híven megkísérlem az ő „*pro*” érvei mellé röviden odaállítani a mások s a magam „*contra*” szempontjait, szükségképp jórészt meg kell ismételnem az elődeimtől már hangoztatottakat is. (Egyben-másban Pásztor Emil szintén így tett.) Ezért elnézést kell kérnem a kérdésben járatos olvasóinktól. — Egyébként az sem újság, hogy az MTA Helyesírási Bizottságának tagjai közt eddig is akadt híve a *sejtett* írásmódnak (bár a Bizottság 1976. márc. 16-i ülésén újra megerősítette a korábbi szabályt); s bizonyos lehet benne mindenki, hogy ha a felelős szakértői testület nagyobb része a jövőben ezt a javaslatot tenné magáé-

vá, akkor „A magyar helyesírás szabályai” (= MHSz.) következő (11.) kiadása szintén ehhez a „döntés”-hez igazodnék.

Én magam a *sejtet* írásmód bevezetését sürgetők lélektani kiindulópontját abban látom, hogy az egyértelmű kifejezés valóban korszerű igényét fontosabbnak tartják, mint a nyelv s a beszéd mennél hívebb tükrözését; ezért becsülik többre egypár értelmséginek olykor csak tudákos *sejt-tet* kiejtését a köznyelvben általános *sejtet* kiejtés s a valóságos nyelvtani rendszer tanúságtételénél — nem törődve azzal sem, hogy e ponton merőben elszakítanak az írást legtermészetesebb alapjától, a szabályos és szokásos hangos beszédétől is.

Híszzen a nyelvben az egyalakúság (az alaki egybeesés) természetes jelenség. Az is igaz, hogy a beszélők maguk sokszor igyekeznek egy-egy alakvariánsához a jelentésvariánsokat előbb-utóbb szabályosan megosztva kapcsolni: így jön létre a „párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás” (újabb, szerencsés műszóval: a szóhasadás, illetőleg a nyelvtanialak-hasadás). Világos, hogy a helyesírásban minél gyorsabban követnünk, szinte támogatnunk kell ezt a közlélméleti szempontból igen hasznos folyamatot: ezért más ma a *fűzet* ige és a *fűzet* főnév írása, az *írat* igéé s az *írat* főnévé is; ezért igyekszünk a helyesírásban is védeni az *egyhangúan* 'monoton' és az *egyhangúlag* 'uniszónó' különbségét. A „Helyesírási tanácsadó szótár” (= HTSz.) szerzői kivált sok különbségtételt erősítenek a külön-, illetőleg az egybeírás megkülönböztetésével. A *húszforintos* bankjeggyel pl. szembeállítják a húsz egyforintból álló alkalmi egység *húsz forintos* szerkezetét. (Ilyent százával idézhetnénk a műből, bár a folyamatos beszédben sokszor teljesen egybeesik az effajta, kétféle írású pár.) — Van azonban olyan egyalakúság is, amely máig sem bomlott meg. GÁRDONYI — tudjuk — hiába kardoskodott amellett, hogy a 'Regen' jelentésű *eső* szót táji mintára írjuk-mondjuk két *s*-sel: „a régóta *eső esső*.” — Pásztor Emil (az igeragozás körén belül maradva) csak az *írja, írjuk, írjátok, írják*-féle alakoknak kijelentő és felszólító módú (3. sz. tárgyas) értékére hivatkozik, s itt ő sem javasolja — mondjuk — a felszólító alakoknak megkülönböztetőd, pl. két *j-s* írását. Efféle „közös” alak azonban tudvalevőleg még jó egypár akad az ige- és a névszóragozás körében; a kettő együttesében s a szókészletben pedig még több. De azért senki sem írhatja másként a *terem* igét, illetőleg főnevet; a *termet* alapalakú főnevet se, mint a *termet* tárgyragos főnevet; sőt a *szék-é-t* morfémasorú főnevet se aszerint, hogy a *széke* birtokos személyragos szónak, vagy a *széke* birtokjeles szónak tárgyragos alakja-e. Az *ír* hangsor pedig ma egy igei, egy főnévi ('gyógyír') és egy fő- és melléknévi értékű népnévi jelentésben külön-külön lexéma. Az tehát, hogy írásunk különbséget tesz a *helyiség* és a *helyiség* vagy a *nézte*, a *nézete* és a *nézette* között, az elsődlegesen a beszélt nyelvből igazolható voltukból érthető, s az alaki egybeeséseket pusztán a helyesírás öncélú megváltoztatása által szerintem nem volna helyes — nem is lehetséges — korlátozás nélkül megszüntetni.

A műveltető ige *-at/-et* és *-tat/-tet* képzőváltozatának tudvalevőleg m a csakugyan az a *-t* végű igék esetében érvényes, szinte meglepően áttekinthető rendje, amelyből — Pásztor is említi — a jelenlegi helyesírási szabályozás is kiindul; hogy a mássalhangzó utáni *t* tövéghez az *-at/-et*, a magánhangzó utánihoz ellenben *-tat/-tet* járul: *bont-at*, *gyűjt-et*, *sejt-et*; de: *lát-tat*, *úrit-tet*. (Igaz, a közösség egy-két esetben az előző koroktól néhány kettős képzést is kapott örökölni, mint: *járatja* a gépet : *járatja* a száját; *bevonatja* tapétával a falat : *bevonatja* a sérült autót a műhelybe; *pattogatott* kukorica : *pattogtatta* az ostort.) Mármost a cselekvő alapszó és a műveltető származék igeképzésünk és -ragozásunk egészében sehol sem esik egybe, csak *e-ző* kiejtésben és írásban a *sejtet* típusában, ott is csak a kijelentő és a vele szerkesztett föltételes mód múlt idejében, bár egy-egy alak ott is kiesik:

Cselekvő ige		Műveltető ige	
alanyi ragozás	tárgyas ragozás	alanyi ragozás	tárgyas ragozás
<i>festettem (volna)</i>	<i>festettem (volna)</i>	<i>festettem (volna)</i>	<i>festettem (volna)</i>
<i>festetlél (volna)</i>	<i>festetted (volna)</i>	<i>festetlél (volna)</i>	<i>festetted (volna)</i>
<i>(festett volna)</i>	<i>festette (volna)</i>	<i>(festetett volna)</i>	<i>festette (volna)</i>
<i>festettünk (volna)</i>	<i>festettük (volna)</i>	<i>festettünk (volna)</i>	<i>festettük (volna)</i>
<i>festettelek (volna)</i>	<i>festettétek (volna)</i>	<i>festettelek (volna)</i>	<i>festettétek (volna)</i>
<i>festettek (volna)</i>	<i>festették (volna)</i>	<i>festettek (volna)</i>	<i>festették (volna)</i>
–	+ <i>festettelek (volna)</i>	–	+ <i>festettelek (volna)</i>

Összesen tehát nem „tizenegyszeres” egybeesés van, mint Pásztor írja, hanem két mód tizenkét-tizenkét alakja egyforma. Ám mint Pásztor is jelzi, a *bont* és a *gyűjt* típusában egyáltalán nincs egybeesés, sőt *é-ző* kiejtésben még a *fest* csoportjában sem: *bontotta* : *bontatta*, *gyűjtötte* : *gyűjtette*, *fěstette* : *festette*. De még a főnti igetípusban sincs egybeesés a három mód jelen idejében s a kijelentő mód összetett jövőjében, tehát összesen ötvenkét alakban, a nagy többségben. Pásztor tehát a három, mássalhangzócsoporton végződő igetípus egyikének (*e-ző* kiejtésű, illetőleg írásbeli) néhánny homoform alakja miatt kívánja a valóságban meglévő képzésbeli egységet meghazudtolva, az egész *fest* csoportban bevezetni a *-tet* képző írását. Ám a magyar morfológiai rendszerben a *bont*, *gyűjt*, *fest* esetében ez írásmód (*festtet*) ellenére is *-at/-et* maradna a képző, s *-at/-et/-tet* képzőváltozatokat semmiféle szinkrón grammatika sem ismerhetne el.

Pásztor javaslata szerintem fonák okoskodással tünteti fel egységesítés gyanánt a műveltető *sejtet* írás bevezetését. Abból indul ki, hogy nyelvünk a *fest* típusban – múlt idején kívül – mindenütt megkülönbözteti a cselekvő és a műveltető alakokat: ha tehát a *sejtet* írást tesszük kötelezővé, akkor ebben a típusban sem lesznek homoform alakok. Tehát nem a meglévő alakokból álló rendszer veszi alapul, hanem az alakeltéréseket akarja a valóság rovására erőszakkal „tökéletesíteni”. Ha egy-egy értelmiségi akad is, aki a félreérthetőséget olykor *sejt-tet*-féle irreális, kiagyalt szóalakkal kívánja kirekeszteni, a valóságos köznyelv (= langue) ezt nem ismeri.

Egészében tehát most sem látom elvszerűnek az előző cikk javasolta (nyelvtani és) helyesírási szabályváltoztatást. Bár a helyesírásban tökéletes elvi és gyakorlati összhangot aligha tudunk megvalósítani (ha másért nem, hát az egyenlőtlen fejlődés miatt sem): ennyire nem sértheti meg írásmódunk a nyelv adott rendszerét. Ha egy *e-ző* kiejtésű ember szóban szükségét látja, hogy a beszédhelyzetben, illetőleg összefüggésben félreérthető *festettem* műveltető igét *fest-tettem*-nek ejtse ki, ez maradjon (tudákoskodó) parole-tény. Ha írónk valamelyike *festtettem*-féle alakot ír, nem vár rá érte feyházbüntetetés. De ne minősítsük (nyelvi és) helyesírási hibának a szabályos, általában használt formát! – Egyébként többnyire nem is a félreérthetőség kényszerítő igénye kelti a *sejtet*-féle írást. Legutóbb pl. Csokonainak kiváló filológusok készítette kritikai kiadásából írtam ki: „Álneve [= Kelemföldy] és munkájának lipcei – budapesti kiadása. . . mindenképpen azt *sejttették*, hogy oka volt személyének titokban tartására” (1975: I, 293). Látni való, hogy sem az *álneve*, sem a *kiadása* alany mellett senki sem gondolta volna a *sejtette* írású állítmányról, hogy nem műveltető, hanem cselekvő ige.

Hadd említsem meg itt, hogy Pásztor Emilnek egy más, szintén újabb keletű javaslatával sem érthetek egyet. Az Élet és Tudomány 1976. július 16-i számának Nyelv és Élet rovatában (1382. l.) abból indult ki, hogy az írók és olvasóik találkozájának szokásosabb kifejezését sem a MHSz.¹⁰, sem a HTSz. nem szabályozta. Így ő különféle

maga választotta analógiák nyomán az *író–olvasó találkozó* írásmódot javasolta a nagyközönségnek. A valóságban az MTA Helyesírási Bizottságának (akkori elnöke: Pais Dezső) „patronálásával” készült „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó” (2. kiadása: 1972.) már „letette a garast” ez ügyben: ő a MHSz.¹⁰-ben levő *munkás-paraszt szövetség* mintájára az *író–olvasó találkozó* formát javasolta. (Pásztor cikke erről nem szól.) — Ettől függetlenül én is azt hiszem, hogy a MHSz.¹¹ előkészítésekor, azaz most, jól meg kell rágnunk a kis- és a nagyköthjel használatában ma uralkodó zavarok okait és elhárításuk módját.

TOMPA JÓZSEF

NYELVJÁRÁSOK

Megjegyzések a tájszótárírásról

1. „Minden adatközlés olyan tudományos beruházás, mely a későbbiekben kamatozik” (SEBESTYÉN: NyK. LX, 498). A tájszótárak is (vö. VÉGH JÓZSEF: MNyTK. 109. sz. 19–22). Közismert, milyen időigényes vállalkozás a tájszótárírási. Az adatközlők válogatásától az első lejegyzett tájszón keresztül a nyomdakész kéziratig évek hosszú sorára van szükség. Ezért is üdvözlünk örömmel minden, a tájszótárak gyűjtési, szerkesztési, közlési és egyéb kérdéseivel foglalkozó s ezeket a nyelvtudomány több ága számára fontos vállalkozásokat segítő érdemi véleményeket, hozzászólásokat. (Külföldön megjelentekre I. VÉGH i. m. 11, 13.) Természetesen azok véleménye különös súllyal esik latba, akik az említett kérdéseket saját kutatói gyakorlatukból ismerik. Bizonyos, hogy az ő tapasztalataik ismeretében mindazok megkímélődnek sok töprengéstől, esetleg tévutaktól, akik a tájszótárírási kemény fájába vágják fejszájüket. Magam is ez utóbbiak közé tartozom, s én is elmondhatom, valamennyi elődömtől — CSÚRY BÁLINT szótárától IMRE SAMUÉig — sokat tanultam. Különösen IMRE SAMU szótára (a Felsőöri Tájszótár: FTsz.), a tájszavak s a tájszótárírási fontos kérdéseiről szóló s mindnyájunk számára megszívlelendő cikke (Gondolatok a tájszótárakról: MNy. LXXI, 220–5), valamint a vele folytatott beszélgetések segítettek bizonyos kérdések megoldásában. Ezért neki e helyütt is köszönetet mondok.

A mihályi tájszótár szerkesztését a közelmúltban lezártam. Mivel a dolog természeténél fogva bizonyos tapasztalatokra szert tettem, úgy vélem, talán nem lesz haszontalan, ha — mások munkája segítségével a szándékával — néhány idevágó gondolatot megfogalmazok.

2. A maga módján minden tájszótár sajátosan egyedi alkotás. Megnyilvánul ez a tájszótárak anyagában, a követett lexikográfiai elvekben, sőt a közölt példamondatokban is. B. LŐRINCZY ÉVA helyes megállapítása szerint „regionális szótáraink öntörvényű voltát bizonyos szubjektív indítékok magyarázzák” (NyK. LXXVI, 456, l. még 459). E szubjektív indítékok a szülőföldhöz, az anyanyelvjáráshoz kötő érzelmi szálak. A tájszótárak sajátosan egyedi jellege a szerzők személyiségéből, tudományos elképzeléseiből és — talán elsősorban? — gyűjtési lehetőségeiből következik. Aki éveket tölt a gyűjtés színhelyén, előnyben van azzal szemben, aki csak időközönként gyűjthet. A gyűjtés színhelyén, adatközlővel együtt élő gyűjtő lehetőségei mások, mint azé, aki meg-megjelenik csupán. A családi körben, a nap úgyszólván minden szakában gyűjtő is másként dolgozhat, mint az, akinek ki kell várnia adatközlői szabadidejét, türelmét, figyelmét. A jó emlékezőtehetséggel megáldott, nyelvileg érzékeny adatközlő a gyűjtő legjobb segítsége, ha ilyen nincs, lényegesen több dolga van a gyűjtőnek. Nyelvjárásszigeten

gyűjtve több, sőt jóval több tájszót (archaizmusokat, jövevényszavakat) találhatunk, mint az állandóan a köznyelv egységesítő hatása alatt álló, a nyelvterület középső részén levő nyelvjárásokban. És sorolhatnánk tovább a lehetséges típusokat és azok kombinációit. Ebből pedig az következik, hogy a tájszótárak gyűjtőinek általánosan kötelező „recept” nem adható. A gyűjtőnek magának kell eldöntenie, mit vesz át elődei tapasztalatából, miben követi-követheti őket, s miben jár új utakat. A lehetőségeket számba venni, az elődök eredményeit megismerni azonban nemcsak kötelessége, de személyes érdeke is minden tájszótárírónak.

Egyik korábbi cikkemben (MNy. LXIX, 501–7) az idevágó kérdéseken töprengve megkíséreltem összefoglalni, mi az, amit a tájszótáríró ma — elvben — maximálisan megtehet. Úgy véltem és vélem ma is, hogy egy falu szókincsét célszerű feldolgoznunk (i. h. 502). A cikkben említett maximális gyűjtési követelmények, az ideális : reális kérdésének az eldöntését a gyakorlattól vártam (i. h. 503). Számoltam azzal, hogy a fentebb említett s gyűjtőnként változó gyűjtési lehetőségek esetleg több tekintetben is eltérő válaszokhoz vezetnek. Egy lehetséges választ magam is adok: a mihályi tájszótár gyűjtésekor regionális szótáraink nem köznyelvi anyagát kikérdezhettem — jó gyűjtési lehetőségeimből következőleg. Nem kérdeztem ki azonban a MTsz. anyagát, mivel a próbagyűjtés igen kevés eredménnyel járt, s mert a MTsz.-hoz érve adatközlőim érthető módon belefáradtak az egyhangú munkába (vö. IMRE SAMU: MNy. LXXI, 224; PAASONEN: „Ez az egyhangú munka [ti. a szógyűjtés] még utólag is idegesít, és nem csoda, ha a nyelvmesterek is csak nagy kinnal s fáradtsággal bírják ki”: idézi KANNISTO: MNy. III, 133; Tietolipas Nr. 59. 19). Ahogy az várható, a gyűjtőnek azok a regionális nyelvjárási, illetőleg tájszótárak segítenek legtöbbit, amelyek a vizsgált nyelvjáráshoz közelebb esnek. A mihályi tájszavak gyűjtésekor például a legtöbb, Mihályiban is meglévő, illetőleg megvolt tájszót a Felsőőri Tájszótárban találtam (a német jövevényszavak keresésében különösen is nagy hasznát vettem). A Nyelvészeti Füzetek sorozatban megjelent nyugat-dunántúli nyelvjárási monográfiák tájszógyűjtéseit külön ki kell emelnem, mert segítségükkel több tájszót is „fölfedeztem” (vö. DEME: NyJAF. 14). A sorban az Ormánysági és a Szegedi Szótár következik. A SzegSz., mivel nyelvjárástörténeti, szaknyelvi és úgynevezett műveltségyszavakat is nagy számban közöl, szókincsgyűjtési segédeszközül kitűnően használható. A Szamosháti és a Szlavóniai Szótár tájszavainak kikérdezése alig valami eredménnyel járt, miként az ÉKsz. tájszó minősítésű szavaiénak a megkérdezése is. Ha ez utóbbiakat elhagyom, tájszótáram anyaga minimálisan csökkent volna csak. Ha tehát a gyűjtő tájszótárakkal dolgozik, mindenképpen a nyelvjáráshoz legközelebb esőével kezdje, s ha a távoliakat már nem lesz ideje kikérdezni, nem veszít sokat (PENAVIN OLGA a SzlavSz. anyagának gyűjtésekor például — helyesen — az OrmSz.-t és a SzegSz.-t dolgozta föl; l. SzlavSz. 7).

IMRE SAMU említett tanulmánya, a gyűjtési maximalizmusra vonatkozó jogos bíráló sorai megnyugtattak: amit saját, illetőleg adatközlőim bőrére egyre inkább éreztem, azt ő világosan megfogalmazta. Igaza van IMRÉnek abban is, hogy „az elvileg gazdagabb, teljesebb szótárak gyakorlatilag jóval szegényebbek” lennének (MNy. LXXI, 224). Úgy látjuk IMRE SAMUval együtt sokan, hogy a jövő az egy-egy helyi nyelvjárási szókincsét feldolgozó tájszótáraké. Magam ma már kicsit tovább is mennék. A jövő tájszótárainak a feladata — úgy vélem — a nyelvjárási szókincs — nyelvjárási felől nézve — köznyelvtől való pozitív eltéréseinek, többletének a számbavétele és leírása. Tehát valódi és jelentésbeli tájszavak gyűjteménye lenne eszerint a tájszótár. Az alaki tájszavak csak igen megsűrűve kerüljenek be a tájszótárakba. Akkor, ha főlvételüket kommunikációs (a magyarázat nélkül nem érthetők tartoznak ide), szótörténeti-etimológiai, illetőleg nyelvjárástörténeti okok szükségessé teszik. Az alaki tájszavak messze túlnyomó részét (például *borgyu*, *harcul*, *inékül*, *lú*, *zűöd*) ugyanis megérti a laikus olvasó is, a valódi és a

jelentésbeli tájszavakat viszont nem, illetőleg tévesen. A kommunikáció szempontját tekintve éppen ezért az alaki tájszavak zöme nem is tájszó. Mindenképpen hasznos, ezért kívánatos, hogy a tájszótárak bevezetőjében a nyelvjárás főbb sajátosságait röviden bemutassuk (ahogy – eddig legsikerültebben – IMRE tette a FTsz.-ban; vö. még OrmSz. XXV–XXXIX., SzlavSz. 13–6). Ez megkönnyíti a szótár használójának a dolgát, s gyakorlatilag is fölslegessé teszi sok alaki tájszó fölvételét.

Azt, hogy mit tekintünk tájszónak a mit nem, a köznyelvhez való viszonyítással dönthetjük el csupán (l. legújabban: BALOGH LAJOS: NytudÉrt. 83. sz. 70; IMRE SAMU: MNy. LXXI, 222). Ez a gyakorlatban annyit jelent, bármennyire is nem megföllebezhetetlen mérce két értelmező szótárunk (IMRE: i. h.), ezekhez, illetőleg az újabb, teljesebb ÉKsz.-hoz célszerű és kell is viszonyítanunk azon egyszerű oknál fogva, mivel ennél szilárdabb viszonyítási alapunk nincs. A kérdés (tájszó? nem tájszó?) eldöntését nem bízhatjuk a szótárírókra. Igaz, az ÉKsz. minősítései is vitathatók több esetben, ez azonban mitsem von le ennek a szótárnak a gyakorlati használhatóságából, abból, hogy mindenki számára közös – és ma már kötelező – kiindulási alap és viszonyító eszköz. A tájszótár íróját, aki az ÉKsz.-ra támaszkodik, leginkább e szótár *nép* minősítésű szavai hozhatják zavarba. Köztük találunk ugyanis általánosan ismerteket s általánosan nem ismerteket is (*ándung, eves, kisafa*). Mit tegyen a tájszótár írója? Mivel ezek nem *táj* minősítésűek, ne vegye föl őket (ti. a nyelvjárásban élőket)? Vagy vegye föl azokat, amelyek a vizsgált nyelvjárásban (még) használatosak? Magam úgy jártam el, hogy fölvettem szótáramba az ÉKsz. *nép* minősítésű címszavai közül azokat, amelyek a nyelvjárás alapszókincsébe tartoznak, s amelyek megítélésem szerint nem általánosan ismertek. De hogy eleget tegyek a köznyelvhez, az ÉKsz.-hoz való viszonyítás elvének, ezeket a szavakat nem jelölöm tájszónak. Ez a megoldás elméleti szempontból talán kifogásolható (mondván, ha egy szó nem általánosan ismert, akkor nem köznyelvi, tehát – a köznyelv felől nézve – tájszó, és pedig függetlenül attól, csupán egy, esetleg kettő vagy több nyelvjárásban, sőt nyelvjárástípusban is ismert), úgy érzem azonban, a gyakorlat talán igazolja helyességét (vö. B. LŐRINCZY: NyK. LXXVI, 457).

A másik, ugyancsak nem tiszta eset a következő: megokolt-e, célszerű-e szószerkezeteket fölvennünk a tájszótárba? A *csöbörbe lépő ló, szeme szőre*-féle szószerkezeteknek ugyanis az általános lexikográfiai gyakorlat szerint nincs keresnivalójuk a szótárban. Viszonylag gyakran előfordul ugyan, hogy a nyelvjárásban összetett szó az, ami a köznyelvben szószerkezet vagy az lenne (mint például a *kévekötőfa*: FTsz. 15), többségük azonban a nyelvjárásokban is szószerkezet. Az eddigi tájszótári gyakorlat az volt, hogy szószerkezetek is bekerültek a szótárakba, ha nem is nagy mennyiségben s voltaképpen ad hoc jelleggel (l. például *könnyű-gondolkozású, háromszor-annyi, hidegvizes ruha*: SzamSz.; *bodonyos kút, fias-kukorica, gereblyefogas kampó*: OrmSz.; *boldogasszony teje, céhbeli mestertárs, halottak miséje*: SzegSz.; *gyűröttszájú csizma, húsvéti tojás, húsvét másnapja*: SzlavSz.; *szeme hüvelye, szeme szőre, kévehányó villa*: FTsz.). IMRE volt az, aki először okolta meg a szószerkezetek fölvételének a jogosságát, megállapítva, hogy a nyelvjárásban ezek egy fogalom megnevezésére szolgálnak (FTsz. 15; vö. még Hosszú FERENC: Nyr. XCVIII, 223).

A tájszótárak, különösen pedig a föntebb említett módszerrel, tehát az ÉKsz.-hoz való viszonyítással készülők lényegesen kisebb terjedelműek lesznek, mint elődeik, a nyelvjárás szókincsét viszonylagos teljességgel feldolgozó regionális nyelvjárás szótárak (például a mintegy 20 ezer szót feldolgozó SzamSz., a több, mint 12 ezer szót tartalmazó OrmSz. (l. D. BARTHA: MNy. XLIX, 248), a SzegSz.-ról nem is beszélve) és az ÉKsz. „kontrollja” nélkül készült tájszótárak. IMRE több szempontból a jövő felé is mutató, mintegy 3500 címszót tartalmazó Felsőőri Tájszótára mellett ezt bizonyítja a jóval szigorúbb rostával készült mihályi tájszótár is, amelyben – az utalócímszókat nem

tekintve — 2100 körül lesz a szócikkek száma. Jó volna, ha pontos adataink lennének arról, körülbelül hány szó van egy-egy nyelvjárásban, s mi az arány a tájszavak és a köznyelvi szavak között a nyelvjárásokban. A mihályi tájszóanyag alapján úgy látom, hogy a tájszavak (tömorfémák) a nyelvjárás szókészletének (ugyancsak tömorfémáknak) ma mintegy tizedét alkotják. W. MITZKA mások számításán alapuló közlése szerint egy-egy falu szókincse 5500—8140 szót tartalmaz (Deutsche Mundarten. Heidelberg, 1943. 139); HAKULINEN a hattulai finn nyelvjárás szókincsét — a származékokat és az összetételeket is számítva — 28 ezerre becsüli (Suomen kielen rakenne ja kehitys³ 385). Úgy gondolom, az említett módszerrel készülő eljövendő tájszótárak nagyjából hasonló eredményre vezetnek, mint a mihályi gyűjtés, és idővel nem is szótárak, csupán szótár jellegű tájszógyűjtemények lesznek (vö. MNy. LXIX, 502). Számottevőbb különbségek abból adódhatnak, hogy a vizsgált nyelvjárás a nyelvterület szélén, esetleg attól elszakadva fekszik, más nyelvű népesoportokkal körülvéve, a magyar köznyelv állandó hatása nélkül, illetőleg fordítva: központi területen találjuk, idegen nyelvvel való kapcsolat nélkül, erős köznyelvi hatásnak kitéve. A FTSz. számos német (bajor-osztrák), a SzlavSz. szerb-horvát, a csángó nyelvjárás román (I. MÁRTON GYULA, A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai) jövevényszava jó példa rá. Annak is van e tekintetben szerepe, mennyit tud a gyűjtő a már kiszorult, nem használatos tájszavakból adatközlői emlékezetéből a felszínre hozni (a nyelvatlasz anyagának gyűjtésekor is följegyeztek több visszaszorult tájszót, I. LŐRINCZE: MNyAEIm. 194). Ez elsősorban jó adatközlő kérdése persze, jó lenne azonban, ha minél több tájszót visszahozhatnánk valahogy a sírből (a mihályi tájszavak egy tizede kihalt, két tizede visszaszorulóban levő minősítésű szótárban). Ez a szórészleg a XIX. század második fele s a századforduló aktív nyelvjárási szókincsébe tartozott, s mint ilyen, művelődéstörténeti szempontból is becses, magam legalábbis úgy látom a mihályi anyag alapján.

A tájszavak címszavasításakor kikövetkeztetett „irodalmi nyelvi” formával dolgozunk, amelyet a nyelvjárás hangtani jellemzőinek a figyelembevételével alakítunk ki. Így lesz a *biërcën* címszava a nem létező *bërcen*, a *bincsil*-é *bincsel* (FTsz. 14). Fölmerül a kérdés, ha ugyanazt a tájszót már közölték valamely szótárban (EtSz., TESz., ÉKsz., tájszótárak), nem volna-e célszerű címszóként a már egyszer másutt megadottat vennünk akkor is, ha a két alak között nagy az eltérés? (Ebben az esetben az illető tájszó kiejtésének megfelelő helyen utalnánk az eltérő formájú címszóra.) Mégpedig azért, mert ezzel megkönnyíthetnénk a tájszótárak olvasóinak-használóinak a dolgát: az etimológiailag összetartozó, de nyelvjárásonként eltérő hangalakú tájszavakat könnyebben és gyorsabban megtalálnánk. (Mihályi tájszótárban azért közlöm például a *jánkli*-t a *gyánkli*, a *gëzëntor*-t a *dezentor* címszó alatt, mert a FTSz.-ban *gyánkli*, az ÉKsz.-ban *dezentor* címszót találunk. Megjegyzem, ez nem volt szerkesztési elvem a szótár készítésekor, csupán kísérletképpen tettem így néhány esetben.)

Néhány szót a példamondatokról. Régi keletű és általános követelmény tájszavak följegyzésekor, hogy „adjunk minél több példamondatot, mely a szó jelentését és használatát megvilágítja” (DEME: NyAF. 14), illetőleg „ne maradjon el a jelentést pontosan megvilágító példamondat” (VÉGH: MNyj. II, 53). Ha a fenti követelmény a tájszótárírásban kötelezővé tétetnék, ugyancsak megnyúlna a tájszótárak gyűjtési ideje, mivel a tájszavak jelentését pontosan megvilágító példamondatok nemigen hangzanak el a spontán beszédben, de aktív módszerrel kierőszakolni is csak bizonyos esetekben lehet őket. Nem véletlen ezért, hogy a tájszótárakban számottevő a példamondatok nélkül, illetőleg a nem sokat mondó példamondatokkal közölt tájszavak száma. Egyéb tájszógyűjtésekre ez méginkább vonatkozik (I. B. LŐRINCZY: MNyj. XX, 23). Ha rákérdeznénk egy-egy tájszó jelentésére, többnyire konkrét, egyedi esetekkel magyaráznak adatközlőink, nem absztrahálnak (vö. Nyr. XCVII, 226; I. még W. MITZKA, Deutsche Mundarten 140).

A spontán beszélt nyelv pedig szinte mindig valamely konkrét helyzethez kötött, abból jelentésmeghatározással egyenértékű példamondatot kiemelni nagyon nehéz. A jelentésnek csupán a példamondat, illetőleg egy-két példamondat alapján való megállapítása — a szinonimákkal történő magyarázatokat nem tekintve (a nyelvjárásokban sok a szinoníma; vö.: AVANYESZOV—ORLOVA (szerk.), Russzkaja gyalektologija. Moszkva, 1965. 202; IMRE: MNy. LXVII, 142; SZABÓ JÓZSEF: NytudÉrt. 83. sz. 566—9) — a gazdag jelentésárnyalatú igék és melléknevek esetében pontatlan jelentésmegadásokhoz is vezethet. A pontos jelentésmeghatározáshoz ugyanis a nyelvjárási beszélő kompetenciájára volna szükség szigorúan véve vagy pedig valamennyi jelentésárnyalatot pontosan megvilágító példamondatokra. A fő- és a mellékjelentések elkülönítése az utóbbi esetben is problematikus lehet. Ez megtörténik akkor is, ha a jelentés megállapítását vagy ellenőrzését szakember végzi, de nem a vonatkozó teljes anyag ismeretében és birtokában. Gondoljunk arra a bizonyos értelemben hasonló esetre, amikor idegen nyelvű szöveg szótárral történő fordításakor félrefordítunk valamit. Itt is abból indulunk ki, ami rendelkezésünkre áll. Ami nincs a szótárban — és a példamondatban —, arról nem is tudunk, nem tudhatunk. Ezért az anyanyelvjárásukat gyűjtött nyelvészek tájszótárai megbízhatóság és a jelentések egzakttsága tekintetében fölötte állnak a heterogén anyagú általános, összemzeti tájszótáraknak. Ez utóbbiakat némely tekintetben másként kell elbírálnunk. Az általános tájszótáraknak az anyagát sokan gyűjtötték-gyűjtik, eltérő felkészültséggel, a vizsgált nyelvjárás(ok) több-kevesebb ismeretében (I. VÉGH: MNyTK. 109. sz.). A példamondatok egyrészt a gyűjtőt kényszerítik pontosabb, lelkiismeretesebb munkára, másrészt a szakképzett nyelvészeknek (a szótárak szerkesztőinek, munkatársainak) ellenőrzési, jelentésmeghatározó és -módosító lehetőséget, a címszavak minősítései kidolgozásához pedig anyagot adnak (I.: HOSSZÚ FERENC: Nyr. XCVIII, 223—6; B. LÓRINCZY: MNyj. XX, 19, 22—3; Eesti murrete sõnaraamatu prospekt. Tallinn, 1968. 65). Összefoglalva: a példamondat csupán szemléltető anyag, amely nem pótolhatja, helyettesítheti a jó jelentésmegadást. A pontos jelentésmeghatározás és az azt kiegészítő, a szó használati körére vonatkozó (stílus)minősítések a példamondatot a kellő nyelvjárási-nyelvészeti kompetenciával írott tájszótárakban, ha nem is fölöslegessé, de — a szócikk különösebb károsodása nélkül — nélkülözhetővé teszik.

A tájszótárak szócikkeinek egy részében, elenyésző hányadában a jelentésmegadások bizonytalanok, esetleg kérdőjelesek. Ez többnyire nem a szótáríró lelkén szárad. Vannak szavak (elsősorban a visszaszorult, kihalt szavak, illetőleg bizonyos növények, állatok stb. nevei), amelyeket az adatközlők nem tudtak, nem tudnak (pontosan) értelmezni (I.: SzamSz. 11; OrmSz. XX; D. BARTHA: MNy. XLIX, 253—4; B. LÓRINCZY: MNyj. XX, 22—3). Nem kétséges, ezeket a szavakat így, hozzávetőleges jelentésmegadással, esetleg kérdőjellel megtoldva is érdemes fölvennünk.

Véleményem szerint segíthetnénk a tájszótárakban rejlő művelődéstörténeti, szótörténeti-etimológiai, néprajzi tanulságok kiaknázását azzal, ha röviden bemutatnánk az illető falu történetét, különös tekintettel a XIX. és XX. századra. Ez a történeti vázlat pár lapjával nem jelentene említésre méltó terjedelemművekedést, gyakorlati haszna viszont nyilvánvaló lenne.

Meggondolandó, nem volna-e érdemes az ÉKsz.-t követnünk nyomdatechnikai tekintetben, tudniillik a jelentéseket jelentésjel nélkül közölnünk, így: *hájbelli hájbélli* ~ *hájbli* fn kisgyermekek főködtöje (a szót a FTsz.-ból vettem). Úgy vélem, a valódi, a visszaszorulóban levő és kihalt szavak szimbólummal, külön jellel való jelölése információ-többletet ad, s a gyors tájékozódást biztosítja, ezért bevezetése föltétlenül kívánatos. Tájszótáramban kísérletet tettem ennek következetes alkalmazására.

A tájszótár írója arra törekszik, hogy minél kevesebb tájszó maradjon följegyzetlen. Jól tudja azonban, hogy munkáját nem befejezi, csupán abbahagyja. KISS GÉZA

írja az OrmSz. bevezetőjében: „55 éves koromban, egy élet itt töltése után még találtam szavakat, amiket addig sohase hallottam” (XL.). SZINNYEI így írt: „a nemteljesség közös fogyatkozása a világ valamennyi szótárának, nem véve ki azokat se, amelyeknek címlapján ott büszkélkedik a 'teljes' szó” (Nyr. XXI, 553). Senkit ne riasszon vissza, hogy ezen a területen nem végezhet teljes munkát. Tájszótárakra sürgetően szükség van; ami pedig a tájszótárírás kérdéseit illeti, „mindnyájunk kötelessége, hogy külön-külön és közösen keressük a legjobbnak ígérkező megoldást” (IMRE: MNy. LXXI, 225).

KISS JENŐ

SZEMLE

Hadrovics László, Szavak és szólások

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 135 lap (Nyelvtudományi Értekezések 88. sz.)

HADROVICS LÁSZLÓ tíz évvel korábban, 1965-ben már közreadott egy hasonló füzetet (Jövevényszó-vizsgálatok: NytudÉrt. 50. sz.), amely ugyancsak egy más irányú adatgyűjtő tevékenység „mellékterméke”-ként jött létre (ismertettem: ALingu. XVII, 192–3). Második füzetének, ugyanúgy, mint az elsőnek legnagyobb érdeme, hogy az etimológiai irodalmunkban annyira nélkülözött új nyelvtörténeti adatokat tár fel. Az új adatok többnyire új ötleteket, megoldási javaslatokat is sugallnak, új módszertani részletekre hívják fel a figyelmet.

Új munkájának tematikája is erre figyelmeztet. Nemcsak szláv, olasz, német és bizonytalan eredetű jövevényszókat tárgyal, hanem magyar eredetűeket is, szólásokat is, a szóhasadás és szókeveredés eseteit, új jelenségeként pedig az úgynevezett honosító képzővel megtoldott jövevényszók kérdését. Hadrovics gazdag új anyagon mutat be úgynevezett magyarázó összetételeket, amelyekből az idegen eredetű első tag a honosító -s képzővel ellátva ki is válhat, önállósulhat, sőt gyakori az is, hogy az idegenből átvett szó rögtön ilyen honosító képzővel ellátva, magyarázó összetétel nélkül illeszkedik be a magyar szókincsbe. Ez vezette a *botos, dákos, pallos, vinos, köntös, lugas*, sőt a *kalapos* ~ *kalap* magyarázatában. A magyarázatok meggyőzőek, legfeljebb egy-két kiegészítő megjegyzést tehetek. A *dákos* magyarázatában nem indokolt a k.aln., k.holl. *dagge, dag* változatból való kiindulás, mert ez a fr. *dague*-ből, ez pedig a k.lat. *daga*-ból ered (vö. még ol., sp. *daga*). Nyugat-európai vándorszó volt ez, amely a magyarba nem *g*-vel, hanem *k*-val került. Ez vagy német, vagy nápolyi olasz közvetítést tételez fel. A német közvetítés nem igazolható, viszont a nápolyi olasz mellett szól a *daca* változat, valamint az időrend. Az 1448 óta gazdagon adathozható szó ugyanis legkésőbb Zsigmond (1386–1437.), esetleg már I. Lajos (1342–1382.) uralkodása alatt került a magyarba, amikor éppen Nápollyal élénk volt a kapcsolat.

Tanulságos a *kalap* magyarázata a BesztSzj.-ben adatolt *salap* és *süveg* 1575-ből ismert *salapos süveg* kapcsolata alapján feltehető *salap-süveg összetételéből az *s* – *s* > *k* > *s* elhasonulással, amelyet az 1559. évi *kalap-süveg* és az 1577. évi *kalapos süveg* adat is támogat. Úgy látszik, hogy az 1575. évi *salapos süveg* maga is részleges tükörfordítás a német *schlapphut*-ből, bár utóbbira pillanatnyilag csak 1650-től kezdve vannak adataink (WEIGAND, DtWb.⁵). Nem teljesen tisztázott a *lugas* eredete. Az valószínű, hogy a ném. *laube* (kfn. *loube*) szót a hazai németiség közvetítette (vö. például Sopronban 1408: „von seiner lauben vor seim haus”: SoprOkl. II/1: 150). A magyar szó alakulásában viszont nem játszhatott szerepet a német szó k.lat. *lobium* ~ *louium* ~ *lubium* ~ *lobia* változata, mert ennek *i*-je a magyarban palatalizációt okozott volna, hasonlóan a franciá-

hoz (*loge*) és az olaszhoz (*loggia*). A $b > g$ hangcsere nem magyarázható a németből,¹ csak a magyarból; hasonlóan az idézett újlatin nyelvi példákban a hangcsere csak a franciából, illetve az olaszból. A $m. b > g$ hangcserére azonban egyelőre más példa nincsen (mégis vö. alább *bendő > göndő*).

Az első pillanatra meghökkentőek Hadrovicsnak a szóhasadásra hozott példái: *árnyék és ernyő, bagázsia és poggász, filagória és góré, a három fok, gyapjú és gyapot, idegen, vendég és vidék, korsó és köcsög, part és mart, tőke és teke, zsámoly és gyámoly*. Az így egymással szembeállított szókból legalább egy eddig ismeretlen vagy bizonytalan eredetű volt. Hadrovics ötlete mindenképpen holtpontról mozdítja el a kutatást. E példák átvezetnek a belső keletkezésűnek magyarázott, eddig nem egy esetben finnugornak tartott szók csoportjához, amelyek közül megemlítem a *fenyő, hárs és folyik ~ fut* tárgyalását. Művelődéstörténeti, sőt őstörténeti jelentőségük miatt ezek az ötletek még más szempontból is megvizsgálандók.

Hasonló okokból érdemel figyelmet az eddig ismeretlen eredetűnek tartott *csere* és *óriás* szavunk: Hadrovics honfoglalás előtti orosz, illetve szláv jövevényszóknak tartja őket. Ismeretlennek tartotta az eddigi irodalom az *elmélkedik, emlékezik, televény* szókat is, amelyeket Hadrovics szintén a szlávból magyaráz. Olasz jövevényszavainkat gyarapítja a *fraska, kocsolya, labda, rece, tatároz* magyarázata.

A német jövevényszók közül a *bendő* és népnyelvi változata, a *göndő* példát szolgálthat a $m. b > g$ hangcserére, hiszen Hadrovics etimológiája alapján a *bendő* (*bandó*) az eredeti magyar változat, ebből keletkezett a *göndő* (vö. fent a *lugas* magyarázatát). Hadrovics most *csempe* szavunkat a németből magyarázza; magam akadémiai doktori értekezésemben *serpenyő* szavunkat ugyanabból a német etimonból: *kályha* szavunkkal együtt ezek számos további nyelv- és művelődéstörténeti tanulságot ígérnek. Viszont nem megnyugtató a *dőre, harc, kordé, orbánc* magyarázata. A *harc* magyarázatát maga a szerző sem tartja kielégítőnek.

Gondolatébresztő a bizonytalan eredetűnek minősített szók fejezete. A *derék* nem lehet szláv, a *kuruc* esetleg latin, a *labanc* szerinte magyar lehet, a *mázsa* esetleg olasz, a *tömlő*-vel kapcsolatban pedig mérlegelendők a szláv kapcsolatok.

Hadrovics végül néhány szólásunkra közöl eddig ismeretlen adatokat.

MOLLAY KÁROLY

Herczeg Gyula, A modern magyar próza stílusformái

Tankönyvkiadó, Budapest, 1975. 270 l.

1. HERCZEG GYULA magyar mondattani és stilisztikai kutatásai jól ismertek. Eddig megjelent tanulmányai alapján világosan kirajzolódnak kutatási szempontjai, módszerei, és egészen nyilvánvaló az is, hogy milyen jelenségeket vizsgál. Mindaz, amivel magyar nyelvtudományi munkássága jellemezhető, teljes mértékben érvényes a magyar nyelvészek számára kevésbé ismert olasz nyelvtani és stilisztikai kutatásaira is. Ugyanaz a cél és szempont, ugyanazoknak a jelenségeknek a vizsgálata kapcsolja össze a két nyelvre vonatkozó kutatási területet. A haszon és még inkább a tanulság azonban nemcsak a két nyelv tudományáé, hanem ennél továbbmenően az általános stilisztikáé is.

2. A modern magyar próza stílusformáit bemutató könyve terjedelmes olasz kötetétől (*Saggi linguistiche e stilistiche*) eltérően nem tanulmányainak a gyűjteménye, hanem eddigi vizsgálatainak egyfajta, sajátos, de mindenféleképpen érdekes és értékes összege. A szintézis elsődleges célja és szempontja történeti: a magyar prózastílus

fejlődésvonalának megrajzolása a múlt század utolsó óvtizedeitől (Bródy Sándortól, Justh Zsigmondtól, Iványi Ödöntől) kezdve napjainkig (Fejes Endréig, Galambos Lajosig, Kertész Ákosig). E két időpont között természetesen mindegyik stílusformáló prózaíró szóba kerül: Babits Mihály, Kaffka Margit, Kassák Lajos, Németh László, Szabó Pál, Tömörkény István stb. A leggyakrabban, a legtöbb jelenség vizsgálatában három író szerepel: Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond.

A kiválasztott anyag reprezentatív. A tárgyalt korszak belső szakaszait — mint majd látni fogjuk — egy kivétellel aligha kellene valamivel is kiegészíteni.

3. A tárgyalás legátfogóbb kategóriái, amelyek a változásokból kikerekedő fejlődést a legjobban érzékeltetik, a Herczeg tanulmányaiban eddig nemigen szereplő irodalomtörténeti és stílustörténeti irányzatok: realizmus, népiesség, impresszionizmus, expresszionizmus, új klasszicizmus, új népiesség, sematizmus.

És mindezekről eltérően, de hozzájuk hasonló összegezéssel a fejlődés utolsó szakaszát „változatosság és sokrétűség” címen mutatja be. Minden bizonnyal azért járt így el, mert a jelen formálódó, érlelődő és forrongó stílusformáinak világában nehezebb uralkodó fejlődési tendenciákat felfedni, mint a múlt már letisztult korszakaiban. Kérdésként persze felvethetjük, hogy vajon nem lett volna jobb a jelen szakaszt a hagyomány és újítás kettősségében felfogni, azaz azt kimutatni, hogy a múltból milyen irányzatok mentődtek át, maradtak meg, és melyek az új fejlemények.

A stílustörténeti irányzatok mint összegezési kategóriák egészen természetesek és jogosultak is a nyelvtani formák változásait bemutató, történeti stilisztikai tárgyú könyvben. Kételety és vitathatóságot jelző kérdés azonban még így is adódik: a) Vajon valóban van-e valamilyen megfelelés a stílustörténeti irányzatok és a nyelvtani formák, például az amúgy is sokat vitatott, sokféleképpen értelmezett realizmus és a szabad összefüggő beszéd vagy az új népiesség és a kollektív kommentátorok között? — b) Vajon a vizsgált nyelvi formák történetében megfigyelhető változások megfelelnek-e a fejlődési tendenciák kifejezését, esetleg érzékeltetését szolgáló stílustörténeti kategóriák egymásutániságának?

Szándékosan ismétlem a *megfelel* szót. Használatával azt akartam kifejezni, hogy stíluselméleti szempontból ma ez a *m e g f e l e l* és fókusza a legtöbb kényes kérdésnek: Hogyan felelnek meg a nyelvi és stilisztikai formák az esztétikai érték kategóriáknak? Van-e megfelelés a hatásmagyarázat szempontjából a stilisztikai és lélektani kategóriák között? Stb.

Mindezzel azt szeretném mondani, hogy a „megfelelés” általános és jellegzetes stilisztikai kérdés. Megemlítése természetesen nem jelentheti azt, hogy feltétlenül el kell vetni mindazt, amivel kapcsolatban ez kételetyként felmerül. De az is igaz, hogy nem árt időnként szóvá tenni és tudatosítani a stílusirányzatok használatával járó problémákat.

4. A stílustörténeti irányzatok Herczeg Gyula könyvének legfőbb összegező kategóriái, fő fejezetei. Ezekhez igazítva mutatja be a jellegzetesnek, megkülönböztető értékűnek tartott nyelvi jelenségeket, amelyek jórészt mondattaniak. Elsősorban a következő jelenségtípusok érdeklik: a) a közlésmódok (az egyenes, függő és a szabad függő beszéd); b) a leírások szerkezeti megoldásai; c) az összetett mondatok szerkezeti felépítése.

Az említett szerkezeti formák leírását stiláris érdekű funkcionális minősítések követik. A vizsgálat tehát nemcsak grammatikai, hanem leíró stilisztikai is. A stilisztikumot Herczeg a nyelvi formáknak a kifejezendő tartalomtól nem függetlenített funkcionális értékelésében ragadja meg.

A stiláris jelenségeket a szinkronia szintjén minősíti, hogy aztán könyve dinamikus érdekének megfelelően a vizsgálatokat történetivé fejlessze. A diakronia szintjén a már leírt jelenség élettartamát igyekszik megállapítani. Általában arra a kérdésre ad

feleletet, hogy meddig él egy jelenség, mikor avul el egy mellette feltűnő rokon vagy esetleg ellentétes jellegű szerkezeti formától háttérbe szorítva. Az újabb és az elavult nyelvi formák egymást váltásából kerekedik ki a könyv történeti jellegét biztosító fejlődésrajz.

Az újat és a régít, a változások csomópontjait megvilágító és igazoló nyelvi anyag mennyisége és a változási tendenciákat képviselő írók száma elég nagy ahhoz, hogy megbízható és elfogadható következtetéseket lehessen levonni. Ez a megalapozottság, tény-szerűség kétségkívül nagy értéke a könyvnek és nagy érdeme Herczeg kutatómunkájának.

Mint már említettem, a kiválasztott anyag gazdag, és a korszak egészére és kisebb szakaszaira is jellemző. Egyedül csak a századvégi impresszionizmust képviselő Justh, Iványi és Bródy mellett kellett volna többet, másokat is szerepeltetni, hisz a mellérendelő felsorolások, az értelmezős mellérendelő szerkesztés, a laza mondatstruktúrák másoknál (pl. Malonyai Dezsőnél, Pekár Gyulánál, Ambrus Zoltánnál) is előfordulnak, és a Nyugat impresszionistáitól eltérő, az impresszionizmus fejlődésének kezdetibb szakaszát jelző változatát képviselik. Oly annyira erőteljes tendenciát alkotnak, hogy az „impresszionizmus előzményei”-nél többet és határozottabbat mondóan *preimpresszionizmus*-nak is lehetne nevezni.

5. Herczeg Gyula könyve lényegében stilisztikai szempontú jelenségtörténet. A magyar próza mondatstruktúráiból alakított stílusformák belső mozgását, fejlődési tendenciáit mutatja be. Nem vagy alig foglalkozik hangtani, szótani, jelentéstani és főleg képtani kérdésekkel, bár a könyve címében szereplő „stílusforma” műszónak és egyáltalán a stílus fogalmának általánosan elfogadott értelmezései alapján mindezeket magába kellene foglalnia. A jóval tágabb körű és összetettebb stílusforma fogalma nem azonosítható a szűkebb körű mondatformáéval. Eszerint Herczeg munkája nem a prózastílus egészét, de kétségkívül egyik legfontosabb részét, a mondatant tárgyalja.

Ami könyvében érték és tanulság, az természetesen legelőször következik mind tárgyból, mind pedig módszeréből. Ugyanúgy, mint olasz kötetéről (Nyr. XCIX, 376–7), erről a munkájáról is elmondhatjuk: csak dicsérni és helyeselni lehet azt, hogy elsődlegesen tette meg a mondatant. Ez nemcsak azért pozitívum, mert stilisztikai szempontból a mondatant a szűkebb értelemben vett grammatika legfontosabb része, hanem azért is, és főleg azért, mert a mondatant eddig meglehetősen elhanyagolták, mostohán kezelték. Még ma is ez a stilisztikák leggyengébb fejezete. Pedig a fejlődés távlata, amelyet a ma divatos szövegnyelvészet is jelez, csakis az lehet, hogy a stilisztika a mondatgrammatikából kifejlesztendő szöveggrammatikára fog majd alapozni.

Könyvének másik érdeme az, hogy kerül mindenféle öncélú módszereskedést, minden esetben a tapasztalati anyagból indul ki, és új tényeket tár fel. Tartózkodik minden olyan minősítéstől, amely nem közvetlenül adódik a nyelvi anyagból. Munkája a stilisztika mai fejlődési szakaszában hozzájárul ahhoz, hogy elmélet és gyakorlat egyensúlyba kerüljön.

Végül, de nem utolsósorban az is érdeme, hogy könyvével a fejlődő történeti stilisztika útját egyengeti. Bár a leíró stilisztika is sok mindenben javításra, tökéletesítésre szorul, mégis jóleső érzés tudni, hogy a még zsenge korban levő történeti stilisztikának vannak gondozói, művelői. Így aztán Herczeg Gyula munkája nemcsak abban nyereség, amit ad, hanem abban is, amivel hasonló tevékenységre ösztönöz, amihez példát és mintát is szolgáltat.

SZABÓ ZOLTÁN

Balogh Lajos—Király Lajos, Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 226 lap

Őszinte örömmel és nagy meglepetéssel vehettük kézbe a minap BALOGH LAJOS és KIRÁLY LAJOS szép könyvét, ezt a regionális célatlaszt, amely nem csupán a nyelvjáráskutatás szakemberei számára ad sok újat és érdekeset. Örömrünk elsősorban azért lehet nagy, mert a szerzők által is alapos részletességgel ismertetett (7–10) hazai és nemzetközi szakirodalomban egyedülálló vállalkozás valósult meg. Meglepetésünk oka pedig — annak ellenére, hogy olvashattunk már beszámolókat a készülő munkáról (MNY. LVI, 482–4 és LXI, 491–505) — az a hatalmas, eddig alig vagy egyáltalán nem ismert anyag, amit a könyv tartalmaz, s amivel sok tudományág történetében nyithat új fejezetet vagy adhat új lendületet az eddig is folyó kutatásoknak.

Bár külön fejezetet szenteltek a szerzők a gyűjtés történetének és módszereinek a bemutatására (11–5), arra nem vállalkoztak, hogy részletesen ismertessék annak minden mozzanatát. Pedig a tudománytörténet számára nem lenne érdektelen elmondani azt, hogy miért húzódtott el ily sokáig a könyv megjelenése, hiszen az imént idézett cikkek szerint már 1960-ban elkezdték a gyűjtést, s még abban az esztendőben be is mutattak egy részletet szóanyagukból összehasonlítva hat községben használt változataikkal. Természetesen az igen nagy anyagmennyiség is magyarázza a könyv megjelenésének elhúzódását, de valószínűleg a szerzőket szerénységük tartotta vissza annak a sokunk által ismert ténynek az elmondásától, hogy közben — munkahelyi tevékenységükön fölül — nagy részt vállaltak mindketten Somogy, Vas és Tolna megye helyneveinek összegyűjtésében, ellenőrzésében és közzétételében. Ezeknek az elmondása nélkül is tanulságos ez a fejezet, különösen a gyűjtés módszereire, problémáira vonatkozó megjegyzései.

Elsősorban abból adódtak a nehézségek, hogy sok szónak nincs köznyelvi megfelelője, de nagyon sok fogalomnak a nyelvjárásokban sincs egyetlen szóval meghatározott neve, a népnyelv is körülírásokkal él. Mindemellett azzal is számolni kell, hogy egy kutatóponton vagy egy adatközlő szóhasználatán belül is többféle — elsősorban hangalakilag, de mint a korábbi leírásokból (MNY. LVI, 482–3) tudjuk, lexikailag is eltérő — neve van egy fogalomnak. A kétségtelenül közösségi érvényű szavakon kívül elsősorban a dajka- és gyermeknyelvi szavaknak, de a hangutánzóknak, állatszólítóknak és becézőneveknek is van sokszor csupán egy családon belül használt változata, néha a szokásostól teljesen eltérő alakja. Ez megkérdőjelezhetné ezeknek a szótípusoknak a nyelvjáráskutatás szempontjából való fölhasználását és atlasz formában való ábrázolásának a jogosságát is. A szerzőknek azonban nem is elsődrendű célja messzemenő nyelvjárástani következtetések levonása, hanem — nagyon helyesen — elsősorban a saját anyaguk törvényszerűségei szerint vizsgálják a rengeteg adatot. Mintegy új tudományágat teremtenek ezáltal, amelynek a helyét mégis a dialektológián belül kell kijelölni, s annak a lexikológiai vizsgálataihoz áll a legközelebb. (A fonetikai összevetések nehézségeire, a hangtani fölhasználás problémájára még később kitérek.)

Az anyagból magából adódó törvényszerűségek vizsgálata semmiképpen sem öncélú, haszon nélküli kísérletezés. Nyelvtörténeti, fonetikai, nyelvsviziológiai, néprajzi, településtörténeti, még talán gazdaságtörténeti tanulságokat is le lehet vonni ilyen szavakból, mint *kondorszórú*, *perzsül*, *csíra* (86), *monyas* (103), *graszt* (104), *hodzsászlábú* (105), *paszkonca* (114) stb. Természetesen a nyelvjáráskutatás számára is értékesek lehetnek bizonyos szempontból a következtetések, de a szerzők maguk sem előszeren meg ezzel. Utalnak nyelvsviziológiai aspektusokra is, amikor jelzik a változatok közül a gyakoribbakat és ritkábbakat, az archaikusakat és az újabb elterjedéseket, valamint a csak tele-

pesek által használtakat. Az ilyen jellegű, más vidéken folytatott további kutatás tehát nyilvánvalóan szükséges és hasznos.

BALOGH és KIRÁLY könyve akkor is nagy jelentőségű lenne, ha a gyűjtött anyagról csak utalásokat tartalmazna, és az egésznek a földolgozását, értékelését nem adná. A munka magvát alkotó részben (28–84) azonban ezt is megteszi, s a következőkben ennek a bemutatására térek ki.

Mivel a szerzők maguk elsősorban nyelvjárásinak tekintik munkájukat, ennek a tudományágnak a szempontjait érvényesítették első helyen, s anyaguk tárgyalása előtt (16–27) bemutatták a gyűjtőterület nyelvjárását. Tizenegy lapon nem lehet nyelvjárás monográfiát adni, s erre nem is törekedtek, mégsem mehetünk el szó nélkül e mellett a hallatlanul tömör, de a hangtani jelenségek aprólékos részleteit is érintő, a szakirodalmat kiválóan fölhasználó és megfelelő példaanyaggal is rendelkező nyelvjárásbemutató mellett. Köztudomású, hogy röviden és közérthetően írni a legnehezebb, s ezért különösen nagyra kell értékelnünk ezt a fejezetet. Elolvasása meggyőz bennünket arról, hogy jóval többet tudnak erről a nyelvjárásról a szerzők, s alapos, részletes, mélyreható ismereteikből csak a legfontosabbnak tartottat adták itt közre. Meg kell azonban jegyezni, hogy elsősorban a hagyomány alapján tarthatjuk szükségesnek ezt a nyelvjárás-ismertetést. Ha elfogadjuk, hogy önálló tudományág megjelenésével találkozunk e könyvben, majd nem teljesen elengedhető a nyelvjárás háttér bemutatása, vagy ugyanannyi joggal megkövetelhető lenne a vidék állattartásának néprajzi leírása, gazdaságtörténetének fölvezetése stb.

A gyűjtött anyagból nyelvjárásai sajátosságokra következtetni egyrészt azért nem érdemes, mert sok szó nem szociális érvényű, másrészt sokkal többet, jellemzőbbet tartalmazó anyagot (közszavakat, nem hangutánzó szavakat, grammatikai alakokat, szövegeket stb.) is lehet egyszerűbben, kevesebb fáradsággal gyűjteni nyelvjárás kutatás céljára. Azt is hozzá kell azonban még tenni, hogy a könyv adatainak jó része (elsősorban az állatszólítók: hívók, terelők, úzó) érzelmi tartalommal is telítettek, tehát emfatikus hangokat is tartalmaznak, vagy kellene, hogy tartalmazzanak. (Más kérdés, hogy adott helyzeten kívül, tehát egy szobában ülve kettesben a gyűjtővel tudták-e reprodukálni ezeket a hangokat az adatközlők. Ilyen szituációhoz kötött hangvisszaadáshoz nagyfokú fölengedettség vagy kiváló színészi képesség kell. Erre minden biztonnyal gondoltak a szerzők anyaggyűjtésük közben.) Természetesen a hangutánzó szavak, hangfestő szavak, így az állatszólítók is mutathatnak különbségeket, hasonlóan az indulatszavakhoz. A morfológiai különbségek mellett azonban nagyon fontosak és jellegzetesek lehetnek azok hanglejtésének, hangfekvésének, hangközeinek különbségei, s ezeknek a vizsgálata már nem lexikológiai munka főadata, bár — mint erről később még szó esik — erre is tettek eredményes kísérletet a szerzők.

A nyelvjárás bemutatásánál került sor olyan hangok (elsősorban mássalhangzók) leírására, amelyek a köznyelvben nem szerepelnek, nincsenek meg, vagy fonetikailag még nem tárgyalták a magyar szakirodalomban őket, így megfelelő fonetikai jelük nincs az egyezményes átírási rendszer szerint. Ezek általában olyan inspirációs avulsivák, amelyek állatszólítókból fordulnak elő. Míg a hangok képzésének pontos leírásával egyet lehet érteni, semmiképp sem helyeselhető a jelzése (cs←) a löndítő unilaterális avulsivának, valamint a (cu←-val jelölt) lóbiztató — levegőbe adott, elnyújtott csók hangjának megfelelő — bilabialis inspirációs fricativának. Minden biztonnyal lett volna a szerzőkben annyi találékonyság, hogy új, eddig még sehol nem alkalmazott, tehát félreérthetetlen jeleket találjanak ezekre a hangokra, ha tudatosan merik vállalni munkájuk úttörő jellegét és új tudományágot teremtő szerepét.

Nagyon érdekes fejezet az állatok köznévként használt megnevezéseiről szóló rész (28–41). Külön tanulmányt érdemelne, hogy miért nem alakult ki a nyelvjárásokban

egy-egy állatfajoknak önálló fajnevük. Így például bizonytalan a szarvasmarhák megnevezése, a tyúkféléknek — tyúknak és kakasnak — pedig még a köznyelvben sincs fajnevük, hiszen a *tyúk* csak a nőstény ivarú egyedek megnevezése. Az életkorra és nemre utaló nevek gazdagsága viszont igen nagy differenciáló-képességet mutat. Jól szemlélteti ezek átfedéseit és változatosságát a 34–5. lapon levő táblázat. A gyermeknyelvi állatnevek (38–41) elsősorban morfológiai, becézőképző-vizsgálati szempontból jelentősek.

Mint az előre sejthető is volt, az állathangutánzó ígék adták a legnagyobb anyagot. A mintegy százra tehető hanghatás közül 53 összegyűjtésére és vizsgálatára vállalkoztak a szerzők. Itt is megjegyzik, hogy néhány jellegzetes hangmegnyilvánulásnak nincs emberi nyelvi kifejezője a kutatott területen — s azt hiszem másutt sem. A „közlő célú” hangeffektusokon belül nagyon nehéz kategóriákat teremteni, mert a borja után bógó tehén is éppen úgy érzelmét fejezi ki a hangjával, mint a gazdája megérkezésének örülő kutya. Nem is következetes ezen a fejezeten belül az osztályozás: pontokba sorolás, kiemelés stb. Az átmenetek lehetőségére fölhívták ugyan a figyelmet, de más jellegű szempontok szerint való osztályozással (vagy a kapcsolatoknak, vagy pedig a hangadás okainak, céljainak a nagyobb egységgé való tételével esetleg) elkerülhető lett volna ez a bizonytalanság, ha a fődéseket, átmeneteket nem is szüntette volna ez meg. Fontos megfigyeléseket olvashatunk itt az állati hangok és az azt utánzó emberi hangok fonetikai sajátságáról. Külön felsorolják (59) a szerzők az állathangutánzóknak szereplő igeképzők hihetetlenül gazdag anyagát. Mindezen kívül különféle táblázatokkal teszik szemléletesebbé ezt a fejezetet is.

Az állathívogatóknak, -terelőknak, -űzőknak (állatszólítóknak) nemcsak fonetikai, szintaktikai és morfológiai vizsgálatáról olvashatunk, hanem — mint már említettem — (ha egy adatközlőnek a példaanyagából is) a hangsúlyra, hanglejtésre, beszéddallamra és beszédzűnetekre is részletes és érdekes elemzést kapunk.

A könyv nagy részét (85–153) kitevő adattár, az ezt követő 51 térképlap és a nagy gonddal összeállított szómutató nemcsak tárháza a 60 községben végigkérdezett 233 kérdésre kapott válaszoknak, hanem tudományos fölépítésű, kiváló módszerekkel készített szemléletes földolgozás is.

Az adattárat gazdagságán kívül pontos fonetikai lejegyzése és jó adatsoportosítása is értékessé teszi. Módszertani szempontból nagy érdeme, hogy a föltett kérdéseket is tartalmazza, s ezek a kérdések alaposan átgondoltak. Fölhasználták a szerzők a MNyA. megegyező kérdéseit, és ennek mintájára alakították ki az újabbakat. Helykímélés céljából nem adtak adattárat annak az 51 fogalomnak, amelynek adatai a térképlapokon szerepelnek, pedig a két közlés különböző szempontok szerint történt, s nem lett volna bőbeszédűség, fölösleges ismétlés két helyen is felsorolni az anyagot.

A térképlapok tartalmazzák az 51 kérdésnek valamennyi választát a 60 kutatóponton. A szerzők a szimbolikus ábrázolásmódot és a MNyA. ismert adatbeírásos módszerét kombinálva használják, vagyis ahol jó területi tagozódás található, ott jelekkel is jelölik az egyes kifejezéseket. Ez jó, hasznos, szemléletes, a használatot nagy mértékben megkönnyítő módszer, s még szemléletesebbé tette a különben is kiválóan szerkesztett térképeket. Jó lett volna azonban, ha ezek a szimbolikus jelek színesek lehetnek volna. Így ugyanis a szöveg és a kutatópontok száma elnyomja a kevésbé karakterisztikus (csillag, üres négyzet, kör, háromszög stb.) jelöléseket.

A mutatóban a térképlapok megkülönböztetésére használt kurzív szedésű számok alkalmazása nem szerencsés, mert a kurzív számok nem tűnnek eléggé föl, nem különülnek eléggé el ezek az adattári számoktól. (Ezt a kifogásom már elmondtam egypárszor a helynevek kiadásaival kapcsolatban is, s reméljük, hogy a közeljövőben megjelenő Tolna megyei kötet már a fettet fogja használni a kiemelésre.)

Néhány apró — a munka értékét egyáltalán nem csökkentő — észrevétel még ide kívánkozik. Egyik az az éppen nem is hibáztatható belefeledkezés a nyelvjárásba, a nyelvjárási szókincs használatába, melynek nyomán értekező jellegű mondatokba is bekerülnek nyelvjárási szakszavak. Pl.: „. . . ilyen például a kakas riasztóhangja, a ciceréléskor hallható hangadása” (42 — azt hiszem, itt értelemzavaró is a nyelvjárási szó, mert nem magyarázata egyik a másiknak, más a riasztóhang, s más a párzásakor adott hang); „. . . a tehénél figyelni kell a folytatás, ellés stb. idejét” (80); „. . . a nőstény viselkedéséből állapítja meg, hogy mikor kell befödöztetni”; „. . . a göbedisznónál a hangadást. . .” (81). Szokatlan, hogy „A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára” MNyTESz alakban szerepel (39–40), az ÉrtSz. és ÉKsz. rövidítéseket pedig nem használják (73). Itt jegyzem végül meg, hogy a Kiadó jobb minőségű papírt is választhatott volna a könyvnek, különösen a térképlapoknak. Meglehet, hogy nem sokan forgatják hivatásszerűen a munkát, de akiknek erre szükségük van, hamar „ronggyá olvassák” könyvüket.

Mint többször említettem, bizonyos mértékben új tudományággal állunk szemben Balogh Lajos és Király Lajos könyvét vizsgálva. Ezt a szerzők nem hangoztatják, de tény, s jó lenne ennek a tudományágnak nevet is adni. Nem vagyok abban biztos, hogy jobb nem fog ennél akadni, de magyarul „állattani szókincskutatásnak”, idegen szóval pedig „zoolexikológiá”-nak nevezném ezt az új hajtását a nyelvtudománynak. Természetesen a háziállatokon kívül ki lehetne terjeszteni a vizsgálódás körét a vadon élő állatokra is. A szerzők is utaltak a vadgalamb (gerle) hangjának emberi nyelven való visszaadására, hangutánzó szavának sokféleségére. Számtalan madár hangjára van sok változatú elnevezés, s nem lebecsülendő az emlősök, sőt rovarok (méhek!) életével kapcsolatos hangutánzó szavaink száma sem. A magyar nyelvjárási zoolexikológia előtt tehát mind földrajzi vonatkozásban, mind pedig tematikai téren fölmérhetetlen lehetőségek állnak, s az erre való figyelemkeltés ennek a könyvnek az érdemei közé tartozik.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy igen gazdag anyagú, tudományos igénnyel földolgozott, szemléletes, érdekes és értékes könyvet kaptunk BALOGH LAJOS és KIRÁLY LAJOS hosszas, fáradságos munkája nyomán. Sok tudomány és tudományág hasznosíthatja adataikat, megállapításait, de új tudományág-teremtésükkel tették kiemelkedővé a munkát, s remélhetőleg további kutatások indulnak meg nyomukban, újabb eredmények születnek a zoolexikológia terén.

HAJDÚ MIHÁLY

Komoróczy Géza, Sumer és magyar?

Budapest, 1976. Magvető. 169 lap

1. A Magvető Könyvkiadó „Gyorsuló idő” sorozatában könyvheti ajándékként kaptuk 1976-ban KOMORÓCZY GÉZA könyvét. A zsebkönyvsorozat korszerűen tájékoztat napjaink izgató kérdéseiről. (Nyelvi témájú darabjai ILLYÉS GYULA „Anyanyelvünk” és TERTS ISTVÁN „A nyelvész szóra bírja a nyelvet” című írása.)

A sumer és a magyar nyelv, illetve nép összekapcsolásának kérdése foglalkoztatja a közvéleményt, ezt bizonyítja, hogy a könyv el is fogyott az üzletekből a könyvhéten. (A cím üzleti fogásnak sem rossz, hisz a téves eszmék hívője — ha nem ismeri Komoróczy korábbi hozzászólásait — azt is hiheti, hogy a „sumer-magyarológus” gondolatok (K. G. terminológiája) kifejtését találja a könyvben, így megveszi az érdeklődők mindkét előjelű táborra az érdeklődést helyes mederbe terelő munkát.)

Informatív és figyelemfelkeltő jellegű írása. Sumerológus veszi kézbe (végre) — a könyvolvasók társadalmának nagy nyilvánossága előtt — a „sumer-magyaró-

lógia” problémáját. A sumerológiának és a magyar nyelvtudománynak komoly tudomány-, illetve eszmetörténeti nyeresége a könyv, amelyet imponáló jegyzetapparátus tesz teljessé.

Az érdekes és szellemes könyv áttekintését nehezíti, hogy fejezetekre, alcímekkel nem tagolódik. Tárgyköre a következő: 1. miért *sumer* a *sumer*?; 2. sumerológia ↔ „sumer-magyarológia”; 3. a *sumer*–magyar nyelvrokonítás története; 4. a rokonítás történeti ~ szemléleti alapja; 5. a rokonítás hatása a magyar szellemi életre; 6. a rokonítás bírálata (a bírálat hibái, nehézségei); 7. a rokonság cáfolata (az ékírás, a *sumer* nép története); 8. (korábban elfogadott) *sumer*–magyar szövegnyelvtudományok felülvizsgálása; 9. a „sumer-magyarológusok” módszerei.

2. A szerző megindokolja a *sumer* megnevezés használatát, ennek elterjesztését javasolja az általunk ismert *sumér* (a francia írásmód hatására), *sumir*, *szumir* stb. helyett. A sumerológiától (az assziriológiánál a *sumer* nyelvvel és kultúrával foglalkozó ága) elhatárolja az általa „sumer-magyarológiának” nevezett *sumer*–magyar nyelvrokonítást. Utóbbinak két jellemző korszakát emeli ki: 1. az 1900-as évek, 2. az 1960-as évek. Az első korszak eszmei alapját a turáni nyelvcsalád gondolatában jelöli meg.

A könyv leghosszabb szakasza a *sumer*–magyar nyelvrokonítás történetét ismerteti. Azok közül, akik a rokonítás első periódusában foglalkoztak a kérdéssel, MUNKÁCSI BERNÁT munkássága a legjelentősebb. Kísérletet tett a *sumer*–ural-altáji rokonság vagy kapcsolat nyelvészeti bizonyítékainak összegyűjtésére, megfigyelései azonban az eszme elutasításához vezettek, és ő lett a „sumer-magyarológusok” első komoly bírálója is.

A *sumer*–magyar nyelvrokonítás, illetve a turánista őstörténeti eszmék irodalmi vetületét ADY ENDRE és NÉMETH LÁSZLÓ néhány írásával szemlélteti a szerző.

A II. világháború után vált igazán a „sumer-magyarológia” nyelvi kérdéssé a politológiává. Bázisa azóta az Egyesült Államokban van. Az 50-es évek elején uralkodik el a sértettség, üldözés, megnevezés hangsúlyozása – részben a szakmai felkészületlenség ellensúlyozására –, amely máig is gerjeszti a „sumer-magyarológusok” megnyilatkozások körüli misztikumot.

A nemzetközi tudományos élet állásfoglalása ettől kezdve általában a dilettantizmusnak járó figyelembe nem vétel, tartózkodás, elutasítás.

Az 50-es évek második felében indult meg a – legkülönbözőbb úton-módon és formátumban megjelenő – „sumer-magyarológusok” művek áradata. E művek Magyarországon a 60-as évek második felében váltak hatékony tényezővé. A 72-es szegedi kongresszuson és a 73-as őstörténeti konferencián szemlélhettük a rokonítás terjesztésének egyre erősödő agresszivitását.

A *sumer*–magyar nyelvrokonítás bírálata a 70-es évek elejétől erőteljes. (Lásd HAJDÚ PÉTER, PAPP LÁSZLÓ cikkeit, GULYA JÁNOS, SZABÓ T. ATTILA és BÁRCZI GÉZA hozzászólásait, az őstörténészek közül BARTHA ANTAL és LÁSZLÓ GYULA véleményét.) A külföldi szakemberek bírálataiban visszatérő vád: A rokonítók nem rendelkeznek *sumer* nyelvtudással, és nem ismerik tudományosan a magyar nyelvet és annak történetét sem.

KOMORÓCZY rámutat a *sumer*–magyar nyelvrokonítás erdélyi fogadtatásának sajátosságaira. (Az ottani bűvárdoklásnak érdekes problémája az alsótatárlaki lelet. Ez bizonyítja, hogy Erdély földje az i. e. III. évezredben kapcsolatban állt Kisázsiaival, ez azonban többszörösen közvetített gazdasági és szellemi kapcsolat volt. Csupán határról van szó; a lelet dél-mezopotámiai típusú, de nem sumerektől származik. A helyi lakosság nem *sumer* nyelvű volt.)

3. Az ékírás és Mezopotámia története nem támasztja alá a *sumer*–magyar nyelvrokonságot. A rokonság hirdetői járatlanok a tudományos átirásban, olvasataik

bizonytalanok. (Elméleteik bizonyítására hamisítottak is ékírásos táblákat.) Eleinte szóegyeztetésekre szorítkoztak, később hosszabb-rövidebb szövegek magyarítására is vállalkoztak. Keverik a sumer és az akkád szavakat. Történeti elképzeléseikre két példa: 1. a sumerek kivándoroltak Mezopotámiából; 2. a magyarok az i. e. V. és II. évezred között Észak-Mezopotámiában éltek.

Komoróczy rögzíti a sumer nép és nyelv történelmi helyét: „a Dél-Mezopotámiában kialakult civilizáció egyik alkotóeleme”, tulajdonképpen őshazája nem volt, Mezopotámiából nem vándorolt el. A gazdasági érintkezés eredményeképpen kerültek át a környező területek népeinek szókincsébe sumer kölcsönszavak, ezeket azonban eurázsiai nyelvekben még nem sikerült kimutatni. (A magyar nyelvészeti irodalomban sumernek tartott *könyv* szó (TESz.: vándorszó) mezopotámiai eredetét Komoróczy jelentéstani kritériumok alapján elutasítja.) A sumer nyelvtudomány e nyelv rokonságának problémáját nem oldotta meg. A mai álláspont szerint egyik ismert nyelvcsaládba sem sorolható „sziget nyelv”. A „sumer-magyarológusok” hivatkozásait nem vehetjük komolyan. Félremagyarázták pl. S. N. KRAMERNak azt a megállapítását, hogy a sumer nyelv tipológiailag agglutináló, mint a magyar.

4. A sumer–magyar nyelvrokonítást avult történelem- és tudománytalan ~ korszerűtlen nyelvszemlélet táplálja. Az elméletért lelkesedőkre jellemző, hogy nincs kellő történeti és nyelvészeti felkészültségük. Figyelmen kívül hagyják azt aényt, hogy a sumer nyelv már kihalt, amikor a magyar még nem jött létre.

A könyv meggyőző érvekkel cáfolja a sumerek és a magyar múlt, a sumer és a magyar nyelv összekapcsolásának jogosságát. Megközelítése őstörténeti szempontú. Fontos lépés egy téveszme felszámolásának útján. Nem tartotta feladatának azt, hogy a nyelvrokonítás kérdésében hozott konklúzióit a finnugor alapszókinccsel összevetett nagyobb szóanyagban szemléltesse. Ezt PUSZTAY JÁNOSnak a magyar nyelvhasználat történetéről írott munkája vállalja magára, amely a közeljövőben jelenik meg.

Az ismertetés – a Magyar Nyelv olvasóinak elsődleges igényét tartva szem előtt – a könyvnek nem a sumerológiai vonásait hangsúlyozta.

KISS GABRIELLA

Szemponok a Kalevalához

1. Szép és nagyszerű könyv hagyta el a sajtót a budapesti finnugor kongresszus után. Kiadta a Corvina Kiadóvállalat. Szerkesztette HAJDÚ PÉTER. Címe: „Uráli népek”. Megjelent anglul is; a magyar szerzők tanulmányait a Finn Irodalmi Társaság is kiadta. Célja olyasféle, mint a régibb „Finnugor olvasókönyv”-é volt, amelyet ERDŐDI JÓZSEF állított össze fordításokból, de ez eredeti összefoglaló cikkeket tartalmaz szakszerzőktől. Ismereteket terjeszt, felvilágosít, kézikönyvet, útbaigazítást ad egyaránt kutatók és érdeklődők kezébe. 11 magyar dolgozat jelent meg benne és 4 finn kutató munkája. Az utóbbiak talán a legszakszerűbbek, de a magyar dolgozatok is általában megütik a mértéket. Vannak köztük nagyon érdekesek, kivált a régészek (pl. DIENES ISTVÁN) tollából. S ha valami újat nem mindig közölnek is, leírások, tudománytörténeti beszámolók bőven sorakoznak a legkülönbözőbb területekről (antropológia, néprajz, mitológia, népköltészet, zene) a többnyire fiatalokból álló magyar szerzők munkáiban, amelyek kevés kivétellel (ilyen az utolsó előtti cikk) helyeslő értékelésünket érdemelték ki. De nem erről az egész kötetről akarok itt írni, hanem csak egy 15 lapnyi fejezetéről. Célom csak az, hogy a legtöbb magyar olvasót érdeklő egyik legértékesebb dolgozathoz szóljak hozzá szakszemponból. A többire majd alkalmilag térhetünk vissza. Az lesz a szerencsés szerző, akinek a munkája a leghamarabb avul el mint beszámoló, mivel tovahalad

rajta a kutatás, amelyet a legjobban kielégített. S ez várható is egy olyan jókor jött, jól szerkesztett, összefoglaló tanulmánykötettel kapcsolatban, mint az előttünk levő. Sok sikert kívánhatunk tehát a finn kutatókkal együtt végrehajtandó tovahaladásunkhoz!

VÄINÖ KAUKONEN cikke, „A Kalevala és a Kalevipoeg” a kiváló Kalevala-kutató több évtizedes ilyen tárgyú munkásságának magyarra fordított, rövid, népszerű összefoglalása. Gratulálhatunk magunknak, hogy őt magát, a magyarbarátnak ismert hírneves kultúrpolitikust, e hozzá legközelebb álló tárgyban sikerült kötetünk számára megszólaltatnunk! Ismertetése e munkának természetesen fölösleges itt, de nem néhány észrevétel meg tétele éppen a dolgozat szakmai-nyelvi lektora részéről, akinek néhány lényeges kérdésben eltérő felfogása van. (Csak futólag utalhatunk ilyen munkáink címére és megjelenési helyeire: A Kalevala keletkezése: Budapesti Szemle 1935: 257—85; Die Entstehung des Kalevala: Studia Fennica III [1940.], 7—47.)

A Kalevala eposz keletkezéstörténetéről alkotható kép akkor válik szerintünk teljesebben érthetővé, ha azokat a szempontokat, amelyeket Kaukonen dolgozata második felében a Kalevipoegre tart érvényeseknek — amint mondani szokás: mutatis mutandis — átvisszük a Kalevalára is: beállítjuk azt a maga korának, a romantikának törekvéseibe. Kaukonen barátunk közéről ismeri a finn eposz kialakulását, a „romantikus” jelzővel azonban kissé szűkszavúan bánik. Hadd lássuk! Kétszer hozza fel, először dolgozatának mindjárt első mondatában, a „romantika” szót, majd végső összefoglalása elején (270) ily szavakkal: „Mind a Kalevala, mind a Kalevipoeg . . . a romantikus eszmeáramlatok talaján [fontosabb fordításban: ilyenek sodrában, romantiikan antamien herätteiden pohjalta] született eposz”. Azonkívül kétszer említi a találkozást a finnek és észtek magatartásában abban a tekintetben, hogy a népköltészet felmutatásával bizonyíthatták a külföld előtt a nép tehetséges és kiváló voltát (258, vö. 265); idézem a második helyet (270): „Mindkét eposz célja az önbizalom és a jövőbe vetett hit felébresztése volt a népben, amely . . . csaknem elvesztette nemzeti sajátosságait” (jobb szó lett volna: különállását, omalautuisuutensa).

Azonban — a nemzeti eposz meglétét a nagykorúság bizonyítékaként értékelve és óhajtvá — a romantika szempontjai ezekkel a finn eposzra nézve még kiemerítve nincsenek. A szálak összetettebbek. Itt azt a módszert követjük, hogy a Kalevipoegről megállapítottakat idézzük és alkalmazzuk vissza a Kalevalára is, ezzel igyekeztvén általánosságban jelezni, milyen irányban mentek régibb kutatásaink ebben a tárgyban, s hogy ezeknek a szempontoknak a figyelembevételét reméljük a Kalevala jövőbeli értelmezőitől. — Hogy régibb kutatásaink eredményeit itt nem ismételjük meg, s hogy a különbségeket élesen nem állítjuk szembe: az kedves barátról lévén szó, természetes. Megelégszünk azzal, hogy arra a többletrel mutassunk rá, ami finn részről ebben a tárgyalásmódban még hiányzik, de amelyet a nagyrabecsült szerző ugyanabban a munkájában észtt forrásokból merítve mégis csak szájunkba ad és lelkiismeretesen idéz. (Hogy ez a módszer a könnyebbik végét ragadja meg a dolognak, s hogy szebb és jobb lett volna az eredeti észtt szakmunkákhoz visszamenni és bővebb tanulmányt kerekíteni ki a nagyon fontos kérdésről; az mind igaz és részünkről kényeszerű leegyszerűsítése a feladatnak. Időnk és érzékésünk azonban erre most már nincsen.)

2. Egykori Kalevala-tanulmányaimhoz epilógusnak szánt ezen cikkemben hadd következzenek már most a Kaukonen munkájából vett idézetek, amelyekben az azokhoz fűzött konkrét észstevéleim foglaltatnak. (A kiemelt szedéseket az idézetekben mellőzöm. A magam ritkítva szedései mindenütt az én kiemeléseim. Összességük adja ki kritikai hozzászólásomat a Kaukonen-féle értelmezéshez, amelyet a finn eposzra nézve is érvényesítendőnek tartok.) A tárgyalandó szempontok először a háttérre, azután az írói tevékenységre fognak vonatkozni.

A) „Az észtek dicső őstörténetéről fokozatosan kibontakozó romantikus elképzelés a nemzeti eposz megszületésének még az akkori néphagyománygyűjtéseknél is jelentősebb előfeltétele volt.” (264–5.) — „Christfrid Ganander *Mythologia fennica* című munkájának német fordítása új táptalajt nyújtott az ősi észk kultúra és istenvilág életre keltéséhez.” (265.) — Ehhez annyit teszek hozzá, hogy a mitológia szempontja a Kalevalával kapcsolatban sem hanyagolható el. Éppen Ganandert tekintetjük viszonyítási alapnak.

B) A Kalevala megléte felkeltette azt a reményt az észtekben, hogy bárcsak ők is felmutathatnának a magukénak valami hasonlót. „Ilyen előzmények mellett [jobb volna: feltevések alapján, edellytysten pohjalta] született meg az észk nemzeti eposz gondolata. Kezdetben egy ilyen eposz létezését a nép ajkán élő töredékek formájában tartották elképzelhetőnek [jobb: lehetségesnek, mahdollisena], s [de, mutta] ebből támadt [pótlendő: hamar, pian] az irodalmi alkotómunkára serkentő [kimaradt egy szó: biztos, varma] hipotézis.” (165.) Hadd idézzük összefüggésében még egyszer finnül: „... mutta pian siitä tuli kirjalliseen luomistyöhön herätteen antava varma hypoteesi”. (A magyar fordítás korántsem rossz, csak kissé halványabb!) — „D. Schultz-Bertram már kész tényként fogadta el a Kalevipoeg-eposz létét... hipotézise két elméleti feltételezésen alapult: egyrészt nyilvánvalónak tartották (pidettiin selvänä), hogy a Kalevipoeg mondaköre egységes egészként korábban valamennyi finn törzsnek közös kincse volt...” (265–6). (Ide tartozik: a *selvä* szóból származik a finnben a *selviö* = *axióma* szó; mint ismeretes, ezt használom én dolgozatom kulcsfogalmául.)

C) A mondat folytatása ez: „A másik feltevés [ismét: edellytyksenä] a korszak azon romantikus hite volt, hogy az ősi eposz töredékként megőrződött a nép ajkán, s ezeket csupán egymáshoz kell illeszteni.” Kimaradt ez a nem jelentős pár szó, amely a gondolatban már benne van: „... hogy az egész eposzt megkapjuk [kokonaiseepoksen aikaansaamiseksi]”. — Mikor FR. R. FAEHLMANN — e munka kezdeményezője — 1850-ben meghalt (most folytatom az idézést:) „Ekkor az Észk Tudós Társaság F. R. Kreutzwaldhoz fordult, és őt kérte fel az eposzterv megvalósítására, melyről már oly régóta szó volt.” (266.)

D) A következő romantikus mozzanat — a végrehajtás mikéntjére vonatkozó — a most idézendő gondolatsor végén bukkan elő. „A harmincas évek közepén (Kreutzwald) elkezdte az összegyűjtött népköltészeti alkotások feldolgozását, a maga romantikus felfogásának megfelelően. Meg volt róla győződve, hogy az észteknek voltak történeti hőskölteményeik, és ezek nyomait, úgy vélte, fel lehet fedezni a legkülönbözőbb összefüggésekben. Ez oda vezette, hogy a népdalokba történeti és mitikus anyagokat is belefoglaljon, sőt néha azon volt, hogy a dalokat korábbi formájukba állítsa vissza [finnül: runojen palauttamista niiden varhaisempaan asuun].” (266.) — „Kreutzwald maga is afféle tudományos rekonstrukciónak jellemezte eposzát, és szándékában állt [jobb: szerette volna, halusi] a verselést [a stílust, runotyylä] továbbfejleszteni, valódibbá formálni és lehetőleg minél több népdalt belefoglalni az eposzba.” (267.)

E) „Később ezeket a rekonstruálási törekvéseit valamiféle szabadabb, Lönnrot mozaiktechnikájához hasonló módszer követése váltja fel.” (270.) — „Ennek az örökségnek felélesztésére törekedvén, romantikus-hazafias szellemben újraköltötte a Kalevipoeg-hőst és életútját...” (269.)

F) „Kreutzwald egészen a végső kézirat elkészültéig [pótolható szó: mindig, aina] műve népiességét hangsúlyozta: ő nem akart egységes műalkotást teremteni, a költemény eposzformája csupán külsőleges és látszólagos” (270; hozzá-

tehetjük: az ő szemében, hānen mielestāän). — Magyarul ezt így határozhatjuk meg: *költői személytelenség*.

Az észttudományos kutatásokat (AUGUST ANNIST tanulmányait) kiaknázó munkája végén Väinö Kaukonen a múlt századi romantikának még két hatására hívja fel figyelmünket: a századvégi újromantikára, főleg a képzőművészetekben, meg a folklórnak mint tudománynak az önállósodására a filológiai diszciplínák sorában. Abban a nézetében azonban, hogy a folklór rekonstruálási módszerében (értem a KROHN-féle irányzatot a század elején) a Lönnrot-féle törekvések folytatódnának, aligha tudok vele egyetérteni. Ez a kutatási gyakorlat valószínűbben a múlt századi nyelvtudomány egyik programadójának (MAX MÜLLERnek) a folkloristákra tett hatására megy vissza. (Erről egy másik cikkemben, mely még nem jelent meg, teszek röviden említést.)

3. A fentebb pontokba foglalva felsorolt romantikus törekvések és mozzanatok mindegyike szerintünk a Kalevalára is áll és érvényes. Csak az a kérdés: *mikor, miben és milyen mértékben?* Ennek kifejtése (megisméltése, védelme) nem tartozik mostani feladatomhoz.

Tanulmányainkat összevetve egymással — a kisebbet a nagygal és az alapvetővel! — látnivaló, hogy a rekonstruálás szó használata és értelmezése körül van közöttünk a fő eltérés. Én ugyanis a rekonstruálás fogalmának érvényesítése mellett vagyok, Kaukonen azonban ezt a kifejezést és a vele kifejezésre jutó feltevést — mondhatni egész széleskörű munkássága során — a Kalevalára nézve eleitől fogva elutasítja és elveti. Ő a rekonstruálás helyett a *konstruálás* szót szereti használni. Szerintem a Kalevala keletkezéstörténetében a finn őseposz feltevése a kiindulási pont; ezt a felfogást nevezem én romantikus axiómának; a kortársak közül J. L. RUNEBERG és A. AHLQVIST kimutathatólag hittek benne; a feltevés és megvalósítása között nyilvánvaló összefüggés van. (Vö. előadásomat: Rekonstruoi mispyrkimyksestä Kalevalan kokoonpanossa: Kalevalaseuran Vuosikirja 1962: 42—50 és NyK. LIX, 35—45.) Ez a Kaukonentól is termékenynek minősített hipotézis magyarázná meg, hogy Lönnrot óvatosan fogott hozzá az énekek összeállításához (az Ős-Kalevalában), aztán nyúlt merészebb kézzel az eposz újraköltéséhez, amely az eposzt mai szep és egységes formájában hozta létre későbbben. A népköltészeti szempontnak köszönhet a Kalevala, hogy olyan hiteles, az irodalminak, hogy olyan híres mű lett. Lönnrot eposzírői személytelenségét sem valami misztifikációra való hajlam sugallta, távolról sem, hanem éppen úgy, mint a Kreutzwaldét, az afelől való bizonyosság és meggyőződés, hogy a hajdan megvöltat állítja elő lehető és korszerű formában; visszaad valamit a népnek, ami voltaképp régtől fogva már az övé; csak hiányzott eddig összegyűjtése és az eposz felmutatása: összeállítása. A két eposz anyagában persze nagy a fokozati (= korbéli) különbség. Ezt Kaukonen szép összefoglalása érthetően adja tudunkra. A Kalevala verses népeposz, a Kalevipoeg inkább megverselt népeposznak volna röviden megjelölhető.

Dolgozatának minden sorával egyetérthetünk. Bírálatom nem cáfolata Kaukonen művének, csak bizonyos tekintetben szükségesnek látszó afféle átértékelése, mondjuk így: *kiegészítése*. Mindössze két kifejezését tartanám mellőzhetőnek dolgozatában, és ami fontosabb: felfogásában. Az egyik az, hogy Lönnrotot első összeállításaitól kezdve — úgymond — *esztétikai* tekintetek vezették volna; a másik az ő „*hatalmas fantáziájának*” tulajdonít rendkívüli érdemeket.

Állítsuk a Kalevalát a Kalevipoeg mellé. Tegyük árnyaltabbá az előbbi keletkezéstörténetét azzal, hogy az utóbbi kapcsán felmerült szempontoknak (múltszemlélet, eposzvágy, axióma-hit, rekonstruálás, személytelenség) helyet biztosítunk a finn eposz létrejöttét előmozdító indítások között és az így fokról fokra megvalósuló munkában. Így a látásmód egységesebb és léletszerűbb lesz. A Kalevala tüneménye volt a maga korának.

A Kalevipoeg is, de a Kalevala után mégis kevésbé. Gondolom, nem fölösleges hang* súlyozni, hogy a súlypontok elosztása adhatja meg a tudományos értelmező munkának is a kellő kompozíciót, s adhat nyomatékot a kutató végső felfogásának. A sok részletmunkát már elvégezte kiváló barátunk. A finn eposz teljesebb magyarázatához most már csak a különféle tendenciák összehangolása várat magára, és ezek egymáshoz viszonyított távlati értelmezése és kidomborítása van hátra.

Valóban boldog volnék, ha ezt a kis utólagos hozzászólást mindkettőnk korábbi munkásságához nemhogy rossz néven nem vennék tőlem kedves finn barátaim, hanem idők jártával, mindjobban beleélve magukat felfogásom lényegébe, mint olyat, amelynek magában is megvan a maga történeti valószínűsége, bár bizonyítani nem olyan könnyű minden részletében, mint a laikus hihetné, — a kérdés alapos megtárgyalása után — végül el is fogadnák. De ha felfogásom lényegét — amit nem hiszek — elvetné is a jövő kutatása, finn nyelvrokainktól meg- és legyőzötve lenni, azt sem tartanám egyáltalán szégyennek; egy olyan tudós nép tagjaitól, akiknek a táltos Väinämöinen egyaránt elődje és eszményképe; amely nép száz év óta olyan sokat tett nyelvünk eredete és ősműveltségünk kikutatása körül, hogy soha eléggé köszönetünket neki ki nem fejezhetjük ezért... Legyen ez a szerény megnyilatkozásom is ennek a kifejezése!

KOROMPAY BERTALAN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK!

Calendarium magiar nielwen

A magyar nyelvű könyvnyomtatás megindulása az első magyarországi nyomdának megszűnése után közel fél évszázadot váratott magára. A magyar nyelvű művek sokáig külföldön (Krakkó, Bécs) jelentek meg aránylag kis példányszámban. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a nyomtatott könyv a XVI. században Magyarországon is egyre növekvő társadalmi szükségletet elégített ki. Mai becslések szerint „az írni-olvasni tudók száma kb. 40–50 ezer főre emelkedett; ... az iskolát végzettek száma jelentősen megsaporodott a városokban és mezővárosokban; ... az 1520-as évek végére már kb. 2500-ra emelkedett azoknak a száma, akik egyetemet jártak” (VARJAS BÉLA, A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp., 1969. 79–128). A humanizmus Magyarországon is elősegítette a nemzeti nyelvvel való foglalkozást, törődést, a reformáció pedig az anyanyelv szóban és írásban való használatát szorgalmazta és tette általánossá. A nemzeti nyelvű irodalom kibontakozása, majd elterjedése csak a könyvnyomtatás révén valósulhatott meg.

A hazai magyar nyelvű könyvnyomtatásnak csak a XVI. század közepétől van állandó nyomdája. Ez is magyarázza azt a tényt, hogy korai nyomtatványainknak egy része csak hírből vagy néhány lapos — kötetablából kiáztatott — töredékből ismeretes. Ezek a töredékek vagy címlaptalan nagyobb munkák sok fejtörést okoznak: hol az igazi nyomdászt vagy nyomdát vagy éppen a megjelenés évét, hol meg a töredékek összetartozását kell a legkülönbözőbb módszerrel kideríteni és feltárni.

1526 és 1550 között Krakkóban jelent meg a legtöbb magyar nyelvű könyv, szám szerint 24-ről van tudomásunk, a teljes magyar könyvtermés 44%-a. Ezek a krakkói nyomtatványok — feltehetően mind a Vietor nyomda termékei — töredékben vagy a nyomda, illetőleg nyomdász, vagy a megjelenés évének megjelölése nélkül maradtak ránk, és sok problémát okoznak a kutatóknak. Többen is igyekeztek fényt deríteni a megoldatlan kérdésekre, de csak lassan — mondhatni betűről betűre — haladhattunk

előre. Nem céloim és feladatom valamennyi problematikus mű megvizsgálása, mindössze Székely István Calendarivmát tenném most vizsgálatom tárgyává.

Tudjuk, hogy a XVI. században magyar könyv megjelenését a mecénás támogatása tette lehetővé, magára vállalva a költségeket. Mindössze a tankönyv és a naptár volt a könyvnyomtató saját üzleti vállalkozása. Így lehetett ez a jelen esetben is Székely István művével, a „Calendarivm magiar nielwen” kötettel. Bibliográfusok a naptárnak több kiadását is lehetők tartják: az elsőt 1537–1538 táján (RMNy. 19. = Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600.), majd a további/aka/t 1540 és 1550 között (RMNy. 63.). Az első magyar nyelvű nyomtatott naptárunk jellegét tekintve öröknapotár, és mint ilyen közel áll a kódexek naptárához. Ez viszont megnehezíti munkánkat a megjelenés évének megállapításában. A naptári rész nem ad konkrét felvilágosítást e tekintetben. A fennmaradt két töredék példányban található kézírás alapján feltehető, hogy a naptárt többen is használták: találunk bejegyzést még 1587-ből, 1588-ból, 1590-ből is (NB! a naptárreformot késve, 1583 októberében Magyarországon is bevezették). De még a legkorábbi bejegyzések sem adnak támpontot a naptár keletkezéséről. A betűtípusok vizsgálata alapján (*t'*, *n'*, *g'*, *l'* és *ó*, *ú*) VARJAS (i. m. 113) a fennmaradt példányok megjelenési idejét 1540 és 1550 közé teszi. Helyesírási tények ennek azonban némiképp ellentmondanak. Ha nem is valamennyi fentebb felsorolt jel, de ezekből a *g'*, *l'* és *n'*, sőt az *ó* és *ú* már korábban is előfordult Vietor nyomtatványában: Ozorai: De Christo . . . első kiadásában. Igaz, ezzel a művel szemben VARJAS több kétségét is kifejezésre juttatta. Tény viszont, hogy Dévai Orthographiájának második kiadása olyan helyesírási szabályokat és főképp jeleket tartalmaz, amelyek az első kiadásban (1538?) még következetesen érvényesültek, illetőleg használtattak. E szerint Székely István Calendarivmának még az Orthographia első kiadása előtt kellett megjelennie, tegyük fel 1538 elején, amikor még nem volt meg Vietornak minden szükséges betűtípusa az Orthographiához. Ezt a feltevést támogatja még az a tény is, hogy Vietor 1538-ban a krakkói városi magisztrátus eltiltotta a naptárak nyomtatásától és terjesztésétől. Erre az időre Székely Calendarivma már készen lehetett. VARJAS is elismeri az Orthographia krakkói 1538-as első megjelenését, tehát azok a betűtípusok, amelyek az Orthographia számára készültek, elvben már felhasználhatók. De ugyanakkor nem találkoztunk a nyomtatványban valamennyi új jellel, a nyomdász csak az *ó* és *ú*, valamint a *t'*, *g'*, *n'* jeleket használta (lehet, hogy Székely István kéziratában csak ezek szerepeltek).

Bizonyos fokig figyelembe vehető a kormeghatározás szempontjából a műben közölt naptárkerék is. Ez a naptárkerék az előző században készített Müncheneri Kódex naptárkerékétől annyiban tér el, hogy a Müncheneri Kódex XI-gyel kezdődik, a Székely István-féle naptárkerék I-gyel. Ha most megnézzük alkalmazhatóságukat, azt tapasztaljuk, hogy az aureus numerus meghatározása szempontjából a Székely István-féle naptárkerék a 2×19 alapján 1538-ban jelenhetett meg, mert ezért írja elő a használati utasításban, hogy az évek számát I-től és eggyel kezdve állapítsa meg, ugyanakkor a Müncheneri Kódexben 16-tal kell kezdeni a számolást (ebből következettek a naptár eredeti 1416–1435-ös periódusára. A mi esetünkben ez a szerencsés véletlennel is egybe esve eggyel kezdve a kört 1539-ben ismét egy (I) lesz az aureus numerus. Az Erdélyi Múzeum példányában található bejegyzés mindössze azt bizonyítja, hogy a naptár egyik használója 1550-től számítva konkretizálta a húshagyatrol való táblát. Ez azonban csak azt bizonyítja, hogy a naptár használója 1550 táján juthatott e példány birtokába, de semmiképp sem jelenti azt, hogy a naptár 1540 és 1550 között készült és került forgalomba. Az MTA Könyvtárának példányában a bejegyzések még későbbiek. Minden bizonnyal több példány ismerete sem oldaná meg egyértelműen a megjelenés évének problémáját, hisz a naptár minden változtatás nélkül érvényes volt az egész XVI. szá-

12

nak Jak. Amanak ajánlya.
 Kis Aszony Hava.
 Jerec Bolgál hiv. Ue. Afriának. Lörincs. Ca-
 rat nagy Mariat Magyar Uvánt. Vere
 Berra idik Ag. Janosnal. Szent Mihály Hava.
 Egged faval diót ver, Kis Aszony Bule Bent
 Keresdret, Lamp. as vermet Mattanak. Die von-
 Ba Noimas Mihály.
 Fázik most Mind Szent Hava.
 Terencez magában Dienes vidi tom-
 lot roit Galnak Lukats vót Orsoljat veez
 Dene. Simonnerül
Szent Andras Hava.
 Mind Bene kude Imrehez hivaceni. Márton Be-
 retzek-nek hoz jó hirt. Eszketnek Kelmén Ka-
 rarimattól Anđ.
 Karason Hava.
 Nagyon sir Borbal Miklos Maria mondjad
 Lucsanak hivodben jó hirt Tamarnak
 Nagy Kar. A Jan. Hro Szentek.

Officia Mensium.

Pocula Janus amat sed Februus algeo clamat
 Martius terra fovit Aprilis Florida prod
 Fronis et flos nomen eum. Majo sunt fomes ano
 Dat Junius scena Julio vesceatur avena
 Augustus spicas September vellit ura
 Perminat October. Spoliat virgilia posca
 Quærit habere æcum per eum mairando Decem

Sol in Signis Zodiaci.

Ampora Jan: Pisces februus: sibi Martem
 Adungit taurum Aprilis: Semines quæq. Ma-
 Junius et cancerum: Quintilis iure Leonem
 Virgo sed Augustum: Londus September habet
 Scorpius October: sic landa. Igita November
 Associat Menses Fiver claudendo Decem ber:

(Illegible signature)

M. DC. CV
 Ipso Idib. XCV.

1—2. Az Erdélyi Múzeum példánya kézirattal pótoltt B4 lapjának rektó és verzó oldala

nak lakannanak arulija.

Kis abon' hana.

Peter zolgal boual Affranak, Lörincz
clarat, nag' Mariat, magar Istuant ver
e, Berta ijik ag' ianosnal.

Zent Mihal' hana.

Eged faual diot ver, kis abon' gule zent
kereget, lamp aas vermet Mathenak.
Glerd vonga cogmat Mihalt.

Mind zent hana.

Fa talpu ferencz, questara, Dijeness vigl,
edmlöndlt Gálnal, Luckacz veed orfolijs
at, vites Demet Simmonetol.

Zent Andras hana.

Mind zent küldé Imrehet cgengetni, Maro
ton Bereckneck hoz io bort, Ersebet ces
kleuel, chatot hogga tuban.

Karacson hana.

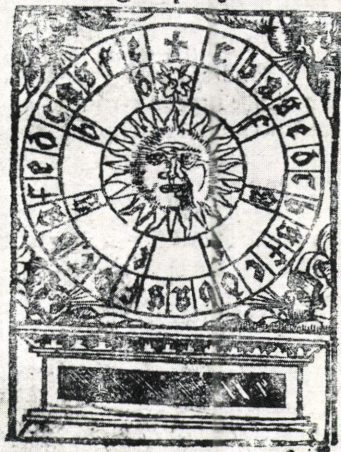
Nagon sijn Barba Miklos, Maria mon
gjad luczának, hirdessen io hitt tamas
nak, nag' klar ist Ian ap Tamas Sil.

AZ VOSARNAPnak Bötüieröl.

Ha teh kiannod meg tudnia minden es
tendöbe az vosarnapnak Bötüiet az ag
q litera dominikalist, hat imege mield,
B üij kezdé.

kezdél imeg alat valo tablaly. In d'era
Job kez fele oluafnija eg ket, maron. Etc.
mind addiglan mig nem az te estendödre
ijik. Isd meg imarot micgoda bötu vas
gon meg ir. 12, mert abon' teghjetetik meg
az estendöbe az vosarnap ha kediglen
ket bötit talajot, hat az első zent Mathis
az napig zolgal, az mafodik zent Mathis
az napatul fogua estendeig az fele esten
döbe pedig imindenkort zent Mathis
as egt napot jökik.

zadra, mindössze 1582. október 4. szab határt neki, mert ekkor lépett életbe a XIII. Gergely pápa által elrendelt naptárreform: 1582. október 4-e után következő napon október 15-ét kellett írni. Ezt a reformált naptárt, melyet Gregorián-naptár néven ismerünk, Lengyelországban Báthori István uralkodása alatt még 1582-ben bevezették. II. Rudolf császár a pápai követek sürgetésére csak 1583-ban bocsátotta ki rendeletét a naptárreform végrehajtásáról. Ennek alapján jelent meg az új naptár az 1583. év utolsó negyedére: egyleveles falinaptár 1583. október, november és december hónapra (RMNy. 529.).

Székely István naptára megjelenési évének tisztázásán túl egy másik jelentős kérdésre is ki kell térnem. Eddig ugyanis számos kutató írta le Székely István Calendariumát, de mindig csak az egyik töredék példány — többnyire az Erdélyi Múzeum (ma a kolozsvári egyetem könyvtárának) példánya — alapján. Az Erdélyi Múzeum példányából hiányzó B4 lapot a naptár egy kései tulajdonosa kézirással pótolta, de mint most a két példány egyeztetése során kiderült: tévesen és hibásan (l. a mellékelt ábrákat). Mindössze Kovács Imre utal az MTA Könyvtárának példányára, ő viszont nem látta az Erdélyi Múzeum példányát, és csak utal a hiányzó lap kéziratos másolattal való pótlására, annak konkrét tartalmi ismertetése nélkül (Régi magyar kalendáriumaink 1711-ig 12).

A fennmaradt két töredék példány tökéletesen kiegészíti egymást, ami az egyikből hiányzik, megvan a másikban (címlap és B5, illetőleg a B4 lap). Az MTA Könyvtárának példányában meglevő B4 lapot behelyezve az Erdélyi Múzeum példányában kézírral pótolta helyére, kiderül az eltérés. A kéziratos pótlás a csúziót a naptári részből (sőt mi több: a kézírral javított nyomtatott szöveg alapján) veszi át, és nem szól a vasárnapnak betűjéről, de helyette tévesen és feleslegesen (egy későbbi — 1705-ös — naptárból átvéve) latin nyelven (!) közli az „Officia mensium” és a „Sol in signis Zodiaci” részeket. A kéziratos pótlást hitelesnek véve az RMNy. bibliográfiája is felsorolja e két latin fejezetet, mint a naptár szerves részét. E tévedést most kiigazítjuk, és a rekonstruált (töredékekből kiegészített) eredetit tárjuk a kutatók elé az ELTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékesportjának „Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium” sorozatának 3. kötetében. Ennek alapján módosítani kell a bibliográfiai adatokat is: a naptárban így nem két, hanem három könyvdísz, illetőleg záródísz van. E díszekből kettő naptárkerék, mind a kettőre szükség van, mert ezek segítségével határozható meg az aranyos szám és a vasárnap betű.

MOLNÁR JÓZSEF

A szitkozódás, a káromlás, a becstelenség nyelvi formái Eger város régi jegyzőkönyveiben*

lán c o s m e n k ő a d t a 1729: „... *Lánzos menkő* atta teremttével szítta ...”

lé l e k m í v e l é s 1758: „... Bartha József és Balogh Mihály Kilián úr szöllője Szakmányát fel fogadván és az áldomáson meg ittasodván ... attával, teremttével, *Lélek művelésével* és több e féle káromkodásokkal káromkodtak ...”

l e l k e k n e k ö r d ő g n e k v a l ó b u j t a t á s a 1790: „... feslett életű, rosz erkölcsű, hivalkodó, henylő, *attával* Teremttével káromkodó, még Bíró úr előtt is nagy fel hajazással ... morgással, nagy lármázással ... a *Lelkeknek ördögnek való bujtatásával* maga foga fehérét roszaságát ki mutatta ...”

l e l k é t c s i n á l 1721: „... magha megh vallotta, hogy az több Isten ellen való

* L. MNy. LXXIII, 119–24.

undok Káromkodási között másoknak az *lökkét is csinálta* . . .”; 1728: „. . . mivelhogy másoknak *Lelkít Csinálta*, végre 40 Pálczával az Város Piarczán megh fogh pälczázattani . . .”; 1729: „. . . RácZ Draguly . . . ördög attával, Teremttével káromkodott, *Lelkít csinálta* más RácZ embernek . . . bétették aristomban, odaben is fenyegetődvén, az Tizedesek ellen is káromkodott Lelkeket mívelvén . . .”; 1773: „. . . feleséginek *Lelkít csinálván* . . .”; 1794: „. . . feleségét . . . ütni, tsapni, atta Teremttével, *csinálom lelkével* káromkodni . . . mérészlette . . .”

lelki helyit mível 1758: „. . . Maklári Hostyán lakó Pálincás Lukács Szomszid Aszonyal eszve koczódván, annak hét *Lelki helyit mévelni* mérészelt . . .”

lelkit mível 1767: „. . . meg világosított . . . hogy *Lelkít mívelte*, bestele-nítette . . .”; 1768: „. . . püspökség Ispányának *Lelkét mívelte*, bestelenítette . . .”; 1793: „. . . maga is meg vallota, hogy *lelkit mívelte* felebarátjának, Teremtőjét pedig ebatta, kutya teremtette, ördögatta teremtetékkel meg bántotta . . .”

lélek mívelés 1756: „. . . őket átkozódásokkal, *Lélek mívelésekkel* illetve légyen annyira, hogy körösztényi fülnek hallani-is rút vala, . . .”; 1758: „. . . vádoltatván, hogy Sogorát írtosztato képpen, ucca hallattara nemesak attával teremtettével és *Lélek míveléssel* meg mocskolta, de még kardal, puskával is magyarán kimondott megölni . . .”

lelki mívelés 1759: „. . . ide való Lakos Szókö Pál ur . . . Káromkodásokban vádoltatván, a mint is, hogy attával és *Lelki míveléssel* káromkodot . . . nemes Ember lévén, mint hogy testi büntetésben meg nem büntettethetik, azért mint N. Ember pälczázás helyébe 12 forintokban el marasztatik a Szegények Ispitályára . . .”; 1767: „. . . tilalmazott üdőben éfél után három órakkor az Czirkálók által meg fogattatván és *Lelki mívelésekkel* az Czirkálókot . . . fenyegetvén, 25 pälczára ítéltetett . . .”; 1768: „. . . ki sülvén, hogy . . . ördög adtával, Teremttével s *Lelki mívelésekkel* gyakran káromkodtak . . .”; 1774: „. . . *Lelki* mocskos *mívelésével* . . . ötet illetni . . . mérészelte . . .”; 1774: „. . . Pilisi, alias Debreczenyi János obsitos Egri lakos Eb, ördög, atta, Teremtette káromkodásban s *Lelki mívelésben* tapasztaltatván . . .”; 1775: „. . . ördög attával s *Lelki mívelésekkel* káromkodván . . . Kakuk Mátyásné ököllel ábrázattában megüttvén . . .”

lelki mívelő szitok 1771: „. . . meg rögzött Szokássá szerént . . . iszonyú atta Teremtette s *lelki mívelő szitokkal* száma nélkül káromolni mérészelt . . .”

lelkit mocskol 1741: „. . . azon Fertály Mestert megh Hunczftolta és az *Lelkít mocskolta* . . .”

lelkit paráznító 1757: „. . . ha valaki atta, teremtette *Lelkít* testit *paráznító* Szókal . . . káromkodni fog mérészelni . . . elsőb minden Személy válogatás nélkül 50, másodsor is 50 pälcza ütésekre meg fog marasztatni, harmadsor pedig az Akasztó-fánál érdemes büntetést fognak elvenni . . .”

meg hunczfutol 1799: „. . . ötett . . . a mézes kalátsos mások előtt *meg hunczfutolta* . . .”

meg hunczfutoz 1716: „. . . az Város hazanal *meg hunczfutozta* . . . s pofon akarta csapni . . .”; 1753: „. . . a kötél eresztő Inassa *meg hunczfutozván* Gyöngyösi Kés Csinálló Mester embert . . . 12 kemény Pälcza ütésekre meg fog verettetni . . .”

meg mocskol 1749: „. . . minthogy Birincsik Mátyásné minden igaz ok nélkül mind vidéki, mind itt lakos nemes Embereknél becsületben, hitiben, hogy tsak olyan ugy mond az hitek mint az paraszt Ember Gyerekeinek ganéjos pelenkája, gazolni s közön-ségesen *meg mocskolni*, mérészelte, a végre hogy másszor zabolazza meg maga mocskos nyelvit az deresben 24 korbács ütessel meg fog verettetni . . .”

meg tolvajoz 1733: „. . . megh világosodott, hogy Balog Pálnét ucca hallat-tára megh böcselenítette s *megh Tolvaizta* . . . másoknak példájára Szalma Koszoró az feiben tétetik és egy óráig az város Piarczán fogh állani, az után 24 pälczával *megh verettetik* . . .”

ménkö adta 1760: „... Forgyács Gáspár zabola csináló feleségével véghetetlen vissza vonásban lévén ... részeg fővel ... rút, ördögh atta, teremtette, *ménkö adta* lélek műveléssel illetni nem átalotta ...”

ménkö teremtette 1727: „... nyilvánosságosan megh világosodott ... hogy ördög attával, teremtettével és *ménkö Teremtettével* káromkodott ...”

ménkö ütéssel illet 1756: „... atta és teremtette, hét Szeker Tüzes *Ménkö ütésekkel* másokat illetni nem átalotta ...”

ménkövel üt 1767: „... terminusos Legényit búcsúzó hét nélkül magatúl el-hajtotta és az Czéh elől járóit *Menkövel ütötte* ...”

mível (testét, lelkét, szívet) 1735: „... nyilvánosságosan megh világosodott, hogy ... mások *Testét Lelkét, Szívet művelte* ... az Váras Piaczán 40 Páczával megverettesék ...”; 1777: „... több izbeli *mivelem*, s fikom, atta teremtettével káromkodása ...”; 1793: „... atta teremtettekkel, ... *lelkét, testét művelni* bátorkodván ...”

mívelés 1774: „... sok ördög, Eb, disznó etc. atta Teremtette fertelmes Káromkodásokban *Lelki Testi művelésekben* tapasztaltatván ...”; 1775: „... fertelmes káromkodásokat el követett, atta Teremtettével Társait *míveléssel* apja Lelkit illette ...”

míveli a lelkét 1785: „Ebatta *Mivelem a Lelketet*, mit zavarod a vizet ... várj átkozom a kurva Embere meg fizeted eztet ... hunczfut kurva volt mind apád, anyád, különb Ember voltam mindenkor nálatok ...”

mocskol 1712: „... böcstelen mondásokkal ... *mocskolta* és böcstelenített ...”; 1720: „... egyik az másik lelkét *mocskolván* ... ördögh attával Teremtettével is egy mást illették ...”; 1767: „... tilalmazott üdőben éfél után ... az czirkálók által meg fogattatván és *Lelki Mívelésekkel* az czirkálokat *mocskolván* ... 25 Palczara ítél-tetett ...”

mocskolódás 1760: „... gyakori, Isten ellenvaló zúgolódásában disznó, kutya, ördög adta Teremtette, káromkodó *mocskolódásokban* vádoltatván ...”

mocskos becstelenség 1770: „... több Juristákat is maga ... Segedelmire fel gyullasztván ... a ki küldött Váras Szolgáit attával, Teremtettével és minden más *mocskos becstelenségekkel* illetni ... nem irtodzott ...”

mocskos szó 1718: „... *mocskos szókkal* illették ...”; 1770: „... *mocskos bestelen szavakkal* és *Lelki művelésekkel* illetvén ...”; 1777: „... midőn az Executio házokhoz jönn, az Executiót és Taxa Szedőt illetlen *mocskos Szókkal* és Szidalmazással illetik és *mocskolják* ...”

moslékol 1768: „... az Váras hajduját ... *moslékolni* merte ...”

nyúzó vonoló 1760: „... Majoros György a szállt hegyen, midőn Hegybíró két kerülővel a hegyen járnának ... az Hegybírákat tolvaj, hunczfut, *nyúzó vonolónak* mondván, ördögh atta teremtette és lélek bántó káromkodásokkal nagy lármával kiáltván, ... hasonló nyakas emberek példájára, a világos piarczon 40 pácza üttésekben el marasztaltatik.”

ördög adta 1728: „... ördög attával, Teremtettével Szitkozodot ...”; 1733: „... ott Lármáskodni *ördög attával* Teremtettével káromkodni ... mérészlett ...”; 1734: „... azt hallotta, hogy *ördög atta* teremtettével szítta ...”; 1752: „... az első Tanú ... hallotta ezen káromkodásokat, mondván urának: tüzes menykő üssön meg, akasztófára való — Leányának pedig: eb a Lelketek hogy Isten verjen meg, *ördög adta* fajtája, kutya atta fattya ...”; 1767: „... *ördög attával* Teremtettével s *Lelki művelésekkel* gyakran káromkodtak ... el akadván a szekereik ...”; 1796: „... Csurgóbéli lakos káromkodónak a ki is *ördög attával* teremtettével, *Lelki művelésekkel* káromkodott legyen ...”; 1774: „... Izmir György Kávés rútúl, *ördög Eb attával*-Teremtettével káromkodván ... 50 óráig való Rabságra száraz kenyéren Vizen sententiaztatott ...”; 1774: „... Hatvani Hóstyán lakos öregeb Szabó Mihály; *ördög atta*, s *Lelki művelés*

Káromkodásában tapsztaltattván... Eő Felsége kegyelmes parancsolattya szerint 50 páczára ítéltetett...”

ördöggel vitet 1753: „... az Instanst *ördöggel vitetni*, vén kutyának nevezni nem átalotta...”; 1794: „... mód nélkül több ízben nyelveskedvén... anyóssát *szidalmazta*, boszorkányozta, *ördöggel vitette*, ménkövel ütette...”

ördög teremtette 1701: „Te *ördögh Teremtette*, diszno teremtette...”; 1774: „... Tüzes és *Ördög Teremtettével* ujjítva káromkodott...”

ördög törje meg 1733: „... azt mondotta volna *ördög törje meg* a boszorkányos Lelkedet Boszorkány vagy, Boszorkány minden nemzetséged... az *ördög száncsa meg* a menkő Lelkedet...”

összebestelenít 1768: „... *össze bestelenítette* volna azon Mestereket, kik írást adtak magokrul...”

összeboszorkányoz 1737: „... *meg* világosodván az, hogy... Csapó Mártonnét *össze Boszorkányozta*...”

összegazol 1772: „... Sánzbéli Csapo Legény... az Vásárban N. Váras hites fertály mesterit *össze gazolni*, hunczfut Nével besteleníteni mérészlette...”

összehuncutol 1793: „... sok káromkodások közöt... több ízben *össze hunczvutolta*...”

összehuncutoz 1744: „... mivel... Várasunk Portiot Szedo Hajdúját az utzán... *össze hunczfutoszta*..., az Piarczon tizen két Pácza ütésekel *meg* fogh veretetni...”

összemível 1755: „... szó váltogatásokban bocsájtkozván, *össze mívelte* Lelkeket és minnyájokat, fő képpen az Vásári bírót *meg* gazemberezte és rútvál *meg* böstelenítette...”; 1768: „... több vessben *össze mívelvén* az Instánsnak is... Lelkét...”

összeszlankiz 1770: „... a kötél eresztő szomszédgya, de kiváltt csunya nyelvű felesége már több ízben Birói hatalommal becstelenítő, fertelmes nyelveskedésikről keményen *meg* intettek, de azzal keveset, vagy éppen semmit sem gondolva, újra... nagy lármával... *össze Slankizta*, hunczfutolta és taknyosnak kiabálta...”

parázna szó 1765: „... az katona *parázna szókkal* el is parancsolta magátul, hogy alhatnék...”

paráznít 1773: „... az Város elől járó Tiszteinek fertelmesen mocskos nyelvvel Lelkeiket *paráznította*...”

pernahajder 1720: „... fel indulván ilyen szókkal illetve... *pernahajder*, Hunczfut kujon...”; 1728: „... fatens hallotta, hogy *ördög* attának, Selmának, *pernahaidernek* hunczfutnak szitta...”

prostituált 1778: „... az Magyar Mesterné által illetlenül *prostituálnak*... szidalmaztatnak...”

ringyó 1776: „... a becsülletes Asszonságot... *Ringyó* s Várbeli Katonák Lova nevezettel illetve... töb Emberek filek hallottára *meg* bestelenítvén...”

rókabőrrel prémézett 1785: „... ártatlanul marczongatom, tolvajnak, csalárdnak, Ravasznak *róka bőrrrel prémézettnek* kiáltatom...”

rút szó 1720: „... feleségét Lénát *rút* és illetlen *Szókkal*... *meg* böcstelenítette...”

selmá, selyma 1716: „... Hunczfutnak és *Selymának* és Tolvainak *mondota*, lenni...”; 1725: „minnyáján Hunczfutok *Selmák* Legyetek...”; 1733: „... hunczfutnak, *Selymának* *ördög* attának szitták...”; 1735: „... világosan ki tecczet, hogy... K. Jánost *Selymának*, Tolvajnak *mondván*...”

selmáz 1755: „... mivel el tökélelt gaz Szándékkal urával ujat venni, aszt

fenyegetni, ... hunczfutozni, *selmázni*, Vagyis kújonozni ... merészelt ..., 40 kemény pálczákban az piareczon ... marasztatott ..."

sehonnai ember 1727: „... hunczfut semmire való, *sehonnai embernek* mondotta ...”

semmire való 1733: „... hallotta, hogy hunczfutnak, Selymának, *Semmire valónak* mondotta ...”

sérteget 1772: „... irtoztató Atta Teremtette káromkodással a mindenhatót *sértegetni* mérészlette ...”

spicbúb 1755: „... utánna pajtásaival edgyütt hunczfut, *Spiczbub* nevet kiáltani ... ha kurafia vagyon, nagy kiabálással az anya miveléssel ... mérészlett ...”; 1755: „... Tanúk vallássábul világosan ki sülvén, hogy Viltinger Illést hunczfut, *Spiczbub*, farkatlan káposzta emberkének sindelfa és fundus Tolvajnak és semmire valónak mondotta ..., ki is illyeten böstelen nyelvkeskedéséért, más szabad nyelvűeknek világos példájára 24 korbács ütéseken el marasztatik ...”

sunda 1727: „... eme böctelen szókkal illetve Kocsonyás Katát: eb agyában született *Sundája*, pendeletlen *sunda* ...”; 1760: „... Tóth Ersók *sunda*, részeges koborló ... tolvajság miat árestáltatott, a piareczra ki álitatot ...”

sült boszorkány 1724: „... micsoda böctelenítő szókkal illetve, tudnia illik, hogy *sült boszorkánnak* mondotta ...”

szajha 1763: „... meg becstelenítvén ... tolvaj névvel, ugy nem különben feleségét számtalan kanáli *Szajha* titulusokkal illetve ...”

szajház 1727: „... akkor hallotta, hogy *szajházta* Kocsnyás Katit ..”

szép név (?) 1756: „... melly csúfos böstelenséggel illetett, mert hol boszorkáynak, hol vén ördöghnek, hol k. . .nak, hol meg ezeknél is *szébb nevekkel* keresztelvéen ...”

szidalmaz 1760: „... nem átalotta Verbaj Uram fiát *szidalmazni* ... Verbaj Uramot magát pedig, hogy ebnek parancsolna, eb Ura kurta ... böstelenítette ...”; 1795: „... ötet *szidalmazván*, gazemberezvén, hunczvut névvel illetve ...”

szidalmazás 1767: „... szücs Czéhbéli Mester Embert *Szidalmazásokkal* öszve bestelenítette ...”

szitkozódik 1767: „... keményen meg tiltottuk az Juristáknak étszakának idején többnek együtt kint járni korcsma és kává házakat, veszedelmes játékokat s Tánczokat gyakorolni, *szidkozódni* ...”

tatár adta 1733: „... Cs. György feleségit *Tatar* *atta* Töröknek szitta ... Cs. György felesége pedig ecczakának idején nagy lármáskodást indítván ...”; 1778: „... hóhér, Tüzes és *Tatár* *atta* káromkodásai ...”

teremtésinek teremtésével 1749: „... mivel ördög diszno *atta* teremtettevel ... s meg a *teremtésinek teremtéssivel* káromkodni meg rábizonyítatott ... két hétig az Váras Plebániájánál Vasban fog dolgozni ...”

teremtésit mivel 1778: „... *mívelvén* *teremtését* az Urának ...”; 1778: „... még az Vásár Birónak is *teremtésit mivelni* bátorkodott ...”; 1791: „Ki mondhatatlan s iszszonyú Isteni Káromlásokat és minden ok nélkül a *Teremtésének Teremtését mivelvén*, szokott végben vinni ...”

teremtette 1768: „... édes annyát advával *Teremtettével* *szidalmazván* ...”; 1770: „... Sánczban lakos Liho György káromkodónak, a ki ellen is a sok eb ördög *atta* *Teremtette* elegendő Tanuk vallásibul ki sülvén ...” 1773: „... Sárosy ... sok rendbéli *atta*, *teremtette* káromkodásaj nyilván ki világosodván ...”

teremtettézés 1767: „... udvarában-is üttek, csaptak, csigáztak ... nagy Isten ellen való adtázás, *Teremtettézés* és Lelki Testi mivelések között ...”

testét mivel 1791: „... Nagy György ... közkatona ... a Bakter lakására

menvén... annak *testét* Lelkét *mívelni*, ... *atta* teremtetével káromkodni bátorokodván...”

testi művelés 1755: „... vakmerő káromkodással fiát *testi* lelki *mívelések*, *atta* Teremtette Szitkai után... poffon csapással... meg illetvén..., Város Világos Piarczán 30 páleza ütessékben meg marasztatik...”; 1767: „... őtet... sok hallatlan és Istentelen szókkal: adtával, Teremtettével, Lelki s *Testi műveléssel* illette...”

tolvaj kutya 1727: „... fatens hallotta e, hogy... meg tolvajosza, mondván, te *Tolvaj Kutya* el loptad az uradnak buzáját... *tolvaj* vagy, *Tolvaj kutya*...”

tolvajoz 1727: „... Vallya meg az Tanu hiti után, hallotta e, hogy Kabai Istvánt Horváth Mátyás *tolvajozta*, mondván... nincsen Egerben nagyob Tolvai mint Kabai...”

török adta 1702: „*Török* ördög *atta*, ebb *atta*...”

tüzes láncos kő 1720: „*Vidra János*... káromkodásokat mérészlett véghez vinni, Teremtpőjét mérészlette attával, Teremtetttével, *Tüzes Lánczos kővel* szidnia..., az Város piarczán 100 kemény páleza ütésekkkel megh verettetik...”

tüzes ménkő üsse meg 1727: „... *Tüzes Ménkő üsse meg* az Lelkedet...”

tüze steremtette 1766: „... minden ok nélkül hunczfutolta gazemberezte, káromkodván mellette *Tüzes teremtetttével*...”; 1774: „... *Tüzes* és Ördög *Teremtetttével* ujjítvá káromkodott...”; 1778: „... K. Mátyás Maklári hóstyai Lakos *Tüzes teremtetttével* káromkodása végett vádoltatván...”

tűzre való 1735: „... neki mondották: Te Vén kutya, Vén disznó, *tűzre való*... eddig régen meg érdemletted volna a tüzet...”

tűzre való boszorkány 1747: „... Kissebitő Terminusok úgy mint, sült boszorkány, *tűzre való vén boszorkány*...”

vak bódí 1701: „Vádolta... Mészáros Györgyöt... nyelvével ördögh *atta vak bódinak* szidta... az hohér által eötvén ütésekkkel megh veszőttségék”

vakmerő szó 1753: „... Somodi István Vásárbíró Törvény Szék előtt, Némmely böstelen és *vakmerő Szókat* ki böfönteni mérészelvén...”

vastag beszéd 1792: „... a gorombaságokkal hagyva fel... illetvén *vastag beszédgyével* el hallgatna...”

vén ördög 1735: „... megh világosodott, hogy Kalapács András Ulrick Györgynét *vén ördögnek*, *vén kutyának*, *vén Boszorkánnak* mondván...”

veszett adta 1724: „... *veszett* órában *termet*... *veszet* *atta*...”; 1791: „... az Iffiú... *veszett* *atta* Teremtetttével káromkodott...”

veszett órában termett 1724: „... *veszet* órában *termet*, *veszet* *atta*...”

visszaszid 1727: „... öszve háborodván K. Istvánnéval, azon *veszekedésekben* *vissza szidta*, légyen...”

zúgolódó szó 1760: „... Szilágyi János forgós tüzes menkő és egyéb teremtetete *zúgolódó szókban*, *Testi*, lelki *mívelésben* vádoltatván, ezen vétkét maga sem tagadta, egyedül hogy harag ollykor, ollykor pedig a bor ki vette belőle, annak tulajdonította...”

BAKOS JÓZSEF

Doboz községi ragadványnevek betűjelei a XVIII—XIX. századból

Napjainkban egyre több betűjel vagy betűcsoport — mint fogalmat, tárgyat, személyt, közületet, illetőleg ezek elnevezését helyettesítő jel — válik közszóként használt nyelvi egységgé. Ez a körülmény felkelti bennünk az érdeklődést az ekképpen funkcionáló betűjelek használatának kezdetei, története iránt. Mióta helyettesítünk a magyar

nyelvben betűjelekkel szavakat, szócsoportokat, mondatokat, milyen társadalmi szükségletek hívták életre ezeket a rövidítéseket. A kérdés rendkívül bonyolult, mert állandósuló rövidítésekkel igen régi szövegekben találkozunk. Ezek olvasata azonban nem a betűjel, hanem a szó volt. Adalékaink azt mutatják, hogy ragadványnevek helyett betűjelek (rövidítések) alkalmazása a XVIII. század végétől folyamatosan észlelhető. Adalékainkkal erre a jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet.

A hazánkban kialakult közigazgatási gyakorlat szerint az egyének (állampolgárok) megkülönböztetésére a származásukat, az egy adott családba tartozásukat jelölő családnév és az ezt követő személynév együttesen használatos. Mivel igen sok családnév és igen sok személynév jelölheti a legkülönbözőbb személyeket, sok esetben ezeknek az elnevezéseknek alakilag teljesen egyező változatai keletkeztek, amelyek azonban más és más személyt jelöltek. Ha ezeket nemzedékeken át használták, nem csupán személyeket jelöltek velük, hanem a család egyes ágazatainak, lineáinak jelölésére is szolgáltak.

A megszokás folytán a ragadványnév idővel éppen úgy öröklődött, mint a családnév. Ilyen esetekben nem csupán a család egy-egy külön tagja, hanem generációk sora viselte. A család- és személynévvel ellentétben a ragadványnevek nem annyira elhomályosultak, mint inkább élő jelentésű szavak, amelyek végső fokon egy adott egyén származására, származási helyére, foglalkozására vagy valamely jellemző tulajdonságára utalnak. A hatóságok és a hivatalok kénytelenek voltak használni a ragadványnevet abban az esetben is, ha szükség volt a szóban forgó azonos nevű egyének pontos megkülönböztetésére. A hivatalos használatban a ragadványnév minden esetben az értelmi megkülönböztetés eszköze volt.

A mindennapi élet gyakorlatából idézünk egy példát. Abádszalókon (Szolnok m.) a századforduló körül valamelyik jegyző divatba hozta, hogy a vezetéknev elé a ragadványnév kezdőbetűjét rakta. Ilyenformán: *D. Kovács, P. Kovács, H. Molnár*. Lassanként így kezdték emlegetni őket: *Dé Kovács, Pé Kovács, Há Molnár*. A faluban annyi Kovács János volt, hogy nehezen lehetett volna köztük eligazodni, ha nem lett volna melléknevük. A D. Kovácsok egyik őséneke az volt a szójárása: „Dehogynem”. Ha kellett, ha nem, ezt a kifejezést használta. Erről nevezték el *Denem Kovács*-nak: ez a név aztán ágról ágra a családon maradt. Ma már senki sem tudja, honnan származik a *Dé* a Kovácsok neve előtt. (DÖMÖTÖR SÁNDOR szerk.: *Abádszalók földje, népe, kultúrája*. Szolnok, 1961. 87.)

A ragadványnév a névtudományi terminológiában — függetlenül a név szubjektív szerepétől, eredetétől és használata formájától — szintén az értelmi megkülönböztetés egyik eszköze. Ha keletkezésekor volt is érzelmi töltése, gúnyolódó, csúfolódó, dicsérő, kiemelő vagy éppen vallásos funkciója, hosszabb használat során az érzelmi alap teljesen megszűnt, és az öröklés következtében a ragadványnév a szó eredeti jelentését nem hordozó, megkülönböztető névvé, jelzéssé, — „melléknévvé” — válik. A „valódi” nevek mellett használt ragadványnevek keletkezéséhez fűződő társadalmi jelenségek részben a nyelvtudomány (alaktan, jelentéstan, etimológia), részben a folklorisztika (névmágia, kisépika) problémáiba torkollanak, szinte szétválaszthatatlanokká válnak, egymásba folynak. A ragadványneveket helyettesítő betűjelek ezeknek a gyakran érzelmi töltéssel is rendelkező, bonyolult módon keletkező értelmi jellegű információknak absztrahált jelzései. A betűknek azonban már nem a „jelentése” — vagyis a ragadvány(mellék)név —, hanem a hangalakja a társadalmi funkciót betöltő jel, amely az egyén elnevezésének más személy hivatalos nevétől való megkülönböztetésére szolgál. A betűjel érzelmi töltését csupán a betűjel mögött rejtőző kis közösség érzi, amely a ragadványnevet is ismeri, — de nem mindig ismeri. Egészen a feledésbe merül. (Vö. ezekről *NyvtudÉrt.* 70. sz. 130.)

A ragadványneveket helyettesítő betűjel használatának aránylag igen korán kialakult gyakorlatára, a nemzedékek közti hagyományozódás egyik érdekes jelenségére mutatunk rá most következő adatgyűjtésünk segítségével. Tudtunkkal e jelenségnek nincsenek feltárva történeti emlékei. A Békés megyei Doboz község református születési, házassági és halálozási anyakönyvét 1771-től kezdve vezették rendszeresen. 1772-től Marton Sándor volt a prédikátor, 1778—1808 közt pedig harminc éven át Kállai Sámuel. 1782. április 6-án *F. Nagy István* neve az első olyan bejegyzés, amelynél a prédikátor nem írta ki a ragadványnevet teljes egészében, csupán jelezte egy nagybetűvel a családnév előtt. Ezt követően a családnevek előtt rendszeresen megjelenik évente legalább 2—10 esetben a ragadványnevet jelentő nagybetű. Bár ma már nagyon ritkán tudták megmondani, milyen ragadványnevet rejt a családnév előtt szereplő nagybetű, ez a névjelző gyakorlat napjainkig elér — mint erről 1975 nyarán a helyszínen meggyőződhattünk —, és azonos családnevet viselő családok sora hivatalosan is használja megkülönböztetésül a hajdani (?) ragadványnevet helyettesítő nagybetűt. Steib János, Doboz öreg plébánosa református szokásnak minősítette előttünk e betűjelek mindennapi használatát, szerinte katolikus családok közt nem fordul elő. A környékbeli községek régi anyakönyveiben szórványosan fordulnak elő ragadványneveket helyettesítő betűjelek, talán éppen dobozi származású családok megjelölésénél.

A régi anyakönyvek alapján összeállítottuk, hogy közel kétszáz esztendő folyamán az egyes családnevek hány esetben és hány ragadványnevet jelező betűvel szerepelnek. Az anyakönyvön kívül a ragadványneveknek ez a jelzési módja szerepel az 1828. évi regnicoláris összeírásban (Országos Levéltár: Archivum Palatinale Landeskonskription 1828. Hungariae Comitatus Békésiensis) és egy 1920 körüli évből származó haszonbér fizetőket feltüntető névsorban. (Oré Rozália dobozi lakos tulajdonában.) Mivel a betűk egykori jelentésének megismerésére forrásunk nem volt, csupán jelző funkcióit láttuk. Ezért adalékaink leszűkülnek a betűjelek értelmi jellegű megkülönböztetési eseteinek mennyiségi vizsgálatára.

A családnév előtt használt betűjelek esetei: 1782—1807: *G Balog* | *B* (6), *P*, *K Kis* | *B* (6), *K* (3), *T Kováts* | *H*, *N*, *V* (6) *Molnár* | *B* (7), *BV*, *Cs*, *D*, *F* (17), *G* (3), *Gy* (2), *K* (8), *P* (7), *S*, *Sz*, *V* (2) *Nagy* | *B*, *E*, *G* (3), *Gy*, *K* (36), *P*, *S* (2), *SzK*, *SzV*, *V* (5), *Z* (21), *Zs* (2) *Szabó*. — 1811—1828: *S Butsai* | *I Debreczeni* | *Cs*, *S* (8) *Kárnyáczki* | *Cs*, *M* (4), *O*, *V Kiss* | *Cs*, *K* (2), *V Kováts* | *Cs* (2), *Z* (2) *Köteles* | *M* (3), *S* (3), *V Molnár* | *Á*, *B* (2), *BV* (8), *Cs* (4), *F*, *K* (6), *M* (3), *P* (3), *Gy* (5) *Nagy* | *K Puskás* | *N Sas* | *Á* (2), *É*, *H*, *Gy* (2), *P* (2), *R*, *S* (3), *Sz* (2), *V* (7), *Z* (8) *Szabó* | *B Tobai* | *B Tóth*. — 1828: *A*, *B*, *G*, *J*, *M*, *R*, *S Balog* | *S Biri* | *S Borsos* | *N Butsai* | *K*, *S Csepentő* | *B Csukás* | *S Dalmadi* | *J* (2) *Debreczeni* | *S Erdős* | *S Fazekas* | *Cs*, *S Gergely* | *Cs*, *J*, *S Kárnyáczki* | *B*, *Cs*, *M* (2) *Kis* | *B*, *K* (2), *M*, *N Kováts* | *L*, *Z* (2) *Köteles* | *Z Megyeri* | *H*, *K*, *M* (2), *S*, *V Molnár* | *B* (4), *BV*, *Cs*, *D*, *F*, *FGr*, *G* (2), *M* (2), *P* (4), *S* (2) *Nagy* | *F*, *G* (2), *N Oré* | *T Puskás* | *F Sass* | *A*, *E* (3), *F*, *H*, *K*, *M*, *P*, *R*, *S* (2), *V* (2), *Z* (7) *Szabó* | *Cs*, *D*, *F*, *K*, *P Szathmári* | *K*, *M Szilágyi* | *D Tobai* | *B* (2) *Tóth*. — 1829—1862: *Cs* (3), *G* (2), *H* (2), *M*, *N*, *P*, *R* (3) *Balog* | *Cs*, *K Békési* | *K Béri* | *É Butsai* | *Cs Buzi* | *Cs*, *H Gergely* | *K Godány* | *Á* (2) *Gyenge* | *M Juhász* | *K Hegedűs* | *Cs* (4), *J*, *P Kárnyáczki* | *Á*, *Cs* (11), *F* (2), *G*, *M* (13), *P* (4), *Sz* (2) *Kis* | *D Komlósi* | *B* (3), *K* (6), *N* (4), *T*, *V Kováts* | *L*, *N*, *Z* (4), *Zs Köteles* | *Cs*, *K* (6), *L*, *M* (2), *Z* (2) *Megyeri* | *Cs* (2), *A* (5), *H*, *K* (6), *M*, *Sz*, *V* (5) *Molnár* | *Á* (7), *B* (6), *BV* (5), *Cs* (5), *D* (7), *F* (2), *Gy* (10), *J*, *K* (11), *L* (4), *M* (7), *P* (18), *R*, *S* (2), *Sz* (6), *T Nagy* | *A Puskás* | *K Sebestyén* | *Á* (9), *É* (6), *G* (2), *Gy* (6), *H* (9), *J*, *K* (5), *M* (4), *O* (3), *P* (15), *R* (3), *S* (3), *Sz* (4), *V* (14), *Z* (23) *Szabó* | *Á*, *Cs*, *D* (2), *H*, *K*, *M* (2), *S* (2) *Szatmári* | *Á* (2), *G*, *H*, *K* (2), *Sz*, *M Szilágyi* | *T Szűcs* | *K* (3) *Tobai* | *B* (3), *Ó Tóth*. — 1883: *H Balog* | *K Béri* | *H Gergely* | *K Kis* | *B Kovács* | *Z Megyeri* | *V* (2), *Cs Molnár* | *Cs*, *D*, *P* (2) *Nagy* | *Cs Puskás* | *E*, *Gy*,

K, P, V (2), Z (2) Szabó | Cs Szatmári | B Tóth. — 1920: *A (8), G (7), J (4), K, M (4), P (4) Balog | J Békési | K (2) Biri | K Bóri | Cs, P Buzi | R Debreczeni | H (3) Fekete | H (7) Gergely | M Juhász | Cs (3), J, M Kárnyáczki | Cs (2), D, G (2), J (4), M Kis | D (5), M (6), Sz Komlósi | B, K (5), N, Ny Kovács | B (2), S Köteles | A, Cs, K (2), Z (5) Megyeri | Cs (2), F (3), G, K (4), V (6) Molnár | B (6), A (4), BV, Cs, F, Gy (2), L (4), M (5), P (3), T (4) Nagy | A (3) Puszkás | A (6), E (14), Gy, H (4), J (3), K (2), M, P (11), S (2), Sz (2), V (14), Z (18), Zs (4) Szabó | Cs (16), K (7), P Szatmári | M (5), F (2) Szilágyi.*

A vizsgált évek, ill. időközök megjelölése	Családnevek száma	A családnevek előtti betűjelek száma	előfordulása
1782—1807	6	34	120
1811—1828	13	42	101
1828	26	72	100
1829—1862	26	100	349
1883	12	20	24
1920	21	70	256

A betűjelek használatának legrégebbi időszakában megjelenő családnevek mellett feltűnő betűjelek (ragadványnevek) száma évek folyamán állandóan gyarapodik: a később megjelenő családnevek előtti betűjelek száma ezeket meg sem közelíti. Száz esztendő alatt a betűjelek előfordulása több mint kétszeresére nő: ezt nem új családnevek feltűnése, hanem a meggyökeresedett családnevek stabilitása okozza. A községben a betűjelek egy részét ma is használják, az újabb ragadványnevek (csúfnevek) kezdőbetűi azonban a hagyományos betűjeleket nem fedik. Ezért csak feltételesen állíthatjuk, hogy a régi betűjelek közzavakból kialakult ragadványneveket jeleznek.

Az anyakönyvben az életkor megjelölésére szolgáló *Ifjú* és *Öreg* szavakat is a családnév elé írták, — esetleg rövidítve, *Ör.*, *Ifj.* formában. Főként értelmiségieknél a családnév elé írták a foglalkozást megjelölő szavakat is: *Jegyző Aszalay József, Tanító Nagy Ferenc, Rektor Szabó Gábor, Prorektor Kis János, Erdőbíró Wildner József* stb. Feltehető, hogy a betűjelek több esetben mesterséget jelölnek. Pl. *Kovács, Szűcs, Csizmadia* stb. A régi anyakönyvekben azonban csupán néhány olyan bejegyzést találtunk, amikor a családnév előtt sem a betűjel, hanem a teljes ragadványnév (foglalkozásnév) szerepel. Ezek a következők: *P (1774) Pap Nagy István | K (1783) Kömő Szabó János | F (1788) Faragó Nagy István | G (1789) Geszti Balog András | V (1790) Vizi Molnár István | K (1792) Komádi Szabó János | S (1794) Seres Nagy Péter | Sz (1811) Szombati Szabó Mihály | Á (1828) Árva Nagy János | K (1825) Kis Nagy Péter | S (1826) Sette Kárnyáczki János | K (1833) Kis Szabó Erzsébet | Gy (1836) Gyárf. Szabó János | Z (1842) Zúgó Szabó János | Sz (1845) Szűcs Kis István | K (1851) Kotsis Nagy István | J (1851) Juhász Kárnyáczki Mihály | T (1862) Timár Szűcs Mihály | K (1883) Keserű Kis István | K (1853) Kotsi Sebestyén József.*

Bizonyosra vehető, hogy az évszámok elé írt betűjelek tkp. a ragadványnevek rövidítései, bár igen sok közöttük a foglalkozást jelentő elnevezés. Az 1920. évi hasznábérlők jegyzéke mutatja, hogy a régebbi betűjelek mellé újak is kerülnek. Egyes családok a régi betűjeleket ma is használják (*Á Nagy, V Molnár, Z Szabó*), bár nem tudják, hogy a betűjelek milyen elnevezést rejtjenek. A használatban levő ragadványneveket a községbeliek csúfneveknek tartják, és tulajdonosaik szívesebben használják a hagyományos betűjelet, mint a csúfolódó névnek tekintett ragadványnevet. Feltehető, hogy a régi betűjelek mellett újak is keletkeznek, mert a ragadványneveket még akkor is csúfnévnek tekintik, ha jelentésük semmiképpen sem mutat csúfolódásra: *Kis, Nagy, Felső, Szőke* stb.

A betűjelek régebben is, ma is a családnév előtt használatosak. Az 1920. évi névjegyzékben azonban gyakran előfordul, hogy a betűjelet a személynév elé, vagyis a személynév és a családnév közé teszik. Példák: *Z Szabó István | Cs Buzi Mihály | Cs Szatmári Lajos | D Komlósi Mihály | Z Megyeri Gábor | M Nagy Ferenc | Sz Szabó László | H Gergely Lajos | Á Nagy István | S Nagy Péter*. De: *Balogh A István | Balogh G István | Balogh J János | Balogh M János | Balogh P Mátyás | Nagy BV János | Nagy Gy Juliánna | Szabó Z Mihály | Komlósi M Károly | Komlósi m Imre*.

Ritkán előfordul, hogy mind a családnév, mind a személynév előtt szerepel betűjel: *V Szabó G Sándor, Sz Nagy Gy Zsuzsanna*. Az egyes családok hagyományosan kialakult betűjelei keverednek az új ágak betűjeleivel. A temetőbeli sírkövek feliratainál ma is alkalmazzák a nemzedékeken át megszokott betűjeleket, amelyek közül sok elmarad, de olyan új betűjelek is kerülnek használatba, amelyek jelentését sem a ragadványnévvel, sem mással magyarázni nem tudják.

DÖMÖTÖR SÁNDOR

TÁRSASÁGI ÜGYEK!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1975. november 11. Általános nyelvészeti és nyelvoktatási szakosztály. MIKÓ PÁLNÉ, „Tanszöveg” és szöveg. — A szövegmeghatározásban az előadás a főbb jellegzetességek közül a koherens mondatok belső, tartalmi strukturáltságát emelte ki. Foglalkozott a mondatok egymáshoz kapcsolódásának rendjével: ráértékes-visszautalásos-elliptikus megoldás, tömörítés (névmások, névelő, igeneves szerkezetek segítségével), majd a szöveghasználat típusait vizsgálta. Tárgyalta az utóbbin belül a közölt (= leadott) szöveg logikai linearitását és az ún. változatosabb elrendezésű közlés-anyagot, amely alá van vetve egyfelől a szöveg informatív jellegének, másfelől — főleg — a szöveg alkotóját meghatározó tényezőknak, de legalább ugyanilyen mértékben a hallgatónak/olvasónak, valamint annak a szándékolt hatásnak, amelyet a szöveg létrehozója óhajt kelteni hallgatójában/olvasójában. Utalt az ún. tanszöveg kapcsán, a szöveghasználatban kibontakozó kreativitás parol-elemeire, végül ezek szerepét vizsgálta különféle szövegmintákban.

1975. november 18. Általános nyelvészeti szakosztály. KIEFER FERENC, Egy nyelvi pragmatikaelmélet felé. — A nyelvi leírásban egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a pragmatikai szempontok. A mondatok inherens jelentése nem adhat számot a teljes jelentésről. A mondatjelentés a tényleges beszédhelyzetben módosulhat, vagy új jelentéselemekkel gazdagodhat. A mondat absztrakt nyelvi egység; a beszédhelyzetekben nem mondatokkal, hanem megnyilatkozásokkal találkozunk. A megnyilatkozások jelentésének leírása azonban feltételezi a mondatjelentést. Ily módon épül rá a pragmatikaelmélet a szemantikaelméletre. A pragmatikaelméletnek az a feladata, hogy olyan általános elveket állítson fel, amelyek lehetővé teszik a megnyilatkozások sajátos (pragmatikai) jelentésének rendszeres vizsgálatát. Az előadás ezek közül az elvek közül kívánt néhányat bemutatni.

1975. november 25. Általános nyelvészeti és nyelvoktatási szakosztály. HARSÁNYI ZOLTÁN, A tankönyvek nyelve és stílusa. — A tankönyvek nyelvét és stílusát az értekező próza egy sajátos válfajának kell tekintenünk. Ez azt jelenti, hogy ugyanazok a követelmények érvényesek rá, mint általánosságban az értekező prózára. Arányosság és világosság a mondatépítésben. A részek áttekinthető tagolása. Pontosság és érthetőség a kifejezések megválasztásában. Egyszerűség és közvetlenség. Problémái is azonosak az értekező próza nagy kérdéseivel. A tankönyvek stílusánál még erősebben merül fel például az a kérdés, hogy az értekező próza alkatában mennyiben azonos az úgynevezett

irodalmi stílussal. A tankönyvek stílusa azonban egy sajátos értekező prózát mutat. Életkori sajátságokkal kapcsolatos megfontolások és didaktikai követelmények befolyásolják. Fontos szempont a tankönyvek szövegének a tanulhatósága is. Mindezt összevéve és mindezeket túl a tankönyv szövegének mintát is kell nyújtania. Tulajdonképpen egy egész életre kiható példamutatást. A tanuló a tankönyvekkel foglalkozik legtöbbit. Ezeknek a stílusa hat rá leginkább. Nemcsak olvassa tankönyveit, nemcsak tanulmányozza, hanem meg is tanulja szövegét. A kérdés bonyolult, sokrétű. Sokféle, egymástól igen különböző tárgyak színvonalas értekező prózastílusát kell kialakítani a tankönyvekben.

1975. december 2. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. KASSAI ILONA — SZENDE TAMÁS — OLASZY GÁBOR, A beszédhang minőségének mérése. — Az előadók módszertani kísérletének célja az volt, hogy a beszélő orgánumáról alkotott minősítő ítéletek objektív, mérhető alapját keressék. — A hang alkotórészeit egy tetszőlegesen megválasztott határvonal (esetünkben 1000 Hz) két tartományra osztja, s a két tartományba elhelyezkedő összetevők intenzitásának a különbsége egyetlen görbében jelenik meg. Minél teljesebb egyensúlyi értéket mutat az 1000 Hz alatti és feletti tartomány intenzitásaránya, annál jobb a hang minősége. Ennek alapján mintagörbe készülhetne, mely alapul szolgálhatna a megvizsgálandó orgánumok osztályzatszerű minőségmutatóval való jellemzéséhez.

1975. december 11. Szlavisztikai szakosztály. GERTA HÜTTL-WORTH, Probleme der sprachlichen Erforschungen der altrussischen Chroniken. — Az előadás az órosz krónikák egyik máig megoldatlan kérdésével foglalkozott: mi a magyarázata annak, hogy óegyházi szláv és órosz elemek egy és ugyanazon szövegben váltakozva fordulnak elő. Az előadó hangtani, alaktani és mondattani példákat hozott a jelenségre, s magyarázatában nyelvt statisztikai, szövegnyelvészeti és lélektani érvekkel operált.

1975. december 16. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság együttes ülése Czuczor Gergely születésének 175. évfordulója alkalmából. BALÁZS JÁNOS, Czuczor Gergely, a szótáríró. — L. MNy. LXXII, 149—55. HORVÁTH KÁROLY, Czuczor Gergely, a költő. — L. ItK. 1976/3. sz. 332—9.

1976. február 3. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. NAGY JÓZSEF, A fő és mellékhangsúly viszonya az énekelt szövegben. — A dallam gyakran nem követi a szöveg igényét az énekben. Ennek az eltérésnek egyik kirívó oka, hogy a fő- és mellékhangsúly funkciója olykor felcserélődik. Ilyenkor ez a jelenség zavarossá teszi az értelmet, s ezért előadás közben a következő esetek fordulhatnak elő: a) még érthető, b) érthetetlen, c) eltérő értelmet kap a gondolat. Az utóbbi esetben ellenkező hangulatúvá is válhat a szöveg.

1976. február 10. Nyelvoktatási szakosztály. HORVÁTH MÁTYÁS, A magyar mint idegen nyelv tanítása a jugoszláviai szerb-horvát iskolákban. — Az elmúlt évtizedben a kölcsönösség és a nyelvi egyenrangúság elvével összhangban Vajdaság vegyes nemzetiségű helységeiben általánossá vált a szerb-horvát iskolákban a magyar nyelv tanítása. Az új oktatási követelmény számos szervezési és módszertani problémát vetett fel. Meg kellett alkotni a tantárgy doktrínáját (cél- és feladatrendszerét) és módszertanát. Ez a folyamat ma sem zárult le, mert a hipotéziseket a gyakorlat módosítja. Az előadó beszámolt arról, hogy módszertani elméletükben és gyakorlatukban felhasználják az idegen nyelvek tanításának általános metodikáját, a magyar nyelv sajátos szerkezete, a tantárgy egyedülálló volta azonban új módszertani eljárásokat hoz létre. Tapasztalataik nem ritkán befolyásolják az anyanyelv nyelvtanítási módszereit is. Sokkal bátrabban és következetesebben alkalmazzák az általános nyelvészet korszerű irányzatait, mint az anyanyelvtanítás bármikor is tette. Fő elvük az audio-vizuális-globális-strukturális módszer, melynek elméleti kidolgozója a zágrábi Cuberina professzor.

1976. február 17. Magyar szakosztály. Szabó T. Attila és Tompa József köszöntése 70. születésnapjuk alkalmából. — RÁCZ ENDRE, A magyar mondatbeli egyeztetés főbb kérdései. — Az előadás első része az egyeztetés fogalmával és kategóriáival foglalkozott. Megállapította, hogy az egyeztetés a mondat szerkesztésnek (s egyúttal a szövegalkotásnak) igen fontos eszköze. Nyelvünkben a következő kategóriái érvényesülnek: a személybeli, a számbeli, az esetbeli és a határozottságheli kongruencia. Az előadó sorra vette ezek legfőbb jellemzőit. Ennek kapcsán szükségesnek mutatkozott az egyeztetésnek a viszonyítástól (a tágabb értelemben vett reakciótól) való elkülönítése. — Az előadás második része a kongruencia és a redundancia viszonyát taglalta. Ezt l. MNy. LXXII, 53—9.

1976. február 24. Névtudományi szakosztály. MIZSER LAJOS, A ragadványnevek diakrón vizsgálata. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A helyszíni gyűjtés és a levéltári (v. a helyszínen található írásos anyag-) gyűjtés összekapcsolása. Források. A kutatás nehézségei. Hangulati változások. A házassági forma (az anya nevére utaló ragadványnevek: helyi + vidéki). A népi jogviszonyokkal kapcsolatos ragadványnevek. A foglalkozásra (idénymunkára, kedvtelésből végzett munkára) utaló ragadványnevek. Babonákkal, hiedelmekkel kapcsolatos ragadványnevek. A birtoklásra (szegénység, gazdagság) utaló ragadványnevek. Keresztnévadási szokásokról, becenevekről tanúsító ragadványnevek. Külső és belső tulajdonságra utaló ragadványnevek. Az írásbeli használat néhány kérdése.

1976. március 2. Nyelvoktatási szakosztály. GINTER KÁROLY, Külföldi magyar fiatalok magyarságismereti oktatása; nyelvtanítók továbbképzése. — Az előadás beszámolt arról, hogy a címben jelzett magyarságismereti oktatás folyik külföldön s a rövid időre hazatérők között itthon; a nyelvtanítók továbbképzése elsősorban Magyarországon. A külföldi oktatás keretei: állami intézmények, magyar szervezetek (egyházak, cserkészlet, egyesületek), a családi otthon. Egyre erősödik azonban a szervezett oktatásra való törekvés (Ausztria, Svédország, Ausztrália, USA, Franciaország). A továbbiakban foglalkozott a hazalátogatók tanításának kérdéseivel (a hazai iskolákétól eltérő módszerek: nyári táborozás + tanulás, a diákok anyanyelvi szintjéhez, igényeihez alkalmazkodó eljárások), valamint a nyelvtanítók képzésével (előképzettségük, a továbbképzés tematikája, tapasztalatcserét elősegítő jellege). Az előadás az államilag szervezett oktatáson kívüli nyelvmegőrző munkába kívánt a teljesség igénye nélkül betekintést adni, hangsúlyozva a hazai anyanyelvi konferenciák szervező szerepét ebben a munkában.

1976. március 9. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. SUBOSITS ISTVÁN, A beszédhibák kísérleti fonetikai vizsgálata. — A szerző előadásában azokat a kutatásokat összegezi, amelyeket a beszédhibák egzakt jellemzőinek feltárása céljából végzett. A pösze beszéd hangszínképének tanulmányozása során kitént, hogy a fogközi selypség esetén a szájüreg aluláteresztő, illetve felülvágó szűrőként módosítja a sziszegők hangspektrumát. A dadogók hangképzésének vizsgálata elsősorban hangnyomásméréssel történt. A hangnyomásmérés adatait felhasználta a dadogók beszédhangjainak időtartammérésére, a szókezdés szögének kiszámítására, a görösök gyakoriságának megállapítására és a szókezdés elnyújtásának mérésére. A beszédre tanított süketek és nagyothallók beszédfolyamatának elemzése a beszéd közbeni szünetekre és a beszéd tempójára terjedt ki.

1976. március 16. Szlavisztikai szakosztály. H. TÓTH IMRE, A Kondrát-legenda. Adalékok az orosz szerkesztésű ósláv nyelv kialakulásához. — Az ún. Kondrát-legenda az ósláv nyelv orosz szerkesztésű emlékei között a legrégebbiek egyikének tekinthető. Kelet-bolgár eredetiről másolták a XI. század utolsó harmadában. Paleográfiai szempontból a legrégebb ósláv emlékekkel vethető össze, különösen jelentős az ún. Enini-apostolla való paleográfiai megfelelése. Érdekessége a Kondrát-legendának, hogy az

oroszban rendkívül ritka egyjeres (o-t használó) szövegek közé tartozik. Nyelvében a szláv szöveg „eloroszosodási” folyamatának kezdetét és fázisait jól lehet tanulmányozni: a nazális magánhangzók denazalizációja az a folyamat, amely már leghamarabb kifejezésre jut a nyelvemlék grafikájában. A redukált hangok, a *trst* hangkapcsolat és a nyelvemlék morfológiája teljesen ószláv, és csak más nyelvemlékekből mutatható ki változása. A Kondrát-legendából hiányzik az óorosz egyházi szláv kiejtési normák kialakult rendszere, és csupán az egyházi-könyvnyelvi kiejtési rendszer legkorábbi elemének megléte feltételezhető a tanulmányozott szöveg kialakulásának, keletkezésének idejére. — Mindez arra utal, hogy a Kondrát-legendá, illetőleg annak óorosz előzménye az ószláv szövegek eloroszosodási folyamatának kezdetén keletkezett. Ez, valamint az ún. egyjeres grafikai tulajdonság teszi rendkívül indokolttá a nyelvemlék tanulmányozását.

1976. március 23. Általános nyelvészeti szakosztály. ANTAL LÁSZLÓ, A magyar pronominalizáció néhány kérdése. — L. MNy. LXXII, 271–81.

1976. március 30. Nyelvoktatási szakosztály. ZAHENSKI JÓZSEFNÉ, A Külkereskedelmi Főiskola idegennyelv-oktatása. — Az előadás a következő kérdésekkel foglalkozott: A főiskola szervezeti felépítése (tanszéki rendszer). A nyelvi tanszékek munkájának koordinálását és a nyelvi követelmények kialakítását szolgáló Idegen Nyelvi Szakbizottság feladatai. Az oktatók iránti speciális követelmények, kísérletezési lehetőségeik, kutatási feladataik. — A tananyagok összeállításának alapelve, az általános nyelv- és országismeret, valamint a szaknyelvoktatás egymásra épültsége. Koncentráció a hallgatók által tanult egyéb tantárgyakkal. A hallgatók felvételi nyelvi szintje és az államvizsga követelményei. Néhány módszertani probléma (írott és beszélt nyelv, az iniciatív beszéd szintjének elérése, tolmácsolási és szakfordítási alapkészség kialakítása).

1976. április 13. Szlavisztikai szakosztály. GREGOR FERENC, Az *angyalbőr* és a *portya* eredetének kérdése jelentéstani és szlavisztikai adatok tükrében. — Mind az *angyalbőr*, mind a *portya* főnév a magyar katonanyelvből terjedt el a köznyelvben. Az *angyalbőr* összetétel keletkezhetett ugyan népetimológiával a *pantallér*-ből (erre l. TESz.), de létrejöttét minden bizonnyal befolyásolta az *angyal* előtagnak XVII. századi 'hajdú-(katona)' jelentése. Ilyen adatokra támaszkodva az előadó röviden bemutatta az 'angyal' → 'hajdú' jelentésváltozást. Véleménye szerint ez a jelentésváltozás teremtette meg az alapot ahhoz, hogy a katonaruhát *angyalbőr*-nek nevezzék. — A *portya*, R. *porta* — *portyás*, R. *portás* esetében nem ért egyet az előadó az általában elfogadott német származtatással, ugyanis szerinte számos szótörténeti adat, a latin, morva, szlovák megfelelőek, valamint a történeti tények arra mutatnak, hogy a magyar szó etimonja a latin *porta* '(vár)kapu', illetőleg annak *portarius* származéka. A latin *portarius* főnév 'várőr' jelentésben a XVI. századtól kimutatható, s az ennek alapján megalkotott morva *portový*, *portovní* 'határőr' pedig a XVII. század első felétől ismeretes. Azt igyekezett igazolni, hogy a magyarban a következő jelentésátvitel ment végbe: *porta* '(vár)kapu' → *porta* 'őrség, őrsapat a várkapunál, várban' → 'csapat' → 'portyázó csapat' → 'portyázás'.

1976. április 20. Magyar szakosztály. SCHÜTZ ÖDÖN, Egy régi hippológiai szavunkról. — L. MNy. LXXIII, 67–76.

1976. április 27. Nyelvoktatási szakosztály. FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE, A spanyol nyelv tanulásának sajátos célrendszere. — A XX. század végének műveltségismerénye differenciáltabb, mint a régebbi időszakoké. Korunk emberének „kultúra-kép”-ébe beletartozik az interlingvális kommunikáció többfajta képessége. A nyelvsajátítás tehát a művelődésnek is része, valamint a gyakorlati érvényesülésnek is. Ebből következik a humboldti célrendszer átalakulása és differenciálódása. Valamely idegen nyelv elsajátításának specifikus és általános céltípusai vannak. A célok hierarchiájából az előadó kettőt ragadott ki a spanyol nyelv elsajátítása kapcsán: 1. A latin nyelv általános művelődési értékének pótlása, helyettesítése egy neolatin nyelvvél. A spanyol Magyarorszá-

gon „relatív világnyelv”. Megtanulása gazdaságos, mert részben megadja a latin tudásának előnyeit, főleg egy bizonyos „mentalité européenne” szellemében. 2. Gyakorlati cél: kapcsolataink Dél-Amerikával, politikai, kulturális és gazdasági szempontok. A gyakorlati cél szférájába esik „könnyűsége” is. Az előadó végezetül beszélt a spanyol nyelv oktatásának nemzetközi helyzetéről, az AEPE működéséről és külföldi kapcsolatainkról.

1976. május 4. Magyar szakosztály. LÁSZLÓ GYULA, Különvélemény ósvallásunkról. — Az előadás PAIS DEZSŐ ósvalláskönyvéhez kapcsolódott, és a következő témákat ölelte fel. 1. A nyelvészeti korszakok olyan hosszúak, hogy arra vonatkozó szavainkból nem lehet, nem szabad egységes művelődési képet alakítanunk. 2. Ez vonatkozik ósvallási szókészletünkre is, főként azért, mert hallgatónak azt tekintették ósvallási emlékeknek, ami a kereszténységben nincsen meg, így alakult egy „pogányság”-képzet, amely voltaképpen negatívumokból tevődött össze. Feltehető azonban, hogy ósvallásunk szókészlete átforrt kereszténységünkbe. 2. Az előadó két szóval kapcsolatban mutatta meg aggályait. Az *agyafúrt*, amely a középkori orvosi műveletből került nyelvünkbe, véleménye szerint ósvallásunkkal nem hozható kapcsolatba. 3. Vizsgálta *táltos* szavunknak a samanizmussal való kapcsolatát is, s ezt korántsem tartotta olyan egyértelműnek, mint szokásos. 4. Végezetül utalt „ósvallásunk” és a világvallások kapcsolataira.

1976. május 11. Nyelvoktatási szakosztály. HANGAY ZOLTÁN, A szakközépiskolák magyar nyelvi tesztjei. — A szakközépiskolai magyar nyelvi felmérőlap-sorozat új segédeszköz az oktatás korszerűsítésének elősegítésére. Felöleli a teljes szakközépiskolai anyagot, és értékelési normákat állít fel. Evvel egy lépést jelent a standardizált tantárgyterest kialakításának az útján is, és további lehetőséget jelent a még sokoldalúbb ellenőrzés kialakítására. Segíthet a tanári munka módszeressé tételében, mivel kimutatja a „fehér foltokat”, teljes felmérésre törekedve. Rendszerre zárt végű feleletválasztásos. A felmérő lapok tanmeneti elhelyezése segíti az összefoglalást, a rendszerezést. Egy-egy lap felépítése: feladatlap, válaszlap és tanári útmutatólap. A sorozat további célja: a nyelvi példanyag felfrissítése, az órák nyelvi anyagának érdekessé, vonzóvá tétele. Az előadó végezetül beszámolt az első kísérleti év tapasztalatairól.

1976. május. 10. Általános nyelvészeti szakosztály. KÁROLY SÁNDOR, Lazicius Gyula szellemi hagyatékából. — L. MNy. LXXII, 395–408.

1976. május 25. Magyar szakosztály. HEGYI ENDRE, Nyelvünk működésének vizsgálata a beszédkézség reprodukív szintjén. — A modern nyelvészet szükségszerűen hangsúlyozza, hogy a nyelvet működésében kell vizsgálni, ugyanis „... a leíró nyelvtan nem mutatja meg a nyelvet a maga mozgásában” (LŐRINCZE LAJOS). Az idézett megállapítás egyértelmű, az azonban, hogy miként változtassunk ezen, már bonyolultabb feladat. Sokféle próbálkozás, egymástól eltérő kísérlet történt eddig, s fog történni a jövőben is. Az előadó alapelveit a nyelvoktatás gyakorlatából szűrte ki. Mint ismeretes, az alkalmazott tudományok mindig valamilyen elméletet visznek át a gyakorlatba, a gyakorlat viszont visszahat az elméletre, s változtat is rajta. Ő e kölcsönhatás jegyében vizsgálja nyelvünk működését, anélkül, hogy — éppen az előbbi okok miatt — a nyelvpedagógia területén maradna. A továbbblépés annyi megszorítással történik mindössze, hogy — miként a címben is szerepel — nyelvünk működését a beszédkézség reprodukív szintjén vizsgálja, azon a szinten, ahol a nyelvtani kritériumok még komoly szerepet kapnak a jártasság készséggé — azaz produktív beszédkézséggé — való fejlesztésében, s ahol a mozgási törvényszerűségek nem lehetnek esetlegesek, egyediek, mert — pontosan a célnyelv elsajátítása érdekében — analógiás eljárással bizonyítani kell érvényük egyetemességét.

1976. június. 1. Magyar szakosztály. PÁSZTOR EMIL, Közvélemény-kutatás az *ly* betű ügyében. — Az MTA Helyesírási Bizottságában Szemere Gyula azt javasolta, hogy mielőtt döntene a bizottság az *ly* betű további megtartásáról vagy a közsavakban *j*-vel

való helyettesítéséről (pl. *gólya~gója*), előbb egy kérdőív segítségével széles körben tájékozódjanak: mi az író-olvasó emberek véleménye az *ly ~ j* írásbeli megkülönböztetése kérdésében. Ez a javaslat adta az előadónak azt az ötletet, hogy az egri tanárképző főiskolán ilyen közvélemény-kutatást végezzen a nemrég érettségizett fiatalok között, akik az ország nyolc megyéjéből és négy nagy városából kerültek oda, s néhány év múlva általános iskolai tanárok lesznek. Az előadó arra kérte főiskolai hallgatóit, hogy írásos válaszaikban okolják is meg az *ly* betűvel kapcsolatos véleményüket. Előadásában a számára is meglepő eredményű közvélemény-kutatás válaszait elemzi, rántatva, „a hagyományos írásmód” helyesírási szabályozásának és iskolai tanításának problémáira, feladataira.

1976. június 8. Névtudományi szakosztály. OROSZ BÉLA, A hivatalos családnév-változtatásokat motiváló tényezők a XIX. század második felében. — A személynév-változtatással kapcsolatos irodalmak általában névszépítésnek, magyarosításnak tekintik a névváltoztatásokat. LŐRINCZE az 1967-ből vett példák alapján több okot sorol fel (vö. Névtudomány és államigazgatás: NytudÉrt. 70. sz. 332). Az 1867–1875-ig terjedő időből származó névváltoztatási kérelmek, engedélyek és a hozzájuk kapcsolt egyéb okiratok alapján azt kívánta az előadó bizonyítani, hogy a névváltoztatásoknak társadalmi, gazdasági, politikai okai is vannak, s ez nemesak a XIX. századra érvényes. Más-képp hogyan lehetne magyarázni a következő névváltoztatásokat: *Reppman István* → *Devics*; *Haiszler János* → *Wiengärtner*; *Nagy József* → *Gyömörei*; *Lóvy Ede* → *Lőri*. A kiegyezés után új társadalmi, gazdasági, politikai helyzet alakult ki Magyarországon, s ezt igen jól tükrözik a névváltoztatási kérelmek. Még azokból a kérelmekből is kiolvasható a névváltoztatáshoz fűződő „anyagi érdek”, amelyekben a „hazafiúi érzelem”, a „jobb hangzás” szerepel a kérés indokaiként.

1976. szeptember 14. Germanisztikai—romanisztikai és nyelvoktatási szakosztály. BÁN ERVIN, Romanisztika és franciaoktatás. — Az újlatin nyelvek tanítása a magyar iskolákban a háború óta szűkebb térre szorult (ennek társadalmi okai közismertek). Az előadó fontosnak tartotta azonban annak a megvizsgálását is, hogy nincs-e olyan nehézség ezeknek a nyelveknek az öröklött struktúrájában, amely a tanulókat bizalmatlanná teszi. Megállapítása szerint találhatók mind morfológiai, mind mondattani nehézségek (mindezeket a nehézségeket szembesítette a magyar nyelvtannal és azzal a várható magatartással, amelyet a magyar tanuló tanúsít velük szemben). Hasonló nehézségek vannak más európai nyelvben is, az újlatin nyelveknél azonban a tanítás korai szakaszában jelentkeznek ezek. — Befejezésül az előadó arról beszélt, hogy az eredményes tanítás akadályát úgy lehet elhárítani, hogy átvesszük (természetesen a kontrasztív nyelvészet ellenőrzésének alávetve) a Franciaországban sikerrel kipróbált módszertani elveket.

1976. szeptember 21. Névtudományi szakosztály. RÁCZ ISTVÁN BÁLINT, Az ókori népmondák asztronómiai kapcsolatának vizsgálatából nyerhető onomathológiai támpontok nép- és törzsnevek jelentésének meghatározásához. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: 1. Az írásbeliség szűkkörű elterjedése az ókorban és a középkorban. Csillagképekhez kapcsolódó mondafüzések a világ népeinek — közöttük a magyarságnak — ősköltészetében. Asztrálmítoszok nyomai az egyes mondakörök 12-es tagozódásában és az asztrológ-politeizmus 12 személyes rendszereiben. 2. A csillagábrákhoz kapcsolódó szócsaládok és a jelentéseltolódások kérdésének egy eddig nem vizsgált esete. 3. Csillagászati égtájak jelöléséhez használt mai egyszeres zodiákus jelölésmód és ennek régi, párhuzamos, kétszeres jelölésű változata. Égtájak régi, Nap, Hold stb. vonzatai az ókori asztrológiában. 4. Hogyan kezdhetünk az ókori és középkori csillagábrákhoz kapcsolódó szótári anyagnak a rekonstruálásához, különös tekintettel az onomathológ névkutatás problémáira? 5. Városnevek eredetkérdése a címertan megvilágításában. Címerkép ismerete nélkül megállapítható csillagábra vagy legalább égtáji kapcsolat. 6.

Törzsnevek és égtájak. 7. Törzsi leszármazás jelölése a régiéknél a családfa elejére felvett néhány mítikus névvel.

1976. szeptember 28. Nyelvoktatási szakosztály. SZENTGYÖRGYVÁRI ARTUR, Kommunikatív kompetencia és nyelvtanítás. — Ismeretes, hogy a nyelvtudás társadalmi szükséglete átalakulóban van. A beszédigény, mint tanítási cél, kommunikatív követelmények hangoztatásával jelszóvá vált. A probléma elemzése szükségképpen elvezet a nyelvtanítási módszertan újraátgondolásához. Ebben az irányban tájékozódott a felolvasás, amikor kiindulásul a nyelvtudás, mint kommunikációs kompetencia, rendszer-szemléletű megközelítését ajánlotta. Ez a megközelítés három összetevő viszonylatában kísérli meg a nyelvtudás problémakörének rendezését. A három összetevő: „a nyelvi kompetencia”, „a nyelvi performancia”, „a verbális interakció”. A nyelvtanulás e három irányban jelentkező követelmények megvalósításán keresztül vezet a nyelvtudáshoz. A nyelvtanítás e három irányban vezeti az elsajátítási folyamatot, amelyben a közvetlen motiváció szerepét fokozni kell. — A felolvasás javaslatokkal zárult (a kontrasztív szituációelemzés, a motivációtervezés és a tudásszint-mérés köréből).

1976. október 5. Névtudományi és magyar szakosztály. PÉTER LÁSZLÓ, Az 1974. évi szegedi utcanévrendezés. — Az előadó bevezetőül elmondta, hogy Szeged városi tanácsának végrehajtó bizottsága 1972. november 30-án határozatot hozott az utcaelnevezések elveiről és az értékes, várostörténeti jelentőségű régi nevek fokozatos visszaállításáról. Eszerint évi egy-két alkalommal 1979. május 1-ig kell Szeged utcaneveinek teljes rendezését elvégezni. Minthogy 1973. április 15-én a várost körülvevő öt község (Algyő, Gyálalrét, Kiskundorozsma, Szőreg, Tápé) egyesült Szegeddel, és az 1975 elején esedékes népesség-összeíráshoz a városban és a községekben levő párhuzamos utcanéveket meg kellett szüntetni, 1974 nyarán jelentős arányú (az összes szegedi utcanévnek mintegy negyedét kitevő) változtatásokra lett szükség. — A továbbiakban beszámolt arról, hogy az utcanévrendezésre létrehívott bizottság, ahol tehetett, visszaállította a hagyományos, régi utcanéveket; másutt a régi névvel valamiféle összefüggésben álló új elnevezést javasolt; számos helyen az utca jellegére, helyzetére utaló új nevet választott. Korlátozottan személynévi eredetű utcanéveket is indítványozott. Igyekezett az elnevezéseket csoportosítással („bokrosítással”) megadni. — A végrehajtó bizottság 1974. augusztus 15-én a javaslatot csekély kivétellel elfogadta. Az 1975. január 1-ével életbe lépett változtatásokkal Nagy-Szeged utcanévanyaga változatosabb és gazdagabb lett. A további finomításnak a megkezdett úton, a helyes elvek alapján kell folytatódnia.

Összeállította: KESZLER BORBÁLA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszettek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253–70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabircius-Kovács Ferenc:** A *konkrét*→*absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső** és **Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós** és **Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd** és **Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés a stilsztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu**, **Szathmári István** és **Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képaikotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd** és **K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

Ara: 14,— Ft
Előfizetés egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.549
ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1970. 60,— Ft.
126. **Püspöki Nagy Péter**: A felsőszemerédi rováslelék. 1971. 8,— Ft.
127. **Bálint Sándor**: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. **Hajdú Mihály**: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. **Benkő Loránd**: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. **Éder Zoltán**: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. **Sajnovics János**. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette **Gulya János** és **Szathmári István**. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptio-nes” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc**. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István**. 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos**: **Melich János** emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekerci József—Mészáros György**: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mon-dattana. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István**: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László**: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István**. 1974. 20,— Ft.
139. A beszéd-szimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József**, **Wacha Imre**. 1976. 30,— Ft.
140. **Pais Dezső** tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István** és **Órdög Ferenc**. 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter**: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rác Endre**: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szende Tamás**: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné**. 1976. 36,— Ft.
146. **D. Mátyai Mária**: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. **Gegő Elek** (1805—1844). 1976. 24,— Ft.
Fénymásolatban újra kiadtuk a MNYTK. 25., 26., 31., 32. és 34. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

12. **Posgay Ildikó**: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella**: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. **Mészárosné Varga Mária**: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. **Bózsöny Ferenc**: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. **Székér Endre**: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. Stilisztikai elemzések. Szerkesztette **Nagy Ferenc**. 1976. 169 l.
19. **Szalai Ágnes—Viant Katalin**: Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. **Sasvári László**: A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. **Vita a nyelvtudomány jövőjéről**. Szerkesztette **J. Gallasy Magdolna**. 1976. 84 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kap-hatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjá-rástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítá-s esetén + 2 Ft portóköltiséget számíttunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIII.

ÉVFOLYAM

1977.

3. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Kovalovszky Miklós</i> : Néhány vázlatpont Ady költői nyelvtanához	257
<i>Balázs János</i> : Új etimológiai szótárunk a mérlegen	265
<i>Imre Samu</i> : A mai magyar nyelvtudomány néhány szintézise	279
<i>Benkő Loránd</i> : A legkorábbi magyar szövegmémlék-csoport: Olvasatok. Értelmezések	288
<i>Püspöki Nagy Péter</i> : A magyar rovásírás eredetéről	303
<i>Németh Marietta</i> : A Példák könyve jelzős szerkezeteinek vizsgálatából	313
<i>Sasvári László</i> : A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai	325
Kisebbségi közlemények. J. Soltész Katalin : Megjegyzések a régi naptári elnevezésekhez	335
Szó- és szólásmagyarázatok. Bernáth Béla : Éhkopp. — <i>Fogarasi Miklós</i> : Magyar huszár — olasz ússaro, ússero. — <i>Somogyi Béla</i> : Focizás. — <i>Takács Lajos</i> : Mór, mörös	336
Nyelvművelés. Farle János : Az elválasztás szabályozásának időszerű kérdései	344
Nyelvjárások. Zelliger Erzsébet : Szövegmutatványok Vága (Váhovce, Csehszlovákia) nyelvjárásából	358
Szemle. Kiss Jenő : Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970. Band I. Ungarisch. — <i>Korompay Klára</i> : Az etimológia elmélete és módszere. — <i>Kálmán Béla</i> : Lotz János, Szonettkoszorú a nyelvről. — <i>Gerstner Károly</i> : Takács Lajos, Egy irtásfalu földművelése. — <i>Dienes Erzsébet</i> : Bán Imre, A Karthausi Névtelen műveltsége	362
Nyelvtörténeti adatok. Mizser Lajos : Cserpévár 1568. évi leltára	380
Társasági ügyek. Benkő Loránd : Nyíri Antal köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban	382

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft

1 szám ára: 14,— Ft

Index szám: 25.549

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXIII. ÉVF.

1977. SZEPTEMBER

3. SZÁM

Néhány vázlatpont Ady költői nyelvtanához*

A magyar nyelvben éppen az a nagyszerű,
... hogy még nincsenek kitaposott utak,
még mindent lehet, új kifejezéseket, új
nyelvet csinálni, mint Ady!

József Attila levele Vágó Mártához

1. Nemesak tankönyvek hagyományosan sablonos megállapítása, hanem az értő olvasók, a kritika és az irodalomtörténet által elismert és kiemelt tény, hogy Ady nyelvünknek legnagyobb művészei közé tartozik. Foglalkozott-e vele ehhez illő alapossgal, elmélyedéssel és részletességgel a nyelvészet, a stilsztika és a filológia? Ha a SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztette kötet, „A magyar stilsztika útja” (1961.) írói bibliográfiáján próbáljuk ezt lemérni, talán megközelítő, de nem hiteles arányt kapunk, mert sok esetlegességtől függ, kinek mekkora az idevágó „irodalma”. Régi klasszikusainkkal természetesen sokkal többen foglalkoztak ilyen szempontból is, mint újabb íróinkkal, de egyéb tényezők is irányítják az érdeklődést. Ha mégis a terjedelmet vesszük alapul az írók stilsztikai értékeléséhez, klasszikusaink közül a következőknél tesz ki 2 lapnál többet a róluk írt nyelvi-stilsztikai munkák felsorolása: Arany (4), Petőfi (2 $\frac{1}{2}$), Vörösmarty (2); de Csokonai és Jókai csak másfél lapot kapott. Újabb íróink közt Ady vezet (2 $\frac{1}{2}$), utána Móricz (2), Kosztolányi (1 $\frac{3}{4}$), Babits 1 $\frac{1}{2}$) és József Attila következik (1 $\frac{1}{2}$). Az arányok valószínű látszanak az átlag $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ lapnyi bibliográfiák mellett, de az esetlegességet jelzi az, hogy kitűnő vagy érdekes stílusú írók is, mint pl. Berzsenyi, Gárdonyi, Krúdy, Móra, Szabó Dezső, Szabó Lőrinc, Tamási, Tersánszky éppen hogy megütik ezt az átlagot, Weöres Sándor neve után pedig mindössze 4 $\frac{1}{2}$ sor áll.

Ady első helye azonban csalóka látszat. Bár fellépése éppoly harsány kritikai visszhangot keltett, mint Petőfié, s a legellentétebb vélemények hangzottak stílusáról, illetve nyelvészetről (L. KOVALOVSKY, Ady költészetének nyelvi rétegei: Tanulmányok Ady Endréről), meglepő, hogy verseinek megjelenítő formáját, újszerűségével közvetlenül ható költői nyelvét a halála óta eltelt több mint fél évszázad alatt nem vizsgálták meg módszeresen és a maga teljességében. Ennek hiányában az irodalomtörténeti összefoglalások is többnyire röviden átsiklanak Ady költői hatásának egyik fő tényezőjén

* E cikket folyóiratunk az Ady-centenáriumról való megemlékezés jegyében közli.

és újdonságán: nyelv művészetén, stílusán, és summázó, szűkszavú általánosításokat vagy sablonokat mondanak. Igen sok általánosan értékelő megjegyzés, néhány részletkérdés fölvetése, szómagyarázatok és verselemzések mellett mindössze két összefoglaló kísérletről szólhatunk: LACZKÓ GÉZA a Nyugat 1909-i Ady-számába írt tanulmányt „Ady költői nyelve” címmel, de csak három előző kötete alapján, elemző filológiai készséggel és művészi érzékenységgel, ám csapongó ötletszerűséggel; SZEMERE GYULA disszertációja (Ady Endre költői stilisztikája. 1941.) tárgyának alapvetéseként rendszeres, de vázlatos áttekintést, anyaggyűjtést ad a költői stílusának nyersanyagáról. BARTA JÁNOS, GRÉTSY LÁSZLÓ és KOMLOVSZKI TIBOR fontos szempontokat adó tanulmányai mellett (adataikat l. M. stil. útja 628), kiemeljük KIRÁLY ISTVÁN nagy monográfiáját (Ady Endre I—II. 1970.). Az Ady költői eszköztárának nyelvi elemeire és rétegeire vonatkozó addigi vázlatos utalások, általános megállapítások és néhány jellemző megfigyelés után KIRÁLY művében lényeges elemző fejezeteket találunk, rendszerint egy-egy „kulcsvers” köré építve, s ezek módszeresen föltárják Ady nyelvi nyersanyagforrásait és stílus eszközeit. Nem statikus leltárként, hanem dialektikus módon: a fejlődéskorszakok rendjébe ágyazva s a művészi kifejezés és hatás szolgálatába állítva. F u n k c i ó j á b a n bontakozik tehát ki előttünk Ady költői nyelve, sokoldalúan gazdag, érzékeny elemzésekben (l. I, 283—94, 330—53, II, 73—122, 530—76).

Adynak minden olvasója és kutatója érzi, tudja, hogy lírája a vele és életművével foglalkozó óriási irodalom ellenére s az „érthetlenség” vádjának nevetségessé válása, mondanivalója lényegének megvilágosodása után is milyen sok homályt, bizonytalan értelmezési lehetőséget, vitatható vagy talányos részletet rejt egy-egy szavában, utalásában, sűrített képében vagy a gondolatszökellést is felvillantó mondatában. Ady teljes megértéséhez s az egyik legizgalmasabb kérdés megfejtéséhez: Ady ifjúkori epigonlírájából az „Új versek”-be való hirtelen átívelésnek, e meglepő, forradalmas hangváltásnak „csodájá”-hoz (l.: RÓNAY GYÖRGY, „Még egyszer”: Magyarok 1946: 270; KOMLÓS ALADÁR, A fiatal Ady nyomában: ItK. LXIV, 17, Táguló irodalom 63) csak a költő műhelyének tökéletes ismeretében férközhetünk hozzá. A feltáró munka alapja és előfeltétele pedig a költő nyelvi építőanyagának és eszköztárának fölmérése: egy lehetőleg teljes Ady-szótár és az Ady-nyelvtan elkészítése (l. FÖLDESSY, Költészetünk és nyelvünk: Nyr. LXXIII, 307; Uő., Petőfi- és Ady-szótár: Nyr. LXXIV, 128). Az előbbihez már van jó minta: a Petőfi- és a Juhász Gyula-szótár, az utóbbi azonban még alapos elvi és gyakorlati előkészítést kíván. Ady nyelvének részletes számbavételével kerülhet majd sor stilisztikájának, a nyelvi elemek művészi alkalmazásának, a költői hatás alaki tényezőinek mélyreható és hiteles kifejtésére. Ehhez természetesen föl kell tárnunk a forrásokat és az előzményeket, megkeresni az egyezéseket és párhuzamokat az életmű prózai részében is. Az ilyen összegező, szinkron vizsgálat után pedig szükséges az anyagnak a mű időtávlatában és fejlődésrendjében való áttekintése; nemcsak kiragadott önmagukban vagy statikus alaki és logikai típusrendszerükben, hanem magában a mű szerves életében, szövegösszefüggésben szemléltetve a nyelvi elemek, formák és rétegek helyét, stílári szerepét és arányát, illetve arányváltozásait a különféle verstípusokban, műfajokban és lírai magatartásformákban. Új s talán lényeges részleteket föltáró megvilágítást kapnának így Ady fejlődéskorszakai.

2. Az Ady-szótár és az Ady-nyelvtan anyaggyűjtése egyesíthető, s a módszer helyes és gondos kidolgozásával ugyanaz a munkamenet többszörösen is használható eredményt ad: a szótárból kibontható Ady jelentéstana, stilisztikájának egyik alappillére; a formai szempontokat is érvényesítő gyűjtés alapján pedig, az alaki és szerkezeti elemek rendszerező feldolgozásával megszerkeszthető a nyelvtan.

Ilyen komplex jellegű és hatalmas méretű feladatot csak munkaközösség végezhet el gazdaságosan s aránylag gyorsan, jó szervezettséggel, a gépesítésnek vagy legalábbis a sokszorosítás modern technikai eszközeinek fölhasználásával. „Egyszemélyes” vállalkozásként, hagyományos „kisipari” módszerekkel, cédulázással és kézi anyagrendezéssel szinte beláthatatlanul elnyúlnék a munka, még ha csak a versek földolgozására gondolunk is, mellőzve a több ezer lapnyi prózai anyagot, amely nemcsak hogy nem különíthető el Ady költészetétől, de egyezéseivel és párhuzamos helyeivel, utalásaival fontos kiegészítést és megvilágítást ad hozzá.

Addig is, amíg – reméljük, hamarosan – belátva e feladat fontosságát, megérlelődnek a feltételek a munkának korszerű módszerekkel és eszközökkel való szervezett elvégzéséhez, a magam csekély és kezdetleges lehetőségeivel is megpróbálok – szinte csak jelképesen – hozzájárulni a hiány pótlásához: jelzésszerűen fölvezetem Ady költői nyelvtanának néhány pontját, szakaszát. Előzményként utalok arra a tanulmányomra, amelyben az Ady-próza kritikai kiadásának első köteteiben közölt sok kétes hitelességű cikk szerzőségének tisztázására próbálkoztam hasonló jellegű vizsgálattal (A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői: MNy. LIII, 351). Ott a célnak megfelelő szempontok szerint foglaltam össze Ady fiatalkori prózájának néhány sajátosságát, hogy a hitelesség mércéjeként egybevevsem a kétes szövegek hasonló nyelvi, szerkezeti vonásaival.

Most ilyen gyakorlati céltől függetlenül próbálok rendszerezni Ady verseinek nyelvtanát. Természetesen sem az anyaggyűjtésben, sem a feldolgozásban megközelítőleg sem törekedtem teljességre. Kicédelésként egy sor gyakran ismétlődő, tehát szembeötlő, jellegzetesnek látszó vagy feltűnő, érdekes jelenség néhány példáját. Ezeket csoportosítottam a főbb alaki sajátságok, jellemző nyelvtani jelenségek kiemelésére, főként az egyéni nyelvhasználat és az akkori köznyelvtől, illetve a kor irodalmi nyelvtől és stílusától való eltérések vagy a velük való részegyezések, hasonlóságok szempontjából. Erre vonatkozólag érdemes és hasznos volna figyelembe venni a korabeli (iskolai) nyelvtanokat mint az akkori nyelvszokás szabályozóit, a kor népszerű, leginkább olvasott íróinak lényegében az irodalmi nyelvhasználatot tükröző stílusát és a sajtó nyelvét mint az élő hatás forrásait.

A jellemzőnek mutatkozó sajátosságok közt vannak olyanok, amelyek végigvonulnak Ady egész költészetén, mások inkább csak valamelyik kötetére, egy-egy korszakára, esetleg műfajára vagy bizonyos tárgyú, hangú, illetve hangulatú versekre korlátozódnak, főként ott sűrűsödnek. Kívánatos tehát jelezni a sajátosság, jelenség előfordulásának esetleges időhatárait vagy sűrűségük csúcsait. A kiemelt, illetve súlyuknál fogva nyomós jelenségtípusok és csoportok vázlatos iránymutatásul szolgálhatnak a további gyűjtés számára: ahol a példák feltűnően sűrűsödnek, ott van szükség teljes gyűjtésre és kimerítő feldolgozásra, elsősorban a funkcionalitás szempontjából, tehát tárgy, vershangulat, forma összefüggésében és kölcsönhatásában, vagyis a stilisztikai cél tekintetbevételével.

A prózával való összehasonlítás, a párhuzamok megkeresése és egybevetése csak egy teljes Ady-nyelvtanban lehetséges, ennek alapja pedig az egész életműre kiterjedő anyaggyűjtés, amely azonban még csak reménybeli elképzelés. Itt meg kell elégednünk egy-egy alkalmoszerű utalással, illetve feltételes érvényű általánosítással.

Töredékes és vázlatos kísérletről van tehát szó: megfigyeljük és kiemeljük Ady költői nyelvhasználatának néhány fontosabb szerkezeti jellemzőjét – a hagyományos nyelvtani rendszerbe illesztve –, mintegy figyelemkeltőül és iránymutatóul a további kutatás és a rendszeres feldolgozás, illetve az Ady-versek magyarázó és nyelvi-stilisztikai elemzői számára.

Az Ady-nyelvtan fejezeteinek teljes kidolgozásakor a költő nyelvhasználati rendszerének különféle: régies, népi, táji, vulgáris, illetve argószerű rétegelemeinek eredetföltáró és elemző vizsgálatához természetesen föl kell majd használni a nyelvtörténetnek és a nyelvjáráskutatásnak, a rétegnyelvek szerkezeti elemeire vonatkozólag pedig a nyelvészociológiának is minden idevágó, tárgyunkat megvilágító eredményét.

3. Ady költői nyelvének is természetes alaprétege: anyanyelvjárása. Érmindszentnek és a költő családjának nyelvi közege korántsem volt egy-színű. A falu vegyes népségű: magyarok, románok és elmagyarosodott svábok lakták akkor. A költő édesanyja szatmári ízeket vitt vissza szüleinek falujába, Ady Lőrinc pedig a Belső-Szilágyság és Kalotaszeg, Erdély táji elemeivel színezte, gazdagította a családi otthon beszédét, nyelvét. A diák Ady nyelvi világát aztán tovább árnyalta a lényegében egy nyelvjáróterület-hez tartozó, de azért eltérő sajtóságokat is mutató Nagykaroly, Zilah és Debrecen. E hatások kielemezése is elvégzendő feladat még. Sajnos, épp a gyökerekre és a kezdeti alakító tényezőkre vonatkozólag van aránylag kevés anyaggyűjtés és nyelvészeti földolgozás. BENKŐ–LÓRINCZE „Magyar nyelvjárás bibliográfiája”-ja (1951.) a következő, számunkra érdekesebb helységekből jelez adatközléseket: Ákos (1), Désháza (1), Diósd (2), Érmindszent (1), Szilágyszentkereszt (2), Tasnád (2), Zilah (6).

„A magyar nyelvjárások atlasza” nem választotta romániai kutatópontjai közé Érmindszentet; csak a legközelebbi – de eléggé távoli – két kutatópont: Szilagybagos és Désháza adatai nyújthatnak esetleges következtetéseket vagy párhuzamokat.

„A romániai magyar nyelvátlasz” munkálatainak az Ady szempontjából fontos szilágysági-érmelléki nyelvjárásvidékre vonatkozó anyaggyűjtését és eredményeit még nem ismerjük, de a 8 szilágysági kutatópont közt, sajnos, nem szerepel Érmindszent (Adyfalva), pedig ez éppen Ady miatt fontos volna. MÁRTON GYULA tervezett „Szilágysági tájnyelvi atlasz”-ából, sajnos, csak egy mutatóvány jelent meg (NyIrK. XX, 3–20). Érmindszent ehhez sem ad anyagot, de a következő közeli helységekből végeztek kutatást: Érszakácsi, Tasnád, Tasnádszántó, Tasnádszarvad, Csaoly, Pele (l. MÁRTON i. m.). Ady költői botanikájához nyújthat adalékokat VIGH KÁROLY közleménye: Bihari, érmelléki, szatmári és szilágysági növénynevek (NyIrK. I, 149).

Adyra vonatkozólag is hasznos összevető anyagot ad TEISZLER PÁLNAK a környező, illetve szomszédos nyelvjárásvidék magánhangzó-állományáról írt tanulmánya: A Nagykaroly környéki magyar nyelvjárás magánhangzórendszere (Bukarest, 1973.), távolabbról pedig CSÚRY BÁLINT Szamosháti szótára (1935.). Nyelvének későbbi rétegeihez két nyelvjárás-monográfia ad tájékoztatást: LÁSZLÓ GÉZA, A zilahvidéki nyelvjárás. 1899.; OLÁH GÁBOR, A debre-

zeni nyelvjárás. 1906.: NyF. 26. sz. Két újabb, közvetett forrásmunkát is említhetünk: KÓS—SZENTIMREI—NAGY, Szilágysági népművészet (Bukarest, 1974.) a tárgyi néprajz vonatkozásában ad anyagot Ady nyelvének vizsgálatához; Szilágyi István „Kő hull apadó kútba” című regénye (Bukarest, 1975.) pedig Zilah és környékének század eleji nyelvhasználatát tükrözi hiteles gazdagsággal. — Nagy íróink közül táji szempontból — tehát nyelvösszehasonlítási alapul is — Kölcsey, Arany, Móricz és Kaffka Margit áll legközelebb Adyhoz.

4. H a n g t a n. — Érdekes s talán meglepő, hogy Ady nyelvének hangállományáról és hangtanáról készült aránylag a legtöbb korszerű és módszeres vizsgálat, illetve feldolgozás: TARNÓCZY TAMÁS, A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján (NyK. LIII, 107–52); VÉRTES EDIT, Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez (NyK. LIV–LVI., Ady és Veres Péter nyelvi sajátságainak összevetésével); JÉKEL—PAPP, Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája. 1974.; TEISZLER i. m.

A) Az *e ~ ö* hangú alakváltozatok. — Az északkeleti nyelvjárás egyik jellemző hangtani sajátága a (nyílt) *e*-zés (vö. TEISZLER i. m. 28). Érdekes és feltűnő azonban, hogy Adynál — verseiben is — gyakoriak az *ö*-zõ alakváltozatok, pl.: *fõl-fõldobott kő*, *fõlvarrva*, *fõlséges*, *põrös*, „*põrzsõlt virág-kertek*” (de „*perzselt hitek*”), *rõpül*, „*lecsõpült ország*”, „*Csõnd-herceg*”, *põrölök*, „*fõl-fõlhõrgök*” (itt viszont furcsa, jóhangzás-ellenes az *ö* hangok torlódó egyhangúsága igekötőben és igében). E váltakozás eredhet onnan, hogy Ady szülőföldjén is van nyoma az *ö*-zésnek, de lehet, hogy a ritkább *ö* hangú változatok irodalmibbnak, jobb hangzásúnak tetszetek előtte a keleten szokásos *e*-zõ alakoknál, bár leveleiben is sűrűn használja pl. a *fõl* igekötőt és a *gyõnge* melléknevet. A *gõthõm*, *gõthõl* mellett viszont többször találunk *gethes* melléknevet is.

Hogy az *ö*-zõ alakváltozatok alkalmazásának tudatosságáról, stilisztikai-esztétikai szándékáról többé-kevésbé határozottabb képet kapjunk, az *e* és az *ö* hang köznyelvi arányának meglehetősen ingadozó számadatainál megbízhatóbb átlagot kell megállapítani, ehhez hozzá kell mérni Ady verseiben való előfordulásukat, s számba venni az Ady-szótár alapján a lehetséges *e ~ ö* hangú alakváltozatok közül az *ö*-zõ alakok százalékarányát. Fontos szerepet játszik természetesen a szövegkörnyezet, a szókapcsolat hangzása, amely megokolhatja az *ö*-zõ alak választását.

B) Illeszkedés. — Vegyes hangrendű szavaink esetében gyakori az ingadozás a magas és a mély hangú toldalékok közt (l. MMNyR. I, 97–8). Nyelvművelésünk újabban az *e* hang túlságos megterhelésének csökkentésére s a nyelv hangszínképének gazdagítása érdekében lehetőleg s inkább a mély hangú toldalékolást ajánlja (l. MNyh.⁴ 41–2).

A vegyes hangrendű szavak illeszkedése Adynál általában hagyományosan magas hangrendű, ez pedig az *e* — *ö* hangú alakváltozatoknál megfigyelhető színező törekvéssel ellentétben az *e* hangokat szaporítja: pl. *zsakettben*, *srapnelek*, *fiakkeren*.

Viszont — legalábbis a mai nyelvszokástól eltérően — megtartja néhány, magas hangrendűvé vált szónak eredeti, mély hangú toldalékait: pl. *szirt*hoz, *szirt*nak (Csokonainál is: „Zordon erdők, durva bércek, *szirtok!*”: A tihanyi echóhoz); „Hunnia *szikjai*” (vö. *szikés*), talán a másik ’vminek a belseje, bele, magva, veleje; tojás sárgája’ jelentésű *szik* (~ *szék*) hatására (l.: TESZ.; MMNyR. I, 97; MNyh.⁴ 39).

C) Kötőhangok. — Alkalmazásuknak sok lehetősége és változata közül kettőt emelünk ki.

a) Az *-ó, -ő* képzős folyamatos melléknévi igenevek *-n* határozóragos alakjában és többes számában a régebbi gyakorlattal szemben egyre jobban terjednek az *a, e* kötőhangzós alakok. Adynál egyaránt előfordul — szinte egyensúlyban van — mindkét változat: *bízőn, dagadón, fojtón, hamvadón, kacagón, káprázón, lángolón, sírón, szánón, vágyón; fecsegőn, hökkentőn, kérőn, libegőn, rebegőn, reszketőn, röpkedőn, szédítőn; — áldóan, bízóan, bámulóan, fakóan, hódítóan, szomjúhozóan, tisztulóan, vágyóan; didergően, lihegően, remegően, rejtően, rőfögően; stb.* (Mellettük meglepően kevés a *méltoak*-féle kötőhangzós többes alakok száma.) — Az *-ú, -ű* képzős, illetve végű melléknévek általában szintén kötőhangzót kapnak: *sűrűen, szörnyűen; szomorúak; szigorúabb (!); de: szomorún, keserún* (ríme: *derún*). Van Adynál ilyen szokatlan alak is: *furcsán* (Levél-féle Móricz Zsigmondhoz).

Itt is, mint néhány más — hol kötőhangzóval, hol anélkül előforduló — melléknév(i) igenév) esetében nyilván a ritmus szótagszámigénye befolyásolja és irányítja e rugalmas alaktani lehetőség fölhasználását. Hogy a szó alakja, hossza, jelentése, ritkább vagy gyakoribb volta, stílusértéke játszik-e valamilyen szerepet a kötőhangzó-használatban, csak teljes szógyűjtéssel és alaki statisztikával állapítható meg talán. Adataink alapján föltűnő lehet a kéttagú, tehát rövid szókötőhangzós megtoldása, s a példák másik része arra látszik utalni, mintha a költői pálya második felében szaporodnának a kötőhangzó nélküli, nyelv- és stílusérzékünk számára választékosabb alakok (l. MMNy. 38–9, 95).

b) A kötőhangzónak a közszokástól eltérő használata különösen az igék használatában mutatkozik jellemző módon. Már Ady fiatalkori verseiben is feltűnnek ilyen, mai nyelvérzékünknek szokatlanul megrövidített, hangkihagyásos igealakok, mint *mosolygni, pusztítani, közelg* stb. A szokásos teljesebb igealakok mellett való használatukat magyarázhatja a ritmus kívánalma, de sugallja a kor költői nyelvének választékoskodó divatja is. Érdekes azonban, hogy a későbbi kötetekben is gyakran találunk ilyen, a szokásostól eltérő, kötőhangzó nélküli, illetve kihagyásos igealakokat, főként a többes 3. személyben: *bolondítanak, csillapítanak, hasonlítanak, hűtnek, játsznak, kérnek, kiáltanak, megfullasztanak, merítnek, odaröpítnek, óhajtnak, száguldnak, tartnak* stb.; továbbá főnévi igenevek: *készíteni, kiáltni, megállítani, megérteni, szakítani, széppíteni; (kár) istenítned, jelentnem, vidítnod* (kell), (hitet) *vallunk* (rímpárja: *lakodal munk*); feltételes módban: *elbocsátnám, melegítném, rátnád; -g, illetve -ng* képzős igék: *háborg* (de: „Háborog a sír”), *kóválygva, megíngtam, nyavalyg, széthörg* (a lelkem); *hajlongni, kurjongni (!), lázongnak, megrajonglak, ringnak*; egyéb igealakok és származékok: *duruzslok, duruzslás, kísérsz, világlok*, (Szilágyságban) *határozott* (vén testem) stb. (az utóbbi alak régies, l. „A’ magyar nyelv rendszeré”-ben (1847.): *határozott* számnévmások, 184. l.).

c) Rokon, de némiképpen más jellegű, félig alaktani jelenség a több birtokra utaló személyragok megrövidülése: pl. *emlékivel, frigyessim, gyermekidért, inségimben*, (mécse) *lánginál* (ríme: *Mihály*), *magvimból, nábobidnak, utódinknak, üldöztetésimben, vergődésimet, versim*. Az 1. személyű alakok nagy számát a vers szubjektív műfaja s Adynak különösen személyes lírája magyarázza; érdekes azonban, hogy a példák többsége magas hangú szó; úgy látszik, mintha ezekben természetesebbnek, hangzás tekintetében illőbbnek éreznék a több birtokra utaló *-i* toldalékot. E ragrövidülést „A’ magyar nyelv rend-

szere” föltünteteti, stiláris minősítés nélkül, azzal, hogy „kivált több tagú szók” esetében használatos; akkor tehát még természetes, élő alak volt. Múlt századi íróinknál valóban gyakori, ma azonban, a teljes alakok mellett már régieség érezhető. A Magyar Tudós Társaság nyelvtana csupán a használat korlátozását ajánlja, eléggé mesterkélt megokolással: „Illy rövidítést azonban óvatosan kell használni, nehogy különösen az *i* végzetű melléknévvel össze-zavartassék” (153. l.).

d) Az egyes 3. személyű birtokos személyragként a régiségben gyakori volt az *-e*, *-je* birtokosrag helyett az *-i* (vö.: „Szabad nekünk, jó katonák | Tisza – Duna közi . . .”; „[A németiség] Ládd, majd feldől, – mégis indul | magyarok *vesztire*”: Csinom Palkó). Nyelvjárásokban, sőt a pongyolább, népiesebb beszédben, főként gyakori, kifejezésszerű, állandó kapcsolatokban ma is általános az ilyen birtokos személyragozás: „fölasta a *kertyit*” (= kertjét), „eladta a *szöllejít*” (= szőlőjét), „fogd meg a *kezeit*” (= kezét), fogja a *fejít*”, „hova tette az *eszit*”, „kiteszi a *lekit*”, fájjalja a *mellit*”, „elverte a *pénzit*, a *fizetésit*”, „majd elveszem én a *kedvit*”, „az ember *gyerekinék*”, „egész *életiben*”, a *bögyiben* van”, „tedd a *tetejire*”, „az *istenit*” stb. (vö. TMNy. 709 – 12).

Adynál, bár ritkábban, de találunk ilyen alakot is, például a rövid szótagot kívánó ritmus kedvéért: „Minden hívság kihányva ! Életünk *gömbiből*” (= léggömbjéből) (A Jézuska tiszteletére).

5. Sz ó a l a k t a n. Sz ó a l k o t á s.

A) Igék. – a) A MMNyR. (I, 363) szerint a *-z(ik)* igeképző „egyik leggyakrabban használt, t e r m é k e n y képzőnk”, elsősorban denominalis szerepben. Adynál – a jelek szerint – mégsem ez használatos így, hanem az *-l* áll előtérben, különféle változatokban, főként *-ul*, *-ül* alakban. (Pl.: *aggul*, „*asszonyosult* anya-sors”, *elrosszultak*, *elárnyultatok*, „*furcsultak* napjaid”, „*gyermekesült* számmal”, „*hozzám-testvérisültek*”, *megistenülök*, „*megócskult* koronája”, *restül* (ríme: *mindenestül*), *sűrülnek*, *megsűrült* (de *sűrűsödnek* is), *szerelemesülve*, „*üszkülés* a sebnék”; összetételből: „*aggszüzült* sikoly”).

E képző kedvelésének szinte sűrített megnyilvánulása a Krónikás ének 1918-ból című vers tíz szakaszán végigvonuló négyszeres *-ülnek* rímcsoport, a háború megállíthatatlan ember-malmának egyhangú szörnyűségét ezzel is éreztetve. A 8. és 9. szakasz egy-egy sorának kiugró, rossz rímű s ezáltal különösen kiütőköző *ölnek* szava még megdöbbentőbbé teszi a hatást (l. SCHÖPFLIN, Ady Endre 182). Egyéni igealakok ebből a rím sorozatból: *történülnek*, *kitérülnek*, *elképülnek*, *elszörnyülnek*, *görnyülnek*, *csömörülnek*, *megdühülnek* (vö. TOMPA, A művészi archaizálás . . . 117, 193, 238; Uő.: Anyanyelvi olvasókönyv 367).

Az *-ul*, *-ül* képző deverbális használata: „*izek kallultak*”, „*sebeim heggültek*” (ríme: *repültek*), „*utánam iramul*”, *edzülés*. – Más *-l* képzőváltakozatú igealakok: *dölyföl*, *ködöl*, „*zsoltárolt* az éj”, „*életem eltavasoltam*”, „*havukat a hegyek csobolták*” (remek hangutánzó tömörítés), *vérlík*, „*örvény vészlett* alattam”, „*hullámlik* az ég”, *gyümölcslik*, „*hogy lelkeltünk* valamikor” (= lelkesedik, lelkendezik?), „*fügélő* bojtorján” (= fügét termő), „*Hunnia, a rácsolt*”.

Újszerű továbbképzéssel a tartósság, huzamosság, gyakoritás nyomó-sított árnyalatát adják az ilyen igék: *álldaltak*, „*szívén döjőjék*”, „*mások gyűrölték* nyoszolyátok”, „*a szállaló Idő*”, *nézdeltük* stb.

b) Egyéni *-z* képzős igealakok: „*gyepedző* sírján”, „*véremből véredzett* vér”, „*nap napot tördöz*”, „*zászlózott* cél”, *imáznak*, „*orkánzik* a Mindenség”,

„*cudarozom az Életet*”, „a bölcs mosolyt csak úgy *havazzák*” (rim: *kanalaz-zák*), „*lezsákklyázott arcok*” (a *zsák* és a *csuklya* kontaminációjából) stb.; összetételből: „*fényküllőzött fél magyar eget*”; -z és -l képző párosítása: „*cse-resznyézlett kis pajtásnőm szája*”.

c) Akad néhány „szabálytalan”, sajátosan adys alkotású igealak is: „*csörte*ss új erőt a vérbe”, „én, ki holtáig *borzonja* a Mindent”, „*lemeszteni* is tudsz és tudsz *támasztani*” (az ellentétre épülő analógiás képzés), „minden *ellovan*” (sokat idézett példa, kifejező hangzású szó, bizonyára a *lovam* rim sugallta merész ötlet), „*aggoskodott* miattunk”, „humusszá *iszapodjunk* össze”, „*kijóskodott* a szemeiből”, *vénhedők*, „*búsladt* vágyam”, *riongva*, *leseng*.

d) Jellemző Adyra a szenvedő igealakok kedvelése. A hagyományos és jellegzetes *-atik*, *-etik* képző még erősen él a századvég irodalmi és hivatalos nyelvében, de a Károli-bibliának is bizonyára jelentős része van az Ady-versek ilyen igealakjainak sűrű előfordulásában: „*hit adatott*”, „*nem adatik* meg”, „*álul bántatunk*”, „*csaladni*, *csalódni*”, „Hunn, új legenda, mely zsarnokin *életik*” (a sűrítő szándék érdekes, egyéni szóalkotása), *hányattatom*, „*hivattatik* vezérül”, *megpecsételtetett*; a régiességet fokozó elbeszélő múltban: *kötelezteténk*, *megszenteltessék*, *megűzeték*, „*így rendelteték* el”; *szerttetés*, *űzetés*; a *kell* ige népies (nyomatékosító?) szenvedő továbbképzése többször is felbukkan tájnyelvi elemként: *kelletett* (l. Aranynál: „Ha csontjaimat meg *kelletik* adni”: A tölgyek alatt).

Mint a *csaladni*, *csalódni* szópár példája is mutatja, az *-atik*, *-etik*-kel párhuzamosan használja Ady az *-ódik*, *-ődik* szenvedő-visszaható képzőt is, sőt talán gyökeresebben magyarnak, népinek érzi; ez időben kezdődik ugyanis a szenvedő ige visszaszorításának, szinte babonás kitiltásának mozgalma: „a *-tatik* – *tetik* nem használtatik!”. Ady is szívesebben él ilyen igealakokkal: *adódott*, „*nem akaródott*”, *érdemlődik*, *csuklódjék*, „*nem hagyódik*”, *íródjék*, „*vetődjék* kocka” stb.; igenévből: „*fojtódott* nyakam”, *sujtódottan*.

e) Akárcsak a szenvedő ige jellemző használatában, szemléleti, magatartásbeli, egyéniséget tükröző motívumokat kereshetünk talán a műveltető ige aránylagos gyakorisága mögött is: a főként első személyre, tehát a költőre önmagára vonatkozó igealakok bizonyos passzivitásra, a külvilággal való be- és elfogadó viszonyra, önmagát a külső hatások cél-központjának érző lelki-ségre látszanak utalni. Néhány, többé-kevésbé egyéni példa: „*feherre aszatja* magát”, „*nem bámított* az Élet sok, új kapuja”, *fájtani*, „*ne fájassuk* egymást”, *megvágatnak*, „*gyönyörűen halatnának*”, „*kussoltat* a sors”, „*haragját* ... velem *kínlatta* a Minden”, „*kínzatja* Sátánjával”.

Talán tájnyelvi gyökere van az *-aszt*, *-eszt* műveltető képző alkalmazásának, amely a MMNyR. szerint „mai nyelvünkben közepesen gyakori, de új szó képzésére már legfőjebb csak elvétve használatos” (I, 356). Adynál ilyeneket találunk: *megborzaszt*, „*mit bágyásszak* érte?” (= mit bágyasszam, emésszem magamat), „*hullasztottam* meleg vérem”, *lázaszt* stb.

B) Főnevek. – Egy kevésbé jelentős, ritkább képző szerepe is figyelmet érdemel Adynál. Lírájának komolyságából némiképp talán kiütöközik a játsszi *-(s)di* képző, amely gyermekjátékokat vagy hozzájuk hasonló, nem komolyan, csak mintegy játékból, látszatra végzett tevékenységet kifejező szokat alkot: pl. *háborúsdí*, *katonásdi*, *vonatásdi*, *lovasdi*, *alkotmányosdi*, *hatóságosdi*, *egyletesdi*, *értekezletesdi* (l. MMNyR. I, 398). Adynál gyakoriak az ilyen példák (a szöveggörnyezetet is idézzük a szó helyzeti stílusértékének, hangulatának szemléltetésére): „*Lédám, meddig* tart a *bujósdí*, | *Ez az ós, hűnyó*, *csalfa*

játék? | Tudom, hogy a nyomomban vannak [cimboraím: a Mámor, a Halál s az Isten] | S nem szabad nyögni, sírni, szólni” (Léda ajkai között); „Bekötöttem a szemed | És most találj meg, Sors: | *Hunyósdí, búvósdí* | Másképpen nem lehet . . . | Lenyelem csábos szavad | És hiába beszélsz, Sors: | Kurjongni, kiáltni | Már régen nem szabad . . . Én tudom és jól tudom | Hogy engem is célzolsz (!), Sors, | *Kapósdí, futósdí*: | Utamat befutom . . .” (Játék a Sorssal); „Hunyok, de nem kell a *hunyósdí*, | Pedig érkeznek szép szavak. | Nem játszom tovább, bánom is én, | Hogy »föl«, »csitt«, »szabad«, »nem-szabad« . . .” (Nem játszom tovább); „Édes Nagyasszonyom, hol vagy, vagy-e, látsz még | S akarod, hogy a Sors víg *hunyósdít* játsszék?” (A legszebb este); „Óh, szemeimnek rejtő lefogója | Óh, rózsás erdő, hajadnak erdője, . . . Óh, életemnek kis *hunyósdí* nője” (Eltemetem szemem látottjait); „Mintha halkán szólnál: | Vigyázz, sokan nézik, | Ne játsszunk *csókosdít*, | Játsszunk *temetésdít*” (Játék, játék, játék).

Hogy Ady a szembekötősdí (illetve a hunyósdí, bújósdí, bújócska) játék képzetkörét többször alkalmazza képnek vagy versmotívumként, gyermekkori játékszenvedélyének élénken fölidéződő emlékéből ered. Ezt mutatja a játék „műszavai”-nak versbe foglalása is: *föl, csitt, szabad, nem szabad*. „De a gyermeki játék-terminus nélkül is egy jó hosszú sorozat verse van — írja FÖLDESSY GYULA —, amelyek mind visszavezetődnek a fenyegető veszedelmek előtti elbújás, rejtőzködés ős-emberi képzetéhez, ami minden valószínűség szerint a gyermeki bújócskázásnak is lelki indítéka” (Ady minden titkai 129—30. 1962.²; e motívumra épülő versek felsorolásával). Játsszótársa, aki elől a költő bújik, rejtőzik, a félelmes-titokzatos-kiismerhetetlen Sors (Élet, Halál, Isten) megszemélyesítése.

A játékok nevéből adódó képzésmódot Ady egyéni ötlettel más szavakra is alkalmazza (*csókosdí, temetésdí*), s prózájában is szívesen él vele: *irodalmosdí* (ÖPM. II, 69), *katonásdí* (uo. VIII, 54), *találósdi* (uo. 103), *parlamentesdi* (uo. X, 162), *szinésdí* (uo. 195), *cirkuszosdi* (Vál. lev. 302), *lovásdi* (ÖN. 24), *gólyásdi* (uo. 730), *rablósdí* (uo. 785). — A nem gyermeki játéokra, hanem egyéb, tessék-lássék, fölösleges, céltalan látszattevékenységre utaló szók használata nála is lekicsinylő, megvető szemléletet, fölényt vagy gúnyt éreztet.

KOVALOVSKY MIKLÓS

Új etimológiai szótárunk a mérlegen*

I. Alig másfél évtizeddel ezelőtt, 1961-ben kezdődtek meg új történeti-etimológiai szótárunk szerkesztésének előkészületei. Az akkor megadott határidőt alig pár évvel túllépve a munkatársak a múlt év végén közreadták a harmadik kötetet is, s így e nagy vállalkozás lényegében befejeződött. A mutató is nyilván hamarosan megjelenik. De a szótárt már enélkül is használni lehet. Itt van tehát az ideje, hogy történeti nyelvészetünk e nagy alkotását mérlegre tegyük.

A két világháború közti évtizedekben a magyar nyelvészek figyelme szinte kizárólag nyelvünk múltja felé fordult. Jelentős nyelvtörténeti mun-

* A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A—Gy. 1967. 1142 lap. — Második kötet. 1970. H—Ó. 1111 lap. — Harmadik kötet. Ó—Zs. 1976. 1230 lap. Bp., Akadémiai Kiadó.

kálatok folytak, de a befejezésig nem jutottak el. A túlméretezettség miatt különben nemzetközi viszonylatban is páratlan etimológiai szótárunk torzó maradt. A felszabadulás után pedig a legfőbb feladat a leíró jellegű nagy munkálatok megtervezése és elvégzése volt, hogy a sokszor – s méltán – emlegetett régebbi mulasztásokat mielőbb pótolni lehessen.

Nem lett volna azonban helyénvaló, ha közben a történeti nyelvészet háttérbe szorult volna. Mert maradt – s még hozzá sürgős – tennivaló ezen a területen is. Mindenekelőtt egy új, nagy, teljes etimológiai szótárra volt szükség, mert a GOMBOCZ–MELICH-féle, mint közismert, a *g* betű elejénél 1944-ben végleg elakadt, BÁRCZI GÉZA – egyébként szintén kitűnő – Magyar Szófejtő Szótára (1941.) pedig kis terjedelménél fogva nem adhatott teljes képet a magyar szókincs egészére kiterjedő, szerteágazó s igen nagy méretű részletkutatókról. Az ilyen jellegű vizsgálatokban különösen jártas idősebb nyelvészemzedék azonban az ötvenes években már nem vállalkozhatott egy több kötetes, új magyar etimológiai szótár megalkotására. Így a hatvanas évek elején az akkor már elodázhatatlan feladat a fiatalabb nyelvészekre hárult.

Amíg nálunk az 1949–1950-ben készített tervek alapján egy évtizedig minden figyelem a nyelvatlasz, az értelmező szótár és a leíró nyelvtan felé fordult, külföldön, még olyan népek körében is, amelyek azelőtt a szótörténeti és etimológiai kutatásokat alig művelték, az ilyen munkálatok erőteljes lendületet vettek. Ugyanekkor nálunk – mint erre BENKŐ LORÁND (MNY. LVIII, 263) is rámutatott – hasonló összefoglaló művek szerkesztése szóba sem került. Jövevényszavainknak csak egy részéről, a szláv eredetűekről készült ekkor monográfia: KNIEZSA ISTVÁN kiváló kétkötetes munkája (1955.), más hasonló részletkutatás azonban ekkor egyáltalában nem folyt.

A hatvanas évek elején – szerencsére még jókor – felfigyeltek erre az illetékesek. Joggal hivatkoztak arra, hogy szókincsünk egészének eredetéről, az egyes rétegek történeti fejlődéséről és mozgásáról minél előbb egy több kötetes, teljesen új etimológiai szótárban kell korszerű tájékoztatást adni, figyelembe véve, hogy népünk múltjáról, eredetéről, más népekkel való kapcsolatairól, gazdasági és szellemi fejlődéséről, műveltségének egyes összetevőiről szókincsünk mond legtöbbször és leghitelesebbet. Paradox módon az etimológiai kutatások mindenütt a legnemzetibb és egyben a legnemzetközibb tudományos vállalkozások közé tartoznak, hiszen egyfelől ezek tárják fel legigazabban az egyes népek fejlődésének sajátos, nemzeti útját, másfelől éppen ezek világítanak rá a legélesebben a népek közti évezredek kapcsolatára is. Mert vajon mit tudnánk népünk finnugor eredetéről, rokonságáról az etimológiai kutatások eredményei nélkül? Honnét tudnánk különben ennyire hitelesen, hogy őseink a honfoglalás előtt mely népekkel érintkeztek, milyen lehetett a környezetük, anyagi és szellemi műveltségük, vagy hogy az egyes népekkel létrejött kapcsolataik milyen jellegűek és milyen mélyrehatóak voltak? S hogyan tudnánk másként feleletet adni arra a kérdésre, hogy az évezredek során nyelvünk a maga ősi elemeit hogyan örökölte át, hogyan fejlesztette tovább, miként gazdagodott a maga erejéből, belső szóteremtéssel, mikor és milyen téren szorult kölcsönzésekre, hogyan tette magáévá az idegen elemeket, s milyen eszközökkel tudott egyensúlyt teremteni az örökölt és az újjólátvett szókincsbeli rétegek között? Minderről csupán az etimológiai kutatások adhatnak számot. Ha ezeket elhanyagoljuk, önként lemondunk népünk és nemzetünk múltjának hiteles bizonyításáról. Márpedig örök igazság, hogy annak a népnek, amelynek nincs gondja a múltjára, nincs jövője sem.

De sajnálatos következményekkel járt volna a mulasztás nemzetközi szempontból is. A népek és nemzetek közti érintkezések ugyanis összefüggő láncolatot alkotnak. Minden nép, akár kicsi, akár nagy, egy-egy szem e kapcsolatok megszakítatlan, bonyolult hálózatában: átvevő is, átadó is. Az európai, különösen pedig a kelet-európai népek közti kapcsolatok múltjáról és jelenéről aligha alkothatunk teljes és hiteles képet az itt beszélt nyelvek m i n d e g y i k é n e k szókincsét egyaránt feltáró etimológiai kutatások összegezése nélkül. Másfelől az egyes európai nyelvek szavainak eredetét külön-külön sem lehet földeríteni, ha a kutatóknak nem állnak rendelkezésére a szomszédos népek nyelvét elemző etimológiai kutatások eredményei.

2. Mindezek folytán a hatvanas évek elején nyilvánvalóvá lett, hogy halaszthatatlanul hozzá kell kezdeni egy belátható időn belül elkészíthető, új, több kötetes magyar etimológiai szótár szerkesztéséhez. A hamarosan megszerveződő munkaközösség – BENKŐ LORÁND helyesnek bizonyult iránymutatása nyomán – abból indult ki, hogy természetesen fel kell ugyan használni a korábbi szótárakat, sőt a MELICH JÁNOSTól megszerzett, nagyrészt még megszerkesztetlen szócikkek anyagát is, mégis, az új etimológiai szótárt nem a korábbiak foltozgatásával, hanem teljesen új alapokon elindulva kell megalkotni. 1962 májusában kibővített munkaértekezleten, amelyen több mint hatvan nyelvész vett részt, a kijelölt szerkesztők előterjesztették a szótár készítésére vonatkozó jól kiérlelt javaslatukat, amelyek a munkálatok minden részletére kiterjedtek.

Ennek az értekezletnek a megtartása óta alig tizenöt év telt el, s mert közben a szótárnak ekkor tervezett kötetei – nagyjából a megszabott terjedelemben – rendre meg is jelentek, igaznak bizonyult HADROVICS LÁSZLÓnak 1962-ben tett megállapítása, amely szerint „a felszabadulás után megindított nyelvészeti tervmunkák közül ez indult a legbiztosabb úton, ez lesz legkevesbé kitéve nagyobb méretű tervmódosításnak, s ez fog legbiztosabban elkészülni a tervezett időre” (MNY. LVIII, 397). Az előkészítés lényegében csak egy évig tartott (1961-ben). Az anyaggyűjtés is befejeződött 1964 végén, a terveknek megfelelően, s miután a szerkesztés 1965 elején elkezdődött, az első kötet – igen hamar – már 1967-ben meg is jelent. A következő köteteknek a tervek szerint (vö. MNY. LVIII, 285) ezután kétévenként kellett volna elhagyniuk a sajtót, mégis a második kötetet 1968 helyett csak 1970-ben, a befejező harmadikat pedig 1970 helyett csupán 1976-ban tudták közreadni a szerkesztők, nyilván azért is, mivel közben a szerkesztőségnek több tagja is elhunyt. A munkatársi gárdának e fájdalmas megfogyatkozásáról a befejező harmadik kötet utószavában a szótár főszerkesztője külön is megemlékezett (TESz. III, 1231). Nem érhetette meg e nagy vállalkozás befejezését BÁRCZI GÉZA, a szótár általános lektora, KUBÍNYI LÁSZLÓ, az egyik szerkesztő társ, KNIEZSA ISTVÁN, GÁLDI LÁSZLÓ és O. NAGY GÁBOR, a szócikkek lektorai, BIRÓ IZABELLA, az egyik német nyelvi lektor, a többi munkatárs közül pedig ERDÉLYI ISTVÁN, KOZMA MAGDOLNA és SOLT FERENC. E nagy veszteség mellett nyilván a munkatársak fokozatos kifáradása is késleltette a második, főleg pedig a harmadik kötet megjelenését, bár a terveket még így sem kellett lényegesen módosítani, s az eredetileg megszabott határidőt is csak pár évvel lépték túl a szerkesztők. Vállalkozásuk – méreteit és eredményeit tekintve – így is páratlan századunk magyar nyelvtudományában.

3. Alig pár hónapja hagyta el a sajtót a szótár befejező, harmadik kötete.

Ahhoz, hogy e nagy munkálatot érdeme szerint méltatni lehessen, még hosszú éveknek kell eltelniük. Mert a több mint tízezer önálló szócikkben és négyezer alcímszóban földolgozott, 130 ezernél is több adat tanulmányozása csak ezután kezdődhet. Lehetséges, sőt bizonyos, hogy a szigorú bírálók itt-ott találnak majd e nagy anyag közlésében és feldolgozásában kisebb-nagyobb fogyatékos-ságokat, egyenetlenségeket, sőt tévedéseket is. Emberi munka ezektől sohasem lehet mentes. De az is bizonyos, hogy az elkövetkező évtizedekben minden magyar szófejtő próbálkozásnak valamiképpen ehhez az új etimológiai szótárhoz kell kapcsolódnia. Mert a magyar szókincs törzsanyagának eredete felől ez az alapvető munka tájékoztat bennünket, gondosan kiérlelt és körültekintően megfogalmazott állásfoglalásaival. Irányt mutat azonban a szótár, mint vízválasztó, más tekintetben is. Mivel szókincsünknek azokat az elemeit dolgozza föl, amelyek a szerkesztőség megítélése szerint a leglényegesebbek, a kutatók figyelmét — tudatosan — ezek felé irányítja, óva intve őket attól, hogy erejüket a peremszókincs kevésbé fontos területeinek kutatására fecséreljék, mivel egyelőre még az alapelemek eredetének vizsgálata a legfontosabb. A szerkesztők — dicséretes módon — követték értelmező szótárunk példáját, amely már beköszöntő mondatában is nyomatékosan utalt arra, hogy mintegy hatvanezer szócikkében „a magyar irodalmi és köznyelv szókincsének a törzsállományát öleli fel” (ÉrtSz. I, VII). A GOMBOCZ—MELICH-féle etimológiai szótár befejezetlenségének legfőbb oka éppen az volt, hogy a szerkesztők nem ismerték fel a lényeges elemek határozott kiemelésének és előtérbe állításának szükségességét.

Az ötvenes években kezdték sűrűn emlegetni, hogy a szókészlet egészen belül gondosan el kell különíteni az alapszókincset a peremszókincstől. A prágai iskola mai képviselői pedig, a hatvanas évektől kezdve már minden nyelvi elemet aszerint minősítettek, hogy a nyelvi rendszer egészen belül központi, tehát jelentős, vagy inkább periferikus, s így jelentéktelenebb helyet foglal-e el. Nyilvánvaló, hogy ennek megítélése minden szótárszerkesztésben is alapvető fontosságú. Különösen fontos azonban az ilyen szempontú, határozott és következetes állásfoglalás olyan nyelv esetében, mint a magyar is, amelynek — a különben igen jelentős szófejtő vizsgálatok ellenére — még századunk derekán sem volt megfelelő, korszerű, a szókincs egészét figyelembe vevő etimológiai szótára. A tervezett új szótár szerkesztőinek éppen ezért azt kellett megértetniük a túlzott terjedelem híveivel, hogy a tervezésben a legfőbb feladat a kidolgozandó címszavak számának gondos körülhatárolása.

Most, hogy a szótár mindegyik kötete megjelent már, megállapíthatjuk, hogy a szerkesztők lényegében helyesen határozták meg a szóanyag terjedelmét s ezzel együtt egész vállalkozásuk méreteit. Olyanféle műveket tekintettek mintának, mint VASMER orosz, vagy TOIVONEN—ITKONEN—JOKI finn és COROMINAS spanyol, vagy a holt nyelvek esetében WALDE—HOFFMANN latin, FRISK görög, továbbá MAYRHÖFFER óind szótára (vö. BENKŐ: MNy. LVIII, 277). Hogy új szótárunk a feldolgozott szóanyag tekintetében valóban igen közel áll ehhez a ma uralkodónak tekinthető szótári típushoz, azt jól mutatja, hogy VASMER jeles orosz etimológiai szótára szintén három kötetben jelent meg, s mintegy 12 900 szócikket tartalmaz, vagyis alig kétezerrel többet, mint a TESz. (vö. KISS LAJOS: Szótártan. 332). Ismerve az orosz szókincs rendkívüli gazdagságát, e többletet természetesnek, s az eltérés arányát is indokoltnak találhatjuk.

Ezek szerint a szerkesztőség helyesen szabta meg a szótár terjedelmét,

s jól tette, hogy eredeti elképzeléséhez mindvégig szilárdan ragaszkodott. Persze a munkatársaknak a vállalt kereteket úgy kellett megtölteniük tartalommal, hogy az új szótárba mindaz bekerüljön, ami a tervek szerint okvetlenül oda kívánkozik, s lehetőleg semmi olyasmi ne növelje a terjedelmet, aminek – mint lényegtelen elemnek – itt nem lehetett helye. Csak helyeseltük, hogy a szerkesztők önálló gyűjtéssel 1200-ig keletkezett okleveleink szórványanyagát, továbbá, jelentősebb szövegemlékeinket, szójegyzékeinket és a kódexeket is 1500-ig lényegében mind földolgozták. Ha figyelembe vesszük, hogy – ekkori forrásaink gyér volta miatt – alig-alig dönthető el, mi tartozhatott e századokban szókincsünk belső és külső rétegeibe, itt a lehető teljességre való törekvés érthető, sőt helyeseltető, hiszen nyelvünk későbbi fejlődésének, gazdagodásának alapjait csakis így tárhatjuk föl. Természetesnek találjuk tehát, hogy a HB., az ÓMS. s más hasonló, régi nyelvemlékeinknek minden szavát fölvették a szótárba a szerkesztők, a hapaxokat is, mint *isa*, *ünütt(ei)* stb.

A nehezen megtalálható szavakra a szótár általában gondosan utal. Feltűnő, hogy ennek ellenére is hiányzik néha a hivatkozás. A HB.-beli *ifemucut*-öt esetleg nem mindenki fogja keresni az *ős* címszó alatt, ezért helyes lett volna az előbbi alakot utalószóként is fölvenni. Ugyanekkor a HB.-beli *heon*-nak – természetesen – külön szócikke van, s onnan utalás történik az ennek tövével alakult *hába*, *hiu*, *hiú* szócikkekre. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az utalások egyébként igen gondosak, s nagy körültekintéssel készültek. Így olyan hangutánzó szavak szócikkének végén, mint *miogat*, utalószavak hívják fel figyelmünket a *nyávog*, *nyivákol* szavakra, vagy a *stallum* végén az *istálló*, *stelázi* szócikkeire, a *virág* után a vele összefüggő *világ*, *villám*, *villamos*, *villany*, *villog*, *villong*, *virrad*, *virul*-ra, stb. Az efféle hivatkozások igen tanulságosak, s a szótár használhatóságát és értékét nagyban növelik.

Csak helyeselnünk lehet, hogy a szerkesztők elhárították maguktól a tulajdonnevek fölvételének mérhetetlen terhét. A helynevek etimológiáját tartalmazó új, remélhetőleg hamarosan megjelenő külön akadémiai kiadvány az e téren régóta érzett hiányok egy részét úgyis pótolni fogja. A személynevek etimológiai szótárát szintén jó volna azonban mihamarabb megszerkeszteni.

Látható, hogy a szerkesztőket mindenütt a józan mérséklet vezette. Véleményem szerint helyesen tették, hogy a finnugor eredetű vagy finnugornak magyarázott szavak közül sem tették meg címszónak a hapaxokat, a csupán egy-két helyről adatolt tájiszavakat (vö. MNY. LVIII, 399). Helyénvaló az is, hogy szókincsünk nem köznyelvi és irodalmi nyelvi elemei közül csak azokat vették fel a szerkesztők, amelyek múltbeli használatuk és mai nyelvjárási elterjedésük folytán erre méltónak bizonyultak. A nyelvújításnak már elavult szavai közül is feldolgozták azokat, amelyek több múlt századi klasszikusunk művében is előkerülnek. Ilyen szavak esetében persze gyakran nehéz lehetett a döntés, mint ezt az ÉrtSz. szerkesztése közben is gyakran tapasztaltuk.

Viszonylag sokat vettek fel a szerkesztők a főleg görög és latin eredetű szóelemekből alakult műveltségszók és nemzetközi vándorszók egyre növekvő tömegéből. Válogatásuk elveivel egyet lehet értenünk. Az ÉrtSz. ezek feldolgozásában – mint tudjuk – nem járt el következetesen. A TESz. viszont végig kitartott a szerkesztés megindulásakor megfogalmazott elvek mellett. A legtöbb külföldi etimológiai szótár is egyre nagyobb figyelmet fordít e nemzetközi

szókincsréteg elemzésére. Úgy látom azonban, hogy az angol, francia és olasz etimológiai szótárak e szavak tárgyalásában bátrabban és főleg egyöntetűbben hivatkoznak a prefixoid elemekre. Az említett szótárak a *deci-*, *equi-*, *milli-*, *multi-*féle latin, vagy az *aero-*, *allo-*, *ana-*, *antropo-*, *auto-*, *biblio-*, *bio-*, *krono-*, *deka-*, *demo-*féle görög eredetű összetételei előtagokat többé-kevésbé egységesen prefixoid elemeknek tekintik. A TESz. is többször utal ezeknek ilyen szerepére, de nem elég következetesen. A *milliméter* és *milligramm* helyesen szerepel mint alcímszó a *milli-* kezdetű szócikk keretei között. Ugyanekkor *deci-* jelzésű szócikk nincs, talán azért, mivel a *deci* kötőjel nélkül úgyis szerepel önállóan is. De akkor miért nincs alcímszóként kiemelve a különben kurzív szedéssel közölt *deciliter* és *deciméter*? Az *autóbusz*, *autogram*, *automata*, *automobil* önálló címszavak, de sehol sem szerepel a joggal várható *auto-* jelzés, amely ennek az elemnek a prefixoid jellegére hívná fel a figyelmet, holott a *ló-*, *szalon-*, *számár-* stb. jelzéssel bevezetett szócikkek az illető szavak összetételei előtag voltára világosan utalnak. Igaz, hogy az olvasó így is jól eligazodik a szótárban. De a szóban forgó görög és latin eredetű elemek prefixoid jellegére azért célszerű lett volna következetesebben is utalni. A szerkesztők menségére szolgálhat, hogy az ilyen jellegű összetételekkel még nyelvtanaink sem foglalkoztak elég behatóan, s egységes gyakorlat ezek tárgyalásában nálunk sajnálatos módon eddig nem is alakulhatott ki. Nem tudom, volt-e idejük a szerkesztőknek arra, hogy a nyers kéziratot fogalmi körök szerint újból átdolgozzák, ahogy ez az ÉrtSz. munkálatainak elkerülhetetlen második szakaszában éveken át történt. Hogy efféle csiszolgatás az etimológiai szótárak készítése során is kívánatos, sőt szükséges lehet, arra annak idején külön is felhívtam a szerkesztőség figyelmét (vö. MNy. LVIII, 398).

A fejlődés irányát jól érzékelve a szótár kellő mértékben vett föl zargon- és argószavakat is. BÁRCZI volt tudtommal nálunk az első nyelvész, aki szófejtő szótárában, de már előbb is egyes tanulmányaiban ezeket is kellő figyelemre méltatta. Mégis, a 'leány' jelentésű *csaj* etimológiai szótáraink közül a TESz.-ben jelenik meg először, az EtSz. még nem tud róla, mert csak egy múlt századi 'mókus' jelentésű *csaj* szót vesz föl, amelyet viszont, mint ma már teljesen elavultat, új szótárunk — helyesen — föl sem tüntet. A TESz. nálunk az első etimológiai szótár, amely a *haver*, *meló*, *srác*, *zrí*-féle argószavak eredetét tárgyalja.

Megfigyelhető, hogy a beszélt nyelv alsó rétegeiben különösen gyakori német eredetű szavak jelentős része az utóbbi évtizedekben kezd elavulni, miközben a fentebb említett, főleg jiddis és cigány eredetű argó-elemek egyre jobban terjednek. Új szótárunk szerkesztői — úgy látszik — felfigyeltek erre. Fölvették a címszavak közé a német eredetű s még mindig használt *abriktol*, *ándung*, *anzágot*, *fach*, *gigerli*, *kóter*, *mondúr*, *sercli*, *slampos*, *trampli*-félét, de — nyilván tudatosan és helyesen — mellőzték az egyre inkább elavuló *beamter*, *becírker*, *dunkli*, *frajter*, *hanzli*, *pedinter*-félét. Persze, határesetek itt is vannak: a *nassol*, *plump*, *prezent*-félék nem szerepelnek a szótárban, pedig aligha ritkábbak, mint a fölvett *fürmender*, *rajcsúr*, *sifli*-félék. Az ilyen aránytalanságokat persze nehéz kiküszöbölni olyan szótárban, amely a teljességre ilyen esetekben sem törekedhetett. De szókincsünk e jellegzetes rétegének együttes vizsgálatával — esetleg a szerkesztés második menetében — talán el lehetett volna tüntetni a kiötlőbb egyenetlenségeket.

A szótár készítését megelőző, fentebb már említett munkaértekezleten 1962-ben KNEIÉZSA sajnálatlaltal említette, hogy szókincsünk különféle rétegei-

ről, különösen a belső keletkezésűekről még nincsenek monografikus feldolgozások. Hangsúlyozta azonban, hogy ezek elkészültéig mégsem volna helyes elodázni az új szótár munkálatait. LIGETI is kiemelte ugyanekkor, hogy a TESz.-nek nem lehet feladata az ilyen feldolgozások pótlása (MNy. LVIII, 395). Ezekkel a megállapításokkal mindenképpen egyet érthetünk. Véleményem szerint azonban az egyes tárgyalandó szókinsztruktúrák terjedelmének bizonyos belső arányosítását azért közben talán meg lehetett volna kísérteni, bár jól tudom, hogy a címszók eredetileg megállapított listájától később eltérni s az anyaggyűjtést pótlólag kiegészíteni nem lett volna könnyű.

A szótárnak egyik legfőbb érdeme belső keletkezésű szavaink igen gondos számbavétele és ezek eredetének, egymással való, gyakran igen szövevényes kapcsolatainak ötletes, elmélyült, alapos vizsgálata. Ezen a téren is a TESz. etimológiai kutatásaink történetében kétségkívül fordulópontot jelent. Erre később még visszatérek.

Szerencsés körülmény, hogy a címszójegyzék összeállítóinak nemcsak az ÉrtSz., hanem az Akadémiai Nagyszótár, valamint készülő új Tájszótárunk és a Nyelvatlasz adattára is rendelkezésére állt. A szerkesztők, mint az egyes címszavak adatolása és kidolgozása is tanúsítja, e fontos forrásanyagot is kellően kiaknázták. Munkájukat nagymértékben megkönnyítette, hogy finn-ugor eredetű szavaink egyidejűleg készülő szótárának szerkesztőivel is mindvégig szoros kapcsolatban álltak. Az egyes szókinsztruktúrák anyagának feldolgozásában a jól megválogatott külső lektorok is nagy segítséget jelentettek. A szótárnak ilyen rövid idő alatt s ilyen magas színvonalon való elkészítését csak ez a mindenre kiterjedő gondos előkészítés, a következetesen érvényesített tervszerűség s a rendelkezésre álló szellemi és anyagi erők példás összpontosítása tette lehetővé.

4. A címszóanyag összeállítása minden szótár szerkesztése során egyike a legnagyobb körütekintést kívánó feladatoknak. A TESz. gárdája, bár döntéseit némely esetben vitatni lehetne, egészében ezen a téren is kitűnő munkát végzett. Helyeselni lehet az anyag elrendezését és kidolgozását is. Bevált a származékszók és összetételek külön címszóvá tétele s e két kategória elvszerű szétválasztása. A fejlődés iránya a szótárszerkesztésben kétségkívül ez. A szerkesztőség tervezetének megvitatásakor többen, így IMPLÓM, KOVALOVSKY és KELEMEN JÓZSEF helyeselték az erre vonatkozó előterjesztést (vö. MNy. LVIII, 400), nyilván azért, mivel felismerték, hogy e különválasztás jobban mutatja nyelvünk kifejezőképességének fokozatos gazdagodását, mint a származékok és összetételek egy címszó alatt való összezsúfolása, mely az ÉrtSz. egyes szócikkeit nehezen áttekinthetővé teszi. Ezenkívül azonban nyelvtipológiai szempontból is kívánatos e kétféle szóalkotási mód elhatárolása. Új szavaknak képzőkkel való létrehozása nyelvünknek eredendően agglutináló jellegét domborítja ki, míg a főleg német minták szerint alakult jelöletlen összetételek kedvelése az izoláló nyelvtípus felé való közeledéseként fogható fel. Ismeretes, hogy olyan, jellegzetesen tőszigetelő nyelvek, mint a kínai és a vietnami, az új fogalmakat főleg összetételek alkotásával jelölik. Érdeemes lesz majd megvizsgálni, hogy nyelvünkben e két fő szóalkotási mód aránya a nyelvújítás óta milyen mértékben változott. A TESz. ehhez gazdag és hiteles anyagot kínál.

Az összetételek főbb típusainak bemutatása a szótár egyik jelentős újdonsága. Olyan szavak, mint az *alattvaló*, *ajaktya*, *kakatszég*, *kecskebéka*, *májfolt*, *pápaszem*, *vesszőparipa*, *zsibvásár*, jó alkalmat adtak a szótár szerkesztésére.

tőinek arra, hogy szókincsünknek az összetételek efféle módjaival történt gazdagodását a művelt nagyközönséget is bizonyára érdeklő formában szemléltessek.

Nagy gonddal történt a szótörténeti adatok egybeállítása és közlése is. A mű címében is szerepel, hogy szerkesztői nemcsak etimológiai, hanem történeti szótárnak is szánták. A felszólalók többsége már a tervezet megvitatásakor helyeslőleg vette ezt tudomásul (vö. MNy. LVIII, 401), s a munkatársak jól tették, hogy erre vonatkozó eredeti elképzeléseikhez is mindvégig hívek maradtak. A közölt adatokból mindenekelőtt az derül ki, hogy eddigi ismereteink szerint mikor bukkan fel először egy-egy szó, s hogy mik történetileg kimutatható legfőbb alakváltozatai, továbbá hogy ezek milyen jelentésben szerepelnek. A jövőbeli kutatók a legkorábbi előfordulásokra vonatkozó itteni adatokat minden bizonnyal gyakran módosítják majd. Mégis, minden ilyen jellegű vizsgálatnak az itt közölt adatokhoz kell majd igazodnia. Hogy a szerkesztők milyen lelkiismeretesen törekedtek az első előfordulások hiteles adatozására, jól mutatják olyan megjegyzéseik, mint a *kapcabetyár* szócikkének végén olvasható tájékoztatásuk. E szóra 1869-ből idézik az első adatot, Jókai egyik művéből, de megjegyzik, hogy a SzófSz.-ban 1865-ből a CzF. alapján idézett adat ott sem a *kapca*, sem a *betyár* címszó alatt nem található.

Hogy az egyes szavak első előfordulására vonatkozó ismereteinket nemcsak újabb források adatai alapján kell később módosítanunk, hanem a szavak eredetéről és rokonságáról alkotott korábbi nézeteink megváltozása miatt is, arra példaként fölhozható, hogy ha helytállónak bizonyul a *kies* és *kietlen* szavaink eredetére vonatkozó újabb magyarázat (vö. MNy. LXXII, 478–9), akkor a *kies*-re nem a TESz.-től 1456-ból idézett adat lesz a legrégibb, hanem a TA.-ben található *kuef* 1055-ből, tehát négyszáz évvel korábbról (vö. TESz. II, 601, *kő* alatt).

Nem tudom, hogy a *csak*, *erős*, *fut* és *visz*-re vonatkozó korai, illetőleg legkorábbi adatok idézése során miért maradtak el a MvGl.-ra és a MvS.-ra való hivatkozások (vö. MNy. LIII, 350), holott ugyanekkor a *mellől* vagy a *midőn* adatolásakor a szerkesztők ezekre — helyesen — utaltak.

A származékok dokumentálása szintén igen gondos. Mégis, ha ezeket az egyes képzők szerint — a szerkesztés későbbi szakaszában — külön is számba lehetett volna venni, akkor nemcsak a *meó* mozaikszó és ennek *meós* származéka került volna a szótárba, hanem a hasonlóan alakult *géhá* és *géhás* is. Az előbbire s még a *vébé*-re a szótár vö. jelzéssel utal ugyan, de címszóként egyiket sem veszi föl. A most készülő mutató azonban nyilván majd lehetővé teszi ezek megkeresését is. A *vécé* címszó ugyan, de hiányolható ennek eléggé közkeletű *vécézik*, valamint a *tébécé*-nek szintén gyakori *tébécés* származéka. Egyébként véleményem szerint a mozaikszavak közül többet is érdemes lett volna fölvenni, mivel ezek ma már eléggé gyakoriak.

Latin eredetű képzőinket gondosan adatolja a szótár. De ha már szerepel az *elemista*, *forgalmista*, s címszó a *mázli* is, ennek *mázlista* származékát szintén közölni lehetett, sőt kellett volna, mint ahogy az ÉrtSz. meg is tette.

A rövidítéssel alakult technikai elnevezések közül szerepel az *autó*, a *fotó*, a *metró* és a *trafó*. A szótár az utóbbinak a szócikkében utal még a *magnó*-ra, de ez hiányzik a szótárból, éppúgy, mint a *turbó* is. Kár, hogy ez utóbbiak nem kerültek a címszavak közé. Persze, az is igaz, hogy a szótár nem törekedhetett az egyes szófajták minél teljesebb bemutatására, hanem be kellett érnie az egyes kategóriák legjellegzetesebb elemeinek föltüntetésével.

5. Bármilyen fontos szerepet szántak is a szerkesztők a nyelvtörténeti és egyéb adatok igen gondos összeállításának és közlésének, mégis munkájukban természetszerűleg a szavak eredetére vonatkozó tájékoztatások és állásfoglalások a leglényegesebbek. A szófejtő részek megítéléséhez nagy felkészültség és beható tanulmányozás szükséges. Az alábbiak éppen ezért semmiképpen sem tekinthetők végleges vagy éppen megfellebbezhetetlen megállapításoknak, hanem csupán e sorok írójának eléggé futólagos és egyéni benyomásaiként értékelhetők.

Finnugor eredetűnek magyarázott szavaink etimológizálásában a szerkesztőség, mint a tervezet is hangsúlyozta, nagy mértékben figyelembe vette a MSzFgrE. szófejtéseit. Ezeket azonban nem mindenben és nem okvetlenül követték a munkatársak. Így a TESz. *csont* szavunkat vitatott eredetűnek minősítve első helyen említi, hogy e szó esetleg ősi örökség a finnugor korból. Ennek alátámasztására a szótár a lp. *čutta* 'bokacsont' szót idézi, s egy **cutte* (így, de helyesen nyilván *čutte* volna) finnugor alapalakot rekonstruál. Csak második (s így nyilván kevésbé megalapozottnak vélt) lehetőségként említi a szerkesztők, hogy a *csont* a *csomó csom-* alapszavának denominális főnévképzős származéka (**csomt* > *csont*). Magam már régóta ezt a magyarázatot tartottam helyesebbnek, sőt teljesen kielégítőnek. Jellemző, hogy a MSzFgrE., amelyre pedig a TESz. a *csont* címszó végén kiemelten utal, az elsőként közölt lapp egybevetést — bizonyára azért, mert egyetlen és távoli adatról van szó — nem említi, s a *csont*-ot címszóként föl sem veszi.

A TESz. — MÉSZÖLY nyomán — elképzelhetőnek tartja, hogy *faj* szavunk esetleg szóhasadással a *fiú* szó tövének változataként jött létre, s hogy a *fiú* és a *faj* egyaránt egy előmagyar kori **fojŕs*-ből származtatható (amely viszont a finnugor **pojka* folytatása). A MSzFgrE. erről a *fiú* szócikkében nem tesz említést, holott e magyarázat szerintem eléggé meggyőző (vö. MNy. LXXI, 296).

Az *igèn*-nel ismételtlen egyeztetett rokon nyelvi szóalakokat a MSzFgrE. rendre felsorolja, bár e kapcsolat nehézségeire is utal. Második lehetőségként említi e szótárunk azt is, hogy az *igèn* valószínűleg az *e- ~ i-* mutató névmástó *igyen* származékából alakult. A TESz. a finnugor egyeztetést elhárítja, sőt az *igyen*-nel való egyeztetést is csak kevésbé valószínűnek mondja, bizonyára helyesen, mert az *igen* föltehetőleg a R. *migen* párjaként keletkezett (vö. MNy. LXX, 50).

A MSzFgrE.-nek befejező kötete még nem jelent meg, de ennek előkészületben levő anyagára a TESz. azért — a szerkesztőséggel egyetértésben — már hivatkozik. Ennek megfelelőleg *talál* szavunkat a MSzFgrE.-re hivatkozva a TESz. egy 'jön' jelentésű **tule-* uráli alapalakból származtatja, s a feltehető jelentésfejlődésre eléggé meggyőzőnek látszó indogermán nyelvekbeli analógiákat közöl.

A *talál*-nak a *taszít, tol* családjába való sorolása, amit nemrégiben javasoltam (vö. MNy. LXX, 53), a TESz. szerint kevésbé valószínű. Véleményem szerint azonban az elsőként javasolt egyeztetésnek komoly akadálya, hogy a föltett uráli ige tárgyatlan, míg a *talál* jellegzetesen tárgyas. A *tol-* tőből való származtatás viszont ebből a szempontból kifogástalan.

A munkatársak az egyes kötetek végén nem közlik, hogy a szerkesztést mikor zárták le. Az EtSz. minden egyes füzetének végén van erre utalás. Kár, hogy a TESz.-ben ez elmaradt. Az olvasó így nem tudhatja, hogy meddig vették figyelembe a szerkesztők a legújabbban megjelent könyveket és folyó-

iratokat. A harmadik kötetben találtam hivatkozást 1974-ben a MNY.-ben megjelent szófejtésekre, és 1975-ben megjelent kötetre, de a forrásművek kiegészítő jegyzékében hiába kerestem az egyik 1973. elején itthon megjelent s etimológiákat is bőven tartalmazó monográfia címét.

6. Mint már fentebb is szóba került, a TESz. egyik legfőbb érdeme belső keletkezésű szavaink eredetének igen elmélyült, újszerű és ötletes magyarázata. Ezek etimológizálása terén – túlzásaik és menthető tévedéseik ellenére is – már CZUCZOR és FOGARASI is komoly érdemeket szereztek. Mégis, szókincsünk e nagyon fontos rétege felé csak GOMBOCZ tanulmányai terelték igazán a figyelmet. Az idősebb nemzedék jeles képviselői közül belső keletkezésű szavaink eredetének vizsgálatában – különösen az egyes szócsaládok elemeinek együttes számbavételével – PAIS, valamint a szótörténet és tárgytörténet összekapcsolásával MÉSZÖLY ért el kimagasló eredményt. A MÉSZÖLY-iskola módszereit főleg NYÍRI fejlesztette tovább. BENKŐ viszont egyrészt a szóhasadással keletkezett, másrészt a hangutánzó és hangfestő eredetű szavaink családjainak mind hang- és alaktani, mind pedig szótörténeti és jelentéstani szempontú, ötletes elemzése révén alakított ki új módszereket, amelyeknek következetes és sikeres alkalmazásáról a TESz. is tanúskodik. S bár belső keletkezésű szavaink eredetéről összefoglaló feldolgozás még nem készült, új etimológiai szótárunk már egy ilyen monográfia anyagának legnagyobb részét is készen kínálja a kutatóknak.

Már GOMBOCZ rámutatott, hogy belső keletkezésű szavainkat, különösen a hangutánzókat és hangfestőket az alakváltozatok gazdagsága, burjánzó szerteágazása jellemzi. PAIS pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy ilyen eredetű szavaink együvé tartozását célszerű az egész szöbökör minden egyes tagjára vonatkozó adatok gondos számbavételével tanulmányozni. A hangutánzó és hangfestő szótövekből sarjadt származékok szoros, de gyakran csak nehezen felismerhető és kimutatható összetartozása azt bizonyítja, hogy nem egészen helytálló az a gyakran emlegetett s szinte már közhelyszerű megállapítás, amely szerint minden szónak külön története van. Ez többnyire csak félig igaz. Mert bár az egyes szavak létrejötte és használata valóban külön-külön vizsgálendő, s eredetük földerítésére nincs és nem is lehet mereven, kaptafaszerűen alkalmazható szabály vagy formula, mégis minden szó – akár alakja, képzésmódja, akár jelentése és használata alapján – szükségképpen kapcsolódik más, vele bizonyos szempontokból rokon szavakhoz. Olyan szókincs-tanulmányok, mint amilyeneket PAIS tett közzé a *reg-*, a *ser-* ~ *sür-* és a *tap-* alapszó, valamint *szer* szavunk szócsaládjáról, vagy NYÍRI *nyár* szavunk eredetéről, továbbá BENKŐ *pipacs*, *paskol*, *pattan*, *pitypang* szavaink hangutánzó tövének összefüggéséről, *konty* szavunk igen kiterjedt családjáról s több, hasonló eredetű szavunk bokrairól, mindig is gazdag szófejtő irodalmunknak az utóbbi évtizedekben történt jelentős gazdagodását, módszerbeli megújódását tanúsítják. Ezek a példamutató értekezések arra hívták fel a figyelmet, hogy különösen hangutánzó és hangfestő szótövekből nyelvünkben rendkívül nagy mértékben és korábban még nem is sejtett szövevényes módokon sarjadtak származékok. E bonyolult folyamatokat a hang- vagy jelentésváltozások hagyományos módszereivel nem mindig lehet földeríteni, ezért a kutatásoknak új módszereit kellett kifejleszteni. Lehetséges persze, hogy egyes esetekben a szófejtők ezeken az új ösvényeken haladva ingoványos talajra is tévedtek. BÁRCZI szellemes bíráló megjegyzése szerint néha-néha szinte azt hihetjük, hogy a hangutánzó vagy hangfestő eredetre való hivat-

kozás igazában csak annak az újszerű megfogalmazása, hogy az illető szó ismeretlen eredetű. Nem gondolom azonban, hogy ez a megállapítás a belső keletkezésű szavaink eredetét nyomozó vizsgálatokra általában is érvényes lehetne. A helyzet inkább az, hogy – mint HADROVICS a TESz. első kötetének bírálata során találóan megjegyezte – a magyar szófejtés „napjainkban módszerváltozáson megy keresztül”, ami abban nyilvánul meg, hogy a hangszabályok tökéletes érvényesülését szinte egyetlen kritériumnak tekintő korábbi etimológizálás helyébe több szempontot is figyelembe vevő kutatások lépnek (MNY. LXIV, 147). Ha a hangutánzó vagy hangfestő eredetre utaló szófejtéseket kizárólag csak a klasszikus hangtani megfelelések merev sémái szerint bíráljuk el, jelentős részüket el kell vetnünk, vagy legalábbis erős fenntartásokkal kell kezelnünk. Így azonban nem juthatunk előbbre. Sokkal helyesebb, ha belső keletkezésű szavaink létrejöttének és alakváltozataik kifermálódásának olyan – jórészt még rejtett – törvényszerűségeit vagy legalább tendenciáit próbáljuk új módon feltárni, amelyeket a hagyományos hangtani megfelelések keresésével nem lehet kideríteni. Kiindulásként az is elég, ha rámutatunk belső keletkezésű szavaink egyes hangjainak viszonylag gyakori váltakozására, amilyen a *cs* és *k* cserélődése hangfestő szavainkban (vö. KÁROLY: MNY. LXII, 151–8), vagy ha – egyelőre még csak kísérleti jelleggel – csoportosítani próbáljuk az alakpárképződésekben leggyakoribb mássalhangzókat és magánhangzókat (vö. BALÁZS: MNY. LXIII, 154). Idővel aztán az ilyen előmunkálatok helytálló megállapításaiból esetleg új törvényszerűségeket is meg lehet fogalmazni.

Új szótárunknak belső keletkezésű szavaink igen jelentős részére vonatkozó magyarázatai, amelyek az eddigi kutatások eredményeit jól megrostálva kitűnően foglalják össze, az alakpárképződés rendkívül változatos módozatait is jól megvilágítják. Különösen hasznosak és tanulságosak a szófejtéseket tárgyaló részekbe nagy gonddal illesztett egybevetések, amelyek a rokon jelenségekre utalnak. A szerkesztők megjegyzik, hogy a *fecseg* a hangutánzás szintjén távolabbról kapcsolódik a *cseveg*, *csivitel* stb., másrészt a *fecserél*, *fecskend*, *fröccsen*, *ficserékel* stb. szavak családjához. Azt persze nem tudjuk, hogy mindezek szótöveit milyen *k* *ö* *z* *ö* *s* szógyökből származnak, sőt azt sem, hogy volt-e ilyen valaha is.

Az újgrammatikusoktól oly szigorúan megállapított szabályos hangmegfelelések kereteibe az ilyen összefüggések aligha illeszthetők. Utal a TESz. arra is, hogy a *kallantyú* a *kalamol*, *kalandozik*, *kalézol*, *kalimpál*, *kilincs*, *kódlál*, *koldul* szavakkal egy családba tartozik, mivel ezek közös töről sarjadtak, ami valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű. De a szótár – a hagyományos hangtani törvényekre hivatkozva – nem tartja valószínűnek, hogy e szavak a 'görbeség, ferdeség' alapjelentésű *kaj*-tővel s így a *hajlik* igével származásbelileg kapcsolatban állnak. Lehet azonban, hogy ez a tartózkodás túlzott. Mert ha föltehető, hogy *hely* szavunk palatalis hangrendje ellenére is végső soron az uráli *ko ~ *ku-névmási tőnek igen bonyolult módon létrejött származéka (vö. MNY. LXX, 49), akkor az sem lehetetlen, hogy – egyelőre még ismeretlen alakpárképződések szövevényében – az említett *kaj*- és *haj*-szógyökök mégiscsak összetartoznak valamiképpen a *kallantyú* szócsaládjának tövével is.

Szóalakpárok, mint erre az indogermanisták több mint fél évszázaddal ezelőtt fölfigyeltek, rímelő szavak játékos létrehozására való törekvés eredményeként is keletkezhetnek. A magyar nyelvészek egyelőre még alig-alig

vették ezt tekintetbe szófejtéseikben. PAIS azonban nyilván már ilyesmire is gondolt, amikor *meleg* és *hideg* szavaink eredetét együtt tárgyalta (MNY. XXXVI, 301 kk.). A TESz. szerint *hideg* szavunk *-deg* eleme az *-(a)tag* ~ *-(e)teg* képzőbokor változata lehet. Nem említi azonban, hogy e végződés alkalmasint a *meleg*-gel való rímeltetés kedvéért alakulhatott így. A két antonim szó nyilván régtől fogva szerepelt együtt, mint a *se hideg, se meleg*-féle szókapcsolatok is sejtetik.

Szavaink végződésének alakulásában a rímszóképződés minden bizonynyal jelentős szerepet játszott. E folyamat földerítését a későbbi, behatóbb kutatásoktól remélhetjük.

7. Az elmúlt évtizedek során nyelvünk idegen elemeinek főbb csoportjai közül nem mindegyiket vizsgálták a kutatók kellő rendszerességgel. Iráni és kaukázusi jövevényszavainkkal kapcsolatosan még mindig sok vitatott kérdés vár megoldásra. A MUNKÁCSITól javasolt etimológiák közül többnek a helyességét kétségbe vonták a későbbi kutatók, s azóta újabb egybevetések alig-alig kerültek szóba. Hogy *bűz* szavunk az *íz* ikerítődéséből önállósult, MÉSZÖLY szerintem eléggé meggyőzően bizonyította, a TESz. azonban – bár fenntartásokkal – még mindig első helyen említi a MUNKÁCSITól javasolt iráni származtatást. De már a *hang*-nak inkább ősi hangutánzói eredetét tartja valószínűbbnek, s iráni etimológiáját – helyesen – kevésbé elfogadhatónak. Hogy a *zöld* alán jövevényszó, a szótár nem tekinti bizonyosnak, nyilván helyesen. Szerintem e szavunk föltehetőleg ősi finnugor eredetű szótó származéka. Ugyanígy a *kert* is magyar eredetű töből alakult, mint a TESz. is vallja, helyesen utasítva el e szavunk iráni eredetét. A *hug* és *rég* iráni származtatását a szótár határozott állásfoglalása nyomán most már végleg el kell ejtenünk. A kételyek erősbödését jelzik a TESz.-nek az *egész*, a *méreg* és a *verem* hasonló eredetét kétlő megjegyzései. A *nem* oszét eredete sem valószínű (vö. MNY. LXXI, 288 kk.).

Hogy közvetlenül a mongolból nem kerültek nyelvünkbe jövevényszók, azt LIGETI (NyK. XLIX, 190 kk.) rendkívül alapos tanulmánya óta tudjuk, s a szótár is ehhez igazodik, mint az *ige* és *ölyü* szócikkek is mutatják. – A régebbi magyar–török nyelvi érintkezéseket GOMBOCznak 1912-ben megjelent alapvető monográfiája óta a későbbi kutatók, főleg NÉMETH és LIGETI igen mélyrehatóan elemezték.

Az oszmán-török jövevényszavainkra vonatkozó kutatások eredményeit KAKUK ZSUZSÁNAK 1973-ban megjelent monográfiája foglalja össze, amelyre a TESz. harmadik kötete már rendszeresen utal. Az utóbbi évtizedekben ismételen szóba került, hogy egyes török eredetűnek tartott szavaink, mint az *idő* vagy a 'sommer' jelentésű *nyár* belső keletkezésűek. A TESz. nem zárkózik el e származtatások elől, de rámutat az ezekkel a föltevésekkel kapcsolatos nehézségekre is.

Szláv jövevényszavainkról 1955-ben jelent meg KNEZSÁNAK fentebb is említett rendkívül alapos monográfiája. Azóta főleg HADROVICS LÁSZLÓNAK és KISS LAJOSNAK a kutatásai nyomán e jelentős rétegre vonatkozó ismereteink számottevően bővültek vagy módosultak. Ezeket az újabb vizsgálatokat – mint erre HADROVICSNAK fentebb már említett megállapításai (vö. MNY. LXIV, 147) is nyomatékosan utalnak – az etimologizálásoknak összetettebb módszereire való törekvés jellemzi. Lehetséges, hogy a TESz. szerkesztői még a második és a harmadik kötetben is gyakran túlságosan szigorúan ítélték meg azokat a legújabbban javasolt s véleményem szerint eléggé

megalapozott szófejtéseket, amelyekre ez az útkeresés jellemző. Hogy *vendég* szavunk, mint HADROVICS (NytudÉrt. 88. sz. 44. kk.) kimutatja, föltehetőleg összekapcsolható a *vidék* és az *idegen* szavakkal, nem tartanám annyira bizonytalannak, mint e szótárunk. A szóba hozott összefüggés eléggé hihető. A *veszteg* szerintem inkább szláv eredetű, mint HADROVICS véli (NytudÉrt. 88. sz. 73. kk.), s aligha a *vész*, *veszik* ige származéka, bár a TESz. ezt tartja valószínűbbnek. Ezzel szemben a *televény*-t magam is már régóta a *telik* ige tövéből alakult származéknak tartom, mint a szótár; HADROVICSTÓL javasolt szláv eredeztetése (i. m. 72), amelyre a TESz. még nem hivatkozik, kevésbé látszik meggyőzőnek. A *pislen* a TESz. szerint hangutánzó eredetű. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy szláv jövevényszó, mint HADROVICS (i. m. 70) mondja. Nem tudom, hogy e javaslatát új szótárunk miért nem vette figyelembe, holott ezzel egyidejűleg közzétett szófejtései közül némelyekkel kapcsolatban a szerkesztők már állást foglaltak. Lehet, hogy az 1975-ben megjelent művek anyagát csak részben tudták fölhasználni. Erre azonban a harmadik kötet elején utalniuk kellett volna.

Német jövevényszavaink kérdéskörét az elmúlt évtizedekben több kutatónk is módszeresen vizsgálta, s bár két monográfia is készült e tárgyban, a szótár befejezéséig ezek még nem kerültek sajtó alá. Így a TESz. csak azokat a szófejtéseket vehette figyelembe, amelyek e tárgykörből eddig szétszórtan megjelentek. Ugyanez vonatkozik román jövevényszavainkra is. Bizáncigörög valamint francia-provençal jövevényszavainkra vonatkozólag a SzófSz. megjelenése óta számottevőbb kutatások nem folytak. Latin jövevényszavainkat FLUDOROVITSNAK kerek négy évtizeddel ezelőtt közzétett s akkor teljesen korszerű monográfiája óta szintén nem vizsgálta senki. A TESz. e szókincretegek eredetére vonatkozó régebbi s a nem nagyon jelentős számú újabb kutatásokat is mindvégig alapos kritikával használja föl.

Immár három évtizede annak is, hogy KARINTHY FERENCNEK olasz jövevényszavainkat tárgyaló értekezése megjelent. Ez a mű, bár a háborút közvetlenül követő nehéz időkben készült, annak idején számottevő alkotás volt. A mai körülmények között azonban, mint erre BENKŐ olasz jövevényszavaink legrégebbi rétegeit elemző alapvető tanulmányában rámutatott (MNy. LXVI, 154. kk.), ezt az egész kérdéskört hangtani, alaktani, szóföldrajzi és a tárgy történetét jobban figyelembe vevő jelentéstani szempontból is új módszerek alapján kell kutatni. BENKŐ és HADROVICS ezzel kapcsolatos részlet-tanulmányainak eredményeit a TESz. már figyelembe vette. Hogy a *bárka*, *gálya*, *sajka* olasz eredetűek, azt HADROVICSRÁ hivatkozva a szótár – némi fenntartással ugyan – elfogadja. A *szamár* és a *szerecsen* BENKŐTŐL javasolt etimológiáját a TESz. ellenvetés nélkül fogadja el, véleményem szerint is helyesen. KISS LAJOS nyomán a szótár szintén egyértelműleg állást foglal amellet, hogy *narancs* szavunk nyelvünkbe szerb-horvát közvetítés nélkül közvetlenül az olaszból került. Öröndetes, hogy legújabban az északolasz nyelvjáráások adatait is sokkal jobban figyelembe veszik szófejtőink, s hogy ennek az olasz jövevényszavaink eredete szempontjából kulcsfontosságú nyelvjárásterületnek történeti nyelvjárástani alapokon is nyugvó vizsgálata szintén lehetővé vált. Remélhető, hogy a pádovai egyetemhez fűződő egyre szorosabb kulturális kapcsolataink révén hamarosan sor kerülhet olasz jövevényszavaink teljesen új monografikus földolgozására is. Egy ilyen összefoglalásra éppen úgy nagy szükség volna, mint latin jövevényszavaink kérdéskörének esetleg egész munkaközösségtől végzendő teljes revideálására. A TESz.

egy-egy szócikkeiben e munkálatok megindulásához is kitűnő anyag áll rendelkezésre.

Bárhon ütjük is föl a szótárt, mindenütt szemünkbe tűnik a szófejtések elemzésében alkalmazott szempontok ötletes változatossága. A TESz. sem hanyagolja el a hangtani és alaktani vonatkozásokat, sőt ezek vizsgálatát még tovább finomítja. Ezenfelül azonban a szavak jelentéseinek kialakulását és összefüggését a korábbi szótáraknál körültekintőbben vizsgálja. Különösen becsesek a tárgytörténeti s ezek sorában is a művelődéstörténeti szempontú magyarázatok. Az *algebra* szócikkéből megtudjuk, hogy e szó szerepelt a IX. század elején élt Khwarizmi arab nyelvű mennyiségteni munkájának címében, s hogy a végső forrásként megjelölt arab szó jelentése 'helyreállítás'. A *cirill* címszó alatt a cirillábécé, valamint a glagolita írás megalkotásának rövid történetét is megtalálhatjuk. A *dukát* szócikk tömör numizmatikai értekezésnek is beillik. A *filoxéra* címszó a szőlészet területére is elkalauzol bennünket. A *kántus* szócikkéből megtudhatjuk, hogy hazánkban az első többszólamú kollégiumi énekkar 1739-ben alakult Debrecenben. A szótár szerint a *kravall* szót 'zendülés' értelemben 1848-ban gyakran használták utcai tüntetésekre és az országgügyi képviselők heves csatározásaira vonatkoztatva. A *kraválli* megnevezés eredetileg az 1636-tól kezdve a francia hadseregben szolgált horvát lovaskatonák jellegzetes nyakkravalójára vonatkozott. A *manzárd* alkalmasint az 1598–1666 között élt Fr. Mansard vagy Mansart francia építész nevéből keletkezett. Megtudhatjuk a szótárból, hogy *pajzán* szavunk ozmán-török eredetű, s eredetileg 'gályarab' volt a jelentése. A *pajzs* olasz eredetű szó; kezdetben a Páviában készült speciális pajzsfajtát jelölte. A *pakura* román eredetű, s 'nyersolaj' jelentése a Romániából szállított vegyipari termék nevéként szakszóként terjedt el. A *rabcifal* összetétel Karl Rabitz berlini kőműves családnévével azonos, aki 1878-ban találta fel az újfajta fal készítményét. A *szentjánosbogár* összetétel előtagja arra utal, hogy ez a rovarfajta Szent János napja (június 24.) táján világít. A *tulipán* virágnév úgy keletkezett, hogy a holland A. G. Busbecq császári követ 1554-ben a Drinápoly mellett látott virágokat egy 'turbán' jelentésű perzsa-török szóval nevezte meg, a virág és e fejdísz hasonlósága alapján. A vitatott eredetű *vámpír* szó a német sajtó révén egy 1725. és 1732. évi esettel kapcsolatban terjedt el, amikor egy, illetőleg huszonkét állítólagos vámpír több embert megkínzott és megölt. Százszámra idézhetnék a szótárból a fentiekhez hasonló tárgytörténeti adalékokat, amelyek e nagyszabású művet rendkívül érdekes, tanulságos s szinte izgalmas olvasmánnyá is teszik. ILLYÉS GYULA többször említi, hogy a szótárakat mindig lankadatlan kíváncsisággal és igazi szellemi élvezettel szokta olvasgatni. S ha bármilyen szótár lapozgatása ilyen örömök forrása lehet, mennyire fölcsigázhatják érdeklődésünket a TESz. három hatalmas kötetének folyton új meglepetéseket tartogató szócikkei. Nemzeti műveltségünk több évezredes előzményeiről és szerteágazó nemzetközi kapcsolatairól ehhez fogható mű eddig még nem jelent meg.

8. A több mint 300 ív terjedelmű, három kötetes új magyar etimológiai szótár minden bizonnyal nemcsak nyelvészetünknek, hanem az egész magyar tudománynak is kimagasló s nemzetközi mértékkel mérve is igen jelentős alkotása. Megjelenése nemcsak egy egész korszakot zár le szófejtéseink történetében, hanem remélhetőleg új fejezetet is nyit és további kutatásokra ösztönöz. Még mindig nagy eddig teljesen ismeretlen szavaink száma. Nincs megfelelő összefoglalás belső keletkezésű szavainkról, s új monográfiákat kell

írni jövevéyszavaink több rétegéről is. Bízunk benne, hogy a fiatalabb nyelvészek közül mindezekre a közeljövőben elvégzendő feladatokra akad majd vállalkozó. Kívánatos, hogy az illetékesek kellőképpen méltányolják a TESz. megalkotóinak munkáját. Azalatt a másfél évtized alatt, amíg a szótár szerkesztésén megfeszített erővel dolgoztak, egyéni érvényesülésükről szinte teljesen le kellett mondaniuk. Kiváló munkájukkal kiérdemelték, hogy Akadémiánk előmenetelüket kellőképpen segítse.

BALÁZS JÁNOS

A mai magyar nyelvtudomány néhány szintézise*

Ismert tudománytörténeti tény, hogy a századfordulót megelőző és követő másfél-másfél évtized a szintézisek kora volt a magyar nyelvtudományban. Több, a magyar nyelvészeti kutatómunkában ma is nélkülözhetetlen összegezés ebben az időszakban készült el. — A két világháború közötti időszak magyar nyelvtudományát több kitűnő tudós ma is elevenen ható munkássága fémjelzi. Nagyobb volumenű szintézisek készítésére vonatkozó elképzelések azonban alig születnek ebben a korban — kivéve a Tanácsköztársaság rövid időszakát. Az a néhány szintézis pedig, amely mégis megindult, torzóban maradt.

Az elmondottak részletesebb kifejtését, okainak elemzését most nem tartom feladatommak. Márcsak azért sem, mert ezt lényegében elvégezte BENKŐ LORÁND „A szintézisek szerepe a magyar nyelvtudományban” című kitűnő tanulmányában (A nyelvtudomány a haladásért: NytudÉrt. 65. sz. 41–65). Magát ezt a tényt is csupán azért említettem meg, hogy emlékezetbe idézzem: milyen tudománytörténeti előzmények után kellett kijelölni az 1940-es évek végén az újjászervezett magyar nyelvtudomány feladatait.

A magyar és a finnugor nyelvtudomány első öt éves terve 1949-re készült el (MNy. XLV, 97–100). A tervet összeállító tudósok — szakmai tekintetben — kitűnő munkát végeztek. A magyar nyelvtudomány feladatait a k k o r nem lehetett volna részletesebben kijelölni. — Ez az összeállítás azonban nem valamiféle távlati prognózisnak készült, hanem öt éves kutatási tervnek. Mint ilyen viszont egészen irreális elképzelés volt, mert teljesen figyelmen kívül hagyta a terv realizálásának elemi feltételeit: a személyi és gazdasági adottságokat és lehetőségeket.

A központi tervnek ez a jellege súlyos következményekkel járt a gyakorlati kutatómunkában, különösen a Nyelvtudományi Intézet vonatkozásában. A központi terv ugyanis nem csupán az intézeti munka t a r t a l m á t határozta meg, hanem annak s z e r k e z e t é t is. Azaz: a központi terv maximalizmusa jellemezte az intézeti terveket is. Csak egyetlen példa: 1953-ban 9 magyar nyelvészeti szintézis és 3 úgynevezett „folyamatos kollektív téma” szerepelt az intézet tervében — elképesztően rövid határidőkkel.

Az egész intézet érezte az évenkénti súlyos tervleamaradások pszichikai terhét, s az intézet vezetősége kereste a tervek és a lehetőségek között feszülő ellentmondás megszüntetésének módját. A radikális megoldás nyilván az lett volna: megváltoztatni az egész kutatás szerkezetét, s az addig p á r h u z a m o s a n folyó kutatásokat — vagy legalábbis egy részüket —

* Az MTA I. osztályának 1976. májusi ülésén elhangzott előadás.

s z a k a s z o s a n ütemezni. Tehát: a rendelkezésre álló erőket néhány témára koncentrálni, a többieket pedig átmenetileg szüneteltetni. De az effajta radikális megoldást az akkori szakmai közvélemény határozottan ellenezte. Úgy gondolom azonban, nem ösztönzött erre ennek az időszaknak a tudomány-politikai légköre sem.

Így az intézet vezetősége kompromisszumos megoldást választott: néhány munkálatot „kiemelt téma”-ként kezelt, az erők nagyobb részét ezekre koncentráltta: de a többi téma munkálatai is folytak, igaz, többségükben inkább csak szimbolikusan. Majd később, bizonyos részfeladatok befejezése után néhányuk kimaradt a tervből.

Kétségtelen, hogy – nagyobb távlatokból nézve – ez a párhuzamos kutatásszervezés is meghozta a maga gyümölcsét. Hiszen az újabb magyar nyelvtudomány s ezen belül is a Nyelvtudományi Intézet magyar nyelvészeti kutatásokkal foglalkozó részlegei éppen a szintézisek alkotása terén értek el igen jelentős, a nyelvtudomány bármely hazai ágazatánál kiemelkedőbb eredményeket. Olyan, nemzetközi viszonylatban is elismert szintézisek születtek, mint „A magyar nyelv értelmező szótára” hét kötetben, „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” három kötetben, „A magyar nyelvjárások atlasza” hat kötetben – hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem.

Ennek ellenére is úgy látom azonban, hogy ennek a kutatásszervezési módnak több negatív következménye is van. Olyan munkalélektani, illetve szakmai negatívumokról van szó, amelyeknek részletezésére itt most nincs idő, de amelyeknek meglétéről helytelen volna tudomást nem venni a kutatómunka szervezése során – a jövőben.

A kutatási tervek és lehetőségek közötti feszültség idők folyamán fokozatosan csökkent az intézetben. Kétségtelen azonban, hogy a magyar nyelvtudomány néhány fontos témája még ma is érzi az említett tervezésnek a következményeit. A továbbiakban három ilyen munkálatról fogok szólni.

I. Az „Új Magyar Tájszótár” esete szinte klasszikus módon tükrözi a párhuzamos kutatásszervezés hátrányait. A szótár anyaggyűjtése 1950-ben indult meg Debrecenben, BÁRCZI GÉZA professzor irányításával, a maga korában korszerű koncepció alapján. Ez a munka azonban annak idején nem került a kiemelt témák közé, így az anyaggyűjtés az eredetileg tervezett 1955 helyett csak 1962-ben fejeződött be.

A tájszótár egy nagyon sajátos jellegű műfaj. Anyagát tekintve lényegében adattár; forrásai színvonalukban is, korukat tekintve is eléggé eltérőek. S ezt a homogénnek egyáltalán nem mondható, mintegy félmillió adatanyagot a modern lexikográfia elvei alapján kell szótárrá szerkeszteni úgy, hogy a nyelvtudomány igényei mellett érvényesüljenek a rokon tudományok szempontjai is. Ezért célszerűnek látszott a teljes anyagot úgynevezett „előszerkesztési” folyamatnak alávetni. S ezt az igen munkaigényes feladatot két kutató végezte el 1962 és 1969 között.

A szótárnak időben kialakultak a szerkesztési elvei. Ezek nem voltak mentesek bizonyos filológiai túlzásoktól, amelyek azonban csak jelentősebb szerkesztési gyakorlat után váltak egyértelműen világossá. Az intézet igazgatóságának kezdeményezésére végrehajtott egyszerűsítések ezt a fogytékosságot lényegében megszüntették, s ezzel a szerkesztés a jövőben meggyorsul, bár az átállás az első kötet munkájában átmenetileg némi visszaesést okozott.

1969-től 1972-ig még a szerkesztés munkája is egészen minimális létszámmal folyt, s csak 1972-ben tudta az intézet a munkaközösség létszámát érdemben növelni. A jelenlegi munkaerő-ellátottság biztosítja, hogy a szótár nyomdakész első kötete 1977 végére elkészüljön, a másik három pedig ezt követően négy évenként.

A tájszótár tehát négy évtized alatt készül el. Ennek megvannak a maga szakmai hátrányai. Például: Az utolsó kötet megjelenésekor a kész mű már három évtized távolságába kerül feldolgozott anyagától. Az anyaggyűjtésnek néhány, a maga korában korszerűnek vélt elve mai dialektológiai ismereteink alapján már vitatható. Ezek a tények azt sugallják, talán helyesebb lett volna, ha az intézet az 1950-es évek közepén a munkálat szüneteltetését határozza el. Ez azonban ma már csupán tudománytörténeti tanulság. Mert, bár a szótár befejeződése még mindig másfél évtized távolságban van, a munka szüneteltetése, a nagy tapasztalatokkal és gyakorlattal rendelkező munkaközösség feloszlása most már semmiképpen sem volna helyes. Kívánatos lenne viszont a létszám növelésével a befejezés időpontját közelebb hozni. Ez intézeti erővel számottevő mértékben nem lehetséges. Érdekes volna azonban megvizsgálni azt, hogy más kutatóhelyek — esetleg a nagy dialektológiai hagyományokkal rendelkező debreceni tanszék — közreműködését nem lehetne-e megnyerni ehhez a munkához. Ennek technikai-szervezési problémái azonban alapos megfontolást igényelnek.

2. Teljesen más jellegű problémákat vet fel a „Nyelvművelő Kézikönyv”. Ez a munkálat — LŐRINCZE LAJOS javaslatára — 1961-ben került az intézet tervébe, 1967-re időzített befejezéssel. A munka zöme nagyjából a jelzett időre el is készült. Egy, mennyiségében nem jelentős, de a mű egésze szempontjából meghatározó fontosságú anyagnak, az úgynevezett „elméleti részek”-nek a megírása azonban máig sem történt meg.¹

Ez a tény eléggé szemléletesen tükrözi mai nyelvművelésünk bizonyos gondjait. Elsősorban azt, hogy az igen szép eredményeket felmutató és valóban társadalmi igényeket kielégítő gyakorlati nyelvművelő munka mögött elmaradt az elméleti kérdésekkel való foglalkozás. S ez azért aggasztó különösen, mert aligha lehet kétséges, hogy az elméleti kérdések háttérbe szorulása előbb-utóbb visszahat a gyakorlati munka színvonalára is. De a hosszú időn át húzódó elmaradás arra is utal, hogy nyelvművelésünk szervezeti keretei nem bővültek eléggé tervszerűen, a nyelvművelés iránti társadalmi igények növekedésével arányosan. A nyelvművelés vezető szakembereire az intézetben még ma is nagyon sok napi apró, gyakorlati részfeladat ellátása hárul azért is, mert nem alakult ki egy olyan szélesebb körű, nem intézeti dolgozókra épülő külső előadói hálózat, amely ezeknek a részfeladatoknak az arányosabb elosztását lehetővé tenné. — Úgy gondolom, hogy a Nyelvművelő Kézikönyv esetéből az intézet vezetőségének le kell vonnia a szükséges tanulságokat és következtetéseket.

3. Ismét más jellegű gondokat vet fel, és más jellegű tanulságokkal szolgál az „Akadémiai Nagyszótár”, a hazai nyelvtudomány legnagyobb szabású, immár több, mint nyolc évtizede vajúdó, de napjainkban is lényegében megoldatlan vállalkozása.

A szótár munkálatairól az 1950-es évek elejéig terjedő szakirodalmat jól összegezte nemrégén R. HUTÁS MAGDOLNA „Az Akadémiai Nagyszótár

¹ Az előadás elhangzása óta ez az anyag elkészült.

történetének vázlata (1898–1952)” című tanulmányában (NyK. LXXV, 447–65). Ezért a szótár eseménytörténetéből én csak egy-két adatot említek.

Az anyaggyűjtés 1898-ban indult meg szervezett formában, és 1945-ig kb. 4 millió adatot eredményezett a XVIII. sz. közepétől a XIX. sz. végéig terjedő korból. A munkálat 1950-ben a Nyelvtudományi Intézetbe került. Itt kb. 10 éven át tovább folyt a gyűjtés, főleg XX. sz.-i anyagból, s ezzel a szótár adatainak száma mintegy ötmillióra nőtt. A szerkesztés megkezdéséhez szükséges erők azonban nem álltak az intézet rendelkezésére. Időközben egyre inkább fény derült a gyűjtött anyag bizonyos fogyatékoságaira is, ezért az intézet vezetősége az 1960-as évek elején az anyaggyűjtést leállította.

A nagyszótár szerkesztésének megkezdéséhez ötmillió adat talán elegendő lenne – ha ez az anyag minőségi szempontból kielégítené a nagyszótárral szemben ma támasztandó igényeket. Nyíltan meg kell azonban mondanunk, hogy a szótár részére eddig összegyűjtött anyag nem ilyen. S ez szükségszerű következménye annak, hogy a szótár anyaggyűjtése több mint hat évtizeden át húzódtott.

A következőkben néhány olyan kérdésről kívánok szólni, amelyek közvetlenül vagy közvetve meghatározták a szótár cédualaanyaga jellegének ilyen alakulását.

Az Akadémia 1898-ban hozta létre a Szótári Bizottságot, amelynek egyik legfőbb feladata volt: „a magyar nyelv Nagy Szótárának szerkesztése, folytonos javítása és új kiadása” (AkÉrt. 1909: 584). A szótár első koncepciója is a bizottság égisze alatt született meg, ZOLNAI GYULA munkájaként. Ez a koncepció több túlzással, ellentmondással terhes, amit azért szükséges hangsúlyozni, mert a szótár anyaggyűjtése hosszú időn át ennek jegyében folyt.

ZOLNAI koncepciójának alapelve az egyetemesség elve volt. Ezt ő maga így fogalmazta meg: „... a mi új szótárunknak ... egyetemesnek kell lennie, vagyis a magyar nyelv szókincsének minden eddig ismert s a szerkesztés idejéig még fölmutatható elemét magában kell foglalnia; más szóval a szótár a magyar szókincs lehető legteljesebb tárháza legyen... a melyben nyelvünk minden szava, szólása, és közmondása [Én ritkítottam. I. S.] helyet és magyarázatot találjon. E szótár történeti alapon készült együttes földolgozása legyen a legelső emlékek szóadataitól kezdve napjainkig kifejlődött köznyelvi, népnyelvi és műnyelvi szóanyagának” (AkÉrt. 1899: 53).

Ez világos és egyértelmű állásfoglalás. Éppen ezért eléggé meglepő, amikor később viszont így vélekedik ZOLNAI a szótár jellegéről: „az új Nagy Szótár egyetemes volta mellett is első sorban a mai, illetőleg az újabb irodalmi és társalgási nyelv szótára legyen” (i. h. 74).

Az egyetemesség elvét még élesebben keresztezi, és következményeit tekintve is még súlyosabb ZOLNAI-nak egy másik elképzelése, amit a purizmus elvének nevezhetnénk. ZOLNAI a szótár anyagából lényegében ki akarja zárni „a magasabb műveltség, a tudomány és a művészet” szókincséből az idegen szavakat, még akkor is, ha magyar megfelelőjük egyáltalán nincs. S pl. a NySz. címszóanyagából sem tartja átveendőnek az ilyen szavakat, mint *aróma*, *batalion*, *dialektika*, *génius*, *perspektiva*, *poézis*, *praktikus* stb. (vö. i. h. 69–70).

A szótár munkálatainak irányítását 1911-ben TOLNAI VILMOS vette át. Ő felismerte, hogy „le kell mondanunk a közvetlen feldolgozás teljességének eszméjéről”, s kijelentette, hogy „a mi Nagy Szótárunk alapjául is az irodalmi

és a társalgási nyelvet kell vennünk” (AkÉrt. 1912: 631). Több megjegyzése azt is jól mutatja, hogy a szótárt a XVIII. sz. közepétől a saját koráig terjedő időszak nyelvére kívánta alapozni.

Az anyaggyűjtés 1960-ig lényegében ennek a koncepciónak a szellemében folyt, de – véleményem szerint – 1945-ig az úgynevezett „társalgási nyelv”, mai műszóval talán inkább „köznyelv” gyűjtése erősen háttérbe szorult a „szépirodalom nyelvé”-vel szemben.

A szótár koncepciójának túlzásai, ellentmondásai, a koncepció változása kihatással voltak az anyaggyűjtésre is. Különösen a purizmus elve érvényesülésének volt erősen negatív hatása. És teljében igaza volt GÁLDI LÁSZLÓNAK, amikor azt írta, hogy ennek súlyos következményeit ma már lemérni is nehéz (vö. Nyr. LXXVII, 409).

Az anyag jellegét azonban az elmondottnál is jóval erőteljesebb mértékben határozta meg két másik tényező. Az egyik elsősorban nyelvi vonatkozású. A Szótári Bizottság még 1899-ben közzétette a nagyszótár címszójegyzékét, amit a korabeli szótárak címszóanyaga alapján állítottatott össze, valamint a gyűjtési utasítást. Ez a két segédlet a gyűjtést erősen ferde irányba terelte. Hatásukra túlságosan előtérbe került egyrészt azoknak a szavaknak a gyűjtése, amelyek nem voltak benne a címszójegyzékben, másrészt pedig majdnem teljesen háttérbe szorult a címszójegyzékbe felvett szavak fő jelentéseinek adatolása a ritka, egészen sajátos, nemegyszer kuriózumszerű jelentések mellett. Így azután ez a hatalmas adatmennyiség igen értékes szótörténeti archívum ugyan, de nem ad még csak megközelítőleg hű képet sem a vizsgált időszak szókincsének struktúrájáról, az egyes szavak jelentésének szerkezetéről, ennek történeti alakulásáról.

Még ennél is súlyosabb problémákat vet fel maga a feldolgozott forrásanyag. Ez már nem is csupán nyelvi-nyelvészeti kérdés, hanem sokkal szerteágazóbb, amelynek több művelődéspolitikai, művelődéstörténeti, esztétikai, irodalomtudományi vonatkozása s ebből következően közvetlen ideológiai, tudománypolitikai, sőt politikai tartalma is van.

Az alapkérdést én így fogalmaznám meg: Helyes lenne-e a magyar nyelv egyik legjelentősebb szintézisének, a magyar irodalmi nyelv és köznyelv nagyszótárának megszerkesztését a XX. sz. utolsó negyedében olyan anyagra alapozni, amely anyagnak a XVIII–XIX. sz.-ból származó része úgy állt össze, hogy a feldolgozandó szerzők és művek kiválogatása az 1898-tól 1945-ig terjedő időszak irodalomszemléletét, művészi-esztétikai nézeteit, művelődéspolitikáját, ideológiai és politikai nézeteit tükröző elképzelések alapján történt?

Aligha lehet vitás, hogy erre a kérdésre csak „nem”-mel felelhetünk. S hogy ez nem csupán elvi jellegű aggály, azt jól mutatja néhány számadat is. Milyen adatmennyiséggel szerepelnek bizonyos szerzők az 1945-ig összegyűlt anyagban? Pl.: Batsányi János 480 adat, de Beniczkyné Bajza Lenke kb. 4700, Gyarmathy Zsigmondné majdnem 9000; Katona József kb. 5000, Madách kb. 6000, Petőfi kb. 14000, Eötvös József kb. 17000, de Vas Gereben kb. 52000. Ismét más – szintén nem pozitív jellegű – aspektusát mutatják ennek az anyagnak, hogy Táncsics Mihálytól csak kb. 1500, Kossuth Lajostól nem egészen 700 adat szerepelt benne, Vasvári Páltól pedig még gyűjtés sem folyt.

Tudom, hogy ezek a számok nem abszolút értékmérők. Azt is elismerem, hogy a nagyszótár számára feldolgozandó szerzők esetében bizonyos fokig figyelembe kell venni az illető szerző relatív értékét is, tehát azt,

hogy a maga korában milyen széles volt a hatása, mennyire befolyásolhatta a korabeli nyelvi közízlést. Arról is meg vagyok azonban győződve, hogy az említett számok mindezek figyelembevételével is sok mindent elárulnak a gyűjtött anyag jellegéről, a m a elkészítendő nagyszótárban való felhasználhatóságáról.

A szótár anyagának ilyen jellegű fogyatékoságait GÁLDI LÁSZLÓ már az 1950-es évek elején felismerte (vö. Nyr. LXXVII, 412). Az általa irányított gyűjtés a legkirívóbb hiányokat igyekezett is pótolni. A szóanyag egészének jellegét azonban alapvetően már nem tudta megváltoztatni.

Az elmondottak alapján — úgy vélem — kétségtelennek látszik, hogy a nagyszótár munkálatainak felújítása esetén a m u n k á t ú j a l a p o k r a k e l l h e l y e z n i .

Ez esetben viszont — úgy vélem — nyíltan fel kell tennünk azt a kérdést: szükség van-e egyáltalán az Akadémiai Nagyszótárra?

Szerintem erre ma is csak „igen”-nel válaszolhatunk. S ebben a meggyőződésemben megerősített SZABÓ T. ATTILA „Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár”-ának tavaly megjelent első kötete, e kötet sajtóvisszhangja is.

Az Akadémiai Nagyszótár, ha korszerű, jól átgondolt koncepció alapján összegyűjtött anyagon, történeti fejlődésében mutatja be a magyar irodalmi nyelv és köznyelv szókincsét, egy egészen sajátos, jellegében új keresztmetszetet fog adni egész nemzeti kultúránkról — a szókincs tükrében. Olyan mű lenne ez a szótár, amely igen sokrétű nyelvtudományi értéke mellett szinte kimeríthetetlen forrása lenne a magyar művelődéstörténetnek. Új, értékes adatokkal gazdagítaná a társadalomtudományok számos ágazatát, új szempontokat adhatna a kutatómunkához, új összefüggések felismerését segíthetné. Sőt nem kevés tanulsággal szolgálhatna egy ilyen szótár a természettudományok számára is — főképpen a tudománytörténet terén. Gyakorlati szempontból is nagyhatású mű lehetne: anyanyelvi közműveltségünk kiszélesítésének és elmélyítésének kitűnő eszköze. S kétségtelen, hogy egy ilyen szótár nagy érdeklődésre tarthatna számot nemzetközi viszonylatban is.

A munkálatok felújítása esetén világosan körvonaloznunk kell azonban: milyen legyen a szótár jellege?

Az 1960-as években többször is foglalkozott a nagyszótárral az Akadémia I. osztálya. ORTUTAY GYULA akadémikus mint osztályelnök, KÖPECZI BÉLA akadémikus mint főtítkárs különösképpen szívügyének tekintette, hogy ezt a nagyjelentőségű munkálatot kimozdítsa a holtpontról. Így 1969 és 1971 között szinte folyamatosan az osztály napirendjén szerepelt ez a kérdés. Ezt akkor is fontosnak tartom megemlíteni, ha magát a szótár sorsát, jövőjét illetően érdemi előrelépés nem történt.

A viták középpontjában a szótár időbeli kiterjedése állt, amire több elképzelés is kialakult. Mégpedig: 1. Legyen a nagyszótár a mai magyar nyelv szótára. Csak XX. sz.-i forrásokat dolgozzon fel, tehát a történeti szempontokat mellőzze. — 2. Legyen a szótár az ún. „újmagyar kor” nyelvének szótára. Azaz: mintegy a NySz. folytatásaként az 1772-től napjainkig terjedő kor szókincsét dolgozza fel. — 3. Legyen a szótár lényegében az „újmagyar kor” nyelvének szótára, de előzményként dolgozza fel a XVIII. sz. nyelvét is. — 4. Dolgozza fel a szótár irodalmi nyelvünket a XVI. sz.-től napjainkig. Ezen belül is két elképzelés volt: a) hogy Balassi Bálint legyen a határkő; b) hogy a könyvnyomtatás kora.

Hosszú viták után kialakult az a koncepció, amelyet az MTA I. osztálya

is, az osztály által kiküldött szakértői bizottság (BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU, LIGETI LAJOS, O. NAGY GÁBOR és PAIS DEZSŐ) is és a Nyelvtudományi Intézet is elfogadott. Ezzel a koncepcióval én ma is egyetérték. Ha a nagyszótár munkálatai megindulnak, szerintem ezt kellene alapul venni. Ezért a következőkben ennek lényegét ismertetem az akkor készült írásos anyagok alapján.

Az említett hattagú bizottság világosan összefoglalta azokat a legfontosabb szempontokat, amelyeket a nagyszótár koncepciójának meghatározásakor figyelembe kell venni. S ez így hangzik: „A magyar irodalmi nyelv nagyszótárának elkészítésekor a nyelvtudomány jogos szakmai igényeit, a szakmai igények gyakorlati megvalósításának lehetőségeit, a rokon tudományok érdekeit és a társadalmi hasznosság szempontjait harmóniába kell hozni.” Én úgy látom, hogy az 1971-es koncepció ennek megfelelően körvonalazódott. S meggyőződésem, hogy bármilyen koncepció alapján induljanak is meg majdan a nagyszótár munkálatai, ezeknek a szempontoknak érvényesülniük kell.

Az említett, 1971-es koncepció lényege a következő: Legyen a Nagyszótár a magyar irodalmi nyelvnek olyan feldolgozása, amelynek forrásanyaga visszanyúlik a magyar nyelvű, az írásbeliségnek a könyvnyomtatással is összefüggően erősen kiszélesedő korai szakaszába, a XVI. századba. Azaz: foglalja magába a szótár az 1526-tól napjainkig terjedő kor magyar irodalmi nyelve szókincsének nyomtatásban megjelent, szótározásra érdemes részét. Vagyis: a nagyszótár ölelje fel a magyar nyelv történetének teljes „középmagyar” és „újmagyar” korszakát.

E szerint a koncepció szerint a szótár történeti jellegű lenne, de igen nagy teret kapna benne a XIX. és a XX. sz. irodalmi nyelvnek szókincsese is. Jellegét tekintve tehát ez a szótár mintegy átmenetet képezne az orosz nyelvet Puskin korától feldolgozó irodalmi nyelvi szótár és a legrégebb nyelvemlékekig visszanyúló Oxford-szótár között.

A nagyszótárnak irodalmunk legjelentősebb alakjainak szókincsét kell tartalmaznia elsősorban, de gondosan ügyelni kell arra, hogy ne csak a szépirodalmi nyelv szótára legyen. Vagyis: tartalmaznia kell a szótárnak azt az általános érdekű szókincset is, amely a nyomtatásban megjelent közéleti, politikai és magán jellegű írásokban, tudományos munkákban jelentkezik; és a XVIII. sz.-tól kezdődően különös tekintettel kell lennie az időszaki sajtó nyelvére. A szótár szerkesztésében nagy gondot kell fordítani arra, hogy ez a mű minél jobban kielégítse a rokon tudományok igényeit, és szolgálja a történetileg is megalapozott anyanyelvi közműveltség emelését.

A szótár terjedelmét illetően 1971-ben az az egységes vélemény alakult ki, hogy nem lehet nagyobb 20, egyenként 140–150 szerzői íves kötetnél. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy a szótár nem vállalkozhat a vizsgált kor teljes nyelvi anyagának feldolgozására, sőt a kor teljes szókincsének bemutatására sem. A terjedelemre vonatkozó 1971-es javaslatot ma is realistikus látom.

Ez a javaslat állást foglalt abban is, hogy a szótár munkálatait új gyűjtésű anyagra kell alapozni. Az akkori nézetek szerint a munkálat megindításához kb. 6 millió új adat szükséges, a következő bontásban: XVI. sz.: 0,5 millió, XVII–XVIII. sz.: 1–1 millió, XIX. sz.: 1,5 millió, XX. sz.: 2 millió. A szerkesztés során kiegészítő anyagként felhasználható és felhasználandó az eddig gyűjtött anyag is. Arról, hogy ez a mennyiség valóban realis-e, hogy

ilyen nagyságrendű adatanyagból a szótárral szemben jogosan támasztott szótörténeti-jelentéstörténeti kívánalmaknak megnyugtató módon eleget lehet-e tenni – nem vagyok meggyőződve.

A szótár munkálatait úgy kell megszervezni, hogy az újraindulástól számított 25 év alatt a mű meg is jelenjen, vagyis lényegében egy nemzedék munkájaként készüljön el. (A Nyelvtudományi Intézet igazgatójának 1970. október 9-én kelt, „Az Akadémiai Nagyszótár távlati terve” című összeállításából.)

Az előzőekben kifejeztem azt az egyéni véleményemet, hogy a nagyszótárra szüksége van a magyar tudományos közéletnek. A szótárral kapcsolatos sok negatív tapasztalat alapján azonban ezt a nézetemet most azzal kívánom kiegészíteni, hogy a szótár munkálatait az előbb felvázolt koncepció alapján is csak akkor szabad felújítani, ha biztosítani lehet a folyamatos munka szervezeti, anyagi és személyi feltételeit.

Megvannak-e ma ezek a feltételek? Szerintem nincsenek meg! De – úgy gondolom – közös összefogással megszeremthetők. A nagyszótár ugyanis nem lehet csak a Nyelvtudományi Intézet ügye, sőt még csak a hazai nyelvtudományé sem; hanem – szellemi téren – még az I. osztály kereteit is meghaladó mértékben a társadalomtudományoké; gazdasági vonatkozásban pedig – legalábbis – összakadémiai ügy.

Nézzük meg most a fentebb említett feltételeket egy kicsit részletesebben is!

1. **S z e r v e z e t i k é r d é s e k.** – Azt a felmerült elképzelést, hogy a nagyszótár elkészítésére egy önálló új intézmény alakuljon, irreálisnak tartom. Legyen a szótár bázisintézete a Nyelvtudományi Intézet, s a munka egy, az intézet keretében szervezendő új, viszonylag önálló, technikai vonatkozásban is megfelelően felszerelt főosztály keretében folyjék. Ennek a nagy létszámú főosztálynak az elhelyezése azonban az intézet jelenlegi lehetőségei között nem oldható meg.

2. **G a z d a s á g i k é r d é s e k.** – 1970-ben, az ismertett koncepciót alapul véve elkészült a szótár 25 éves perspektivikus költségvetése. Ezt az összeget az intézet lexikográfus és gazdasági szakemberei az akkori bér- és árszínvonal alapján 55 millió forintban jelölték meg. Az azóta történt kutatói bérrendezés és egyéb árváltozások következtében ez az összeg becsülésem szerint ma – természetesen szintén a mai bér- és árszintet figyelembe véve – legalábbis 75–80 millió forintra tehető. Ez az összeg azonban nem tartalmazza a kiadás költségeit. Ezzel együtt a szótár költségvetése – szerintem – meghaladja a 100 milliót. Hogy egy ilyen nagyságrendű összeg erre a munkára perspektivikusan biztosítható-e, hogy ez akadémiai vagy magasabb szintű döntésre vár-e – abban nem tudok állást foglalni.

3. **S z e m é l y i k é r d é s e k.** – A nagyszótár újraindításának – szerintem – ez a sarkalatos kérdése. A szótár személyi ellátottsága nyolc évtizeden át soha nem volt kielégítő és megnyugtató, sem mennyiségében, sem minőségében; és nem volt eléggé átgondolt és tervszerű a munkálat irányítása sem. Az 1960-as évek elején, az értelmező szótár befejezésekor először lett volna lehetőség arra, hogy egy megfelelő létszámú, a lexikográfia terén megfelelő gyakorlattal rendelkező – sőt egyes személyeiben a lexikográfia és a lexikológia elméletében is igen jól felkészült – munkaközösség vegye kezébe a nagyszótár sorsát. (Kb. 12 intézeti kutatóból és kb. 30 szerződéses részfoglalkozású külső munkatársból állt ez a munkaközösség; vagyis olyan létszámú volt, amely a nagyszótár munkájához is kb. elegendő lett volna.) Akkor

— a szükséges anyagi eszközök hiányában — az Akadémia ezt a történelmi lehetőséget elszalasztotta.

Ma megfelelő létszámú, némi lexikográfiai ismeretekkel is rendelkező munkaközösséget nem lehet összeállítani — még az összes tervtéma átszervezésével sem; s nem csupán az intézet személyi állományából, hanem a hazai nyelvtudomány egész területéről sem. Fokozatosan, több éves gondos előkészítő munkával azonban — úgy hiszem — ez a feladat is megoldható.

Végeredményben tehát én úgy látom, hogy a szótár munkálatainak megindítása előtt számos kérdés vár még tisztázásra. Éppen ezért úgy gondolom, hogy az érdemi munkálatok megindítására — a legoptimálisabb esetben is — legfeljebb a következő öt éves tervidőszakban kerülhet sor.

Mi a teendő addig? Szerintem elsősorban a következők:

1. Az illetékes akadémiai szervek foglaljanak állást a nagyszótár koncepcióját illetően.

2. Hozzon létre az Akadémia egy viszonylag szűkkörű tanácsadói-szakértői testületet a nyelvtudomány és az érdekelt rokon tudományok képviselőiből, akik az elfogadott koncepció keretében, szakértők bevonásával készítenének részletes tervet elsősorban az anyaggyűjtésre, felmérve a gépi úton, illetve a fotomechanikus eljárással történő anyaggyűjtés lehetőségeit is. — Végeztesse el a bizottság 1977-ben a szükségesnek látszó gépi és fotomechanikus próbagyűjtéseket.

3. Ezeknek a felméréseknek a tapasztalatai alapján — legkésőbb 1978 végéig — terveztesse meg a bizottság a munkálat személyi és anyagi-dologi, gépi-technikai szükségleteit, készítenesse el a szótár perspektivikus költségvetését, s azt terjessze az illetékes felsőbb szervek elé.

4. Még a végleges költségvetés jóváhagyása előtt, lehetőleg minél előbb kezdje meg a bizottság a szótár számára feldolgozandó szerzők és művek listájának összeállíttatását.

5. Ha tisztázódott, hogy a szótár perspektivikus költségvetése biztosítható, ki kell jelölni a szótár kb. 7–8 főnyi irányító szerkesztői gárdáját, akik között lexikográfus szakemberek mellett egy irodalomtörténésznek és a művelődéstörténet egy szakemberének is helyet kell kapni. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez sem könnyű feladat, különösen annak eldöntése, hogy ki legyen a munkálat irányítója.

6. Ezzel egy időben kezdődjenek meg az egyetemen speciálkollégiumok formájában a fiatal lexikográfus szakemberek kiképzése.

7. A szerkesztőség kijelölése után fokozatosan kialakítandó a munkaközösség is. Kívánatos volna, hogy részfoglalkozású külső munkatársként minél több fiatal középiskolai tanár kapcsolódjon majd be a munkába, lehetőleg az említett speciálkollégium volt hallgatói közül. Ehhez azonban meg kell nyerni az illetékes oktatási szervek egyetértését is.

8. A gazdasági feltételek tisztázódása után megoldandó a szótár mintegy 30–40 főnyi munkaközösségének az elhelyezése.

9. Az Akadémia — a végleges költségvetés jóváhagyásáig is — biztosítsa a 2–4. pontban felsorolt feladatok megoldásához szükséges hitelkeretet.

Hálátlan dolog a nagyszótár múltjáról beszélni, s igen felelősségteljes feladat a jövőjéről dönteni. Ez a döntés nyilván nem ezen a mai megbeszélésen fog megtörténni. Úgy érzem azonban, hogy ez elől a feladat elől az osztály nem térhet ki. Nagyon örülnék, ha vázlatos előadással valamennyire is segíthetném a helyes döntés kialakítását.

IMRE SAMU

A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport: Olvasatok. Értelmezések.*

Olvasatok

I. A) A vizsgált szövegek hangos változatának, úgynevezett „olvasatának” közlésében néhány olyan technikai jellegű megoldást is alkalmazok, amelyet jórészt az értelmezések szövegközlésében is követek majd.

Ilyen mindenekelőtt az, hogy a szövegeket helykímélés céljából folytatólagosan közlöm. E folyamatosságon belül a különböző típusú szövegegyeségek tagolására a következő jelöléseket alkalmazom: A nem föltétlenül összefüggő szövegegyeségeket (a Beszéd és a Könyörgés; a Töredék és a Szalagok elő- és hátlapja) külön bekezdésben, kis közzel elválasztva adom meg. Az egyes szövegrészekben belül a nagyobb elváló szakaszokat (az ÓMS. versszakait, a GyS. szakaszait, a KT. Szalagjainak egészsoros és merőlegesen elszabdalt részeit) || jellel különítem el. A kis szövegegyeségek közül az ÓMS. verssorait és a GyS. sorait | jellel választom szét. A mondatokat, tagmondatokat, mondatrészeket jelölő központosítást mai tagolási elveink alapján tüntetem föl, a lehető legnagyobb mértékben figyelembe véve az eredeti szövegeknek többnyire fejlett grammatikai érzéket sejtető, pontos tagolását.

Az egybeírás és a különírás dolgában általában az eredeti szöveg megoldásait követem: az amúgyis csekély számú szóösszetételén kívül így járok el az agglutinációs képzőkapcsolódásoknál is (e szempontból elsősorban az KT. és Sz. *-ság, -ség* képzői érdekesekek). Nem tartottam meg viszont minden esetben a ragos és névutós alakok eredeti írásmódját, elsősorban a rag, illetőleg a névutó jelleg mellett való állásfoglalásom kifejezhetősége érdekében.

Az eredeti szöveg utólagos (sor fölötti, margón való stb.) pótlásait közlésemben kerek zárójel tünteti föl.

Az eredeti szövegeknek azokat a hiányait, amelyeket mai ismereteink (a latin megfelelőik, azonos szövegrészek megfelelő helyei stb.) alapján biztosan vagy legalábbis valószínűséggel pótolni, kiegészíteni tudunk, szögletes zárójelek között adom meg. Amely részek hiányait (ilyenek a Szalagokban vannak csupán) egyáltalán nem vagy csak a fantáziára hagyatkozva lehet pótolni, három ponttal jelölöm, függetlenül attól, hogy mekkora – egyébként gyakran meg sem állapítható – hiányt tükröztetnek; e hiányjelzés a mondatvégi ponttól való szétválaszthatóság érdekében a sor közepére került: . . . . Amennyiben a Szalagok nem pótolható hiánya olyan szóalakban jelentkezik, melynek megmaradt része aránylag biztos olvasatú, a hiányt a szóalakhhoz tapadó [. . .] jelölés tünteti föl.

A szövegeknek – főként az ÓMS.-nak – van néhány olyan helye, amely tartalmilag másképpen is felfogható, s ennek az értelmezés mellett mind az olvasati kiejtés, mind a központosítás tekintetében kihatásai vannak. E helyek közlésében kettősen szerepelnek, s a számbajöhető variáció { } jelek közé került.

B) Az olvasatok közlési technikája több vonatkozásban sajátos jellegű – az értelmezésekben gondot nem okozó – problémákat is fölvet. E problémák voltaképpen mind azzal kapcsolatosak, hogy az olvasati lehetőségek

* L. MNy. LXXIII, 130–46.

skálája igen széles, sokszorososan felülmúlja nemcsak a grammatikai, hanem a jelentésbeli értelmezések számát is. Feltüntetésükre a következő megoldásokat alkalmazom:

A felső, teljes szövegű sor tartalmazza azt a kiejtésváltozatot, amelyet a legvalószínűbbnek tartok. Az alsó sorban már csak a további variációs lehetőségeket közlöm, a felső sor megfelelő hangelemének behelyettesítésével. A dőlt betűs változatok az elsőrendűen számításba jöhető lehetőségeket jelzik, vagyis azokat, amelyek teljesen azonos vagy csaknem egyenlő értékűek a felső sor tartalmazta kiejtéssel, vagy legalábbis nagyobb valószínűséggel feltehetőek. Az álló betűs változatok olyan kiejtési lehetőségeket tükröztetnek, amelyeket nem lehet ugyan figyelmen kívül hagyni, de csak másodrendű, kevésbé valószínű értékűek. Az alsó sor variációi nincsenek egymással föltétlen összefüggésben, hanem külön-külön viszonyulnak a felső sor megfelelő helyéhez; tehát például az HB. és K.-beli *aduttá* közlésmód négy kiejtésváltozatot

o á

tartalmaz: a legvalószínűbb *aduttá*-t, a komolyan számításba jöhető *aduttá*-t, valamint a kevésbé valószínű, de azért lehetséges *oduttá*-t és *oduttá*-t. Az aláhúzott betűjelek azt jelzik, hogy a tőlük jelölt hang kiejtésében különféle alkalmi hasonulások jelenségek érvényesülhetnek; például a HB. és K.-beli *bilág timnücē* kapcsolatban $g > k$ zöngételen hasonulás, az *áyszín Máriádt* kapcsolatban $n > m$ képzés helye szerinti hasonulás stb. E külön jelölésre a fonologikus elv fenntartása, illetőleg az alkalmi és esetleges jelleg feltüntetése céljából volt szükség.

A hangjelölésben általában a magyar élő nyelvi (nyelvjárási) szövegek lejegyzésében alkalmazott egyezményes rendszert követem, amely lényegében a magyar nyelvtörténeti hagyománnyal is megegyezik. Ettől csak egy esetben, egyszerűsítés kedvéért térek el: a *džs* hangot *ž*-vel jelölöm.

2. Ami mármost az olvasatnak a tartalmi kérdéseit illeti, alább következő olvasataim a variációk tekintetében két alapvető jellegzetességet tükröztetnek: 1. Viszonylag bőven bánok a variációs lehetőségekkel, még ha ezek közt minőségi (valószínűségi) különbségeket is teszek. 2. Nem törekszem olyasféle következetességre, hogy azonosaknak látszó jelenségeket mindig egyforma variációs viszonyban tüntessek föl, hanem esetenként külön-külön mérlegelek, s ezáltal „következetlenségek” egész sorát idézem elő. Bár a nyelvtörténeti adottságok, problémák, nehézségek alaposabb ismerői számára egyik jellegzetesség sem igényel tüzetes megokolást, a Bevezetésben érintett dolgok, valamint a Magyarázatokban majd előkerülő részletesebb kifejtések mellett – az alább következő olvasatok helyes szemlélete érdekében – egypár általánosabb megjegyzés mégis ide kívánkozik.

A tárgyalt emlékek helyesírása – nem teljesen azonos minőségük ellenére is – egészében igen következetes, fegyelmezett, jórészt messze felülmúlja számos későbbi nyelvemlékét. A mögötte levő hangzás megítélésében azonban több tekintetben mégsem ad egyértelmű eligazítást, mégpedig nemcsak az írás általános sajátságánál: egybefoglaló, kiegyenlítő, hangzásváltozatokat elmosó jellegénél fogva, hanem azért sem, mert e szövegek helyesírásunk fejlődésének olyan korai idejéből valók, amikor az írásnormák lazasága még meglehetősen nagy volt, sok tekintetben nem állt az azonos hang = azonos jel, különböző hang = különböző jel elve alapján, s az írás lényegében fonologikus háttere is legfőljebb csak derengett a kézírók tudatában. A létrejött

sok írásbeli lazaság, ingadozás kiejtésbeli feloldásában ezért sokszor csak közvetett fogódzókra vagyunk utalva, melyek viszont hét-nyolc évszázad távlatából különféle kétségeket hagynak. E bizonytalanságok eleve kizárnak minden olvasati merevséget, dogmatizmust, illetőleg csak változatok viszonylag széles skálájában nyerhetnek valóságghú, rugalmas ábrázolást.

A kornak persze nemcsak az írásnormái voltak viszonylag lazák, hanem a beszélt szövegek hangzásbeli arculatát sem befolyásolták még erősebben kiejtésbeli eszmények, illetőleg normatív kötöttségek. Ennek következtében sokkal nagyobb tere, lehetősége volt a hangzásbeli változásoknak, az éppen folyó, zajló átalakulásoknak; a szabadon szárnyaló, érvényesülő változások viszont a kiejtés ingadozásaival, egyazon szövegben való nagymértékű jelenlétével jártak együtt. Szövegeink kiejtésbeli következetlenségei tehát magában a nyelvben is adva voltak, s ezek a kezdetleges írásnormákon át is törtek. Ilyenformán az élőbeszéd hangzásbeli vibrációja a pusztá jelölési bizonytalanságokon túlmenően is erősen befolyásolta, lazította az írásképet. A beszédbeli és írásbeli normák együttes hiánya, illetőleg gyengén érvényesülése vezetett oda, hogy a szövegek nem egyező, felemás hangjelölési megoldásai akkoriban teljesen érdektelen, természetes jelenségként hatottak.

De ha a mondottak elvileg alátámasztják, igazolják is a szövegek olvasati „következetlenségeinek” szerepeltetését, főtmarad még az a gyakorlati kérdés, mi szerint lehet dönteni látszólag teljesen azonos esetekben is egyszer így, másszor úgy. Azaz mért olvasom például a HB. és K.-ben az *adamut* írásformát a *-t* tárgyrag előtt az *u-s* változaton kívül komolyan számításba jöhető *o*-val is, amikor a *halalut*-ban az *u* mellett csak esetleges *o*-t tesztek föl; stb. Minden egyes nyelvi forma külön-külön való mérlegelését, illetőleg az azonosaknak látszó eseteknek nem sablonos egyformasággal való megoldását a következő kritériumok teszik lehetővé: 1. Minden szöveg saját írásrendszerében érvényesülő, belső törvényszerűségeinek elemzése. 2. A négy szövegműnek együttes vizsgálata, írássajátságai egymásra vonatkoztatása. 3. A megelőző időkből való és az egykorú szórvány-nyelvemlékek azonos elemei írásmódjának figyelembevétele. 4. A Huszita Biblia „érzékeny” jelölésű megfelelő alakjainak egybevető mérlegelése. 5. Az emlékeinkben szereplő nyelvi jelek történetei (etimológiai) előzményeinek latra vetése. 6. Szövegeink azonos formai típusú alakjaiban az esetleges szerkezeti-funkcionális különbségek hangzásbeli kihatásainak számításba vevése. 7. A szövegeinkben előforduló elemek mai nyelvföldrajzi helyzetének esetenként adódó tanulságai. Ha természetesen nem is lehetett az olvasatok mérlegelésekor minden kritériumot minden egyes esetben számbavenni, olvasataim egyetlen kiejtési „következetlenség”-e sem jött létre vaktában, mindegyik mögött ott van az előbb jelzett megfontolásokból annyi, amennyi esetenként eligazító lehetett. Ezek legfontosabbjaira majd a magyarázó fejezetekben még visszatérek, minden egyes nyelvi forma minden variációjának indoklása azonban magától értetődőleg ott sem lehetséges, de nem is szükséges. A látszólag vagy valóságosan egybetartozó „következetlenségek” ellentéteit — amennyire erre egyáltalán szükség van — a variációkkal való viszonylag bő bánásmód többnyire úgylis föloldja.

3. Szövegeink egykori feltehető kiejtése (olvasata) — az emlékek eredeti fogalmazványának valószínű időbeli rendjében — a következő:

A Halotti beszéd és a Könyörgés:

Látjátuk feleím szümtükχel, mik βoźmuk: isá,
 ättypá o i ö ö h a gy í á
 pur és χομουβ βoźmuk. Měnyi milosztben terümtēβé
 o é ha ou agy í a ö
 eleβé miβ isēmüküt, Ádám^{ut}, és aduttá βolá neki
 ē iü ö Á o é o á a ē í
 párádicsumut χάζoá. Ęs mēnd párádicsumben βoloβ
 s o o h Ę s o a ou
 źimilcsiktül mundá neki élniē. χēon tilutoá út i ź
 ē ē o ē í ē é Héa iü ēgy
 fá źimilcsétül. Že mundoá neki, mérēt nüm enēik: isá,
 ē Gy o ē í ö é í á
 ki napun emdül az źimilcs^{tül}, χálálnek χálálálál
 o o ö o ē s h á h á
 χolsz. χádláβá χoltát terümtēβé istentül, že feledeβé.
 h H h ö gy
 Engedé ürdüng intetüinek, és ēβék az tilbut źimilcs-
 ö ö i é o o ē s
 tül. Ęs az źimilcsben χálálut ēβék. Ęs az źimilcsnek
 Ę o ē s h á o Ę o ē s
 úl keserüβ βolá βizē, χuź turkukát {turkát} migé sza-
 óly ē öü a é hogy o o o ē ē o
 kasztjá βolá. Nüm χēon mogánek, že mēnd ű fajánek
 o tyá a ö héa u gy iü o
 χálálut ēβék. Χaraguβék isten, és βetēβé út ez munkás
 h á H o o é iü ē á
 βilág belé: és lēün χálálnek és pukulnek fészē, és mēnd
 é ő h á é o o é z é é
 ű nemének. Kik azuk? Miβ βoźmuk. Χuź és tiβ látj^á-
 iü ē o o iü agy Hogy iü ättypá
 tuk szümtükχel: isá, és nüm iźź embēr múlχatj^á ez
 o ö ö h í á ö ēgy u hottyá ē
 βermüt, isá mēnd azχuz jároβ βoźmuk. βimáźźuk
 ö í á o h o á ou agy ägy

uromk isten kēžilmét ez lélikért, χuž jorgassun ű
 egyē ē ē ē ē hogy o o iü
 neki, és kēžižžēn, és bulcsássá mēnd ű bűnét! Ęs βi-
 ē í é egyēggy é o á á i B Ę
 mážžuk szen[t] áχszin Máriát és boβdug Miχāēl ár-
 ággy ž i á á é ou o
 χánžēlt és mēnd ánžēlkkut, χuž βimážžának érēttē! Ęs
 k e é e o hogy ággyo o ē é Ę
 βimážžuk szent Pētēr urat, kinek adut χatalm oβda-
 ággy e o o o ho o ou o
 niā és kētniē, χuž oβžā mēnd ű bűnét! Ęs βimážžuk
 íá é íé hogy ou ggyá i B Ę ággy
 mēnd szentükūt, χuž lēženek neki segéd uromk szinē
 ō ō hogy égy ē í ē í é
 eleūt, χuž isten iβ βimádságuk miā bulcsássá ű bű-
 ō hogy iü á ccs o á o s á á i B
 nēt! Ęs szoboduχχā űt űrdüng ildetűtűl és pukul
 Ę a a o á iü ō ō i é o o
 kīnzatujátűl, és βezessē űt párādicsum nyugulmā
 o ú é é iü s o á
 belí, és ažžun neki mūnyi uruszág belé utat és mēnd
 i é oggyo ē í ōnnyí o o é
 joβben részēt! Ęs kēássátuk uromkχuz χármúl: kyrie
 ou ē e Ę ccs á o ho há u
 eleison!

Szerelmes brátím! βimážž(om)uk ez szēgín embēr
 ē ē á i ággy ē iny
 lilkiért, kit űr ez napun ez χamus βilág timnücē
 ē iē u ē o o ē ho i á ē ō é
 belēul mentē, kinek ez napun testēt tūmetjük; χuž
 ō ē o o ō tty hogy
 űr űt kēžilméχel Ábrám, Izsák, Jákob kebelében
 u iü egyē h A á ó
 χelχezjē; χuž bírságnap jutβā mēnd ű szentii és
 h h szžé hogy i o á iü ē í é

ünüttei küzikün joß fel^ül joχtatniá íleszjē űt! ^És
 önyö í ö ē ö ou ő k o á i, χé iü ^É
 tiß bennetük. Clamate ter: kyrie eleison!
 iü ö

A Königsbergi Töredék és Szalagjai:

Ű^z szólának: βilág(nak) kezdet^üt^ül fugá roχ-
 Ugy o i o á a
 tonk ez nēm l^üt βálá, hu^z szűz l^án fiot szűlhess^ēn,
 ē ő a á χogy any a iü χ
 szűz^ségnek tük^ērē tisztán már ádhá^ssun, és nek^ōnk
 ss é á χ o é ē ü
 hír^ōnk bennē nē l^ējess^ēn. Tudjuk, látjuk (ē^üt) szűz
 χi ü é ggy áty ő
 l^ánnák, ki ül^ēben tárt csudáltus fiot; fūrisztē,
 anyna ő á o a ē é
 musjá, eteti, imleti, ű^z hu^z anyá szil^üttét; de ki
 o á í ē í ugy χogy á ő
 l^ēz^ēn neki átj^á, azut nēm tud(hat)juk. Ez az isten
 égy ē í ttyá o o χotty ^É o
 mint (ē^üt) esmerjük, kit szépl^ēü nēm illethet; mért
 ő ē ēβ χ ē
 há isten ^ēü n^üm βolná, bennē bín^üt l^ēlhetn^ēnk. (Ám^ēn.)
 χá ēβ ő á é ő é χ é Á é

... z^ükerít^ül ... szármázál, és ... tē βeled mēnd^ün
 gyö i á á é ē ő

ig[ē] ... lē[lē] szobod^ságut. ... [bi]zunságut [b]inük-
 í é é a accs o o o ő

r^ēül t^ēun, ... βilágon [β]oló bín^üsük ... ség^üt, [n]ē
 ő ő á a ő ő ő

[f]éll^ēn táhát ... szent l^ēlük ... úr istennek ... nē
 ē χ ē ő u

l^ēz^ēn || utálátlan fugá[át]j^át. Űr isten u[^z] szolá: ...
 égy á a o o tty U ugy á

lēž[ēn] ēn szeret^ēü, [h]i^ü szul^gám, ki [ēn] küetség^üm
 égy e ē ēβ χiβ à e ccs ö
 [βi]selhess^ē, ánžol[u]knak korát [hà]már elé m^ül-
 χ é a o a ē u
 hàs[sà], [m^ēny]eknek eg[ét] mēg[é]t^{ürjē}, Názàr^{ēt} [β]àrà-
 χ á ē ö ž é à á e
 s^{át} mēg^é lēl[h^ess^ē! I h^{ul} βaž^u[n] sz^ēü z lēánnak [l]àkà-
 ē é χ é o ágyo ō ànyⁿ
 d^álmà, [k^{ēr}]ályi mogzat^l bel^ēül t^ámàd^{át}j^á, d[i]cs^ēü Áron
 á i í a o ō à t^tyá ēβ ó
 ág be[l^ēü]l àràd^{át}j^á. T^ámàžž G^ábri[el], ès küetség^ēm
 à ō à t^tyá à ggy à í ē é ccs
 [t]ē βisellyed! ... k^{ēr}ályuknak [k^{ēr}]ályát^{ül}. Istensé[gy]-
 o i
 nek ànyjáhuz, [à]nžoluknak àssz^uny[à]huz tⁱsz^tüs[s^é-
 nny χo a o on χo ö
 g^üt [m]un^kállék: küetség^üm huz[j]ád βēžed, ... m^ē-
 ō à ccs ö χo égy
 [nyeknek] eg^{ét} [m]ēg^ét^{ürj}ed, ... szul^gád ès n^ē lēž^{ēn}!
 ē ö ž à égy
 Sz^üz lēánhuz ... titkon, Jozs^ēpnek jež^üs^é[h^üz], ez^{ēn}
 àny^o ó e gyö χō ē
 szóbal: id^üz léž ... [mi]loszt^βal teles, úrt^ē βeled
 ō égy a a à ly u ē
 βaž^un, áldut βož^{tē} ... mēnd ... || el^ēül, ès t^ē míh^üd-
 gyo à o agy ō é iχō
 nek ž^üm^ülcs[ē] ... hitessék h^ámár ... ^ēü mi^á id^üz^üž^t[^{ēt}]
 ō ō é χ χ ēβ à ō ō ō
 ... n^ēm l^ēsz^{ēn}. T^ēst^{üt} t^{ül}l^ē..., isten fi^ú t^{ül}l^ē sz^ület[^{ēt}]
 é ō é u é
 ..., de ... sz^ület^ü[...] ... dⁱcs^ēü ség ko[r^{on}]áj^á. Ám^{ēn}
 ō ēβ à á Á é
 ... sz^{ēn}[t] ... [à]nžoluknak koronáj^á ... sz^üz M^ári^á.
 a o à á á
 K^{ér}j^ē ... bⁱn^üt sⁱrat^játuk sz^{ēn}t l^ēl[^ük] ... ^{ür}d^üg^ük
 ē ž é ō otty o ē ō ō ō ō

Az Ómagyar Mária-Siralom:

βolék siral^m tudatlan; | siral^mal sēpedēk, | búal
 a o o o o sz i u
 oszuk, epedēk. || βálászt βilágumtúl, | zsidou, fi^odum-
 a o à à o ú oβ a o
 túl, | ézēs ürümentúl. || Ó, ēn ézēs uradum, | ēžžēn iž
 ű ē ö ö ē e ē o o ggy ēgy
 fi^odum! | sírou anyát teküncsed, | búá belēül kinyúž-
 a o i ö uá ó í
 žád! || Szēm^em künybel árád, | ēn junhum búal fárád;
 a ē ö ü á e o χ o á
 | tē βérūd hullat^já | ēn junhum alélat^já. || βilág
 ē ö χ ottyá e o χ o o ē ottyá
 βilágá, | βirágnák βirágá: | keserūen kinzátul, | βas
 à á à á è ü a o o
 szēgekkel βeretül. || Oh nekēm! {Oh, nekēm} ēn fiom |
 ö Uχ ē Uχ ē e a
 ézēs mézül, | széžženül szépségüd, - | βírūd hioll βizēül.
 ē ē ó egy ű ē ö i ö χ í i ó
 || Siral^mam, fuhászátum | tertetik kiül, | ēn junhum-
 o o o χ á o è ió e o χ o
 nak bel búá, | ki {búá|ki} sümhá nim hiül. || βēžž hálál
 ē uá uá í ö χ á ē χ ű égy χ à
 {βēžž, hálál,} engümet, | ēžžedüm illyēn, | márāžžun ura-
 égy χ à ē ö ggyē ö i ggy o o
 dum, | kit βilág féllýēn! || Ó, igaz Simēonnak | bēzzēg
 o ē o ó
 szoβa érē: | ēn éržēm ez bütürüt, | kit níhá égírē. ||
 a ē é e ē ē ö ö χ á í é é
 Túled βálnum, | de nüm βálállál, | hul ižž kinzássál,
 à o ö á á χ o ly igy á
 fiom, hálállál. || Zsidou! mit tēssz, | türβéntelen | {mit
 a χ á oβ é ö
 tēssz | türβéntelen? | } fiom mért hal | biüntelen. {biunte-
 é ö a ē χ o

len?} || *Fug*βá, *húztuz*βá, | *üklel*βé, *ket*βé | *ül*üđ. ||
o á χ u o á ö ë ë ö ö
*K*ëžüžž*et*ük *fiom*nak, | *n*ë *l*ëž *k*ëžülm *mogom*nak; |
*egy*ögggy ö a *égy* egyö a a
*a*βáž *h*álál *k*ínáál | *á*nyát *é*zës *f*íáál | *é*žembelü
o *o*gy χ á *é* gy ü
*ü*llyétük!
ö ö

A Gyulafehérvári Sorok:

*H*ábróságben *β*áláknak *k*ëžüsségë. | *É*léknek *ü*rük-
χ á a egyö é *É* ö ö
*s*égë. | *K*órságban *β*áláknak *e*géssegë. | *Sz*űkségben
é a szs é iü
*β*áláknak *b*ëüségë. | *É*hezëü[knek *é*légsegë]. || *C*sudá-
a ö é *É*χë ö e é á
*l*átus *m*iβinek *j*elenetüiben. | *Ü*nün *s*zájáβál *m*undut
o í i i Ö ö o o
*i*gének *t*anóságában. | *Sz*ent *o*ltárun *k*ünyér *k*épében. |
í o a á o ö ē ë
*A*ž *k*ërëszť *f*án *f*igëü *k*épében. || *Ü*nün *t*anožť *β*ányának
O ö ë Ö ö o n
*á*rulátťjá. | *N*emzetüi *n*épnak *β*áđulátťjá. | *J*eruzsálēm
à ú ttyá ë í á ú ttyá ë ú á
*β*árásának *t*isztës *f*ugádátťjá. | *I*sten *f*íának *á*rtat-
o ttyá á o
*l*anságá. | *H*álálának *s*zidalmos *k*íná. | *B*ódug *á*sszun-
o á χ á a á a á o o
*n*ak *s*zëméhel *l*á[tátťjá].
χ á ttyá

Értelmezések

1. Mint a Bevezetőben már jeleztem és indokoltam, szövegértelmezéseim mindegyik emlékkel kapcsolatban kettős jellegűek: egyrészt az eredeti szöveg mai áttételü hú másai, melyek a szövegeknek elsősorban formai: grammatikai

jellegeről vannak hivatva tájékoztatni (A) jelzéssel); másrészt mai nyelvre való szabad áttételek, melyek a szövegek tartalmi: jelentéstani-stilisztikai sajátosságait tükröztetik (B) jelzéssel). Mindegyik típus közlési elvei lényegében megegyeznek az olvasatoknál már jelzettekkel. A szükségszerű különbségek a következők: Az értelmezések kettős – tehát lényegében már önmagán belül is variációs – jellege, valamint az értelmezési változatok természete itt nem teszik szükségessé az olvasatoknál alkalmazott kétsoros megoldást. A szöveg-folyamatosság biztosítása érdekében, valamint technikai okokból kiiktattam továbbá a szöveg hiányok lehetséges pótlásainak feltüntetését is, illetőleg e pótlásokat a szöveg tényleges tartozékainak vettem – kivéve azokat az eseteket, ahol szóteszten belüli hiányt nem lehetett kiegészíteni (pl. [· · ·]ség_{get}). – Szükségessé vált viszont két sajátos jelzés alkalmazása: az A) típusnál az alakilag egybeeső nyelvtani formák megkülönböztetése (pl. *ki* kérdő és [*a*]*ki* vonatkozó névmás; az névelő és az[on] mutató névmás; stb.); a B) típusnál egyes elavult szavak erősebben kétséges jelentésmegfelelőinek feltüntetése a szó után tett [?] jellel.

A fent mondottakon kívül még néhány megjegyzés előre kívánkozik mindkét olvasati típushoz.

Az A) típusú értelmezésekben a szöveghűséghez való ragaszkodás természetes következménye az eredeti szórend feltüntetése, valamint az elavult szavak megtartása.

A B) típusú értelmezésben az eredeti szöveg szavait, szerkezeti megoldásait ott tartottam meg, ahol azok egyértelműek és a mai nyelvtudatban is megközelítőleg azonos értékűek. Egyéb esetekben szabadon éltem a mai nyelvrészék számára közelebbi megoldásokkal, a szükséghez mérten eltértem az eredeti szövegtől.¹ Magától értetődő, hogy igen sok esetben több szinonim lehetőség is adódott volna az eredeti lexémák, morfémák és szintagmák helyettesítésére, ezeket a variációkat azonban fölösleges, sőt lehetetlen lett volna feltüntetni; így általában csak az egyik, az eredetit mai nyelvi eszközökkel legjobban visszaadó megoldást alkalmaztam. Kivételek azok az esetek, amikor a szövegrész nehezen vagy többféleképpen is érthető; ilyenkor a { }-be tett rész természetesen a sorrendben másodikként számításba jövő lehetőséget tartalmazza. – A minél pontosabb tartalmi értelmezésre való törekvés magától értetődően járt együtt a szövegek eredeti jellegének, szépségének nagymértékű elveszésével. Ez különösen érezhető egyrészt az ÓMS.-ban, ahol a nemegyszer nehéz értelmezési problémák feloldására való törekvés zárja ki a művészi-költői értékek visszaadását, másrészt a GyS.-ban, ahol a számos elvont fogalom tartalmilag minél hívebb tükröztetése volt a gátja az eredeti nyelvi esztétikum megtartásának. A B) típusú értelmezésnek azonban nem is az eredeti nyelvi produktumok tükröztetése a célja, ezt elsősorban az olvasat van hivatva visszaadni, az A) típusú értelmezés pedig mai nyelvi szinten megközelíteni.

A két értelmezés-típus oly szorosan, egymást kiegészítően tartozik egybe, hogy szétválasztásuk indokolatlan lenne. Ezért emlékeink értelmezései A)–B) sorrendben követik egymást:

¹ E tekintetben egyes bibliai vonatkozások pontosabb értelmezéséhez CZEGLÉDY KÁROLY barátomtól kaptam igen értékes segítséget. Ez úton is köszönöm neki.

A Halotti Beszéd és Könyörgés:

A) Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk: isa, por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban teremté eleve [úr] mi őszüket, Ádámot, és adta vala neki paradicsomot házzá. És mind[en], paradicsomban való gyümölcsök-től monda neki élnie. Heon tiltá őt egy fa gyümölcsétől. De mondá neki, mért ne ennék: „isa, [a]ki napon eendel az[on] gyümölcstől, halálnak halálával halsz”. Hallá holtát teremtő istentől, de feledé. Engede ördög intetének, és evék az[on] tiltott gyümölcstől, és az[on] gyümölcsben halált evék. És az[on] gyümölcsnek oly keserű vala vize, hogy torkukat {torkát} megszakasztja vala. Nem heon magának, de mind[en] ő fajának halált evék. Haraguvék isten, és veté őt ez[en] munkás világba: és lón halálnak és pokolnak fesze {fésze, feze, féze}, és mind[en] ő nemének. Kik azok? mi vagyunk. [A]hogy is ti látjátok szemetekkel; isa, is nem egy ember múlhatja e vermet, isa, mind ahhoz járó vagyunk. Imádjuk urunk isten kegyelmét e lélekért, hogy jorgasson őneki, és kegyegyen, és bocsássa mind[en] ő bűnét! És imádjuk szent asszony Máriát és boldog Mihály arkangyalt és mind[en] angyalokat, hogy imádjának érte! És imádjuk szent Péter urat, [a]kinek adatott hatalom {[úr] adott hatalm[at]} oldania és kötnie, hogy oldja mind[en] ő bűnét! És imádjuk mind[en] szente-
ket, hogy legyenek neki segéd urunk színe előtt, hogy isten ő imádságuk miá bocsássa ő bűnét! És szabadítsa őt ördög üldetétől és pokol kínzatától, és vezesse őt paradicsom nyugalmaiba, és adjon neki mennyei országba utat, és mind[en] jóban részt! És kiáltsátok urunkhoz hármul: kyrie eleison!

Szerelmes barátaim! imádj(u)n k e szegény ember lelkéért, [a]kit úr e napon e hamis világ tömlőcéből mente, [a]kinek e napon testét temetjük, hogy úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jakab kebelébe helyezze, hogy bírság-
nap jutva mind[en] ő szentei és önöttei közükön jó felől iktatnia élessze őt! És tibennetek. Clamate ter: kyrie eleison!

B) Tulajdon szemetekkel látjátok, felebarátaim, mik vagyunk: íme, por és hamu vagyunk. Mennyi isteni kegyelemben részesítve teremtette meg kezdetben az úr a mi őszüket, Ádámot, és a paradicsomot adta neki lakó-
helyül. És azt mondta neki, hogy a paradicsomban levő minden gyümölccsel táplálkozzék. Csupán egyetlen fa gyümölcsétől tiltotta el őt. De megmondta neki, mért ne egyék belőle: „íme, tudjad: amely napon abból a gyümölcsből enni fogsz, halálnak halálával halsz meg”. Ádám hallotta a teremtő istentől, hogy halála be fog következni, de elfeledte azt. Engedett az ördög rosszra készítésének, és evett abból a tiltott gyümölcsből, és abban a gyümölcsben a halált ette meg. És annak a gyümölcsnek olyan keserű volt a leve, hogy a torkát {torkukat} szétszaggatta. Nem csupán magának, hanem minden ivadékának halált evett. Megharagudott az isten, és ebbe a gyötrelmes világba vetette őt; és a halálnak meg a pokolnak martaléka [?] lett, és ez jutott osztály-
részül egész fajtajának. Kik azok? mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok saját sze-
metekkel: íme, egyetlen ember sem kerülheti el ezt a sírgödröt. Íme, mindnyá-
jan a felé tartók vagyunk. Imádkozva kérjük urunk isten kegyelmét ennek a léleknek a számára, hogy irgalmazzon és kegyelmezzen neki, és bocsássa meg az ő minden bűnét! És imádkozva kérjük a szent úrnőt, Máriát és a boldog Mihály arkangyalt és valamennyi angyalt, hogy imádkozzanak érte! És imá-
dkozva kérjük szent Péter urat, aki hatalmat kapott {akinek az úr hatalmat adott} bűnt feloldozni és kötelességet szabni, hogy oldozza fel e halottat az ő minden bűne alól! És imádkozva kérjük valamennyi szentet, hogy legye-

nek neki pártfogói urunk színe előtt, hogy az isten az ő imádságuk következtében bocsássa meg az ő bűnét! És szabadítsa meg őt az ördög üldözésétől és a pokol kínzásától, és vezesse őt vissza a paradicsom nyugalmába, és adjon neki a mennyországba szabad utat és minden jóban részt! És kiáltások urunkhoz háromszor: kyrie eleison!

Szeretett felebarátaim! imádkozzunk e szegény ember lelkéért, kit az úr ezen a napon e csalárd világ börtönéből kimentett, akinek ezen a napon csak a testét temetjük; hogy az úr őt kegyelemben részesítve Ábrahám, Izsák, Jakab bensőséges körében helyezze el, hogy amikor az ítéletnap számára elérkezik, valamennyi szentje és kiválasztottja között jobb felől való odaállítás végett keltse életre őt! És titeket is. Clamate ter: kyrie eleison!

A Königsbergi Töredék és Szalagjai:

A) Ūgy szólának: világ(nak) kezdetétől fogva rajtunk ez nem lett vala, hogy szűz leány fiat szülhessen, szűzségnek tükre tisztán maradhasson, és nekünk hírünk benne ne lehessen. Tudjuk, látjuk (őt) szűz leánynak, [a]ki ölében tart csodálatos fiat: fűrösztí, mossa, eteti, emleti, úgy, [a]mint anya szülöttét; de ki legyen neki atyja, azt nem tud(hat)juk. Ez az isten, [a]mint (őt) ismerjük, [a]kit szeplő nem illethet; mert ha isten ő nem volna, benne bűnt lelhetnénk. (Ámen.)

· · · gyökereitől · · · származál, és · · · te veled minden ige · · · lele szabad-ságot. · · · bizony-ságot bűnűkről {bűnűkről} tőn, · · · világon való bűnűsök · · · [· · ·]séget, ne féljen tehát · · · szent lélek · · · úr istennek · · · ne legyen || utálatlan fogadatját. Ūr isten úgy szóla: · · · legyen én szerető, hű szolgál, [a]ki én követségem viselhesse, angyaloknak karát elműlhassa, mennyeknek egét megtörje, Názáret városát megelhesse! Ihol vagy szűz leánynak lakadalma, királyi magzatból támadatja, dicső Áron ágából áradatja. Támadj, Gábiel, és követségem te viseljed! · · · királyoknak királyától. Istenségnek anyjához, angyaloknak asszonyához tisztességet munkállék: követségem hozzád vegyed, · · · mennyeknek egét megtörjed, · · · szolgál is ne legyen! Szűz leányhoz · · · titkon, Józsefnek jegyeséhez, ezen szóval: üdvöz légy · · · malaszttal teljes, úr teveled vagy, áldott vagy te mind · · · || elől, és te méhednek gyümölcse · · · hitessék hamar · · · ómiá üdvözített · · · nem leszen. Testet tőle · · · isten fiú tőle született · · · , de · · · szület[· · ·] · · · dicsőség koronája. Ámen.

· · · szent · · · angyaloknak koronája · · · szűz Mária. Kérje · · · bűnt siratjátok szent lélek · · · ördögök · · · minket · · · istenség · · · szent léleknek · · · ; tengereknek fényes hűgya · · · ; királyoknak || királyának szent arany oltára; boldog anya, szűz Mária. És hogy bezzeg annak nevezte földön, mennyen is, művelsed mennyen való látatban! Szent, bölcs asszonymnak ugyan jelenél, [a]ki imádságot állata. Fel · · · mennybe ha tekinté, ékesen téged is ha láta, istenségnek neve miá rólad azonképpen szóla · · · : látok új látatot: szűz leány fiat szült, [a]miben csodát mutott, és anya tartja ölében, [a]ki · · · dicsőséget, [a]mint én tudom, fogadottjának lenni is ismerem. (Ez szent) Ez nem egyéb gyermek, hanem isten. || · · · világot · · · . Bezzegséget is ez ügynek kívánja: elmenvén Betlehembe, fiúval össze lelé, és barmok · · · hitvány posztóba takarta. · · · dicső születete, [a]kin angyal[· · ·] · · · pokolnak sötétségébe · · · . Ez lőn új ügynek csodája, [a]ki miá ördögök szörnyülének.

B) Így szóltak: a világ kezdetétől fogva nem esett meg velünk olyasmi, hogy szűz leány gyermeket szülhessen, a szüzesség jelképe tisztán maradjon, és nekünk erről semmi tudomásunk nem lehessen. Tudjuk, látjuk, hogy ő szűz leány, aki ölében csodálatos gyermeket tart: fürösztí, mossa, eteti, szoptatja, úgy, amint az anya szokta szülöttét; de hogy ki az ő apja, azt nem tudhatjuk. Ez az isten, akit — ahogyan ismerjük őt — szégyenfort nem illethet; mert ha ő nem volna isten, benne bűnt találhatnánk. Ámen.

... nemzetségéből {testéből} ... származtál, és ... teveled minden kinyilatkoztatás szabad érvényesülést talált. ... bűnűkről {a bűnűkről} tanúságot tett, ... az e világon élő bűnösök ... [·]séget, ne féljen tehát ... szent lélek ... úr istennek ... ne legyen || utálat nélküli való fogantatását. Az úristen így szólt: ... legyen az én szerető, hű szolgám, aki az én megbízásomat vigye végbe, az angyaloknak testületét tüstént hagyja el, törje át a mennyeknek egét, és találja meg Názáret városát! Itt van a szűz leánynak a lakása, itt történt a királyi fajtából való eredése {akinek királyi fajtából való az eredése}, a dicső Áron-nemzetségéből való származása {a dicső Áron-nemzetségéből való a származása}. Eredj, Gábriel, és te vidd végbe megbízásomat! ... a királyoknak királyától. Az istennek anyjához, az angyaloknak úrnőjéhez tiszteletadást [?] készítettem elő [?]: megbízásomat vedd magadhoz, ... törd át a mennyeknek egét, ... szolgál se legyen! A szűz leányhoz ... titkon, Józsefnek hitveséhez, ezen szóval: áldva köszöntött legyél ... isteni kegyelemmel teljes, az úr teveled van, áldott vagy te minden ... előtt, és a te méhednek gyümölcse ... hitessék el tüstént ... őáltala üdvözült ... nem lesz. A testet tőle ... isten-fiú tőle született..., de ... szület[...]. ... dicsőség koronája. Ámen.

... szent ... angyaloknak koronája ... szűz Mária. Kérje ... a bűnt siratjátok a szent lélek ... az ördögök ... minket ... az istenség ... a szent léleknek ...; tengereknek fényes csillaga ...; királyok || királyának szent arany oltára; boldog anya, szűz Mária. És hogy bizonyosan annak nevezzenek a földön és a mennyben is, csináltasd meg a mennyben való látomást! Úgy jelentél meg a szent, bölcs asszonynak, aki imát mondott. ... Amikor fel, a mennybe tekintett, amikor téged is ott tündökölve látott, az isten nevében rólad ilyenképpen szólt: ... új látomást látok: a szűz leány gyermeket szült, amiben csodát mutatott. És az anya ölében tartja, aki ... dicsőséget, amint én tudom, magzat-voltában is felismerem. (Ez szent) Ez nem egyszerű gyermek, hanem isten. ... a világot ... E dolog számára a bizonyosságot is kívánja: elmenvén Betlehembe, a fiúval együtt találta, és barmok ... silány posztóba takarta. ... dicső születése, amelyen az angyal[·] ... a pokolnak sötéttségébe ... Ez volt az új eseménynek a csodája, amely miatt az ördögök elszörnyedtek.

Az Ó m a g y a r M á r i a - S i r a l o m :

A) Valék siralom-tudatlan; | siralommal sepedek, | búval aszok, epedek. || Választ világomtól, | zsidó, fiadomtól, | édes örömtől. || Ó, én édes uradam, | egyeney fiadam! | síró anyát tekintsed, | bújából kinyújtsad! || Szemem könnyel árad, | én jonhom búval fárad; | te véred hullatja | én jonhom alélatja. || Világ világa, | virágnak virága: | keserűen kízzatol, | vas szegekkel veretel. || Óh nekem! én fiam {Óh, nekem én fiam!} | édes mézül, | szégyenül szépséged, | véred híul vízül. || Siralmam, fohászatom | tertetik kívül; | én jonhomnak

bel búja, | [a]ki soha nem hűl {bel búja | ki soha nem hűl}. || Végy, halál, engemet {Vegyen halál engemet}, | egyedem éljen, | maradjon uradom, | [a]kit világ féljen! || Ó, igaz Simeonnak | bezzeg szava ére: | én érzem ez bűtört, | kit néha ígére. || Tőled válnom, | de nem valállal {válállal}, hol így kínzassál, | fiam, halállal. || Zsidó! [a]mit teszesz, | törvénytelen, {mit teszesz | törvénytelen[ül]?} | fiam mert hal | büntelen[ül]. {fiam miért hal | büntelen[ül]?} || Fogva, húztozva, | ökleleve, kötve | öled. || Kegyedjete fiamnak, | nè legyen kegyelem magamnak; | avagy halál kínjával | anyát édes fiával | egyenbelé öljétek !

B) Nem tudtam, mi a siralom; | most siralommal siránkozom, | bűtől hervadok, emésztődöm. || Napvilágomtól szakít el | a zsidó, fiacskámtól, | édes örömömtől. Ó, én édes uracskám, | egyetlenegy fiacskám ! | a síró anyát tekintsed, | szabadítsd ki bűjából. || Szemem könnytől árad, | az én lelkem bűtől fárad; | a te véred hullása | az én lelkem alélása. || Világmindenségnek {Világosságának} világossága, | virágnak virága, | keservesen kínoznak, | vas szegekkel átdöfnék. || Ó jaj nekem! fiam, | aki édes vagy, mint a méz, {Ó, én tulajdon fiam! | édes vagy, mint a méz;} | szépséged meggyalázzák {szépséged mégis meggyalázzák}, | véred kiömlik, mint a víz. || Siralmam, fohász-kodásom | kifakad belőlem; | lelkemnek belső búja az, | amely nem veszít {belső búja nem veszít} hevesességéből soha. || Vegyél el, halál, engemet {Vegyen el a halál engemet}, | egyetlenkém éljen, | maradjon meg uracskám, | akit a világ féljen! Ó, az igazmondó Simeonnak | bizony érvényes volt a szava: | én érzem a bú törzúrását, | amit ő egykor megjövendölt. || Tőled el kell válnom, | de nem ily szörnyű valósággal {de nem ily szétszakítással}, | hogy {amikor} így kínozzanak, | fiam, halállal. || Zsidó! amit teszel, | törvénytelen, {mit teszel törvénytelenül?} | mert meghal a fiam |büntelenül. {mért hal meg a fiam |büntelenül?} || Megragadva, ráncigálva, | ököllel verve, megkötözve | öled meg. || Kegyelmezzetek meg a fiamnak, | ne legyen kegyelem a magam számára; | avagy a halál kínjával | az anyát édes fiával | együtt öl-jétek meg !

A Gyulafehérvári Sorok:

A) Háborúságban valóknak kegyessége. | Élőknek öröksége. | Kórságban valóknak egészsége. | Szükségben valóknak bősége. | Éhezőknek elégsége. || Csodálatos művének jelenetében. | Önön szájával mondott ígének tanúságában. | Szent oltáron kenyér képében. | A keresztfán függő képében. || Önön tanítványának árulatja. | Nemzeti népnek vádolatja. | Jeruzsálem városának tisztos fogadatja. | Isten fiának ártatlansága. | Halálának szidalmas kínja. | Boldog asszonynak szemével látatja.

B) Viszálykodásban levőknek megbékélése. | Most élőknek örök élete. | Betegségben levőknek egészsége. | Szűkölködésben levőknek bővelkedése. | Éhezőknek kielégültsége. || Csodálatos alkotásának megmutatkozásában. | Saját szájával elmondott kinyilatkoztatásának tanúságtételében. | Szent oltáron kenyér alakjában. | A keresztfán függő mivoltában. || Saját tanítványának árulása. | A nemzetségéhez tartozó népnek vádaskodása. | Jeruzsálem városának tiszteletadó fogadása. | Isten fiának ártatlansága. | Halálának gyalázatos kínja. | Boldogasszonynak ezt saját szemével látása.

BENKŐ LORÁND

A magyar rovásírás eredetéről

1. Rovásírásunk keletkezésének körülményeivel és alakulására hatást gyakorló befolyások hátterével, első rováslelkünk aránylag kései felbukkanásának okaival — bőséges irodalmunk ellenére — kevesen s csupán futólag foglalkoztak.

A vélemények és álláspontok — mint azt két hazai példán bemutatjuk — sokszor ellentétesek. NÉMETH GYULA szerint a magyar rovásírás türk eredetű, tehát szükségszerűen még az óhazában alakult ki (A magyar rovásírás 26—31). Vele szemben MOÓR ELEMÉR azt állítja, hogy „a magyarok a honfoglalás előtt jóformán még híret sem hallhatták a betűnek és az írásnak”, mert úgy véli, hogy a „székely” írás a honfoglalás után, a kavar írásból (?) keletkezett (MNy. LXVIII, 156).

A magyar rovásírást inkább kuriózumként ismerő külföldi kutatók a türk származás hívei. Az újabb külföldi írástörténeti nézetek képviselői közül nagyobb figyelmet ERNST DOBLHOFFER érdemel. A türk eredet elméletét ugyan ő is átveszi: „a székely rovásírás . . . minden kétséget kizáróan az ótürk rúnákra vezethető vissza . . . négy betű mindenestre a görögből is van véve, kettő pedig a glagolita ábécéből” (Jelek és csodák 312). Idézett állítása ellenére DOBLHOFFER mégis felismerte a magyar írás türk eredetét valló feltevések legnagyobb hiányosságát. Felismerése bizonyítja, hogy kiváló szakember. Az idézett helyen ugyanis ezt írja: „sokkal elgondolkoztatóbbak azok a jelek, amelyek mintáit egyelőre nem ismerjük. A legnehezebb probléma, amelyet még ma sem sikerült elfogadhatóan megmagyarázni, az időrendi hézag, amely az időszámításunk szerinti VIII. századból származó ótürk feliratok és a székely rúnák közt tátong: az utóbbiak csak a XVI. század elején bukkannak fel először.” (I. h.)

A külföldi írástörténész idézett két kérdését kell ma a magyar írás eredetkutatásának központi problémájává emelni. A feladat sikeres megoldása a hazai ellentétes szemléleteket is feloldja majd. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a rovás, illetve a székely írásnak nevezett magyar nemzeti írás valóban az ótürk írás közvetlen származéka-e; — hol és milyen körülmények közt jött létre: már a honfoglalás előtt éltünk vele, vagy csupán utána jutottunk birtokába; — van-e bizonyítékunk arra nézve, hogy ezt az írást a honfoglalás és a tatárjárás közti időszakban használtuk; — mi váltotta ki a magyar írás felújulását a XV. században?

A felsorolt kérdésekre és sok más velük kapcsolatos további problémára kútfoink választ nem adnak. Vizsgálódásunk tárgyává ezért magát a kérdéses írást tesszük.

2. Legelőször azokat a betűgyeztetéseket kívánjuk felülvizsgálni, amelyek a magyar írás egyes jeleit ótürk, ógörög és ószláv betűkkel hozzák kapcsolatba. A kérdést azért kell feltenni, mert az átvételi elmélet hívei nem tudják igazolni, hogy a magyar rovásírás a türk betűállományból átvett volna minden olyan jelet, amely a magyar hangállománynak megfelelt volna. Ha ugyanis a türk írás lett volna a magyar írás közvetlen alapja, akkor az utóbbiba csak ott került volna a türktől eltérő betű, ahol a magyar hangállomány a türk nyelv hangállományától eltér. Például az *f* és a *h* hang jelölésének esetében. Ilyen körülmények közt a görög írás hatása is elfogadható lenne, az ószláv írás pedig csak akkor, ha a két írás idő- és helybeli kialakulásának viszonya azt megengedi. A valóságban azonban a helyzet nem ilyen egyszerű. A magyar

és a türk írásban tudniillik egyaránt szerepelnek a következő hangokat rögzítő írásjelek: *c, cs, m, p, t, u, v, z*. A két írás a felsorolt hangokat mégis teljesen eltérő jelekkel jelöli. Az olyan írásátvétel, mint a feltételezett türk → magyar, amely az egyik megegyező hang betűjét átveszi, a másikat pedig nem, szokatlan és érthetetlen.

Az elmondottak készítenek arra, hogy a türk eredetre valló betűjeleket revízió alá vessük. I. táblánkon NÉMETH GYULA és ERNST DOBLHOFFER azonosításait vizsgáljuk. Az eredeti ábécé-sorrendtől eltérően a jeleket három csoportba soroltuk. Az elsőben azokat az azonosításokat adjuk, amelyek alak-tani szempontból elfogadhatók. A másodikban a kétes, a harmadikban pedig a helytelen azonosításokat mutatjuk be. Mivel a rajzok eléggé beszédesek,

TÜRK ROKONÍTÁSOK								
	Hang érték	Magyar írás	Ótürk írás	Sor szám	Sor szám	Magyar írás	Ótürk írás	Hang érték
FELTÉTELEZHETŐ ROKONSÁG	E	Ǻ	Ǻ	1	1	X	Ǻ	B
	J	11	1	2	2	+	X	D
	N	)	)	3	3	†††	1	I
	S	^	^	4	4	ƒ	1	P
	Sz			5	5	H	∩	R
KÉTES ROKONSÁG	G	^	ƒ	1	6	Ǻ	∩	Ü
	K ₁	◇	∇	2	7	Y	ƒ	Z _s
	K ₂	↓	NH	3	8	[Ǻ]	Ǻ	MB
GÖRÖG ROKONÍTÁSOK								
A	Ϝ	Δ	1	3	Ǻ	X	H	
F	Ϝ	Φ	2	4	^	^	L	
ÓSZLÁV ROKONÍTÁSOK								
E	Ǻ	Ǻ	1	2	∩	∩	0	

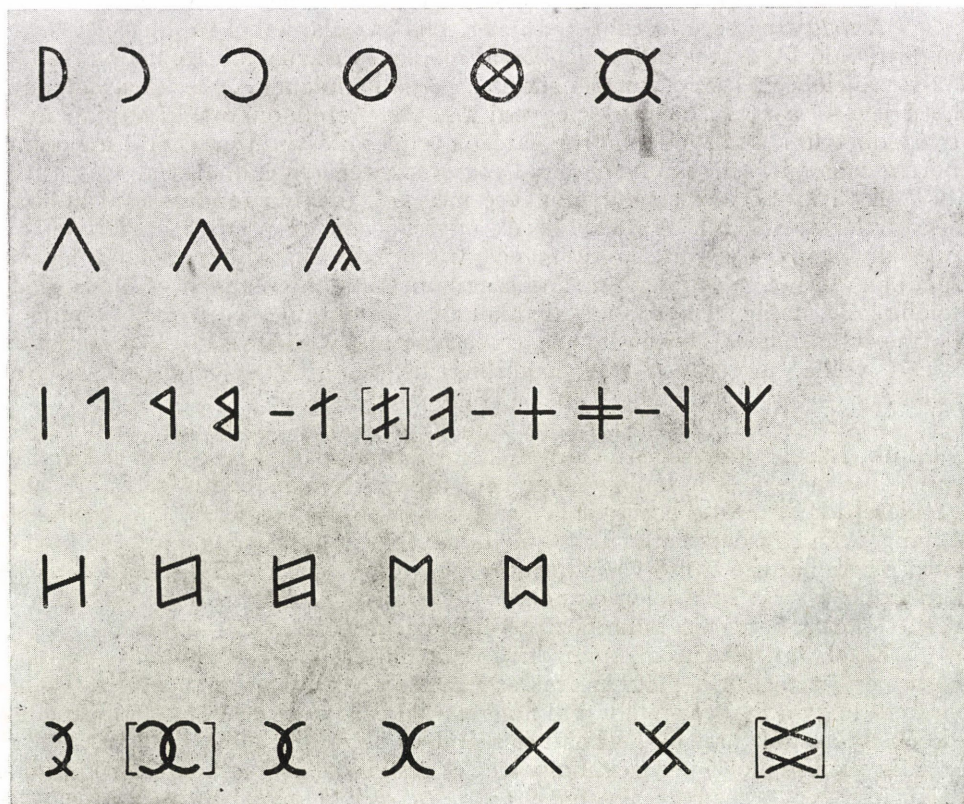
1. tábla: A magyar rovásírás, továbbá a türk, görög és ószláv írások hangértékben és betűalakban egymáshoz közel álló írásjegyeinek összehasonlítása

magyarázatokat nem fűzünk hozzájuk. A táblázat két alsó szakaszában a görög és ószláv betűk összevetéseit közöljük.

Ha jól szemügyre vesszük a táblát, megállapíthatjuk, hogy a türk és a magyar írásjelek rokonítása legalább felerészben túlzott, helyt nem álló. (A második oszlop jelei.) A *g*-t és a *k*-t ábrázoló jelek rokonítása is kétes, mert az alapjel képzése a két írásban nem egyezik. Elfogadható hasonlóság csak az első oszlop első öt jelének esetében áll fenn. Döntés előtt azonban megvizsgáljuk a magyar írás betűelemeinek szerkezeti rendszerét, amely a rokonság kérdésének eldöntésében a legbiztosabb kritérium.

Vizsgáljuk meg például a magyar írás *n*-t, *o*-t és *f*-et ábrázoló jelének szerkezeti rendszerét. Az első jelről az átvételi hipotézis védelmezői azt állítják, hogy türk, a másodikról, hogy ószláv, a harmadikról pedig, hogy görög eredetű. A kérdéses három betű alaktani szemszögből közös alapból differenciált betűk sorához tartozik (hangérték szerint *ny*, *n*, *o*, *ly*, *f*, *ü*) (l. 2. tábla 1. sora).

Már az első pillantásra tapasztalhatjuk, hogy a magyar írás itt felsorolt hat betűje alaktani szemszögből az *n* hang jelének megfelelő ívelő vonal szabatos és fokozatos továbbképzésével végrehajtott tudatos és tervszerű differenciálással megalkotott eleme. A hat — szerkezeti szemszögből határozott összefüggést mutató — betűjel felének, vagyis három betűnek más ábécékből (türk, görög, ószláv) való származtatása ezáltal szertefoszlik.

2. tábla

Hasonló a helyzet az *s* rovásjelének esetében is. Ebből az alapjeltől ugyancsak további két jelet differenciált a magyar írás alkotója. A rajz sorrendjében a betűjelek az *s*, *g*, *l* hangértékeket képviselik (l. 2. tábla 2. sora).

A hangképeknek ez a sora egyben kizárja a *g* jelének türk és az *l* jelének görög származtatási lehetőségét. A bemutatott sorban felismerhetjük a szerkezeti elemek fokozatos növelésével végrehajtott betűjel-differenciálás folyamatát, amelybe az átvétel nem illik. Másrészt pedig, ha a rovásírás *l*-t kifejező jele görög eredetű lenne, akkor a magyar írás ismert *s* jelének kellett volna felvennie az *l* hangértékét.

Az *sz* rovásjel ugyancsak a magyar írás alkotójának egyik alapvetően fontos jele, mert ebből a jeltől differenciálta a magyar írás további 10 betűjelét is. A jeleket a következő sorrendben mutatjuk be: *sz*, *j*, *a*, *m*, továbbá *i*, [*i*], *p*, valamint *d*, *gy*, sőt *t* és *zs*; — illetőleg magyar írásjelekkel (l. 2. tábla 3. sora).

A magyar írás szerkesztője hasonló eljárással, többletjel segítségével alkotta meg az *r*, *cs*, *z*, *v*, *u* betűk sorát is (l. 2. tábla 4. sora).

Kevésbé gazdag sorozatot alkotnak az *e* [*e*], *h*, *h* (egyés ábécékben *b* értékkel), valamint a *b* és *ty* [*ty*] betűk (l. 2. tábla 5. sora).

Ha ez utóbbi sor két első betűalakját — az *e* hang hordozóit — vizsgáljuk meg, arra a véleményre jutunk, hogy a kérdéses hang két jele nem önálló betű, hanem ugyanannak az írásjelnek időben és térben módosult két változata.

A magyar ábécé legtöbb betűjelét tehát az alapjeltől többletjelek segítségével való fokozatos differenciálással megmagyarázhatjuk. A magyar ábécé 32 rovásjeléből 28 jelle vonatkozik ez a megállapításunk. A fennmaradt négy betű jele — a *k*₁, *k*₂, *c* és *u* — egyedi alkotás. Az elmondottak alapján meggyőződhattünk a közvetlen görög hatások teljes valószínűtlenségéről. Az ószláv betűszármaztatás ugyanilyen oknál fogva szintén elfogadhatatlan.

A türk ábécé és a magyar ábécé még egy további rendszertani különbségről tesz tanúságot. A türk ábécék ugyanis némely — de nem minden — mássalhangzót, aszerint, hogy magas vagy mély magánhangzók szomszédságában áll, két — karakterisztikai szempontból teljesen eltérő — betűjeggyel jelölik. A *k* hang jelölésére ugyanakkor öt — alaktani szempontból eltérő — betűjelet használ a türk írás. Ha a magyar ábécé türk hatások alatt keletkezett volna, úgy ezt a kizárólagosan türk hangjelölési rendszert követte volna.

Bárki ellentvethetné itt, hogy a magyar írásban a *k* hangot két betűvel jelöljük. Ezzel a szükséges bizonyíték még nem kerül elő. A latin hangrendszerben is ismerünk hasonló, habár nem teljesen azonos jelenséget, amelynek vetülete a latin *c* és *q* betű, illetve a *c* és *q* hangnak megfelelő jel. A magyar *k* hangot ma egységes hangnak tekintjük. Habár tudjuk, hogy az utána következő magánhangzó elülső vagy hátulsó nyelvvállása szerint előbb vagy hátrább képezzük: *k̄* — *k̆*. Ez a jelenség néhány évszázaddal ezelőtt talán markánsabb volt, és két *k* hang megkülönböztetésére és jelölésére adhatott okot.

Ezzel természetesen nem kívánunk feltétlen bizonyítékot nyújtani, mert nem ismerjük a magyar írás szerkesztőjének hangtani nézeteit. Biztos viszont, hogy a magyar nyelv mai hangalakjai és a magyar írás keletkezésének idejében használt hangok alakban és számban némileg különböznek. Erre utal az a figyelemre méltó jelenség, hogy a *dz* és *dzs* kivételével minden affrikátának saját jele van a magyar ábécében (*c*, *cs*, *ty*, *gy*). A sokat vitatott affrikátakérdésben csak nemrégén múlt el a *cz*, *tz* stb. kora. A mai szemlélet szerint

az affrikáták egységes hangok. A magyar ábécé szerkesztője is így vélekedett, mivel mindegyiküket egy-egy jellel jelölte. Ezzel pedig tanúságot tett hangtani jártasságáról. Ez a felismerés viszont arra az objektívnek tekinthető következtetésre jogosít fel, hogy a két *k* betűjel valóságos két *k* hangot, a *dz* és *dzs* hang jeleinek nem ismerete azoknak az írásalkotás idején való hiányát jelenti.

CSALLÁNY DEZSŐ elképzelései a magyar ábécé mássalhangzóinak kétalakúságáról — a palatalis és velaris mássalhangzójelekről — elfogadhatatlanok. Nem annyira sikertelen megfejtései miatt, hanem főképp azért, mert ennek a jelenségnek nincs nyoma a magyar írásban. Ugyanakkor a türk írásban a *k* hangnak öt betűjele van (1. *a*; 2. *e*, *i*, *ä*; 3. *ö*, *ü*; 4. *o*, *u*; 5. *y* előtt vagy után), amely eleve ellentmond a palatalis és velaris kettős írásjelrendszer szisztémájának. Ezenfelül már fentebb utaltunk arra, hogy a türk írásban nem minden mássalhangzónak van kettős alakja. A magyar rovásírás teljes betűsorát több mint húsz ábécéből ismerjük. Valamennyi bizonyítja a magyar ábécé mássalhangzóinak a türk írásokkal szemben egyetlen betűvel való alakítását, illetve önállóságát.

A türk betűszármaztatást az elmondottak alapján szélsőségesnek kell tartanunk. Elfogadhatjuk viszont, hogy mind a magyar, mind a türk írás alkotója a két nemzeti írás megszerkesztésekor mintegy négy-öt közös elemet használt fel — az *n*, *s*, *sz*, *e* és talán a *j* jelét —, melyeket feltehetően mindketten egy közös, harmadik forrásból merítettek. Ennek a harmadik írásnak a hatását a két nemzeti írásra pedig úgy kell elképzelnünk, mint a görög és a szamaritánus írás hatását Konstantinosz Filozofoszra, azaz szt. Cirillre, a glagolita írás alkotójára, vagy mint a latin írás hatását Wulfila püspökre, a gót írás megteremtőjére, akik műve mégis teljesen eredeti és önálló alkotás.

Fejtegetéseink alapján annyit feltétlenül megállapíthatunk, hogy a magyar írás nem az ótürk írás sajátos továbbfejlesztéséből alakult ki. A magyar nemzeti írás bizonyára egyetlen, habár ismeretlen személy alkotása. Ez az írásalkotó kétségtelenül a mediterrán lineáris íráskultúra egyikének vagy néhányának, esetleg még az ótürk írásnak ismeretében tudatosan hozta létre az önálló magyar nemzeti írást.

3. A magyar írás kialakulása helyének és idejének kérdésében csupán feltevésekre szorítkozhatunk. Természetesen szem előtt kell tartanunk azt az általános törvényszerűséget, hogy az írás rendszerint a szervezettség magasabb szintjén álló, a szuverén államiság kialakításán fáradozó nép igényeként jelenik meg. A koraközépkori európai népek nemzeti írásai a kereszténység terjedésének hatására alakultak ki. Ilyen befolyás folytán alkotta meg a IV. század második felében Wulfila püspök a gót írást és 402 táján Meszrop az örmény írást. A latin kereszténység — mivel az egyetemes római egyház megerősítésén fáradozott — térítéseiiben nem szorgalmazta a nemzeti írások létrehozását, ami inkább a keleti (bizánci) hittérítés kísérő jelensége volt.

Tekintettel arra, hogy az önálló nemzeti írás megalkotása mindenkori függetlenségi törekvések egyik megnyilatkozása, a kazár fennhatóság idejét nem tekinthetjük a magyar írás létrehozásához alkalmas kornak. A magyar írás a kazár függőség idején már vagy megvolt, vagy mint MOÓR ELEMÉR állítja, csupán a honfoglalás után tettünk rá szert. Mindkét lehetőséget meg kell fontolnunk.

Malálasz és Theofanisz krónikájában olvassuk, hogy Jusztinianusz bizánci császár 527 — 28 körül a „húnok” egy részét is megnyerte a keleti kereszténység számára. Gordasz, a húnok keresztény királya a maotimmenti Boszporoszbán

(Kercs) székelt. Az új vallást testvérének országában is megkísérelte elterjeszteni. A „húnok” ezért megölték őt, és helyébe Muajeriszt tették meg királynak. A Muajerisz névben többen a magyar népnév első említését sejtik (l. pl. GYÖRFFY, A magyarok elődeiről 25 és 206). Ha ez a feltételezés helytálló, akkor egy olyan nyomra találtunk, amely a magyar írás kialakulásának minden szükségesség társadalmi feltételével rendelkezik.

A keresztény missziók megindítását mindig megfelelő előkészületek előzték meg. A legjobb példa erre a mintegy háromszáz évvel később, 863-ban, a szlávok megtérítésére küldött bizánci misszió. Konsztantinosz Filozofosz, a majdani szt. Cirill még a térítő út előtt elkészítette a szláv írást és a szent szövegek fordítását. Hasonló eljárás feltételezése a Maeotis menti ősmagyarok irányában a keleti missziós gyakorlat ismeretében nem tekinthető indokolatlannak. Az adott feltételek mellett nem zárhatjuk ki az önálló nemzeti írás létrehozásának lehetőségét, vagy ennek esetleges előkészítését. A magyar írás kialakulásának egyik lehetséges helyeként tehát a 463 utáni Maeotis vidéki óhazát, illetve a VI. század elejét tekinthetjük.

A magyar írást a türk írástól elkülönítő tipológiai különbségek (pl. a mássalhangzók kétalakú jelölésének hiánya, ugyanakkor a ligatúra és a karoling névligatúra megléte) figyelmünket egy, eddig még fel nem vetett területre, a Kárpát-medencére is irányíthatja.

A mássalhangzók egyetlen jellel való jelölése a mediterráneum lineáris íráskultúrájának általános jellemzője. Ez a körülmény önmagában a Maeotis vidékét, mint írásunk keletkezési helyét, még nem zárja ki. Ezzel szemben a névligatúra tipikus karoling udvari kancelláriai termék, melyet a német-római udvari kancellária híven megőrzött. A névligatúra alkalmazása a magyar írásban — hacsak nem honfoglalás utáni átvétel — Kárpát-medencei kialakulásra is vallhat.

A Kárpát-medence lineáris íráskultúrájának gyökerei igazolhatóan a keltákig, illetve időszámításunk kezdetéig nyúlnak vissza. A kelták írásukat latin minta szerint alkották meg. A jazygok néhány írásos emléke is erre a területre kötődik, ahol a germán rúnák sem voltak ismeretlenek, és több megfejtetlen írás is felbukkant.

Ebben a környezetben találkozunk a minket érdeklő avar írással. Az ószláv nemzeti írás használatának jogosultságát védő szt. Cirill 867-ben ezt mondta Velencében: „Mi sok népet ismerünk, akiknek írásuk van, és Istent saját nyelvükön dicsérik. Mindenki tudja, hogy ezek az örmények, perzsák, abazgok, ibérek, szogdok, gótok, a v a r o k, tyrsek, kazárok, arabok. . . és sokan mások” (Morva-Pannon legenda XVI, 7–8.).

Az avar írás léte — habár ez idő szerint egyetlen emlékét sem ismerjük — kétségbevonhatatlan, mert Konsztantinosz Filozofosz az ószláv írást a római egyház főpapjai előtt védelmezve nem hivatkozhatott valótlán tényekre.

Lehetséges tehát, hogy az egykor volt avar írást ma magyar írásként tartjuk számon. Az avarok írásában — hiszen szükségszerűen kapcsolatban voltak nyugati szomszédaikkal, egy részük pedig (a vetvári püspökség) 805 után közvetlen frank fennhatóság alatt állt — megvan a ligatúra és a névligatúra megjelenésének reális lehetősége.

A kettős honfoglalás elmélete egy olyan feltételezést is mérlegelhetővé tesz, hogy a Maeotis vidékén kialakult magyar írás a VII. században jutott el a Kárpát-medencébe, ahol később a frank udvari kancellária hatására átvette a ligatúra és a névligatúra használatát.

Ha pedig valaki a felvázolt eredet-elméletek reális lehetőségeiben kételkedne, annyit el kell ismernie, hogy a magyar írás még a magyar államnak a latin kultúra befolyása alá kerülté előtt jött létre.

4. A magyar és a türk írás közti szembeötlő eltérések egyike az, hogy a magyar írás ismeri a betűösszevonásokat, a ligatúrákat, míg a türk írásban ez a jelenség szokatlan. A ligatúrahasztnalat ugyanis a latin írás egyik alapvető jellemzője. A magyar írás alakulásának szempontjából az úgynevezett kisligatúrák elemzése, melyek a latin írás ifjabb római kurzív, majd a kuriális változatában is szerepelnek, nem fontos. Figyelmünket inkább a latin írás kalligrafikus díszligatúráira kell összpontosítani, mert ezek segítségével fontos következtetéseket vonhatunk le a magyar írás alakulására nézve.

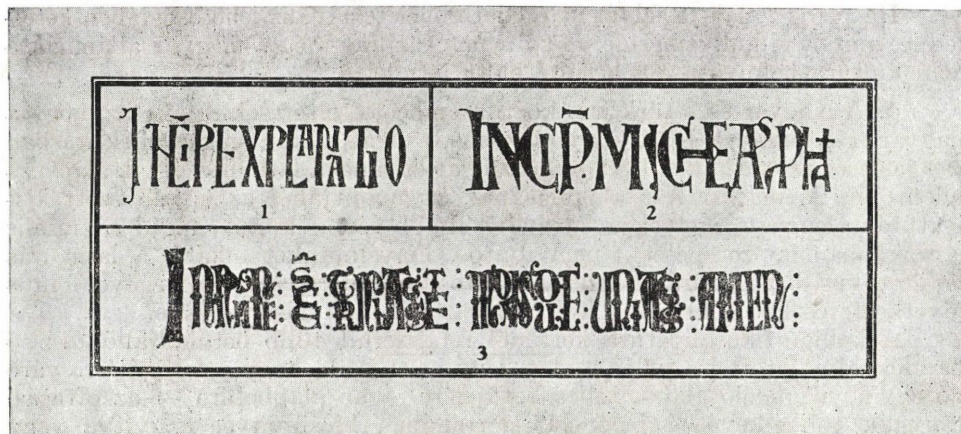
A kalligrafikus ligatúra kettőnél több betűből álló, díszítő szándékkal alkotott írásjelkapcsolat. Úgy keletkezik, hogy a colligálásra váró szó egyik, megfelelő alakú, teljes betűjelére — az alapbetűre — az olvasási iránynak többé-kevésbé megfelelő sorrendben kicsinyítve, nagyítva vagy eredeti méretben felrajzolják a megfelelő betűjel mindama részeit, amelyek az alapjel kérdéses részével nem egyeznek meg. Ezek a többletjelek figyelmen kívül hagyva a ligatúra fennállására, a kapcsolt betűk számára és azok tökéletes vagy megközelítő olvasási rendjére. A kalligrafikus ligatúrák felhasználási módjuk szerint lehetnek szövegkezdő vagy szövegzáró — az utóbbi esetben neveket és üdvözlést tartalmazó — betűösszeírások.

A szövegkezdő kalligrafikus ligatúrák többnyire a címiratokban alkalmazott megnyújtott majuszkuláris betűkön (*litterae elongatae*) jelennek meg. Ezek a ligatúrák abban különböznek a kurzív írások kis ligatúráitól, hogy nemcsak két — alaki szempontból könnyen kapcsolható — betűt (pl. $a + e = \text{æ}$), hanem három, sőt több betűt is, de nem a címirat összes betűjét kapcsolják egybe. A kisligatúrákkal ellentétben, melyek a szöveg bármely részében alkalmazhatók, a kalligrafikus nagyligatúrák csak a címiratokban és az alább tárgyalásra kerülő monogramokban szerepelnek. A kalligrafikus ligatúrák a címiratok rajzát változtatossá, a hézagos betűalakokat tömörítettebbé, de egyben jól olvasható, kis helyen elférő ünnepélyes betűdíszítménnyé változtatják.

Ez a ligatúra-típus valószínűen a vizigót írás területén, Spanyolországban keletkezett. Innen terjedt Európa többi vidékére, különösen a német-római birodalom területére. Végül IV. Béla király uralkodásának idején Magyarországra is eljutott. A kalligrafikus címligatúrák virágkora a XI—XIII. század. Európában különösen a kódexek címsoraiban voltak kedveltek. Magyarországon, IV. Béla kancelláriájában a kiváltságlevelek *invocatio*iban arra a helyre kerültek, ahol a német-római császári kancelláriában és a római kúriában a kisligatúrák vagy ligatúrákat nélkülöző *litterae elongatae*-k álltak.

A címligatúrák szemléltetésére három példát mutatunk be: Az első a kasztíliai kalligrafikus iskola terméke, a sílosi szt. Sebestyén kolostor 1109-ből származó *Apocalipsis Commentarium* egyik címsora. A második a XIII. századi merseburgi biblia Mikeás próféta könyvét megnyitó címsor. Végül harmadikként IV. Béla egy 1258-ban kelt kiváltságlevelének *invocatio*szövege. (L. 3. tábla.)

A szövegzáró kalligrafikus ligatúrák, a monogramok, a karoling udvar okirataiban jelentek meg, és folytatólagosan a német-római császárok okleveleiben is szerepeltek. Ezek a monogramszerű betűligatúrák tulajdonképpen az aláírást képviselték. A címligatúrákkal szemben itt már teljes ligatúrákról van szó. Ez azt jelenti, hogy az aláíró nevének a lehetőséghez mérten a legtöbb

3. tábla: A magyar rovásírásban felbukkanó „Capita dictionum”-ok előképei a középkori latin írásgyakorlat kalligrafikus címligatúráiban: 1. Apocalypsis-kommentárium címlapja (Sílos, Szt. Sebestyén kolostor, Kasztília). — 2. Mideás próféta könyvének címlapja — XIII. század (Merseburgi biblia). — 3. IV. Béla király 1258-ban kelt oklevelének invocatiója (HÓMAN—SZEKFŰ, MTört. I, 568—9).

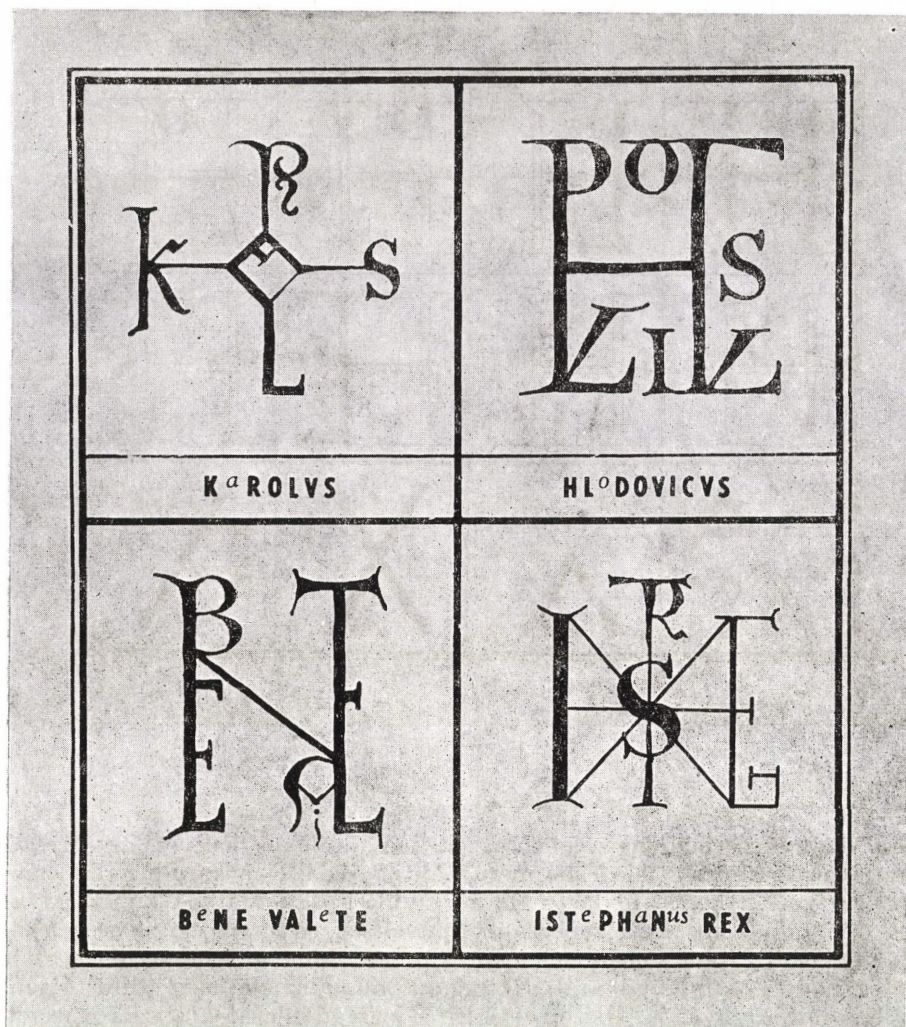
vagy minden betűjét az alapbetű foglalja össze. A hitelesítő monogramok élő használata — vagyis hogy egyik vonalukat maga a császár rajzolta meg — Nagy Károlytól (768—814.) III. Lothárig (1125—1137.) terjed. A XV. században végleg eltűntek (ŽUDEJL-NOVÁK, Priručka diplomatiky. 1956. 40.).

A császári kancellária hatására a római kúria a pápai aláírások mellett a „Bene valet” üdvözlő formulát foglalta monogramszerű ligatúrába. Ez a gyakorlat IX. szt. Leó német származású pápa idejében (1049—1054.) kezdődött és a XIV. század végéig tartott.

A szövegzáró névmonogram alkalmazása tehát a karoling, majd a német-római császári kancellária hatása. Magyarországon igazolhatóan I. István király udvarában került alkalmazásra. A 4. táblán négy monogramot mutatunk be. Az első három Franz Steffens, Lateinische Paleographie-Supplement (Trier, 1909.) című művéből származik (a 41., 67. és a 91. faksimile után rajzolva). A negyedik monogram a tihanyi apátság alapító levelén szerepel.

A kalligrafikus ligatúrák szerkezetét legjobban felbontásuk révén ismerhetjük meg. Az 5. táblán III. Lajos német király 882-ből származó latin betűs monogramjának és a Marsigli-féle rováskalendárium Albert-névligatúrájának analitikus képét mutatjuk be. A táblán a ligatúra alapbetűjét összefüggő vonallal, az olvasási rend szerint következő betűjét sötéten, a további betűk többleteit szaggatott vonalakkal jelöljük.

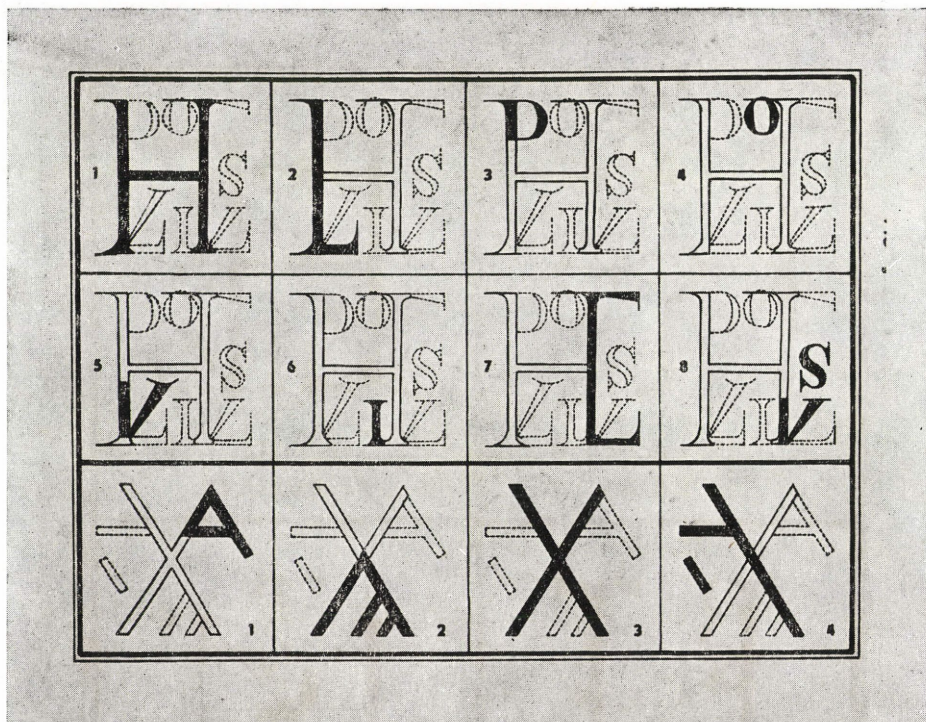
Ezen az analitikus ábrán világosan felismerhetjük a latin írásra jellemző ligatúraalkotás és a magyar írás forrásaiban is fellelhető ligatúráképzés azonosságát. Mivel a türk írás a ligatúrákat nem alkalmazta, belőle a névligatúrákat nem magyarázhatjuk. A magyar írás névligatúra-rendszerének előképét csupán a karoling udvarban kialakult névligatúrákban, illetve monogramokban kereshetjük. A magyar írás másik ligatúraváltozatát, az úgynevezett Capita dictionum-okat pedig nem magyarázhatjuk másképpen, mint a IV. Béla magyar király udvarában is divatosá vált szövegkezdő kalligrafikus ligatúrák hatását a magyar írásra, minek okát Telegdi már nem tudta megadni.

4. tábla: Kalligrafikus szövegzáró ligatúrák (monogramok) középkori okleveleken: Nagy Károly frank király (781.); — III. Lajos német király (882.); — IX. Gergely pápa (1234.); — I. István király (1001.)

Megfigyeléseinket összegezve megállapíthatjuk, hogy a vizsgált két paleografiai jelenség csak Nagy Károly frank és IV. Béla magyar király uralkodása közt (768—1270.) kerülhetett a magyar írás rendszerébe. A ligatúrák e két válfajának reminiscenciája a magyar írásban erős bizonyítéka annak, hogy a magyar írás az Árpád-házi királyok korában is élő írás volt.

5. A magyar írás emlékeinek a XV. század második felében való hirtelen felbukkanását és rohamos terjedését általános kultúrtörténeti hatásokkal magyarázhatjuk meg. Ez az időszak a humanizmus és a reneszánsz kora. Nemcsak a művészet terén jelentett visszatérést az antik hagyományokhoz,

5. tábla

hanem az írás formai képzésében is. Ez az általános hagyományébredés hozta ismét felszínre a feledésbe merült antik római és a karoling reneszánsz több évszázadon keresztül használaton kívüli írását. Mátyás király udvara pedig a humanizmus és a reneszánsz műveltség egyik mozgalmas, jelentős központja volt. Nem feltűnő és nem különös, hanem teljesen természetes jelenség, hogy a Mátyás udvarából kisugárzó humanizmus megindította a magyar írás reneszánszát is. Hiszen jelenleg a legrégebbnek tekintett rovás emlékeink éppen e király uralkodásának idején keletkeztek (1458–1490.). A felsőszemerédi felirat 1482-ben készült, a nikolsburgi rovásábécé 1483 körül, Marsigli rovásnaptárának az eredetije a XV. század nyolcvanas éveiben került forgalomba. Ezen felül a magyar írás ismert volt Mátyás király udvarában is. Bizonyítja ezt BONFINI a *Rerum Ungaricarum Decades*-ében, de ugyane kor írója THÚRÓCZI JÁNOS is, aki az 1488-ban kiadott krónikájában ugyancsak megemlékezik a magyar írásról.

Nemzeti írásunk reneszánsza rövid életű volt. Az íráskultúra felújulásához szükséges politikai nyugalom feltétele nem volt meg. Az ország Mátyás halála után rövidesen belső és külső viszályok, majd a török hódítás színtere lett. A török és Habsburg-uralom viszonylagos egyensúlyának idején — amint azt a kései ábécé-másolatok hosszú *scra* bizonyítja, még élt a nemzeti írás irányában a humanizmus hatására felkeltett érdeklődés. Ez az érdeklődés azonban az idegen uralom befolyására elveszítette azt a mindent átütő kezdeti

energiát, amelynek nagyszerű lendületéről Felsőszemerédtől Bögözsig, majd Konstantinápolyig az emlékek népes sora tanúskodik.

JAKUBOVICH EMILTől értesülünk (MNY. XXVIII, 273—4), hogy Telegdi János a „*Rudimenta priscae Hunnorum linguae*” című, 1598-ban írt munkáját ki akarta adni, vagy ki is adta. Ezt a művét — helyesebben ábécés könyvét — arra szánta, hogy a magyar írást általa közkinccsé tegye. A könyv nem jelent meg, vagy oly csekély példányszámban került forgalomba, hogy ma már ismeretlen. Célját tehát nem érthette el. Kéziratának másolatain keresztül viszont a magyar írás reneszánszának utolsó emlékévé vált.

A többi rovásírásos emlékeink már a magyar írás hanyatló korszakának, a kuriózumkedvelő, ambíciózus egyének tollából kikerült egyre inkább ritkuló emlékei.

6. Rövid áttekintésünkben a magyar írás eredetproblémájának kérdését — amint már fentebb utaltunk erre — nem akartuk végérvényesen megoldani. Inkább a lehetséges megoldás vázlatát kívántuk kidolgozni. Különösen képpen arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a már csaknem tétellé nyilvánított türk eredet alapjai ingatagok. Az eredetkérdés lehetséges megoldásának felvázolt útjait írás-, nyelv- és köztörténeti körülmények teszik valószínűvé. A magyar írás ligatúráinak eredetét és lényegét — mellyel a magyar írás X—XIII. századi élő alkalmazásának ugyan közvetett, de megbízható bizonyítékát adtuk — megoldottnak tekintjük. A fennmaradt részletkérdések tisztázása még további elemzéseket és összefoglaló tanulmányokat igényel.¹

PÜSPÖKI NAGY PÉTER

A Példák könyve jelzős szerkezeteinek vizsgálatából

1. A készülő magyar történeti grammatika egyik előmunkálataként megvizsgáltam egy XVI. század eleji kódexnek, a Példák könyvének jelzős szerkezeteit. A mintegy 100 lapnyi munkában elemzem a nyelvemlék összes minőség- (külön a kijelölő), mennyiség-, birtokos valamint értelmező jelzős szerkezeteit és összetételeit: elsősorban szintaktikai és morfológiai, de ott, ahol érdemes, jelentéstanai és stilisztikai szempontból is. Munkám célja a jelzős szintagmák XVI. század eleji vizsgálata az adott nyelvemlékben: a nyelvi változások, ingadozások és kettősségek megfigyelése, feldolgozása. Ehhez adataimat természetesen más korabeli nyelvemlékekkel, valamint a mai nyelvvel is össze kellett vetnem.

Az anyaggyűjtésben a teljességre törekedtem, az adattárban — az egyes jelzőfajtákat tárgyaló fejezetek élén külön csoportosításban — közlöm az összes adatot az előfordulási szám és a lelőhely (lap- és sorszám) megjelölésével. Pl. *zent remete* (2 × : 11, 6; 12, 17).

Mivel a kódex három másoló keze munkája, alkalmam nyílt e három rész összehasonlítására is. A köztük levő eltérések, kisebb-nagyobb különbségek az akkori nyelvállapot ingadozásaira vagy az esetleges nyelvjárási különfejlődésekre világítanak rá. Az adattárban is külön sorolom fel az egyes

6.

¹ E tanulmány öskézirata 1972-ben készült el. Így vált lehetővé, hogy VÁSÁRY ISTVÁN a rovásírás kutatásának helyzetét felvázoló beszámolójában (Keletkutatás 1974: 159—71) a most megjelent tanulmányban foglalt gondolatok közül néhányat — cikkében a 168. lap 3. bekezdésétől a 170. lap 1. bekezdéséig közöltek — már a beszámoló készítése idején felhasználhatott.

másolók adatait; a morfológiai, szintaktikai, s ahol ez lényeges, a helyesírási különbségekre minden esetben utalok, sokszor számszerű összevetést is végzek.

Munkámnak mindössze kis hányadát közölhetem, ezért igyekeztem úgy válogatni, hogy a kiemelt részekkel több kérdéskört érintsek, s azok ugyanakkor színes és problémát felvető fejezetek legyenek. Ennek alapján választottam ki a már összetétellé vált, illetőleg a még az összetétellé válás útján levő minőségjelzős szerkezeteket, a birtokos jelzős szintagmák analógiájára alakult *-nak*, *-nek* ragos névutós szerkezeteket és az értelmező jelzővel foglalkozó fejezetet.

2. Összetételek, az összetétellé válás útján levő minőségjelzős szerkezetek és néhány vitás eset.

A) A jelző ragtalan melléknév. — I. kéz: *aknénec* (7, 8), *egi hazbâ* (8, 10); *zent* < *Egi* > *Hazba* (9, 21), *zenth egihazban* (10, 3), *zent Egihaznak* (13, 3): kétszeres összetételek: *egyház* > *szentegyház*; *zent atija* ($5 \times$: + 15, 3-6; 16, 14-18; 18, 1). — II. kéz: *egyhazban* ($6 \times$: + 23, 16; 40, 11; 44, 1-9-10; 45, 6), *zent egyhazban* (58, 6): kétszeres összetétel; *zent atija* ($30 \times$: + 19, 1; 34, 1-7-14; 35, 1-6-12-16-18; 36, 17; 39, 1-2-12-14-16; 40, 1-2; 41, 1-3-4-7-10-12-13; 48, 4-5-10-15-16; 49, 7), *zent háromfag* (32, 22), *zent lelek* (30, 16). — III. kéz: *zent lelek* (86, 25).

B) A jelző főnév. — I. kéz: *Annya zent egihaz* (13, 1), *aszonnj allat* ($3 \times$: +¹ 15, 7; 16, 2-8), *menj orzagot* ($2 \times$: + 1, 3; 2, 8), *menyorzagba* ($4 \times$: + 2, 11; 5, 9; 6, 6; 9, 2). — II. kéz: *azzony allat* (63, 19), *azzonyallatok* ($2 \times$: + 63, 8-20), *jnnep napon* ($2 \times$: 57, 5; 58, 9), *kereztfja* ($3 \times$: + 51, 2; 58, 17; - 50, 16, ebben az adatban a két tagot sorköz választja el egymástól), *menjorzagban* ($7 \times$: 35, 18; 36, 7-19; 50, 4; 56, 10; 57, 10; 59, 16).

A minőségjelzős szerkezetek és összetételek közt igen nehéz meghúzni a határt, különösen egy 4-500 évvel korábbi nyelvemlékben. A jelöletlenség és a mondatbeli egymásutániség, különösen a gyakori együtthasználat nagymértékben meggyorsítja az összetétellé válás folyamatát. PAIS DEZSÓ az ismétlést, megszokást és a reflexszerűséget az összetétel keletkezésének feltételei között említi (MNY. XLVII. 142). SIMONYI a melléknévi és főnévi minőségjelzős szerkezeteket még kategorikusan kizárja az összetételek köréből, a szintagma tagjait minden esetben önálló mondatrészeknek tekinti, pl. *aprómarha*, *baleset*, *vadállat*, *özvegyasszony*, *asszonyember*, *jegygyűrű*, *ezüstpénz*, *keresztfa* stb. (Nyr. IV, 102-11)

Annak megítélésében azonban, hogy egy szerkezet összetétellé vált-e vagy sem, igen körültekintően kell eljárunk. BERRÁR JOLÁN (MNY. LI, 80-3) részletes és alapos útmutatót ad az összetételek történeti vizsgálatához. Felsorolja a nehézségeket: Nyelvérzékünk nem nyújthat segítséget, nem ismerjük az akkori hangsúlyviszonyokat stb. Pusztán az íráskép alapján sem lehetséges eldönteni, hogy összetételről van-e szó, vagy még csupán csak jelzős kapcsolatról, ugyanis az egybe- és különírás következtelensége, rapszodikus-sága miatt csak igen csekély támpontot adhat. FÁBIÁN PÁL írja, hogy régebbi nyelvtanaink tanácsolták a minőségjelzős szerkezetekben a melléknévnek a főnévtől való különírását (Az akadémiai helyesírás előzményei 180). A különírás tehát tendencia volt a XVIII-XIX. században, a már feltétlenül

¹ Néhány esetben az előfordulási szám után + jel áll. Ez azt jelenti, hogy az egyes adatok közt morfológiai vagy helyesírási különbség van, pl. *menyorzagbol*, *menjorzagban*, *menyorzagra*. Ha azonban a különbség számottevő, akkor természetesen egyenként kiírom a változatokat.

összetételnek számító és korábban már egybeírt alakokat is megtaláljuk különírt formában. Tehát, ha a XVIII. században annyira szorgalmazták a különírást, valószínű, hogy az összetétellel vált szerkezetek egybeírása még egyáltalán nem terjedt el, azaz nem tartották az egybeírást az összetétel fontos kritériumának. Mint FÁBIÁN írja, egybeírt alakokkal csak a jelentés-változáson átment vagy átmenőben levő alakulatoknál találkozunk, de nem következetesen (uo. 181). Még a XVIII. században sincsenek biztos támpontok, szabályok, nagy az összevisszaság a helyesírásban. A kódexirodalom korában, tehát a XV–XVI. században még inkább bizonytalan volt az ortográfia: még az egyes hangok jelölésére sem használtak egységes jeleket, az egybe- és különírás ugyancsak esetleges volt. A Példák könyvében is sokszor találkozunk minden ok nélküli egybeírással, pl. a jelzett szóhoz tartozó névelő és a jelző egybeírása: *aznagy syralmak* (42, 20), *azrettenetes poklot* (82, 5); a főnév és a névutó egybeírása: *regulazerent* (20, 6), kiemelő jelző és jelzett szó: *egikzjz* (2, 16), kötőszó és vonatkozó névmás: *hogkj* (29, 11) stb., ugyanakkor pedig az egy fogalmat jelölő szószerkezet szorosan összetartozó tagjai igen gyakran külön szerepelnek.

Egyes esetekben azonban bizonyos támpontot mégiscsak nyújt a helyesírás. Ha ugyanaz a szó többször, különösen ha sűrűn egymás után fordul elő a szövegben egyszer egybe-, másszor különírt formában, akkor valószínű, hogy a helyesírási ingadozás szemléletbeli, illetőleg nyelvi változást takar. A kétféle írásmód keveredése tehát arra utal, hogy az adott szószerkezetet már kezdik egységes szóként kezelni, de ugyanakkor még érzik, hogy voltaképp két önálló szó kapcsolatával állnak szemben. Ha azonban egy szókapcsolatot a szövegben kivétel nélkül egybeírtak, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy már egy szónak, azaz összetételnek fogták föl. Mindez azonban szintén csak fönntartásokkal fogadható el. PAIS DEZSŐ „A különírás és egybeírás” című tanulmányában többször is hangsúlyozza, hogy „egybeírással fel lehet tüntetni a jelentéstani összeforrottságot, de nem kell feltüntetni minden esetben, kivétel nélkül.” (NytudÉrt. 4. sz. 72.) Ugyanakkor „írunk és írhatunk egybe nem összetételeket is”, elsősorban a kialakult szokások, a hagyomány tiszteletben tartása miatt (uo. 75). Tehát nem minden összetétel, amit egybeírunk, s nem írunk mindent egybe, amit összetételnek minősítünk. Épp a minőségjelzős szerkezetek esetében áll fenn az a veszély, hogy a jelöletlenül gyakran egymás mellett álló determinánst és az alaptagot a megszokás alapján, de indokolatlanul egybeírják, s az egybeírás nyomán összetételnek minősítik. Az *aranylánc*, *kőépület*, *vaságy*, *faház* stb., tehát elsősorban az anyag-név előtagú szerkezeteket ma többnyire egybeírják, holott ezek jelentésüknél fogva semmiben sem különböznek az *arany lánc*, *kő épület*, *vas ágy* szintagmáktól. A fenti példák közül egy meghatározott esetben a *faház* talán kiemelhető. Az összes 'fából készült épület' jelentés mellett mostanában — jelentésszűkülés következtében — 'az Erdért Vállalat által előre elkészített fa elemekből álló, összerakható hétvégi ház' jelentésben gyakoribb. Ezt már felfoghatjuk összetételnek, de az előbbi, általánosabb jelentésűt én mindenképpen különírnám, és csak szószerkezetként kezelném. A fentiek miatt nem tekintem összetételnek a Példák könyvében előforduló *arany penzeket* (16, 7–12) és *ezevft kalanhual* (33, 8) szintagmákat.

Valódi összetételről ugyanis elsősorban akkor beszélünk, ha maga az összetétel, tehát a két tag együttes jelentése több, minőségileg más, mint az egyes tagok jelentésének összege. (De ez sem áll fenn mindig!) A két tag

azonban állandóan korlátozza egymás jelentését, az adott kapcsolatban az egyes tagok jelentései közül mindig csak egy és ugyanaz realizálódhat (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR, A magyar nyelv tört. 335). Hogy egy szintagma összetételnek tekinthető-e vagy sem, annak a fentiek mellett további fontos kritériumai vannak: a lexikai, morfológiai és szintaktikai állandóság. Vagyis: egy bizonyos jelentéstartalom kifejezésére mindig ugyanaz a két szó kapcsolódik egymáshoz változatlan formában, közéjük más szó vagy szókapcsolat nem ékelődhet be, az előtag nem vehet föl külön toldalékokat, és a két tag nem cserélődhet föl.

A következőkben adataim közül sorra veszek néhány, már összetétellé vált, illetőleg az összetétellé válás útján levő szókapcsolatot, s — érvényesítve a fent megadott szempontokat — igyekszem feltárni bennük a tagok egymáshoz való viszonyát. Az elemzést és értékelést azonban nem végezhetem el a történeti fejlődés és az egyéb XV–XVI. századi források idevágó tényanyagának figyelembe vétele nélkül, pusztán a Példák könyvében meglévő néhány adatra támaszkodva; ezért merítek a hasonló kódexek, szójegyzékek és szótárak anyagából is.

A g g n ő. — A szó mindössze egyszer fordul elő a szövegben, egy bonyolultabb jelzős szerkezetben a minőségjelzős szintagma alaptagjaként: „Nemely gonoz *regij akněnec* tanalchabol . . .” (7, 7–8). A párhuzamos latin szöveg így hangzik: „de consilio cuiusdam antiquae vetulae”, magyarul: ’némely (= egy) öreg vénecske tanácsából’. A fordító a latinban meglévő *őreg vénecske* kifejezést igyekezett visszaadni két rokonértelmű melléknévvel, méghozzá úgy, hogy a latinnal a szavak számában is megegyezzen: az egyik jelző, a másik pedig az összetétel előtagja. Bár a Példák könyve egésze nem jellemző a latinhoz való ilyen nagyfokú hűség, sokszor még a mondatszerkesztés is merőben különbözik az eredetitől, de az első kéztől származó rész — a másik kettővel ellentétben — többnyire híven követi a latint.

A NySz. valamennyi, több mint tíz adatában az *aggnő* egybeírt szó. Jelentése a szótár szerint ’vetula, anus’, illetőleg ’altas Weib’. Az adatok egy részében a hozzá kapcsolódó jelzőkből és a szöveggörnyezetből arra következtettem, hogy *aggnő*-nek nevezték azokat az öregasszonyokat, akik kuruzslással, gyógyítással foglalkoztak, s akiket valamilyen módon az ördöggel, a gonosz szellemekkel cimborálónak tartottak: ÉrdyK. 229b: „Monda Julianus az byes bayos *aghnenak*”; PéldK. 7, 7–8: „gonoz . . . *akněnec*”; MA: Scult. 268: „ördöngősökhöz, baboboás *agnőkhöz* folyamodnak.” Az *agg* szó ’rég, nagyon öreg’ jelentése mellett a TESz. is megenged egy ’ravasz, tapasztalt’ jelentést, mely feltevésemet bizonyos mértékig alátámasztja. Ez utóbbi jelentésből fejlődött ki az összetételbeli ’kuruzsló’ jelentés. Az *aggnő* szó az ugyancsak XVI. század eleji Körmöcbányai táncszókból is ismert, ott is összetétel: „Supra *agnő*, szökk fel kabla, . . .”.

A helyesírás egyöntetűsége, a jelentésbeli egység mind a szó összetétel voltát bizonyítja.

A *s z e n t* előtagú összetételek vagy szókapcsolatok (?) már nagyobb problémát jelentenek. A Példák könyvében a determinánst minden esetben különírták az utótagtól. Ha azonban komplex elemzést végzünk, s elsősorban a jelentéstani szempontot vesszük figyelembe, valószínűnek látszik, hogy mégis összetételekkel van dolgunk, vagy legalábbis olyan szókapcsolatokkal, amelyek útban vannak az összetétellé válás felé. A mai nyelvben ezek mind összetételek. Nézzünk meg hármat közülük !

Szentatya (*zent atya, zent attija* stb. 33×). — Más korabeli forrásokban alig találtam példát a *szent atya* szókapcsolatra. A NySz. három adatot közöl, kettőben 'egyházatya', a harmadikban 'patriarcha' a jelentése. A régi szótárakban, szójegyzékekben nem szerepel a *szent atya* szintagma. Ha mint jelzős szerkezetet tekintjük, 'szent életű férfi, illetőleg pap' vagy 'szentté avatott férfi' a jelentése. Az egybeírt alak pedig ma a katolikus egyház fejének, a pápának az említő és megszólító neve is egyaránt. A Példák könyvében a *szent atya* többnyire 'szerzetes' vagy 'pap', 12-szer pedig 'apát' jelentésű, tehát mindenképpen olyan személyt jelöl, aki Isten szolgája. (Lásd a NySz. adatait is!) Ezekben az esetekben pedig a szó jelentése már több, mint az egyes szavak jelentésének összege. A *szentatya* szó jelentésköre az öt megelőző jelzős szerkezetekhez képest jelentős mértékben leszűkült, ugyanis már nem jelölhet minden istenfélő embert, hanem csak azokat, akik szerzetesi fogalmat tettek, vagy pedig, akiket pappá szenteltek. A szó jelentésköre idővel még tovább szűkült, a mai nyelvben már csak egyetlen katolikus papot jelöl, a legelsőt, a pápát.

Megvan a szintaktikai állandóság is: ha más egyéb jelző is kapcsolódik hozzá, az mindig a *szent* előtt áll (pl. *vén zent atya*), a két tag közé soha nem ékelődik be. Önmagában az *atya* 'szerzetes, pap' jelentésben nem fordul elő, csak mint 'Isten' és mint 'valakinek az apja', illetőleg egyszer a „Kerevnk tegedet zeretev *atijank* . . .” mondatban a klastrom fejedelmét szólítják meg így (44, 16), s egy másik esetben „En vagyok *attjad* . . .” (17, 2–3), ezzel is az előzőhöz hasonlóan bizonyos függőségi viszonyt is ki akarnak fejezni. Más jelzővel hatszor áll az *atya* szó, ötször a *lelki atya* szókapcsolatban, egyszer pedig a *bodog attija* (11, 11) jelzős szerkezetben, de ezekben a jelzőnek más, sajátos funkciója van.

Hogy ezeket a szerkezeteket (*szentatya*) összetételként kezelem, nem zárja ki az a tény, hogy egy, a „*menyēj zent atját*” (38, 2) példában valóban csak jelzős szerkezetről van szó, de ennek a jelentése is más, megegyezik a tagok jelentésének összegével: 'mennyei szent atyját', azaz 'Istenét'.

Szentlélek (*zent lelek*). — Az 1335-ös *Zenthlelek*, illetőleg *Zentleluk* (Oklsz. 914) helynevek is bizonyítják, hogy ez az összetett szó már közel 200 évvel korábban is létezett. A Példák könyvében ugyan külön áll a két tag, de jelentésénél fogva összetételnek kell tekintenünk: „*atya fyu zent lelek egy ewrek iften*” (86, 25), *zent lelek* = 'a harmadik isteni személy'. A XV. század második feléből való Jókai-kódex helyesírása ingadozó: *zent lelekuel* (1, 14), *sent leleknek* (2, 5), *zentlelektewl* (5, 9), a Példák könyvével közel egy időből származó Nagyszombati kódex (1512–1513.) adatai is kettőséget mutatnak, de kb. 15–20 esetben már egybeírt alakokkal találkozunk: *zentlelök*, *zentlelőctől* stb. A régi szótárakban felbukkanó adatokon erősen érződik a latin nyelv hatása. A szótárírók, szójegyzékkészítők igyekeznek „pontosan” fordítani, a latin szavak számának, sőt még kis- és nagybetűs helyesírásának is megfelelően. Pl. 1590: *Deus Spiritus Sanctus: Szent Lelek Isten* (SZIKSZF. 1). A kódexek korának egybeírt adatai után azonban a későbbiekben is gyakran találkozunk még különírt alakokkal, pl. 1618: *szent lélek* (MA: Scult.: NySz.).

A *Szentlélek* szó sem a TESz.-ben, sem az ÉrtSz.-ban nem található meg, ugyanakkor a *lélek* jelentései között sem tüntetik fel a 'spiritus sanctus' jelentést. Ez érthető is, hiszen mindkettő tulajdonnév. Újabb nyelvünkben a *Szentlélek* mellett igen gyakori a *lélek*-nek ilyen értelmű használata is, pl.

„Akkor a *Lélek* a pusztába vitte Jézust” (Mt. 4, 1), ugyanakkor „*Ő Szentlélekkel* és tűzzel fog megkeresztelni titeket” (Mt. 3, 11), vagy „a *Lélek* ellen való káromlás nem nyer bocsánatot” (Mt. 12, 31), de „aki a *Szentlélek* ellen szól, nem nyer bocsánatot” (Mt. 12, 31). (Az idézetek a BÉKÉS – DALOS, Újszövetségi Szentírásból valók. (Róma, 1967.).

A régi nyelvben arra, hogy a *lélek* önmagában állna ilyen jelentésben, nem találtam példát. Valószínű, hogy a latin szerkezet tükörfordítása szolgált kezdettől fogva a harmadik isteni személy megnevezésére, s ez a magyarban jelentésénél fogva összetétellé vált, majd idővel a névszói utótag magába szívta az egésznek a jelentését, s az összetétel mellett már magában is megállhatott. Ez az elvonás az eredeti összetétel teljes kiszorításával nem állandósulhatott, mivel a *lélek* szónak a keresztény terminológiában más jelentése is van, pl. „Ha . . . valamely nyelven imádkozom, lelkem ugyan imádkozik, de eszem meddő marad. Mi következik ebből? Imádkozzam *lélekkel*, de imádkozzam elmémel is . . .” (Pál 1. Kor. 14, 14 – 15: uo.) Párhuzamosan él tehát egymás mellett a *Szentlélek* és a szintén tulajdonnévként használt *Lélek*, ez utóbbi azonban csak akkor, ha a szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy mire vonatkozik: ebben az esetben egyenértékű az eredeti összetétellel. A *szent* előtag a tulajdonnévszerű birtokos jelzős szerkezetekből marad el leggyakrabban: az *Isten Lelke*, az *Úr Lelke*, a *Szeretet Lelke*, az *Igazság Lelke*. Ma a 'spiritus sanctus' jelentésű *Lélek*-nek, ha jelzője van, akkor az majdnem mindig a *szent* összetételi előtag. Néha azonban más olyan állandósult jelző is lehet, mely a *Szentlélek* előtt is gyakran áll, pl. a *vigasztaló Lélek* || a *vigasztaló Szentlélek*, sőt már ez a jelző is megáll önmagában is: a *Vigasztaló*. A régi nyelvben azonban megvolt a lexikai állandóság. A fentiek alapján a XVI. század eleji *Szentlélek* szerkezetet összetételnek tekintem.

S z e n t h á r o m s á g (z e n t h a r o m s a g). — A három isteni személy, az Atya, Fiú és Szentlélek közös neve, a latin *Trinitas sancta* fordítása. A XIV. század eleji helynevekben még csak a jelzőt fordították le, s így érdekes, hibrid összetételt alkottak: 1366: *Scenthtrinitas*, 1372: *Senthtrinitas* (OKISz. 912). Az általam ismert korai s már teljes egészükben magyar adatokban mindenütt két szóba írják a *Szentháromság*-ot, a XVII. század elejéről van az első egybeírt alakom: „*szentháromság* violaja: *Trinitas Lacea*” (MA., DictVng-Lat. 1621.)

Bár ez is latin jelzős szerkezetnek a fordítása, s itt is gyakoribb a különírás, az eddigiekhez hasonlóan ez a szintagma is egy fogalmat jelöl, és tulajdonnévként használatos. A jelző mindig állandó, nem cserélhető fel másikkal, s el sem hagyható. 1508-ból, illetőleg 1720-ból van ugyan adatom az önmagában álló *háromság* szóra is: DöbrK. 56: „Ez az kőzönseges hit, hoğ eg istent *háromságba*, es *háromsagot* eg'segbe bečvl'önc”, illetőleg Bíró: Angy. 177: „Az *háromságot* az egységben imádgjuk” (NySz.). Ezekben a példákban azonban a *háromság* nem tulajdonnév, nem a személyek megnevezésére szolgál, hanem csupán a teológiai igazság fejtegetése.

Vegyünk három példát a főnévi jelzős összetételek köréből is.

M e n n y o r s z á g (m e n y o r z a g o t, m e n y o r z a g b á, m e n y o r z a g b o l, m e n n y o r z a g r a s t b.). — A Példák könyvében a *mennyország* szó 13-szor fordul elő egybe- és kétszer különírva, ezen kívül van még egy *-i* képzős melléknévi jelző + birtokos személyragos jelzett szóból álló szerkezet is: „az ev (menjéj zent atját. es) *menjéj országat*” (38, 2 – 3). Mindkét különírt alak az első kéz-

től való, de négyszer ő is egybeírja. Négy sor különbséggel áll egymás után a két különböző helyesírású alak: *meny országban* (2,7) és *menyországba* (2, 11). Ráskai Lea mind a hétszer az egybeírást választja, de a minőségjelzős szerkezet is tőle származik. Ott azonban a többivel ellentétben a latin szövegben nem a *coelum* 'mennyország' szó áll, hanem csak a *regnum* (képes értelemben: 'ország'). A *menyzei* jelző, mely az adott mondatban párhuzamosan kétszer is szerepel, már R á s k a i Lea, illetőleg a fordító betoldása. Ha a latin szövegben a *caelum* szó áll, akkor a magyarban egy kivétellel mindig egybeírt formában találjuk a *menyország*-ot.

A *menyország* szót sokan jelöletlen birtokos jelzős összetételnek tartják, jelölt változata ma is használatos: *menyek országa*, *menyeknek országa*, pl. „Tartsatok bűnbánatot, mert közel van a *menyek országa*.” (Mt. 3, 2: BÉKÉS – DALOS, Újszöv. 16.) Igaz, hogy a *menyország* a latin *regnum coelorum* kifejezés analógiájára vagy fordításaként kerülhetett a magyarba, s így tekinthető birtokos jelzős eredetűnek. Ezzel szemben PAIS DEZSŐ a HB. *munhi uruzagbele* adatát 'menyzei országba'-nak olvassa. Ráskai Lea fent említett adata szintén minőségjelzős szintagma.

Más XV – XVI. századi források a *regnum coelorum* szerkezetet vagy a *coelum*, illetőleg *caelum* szót az általam ismert adatokban mind jelöletlen és 90 %-ban egybeírt alakban adják vissza. (A *coelum* megfelelője további két esetben a *Meny* egyszerű szó. Birtokos szerkezetre utaló, jelölt szókapcsolatot az egyéb forrásokban sem találtam. A magyar nyelvtani szerkezetnek, ha a gyakorlat ezt sok esetben cáfolja is, nem kell feltétlenül tökéletesen egyeznie a latinnal. Az -i képzős adatok a minőségjelzős eredet mellett tanúskodnak, ezért is tárgyalom a *menyország* szót ebben a fejezetben. (Csupán a XV – XVI. századi adatokra támaszkodtam, a továbbiakban tehát nem vizsgáltam a *menyek országa*, *menyeknek országa* birtokos szintagmák idő- és térbeli megjelenését, terjedését.) Az -i képző lekopásával tehát a két tag közötti kapcsolat szorosabbá vált, létrejött az alaki egység: a *menyzei ország* kiszorult a nyelvből, s helyébe lépett a *menyország* összetétel.

Ha a *menyország* a mai nyelvben összetételnek tekinthető, holott mellette, ha csak nagyon ritkán, elvéve is, de előfordulhat a minőség-, és szép számmal a birtokos jelzős forma is, akkor a XVI. századi jelöletlen alakokat is az összetételek közé sorolhatjuk.

Keresztfa (*keresztfa*). – Ráskai Lea szövegrészletében háromszor bukkan fel a szó, kétszer egybeírva, harmadszor pedig sorköz választja el egymástól a két tagot. Így ennek helyesírása nem ad biztos támpontot, bár valószínű, hogy sorközépi helyzetben ez is egybe lenne írva. De ez a kérdés nem is annyira lényeges itt. Jelentése alapján a keresztfa 'a megfeszített Krisztust hordozó kereszt alakú fa' mindenképpen összetétel.

Asszonyállat (*aszony állat*, *azonny allath*, *azzonyallatok* stb.). – A szövegben több szókapcsolat utótagjaként szerepel az állat főnév: *azzony állat* (63, 19), *azzonyallatok* (63, 20), *lelkes allatokon* (71, 12), *embery allat* (72, 12–15–18). Jelentése a mainál sokkal szélesebb körű. Az állat a fejlődés bizonyos szakaszán minden élőlényt jelölt (*barom állat*, *oktalan állat*, *lelkes állat*), s a fogalomkör leszűkítése céljából többek között a fenti jelzőket fűzték hozzá. A két utóbbi képzett melléknévi jelző, ezért nem kapcsolódhatott olyan szorosan a jelzett szóhoz, mint az *asszony* főnévi jelző, mely aztán egybe is íródott vele. A régiségben és a népnelvben gyakori volt az *asszonyállat* „összetétel”, ugyanakkor azonban CzF. R. jellel az Üdvözlégy következő sorát közli: „Te vagy áldott az *asszony állatok* között.” (202.)

A Példák könyvében hat adat közül kettőt írtak egybe, mindkettő Ráskai Leától való. Nála azonban egy sor különbséggel egymás mellett áll a külön- és az egybeírt alak: „az velagy *azzony allat*” (63, 19) és „az velagy *azzonyallatok*” (63, 20). Az első másoló háromszor *azzonyj/azzonij allat* helyesírással írja, ahol annak eldöntése, hogy ez vajon *asszony* vagy *asszonyi*, alaposabb vizsgálatot igényel. Tehát az, hogy e szerkezet az *emberi állat*-hoz hasonló-e, vagy pedig pusztán főnévi jelző kapcsolódik az utótaghoz. (Az *y* ugyanis a kódexben *i, j* és *y* értékben egyaránt állhat: *syralmak, banathijat, angyalok, wjonnán, mjert* stb.) Az *asszony* még két esetben fordul elő: „*azonijonk zyz mariahoz*” (2, 15), „*oh Azonnyom*” (17, 1). Számomra ez utóbbi a fontosabb, az *nny*-es alak. A kritikai kiadás *y*-t ír, a facsimilében azonban az *y* fölött alig kivehető pont van, ugyanolyan, mint két sorral lejjebb, az *attiyad y*-ja fölött, ahol azt a kritikai kiadás jelzi is. Ha az adat helyesen *Azonnyom*, akkor valószínű, hogy a néhány sorral előbb álló *azzonij* is csak *asszony*-nak s nem *asszonyi*-nak olvasható.

Az egyéb XVI. századi adatok váltakozva az egybe- s a különírást is tükrözik. Az *-i* képzős *azzonyalaty* (VirgK.) szót az NySz.-ből ismert összes adatban egybeírták. Az előtag *-i* képzős alakjára is van két biztos példám: 1562: *azzonyiálatoc* (Helt: ÚT.) és 1598: *azzonyi állatnál* (Decsi: Ad., mindkettő a NySz.-ből). Néhány forrásban találok az *asszonyember* formával, szintén párhuzamosan szerepelnek az egybe- és különírt alakok: *asszonyembert* (VirgK.), *Asszon ember* (GyöngyK. 15) stb.

Nincs meg a teljes morfológiai állandóság sem, ha csak nagyon ritkán is, de az *emberi állat*-tal párhuzamosan – méghozzá több későbbi adat tanúsága szerint – használják az *asszonyi állat* szerkezetet is. Az *-i* képző elhagyásával és az egybeírással a jelentésben semmi változás nem következik be, pusztán beszédökonomiai okai lehetnek annak, hogy a rövidebb, összerántott alak közkedveltebb, s így gyakoribb. Az *asszonyállat* s az *asszonyi állat* jelentése egyaránt 'olyan létező, aki nő (asszony)', ugyanúgy, mint a mellettük meglevő egyszerű *asszony* szóé.

Ebben az esetben tehát a jelöletlenség és egybeírás ellenére sem tartom indokoltnak – a fejezet elején említett *aranylánc, vaságy* „álösszetételekhez” hasonlóan –, hogy ezt a szintagmát összetételként kezeljük.

3. A birtokos jelzőket tárgyaló rész függelékeként került a dolgozatba a következő fejezet:

A *-nak/-nek* ragos névutós szerkezetek.

A Példák könyve a névutós szerkezetekben is érdekes kettősséget mutat, találunk benne egyrészt a mainak megfelelő alakokat: *ew cellaja melleth* (18, 2), *halala vitan* (3, 1), *zemeyd elevt* (4, 7), *syralmaknac arraddaffa mijat* (8, 21); másrészt a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetnek megfelelő, illetőleg annak analógiájára alakult névutós szerkezeteket is: *bjronak elevte* (26, 15–6).

SEBESTYÉN ÁRPÁD „A magyar nyelv névutórendszere” című könyvében foglalkozik ezzel a kérdéssel. Szerinte a *háznak előtte* szerkezet típus *-nak* ragjában nem kereshetjük a birtokos szintagma átöröklődését, a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezet csupán analógiával szolgálhatott számukra (220).

A jelenség eredetének, kialakulásának vizsgálata nem feladatomban. De ha ezek a szerkezetek történetileg nem is származtathatók a birtokos szerkezetektől, alakjukat tekintve mégis annak jegeit viselik magukon, ezért feltétlenül foglalkoznom kell velük.

Először a *-nak/-nek* ragos adatokat sorolom fel. A mai nyelvállapotnak megfelelő névutós szerkezeteket főlegesen lenne bemutatni, hiszen nekik valóban semmi közük a birtokos szerkezetekhez. Fontos azonban a kétféle kifejezési mód összevetése. Ezért sorra megadom a kódexben szereplő névutókat, mellettük az előfordulási számokat: hányszor áll a névutós névszó ragos, illetőleg ragtalan formában.

Adatok: 1. Fő név + névutó: I. kéz: *evrízetnek allatta* (11, 19), *agjnak elette* (16, 17), *cellajának elette* (11, 18), *Irgalmasságnak ellette* (7, 19), *(newek) ehvezteteknek kezette* (15, 9), *iegyeknek myatta* (7, 2), *bijnnek okkaert* (14, 16), *gyonafnak okkaert* (8, 1), *meg latogatsanak okkaert* (15, 3), *bineknek vtanna* (17, 10). — II. kéz: *benedeknek eleyben* (21, 18), *byronak eleyben* (3×: + 26, 14; 29, 15; 48, 7), *confeffornak elejben* (29, 16), *istennek ellene* (34, 11), *tevrvennek ellene* (27, 3), *bijronak eleutte* (26, 15), *fjyanak eleutte* (51, 4), *istennek eleutte* (3×: 48, 9; 49, 12–13), *kevrnyjvl evleknek eleutte* (58, 12), *pokolnak eleutte* (61, 7), *cellanak kijevele* (53, 16), *torkomnak kijevele* (39, 7), *barlangnak kevrnyjvle* (27, 10), *dychireteveknek kezeutte* (60, 7), *bezedenek myatta* (52, 11), *dagalyoffagnak myatta* (46, 15), *felelmnek myatta* (56, 14), *haragoffagnak myatta* (46, 15), *malaztnak myatta* (2×: 20, 20; 29, 14), *segedelmnnek myatta* (20, 20), *tagoknak myatta* (40, 17), *tevznek myatta* (56, 14), *verefegnek vtanna* (24, 15), *zolosmanak vtanna* (22, 15). — III. kéz: *hatalmassfogadnak ellene* (68, 7), *hatalmannak myatta* (67, 19), *horognak myatta* (84, 17), *penitencianak myatta* (85, 20), *tevrnek myatta* (84, 18), *tudományunknak myatta* (68, 8), *halalodnak vtanna* (86, 6). — 2. Névmás + névutó: I. kéz: *eznek felette* (12, 7), *aznak vtanna* (2×: + 9, 15; 10, 19), *eznekuttana* (9, 8). — II. kéz: *mynek eleutte* (63, 2), *annak fevelte* (42, 5), *ezeknek felette* (57, 4), *kijnek kezzvelek* (34, 2), *annak vtanna* (2×: + 24, 13; 55, 12), *ennek vtanna* (2×: 32, 1–3), *ezeknek vtanna* (3×: + 47, 2–15; 64, 4), *mijnek vtanna* (2×: + 34, 5; 49, 3), *Annak okaert* (8×: + 40, 13; 42, 20; 48, 19; 49, 10–11; 55, 19; 60, 15; 63, 10). — III. kéz: *ennek ellene* (70, 1).

A névutós névszó minden esetben ragtalan a következő névutók előtt: *elől* 1× (II. kéz); *mellett* 1× (I. kéz); *nélkül* 2× (I.–II. kéz); *szerint* 8× (I.–II. kéz). (A *fogva* névutó tízszer fordul elő a szövegben, az előtte álló névszó mindig *-tól/-től* ragos.)

A névszó a következő névutók előtt minden esetben *-n a k/-n e k* ragos: *felett* 3× (I.–II. kéz); *kívül* 2× (II. kéz); *környül (körül)* 1× (II. kéz).

A névszó a következő névutók előtt *r a g t a l a n*, illetőleg *-n a k/-n e k* ragos alakban is szerepel:

	ragtalan	<i>-nak/-nek</i> ragos
<i>alatt</i>	1×	1×
<i>eleiben</i>	1×	5×
<i>ellen</i>	2×	4×
<i>előtt</i>	2×	11×
<i>között</i>	1×	2×
<i>közül</i>	5×	1×
<i>miatt</i> ~ (<i>mia</i>)	1× (+ 3×)	15×
<i>okáért</i>	1×	11×
<i>után</i>	7×	16×

SEBESTYÉN ÁRPÁD említi, hogy a kétféle, azonos funkciót betöltő szerkezet mellett a régiségben – az elbizonytalanodás következtében – szórva-nyosan megjelenik még két közbülső alak is, melyek a kettő keverékéből jöttek létre: *fának mögötte + fa mögött – fának mögött, fa mögötte* (220). A Példák könyvében mindössze egy ilyen alakot találtam: *fyralmak myatta* (42, 20).

A ragos és ragtalan névutós névszók egyenlő értékű, egymás mellett élő alakváltozatok. A hosszabb, ragos forma az egyházi és szónoki nyelvben különösen gyakori, számuk a Példák könyvében éppen kétszer annyi, mint a ragtalanoké:

	ragos		ragtalan	
	főnév	névmás	főnév	névmás
I. kéz	10	4	8	2
II. kéz	29	21	25	0
III. kéz	7	1	0	1
Összesen	46	26	33	3
	72		36	

Az *előtt* és *miatt* névutós szókapcsolatokat alaposabban, mondatkörnyezetükben is megvizsgáltam, próbáltam megkeresni a használatbeli különbség okait a ragos és ragtalan alakok között. Általában spontán, minden szabályszerűség nélkül váltakoznak. Az *előtt* névutót megelőző névszó többnyire ragos, de sem ezek, sem a kisszámú ragtalan alakok nem állnak olyan szövegtérben, ahol valami is indokolná a rag kitételének, illetőleg elhagyásának szükségességét. A *miatt* névutó mellett azonban már bizonyos esetekben csak ragos, máskor meg csak ragtalan forma szerepel, de ez a meghatározottság csak a szerkezetek kis hányadára érvényes. A főnév mindig *-nak/-nek* ragos, ha a névutó két egymásnak mellérendelt főnévhez kapcsolódik: *malaztnak es fegedelmnek mjatta* (20, 20), *haragoffagnak. es dagalyoffagnak mjatta* (46, 15–6).

Nem kap *-nak/-nek* ragot a névutós főnév, ha önmaga már birtokszó: *fyralmaknac arraddaffa mjat* (8, 21), *halanak keserevfege mjja* (56, 16–7), *karomlafoknak gondolatj mjja* (52, 9–10).

A *miatt* alakváltozata a *mia* névutó, ez háromszor fordul elő a szövegben, de mindig csak ragtalan névszóval. Érdekes, hogy a két változat kétszer is közvetlenül követi egymást, a *mia* előtt ragtalan, a *miatt* előtt pedig ragos a főnév: (*karomlafoknak*) *gondolatj mjja* (52, 9–10) – *bezedenek mjatta* (52, 10); (*halanak*) *keserevfege mjja* (56, 16) – *felelmnek mjatta* (56, 14); két lap különbséggel: *tevznek mjatta* (40, 17) – *tuz mjja* (42, 7).

4. A z é r t e l m e z ő j e l z ő . – „Az értelmező jelző a vele egy értelmező jelzős szó szerkezetbe tartozó jelzett szót vagy valamely, a minőség- és mennyiségjelzőéhez hasonló jegy lazább, utólagos hozzáfűggesztésével teszi pontosabbá, vagy birtokosának *-é* jeles névszó vagy birtokos névmás által való meghatározásával, vagy egy vele valamely tekintetben azonosnak vehető személy, dolog megnevezésével.” (MMNyR. II, 260.) „A mai magyar nyelv” tankönyv definíciója némileg kiegészíti ezt: „Az értelmező jelző mindig alaptagja (az értelmezett szó) után áll, vele szám, viszonyrag, esetleg birtokjel, névutó tekintetében is megegyezik, rendszerint új szakaszt kezd, és szünettel különül el jelzett szavától...” (351).

A Példák könyvében aránylag kisebb szerep jut az értelmezőnek. Szófaját tekintve egy-két kivétellel (mikoris melléknév, számnév vagy névmás) mindig főnév, illetőleg jelzős főnév. Értelmezett szavával többnyire az azonosítás viszonyában áll. Az adatokat mindjárt az értelmező használatának főbb esetei szerint csoportosítom és sorolom föl. (Egy-két kategóriát kénytelen voltam azonban a szófaji hovatartozás alapján is felállítani.)

Adatok: I. Az értelmezéshez bővebb magyarázatként hozzáadjuk az illető személy vagy dolog pontosabb nevét, többnyire egy tulajdonnevet. I. kéz: *fejedelmének pompeianofnak* (23, 4: részeshat.), *vr iefus xp̄f* (12, 7), *vr xp̄s iefus* (10, 12), *azonijonk zyz mariahoz* (2, 15); ? : *vr iften(t)* (5x: + 8, 17; 10, 5–8; 11, 1; 17, 13). – II. kéz: *azzonijonk maria* (2x: 33, 7–11), *azzonijonk marianak (etkeet)* (33, 18), *atya fjv zent lelek egj evrek iften* (30, 15), *iftennek embere zent benedek* (22, 13), *Nemevnemev zent apat. zent atija.* (34, 1), *propheta az zent jeremias* (51, 8), *(my) vronk iefus criftust* (58, 16), *vronk iefusnak . . . (sebet)* (50, 16), *vronk ihs xp̄s* (29, 11), *vram iefus criftus* (59, 17), *vranak iftenenek* (49, 13: birt. rag); ? : *vr iften* (11x: 31, 14; 43, 11; 44, 4–6–12; 45, 9–15; 48, 16; 49, 16; 50, 7; 56, 12), *vr iftent* (2x: 35, 16; 36, 5), *vr iftennek* (13x: + 21, 5; 34, 10; 37, 4–7; 46, 8–12–19; 47, 14; 48, 9; 52, 9; 53, 15; 60, 8; 61, 4: részes és birt. ragosok is), *vr iftenrevl* (2x: 52, 12; 53, 22). – III. kéz: *(en) vram criftust* (81, 12), *vram xp̄pus* (81, 17), *vram iften* (83, 19), *atya fyu zent lelek egj evrek iften* (86, 25).

2. Az értelmező a személy vagy dolog pontosabb körülhatárolását adja, illetőleg leszűkíti az értelmezett szó jelentéskörét: I. kéz: *Ew azaz ez zent remete* (12, 17). – II. kéz: *az (zegen ag) ellenszeg az evrdeg* (24, 10), *ennekevm beteglevnek* (41, 17), *(zent ferenchnek) fjajjt. az mjnvorokat.* (55, 6), *my fewldy emberek* (68, 6), *zent atjam pisppek* (40, 2), *Vram byro* (28, 4), *vrrak eztendeveben. Ezer evtaz tjjz eztendeveben.* (46, 22), *illjjen appro bevnekrevl meuetesrevl* (32, 19).

3. A jelzett szóhoz magyarázatként hozzáfűzzük valamely jellemző sajátosságát, tulajdonságát: II. kéz: *mynemev gondolatj . . . gonozok auagj jok* (52, 5), *valamyt ev mjelkevdetjben nem jtot* (58, 3).

4. Megszólítás, melyben az értelmezett szó személyes névmás, az értelmezője pedig jelzős vagy pusztá főnév: II. kéz: *te en anijam* (58, 18), *Te . . . mendenható vr iften* (56, 11), *Te zerzetevs* (53, 3), *Te zerzetevs ember* (53, 1), *The . . . vram iefus criftus* (59, 16), *tegedet jo foror* (63, 16), *tegedet zeretev atjank* (44, 16). – III. kéz: *te rettenetes keserev halal es kemen keen* (74, 7), *teged kegyelmes criftus* (81, 8).

5. Az értelmező összefoglaló értelmű névmás: II. kéz: *az barátokat mynd* (44, 17).

6. *mindez/mindaz*: I. kéz: *mynd azokbol* (10, 7), *mynd ezek* (4, 2).

7. Az értelmezett vagy az értelmező a *maga* visszaható névmás: II. kéz: *evmaga az fejedelm* (46, 1), *maga ez gyermek* (56, 13); *az fejedelm . . . evmaga* (45, 4).

8. Hiányzik az értelmezett: II. kéz: *Mjt allaz jtt veerbe keuerevdet bestje* (25, 6).

Az értelmezős szerkezet alakai kérdései. – Az értelmező jelző legtöbbször közvetlenül követi az értelmezett szót. Néhány esetben azonban vagy az állítmány, vagy valamely határozó a szerkezet két tagja közé ékelődik: „The tudod vram iefus criftus” (59, 16); „Te tudod mendenható vr iften” (56, 11); „az fejedelm marada meg evmaga” (45, 4); „valamyt ev myelkevdetjben nem jtot” (58, 3); „mynemev gondolatj voltanak az napon gonozok auagj jok” (52, 5).

Az utolsó példában több közbeékelődött mondatrész (állítmány + időhatározó) előzi meg az értelmezőt, amely előtt a beszédben rövid szünetet tartunk. Ezáltal erősebb nyomaték esik rá, hangsúlyosabb. Ebben az esetben a jelzett szónak kettős, egymással választó mellérendelő viszonyban álló értelmezője van, s a két jelzőt az *auagy* választó kötőszó kapcsolja össze.

Szintén két, kapcsolatos viszonyban álló értelmezője van a *te* névmásnak a következő megszólításban: „*te rettenetes keferew halal es kemen keen*” (74, 7).

A jelzett szó és a jelző között azonban a következő, egyetlen kivételtől eltekintve soha sem találunk kötőszót, ebben az egy példában magyarázó kötőszó fűzi össze a két tagot: „*Éw azaz ez zent remete*” (12, 17). Ez pedig már közel áll a magyarázó mellérendelő szószerkezetek egy csoportjához.

Ma az értelmező elé vesszőt teszünk, a Példák könyvében csupán háromszor választja el írásjel a jelzettet és a jelzőt egymástól (az írásjel minden esetben pont, vesszőt nem vagy csak igen elvéve használtak; a pontot ilyenkor az értelmezett és az értelmező után is kitétték): *zent ferenchnek fíjajjt. az mýnorokat.* (55, 6); *Nemevnemev zent apat. zent atíja.* (34, 1); *vrnak eztendeveben. Ezer evtzaz tyz extendeveben.* (46, 22). Mindhárom adat a második kéztől való.

A központosítás az egész kódexben igen rendszertelen, másolónként is változik. Az egyik a beszédbeli, mondatnál kisebb egységeket is ponttal választja el egymástól, a másik pedig gyakran még a mondat végéről is elhagyja az írásjelet.

A 8. pont alatti *Myt allaz íjt ø veerbe keuredet bestíje* adatban a *te* személyes névmás lenne az értelmezett. Megszólításokban azonban ez gyakran elmarad.

A z e g y e z t e t é s p r o b l é m á i . — Az értelmező jelző — l. a fenti meghatározást — szám és viszonyrag tekintetében is megegyezik az alaptaggal. Ez a megállapítás anyagom nagy részére érvényes is, de van olyan adatom, melyben a viszonyrag csak az értelmezetthez vagy csak az értelmezőhöz járul:

Csak az értelmezetthez: *az barátokat mynd* (44, 17), *tegedet jó foror* (63, 16), *tegedet zeretev atíjank* (44, 16). — „Ha azonban az értelmezett szó tárgy, ez vagy az értelmezője lehet ragtalan is.” (BENCZÉDY — FÁBIÁN — RÁ CZ — VELCSOVNÉ, A mai magy. ny. 356.) Pl. a következő esetekben: 1. Ha birtokos személyragos a szó (többes szám 1. személyben ma többnyire csak a költői nyelvben). 2. Ha a *mind* névmás az értelmező, az ugyanis számállapot-határozóból fejlődött tárggyá. Eredeti szerepének következtében azonban többnyire ragtalan, pl. *mind* megveszem, ti. azt mind; „*mind* megeszi (a húst)” stb. (Vö. i. m. 273, 274.)

A viszonyrag csak az értelmezőhöz járul: *azzonyonk marianak etkeet* (33, 18), *azoníonk zyz mariahoz* (2, 15). „Ha az értelmezős szerkezet a birtokos jelző szerepét tölti be, rendszerint mindkét tagjához hozzá kell kapcsolnunk a *-nak/-nek* ragot, hogy a mondat szerkezete világos legyen.” (I. m. 356.) Az első adatban tehát az értelmezettnek is meg kellett volna kapnia a *-nak* birtokos ragot. A második példában pedig a *-hoz* határozórag maradt le a jelzett szó végéről. Mi lehet ennek az oka, magyarázata?

Ha összehasonlítjuk őket a latin szöveggel, látjuk, hogy feltűnően magyaros a fordítás: *Beata Virgo: boldog szűz; Beata Virgo Maria: boldog szűz Mária; az asszonyunk* szó tehát nem is szerepel a latinban. Valószínű, hogy az Üdvözlégyből jól ismert *asszonyunk, Szűz Mária* fordulat hatott erősen a fordítóra. Ez a szókapcsolat a magyarban már annyira összeforrott, hogy a latin eredeti pontos visszaadása helyett a fordító a magyar nyelvben kialakult és szokássá vált formulát választotta. Talán az értelmezői viszony elhomályosulásához is az Üdvözlégy sűrű imádkozása vezetett, mikoris az eredetileg önálló szakasz

külön hangsúlya visszafejlődött, s csak az őt követő újabb értelmező őrizte meg önállóságát: *Asszonyunk | Szűz Mária || Istennek szent anyja*. Tehát az *asszonyunk Szűz Mária* a beszédben szinte egy egységgé vált. Ez az „egybe mondás” lehet az oka annak, hogy a végződéseket csak a *Mária* szóhoz kapcsolták.

A birtokos rag elmaradása vagy szintén a fenti folyamat eredménye; vagy pedig a jóhangzás követelményének érezték a rag elhagyását, bár igaz, hogy erre a kódex egyéb birtokos szerkezeteiben még csak igen ritkán ügyeltek.

Értelmezős szerkezet-e az *vr isten?* – A MNy. XXXVII. kötetében (250–4) JUHÁSZ JENŐ vizsgálja az *Űristen*, (*Űr Isten*), *Űr Jézus* (*Krisztus*) szerkezeteket, de előbb röviden összefoglalja az addigi nézeteket is. „KERTÉSZ MANÓ értelmező jelzős viszonyban levő vallásos megszólításoknak tartja ezeket a kifejezéseket, melyeket aztán a sűrű használat korán egybeforrasztott (Nyr. XXXIX, 401).” (I. m. 250.) JUHÁSZ maga nem ír arról, hogy ez értelmezős szerkezet-e vagy sem. Szerinte az *Űr Isten* szórend ősi magyar vallásos hagyomány (talán pogánykori maradvány), nem a latin utánzása (*Dominus Deus*), hiszen a magyar a latinnal ellentétben nem ragozza mindkét tagot, hanem csak a másodikat. Kifejti, hogy az *úr* a régiségben általában csak a név után állhatott, de ha Istenről, Jézusról volt szó, akkor az *úr* az élre került. Pl. *szent Péter úr*, de *úr Isten*. (Vö. i. h. 250–4).

Véleményem szerint is az *Űr Isten* valamikor értelmezős szerkezet lehetett: az *úr*, (azaz az) *Isten*; az *úr*, tudniillik *az Isten*; az *úr*, *az Isten*. A gyakori együtthasználatban azonban a két tag egyre szorosabb kapcsolatba került, a szünet eltűnt, a második tag nem kapott külön hangsúlyt. Az értelmezős szerkezet lassan minőségjelzőssé alakult át, még hozzá úgy, hogy az értelmező vált a szerkezet alaptagjává, az értelmezett pedig determináns lett. A fenti adatok részben már ezt a változás utáni állapotot tükrözik, ugyanis a különféle toldalékok a szerkezet második tagjához járulnak, s az *vr* nem kapja meg ugyanezeket a végződéseket: *vr istent*, *vr istennek*, *vr istenre*. Mindössze egy példában ragozódik párhuzamosan a két tag: „*vrának istenének tugya akarátját*” (49, 13). Az *vrám isten* (83, 19) adatban pedig az előtag kapja meg a birtokos személyragot. Ez a két utóbbi példa azt mutatja, hogy az *vr* nem vált még egyértelműen minőségjelzővé, tehát maga is felvehet még végződéseket.

Az *úr Isten* tehát ebben a korban a határesetek közé tartozik.

NÉMETH MARIETTA

A hazai görög katolikusok sajátos egyházi szavai

A realista szerb író, Stevan Sremac, Mikszáth kortársa egyik regényében bemutatva a bánáti szerb falu életét, egy vasárnap délelőttnek a leírásánál a következőket olvashatjuk: „Savica elmondta szépen az *Apostol*-t, az új tanító is elénekelt a *Kerubok éneké-t*”, majd néhány sorral lejjebb: „Spirita pópa az *anaforát* kezdte osztani” (Papháború. Bp., 1964. 316). A nagyközönség általában nem is gondolná, hogy a magyar nyelvterületen belül is van egy olyan csoport, mely az előbbi idézetben kiemelt szavakat ismeri és használja. A hazai görög katolikusokra gondolunk itt. E sorok írója majd négy évet töltött el Tokaj-Hegyalján, s a helytörténeti kutatásokba bekapcsolódva

módjában állt a görög katolikuságot megismerni. A szakirodalom¹ elég keveset foglalozik a görög katolikus egyházzal, pedig „a görög katolikus egyház jelenvaló, hatékony erő életünkben, bárha, különösen a nagyobb egyházakhoz viszonyítva, kevésé »mutatja magát«” (Kiált. 443).

A hazai görög katolikuság 1646-ban az ungvári unió megkötésével vált le az ortodoxiaról, és csatlakozott — egyházszervezetét és szertartásait megtartva — a római katolikus egyházhoz. 1912-ben szervezték meg az alföldi és hegyaljai egyházközségekből a hajdúdorogi püspökséget (vö. TIMKÓ IMRE, Keleti kereszténység, keleti egyházak. Bp., 1971. 450 és 476). Nem feladatunk most az oly sokat vitatott nemzetiségi összetételt elemezni, hisz napjainkra a kimutathatóan ukrán eredetű települések is elmagyarosodtak, a „már eltűnt anyanyelv legtovább »orosz« nyelvű imádságok, templomi énekek ismeretében maradt meg” (Kiált. 442). De már a XVIII. századból is van adatunk arra, hogy a görög katolikusok a „nevük” ellenére magyarul beszéltek. 1775-ben írja a tokaji orosz borvásárló bizottság szolgálatában álló Falkovszkij lelkész Tokajról a következőket: „És ezen város lakói pápisták, luteránusok, kálvinisták, k e v é s m a g y a r n y e l v e t b e s z é l ő r u s z n y á k o k, és csekély számú görögök, akik kereskedelemmel foglalkoznak” (VÁRADI STERNBERG JÁNOS, Utak, találkozások, emberek. H. n., 1974. 55). A magyar nyelv a XIX. század folyamán többé-kevésbé bekerült a templomi szolgálatokba is, SZTRIPSZKY HIADOR mintegy 130-ra becsüli azon helyek, falvak számát, ahol ez megtörtént (vö. SZABÓ JENŐ, A görög katolikus magyarság utolsó kálváriaútja 1896—1912. A szerző dolgozataiból és beszédeiből egybeállította, bevezetővel és jegyzetekkel kíséri dr. SZTRIPSZKY HIADOR. Bp., 1913. 460). Ennek voltak kézíratos, a XIX. század második feléből pedig nyomtatásban fennmaradt emlékei (i. m. 439 kk.).

A görög katolikusoknak a társadalmi helyzetéről vall a következő szólás: *A görögöknek csak délig van eszük.* Tokajban hallottuk, de értesülésünk szerint élt Nagykállóban is. Eredetét a görög katolikus egyház híveinek többségét kitevő nincstelenek között elterjedt alkoholizmusban kell keresnünk (LÁSZLÓ VLADIMIR közlése). E szólás azt is mutatja, hogy a görög katolikuságot lenézték.

A hívek többsége Szabolcsban és a Bodroghközben agrárproletár volt, s bár jelentős a népszaporulat, számuk évtizedek óta stagnál, mert nagy az elvándorlás. A Hegyalján erősen keverednek a lakosság más rétegeivel, létszámuk, például Tokajban is, rohamosan fogy. Miskolc környékén zárt kispaszti közösségeket alkottak, de itt is vannak olyan falvak, ahol valamikor a lakosság többsége görög katolikus volt, ma alig egyharmada (Hejőkeresztúr, Sajópetri stb.). Az értelmiségi réteg főként a papi és tanítói családok tagjaiból

¹ A felhasznált irodalom és rövidítései: BÁLINT = BÁLINT SÁNDOR, Karácsony, húsvét, pünkösöd. Bp., 1973. — BERKI = BERKI FERIZ, Imakönyv az ortodox keresztények számára. Bp., 1956. — Carte = ANDREI MAGIERU, Carte de Rugăciuni. Arad, é. n. — Kiált. = LÁZÁR ISTVÁN, Kiált Patak vára. Bp., 1974. — Malyj = NIKOLAJ ČOMA, Malyj Izbornik. Užhorod, 1924. (Latin betűs kiadvány.) — Ószláv = BALECZKY EMIL—HOLLÓS ATTILA, Ószláv nyelv. Bp., 1968. — Szentel. = VIDICAN GYÖRGY, Szentelmények a görög egyházban. Szamosújvár, 1914. — Szert. = MELLES EMIL, Görög katolikus szertartástan. Átdolgozták: SZÁNTAY-SZÉMÁN ISTVÁN és KOZMA JÁNOS. IV. teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1937. (Az előszó alapján szerzőjének SZÁNTAY-SZÉMÁN ISTVÁN tekinthető.) — SzlJsz. = KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp., 1955. — Végül köszönetet kell mondanunk szóbeli adatközlőinknek, akik közül név szerint szeretnénk megemlíteni Görög Sándor, Kováts Béla és László Vladimír nyugdíjasokat.

állott. A városokba való vándorlás évszázadosnak mondható. Ennek nyomán új gyülekezetek is keletkeztek; a századfordulón: Debrecen, Miskolc, Pest; a harmincas években: Buda, Diósgyőr-Vasgyár, Szeged; a felszabadulás óta: Kispeszt, Ózd, Pécs. E helyeken — Buda kivételével — főleg az ipari munkásság sorait gyarapították. Budán volt egy nagyobb értelmiségi-tisztviselő réteg is.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a keleti egyházhoz tartozó népeknél a vallási szokások a folklórhoz kapcsolódnak. Ez a hazai görög katolikusokra is vonatkozik (vö. BÉRES ANDRÁS, Halottak húsvétja: Ethn. LXXXIV, 352—7, valamint Szentel. 13). Az ortodoxiától való távolodással, az elvándorlással a hagyományos szokások kopnak, de nem mindenütt egyformán. Arra is van adatunk, hogy a Kazincbarcika melletti Múcsonyban még ma is énekelnek egyházi szláv nyelven húsvéti énekeket, a Berettyó partján fekvő Pocsajban pedig román nyelven vízkereszi és halotti énekeket. Ugyanakkor a hegyaljai Komlóskán, ahol még szinte napjainkig is ukránul beszéltek, a templomban „1912 óta egy szó sem hangzott el más nyelven, csak magyarul” (Kiált. 442). Kiegészítésül hozzá kell tennünk, hogy 1965-ig egyházi jogi megfontolások alapján — a római katolikusok latin szertartási nyelvére tekintettel — egyes papi imákat görög — Észak-Borsodban egyházi szláv — nyelven végeztek.

Az immár évszázados magyar nyelvhasználat folytán kialakult a görög katolikusok körében az egyházi életükre jellemző szókinccs, melyet, figyelembe véve FÁBIÁN PÁL egyetemi tankönyvrészletét (A mai magyar nyelv 471—4), a magyar nyelven belüli csoportnyelvnek tarthatunk. E csoportnyelv vizsgálatát a nyelvtudomány eddig még nem végezte el, ezért a következő megfontolásokból megvizsgáltuk és összegyűjtöttük a görög katolikusok jellegzetes szavait:

A) A közönség érdeklődése megnőtt a szomszéd népek iránt, a bizánci-szláv kultúrájú nemzetek életét, történelmét, művészetét ismertetve e szavak belekerülnek a magyar nyelvű irodalmi alkotásokba. A szakembereknek, íróknak segítséget kívánunk nyújtani szójegyzékünkkel.

B) A bizánci—szláv—magyar kapcsolatok kutatásához, vizsgálatához elengedhetetlen az e szavakkal való foglalkozás (vö. Ószláv. 21).

C) A görög katolikusok száma sok helyen csökken, e csoportnyelv használata egyre inkább háttérbe szorul. GÖRÖG SÁNDOR, hajdúdorogi születésű budapesti nyugdíjas felhívta a figyelmünket arra, hogy még Hajdúdorogon is, ahol 1940 táján 10 000 görög katolikus élt — a lakosság 90%-a —, az öregek elhaltával csökken e szavak ismerőinek a száma. Eljött az ideje a megörökítő szándékú feljegyzésnek.

D) Ez a szakszókinccs kapcsolódik a kelet- és északmagyarországi folklórhoz is, eddig kevés az ide vonatkozó adat (vö. BÁLINT 7, 163); néprajztudományunkat is gazdagítani óhajtottuk.

A hazai görög katolikuság természetesen sok vallási fogalmat jelölő szót vett át a köznyelvből is: *püspök*, *esperes*, *harang*, *körmenet* stb. Átvett sok római katolikus egyházi műszót is: *diakónus*, *kántor*, *ámpolna*, *sekretye* stb. Ezeket nem kívánjuk ismertetni, csak a sajátosnak nevezhető szavakat.¹ Szójegyzékünkben egy középréteg bemutatására törekedtünk. Hasznosnak látszott azonban a szavakat két csoportra osztanunk: 1. közkeletű szavak; 2. szűkkörűen vagy ritkán használt szavak, illetőleg tájszavak. Ez utóbbi

¹ A görög katolikus naptárral kapcsolatos szavakat a későbbiek folyamán, külön cikkben kívánjuk bemutatni.

csoportot a szavak után tett * jellel különböztetjük meg. A határt nem lehet élesen megvonni a két kategória között. A szavak elterjedtsége függ a helyi hagyományoktól, az énekeskönyvek ismeretétől, valamint a lelkészekről is, hogy mennyire építik be e szavakat beszédeikbe. Ez utóbbira érdemes egy ukrán közmondást idéznünk: *Ahány pap, annyi típik* (*típi* l. a szójegyzékben.)

Jegyzékünkben az egyes szavakat a következő módon tárgyaljuk: közöljük a szó alakját forrásaink, illetve adatközlőink által említett alakban, a jelentést vagy a jelentés körülírását, a szó származtatását — ha azt a források, illetve az adatközlők megadták —, valamint esetleges példákat, megjegyzéseket, s végül közöljük a szinonimákat.

aerion* 'kehelytakaró'; a görögből (Szert. 39).

alapkép 'a képállvány alsó képsorának ikonja' (Szert. 22).

áldoztató kanál 'fém kiskanál a torba mártott kenyér kiosztásához'.

ambon 'emelvény'; a görögből (Szert. 18). Eredetileg szószék céljára szolgált, ma gyakorlatilag a szentélylépcső középső része.

amboni ima 'a liturgia befejező imája, melyet az ambonon mond a pap'.

anafora* a görög liturgiában a latin mise *canon* nevű részének felel meg; a görögből.

A latin *offertorium* 'felajánlás' nem tévesztendő vele össze (vö. Pallas nagy lexikona I, 581). A bevezetőben szereplő második Sremac-idézet esetében — az elmondottak alapján — névcseré történhetett; *anafora* helyett *proszfora* (l. ott) a helyes. Szinonima: *kánon*.

analogion* 'olvasóállvány, ikonasztal'; a görögből (Szert. 17).

antifona 'a liturgia bevezető éneke, melyet két karban énekeltek'. Alapszava a görög *antifon* 'ellenhang' (BERKI 337); mai hangalakja a hasonló római katolikus egyházi műszó hatására alakulhatott.

antimenzion* 'ereklyekendő'; a görögből (Szert. 23).

apostol 'olvasmányrészlet az apostolok leveleiből'.

apostolos könyv 'az előbbi olvasmányrészletek gyűjteménye'.

átvitel 'a kehely és a diszkosz ünnepélyes, körmenetszerű átvitele a liturgiában az előkészületi oltárról a főoltárra'. Szinonim kifejezés: *nagy bemenet* (Szert. 106).

aválás 1. 'a menyasszony megáldása'; 2. 'a gyermekágyas asszony megáldása'.

bazilika, bazilissza 'Szent Bazil rendi szerzetes', illetőleg 'apáca' (Szert. 198).

bemenet 'az antifonák éneklése végén körmenet az evangéliumos könyvvel'.

Szinonim kifejezés: *kis bemenet*.

bemeneti vers 'a bemenet végére — amikor a pap bement a szentélybe a királyi ajtón — előírt ének'.

bobájka* 'pogácsaszerű karácsonyi sütemény'; a keleti szlovák *bobalky* vagy az ukrán *bobáljky* 'ua.' szóból (SzlJsz. 94). December 24-én és január 5-én bőjti ételként — mákkal, dióval ízesítve — fogyasztották.

bolgár énekek 'temetési énekek'; sajátos dallamuk bolgár eredetű (Szert. 202).

cerkó* 'görög katolikus templom' (Sátoraljaiújhely környéke), KНИЕZSA szerint az ukrán *cerkov* 'templom' szóból származik, 'görög keleti orosz templom' jelentésű (SzlJsz. 115). A KНИЕZSA által közölt jelentésben a szót adatközlőink nem ismerik.

cicuska* 'virágvasárnapi barka' (BÁLINT 196).

cinterem* 'a templom előcsarnoka' (Balsa Szabolcs—Szatmár megyei község); SZÁNTAY-SZÉMÁN ugyanazon jelentésben használva a latin *coemeterium* szóból származtatja (Szert. 70) (vö.: EtSz.; TESz.).

csillag* 'a diszkosztakaró tartására szolgáló kettős fémív, csillaggal díszítve'.

csókolós kép 'az analogionra kitett ikon, melyet a hívek csókkal illeltek'.

dergács* 'kereplő', *dergácsolni** 'kerepelni'; szabolcsi tájszavak, a szlávból eredhetnek. Szinonima: *kótkálni** 'kerepelni' (Buj Szabolcs—Szatmár m.).

dikér(ion) és *trikér(ion)** 'kettős és hármass gyertya, püspöki áldáshoz'; a görögből. Az utóbbit *hármass gyertya* néven is ismerik, s több — nem püspöki — szertartásnál is használják.

diszkosz* 'paténa'; a görögből. Szinonima: *tányérka** (népnyelvi szó), újabban néhol, a kehelyhez hasonló módon, talppal van ellátva: *talpas diszkosz**.

doxológia 'az utrenye befejező, illetve a hálaadási szertartás éneke'; a görögből. Szinonima: *nagy dicsőítés, angyali dicsének*.

ekténia 'könyörgéssorozat', a görög *ektenisz* 'hosszas, terjedelmes' szóból; meg kell jegyeznünk, hogy ma a görög nyelvű egyházak a *szynapti* elnevezést használják (BERKI 341). Az *ekténia* több állandósult jelzős kifejezésben szerepel a könyörgéssorozatok szerkezeete szerint. *Nagy ekténia*: az istentiszteletek bevezető könyörgései; a román elnevezése hasonló: *ectenia cea mare* (Carte 88). *Hármass ekténia*: felelete háromszoros „Uram, irgalmazz!” Nevezik *kettős ekténia*-nak is, mert a liturgiában és a nagy vecsernyében van egy bevezető része. *Kérdő ekténia*: felelete „Add meg, Uram!”. *Kis ekténia*: két-három könyörgésből áll; a románban *ectenia cea mică* (Carte 91). Vannak bizonyos alkalmakkor végzett ekténiák: *litiai ekténia, halotti ekténia* stb.

elbocsátás vagy *elbocsátó* 'szertartásokat bevégző ima'.

előkészületi asztal vagy *oltár* 'a kehely, diszkosz stb. liturgiához való előkészítésére szolgáló asztal'. Szinonima: *protézis** 'ua.', a görögből (Szert. 31); *proszkomidia**, *proszkomidiai oltár**, alapszavuk a görög *προσκομιδή* 'felajánlás' (Szert. 98), *kisoltár* a népnyelvben.

éltetés 'az Éljen(ek) soká! éneklése'.

éneklész* 'kántor'. Nyelvújítási szó lehet, szótárakban nem találtuk, régi iratokból, templomi könyvekből ismert.

eparhia* 'egyházmegye'. Újabban használják a *hajdúdorogi egyházmegye* kifejezés helyett. (Használata a „Cleri sanctitali” — 1957. augusztus — pápai irat nyomán.)

epikefáleon* 'birétum'; a görögből. Szinonima: *papsipka*, a népnyelvben.

epitrákil vagy újabban *epitrakélion* 'papi stóla'. Az első alak szláv: *jepitrachil* (Malyj 344), a második a görögből (Szert. 37). Szinonima: *patrafil** (Nagyléta Hajdú—Bihar megye), *riza** (egy adatunk van Hajdúdorogról).

értetés 'a Mária-kép érintése (Máriapócsen)'.

euchologion* 'szertartások könyve'; a görögből. Szinonima: *szerkönyv, trebnik**, a szlávból.

exarchátus 'egyházkerület'. Újabban használják az eperjesi egyházmegye hazánkban maradt parókiáiból alakított egyházkerület megjelölésére. Szinonima: *miskolci adminisztrátúra*.

fehér eledelek: a nagybőjtben nem fogyasztott tej, tejtermékek és tojás összefoglaló neve (BÁLINT 183).

felon 'papi palást'. A szlávban is *felon* 'ua.' (Malyj 344), alapszava azonban a görög *φαλλώνιον* (Szert. 35). Szinonima: *riza**, szlávból származtatható tájszó (Balsa és Tokaj vidéke).

fennhang 'a papi szövegek hangosan mondott része'. Szinonima: *ekfónézis**, a görögből.

fényének 'utrenyei énekfajta'; a görög *φωταγωγικόν* 'fényhozó' szó nyomán. Hajdan felhangzásakor gyűjtötték meg újra a gyertyákat, melyeket a kánon hosszas éneklése idejére eloltottak (Szert. 83).

fiókegyház* 'filia'. SZÁNTAY-SZÉMÁN még ajánlja használatát (Szert. 83), de a *filia*

szó lett általános. (Összehasonlítás gyanánt érdemes megemlítenünk, hogy ugyanakkor a *máter* szó helyett *anyaegyház* használatos.)

főpap 'vezető lelkész'; például a *budapesti főpap*, a *hajdúdorogi főpap*. Csak a nagyobb létszámú parókiák vezetőire mondják, ahol több pap is van.

görög 'görög katolikus'. Szabolcsban elterjedt, jelzős szerkezetek előtagjaként: *görög templom*, *görög parókia*, *görög mise*, *görög papné* stb. Szinonima: *grékus* a latin *gracus* szóból; *unítus* a latin *unítus* 'egyesült' szóból.

háromszorszent 'a Szent Isten . . . kezdetű ének'. A görög *τρισάγιον* tükörszava, háromszor fordul elő az ének szövegében a *szent* szó (Szert. 55).

hang 'dallam'. A görög egyházban nyolc alapidallam (helyesebben dallamcsoport) van 1–8-ig terjedő számozással (BERKI 344).

hittestvér 'görög katolikus'. Szívesen alkalmazzák megszólításban, megnevezés gyanánt, például: *hajdúdorogi hittestvéreink*, *hittestvéri köszöntéssel* stb.

hordozó vagy *hordozható kép* 'rúdon, vállon vihető ikon a máriapócsi zarándoklatokhoz'.

hramota 'a halottak névsorának felolvasása halottak szombatjain'; a szlávból eredeztethető.

ikonosztáz 'a szentélyt a hajótól elválasztó, képekkel borított fal'; a görög *ikonosztázion* szóból. (BERKI 345). Szinonima: *képállvány*, a görög eredeti tükörszava, *ikon* (szórványosan). Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a hazai görög katolikus terminológiában az *ikon*-t 'szentkép' jelentésben csak ortodox eredetű képekre mondják.

ilítón* 'kehelyabrosz'; a görögből. Szinonima: *oltárkendő**, a népnyelvben.

irmosz 'a kánon egy-egy részének bevezető verse'; a görögből (BERKI 346). Megjegyezzük, hogy a záró vers is azonos sokszor az *irmosz*-szal, de a záró vers neve *kata-vászia**.

irmológion* 'a kottákat tartalmazó kántori könyv'; a görögből.

izbornik vagy *szbornik** 'gyűjteményes énekeskönyv'; a szlávból. Az egyes fejezetei — a görög eredetiben önálló kötetek —: vasárnapokra a *nyolchangú énektár* vagy *oktoéch*; nagybőjtőre a *triód*; húsvéti időre (másként *ötvenedre*, mert ötven napig tart) a *pentekosztárion*; a naptári részre a *minea* (Szert. 42–5). A nép az egyes kiadványokat a szerzőkről nevezte el: *Roskovics*, *Danilovics*, *nagy Krajnyák* (a *kis Krajnyák* imakönyv!). Kozma János lelkésznek a papság, majd a nép számára kiadott könyveit (Miskolc, 1938.) *zsolozsmá*-nak nevezik.

jeruzsálemi utrenye* 'a nagyszombati utrenye'. Neve feltehetően onnan eredhet, hogy Jézus jeruzsálemi sírját jelképező mellékoltár előtt végzik.

kalümma* 'kehelyfedő'; a görögből.

kánon: 9 részből (*ódá*-ból) álló ének, a görög *kánon* 'szabály' szóból. Az ódák verseit *tropárok*-nak is nevezik, a 2. óda bűnbánati jellegű, ezért rendszerint elmarad a kánonok szövegéből (BERKI 346).

keleti 'görögkeleti'. Szinonima: *ortodox* (újabban terjed).

kerubének: a liturgia egyik közkedvelt éneke, nevét kezdőszavai után kapta: Kik a kerubokat titkosan ábrázoljuk . . . Lényegében ez egy metafora: az oltár előtt álló hívek a mennyei trón előtt álló kerubokhoz hasonlítanak (vö. Görög katolikus szertartástan Bp., 1958. 36).

kézi kereszt 'az oltáron levő nyeles vagy talpas kereszt'. Olykor ezzel ad áldást a pap, temetéskor, körmeneten stb. viszi a kezében.

kínszenvedési evangéliumok 'passió', nagyesütörtökön.

Királyi ajtó 'az ikonosztáz középső ajtaja'. A szláv *carszkije dveri* tükörfelfejzése. Az elnevezés eredetére vonatkozó jámbor magyarázatok: a világi emberek közül csak a király mehetett be rajta (vö. Szert. 20), Krisztus királyról kapta a nevét (vö. BERKI

350). Véleményünk szerint a *királyi* szónak mint jelzőnek nyomatékosító szerepe van 'fő' jelentésben. Az oldalajtókat égtájak szerint nevezték el, mivel a templomok szentélye keletre nézett: *déli ajtó, északi ajtó* (Szert. 23).

királyi imaórák 'december 24., január 5. és nagy-péntek délelőttjén végzett szertartások'. A szláv *carszkije csász* tükörfelírása. Véleményünk szerint a *királyi* szónak itt is nyomatékosító szerepe van, mert a szertartási könyvek az év többi napjaira csak *imaórák*-at említenek (ez utóbbiak végzése nem szokásos).

klérosz: 1. 'a kántorok emelvényei, padjai' (Szert. 16); 2. 'a szentély és a hajó találkozásánál mindkét oldalra épített, félköríves vagy négyszögletes kiképzésű épületkész, úgynevezett kórusfülke' (Balsa, Bodrogkeresztúr, Sajópetri, Tokaj stb.), hajdan itt helyezkedtek el az énekesek. A görög *κληρος* 'sors, örökség' szóból, átvitt értelemben 'papság' (vö. *klérus*), 'egyházi személy' (Szert. 16).

kollíva 'mézben főtt búza'. A görög *κολλυβος* 'áldozat' szóból (Szert. 214); bőjti édesség. Régen halotti megemlékezéseken is osztogatták (Ethn. LXXXIV, 354), véleményünk szerint az ősi terményáldozat maradványa lehet.

konták 'az ünnepek egyik fő éneke'. A görög *κοντάκιον* alapszava a *κοντός* 'tömör-ség, dárdanyél', mert tömören, képletes kifejezések nélkül szól az ünnep tárgyáról (Szert. 82). BERKI FERIZ szerint: „jelentése valószínűleg azzal a pálcával (kondácion) függ össze, amelyre a régi időben a pergamentekercseket csavarták” (i. m. 350). Régebbi énekeskönyvekben *kondák* szerepel figyelembe véve az újjörög kiejtést: *ντ > nd*. Az újabb énekeskönyvek *konták* alakjánál esztétikai szempont játszhatott közre, hogy elkerüljék a *konda* szóval való hasonlóságot.

korona 1. 'püspöki korona'. Szinonima: *míttra*. 2. 'esküvői korona'. Szinonima: *koszorú*.

krétai 'Krétai Szent András nagybőjti, bűnbánati kánonja'. Szinonima: *nagy kánon, poklonya**, ez utóbbi népnyelvi szó, a szláv *poklona* 'leborulás' szóból.

lándzsa* 'proszforavágó kés'. Nevét a keresztrefeszítési történet lándzsájáról kaphatta.

latin 'római katolikus'. Szinonima: *katolikus, nyugati, római*, egy hajdúdorogi adat szerint a *pápista* is előfordul.

lelkészet* 'parókia' (Szert. 181).

lention* 'kehelytörlő'; a görögből.

leülő 'utrenyei énekfajta'. A görög *κάτισμα* 'leülés' tükörszava (Szert. 77).

lítia 'a nagy ünnepek előtti vecsernyébe iktatott, a templom közepén végzett bor-, búza-, olaj- és kenyéradlás'. A görög szó eredeti jelentése 'könyörgés, ima' (BERKI 351).

lítiai asztal 'a lítia végzésére szolgáló asztal'. Szinonima: *tetrapod*, a görög *τετράπους* 'négy lábú' szóból (Szert. 17). Sok templomban az ikonasztalt (a csókolós kép asztalát) használják (vö. Szentel. 50).

lítiai készülék vagy *litiás készlet* 'a litián megáldandó anyagok elhelyezésére szolgáló talpas tál'.

liturgia: 1. 'a templomi szolgálatok összessége'; 2. 'a görög egyházban a mise elnevezése'. A görög szó eredeti jelentése 'szolgálat, közszolgálat, áldozati cselekmény' (BERKI 352). A szerzők szerinti elnevezések: *Aranyszájú* (Aranyszájú Szent János nyomán), *Bazil* (Nagy Szent Bazil); ezenkívül a nagybőjt bizonyos hétköznapjaira: *előszentelték* vagy *előre megszentelték* 'csonka mise'. Nevét onnan kapta, hogy a vasárnap szentelt kenyérral áldoztatnak. Szinonima: *mise*. GÖRÖG SÁNDOR közlése szerint a nép a mise szót 'istentisztelet, szertartás' jelentésben is használja. Például Hajdúdorogon karácsonykor *éjjeli mise*. A görög katolikus előírások szerint pedig — tudomásunk szerint — nem szokásos a misézés karácsony éjjélkor.

liturgikon* 'miskönyv'; a görögből. Szinonima: *szluzsebnik**, a szlávból (Szert. 41–2).

magasztalás és *magasztaló énekek* 'utrenyei énekek'. Nevüket kezdőszavukról kapták: *Magasztald én lelkem . . .*, illetve *Magasztalunk . . .*

mantia* 'hla püspöki palást'; a görögből (Szert. 35).

metánia 'templomi tiszteletadás'. A görög szó eredeti jelentése 'bűnbánat' (BERKI 354). Fajtái: 1. *kis metánia* 'meghajlás', *nagy metánia* 'leborulás, földre borulás' (Szert. 52). Szinonima: *hódolás, poklona*, ez utóbbi a szlávból.

miroválás: nagy ünnepeken a pap olajjal keni meg a hívek homlokát a liturgia végén. A görög *miró*, *miron* 'olaj' szóból (Szert. 212). Szinonima: *olajkenet* (Szert. 118).

népének 'minden ének, amit a nép énekel, tehát a hivatalos szertartási szövegek is'; vö. a következő kiadvány címével: Janetschek István: A görög katolikus szent liturgia (szent mise) *népénekei*. Bp., 1908. A görög katolikus egyházban is vannak népi eredetű (máriapócsi, karácsonyi stb.) énekek, a legnevesebb az *Ének Szent Miklósról* vagy *Miklós-ének*. Eredetije óorosz népi ének (RAB ZSUZSA, Varázslók, szentek, vitézek. Bp., 1967. 151).

obidnyica* 'déli istentisztelet'; a szlávból. Ma már nem szokásos, de néhány évtizede még: „fiókegyházakban . . . a szent liturgia pótlására végezzük” (Dicsérjétek az Úr nevét. Miskolc, 1938. 197).

óhitű* 'görög katolikus'. Főleg régebbi imakönyvek címéből ismert; pl. Melles Emil: Jertek, imádjuk Krisztust. Görög szertartású katolikus, vagyis *ó-hitű* ima és énekeskönyv. Ungvár, 1903.

olajkenet szentsége 'utolsó kenet' (Szert. 192).

omofor* 'püspöki stóla'; a görög *ὀμοφόριον* 'vállonviselő' szóból (Szert. 37). *orár(ion)** 'diakónusi stóla'; a görögből.

oláh* 'görög katolikus'. Például: belterületi lakott hely régi neve Porcsalmán (Szabolcs–Szatmár megye): *Oláh vég*, 1937-ben már: *Görög katolikus vég* (MNy. XXXIII, 258). *orosz* 1. 'görög katolikus': „Harangoznak az orosz templomban”; 2. 'egyházi szláv nyelv': „Van még otthon egy orosz imakönyvem” (mindkét adat Tokajból).

ószláv vagy *szláv* (nyelv) 'egyházi szláv nyelv'. Tudományos munkákban újabban *ószláv* használatos az *óegyházi szláv* helyett, míg a szertartási nyelv az *egyházi szláv* (Ószláv 29, illetve 20–1), a görög katolikus egyházi terminológiában a két kifejezés között nem tesznek különbséget (vö. Szert. 47). Szinonima: *pravoszláv (nyelv)** szórványosan.

panágia* 'zománcozott Mária-érem a püspöki mellkereszt mellett vagy helyette'. A görög szó jelentése 'mindenképpen szent', eredetileg a szentelt kenyeret nevezték meg a szóval (vö. Szentel. 58).

pannachida vagy *pannichida* 'gyászszertartás'. Alapszava a görög *παννυχίς* 'virrasztás' → 'halottvirrasztás' → 'halotti szertartás', hosszabb formájának a neve *parasztáz* (Szert. 139).; a szlávban így olvashatjuk: „parastas ili velikaja *pannichida*” (Malyj 354).

paosz* 'halotti megemlékezésre sült kenyér'; a románból (Nagyléta, Pocsaj Hajdú–Bihar megyei helységek). BÁLINT SÁNDOR szerint régebben elterjedtebb szokás volt, *panagia* néven említi (i. m. 297).

paoszemelés*: a halotti szertartás végén a paoszt felajánló mozdulattal az ég felé emelték.

paraklíz 'Mária-ájtatosság'; a görögből (Szert. 215).

parímia* 'ótestamentumi olvasmány vecsernyén'; a görögből.

parókus 'plébános'.

pászka 'húsvéti ételek'; a görög *πάσχα* szóból (Szentel. 74). Szinonima: *páska*, a népnyelvben (BÁLINT 297).

pászkaszentelés 'a húsvéti ételek megáldása'.

plascenyica 'a halott Krisztust ábrázoló oltárterítő'; a szláv *plastanica* szóból (VUJICSIĆ D. SZTOJÁN, A pesti szerb templom. Bp., 1961. 30).

podobna* 'dallamminta szerint énekelt himnusz'; a szlávból (Szert. 65).

processzió 'máriapócsi zarándokcsoport'; a latinból.

prokimen 'bibliai olvasmányok előtt énekelt zsoltárszöveg'; a görög *prokimenon* 'elővers' szóból (BERKI 357).

proszfora 'áldozási kenyér'. A görög szó eredeti jelentése 'felajánlás'. A kenyér közepébe belesütve *ΙΣ ΧΣ ΝΙΚΑ* 'Jézus Krisztus győz', ez a *pecsét*; ezt a részt a liturgiához kivágják, akkor a neve *bárány*. A liturgiához fel nem használt kenyérdarabkák: *ajánlat*, *antídór*; ezek a liturgia végén kiosztásra kerültek, ma már a hazai görög katolikusoknál csak nagy ünnepeken van *ajánlatosztás*, de ekkor a lítián megáldott kenyéret osztják ki (az elmondottakra vö.: BERKI 357; Szert. 95, 219). Szinonima: *proszkura*, *praskura*, *preszkura* (ez az alak Dél-Szabolcsban román hatásra), *proszkurica** (Homrogd Borsod–Abaúj–Zemplén megyei község).

ripidion 'legyező'; a görögből. SZÁNTAY-SZÉMÁN szerint hazánkban nem használják (Szert. 40). Adatunk van arról, hogy Nagylétán még ismerik: rúdod angyalfej szárnyakkal; a legyek távoltartására szolgált eredetileg keleten.

sírbátétel 'nagy-pénteki vecsernye'.

sokirgalmú ének 'az utrenye egyik bevezető éneke'. A görög *πολυλέως ύμνος* tükkörkifejezése, az ének refrénje az *irgalom* szó (Szert. 77).

sakkosz* 'püspöki díszruha'; a görögből. Kiegészítő kelléke a *hüpogonát** 'oldalt viselhető, rombusz alakú textillap'; a görögből (Szert. 36).

szék* 'templomi pad'. A szó Balsán (Szabolcs–Szatmár megye) lehet, hogy még a régi stallumok emlékéét őrzi, melyekből a helybeli görög katolikus templomban már csak a kléroszban levők vannak meg; másutt a padok elhelyezése alapján: *oldalszék*, *keresztiszék* (Nyírvasvári), *kántorszék*: Hajdúdorogon régen 'a kántorok padja'.

szokásos kezdet 'a szertartások állandó bevezető imái'.

szolgálat 'istentisztelet', *szolgál* 'istentiszteletet végez'. Szinonima: *szlúzsba*, *szlúzs-bázik**; a szlávból.

szólea* 'szentélylépcső'; a görögből (Szert. 18).

sztihár* 'miseing'; a görögből (Szert. 33).

sztihíra 'egyházi himnusz'. A görög *sztihosz* 'vers' szóból (BERKI 359); a görög eredetiben verses formában (Szert. 65), főleg a vecsernyében és az utrenyében szerepelnek. Számtalan fajtájukat még különböző nevekkkel is illetik: *dicséreti sztihírák*, *lítiai sztihírák*, *dogmatikon*, *doxasztikon* stb.

sztrána*: 1. '(Nagylétán) a templomhajó két oldalán levő stallumsor — az első stallumokban ültek hajdan az énekesek'; a román *strana* 'énekkar' szóból (Carte 88); 2. 'a kórusfülke neve Pocsajban'.

térhdajtási imák 'a pünkösdi vecsernye térdelve mondott imái'.

típi vagy *típiikon** 'szertartási utasítás'; a görögből.

tisztelendő asszony 'papné'.

trónszék 'papi szék'.

tropár 'rövid, az ünnepet vagy a szentet méltató ének, (az ünnepek főéneke)'. A görögben *troparion*, de alapszava BERKI FERIZ szerint a görög *troposz* 'mód, énekmód, változat' (i. m. 360). SZÁNTAY-SZÉMÁN szerint származtatják még a görög *τροπαίον* 'diadal' és a *τροπάω* 'visszahozok, ismétlek' szavakból is (Szert. 67).

utrenye 'reggeli zsolozsma'; a szlávból. Szinonima: *reggeli istentisztelet*, *hajnalkázás** (ez utóbbira csak szórványos adatok).

vecsernye 'délutáni zsolozsma'. A köznyelvi *vecsernye* 'ua.', szintén szláv eredetű

szótól (SzlJsz. 551 – 2) független, másodlagos átvétel is fennállhat jelen esetben. A szombati és ünnepek előtti délutáni zsoltosma neve: *nagy vecsernye*. Szinonima: *délutáni istentisztelet*, *alkonyati zsoltosma*.

velünk az Isten 'a karácsony éjféli szertartás'. Nevét főéneke kezdőszavairól kapta.

vízszentelés 'január 6-i szertartás, melyet lehetőleg vízparton vagy kutak mellett végeztek' (BÁLINT 154).

A következőkben néhány kiértékelő megjegyzést kívánunk tenni. Mindenekelőtt azt kívánjuk közölni, hogy a szavak szinkrón vizsgálata révén az egyházi szláv, ukrán stb. eredetet nem vizsgáltuk — kivéve a *bobájka*, *cerkó* szavakat —, ezért szerepel az eredetnél csak „szláv” megjelölés. Sok görög eredetű szavunk is szláv közvetítéssel jött, mert a görög liturgikus kifejezéseket már eleve nem tudták lefordítani, és azok jövevényszavakként kerültek be a szláv nyelvekbe (Ószláv 69). Érdemes összehasonlítani a különböző nyelvek szóalakjait:

magyar	szláv (Malyj)	román (Carte)	görög (Szert.)
<i>tropár</i>	<i>tropar</i>	<i>troparul</i>	<i>τροπάριον</i>
<i>konták</i>	<i>kondak</i>	<i>condacul</i>	<i>κοντάκιον</i>
<i>prokimen</i>	<i>prokimen</i>	<i>prochimenul</i>	<i>προκείμενον</i>

A szlávban — s ennek nyomán a magyarban is — rövidült alak található. A szláv alak a románban articulus pospositust vesz fel. Ezeket a magyar szavakat az alábbi táblázatunkban a már elmondottak alapján — a szlávban is jövevény elemeknek tekintve őket — a görög eredetű szavakhoz soroltuk.

Eredet szerint:	görög	szláv	magyar	egyéb
százalékarány:	30%	10%	54%	6%

E csoportnyelv szavai is változnak. Ma már nem használatos az *éneklész*, *lelkész*, *óhitű* stb. Ugyancsak eltűnnek a használatból egyes szláv szavak: *szlúzsba*, *izbornik* stb., viszont van olyan is, amely napjainkban is igen használatos: *utrenye*, *hramota*. Sok olyan szót találunk, mely a köznyelvben ugyan ismert, de a görög katolikusok nyelvhasználatában jelentése megváltozott: *görög*, *orosz*, *főpap*, *trónszék* stb. Vannak újabban terjedő szavak: *eparhia*, *talpas diszkosz* stb. Meg kell emlékeznünk arról a jelenségről is, hogy az énekek nagy részét kezdőszavaikról nevezik el: *Mennyei Király*, *Valóban méltó* stb. Hasonló a jelenség másutt is, például: *Boldogok a lelki* . . . — *Boldogságok*; ugyanúgy a románban is: *Fericiti sint cei* . . . — *Fericirile* (Carte 93).

A lakosság vándorlásával e szavak is vándorolnak. Ennek legjobb példáit Budapesten láttuk, mikor egy-egy tájszóval itt is találkoztunk: *cerkó* (Sátoraljaújhelyről felkerült főiskolás), *praszcura* (Szabolcsból gyermekeihez költözött idős férfi), egy prédikáció nyomán még szólás is keletkezett: „*Megesszük a bobájkat!*” ’itt van december 24.’; tanúi voltunk olykor egyes szóalakok torzulásának: *prokiment*, *ikonosztácia* (*prokimen*, *ikonosztáz* helyett).

A magyar nyelvű ortodox közösségek csak részben használnak a görög katolikusokkal közös szavakat (pl. *kerubének*, *királyi ajtó* stb.), régebben más kiadványok híján görög katolikus egyházi könyveket használtak, a felszabadulás óta új fordításaik nyomán új szakszavaik is vannak.

A nagyközönség a vizsgált szavakat (fogalmakat) leginkább az irodalmi alkotásokból, kiállítások felirataiból (pl. Szentendrén) ismeri meg. A fogalmak

jelölésében ám nagy tarkaság tapasztalható, sok a szinonima. Munkánk elkészítése idején jelent meg Damian Stănoiu román író két regénye egy kötetben (Apátnóválasztás. — Szent Antal tanítványai. Bukarest, 1975.); e szavakat találjuk bennük többek között: *preszkura*, *hang*, *nagy vecsernye* stb. A szövegösszefüggések alapján viszont szinonimáknak könyvelhetjük el: *nagy könyörgés* = *nagy ekténia*, *hajnali mise* = *utrenye* stb. Példák még sorolhatók lennének.

Munkánkkal, reméljük, hozzájárultunk a tárgyalt fogalmak tisztázásához, de hangsúlyoznunk kell, hogy a téma teljesmértékű feldolgozásához e szinkron jellegű vizsgálatokon túlmenően további történelmi-etimológiai kutatások is szükségesek.

Dolgozatunk összeállítása után hívta fel a figyelmet arra OLÁH MIKLÓS karnagy, hogy Hajdú—Bihar megyében főleg Bedő és Pocsaj községekben őriztek meg a görög katolikusok sok régi hagyományt és velük kapcsolatos szavakat. Ízelítőül adatközlőnk szülőfalujának, Pocsajnak jellegzetes — főleg román eredetű — tájszavaiból szeretnénk néhányat felsorolni (a szóalakokat az általa megadott ejtésben közöljük): *biszserika* 'templom', *buszujog* 'szentelt-vízhintő', *cincirin* 'templomudvar', *kigyelnyica* 'füstölő', *kinta* 'ének', *klopucer* 'lélekharang', *komendár* 'halotti tor', *krucseruj* 'kereszt', *luszter* 'csillár', *marzseli* 'rózsafűzér', *prevety* 'halottvirrasztás' stb. A felsoroltak is figyelmeztetik a tájszavak, a néprajz, a helytörténet kutatóit, hogy a tárgyalt témakörre vonatkozóan még nagyon sok adat felkutatásra vár.

SASVÁRI LÁSZLÓ

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Megjegyzések a régi naptári elnevezésekhez

ERDŐDI JÓZSEF „Időszámításunk” című cikkébe (MNY. LXXIII, 49—66) néhány adat téves értelmezése csúszott be. Kár lenne, ha ezek félrevezetnék a kiváló tanulmány olvasóit és a kérdés további kutatóit. A *IXbris* rövidítés feloldása (63) nem „Septembris”, hanem „Novembris”. *Mathye Apostoli* (50) nem Máté (= Matthaeus), hanem Mátyás (= Matthias) apostol nevének genitivusa (Matthiae). A két név a héber *Mattújahu*-ból „névhasadással” különült el (vö. Magyar Utónévkönyv), a két különböző szentnek az emléknapja is más a naptárban. Ugyanitt *ante dominicam Judica* már csak a latin nyelvtani alak miatt sem lehet „Juda vasárnapja előtt”. *Judica* vasárnapról van szó (talán puszta sajtóhiba?), amely a húsvét előtti második vasárnap. Az egyházi naptár a nagyböjti és a húsvét és pünkösd közötti vasárnapokat az aznapi mise introitusának kezdőszavával nevezi meg, pl. *Reminiscere* 'Emlékezzél', *Laetare* 'Örvendj', *Judica* 'Ítélj'; ezeket régebben a közönséges naptárak is feltüntették. E vasárnapok egyikéről, a húsvét utániról kapta a nevét — mint karácsonyi, húsvéti születésnapjukról a *Noël*, *Pascal* nevűek — Victor Hugo regényalakja, *Quasimodo* (tkp. „Quasi modo geniti infantes” = 'mint az újszülöttek').

A *Capricornus* állatövi jel magyar neve nem „Egyszarvú”, még kevésbé „Orrszarvú” (54), hanem *Bak*; innen a *Baktérítő* (*Tropicus Capricorni*) elnevezés is. Van *Egyszarvú* (*Monoceros*) nevű csillagkép is, de nem a zodiákusban. Az orrszarvút (*Rhinoceros*) is nevezték régen *egyszarvú*-nak, az „igazi” egyszarvú azonban a mesebeli *unicornis*, amelyet a képzőművészetben — pl. a párizsi Cluny Múzeum híres gobelinjein — fehér lóhoz hasonló, de hasított patájú, karcsú, kecses állatnak ábrázolnak; hosszú egyenes szarva a homloka közepéből mered előre. Az állatövi *Capricornus* két kecskeszarvat visel.

J. SOLTÉSZ KATALIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Éhkopp. Az *éhkopp* kialakulásmódja a TESz. szerint nincs teljesen tisztázva. „Maga az összetétel keletkezhetett az *éhezik-koplat* igepárból elvonással, vagy pedig az *éh* melléknév és (egy) esetleg feltehető **kop* 'étel után való hiábavaló kapkodás' főnév jelzős kapcsolatából.” Mint ez az idézet is bizonyítja, mindkét magyarázat meglehetősen feltételes és kérdéses. Az *éhkopp* szó, mint ezt O. NAGY is megállapítja, „főleg csak . . . a *nyeli az éhkoppot* vagy *éhkoppot nyel* kifejezésben használatos” (Mi fán terem? 147). Kérdés mármost, hogyan lehet az éhezést és koplalást nyelni. Az *éhkoppot nyel* ugyanis az éhezőnek arra a szokására vonatkozik, hogy étel láttára nyelési ingere támad, sűrűn nyeldesti a szájában összefutó nyálát. Ilyen értelemben élt vele a régi nyelv is: „nagy jó ebédeket és vacsorákat *éhkoppal mulat el*” (1719: TESz.) 'a jó ebédek alatt nyeli a nyálát'; „egy kövér kappan a fák alatt szilvát *koppogat*, hitván Rókának esze *te*li a kappannal, *hasa éh koppal*, valóban hányja a czélt [o: eselt], a kappant hogy *koppant*hasza bé” (1717 előtt: Rosnyai: Horologicum Turcicum 103) 'a hasa éhnyállal van tele' a kövér kappan láttára; „*éhkoppot*, kenyeret együtt *nyelő* Paj Társának” (uo. 216); s egy XVIII. századi testamentomban a bárány így rendelkezik: „Az államot hagyom az ásitóznak, | *Éhkoppot* [o: éhkoppal] gyakorta *jóllakó* dádéknak” (EgyPhilK. 1910: 155) 'éhnnyállal jóllakó'.

Mint láttuk, az éhező a nyálát nyeli, de a *kopp* nem jelenthet nyálát. Jelentheti azonban a nyelés hangját, amit más szóval kortynak nevezünk. A korty egyszersmind egy nyelés, s a kortyot éppen úgy nyeljük, mint a koppot, sőt az *éhkoppot nyel* kifejezésnek is megvan a párja a *korty* szóval. Az éhes ember, aki maga előtt látja a legjobb ételeket, anélkül, hogy abból valamit ehethék, *száraz kortyot nyel* (BALLAGI, TeljSz., *korty* a.). Rosnyainál *gömbölyű kortyot nyel* van: „én is elég *gömbölyű kortyokat nyelék* miattad” 'sokat koplaltam' (HorTure. 136). Ha van *éhkopp*, kell *éhkorty*-nak is lenni. Meg is találjuk a TudGyűjt. 1827-es évfolyamában, mint gúnynevet: „*Éhkorty* Tamás” (X, 51).

Maga a *kopp* is előfordul 'korty' jelentésben: „A kasbul is kifogyott, | Erszénybül is kikopott, | Igyunk már egy *koppot*” (Pálóczi Horváth: Ötödfélszáz énekek 400). „Igyunk már egy *koppot*” a. m. *koppantsunk* vagy magashangú változatában *köppentsünk*, *köppjünk* egyet. A *köp* 'kortyol' igét a TESz. nem ismeri: „kend is tsak iszkogál, kináld pajtás Nasot, had *köppjön egy kitsinyt*” (1790: RMKt. XXI, Naso 220). A *köppent* 'kortyant' már Tinódinál előjön (TESz.), a *köppöget* a. m. 'kortyolgat', vö. „iddogalom, *köppögetek*” (CAL. 828: TESz.), *köppöget* 'apró kortyokban iszik' (BALLAGI, TeljSz.); *köppen* 'kortyan' (CzF.; TESz.). A *köp* főnév is: „volt egy *köpnyi* folyem (tejfölöm), azt vittem be (a piacra)” (MNYj. VIII, 208, Balmazújváros). A *köpnyi* a. m. 'egy kortyra való, egy falatnyi' vö. *beköp* 'befal' (Nyr. XLV, 89, Debrecen) és 'bekortyol', vö. „a bort . . . *beköptük* egykettőre (SZABÓ L., Taktaszadai mondák 292). E *köp* a *kop(p)* magashangú párja.

A *koppant* jelentése is inkább 'nyeldest, fal', semmint 'tátott szájjal bekap', amint ez a TESz. idézte legrégebb adatból is kiténik: „Az meg tiltot almat hamar *be koppanta*” 'befalta', az almat nehéz lenne egészben tátott szájjal bekapni. A 'fal' jelentésre mutat az ormánsági *kopántás* 'falat' szó is (OrmSz.) és a szamosháti *kop*: „Ha mindenkinek akarsz juttatni a korbászából, *kopra* sem marad” 'egy falásra való sem marad' (SzamSz. *kop* a.). E *kop* ugyanaz, mint az *éhkopp kopp*-ja; a 'korty' → 'falat' jelentésváltozás természetes (l. előbb: *köp* 'kortyol' és *beköp* 'befal').

A *koppogat* 'falatozik' (l. előbb: „a kappan szilvát *koppogat*”) igének *kapogat* alakváltozata is ismeretes: 1679: „bisalma és kömény liktáriumot egészségedért *felkapogatnám*” (TörtTár 1883: 160), vö. „*fölkapogatta* a kis madár” 'főlette' (GÖNCZI, Göcsej népk. 45).

A *koppogat*, *koppant*, *köppöget*, *köppent*, *köp* egy szócsalád tagjai, valószínűleg hangutánzók, és a nyelés: kortyolás, befalás hangját érzékeltetik (hasonlóan a TESz. a *köppent* igénél). E családból vonódott el, vagy ennek alapszava a *kopp*, illetve a *köp* 'kortyantás, falás' jelentésben. Hasonló elvonásra példa a *korty*, a *hörp*. Az *éhkopp* eszerint olyan összetétel, mint az *éhkorty*, továbbá az *éhtyúk*, *éhnyl* stb.

BERNÁTH BÉLA

Magyar *huszár* — olasz *ussaro*, *ussero*. „Az etimológia elmélete és módszere” címen Budapesten 1974. augusztus 22. és 24. között rendezett nemzetközi konferenciáján (anyaga hasonló címen jelent meg kötetben BENKŐ LORÁND és K. SAL ÉVA szerkesztésében, mint a NytudÉrt. 89. száma, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.) több kutató felhívta a figyelmet arra, hogy a TESz. köteteinek megjelenése számos vonatkozásban mennyiségileg és minőségileg új körülményeket teremtett.

Ezek a körülmények, többek között, lehetővé fogják tenni, legalábbis meg fogják könnyíteni a magyar nyelv olasz jövevényszavainak új szintézisét mind a szóbanforgó jövevényszók sajátosan nyelvészeti: fonológiai, morfológiai, szemantikai kérdéseiben, mind időrendi vonatkozásban, mind a szemantikai csoportokat tekintve, mind pedig a két nép és nyelv közötti anyagi és kulturális kapcsolatok összefüggéseinek vizsgálatában.

Közismert tény, hogy sokkal csekélyebb az ellenkező irányú szókölsönzés, vagyis a magyar jövevényszók száma az olasz nyelvben. Ezt — többek között — magyarázzák a két ország egyenlőtlen történelmi és gazdasági fejlődése, körülményei. Amennyire a kérdést ismerem, az is igaz, hogy mind ez ideig nem született valamelyest tudományos igényű szintézis ebben az irányban. Lehetséges, hogy egyes olasz egyetemeken, ahol magyart tanítanak, készült ilyen doktori értekezés, amelyről nem tudhatok, mert nem jelent meg. Valószínűsége azonban csekély, mert sem ROBERT A. HALL JR. olasz nyelvészeti bibliográfiái (1958., 1969., 1973.), sem PÁLINKÁS LÁSZLÓ itáliai magyar bibliográfiája (Avviamento allo studio della lingua e letteratura ungherese. Cymba. Napoli, 1970.) nem említ ilyet, bár az utóbbi tartalmazza az 1968-ig Olaszországban elkészült, de meg nem jelent magyar tárgyú bölcsészdoktori értekezések jegyzékét is.

Időközben azonban napvilágot látott néhány dolgozat az olasz nyelv közvetlen magyar szókölsönzéseiről. Legyen szabad megemlítenem két ilyen cikkemet (*Cocchio e la sua origine ungherese: Lingua Nostra, Firenze XXIII, 33–8 és uo. XXIV, 77–8: Ancora a proposito di cocchio.*). A közelmúlt esztendőkből FÁBIÁN PÁL barátommal közösen irányítottuk egy fiatal bolognai kutatót, MARIO DE BARTOLOMEIS munkáját, amely meggyőzően, értékes régi adatokkal bizonyította az olasz *aiduco* közvetlen kölcsönzését a magyarból. Ez a dolgozat meg is jelent magyarul (MNy. XII, 451–8: Magyar *hajdú* — olasz *aiducco* vagy *aiduco*), és szerzője javaslatomra átdolgozta az olasz közönség számára is (megjelent: Le prime attestazioni di *aiduc(c)o*: Lingua Nostra XXXVI, 102–7).

Amennyiben még nem készült volna ilyen tárgyú doktori értekezés, dolgozat sem az olasz, sem a magyar egyetemeken vagy egyetemen kívül, ajánlatos volna megírni azt, legalábbis C. BATTISTI és G. ALESSIO, Dizionario etimologico italiano (DEI.), A. PRATI, Vocabolario etimologico italiano (VocEtIt.), valamint S. BATTAGLIA, Grande dizionario della lingua italiana (GDLI.) szótáraknak cédlázása alapján. Már ezzel az anyaggyűjtéssel is, valamint a fellelt anyag nyelvtörténeti, történeti, etimológiai értékelése alapján meg lehetne írni ezeknek a szókölsönzéseknek jellegéről az első szintézist. Ez nem közömbös mértékben járulna hozzá a magyarokról alkotott ismeretek gyarapításához Olaszországból. A feladat korántsem olyan egyszerű és gépies, mint első látásra tűnik.

Hogy ez így van, szeretném egy szó történeti példáján megmutatni. Mégpedig az olasz *ussaro* vagy *ussero* esetén. A DEI. jelentős szócikkben foglalkozik vele, amelyben érdekes anyagközlés, helyes megállapítások mellett elavult, selejtezni való nézetek is talál-

hatók. Azért is választottam ezt a szót, mert XVIII. századi saját szógyűjtésemből is tudok nyújtani néhány történetileg ismeretlen és ugyanakkor tanulságos adatot. A DEI. szerint az *ussaro* alakváltozat először Francesco Algarottinál fordul elő. Itt van a kiváló DEI.-nek egyik bírálható pontja: az, hogy homályos körvonallal, pontos évszám nélkül közöl számos adatot. Algarotti 1712-től 1764-ig élt, 1737-ben kezdte közreadni munkáit, és számos műve halála után jelent meg. Ez a fajta adatolás még nehezkesebb, mint az ugyancsak kitűnő GDLI.-é, amelynek apparátusa pedig már lehetővé tette volna a szóadatok pontos évhez való kötését a szócikkek belül, amint arra jó példát látunk, mondjuk, az Oxford English Dictionary-ben, a TESz.-ben stb. A DEI. szerint tehát *ussaro* a XVIII. századból mutatható ki először, és ha jól értelmezem a rövidítéseit, a DEI. többesszámú főnévként, az *ussari* mellett egy bizonyos Alberire hivatkozva a XVI. századot jelöli meg első kimutatásként, míg egy nagyító képzős alak, az ugyancsak többes számú *ussaroni* szerinte Soranzonál található meg először 1598-ban. Az „Alberi, XVI. század” utalásra még vissza kell térnem. Ami Soranzot illeti, tisztázatlan, melyikre gondol, mert a XVIII. században két ismert Soranzo volt: Giacomo (1518–1599.) és Francesco (1557–1607.), és nem lehet tudni, a DEI. melyiket idézi. Nem közömbös azonban, éppen az ilyen átvételek lehetséges területére vonatkozóan, az a tény, hogy mind Algarotti, mind Soranzoék veleneciek voltak, s az utóbbiak gondozásában jelent meg a „Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato” (A velencei állam követeinek jelentései a Szenátusnak). Ugyancsak ismeretesek Algarottinak, ennek a felvilágosult kozmopolita írónak európai utazásai, amelyek során ismételtelen időzött Franciaországban, Hollandiában, Dániában, Svédországban, Olaszországban és mindenekelőtt Németországban. Itt annak a II. Frigyes porosz királynak szolgálatában állt, akinek Ausztria ellen folytatott háborúja, a hétéves háború alatt, 1757-ben éppen a magyar Hadik András tábornok magyar huszáraival rajtaütésszerűen foglalta el Berlint.

A DEI. ezenkívül dokumentálja az *usseri* vagy *ussari* alakváltozatokat Carlo Botanál is a XIX. században. A továbbiakban e variánsokat úgy értelmezi, mint 'idegen hadseregeknek magyar módra felfegyverzett lovaskatonáit'. Adatokat közöl továbbá a kifejezés nemzetközivé válásáról: vö. fr. *hussard* 1676., *husare* 1630.; a *hous(s)ard* változatot mind a DEI., mind a DAUZAT—DUBOIS—MITTERAND, Nouveau Dictionnaire Étymologique-ja (Larousse. Paris, 1964.) dátum nélkül közli. Mind a két szótár a német *Husar-ra* (XV. sz.) vezeti vissza a francia szót, a németet pedig a magyar *huszár*-ból eredezteti. A TESz. legújabb értékelése szerint a fenti két szótárnak a *húsz* népetimológiájához közelítő nézetét tévesnek kell tartanunk, akárcsak a szó török vagy latin eredzetetését. Helyes viszont bennük a magyar *huszár*-nak a 'rabló' jelentésű sze.-ho. *husarb*-ból való származtatása. A TESz. szerint a sze.-ho. *husarb* keresztteződhetett a latin 'kalóz' jelentésű *corsarius*-szal, s ennek eredményeként jöhetett létre a régi sze.-ho. *kurbsarb* és a modernebb *gusarb* 'ua.'. A TESz. nem zárja ki a bizánci görög *chosários* 'kém, felderítő' hatását sem. A DEI. viszont a sze.-ho. *gusar*-t közvetlenül a bizánci és újjörög 'rabló' jelentésű *cho(n)-siários-ra* vezeti vissza, míg a TESz. egy protoszláv *chqnsa alakon keresztül lehetségesnek tartja a gót *hansa* 'csapat, sereg' jelentésű szóból való származtatást is. Végül a DEI. első magyar példaként rövidítve idézi az OklSz. 1432-ből való szöveget.

A VocEtIt. sokkal szűkszavúbb: „*ussaro* hímn. főn., magyar könnyű lovas katona, később más hadseregek is utánozták. (Algarotti). (Grassi) [de nem tűnik ki, melyik Grassi — F. M.]. Szerepel *ussero* alakban is (Tommaso és Bellini). A magyar *huszár*-ból ered”.

Megjegyzendő, hogy a TESz. az első magyar előfordulást, *hunzar*, 1378-ból idézi egy magyarországi középkori latin szövegből. Az eredeti 'rabló' jelentés, amely egy 1432-es magyarországi latin szövegben szerepel: „Contra huzorones et alios nonnullos malefactores homines”, átmegegy a 'lovas rabló' jelentésbe. Az utóbbtól 1481-ben eljutunk a 'könnyű

figyvertetű lovas katona' jelentéshez, amely azután bejárta ismert európai pályafutását. Ezen követhető az az út is, amelyen a szó és jelentése eljutott az olasz nyelvbe.

A továbbiakban, úgy vélem, felállíthatom a következő tételeket: 1. kizárom szavunknak francia közvetítését az olaszba; 2. nem zárom ki teljesen, hanem párhuzamosnak tartom a német (osztrák) közvetítést; 3. fenntartom a magyarból való közvetlen vagy párhuzamos származtatás lehetőségét, és 4. fenntartom egy fonomorfológiai variáns keletkezését az olasz nyelvben belül.

Első három tételemet az olasz alakváltozatok proparoxitonon hangsúlyozására alapozom: *ussaro, ussero*. Ez, szerintem, kizárja a francia vagy német közvetítést. Ezekben a nyelvekben minden alakváltozat véghangsúlyos, míg az olasz terminus szókezdő, proparoxitonon hangsúlyozása megőrzi a jellegzetes magyar szóhangsúlyt. Az olasz nyelv, fonomorfológiai jellemzőinél fogva, utolsó előtti szótagon hangsúlyos szóval kellett volna átvegye a francia vagy a német szavakat, éppen azért, mert igen nagy számú az *-aro, -ario* végű paroxitonon szavainak száma. Vö. *corsaro* és számos más nomen agentis. Bár ellentmond neki a fonológiai érv, mégis fenntartom a lehetőségét egy párhuzamos német közvetítésnek az osztrák Lombardián keresztül és a velencei diplomácia útján, de kizárólag a történeti-társadalmi kapcsolatok alapján. Éppen ebben a vonatkozásban szeretném bemutatni saját gyűjtésem példáit.

1771. október 26-án az olasz felvilágosodás egyik kiemelkedő írója, Pietro Verri írja Milánóból a vele hasonló felfogású, de kisebb tehetségű írónak, Alessandro nevű öccsének, aki Rómában telepedett le: „Uno stalliere di corte, precedendo i principi a cavallo, avvertiva a colpi di frustate gli usseri, sparsi per le strade, [e questi] s'internavano fra il più folto popolo a far corbettare i cavalli. Un ussero ebbe una sassata; un altro cadde e morì. L'Arciduca, a misura che viene informato, fa cessare simili impertinenze” (Egy udvari lovász, aki a hercegek előtt lovagolt, ostorpatogtatással figyelmeztette az utcákon szét-szórt huszárokat; [ezek] behatoltak a néptömeg sűrűjébe, hogy ott táncoltassák lovukat [hogy utat nyissanak]. Az egyik huszárt megdobták kővel; egy másik leesett a lováról és meghalt. A Nagyherceg, ahogyan értesül az eseményekről, megszünteti ezeket az arcátlanságokat. — Carteggio di Pietro e di Alessandro Verri dal 1766 al 1797, vol. IV. Cogliati. Milano, 1919. 269).

1778. április 17-én Giambattista Biffi, a Verriék felvilágosodott köréhez tartozó cremonai származású közíró írja, enyhe lombárd nyelvjárási beütéssel, a „Cose notabili accadute in Cremona dal 1° ottobre 1777 al 24 ottobre 1781” című könyvében (I. Illuministi italiani. Tomo III. Riformatori lombardi, piemontesi e toscani. A cura di F. VENTURI. Ricciardi. Milano—Napoli, 1958. 409—10): „È partito questa mattina da Cremona per Lamagna alla testa di due squadroni di usseri del regimento di Greven il maggiore barone di Gerhart,² amabile uomo pieno di bonarietà col quale si amavamo come fratelli” (Ma reggel Cremonából Németországba indult a Greven-i ezredből való két svadron huszár élén Gerhart báró őrnagy, aki szeretetreméltó, szerfölött nyájas ember, s akivel testvérként szeretünk egymást). Itt mindenekelőtt két nyelvészeti jelenségre kell felhívnom a figyelmet. Elsőként utalok arra, amit a magyar szókezdő hangsúlyról mondtam már. Második megjegyzésem a 4. tételre utal, amely szerint az olaszban keletkezett egy *ussero* változat, s ez van jelen mind a két idézett példában. Minthogy arra kerestem a választ, miért váltotta fel az *ussaro* alakot *ussero*, megnéztem MARIO ALINEI olasz szóvégmutatató szótárát (Dizionario inverso italiano. The Hague, Mouton, 1962.). Segítségével megállapíthattam, hogy 22 *-aro* végű proparoxitonon szóval szemben 162 *-ero* végű szót mutat ki. Az *ussero* változat kialakulását tehát a második, sokkal nagyobb számú csoport analógiás vonzásával magyarázom. Később felülkerekedtek a történeti indítékok, valamint a mintául szolgáló magy. *huszár* fonomorfológiai jellege, valamint azoknak az alakoknak az analógiás hatása, amelyekben a német és a francia vették át a szót *a*-val: ném. *Husar*, fr. *housard* stb.

Ezeknek az indítékoknak együttes hatására a mai olasz szótárak előnyben részesítik, és inkább ajánlják az *ussaro* változatot. Ami az olasz szóvégi *o-t* illeti, nem sok magyarázatot kíván; természetes jele ez egy hímmemű idegen szó olaszosításának. A hangzóközi *s* mekkettződése pedig gyakori az olaszban hangsúlyos magánhangzó után (vö. G. ROHLFS, *Grammatica storica della lingua italiana* . . . Einaudi, Torino, 1966. I, 320), de a jövevény-szavakban is bekövetkezik hasonló helyzetben. Pl. ol. *cassero* 'erőd; régi (hadi)hajókona tat emeletes része' az arab *qaṣr*-ből (G. B. PELLEGRINI, *Gli arabismi nelle lingue neolatine* . . . I, 52); ol. *giannizzero* 'janicsár' a török *janıycari*, modern török *jeniçeri*-ből (DEI.) stb.

A végére hagytam néhány társadalmi-történeti észrevételt. Az osztrák—magyar monarchia császári és királyi uralkodói és tanácsosaik tudatosan állomásoztatták a magyar katonákat hazai körzetek helyett etnikailag és nyelvileg számukra idegen területeken. Ez vonatkozott a Lombardiában elhelyezett egységekre is, amelyeknek legénysége többnyire magyarokból tevődött össze, különösen a huszárok fegyverneme. Ez állt a tisztekre is, akikkel a helyi nemesség szívesen érintkezett és barátkozott. A Verri-fivérek idézett levelezésükben többször utalnak a magyar nemesekkel, köztük tisztekkel való társasági összejövetelekre, mint említésre méltó eseményekre. Mária Terézia kedvelte a magyar husárokat, akik nem egyszer biztosították számára a győzelmet, és Bécsben is fenntartott egy magyar nemesekből álló testőrséget. Hasonlóképp cselekedett közeli rokonai esetében is, akik Lombardiában képviselték őt, s akiknek személyi védelméről a Pietro Verri-től említett huszárok gondoskodtak az életük árán is. Ami a cremonai helyőrség huszárjait illeti, a cremonai Biffi szövegében báró Gerhart őrnagy neve alatt olvashatjuk Franco Venturi következő jegyzetét (2): „Georg Gerhart era stato uno dei membri della loggia cremonese »S. Paolo la Celeste«, fondata dal suo commilitone Paul Bethlen e affidata a Giambattista Biffi quando questi ufficiali di guarnigione lasciarono la città e per un'altra sede” (Georg [György?] Gerhart egyik tagja volt a cremonai „S. Paolo la Celeste” nevű szabadkőműves páholyának, amelyet fegyvertársa, Bethlen Pál alapított, s amelynek vezetését Giambattista Biffire bízták, amikor ezek a helyőrségi tisztek eltávoztak a városból, hogy másutt állomásozzanak). Gerhart valószínűleg osztrák volt (de nem biztos), a Bethlen-család viszont az egyik legismertebb magyar arisztokrata család volt, és Franco Venturi ismereteinek forrása, bár németül íródott, egy másik magyartól származott: Ludwig [Lajos] Abafi: *Geschichte der Freimauerei in Österreich—Ungarn*. Budapest, 1893. III, 356.

MARIO DE BARTOLOMEIS talán amikor a DEI.-től említett Alberi után kutatott, érintett dolgozatában (*Magyar hajdú — olasz aiducco* vagy *aiduco*: MNy. LXX, 456) 1559-ből idéz Leonardo Mocenigonak egy jelentéséből, amelyet ez a Serenissimának írt, amikor I. Ferdinándnál járt követségben Bécsben. A jelentés szövegét az említett Alberi adta ki, s DE BARTOLOMEIS a velencei Országos Levéltárban találta meg. Az idézett részlet a hajdúkról beszél, de említi a husárokat is. Ily módon DE BARTOLOMEIS példája fontos, és a XVI. század közepéről biztosan datált adatot szolgáltat nekünk nemcsak a *aiduco*-ról, hanem az *ussari*-ről (és nem *ussari*), a DEI.-nek túlságosan általános és ezért félvezető megjelöléséhez képest („XVI sec. Alberi”). A szövegrész így hangzik: „gli Ungheri . . . sono buonissimi soldati a piedi e a cavallo, e si chiamano quelli *aiduchi* e questi *usseri*” (E. ALBERI, *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*. Firenze, 1839—1863. Serie I, vol. VI, 96—7).

E két katonai szakkifejezés találkozása révén, amelyek közül az egyik a magyar gyalogos katonának, a másik a magyar lovas katonának egy fajtáját jelöli, két fontos mozaikdarab birtokába jutottunk egy adott szemantikai mezőn belül. Az idézett szöveg, egyéb támasztékokkal együtt, bizonyítja, hogy a két összefüggő szó szinte bizonyosan közvetlenül került magyar jövevénytörzsként az olaszba. Ez a katonai-hadviselési szemantika

tikai mező elvezet bennünket egy háborúkkal, területfoglalásokkal, megszállásokkal terhes társadalmi-történelmi háttérbe, és olyan történelmi időkről tanúskodik, amelyekben a katonai erények, a katonai szervezés mindig és szükségszerűen az előtérben álltak, s amelyeknek a magyar katonák gyalog vagy lovon, akarva vagy akaratlanul, magasztalt szereplői voltak a hadban tanúsított vitézségük miatt.

Az *usseri* vagy *ussari*, vagyis a könnyű fegyverzetű magyar lovas katonák pedig mintaképpül szolgáltak az európai hadseregek számára gyorsaságukkal, mozgékonyságukkal, az ütközetben mutatott lavírozó képességükkel, rajtaütéses támadásaiknak sajátos taktikai előnyeivel. Mindent összevetve: ütőképes, akkoriban korszerű fegyvernemet alkottak. Talán nem járok messze az igazságtól, ha végül is megjegyzem, hogy ez a taktika mélyen gyökerezett a magyarok sokszázados történelmében, és visszavezet bennünket az ősmagyarok nomád típusú harcservezetéhez és harcmodorához, akik a tizedik században, kalandozásaik során fenyegették és sarcolták Európát.

FOGARASI MIKLÓS

Focizás. A szóösszetételén és a szóképzésén kívül van a szóalkotásnak néhány ritkább módja is. Ilyen többek között a népetimológia: „Szokatlan, kül. idegen szónak az anyanyelv vmely ismert szavához v. szavaihoz hasonlóvá alakítása.” (ÉKsz.)

Hasonló módon alkotott — csupán ZOLNAY VILMOS, *A kártya története és a kártyajáték* (Bp., 1928.) című művében szótározott — szóval találkoztam mostanában, a címben megjelölt *focizás*-sal. A hamiskártyások sajátos szókészletének e tagjára TARTSÁNYI (SCHREIBER) DANIEL, *A játékkaszinók szélhámosai. A bacarat, a chemin de fer, trente et quarante, roulette és boul csalásai* (Bp., 1934.) című művében bukkantam. A mű egyes szövegrészeiben a következőket olvashatjuk: „Fotírozás, »focizás« (Faux-tirage) hamis húzás bakknál nincs megengedve.” (I. m. 43.); „Ha a be nem avatott játékos nem adná át a bankot, akkor — a chemin-nél — »megfocizzák« a flótát [,Csalásra alkalmasan összeállított sorrendű kártyacsomag.” (ÉKsz.)] s ekkor az »okos« csomag ahhoz a háverhez [a krupiének, a játék irányítójának a bűntársa] kerül, aki ismeri a »kottát«.” (I. m. 50.) — „A *visszafocizás* történhetik automatikusan is, vagyis az okosok csak *fociznak* és a flóta két coup után ismét rendesen jön ki.” (I. m. 63.)

A szó kialakulása, útja könnyen követhető. A hamiskártyások szókészletébe bekerült a francia *faux-tirage* 'hamis húzás', amely először a *fotírozás* alakot kapta hasonló végződésű képzett főneveink analógiájára, majd pedig a már meglévő *focizás* szavunk — amely a *futball* (*fodbal*) főnévből jött létre szócsonkítással és *-ci* kicsinyítő-becéző képző hozzáadásával, majd ennek a továbbképzésével (TESz.) — hangsorát vette fel. E megmagyarosodott szótestnek létrejött *megfocizzák*, *visszafocizzák* igekötős változata is.

SOMOGYI BÉLA

Mór, móros. *Mór* szavunk — mely ma csak egyes nyugati nyelvjárásoknak élő szava — jelentése és eredete elég világosan meghatározható. A TESz. (II, 954) három jelentését közli, mégpedig: „1. 1775: 'agyagos sár mint építőanyag . . .'; 2. 1784: 'vályogtégla . . .'; 3. 1831: 'szalmás sárból rakott fal.'” A szó német közvetítéssel került nyelvünkbe, közvetlenül a ném. *Mauer*-ből ered; végeredményben a lat. *murus*-ig vezethető vissza. Elterjedéséről a MTsz. adatai alapján is jól tájékozódhatunk.

A TESz. által is közölt 1775-ös adatoknál korábbiak is kerültek elő, és ezek nem annyira a pár évnyi különbség miatt, amivel a fentiniél korábbiak, érdemelnek figyelmet, hanem inkább környezetük, összefüggésük következtében, amelyek révén a szó — és a vele jelölt technika — elterjedésének körülményeire is következtetést lehet levonni. Ezért érdemes elsősorban ezekkel az adatokkal megismerkedni.

A Széchenyi-család levéltárában maradt ránk az a Somogy megyéből származó iratköteg, amely tartalmazza a „T. Csokonyai Uradalomban Méltóságos Urasság Épületeinek Conscriptiójá”-t, amelyet 1772. március 27-én rögzítettek papírra. Ez az összeírás, amely egyfolytában és részletesen falvak, illetve mezővárosok szerint feltünteteti az uradalom épületeit, Lábadon — többek között — a következőket rögzíti:

„38° Vagyon a Méltóságos Uraságnak *Mór Téglából* épített és Suppal fedett egy Tractusa, kiben 3 Szoba, Kőkéményes Konyha, Kamara, egy Pincze, Item: Hátulsó Szoba, Kálhájának Kőkéménye, a Pitvara úgy a Padlása égetett téglával vagyon rakva, a falai kívül nagyon elkoptak. Item vagyon mellette egy kis szalmával fedett tejes pincze.

39° Hajdunak *Mór téglából* Szalmával fedett egy Szobája Kő kéményes konyhája, kamrája, hasonlóképpen kívül a falai nagyon elvástak.

40° Kanásznak *Mór téglából* szalmával fedett egy szobája, kőkéményes konyhája és kamrája, ennek is falai kívül nagyon meg romladoztak.

42° Ezen az udvaron *Mór téglából* épített Szalmával fedett 50 Marhára való Istálló, kinek nap kelett felé való fala kidült és most recenter talpakra Szeglabakra, Sövényre megtsináltatott; mellette vagyon egy jó téres, fő lábokra Szalmával fedett, Szekér Szén, Item téglából rakott kankalékos kút, meg vasalt vederrel edgyütt.” (OL. Széchenyi cs. lt., IV/23, 237/K).

Az összeírás tehát egymás után, hihetőleg egymáshoz közel eső, különböző minőségű épületeket rögzít meg, melyeket egyaránt mór téglával építettek. Ebből az építőanyagból készült tehát a rangosabb urasági épület, az egyszerűbb hajdú- és kanászház, azon kívül egy marhaistálló. Ez a tény önmagában is az e fajta építőanyag, illetve építési mód elterjedtségére utal. De ismert voltára, illetve a fenti időpontnál valamivel korábbi használatára utal az is, hogy szinte valamennyi összeírt épület rossz állapotban volt: „falai kívül nagyon elkoptak” vagy „elvástak”, illetve „nagyon romladoznak”; az istállónál pedig a „nap kelet felé való kidült”, és az lényegében a korábban alkalmazott építési mód szerint „most recenter talpakra, Szeglabakra, Sövényre megtsináltatott”. Ezek az épületek 8–10 évvel annakelőtte, azaz 1760–1765 körül készülhettek.

S hogy a mórós építkezés e korban korántsem egyetlen vidéknek lehetett újabb építkezési módja, azt a fenti összeírással lényegében egy időben — de közelebbi dátummal nem meghatározottan — a Zala megyei egervári uradalomban készült egyik conscriptio is igazolja, amelynek az előbbiekhöz képest még az is érdekessége, hogy a falat *mór*-nak és nem *mór-téglá*-nak nevezi. Az érdekelt részleteket — az épületekre vonatkozó fontosabb adatokkal együtt — az alábbiakban közöljük:

„16° Haltsonti Molnár Lakás, közönséges épület, *Mórból*, vagyon egy szoba, egy konyha, egy kamra, és egy Istálló. Egy kis Szénás Pajta sövényel fonyott, falai; Szobák pallása deszkával vagyon meg pallásolva és Tűz ellen meg sározva, a födele rázott zsuplica födött, hossza 11 4/6, szélessége 1 5/6 öl

Gósfán Birkás Lakás, középszerű épület, áll két szoba, egy konyha és egy kamrából, ezen épület falai *Mórból* készültek, pallása deszkával pallásolva és sározva vagyon, teteje rázott zsuplica födetett, hossza 14, szélessége pedig 5 öll.

21° Birka Akol, *morból* készült, falai; teteje szalmával födetett, hossza 40, szélessége 3 öll

23° Cséplő Pajta, *Morból* épült fala, teteje zsuplica, födetett, dülő félben vagyon, hossza 53/4, szélessége 3 3/0 öll” (OL. Széchenyi cs. lt. X/6. 437/9).

A fentiek szerint a Zala megyei egervári uradalomban is épp olyan sokféle épületnél alkalmazták a XVIII. század második felében a mórós építésmódot, akár az említett Somogy megyei részlegében.

S miért érdekes mindez? Mindenekelőtt azért, mert ebben az időben — kb. az úrbérendezés táján — kezdték az allodiális üzemetek e vidéken is kialakítani, és ezek-

hez nagyszámú épületet is kellett építeni. Az épületek egy része, — amelyeket mi nem említettünk — az e vidékeken hagyományos talpfákra, fülábakra épített, majd sövényrel befont és sárral betapasztott falakkal épült, amelyek tudvalevőleg igen sok fát emésztettek fel. E vidékeken, így Lábod környékén is, a XVIII. század közepére az erdők igen megfogyatkoztak, és megfelelő fát még az uradalom is csak nehezen szerezhetett volna be.

Ugyanakkor erre az időre országosan, de Európa-szerte is, az erdők nagyon, néhol vézesen megfogyatkoztak, a XVII. és főleg a XVIII. század első felének nagy irtásai következtében, és az államhatalom éppúgy, mint egyes földesurak szigorú tilalmakkal próbálták a nagy erdőpusztításoknak gátat vetni. Ennek egyik részét alkotta az az erdőhasználati szabályozás, amely nálunk is nemcsak az irtást szorította szűkebb keretek közé, hanem a jobbágyok eddigi fahasználatát is korlátok közé kényszerítette.

A Széchenyi-uradalomban is hamarosan, már a XVIII. század közepétől kezdve lépéseket tettek az eddig tapasztalt gyorsütemű irtások korlátozására, majd beszüntetésére. A század végén, majd a XIX. század elején pedig olyan rendelkezések is napvilágot láttak, amelyek az erdő észszerű használatát lettek volna hivatva elősegíteni. Széchenyi Ferenc 1805-ben kiadott „Rendelései”-nek az erdőre vonatkozó szakaszában olvashatjuk a következőket: „. . . mivel az erdők napról napra pusztulnak, melly gondatlan pusztításnak és pazarlásnak az léssen a vége, hogy valamint más vidékekben s vármegyékben Országkint már fa nélkül szűkölködnek, Somogy Vármegyében is és nevezetessen Csokonya és Martzali Uradalombéli Jobbágyokat is ezen hejjánosság is érni fogja, ha tsak jó korán a végső pusztulása az erdőknek fogatos eszközök és rendelkezések által meg nem előztetik . . .” (OL. Széchenyi cs. lt., IV/1, 212/G). Ennek érdekében szigorú korlátozásokat vezettek be a fa felhasználásában, és többek között az eddig szokásos és sok fát felémésztő talpfás építkezés helyett a jobbágyokat a sárból és tömésből történő házépítésre igyekeztek kényszeríteni.

„Iparkodjanak a Jobbágyok — írta elő a fenti rendelkezés egyik későbbi pontja — a' hol tsak lehet és arra való föld vagon, házaikat tömésből vagy fetske rakásból és nem fából tsinalni, mely építésnek módjával a tűz is (melytül az Isten megójjja őket) kevesebb kárt tehet, az erdők is kéméltetnek.” De érdekes lehet az is, amit már mint megvalósított gyakorlatot említ a rendelkezés további része: „Ebben követésreméltó ditséretes példát adtak a Németh Jobbágyokon kívül a Kőröshegyi és Martzali Lakosok, s mások is, a kik némelly helyeken különös meglegedésére az Uraságnak és önnön magok javára hazaikat és hajlékaikat sárból tsinalni kezdettek és tsinalták” (uo.). A fentiekből esetleg azt a következtetést vonhatnánk, hogy a *mór*-nak nevezett sárépítkezés is e német jobbágyok közreműködése révén terjedhetett el. Csakhogy e német jobbágyok — elsősorban a szulokiak — korántsem nagy hozzáértésük miatt kényszerültek az újfajta építkezésre: az újonnan telepített, szerződéses jobbágyoknak, mint amilyenek a német telepések is voltak, vagy egyáltalában nem, vagy alig volt erdőjárandóságuk, s ezért kényszerültek legelőször — az egyéb, erdőben hiányt szenvedő falvak népével együtt — sárból építkezni. Az újfajta építkezést viszont — mint látni fogjuk — nem annyira a jobbágyok, hanem inkább a mesteremberek valósították meg és terjesztették el.

De miért az uradalmi építkezéseknél találkoztunk először sár-, illetve mór épületekkel? Erre vonatkozóan ugyancsak idézhetjük a fenti rendelkezések egyik pontját, amely az uradalmi tiszteknek e tekintetben is példamutatást írt elő, hiszen a „Rendelések — mint olvashatjuk — a Jobbágyokra nézve sikertelenek mind addig . . ., még az Uraságnak Tisztyei példával nem ébresztetik a Jobbágyokat” (uo.). S hogy az ismételt felhívás mennyire indokolt lehetett, az a következő sorokból is kitűnik: „. . . azok, akiknek vigyázásában és gondviselésében bizni kellene az Uraságnak, tudniillik a gazdaságbéli Tisztek, legelsők, a kik szabad kényök szerint minden rendelkezéseket, a Jobbágyoknak nem kitsiny botránkoztatására által hágni és szerte széllyel az erdőkben, se üdöre, se

más környül állásokra tekintvén, kedvek szerint a fát vágják és a tselédek és Jobbágyok által vágattyák” (uo.).

Akkor tehát, amikor az uradalom tisztjeitől példamutató erdőkímélést kívánt, valószínű, hogy saját építkezése révén is példát akart adni a fát kímélő építkezésekre. A jobbágyok ismételt épületfa-igényét pedig az új építési módra való utalással sorozatosan visszaautasították.

1813-ban is két kálmáncsai jobbágy folyamodványára, akik „Istállóikhoz láb- és fedélfának való fáért” fordultak az uradalomhoz, a következő választ kapták: „Mivel a Főlség az erdőpusztításokat és talpakra leendő házépítéseket tiltya, azoknak való fa, kivált idegen erdőből nem adható; hanem ha vályogból vagy fecskerakásból építtetni akarnak, tehát fundamentumának való téglá a Tisztség által adassék azon az áron, melybe az Uraságnak a téglás bére telik” (OL. Széchenyi cs. lt., IV/1, 212/G).

Ez utóbbi szövegben külön figyelemre méltó, hogy a korábbi *mór téglá* helyett már a *vályog* kifejezés szerepel. Persze a *mór* kifejezés még párhuzamosan sokáig fennmaradhatott. A szomszédos Zala megyéből egyébként ugyancsak 1813-ból maradt ránk egy limitációs jegyzék, melyben külön is fel vannak tüntetve a *Mórosok*, kiknek a bérét a következőképpen határozták meg: „A' *Mórból* való falnak felrakásátul minden ölért, különösen, melly nyoltz láb magasságú és két láb vastagságú, a' Pallérozással és a tartásnak beszámításával együtt 1 frt 15xr”. (OL. Széchenyi cs., lt., II/1, 188/E).

A limitáció egyébként arra is utal, hogy a sárral, vályoggal dolgozó „móros” önálló foglalkozású iparos, kinek bérét a megye szabályozta.

Végül is megállapítható, hogy a sár- és vályogépítkezés a XVIII. század második felében, amikor az erdők nagyon megfogyatkoztak, terjedt el nagyobb mértékben a Dél-Dunántúlon, mégpedig az uradalmak közreműködésével. A *mór*-ral kapcsolatos építési technikát főleg mesteremberek művelhették s terjeszthették el, akik kezdetben — nevükből is következőtve — német eredetűek lehettek.

TAKÁCS LAJO

NYELVMŰVELÉS

Az elválasztás szabályozásának időszerű kérdései*

1. Az elválasztás kényszerű szükségességét tömören így fogalmazza meg BÁRCZI GÉZA a „Helyesírásunk időszerű kérdései” című tanulmánykötetben megjelent, „Az elválasztás” című cikkében: „Minthogy nyelvünkben a hosszú hangtestű szavak elég gyakoriak, viszonylag sűrűn válik szükségessé a szavak sor végi elválasztása” (HIK. 99).

DEME LÁSZLÓ „Helyesírási rendszerünk logikája” című munkájában (MNYTK. 110. sz.) az elválasztás kérdéskörét is igyekezett elvileg megközelíteni és helyesírásunk logikai rendszerébe elhelyezni: „A magyar elválasztás szabályai kettős rendszert alkotnak: egyik típusban a szótagolás szerinti, másikkban az alkotóelemek szerinti elválasztás az előírásos. A két rendszer érvényességi területe jól elhatárolódik: szótagolás szerint az egyszerű alapszókat és a toldalékos (ragos, jeles, képzős) alakokat választjuk el; alkotóelemek szerint csak az összetett szavakat. Kivétel egyik csoporton belül sincsen: a tulajdonnevek mindenben úgy viselkednek elválasztásuk szempontjából, mint a köznevek;

* A jelen közlemény az MTA Helyesírási Bizottságában 1974. december 12-én és 1975. március 21-én megtárgyalt tervtanulmánynak a vita figyelembevételével átdolgozott formája.

sőt az idegen szavak és tulajdonnevek is a fentebbi szabályokat követik.” (I. m. 30.) — DEME a továbbiakban részletesen taglalja a két alapelvet, majd megállapítja: „A szótagolás szerinti elválasztás két sarkalatos elve: 1. a szóalak elvileg annyi szótagra bontható, ahány magánhangzó van benne; 2. ahol a szótaghatáron mássalhangzó van, ott a következő sorba legalább egy, de legföljebb egy kerül át” (i. m. 30). Illetőleg: „Az alkotóelemek szerinti elválasztás elve csak a magyar szempontból összetételnek tekintendő alakulatokban érvényes, az alkotóelemek határán” (i. m. 31).

A DEME — FÁBIÁN — BENCÉDY-féle, „A magyar helyesírás rendszere” című munkában (NytudÉrt. 54. sz.) BENCÉDY JÓZSEF szerencsés tömörséggel ezt írja a magyar elválasztásról: „Az elválasztásnak kétféle alapja lehet: vagy a szótagolás, vagy az összetételei tagok határainak figyelembevétele” (i. m. 47).

Jóllehet a magyar elválasztás alapelvei helyesírásunk története folyamán viszonylag nagy állandóságot mutatnak (vö.: BÁRCZI, HIK. 99—100; FÁBIÁN, AkHÉlőzm. 216—25; SZEMERE, AkHTört. 235—44), a részleteket illetőleg az ügy nem problémátlan. Magától értetődik tehát, hogy a szakmai körök is, az adaptálók is éber figyelemmel kísérték az 1954-es szabályozást, és egyrészt termékeny viták keretében igyekeztek tisztázni azokat a kérdéseket, amelyeknek szabályzatbeli megoldásával nem értettek egyet, másrészt rámutattak bizonyos hiányosságokra, amelyek esetleg figyelembe vehetők a tervezett II. kiadás megalkotásakor. Legújabbban a számítógépes fényszedésnek a nyomdai szöveg-előállításban való térhódítása vetett fel számos, az elválasztással kapcsolatos műszaki-technikai kérdést, amelyek miatt elválasztásunk elveit is újra át kellett gondolni, és (az elvek sérelme nélkül) egyeztetni az ipar érdekeivel. Ez a vizsgálat megnyugtató eredménnyel zárult: a számítógépes fényszedés technikai lehetőségeinek bővítésével sikerült a magyar elválasztás kérdéseit — hatályos szabályainknak megfelelően — műszakilag is megoldani.

A következőkben az összegyűjtött megnyilvánulásoknak hangsúlyozott szem előtt tartásával vizsgálom meg az elválasztás kérdéseit, figyelembe véve a Helyesírási Bizottságban elhangzott értékes észrevételeket, kiegészítéseket is.

2. Az elválasztás szabályaival kapcsolatos kritikai megjegyzések statisztikai feldolgozása és értékelése. — Az elválasztást az AkH. 1954. 313—334. pontjai szabályozzák. A velük összefüggő észrevételek (ezzel a kifejezéssel kívánom jelölni a 88 db különböző tartalmú reflexiót) statisztikai feldolgozása világosan érzékelteti azokat a csomópontokat, amelyek körül a legtöbb vita gyűrűzött, illetőleg amelyek a szabályok alkalmazóiból meg nem értést vagy ellenkezést váltottak ki.

A táblázat második oszlopa a szabálypontok sorrendjében tartalmazza az észrevételek számát. A levonható következtetés: az észrevételek a 321. (20 db), a 326. (11 db), a 327. (8 db), a 330. (11 db), valamint a 332. pont (13 db) köré összpontosulnak.

A táblázat harmadik oszlopa az észrevételeknek az összesen 88 adathoz viszonyított %-os megoszlását tünteti fel. Ebből kiderül, hogy a második oszlopban jelzett 5 szabályponttal összefüggő észrevételek az összes adatok 71,7%-át teszik ki. Ez más szóval arra utal, hogy az érdeklődés — vagyis a vélemények, észrevételek, bírálatok majdnem háromnegyed része — a szabálypontok nem egészen egyenyedére koncentrálódik. Ám sem az abszolút számok, sem az arányok önmagukban még nem jelentik a felvetődő problémák s ú l y á t, tehát a vitatott kérdések értékelésekor a mennyiségi jellegű adatok és ismérvek mellett a helyesírás rendszerében elfoglalt fontosságukra is tekintettel kell lennünk.

Az elválasztással kapcsolatos észrevételek számát és arányát a következő lap táblázata összegezi:

A szabálypont sorszáma	Az észrevételek száma ¹	Az észrevételek %-os aránya Index: 88=100%	Megjegyzés	
313	4	4,5	¹ „Észrevételek” megnevezés alatt a rendelkezésemre bocsátott és a személyesen gyűjtött (tárgyalási módjukat tekintve rendkívül különböző jellegű) reflexiókat foglaltam össze.	
314	3	3,4		
315	3	3,4		
316	—	0,0		
317	—	0,0		
318	3	3,4		
319	—	0,0		
320	3	3,4		
321	20	22,8		² Az utolsó két értékben 1—1 tizeddel korrigáltam a százalékok adta két tized különbséget.
322	1	1,1		
323	1	1,1		
324	1	1,1		
325	—	0,0		
326	11	12,5		
327	8	9,1		
328	—	0,0		
329	3	3,4		
330	11	12,5		
331	1	1,1		
332	13	14,8		
333	1	1,2 ²		
334	1	1,2 ²		
	88	100%		

3. A szabálypontok tüzetes tárgyalása. — Az elvlasztás fogalmát meghatározó 313. pont vitája során a bizottság tagjai helyeselték azt a véleményt, hogy az elvi bevezető pontban indokolt lenne utalni mindkét alapelvre, tehát a szótagoláson kívül az alkotóelemek szerinti elvlasztásra is.

A bizottság különös nyomatékkal vette figyelembe DEME LÁSZLÓ írásbeli hozzászólását. Ennek lényege az, hogy a leendő szabálypont majdani megfogalmazásából világosan ki kell tűnniük a következőknek: Az elvlasztás szerinti szótagolás az egyszerű szavakra és toldalékos alakjaikra egyaránt érvényes. Érvényes továbbá az összetett szavakban szereplő egyszerű szavakra és toldalékos alakjaikra is, ha elvlasztásuk nem a szóhatár közvetlen közelében történik.

Egyetértett a bizottság FÖLDI ERVINNEK azzal az észrevételével, hogy mivel a kötőjelnek az elvlasztás jelölésére szolgáló funkcióját tárgyaló szabálypont (AkH. 1954. 391.) utal a 313. pontra, ennek végén is történjék visszautalás az AkH. 1954. 391. pontjára.

A) A közzók elvlasztása: — Az egyszerű szavak elvlasztása. — A 314. szabályponttal kapcsolatos problémák a szabály nyomdai alkalmazása során vetődnek fel. — FÁBIÁN PÁL tájékoztatása szerint 1954-ben a bizottság akkori nyomdász tagjának, SZÉKELY ARTÚRNAK kérésére került az utolsó mondat a 314. szabály végére, amely szerint: „A szavakat általában nem szoktuk úgy elvlasztani, hogy csak egy betű maradjon a sor végén, vagy csak egy betű kerüljön a sor elejére: *aka-rat* (nem *a-karat*), *ha-zai* (nem *haza-i*) stb.” A nyomdai gyakorlat továbbá tipográfiai szabálynak tekinti, hogy magánhangzóval nem kezdhető olyan sor, amely elvlasztással indul (csak abban az esetben indulhat a sor magánhangzóval, ha magánhangzó-torlódás miatt ez elkerülhetetlen). — A „Helyesírási tanácsadó szótár” a használati tudnivalók között a szótár elvlasztási technikájáról írva a rögzített nyomdászszabályt megerősítette: „Egyetlen betűt sem szó elején, sem szó végén nem választottunk el: *auk-ció*” (15. lap). — Újabb meg-

erősítést jelentette ennek a „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó” 23. szabályának első része (53. lap), amelyet a Helyesírási Bizottság is jóváhagyott: „Egy betűből álló szótag a nyomdai gyakorlatban nem választható el. Tehát: *után, ala-kul, ha-zai*; nem *u-tán, a-lakul, haza-i* stb.”

Bár a nyelvészek megértették a nyomdászok tipográfiai szempontjait, az egy betű elválasztásának lehetőségéről és általában a magánhangzó önálló szótag mivoltáról sohasem mondtak le. Ezért fogalmazott a szabályzat olyan óvatosan, és a „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó” fentebb idézett szabálya is csak a nyomdák gyakorlatára nézve tiltja az egy betűnek szótagként kezelését, további megszorítást ez sem tartalmaz.

A nyomdászok esztétikai-tipográfiai és a nyelvészek fonetikai-tudományos álláspontjának egyeztetésére RÁCZ ENDRE tett közvetítő javaslatot, amikor a HTSz.-t a Magyar Nyelvben ismertetve a következőket írta: „Én magam sohasem értettem — s máig sem értem —, miért kell a két esetet (*haza-i, a-karat*) egy kalap alá venni. A szó végén egy betűt elválasztani valóban fölösleges dolog, mert ha a *haza-* forma kifér a sor végére, akkor a teljes szó is kiírható, hiszen az elválasztójel helyére odakerülhet az *i* betű is. Más a helyzet a szó elején. Ha, mondjuk, ezt a jelzős kifejezést kellene egy mondaton belül leírunk: *erős akarat*, s az *erős* szó után a sor végén még három betű helye maradna üresen, vajon nem szebb lesz-e az írásképp akkor, ha e három üres helyre a szóköz, az *a* betű és az elválasztójel kerül?” (MNy. LIX, 244.)

Ezt a véleményt — TIMKÓ GYÖRGY ellenkező álláspontját tudomásul véve — magam is figyelemre méltónak tartom; egyébként az a meggyőződésem, hogy sem a megfogalmazott, sem a gyakorlat alkotta tipográfiai szabály — kategorikus formájában — nem maradhat hosszú távon érvényben. Ugyanis — elsősorban a nyomdászati ipari jellegének eltérbe kerülésével — mind nagyobb hangsúlyt kap a szűk szóközös szedés, ami főképp a rövidsorosan szedett munkák esetében jelentékenyen megnehezíti követésüket. Az AkH. 1954. 314. pontjának érvénye a jövőben feltehetően a nyomdai gyakorlat bizonyos területeire kényszerűen ki fog terjedni, semmi sem szól tehát a szabálypont jelenlegi szövegének szigorítása mellett. A következő kiadásba is legfeljebb az AkH. 1954. óvatos mondata kerülhet, amelyet RÁCZ szerencsésebb fogalmazásának ítélt, mint a HTSz. idézett mondatát (vö. i. h.). Ezt az álláspontot tette magáévá a bizottság is, FÁBIÁNNAK azt a megállapítását támogatva, hogy a tipográfiának tett engedmény nem vonatkozhat sem a kézírásra, sem a gépelésre.

Ebbe a problémakörbe vonható az *au, eu* kezdetű vagy ilyen kapcsolatot tartalmazó szavak elválasztásának kérdése. E szavakban ugyanis egyes nyelvészek felfogása szerint az *au, eu* kettőshangzó, tehát elválaszthatatlan: *au-gusz-tus, au-tó, Eu-ró-pa, tau-to-ló-gi-a, teu-ton* stb.; mások ellenben, mivel szerintük az idézett esetekben nincs kettőshangzó, megengedhetőnek tartják az *a-u-gusz-tus, a-u-tó, E-u-ró-pa, ta-u-to-ló-gi-a, te-u-ton* stb. módon történő elválasztást. — DEMÉNEK a bizottsági vitában kifejtett véleménye szerint az *au* és az *eu* esetét kevés nyelvész tartja azonosnak, ő maga sem. Szerinte az *au* többnyire diftongoid kiejtésű, míg az *eu* csak németes kiejtésben az. Ezért nem tárgyalná őket együtt. Ennek ellenére nem ellenzi a szétválaszthatóság kimondását mindkét esetre, minthogy ezzel nem az ejtést, hanem csupán a technikai megoldást szabályoznánk. TOMPA JÓZSEF megítélése szerint nem volna szerencsés egy diftongus (az *au*) két szótagra bontása. További fonetikai méréseket javasolt érdemi határozat meghozatala előtt. — A helyzet tehát az, hogy a nyelvtudománynak kell előbb döntenie a diftongus — nem diftongus kérdésében, s csak ezután kerülhet sor a helyesírási szabályozásra. Ezt megelőzően azonban — úgy gondolom — szembe kell nézni azzal a kérdéssel is, hogy az átlagos nyelvérzékű emberektől megkívánható-e a valószínűleg nem is érzett diftongus respektálása és a *ta-u-tológia, te-u-ton* típusú szótagolásról és elválasztásról való lemondás.

A 315. és a 316. ponthoz észrevétel nem érkezett. A bizottság mindkét szabálypontnak változatlan megtartása mellett foglalt állást.

A 317. ponttal kapcsolatban RUZSICZKY ÉVA is (Egy év a telefon mellett: Nyr. LXXXV, 179), valamint R. L. G. is (Nyr. XC, 447) figyelmeztetnek arra, hogy sokan vannak, akik az *-ért* meg az *-ig* ragnak az önálló összetételi elem szerepét tulajdonítják, és a *pérezért*, *föld-ig* elválasztást hiszik helyesnek. — Megjegyzem, hogy ilyen tapasztalatokat helyesírás-tanítás közben is bőven lehet szerezni.

A szabály megfogalmazása bizottsági megítélés szerint sem ad okot félreértésre; követni sokkal könnyebb, mint ha a toldalékok szerinti elválasztást írnók elő (vö. FÁBIÁN: AkHTört. 217–8). Éppen ezért a szabály változatlanul megtartandó egy következő kiadásban is. A toldalékok jelenlegi kezelése egyébként jól fejezi ki, hogy a szótövek és a toldalékok között nyelviileg szorosabb kapcsolat van, mint az összetett szavak tagjai között. — A nem toldalék szerinti elválasztás jelentős könnyebbség a számítógépes fény-szedésben is.

A 318. ponttal összefüggésben RUZSICZKY ÉVA már idézett írásában jelzi (Nyr. LXXXV, 179), hogy az *ajánlottal*, *áruccikként*-félék elválasztásával kapcsolatban elterjedt az a felfogás, amely ezekben az esetekben önálló összetételi elemnek tekinti a toldalékokat, s ezért az *ajánlott-tal*, *áruccikk-ként* elválasztást véli helyesnek a szabály szerinti *ajánlot-tal*, *áruccik-ként* alakokkal szemben.

A szabály végén található hivatkozási szám (109.) lényegében csak a szabály második részében foglaltakra (a *-val*, *-vel* rag hasonulására) utal. Megítélésem szerint — s ezzel a bizottság is egyetértett — jobban megvilágítanánk a szabályt, ha hivatkozásként a 82. pontot is feltüntetnénk.

A 319. és a 320. ponthoz nem érkezett észrevétel. Változatlan formában szükség van mindkettőre a bizottság szerint is.

A 321. pont, amely a *dz* és *dzs* betűs szavak elválasztását szabályozza, mind szakmai, mind laikus körökben tömörkedő vitára adott alkalmat. Véleményem szerint a laikusok körében elsősorban azért, mert kevesen jutottak hozzá azokhoz az anyagokhoz, amelyek a problémát sokoldalúan tárgyalták. Ezekből kitűnik, hogy a szabály alkotói maguk is tisztában voltak azzal: a 321. pontban foglalt rendelkezés nem jelent teljes értékű megoldást, csak átmenetként fogadható el. Ezt az álláspontját a Helyesírási Bizottság soha nem is rejtette véka alá. DEME szerint „Ez a — kétségkívül nem teljesen következetes — megoldás szükségszerű átmenet addig, míg közönségünk a *ddz*, *ddzs* kettőzési módot s magát a *dz* és *dzs* egyeshang voltának gondolatát megszokja. . . A továbbiakban talán az lenne a leghatározottabb megoldás, ha a *madzag*, *edz*; *maharadzsa*, *bridzs* és a hozzájuk hasonlóak a kiejtésnek megfelelően alapformájukban is kettőzöttek lennének (*ddz*, illetőleg *ddzs*): ez megoldaná elválasztásukat is. A *lopódzik*, *kérdődzik*-féléket viszont talán nagyobb erőszak nélkül meg lehetne hagyni rövidnek: ilyen kiejtésük is van, ha egyelőre talán ritkább is a hosszúnál; s támogatná még az a tény, hogy rövid *z*-vel (*lopózik*, *kérdőzik*) váltakoznak. Ekkor csak alaktani okokból megnyúlt formájukat kellene kettőznünk (*lopóddzék*, *kérdőddzenek*, mint *lopózzék*, *kérdőzzenek*); s elválasztásuk persze — mivel rövidnek tekintjük őket — *lopó-dzik*, *kérdő-dzik* lenne, mint ezeknek: *lopó-zik*, *kérdő-zik*.” (HIK. 24.) — A szakmai közvélemény tisztánlátását igazolja, egyben a megoldás átmeneti voltát húzza alá BÁRCZI is (HIK. 99).

Ugyanezt a felfogást tükrözi a „Helyesírásunk időszzerű kérdései”-ről rendezett vita is, amelynek nyitó előadásában TEMESI MIHÁLY két ízben is (az 5. és 10. pontban) kitér a problémára. Az 5. pontban kifejtett gondolatai lényegében DEME ismertettet okfejtését követik, egyetértő konklúzióval (HIK.-vita 15). — Érdekes ELEKFI LÁSZLÓ hozzászólásának 4. pontja, amely szerint a *dz* és *dzs* hang írásának módosítását célszerűnek látná, „még akkor is, ha a *lopódzik*-félékre nem terjesztenők ki a szabályos meg-

kettőzést. (Bár erre a kiterjesztésre is gondolni lehetne.)” (HIK.-vita 19.) — A HIK.-vita utólagos hozzászólója, BÁRCZI szintén következetes rendezést kíván, de azzal a különbséggel, hogy nemcsak az *edző*-félékben, hanem az *-ódzik*, *-ődzik*-ben is *ddz* írást és *dz-dz* elválasztást tartana helyesnek (HIK.-vita 51).

A szakmai viták közül érdeklődés kísérte SZEMERE GYULA és NAGY J. BÉLA párbeszédét, amely a Magyar Nyelv hasábjain folyt (SZEMERE, Helyesírásunk új szabályzata: MNy. LI, 102–13; NAGY J., Hozzászólás Szemere Gyula cikkéhez: MNy. LI, 113–9; SZEMERE, Hozzászólás Nagy J. Béla hozzászólásához: MNy. LI, 491–5; NAGY J., Válasz Szemere Gyulának: MNy. LII, 84–9). — A vita kiindulópontja SZEMERE bírálata a 321. pontban adott megoldással szemben. Ez a kritika alapvetően megegyezik a HIK.-ben és a HIK.-vitában kifejtett fenntartásokkal. SZEMERE véleménye szerint „a *dz*-re és a *dzs*-re vonatkozó szabályokat a helyesírás legközelebbi felülvizsgálata alkalmával teljesen következetesekké kell tennünk” (MNy. LI, 106). — NAGY J. elfogadja ugyan, hogy a *dz* egységes hang, ám mégis úgy tartja, hogy „van benne valami a *d*-ből is, a *z*-ből is, ez a kettő elemelhetetlen egységbe olvad össze benne. A *dzs* is ilyen szoros egybeforrása a *d*-nek és a *zs*-nek. Hasonló két hang a *c* és a *cs* is (I. LAZICZIUS, Fonetika 83).” NAGY J. BÉLA a *metszve*, *játszik*, *szánt*s típusú szavakkal érvel felfogása mellett, és azt tartja, hogy bár a *dz* és a *dzs* régi típusú kettőzése és elválasztása „különleges helyet foglalt el írásrendszerünkben, de ez az írásmód nem okozott semmi bajt, mert a *dz* és a *dzs* nem valami gyakori betű nyelvünkben, kivált a *dzs* nagyon ritka” (MNy. LI, 114). Szerinte, mivel hosszú hangot ejtünk, az *e-gyes* elválasztás rossz, és „az *e-dző*, *ho-dzsa* elválasztás teljes képtelenség, olyan, mint ez volna: *ve-ssző*, *me-tsző*, *ho-ssza*, *tá-tsa*; az *ed-ző*, *hod-zsa* elválasztás pedig helyes, olyan, mint a *met-sző*, *ját-szó*, a *tát-sa*, *hűt-se*” (uo. 115–6).

A „négyfordulós” vitában az álláspontok később sem kerültek közelebb egymáshoz. SZEMERE rámutatott arra, hogy a *tsz*, *ts* nem betűk, hanem betűkapcsolatok, ezért a *dz*, *dzs*-vel nem analóg esetek, és velük érvelni nem lehet; továbbá kifejtette, hogy az *e-dző*, *ho-dzsa* elválasztástól nem kell a jó kiejtést sem félteni (MNy. LI, 492–4). NAGY J. pedig — arra hivatkozva, hogy az újítást a közönség nem kívánta — a Helyesírási Főbizottság cselekedetét továbbra is helytelennek minősítette, és még egyszer összefoglalta az *edzse*, *ed-ző* írásmódok mellett szóló érveket (MNy. LII, 85–7).

A pedagógusok és a nagyközönség körében a *dz*, *dzs*-vel kapcsolatos újítások miatt támadt értetlenséget számos megnyilatkozás jelezte. Így — saját tapasztalatainkon kívül — hivatkozhatok a bizottság irattárában őrzött levelekre (SZALAY ERZSÉBETTŐL, E. KOVÁCS TÓL, FÁBRY DEBERTŐL, Dr. BÁNÓ MIKLÓSTÓL, RUZIČKA VOJTECHTŐL), valamint újságcikkekre (pl.: Ludas Matyi 1955. ápr. 21.; Esti Hírlap 1961. febr. 19.). — Itt jegyzem meg, hogy a kiadók és a nyomdák viszont elfogadták az újításokat.

Az előadottakból kitűnhetett, hogy a *dz*, *dzs* problematikája az elmúlt húsz esztendő alatt szüntelenül élt, és ugyanakkor fokozatosan érett is a végleges rendezésre, természetesen felelősségteljes mérlegelés alapján. Erre utalt TOMPA JÓZSEF, aki a bizottsági vita folyamán annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy nem célszerű döntést hozni fonetikus szakemberek meghallgatása nélkül, főképp azért nem, mert különbség van egyrészt a *maharadzsa*, a *hodzsa*, másrészt a *lopószik* és a *rádzsa* típus megítélésében. — A bizottság tagjai többségének véleményével megegyező felfogásom az, hogy DEME javaslatát kellene elfogadnunk. E szerint: „A probléma megoldható úgy, hogy az alapforma írása rövid (pl. *fogószik*), mint dominánsan a kiejtése is; a felszólító alaké viszont hosszú (tehát *fogódszik*), mint dominánsan az ejtése is. S akkor egyenesbe jutunk az elválasztásukkal: az alapformáé *fogó-dzik* (mert rövid benne a *dz*), a felszólító alaké *fogódszik* (mert hosszú benne a *dz*). Ez azt jelentené: az alapforma írása kiejtés szerinti, a felszólító alaké szóelemzés szerinti, mindkettő fonematikus, egyiké sem hagyományos, azaz nem kivételes. S akkor tovább is mehetünk. Akkor lehet végre *maddzag* és *hodzsa*

az, amit úgyis így ejtünk; s persze elválasztásuk: *madz-dzag* és *hodzs-dzsa*.” (MNY. LXXI, 472.)

A bizottság DEME javaslatát megfontolandónak tartotta. Mivel azonban még nem bizonyos, hogy a rendelkezésre álló adatok általános köznyelvi áttörést bizonyítanak, az e típusú szavak ejtésmódjának országos felmérésére van szükség. Ezt követően kell csak a végleges döntést meghozni. — A rendezésre egyébként (a jelenlegi felemás helyzet megszüntetése végett) feltétlenül szükség van.

Az összetett szavak elválasztása. — A 322. pontban kimondott elv, az összetett szavaknak alkotóelemek szerinti elválasztása rendkívül régi helyesírásunk történetében. Töretlen hagyományát FÁBIÁN (AkHElőzm. 223) és SZEMERE (AkHTört. 239—40) egyaránt kimutatják és bizonyítják. Az AkH. 1954. kibocsátása óta eltelt több mint húsz év alatt az összetett szavak elválasztásának elvére nézve mindössze egyetlen észrevétel érkezett: 1973-ban jelentkezett GÜLYA JÁNOS azzal a nézetével, hogy az összetett szavakat is az egyszerű szavakéhoz hasonló módon, tehát a szótagolás törvényei szerint választjuk el, s ne vegyük tekintetbe összetett voltukat: *va-su-tas*, *Magya-rország* stb. Érvei (rövidre fogva) a következők: „1. Az összetett szavak elválasztásakor a szótagolás szerinti elválasztás mint elv az eddigi szabályzatban is szerepel (vö. 324. pont). 2. Az összetett szavak alkotóelemeik (tagjaik) alapján való elválasztásának elve ellene mond a magyar nyelv t a n i (és nyelvi) s z e m l é l e t n e k. E szemlélet szerint ugyanis az összetett szó teljes létjogosultságú (önálló) szó. . . Indokolatlan tehát, hogy az összetett szavakat az elválasztás szempontjából a szavak egységes tartományán belül külön csoportként kezeljük. 3. A jelenlegi elválasztási gyakorlat gyakran megakasztja és ily módon gátolja az olvasott szöveg gyors, automatikus megértését. 4. Az egy, egységes elv alapján történő elválasztás a maga helyén egyszerűbbé és ökonomikusabbá teszi helyesírásunk megtanulását (iskolai oktatás!) és alkalmazását. Egészében is, részeiben is. Egészében az egységes szabály és az olvasott szöveg mechanikusabb megértése révén, részleteiben pedig azért, mert bevezetésével eltűnnének a mostani szabályzat egyes bizonytalanságot keltő vagy külön számontartást igénylő részei. . . Az elválasztás és ezen belül az összetett szavak elválasztásának kérdése nem nyelvi, hanem egyszerűen technikai kérdés. (És megszokás kérdése.) Nincs számottevő ok vagy érv, mely a racionálisabb és ökonomikusabb, nyelvszemléletünkkel is harmonizáló megoldás választása ellen szólna. Kivéve egy: a helyesírás szabályait nem lehet napról napra változtatni.”

Véleményem szerint GÜLYÁNAK nincs igaza abban, hogy az összetett szavak elválasztási szabályának hiányzanak a nyelvi alapjai. Ezek megvannak, és jelentősen támogatja őket a magyar helyesírásnak igen fontos általános jellemvonása: az értelemtükrözöttségére való törekvés. Megítélésem szerint a szabály módosításával ezen esne súlyos sérelem, m a g á t a r e n d s z e r t gyengítenénk, és ez nem kívánatos.

A bizottsági vitában HÖNYI EDE úgy vélekedett: GÜLYA mellett szól az elhomályosuló szóösszetételek, az idegen és félidegen összetételek elválasztásában mutatkozó sok bizonytalanság. Ezeket küszöbölne ki többek között GÜLYA javaslatának elfogadása. — TIMKÓ GYÖRGY viszont olyan tulajdonnévi példákon világította meg a javaslat fonák-ságát, mint *Ola-szország*, *Néme-talföld*, *Cse-hország* stb. (Megjegyzem, hogy a közszavak körében is furcsa elválasztások jönnének létre: *sza-kember*, *ki-sasszony*, *mele-gágy*, *tölgyerdő*; *fe-lér*, *egye-tért*; stb.) TOMPA is az összetételek határának tiszteletben tartása mellett foglalt állást. DEME hangsúlyozta: a toldalékos alak és az összetett szó között nemcsak az elválasztásban teszünk különbséget, hanem írásunkban is. Az egyszerűsítés elvének két fő alkalmazási területéből egyik sem érvényes az összetett szavak határán (tehát sem a csonkított kettőzés: *fénnyel*; de: *fény-nyaláb*; sem a három azonos mássalhangzós betűnek kettőre való egyszerűsítése: *sakkal*; de: *sakk-kör*). A toldalékos és az összetett szavak határa között nem a nyelvészek, hanem maga a nyelv tett különbséget.

FABIÁN nyomatékkaal hívta fel a figyelmet arra, hogy inkább maradjanak meg bizonyos kisebb ingadozások, semmint hogy az elvet módosítsuk.

A bizottság végül is — egyetértve javaslatommal — úgy határozott, hogy a szabály változatlan formában maradjon meg.

A 323. ponttal kapcsolatban (mint Ruzsiczky Éva beszámol róla) a közönség körében amiatt szoktak kételyek támadni, „hogy ez vagy az az összetétel eleven-e még, vagy már elhomályosult-e, ennek megfelelően az összetételekre vagy a tőszókra vonatkozó szabályok szerint tagolandók-e (így tanácsoltuk: *hol-ott, egy-előre, Kereszt-úr, vas-út*), hogy az igekötős igék csakugyan összetételnek számítanak-e: azaz *fel-adat, át-utal-e* a helyes elválasztásuk (igenlően feleltünk)” (Nyr. LXXXV, 179). — Az olykor támadó kétségtelen nehézségek ellenére a bizottság a szabálynak változatlan formában való megtartása mellett foglalt állást.

A 324. pont második felét F. G. [FERENCZY GÉZA] egy kissé részletesebben értelmezi — FÁRY ERZSÉBET tanárnőnek válaszolva — a Nyr. postájában (LXXXVI, 126), és hangsúlyozza, hogy a szabály a földrajzi nevekre is érvényes (pl. *Hódme-zővásárhely*). FERENCZY egyébként említi levelében azt a nyomdai gyakorlatot, amit a „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó” így fogalmaz meg (53. lap, 23. pont második része): „Az egybetűs elválasztás az összetett szavak határán sem kívánatos. Tehát: *dél-előtt, meg-alakul, fel-adat* stb., és nem: *déle-lőtt, mega-lakul, fela-dat* stb. (Vö. 314.)” — Az egybetűs elválasztás kérdését már vázoltam; külön megjegyzésem a 324. ponthoz nincs. Az elkövetkező II. kiadásban a pont megtartása kívánatos, de megfontolandónak tartom kiegészítését a HTT.-beli 23. pont idézett megállapításával. Véleményem találkozott a bizottságéval.

A 325. ponthoz nem érkezett észrevétel. Hozzáfűznivalóm legfőljebb annyi, hogy a nem éppen ritka *va-sutas* formájú elválasztás megszüntetése végett hasznos volt a külön szabálpont megalkotása (vö. SZEMERE, AkHTört. 240). A szabály további megtartását kívánatosnak tartja a bizottsági határozat is.

Az idegen szavak elválasztása. — Az idegen szavak (közszók és tulajdonnevek) elválasztásának szabályozásával számos kritikai észrevétel foglalkozott, és a probléma a mai napig sem jutott nyugvópontra. Mind a szorosan vett szakmai közvéleményben, mind a hivatásos alkalmazók (pedagógusok, kiadói és nyomdai dolgozók) körében sokan adtak hangot fenntartásaiknak. Csatlakozott hozzájuk az érdeklődők bizonyos rétege is. (Ezt igazolja pl. Dr. H. MUNKA TIVADAR levele, illetőleg a rá adott válasz a bizottság irattárában.) — A bírálók elsősorban latin-görög alapműveltségű, magasabb fokú végzettséggel rendelkező értelmiségiek, akik főképp azt nehezményezték, hogy a jelenlegi szabályozás elmossa a szóelemzés lehetőségét, és végső fokon a laikus közvéleménynek tesz engedményt. — Az észrevételezők figyelmen kívül hagyták, illetőleg nem tulajdonítottak kellő jelentőséget annak a ténynek, hogy a latin-görög alapozású képzés a felszabadulást követően teljesen háttérbe szorult, és a jelek szerint korábbi súlyát a jövőben sem nyeri vissza. Nem vették tudomásul azt sem — vagy ismét csak nem ismerték a vonatkozó vitairodalmat —, hogy a szabályozás „a magyar helyesírás elveivel való ragaszkodás” (TEMESI: HIK.-vita 16) természetes következménye. — Mint statisztikánk is mutatja, a kritikák sorában az egész tárgykör (326–330., 332–334. pont) bőséges helyet kapott, és az észrevételek a 326–330., 332. pont köré összpontosultak.

Az idegen szavak elválasztásának bizottsági vitájában döntő helyet foglalt el annak a problémának a tárgyalása, miképpen értelmezze az idegenség fogalmát az átlagos nyelvérzékű mai magyar beszélő, különös tekintettel a társadalomban végbement átrétegződésekre, a különböző fokú iskolai oktatási formákra. — FODOR JÓZSEFNÉ arra hívta fel a figyelmet, hogy eljött az ideje az idegen szavak korszerű értelmezésének. Véleménye szerint a magyar kiejtés szerint írt szavak már nem „idegen”, csak „idegen eredetű” szavak, ezért magyaros elválasztásuk is természetes. Pontosabban kell meghatározni

az összetett szavak fogalmát is (az elválasztásra figyelemmel). FÁBIÁN is arra emlékeztetett, hogy a nyelvészeknek (etimológiai képzettségük miatt) más a szemléletük az idegen szavakról, mint a nagyközönségnek, amelyre a szabályzat példáinak kiválasztásakor tekintettel kell lenni. DEME, felvázolva bizonyos stereotip elő- és utótagoknak (*makro-, mikro-, mini-, bio-*; *-gráfia, -gráf, -lógia, -szkóp*; stb.) a nyelvi köztudatban szóelemmé válását, elemezte az ilyenek okozta elválasztási problémákat. Megállapította egyrészt, hogy az effajta utótagok képzőféleségnek minősülhetnek, s ez nem mond ellent a szótagolás szerinti elválasztásnak. Másrészt: az efféle előtagok több nehézséget okoznak az olyan vizsgálatnak tükrében, amely arra irányul, hogy közülük egyesek nem prefixálódtak-e érezhető mértékben. Ebben az esetben a prefixum besorolható ugyan előtoldaléknak, de az ilyen félig megmaradt igekötőnek ellentmond egyebek között a *leg-* is. DEME konklúziója szerint sem az ez irányú beható vizsgálat, sem a döntés nem sürgető. TOMPA is ezt a végkövetkeztetést tette magáévá, hangsúlyozva, hogy a kérdéssel előbb a nyelvtudománynak kell érdemben foglalkoznia, és csak ez után kerülhet sor helyesírási szabályozásra. HEXENDORF EDIT döntést sürgetett, azon aggályának adva hangot, hogy ennek hiányában a spontán gyakorlat elébe vághat a tudatos szabályozásnak.

Több, részletproblémákat boncoló elemzés alapján a bizottság úgy foglalt állást, hogy a nyelvtudomány elsőbbségi jogát az egész kérdéskörre nézve tisztteletben tartja.

Az egyes szabálypontokkal kapcsolatban az alábbi kérdések vetődtek fel:

A 326. pontban leszögezett elvi állásponttal SZEMERE „Helyesírásunk új szabályzata” című dolgozatában teljes egyetértését nyilvánítja ki: „Ez a szabály jelentős lépés a helyesírási rendszer demokratizálása felé, mert nem marad megokolatlan rejtély az idegen nyelveket (s főleg a latint és a görögöt) nem ismerő dolgozók előtt a *kon-gresszus, demo-krácia* stb.-féle elválasztás” (MNY. LI, 105). Erre céloz BÁRCZI is a helyesírás módosult szociális szerepéről szólva (HIK. 99).

Elesen bírálja viszont ezt a döntést NAGY J. BÉLA a „Helyesírásunk időszerei”-ről írva. Többek között ezt olvashatjuk: „Nagyon sommás, merev szabály az, hogy »a magyar szótagolás szabályai szerint választjuk el« azokat az idegen szavakat, »amelyek az átadó nyelvben ugyan összetételek, de az átlagos magyar beszélő nem érezheti összetett voltukat« (326. pont). Vannak ugyanis olyan idegen szavaink, főként műszók, amelyeket az átlagos beszélők nem használnak, soha le nem írnak, még csak ismerni sem ismernek, tehát ezeknek az elválasztását nem az ő szempontjukból kellene szabályozni.” Számos példával igyekszik bizonyítani az új szabály elfogadhatatlanságát, majd ezt írja: „Ne hivatkozzunk arra, hogy az idegen szavak elválasztásának szabályozásában azokra kell tekintettel lenni, akik semmiféle idegen nyelven nem tudnak, mert az ilyenek nem is nagyon élnek idegen szavakkal. Akik pedig beszédükben, írásukban idegen szavakat használnak, azoknak érteniök is kell az idegen nyelvekhez” (MNY. LIII, 244–5). NAGY J. 1956. januári keltezésű levelében az *absztrahál* szó származékainak elválasztásával kapcsolatban is hangoztatja felfogását: „eltértem a szabályzattól, mert meggyőződésem szerint az idegen szavak elválasztásának kérdését a szabályzat nagyon egyoldalúan rendezte”. — NIESZL FÜLÖP 1955. március 30-án, SIMON GYULA 1955. augusztus 27-én, KATONA LÓRÁNT 1961. május 31-én, ZSIGMOND LÁSZLÓ 1965. december 2-án kelt levelében tiltakozik az idegen szavak magyaros elválasztása ellen. Megállapításaik nem korlátozódnak a 326. pontra, hanem érintik az egész kérdéskört. (Írásaikra a többi pontnál már nem hivatkozom.)

A szabály módosítását a kritikák ellenére sem tartotta a bizottság szükségesnek.

A 327. pontot a Helyesírási Bizottság 1959. december 22-i és 1961. június 5-i határozata a következőkkel egészítette ki: „Az idegen szót csak kivételesen kell etimologikusan elválasztani olyankor, ha csupán előtagja vagy utótagja értelmes, a magyarban önállóan is használatos szó: *melodráma*; elv.: *melo-dráma, Leningrád*; elv.: *Lenin-grád*

stb. — Idegen szó összetett voltát egyébként csak akkor kell figyelembe venni, ha mindkét eleme önállóan él a magyarban is: *extraprofit*; elv.: *extra-profit*.”

A szabály értelmezéséhez támpontot nyújt, és egyben szaknyelvi területről kiegészíti „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai” (2., bővített és átdolgozott kiadás) 4.1. pontja. E szerint: „A magyarban önálló szóként nem élő, saját értelem nélküli idegen prefixumokat az utánuk következő szóval vagy szóelemmel mindig egybeírjuk. . . . A prefixumokkal alkotott szavakat egyszerű (nem összetett) szavaknak tekintjük.” — Világos ebből a megfogalmazásból, hogy ezeket a szavakat szótagolás szerint (és nem az „összetétel” határán) kell elválasztani a szabályzat értelmében. — A kémikusok a szabályzat álláspontját egyrészt azért tették magukévá, hogy ne kerüljenek szembe a köznyelvi helyesírás rendszerével, másrészt pedig azért, mert így jelentősen egyszerűsíteni lehetett a szabályzat felfogása alapján a külön- és az egybeírás teljes kérdéskörét. (Vö. erre nézve FÁBIÁN PÁL és FODORNÉ CSÁNYI PIROSKA cikkében a vonatkozó szakaszt: MTud. 1973: 716–7).

Az a körülmény, hogy a bizottságnak kétszer is külön kellett foglalkoznia ezzel a témával, meg hogy a kémikusok számára sem kis nehézséget jelentett az idegen prefixumok ügye, teljességgel érthető. Egyrészt sok olyan szavunk van, amely magyar szempontból önmagában véve oszthatatlan szó, ám egy részlete mégis külön szó is nyelvünkben: *sztratoszféra*, de: *szféra* stb. (NAGY J. több ilyen példát is idéz a szabálypontot helytelenítve: MNy. LIII, 244–5.) Másrészt kétségtelen az is, hogy bizonyos prefixumok, amelyeknek a köznyelvben nincs önálló jelentésük, a szakmák ismerői számára mégiscsak értelmesek: *anti-*, *auto-*, *pre-*, *proto-* stb. A hozzáértők mindkét okból hajlamosak a szóban forgó szavakat összetételként kezelni. Erre a szakmai körre gondolva írta NAGY J.: „Aki ilyen szavakkal él, attól egy régibb jeles nyelvművelőnk, Joannovics György szerint bizvást el lehet várni, hogy felismerje bennük az összetétel tagjait. . . Ezt helyesebb fel fogásnak tartom, mint azt a szabályt, hogy csupán azokat az idegen szavakat választ- hatjuk el tagjaik szerint, »amelyeknek összetett voltát a magyar nyelvérzék is felismer- heti, mivel vagy mindkét tagjuk, vagy az egyik tagjuk külön is használatos nyelvünk- ben.«” (MNy. LIII, 244.) — A szakemberek egy részének véleményét fejezte ki CSÜRÖS ZOLTÁN is, akinek 1961. június 17-én kelt, bizottsági irattári leveléből idézek egy gondo- latot: „Ha magától értetődő, hogyan kell és lehet elválasztani egy-egy szót, akkor nem kellene megírni az elválasztást. Ha meg úgysis jelölni kell, akkor minnek eltérni attól a szóösszetétel diktálta szabálytól, amit a tudomány terjedése miatt amúgy is egyre többen kell megtanuljanak. Vagyis minnek *akk-limatizálni*, amikor így elvész a *klíma* kapcsolat, vagy minnek az *anar-chia*, amikor így nem lesz világos az *an-archia*, vagy *app-roximáció*, amikor ebből nem derül ki az *ap-proximálás*?”

Nézetem szerint — amelyet a bizottság is megerősített — mind a Helyesírási Bizottság 1959. december 22-i és 1961. június 5-i határozatának, mind „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai” 4.1. pontjának kiegészítésként helye lehet a szabályzat következő kiadásában. Az alapelven azonban sem nem szükséges, sem nem kívánatos változtatnunk.

A 328. ponthoz nem érkezett észrevétel. A bizottság is változatlan formában fogadta el.

A 329. ponttal SIMON GYULA 1955. június 29-én kelt levelében szállt szembe. Megállapításai arról árulkodnak, hogy nem ismeri a hasonulás szabályait (pl.: *pech-chel* írásmódot tart helyesnek). — Bár a bizottsági irattárban írásos bizonyítéka nincs, a helyesírást tanítók jól tudják — magamnak is voltak ilyen tapasztalataim —, hogy különösen az *x* elválasztása nehézséget jelent a gyakorlatban, ami érthető, hiszen az *x* két hangot jelölő egyetlen betű. A *ta-xi* típusú elválasztás azonban elég könnyen meg- értethető. Az *inde-xet* típus esetében sokan hajlanak az *index-et* megoldásra, mert nem

merik az *x*-et átvinni a következő sorba. — Ha nem is gyakran, de alkalmanként problémát okoz a *ch* elválasztása, elsősorban annak következtében, hogy vannak, akik nem ejtik helyesen, kiejtésükben *kh*-nak hangzik. Ezek azután írásban is hajlamosak a *ch* tagolásra; pl. *ma-chündció* helyett *mac-hündció*, *almana-chot* helyett *almanac-hot* alakot írnak.

A hibás megoldásokhoz vezető ilyen ingadozások nem jelentik azonban azt, hogy a szabályon — akár csak megfogalmazás tekintetében is — változtatni kellene. A bizottsági állásfoglalás is ezt a véleményt támogatta.

B) A tulajdonnevek elválasztása. — A Helyesírási Bizottságnak 1959. december 22-én és 1960. december 15-én hozott határozatai a 330. szabálypontot, valamint egyúttal a 326–329. pontokban foglaltakat az alábbiakkal egészítik ki (vö. HTT.² 71–2. lap): „24. Az idegen tulajdonnevekben és közszavakban az egy mássalhangzót jelölő betűcsoportokat elválasztáskor a magyar több jegyű betűkhöz hasonlóan kezeljük, mégpedig úgy, hogy a kiejtett forma alapján a magyar szótagolás szabályai szerint tagolunk; például: *Wa-shing-ton*, *Co-gnac*, *Bo-lo-gna*, *Fi-scher*, *me-cha-ni-ka* stb.” „25. Egy szótagba kerülő, egy magánhangzót jelölő betűcsoportokat nem választunk el, éppen úgy nem, ahogyan az egy mássalhangzót jelölő betűcsoportok is elválaszthatatlanok: *Babeuf*; elv.: *Ba-beuf*, *Baudelaire*; elv.: *Baude-laire*, *Beethoven*; elv.: *Bee-tho-ven*, *Breughel*; elv.: *Breu-ghel*, *Cooper*; elv.: *Coo-per*, *Larousse*; elv.: *La-rousse* stb.” „26. Elválaszthatatlanoknak kell jelezni a kéziszótárban azokat a neveket, amelyek — bár betűk szerint elválaszthatók lennének — kiejtésükben egyetlen szótagot alkotnak: *Haydn*; elv.: —, *Freud*; elv.: —, *Hobbes*; elv.: —, *Hume*; elv.: — stb.”

Még további szabályozást hajtott végre a Helyesírási Bizottság 1969/1970 telén, amikor kimondta a „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó”-ban közölt szabályt (vö. HTT.² 53. lap): „21. Az egy mássalhangzót (pl.: *g-t*, *t-t*, *s-et*) jelölő betűkapcsolatokat egységet alkotó több jegyű betűknek tekintjük, tehát nem vesszük úgy, mintha a végükön néma betű volna. . . . Az egységet alkotó több jegyű betűk oszthatatlanok maradnak az elválasztásban is: *Van Go-ghot*, *Kozi-schék* stb.”

Hogy ilyen sok utólagos szabályozásra volt szükség, a kérdéskör bonyolultságára és szabályozásának 1954 előtti elhanyagoltságára vall, amint erre SZEMERE is célcz könyvében (AkHTört. 244). Ilyen körülmények között érthető, hogy a szóban forgó esetekhez többen fűznek észrevételeket. — NAGY J. a „Helyesírási tanácsadó szótár” levonatához 1961. május 18-án tett írásos megjegyzéseiben egyebek között nehezményezi a *Bee-thoven* elválasztást, a név flamand eredetére és a *béthofen* kiejtésre hivatkozva (vö. még úó.: MNy. LIII, 244). — Egyetért ezzel a véleménnyel ELEKFI, ugyancsak a HTSz.-hoz 1961-ben fűzött észrevételében. — Dr. RIBICZEY SÁNDOR (Nyr. XCI, 501) is kifogásolja a *Bee-thoven* elválasztást. — E. KOVÁCS 1971-ben kelt megjegyzése viszont azt javasolja, hogy *Batthyány* elválasztása ne legyen kivétel; szerinte a *Bathy-thyá-ny* megoldás a régi betű hangértékét jobban mutatná.

A tulajdonnevek elválasztásának több lépcsőben történt szabályozásával összefüggő átfedésekre, egyenlenségekre és ellentmondásokra mutatott rá FÖLDI ERVIN a bizottsági vitában. Állásfoglalásának összegzése: ha az alapszabályhoz kapcsolt kiegészítések hatályban maradnak, az alapszabályt újra kell fogalmazni. Lényegében ugyanezt tartja szükségesnek a 332. pontra vonatkoztatva is.

A 331. pontra érkezett észrevétel tulajdonképpen a szabályt erősíti meg (vö. F. G.: Nyr. LXXXVIII, 76–7). Változatlan formában való fenntartása a bizottság szerint is szükséges.

A 332. ponttal kapcsolatban a Helyesírási Bizottság 1960. december 15-én hozott határozatával az alábbi kiegészítő szabályt alkotta (vö. HTT.² 71–2): „27. Az idegen nyelvekben összetett, de a magyarban elemezhetetlen tulajdonneveket a magyar kiejtés-

ből következő szótagolásnak (nem pedig az idegen szóelemeknek) megfelelően választjuk el: *Klopstock*; elv.: *Klops-tock*, *Liebknecht*; elv.: *Liebk-necht*, *Livingstone*; elv.: *Li-vings-tone*, *Michelangelo*; elv.: *Miche-lan-ge-lo*, *Windischgraetz*; elv.: *Win-disch-graetz* stb.”

Mind a 332. pontot, mind a kiegészítő szabályt több bíráló érte. Valamennyi hozzászóló azonos érvelés alapján kívánta a szabálymódosítást: idegen helyesírásra nem alkalmazhatjuk a mi szabályainkat; illetőleg: lebecsüljük az átlagos magyar nyelvérzékét. A szabály ellenzői ezeket az elválasztási formákat látnák helyesnek: *Klop-stock*, *Liebknecht*, *Living-stone*, *Michel-angelo*, *Windisch-graetz* stb. Így: ELEKFI (megjegyzések a HTSz. levonatához, 1961.), NAGY J. (észrevételek a HTSz. levonatához, 1961. május 18.), ZSIGMOND LÁSZLÓ (levél a bizottság irattárában 1965. december 2.), DR. FARLE JÁNOS (észrevételek helyesírásunk jelen állapotáról, 1971. augusztus 10.).

A bizottsági vitában elsősorban HEXENDORF helyezkedett szembe az idegen szavak (köztük is a magyarban elemezhetetlen összetett szavak és tulajdonnevek) magyaros elválasztásával. Véleménye szerint ezekben az esetekben a szabályozás egysége nem mindenek felett való szempont, és az a helyes, ha az, aki ismeri az idegen szó felépítését, szóelemek (illetőleg a szóban forgó nyelv szabályai) szerint választ el. FÁBIÁN és FODORNÉ ellentétes álláspontot foglalt el. Hivatkoztak arra, hogy egyrészt nem minden idegen nyelvet ismerhetünk, másrészt pedig jó néhány idegen nyelvben az elválasztás szabályozása rendkívül hézagos, még a nyelvet jól ismerő sem tud helyesen elválasztani, nemhogy egy átlagos nyelvérzékű magyar ember. TOMPA emlékeztetett arra, hogy PAIS DEZSŐ és ő maga is nehezen vette tudomásul a magyaros elválasztást. Ennek ellenére kénytelen elfogadni azt az érvelést, amely a viszonylag szűk társadalmi rétegek idegen nyelvi tudására épített elválasztási szabályhoz képest könnyítést jelentő szabályozás létjogosultsága mellett tör lándzsát. FÁBIÁN további érvekkel szolgálva hangoztatta: a tulajdonneveket és a közzavakat összehasonlítva nyilvánvaló, hogy az előbbieket sokkal kevésbé etimologizálhatók. Ha tehát a közzavaknál elfogadtuk a magyaros elválasztást (*inf-luenza*), miért lenne szükség másfajta szabályozásra a tulajdonnevek esetében? Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a szabályok elsősorban a használók számára készülnek, ennél fogva kell lennie bizonyos demokratikus jellemvonásuknak. A követhetőség kívánalmának mellőzése nehezen alkalmazhatóvá, tehát antidemokratikussá tenné a szabályozást. TOMPA figyelmeztetett egy nem kis veszélyre: a kultúrszobok modorosságára, és hivatkozott arra a mindinkább tért hódító tendenciára, amely ezekben a kérdésekben az ésszerű kompromisszum irányába mutat.

Végül is a bizottság megerősítette 1960. december 15-i, idézett határozatát.

A 333. és a 334. ponttal kapcsolatban a bizottság (javaslatommal egyetértve) úgy döntött, hogy mindkét szabály eredeti megfogalmazásában megtartandó.

Ezek után összefoglalva a 326–330. és a 332–334. pontokban rögzített szabályozásról nyilvánított véleményeket és a bizottsági vita tanulságait, a következők állapíthatók meg.

A 321. ponton kívül — miként erre már utaltam — ezek a szabályok keltették fel a legnagyobb érdeklődést, és váltották ki a legtöbb vitát. Az idegen szavak és tulajdonnevek elválasztásának 1954-es szabályozásában sokan látták egyrészt a latin-görög alapozású műveltség talaján állók lebecsülését, a tömegek valamiféle általános szellemi kiskorúsítását, illetőleg egy adott helyzet konzerválását. A könyvkiadói gyakorlat szinte egyhangúlag elutasította ezeket a szabályokat, sőt: állandó súrlódások támadtak a szabályok szerint javító nyomdászok és a szabályellenesen jelölő kiadói dolgozók között. — Kétségtelen pedig (s ezt önkritikusan kell elismernem), hogy azoknak az elvi megfontolásoknak figyelmen kívül hagyása, amelyekre a szabályozás épül, l é n y e g é b e n támadta volna meg helyesírásunk rendszerét, a rendszer logikáját. Éppen ezért a jövőre vonatkozóan nem látom szükségesnek a hatályos szabályok olyan módosítását, amely

a rendszert érintené. Ezt a véleményemet megerősíti a nálunk is terjedő számítógépes fényszedési technológia, amelynek érdekei (figyelemmel a takarékosági követelményekre) egybeesnek a szabályozás jelenlegi rendjével. — Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a fogalmi meghatározás módosítására vonatkozó javaslatok elhanyagolhatók. Ugyanakkor indokoltnak látszik — éppen ennek figyelembevételével — a 326., 328. szabálypontokban szereplő példaszavak kiegészítése idegen helyesírás szerint írt szavakkal. Ezáltal elkerülhető az a meglehetősen gyakori félreértés, amely szerint ez a két szabály csak a k ö z k e l e t ű, m a g y a r h e l y e s í r á s s z e r i n t í r t idegen szavak elválasztásáról rendelkezik.

4. Javaslatok további szabálypontokra nézve. — Két olyan — a „Helyesírási és tipográfiai tanácsadó”-ban szereplő — szabálynak önálló pontként való beiktatását tartom célszerűnek a 11. kiadásba, amelyek megítélésem szerint nem kapcsolódnak a jelenlegi szabálypontok egyikéhez sem olyan szervesen, hogy kiegészítőik lehetnének. — Meg kell továbbá említenem még egy harmadikat is, amelyet szakszabályzat rögzít, s amelynek hatókörét illetően a vélemények megoszlanak.

A) A HTT.² 53. oldalán található 24. pont kimondja: „Ha magyar szövegben idegen (pl. latin, angol, francia, lengyel stb.) nyelvű több szavas kifejezés, mondat vagy szöveg van idézve, elválasztáskor az illető nyelv elválasztási szabályait kell követni.” Ezt a pontot helyes volna egy zárójelek közé foglalt utalással teljesebbé tenni, amely szerint: „(Az idegen nyelvű szövegek elválasztására vonatkozóan általában irányadónak tekinthető az Idegen nyelvű szövegek kézirat-előkészítése, szedése és korrektúrája c. kiadvány, Corvina, 1970; az angol elválasztáshoz a Webster-szótárak adnak szakszerű segítséget.)”

Ami a szabály helyét illeti, úgy vélem, hogy 335. pontként az elválasztási szabályok végére kívánkozik, mivel idegen nyelvű több szavas kifejezésekről, mondatokról, illetőleg szövegekről rendelkezik.

B) A HTT.² 57. lapján található 43. pont a mozaikszók elválasztásáról szól: „A mozaikszókat (betűszókat és szóösszevonásokat) — ha feltétlenül szükséges — a magyar szótagolás szabályai szerint választjuk el: *NI-KEX*, *CHE-MO-LIM-PEX*; stb. Olyan betűszó, szóösszevonás, amelyben csupa mássalhangzó vagy legfeljebb egy magánhangzó van, nem választható el: *MSZMP*, *MTESZ* stb. — Ha az elválasztás helye ragos alakban egy már meglévő kötőjel környékére esik, akkor nem a szótagolás szabályai szerint választjuk el a szóalakot, hanem értelemszerűen, a nagybetűk és a kisbetűk találkozásánál. Tehát nem *TEJÉR-T-et*, *NIKE-X-es*, hanem: *TEJÉRT-et*, *NIKEX-es* stb.”

A szabály, amely DEME „Betűszavaink használatához” című tanulmányának 5. pontján alapszik (vö. Nyr. LXXIX, 401–3) — megítélésem szerint — 336. pontként csatlakozhatna az elválasztás szabályaihoz, hiszen mind az idegen, mind a magyar helyesírás szerint írt szavak, kifejezések mozaikalakjáról rendelkezik. (DEME részletes megokolását — mivel a szabály ezt szerencsésen sűrítve magában foglalja — nem tartom szükségesnek idézni.)

C) Az elválasztás jelölése a sor elején. — Bizonyos esetekben a kötőjellel írt szóösszetételeknek az egyes elemek határán való tagolását (függetlenül attól, hogy az elválasztás a sor végén az elemeket már elkülönítette egymástól) a következő sor elején a kötőjel megismétlésével is célszerű jelezni. Így pl. „A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai” (2. bővített és átdolgozott kiadás) 3.1. pontjához fűzött jegyzet a következőt állapítja meg: „Ha a vegyületnévben levő kötőjel a sor végére kerül, a következő sort kötőjellel kell kezdeni.”

Az AkH. 1954. megjelenése után kibontakozott viták során, valamint a HTSz. szerkesztése közben felmerült az a kérdés, hogy nem volna-e célszerű, ha a kötőjelnél

bekövetkező sormegszakítás minden esetében megismételjük a kötőjelet az új sor elején. — HEXENDORF így ír erről: „Többen javasolták, hogy mondjuk ki azt a szabályt is, hogy ha az írásban a sor megszakítása kötőjelnél történik, a kötőjelet az új sor elején ki kell tenni. A szabály nem született meg, pedig hasznát lehetne látni kéziratok nyomdai szedése közben.” (HLK. 114.) — A HTSz. szerkesztői a szótár bevezetőjében megjegyzik: „Ha szótárunkban a szándékosan közölt elválasztás sor végére esett, a kötőjelet nem tettük ki a következő sor elejére. — Kétszer kitettük azonban az egyéb okból (pl. összetett szavakban, tulajdonnévi származékokban stb.) szükséges kötőjelet. . . Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy ez az eljárás csak szótárunkban indokolt, folyó szövegben a sor elejére hiba kitenni a kötőjelet.” (HTSz. 15.) — Hasonló szellemben foglalkozik a kérdéssel RÁCZ (MNY. LIX, 244). — (A problémának számos további vonzata az írásjelek kérdéskörébe vág, ezekre nem térek ki.)

Ami az elválasztás sor elején megismételt jelölésének kiterjesztését illeti az adott szaknyelvi területen túl, az a véleményem, hogy nem szükséges változtatnunk a jelenlegi helyzeten. Ha helyt adnánk a HEXENDORF-féle elgondolásnak, az elválasztás jelölésére szolgáló — tehát meghatározott helyesírási funkciót betöltő — kötőjelet a megismétléssel egyszerű technológiai jelzőeszközé „fokoznánk le” (amelynek használata egyébként is minden kiadói kézirat-előkészítőnek elemi munkaköri kötelessége). Márpedig a szabályalkotásnak nem lehet feladata eljárási módzatok rendszerbe foglalása. Célszerű tehát, hogy a jövőben se térjünk el a jelenlegi állapottól az alapszabályban, de ugyanakkor ne zárjuk el a szaknyelvi szabályozás elől azt a lehetőséget, hogy saját területén (félreértések elkerülése végett) eltérően rendelkezessen. A majdani szabály megfogalmazásából mindennek világosan ki kell tűnnie.

5. Veszélyes szélsőségek jelentkezése az elválasztásban. — Vannak — szerencsére inkább csak külföldön — olyan irányzatok, amelyeknek képviselői kétségbe vonják az elválasztás funkcióját, és bár nem általános gyakorlatként, de egynémely sajtóterméktípus esetében ennek az elgondolásnak kívánnak jól érzékelhetően érvényt szerezni. — Az egyik ilyen elképzelés szerint nincs szükség az elválasztásra, jelenjenek meg a különböző kiadványok szabadsorosan. — A másik (hasonló) álláspont szószólói megfosztják az elválasztás jelölést minden szabályosságtól, ott választván el a szavakat, ahova a kizárás esik. — Mindkét nézet elsősorban angolszász nyelvterületen tett szert bizonyos népszerűségre, főleg lapok, folyóiratok nyomdai sokszorosításában. — Felesleges bizonyítanom, hogy az ilyen szélsőségek mennyire idegenek tőlünk. S bár elképzelhető, hogy a technikai fejlődés előbb-utóbb itthon is arra indít egyeseket: kíséreljék meg az elválasztás szabályainak elvetését és ezzel helyesírásunk e jelentős fejezetének a műszaki megoldások alá rendelését, úgy gondolom, a helyesírás-tudomány nem ismerhet el ilyen törekvéseket.

Hazai viszonylatban szélsőséges felfogást képvisel GÜLYA JÁNOS (i. h.), azzal a már ismertetett igényével, hogy az összetett szavakat is a szótagolás szabálya szerint válasszuk el (vö. 322. pont). GÜLYA álláspontját a korábban előadottakon kívül jómagam azért sem fogadhatom el, mert kiszakít és áthelyez bizonyos szóalakokat (-kapcsolatokat) a szabályozás egyik elvének hatóköréből a másikba; s köztudott dolog, hogy az elv áttérése előbb-utóbb az elv megsemmisüléséhez vezet. Jelen esetben anélkül következnek ez be, hogy meggyőző érvek támasztanák alá.

Végül szólnom kell a grafikában, a tipográfiában és a tipografikában itthon is mind jobban teret nyerő, de nem helyesírelhető ama megnyilvánulásokról, amelyek — formai megfontolások vagy az esztétikai hatás kedvéért — figyelmen kívül hagyják a helyesírás szabályait, köztük az elválasztás kötelező (és általános) jelölését is, és a mesterség, a művészet foga s a i t fölébe rendelik az anyanyelvi (helyesírási) rendező elve k e k. Tapasztalataim szerint a grafika, a tipográfia és a tipografika elszakadása

az anyanyelvi (helyesírási) előírásoktól nagy veszélyt rejt magában: rontja a sok fáradtsággal megszerzett helyesírási készséget. Helyesírásunk demokratizmusának ilyen vonatkozásban határt kell szabnunk! Nem ismerhetünk el olyan formai, esztétikai stb. indokot, amely jelentőségben meghaladná a magyar nyelv (a helyesírás) korrekt elsajátításához fűződő érdeket.

6. Összefoglalás. — Az elválasztással foglalkozó tervtanulmány készítésekor az a cél vezetett, hogy az érvek és ellenérvek sok szempontú ütköztetéséből megnyugtató válasz kristályosodjék ki a következő lényeges kérdésekre: 1. Szükség van-e az AkH. 11. kiadásának megjelentetésére? — 2. Igenlő esetben mit tükrözzön ez: stabilitást, vagy legyen reformkiadás?

Vizsgálódásaim körében, figyelembe véve a bizottsági vitában elhangzott észrevételeket is, az alábbi következtetésekre jutottam: 1. Az AkH. 11. kiadásának megjelentetése — nem hosszú időn belül — indokoltnak látszik. — 2. Nem tartom szükségesnek helyesírásunk rendszerének módosítását — így az elválasztás két alapelvének feladását sem —, ezért az a véleményem, hogy az új kiadás legfőbb feladata: rendszerét és logikáját tekintve helyesírásunknak hosszú távon való stabilizálása. Alátámasztja ezt — sok egyéb indok mellett — egy nagyon is lényeges gazdasági megfontolás: a népgazdaság teherbíró képessége. A szabályozás rendszerének megváltoztatása ugyanis magával hozná mindenekelőtt a par excellence helyesírási tartalmú kiadványok (majd valamennyi kiadvány) újragyártását; módosítaná a pedagógusképzést; egy nemzedéken belül mindenki számára megismételt köteleességgé tenné a helyesírás elsajátítását stb. Ez a továbbgyűrűzés olyan hatalmas anyagi terheket róna a népgazdaságra, amelyeknek már hozzávetőleges ismerete is kizárja ilyen kívánság előterjesztését.

FARLE JÁNOS

NYELVJÁRÁSOK

Szövegmutatványok Vága (Váhovce, Csehszlovákia) nyelvjárásából

I.

[Hogyan megy maguknál a disznóölés?]

Fűátalok nem törőnnék ázzál, és tuggyák, hámá leég. | Annák úty kő csík, | oán pontossán, | s én ászt mā nágyon értém, mer több évén . . . | három lányom ván, mindig vāgnok disznót: | ot vān: | mos fogok mēnni Gizikéhē, áho vótunk! | No, igen! | Montá, hogy mos hā légyén szíve! | Nēm bizzāk sēnkire. | Ugyē, én nēm gondúlok mār sēmmire, | őregeb vágyok, | én onnānd el nēm mēgyék, | és tűzellis! | Nágyon fontos á tűzellis! | Még elősször lehet jobbán tűzellni, ámég ő oján | oldófélbe vān, de ámikor mā föl- | -dobjá magát, tuğyá, földobjá magát á zsirádíék, | föl, | ákor nágyon kő vıgyāzrı, | mer | hāđ gondolom, hoty tārnrēni is ánnıit tud, | hogy hā | zsirt, vágy odātész, | ēty kis erőssebb tűz, | mā ég, | mā, | mā megpírúl, mā, | mā érznyı, hogy mā | mā ánnák víge. Tēhāt most | egısz évre ugyıbār, | ez | egısz évre vān áz, | áz nēm ugyānoán jó. | Megıgētt áz á hús, | kutyanok ággyuk, mácskāngok ággyuk, vágy váláhová tēsszük, hānēm ez egısz évre szól, tēhāt eszt nágyon kő ótalmāznyı. | Nágyon elégedēttek! | Ászt mondom, hogy meg lehet kérdēznyı, át mi oján elégedēttek, | s hāt most Gizıke tēgnāp szót, hogy hāt ákkor ápu, | hā eljōnne! Hāt mondom, elmēgyék. | Pedıg ez nágyon árt mā nēkēm! Mēr most? | Hārom fāzıkāl, | ázt á három nāty fāzıkkāl olvāsztottám ki. | Hātkor mekkeszem, fél nāgyre hogy | lētem kış. Most ászt á sok pārat beszēdnyı. | És mār . . . | ø | őregebb embērnēk á természete (szó sincs, egısségēs vágyok á hāđ Istennēk), | de mā |

á | belsőség | hát az | gyöngye. | És úgy vészem észre — töpször mondom nekik — ^{isz} ók is tuggyák má | még én tegnap sē nem ettem csák, ! ^{isz} tu . . . | teccēt tunni ottán, | kināt mindēnnē Gizike, | hát ° | egyēn ápus, egyēn ápá, vágy igyon, i . . . | pláne iwās! | Hā rāgondolok iwāsro, | mā hānyingēr vān. | S ezután csak hānyingēr vān, és oān | ojān gyöngesīg. Ez a beteksīgēm. Ojān, hogy, | oān összeesīs jobban gyünne. | Hād gyöngesīg, hānyingēr s össze . . . , | mās sēmmi baj! | És most mēyin csák hát, | mā nēm merēm őnēki mondānyī, hogy nem mēgyék, | hát isz | váláhoty csák no. | Ez ēty-kēt nāp oszt hát megēn jó.

[És hogyan van a faluban a disznóölés?]

No. ! Hāt á falu . . . | Szóvál előről, ugyē? | Hogy mēgy á disznóölis? | Hāt ugyē ēty párászt megvész példāul, | máji kországba megvesszē | távászkor | ēty pār málácot. | Megvész, | azok lēhetnēk ojān | hús, | huszonöt kiló, | hárminc kilójīg dárābjā, | esetleg vām még hoty kissebb. | Gyöngēbb. | No, eszt | nēm vāgják le azon á évēn, | csak ojān esedbe, | hogy á vāty szükség, vágy lakodalom | ijenféle előádóddik | vāty keresztellő, válāmi ijenfé . . . | akkor levāgnok belőle. | De hā | ə ə | de hā ez nēm adóddik, | akkor csák másik évēn | vāgnok le belūle, | úgyhogy elérī | lektőb helēn | három mázsājīg. | Ugyē, hogy elérī?

[El, el.]

No. | Hāt hiszēn | Joliéknāl is | mostānd, hogy vāktqk, | ezēk vótāk fíjātālok. | Ez vól . . . | ēgykik vót száznēgyvenöt kiló, másik vót száznēgyvenkettő, harmadik vót százhúszonnyóc. | Mer akkor mértik, amikor | szóvál le vót tisztítvá má. | De még így | bele, ijenféle bent vót. | No. | De hát ezēk fíjātālok vótāk, | mer | minālunk | teccēt tudnyī, | volt | szintāfkānok nevesztik, ez á járványī beteksīg. | És akkor szóvál kipusztítottāk | nālunk | mindēn disznót. | De mindēn disznót, málácot, mindēn kipu . . . mindēnt mā meglődősztek. | De hát ugyē csak távászkor tuttāk vēnyī, | az is engedilēzve vót, nēm is ēppen minnyā távászkor | tálān . . .

[Július | július tizēnkettedikēn . . .]

Engedilēsztik, hogy be lēhet hozni. Hāt ugyē | most már | nēm nőlek meg oān nāgyrá. | No! | Válāmikor! | Válāmikor úgy lētt á disznóvāgās, hogy . . . | Hāt ez is rēgēsrīg, | tēnleg! Válāmikor itt á disznóvāgās | szóvál akkor | nēm | öllek ijen nāgyokot, nēm vāktok ijen nāgyokot, | nyolcvan kilót, | kilencven kilót | ákkinek százhúsz kilójā vót | akkor mā árrā rāmēntek, hogy á nēm létēzik! | Elmēntek megnéznyī! | Mer akkor nēm vót az á divāt, | hogy | úgy | tuttāk vónā kinevēnyī! | No, ákko á disznóölés úgy volt, | nēm vāgot hentēs | vóttāk it falu-helēn ojān | úgyes embērēk, | ákik el szóktāk | disznót vāgni. | No, á disznóvāgās úty törtēnt, lefóktāk | hārmon-nēgyen | megó . . . | me . . . szóvál leszúrtā őket. Amikor le vót szúrvā, | akkor ēgyget ittāk ēsőBB | mā | bepālīnkāsztok, | nō, akkor fölfordítottāk, | elsőp hásrā fölfelé, | tēttek rā szálmāt. | Szálmāt rātēttek, | ászt lepörkőtik. Amikor mā le vót pörköve, úgyhogy már | már csak úgy kicsit sertēt, akkor zsupnāk nevesztik. Ász szintēn szálmā vót | ez vót szálmā, az zsupszálmā vót. | Az roszból készöt. | Akkor oān kis márkokkal | fóttāk | és ázzāl | meggyútottāk, | és ázzāl áhol még sertēt, | hogy volt | kis szór | ázzāl | sütöttik le. | No, mikor az á oldāl megvót, akkor lefordítottāk háttol vót főfelé. | Esz szintēn úty törtēnt. | Elsőp szálmāvól, | amikor kész volt szálmāt . . . | ákor szintēn szupszálmāt fóttāk | és ázzāl | szóvál | mektisztítottāk. | No, mikor az elkészöt, | mā akkor á nēni késszen volt a vízzel, jó foró vízzel | benne vót rongy, | ázzāl á rongyāl szípen lemostāk, | késsel levākártāk, szóvál á piszkosz, szóvá mek . . . | rēndēssen mektisztítottāk. | S amikor már | szóvál, hogy mekkesztik, | no most | szűtszedis. | Mā . . . māmā szűtszedis egisz máskép mēgy. | Akkor [Nevetés] neveccsīgēs dolog volt, | ászt szintēn fölfordítottāk | szóvál | ki hūgān: | hásrā | vāty fekve. | De körösztöcs csināt. | Körösztöcs csināt | ez | mielőt mekkeszte vóna. [. . .] No! | Amikor mekkeszte. | És ásztān amikor mā bontottā szűt, | akkor á körülállók | akkor | szóvál nevetnyī köllöt. Mēr? | Mer, hogy akkor vástāg lēssz á szalonnā. | Pedīg hā mi á fe . . . ? [Nevetés] Igēn. | Nō! | Hāt most is az á divāt, | de hát ákkoribān ázēr nāgyob divāt volt. | Összehūtāk |

sógorokat, | komákat | mā | disznótoros | ebéd- vágy vacsorāro. | *Áz is szintén úty törtínt. Most már égygáltglān | ászt nem foltássák. | Húsleveset főszték, | náty fázik káposztát, de akkorāt, | hoty túlān | fé fālnak ólīg lēt vónā, | disznótoros. | Szóvál e. | Káposztā | és | leves. [. . .]*

Hāt ākkor ā disznó- | -vāgās ū törtínt. | Hāt ev vót rīgí módon. | Mostāni módon is tec'szik? | Hogy . . . | No! | No, mā most egisz ūgyessen mēgy. | Hāt minālunk most uggyi hārmot vāktok lānyoméknā | Joliéknāl. | Eljöt hentēs, | négy órá hájnal volt, | eljött odā, | mekszurkālto, | víz késszen volt, | foró víz. | Vānnāk hozzā szērszāmok, ūgyes szērszāmok. | Pilānāt ālāt mektisztogāttā, | āmikor mektisztítottā | hogy | meg lēgyēn ^{ász} pōrkōve, | most mā gāzzol pōrkōnek, | nēm ūgy, mint ākkor, szālmāvol, | finomān gāzzol, | vānnāk oján tōrcsērēk, āmi fūjjā ā gāszt rā, | finomān meksüti, | āmikor meg lēt sūtve, | ākkor vān hārom lābó csigā | föl, | rāgkásszā kērēm szípēn, | föl, | felire hāsíjjā, | kīsz. | Osztēn dolgoznāk vele. | Ez e rēsz mongyuk ide jön, | hāgyunk ēty sunkāt, | ə | husvít ālkālmāvol szokās faluhelēn, | no, | mennyi szālonnāt hāgyunk, | ēty-kéd dārāp szālonnāt, | no, ā mījen | hūst hāgyunk, ijenfēle. | Lektōbbet konzērvāzngk. Ūgyhogy | ūgyhogy | hāt . . . | Teccēt lātni konzērvākot? | Ot lēhetēt fōlū szāz dārāp konzērvā! | Ugyj, hogy igaz? | Fōlū szāz dārāp konzērvā lēhetēt ot lānyoméknā, nq! | Tēhāt | szóvál most mā mindēnt lekonzērvāzngk. | Disznósājt lekonzērvāzvg, | no. | Éty pār kālbaszt csinānok négyōknek, csāk ānnyūt, | hogy | āz ēty-két | ēty-két hét ālāt āz elfogy. | No, szālonnāt hannqk tōbbet, āhol szeretēk, mer āszt fōlfüstōlik. | No, de első sorbān | sóbā tēszik. | Teknōre szípēn kiteríjjék, | sóbā, | āz enged | szóvál | ə | oján vizet, | nedves vizet, | és āzzāl locsolyāk, oján két hétig, és ākkor fōlfüstōlik. [. . .]

Hāt mostāni ā | mostāni disznó- | -ő . . . | izé vāgās | ā | régihē, | hāt | hāsonlāttānyī lēhet, hoty szāz meg éggy. | Szāz meg éggy. | Hāt földolgozāso is, szóvál mindēn ūgyessebben, | és mindēnt | sokkal jobbān tuānak. | Tessék elkēbzē'ni! | No! | Vālāmikor, āmikor ə | szóvál megōtjék ā disznót, és szóvál és szētszették, | rēn^ābe vót, no. , Ākkor szintēn teknōre tēttik, | sóbā āt, | hōl füstōtik?! | Nyitot kīmīnyēk vōltāk. | A nyitot kīmīny āz ūgy jōt, | hogy ā lektōb helēn | ā konyhābo | eget vót lātnyi, | mer āzér vōlt āz, | hogy no, | még ez is rīgēsīg. | Eget vót lātnyi, hā bemēnt konyhābo, | mer ə | nyitot kīmīny vōlt. | Ot kōrōsztūl vōlt két fā, | hogy ā füst, | szóvál ā konyhāból is | hāzból is | āz ottān csāllākozott. | És ot füstōlt, | tessék elgon-dulnyi, | két-hārom hétig is āz. | Oján füst vót, | hogy āz tēnyleg füstōlt. | Ūgyhogy āmikor leszették ā hūst, | ākkor hā ūjjāvol hūzott, | ākkor āszt . . . | lēhetēt irnyi vele, mer oján | tē . . . | no, | hogy mongyām | nēm szāroz füst, hānēm oján nyers füst vót. | Mā ott ānnyirā, ūgy, hogy mā [Közbeszólás] ot meksārgót ābbā, ābbā | rēngētēg nāgy | fūzsbe. | Mer csāk füst vót. | Mār māmā elég. | Vānnāk füstōllōk | énnēkēm is vān, most is fogok éggyet csinānyī. | Ēviszēm mājđ ā Gizikēlékhēz, | āhol ēgy nāp | oján finomān | szārod füstōn | ēgy nāp, | elsőb lāngolyuk, | meglāngolyuk, | āmikor meg lēt lāngolvā | ūgy bekāpjā mágāt, | oján bōr fog rājta, | ākkor oān lāssú, | de nēm ēppen | füstné, | rēndēsēn ég! | Rēndēsēn ég, | ūgyhogy | füst is vān, dē | pírúl is. | Oján, hogy osztēn gusztusosābb . . . | tēnyleg gusztusos. | Égy nāp kész!

(A felvétel 1973 decemberében készült. Adatközlő: Práger Lajos 72 éves, helybeli születésű, római katolikus vallású lakos. Gyűjtötte és lejegyezte: Zelliger Erzsébet.)

II.

[Régen hogyan szórakoztak a fiatalok erre felé?]

Hāt | mikor még oján fījátāl | lānko vótām, ākkor | jārunk libākkal | s āsztām mā arātāskor mīnk is vittünk oján | koszorūt. | Koszorúnāk montāk āszt. Nāgy āgot | földāszī-tettünk | vele pāptrszāllāgokkal, és énekōve mēntünk be fālubā. Vittük éggy | hēre mā bārāt-

nék | vótunk, és eggyik hejet mindik kivälösztottuk, és ászt. | Odá vittük. | Ott osztén locsóták minkét, még mi csinátok. | ^{Es} az áratók éppen ics csinátok. | Gázdāknā áratáltak, | és ásztān | mā le vót áratva, ki vit nekik gázdā odá kocsin | itókāt, | még ennyiválót, | és azok is egy nagy āgot földšiztettek, fontak szálmābū ojan koszorút | ojan kosárkāt. Ászt | ű a pápír-szállágokkāl földšiztették, | āgokat is, mindēt, | és azok is körű falun mēntek kocsin, | dālóvá. | ^{Es} ásztān āsszonyok még locsóták ikēt. | Őntösztik. | ^{Es} áasztān ēvittik odā gázdāho, ^{Es} ot vót nekik áasztān āldomās. | Nā hāt | ^{Es} | fonyóházom mēgin, | fonyóházon, hāt jartunk sokān. | Vótunk lānyok is, | ^{Es} | Lucānāprā is | fonták, akkor mink fölötsztünk válami hātān | Lucāngk, | fehér ruhābo. | Férfi jing, áaszt ātkötöttük áasztān szállággal, | és úgy mēntünk. ^Éty férfi jöt velünk, aki vigyāzot rānk, | és | vittünk kosárát, ojan karkosárak vótak akkor, | ābbā | tettünk dijót, | ālmāt, | csīpkāt. | — Az a csīpkā, az vót ālmābol | fölgörzödöve, és áaszt mindíg | ősszē áaszt | āszáltunk kemēncēbe. | Akkor csak az vót gyerekēknēk ādvā, | cipőbe is, | Miklósra. | Még āszā . . . | āszālt szūlvā. | S vót ojan āpró promēnci, | az vót legočsőbb, | áaszt vēttünk, és áaszt vittük mā. Mā áaszt osztottuk gyerekēknēk. | Nā hāt és ez vót. — | ^{Es} áasztān fonyóházom, hāt | bejártok a . . . hā vóták ot lānyok, vót nekik ismerős | le-giny, bejártok, | rāsztok pāzdorjāt. Ábbō csöpőbbū . . . csöpőbbū, ami potyogot | kötinyre. | ^{Es} evvel áasztān ot tréfākoszták, | áasztān āsszonyok mēgin, | ojan fijátálok, | mindíg monták, hogy izé, | mā földodzānāk csizmākot. | Ketten leūtek, | hās közepire, űy szēm-kösz, | s mindēggyiknek kezibe csizmā. | ^{Es} eggyik fölfordót, | āmāz māsik még ütöt nekī. | Akkor mēgin āmāz föfordót, | ^{Es} mēgin az ütöt nekijje. | Hāt ezēn áasztān mindíg vót nagy nevetis. | Nō!

[A disznóölést mondja el!]

Hāt | mi rokonsāgungbā ugyi csak | rokonok | mēkcsinājāk | nēm hināk hentest. | Mā most csak | jobbān lelōvik | disznót, | fejibe lōnnek, | s nēm szūrjāk, | nēm piscog. | No ^{Es} áasztān | evvel e micsodākkōl pörzsőjik, | evvel e gāz izével | āvvāl mekpörzsőjik, | meg-mossāk, | s áasztān kiboncsāk. | Kiviszik hurkāt, áaszt āsszonyok | szēbboncsāk, | āt-!-fordījāk, | mossāk szāzēggyig áasztān | ^{Es} | áasztān hāt mā kerül izé . . . | Rizsāt mekkészittik | mekfőzzik, | beleválót mindēt, | megābājāk gszt a hejet, | még āmit ānnāk hurkāho, áaszt leōrjik, | ^{Es} | hāt evvel áasztān tōttik a hurkāt. | S most mā ugyi konzērvājāk, ezelőtt, hāt | rigebben csak | lesőzták, ^{Es} áasztān füstötik hūst. | Sonkākot is, | odālāst, | hejet, | hāt tōhgyire, āmit lehetett, | mindēt, | hādgērijēt, | áaszt is füstötik, | de mā most áaszt mind lekonzērvājāk. | S űgy vān a disznóöllis.

[^{Es} régen hogy volt?]

Hāt régēn | régēn is űgy v . . . | Hāt régēn csak pörzsőtik, | szálmāvol. | Rēgēn sz . . . sz . . . | ^o szálmāvol pörzsőtik | s hāt akkor is áasztān megmosták, mektākāritottāk, ^{Es} | hurkāvól is űgy ēbāntgk, | ^{Es} áasztān csināták | a hurkāt | mēk pēcsēnyēt sūtöttek ebjdre, | vācsorāho megincsāk | vāg . . . vót vācsorā, | hurkā, pēcsēnye, | itókā | ^{Es} hāt | űgy vót a disznóöllis.

[Elmondaná, hogyan csinálták a hurkāt?]

Hurkāt? ^{Ad} dehogyēm! | Hāt nēm tudom, hogy | hārom kilō rizsāt szokták mekfőzni. | De az űgy vān itten, | hoty kūdöznek rokonsāgnk. | Tiz . . . | Ábbū disznóöllizsbū. | Hurkāt | s áasztān mindēggyiknek csināngk eggy ojan pēcsēnyēt | ^{Es} | tōpörtyūt, | hāt űgy. | ^{Es} hurkābo ānnāk hājmat sūtnek, | áasztān | mājorānnāt, borsot, kōmimmāgot, | leōrnek, | áaszt ānnāk bele, | ^{Es} még mit. | Hāt | a . . . | mūbe ābājāk áaszt a | sok hūsokot | ābbū vizibūl is | ānnāk rā | mām osz ics csinājāk, | ^{Es} űgy áasztān még mit ānnāk bele, | isz māt nēm. | Áaszt pēcsēnye-zsirt, | ābbul is ānnāk, | hogy lēgyēn olān jó szāgā nekī, | s áasztā vān jó mājoshurkā. | Őā vērēshurkāt nēm csināngk most, ezelőtt csinātok vērēshurkāt is. | Zsēmlet āsztották, | ^{Es} áasztān ābbā ātták áaszt a hūst, | még eszt e mindēnfēle | fūszert, ^{Es} az volt vērēshurkā. | Mā most

aszt nem csināják. | Disznósajtot csināngk | abbū bōrōkbōl, mēg | hurkāt, | izēt, | húst ānnāk | közibe, | és aszt is úgy ēsszekeverjék fűszerrel, | mektōttik aszt ā | gyomrāt, | és | ēsszevárjāk | és mekfőzik. | Kifőzik válameddig, nem tudom mēnnyi idejig. | No és āsztān ez disznósajt. | Tōbbi húst lehu . . . sózāk, | āz ot vān teknyōn, | ākkor is rigēn, | most is úgy vān, | s āsztān | válāmi nyōc nāp utān . . . | S āsztān vānnāk ojān füstjūllōk, | ābbū mekfűstōjjik. | Húst. | S āz āsztān elālī ākārmeddig. | Szālōnnā is, mēg hús is. | No, āt ez ā disznōillīs.

(A felvétel 1973 decemberében készült. Adatközlő: Karácsony Ernőné Kuzmír Mária 83 éves, helybeli születésű római katolikus vallású lakos. Gyűjtötte és lejegyezte: Zelliger Erzsébet.)

Közzéteszi: ZELLIGER ERZSÉBET

S Z E M L E

Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970. Band I. Ungarisch

Herausgegeben von WOLFGANG SCHLACHTER und GERHARD GANSCHOW. Wilhelm Fink Verlag, München, 1976. 8 + XLVII + 1074 l.

Az alább következő sorokban egy az uráli nyelvtudományban egyedülálló, nagy vállalkozás első megjelent kötetéről, az Uráli nyelvtudományi bibliográfia (= UralBibl.) magyar kötetéről lesz szó. Főlöleges lenne mentegetőznöm, hogy a recenzió szűkre szabott keretei a több, mint 26 700 tételt tartalmazó s a magyar nyelvészeti szakirodalmat 1830-tól 1970-ig feldolgozó, impozáns mű beható ismertetését nem teszik lehetővé. Ha valamire, akkor erre a bibliográfiára áll, hogy nem elég csupán tájékozódni felőle.

Az első füzetek megjelenése (1., 2.: 1974.; 3., 4.: 1975.; 5.: 1976.) után közzétett ismertetések a figyelemfelhívás szándékával íródtak elsősorban, s a néhány bíráló megjegyzés mellett mindegyikük nagy elismeréssel adózott a nagy mű megalkotóinak (Sananjalka XVII, 167—9; Études Finno-Ougriennes X, 301—2; Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur LXXXVI, 145—7; Virittájä LXXVIII, 417—8; Deutsche Literaturzeitung XCVII, 90—1; MNy. LXXI, 107—8; ALingu. XXV, 222—4). Nálunk jelent meg az első részletesebb, érdemi ismertetés két füzet közzététele után (NyK. LXXVII, 243—7). A recenzens, BÜKY BÉLA a könyvtárosi bibliográfus szemszögéből alkotott véleményt az UralBibl.-ről. A tőle részletesen elemzett kérdésekre nem térek ki. BÜKY véleménye és az ebben az ismertetésben — a bibliográfia használojának a szemszögéből — elmondandók ugyanis — remélem, az olvasó számára is hasznosan — kiegészítik egymást.

Az UralBibl. megalkotásának ötlete, tervezése, megszervezése és kiadása elsősorban WOLFGANG SCHLACHTER göttingai professzor elvülhetetlen érdeme. Nehéz munkára vállalkozott szűk munkatársi gárdájával, amikor hozzákezdett terve megvalósításához. A magyar anyagot — a Göttingában kidolgozott irányelvek szerint — Budapesten, a Nyelvtudományi Intézetben gyűjtötték VÉRTES O: ANDRÁS irányításával, s a göttingai Finnugor Szemináriumban — W. SCHLACHTER közreműködésével — ERDÉLYI ISTVÁN és CHRISTOPH GLÄSER szerkesztették meg. A szerkesztés során — módomból volt tapasztalni — számos, előre nem látható és nem látott feladattal és kérdéssel került szembe a szerkesztőség. Munkája nem csupán a beküldött hatalmas cédulaanyag meghatározott szempontok szerinti elrendezéséből s a szócikkek formai egységesítéséből állt. Bizonyos hiányosságokat is pótolni kellett, el kellett végezni a több, nem kevés esetben sok felé szakozott cikkek-

nek a fő szakba sorolását (ez igen gyakran a kérdéses cikkek újból való átnézése után történt), majd az utalások ellenőrzését, kiegészítését. Egységesíteni kellett az annotációkat (zömmel tömöríteni, gyakran kihúzni, némelykor pedig bővíteni, illetőleg írni is), ellenőrizni a címfordításokat és az annotációk nyelvét (itt is sok dolga volt a szerkesztőségnek, személy szerint GLÄSERnek).

Mit tartalmaz az UralBibl. első kötete? A tartalomjegyzéket, SCHLACHTER előszavát, amelyben a mű létrejöttének körülményeiről, történetéről, az anyag elrendezéséről, felépítéséről és a közreműködőkről (a költséges vállalkozást a Deutsche Forschungsgemeinschaft finanszírozta) olvashatunk, valamint a magyar nyelvészeti szakirodalmat 1830-tól 1970-ig — meghatározott szempontok szerint elrendezve és csoportosítva. Milyen szakrendű a bibliográfia? Nem követi sem „A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája”, sem a Library of Congress szakrendjét. A szerkesztőség, illetőleg SCHLACHTER — nyilván valamennyi uráli nyelv szakirodalmát szem előtt tartva — saját szakrend kidolgozását látta célravezetőnek. Lássuk a fő fejezeteket s a fontosabb alfejezeteket: 1. az uráli nyelvtudományra, az uráli nyelvekre együttesen vonatkozó művek, illetőleg — csak a magyarra vonatkozólag — őshaza, általános nyelvészet, grammatikák, dialektológia; 2. szövegek (nyelvemlékek, nyelvjárási szövegek); 3. hangtan; 4. szótan (etimológia: a szakrend pontos ismertetését eddig a fejezetig I. BÜKY recenziójában: i. h. 244, szókinces: szótárak, szójegyzékek, szóhasználat: jelentéstan, frazeológia, onomasziológia, szóstatisztika, írók nyelve), onomasztika: névészet általában, hely-, dűlő- és víznevek, személy- és nép-, illetőleg állat- és növénynevek, szóvizsgálatok, morfológia: szófajok, képzés, összetétel, flexió, szófunkció; 5. szintaxis: mondatan, összefoglaló művek, a mondat és részei, részvizsgálatok, szó szerkezetek és mondatszerkezetek; 6. stilisztika.

Jó lett volna, ha az előszóban a szakrendről, a szakozás irányelveiről kaptunk volna tájékoztatást. A bibliográfia használóit azzal is lehetett volna segíteni, ha a szisztematikát magyarázat, rövid kommentárok kísérték volna. Esetleg arra is lehetett volna még gondolni, hogy — ha kommentárok nincsenek — a szakrendet finn, magyar és orosz nyelven is megadják. Elképzelhető természetesen a bemutatottól többé-kevésbé eltérő szakrend is (vö. például „A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiájá”-t). Akár egyet értünk azonban ezzel a felosztással, akár nem, mint a bibliográfia használóinak el kell fogadnunk az UralBibl. szakrendjét (ahogy ismernünk kell a „Tájékoztató a szótár használatához” című fejezeteket is, ha a különböző szótárakban gyorsan el akarunk igazodni). A bibliográfiák ugyanis gyakorlati célú művek, és az a fontos, hogy rendeltetésüknek megfeleljenek. Tehát „mindegy, hogy milyen szakrendszer alkalmazunk, csak megtaláljuk benne a keresett anyagot” (BÜKY: i. h. 246).

Egy-egy cikkben, tanulmányban általában nem csupán egy valamiről esik szó, nagyobb munkákról nem is beszélve. Ez a nagy problémája a közlemények besorolásának a bibliográfus és keresésének a bibliográfia használójának a szemszögéből. A bibliográfus az előtt a döntés előtt áll, hova sorolja be az éppen besorolandó közleményt, illetőleg hogy utalásokkal jelezze-e, a szóban forgó cikk vagy mű tárgyal egyéb kérdéseket is, nemcsak azt, amire a szakrendi besorolás alapján következtethetünk. A bibliográfia használója pedig az előtt a dilemma előtt áll, hol keresse a megtalálni kívánt tanulmányt. Egyszerű a dolga, ha a keresett cikk átfedések nélkül, egyértelműen egy valamiről szól, például megemlékezés, jövevényszó-etimológia, szótár vagy stílustanulmány, illetőleg ha mindegyik bibliográfiai tétel annyi felé van szakozva, ahány felé a kérdéses tanulmány tartalma ezt megokoltta teszi. Más esetekben nincs garancia arra, hogy elsőre megtalálja, amit keres, sőt arra sem, hogy másodikra. A magyar anyagot a magyarországi munkatársak többfelé szakozták, egy-egy tanulmányt szükség esetén tehát több kategóriába is besoroltak. A szerkesztés során azonban sor került bizonyos redukálásokra, ezért a szerkesztőség a fő, a legjellemzőbb szakba való besorolás módszerét követte. Ha csak ezt tette volna,

nagyban megnehezítette volna azonban a bibliográfia használóinak a dolgát. Megoldást kellett találni: az utalási rendszert. Az utalások jól segítik az eligazodást. Az UralBibl.-ban két fajta van belőlük: az egyik, amikor a cikk tételszámát, a másik, amikor szakrendi számát közlik. Az előbbi tehát csak egy cikkre, az utóbbi tematikailag összetartozó cikkek csoportjára utal (a név és a tételszám együttes közlése ritkán fordul elő, például 19212, 22429, 22896: itt és a továbbiakban tételszámokat adok meg). Úgy látom, az utalásokkal bőkezűbben is lehetett, sőt kellett volna bánni. A dialektológiai fejezetben például nincs utalás. Pedig sok nyelvjárási témájú dolgozat került a szakozás szabályai, előírásai szerint más fejezetekbe (ha például a cikk egy-egy nyelvjárás valamely jelenségét, elemét vizsgálja, akkor az illető grammatikai kategóriának megfelelő szakrendi helyre került, ahogy KARDOS „A göcseji nyelvjárás alakтана” című cikke a morfológiai (23519), VASS „Fejezetek a népnyelv mondattanából” című tanulmánya a mondattani (25957), CSÜRY munkája, „A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái” pedig a prozodiai fejezetbe (8378) stb. Ez rendjén is van. Az sem vitás azonban, hogy az utalási rendszer következetesebb, gyakoribb alkalmazása további segítséget jelentett volna a bibliográfia használóinak.

Az UralBibl. ún. Titelbibliographie mit Teilannotationen, azaz válogatva annotáló címbibliográfia (BŰKY BÉLA sikerült magyarítása). Azok a tanulmányok, művek kaptak annotációt elsősorban, amelyek tartalmára a címből nem lehetett egyértelműen következtetni, illetőleg amikor a cím túl általános. Az annotálást a munkatársak végezték. Ez természetesen azt jelentette, hogy az annotációk mind mennyiségileg, mind minőségileg nemegyszer különbözőek voltak (II, X). A szerkesztőség nehéz és sok munkával elvégezte a kiegészítés, az egységesítés, a nyelvi korrigálás és stilizálás rá háruló feladatát. Az annotációk gyakran félreérthetőek voltak — sőt némelykor érthetetlenek —, ilyenkor újra kézbe kellett venni a kérdéses munkákat s új annotációt kellett fogalmazni. A szerkesztőség munkáját siker koronázta: az annotációk az UralBibl. igen nagy értékei! Csak sajnálni lehet, hogy nem kerülhetett sor több anyag annotálására.

A szerzői neveket úgy közlik az UralBibl.-ban, hogy a családnevet kiírják, a keresztnévet rövidítik: csak kezdőbetűjüket adják meg. Ha azonos családnevű szerzők keresztnévének első betűi megegyeznek, akkor kiírják az (egyik) keresztnévet teljesen. Ettől tapasztalatom szerint ritkán térnek el (vagy úgy, hogy akkor is kiírják a keresztnévet, ha a szerkesztési elvek szerint nem kellene: 11a, vagy úgy, hogy mindkét keresztnévet kiírják: 6087—8, illetőleg hogy egy nevet kétszer is közölnek: 19213—4 és 19218). Az azonos család- és keresztnévűek keresztnévét is rövidítik, de ezek a szerzői nevek szám-indexet kapnak (15374—5). Feloldásukat a később megjelenő névmutató tartalmazza majd. A szerzői nevek közlésében található néhány következetlenség a bibliográfia használhatóságát egyáltalán nem érinti. Ha az olvasó netán bizonytalan lenne valamely név olvastakor a szerző kiléte felől, kézbe veszi a kötetet, amelyben a tanulmány megjelent, s választ kap kérdésére. De ha elkészül a bibliográfia névmutatója, akkor már ezt sem kell megtennie. A névmutató nemcsak szerzők és nevek azonosításában lesz segítségünkre, hanem cikkek keresésében is. Ha a szakrendi besorolás alapján valamely okból nem találjuk meg a keresett cikket, a szerző nevének ismeretében, a névmutató segítségével megjelölhetjük.

A folyóiratokat, évkönyveket, kézikönyveket, gyakrabban idézett köteteket rövidítik az UralBibl.-ban is. A rövidítéseknél követett szempontok: 1. az uralisztikában használt rövidítéseket megtartották; 2. a többi esetben a Bibliographie Linguistique (Utrecht) rövidítéseit vették át; 3. a fennmaradó esetekben új, saját rövidítéseket vezettek be (IX). A 3 szempont világos, mégis a dolog nem ilyen egyszerű. Nem kevés ugyanis azoknak az önálló kiadványoknak a száma, amelyeknek más-más rövidítései járatosak az uralisztika különböző országainak a nyelvtudományában (egy erre vonatkozó összeállítást l. Sovetskoe Finno-Ugrovedenie VII, 299—300). Mi volt a döntő ezekben az esetekben? Úgy látom, zömmel az, melyik rövidítést használja az „anyaország”, magyar művekről

szólva a magyar nyelvtudomány. Ha a TESz. rövidítéseit vesszük általánosnak mondható magyar nyelvtudományi gyakorlatnak, akkor néhány esetben eltér az UralBibl. a magyar úzustól, például (elől a TESz. rövidítései): NyF.: NyelvFüz, NyTan.: NyelvT, NytudÉrt.: NytÉrt stb. Félreértés ebből azonban nem származhat, mivel a rövidítésjegyzék (XXIII—XLVII) útbaigazít minden esetben.

A szerkesztőség a beküldött s minősített sok ezer cédulás anyagot csoportosította, rendszerezte és ellenőrizte is több szempontból. Senkit sem — a szerkesztőséget sem, l. XII. — érhet váratlanul, hogy vannak hiányosságok, s hogy következtetések csúsztak be itt-ott. Recenziási tisztemnél fogva ezeket is kerestem, s örömmel mondhatom, keresve is csak keveset találtam. PAPP LÁSZLÓ „Nyelvi statisztikai vizsgálatok” című tanulmányának első részét például a *Historisches zur Sprache* (5131), második részét pedig a *Wortstatistik* rovatba (18128) szakszakták, egymásra való utalás nélkül. Az állat- és növényneveket, valamint a nép- és földrajzi neveket a szerkesztőség az etimológiai részből kivette, s az onomasztikai fejezetben tárgyalja (X). Így került ÁSBÓTHNAK a *malac* szóról írott etimológiája a *Tier- und Pflanzennamen* rovatba (22129). ALEXICS is írt a *malac*-ról, ez a cikk azonban az etimológiai részben maradt (11804). Nem tudom, hol van (nem találtam eddig): PAPP LÁSZLÓ, *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*; МАЈТЈИНСКАЈА, *Szlovoobrazovanyije imen v sztaro- i srednye-vengerszkom jazüke* (Moszkva, 1965.); BEKE ÖDÖN, *Régi és ritka szavak Dunántúl: Dunántúli Szemle Könyvei 186*. Szombathely, 1941—2. KOVÁCS FERENC tanulmányát (Döbrököz szókészletének rétegeződése) két helyen is közlik: a dialektológiai (5918a) és a szóvizsgálatokat tartalmazó (22910a) fejezetben. Az Észt Anyanyelvi Társaság működéséről szóló beszámoló a *Berichte* című (1902—1920.), a debreceni egyetemi Magyar Népryelvkutató Intézet 1939. és 1941. évi működéséről szólók pedig a dialektológiai fejezetbe (5654, 6024) kerültek. A 23910-es tételszámú munka pontos címe: „A magyar szóképzés története”, nem pedig „A magyar szóképzés”. VIDA, G., *Die Geschichte der Erforschung der ungarischen Dialekte bis 1838 a dialektológiai részbe került (6184), jóllehet — címe alapján is világosan — a tudománytörténeti fejezetben volna a helye. A 4237-es tételszámú olasz cím le van fordítva németre, a 4260-as nincs. Sajtóhibát alig találtam. Ez nagy pontosságra vall, a filológiai pontosság pedig a bibliográfiák fontos erénye.*

Az UralBibl.-t kézbe vevő olvasó első benyomása az, hogy ez a bibliográfia rengeteg információt ad. Lapozgatva benne olyan cikkekre, tanulmányokra is bukkanunk, amelyekről egyébként aligha szerezhetnénk tudomást (például hogy a *fél szem* kifejezésünkről Japánban is írtak: 16363). Ez nagy értéke a bibliográfiának. Az annotációk szinte kivétel nélkül jók, pár szóval közlik a lényegét. Az ismertetett művek szócikkében találjuk a recenziókat. Az UralBibl. eme eljárása megkönnyíti a dolgunkat, ha egy-egy munka fogadtatását, hatását, visszhangját kívánjuk vizsgálni. Az a tény, hogy a magyar címeket a bibliográfia német fordításban is közli, illetőleg hogy igen sok munkát annotál, azt jelenti, ezzel — részint — nemzetközileg is hozzáférhetővé teszi a magyar nyelvtudomány eredményeit. És ez igen nagy dolog! Az UralBibl. 1830-tól 1970-ig dolgozta fel a nyelvészeti szakirodalmat. Magyarországon mai értelemben vett nyelvtudományról a múlt század utolsó harmadától beszélhetünk. A bibliográfiába belekerültek tehát a modern magyar nyelvtudomány közvetlen előzményei is, köztük sok értékes munka, tanulmány, anyagközlés — nagy örömünkre. A szerzői névrövidítéseket, ha meg lehetett állapítani a szerző kilétét, az UralBibl. feloldja, például B. J. = [BALASSA JÁNOS]. Tanulmánygyűjteményeket a szerkesztő(k), illetőleg a kiadó(k) neve alatt közlik (a nyelvatlaszt például DEME és IMRE neve után: 5776), jelölve, hogy az illető(k) szerkesztő(k) vagy kiadó(k). Megtudhatjuk a bibliográfiából azt is, hányszor jelent meg egy-egy mű s mikor. Idegen nyelvű összefoglalásokra mindig van utalás. Önálló számozású különnyomatokat fölvettek, a folytatólagos számozásúakra utalással hívják föl a figyelmet. Az esetleges melléletek

rövidítéses megnevezését a lapszám után találjuk. Ha valamely cikk más folyóiratban vagy sorozatban is megjelent, utalnak rá (amennyiben ezt megállapították). Az UralBibl. arra is alkalmas, hogy láttassa, az elmúlt 140 év folyamán milyen diszciplinákat műveltek leginkább a magyar nyelvtudományban. De egy-egy fejezet vagy alfejezet címeit végigolvasva tájékozódhatunk nagy vonalakban arról is, milyen módszerekkel dolgoztak s miről írtak elődeink, továbbá, hogy egy-egy kutató milyen részt vállalt a publikációkból. Igen fontos tudnunk, mikor jelent meg egy-egy munka, tanulmány, recenzio. A csak a megjelenés helyét (folyóiratok esetében a kötetszámot és lapszámot) közlő idézőmód megfosztja az olvasót ettől a fontos információtól. Az UralBibl. — a korszerű s már szinte általános nemzetközi gyakorlatot követve — a megjelenés évét is közli. A bibliográfia a legjobb forrása lehetne olyan stilisztikai tanulmányoknak is, amelyek a nyelvészeti címeket, címadást vizsgálják.

A modern kor emberét információs lavina fojtogatja. A tudományok művelőit különösen. Ilyen körülmények között egyre nagyobb szerepet kap a tudományos kutatásban a válogatás. Ma már aligha van olyan részterülete a nyelvtudománynak — a most induló diszciplinákat nem tekintve —, amelynek szakembere elmondhatná: mindent elolvastam. Éppen ezért minden, ami a kutatók munkáját segíti, gyorsítja, gazdaságosabbá teszi, egyre fontosabb. S a bibliográfiákat első helyen kell említenünk. Idézzük csak röviden emlékezetünkbe, mit írtak annak idején az UralBibl.-nál jóval szerényebb két bibliográfiáról, a BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS szerkesztette „Magyar nyelvjárási bibliográfia”-ról (1817–1949.) és „A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiájá”-ról (1961.)! „Nyelvészeti irodalmunkban mindig sok fáradságot, utánjárást jelentett, több tévedésnek is oka volt az, hogy a különböző kiadványokban és folyóiratokban szétszórt anyag mutatók híján szinte hozzáférhetetlen volt a kutatás számára” (KÁLMÁN BÉLA: MNyj. I, 165), illetőleg „Kétségtelen, hogy rendkívül fontos, szükséges, a szó el nem koptatott értelmében hézagpótló kiadvány, mely mindennemű nyelvészeti tudományos munkát igen jelentős mértékben megkönnyít” (FAJCSÉK: Nyr. LXXXIX, 131). Az UralBibl.-ra a fenti idézet hatványozottan áll.

Az UralBibl. első kötetének megjelentje nagy esemény a magyar nyelvtudomány számára. Rendeltetésének igazán akkor tudna eleget tenni e mű, ha ott lehetne minden magyar, illetőleg magyarral (is) foglalkozó nyelvész asztalán. Bár ez — sajnos — jámbor óhaj csupán, azt mégis reméljük, hogy e fontcs segédeszköznek minden magyar nyelvész rendszeres használója lesz.

Bizonyára nem véletlen, hogy az UralBibl.-t Göttingában tervezték, szervezték, szerkesztették és nyomtatták. Mi magyarok arra is hajlamosak vagyunk, hogy ezt szinte természetesnek vegyük. Hiszen Göttinga a magyar művelődéstörténetben, a magyar nyelvtudománytörténetben — hírneves egyeteme megalapítása, 1734 óta — kiemelkedő szerepet játszott. Az UralBibl. nemes tradíciók méltó és kitűnő folytatása, a német finn-ugrisztika nagy teljesítménye. Köszönet és elismerés illeti e nagy mű megalkotóit!

KISS JENŐ

Az etimológia elmélete és módszere

Szerkesztette BENKŐ LORÁND és K. SAL ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. Nyelvtudományi Értekezések 89. sz. 316 lap.

I. Az 1974-i budapesti etimológiai konferencia fontos állomása, mintegy gyűjtőpontja volt e tudományág legújabb hazai fejlődésének, s — általános problematikája és jellege révén — egyúttal a nemzetközi etimológiai kutatásoknak is. Tudománytörténeti jelentőségét számos tényező együttes hatásának köszönheti. Bizonyára lényeges szerepet

játszottak benne a magyar etimológiai vizsgálatok gazdag hagyományai, s az a tény, hogy nyelvtudományunk egészében az etimológiának mindig kiemelkedően fontos, sokszor vezető szerep jutott. De a konferencia iránti széles körű érdeklődést eleve meghatározhatta maga a tárgy: az etimológia is, hiszen e tudományág igen szoros kapcsolatban áll egyrészt a többi nyelvészeti részdiszciplínával, másrészt számos rokon tudománnyal; komplex jellegéből adódóan alkalmas arra, hogy benne tágabb összefüggések tükröződjének. Nem lényegtelen mozzanat az sem, hogy egyike azoknak a nyelvtudományi ágazatoknak, amelyek felé a nagyközönség figyelme éberén s egyre fokozottabb mértékben fordul: az elvi és módszertani kérdések tárgyalásának így közvetve a nyelvi tudatot befolyásoló szerepe is lehet. De mindezen általánosabb szempontok mellett a konferenciának az adott különleges időszerűséget, sajátos nyomatékot, hogy mögötته már ott állt — befejezéshez közeledve — az a két nagy szintézis, mely a magyar etimológiai kutatások legújabb korszakát alapvetően meghatározta: „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” és „A magyar szókészlet finnugor elemei.” Az elvi és módszertani kérdések fölvetésére s — még tágabb értelemben — az etimológiai kutatások helyzetének átfogó elemzésére e két mű megléte teremtett egyedülálló alkalmat.

2. Az előttünk álló kötet a három napos konferencia anyagát tartalmazza: a megnyitót, az üdvözlőt és a záró beszédeket; a két bevezető előadást; az elhangzott ötvenegy előadást és az etimológiai kutatások jövő feladatairól tartott tanácskozás összefoglalását. E mintaszerű szerkezetnek egyetlen vonását emelném ki: azt, hogy az előadások anyagának a szerzők betűrendjében való közzététele korántsem tekinthető véletlennek vagy pusztán — egyre erősebb — hagyománynak: híven tükrözi azt a hallatlan változatosságot, sokrétűséget, mely — mind a tematika, mind a vizsgálatba bevont nyelvészeti részdiszciplínák, mind a módszerek tekintetében — a konferencia egészét jellemezte. Ez a sokrétűség egyben az ismertetés lehetőségeit is megszabja: a gazdag anyagból elsősorban a közös vonásokat, az új szempontokat, a többször, több oldalról felmerülő kérdéseket próbálom kiemelni.

3. Milyen időbeli távlatokban elemezte a konferencia az etimológiai kutatások helyzetét? BENKŐ LORÁND „Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon” című bevezető előadásában az elért eredményeket és a még elvégzendő feladatokat időben körülhatárolva: „a közelmúlt, a ma és a közeljövő” (15) szempontjából tekintette át. Ez az időviszonyítás s a mögötته meghúzó, a jelenre és különösen a jövőre figyelő szemlélet — úgy gondolom — a konferencia egész szellemét meghatározta. Jelen volt KISS LAJOSNAK „Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön” című bevezető előadásában is, mely egyszerre több nyelvcsalád problematikájába s azok páratlanul gazdag etimológiai szakirodalmának tanulságaiba adott bepillantást. Jelen volt azokban a tudománytörténeti jellegű áttekintésekben, melyek szókészletünk egy-egy eredetbeli rétegének problémáit foglalták össze — s egy-egy ilyen összefoglalás egyben a jövő feladatainak konkrét kijelölése is volt. S végül említsünk meg egy apró, de jellemző tény: előadások egész sorában olvashattunk készülő munkákról; előadások egész sora hívta fel a figyelmet további feladatokra. E két iker-szempont, különösen pedig a jövő feladatait elemző tanácskozás egész anyaga világosan arra vall, hogy az etimológiai kutatások jelenlegi „szintézises korszaka” (309) egyben újabb fejlődés kiindulópontja lehet.

4. Melyek azok az új vonások, amelyekben — ilyen módon — mintegy a jövő tendenciái rajzolódnak ki? Közülük elsőnek „az etimológiai vizsgálatokra vonatkozó elméleti-módszertani általánosítások”-nak (BENKŐ LORÁND: 22) határozottan megfogalmazott igényét említeném. Már HAJDÚ PÉTER elnöki megnyitója (8) utalt e területnek eddig viszonylag elhanyagolt voltára; BENKŐ LORÁND (i. h.) a soron következő feladatok közül elsőnek nyomatékosan ezt emelte ki; KISS LAJOS (44), BALÁZS JÁNOS (68 —

73), HONTI LÁSZLÓ (137) és RÓNA-TAS ANDRÁS (266—7) más-más terület kérdéseiből kiindulva hangsúlyozta — s a tanácskozás (307) ezt megerősítette —, hogy a fejlődés általános törvényszerűségeinek feltárása, az elméleti és módszertani tanulságok levonása új távlatokat jelent az etimológiai kutatások s tágabb értelemben a történeti nyelvtudomány számára.

A másik jellemző vonást a rendszerszerűség szempontjának igen széles körű alkalmazásában láthatjuk. Megnyilvánult ez többek között abban, hogy a jelentéstani vizsgálatok különös figyelmet fordítottak a szinonimika kérdésére; hogy az összetartozó fogalomkörök szavainak együttes etimologizálása s az etimológiai szómező minél teljesebb felderítése sokszorosan megfogalmazott igény s egyben eredményes gyakorlat volt a konferencián; hogy a jelentésváltozások magyarázatában fontos szerep jutott az idegen nyelvi párhuzamok bizonyító erejének. Mindezek háttérében olyan szemlélet húzódik meg, mely a nyelvi rendszer összefüggéseit szélesebb körben világítja meg, s mely egyben általánosabb jellegű következtetésekhez vezet. Ugyanakkor — más oldalról szemlélve e kérdést — az sem lehet véletlen, hogy az a sok-sok új etimológia, mely a konferenciának oly jellegzetes színt adott, szinte kivétel nélkül a főnti szempontok alkalmazásával született meg.

A rendszerszerűség gondolatköréhez még két megjegyzést tennék. Az egyik az, hogy — ezzel összefüggésben — valamennyi nyelvészeti részdiszciplína közül a jelentés tan szerepe látszik a legkiemelkedőbbnek a konferencián; az előadások igen nagy hányadában vezető szempontként volt jelen. Ennek magyarázatát kereshetjük egyrészt abban, hogy mind a hazai, mind a külföldi nyelvtudományban az utóbbi időkben e tudományág komoly fellendülésével számolhatunk; de még közelebről: aligha lehet kétséges, hogy döntő szerepet játszik benne újabb etimológiai szótáraink — különösen a TESz. — elméleti útmutatása és gyakorlati példája.

A rendszerszerűséggel kapcsolatban a konferencia másik jellemző vonásaként azt emelném ki, hogy a korábbinál jóval nagyobb figyelem fordult nyelvünk történetének különböző (múltbeli és mai) szinkrón állapotaira, s ezen belül is elsősorban az egyes elemek és rétegek szókészletteni helyzetére. Ez a szemlélet tette lehetővé, hogy az idegen szavaknak — eddig alig vizsgált — területe s ezzel összefüggésben a jövevényszavasulás és a neologizmusok kérdésköre új szempontú megvilágítást kapjon PUSZTAI FERENC előadásában; hogy a latin—magyar kevert nyelvűség állapota — ZSILINSZKY ÉVA elemzésében — egy XVII. századi szaknyelv megközelítéséhez adjon biztos kiindulópontot; hogy a tájszavak etimológiai vizsgálata — KISS JENŐ előadásában — egy másik belső nyelvvaltozat szinkrón és diakrón összefüggéseit mutassa be; s végül, hogy a szavak nyelvi rétegbeli hovatartozásának a kérdése — melyet SZATHMÁRI ISTVÁN vetett fel a TESz.-szel kapcsolatosan — a mai stilisztika oldaláról is megvilágítást nyerjen.

5. A konferencia megkülönböztetett figyelmet fordított arra a tudományágra, mely az etimológia egész kérdésköréhez ezer szállal kapcsolódik: a szótörténetre. E két terület elválaszthatatlanságára több előadás nyomatékosan utalt (így BENKŐ LORÁND: 18, KISS LAJOS: 28, S. HÁMORI ANTÓNIA: 116—20, HEXENDORF EDIT: 129); éppen ezért rendkívül örvendetes, hogy a közelmúlt szótörténeti kutatásait illetően sok új eredményről hallhattunk. Fellendülésnek vagyunk tanúi mind a magyar nyelvtudományban, mind a finnugrisztikában; emellett egyre gazdagodik a különböző idegen nyelvek — a magyar szempontjából: az átadó nyelvek — szótörténeti forrásanyagának és segédeszközeinek a téra is; márpedig a jövevényszó-kutatások további fejlődésének egyik legfontosabb feltételét éppen ebben látták az előadók. E téren legkedvezőbbnek olasz és német jövevényszavaink helyzete látszik; a legbonyolultabbnak természetesen továbbra is ótörök jövevényszavainké — a jövő azonban még ezen a területen is új lehetőségeket ígér.

A szótörténeti kutatások szerteágazó kérdésköréből két olyan vonást emelnék még ki, mely a ma és a közeljövő szempontjából jellemzőnek látszik. Az egyik az, hogy — vala-

mennyi fent említett területen — a szótörténeti anyaggal együtt, sőt annak szerves részeként elsőrangú szerepet játszik a nyelvjárási problematika. A másik pedig az, hogy a „szótárforogató etimologizálás” mellett egyre fontosabbá válik — HADROVICS LÁSZLÓ szavával — a „forrásolvasó etimologizálás”, mely új lehetőségeket ígér, s egyszersmind új feladatokat jelent: nem véletlen, hogy a tanácskozás (309) nyomatékosan hangsúlyozza „a történész és levéltáros szakemberekkel való fokozott és intézményes együttműködés” szükségességét.

Ez egyben átvezet minket egy új területre: az etimológia és a rokon tudományok kérdéskörére. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy maga ez a konferencia ékes bizonyítéka annak, hogy az együttműködés szükséges, lehetséges, s — a konkrét eredmények révén — sok területen máris gyümölcsöző. Megnyilvánult ez egyrészt abban, hogy a nyelvész előadók sokszorosan felhívták a figyelmet a tárgyi-művelődéstörténeti kérdések tárgyalásának fontosságára. Másrészt jelen voltak előadásaikkal a rokon tudományok képviselői is: LÁSZLÓ GYULA a régészetet, GYÖRFFY GYÖRGY a településtörténetet, BALASSA IVÁN, BARABÁS JENŐ és TÁLASI ISTVÁN az anyagi kultúra különböző területeit, HECKENAST GUSZTÁV a technikatörténetet képviselte. Mindnyájan nagy figyelmet fordítottak nyelvészeti — elsősorban jelentéstani — kérdésekre; még ennél is fontosabb azonban az a tény, hogy kiki saját tudományterületének eredményeiből kiindulva járult hozzá új szempontokkal, új elvekkel és tényekkel az etimológia műveléséhez. Csak egy dolgot sajnálhatunk: azt, hogy az anyagi kultúra mellett a szellemi műveltség kérdései nem részesültek hasonló figyelemben, holott az etimológiának — mint erre KÖPECZI BÉLA üdvözlő szavai (9—10) is rámutattak — ebben az irányban is fontos kapcsolódási lehetőségei vannak.

6. Nem volna teljes az etimológiai konferenciáról kialakuló kép, ha nem próbálnánk meg — legalább vázlatosan — áttekinteni, milyen hangsúllyal szerepeltek, milyen szempontból kaptak megvilágítást a magyar szókészlet különböző eredetbeli rétegei.

Az ősi szókészlet kérdéseivel s tágabb értelemben a finnugor, illetőleg uráli nyelv-tudomány problematikájával előadók egész sora foglalkozott (így SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE, BJÖRN COLLINDER, ALEKSZANDR FEOKTYISZTOV, GULYA JÁNOS, HONTI LÁSZLÓ, JANURIK TAMÁS, AULIS J. JOKI, KORENCHY ÉVA, LAKÓ GYÖRGY, RÉDEI KÁROLY, K. SAL ÉVA és VÉRTES EDIT). Megközelítésük egyik jellemző vonása az, hogy a nyelvészeti részdiszciplínák közül figyelmük elsősorban az alaktan, a jelentés és a szófajtan kérdéseire irányult; ezáltal az alapszavak rendszerének kevésbé ismert összefüggései tárultak fel. A nyelvrokonság kérdésköre másrészt elméleti szempontból került az érdeklődés középpontjába; ezen belül igen széles körben vizsgálták a nyelvek közötti kapcsolatokat, különös tekintettel az areális kérdésekre. S végül az uralisztika egész területén elevenen érezhető volt a készülő szótárak termékenyítő hatása: mind nyelvi anyagokkal, mind a lexikográfia számára nyújtott tanulságaikkal e terület új kutatásait nagy mértékben meghatározták.

A magyar szókészlet jövevény-elemeinek vizsgálata elsősorban négy nyelvcsaládot érintett, s ezek mindegyikéről átfogó, helyzetelemző előadás hangzott el. A turkológiát LIGETI LAJOS, továbbá CZEGLÉDY KÁROLY, KAKUK ZSUZSA, K. PALLÓ MARGIT és RÓNÁ-TAS ANDRÁS előadása képviselte; a szlavisztikát HADROVICS LÁSZLÓÉ, valamint FRANTIŠEK KOPEČNÝÉ, PETRO LIZANECÉ, ŠIMON ONDRUŠÉ és ALEKSZANDR ROTÉ; a német jövevényiszavakat MOLLAY KÁROLY és HORVÁTH MÁRIA vizsgálta meg, a romanisztika kérdéseivel pedig BAKOS FERENC, valamint GIOVAN BATTISTA PELLEGRINI s — módszertani észrevételeinek sorában — FOGARASI MIKLÓS és TAMÁS LAJOS foglalkozott.

Valamennyi nyelvcsaláddal kapcsolatban közös szempontként vetődött fel egyrészt az átadó nyelvek, illetőleg nyelvjárások kérdése (e tekintetben ótörök jövevényiszavaink kerültek ismét előtérbe); másrészt e nyelvek szótörténeti forrásanyagának már említett fontos területe; harmadsorban pedig az a szempont, hogy a magyar szókincs

struktúrájába hogyan illeszkedtek be s abban hogyan éltek tovább az illető jövevényszó-csoportok.

Nyelvünk eredetbeli rétegei közül kettő van, amely felé a közelmúltban fordult a kutatás figyelme: az egyik a nemzetközi műveltségyszavaké, a másik a belső keletkezésű szavaké (I. BENKŐ: 20). Érdekes, sőt némileg meglepő, hogy az első csoport problematikája a konferencián nem merült fel. A belső keletkezésű (s ezen belül különösen a hangfestő) szavak kérdésköre azonban sokirányú megvilágítást kapott, elsősorban BALÁZS JÁNOS, HORPÁCSI ILLÉS, NYÍRI ANTAL, SZILÁGYI FERENC és VÉRTES EDIT előadásában, a népetimológia pedig GREGOR FERENCÉBEN és KÁLMÁN BÉLÁÉBAN. Ezekben a területeken a kutatás módszertana több, egymást megerősítő tanulsággal lett gazdagabb.

Ugyancsak módszertani szempontból érdekes, hogy az etimológia és más tudományágak kapcsolatát több előadás elvi szinten vetette fel: B. LŐRINCZY ÉVA és VALENTIN PUTANEC a hangtan felől, MIKOLA TIBOR elsősorban a jelentéstan oldaláról, PAPP FERENC a statisztika szempontjából. S természetesen jelentős szerepet kapott a lexikográfia is: AULIS J. JOKI, LAKÓ GYÖRGY és PAPP LÁSZLÓ előadása a szótárírás elmélete és gyakorlata számára adott igen fontos szempontokat.

7. Ez a konferencia egy gazdag hagyományú, komplex jellegű tudományág hazai és nemzetközi fejlődéséről adott számot. Nemzetközi jellege abban a tényben is kifejeződött, hogy kilenc külföldi tudós vetette föl — különböző nyelvekkel, nyelvcsaládokkal kapcsolatban — az etimológia elméleti és módszertani kérdéseit. Az eddigi eredményeknek és a jövő feladatainak az a különleges ötvözete, mely e három napot jellemezte, szinte törvényszerűen fordította oly sok előadó figyelmét az etimológia tudományának jövő fejlődésére. Azt máris láthatjuk, hogy ebben a fejlődésben az 1974-i budapesti konferenciának irányjelző szerepe lesz.

KOROMPAY KLÁRA

Lotz János, Szonettkoszorú a nyelvről

Bp., Gondolat Kiadó, 1976. 392 lap

Külföldön az egyik legismertebb és legmegbecsültebb magyar nyelvész LOTZ JÁNOS volt. Nyugodtan merem magyarnak nevezni, noha Amerikában született és ott is húnyt el. Életének is csak egy negyedét, másfél évtizedet töltött egyhuzamban Magyarországon, sőt műveinek többsége is angolul, svédül, németül jelent meg. A középiskolát és az egyetemet azonban itthon végezte, az utóbbit magyar szakosként is, és magyar anyanyelve semmit sem fakult külföldi tartózkodása alatt.

Jelentősége abban van, hogy egészen kezdőként, alig az egyetem elvégzése után megír egy új felfogású magyar nyelvtant (Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939.), majd Stockholmban és később New Yorkban személyes barátságba került Roman Jakobsonnal, Louis Hjelmslevvel, majd Lévi-Strauss-szal és Martinet-vel. Még harminc éves sem volt, mikor Stockholmban kinevezték egyetemi rendkívüli tanárnak, és 1947-ben, 34 éves korában hívta meg New Yorkba az Egyesült Államok egyik legnevesebb egyeteme, a Columbia vendég-, majd társ-professzorának. 1956–67-ben pedig ugyanott működött rendes tanárként. 1967–71-ig Washingtonban volt a Center for Applied Linguistics igazgatója, 1971–73-ig pedig az intézmény európai részlegének vezetője. A több mint ezer tagot számláló észak-amerikai nyelvtudományi társaságnak évekig ő volt az elnöke. Akadémiánk 1973-ban választotta tiszteleti tagjává.

Lotz János munkássága rendkívül sokoldalú a tudományos közéletben. Mint szerző világvizonylatban is a legnagyobbak közé tartozott. Mint tudóst éppen olyan joggal

lehet általános, mint magyar nyelvésznek nevezni. Nem csatlakozott egyetlen „iskolához” vagy irányzathoz sem, és nem írt olyan nagyszabású általános nyelvészeti művet, amelyvel az ő nyelvészeti felfogása bevonult volna az -izmusok, barátai és tisztelői pedig az -iánusok csoportjába. Majdnem száz tétel található műveinek a könyvben olvasható jegyzékében.

Ismerte a nyelvtudomány valamennyi jelentős irányzatát. Hitt a haladásban, elismerte a jelentős lépéseket, az új vizsgálati módszereket, de egyben látta korlátaikat is. Tudta, hogy a nyelv a legbonyolultabb rendszerek egyike a világon, és minden nyelv külön is rendszer. Az előszóként megtett cikkkrészlet így kezdődik: „A nyelv egyedi valóság a világmindenségben; több ilyen »dolog« nincs. Tehát a nyelvtudomány is eltér minden más tudománytól.” (5) A könyv első tanulmánya — egyike a legszebbeknek, amit csak a nyelv lényegéről olvastam — a nyelvet jéghegyhez hasonlítja, amelynek csak kisebb része látható, közvetlenül kiismerhető (11). E tanulmány befejező részében pedig ezt olvashatjuk: „Jóllehet nincs határa annak, hogy miről lehet egy nyelven beszélni, van a tudásnak egy szférája, amely . . . a szimbólumok természete miatt mindig megfoghatatlan marad: az, hogy milyen mértékben lehet felhasználni a nyelvet magát a nyelv elemzésére . . . hiába változtatjuk vagy bővítjük a szimbólumok állományát, mindig maradnak sötét foltok a nyelvi kozmoszban, amiket sohasem világíthatunk meg” (32).

Nagy szolgálatot tett a szerző a magyar nyelvtudománynak, hogy elhatározta művei egy részének magyar nyelvű kiadását, és maga is részt vett a válogatásban. Érdeimei vannak a szerkesztőnek és munkatársainak a kötet létrejöttében. A részben kényszerű változtatásokat az anyag kiválogatásában csak helyeselni lehet. Ugyancsak nagyon sikerült a Szerkesztői utószó (333—45) és a válogatott bibliográfia (346—52). Az előbbi Lotz János pályáját és munkásságát ismerteti tömören, és felvázolja a kötet összeállításának történetét.

A kötetet a szerző GOMBOCZ ZOLTÁN emlékének ajánlja. Gombocz Zoltán volt annak idején az Eötvös-Collégium igazgatója, Lotz János legkedvesebb tanára, Európa-szerte ismert nyelvtudós. Segítette a szerzőt tudományos pályájának megindulásában.

A kötet lektoraként az 1975 őszén elhunyt BÁRCZI GÉZA neve van föltüntetve. Mint az alábbiakból majd kiderül, nagy kár, hogy a Kiadó nem bízott meg senkit utódjául, hiszen a kitűnő tudósnek valószínűleg már nem volt módja a végleges kéziratot látni.

Lotz János átfogó érdeklődésű nyelvész volt, így igen szerteágazó nyelvészeti kérdésekben nyilvánította véleményét. A könyv — nagyon helyesen — tematikusan csoportosítja a szerzőnek mintegy negyven tanulmányát. „A nyelv és a jelrendszer” az ún. általános nyelvészeti cikkeit gyűjti egybe. Ennek első darabja a szinte költőien megfogalmazott, csodálatosan tömör és humánus összefoglalása a nyelvről szóló legfőbb tudnivalóknak (Nyelvészet: szimbólum teszi az embert). „Az emberi beszéd szerkezete” a fonetika és fonológia tömör, korszerű és eredeti összefoglalása. Itt kap helyet számos kisebb tanulmánya, cikke, amelyek többek közt a következő tárgykörökhöz szólnak hozzá: a természetes és műnyelvek, nyelv és matematika (geometria), nyelv és kultúra, beszéd — az ember természetes kommunikációja, a szótag fogalma, a méhek jelrendszere.

A második cikkcsoport a magyar nyelv hangrendszeréről szóló tanulmányait gyűjti esokorba. Bemutatja a magyar magánhangzók rendszerét, a magánhangzó-harmóniát, a magánhangzók gyakoriságát, majd néhány, a magyar mássalhangzókkal foglalkozó cikkét (elosztás, korono-prepalatalis zöngétlen réshang, nazálisok, affrikáták).

A harmadik, legterjedelmesebb szakasz a magyar nyelv rendszerével foglalkozik. Az itt található tanulmányok a következők: Első grammatikai felfogásomról; A magyar nyelv grammatikai kategóriái; A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban; A magyar nominális bázisok jelentéstani elemzése; Topológiai modellek a magyar nominális bázisok jelentéstani és formai elemzésére; Az igeidők jelentése a

magyarban; A felszólító mód a magyarban; A {-LAK} bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rendszerében; A magyar {-Ī} morféma; A magyar {-ĒK} morféma. Ez a pusztai felsorolás is mutatja, hogy Lotz előszeretettel fordul a legnehezebb, legbonyolultabb nyelvtani kérdések felé. Kitűnő érzéke van az absztrakcióhoz és a nyelvi viszonyok, összefüggések mértani (síkban és térben) való ábrázolásához. Következtesen hangsúlyozza, hogy a nyelvi jelenségeket nem lehet pusztán formális oldalukról rendszerezni, hiszen jelentés nélkül nem nyelv a nyelv. Ezt a ma már közhelynek tetsző felfogást azonban ő már akkor is hangoztatta, mikor Amerikában és nálunk is divat volt a jelentést mint rendszerezhetetlen „szennyező” anyagot a nyelvészeti kutatásokból kikapcsolni.

Két kisebb tanulmánya az írás szerepével foglalkozik. Verstanti tanulmányai közül itt csak három jelent meg. Lotz teljes verstanti munkásságának közzétételét a szerkesztő egy külön kötetben ígéri (342, 344). A „Nyelvek és rendszerproblémák” azokat a cikkeit gyűjti össze, amelyek megmutatják a szerző széleskörű tájékozottságát a világ nyelveiben: A török magánhangzók rendszere; A svéd névszói paradigma struktúrája; Az orosz magánhangzó-fonémák „kémiai vegyértékei”; A kínai nyelv dungáni nyelvjárásának hangtani szerkezete; Produktív morfofonematikus mechanizmus az angol szóragozásban; — és néhány rövid cikk: A *-rama* képző az amerikai angol nyelvben; A magyar szó etimológiájának kérdéséhez; A kontrasztív nyelvészetről; Egy sumérista könyvről. A könyvet a már említett szerkesztői utószó, Lotz János műveinek válogatott bibliográfiája és a Jegyzetek zárják le.

Az elmemozdító tanulmányok sorozata egy gazdag életmű keresztmetszete. Annyira szerzteágazó, hogy majd csak ott idézem, egészítem ki, esetleg vitatkozom vele a jövőben, ahol érintkezünk egymással valamilyen nyelvészeti kérdésben. Az kétségtelen, hogy Lotz János életművét sok tárgykörben nem lehet figyelmen kívül hagyni, még akkor sem, ha valaki egy-egy tételével nem ért egyet.

Hálásak lehetünk mindazoknak, akik a könyv létrejöttében a tudós szerzőn kívül közreműködtek: a kiadónak, lektornak, szerkesztőnek, fordítóknak. Még hálásabbak lennének azonban, ha a szerkesztés gondosabb, filológiai szempontból megbízhatóbb lett volna. Egy posztumusz kiadásban a szerkesztőt kétszeres felelősség terheli, mert egyedül felel minden esetleges pontatlanságért, tévedésért. Kár, hogy nem derül ki mindenütt a fordító és kontrollszerkesztő személye. Egy-egy tanulmányban úgy összesűrűsödnek a bosszantóan goromba hibák nemcsak a szövegben, hanem az ábrákban és a jegyzetekben is, hogy az érthetőség forog kockán.

Mivel nem volt módomban minden tanulmányt az eredetivel összevetnem — ez nem is volt feladatomban, nem is vállaltam magamra —, így tehát az eredeti szövegek ismerete nélkül értelemszerűen javítottam példányomban a kétségtelen hibákat (mindössze a 99—104. lapon levő részletet hasonlítottam össze az angol eredetivel). Így tehát nem biztos, hogy minden hibát észrevettem. Ha viszont már kikorrigáltam, nemcsak az értelemzavaró sajtóhibákat mutatom be, hanem a többit is, hogy az olvasók saját példányukban kijavíthassák.

HIBAJEGYZÉK

A 20. lapon alulról az 1. sorban: A *karj-ai-n-k-b-ól* tagolás helyes? Ha igen, akkor magyarázatra szorul, mert így érthetetlen. — 72. f. 4 /*övöl*/ helyesen: /*ovvol*/. — 79. ábra: *ö ö h. ö Ő, E [Ē] h. E Ē, o [õ] h. o [õ]*. — 80. f. 2: *o/õ h. u/ü*. A továbbiakban az *e* hangok jelölésében tökéletes a zűrzavar: a. 18: az „*Ē*” fonéma *ä*-re és *Ē*-re hasad... h. az „*ε*” fonéma *ä*-re és *E*-re hasad... — a. 11: két „*E*” fonémája van (*ä* és *Ē*). Az egy „*Ē*”-vel... h. két „*ε*” fonémája van (*ä* és *E*). Az egy „*ε*”-vel... — a. 9: *Ē* és *ä* → *ε* h. *E* és *ä* → *ε*. — a. 7: „*Ē*” h. „*ε*”. — a. 6: „*Ē*” h. „*ε*”. — a. 4: *hangok: ä Ē h. hangok:*

ä E. — 81. f. 4: *i, i h. i, i*. — a. 11: „E” h. „e”. — a. 2: *o(c)* h. *o(ö)*. — a. 1: *ä(ä)* h. *ä(ä)*. — 82. a. 4: (vagy h. vagy. — 84. a. 8: *sīd* h. *sid*. — a. 6: az az *-it* h. és az *-it*. — 86. f. 3: (*ändr-ūs*) h. (*ändr-uš*). — 88. f. 7: *tetyyl* h. *tety-yl*. — 89. a. 7: szó h. szótag. — 92. 1. ábra a vízszintes vonal alatt: *c* h. *o*. — 94. a. 9: az *o* sohasem h. az *ø* sohasem. — 95. A vízszintes vonás az *E* és *æ* közt törlendő. — 97. f. 11: *žž* h. *žž*. — a. 12: a példák alapján a *ps* h. *pš*, az *st* nem szerepel a példák közt és pótlandó még az *rd*. — a. 4: *bonzd* h. *bonzd*. — 98. a. 3: *klastrom*, *koréma* h. *kloštrom*, *korčma*. — 99. f. 6–7: *prēda* (*prēda*), *krajcar* (*krajcār*), *frakk*, *plē(h)* (*pléh*), *trombita*, *draga* (*drāga*), *špañol*, (*spanyol*), *škōt* (*škót*), *šved* (*švėd*); h. *prēdo* (*prēda*), *krajcār* (*krajcār*), *frakk*, *plē(h)* (*pléh*), *trombita*, *drāgo* (*drāga*), *špañol* (*spanyol*), *škōt* (*škót*), *švėd* (*svėd*). — f. 14: (*ōk dōfnek*) h. (*dōfnek*). — a. 9: [*tepç*] h. [*te-pç*]. — a. 5: [*hac-ātātlan*] h. [*hiç-ātātlan*]. — a. 2: az [*L*] nem helyettesíthet laringalis hangot. Az eredeti cikkben egy hullámos vízszintes és egy egyenes függőleges vonalból álló jel áll. Talán [*H*]-val lehetett volna helyettesíteni. — 100. f. 4: [*te’pye*] h. [*te-pyā*] — a. 18: [*dūx-āl*] h. [*dūx-āl*]. — 103. a. 4: (Vçj) h. (Vcj). — Ha a szerkesztő (valószínűleg a szerző elgondolása alapján) egy fő fejezetbe tömörít számos — különböző helyen és időben megjelent — cikket, akkor célszerű lett volna, ha a jelölésmódot egységesíti. Az olvasót ugyanis óhatatlanul megzavarja, hogy a 96–9. lapokon a hosszúság a magánhangzó fölé tett vízszintes vonallal van jelölve, a 99–104. lapokon pedig a magánhangzó után tett fölemelt ponttal.

104. a. 18: Az *m* helyett a labiodentalis nazális jelének kellene állnia. — 106. f. 7: ugyanez a hang hiányzik a ~ elől. — Az affrikáták alfejezet előtti 5. téves, h. 4. — 114. f. 13: szibólum h. szimbólum. — 132. 7. ábra: A jobb felső sarokba a Pl. után még egy 2 frandó: Pl. 2. — 133. A 8. ábrához való magyarázat hiányzik, valószínűleg a következő cikk elején (135) levő táblázatban kereshető. Így sem tudjuk meg azonban, vajon a 4-es és 11-es szám miért van a körön kívül még négyzetbe is foglalva. Az említett ábra gyakorlatilag azonos a 149. lapon találhatóval a négyzeteket nem számítva. — 149. Itt a jelmagyarázat említ sötét pontot (= a paradigma egy eleme), de az ábrán hiába keresünk sötét pontot, van viszont belőle kettő a 133. lap ábráján.

A „Topológiai modellek . . .” c. tanulmányban (150–163) az ábrák számozása csak a 8-nál kezdődik. Hiányzik tehát: 1. ábra (151), 2. ábra, 3. ábra (152), 4. ábra (153), 5. ábra (154), 6. ábra (155) aláírás a jelzett lapokon levő ábrák alatt. — 153. a. 17: szükségképpen h. szükségképpen. — 156. A 2. morféma 2. sorában az *e* kitevője helyesen *j* (nem *i*). — 157. f. 9. zöngésigazodott h. zöngés, igazodott. — 163. a. 15: Az É második összefoglaló zárójelét meg kell fordítani. — 170. f. 5: egyenetlen h. egyetlen. — 171. a. 15: [*ervel*] h. [*ėrvel*]. — uo.: [mond] h. [mond]. — 174. A táblázat alatti 3. sorban rejtélyes, miért magyarázza a *ø* jelet, mikor ilyen a táblázatban nem fordul elő. — uo. jelöli h. jelöli. — 175. A táblázat alatti első sorban „Az aláhúzás” h. „A dőlt betű” kell. — a. 2. A szögletes zárójelben levő szó ö-jére vízszintes hosszúsági jel kell. — 182. A táblázatban a 3. személy rovatában az „(engem, téged)” azonos sorba való. — 183. A táblázat ugyan ezen rovatában ugyanígy „(engem, téged, —, valakit)” azonos sorba!

205. A tárgyalási tervben előforduló egyes kettős és zárójeles csillagokra nem található magyarázatot. — 216. a. 19: *μέτρον* h. *μέτρον*. — 224. f. 3: *praise* h. *práise*. — uo. közepén: „. . . a görög vagy latin hexameterben a szótagalkotó hangok száma a tizenhárom . . . és tizenhárom között mozoghat”, ez bizony szűk határ volna, ha a második szám nem volna téves. — 226. f. 1: a klasszikus görögről szól, de példának azonnal az Aeneis első sora következik, természetesen latinul.

237. f. 6: *tiszán* h. *tisztán*. — 242. f. 4: *mator* h. *motor*. — 243. f. 12: *tamiri* h. *tajmiri*. — 245. A szamojéd szöveg szó szerinti fordításában index-jellegű betűjeleket találunk (a–m), de ezek magyarázata hiányzik. — Bár a szonettkoszorú rajzos ábrája a belső borítókön található, itt említtem meg, hogy a nagyon szép, dekoratív rajzban csak gyö-

nyörködni lehet, de a szöveget elolvasni nem. — 274. f. 10: A C-nek . . . h. a D-nek. — 275. f. 9: az első *i* helyesen pont nélküli (velaris). — 279. A 2. ábra fölötti jelmagyarázat az 1. ábrához (277) való. — „A svéd névszói paradigma struktúrája” c. fejezetben (283–91) az ábrák nincsenek megszámozva, noha a szöveg szám szerint utal az ábrákra (289). — 286. a. 2: genitivus h. genitivus. — 288. A matematikai képlet alá írt nyelvi alakok helye zavaros. — 290. a. 18: átalános h. általános. — 293. a. 11: ω/σ h. ω/o (szigma helyett omikron). — 296. f. 4: sikerületlen h. sikertelen. — 298. a. 9: $\mathfrak{z}$ h. $\mathfrak{z}$. — a. 5: akaj- h. ajak-. — 300. a. 15: a második $\mathfrak{z}^\circ$ h. $\mathfrak{z}^\circ$. — 4: n h. n. — 301. a. 6: magáhangzó h. magánhangzó. — 302. A táblázatban a labialis ejtés jeleként ovális kitévő van, a cikk többi részében kerek. — 303. f. 10: $\mathfrak{z}$ h. $\mathfrak{z}$. — 306. A táblázatban szokatlan mellékjelek vannak magyarázatlanul. — 310. a. 6: A sor utolsó rejtélyes jele helyén egy T, fölötte vonal, mellette u-index kellene. — uo. 11: Hogy kerül a $\mathfrak{z}$ a zöngétlen hangok közé? — 311. f. 14: Az *f* mellé a ϑ (kis théta) illene inkább. — 313. f. 5 és a. 10 miért álló betű az *s*, *z*, *j* szemben másik három dőlt társukkal? — 323. f. 9: Ilyenténképpen h. Ilyenténképpen. — a. 13: 'vogul' obi-ugor' h. 'vogul, obi-ugor'. — 325. f. 13: *meiš h. *meiš. — a. 9: *mod* h. *mod'*. — a. 6: időkbán h. időkben. — 326. a. 11: technikai h. technikai. — 350. f. 10: mofrofonemikus h. morfofonemikus. — a. 2: Laon nguages h. Languages. — 352. 84. tétel L. h. J. — L. és Perro h. Perrot.

357. f. 15: φm h. $\varphi \bar{u}$ (mint a sor utolsó előtti szavában). — a. 20: *brofyr* h. *brofwra*. — a. 6: *pojz* h. *pojž*. — 358. a. 12: caterogry h. category. — 360 f. 20: de h. der. — a. 17: „nem disztributív” h. „nem disztinktív” (az eredeti angol nyelvű cikkben: nondistinctive). — a. 8: [n] h. (egy, a mi nyomdánkban nem használatos jel) esetleg verzál H-val lehetett volna helyettesíteni. — 361. 16. jegyzet: - $\sigma\sigma - \sigma - h. - \sigma\sigma | - \sigma$. — 365. 3. jegyz. [latlök] h. [lätlök]. — 364. 12. jegyz. Az ábrában * h. x (kétszer). — 366. 19. jegyz. m - d' h. mēd'. — 369. 25. jegyz. pr oblem . . . implica h. problem . . . implica. — 370–71. Zavaró, hogy „A magyar írás rendszere” (204–12) c. cikk szövegében nem találok, hova vonatkozik az 1., 4., 6., 8., 9. és 11. jegyzet. — 371. 7. jegyzet: nem tapasztaltam, hogy a német *ä* helyett *á* állna magyar szövegben. Nincs itt is sajtóhiba? — 372. 3. jegyz. „zöngés (z) és /ž/” h. „zöngés /z/ és /ž/.” — 373. 5. jegyz. szenvenciális h. szekvenciális. — 378. 8. jegyz. *Sociétét* h. *Société*. — 379. a. 15., 10. és az 1. sorban a *Finno-Ogrienne* h. *Finno-Ougrienne*. — a. 4: *Wissenschaften* h. *Wissenschaften*. — a. 2: Vaisänen h. Väisänen. — 380. 8. jegyz. Az „itt” szó utáni vesszőt fel kell emelni. — 381. 7. jegyz. *Vokalsystemen* h. *Vokalsystemen*. Ugyanitt nem értem a Schallfülle — Eigenton táblázatot. — 381. 4. jegyz. *den stor-eflickan* h. *den stor-e flickan*. — 5. jegyz. göteburgi h. göteborgi. — 385. 3. jegyz. egységbe h. egységbe. — 4. jegyz. (leg)aplikális(abb) h. (leg)apikális(abb). — 387. 6. jegyz. *kel* h. *ket*. — 389. A két utolsó cím elől hiányzik a szám. Helyesen: 3. A nazálisok, 4. Az affrikáták (ez utóbbi a 106. lapon tévesen az 5. számot viseli).

A szerkesztőnek szerintem a fordítók munkájában is javítania kellett volna az itt-ott előforduló nehézkes fogalmazást vagy a helytelen névelő-, illetőleg igekötő-használatot. Ebből csak néhányat említek mutatóba: 53. a. 15: azt a megállapítást teszi h. megállapítja. — 73. a. 3: ami h. amely. — 75. Az természetesen nyilvánvaló, hogy hangtulajdonságaikban további azonosítások vannak (suta mondat). — 79. f. 1. Marginális h. A marginális. — 231. középén: Példa: klasszikus . . . h. Példa: a klasszikus . . . — 353. a. 8–9: kétszer „jelent meg”. — 356. A: „Eredetileg megjelent 1972-ben angolul” h. „Eredetileg 1972-ben angolul jelent meg” vagy „1972-ben jelent meg eredetileg angolul” stb., de így, ahogy megjelent, nem jó. Ez a hibás fordítás vagy fogalmazás többször is előfordul: 354 (négyyszer), 355 (kétszer jól, kétszer rosszul), 357, 386. — 361. a. 3: Magyar h. A magyar.

Sajtóhibák voltak, — sajnos — vannak is és lesznek. Nehéz találni olyan könyvet, akár csak olyan folyóirat-számot, amelyben ne lehetne — olykor bosszantó — sajtóhibát

találni. De a sajtóhibák száma és minősége nem mindegy! Az itt tapasztalt „nagyvonalúság” megegyedhetetlen.

A szerző kikötötte, hogy halála esetén a most megjelent kötet szerkesztőjének kell a könyvet befejeznie. A bizalom megtisztelő, de kötelezettségekkel is jár!

Remélem, hogy az érdekes könyv rövidesen megéri a második kiadást, és akkor a szerkesztő majd hasznosítja megjegyzéseimet, a verstani tanulmányokat ígérő következő Lotz-kötet pedig sokkal gondosabb filológiai felkészüléssel kerül majd a közönség kezébe. (Talán oda lehetne az itt felsorolt sajtóhibákból az értelemzavarókat egy betétlapon felsorolni — kiegészítve a tőlem észre nem vettekkel.)

KÁLMÁN BÉLA

Takács Lajos, Egy irtásfalu földművelése

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 288 l.

A könyvet fellapozva első gondolatként talán az merül fel, hogy e mű nem sok érdekes dolgot tartalmaz a nem kifejezetten néprajzi érdeklődésű olvasó számára. Ha azonban tudjuk azt, hogy a néprajz sok tudományággal szorosan összefügg, és azt, hogy TAKÁCS LAJOS egyike azoknak a jeles néprajzosoknak, akik munkáikban kifejezetten törekednek is arra, hogy ez a komplexitás érvényesüljön is, rögtön módosítani kell az első véleményt. Arról van szó ugyanis, hogy miként szinte minden néprajzi fogantatású munka, ez sem maradhat meg pusztán a néprajztudomány keretein belül, hiszen a feldolgozott témakör jellegéből fakadóan a mű bőven tartalmaz történeti, régészeti és nyelvészeti anyagot is.

Történeti utalások nélkül ez a munka elképzelhetetlen, mert a szerző a címben is jelzett tárgykört annak első várongi nyomaitól, vagyis a XVIII. század elejétől figyelemmel kíséri. És mivel az irtásos földművelésnek fontos történelmi előzményei voltak (nevezetesen az, hogy a török elleni és a kuruc háborúk idején művelés hiányában a termőföldeket elborította a bozót és az erdő), már eleve elkerülhetetlen a történelmi eseményekre, adatokra való hivatkozás. Ez fennáll természetesen a későbbi időszakokban is, hiszen a várongi földművelés birtokosi viszonyai és ennek megfelelően munkamódszerei — hasonlóan az ország más vidékeihez — a további évtizedekben lényegesen megváltoztak, s mindezekhez a történelmi háttér ad érthető magyarázatot.

Történeti jellegű tudományágként a régészet eredményeit is felhasználja e munkájában Takács Lajos. Különösen jelentős ez akkor, ha tudjuk, hogy a különböző formájú, felépítésű szerszámok más-más eljárás módokat, műveleteket tettek lehetővé. A régészeti kutatások elsősorban ott kapnak nagyobb szerepet a könyvben, ahol egy-egy fontosabb mezőgazdasági munkaeszközről ír a szerző. Ilyenekre utalnak például a következő fejezetcímek: „A talajművelés fő eszköze: az eke” (86—92); „Aratás sarlóval” (119—27); „A kasza aratásra alkalmazása” (127—31); stb.

Bár e könyv elsősorban történeti, néprajzi munka, a nyelvtudományhoz való kapcsolódása, illetőleg a nyelvtudomány eredményeinek felhasználása elkerülhetetlen. Elkerülhetetlen azért, mert a szóban forgó munkafolyamatokat, munkafázisokat és eszközöket, illetőleg ezek részeit meg kell nevezni, tehát a szerzőnek bő nyelvi anyagot is be kell mutatni. Így ebben óhatatlanul is felmerülnek nyelvtörténeti és nyelvjárástani problémák. Főleg ezekhez fűznék néhány megjegyzést.

Előljáróban annyit, hogy a műben közölt nyelvi anyag rendkívül gazdag. Rögtön a falu, Várong nevének eredeténél maradva a szerző etimológiát is ad: „I. István korában egyébként, mint arra GYÖRFFY GYÖRGY utalt, a falu a királyi testőrség lakhelye. Erre utal a falu neve, Várong is, mely azt a *voering* skandináv szót rejti magában, amelyből az orosz *varég* is származott, és mellyel éppen a különböző etnikai összetételű zsoldos testőrséget

jelölték . . .” (15) Ehhez tulajdonképpen még annyit kell hozzátenni, hogy a szó közvetlen előzménye a bizánci görög *βάρυγος* szó, melynek jelentése VASMER, RussEtWb. szerint 'Leibwache, Söldnerkorps der byzant. Kaiser'. A magyar falunév írott formában a dömösi prépostság adománylevelében szerepel először *Warang* formában; vö. MNy. XXXII, 134. l.

Bőven találunk a könyvben várongi, illetőleg környékbeli helyneveket is. Az olyan nevek, mint *Marosdi-árok*, *Róka-berek*, *Borsóföldi dűlő*, eredetüket tekintve világos elnevezések. Ide tartozik még a Váronghoz közel eső *Aszaló* falu neve is, amely a fák kiszárfításával történő erdőirtásra utal, valamint a *Csonkás* helynevek, amelyek a fák leágazással végrehajtott irtásának nyomaira utalnak. (Ez utóbbi helynevekről egyébként a NytudÉrt. 70. számában, a 219–24. lapon írt Takács Lajos.)

Bizonytalanabb azonban az etimológia két további helynév esetében. A szerző ugyanis ezt írja: „. . . a régi irtási technikára utal a szó [t. i. *Aszaló*] régebbi *Aszó* formáját magában rejtő igali (Somogy m.) helynév: *Farkaszó* és *Rácó*. Az első nyilván a *Farkas-aszó*, az utóbbi: *Rác-aszó* összevonása, s az előtag az irtást végző személy vagy az aszalással nyert földdarab első tulajdonosa nevének az őrzője.” (46.) (Az *aszó* tehát itt nem 'völgy; kiszáradt folyómeder' jelentésben szerepel, mint a TESz.-ben, hiszen — miként arról a szerző bennünket tudósít — egyik helynév sem völgy, hanem dombháton levő sík terület neve.) A fenti fejtegetés tulajdonképpen igaz lehet, mert a XVIII. században az ilyen névadási típus már elterjedt volt. Teljesen biztos levéltári vagy egyéb megbízható források ismerete nélkül azonban az is lehetséges, hogy nem személynevek alkotják az összetételek előtagját, hanem a *Farkaszó* esetében maga az állatnév (vagyis ez olyan hely, ahol az erdő kiirtása előtt farkasok is tanyázhattak), a *Rácó* esetében pedig a népnév, vagyis ilyen nemzetiségű lehetett a birtokos. Bármennyire is népetimológiának tűnnek ezek a feltételezések, csak biztos ellenkező adatok esetén lehet őket kizárni. Állatnévi előtagú dűlőnévre vonatkozó adatot maga a szerző is említ a Nyr. XCIII. évfolyamában, a 123. lapon „A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben” című cikkében. Idézem: „A Csík megyei Csíkbánfalván pedig *Egresaszó* helynév található, amelyhez éppenséggel ezt a megjegyzést fűzte az összeíró: »Szántódűlő, régebben Egeres lévén, két völgy köze kiaszaltatván, innen vette eredetét.«”

És még egy nyelvtörténeti jellegű dolog: a szerző igen helyesen és nagy örömeinkre betűhíven közli a várongiak 1734 májusában kelt ún. „Szálló levelé”-t, amely letelepedést és három évi adómentes földművelést tett lehetővé. E közlésmóddal elősegíti a szöveg nyelvtörténeti-nyelvjárástani felhasználását is.

A nyelvjárási anyagra áttérve ismét azt kell elsőknek megjegyezni, hogy ez is rendkívül gazdag. Találunk olyan nyelvjárási szavakat, amelyek egyéb nyelvjárásterületen, de a Tolna megyei Várongon is előfordulnak, mint pl. *mocsola* 'kenderáztató gödör', *fenyer* 'lóhere', *csuta* 'a kukoricaszár földben maradt része', *elő* 'az a földdarab, amit a vető egyszeri végimentében bevet' stb. Sok olyan szót is találunk azonban, amely a megadott jelentésekben csak Várongon vagy környékén használatos, mint pl. *lóher* 'lucerna', *bangócs* 'bögöly', *cuca* 'ültetőfa', *szurkos tutyi* 'vászonból készült, beszurkozott aratópapucs' stb.

Meg kell említeni két olyan szót is, melynek jelentése merőben eltér a köznyelvtől. A *páragföld* 'parlagföld' az ÉKsz. szerint „Mégműveletlenül, parlagon hagyott föld”, ezzel szemben Várongon ennek a jelentése 'egy földdarab szárazabb, dombosabb része'. A szót ebben a jelentésben a TESz. sem ismeri, az ÚMTsz. cédulaanyagában is csak két hasonló tartalmú jelentés található, és talán nem is véletlenül a Váronghoz közeli Kötcese és Csoma Somogy megyei községekből való a két adat. Hasonló a helyzet a *páragfű* 'parlagfű' szónál is, hiszen az ÉKsz. ' . . . terebélyes levelű . . . gyomnövény . . . ' jelentésével ellentétben Várongon ez a szó éppen selymes, vékony szárú, szénának kiválóan alkalmas füvet jelent. Ez a szó nem szerepel sem az MTsz.-ben, sem az ÚMTsz. cédulaanyagá-

ban. Mint látható, e két szó esetében, de még másoknál is, Takács műve forrásértékű, hiszen a vázolt esetben a *parlag* már egyik szónál sem szerepel alapjelentésében.

A könyv IV. fejezete (A paraszti munka és munkavégzés a tagosztály után) teljes egészében végigveszi az év folyamán elvégzendő munkákat, és eközben a különböző tevékenységek és eszközök nagy mennyiségű megnevezésével ismerteti meg az olvasót. Ezek a megnevezések általában egyértelműek, a nem néprajzi érdeklődésű olvasó is tudja, miről van szó, mert a dolog vagy folyamat nevét valamilyen módon értelmezi a szerző. Ilyen pl. a *röpülő eke*, amely „a szarvak tartása és irányítása nélkül is elment” és „a domináló faalkatrészek következtében könnyű volt” (89). Tulajdonképpen az ekék alkatrészeit is megmagyarázza a szerző; sokkal egyértelműbb lenne azonban, ha egy rajzon meg is lennének ezek jelölve. Ugyanez a helyzet a kasza esetében is. És mivel a szavak jelentése elsődlegesen fontos, feltétlenül tisztázni kell bizonyos tájszók egyértelmű jelentését. Ugyanis nem elég magyarázat a *vermüllő*-re az, hogy „mint neve mutatja, elsősorban veremásásnál, pincekészítésnél volt rendszeresebb szerepe” (44), a *tisafá*-ról pedig csak annyit találunk a könyvben, hogy mielőtt az ekét a kocsira tették, „a koci aljába a *tisafákat* rakták be” (94). Az előzőnél is bővebb magyarázatra, rajzra lett volna szükség, az utóbbinál pedig ez elengedhetetlen, mert a szó az MTsz.-ben sincs meg, és az ÚMTsz. cédulaanyagában is csak a következő, esetleg szóba jöhető balatonfelvidéki adat szerepel: 'a koci egyik alkatrésze; kisafa'. Ennek szerepe azonban — a szövegösszefüggés alapján — feltehetően merőben eltér a várongi *tisafá*-étól.

Tájszókön kívül számos, az egyes munkákkal kapcsolatos szólás is található a szövegben. Ezek által szemléletesebb, változatosabb a könyv stílusa is. Ízelítőül álljon itt néhány: *Más tarlóján élt egész életében 'nem volt saját földje'*; *Kinek az aratója?* 'kinél szokott rendszeresen dolgozni egész évben?'; *Jönnek a déli csillagok!* 'aratás idején jönnek az ebédhordók'; stb.

A nyelvészet és a néprajz a történetiség nélkül nem teljes tudomány, és Takács Lajos ennek szellemében is írta meg művét. Jellemző az egész könyvre az az átfogó történeti szemlélet, amely nemcsak a néprajzi oldalt vizsgálja, hanem teret adott a nyelvi történetiségnek is, és ezáltal a mű értéke mindenféleképpen megnőtt. Tulajdonképpen a történelmi korok változásán belül mutatja be a szántó-vető emberek csöppet sem könnyű munkáját, életét is.

A fent említett néhány apró hiányosság természetesen eltörpül a mű jelentősége mellett. Csupán azért tartottam érdemesnek megemlíteni ezeket, mert nélkülük a nyelvi anyag még teljesebb, tökéletesebb lenne.

A könyvet nagyon jól egészíti ki a bő, mintegy 30 lapnyi szómutató, amely betűrendbe szedve közli a műben előforduló helyneveket, tájszókat és kifejezéseket. Jól szolgálják a szemléletességet a könyvben bőven található fényképek is; a külföldi olvasók, szakemberek számára pedig nagy segítséget nyújt a német nyelvű összefoglalás.

Méltán hívhatjuk föl a nyelvészek figyelmét erre a könyvre, amely mind nyelvtörténeti, mind dialektológiai szempontból gazdag, jól használható anyagot tartalmaz.

GERSTNER KÁROLY

Bán Imre, A Karthausi Névtelen műveltsége

Irodalomtörténeti Füzetek 88. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976. 138 lap

Nemcsak az irodalom- és a nyelvtudomány szakemberei forgathatják haszonnal BÀN IMRÉNEK „A Karthausi Névtelen műveltsége” című, mindvégig figyelmet lekötő, élvezetes stílusú kismonográfiáját, hanem a régi magyar nyelv és irodalom, a mohácsi csata időszakának magyar társadalmi viszonyai iránt érdeklődő olvasók is.

Bán Imre a kódexet — igen helyesen — „műegészként”, „a Karthausi személyes alkotásaként” tárgyalja (6.1.). Részletező elemzést kap az olvasó az Érdy-kódex irodalomtörténeti alapkérdéseiről, a Karthausi Névtelen teológiai és történeti műveltségéről, írásművészetéről.

A kitűnő kisonográfia irodalomtörténeti értékeinek taglalása nem feladat. Mivel azonban a mű egyik legbecesebb nyelvemlékünknek, az Érdy-kódexnek írójáról rajzol sokrétű képet, szükségesnek tartom összefoglalni: miért üdvözölhetik örömmel Bán Imre könyvét mindazok, akik az Érdy-kódex szövegének ismerete alapján a Karthausi Névtelent kiemelkedő emberi és írói egyéniségnek tartják.

Ebben a munkában is példamutató Bán elemzési módszere. A vitás kérdésekben mindig csak a számbajöhető összes szempont egybevetése, a lehetséges megoldások minden oldalról való mérlegelése után foglal állást. (Újabb szempontok figyelembevételével így rögzíti pl. a kódex megírásának idejét). Kiindulópontnak minden esetben és mindegyiknél a vizsgált kódex általa jól ismert anyagát tekinti. A kódex egészét az adott történelmi-társadalmi viszonyokkal szoros összefüggésben vizsgálja, figyelembe véve az Érdy-kódexnek mind az irodalmi előzményekhez kapcsolódó, mind az előremutató, mind pedig az európai irodalomhoz fűződő vonásait.

A Karthausi Névtelen irodalomtörténeti értékelésének hasonló módszereit HORVÁTH JÁNOS alkalmazta máig is forrásértékű, Bán által is gyakran idézett munkájában.

Ez a vizsgálódási módszer azután tökéletesen megalapozott állításokat eredményez a kisonográfiában többek között a Karthausi Névtelen írói és emberi értékeinek megállapítása során. Egyetérthetünk Bán Imrével, amikor azt írja: „Bár hevesen küzdött a talán nem is eléggé ismert új, a reformátori eszmék ellen, nem tudom benne az elmúlónak fenntartás nélküli makacs védelmezőjét látni” (121). Való igaz, hogy „A társadalmi élet minden visszasságát, a Jagellók korának feudális anarchiáját, az eláradott bűnöket, a jobbágynyúzást, az eretnenség terjedését mind a világvég, az utolsó ítélet előjeleként fogja fel” (34). S az is, hogy mivel „a maga körül látott, hallott valóságot szemléli, ebben fedezi fel az idők jeleit, társadalombírálatának kortörténeti értéke van” (34). A kódex egésze igazolja a következőket is: „Karthausink történeti-tudományos műveltségének szerves — és nem is akármilyen! — része magyarságtudata, nemzetismerete. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ebben azután kora legműveltebbjeivel is vetekszik, s a magyar nyelven író reformátorok, akik pedig már a humanista műveltséggel is többkevesebb kapcsolatot tartanak, nemigen múlják felül.” (92.) „... magyar történelmi érdeklődése és tudása magasan felette áll minden szerzetes kortársának” (102).

Szükséges volt szólni a kérdésről, mert az Érdy-kódexről szóló szakirodalom nagy részében egészen másfajta vizsgálódási módszerrel találkozhatunk. A kódexről a múlt század második fele óta számos — hosszabb-rövidebb — elemző, értékelő munka jelent meg. Ezek legtöbbször azonban úgy keletkezett, hogy a szerzők nem ismerték a kódex egészét, csupán kiragadott részleteket vizsgáltak — igen gyakran téves nyelvtörténeti szemléletből kiindulva. Kedvelt — és káros! — módszer volt az is, hogy némely esetben a szerző egyéni nyelvészeti elgondolása, „elmélete” bizonyítására szedegetett adatokat innen-onnan a kódex hatalmas anyagából. A megállapítások így természetesen nem a kódexben általánosságban fellelhető nyelvi tényeken, hanem a kivételesen előforduló adatokon alapultak. Előfordult az is, hogy a „bizonyító” szó a VOLF-féle kiadás sajtóhibát tartalmazó adata volt. Végül: az Érdy-kódexszel foglalkozó művek szerzői közül elenyészően csekély azoknak a száma — a közel száz esztendő alatt —, akik a kódex kéziratát megnézték, olvasták volna. Ezek a módszerek sok téves megállapításnak váltak forrásaivá a múlt század második fele óta. Mivel pedig a hibás állítások egy részét a szakirodalom ellenőrzés, bírálat nélkül folyamatosan átvette, közülük nem egy igen szívósan fennmaradt napjainkig is. (Pl. a hangjelölésre, a kódex megírásának idejére, a Kar-

thausi Névtelen egyéniségére vonatkozó megállapítások. Az Érdy-kódex nyelvi kérdéseiről frott korábbi cikkekben ezekről már részben szóltam).

Bán Imre — mint írja — nem tartja feladatának „az Érdy-kódexnek, a Karthausi Névtelen írásművének nyelvészeti vizsgálatát” (120). Ennek ellenére — a kódex szövegeinek ismeretében, HORVÁTH JÁNOS megállapításaival is egyetértve — helytálló összefoglaló értékeléseket kapunk a kódexíró hangneméről, stílusáról, elbeszélő modoráról, nyelvének néhány különlegességéről. Valóban jellemző a kódexíróra, hogy „Leginkább szembeötölő írói értéke az érzelmi azonosulás magas hőfoka. Mélyen átérzi azt, amit mond, sohasem csak a gyakorlott szónok szól belőle, hanem a tárgyával szenvedélyesen azonosuló meggyőződés is.” „A Karthausi Névtelen lelke mélyéből beszél. Nemcsak tárgyával, de feltételezett hallgatóságával is azonosul:” (107—8). Egyetérthetünk Bán Imrével akkor is, amikor ezeket írja: „Meggyőződésünk, hogy a Karthausi Névtelen gyakorlott magyar szónok volt, beszédeit nem mind az 1526. évben szerezte, igen sokat talán már jóval előbb elmondott” (112). „A Karthausi Névtelen írói önállósága főként stílusában keresendő, a műfajok, a hangnemek, a szent retorika igen színvonalas használatában, és . . . a meggyőződés hevében” (118). „. . . nem kétséges, hogy a Karthausi Névtelen anyanyelvének mestere volt” (121).

Az állítások alátámasztására bőséges szemelvényanyag található a munkában. A szerző azt írja: „Idézeteimet modern helyesírásra teszem át a hangérték lehető teljes megőrzésével . . .” (7). — Az a szándék, hogy a kódex szövege könnyen érthetővé váljék a nem szakember olvasók számára is, ily módon feltétlenül megvalósult, annak ellenére, hogy az olvasatok olykor nem felelnek meg a kódex helyesírási rendszerének, s a szövegekbe bekerült a VOLFF-féle kiadásból jónéhány sajtóhibát tartalmazó adat is. A szerző jelzi is, hogy a kódex eredeti példányának átvizsgálására nem került sor (10). Nem nyelvészeti munkáról lévén szó, e tényezők végeredményben nem sokat vonnak le a kismonográfia értékeiből. Inkább azt mondhatnók: fokozottabban hangsúlyozzák, mintegy illusztrálják a szerző által is érintett tény: esedékes a kódex kritikai kiadása.

Igaz, hogy Bán hangsúlyozza: nem célja a kódex nyelvészeti vizsgálata. A mű elemzése kapcsán azonban óhatatlanul előkerültek olyan kérdések is, amelyeknek megoldása már valóban a nyelvtudomány hatáskörébe tartozik, s amelyekre megnyugtató választ csakis a nyelvi tények összegező vizsgálata után adhatnánk (pl. a kódex nyelvjárási sajátosságai).

Bán nem állítja, csak feltételezi, hogy a kódex a szerző eredeti kézírata. Mint írja: „Magunk hajlamosak vagyunk feltételezni, hogy a kódex a néma barát saját kezű írásában maradt ránk, s ezt törlései, a fordításból következő sajátosságai látszanak indokolni.” „Nemegyszer fordul elő névtévesztés . . .; a téves alakot a szerző törli. Mindez, ismétlem, azt a benyomást kelti, hogy a szerző eredeti kézírata maradt ránk, . . .” (10—1.)

Legyen szabad megjegyezmem (jelen esetben indoklás nélkül): az Érdy-kódex véleményem szerint is a Karthausi Névtelen eredeti kéziratának tekinthető. Sok egyéb tény mellett ezt valóban igazolják a törlések; ugyanakkor igazolja a kéziratban fellelhető javítások, betoldások egész rendszere is. Feltétlenül helyénvaló megállapítás azonban, hogy sok kérdést „végső érvénnyel csak egy esedékes kritikai kiadás” tisztázhatna (11).

A kódexíró műveltségének vizsgálata, az irodalomtörténeti értékek tárgyalása közben tehát Bán helytálló és fontos nyelvi megállapításokat is tesz. Ismét ékes bizonyítéka ez annak, hogy nyelv és irodalom egymástól el nem választhatók; hogy az irodalmi mű értékeinek feltárása a nyelvi megjelenési formák vizsgálata nélkül nem hozhat tökéletes eredményt, éppúgy, ahogyan eredménytelenek és feleslegesek az irodalomtól — vagy az élettől — elszakított öncélú nyelvészeti vizsgálódások is.

Mint mondtam: nem céloim a kismonográfia irodalmi, irodalomtörténeti értékei-

nek méltatása. Csupán a munka módszertani és tartalmi értékei közül kívántam néhányra rávilágítani. E rövid áttekintés is hiányos volna azonban, ha nem emelném ki a műnek talán legnagyobb erényét. Azt ugyanis, hogy a hozzáértő, részletező elemzésekből mindig kitűnik a szerzőnek a tárgy iránti lelkesedése, a témával való azonosulása is. Így válik alkalmassá a könyv arra, hogy a nem szakember olvasók érdeklődését is felkeltse a XVI. század elejének magyar történelmi-társadalmi kérdései s a Karthausi Névtelen egyénisége iránt.

Kérdés lehet mindezek után: a történelmi és művelődéstörténeti tények megismerése mellett milyen haszonnal járhat a mai kor embere számára az, ha hiteles képet kap a négy százötven évvel ezelőtti íródott kódexről és írójáról? Ezt válaszolnám: A Karthausi Névtelen követendő jellemvonásokkal rendelkezett mint ember és mint író egyaránt. Kora súlyos, ellentmondásos történelmi-társadalmi körülményei között felismerte azt a feladatot, amelynek elvégzése reá várt. E feladatnak szűkre szabott lehetőségei között legjobb tudása szerint eleget tett. Négy százötven év távlatából láthatjuk: munkája nem volt hiábavaló. Bán Imre könyvének igen találó, befejező gondolatait idézve: „...nem múlt el minden, amit hirdetett, vagy amiért küzdött. Megvalósult az anyanyelvű literatúra széles körű terjedése, kivirágzott az a szociális érzékenység, amelynek első hiteles nyomait nála találjuk, ... Nekünk ... becses ez a régi magyar író avval és annyiban, amit adott. És hat ma is minden komoly olvasójára, aki az érdek nélkül való meggyőződés hevületét és a másokért kifejtett munka alázatát becsülni tudja.” (122.)

DIENES ERZSÉBET

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Cserépvár 1568. évi leltára

A leltárat betűhíven közlöm, de a *l* helyett *s*-t, a *z* helyett *z*-t szedtettem. A sorok végét világos virgulával (|), a lapok végét kettős virgulával (||) jelölöm. Az alcímeket *r i t k í t t* szedéssel adom. A szöveg általában jól olvasható, de a lapok alján gyűrődés, szakadás stb. miatt csak részben olvasható, itt szögletes zárójellel [ ] utalok a szövegre.

A pontos cím a következő:

Inuentarium arcis Cherep ad | manus Egregij dñi Joannis | Banchij assignat Anno 15 | 68 29 die Julij.

A z V a r f o k o n | Egij eoregh tharatzk 1 | Egij was bakallos 1 | Pragaij bakallos 26 | Nijeles Bakallos 23 | Pragaij bakallos hjtwan 2 | Kijnek agija nyntsen cetnekij 5 | Vas lampas 6 | Pragaij Szakallos agij elkijl 2 | Vas lampashoz walo wasas rud 3 | Egy malom 1 | Kas 2 | Buβek 4 | Az war henzet (?) keotnij walo Lantz 2 | Vas horogh 8 |

A z Z a l o n n a s h a z b a n | Darda Nijel 30 | furo 3 | bard 1 | fwrez 1 | Lantz 3 | desa 1 | Cheber 1 | Sarok was 3 | kapu sarkara walo was 2 | Suhantzar dob 1 | gjulw 1 | f[] 1 || Poros cherep 32 | βalonna 9 | sodar 27 | wasas bakallos wesszeo 24 | Jo baranj beor 10 | Reghij baranj beor 69 | Tehen beor 2 | borijw beor 3 | Eoz beor 2 |

A z k e t t e m l e o t z a j t a j a n | retez 2 |

A z l o J s t a l o b a n | hordo 2 | Egij βeker kijben wijzet | hordonak mijnd hordostwl 1 |

S a f a r h a z b a n | hjtwan was fazek 6 | serpenijw 1 | Vas palatzk hjtwan 1 | hjtwan onh palatzk 1 | hjtwan ajto zaar plehesteol 1 | Vas Lantz 2 | Mosar mijnd teoreostwl 2 |

fogo 7 | Mosar jenek 1 | Embernek walo was horogh 1 | Kapura valo retez mjnd | karjykastul 1 | hjjtwan Bekercze fok 1 | Chap ala walo chatorna 12 | Chap furo 1 | Keoreom was 4 | Malomhoz walo chakan 2 | Wereo 1 || Nyak was 3 | Vas rada (!) 2 | Was Nyars 2 | Meßaros bard 1 | hjjtwan wago kes 2 | Jrtho kapa 1 | Chakanj 6 | Vas ek 2 | Vas suljok 1 | Vas heveder 1 | Vas heveder 1 | Nyjelbe walo kapa 6 | Theoreok kapa 6 | Vas rostelj 1 | bor wono eoreg keitel 1 | Bjja 4 | furo 2 | wsth 1 | olajjos korso 5 | gjjergja (!) thartho 3 | Mez kalan 1 | foglalo was 2 | Eoreg was ßeok 3 | hjjtwan kender magh egy chebert 1 | Soos thonna | Egj süeg syndelij ßeog 1 | Egj fa mosar 1 | Thal 7 | Thalnyer 10 | fa kalan 7 | Abarlanj walo tekeneo 1 | Az p j n t z e b e n | Tekeneo 2 | fa mezzelj 1 | fa [ ]zeort 1 || jo feol fazek 9 | tabla tizteito vono kes 1 | Az k o n j h a n | Azthal 2 | wago teoke 1 | fejze 2 | gjjertija¹ 19 | hars Noßolja 1 | hjjtwan lakat 1 | Az n a g j Z o b a b a | Azthal 1 | Pad ßek 2 | Azthalhoz walo ßek 4 | Eoreg ßeczelj ßek 1 | Eczetes athalagh 2 | Eczetes thonna 1 | fel agjw golobjys 6 | kjs tharaczk golobjys 3 | kapw keozjbe walo eoreg Lampas 1 | hjjntoba walo eoreg lada 1 | Az B o t b a n | Sjyn was 30 | Heueder was 1 | puska 2 | was ßerßamnak walo lada 1 | Cheber 1 | Noßolja 1 | althalagh 1 | hjjtwan wueg ablak 1 | wueg ablak 1 | Az k j s B o t b a n² | azthal 1 | was ßeok 6 | hordo [ ] || Eoregh onh kanna 1 | Kaad 1 | hordo 1 | atzhal 1 | pad ßek 1 | Az e o r e g z o b a n | wueg ablak 2 | Az p j a c z o n | Egj hars Noßolja 1 | fa Noßolja 1 | azthal ßek 1 | Az z e n e s h a z b a n | Azthal 1 | pad ßek 2 | Eoreg latra (!) 2 | kjsjyn lajtra | Az p o r o s B o t b a n | Eoreg was kalan 2 | az tharaczk forma 2 | was fazek grjspan benne 1 | Bakallos forma 7 | Taraczk golobjys 16 | Egj kjs thonna festek 1 | Mez kalan 1 | darab onn 2 | kecske lab 6 | Vasa weder mjnd lanchostul | lakatostul az kuthon 1 | Tuzes kalaek 3 | harom tomoth keoben walo bakal | los golobjys, a mjnt csontrogh (?) kezeben attak wolt | Tuzes Njil 3 de az eggjynek | nintsen nyele 3 | [ ]zes laptha [ ] || Duraeb aczel 2 | Eoregh kapura walo was sarok 3 | Egj was, kapu sarkaban walo | Themleotz ajtajjara walo was saro (!) | az belseo kapw eoreg hewedery 4 | az kys kapu amelj eoreg was sarokba jart | hjjtwan chepus abroncs 4 | Eoreg sjyn was 2 | Poros cherep porral rakwa 18 | Eotheod fel tonna por. | Egj tekeneobe egy keues por. | Egj fel thonna saletrom. | Kaad 9 | hordo 1 | althalagh 1 | Egj ajto azon ket sarkwas | rudnak walo was horogh 4 | Az s ü t h e o h a z b a n | Swtheo tekeneo 1 | ßakazto dezka 3 | az nagj pjncze eleot korcholja 4 | Az f e l s e o k a p w k e o z t | ßußek 2 | alabard 2 | Darda 2 | Az k a p w k e o z t w a l o n a g y p j n c z e b e n | bor hat hordowal, hetedjyk | az feo | wres hordo 15 | Az k j s p j n c z e b e n | wres althalagh 1 | hordo bor 2 || Az k e r t e z h a z b a n | sodar 15 | haj 44 | asßu hal 39 | appro thuro 27 | foghagjma koßorw 7 | Meteleo hagjma koßorw 1 | mogjoro hagjma koßorw 1 | Egj fertalj djo | fel fertalj asßw gywmeolcs | bjlyntsek 4 | Lakat 20 | Az e m e l c h e o n | Eoregh Lancz 2 | Az T h a r a c z k f e l e i | Balonna 11 | sodar 2 | wadnak walo halo 1 | Az k a p w k e o z e o t | oh pays 2 | Az m a j o r b u l h o z t a k f e l | thwrot 5 | wajjat Jtzet 5½ | Az P a l a n k b a n | Eoregh parna ßwrke 9 | fejjer eoregh parna 2 | ßwrke parna fjw 4 |

¹ Átirva.² A -ban áthúzva.

A z k j s t a r h a z b a n | h o r d o 2 | K a s 1 | b u z a w a g y j o n f e r t a l y 5 2 | l y z t f e r t a l y 5 9 | T j y k 6 | [J a k a s 1 | [J b e r r e w a l o w a s 4 | [J t w a n o n t h a l 2 || T w r o 2 0 | s a j t 3 | w a j 4 2 | a b r o z 1 |

A z v a r a l a t . | A z t h a w a l y k a z a l b e n a n a k | a z h o z z a e o l 1 3 | a z b e l e e o l 4 1 2 | A z J d e j b e n a n a k a z h o z z a | e o l 1 7 | a z b e l e e o l 3 1 2 | R e g h y a z t a g h B a t h o r i j A n d r a s t u l | m a r a t 1 | R e g h y k a z a l b a l m a 1 | A z J d e j a r p a g l 1 5 1 | Z a b g l 1 4 6 | A z I d e j m a j y o r s a g b u l k e t t | a z t a g b a n , e g g y j k b e n w a g y j o n | b u z a g l 5 3 7 | A z m a s y j k b a n g l 1 0 3 |

A z V a r a l a t v a l o k e r t b e n | V e r e s h a g y j m a a g y 2 4 | M e t e l l e o h a g y j m a t a b l a 2 |

T a r d o n | h j t w a n b a r a n y b e o r 3 5 | E o r e g h M e n e s 1 9 | t h a w a l y c h y j k o 2 | A z I d e j c z y j k o 8 | B a r a n y 5 | J u h 1 5 | A r p a k a l o n g y a 4 2 k [ ] | A z k j h a r m a d f w j a z t a g h [ ] | a z w a r a l a t [ ] | a z w e r e m b e t e o t e o k || [ ] ||

A z C h e r e p y m a y o r b a n | t h y j k 1 0 | k a p p a n 1 | A p r o s t w l d j y z n o 1 0 6 | L u d 1 2 | E o r e g h b a r o m 3 2 | E n n e k h u z a f e j e o s | t j y z e n h e t j y n e k b o r n y a w a g y j o n | h a r m a t j y n o s | T j y n o 2 9 e n n e k | h a r m a h a r m a d f w , a z h a r o m | t j y n o s t e h e n n e k j s t y n o j t e z | t j y n o k k e o z y j b e n B a m l a t t a k | A z T h a w a l y b j y r o n a l k a d 2 | A z I d e j b j y r o n a l h o r d o 5 |

I n k w r t | A z I d e j a r p a g l 5 0

(Anyaga: papír — hosszában kétrét hajtvva. A borítóján XVIII. századi írással *Inventarium Arcis Cserép* olvasható. A Ieltár a 3. lapon kezdődik. Az irat jelzete: OL Esterházy-család levéltára Rozgonyi — Báthori-javak Rep. 25/b Fasc. H N 464 Repos. 25.)

MIZSER LAJOS

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Nyíri Antal köszöntése a Magyar Nyelvtudományi Társaságban

Tisztelt Társaság! Kedves Tagtársak!

1967. március 14-én Társaságunk felolvasó ülése kedves esemény színhelye volt: Pais Dezső meleg szavakkal, tudományos érdemeit méltatva köszöntötte Nyíri Anta l tagtársunkat abból a tudalomból, hogy hatvanadik életévét betöltötte. Az esemény még annyira élénken él emlékezetünkben, mintha csak a minap lett volna; s mégis mennyi minden történt azóta, kezdve azon, hogy közben eltávozott körünkől a nyelv-tudományunk minden művelőjének oly kedves Pais tanár úr, s hogy Nyíri tanár úr — mint mi is mindannyian — egy kerek évtizeddel lett idősebb, átlépve hetvenedik életévének küszöbét.

E hetvenéves évforduló újra szívesen vállalt feladatunkká teszi a köszöntő szavaikat. Nyugodtan mondhatom, hogy számomra — aki Társaságunk megbízásából ez alkalommal szólok — nemcsak kellemes, hanem könnyű is a köszöntő. Természetesen nem elsősorban azért, mert szükségtelen elsorolnom mindazt, amit Nyíri Antalról hatvanadik éve történésieig bezárólag Pais Dezső oly hivatottan megtett, hanem könnyű mindenekelőtt azért, mert ünnepeltünket e köszöntés alkalma munkás életének töretlen folyamatában, alkotó kedvének, erejének még nagyon is teljében éri; következőképpen ha csupán tevékenységének utolsó évtizedét méltatom is, bőven van miről beszéljek, sőt erősen válogatnom is kell, amikor az érdemek, eredmények sorakozó listáját áttekintem.

Valóban, Nyíri Antal életének hetedik évtizede szüntelen és szemmel látható, kézzel fogható munkálkodásban telt el. Igen számos tudományos közleménye a tanúja annak, hogy egyenes vonalon folytatta bűváradásait mindazokban a témakörökben,

amelyek tevékenységét korábban is jellemezték. Jelentős adalékokkal járult hozzá mindenekelőtt a magyar nyelv történeti nyelvtana ismeretanyagának bővítéséhez, főként a tőrendszer és az igeragozás története tárgyában; elegendő itt az utóbbi tíz év terméséből ezekre hivatkoznom: A magyar igeragozás történetéhez (MNy. LXIX, 140–58); A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története (Népr. és Nytud. XVII–XVIII, 149–59); Die deszendente Geschichte des ungarischen Stammsystems (Congressus tertius internationalis Fenno-ugristarum. Tallinn, 1975. 645–50). Lényeges megállapításokat olvashattunk továbbá hangtörténetünk fontos kérdéseiről; pl.: Zur Frage der alt-ungarischen Diphthonge mit labialem Nachglied: MSFOu. 150. sz. 252–9; Az ómagyar labiális utótagú kettőshangzó kérdésének vitája és valószínű megoldása (Népr. és Nytud. XIX–XX, 291–301; — nem azonos az előbbivel). Szókincstörténeti tanulmányai újabban is főként belső, magyar származású szavaink problematikájához fűződnek: A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára (MNy. LXIV, 129–44); A *romlik*, *rongál* és rokonai eredetéről (Népr. és Nytud. XII, 47–52); A 'tectum; Dach' fogalma neveinek eredete és története nyelvünkben (MNy. LXV, 1–14); A szójelentés történeti szempontú vizsgálatához (NytudÉrt. 83. sz. 421–5); stb. Mindezekben és az itt nem említett közleményeiben korábbi tudós erényei talán még fokozottabban, érettebben mutatkoznak meg: a vizsgált nyelvi anyag rendkívül mély ismerete, a történeti adatok mellett a kapcsolódó nyelvjárási jelenségek gondos számbavétele, a néprajzi—művelődéstörténeti háttér feltárása, a logikus gondolatvezetés és ötletes megoldási készség, — és nem utolsósorban a tárgyszeretet, a magyar nyelv múltjához minden írásán átsugárzó nagy-nagy vonzódás, mely tudós erényeivel éppen nem áll ellentétben, hanem színezi, egyéni ízekkel, érzelmekkel gazdagítja azokat.

A legutóbbi évtized tudományos teljesítményei közül külön is kiemelendő az a kritikai szövegkiadás, amelyet Nyíri Antal a Münchener Kódexről, illetőleg latin megfelelőjéről tett közzé mint egy munkaközösség vezetője (A Münchener Kódex 1466-ból. Bp., 1971.). E nagy filológiai gondossággal készített kiadás igen fontos munkaeszközt adott minden magyar nyelvtörténész kezébe.

Számban is jelentős és minőségben is magas szintű tudományos munkálkodása mellett a legutóbbi időkig töretlen lendülettel működött ünnepeltünk mint egyetemi tanár, oktató és nevelő is. Nagy szakmai tudással, szívvel, lelkesedéssel és igazi pedagógusi vénával vezette be tanítványait a magyar nyelv rejtelmeibe, az egyéniségéből átsugárzó tárgyszeretettel mutatva meg számukra a követendő utat az anyanyelv ügyéért való cselekvő gondoskodásra. És tanítványain kívül munkatársai, barátai előtt is változatlan jelleggel, jellemmel állt ott hetedik évtizedében is az ember, a tudósi-tanári egyéniség, aki a maga csendesen dolgozó, szelíd, szemlélődő karaktere mellett is mindig határozott, kemény tudott lenni, ha igaz ügyért kellett síkraszállnia.

Egyébként sem, de különösen ezen a helyen nem múlhat el e szerény köszöntő anélkül, hogy ki ne térjen Nyíri Antalnak a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz fűződő viszonyára. Kevés volna e vonatkozásban csupán annyit mondani, hogy Társaságunknak és választmányának mindmáig nemcsak egyik legrégebbi, de leghűségesebb, leglelkesebb tagja. Kevés, mert az ő ragaszkodása Társaságunkhoz a legnagyobb mértékben cselekvő szándékú, konkrétan segítő jellegű. Hosszú idő óta vezet nagy buzgalommal, eredményesen szegedi tagozatunkat; választmányi üléseinken, rendezvényeinken sok jó meglátással, hasznos tanáccsal támogatja ügyeinket; neve gyakran ismétlődve jelenik meg felolvasó üléseink előadói között; folyóiratunknak, a Magyar Nyelvnek régóta aktív és közvetlen környezetét is aktivizáló szerkesztő bizottsági tagja, azonkívül igen rendszeres, színvonalas munkatársa. A szó szoros értelmében példamutató az, ahogy ő a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz ragaszkodik, s teljesen érthető, hogy mi is oly nagyon ragaszkodunk hozzá.

Igen tisztelt Ünnepeztünk, kedves Tóni Bátyánk!

Most, amikor életednek újabb nevezetes dátumához érkezted, azt reméljük, hogy a mi szeretetünk, ragaszkodásunk kedvessé és emlékezetessé teszi e mostani alkalmat Számodra, és ha bármily csekély mértékben is, hozzájárulhat ahhoz, hogy olyan olthatatlan buzgalommal, cselekvőkészséggel tekints továbbra is nyelvünkre, nyelvtudományunkra és Társaságunkra, mint ami eddig is tőlünk legjobban tisztelt, nagyrabecsült tulajdonosod volt. Kívánom Társaságunk szűkebb vezetősége, választmánya, tagsága és a magam nevében, hogy erőben, egészségben, alkotókedvben töltsd további életedet, éveidet a köz hasznára, és minél többször adj még alkalmat nekünk hasonló kerek évszámú ünneplésedre.

BENKŐ LORÁND

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

60. **H. Molnár Iona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricius-Kovács Ferenc:** A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter**. 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd**. 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József**. 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György**. 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlav Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentés és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István és Szűts László**. 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képalkotása. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hadrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd és K. Sal Éva**. 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovás emlékek. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. Sajnovics János. Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozium. Szerkesztette Gulya János és Szathmári István. 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptioes” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. Vekerti József—Mészáros György: A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. 1974. 40,— Ft.
136. Szathmári István: A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. Deme László: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette Szathmári István. 1974. 20,— Ft.
139. A beszéd-szimpozium magyar előadásai. Szerkesztette Molnár József, Wacha Imre. 1976. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszezen. Szerkesztette Szathmári István és Ördög Ferenc. 1975. 60,— Ft.
141. Király Péter: A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. Rácz Endre: Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
146. D. Mátyai Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1976. 24,— Ft.
Fénymásolatban újra kiadtuk a MNYTK. 25., 26., 31., 32. és 34. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

12. Pösgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. Mészárosné Varga Mária: Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. Bözsöny Ferenc: A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. Székér Endre: A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. Stilisztikai elemzések. Szerkesztette Nagy Ferenc. 1976. 169 l.
19. Szalai Ágnes—Viant Katalin: Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. Sasvári László: A Tokaj térségében élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette J. Gallasy Magdolna. 1976. 84 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1062 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portó költséget számítunk fel.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIII.

ÉVFOLYAM

1977.

4.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:

BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:

**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

Megemlékezések az Eötvös Kollégiumban

Lőrincze Lajos: Beszéd Gombocz Zoltán emléktáblájának leleplezésekor 385

Sőtér István: Gombocz Zoltán 387

A tudományos ülésszak anyaga

Szathmári István: Elnöki megnyitó 389

Harmatta János: Megemlékezés Gombocz Zoltánról 392

Ligeti Lajos: Gombocz Zoltán mint turkológus 395

Benkő Loránd: Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben 402

Tompa József: Gombocz Zoltán a tanítvány szemével 409

Balázs János: Gombocz Zoltán és a korabeli általános nyelvészet 414

Tóth Gábor: Gombocz Zoltán és az Eötvös Collegium 421

Nyíri Antal: Gombocz Zoltán emlékezete 425

Kálmán Béla: Üdvözlő beszéd a Gombocz-emlékünnepeken 426

Lakó György: Gombocz Zoltán finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkássága .. 427

Szathmári István: Gombocz Zoltán és a stilisztika 435

Rácz Endre: Gombocz Zoltán magyar grammatikai munkássága 444

Károly Sándor: Gombocz Zoltán és Jelentéstana 459

Molnár József: Gombocz Zoltán, a magyar kísérleti fonetika úttörője 468

Winkler Zsuzsanna: Gombocz Zoltán diákévei 475

Benkő Loránd: Elnöki zárszó 480

Szemle. *Kassai Ilona:* Szende Tamás, A beszéd folyamat alaptényezői. — *Siptár*

Péter: Josef Vachek, Written language. — *R. Molnár Emma:* Szilágyi Ferenc, Csokonai dunántúli tájszógyűjtése 482

Különfelek. *Bartók János:* Kodály Zoltán megállapításai a beszédhelyességről 492

Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIII. közgyűlése. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből 499

TUDNIVALÓ

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítónál.

Előfizetési díj egy évre: 44,— Ft

1 szám ára: 14,— Ft

Index szám: 25.549

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.)

Imre Samu
(1917-1990)

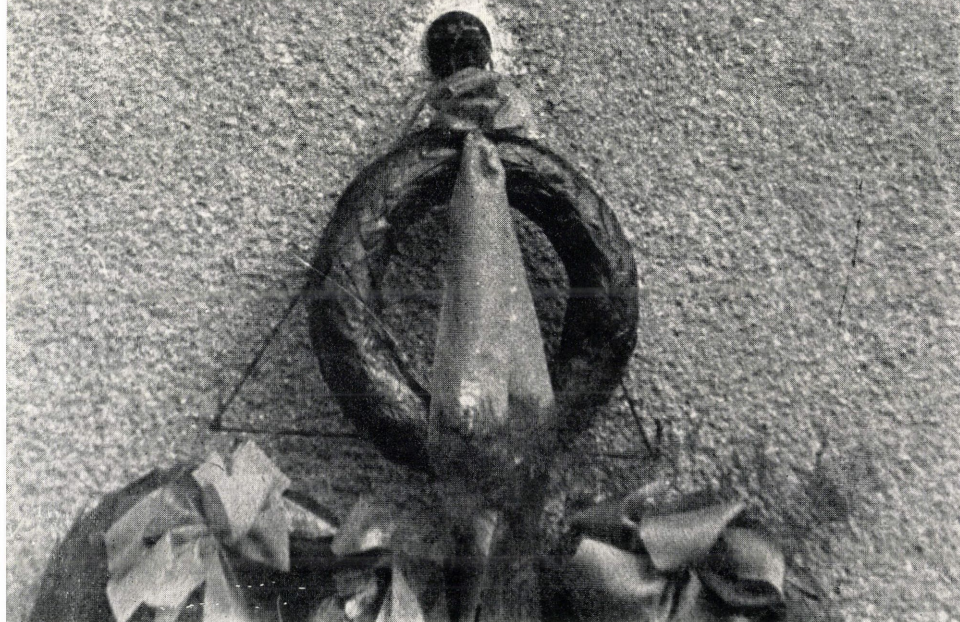

GOMBOCZ ZOLTÁN

1877 – 1935

NYELVTUDÓS, EGYETEMI TANÁR,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TAGJA, AZ EÖTVÖS JÓZSEF KOLLÉ-
GIUM IGAZGATÓJA EMLÉKÉRE

ÁLLÍTOTTA AZ EÖTVÖS JÓZSEF KOLLÉGIUM
IFJÚSÁGA ÉS A XI. KER. TANÁCS 1977.

MAGYAR NYELV

LXXIII. ÉVF.

1977. DECEMBER

4. SZÁM

GOMBOCZ ZOLTÁN születésének századik évfordulója alkalmából az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara és Eötvös József Kollégiuma a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a közreműködésével 1977. május 30-án és 31-én megemlékezés-sorozatot rendezett. Ennek keretében 30-án délután került sor Gombocz Zoltának az Eötvös József Kollégium falán elhelyezett emléktáblája leleplezésére, este pedig a kollégiumi ünnepségre. 31-én a Bölcsészettudományi Kar egész napos tudományos ülésszakkal emlékezett volt kiváló tanárára. Mindezek során számos beszéd, üdvözlés, előadás hangzott el. Tekintettel e megnyilatkozások tudománytörténeti értékére, valamint az előadások tartalmi fontosságára, az ünnepség-sorozat egész anyagát közzétesszük. Bár az anyag sorrendezésében más lehetőségek is adódhattak volna, legegyszerűbbnek látszott az elhangzás időrendjének pontos követése.

A közzététellel a Magyar Nyelvtudományi Társaság — mint a rendezésben közreműködő testület — és folyóirata, a Magyar Nyelv is Gombocz Zoltán emlékezetének kíván áldozni.

A SZERK.

MEGEMLÉKEZÉSEK AZ EÖTVÖS KOLLÉGIUMBAN

Beszéd Gombocz Zoltán emléktáblájának leleplezésekor

Kedves Barátaim!

Ünnepélyes alkalomra gyűltünk össze, GOMBOCZ ZOLTÁN emléktáblájának leleplezésére. Gombocz Zoltánt, a tudományos élet egykori vezető egyéniségét, a nyelvészet nagyhírű professzorát magáénak vallja a Magyar Tudományos Akadémia, büszkeségeként tartja számon az Eötvös Loránd Tudományegyetem, de a legelőbb talán mégis az a kapcsolat, amely Gombocz Zoltánt az Eötvös Kollégiumhoz fűzi. Az Eötvös Kollégiumhoz, amelyben egyetemistaként derűs, meleg otthont, széles távlatokat megnyitó, nagyívű tudományos pályára felkészítő műhelyt talált, s amelynek azután sokszorosán visszaadta a kapottakat. A két név, Gombocz Zoltáné és az Eötvös Kollégiumé már régen elválaszthatatlanul összekapcsolódott; ha az egyiket kimondjuk, a másik azonnal felidéződik bennünk. Én is elsősorban erre a „kötődésre”, kapcsolatra emlékezem most, a Ménesi út (az Eötvös Kollégium utcája) és a Gombocz Zoltán utca találkozásánál, kézfogásánál.

Szerencsés véletlen, de egész életét, pályafutását eldöntő, meghatározó véletlen, hogy a jogászai pályára készülő, érettségiző diáknak felhívják a figyelmét az éppen akkor, 1895-ben megnyíló Eötvös Kollégiumra. S magyar — francia tanárjelöltként tagja lesz annak a gárdának, amely az ország legkiválóbb fiataljaiból verbuválnak össze, amelynek aztán minden lehetőséget megadnak képességeinek kifejtésére, de magasra is teszik a léceket, el is várják, hogy ki-ki tehetsége legjavát adja, keményen, szüntelenül dolgozzon választott szakterületén, ismerje meg annak legújabb eredményeit, de ne váljon szakbarbárrá, tartson lépést a magyar műveltséggel, s tekintsen szét Európában is. Ebben a

közösségben olyan szellem alakult ki, amelynek morális alapja a munka, a legigényesebb önművelés. Kialakítója nemcsak a kiváló tanári kar, a nagyszerű könyvtár, hanem az egymást ösztönző fiatalok nagyratörő, tehetséges együttese is volt. Gombocz Zoltán többek között Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Szabó Dezső társaságában kezdte meg kollégiumi életét. S nem is vált meg a kollégiumtól teljesen sohasem, legfeljebb kolozsvári professzorsága alatt lazultak némiképp — a távolság következtében — a szálak. A kollégium alakította szellemét, s mint a kollégium tanára, igazgatója, az Eötvös Kollégium volt tagjai szövetségének elnöke — ő is alakította ennek az intézménynek arculatát, gazdagította életét, emelte fényét, tekintélyét.

Személyesen — sajnos — nem láthattam őt: röviddel előbb távozott el, hogy a kollégiumba kerültem. Pedig sokat hallottam róla még a középiskolában, volt kollégista tanáraimtól s másoktól is. Gombocz Zoltánról már életében legendák keringtek, pontosabban szólva legendásnak tűnő értesülések: rendkívüli nyelvtudásáról, óriási műveltségéről, mindenkit lefegyverző modorról, szakembereket megszegyenítő zenei tájékozottságáról.

Mondom, nem ismertem személyesen, de emlékével mindig találkoztam, szellemujjának nyomai ott voltak a kollégium életében, hétköznapjaiban és ünnepiben egyaránt. Őt idézték az idősebb kollégisták, akik még hallgathatták óráit, részt vehettek szemináriumain, élvezhették kedvességét, szellemes társalgását az általa szervezett fesztelen, kedélyes, családi összejöveteleken. Őt idézték hangtalanul is értékes magánkönyvtárának könyvei, melyeknek ex librise figyelmeztette a jámbor filoszt, hogy ezt a könyvet nem is olyan rég még „Gombocz úr” forgatta. Az ő szelleme uralkodott már a felvételi vizsgáin, az emlékeztetéses „fejtapogatásokon”, amelyeknek „vizsga” voltát nem is nagyon éreztük, hiszen szakmai kérdést alig-alig tettek fel: azt akarták megtudni a kérdezők a beszélgetések során, van-e véleményünk, ítélőképességünk, szellemi érdeklődésünk, alkalmasak vagyunk-e önálló gondolkodásra.

De a kollégium kapuin kívülre is elkísért bennünket Gombocz Zoltán szelleme: egyetemi tanulmányaink során elsősorban az ő jegyzetei vezettek be bennünket a nyelvészet világába. Az ő jegyzeteit tanultuk, Nyelvtörténeti módszertana világította meg előttünk a nyelv életét, a hangváltozások, jelentésváltozások törvényszerűségeit. A jelentésváltozások egyik-másik fajtájára sokszor még ma is — több mint fél évszázad után is — az ő példáit idézzük.

De idézi őt, műveit, termékeny gondolatait a nyelvtudományak szinte minden ága, az őstörténet és a finnugor nyelvészet; a turkológia, az általános, a történeti és a leíró nyelvészet; a jelentéstan, a stilsztika és a kísérleti fonetika: mindezekről az emlékezések során egy egész napos tudományos ülészak tesz bizonyosságot.

Kedves barátaim! Akik most itt állunk, azoknak egy része még személyesen ismerte, ismerhette Gombocz Zoltánt. Másokban művei s a közvetlen tanítványok vallomásai tartják meg emlékét. De az élő tanúk egyre kevesebben lesznek, s az emlékeket — az ember és a művek emlékeit is — fenyegeti az idő. Jó tehát, ha van kőbe vésett emlékün, emlékeztetőnk is. Emlékeztetőnk nemcsak arra, hogy volt s hogy ki volt Gombocz Zoltán, hanem arra is, hogy ez a kivételes képességű ember, ez a nagyszerű szellem itt élt, büszkén vallhatja magáénak az országon, a városban belül ez a kerület s nagy művének folytatója, a mai Eötvös Kollégium.

Ezekkel a gondolatokkal Gombocz Zoltán emléktábláját az Eötvös Kollégium és a XI. kerületi tanács nevében leleplezem.

LŐRINCZE LAJOS

Gombocz Zoltán

Azok a nemzedékek, melyekre GOMBOCZ ZOLTÁN hatása a Múzeum körüli Bölcsészkar nagy előadótermének előadásain vagy az Eötvös Kollégium zárt és intenzív életében kisugárzott, erről a nagy tudósról és rendkívüli emberről egy erkölcsi példa és egy legenda emlékét őrzik mindmáig. A Gombocz-legenda mégis inkább a 20-as 30-as évek nemzedékeinek magánügye, — míg a gomboczi magatartás és példa egy új korszakban is időszerű. Nemcsak a nyelvtudomány vallhatja magáénak az ő kutatási és gondolkodási módszerét, melynek lényege a gondolatmenet végső tisztasága, világossága. Tudományos munkásságát vékony füzetek, kis terjedelmű és mégis a legszélesebb távlatokat nyitó dolgozatok őrzik. Módszere sokban hasonlatos volt a matematikusokéhoz: tanulmányaiban a matematikai kifejtés és levezetés eljárásaira ismerhetünk. Meggyőződése szerint leírás előtt a gondolatmenet minden részletének tisztán és véglegesen kellett kialakulnia a gondolkodásban, s talán különösképpen is érezhetjük, hogy utólagos törlést és javítást sem tűrt, mert még ebben is a gondolat bizonytalanságára gyanakodott. Mitől sem áll távolabb ez az alkotó módszer, mint az irodalométól, mely az igazi pontosságot és szabotosságot legtöbbször a szövegnek továbbfejlesztésével éri el. Gombocz jellemének és egyéniségének azonban ez a tömörítő kifejtési mód felelt meg igazán, a gondolatnak az a klasszikus tisztasága, mely egyébként cselekvéseit, emberi magatartását is jellemezte.

Az egyetemi Gombocz-előadások egyenletes előadásmódja, a kerülőktől és anekdotáktól mentes közlés, de főként az a temperált, csaknem társalgási hangnem, mely az előadást szinte zenei élménnyé avatta: mindez hiánytalanul megfelelt a szövegeit létrehozó Gombocz Zoltán habitusának. Legkedvesebb karmestere Kerner István volt, akinek olimpuszi nyugalma csodálattal emlegette. Gombocz nyugalma mégsem volt „olimpuszi”: minden világossága és fegyelmezettsége mögött valamely visszafojtott nyugtalanságot érezhettünk, melyet talán csak tatáros szemének rezzenései, időnkénti tétova kézmozdulatai árulhattak el. Ebben a nyugtalanságban előbb-utóbb életének rejtett drámájára ismerhettünk. Aszkézisben eltelt ifjúsága elmúltával, az élete utolsó korszakába lépett Gombocz Zoltán későn és tragikusan érezte át, hogy mit veszített el, s az élet micsoda örömeiről és tapasztalatairól mondott le. Fausti állapotnak nevezhetjük Gombocz Zoltánnak ezt az utolsó életkorszakát, mely látszólagos tétlenségben telt el, hisz úgy tekinthetett vissza életművére, mint amihez már nem lehet több hozzátenni valója, s befejezettként hagyhatja maga mögött.

Annál befejezetlenebb maradt azonban az élete. Olyan Gombocz Zoltánt ismerhettem utolsó esztendeiben, aki még vissza akart szerezni valamit mindabból, amit elmulasztott. Ebben a lelkiállapotában kárpótlást és biztatást, útmutatást keresett a zenében, s különösképp Wagner zenéjében, melyet önnön tükörképének is érezhetett. Legkedvesebb operája volt a Mesterdalnokok, a rezignációnak és a tavasznak ez a színpompás, zenei találkozása. Talán magára ismert Hans Sachs alakjában, aki már kívül került az életen, s mégis a fiatalság örömeinek társává válhatott. Részt is veszünk mindabban, amit előmozdítunk, s Hans Sachs-i segítség, részvétel jellemezte Gombocz Zoltánt, a fiatalság vállalkozásainak, a szellem kibontakozásának abban a légkörében, mely az ő Eötvös Kollégiumát jellemezte.

Gombocz Zoltán nem csalódott a tudományban, hanem eltávolodott

tőle, de mindabból, amit életében létrehozott, az emberség és az erkölcs törvényeit alakította ki és tette példává. A zenéhez is részben a tudomány vezette, mert a hangtani gondolkodás nyomán juthatott el az emberi hang, az ének kultuszához.

Utolsó éveinek legmélyebb honvágya azonban a fiatalsághoz vonzotta, s a maga elvesztett fiatalságának pótlásául, Hans Sachsként találta ezt meg abban a körben, amelyben utolsó éveit töltötte, az Eötvös Kollégium fiatal nemzedékeinél.

Szülőföldjének, a soproni, nyugat-dunántúli tájnak sok évszázados magyar műveltsége keveredett egyéniségében, annak a magyarrá vált német polgárságnak hagyományával, melyből anyai ágon ő maga is származott. Talán ebből a keveredésből érthetjük meg érdeklődésének erőteljes kétfelé irányulását: a magyar nyelv és kultúra legősibb jelenségei iránti fogékonyságát, és a világkultúra iránti rendkívüli érzékét. Olvasmányainak köre az ő idejében még alig ismert Proustot éppúgy felölelte, mint Verne Gyula regényeit, melyeket elalvás előtt szeretett olvasni. A ma annyit emlegetett FERDINAND DE SAUSSURE elméletét 1931-ben ismertette meg velünk előadásában, JAKOBSON-ról pedig már a 30-as évek első felében mint figyelmet ébresztő tudósról emlekezett meg.

Gombocz Zoltán nem volt konzervatív, s a Horthy-korszak Magyarországnak közviszonyait csendesesen megvetette. Korának társadalmi kérdéseit az Eötvös Kollégium fiataljainak közvetítésével fogja fel, márpedig ebben a körben ezek a problémák fenyegető hullámokat vetettek. Mélyen megrázta őt a Kollégium kommunistáinak (Mód Péternek, Schöpflin Gyulának és társaiknak) letartóztatása, de csak elejtett megjegyzései árulták el, mennyire fájt neki a sorsuk, és mennyire aggódott a jövőjük miatt. Uszító sajtóhadjárat célpontjává vált ekkor a Kollégium, de Gombocznak még ennél nagyobb megaláztatást is el kellett viselnie, amikor vendégül látta azokat a világnézeti különítményeket, melyek hetente rendezett előadásaikkal a „konstruktív világnézet” ösvényére próbálták visszaterelni a Kollégiumot.

Nemzeti, de nacionalizmustól mentes humanista embereszményt testesített meg Gombocz, olyan eszményt, mely leginkább KODÁLY ZOLTÁNNAL és HORVÁT JÁNossal rokonította. Ők hárman sok tekintetben kiegészítették és folytatták egymás szerepét és életművét.

A gomboczi eszmény valójában a minőség eszménye, olyan minőségé, mely erkölcsöt is jelent. A legtöbbet és a legjobbat adni magunkból, másoknak, és másoktól is ugyanezt elvárni: ez volt Gombocz Zoltán nevelői elve. Az ő nevelési módszere nem a fiatalokkal való szüntelen foglalkozásban s még kevésbé valamifajta fegyelmezésben állt, és mégis, egy-egy odavetett kérdése, megjegyzése, nagyritkán adott tanácsa felért hosszadalmas „konzultációkkal”, s a Kollégiumban rendtartás nélkül is rend, szabadon és önként vállalt fegyelem, munkaerkölcs uralkodott. Ő, aki élete végén mintegy elfordult a tudománytól, mégis, megvetette a diletтанizmust, sőt az „életművészetet” is. Ekkorra tudta már, hogy az igazi életörömet csak áldozatok és munkák árán lehet elérni, olyan szabadságban, melyet leginkább az önzetlenség jellemez.

Valójában az életre nevelt bennünket, s arra akart megtanítani, hogy a munka és az alkotás örömeért magunkat az élet legmélyebb örömeitől meg ne fosszuk. Munkára sarkallt, de arra is nyugtalanul felfigyelt, ha valaki a munkát, a tudományt az élet előli kibúvónak szánta.

Az olyan példák, melyek halandó emberek tudatába vésődnek: a legin-

kább múlandóak, hisz néhány nemzedék letűntével nyomuk vész. Épp ezért tartom fontosnak és megbecsülendőnek, hogy a mai Eötvös Kollégium oly tudatosan és következetesen őrzi Gombocz Zoltánnak és az egykori Eötvös Kollégiumnak hagyományát, emlékét. Megbecsülést és segítséget érdemel a mai Eötvös Kollégium vezetősége, és mindaz, amit ennek a Kollégiumnak mai igazgatója, Tóth Gábor tett, a régi Kollégium hagyományának ápolására, a mi legmélyebb együttérzésünkkel kell találkozzék. Nemcsak Gombocz Zoltán örökségét foglalja magába ez a hagyomány, hanem elődjéét, a nagy nevelőét, Bartoniek Gézáét is, akinek örökségét maga Gombocz is fenntartotta, követte. Az ő hagyományuk és emléküik ösztönöz le nem mondanunk a reményről, hogy az egykori Eötvös Kollégium szervezete valamikor újból feltámad, s így ez az iskola az egyetem mellett másik s talán fontosabbik egyetemmé válhatik, olyan ráadásul, amilyenben részesülnünk életünk nagy ajándéka volt.

SÓTÉR ISTVÁN

A TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ANYAGA

Elnöki megnyitó

Kedves Kollégák! Tisztelt hallgatóság! Kedves Vendégeink!

1. A nyelvtudomány-történetnek, az általános nyelvészeti e fontos ágának — röviden — az a feladata, hogy a különböző nyelvészeti munkákat, az egyes életműveket vagy éppen korszakokat — mindig a mindenkori „ma” szemszögéből nézve, de semmiképpen sem kiszakítva a kérdéses korból, annak társadalmi, politikai, művelődésbeli stb. viszonyai közül — mérlegre tegye, közben természetesen figyelembe véve a külföld nyelvtudományával való kapcsolatokat és föltétlen kiemelve az előre mutató mozzanatokat.

A magyar nyelvtudomány — mint ismeretes — egyik legrégebb és legjelentősebb nemzeti tudományunk. És bár fejlődése SYLVESTER JÁNOSTól kezdve — aki Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az elsők között foglalkozott vulgáris nyelv grammatikájával — napjainkig szinte töretlen, továbbá négy és fél évszázados története alatt számos jelentős tudóst mondhat a magáénak, olyan alkotóval, aki a tudósi sajátságoknak szinte mindegyikében kiemelkedett volna, már lényegesen kevesebbel dicsekedhet.

Ezen kevesek közé tartozik GOMBOCZ ZOLTÁN, akinek az emlékére szenteljük jelen tudományos ülészekunkat, születésének századik évfordulója alkalmából.

2. Az alkotónak és az alkotásnak mely vonásai állítják Gombocz Zoltánt mintaképül a ma és a jövőendő nyelvészei elé?

Nyelvtudományunknak e kiváló egyénisége mindenekelőtt abban emelkedett ki, hogy munkálkodásával átfogta a tágabb értelemben vett magyar nyelvtudományunknak csaknem az egészét, mind a vizsgált nyelv korát illetően: vagyis a finnugor időktől a jelen napjainkig; mind az akkori lehetséges vizsgálati módokat tekintve: a STEINTHAL—PAUL—WUNDT nézeteit folytató nyelvtörténeti-lélektani megközelítéstől a SAUSSURE-re is építő leíró nyelvészeten át az ugyancsak SAUSSURE-től elinduló és a prágai iskola eredményeit is felhasználó funkcionális szemléletig; mind pedig az egyes diszciplínákat nézve:

a hangtántól a jelentéstanon, az őstörténeten és a névtudományon át a nyelv-művelésig.

Kiemelkedett továbbá a tekintetben, hogy az elméleti alapok és a nyelv-vizsgálati módok mindig nagyon érdekelték: az újgrammatikus iskolát bemutatató s „A jelenkori nyelvészet alapelvei” című 1898-as dolgozatától az 1934-ben megjelent „Funkcionális nyelvszemlélet”-ig olyan sok, az általános nyelvészetet tárgyaló vagy azt is érintő műve, tanulmánya látott napvilágot, hogy az általános nyelvészetet is mondhatnánk Gombocz Zoltán legkedveltebb munkaterületének. — Ugyanakkor sohasem állt meg az elméletnél, mindig, mindenütt érvényesítette azt, amivel az előbb említett tanulmányát befejezte: „A tudományos kutatásban a feltevések és elméletek értékét g y a k o r l a t i h a s z n á l h a t ó s á g u k bizonyítja. . . Noha meg vagyok győződve az imént vázlatosan ismertetett funkcionális nyelvszemlélet helyességéről — írja a következő sorokban —, a főkérdés mégis csak az, hogy gyümölcsözőnek bizonyul-e a gyakorlati nyelvkutatásban, elég szilárd alap-e egy új nyelvtani rendszer felépítéséhez.” (MNy. XXX, 7.) Ezzel függ össze továbbá, hogy vonzódott a mai értelemben vett alkalmazott nyelvtudományi ágak felé is: többször foglalkozik a stilsztika, a nyelvhelyesség, a nyelvészeti terminológia és a nyelvi norma kérdéseivel, valamint az anyanyelv és az idegen nyelvek tanításával, illetőleg a tankönyvek módszerével, stílusával (l. a ZSIRAI MIKLÓS által összeállított bibliográfiát: NyK. XLIX, XVII—XXIII).

Kiemelkedett abban is, hogy szintézisalkotó volt. A „Magyar nyelvészet” című tervezésében, miután a rá jellemző lényeglátással és rövidséggel megjelölte a magyar nyelvtudomány 1840-től kezdődő háromnegyed századának a jellemzőit, fejtegetéseit így folytatja: „A jelen legfontosabb feladata a szintézis megindítása illetőleg folytatása volna.” (ÖM. I, 111.) És hogy ezt — saját magára nézve is — kötelezőnek érezte, azt a Magyar Etymologiai Szótár megjelent füzetei, a Magyar történeti nyelvtan — könyvomas jegyzet formájában fentmaradt — részlegei, a Jelentéstan, a Nyelvtörténeti módszertan stb. fényesen igazolják.

És ma is példakép lehet abban, hogy közvetlen lépést tartott mind a magyar, mind a német, francia, angol, olasz, spanyol, finn, svéd stb. nyelvű szakirodalommal. Vagy a megjelenés évében, vagy az azt követő évben, mindig olvashatjuk Gombocznak rövid, alapos kritikával megírt és a felhasználhatóságot is érintő ismertetéseit. Ha figyelembe vesszük külföldön elhangzott előadásait, külföldön megjelent dolgozatait és azt, hogy jelentéstana — főleg ULLMANN ISTVÁN hatására — több helyütt ismertté vált, akkor elmondhatjuk, hogy közvetítette Európát, és közvetített Európának.

Végül, csak felsorolásszerűen utalok még egyéniségének néhány fontosabb jellemvonására: széles látókör; nem mindennapi problémaérzékenység és lényeglátó-képesség; bámulatos emlékezőtehetség; kivételes irodalmi és művészeti érzék; előadásában és írásaiban kristálytiszta gondolatmenet, logikus, világos, csak a lényegre tartalmazó okfejtés; az érzelmeket is kellőképpen megmozgató hatásos stílus és franciás elegancia.

3. Ismeretes azonban, hogy Gombocz Zoltán nemcsak kiemelkedő tudós, hanem kivételes nevelői képességekkel megáldott tanár, egyetemi vezető, dékán és Eötvös Kollégiumi igazgató is volt. KOVALOVSKY MIKLÓS, az egykori tanítvány így emlékszik vissza például a vizgáztató Gombocz Zoltánra: „Kollokviumok és vizsgák idején csapatostul szorongtak a hallgatók Gombocz Zoltán szűk, földszinti szobájában, nem azért, hogy a sokszor bizony gvarló

feleleteket, hanem hogy őt hallgassák. Idegesen cigarettázva feszengett íróasztala mögött, de végtelen türelemmel és önuralommal hallgatta végig a vizsgát, pedig nyilván ezt érezte egyetemi munkája legterheesebb részének. A botladozó feleleteket is jobban elviselte, mint a jegyzetszöveg gépiesen szorgalmas eldarálását. Nem feleltetni, leckét kikérdezni akart, hanem beszélgetni, elmélkedni vagy akár vitatkozni is valamely fölvetett kérdéstről. Nyugtalan, örökké tevékeny szelleme ilyenkor is alkotó munkára vágyott, s ehhez keresett bennünk társakat, ha méltatlanokat is. Ezért szinte jobban érdekelt a vele szemközt ülő ember, mint a »tananyag«. Nem vizsgáztatott: vizsgált bennünket. Zavart pillogás közben adott halk kérdései gyakran meghökkenették a hallgatót, váratlan ötletszerűségükkel. Ilyenkor szinte izgatottan figyelte a hatást, és várta a választ. Nem a kész tudás érdekelte; a gondolatainkra volt kíváncsi. Kedvvel, sőt szenvedéllyel tanított ilyenkor is, ha látta, hogy érdemes. Tévedéseink bozótjából kivezetett bennünket az igazság nyílt útjára, nem is sejtett összefüggéseket és távlatokat láttatott meg velünk. Akkor volt a legegédettebb, ha szerény kísérőként követni tudtuk egy hirtelen felülről gondolatát, s megláttuk előre a célt. . . Ezekért az alkalmakért gyűltünk be a szobájába. Ilyenkor tanított igazán, szellemének ragyogó, meglepő tűzijátéka ott bomlott ki előttünk.” (Gombocz Zoltán: MNyTK. 91. sz. Bp., 1955. 4.)

NÉMETH GYULA, a szintén egykori tanítvány meg a következőképpen jellemi Gombocz Zoltánt, az Eötvös Kollégium igazgatóját: „Bartoniék után, némi interregnummal, Gombocz foglalta el az igazgatói széket. . . Nagyon jól érezte magát a Kollégiumban és ideális igazgató volt. Szerette az ifjúságot. Kereste a kollégisták társaságát, és végtelenül kedves tudott lenni hozzájuk. Ha kedve kerekedett, elvitte őket vacsorázni vagy az Operába. Tánciskola, garden party tarkította akkoriban a kollégiumi életet. S a fiatalság rajongott érte.” (L. Gombocz Zoltán. Bp., 1972. 206—8.)

4. Gombocz Zoltán mint igazi közösségi ember példát mutatott abban is, hogy egész életében aktív munkása volt a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. Közreműködött már a Társaság megalapításában, s utána előbb a jegyző, később a titkár, majd az alelnök tisztét töltötte be; ezenkívül — a kolozsvári egyetemi tanársága alatti hat évet leszámítva — haláláig egyik szerkesztője volt a Magyar Nyelvnek, és nem kis részben ő alakította ki a folyóirat arculatát és máig példamutató szerkesztési elveit; különösen kiemelkedtek közgyűlési előadásai, amelyeket természetesen szintén a Társaság folyóiratában tett közzé. — A Magyar Tudományos Akadémián — mint 1906-tól levelező, 1922-től rendes tag — szintén fontos irányító szerepet vállalt: 1933-tól haláláig az első, a Nyelv- és Irodalmi Osztály elnöke volt.

5. Az a kérdés mostmár, hogy a felsorolt kiemelkedő tudósi sajátságok hogyan öltöttek testet Gombocz életművében. Milyen újat, maradandót illetőleg továbbépítendő-t hozott Gombocz Zoltán az általa művelt tudományágakban? Kérdés továbbá, hogy tanári, nevelői erényei mennyire voltak gyümölcsözőek, és hogy közéleti tevékenységének eredményeit hogyan látjuk ma?

Nos, ezeknek az immár tudománytörténeti kérdéseknek a megválaszolására vállalkoztak ez ünnepi alkalommal — a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának és a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak a közreműködésével megrendezett tudományos ülészakon — a Bölcsészettudományi Karnak egy-egy tudományágban illetékes tanárai és címzetes professzorai.

A magyar nyelvtudománynak valamennyi mai munkása nevében azt kívánom, hogy — a tegnapi koszorúzás, emléktábla-avatás, Eötvös kollégiumi emlékünnepe és találkozó mellett — legyen ez a tudományos ülésszak és utána az előadásokat tartalmazó Magyar Nyelv-szám méltó tiszteletadás Gombocz Zoltán emlékének, olyan formában is, hogy az ő szigorú, de mindig tárgyilagos kritikájával vigyük tovább nyelvtudományunkat, nyelvtudományunk teljes örökségét.

Ezzel tudományos ülésszakunkat megnyitom.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Megemlékezés Gombocz Zoltánról

A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya nevében tisztelettel köszöntöm a GOMBOCZ ZOLTÁN születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszak előadóit és résztvevőit. Gombocz Zoltán és a MTA kapcsolatai közismertek: 1905-ben választották meg az Akadémia levelező, 1922-ben rendes, 1933-ban pedig igazgató tanácsa tagjának és az I. Osztály elnökének. Tudományos munkásságának olyan fontos állomásai fűgnek össze az Akadémiával, mint a Magyar Etymologiai Szótárra 1904-ben kiírt pályázat megnyerése MELICH JÁNossal együtt, a szótár elkészült füzeteinek kiadása, az erre 1921-ben kapott akadémiai nagyjutalom vagy a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének megtervezése és megindítása. Mindezekkel azonban bizonyára részletesen foglalkoznak majd az ülésszak körültekintő gonddal összeállított előadásai, amelyek tudományágak szerint emlékeznek meg Gombocz Zoltán munkásságáról. Ezért e köszöntő szóljon inkább a tudós géniuszának titkairól, a titokról, amely életében személyiségét, halála után pedig emlékét és tudományos teljesítményét körülvette.

Erre azért is szükség van, mert életműve torzó maradt, s egy olyan mély ismerője, mint SÓTÉR ISTVÁN, már halálakor figyelmeztetett arra, hogy az utókor, mely csak művein át fogja ismerni őt, csupán a tudóst látja majd benne. S ugyancsak ő intett négy évtizeddel később, hogy „Gombocz írásai csak töredékes képet adhatnak egyéniségéről”. Kétségtelen, hogy Gombocz halála annak idején olyan visszhangot váltott ki tudományos közvéleményünkben és azon túl is, amilyenre azóta sem találunk példát. A búcsúztatókat és megemlékezéseket, szám szerint 21-et, öccse, GOMBOCZ ENDRE 1935-ben külön kis kötetben meg is jelentette, de ebben még nincsenek benne A. SAUVAGEOT, MELICH JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ és mások később megjelent írásai.

Gombocz valamennyi méltatója egyetértett abban, hogy rendkívül jelentős tudós volt. TELEKI PÁL búcsúztatójában „a magyar tudományosság . . . egyik legnagyobb egyéniségé”-nek nevezte. SZINNYEI JÓZSEF is a „rendkívüli egyéniséget” gyászolta benne. NÉMETH GYULA élete alkonyán is „nagy szívű és nagy eszű tanár”-nak, „kivételes tehetségű tudós”-nak nevezte őt. Találónan mondta temetésén KOSÁRY DOMOKOS: „mindenki nagynak látta . . . mindenki szerette”. S nemcsak magyarok, külföldiek is: „Ein Mensch von seltener Größe, ein Ungar von Adel des Geistes und der Bildung” — mondta róla sajátos stílusában E. HÄCKEL, de ugyanezt hangsúlyozta Y. TOIVONEN is: „Die Wirkung seiner gewinnenden, hilfsbereiten und klugen Persönlichkeit ist . . . ausserordentlich gross gewesen”. Hadd fűzzünk még két le nem írt véleményt ezekhez. A magyar tudománynak színvonal és minőség tekintetében

akkoriban legigényesebb két egyénisége, KERÉNYI KÁROLY és LAZICZIUS GYULA évekkal halála után is tanúságot tettek rendkívüli tudós egyéniségéről. S ma, Akadémiánk másfél évszázados jubileuma alkalmából, KOSÁRY DOMOS négy évtized távlatából visszatekintve is csak azt állapíthatta meg, hogy „Gombocz nem csak a magyar nyelvtudománynak, hanem az egész akkori hazai tudományosságnak is kétségtelenül egyik legkiemelkedőbb személyisége volt”. De SÓTÉR ugyanezen alkalomból kifejtett véleménye szerint is „a két világháború közti Akadémia igazi képviselőinek ma Bartók Bélát és Gombocz Zoltánt . . . látjuk”.

Gombocz tudós nagysága titokzatosnak tűnt kortársai szemében. Még a mindent racionális horizontra korlátozó KORNIS GYULA is „a helyes kérdéseket . . . látó titokzatos” ösztönéről beszélt, s nem tagadta, hogy személyiségéből „rendkívüli sugalmazó erő áradt ki”. ECKHARDT SÁNDOR számára is Gombocz „önzetlen, varázsos egyéniség”, „un. véritable phénomène” volt. Sokak véleményét fogalmazta meg HORVÁTH JÓZSEF, amikor azt írta róla: „Aki egyszer beszélt vele . . . sose tudott megszabadulni egyénisége varázsától . . . Nem volt titkolódzó, s mégis titokzatos; mintha egy ismeretlen szekta tagja lett volna . . . egy szektái, mely talán tisztán, szinte elvontan jelképezte az igazit, . . . a tudós fajtát, mely csak ritka képviselőjében testesül meg . . . ily híven.” A titokélmény nem hiányzott SÓTÉR Gombocz-képéből sem: „élete többé-kevésbé misztérium volt számunkra” — emlékezett rá vissza.

S e titok Gombocz halálával csak nyilvánvalóbbá vált, mindenki igyekezett valahogy megfejteni, s ha a tudós nagyság a maga egészében érthetetlen, felfoghatatlan, titokzatos volt, megkísérelték tényezőire, elemeire bontani. KORNIS a titkot Gombocznak „a nagy összefüggéseket rögtön megpillantó fölényes szintétikus elmé”-jében, a lényében uralkodó „húvös logikai gondolatmenet”-ben, mintaképként ragyogó „fegyelmezett gondolkodás”-ában, előadásmódja „francia eleganciájá”-ban látta. TELEKI PÁL szinte egész elméletet alkotott Gombocz titkának megértésére: „. . . a legnagyobb tudós is” csak „néhány téglát hordhat a tudomány beláthatatlan méretű épületéhez” — mondta, „de az az ember, aki egyéniség, azaz aki magában egyesíti a tudás vágya és képessége, a kritikai készség és világos ítélőképesség mellett a jóság és szeretet, a lelki megértés és fennkölt erkölcsi felfogás tulajdonságait, az térben és időben messze túl szaktudósi kvalitásain, fogja szolgálni a tudományosságot, és ezen túl a művelődést, sőt az egész emberi tökéletesbülést”. „Gombocz Zoltán ilyen egyéniség volt a legjavából” — vonta le a következtetést. MELICH JÁNOS Gombocz nagyságát azzal magyarázta, hogy „azon kiváltságos szellemekhez tartozott, akik egyformán mélyek a pozitív tények feltárásában és a filozófiai, elvont gondolkodásban”.

ECKHARDT Gombocz „zseniálisan tiszta ítélőképesség”-ét emelte ki, s a „tudományos etika legnagyobb mesteré”-nek tartotta, majd később így elemezte egyéniségét: „. . . sa lucidité d'esprit, sa curiosité toujours en éveils et sa prodigieuse mémoire firent de cet homme un véritable phénomène”. LOSONCZI ZOLTÁN Gombocz titkát abban kereste, hogy „minden munkáját a tárgy legalaposabb ismerete s rendkívül éles megfigyelő- és ítélőképesség” jellemezte, hogy „új nyelvtudományi fogalmak számára igen megfelelő magyar műszavakat alkotott” (ez követendő példa lehetne ma is nyelvtudósaink számára az idegen szavak elleni küzdelemben); megragadta őt Gombocz „stílusának nagy szabatosága, változatossága, finomsága” és „rendkívül szeretetreméltó egyénisége”. SZINNYEI Gombocz tudós nagyságának tényezőit abban látta,

hogy „éles ésszel és bámulatos emlékezőtehetséggel” rendelkezett, hogy „olyan rengeteg és széleskörű ismeretkincset gyűjtött, hogy szinte hihetetlen volt”, hogy „világos és szabatos stílusú értekező és előadó is elsőrendű volt”, s hogy „kedves egyénisége . . . mindenkit elbájolt”. Szinte vitának hat ezzel szemben NÉMETH GYULA fejtegetése, aki Gombocz tudós egyéniségével kapcsolatban megállapítja: „De sem a tervszerűen megszerzett műveltség, sem a nagy tudás és a rendkívüli emlékezőtehetség nem tesz még valakit kiváló tudóssá, a tudósnak elsősorban ítélőképességre van szüksége”. Csak ezáltal vált Gombocz műveiben olyan értékessé „minden adat összegyűjtése, minden adat filológiai megtisztítása, minden adat nyelvtörténeti értékelése”.

Látjuk, Gombocz tudós nagysága kinek-kinek az egyéniségén keresztül tükröződött tudatában, s titkát mindenki a maga szemiotikai rendszerében igyekezett megfejteni. E tarka, mozaikszerű képnek mégis vannak közös vonásai. Ha KATONA JENŐT Gombocznál „a műveltség szinte kábitó sokoldalúsága és mélysége” ragadta meg, s ha csodálta „előadásmódjának kristályos tisztaságát és alapossgal párosult eleganciáját”, akkor erre A. RAUN megállapítása, amely szerint Gombocz „előadásai . . . utólérhetetlen tartalmi és formai világosságukkal nyerték meg hallgatói tetszését” — mintegy visszhangként felel.

De vannak olyan egyedi meglátások is, amelyek ezt az összképet nagy távlatokkal, tudományos, művelődési, társadalmi, történeti távlatokkal kapcsolják össze. Így SÓTÉR számára esztétikai élvezetet jelentenek Gombocz „szinte művészi ökonómiával megépített művei”, amelyek „a szellemi élmény mellett egy művészt, esztétikait is tartalmaznak”. Később ezt az esztétikumot abban látta, hogy Gombocz dolgozatai „leginkább matematikai értekezésekre emlékeztetnek, szabatos szerkezetükkel, szűkszavúságukkal, kristályszerű áttetszőségükkel”. Ugyancsak ő vette észre egyedül, hogy Gombocz „mámort és extázist keresett a tudományban”, hogy „hitt abban, hogy a tudománynak szenvedéllyé kell válnia”. A platóni *ἔργος* felfedezése ez Gombocznál, amely nélkül igazán nagy tudós nem létezhetik.

A művészi tudomány, a tudomány mint művészi élmény már túlmutat a tudósok körén. Gombocz nemcsak az egyetemen csinált „forradalmat” előadásai művészi megformálásával, hanem — mint a Budapesti Hírlap cikkírója megállapította — a „tudomány . . . kapcsolatát megteremtette az eleven étellel” is. De Gombocz titkának megértése szempontjából nem kevésbé fontos SÓTÉRnek az a megfigyelése, hogy „benne is élt a nagy tudósok fausti nyugtalansága”. Ugyanez az élmény tükröződik KORNISnak abban a megjegyzésében, hogy Gombocz „örökös szellemi mozgékonyásban” élt. HORVÁTH JÓZSEF pedig világosan meg is mondja róla, hogy „minden új kutatási területén csak addig időzött, amíg kombinatív-intuitív elméje rá nem lelt a 'punctum saliens'-re”.

BÓKA LÁSZLÓ mondta el e teremben Gombocz képtáblájának leleplezésekor, hogy az elért eredmények már nem érdekelték: „Most mit fog csinálni?” — kérdéssel mindig már a továbbhaladásra ösztönzött. Szintén BÓKA elevenítette itt fel Gombocz egyéniségének azt a hatóerejét, hogy egyszerű tudós képességeivel környezetét állandó erőfeszítésre, színvonalra kényszerítette. Ezt az élményt HORVÁTH JÓZSEF is rögzítette: „. . . akaratlanul is állandó légnyomást tartott fenn környezetében, hatalmas tájékozottságával, emlékezőtehetségével, s mindig a lényegre törő szokrateszi módszerével sokunkat zavarba ejtett. . . A vele való beszélgetés sokszor idézte fel a 'készületlenség' érzését”.

Ezek az emlékek lényeges ponton világítanak be Gombocz tudós nagyságának titkaiba. Nagy tudós egyéniségének jelenléte a körülötte élő tudós társadalmat sohasem hagyta megnyugodni: mindig követésre vagy vetélkedésre, mindig továbblépésre, fejlődésre, magas színvonal elérésére készítette. Csak kevesen ismerték fel nagyságának e titkát. KESZI IMRE írta róla: „Gombocz nem volt szikra: a szikrákat kipattantó elektromos potencia volt”. Igen, a körülötte zajló magyar tudományos élet szikráit pattantotta ki, s ezek sorsára vigyázott is. „Senki kíméletlenebb gúnnal nem gyötörte a tanári diploma félrepushkás kocavadászeit — írja róla KESZI IMRE — és . . . senki remegőbb gonddal nem őrizte, . . . nem gondozta a legfőbbet: a minőséget”. Ma a tudományos minősítés állandó válságának korszakában Gombocz e titkának ismerete nem csekély dolog.

De még nem zárult le előttünk a Gombocz titkai felé vezető út: még három betekintés lehetősége áll előttünk. KATONA JENŐ írta le Gomboczról, hogy „az igazán európai nivójú tudomány . . . szelleme emelte őt magasan a napszámstudós-típus fölé”. S a Budapesti Hírlap cikkírója vette észre: Gombocz „döntő súlyát az adta meg, hogy szakmáját egyetlenegy irányban sem zárta le, sőt minden irányban kapcsolódásra teremtett lehetőséget”. Így formálhatta azt a fontos ideát, „a virtuális univerzitását . . . , azét az alakuló világét, amelynek alapja . . .” éppen ő maga volt — egészíthetjük ki KESZI IMRE megjegyzésével.

Álljunk meg itt ezen a ponton. A magyar tudományos élet csak a kiegyezés után indulhatott igazán fejlődésnek, de az európai színvonalat még a század végére is nehezen érte el. EÖTVÖS LORÁND törekvése és az Eötvös-Collegiumban megtestesülő tudománypolitikai koncepció éppen arra irányult, hogy a magyar tudományt európai szintre emelje, s bekapcsolja a nemzetközi tudomány vérkeringésébe. Gombocz mint az Eötvös-Collegium első évfolyamának növendéke, majd tanára, végül igazgatója egész életében kivételes képességeivel magas szinten oldotta meg ezt a feladatot. Ha a társadalomtudományok Magyarországon ma bizonyos területeken világszínvonalon állnak, ez az ő egyénisége és működése nélkül aligha lett volna elérhető. A tudós nagyság itt a képességeit és a lehetőségeket felhasználó kivételes egyéniségnek a magas színvonalú tudomány, a közművelődés és nemzeti tudat és a társadalmi haladás iránti elkötelezettségében mutatja meg önmagát.

Sikerült-e Gombocz Zoltán nagyságának titkát megközelíteni, vagy a nagy tudós egyéniség továbbra is „fenség, észak-fok, titok, idegenség, lidérces messze fény” maradt? A régi koszorúból kiemeltem a babért és a még friss virágokat. E megfakult, de még élő virágcsokrot helyezem nagy tisztelettel GOMBOCZ ZOLTÁN képmása elé.

HARMATTA JÁNOS

Gombocz Zoltán mint turkológus

I. Száz éve hogy megszületett, több mint negyven éve, hogy tragikus hirtelenséggel eltávozott az élők sorából. Kortárs barátai és ellenségei már mind utána mentek. Évről évre zsugorodik az egykori, deresedő fejű tanítványok kisdud tábora. Ezek még személyesen ismerték őt, bámulták káprázatos memóriáját, világos képleteket nyújtó rendszerezését, határozott kritikáját. Ta-

nulmányai olvasásakor ők még mindig hallják a hangját, azt a higgadt, megnyerő, kissé talán tompa színezetű hangot, amely az ő elmúlásukkal örökre elnémul.

Születésének századik évfordulóján összegyűltünk, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN emlékét idézzük és számbavegyük: mit köszönhet neki a magyar nyelvtudomány? Nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy Gombocz turkológiai munkásságáról szóljak.

Szeretném elkerülni a kegyeletes megemlékezés szokásos közhelyeit, az alkalmi panegirisz talmi csengésű túlzásait, már csak azért is, mert mindez prózai, mindennapi nyelvre fordítva annyit jelentene: tudományunk történetének egy nagy alakját ünnepeljük, működése felett azonban eljárt az idő. E helyett azt kísérel meg röviden, egy-két példán felvillantani: mit jelentett Gombocz Zoltán egy-egy munkája a maga idejében, az akkor meglévővel szemben; másrészt arról szeretnék egy-két szót ejteni: mit hagyott ránk és az utánunk következő nemzedékre örökségül a turkológiának általa művelt területén.

2. Gombocz Zoltán, mint ismeretes, az igen széles érdeklődésű nyelvtudósok közé tartozott (kevesen tudják, hogy fiatal korában még egy spanyol regényfordítást is közzétett). Érdeklődése, majd tudományos kutatásai körébe tartozott a turkológia is, pontosabban annak egyik peremterülete. Mint mindig, azúttal is gondosan szemügyre vette az általános összefüggéseket, mielőtt a kiszemelt részterületen megkezdte volna munkáját. A korábbi kutatókhoz képest Gombocznak eleve új, korszerű eredményeket biztosított az a körülmény, hogy ő kitűnő általános fonetikai ismeretekkel rendelkezett (e téren figyelemreméltó saját eredményei is voltak), nem utolsósorban pedig az, hogy az általános nyelvészet, a nyelvelmélet iránt olyan érdeklődést tanúsított, mint hazai kortársai közül kevesen. Itt nem állt meg Hermann Paulnál, hanem érzékenyen reagált minden újabb elméletre, s valamennyinek elsőként lett hazai szószólója.

3. Gombocz Zoltán turkológiai érdeklődése, működése abból a tudományos felfogásból nőtt ki, amely a magyar nyelvet — finnugor eredetének felismerése után — az úgynevezett urálpajzi nyelvek közé sorolta. Ennek a felfogásnak a jegyében keletkezett a budapesti, majd a kolozsvári egyetemen urálpajzi összehasonlító nyelvészeti tanszék; e katedrák ugyanolyan szerep betöltésére voltak hivatva, mint a német egyetemeken az indogermán összehasonlító nyelvészeti tanszékek.

A budapesti egyetemen BUDENZ még az egész területre kiterjesztette figyelmét, az altaji nyelvekre is, és publikált török, mongol, valamint mandzsui tárgyú dolgozatokat is: fő figyelmét azonban egyre inkább a finnugor stúdiók felé fordította. Szemmel láthatólag már ekkor túl széles volt a mezőny egyetlen kutató számára. Utódánál, SZINNYEINél az altajisztika — híres Nyelvhasznításában — sovány bevezető bibliográfiává zsugorodott. A polarizálódás teljesen befejeződött a következő utódnál: ZSIRAI katedrájának már a címéből is eltűnt az *altaji* szó.

Kolozsvárott az urálpajzi összehasonlító nyelvészet tanára 1897–1912-ig SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR volt. Ő teljesen ignorálta az uráli, illetőleg finnugor nyelveket. BÁLINTOT az altaji nyelvek érdekelték csupán, használható, jó anyagot közölt törökből (kazáni tatárból) és mongolból (burjátból). Összehasonlító nyelvészetből csak meghökkenően dilettáns műveket produ-

kált (magyar—mongol, magyar—dravida, magyar—kabard nyelvrokonság). Az ő helyére került 1914-ben Gombocz Zoltán, megjelenése a katedrán alig mérhető színvonal-emelkedést jelentett.

Gombocznak nem került nagyobb fáradságába, hogy tanszéke címéhez igazodjék, hiszen már budapesti magántanár korában (1906 és 1914 között) előadásokat tartott a finnugor—szamojéd, a finnugor—indogermán, a finnugor—török nyelvviszonyról, finnugor hangtörténeti kérdésekről, a Kalevaláról, a magyar nyelv török elemeiről. Kolozsvári előadásaiban igen érdekes módon nyilvánul meg az új problémák közti válogatása. Szinte természet-szerűleg adódik az új téma: Bevezetés az urál-altáji nyelvek történetébe. A finnugor nyelvek közül ott találjuk a finnt (a Kalevalával) és a vogult. Az altáji nyelvek közül azonban csak a törököt, mégpedig igen színes tagolódásban: a török nyelvek összehasonlító hangtana, török nyelvemlékek, csuvas nyelvtan, csuvas olvasmányok, oszmán-török nyelv, oszmán-török nyelvtörténeti alapon, oszmán-török olvasmányok, török nyelvemlékek. A „magyar nyelvtudomány” címszó alatt fő helyen találjuk: török jövevényszavaink, külön a bolgár-török és külön a kun-besenyő hatás. (Az előadások címére és idejére vö. MNy. XXXII, 87—8, ÚRHEGYI EMILIA összeállítása alapján.)

4. Az egyetemi előadások sajátságos módon nem tükrözik Gombocz Zoltán korábbi érdeklődését az altajisztika általános problémái iránt, nem is beszélve a mongolról és a mandzsu-tunguzról. Érdeklődése az egyes altáji nyelvek iránt továbbra sem szűnt meg, annak ellenére, hogy — ma már alig hihető — mennyire szegényes volt akkor az ilyen természetű kutatásokhoz szükséges anyag. Ám ami ebből az első világháború előtti időkben hozzáférhető volt, Gombocz azt mind begyűjtötte könyvtárába, szívós utánjárással, nem kevés szerencsével.

Megvult könyvtárában — hogy csak néhány példát mondjak — ZACHAROV mandzsu szótára, GABELENTZ mandzsu szótára a hozzá tartozó mandzsu szövegekkel együtt, IVANOVSKIJ „Manjuricá”-ja, GRUBE gold szójegyzéke, és nem utolsósorban SCHIEFNER valamennyi nyelvtana, szójegyzéke (CASTRÉN anyagának feldolgozásaként), valamint azok az akkor is ritkaságszámba menő kis tunguz szójegyzékek, amelyek a pétervári akadémia „Mélanges Asiatiques” című sorozatának kötetkéiként láttak napvilágot.

Ismerete és használata I. J. SCHMIDT mongol szótárát. KOWALEWSKI három kötetes szótárában való könnyebb eligazodás céljából készített a maga számára egy nagy alakú diáriumba gyöngybetűivel rótt mutatót, amely csak a tőszavakat tartalmazta, francia értelmezéssel, figyelmen kívül hagyva a származékszavakat. Megvult neki PODGORBUNSKIJ orosz—burját szótára, RUDNEV könyve a keleti mongol nyelvről (ez utóbbiról recenziót is írt: NyK. XL, 471—3). RUDNEVvel különben — úgy látszik — közvetlen összeköttetésben is állt, mert az megküldte neki az irodalmi mongol nyelvtanról 1903—4-ben tartott egyetemi előadásainak a dedikált sokszorosított jegyzetét, amely 1905-ben jelent meg.

Török könyveiről meg sem kísérltem hasonló szemelvényes jegyzék közlését.

GOMBOCZ altajisztikai érdeklődéséből egy jelentős tanulmány született: Az altáji nyelvek hangtörténetéhez: NyK. XXXV, 241—82; megjelent németül is: Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen: KSz. XIII, 1—22. E dolgozatában fogalmazza meg a rotacizmus és a lambdacizmus ismert elméletét, továbbá a szóbelseji és szóvégi helyzetben jelentkező d^1 és d^2 fejlődését az altáji

nyelvekben. A d^1 fejlődéséről mondtak elsősorban a török nyelveket érintették, megállapításai a turkológia közhelyei közé kerültek, amelyek azóta minden kézikönyvben megtalálhatók (persze Gombocz nevének említése nélkül). A rotacizmusról és a lambdacizmusról mondtaknak kissé bonyolultabb lett a sorsa. Tanulmányának német változatában óvatosabban fogalmazott, sőt felvetette, hogy a fejlődés iránya fordított is lehetett. Tőle függetlenül G. J. RAMSTEDT a modern mongol nyelvészet egyik megalapítója ezt a „fordított irányú” fejlődést tette magáévá, pontosabban szerinte altaji r -ből és l -ből magyarázandó a köztörök z és $š$ egy része, valamint a csuvas és mongol (mandzsu—tunguz) r , illetőleg l megfelelés.

Gombocz két ízben is reagált RAMSTEDT elméletére (KCsA. I, 83 és MNy. XX, 173—4), melyet „Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen” című munkájában tett közzé (JSFOu. XXXVIII/1: 1—34). RAMSTEDT nézetét tanítványai széles körben elterjesztették, később — egyetemi előadásaiiban — Gombocz maga is hajlott e felfogás felé; érdekes módon az ő eredeti nézetét mások védtek és védik tovább.

5. Gomboczot az altajisztika nem tudta tartósan lekötni. Számára ez a stúdium csak háttér, fontos és nélkülözhetetlen háttér volt érdeklődése igazi nagy témájához, a magyar nyelv régi török jövevényszavainak a kutatásához.

Szinte pályája kezdetétől fogva foglalkoztatta őt ez a problémakör. Régi dolgozatait, apró kis etimológiáit olvasgatva nyomon követhetjük a turkológia területén egyre táguló érdeklődését. A századfordulón indult meg a török nyelv emlékeinek feltárása, feldolgozása. A régi emlékek mellett szinte napról napra bővültek az élő török nyelvekről és nyelvjárásokról való ismeretek. Gombocz figyelemmel kísérte és követni tudta a gyülemelő anyagot. Ismerte a türk rovásírásos feliratokat, tudott az ujjur nyelvről, használta RADLOFF akkoriban megjelenő nagy szótárát, tudott — THOMSEN nevezetes cikkének ismeretében — RADLOFF helytelen ujjur olvasatainak tarthatatlanságáról.

A nyelvemlékek egyre növekedő anyagában mindinkább nehezebbé vált az eligazodás. Az emlékek ugyanis nemcsak nyelvi matériát, de izgalmas, eddig ismeretlen információkat nyújtottak a régi török nyelvű buddhista, manicheus és történelmi irodalomról is. Gombocz ezen a ponton megállt. Megmaradt nyelvésznek, s a különben oly fontos tartalmú szövegekből csak azt pécézte ki, ami a török nyelv története vagy éppen a magyar—török nyelvi kapcsolatok szempontjából volt értékesíthető. Íme egy példa. A NyK. XLV. kötetében (117—210) „Török nyelvemlékek” összefoglaló cím alatt BROCKELMANNnak, F. W. K. MÜLLERnek és LE COQnak egy-egy nyelvemlék-kiadását ismerteti. Az elsőből néhány török nyelvtörténeti sajátságot emel ki; MÜLLERben török párhuzamot talál a régi magyar *Csongor* név feltehető magyarázatául, megtalálja benne *Turul* nevünk legrégebbi török előfordulását, valamint *ács* szavunk ritka török adatainak egyikét. LE COQ Manichaicáinak izgalmas I. kötetéből szintén csak egy török és egy magyar problémácska ugrik elő.

De súlyos tévedés volna ezeknek az apró ismertetéseknek az alapján megítélni Gombocz turkológiai jelentőségét. Eleve kitűnő fonetikai iskolázottsággal rendelkezett. Mint a budapesti finnugrista és magyar nyelvészeti iskola egyik legjelentősebb képviselője a nyelvtörténeti módszert olyan színvonalon tudta alkalmazni, mint az ő korában kevesen. Ezen a ponton fölényben volt még az olyan kimagasló partnerrel szemben is, mint a finn RAMSTEDT. Ebben a korban a nyelvtörténeti módszernek az alkalmazása jelentős előrelépést jelentett a turkológiában.

Kolozsvári tanár korában tevékenységének súlypontja szemmel láthatóan a turkológiára esett. Nemcsak előadásainak címei tanúskodnak erről, hanem egy recenzióknak álcázott remek kis tanulmánya is. Címe „Adalékok a török nyelvtanhoz” (NyK. XLIV, 407—27), mondanivalója NÉMETH GYULÁ-nak a „Sammlung Göschel”-ben frissen megjelent gyakorlati kis török nyelvtanához fűződik. Saját szavai szerint megjegyzései egy majdan megírandó tudományos török nyelvtant tartanak szem előtt. A nemzetközi turkológia szempontjából nagy kár, hogy ez a remekbe szabott művecske csak magyarul jelent meg, amelyben különben Gombocz turkológiai felkészültsége olyan teljességben mutatkozik meg, mint korábban még sehol. Íme egy-két példa.

A képzett általános fonetikus Gombocz játszi könnyedséggel mutatott rá, hogy a korábbi forrásokra támaszkodó fiatal NÉMETH GYULA az arab 'ain-t az oszmán-török 'ain-tól megkülönböztető meghatározásában — ugyanazt mondja.

Az akkor még arab írást használó oszmán-török helyesíráshoz Gombocz megjegyzi, hogy a *janlu* helyesírás *janlı* olvasata, csakúgy mint a *degirmen* írásmód *devirmen* kiejtése nem szeszélyes véletlenből fakad, hanem abból, hogy az oszmán-török szavak helyesírása nem igazodott a hangtani fejlődéshez. Ez a megállapítás ma már az oszmán-török hangtörténet közhelyei közé tartozik. Hamarosan jól tudta ezt NÉMETH GYULA is, aki rövidesen a török nyelvtörténeti kutatások kimagasló alakjai sorába emelkedett. Hiszen NÉMETH is azok közé tartozott, akik az oszmán-török hangtörténet szolgálatában a régi, nem arab írásos oszmán-török emlékek feldolgozásán serénykedtek, és nemcsak maga működött e területen eredményesen, de tanítványait is erre biztatta.

Gombocznak érdemi mondanivalója van a török nyelvtan számos fejezetéhez, ezek közül elég, ha a névragozásra utalunk. Kifogásolja, hogy az addig elfogadott hat eset mellé NÉMETH hetediknek felvette a casus privativust; szerinte — helyesen — a *sız* nem rag, de képző (*susuz* 'víztelen'). Abban is igazat kell adnunk Gombocznak, hogy az esetragok közé kívánja sorolni a többé-kevésbé fossilis jellegű instrumentalist, aequativust és directivust. Nyomaik megvannak valóban a mai oszmánliban is, mégpedig nem egyszerűen a névszóragozásban, hanem a határozószók, sőt az igei határozószók között is. Az azóta megjelent nagy terjedelmű nyelvtanok ezekről az esetekről is szólnak, egy „Sammlung Göschel” kötetkébe ezek talán bele se fértek volna.

Gombocznak a turkológia iránti ilyen fokú intenzív érdeklődése a budapesti magyar nyelvészeti katedrára kerültével megszűnt. Nem hűtlenségből, nem is az új feladatok nyomasztó terhe alatt. Gombocznál a turkológia művelése nem volt öncél, mint ahogy nem volt az az altajisztikai általános problémák felé való fordulása sem. Az ő célja kezdettől fogva a magyar nyelv török kapcsolatainak a tisztázása volt, ezt pedig később sem tévesztette szem elől.

6. Gombocz a turkológián belül nagy figyelmet szentelt a csuvasnak, hiszen tudta, hogy legrégebbi török jövevényszavaink olyan hangtani sajátosságokat tartalmaznak, amelyek a török nyelvek közül csak a csuvasból mutathatók ki. A török nyelveken kívül pedig a mongolban jelentkeznek.

Rajta tartotta szemét a csuvas szóképzlet minden akkor hozzáférhető forrásán. Így jött létre „Csuvas szójegyzék” című közleménye (NyK. XXXVI, 1—23 és 141—164; kny. 1—46), amely AŞMARIN egyik munkájának finomabb hangjelöléssel is megadott pár száz szavát tartalmazza, mégpedig a FUF. átírási

rendszere szerint. Ez a szójegyzék bőséges csuvas nyelvjárási anyagot nyújt, az esetek többségében a csuvas szavakat, szögletes zárójelben, Gombocz magyarázó megjegyzései követik. A röviddel rá megjelenő PAASONEN-féle csuvas szójegyzék teljesen háttérbe szorította ezt az AŠMARIN—GOMBOCZ-féle jegyzéket, pedig olykor még ma is érdemes egy-egy adatát felhasználni.

Figyelemmel kísérte a csuvas nyelvtani irodalmat az 1775-ből származó névtelen szerző grammatikájától kezdve (Das tschuwassische Praesens-futurum: KCSA. I, 263). Ismerte és használta a bolgari sírfeliratokat. A csuvas nyelv korábbi állapotát próbálta kiolvasni a mordvin, a permi nyelvek, majd a cse-remisz csuvas jövevényszavaiból.

7. Ebből az altajisztikai és turkológiai háttérből nőtt ki Gombocz Zoltán tanulmánya, illetőleg könyve, a „Honfoglalás előtti török jövevényszavaink” és a „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache”.

Hogyan fogadták a kortársak? A róluk szóló bírálatok közül ma is érdemes elolvasni a három legfontosabbat: ASBÓTHÉ (KSz. XIII, 322–37), HORGERÉT (MNY. VIII, 446–58) és PAASONENÉT (NyK. XLII, 36–68). Mind a hárman elismeréssel szóltak a nagy műről, mind a három kitűnő tudósnak számított a maga területén, de közöttük egy sem akadt, aki teljes értékű partnere lehetett volna Gombocznak. ASBÓTH, a nagy slavista a bírált mű minden szláv vonatkozásához teljes auktoritással szólhatott hozzá, ugyanúgy a belőlük adódó magyar hangtörténeti tanulságokhoz. Harapós kritikus hírében állott, aki minden apró pontatlanságot, következetlenséget, logikai bakugrást észrevett és kíméletlenül kipellengérezett. A török és a magyar hangtörténeti problematika jó része azonban távol állott tőle.

HORGER a magyar hangtörténet területén volt otthonos, de a török anyagban való teljes tájékozatlansága kritikai megjegyzéseit valahogy bizonytalaná tette. Az információs anyagnak ez a féloldalúsága becsületesen tudományos igazságra törekvő kritikájának — már a maga korában is — kissé provinciális színt kölcsönzött.

PAASONEN szava esett a legsúlyosabban a latba. Csuvas ismeretei Gomboczénál is biztosabbak, határozottabbak voltak; ugyanezt kell mondanunk csuvas—finnugor kapcsolatokra vonatkozó ismereteiről is. Vele szemben Gombocz csak a magyar hangtörténet és a távolabbi török (és altaji) kapcsolatok megítélésében volt fölényben.

Gombocz művének altaji, közelebbről mongol anyagára közülük senki nem tett megjegyzést. Talán észre sem vették.

Egymástól függetlenül egyszerre vizsgálták a magyar és a német változatot, megállapítva, hogy a második nem egyszerű bővített újabb változata az elsőnek, a kettő között mutatkozó eltérések nem mindig javítások, hanem ingadozás, bizonytalanság jelei. Különösen ASBÓTH a vadászkutya megvesztegethetetlen szimatával még a német kiadásban mutatkozó ellentmondásokat is kinyomozza, s megállapítja, hogy ugyanaz a szó a mű egyik helyén bizonyos, a másikon bizonytalanaként fordul elő. Igaz, e következetlenségért nem marasztalja el, ellenkezőleg, ingadozását a nehézségek el nem kezdésére való törekvés jelének tartja. Persze az sem kerüli el ASBÓTH figyelmét, hogy Gombocz honfoglalás előtti török jövevényszavaink számát kb. 230-ra teszi, de amikor ő ezt is ellenőrzi, az a szám a 200-at sem éri el. E látszólag kaján megállapításához azonban egy igen bölcs megjegyzést fűz, amit ma is sokan szem elől tévesztenek: a nyelvünkbe került török jövevényszavak igazi számát soha-

sem fogjuk tudni megállapítani, mert a szókészletünkben régóta kihullott szavak számát többé még hozzávetőlegesen sem lehet meghatározni. Hasonló ellentmondásoknak, ingadozásoknak egész kis listáját állította össze HORGER (447—8). Még PAASONEN is utal ilyen természetű „figyelmetlenségre” (37).

Ezek a megjegyzések annál érdekesebbek, mert Gombocz később, előadásaiban és írásaiban az egyértelmű, határozott fogalmazás mintaképe, akinél szinte nincs többé probléma, vagy ha igen, az szót sem érdemel.

8. Gombocznál a török etimológiák vizsgálata, azok nyelvészeti összefüggéseinek tisztázása még mindig nem a végső cél. Felveti és keresi rá a feleletet: hol, mikor, milyen néptől kerültek e szavak nyelvünkbe? Milyen művelődéstörténeti kép rajzolódik ki belőlük?

Az első, magyar nyelvű kiadásban a címben a jövevényszavakat még csak „honfoglalás előtti” meghatározással fogja egybe; a német nyelvű kiadásnak már a címébe nyomul a „bolgár-török” meghatározás. A változáson egyedül ASBÓTH akad fenn, nem mintha kétségbe vonná Gombocznak azt a meghatározását, hogy a csuvasos típusú nyelvet csak a bolgár-törökök beszélték, a kazárok nyelve pedig köztörök jellegű volt, hanem azért, mert a tárgyalt jövevényszavaknak csak egy részében jelentkeznek csuvasos kritériumok, s a többiek „kazárok” is lehetnek.

A csuvas nyelvnek bolgár-törökből való származtatása AŠMARIN nagy tézise volt (érdemet is mondhatnék, ha teljesen egyetérténék vele). Gombocz már a magyar kiadás végén is kacérkodott AŠMARIN nézetével, de dönteni csak a német kiadásban tudott teljes határozottsággal. PAASONEN számára AŠMARIN biblia volt, ő e tekintetben egy pillanatig nem ingadozott.

Bárhogyan is áll a dolog, Gombocz német nyelvű műve külföldön ma is az utolsó szó a magyar nyelv legrégebbi török jövevényszavairól; elég ha itt VASMER nagy orosz etimológiai szótárára utalunk. Ennek oka talán nem is mindig az a tagadhatatlan tudományos tekintély, amely e mű és szerzője köré fonódott (hiszen török, sőt magyar példaanyaga jócskán antikvizálódott), hanem az, hogy a kérdésről máig nincs újabb, korszerű idegen nyelvű monográfia.

Idehaza Gombocz művének volt még egy igen jelentős hatása. E mű szolgáltatta az alapot egy török nyelvészeti központú magyar őstörténet-kutatásához. Hosszú időbe került, míg sikerült vele szemben megkísérelni (1943-tól kezdődően) annak igazolását, hogy a magyar őstörténeti kutatásoknak a nyelvészetben (pláne a török nyelvészetben) kívül számos más igen fontos forrása van.

9. Gombocz Zoltán török etimológiáinak zöme, jövevényszó-kutatásának főbb elvei túléltek a múlt időt. Ami ennél is több, az utolsó négy évtized alatt török jövevényszó-kutatásunk az ő művéből merített ösztönzést: eredményeiből, tévedéseiből, hiányaiból. Úgy látszik, e hatása még mindig nem ért véget.

GOMBOCZ ZOLTÁN mint turkológus a magyar nyelv története egyik igen jelentős korszakának feltárásán, megismertetésén fáradozott. Ennek a korszaknak a kutatója többé nem mondhat le a turkológia segítségéről.

LIGETI LAJOS

Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben

1. GOMBOCZ ZOLTÁN nemcsak műveinek szorosabb értelmű tematikáját tekintve, hanem egész tudományos magatartásában, szemlélet- és gondolkodásmódjában ízig-vérig nyelvtörténész volt. Ez a tény azt jelenti, hogy a magyar nyelvtörténeti kutatásban betöltött szerepéről, jelentőségéről beszélni voltaképpen egész munkásságának áttekintésével, értékelésével lehetne egyenlő. E feladat teljességének ellátása alól azonban — a rendelkezésre álló idő meghatározott voltán túlmenően — két körülmény is fölment. Fölment egyrészt az, hogy Gombocz tudományos pályájának megrajzolását már többen is megkísérelték; szerintem a legkitűnőbb eredményességgel MELICH JÁNOS (Gombocz Zoltán emlékezete: MNy. XXXII, 65—86 és MNyTK. 36. sz.) és KOVALOVSKY MIKLÓS (Gombocz Zoltán: MNy. LI, 405—21 és MNyTK. 91. sz.), az előbbi a kortárs-barát és az azonos szintű szellemi társ ismereteivel és mélyen elemző képességével, az utóbbi a tanítvány és az utókor szemszögéből, tudományos alaposágú, mégis esszzerű könnyedségű közelítéssel; de nem-egy érdekes részmegállapítást tartalmaz ZSIRAI MIKLÓS (Gombocz Zoltán: NyK. XLIX, V—XVI. 1.) és NÉMETH GYULA (Gombocz Zoltán. Bp., 1972.) megemlékezése is. Másrészt felmentő körülmény számomra az is, hogy jelen tudományos ülésünk előadói lényegében Gombocz Zoltán minden számottevő kutatási részterületét érintik. Mindezekből következően lehetséges és egyszerűen szükséges is, hogy tüzetesebb tematikai elemzés helyett jubilánsunk nyelvtörténeti munkásságának néhány általánosabb vonására írjak néhány gondolatot.

2. Gombocz Zoltán munkássága még akkor is rendkívül széles spektrumúnak, tudománya legtöbb területét átfogónak mondható, ha számításba vesszük, hogy a nyelvészet és benne a magyarországi nyelvészet az ő idejében még koránt sem volt olyan sokrétű, nem fogott át annyi részdiszciplínát, mint manapság. Aligha tévedek, ha ezt a nagyon kiterjedt érdeklődési kört rendkívül széles látókörén, általános műveltségén kívül annak tulajdonítom, hogy Gombocz egyetemi tanári működését két vonatkozásban is nagyon komolyan vette: egyfelől kötelességének tartotta, hogy hallgatóságát a nyelvtudomány, közelebbről a nyelvtörténet minél több részterületével megismertesse, másfelől nagy súlyt helyezett arra, hogy ezeket az oktatási anyagokat saját felfogása, feldolgozása alapján és szűrőjén keresztül, egy nagyobb egész részeként tárja föl, adja elő. Tipikus példája e törekvésének és felfogásának „A magyar történeti nyelvtan vázlat”, amely nyilvánvalóan egyetemi működésének terméke.

De Gombocz nemcsak tematikailag tekintett sokfelé, hanem felfogása a szemlélet és a módszer vonatkozásában is rendkívülien „nyitott” volt. E nyitottság többféle irányban megnyilvánult.

Egyik legfontosabb vetülete a történeti nyelvészetnek és a szinkrón, leíró nyelvészetnek az egymásra utaltságáról, kölcsönös feltételezéséről vallott felfogása. Ő, akit kifejezetten a nyelv történeti problematikája érdekelt, aki nemcsak művei, cikkei tárgyával és felfogásmódjával, hanem számos ide vonatkozó vallomásával tett hitet a történeti szemléletmód mellett, jól látta, hogy a nyelvtörténeti kutatás nem kizárja, hanem fölhasználja, sőt bizonyos értelemben magába is foglalja a szinkrón leíró kutatások módszerét és eredményeit. Erről szavakkal kifejezve leghatározottabban a „Leíró nyelvtan — történeti nyelvtan” című közleményében (MNy. XXIII, 1—6) nyilatkozik, többek között így: „... a nyelvállapot és nyelvfejlődés sajátságos kapcsolat-

ban van: a kollektív tudatban élő mindenkori jelrendszer a diachronikus változások függvénye. A nyelvállapotot a nyelvfejlődés magyarázza és megfordítva, a nyelvállapot tanulmányozása megkönnyíti a fejlődés törvényeinek felismerését.” (I. h. 5.) Még világosabban, a tények erejével beszélnek e felfogásáról történeti nyelvtani búvárlatai, melyekben a diakrón fejlődmények megrajzolása mindig szinkronikus — és tegyük hozzá: a nyelv rendszerszerűségét is figyelembe vevő — megalapozottságot kap, bizonyos mértékben szinte pótolni igyekezve egy tudományos jellegű leíró nyelvtannak akkori hiányát. De az imént idézett cikkében a másik viszonylat irányában elhangzott figyelmeztetése is roppant időszerű jelenleg is: „... erre a feladatra [tudományos magyar leíró nyelvtan megírására] a siker reményében csak az vállalkozhatik, aki a magyar nyelvtörténet és nyelvhasználat problémáinak egész komplexumával tisztában van.” (I. h. 2.)

Ugyanígyen jelentőségű az a felismerése és munkásságában való gyakorlati megvalósítása, ahogyan a konkrét és az általános viszonyát a nyelvben és a nyelvtudományban tekinti. Ő, akinek általános nyelvészeti érzéke és tudása szinte páratlan volt, soha nem csábult el az általánosságoknak konkrét nyelvi anyagtól elvonatkoztatott, légtüres fejtegetésére, nem gyártott és nem is tett magáévá nem konkrét kutatás során kikristályosított elméleteket; — de a konkrétól szinte mindig eljutott az általánosig, illetőleg e kettő nála egészséges, harmonikus egységbe olvadt egybe. Történeti nyelvtani sorozatához bevezetéként szánt „Nyelvtörténeti módszertan”-a (Bp., 1923.) is valójában jórészt magyar nyelvtörténeti tényanyag rendszerezése és általánosítása, főként a hangfejlődések és a jelentésváltozások problematikájára összpontosítva. Még olyan elvont témában is, mint amit „Változás és törvény a nyelvtudományban” címen fölvet (Társadalomtudomány I, 194—201), konkrét nyelvtörténeti búvárlatainak tapasztalatait viszi át elméleti síkra.

Ide kapcsolódóan említhető Gombocznak a tudomány új mozzanatai irányában való fogékonysága. Még egyetemi hallgató, amikor megírja „A jelenkori nyelvészet alapelvei” című tanulmányát (Nyr. XXVII, 6—13, 53—61, 97—103, 193—201, 339—43, 433—8, 481—6), melyben az akkor nálunk még újdonságszámba menő újgrammatikus nyelvtörténeti iskola szemléletét, elveit tekinti át. De már itt is megmutatkozik a tulajdonsága, amely későbbi munkásságát végigkíséri: tudománya új mozzanatainak befogadása, magáévá tévése és másokkal való megismertetési szándéka. Ez azonban sohasem a tudománytörténeti adottságoktól és folyamatoktól elvonatkoztatott, a hazai körülményektől és igényektől eltekintő kritikátlan átplántálás, hanem alapos átgondolás, sőt jórészt konkrét kutatási átélés eredménye. E tekintetben elegendő csupán arra utalni, hogyan viszonyult Gombocz későbbi megnyilatkozásaiban például a kísérleti fonetikai kutatásokhoz, a prágai iskola eredményeihez, a fonológiai szemlélethez vagy a saussure-i tanításokhoz. Ebbéli ténykedése jelentékeny mértékben segített szélesebbre tárni azt a nem túlságosan nyitott kaput, amelyben a nemzetközi nyelvtudományban uralkodó akkori nézetek hozzánk eljuthattak. Magatartásával követendő példát mutatott arra, mennyire figyelniük kell a nyelvtörténészeknek is az általános nyelvészetre, annak új, saját kritikai rostájuk szerint is értékes eredményeire, s milyen módon lehet azokat saját nyelvszemléletük továbbfejlesztésében, valamint konkrét kutatásaikban hasznosítaniuk.

Nyitott volt Gombocz szemlélete a nyelv társadalmi szerepének, kapcsolatainak tekintetében is. Jól látta, hogy a nyelvet nem lehet csupán mint eg-

zakt, elvonatkoztatott jelrendszert szemlélni és vizsgálni, hanem figyelni kell az azt működtető, használó emberre, illetőleg emberi közösségre is. Ide vonatkozóan az első impulzusokat az akkori német nyelvészeti és lélektani iskolától, elsősorban HERMANN PAULTól és WILHELM WUNDTól kapta. E tanok ismeretetésének keretében már pályája kezdetén megfogalmazza mindvégig követett elvét: „Az első és legfontosabb dolog eszerint nem választani el a nyelvet a beszélő embertől.” (Nyr. XXVII, 8.) Való igaz, hogy ez az egészében helyes elv — ugyancsak a pauli—wundti nézetek hatására — mint legtöbb kortársánál, nála is bizonyos túlhajtásba, az egyéni és a társas lélektan nyelvészeti felhasználását illetően túlértékelésbe torkollik. Ennek ellenére az az alapelv, hogy a nyelvi történéseket, folyamatokat a beszélő ember — az egyén és a közösség — életkörülményeihez, anyagi és szellemi műveltségéhez, gondolkodásmódjához kapcsolja, azok kereteiben fogja föl és magyarázza, pályájának során mégsem szenved lényegbevágó torzulást.

A nyelv és a társadalom kapcsolatainak vizsgálata jegyében fordul kezdő nyelvészkorától élete végéig olyan szenvedélyes érdeklődéssel a szótörténeti—etimológiai kutatások felé, elsősorban e keretekben igyekezvén megfogni a magyarság történeti körülményeinek, régi műveltségének egészét és részleteit. MELICHHEL karöltve folytatott és a „Magyar etymologiai szótár” kezdeményében és munkálataiban egybeálló szóbúvárlatokban tárul fel először a maga teljességében a magyar történeti nyelvtudomány ezen ágazatának hatalmas művelődéstörténeti jelentősége, nyelv és társadalom kapcsolatait mélyen megvilágító ereje.

3. A régi, elsősorban honfoglalás előtti magyarság történetének és művelődésének megismerése iránti vágy vitte el Gombocz érdeklődését a rokon és egyes idegen nyelvek irányában. Amikor a finnugrisztika ismeretanyagához nyúl, rendszerint az ősmagyar nyelvre vonatkozólag akar belőle fölfedni valamit; s amikor szakavatott módon hatol be a török nyelvek szókincsének problematikájába, azt az ősmagyar kori szókészlet török elemekkel való gyarapodása felfedésének érdekében teszi. Ilyenmű vizsgálatai tehát kitekintések ugyan a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtörténetből, de sohasem szakadnak el attól, sőt kifejezetten arra irányulnak.

A török—magyar nyelvi kapcsolatokat célzó vizsgálataiban ő sem tudja magát elvonatkoztatni a kor általános tudománypolitikai tendenciáitól; de alapos turkológiai tudása, a magyar nyelv sajátosságainak, fejlődéstörvényeinek fölényes ismerete, szigorúan módszeres vizsgálati stílusa s nem utolsósorban erős kritikai érzéke többnyire mégis megóvta olyan kisiklásoktól, amelyeket mások nem mindig tudtak elkerülni. A TESz. készítése során sokszoros bizonyítást nyert, hogy török jövevényszavaink dolgában mily nagy mértékben lehetett számítani Gombocz ítélőkészségére.

Bármennyire fontos vizsgálati területe volt is jubilánsunknak a jövevényszó-kutatás, nem fedte el előle azt a tényt, hogy szavaink legtöbbje mégis csak belső, magyar nyelvi keletkezésű elem, melyeknek behatóbb vizsgálatára e réteg elhanyagolt kutatási állapota miatt különösen szükség van. Számos, e témakörbe vágó szófejtésén kívül két olyan tanulmányt is írt, melyben a belső magyar szóteremtés egy-egy sajátos, de onomatopoeitikus jellegében mégis egybetartozó szócsoportját veszi átfogóbb vizsgálat alá. Az egyik „Állathívogatók és állatnevek” címen (MNY. VII, 353—7), a másik „Hangutánzás és nyelvtörténet” címen (MNY. IX, 385—91) jelent meg. Voltaképpen mindkét tanulmány elméleti alapvetésnek és módszertani próbának tekint-

hető az EtSz. ilyen jellegű eredetminősítései igazolására, mely minősítések a szótárban főként a nyelvjárási szókincs területén igen nagyszámúak, s nem kétséges, hogy jórészt Gombocztól származnak.

Főként utóbbi tanulmánya jelent fordulatot a magyar szófejtés történetében, mert rehabilitál, illetőleg tudományos alapokra helyez egy olyan etimológiai elvet, amelyet CZUCZOR—FOGARASI nagyszótára minden jószándék és nemegyszer helyes ráérzés ellenére is hosszú időre kompromittált, kiváltva elsősorban BUDENZ és SZARVAS ellenhatását, de még későbbi nemzedékek húzódozását is. „Ha valaki azt vetné szemünkre, hogy a hangutánzásnak mint magyarázó elvnek hangsúlyozásával voltaképpen visszatérünk a Nagy-Szótár álláspontjára, a mely ellen Szarvas Gábor annak idején olyan kérlelhetetlen harcot intített, e vádra könnyű volna megfelelni. Mi nem egy kézen kapott filozófiai elméletre alapítjuk magyarázatainkat, hanem a nyelvi élet gondos megfigyelésére elméletünket. Nem a nyelvtörténet nemismerése tesz bennünket merészszé, hanem éppen a történeti fejlődés lelkiismeretes vizsgálata veti meg szilárd alapjait magyarázatainknak.” (MNY. IX, 391.)

Hogy Gombocz milyen fontosságot tulajdonít e kérdésnek, az kitetszik következő szavaiból: „. . . a magyar nyelvtörténet és szófejtés egy olyan elhanyagolt kérdésre kívánom fölhívni a T. Társaság figyelmét, amelynek bővebb megvitatását és tisztázását a készülő Magyar Etymologiai Szótár érdekében is fontosnak és elodázhatatlannak tartom.” (MNY. IX, 285.) S hogy mindez az EtSz. munkálatai során az egész magyar szóanyaggal való szükség-szerű birkózás eredményeképpen merült föl benne, mégpedig MELICHHEL is teljes egyetértésben, azt is világosan megmondja: „Hasonló megfigyelést tettünk mi is, Melich János meg én az Etymologiai Szótár készítése közben, a midőn kénytelenek voltunk az irodalmi nyelv szavain kívül a nyelvjárások egész szókészletét is apróra átvizsgálni. Munka közben mind határozottabban kialakult bennünk az a meggyőződés, hogy a finugor és ugor korból származó szavakon, valamint a régiebb és újabb jövevényszó-rétegeken kívül van a magyar szókészletnek egy harmadik gazdag csoportja is: azok a nyilván onomatopoeitikus jellegű igék (és névszók), a melyek már a magyar nyelv külön életében keletkeztek. . .” (I. h. 285—6.) Tudni kell még, hogy Gombocz e cikkben nemcsak a kimondottan hangutánzó eredetű szavakkal foglalkozik, hanem az úgynevezett hangfestőkkel is, sőt ez utóbbiak ilyen elnevezése is jószerével tőle származik. Így szól erről: „A mi a hangalak és a jelentés viszonyát illeti, látnivaló, hogy a szorosabb értelemben vett hangot utánzó szavak mellett. . . vannak nem csekély számmal mozgást jelentő igék is. . . Az onomatopoeitikus szavaknak ezt a második, hanggal (nem hangbenyomásokat) utánzó csoportját — jobb szó híján — hangfestő szavaknak szeretném nevezni.” I. h. 388.)

E cikk tudománytörténeti jelentősége nemcsak abban áll, hogy Gombocz nyomatékkal ráirányította a figyelmet e szócsoporthoz nagyságrendjére és fontosságára, hanem abban is, hogy az EtSz. hangutánzó és hangfestő minősítéseihez kritériumokat igyekezett keresni, és jórészt talált is. Ha ma már e kritériumok egészéről és részleteiről kissé más is a véleményünk, az kétségtelen, hogy e szócsoporthoz sajátos eredete egzakt bizonyításának igénye az ő munkássága révén jelentkezett először a magyar nyelvtörténetben. Itt kifejtett elgondolásai a bizonyosságai annak, hogy amikor az EtSz. minősítéseiben igen gyakran csak ennyi áll: „hangutánzó eredetű”, „hangfestő eredetű”, mögötte mindig ott van a nyelvi tények alapján való megfontolás.

Egyáltalán nem véletlen, hogy először az EtSz. szerkesztőiben merült föl e problémakör nagysága és fontossága, majd újabban a TESz. előmunkálatai és szerkesztése vetették fel ismét: csupán e két alkalommal és műben kellett a magyar szókincs minden, periferikus, nyelvjárási stb. elemével szembenézni és eredetükre a nyelvi adottságok és összefüggések ismeretében megoldást keresni. Mások — sem az ismeretanyag nagysága, sem a megoldások szükségszerűsége szempontjából — nem voltak, nem lehettek ebben a helyzetben.

4. A magyar szókincs nyelvjárási részlegével kapcsolatos álláspontja mutatja, hogy Gombocz Zoltán szemlélete nem volt a nyelvjárási problematikát kikerülő vagy éppen nyelvjárásellenes, ahogy az a köztudatba félig-meddig beivódott. Az azonban való igaz, hogy mind hangtörténeti, mind alak- és szerkezet-történeti művei, összefoglalásai eléggé nélkülözik a nyelvjárási szemléletet és a nyelvjárási anyagot (vö. pl. DEME: MNy. XLVI, 210 kk.). NÉMETH GYULA ezt Gombocz tudatos magatartásának fogja föl, emlékezetből ilyen véleményt tulajdonítva neki: „Míg a köznyelvi adatokkal dolgozom, minden világos. De ha előveszem a népnyelvi adatokat is, összezavarodik minden.” (I. m. 219–20.) Lehet, hogy e kijelentés valóban így hangzott el Gombocz szájából, lehet hogy nem. Az azonban nyilvánvaló, hogy erre a magatartásra nem pusztán szubjektív, a nehézségeket tudatosan előkerülő, a zavaró momentumokat egyszerűen kihagyó, félretevő szándék vezette.

Meg kell ugyanis gondolni egyfelől azt, hogy az ő idejében a nyelvjáráskutatás nem tartozott a magyar nyelvtudomány élvonalába, nem használhatta még HORGER és LAZICZIUS nyelvjárási kézikönyveit, s CSÚRY munkássága is még csak kibontakozóban volt Gombocz halálakor. Még kevésbé volt benne ekkor a nyelvészek tudatában a nyelvtörténeti és a nyelvjárási kutatás elveinek, eredményeinek összekapcsolási lehetősége. Számításba kell venni másfelől azt is, hogy Gombocz egyetemi előadásokból kinőtt összefoglalásokat adott, a felmerült hang-, alak- és mondattani fejlődmények fő vonalait igyekezett megrajzolni, s ebbe részletek, mellékvonalak felfedése egyszerűen nem fért be. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy ahol ez multhatatlanul szükséges volt, Gombocz ilyen természetű munkáiban is felvett nyelvjárási adatokat, sőt nyelvjárási különbségekkel itt-ott a történeti fejlődésben is számolt.

5. Jubilánsunktól nem volt idegen az aprólékos, analitikus vizsgálat sem. Csak meg kell nézni a Magyar Nyelv régi számain — ahol cikkeinek legnagyobb részét közzétette —, s láthatjuk: mennyi érdekes, fontos részletet fedett fel a magyar nyelv történetére vonatkozólag elsősorban a szókincsvizsgálat területén, de a hangtörténet, a morfológia, a szintaxis körében is. E tekintetben azonban mégsem vetekedhetett — mondjuk — nagy kortársával és barátjával, MELICH JÁNossal, annak ötletgazdagságával, invenciójával, szüntelenül újabb részletek után kutató hajlandóságával. Felülmúlta azonban más tulajdonságokban, elsősorban áttekintő, rendszerező képességben. Ritkán adatott meg egy tudományág történetében, hogy két ilyen nagy egyéniség nemcsak egyszerre működjék, hanem hogy felfogásukban és munkastílusukban olyannyira ki is egészítsék egymást. Ezért volt együttműködésüknek oly páratlan nemcsak az eredményessége, hanem a harmóniája is.

Gomboczot egészen elsőrendű rendszerező és áttekintő képességén kívül kitűnő memoriális készsége, hatalmas anyagismerete, nagyon erős kritikai

érzéke, lényeglátása és az adatokkal racionálisan bánni tudása tette igen alkalmassá összefoglaló, szintetizáló művek alkotására. E hajlama már analitikus cikkeinek felépítésében is meg-megcsillan, a maga valójában azonban két nagy munkálatban jelentkezik: a „Magyar etymologiai szótár”-ban és a „A magyar történeti nyelvtan vázlatá”-ban. Természetesen nem véletlen, hogy Gombocz e két területen akart nagyszabású nyelvtörténeti szintézist adni, hiszen jól látta, hogy ezeken nyugszanak a magyar történeti nyelvészet alappillérei, s hogy az ide vonatkozó rengeteg részletkutatás csak akkor termékenyítheti meg igazán a további munkálatokat, ha egységbe, átnézeti képbe foglaltatik. Nagy, részben még ma is fennálló adósságokat akart e tevékenységével leróni, csak azzal nem számolt, hogy egy ember ereje még az akkori nyelvtörténeti ismeretanyagot és kívánalmakat tekintve sem lehet elegendő ilyen nagyszabású feladat elvégzésére. De a szándék már maga is jelzi tudománytörténeti vetületű koncepciójának nagyszabású voltát, s amit belőle megvalósított, az is örök értéke nyelvtudományunknak, még akkor is, ha ma már sok mindent nem úgy látunk a magyar nyelvtörténeti folyamatokban, ahogy ő a maga idejében.

Hogy szintézis-alkotó tevékenységének racionalitása az EtSz.-ban is megmutatkozik, azt még e szótárnak a lehetőségekhez, körülményekhez mértén „irracionális” méretei ellenére is állíthatjuk. Valószínű, hogy az EtSz. már eredeti tervezetében is túl volt méretezve, de MELICH hajlamainak és a szótár későbbi sorsának ismeretében mégis Gomboczban kell látnunk a sokkal ésszerűbben fölmérő, rendszerező, feladatkörét pontosabban tudó és ellátó szerzőtársat. Tevékenységük úgy oszlott meg, hogy Gombocz — egyéniségének, szemléletének megfelelően — mintegy a szerkesztő, ellenőr, egyeztető, összegező szerepét kapta. MELICH emlékbeszédében így nyilatkozik erről: „[Az EtSz.] eddig megjelent részében nincsen egyetlen egy cikk, amely ne kettőnk munkája lenne. Rendesen én dolgoztam ki a cikkeket, s Gombocz gondos keze, erős, fegyelmezett ítélőképessége vagy helybenhagyta, vagy átírta s azután újból hozzám került a kézirat, átolvastam, nyomdába adtam.” (MNY. XXXII, 76.) Hogy mit jelentett Gombocz ténykedése az EtSz. írásában, az halála után hamarosan megmutatkozott nemcsak a füzetek megjelenésének lelassulásában, hanem főként az egyes szócikkek és az egész mű arányeltolódásaiban, szétterjedésében, szerkezeti, fogalmazási lazaságaiban.

Azokban a rész-szintézisekben, melyeket láthatóan „A magyar történeti nyelvtan vázlatá” címen akart egységbe fogni, Gombocz már teljesen önmagát adhatta. Szigorúan kimért, arányos szerkezeti váz, tömörség, a fő kérdések előtérbe állítása, logikus gondolatvezetés, a téma minden szempontból való nagyvonalú kezelése jellemzi ezeket a műveket, melyek nem csupán egyetemi hallgatók számára való egyszerű összefoglalásai az addigi nyelvtörténeti ismereteknek, hanem nagyonis újszerű megfogásai, átfogásai az érintett területeknek. Olyan művek, mint a Hangtan, az Alaktan, a Szintaxis, a Jelentéstan, szinte mérföldkövek a magyar történeti nyelvtudományban, s a maguk korában majdnemhogy a kutatást lezáró összegezésként hatottak. Ma már persze jól látszik, hogy a bennük tapasztalható nagy rend a szemléletmódok, ismeretanyagok gyarapodásával szétfeszül, s e művek nem lezárták, hanem inkább ösztönözték a kutatást. Hogy mást most ne is említsek, szintagma-felfogása például nemcsak a maga korában volt korszerű, sőt előremutató, hanem rendkívül megtermékenyítőnek bizonyult a magyar nyelvtudomány későbbi időszakában is.

„A magyar történeti nyelvtan vázlatá”-nak egyik legérdekesebb s egyúttal talán legproblematicusabb része a Hangtan, benne is a Hangtörténet, mely a Gombocz előadásai nyomán halála után publikált művek közül az első. Ez előtt az összefoglalás előtt a magyar hangtörténeti irodalom már igen gazdagnak mondható a különféle típusú, irányulását részletkutatásokban, teljes szintézisként azonban jubilánsunk művét csak egy előzi meg, mégpedig több évtizeddel: BALASSA JÓZSEFÉ a „Tüzetes magyar nyelvtan” első részében. A két szintézis összehasonlítása ugyan az időbeli, a nagyságrendi, a felfogásbeli stb. különbség miatt nem mindenben lehetséges, mégis jár bizonyos tanulsággal, s fényt vet Gombocz összefoglaló tevékenységének jellegére.

Balassa a mai magyar hangállomány egyes elemeinek magyarázatára építi alapvetően ascendens tárgyalásmódját; Gombocz következetesen descendens bemutatást alkalmaz, szinkron kiindulása az ős- és ómagyar kori állapot, melynek továbbfejlődését vizsgálja. Balassa következetesen, elvszerűen elválasztja a magyar nyelv ősi, saját elemeinek hangfejlődését a jövevényszavak hangtörténetétől; Gombocz elvileg is egyenlő, egyforma értékű forrásanyagot vesz a jövevényszavak vallomását, és a gyakorlati bemutatásnál sem tesz különbséget. Balassa érzékeli és bemutatni is igyekszik a főként nyelvjárási különfejlődésekből adódó szövevényeket; Gombocz „letisztítja” a fejlődésvonalakat, elhagy minden, nem a fő vonalba tartozó jelenséget, csak az általános, alapvető jellemzőket ragadja meg. Balassa igen gyakran magyarázni, főként általános fonetikai alapon megokolni igyekszik egyes fejlődményeket; Gombocz egyszerűen bemutatja a tényeket, megállapítja egy-egy hangfejlődés előzmény—következmény viszonyait. Stb. Bár Gombocz bibliográfiájában Balassa munkája után odateszi az „Elavult” minősítést, meg kell mondani — ha részletezni, bizonyítani ez alkalommal nem is lehet —, hogy Balassa felfogásában bizonyos vonatkozásokban voltak korszerűbb elemek is Gomboczénál, és egyes konkrét eredményei is valósabbnak, időtállóbbnak bizonyultak, mint ünnepeltünkéi. Mégis Gombocz műve a klasszikusabb alkotás, nemcsak azért, mert virtuóz módon, mintegy 30 nyomtatott lapnyi anyagot mutatja be a magyar hangtörténetet Balassa több mint 200 lapnyi anyagával szemben, hanem azért is, mert művét egész felépítése, szerkezeti váza, logikája, szűkszavúságában is sokat mondása, aránylag kevés adatának találó, reprezentáns bemutatása emeli magasra. Nem csoda, hogy hatása is igen nagy volt hangtörténeti irodalmukban, egész nyelvész-nemzedék nevelkedett fel ismeretében és tiszteletében. Tudománytörténeti érdeméből mit sem vesz el, hogy e tisztelet bizonyos mértékben a továbblépés gátjává is lett, s hogy felfogásának, módszerének néhány negatívuma, elsősorban a pozitivisták jellegű, pusztá hangtörténeti tényleírás is eléggé irányt szabó lett követőinél.

„A magyar történeti nyelvtan vázlata”, sajnos, végül is hézagossá maradt, s több fontos egysége is csak postumus kiadványként jelenhetett meg. A véghezvitelt elsősorban a korai halál akadályozta meg, de talán az annyira racionális Gombocz maga is túlbecsülte erejét, amikor 1934-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaságban így nyilatkozott e szintézis-sorról: „... az a szándékom, hogy rendszeres, de csak az elvszerű anyagot tartalmazó leíró és történeti magyar nyelvtanomat nyomtatásban is közzéteszem. Remélem, hogy a tisztelt Társaság előtt néhány év múlva a tervezett munka befejezéséről tehetek jelentést.” (MNY. XXX, 7.) Az azonban bizonyos, hogy e művekkel, köztük is elsősorban a morfológiai és szintaktikai jellegűekkel nagyon sokat tett hozzá azokhoz az ismeretekhez, amelyek SIMONYI „Tüzetes magyar nyelvtaná”-ban

kaptak korábban — sajnos, ott is torzóban maradt — megformálást. S az is nyilvánvaló, hogy a készületben levő új magyar történeti nyelvtan nagyon sok vonatkozásban támaszkodhat majd Gombocz történeti grammatikai összefoglalásaira, az azokban fellelhető számos biztos, időtálló ítéletre.

Gombocz szintézis-alkotó tevékenysége annál értékeesebb, mert egy olyan korban történt, amikor előző idők nagy összefoglaló munkáit inkább részlet-produkciók váltották föl, nemcsak a vizsgált témák, hanem a szemléletmód tekintetében is (vö. BENKŐ: NytudÉrt. 65. sz. 51 kk.). Mint annyi más téren, Gombocz Zoltán e viszonylatban is kiemelkedett korából, irányt mutatva későbbi nemzedékeknek, törekvéseknek.

6. GOMBOCZ ZOLTÁN a magyar nyelvtörténetnek kétségtelenül legszélesebb látókörű, legnagyobb szemléleti távlatokat birtokló tudósa volt. Olyan tulajdonságokkal rendelkezett, amelyek egy tudós számára alkalmasint a legnélkülözhetlenebbek: átfogó és rendszerező képességgel, összefüggéseket meglátó és feltáró készséggel. Noha a szó szorosabb értelmében nemigen nevelt tanítványokat (bár követői voltak), hatása saját korán és a halálát követő évtizedeken messze túlmutató, és a nyelvről, illetőleg a nyelvészetről vallott felfogása, elvi szemlélete, módszerbeli magatartása a magyar történeti nyelvtudomány számára alapvető fontosságú.

BENKŐ LORÁND

Gombocz Zoltán a tanítvány szemével

Megvallom: életem egyik legnehezebb feladata, hogy most, sok évtized távlatából megrajzoljam hajdani szeretett és mélységesen tisztelt nyelvész-professzorom emberi és nevelői arculatát. Részben bizonyára azért, mert minden összetett, nagy egyéniség többé-kevésbé kiismerhetetlen rejtély, még ha olyan közvetlen, póztalan viselkedésű is, mint GOMBOCZ ZOLTÁN volt. S az ő belső világa nyilván sokban módosult is tanári és tudósi pályafutása alatt: minderről utólag semmiképp sem tudnék itt hiánytalan és valóságghű fejlődésképet összeállítani. Egyetemes tudása, lényeglátó értelmi fölénye, jellemének mindenfelől kicsillanó értékei, alkotásainak artistikuma, belső világának csodálatos gazdagsága — nyíltsága, egyszerűsége és szerénysége ellenére — mindig elfogódottá tették környezetét. A szintkülönbségnek ettől az önkéntelen megérezésétől még akkor sem szabadulhattunk teljesen, ha tréfálkoztunk, sőt ha (amit szelíd derűvel, olykor éppen szívesen fogadott) mi is visszacsipkedtük őt. Tetézi a gondomat, hogy nem a hozzá oly közel álló Eötvös-Collegiumban nevelkedtem, s már 1929-ben doktoráltam, egy évvel utóbb pedig vidékre szakadtam. Így annak idején nyilván kevesebb vele kapcsolatos élmény rakódott le bennem, mint azokban, akik utolsó éveiben is állandóan a közelében tartózkodtak. S bár emlékeim megítélésem szerint elevenen megmaradtak bennem, jól tudom: ez a mostani, erőmet meghaladó próbatétel nem utolsó sorban csak azért esett rám, mert a nálam méltóbb és alkalmasabb egykori Gombocz-tanítványok hosszú sora már követte a sírba mesterét, vagy pillanatnyilag távolabb került az alma matertől, a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karától.

Természetes tehát, hogy az alábbiakban nemegyszer meríték a Gomboczról korábban megjelent sok ihletett megemlékezésből s a NÉMETH GYULA írta 1972-i monográfiából. (A múlt magyar tudósai sorozatban; ugyanott lásd

a Gombocz Zoltánra vonatkozó szakirodalmat.) Másrészt fölhasználok a többi tanítványtól szájhagyományként hozzám is eljutott emlékműanyagot, elsősorban feleségemnek, T. LOVAS RÓZSÁNAK tapasztalatait. Ő ugyanis nálam valamivel korábban került be Gombocz szemináriumába, s viszont az én Budapestről való távozásom (1930 ősze) után is haláláig kapcsolatban volt professzorunkkal, Balassagyarmatról haza-hazarándulva is többször volt még az Eötvös-Collegiumban Gombocznál beszélgetésre, hanglemezek hallgatására.

Mondanivalómat nem merem Gombocz általános emberi képének meg-rajzolásával kezdeni. Tudom, mennyire nem állotta az ékes epithetonokat, s attól tartok, álmaimban nagyon is szarkasztikus hangon tenne értük szemrehányást. Inkább abból indulok ki, hogy én miképp ismertem meg őt tanári működése közben, s az így kapott kézzelfoghatóbb anyag köré csoportosítom a többi jellemző vonást. Egyébre, mint vázlatos rajz készítésére azonban így sem vállalkozom.

Mikor 1925–26-ban mint gólya az egyetemre kerültem, rám is éppúgy ő és előadásai voltak legnagyobb hatással, mint annyi sok társamra, elődömrre és utódomra. Személyisége már messziről megfogott: kerek, értelmes, nyugodt arca, gyakran pillogó nagy és átható nézésű barna szeme, határozott orra s erős, de ruganyos teste. A katedra előtt enyhén himbálódzva állt, az asztalra tett jobb hüvelykujján mint tengelyen néha ide-oda forgatva izmos öklét. Ruházata gondos volt egész a szivarzebből kiálló fehér zsebkendőig. Hangja jól érthetően, bár elég halkán szállt a zsúfolásig telt, nagy termen át; enyhén nyugat-dunántúli arnyalatú művelt magyar kiejtését is élvezet volt figyel-nünk. De igazában mégsem a külsőségek teremtették meg körülötte a mágneses teret, hanem előadásainak tárgya, gondolati fölépítése és abszolút szabatos, szinte művészi megfogalmazása. Ezért jöttek át a bölcsészkarra gyakran más fakultások hallgatói, sőt kerültek idősebb idegenek is „orvhallgatói” közé. Ugyanis meg tudta láttatni a nyelvtörténet apró tényei közt a fő erővonalakat s a rendszert; valóságos adatokra épített ugyan, ezekkel bizonyított, de soha sem veszett el a részletekben. Sőt az apróbb jelenségek közti rendet keresve, szinte egyszerűbb osztályozással mutatta be például egy-egy nyelvtörténeti korszak magánhangzóinak mozgását, mint ma jogosnak látjuk. Pályakezdő korának nyelvélektani érdeklődése és művelődéstörténeti érzeke szinte egész életén át elkísérte, és ezzel ugyancsak emberközelségre tudta hozni magyarázatait. S kristályosan tiszta, áttekinthető osztályozását korának egyetemi szokásától eltérve mindig szabadon adta elő, céduláiba legfőljebb egy-egy történeti adat táblára írásakor pillantva be. Írása pedig éppoly világos és osztéti-kusan szabályozott volt, mint gondolatmenete és stílusa. A hatalmas hallgató-ság minden tagja érezte és élvezte a felőle áramló szellemi szikrákat, az óra vége is alig ocsúdva az előadáson túli valóságra.

Tárgyi szempontból eleinte módfelett nehéz volt követnem a szavait, mert soron levő kollégiumai egyszerre szóltak valamennyi évfolyam hallgatóinak, szervesen kapcsolódtak a megelőző s a következő évek előadásaihoz, nem téve engedményeket a kezdők kisebb tudásának. Mikor azonban több főkollégiumának lényegét a sokszorosított jegyzetekből megismertem, s egy-két szakfolyóirat egyidejű számain átrágtam magam, szépen elhárultak ezek az akadályok. Így másodféléves koromban már proszemináriumába is beme-részkedtem. Ott a Gyulafehérvári Sorok nyelvtörténeti elemzése hárult rám. Bár a kézikönyvek használatában még eléggé gyakorlatlan voltam, a profesz-szor II. évemre már a szemináriumába hívott. S szűkebb tanítványi körének

magva így, elsősorban az ő válogatása révén alakult ki. Közvetlen utódokat ugyan nem nevelt, de a magyar szakosok nyelvészetünk iránti érdeklődését mindig ébren tudta tartani; sőt működése a művelt olvasóközönség s az írók figyelmét szélesebb körben is fölkellette. Nem véletlen például, hogy Kosztolányi Dezső is értelt az ő gondolataival (l. Erős várunk a nyelv 185), és riportot is készített vele (l. Kortársak I, 83—8). S rögtön hozzáteszem: másoknak is, nekem is ő és írásai maradtak meg a tökéletesség mértékének; s többek közt ezért vagyok mindörökké arra kárhoztatva, hogy munkáimmal sorsszerűen csak elégedetlen lehetek.

Tanári és tudósi magatartásában én kezdetben sem éreztem olyan riasztóan hidegnek a mindannyiunktól tudomásul vett magasrendűséget, mint Gombocsról írt megemlékezése szerint KOVALOVSKY MIKLÓS barátom (MNy. LI, 405): annyira közvetlen hangon, segítő szándékkal beszélt velünk, úgy sugárzott belőle egyéniségünk megbecsülése; semminek nem örült jobban, mint ha azt látta, hogy a magunk eszével igyekszünk gondolkodni. Éreztük, hogy törődik velünk. Nem egy gólyát buzdított hangversenyre, operába járásra, értékes könyvek olvasására. Volt, akinek saját kezdeményezésére ruha- vagy pénzegélyt biztosított; de tudtunk olyan hallgatójáról is, akinek tébécéje gyógyítására a maga pénztárcáját is bőven megnyitotta. Az ösztöndíjak, akadémiai könyvjutalmak stb. szétosztásakor szintén mindig gondját viselte annak, akinek munkájával meg volt elégedve.

A protekciót szívből utálta, s mindenkit egyforma jóindulattal vizsgál-tatott. Viszont igaz: maró gúnnyal pirított rá a tudatlan s még inkább a zavaros gondolkodású hallgatókra. Bár durva vagy hangos szót ezek sem hallhattak tőle, elutasítása határozott és lesújtó volt. Egy kollokváló arra a kérdésére, hogy mikor tűnt el az egykori tóvégi rövid magánhangzó, az 1453. évet nevezte meg. Gombocz riadt válasza ilyesféleképp hangzott: „A Kelet-római Birodalom megbukott, s a tóvégi vokális ijedtében lekopott?!” S visszaadta az illetőnek az indexét.

Vizsgálán egyébként nem annyira az adatszerű tudást, mint inkább a szakszerű hozzáállást s az értelmes következtető készséget kereste. Tanári vizsgámon például az összehasonlító hangtanból az *arany* anyagnév finnugor alapnyelvi szókezdő mássalhangzójáról beszélgetve azt kérdezte, hogyan hangzanék ma e szavunk, ha az alapnyelvben palatalis *sz-en* kezdődött volna. S csöndesen derült azon, hogy zavartan mondtam ki az *sz* kezdetű változatot.

Ez a példa is jelzi, hogy kedélyeskedésre, játékra mindig készen volt, különösen meghittebb körben, így szemináriumában is. Annak szemléltetésére, hogy a történeti adatok nélkül végzett szófejtés milyen ostobaságokra vezethet, tréfából *Hartnagel* kollégánk nevét a *hort* 'agár' főnév denominális *-n + -g + -l* képzős ómagyar származékának elemezte. — Egyszer pedig a tanári szobája melletti szemináriumi helyiségben golyózni kezdtünk, s a golyók végül a zárt szárnyas ajtó alatt mind az ő szobájában kötöttek ki, noha éppen látogatója is volt. Ennek távoztakor beszemtelenkedtünk a golyókért. Először nem is akart tudni róluk, aztán kuncogva a zsebére ütött: vitte a zsákmányt öccse szeretett gyermekeinek. — Még ha valamelyikünknek a munkáját kifogásolta is, játékos iróniával tette: „Csak ne zavartassa magát a nyelvi tényektől!” Vagy: „Gondolja, hogy az igazság ennyire bonyolult?” Vagy: „A szófejtése meggyőző; kár, hogy ez meg ez már megírta!” S mikor egy kollégánk azt jelentette a szemináriumi megbeszélésen, hogy szakdolgozatának tárgyi részével elkészült, csak még nem tudja hogyan elkezdni, ő ezt mondta:

„Akárhogyan, csak úgy ne, hogy »Ha körülnézünk a természetben, azt látjuk, hogy...«”

A kutató munkába aprólékos gonddal vezetett be. Nemcsak a szakirodalomról s a nyelvi adatokról készítenő cédulák alakját beszélte meg velünk, hanem írásunk tisztaságára, betűink tökéletes félreérthetlenségére is ügyelt. (Ezért is igyekeztünk többen követni az ő betűinek duktusát, nagyságát, tágas sorközeit és széles margóját.) Az effajta technikai részletekkel ellentétben a szakdolgozat vagy a doktori értekezés készítésében jóval inkább magunkra maradtunk, kivált 1927 után kaptunk kevés irányítást. Inkább csak a hazai s a nemzetközi szakirodalom megfelelő feldolgozását kérte számon. Igényességét mutatja, hogy egyszer egy kollégámnak jelentéstani tanulmányaihoz egy új olasz szakkönyvet ajánlott, s a diáknak arra az ellenvetésére, hogy nem tud olaszul, ezt válaszolta: „Hát tanuljon meg!” (Hatását jellemzi, hogy e tanítványa két hónap múlva már át is rágta magát az olasz munkán.) S ő maga csakugyan hihetetlen sok nyelvet ismert: szigorú igényességét először mindenben önmagával szemben érvényesítette. „Memóriaegységének” méretei és pontossága mellett pedig a legjobb számítógép is pironkodhatna.

Saját munkáit tudvalevőleg szerény hangnem, de rendkívüli értelmi gond és szabatosság, továbbá csodálatos esztétikai arányérzék jellemezte. Mindennek követésére minket is sarkallt. Egyikünknek jól sikerült cikk-kéziratára ezt a kissé dodonai dicséretet mondta: „Nem tudom, hogy igaza van-e, de a cikk szépen van megírva.” Igen fontosnak vallotta, hogy már a cédulázás kezdetekor többé-kevésbé tisztában legyünk a valószínűleg igazolható tézisekkel, kategóriákkal. Elrettentő példaként idézte azt az idősebb kutatót, aki évekig gyűjtött a kódexek korából hangtani és morfofonetikai anyagot, s végül több ládányi cédula birtokában tőle kért tanácsot, hogy most hogy csoportosítsa és értékelje adatait. „Égesse el!” — volt ingerült ítélete. Itt jegyzem meg azt is, hogy nemcsak maga készítette közleményeit rendkívül tömören fogalmazva — s nem ritkán szerényen „Adalékok” kezdetű vagy „kérdéséhez” végű szürke címen jelentetve meg —, hanem tőlünk is ilyen munkát követelt. Viszont sikerültebb próbálkozásainkat szívesen ajánlotta közlésre a Magyar Nyelvnek. Elvárta, hogy meghallgassuk a Magyar Nyelvtudományi Társaság előadásait, sőt néhányunkat előbb-utóbb magával vitte a kruzsokba. És persze ismernünk kellett a szakfolyóiratok éppen megjelenő számaikat is. — Külön emlékezetes, hogy mennyire fontosnak mondta ez a sokszor pozitivistának kiáltott tudós az elvi érdeklődést; másfelől azonban elengedhetetlen nyelvész tulajdonságnak vallotta az intuíciót s a helyes irányokban ható alkotó képzetet.

Előadásai (fő- és kiskollégiumai) és szemináriumi órái az akkori magyar nyelvészetnek eléggé nagy színskáláját érintették, egészen az őshaza s az eredetmonda kérdéseig. Mégis sajnálatos következménye volt az akkori úgynevezett „tanszabadság”-nak, hogy néhány fontos ág elsikkadt. Fájdalmas hiánya volt kiképzésünknek, hogy a dialektológiára nem esett benne kellő súly: pedig nagybátyjának, LEHR ALBERTnak népnyelvi ismereteit igen nagyra tartotta, s korábban maga is foglalkozott a MTsz. kiegészítéseinek megsterkesztésével, utóbb pedig CSÚRY BALINT kutatásait nem győzte dicsérni előtünk. Az is tudvalevő, hogy egy időben külföldön sokat foglalkozott az esz-közfonetikával: nos, fonetikai kollégiumában szólt is az ilyen kutatásokról, azonban beletörődve a fölszerelés hiányába, gyakorlatban már nem vezetett be minket ennek módszereibe. (Pusztán HEGEDŰS LAJOS külföldi ösztöndíját

támogatta akkor ilyen céllal.) Ugyancsak kevésbé láttatta meg, hogy miként gondolta el a szinkroniában való rendszerleírást, de ennek tudtommal később fokozatosan több figyelmet szentelt; a fonológia fontosságát pedig már az én egyetemi éveim végén is kiemelte.

Szeminaristáival Gombocz szinte baráti érintkezést tartott fenn. Nemcsak farsangi összejöveteleinken vett jó kedvvel részt, hanem egyszer-egyszer vendéglőbe is elvitt bennünket, kivált fiú hallgatóit. Végtelenül szerette a szellemes társalgást: amint ő a humánum minden megnyilvánulásának befogadására készen volt, úgy nevelt erre minket is. Beszélt irodalomról, zenéről, olykor festészetről; gyakran szólt érdekes magyar és külföldi szakemberekről, népek, városok sajátos levegőjéről, múzeumok kincseiről; sőt néha eldicsekedett főzési tudományával, ifjúkori fűrő-faragó szenvedélyével, sportszeretetével is. Akiket pedig magához is meghívott, azoknak bemutatta kedves hanglemezeit, kivált Wagner operáiról, elsősorban „A nürnbergi mesterdalnokok”-ról. Visszatérő beszédtemája volt az újabb francia és a magyar irodalom (de Thomas Mann is!); eszménye a szépen szabályozott francia prózastílus. Ez persze nem csoda: eredetileg franciát tanított az Eötvös-Collegiumban s egy ideig az egyetemen is, és erre már hallgató korában nagy ambícióval készült. Néhai apósom vele egyidőben járt az egyetemre, s főleg Gyulai Pál köréhez kötődött; őtőle hallottam először, amit nemrég NÉMETH GYULA is kiemelt: hogy a filológusok kirándulásai és fehér asztalnál folytatott beszélgetései során Gombocz mindig Haraszti Gyula mellé szegődött, s vele külön társalogva gyakorolta a francia szót. Részben romanista érdeklődése fűzte egykor meleg barátságba (s komaságba) a nálunk vendégprofesszorként működő Becker Fülöp Ágosttal is.

Bizalmasabb beszélgetésbe melegedve meg-megtisztelt bennünket azzal, hogy kertelés és hangfogó nélkül kimondta véleményét szellemi életünk sok akkori valódi és ál-nagyságáról. Mikor a sokszor mellőzött Kmoskó Mihály meghalt, keserűen sorolta el azokat a nagyképű, de üres fejű kartársait, akiket szívesen átengedett volna helyette a Kaszásnak. — Kitüntetéseit faarccal megköszönte, de nem becsülte semmire. Hanem amikor egy szakmai szempontból elutasító tankönyvbírálatát a miniszter politikai okokból érvénytelenítette, nyomban lemondott az Országos Közoktatási Tanácsban viselt tisztségéről. — Egyik jól képzett társunk szakvizsgáján irodalomtörténetből Pintér Jenőhöz volt beosztva, s rettegett, hogy nem tudja írásbelijét megfelelően ostoba frázisokkal fölcicomázni. Kicsempészte tehát zárthelyije címét, s mi a szemináriumban együttes erővel gyártottuk hozzá a pufogó szólamokat. Ekkor váratlanul bejött közénk Gombocz, s megtudván, min izzadunk, négy hatásos szóval ő is hozzájárult a nagy műhöz; az első háromra még emlékszem; ezek: *hőn, szű, kebel*. — Egyáltalán nem becsülte az anyagiakat; igaz, nem is tudott a pénzzel bánni. Elmondta például, hogy egyszer pénz szűkében igen jómódú, idős nyelvész tanártársától kért kölcsönt: az szó nélkül adott, de olyan érezhető lelki gyötrellemmel, hogy többé sosem vette igénybe a segítségét. (Viszont ha Melich Jánoshoz fordult, az mindannyiszor prédikált ugyan neki egy verset a takarékoságról, de mindig baráti készséggel állt rendelkezésére pénztárcájával.)

NÉMETH GYULA 1972-i könyvében megismételte azt a régiebb megfigyelését, hogy Gombocz „nemigen használta ezt a fordulatot, hogy »nem tudom«” (221). Az én emlékezetem e ponton mást őriz róla. Csak többnyire hozzátette „Nem tudom”-jához, hogy milyen forrásokból juthatnánk valószínűleg helyes

eligazításhoz az érintett kérdésben. Az azonban kétségtelen, hogy érdeklődése és ismeretköre elképesztően nagy volt. Hadd utaljak csak arra, hány szempontból tanulmányozzuk ma munkásságát! A külföldi nyelvészek közül nem véletlenül hatott rá sokoldalúságával és intuitív elméjével a dán THOMSEN VILMOS. Abban pedig, hogy egykori tanítványai közül többen érdeklődünk a költői és írói nyelv (stílus) iránt, bizonyosan benne van az ő hatása is. De ugyanígy tőle „örököltük” a legélvezetesebb kutatói érzést: a problémakeresés és -kifejtés szenvedélyes izgalmát, örömet.

KOVALOVSZKY is, NÉMETH is jelzi idézett munkájában, hogy utolsó éveiben Gombocz valahogy elfásultan, kiábrándultan, szinte csömörrel nézett tudományos feladataira, sőt egész életére. Berlini évében, 1927–28-ban még mint afféle kulturális kiküldött erősen belevetette magát az ottani szellemi elit életébe; egyúttal egyéniségének bohémabb oldalát kiélve élvezte, ha tudós vendégeit szellemesen elszórakoztatta, s bőségesen etette-itatta. Utána azonban már mind nehezebben talált vissza nyelvészeti munkáiba. Egy-egy igen nagy hatású reprezentatív előadást még tartott, s szólt SAUSSURE-ével rokon szellemben fogant hatalmas új terveiről is. De betegeskedni kezdve már nem látta értelmét, hogy megtartsa az orvos előírásait. Mikor kértük, vigyázzon jobban az egészségére, ez volt a válasz: „Minek? Hogy az Etymologiai Szótárnak eggyel több füzete jelenjen meg az életemben?!” S szinte kárörömmel élvezte az eltiltott cigarettát, orvosa előtt látogatóira hártva a felelősséget a füstért. A számára odakészített narancsot viszont vendégeivel etette meg, utóbb azonban magára vállalva az „érdemet”. És így tovább: így végzett vele aztán 1935-ben az angina pectoris, stílszerűen egy kari ülésen.

Hogy aki mindig abszolút tudományosságot, erkölcsi és esztétikai teljességet kívánt magától, önérzetével nem bírta-e a gyöngülő szervezet megkövetelte engedményeket? Hogy szeretett édesanyja halála után az egyedül maradás is gyötörte-e? Hogy a lassan szervezkedő fiatalabb ellenzéki nyelvészeknek Hans Sachs rezignációjával át akarta-e engedni a vezetést? Hogy más élményei ábrándították-e ki? Hiába találgatnánk.

Mi, régi tanítványok csak egyet tehetünk már: nem felejtjük el, hogy ő volt a Mérték.

TOMPA JÓZSEF

Gombocz Zoltán és a korabeli általános nyelvészet

I. GOMBOCZ ZOLTÁN akkor született, amikor Lipcsében tehetséges, fiatal német nyelvészek éppen egy új, nagyra hivatott irányzat zászlóbontására készültek, s viszonylag korán és hirtelen, ötvennyolc éves korában akkor hunyt el, amikor Európában a prágai iskola mutatott új irányt a nyelvtudomány fejlődésének. Éppen húsz évvel volt fiatalabb FERDINAND DE SAUSSURE-nél, akit 1913-ban szintén igen hamar, ötvenhat éves korában ragadott el a halál.

E két nagy nyelvész pályája sok hasonlóságot mutat. SAUSSURE huszonegyéves volt, amikor Lipcsében jártakor, 1878-ban HERMANN OSTHOFF és KARL BRUGMANN közösen írt és közzétett tanulmányukban körvonalazták az újgrammatikus iskola legfontosabb módszertani elveit. A fiatal svájci nyelvész még ugyanennek az évnek a végén szintén Lipcsében adta ki anyanyelvén híres „Mémoire”-ját, amelyben az indoeurópai alapnyelv magánhangzóinak rendszerére vonatkozó nézeteit olyan szemlélet alapján fogalmazta meg, amely nem-

csak a régebbi nyelvészemzedék felfogásmódjától különbözött alapvetően, hanem az újgrammatikusok tanításaival is szemben állt. SAUSSURE már e zseniális ifjúkori művének előszavában hangsúlyozza, hogy az indoeurópai alapnyelv magánhangzóit teljesen új nézőpontból tekinti, s hogy figyelmét e magánhangzók rendszerére mint egészre összpontosítja. Az az alapgondolata tehát, hogy a nyelvi jelek olyan rendszert alkotnak, amelyben minden minden-
nel összefügg („où tout se tient”), már e fiatalkori művében felcsillan.

Gombocz fejlődése nem ilyen rohamos. De ő is huszonegy éves, amikor, 1898-ban „A jelenkori nyelvészet alapelvei” címen a Magyar Nyelvőr hasábjain és különnyomatként is első értekezését közreadja. A fiatal magyar nyelvész ekkor még nem törekedett merőben új gondolatok megpendítésére. Dolgozatának bevezetésében hangsúlyozza is, hogy műve „nem kíván más lenni, mint néhány alapvető munkának . . . és az egyes különös kérdések szakirodalmának összefoglaló ismertetése”. Két fő művet emel ki, amelyekre elsősorban támaszkodott: HERMANN PAUL „Prinzipien”-jét és az amerikai WILLIAM DWIGHT WHITNEY „Life and Growth of Language” című művének német fordítását. Hat és fél lapon ismerteti a nyelvre vonatkozó, akkor közkeletű általános fölfogást. STEINTHAL és PAUL nézeteit követve azt vallja, hogy „a nyelvészetnek nem logikai, hanem lélektani alapokra kell helyezkednie”, s hogy „a nyelvészetnek tekintetbe kell venni azokat a lelki erőket, amelyek a beszélő tevékenységénél közreműködnek s a fiziológiai tényezőket, amelyek fontossága nem csekélyebb. . .”. Nem csodálkozhatunk azon, hogy e nézeteket az ifjú Gombocz ekkor még fenntartás nélkül vallotta. A nyelvlélektani alapokon álló újgrammatikus irányzat olyan erős volt, hogy vonzása alól a századforduló táján még csak kevesen tudták kivonni magukat. Legföljebb az lephet meg bennünket, hogy WHITNEYnek mai nézeteink szerint józanabb felfogását nem veszi figyelembe.

Mi sem könnyebb, mint — mai tudásunk alapján — bírálni e nézeteket. Az újgrammatikusok, igaz, a konkrét nyelvi vizsgálatok terén óriási eredményeket értek el. De a nyelv mibenlétéről vallott fölfogásuk korántsem megnyugtató. Nem adtak világos feleletet arra, hogy valójában mi is a nyelv; ehelyett arról elmélkedtek, hogy mi megy végbe a lelkünkben, amikor beszélünk. Nem a nyelvnek mint jeleknek rendszerszerűségét hangsúlyozták, hanem csak azt vizsgálták, hogy „a nyelvre vonatkozó képzetek organizmusa” — mint Gombocz is említi — milyen sajátos alakot nyer az egyének lelkében. Így legföljebb azt tudhatjuk meg, hogy a nyelv — a képzetkapcsolódások eredményeképpen — lelki organizmussá válik, s hogy a lélekleben székel, de azt nem, hogy mi is hát valójában. Aligha lehet kielégítő az a meghatározás, amely valamiről csak annyit tud mondani, hogy hol van, s hogy ott miképpen helyezkedik el, de arról hallgat, hogy ez a valami lényege szerint mi is valójában. A hangváltozásokról, a jelentésváltozásról, az analógiáról és elszigetelődésről, a ragok és képzők keletkezéséről, néhány mondattani jelenségről, valamint a nyelv keletkezéséről szól még ekkor az ifjú Gombocz, az akkoriban közkeletű nézeteket foglalva össze. Fejtegetéseiben inkább csak az újszerű, hogy magyarázó példáit lehetőleg anyanyelvéből és a többi finnugor nyelvből meríti.

2. Alig telik el azonban öt év, amikor, 1903-ban a rendkívül jól tájékozott fiatal magyar nyelvész már túlhaladottnak kezdi érezni PAUL egyéni lélektani alapokon nyugvó nyelvszemléletét, s helyette WUNDT néplelektani rendszerezését igyekszik hasznosítani a magyar nyelvtörténeti kutatások, különösen a jelentéstani vizsgálatok terén. Jól látja, hogy WUNDT felfogásmód-

ja nem mindig mély, ám mégis mindig elmés, s főleg azért fontos, mert a kutatásokban gyümölcsözően hasznosítható.

WUNDT néplélektanát „Nyelvtörténet és lélektan” című értekezésében még szintén a Magyar Nyelvőr hasábjain ismertette, bevezetőjében — SÜTTERLIN nyomán — rámutatva arra, hogy PAUL nyelvszemlélete földhözragadtabb, de nyelvszerűbb, WUNDTé emelkedettebb, de egyben elnagyoltabb is.

Ekkoriban már ő az elméletileg is legjobban felvértezett magyar nyelvész, akinek a kutatási módszereiben a budapesti iskola erőnei a legszembe-tűnőbben tükröződnek. Ennek az iskolának a legjelesebb képviselői kezdettől fogva hirdették, hogy az elmélet próbaköve a gyakorlat, s hogy éppen ezért az egyes módszerek értékét az szabja meg, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálatát mennyiben teszik eredményessé. Ilyen szempontból tekintve Gombocz választása helyes volt, mivel WUNDT egyes tanításai a századeleji jelentéstani kutatásokat — az ő kezdeményezésére — kétségkívül megtermékenyítették.

3. Általános nyelvészeti nézeteinek fejlődésében fontos, ám eddig még jórészt föltáratlan szakasz a harmadik, mely 1910-től a húszas évek elejéig, SAUSSURE posztumusz művével való megismerkedéséig tart. SAUSSURE — mint tudjuk — a genfi egyetemen 1907 elején tartott először általános nyelvészeti előadásokat, majd másodízben az 1908/9., harmadízben pedig az 1910/11. tanévben. Hogy ezeknek az előadásainak halála után először 1916-ban kiadott anyagát Gombocz már az első világháború alatt megismerte-e, azt nem tudjuk. Kétségtelen azonban, hogy már a tízes évek elején felfigyelt olyan művekre, amelyek PAUL és WUNDT nézeteit élesen bírálták, s amelyek föltehetőleg SAUSSURE nyelvszemléletének kiformalódására is hatottak.

A szintén svájci ANTON MARTY (1847—1914.) nevét kell itt elsősorban említenünk, aki, mint BRENTANO tanítványa, 1880-tól 1912-ig a prágai egyetemen tanított, s a prágai iskola egyik előfutára volt. MARTY 1908-ban megjelent „Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie” című vaskos kötetének függelékében (543 kk.) élesen bírálta WUNDT jelentéstani rendszerét. Gombocz „Képzettársulás és jelentés-változás” című, 1911-ben közreadott értekezésének bevezetésében elismeri, hogy „MARTY e műben WUNDT rendszerének több gyengéjét joggal bírálta, így különösen az úgynevezett szabályos és szórványos jelentés-változások kissé mesterkélt szétválasztását”, mégsem lát okot arra, hogy WUNDT jelentéstani rendszerezésének használhatóságára vonatkozó korábbi nézeteit megváltoztassa.

Voltak azonban MARTY a művének egyéb megállapításai is, amelyek WUNDTot érintő bírálatánál sokkal fontosabbak. MARTY sürgeti a leíró jelentéstant, arra hivatkozva, hogy nemcsak a történeti (genetikus) kutatásoknak van jogosultságuk, hanem, ugyanolyan mértékben, a leíró (deskriptív) módszerűeknek is. Hivatkozik arra, hogy a deskriptív és a genetikus vizsgálatokat más tudományágakban már külön szokás választani, így a földtanban, a földismeret (geognoszia) és a szorosabb értelemben vett földtan (geológia) elhatárolásával, vagy a biológia területén a leíró jellegű anatómia, valamint a genetikai szemléletű fiziológia szembeállításával. Figyelmet érdemlő érvelése szerint ugyanis hogyan lehetne egzakt módon vizsgálnunk bizonyos jelenségek keletkezését, amíg nem elemezzük, és rokonságuk, valamint különbözőségük alapján nem osztályozzuk őket, s előzetesen nem tájékozódunk afelől, minek a létrejöttét és változását kívánjuk kutatni. („... Denn wie sollen wir die Entstehung der Erscheinungen eines gewissen Gebietes in exakter Weise er-

forschen, ehe sie analysiert und nach ihrer Verwandtschaft und Verschiedenheit klassifiziert sind und wir uns so darüber orientiert haben, wessen Genesis und Wandel zu ergründen ist": i. m. 52—3.) Világos megfogalmazása ez a leíró és a történeti nyelvvizsgálat különbségének, s annak is, hogy az előbbinek meg kell előznie az utóbbit. Gombocz nyilván ismerte MARTYNak e fejtegetéseit is. MARTYNak e művére hivatkozva építi be később jelentéstani rendszerébe a szavak képzetfelidéző erejére vonatkozó tanítását (vö. GOMBOCZ, Jelentéstan 11, valamint MARTY i. m. 474, továbbá uo. 278: „Ausdrucksmitteln für Vorstellungssuggestive”).

A SAUSSURE nyelvelméletének kialakulására vonatkozó legújabb kutatások során ismételten szóba került MARTY határozott állásfoglalása a leíró és a történeti nyelvvizsgálat elválasztása mellett. Nem bizonyítható ugyan, hogy SAUSSURE-re közvetlenül hatottak honfitársának fenti megállapításai (vö. erre E. F. K. KOERNER, Ferdinand de Saussure. Braunschweig, 1973. 42, 203—4). Annyi azonban bizonyos, hogy MARTY e tételeiben olyan felismerések fejeződnek ki, amelyek a századfordulótól kezdve a nyelvtudományi kutatások módszertanának gyökeres átalakulását és az újgrammatikusok nézeteivel való leszámolást, SAUSSURE-rel egyidejűleg, készítették elő.

Gombocz nyilván már a tízes évek elején felfigyelt e fontos kezdeményezésekre, s így SAUSSURE tanításait a többi magyar nyelvésznél előbb és könnyebben sikerülhetett magáévá tennie.

1926-ban közzétett „Jelentéstan”-ában MARTYN kívül még két olyan nyelvészre is hivatkozik, akiknek művét szintén SAUSSURE posztumusz műve előtt ismerhette meg. Fenti munkájában ő maga mondja ki, hogy a jelentés mibenlétére vonatkozó meghatározásához E. MARTINAK és O. DITTRICH felfogása áll legközelebb (i. m. 33). Tudtommal eddig még senki sem figyelt fel e hivatkozás fontosságára. E. MARTINAK, mint gimnáziumi igazgató és a gráci egyetem tanára „Psychologische Untersuchungen zur Bedeutungslehre” címen 1901-ben Lipcsében közzétett magvas értekezésében világosan kifejti, hogy szavak nélkül éppúgy nincs jelentés, mint ahogy jelentések sincsenek szavak nélkül, s hogy éppen ezért a szó szükségképpen a jelentéshez, a jelentés pedig a szóhoz van kötve („sowohl das Wort ist an die Bedeutung als die Bedeutung an das Wort nothwendig geknüpft”: i. m. 4). O. DITTRICH, WUNDT tanítványa 1913-ban szintén Lipcsében „Die Probleme der Sprachpsychologie und ihre gegenwärtigen Lösungsmöglichkeiten” címen közreadott művében, H. GOMPERZ-re hivatkozva már úgy nyilatkozik, hogy a kijelentés és az általa kifejezett tényállás közti viszonyt (= Relation) nevezhetjük jelentésnek („Die zwischen der Aussage und dem ausgesagten Sachverhalt bestehende Relation nennen wir Bedeutung”: i. m. 33). Hogy a jelentés voltaképpen viszonyfogalom, mint később Gombocz is vallotta, itt már világosan kifejeződik.

Minden bizonnyal ismerte azonban Gombocz O. DITTRICHnek egy 1903-ban Halle/a. S.-ban megjelent korábbi művét is (Grundzüge der Sprachpsychologie), amelyben WUNDTnak e jeles lipcsei tanítványa — SAUSSURE-t bizonyos fokig megelőzve — sürgeti a szinkronikus és metakronikus nyelvvizsgálat különválasztását („synchronistische Behandlung” és „metachronistische Grammatik”: i. m. 50—1). Mint KOERNER is hangsúlyozza, erre az éles elkülönítésre SAUSSURE már egy 1894-ben kelt följegyzésében gondolt (i. m. 112). Gombocz azonban e kétféle nyelvvizsgálati módszerről legelőször DITTRICH fenti műve révén századunk első évtizedében olvashatott. Említett utalásaiból mindenesetre joggal következtethetünk arra, hogy e nagy nyelvtudósunk már

1910 táján — minden más magyar kortársát megelőzve — elsőnek kezdett behatolni arra a forrásvidékre, ahonnan a századunk nyelvtudományát megújító új eszmék fakadtak.

4. SAUSSURE általános nyelvészeti alapelveit Gombocz — Európában alighanem a legelsőik között — mindjárt az első világháború után, fejlődésének kiteljesedő, negyedik szakaszában megismerte, s gondolatrendszerébe — a prágai iskola szellemében — fokozatosan be is illesztette. A „Cours”-nak 1922-ben megjelent második kiadását már 1924-ben ismertette (MNY. XX, 141—3). Nemcsak azt ismeri fel, hogy a nagy svájci nyelvész eszmevilágának egyes elemei korábban már másoknál is fel-felbukkantak, hanem azt is, hogy mindezekből SAUSSURE teljesen új rendszert formált. A nyelv és a beszéd Saussure-i megkülönböztetése szerinte nem új ugyan, mégis „az a mód, ahogy SAUSSURE e két fogalmat meghatározza és szembeállítja, meglepő fényt derít a nyelvészeti módszertan több homályos pontjára” (MNY. XX, 142). Arra is rámutat, hogy a szintagmatikus és asszociatív kapcsolatok szembeállítása sem új a magyar nyelvtudományban; az előbbi fontosságát — a tapadás jelenségét elemezve — nálunk ZOLNAI GYULA már 1893-ban hangsúlyozta, s ő maga is már korábban felismerte a kétféle kapcsolat szerepét a jelentésváltozásokban. A tömör ismertetés végén még az is szóba kerül, hogy a szinkronikus és diakronikus összefüggéseken kívül érvényesülhetnek-e a világ nyelveiben pankronikus törvényszerűségek is. Saussurenek inkább tagadó álláspontjával szemben Gombocz bizakodóbb: a jelentésváltozások egyes típusaiban ilyen — ma így mondanók — egyetemes (= univerzális) elveket vél fölfedezni. Napjainkban, amikor az E. F. K. KOERNER és a folyóirata köré tömörült nyelvészek csoportja — szinte már külön iskolává fejlődve — figyelemre méltó módon igyekszik földeríteni SAUSSURE nyelvelméletének előzményeit, valamint a modern nyelvtudomány alapelveinek kibontakozását, nem árt rámutatnunk arra, hogy századunknak kétségkívül egyik legnagyobb magyar nyelvésze, Gombocz Zoltán már 1924-ben kezdeményező volt ezen a téren is.

Hogy a nyelv nem egyszerűen lelki jelenség s nem az a legjellemzőbb vonása, hogy képzetek formájában él a lelkünkben, hanem hogy jelek rendszere, azt Gombocz egyik legsikerültebb szintézisében, jelentéstani remekművében már 1926-ban határozottan vallotta (Jelentéstan 31). S alig egy évvel később a nyelv és a beszéd viszonyát is — nem egy mai nyelvészünknel jóval világosabban — kettősnek nevezte azzal a figyelemre méltó megokolással, hogy „egyfelől a jelrendszer elsajátítása a beszélés és megértés előfeltétele, másfelől a jelrendszer kialakulása és állandósulása éppen a beszédtevékenység eredménye” (MNY. XXIII, 1). Azt hiszem, Gombocz szellemében járunk el, ha napjainkban e kettősségnek alapvetően dialektikus jellegét emeljük ki, éppúgy szembe szegülve azokkal, akik a nyelvnek a beszéd ellenében való elsőbbségét vallják, mint azokkal, akik a beszédet tartják a nyelvnél előbbre valónak.

A prágai iskola 1926-ban alakult, s TRUBECKOJÉK a fonológiai szemléletet meghirdető kiáltványukat 1928 áprilisában terjesztették elő a hágai nyelvész világtalálkozón. Akadémiánkon tartott előadásában maga R. JAKOBSON hangsúlyozta, hogy a prágai kör elveivel való teljes egyetértését hozzájuk intézett levelében Gombocz a legelsőik között fejezte ki. Ez érthető is, ha — a fentebbiek alapján — figyelembe vesszük, hogy nyelvtudományunk e büszkeségét szinte SAUSSURE-rel egyidőben foglalkoztatták már olyan gondolatok, amelyek a nagy genfi mesternek, majd pedig a prágaiaknak a tanításaiban öltöttek testet.

Gombocz, alighogy közzétette jelentéstanát, máris hozzáfogott a magyar leíró és történeti nyelvtan alapelveinek kidolgozásához. Már 1927 januárjában a Nyelvtudományi Társaságban tartott elnöki megnyitójában sürgette a szinkronikus és diakronikus szemléletmódnak a következetes alkalmazását a hazai nyelvtani kutatásokban. Jelentéstanában a leíró jelentéstanal szemben még a történeti állt előtérben. Viszont már 1927-ben a leíró nyelvtan egyetlen és sajátos feladatának azt tartja, hogy „a mindenkori jelrendszerről lehetőség szerint hű képet adjon”, s hogy „megállapítsa a rendszert alkotó tagok erőviszonyait”, míg szerinte „a történeti nyelvtan feladata a diachronikus fejlődési sorok megállapítása” (MNy. XXIII, 4).

Mai felfogásunkkal teljesen egyezően azt is már ekkor vallja, hogy „a szinkronikus és a diachronikus nyelvszemlélet egyaránt jogosult, s ennél fogva helytelen volna a leíró nyelvtant, mint nem tudományos nyelvtant szembeállítani a történeti nyelvtannal” (uo.).

Fél évszázad távolából visszatekintve meglepődve állapíthatjuk meg, hogy Gombocz 1927-ben a jelentéstan felől jutott el a szintaxisig, míg korunk nyelvtudománya, kereken harminc év múlva, 1957-től kezdve a szintaxis-tól kiindulva haladt a jelentéstan irányába, majd pedig napjainkban a szintaxis és a szemantika szoros viszonyának felismerése felé. Ha e kétféle irány ellentétesnek látszik is, valójában mégsem az: mindkettőben a jelentéstan és a szintaxis mélyebb, kölcsönös összefüggése nyilatkozik meg.

1929-ben Gombocz elnöki megnyitójában már azt vizsgálja, hogy mi a mondatban, kijelentve, hogy „mindaz, ami a szóra, mint képzetkeltőre vonatkozik, a szótanba, mindaz pedig, ami a syntagmára mint viszonykeltőre vonatkozik, a syntaxisba tartozik” (MNy. XXV, 6). Majd pedig, a funkcionális nyelvszemlélet alapelveit fejtegetve, utolsó jelentős megnyilatkozásában, amelyet — joggal — élete legfontosabb elvi természetű közlésének szokás tartani (vö. PAPP ISTVÁN: MNy. L, 441), kifejti azt a tételét, hogy három korrelatív nyelvi egység van: a hangjel, amelynek jelentéskülönböztető, a szójel, amelynek képzetkeltő, továbbá a szószerkezet (ami nála a. m. szintagma), amelynek viszonykeltő funkciója van (MNy. XXX, 5). E megállapításait nyelvészeink évtizedeken át sokféleképpen értelmezték. MELICH JÁNOS 1935 őszen tartott akadémiai emlékbeszédében őszintén kijelentette, hogy a fenti tételek mélyebb értelmét nem tudta egészen fölfogni. Mások, mint TÓTH PÁL LÁSZLÓ és PAPP ISTVÁN részben bírálták e megállapításokat, részben ezek alapján igyekeztek új nyelvtani rendszerezést alkotni. Voltak, akik arra mutattak rá, hogy Gombocz másképpen értelmezi a szintaktikai kapcsolatokat, mint legfőbb mintaképe, J. RIES (vö. MOLLAY: MNy. LIII, 77 kk.). Ez az utóbbi észrevétel kétségkívül helyes. Tudnunk kell azonban hogy Gombocz SAUSSURE nyomán tekintette szintagmáknak a mondatfunkciójú predikatív kapcsolatokat is. Amikor ugyanis megállapítja, hogy a mondat „a syntagmatikus kapcsolatoknak csak egy faja” (MNy. XXV. 4), nyilvánvalóan SAUSSURE-t viszhangozza, aki szerint nemcsak a *contre tous, la vie humaine*-féle kapcsolatok, hanem a *Dieu est bon*, sőt a *s'il fait beau temps, nous sortirons*-féle mondatok is szintagmák (vö. Cours 1916. 170).

Ma már azonban jól látjuk, hogy nem is ez a legfontosabb. Aligha kétséges, hogy Gombocz a funkcionális nyelvszemlélet alapelveit kutatva századunk leglényegesebb általános nyelvészeti kérdéseinek szövevényébe igyekezett behatolni. Ő maga említett tanulmányában V. MATESIUSnak egy 1931-ben franciául megjelent tanulmányára hivatkozik, mint nyelvszemléletének köz-

vetlen forrására (vö. MNy. XXX, 2). Ez az utalás is arra hívja fel figyelmünket, hogy a nyelvi funkcióknak az a megfogalmazása, amelyet nála találhatunk, végső soron rokon azzal a móddal, ahogyan a prágaiak értelmezték a funkció fogalmát. Tudjuk azonban, hogy a koppenhágai iskola egyik vezéralakja, L. HJELMSLEV a funkción egészen mást értett. A prágaiak és Gombocz értelmezésében a *funkció* körülbelül annyi, mint 'nyelvi, közlésbeli szerep, rendeltetés', a koppenhágaiaknál viszont a *funkció* nagyjából a. m. 'matematikai értelemben vett reláció (viszony)' (vö. BALÁZS: Zalai Tükör 75/II, 170 kk.). Gombocz korában még nem volt s nem is lehetett világos ez a különbségtétel. Mint akkoriban más jeles külföldi nyelvészek, ő maga is a nyelvi jelenségek közti viszonyokat az arisztotelészi logika szellemében szemlélte. Eszerint minden jelenség hordozója valamiféle szubsztancia, s mindenféle logikai viszony csak úgy képzelhető el, mint egy-egy ilyen szubsztancia és ennek valamiféle járulékos eleme közti kapcsolat. A legalapvetőbb szintaktikai viszony, az alany és az állítmány közti kapcsolat is ennek megfelelőleg végső soron a kijelentés alanyának (= szubsztanciájának) és az ennek az alanynak valamely tulajdonságaként elképzelt akcidentsnek a viszonyát tükrözi. A múlt században a beszédhang fizikai jellegére hivatkozva a nyelvet is valamiféle szubsztanciának tekintették. Ezzel a felfogással először — tudatosan és határozottan — maga SAUSSURE, majd pedig HJELMSLEV szakított. Gombocz is kezdte felismerni e szemlélet következményeit, amelyeknek teljesebb kifejtését csak a modern viszonylogika tette lehetővé. A reláció és a funkció közti különbségtétel azonban ő még nem juthatott el. Amikor a jelentést mint a név és a hozzáfűződő értelem kölcsönös viszonyát fogja fel (vö. Jelentéstan 33) MARTINAK és DITTRICH nyomán, a viszonylogika értelmében vett relációra kell gondolnunk, amikor viszont ugyanakkor a jelentést mint funkciófogalmat úgy értelmezi, mint a névnek azt az erejét (azaz szerepét, potenciálisan adott képességét), hogy képzettartalmat tud megjeleníteni, a funkció fogalmát nem hjelmslevi értelemben, tehát matematikailag, hanem a prágaiak szóhasználatára szerint, mint a név és a hozzá fűződő értelem közti viszonytól meghatározott és lehetővé tett rendeltetést szerepelteti. A nevet azonban mint szót még bizonyos fokig csupán szubsztanciálisan fogja föl, s talán ezért is — MARTYHOZ kapcsolódva — csak képzetkeltő funkciót tulajdonít neki. Nem gondolt még arra, hogy számos szó morfémákra is tagolható, s ezek között szintén vannak jelentéstani relációk, mint erre bírálói közül már PAPP ISTVÁN is rámutatott (MNy. XXXVIII, 178 kk., 272 kk.), s még kevésbé vette fontolóra, hogy nemcsak a szó, hanem a morféma jelentésszerkezete is jelentéselemek bonyolult viszonyainak hálózata, vagy hogy az egyes szavak a mondatformák potenciális elemeiként s már a nyelvi rendszer tagjaiként is szükségképpen bizonyos szintaktikai és szemantikai viszonyok (HJELMSLEV szerint: funkciók) hordozói (HJELMSLEV szerint: funktorai). Az pedig csak legújabbban került előtérbe, hogy a jelentéselemekre bontható morféma és szó valójában nem is a mondatban, hanem a szövegben válik igazán értelmessé és félreérthetlenné, csupán a legfejlettebb viszonylogika eszközeivel leírható bonyolult összefüggések (= relációk) révén. Amit a múlt században nálunk már BRASSAI megsejtett, hogy az arisztotelészi logika alapelvein nyugvó hagyományos szintaxis egyre inkább elavult, azt századunk első felében a másik nagy magyar géniusz, Gombocz kezdte ismét felismerni, a nyelvi jelek közti viszonyok újszerű szemléletével.

Hogy a logikai reláció és a nyelvi szerepként felfogott funkció között még

nem tudott világos különbséget tenni, s hogy a szintaktikai és szemantikai viszonyok bonyolult összefüggéseit sem látta meg elég élesen, mit sem von le korszakalkotó kezdeményezéseinek értékéből. Eredményei az általános nyelvészet területén is olyan jelentősek, hogy méltán sorolhatjuk századunk nagy nyelvész alkotó egyéniségei közé.

BALÁZS JÁNOS

Gombocz Zoltán és az Eötvös Collegium

Az Eötvös Collegium első negyven esztendeje egybeesik GOMBOCZ ZOLTÁN munkásságának kibontakozásával és életútjának csúcsaival. Amikor a kollégiumról beszélünk, nem hallgathatunk Gombocz Zoltánról, és amikor Gombocz Zoltánról van szó, beszélnünk kell a kollégiumról. „Nem két téma ez: Gombocz és az Eötvös Collegium szorosan összetartoznak.” (NÉMETH GYULA, Gombocz Zoltán. Bp., 1972. 11.)

A múlt század utolsó éveiben égető kérdéssé vált a tanárok magasabb képzése, a tanárképzés reformja. EÖTVÖS LORÁND javaslata alapján az École Normale Supérieure mintájára ekkor született meg a kollégium, és indult nevelő-oktató munkája. Az 1895. évi augusztus 18-án Ischlben kelt királyi rendelet alapján létrejött tehát az internátus, amely megalapításakor — BEÖTHY ZSOLT javaslatára — a Báró Eötvös József Collegium nevet kapta (Szövetségi Évkönyv, I. évf. 1922. 18).

WLASSICS GYULA miniszter Eötvös Loránd egyetemi tanárt kérte fel a kurátori tisztség ellátására és az intézet megszervezésére (VKM. 33111. sz. leirata, 1895. június 26-án: ELTE Levéltár, Eötvös Kollégium Irattár (továbbiakban Irattár) 185/1. dosszié). A nagy tudós hatalmas ambícióval és lelkesedéssel látott munkához, a kollégium megszervezéséhez. „... az ő gazdag lelke átömlött intézetébe és a paragrafusok holt betűit élő tartalommal töltötte meg... törhetetlen hite a magyar fiatalok tudományos rátermettségében és erkölcsi integritásában a Collegium jövődjének is irányt szabott, amennyiben a tudományos munkában elmélyülő, a tudományért lelkesedő becsületes embert állította minden kollégista elé elérendő ideálképpen” — írja Gombocz Zoltán (Szövetségi Évkönyv IX. évf. Bp., 1933. 5).

Méltó segítőtársat választott maga mellé BARTONIEK GÉZA igazgató személyében, akiről elmondhatjuk, hogy „az új intézménynek megnyitásától kezdve nemcsak vezetője, igazgatója, hanem valóságos lelke volt... aki a gondjaira bízott ifjúság irányítását páratlan odaadással és kitűnő érzéssel intézte.” (SZENTPÉTERY IMRE, A Bölcsészettudományi Kar Története 1635—1935. Bp., 1935. 607—8.).

Eötvös Loránd kurátor megjelölte a legfontosabb feladatokat: „... a Collegiumnak feladata lesz a tanárjelöltek főiskolai tanulmányainak sikerét biztosítani s ezért oda kell hatni, hogy növendékeinek ne csupán ismereteit gyarapítsa, hanem bennök a tudomány és műveltség iránti szeretet felkeltse. Csak ez a tudányszeretet biztosítja a tanárnak hosszú pályáján folytonos érdeklődését és csak annak a tanárnak tanulói haladnak igazán, aki maga is halad.” (Eötvös Loránd levele Wlassics Gyulához 1895. szept. 15-én: Irattár 64. dosszié.).

Ilyen szellemben nyitotta meg kapuit a kollégium 1895. szeptember 22-én a Csillag utcában (ma Gönczy Pál u. 2.). Szerény keretek között 30 hall-

gató kezdte el munkáját; köztük volt Gombocz Zoltán is. „Ifjúsága idején nagy, sugalló egyéniségek: Péterfy Jenő, Riedl Frigyes, Mika Sándor . . . tanítottak és neveltek itt. Sohasem kaszárnyás drillel, hanem a nagy egyéniség . . . páratlan és önkéntelen ráhatásával és a szellem nemes liberalizmusával. A legnagyobb nevelője e páratlan intézmény csodálatos könyvtára volt . . .” (Magyarország 1935. május 2.)

Ilyen körülmények között bontakozott ki Gombocz Zoltán egyénisége, és indult el magasra ívelő tudományos pályája. Már tanárjelölt korában igyekezett visszaadni mindazt, amit a kollégiumtól kapott. Az 1899–1900-as tanévben „mint a szaktanár mellé kirendelt segéderő, kitűnő szolgálatot tett — írja róla EÖTVÖS LORÁND —, a francia nyelvben a kezdők csoportját 8 hónap alatt annyira vitte, hogy szöveget folyékonyan fordítottak s a francia beszédet is megértették.” (Eötvös Loránd 68/1900. június 13-i előterjesztése a VKM.-hez: Irattár 66. dosszié.) Gombocz a kollégium legkitűnőbb növendéke volt. Érthető, hogy amikor a kollégium magyar szakvezető tanári állása megüresedett, Eötvös Loránd őt terjesztette fel kinevezésre. „Nemcsak széleskörű tudása, hanem kitűnő tanítói tehetsége és jellembeli tulajdonságai alapján is méltó arra, hogy fiatal kora dacára a collegiumban teljesítendő szakvezetői szolgálatra meghívassék” — írja (idézett előterjesztés: Irattár 66. dosszié).

1900. július 3-án középiskolai helyettes tanárrá nevezte ki a miniszter Gombocz Zoltánt, és szolgálatátételre a kollégiumba rendelte (VKM 43960/1900. júl. 3-i rendelete. Ideiglenes rendes tanár: VKM 82478/1901. dec. 7. Véglegesítése: VKM. 52716/1909. júl. 1.: Irattár 66. dosszié). Feladata lett a magyar nyelvi és irodalmi tanulmányok, továbbá az általános nyelvészeti gyakorlatok vezetése s azon felül a francia nyelv tanítása a kezdők csoportjában. Ez az intézkedés nemcsak a kollégiumra volt jelentős, hanem Gombocz részére is, mert tudományos továbbfejlődésére nézve kedvező viszonyok közé helyezte. Ott lett tehát tanár, ahol nevelkedett. „Szerencsésebb, mindkét oldali hatásban üdvösebb választás nem eshetett volna: a fiatal tanárnak nem csekély része volt abban, hogy az erőtől duzzadó új intézmény szinte egy csapásra hivatása magaslatára lendült, a Collegium meg ihlető légkört szolgáltatott a kezdő tudósnak arra, hogy istenáldotta nevelő és teremtő tehetsége teljes pompájában bontakozhassék ki. Amint lehetetlen a Collegium arculatán báró Eötvös Loránd és Bartoniek Géza jellegzetes vonásai mellett föl nem ismerünk Gombocz lelkeségének fontos elemeit, lehetetlen szó nélkül átsiklanunk azon a tényen is, hogy Gombocz alkotó munkásságának delelése éppen a collegiumi tanárság 14 esztendejére esik.” — írja ZSIRAI MIKLÓS (NyK. XLIX, VIII).

A kollégiumban eltöltött öt egyetemi és tizennégy tanári évet két tanulmányút szakította meg (Párizs, 1899.; Lipcse, Párizs, Uppsala, Helsinki 1903–04.). „E két megszakítást leszámítva Gombocz kollégiumi évei 1914 júliusáig igen erőteljes és eredményes, a tudományt előbbre vivő, egyszersmind a Collegium tanítási terve szerint a tudományt átszármasztató, tudományos kutatásra serkentő munkában teltek el.” (MNY. XXXII, 69.)

Kollégiumi tanárságának idején a magyar szakosok három éven keresztül foglalkoztak nyelvtudományi tanulmányokkal a kollégiumban. Példának idézünk tanévvégi jelentéseiből, amelyek mutatják, hogy milyen anyagon keresztül igyekezett felkészíteni hallgatóit. Az 1907–8-as tanévben az I. éves kollégisták programja a következő volt: „Fontosabb nyelvemlékek 1513. (Tihanyi apátság alapítólevele, Halotti Beszéd, Gyulaféhevári Glossák, Kő-

nigsbergi Töredék, Schlägli és Besztercei Szójegyzék, Ehrenfeld Codex, Szabács Viadala). Magyar szótárirodalom. Bevezetés a nyelvtudományba. (A genetikai és morfológiai osztályozás.)” Az 1908–9-es tanévben a II. évesek a következő anyaggal foglalkoztak: „A finn-ugor—indogermán nyelvviszony kérdése. A magyar nyelv török, szláv, német, latin és olasz elemei. Finn: Kalevala I. és IV. ének.” Az 1909–10-es tanévben a III. évesek nyelvtudományi anyagát a „Magyar hangtörténet. Magyar mondattan főbb kérdései. Nyelvjárások.” adták (Gombocz Zoltán jelentései a végzett munkáról: Irattár 101/c) és d) dosszié).

Gombocz Zoltán arra törekedett, hogy hallgatói áttekintsék a magyar nyelvtudomány egészét, de ugyanakkor kitekintést adott távolabbi területek felé. A foglalkozások alapja a magyar történeti nyelvtan volt. Ez jellemezte később egyetemi munkáját is. (Vö. KOVALOVSKY MIKLÓS, Gombocz Zoltán: MNyTK. 91. sz.)

Tanításának módszerét világosan mutatja be NÉMETH GYULA, amikor ezeket írja: „Kiindult például egy teljesen világos, romanisztikai példából és rávezetett — a mi élénk közreműködésünkkel — a kitűzött kérdés lényegére. Vagy elővett egy bonyolult, nehéz kérdést, például a magyar nyelv iráni jövevényszavainak kérdését, lehámozta róla ami kétes vagy nehéz és szerény ismereteink felhasználásával megvilágította előttünk nyelvtudományunk egy nehéz fejezetét.” (I. m. 173–4.)

Gombocz Zoltánnak tudományos és tanári munkájával része volt annak a tudományos légkörnek a megteremtésében, amely jellemezte a kollégiumot. Eötvös Loránnal együtt vallotta, hogy „a tanár tudományos képzettsége, tudományos egyénisége a tanítás eredményességének egyetlen záloga.” (Szövetségi Évkönyv V. évf. Bp., 1926. 4.)

1914–1919 között a kolozsvári tudományegyetem ural-altáji összehasonlító nyelvészeti tanszékét vezette. Kapcsolata a kollégiummal akkor sem szűnt meg, és ide tért vissza 1919-ben. (A VKM 195784/1919.B.XVI. sz. rendelete, amely szerint ideiglenes szolgálatátételre beosztotta a kollégiumhoz: Irattár 66. dosszié.) Ez évtől 1921-ig SIMONYI ZSIGMOND tanszékét MELICH JÁNossal együtt helyettesítette. 1921. március 12-én kinevezést nyert a budapesti tudományegyetem magyar nyelvtudományi tanszékére, és itt tanított haláláig (MNy. XXXII. 78). A kollégium tagjai most már az egyetemen kerültek kapcsolatba nagyszerű tudós egyéniségével.

1921-ben a kollégiumhoz fűződő kapcsolata új formát öltött. Megalakult az „Eötvös-kollégium Volt Tagjainak Szövetsége”, amelynek 1921. július 3-án tartott alakuló közgyűlése egyhangú szavazattal Gombocz Zoltánt elnöknek választotta meg (BM. 37740/1921. VII.a. sz. rendelete: Irattár 163/1/4. dosszié. Szövetségi Évkönyv, I. évf. Bp., 1922.29). A szövetség célja volt: „Az összetartozás tudatának erősítése, a baráti érintkezés állandósítása a B. Eötvös Collegium volt növendékei között: a kollégiumi hagyományok ápolása, közös emlékek őrzése. Állandó kapcsolat fenntartása az Eötvös-kollégiummal, a kollégium erkölcsi támogatása abban, hogy feladatait rendeltetéséhez híven, nagy alapítója szellemében teljesítse. Az Eötvös-kollégium bentlevő és volt növendékeinek támogatása önművelésükben, tudományos törekvéseikben, s minden olyan közéleti tevékenységükben, mely iskolában, vagy iskolán kívül a nemzeti műveltség ápolását és emelését célozza, s mely a kollégiumnak is becsületet szerez.” (Az Eötvös-kollégium Volt Tagjainak Szövetsége. Alapszabály. 1921. nov. 17.: Irattár 163/1/4. dosszié.)

Ennek a célkitűzésnek megvalósításán Gombocz Zoltán haláláig munkálkodott.

A húszas évek elején válságba került a kollégium. Az ellenforradalmi rendszer a kollégium reakciós irányú átalakítására törekedett. A kollégium azonban „szilárdan állt az Eötvös-féle tradíciók alapján, és éppen a húszas években ontotta a kiváló tudósokat és tanárokat és nem sikerült a jobboldali irányzat eszközüvé tenni.” (NÉMETH GYULA i. m. 203—4.) Ennek a progresszív hagyománynak Eötvös Loránd halála után ápolója és megtestesítője BARTONIEK GÉZA volt, így érthető, hogy — elsősorban Kornis Gyula és Wolff Károly intencióira — határozott formában felmerült eltávolításának gondolata (NÉMETH i. m. 205—6). Bartoniek megmaradt igazgatónak 1927 őszéig, megbetegedéséig, és ebben TELEKI PÁL kurátor mellett Gombocz Zoltánnak is jelentős szerepe volt.

Bartoniek Géza után — ahogy NÉMETH GYULA írta — némi interregnummal Gombocz Zoltán foglalta el az igazgatói széket. Élete minden hivatalos címe között az igazgatóságot becsülte a legtöbbre, s egyszer, majdnem kiesve a tárgyilagosságból, azt mondta: „azért én talán mégsem leszek G. Z.” (BÓKA LÁSZLÓ, Válogatott tanulmányok. Bp., 1966. 17.) Elmondhatjuk, hogy ebben nem volt igaza. Ha nem is nevezték nevének kezdőbetűivel, mint nagy elődjét, B. G. urat, de azt a légkört, amit Bartoniek teremtett meg, továbbvitte. Nevelői alapelve az egyéniség tisztelete és szabad érvényesítése volt. Így ír erről az École Normale igazgatójához küldött levelében: „Comme professeur du hongrois et des langues finno-ougriennes je ne m’occupe pas de pédagogie théorique. Il est vrai que d’autre part la pédagogie pratique m’intéresse et doit m’intéresser de très près. Ce que le Collège a toujours exigé de ses élèves, c’est le travail et la sincérité, en leur garantissant au possible le libre développement de leur individualité. Quant à moi, j’ai toujours tâché d’établir entre mes élèves et moi un rapport non seulement officiel et froid, mais plutôt amical et humain et je ne suis pas mécontent des résultats obtenus.” (Részlet az École Normale Supérieure igazgatójához írt 1933. április 8-i leveléből: Archives Nationales Paris. 61. A.J. 202.: KOROMPAY KLÁRA gyűjtése alapján.)

Igazgatói munkájában az volt a célja, hogy tovább erősítse kollégistáiban a tudományos fejlődéshez szükséges tulajdonságokat: „a munka szenvedélyét, az európai műveltség igényét, a széleskörű tájékozottságot, az összefüggésekben látás képességét és a józan kritikai érzéket.” (MNYTK. 91. sz. 8.) A tudományos légkörrel együtt bevitte a fiatal tudós-tanár nemzedék közé a nyugat-európai, elsősorban a francia kultúra tiszta szellemét oly korban, amikor a világ fölött már gyülekeztek a fasizmus sötét felhői.

Évnyitó és félévnyitó tanári értekezletek jegyzőkönyvei tanúskodnak arról, hogy fokozni kívánta a kollégium munkáját. Ahol problémát látott, maga kívánt segíteni. Például a nyelvtanulás fokozása érdekében a következőt olvashatjuk az 1928. évet nyitó tanári értekező jegyzőkönyvében. „E célból Gombocz Zoltán igazgató maga fogja megvizsgálni az összes I—III. éves kollégiumi tagok modern nyelvi tudását s tapasztalatok alapján fogja őket a megfelelő csoportba beosztani.” (Irattár: 102/b dosszié.)

Gombocz élete példájával is nevelt. „Ma már tudom — írja SÓTÉR ISTVÁN — hogy a kollégium mást és sokkal kevesebbet jelentett volna, ha nem az a férfi áll az élén, akinek nevéhez életünk leggazdagabb és legszerencsésebb éveinek emléke fűződik. Ez a férfi a legnagyobb magyar tudósok egyike volt, s ő izleltette meg velünk a szellemnek . . . magas szenvedélyeit . . . Hitte és

hirdette az ihletet, a szerelemmel is felérő szenvedélyt, melyet ki kell verekednünk a tudománytól, hisz nélküle üres, fakó időtöltés a munkánk . . . A legnagyobb nevelő volt, akihez valaha is közünk volt: hol egy törvényszerűségből, hol egy Wagner opera nyitányából, hol egy bor ízéből vezetett rá bennünket arra, amit meg akart ismertetni velünk. Mert mindig csak az életre tanított . . .” (Játék és valóság. Bp., 1946. Két iskola 79.)

A tudományon túl igaz emberséget tanulhatott tőle az ifjúság. Ez csendül ki SÓTÉR ISTVÁN, KOVALOVSKY MIKLÓS, JANKOVICH FERENC, KÉPES GÉZA és mások megemlékezéseiből.

Gombocz Zoltán megtesztetője volt annak a kollégiumi szellemnek, amely az emberséget és demokráciát, az egyén méltóságát és jogait, a szabadság eszméjét mindenek előtt a legfontosabbnak tartotta. Ezért érthető, hogy 1932-ben, a kollégiumi kommunista szervezkedés leleplezése során a résztvevő hallgatók felmentésén fáradozott, és megvédte a kollégiumot (NÉMETH i. m. 210—1).

GOMBOCZ ZOLTÁN szerette, egy emberöltőn keresztül szerette a kollégiumot. Legjobban ezt saját szavaival fejezhetjük ki: „néha azt sem tudom — mondta —, hogy kivel voltam együtt és kit tanítottam: mindnyájan kollégisták voltunk.” (BÓKA i. m. 17.)

TÓTH GÁBOR

Gombocz Zoltán emlékezete

Hölgyeim és Uraim!

Amikor a GOMBOCZ ZOLTÁN emlékének szentelt ünnepi ülést a József Attila Tudományegyetem nevében üdvözlöm, és a munkáiban ma is ható nagy tudóst, Gombocz Zoltánt idézem, a halála előtti tavasz egyik délelőttjének képe jelenik meg előttem; az akkori Országos Ösztöndíjtanács új gyakornokaként kellett megjelennem Párdányi Miklóssal az elnöknél, Gombocz Zoltánnál. Ennél szebb, megtisztelőbb kötelességet elgondolni sem tudtam volna.

Akkor már beteg volt, és a szívére panaszkodott, de azért ott volt akkor is az elmaradhatatlan szivar.

Abban az időben, mikor Gombocz Zoltán pályájának delén volt, a szegedi egyetem magyar nyelvtudományi tevékenységére — a kutatásra és az oktatásra egyaránt — MÉSZÖLY GEDEON munkássága nyomta rá a maradandóság bélyegét. És itt szeretném hangsúlyozni, hogy kettőjüknek: Gombocz Zoltán és Mészöly Gedeon baráti meg nyelvtudományi kapcsolatának tartalmában és formájában sohasem volt semmi zavaró körülmény. Ennek szép bizonyítékai azok a szavak is, melyeket MÉSZÖLY akkor vetett papírra — 1941-ben —, mikor Gombocz már hat éve csak műveiben élt. „És most — mondja MÉSZÖLY —, hogy a Népünk és Nyelvünk megszüntével (melynek eszméjét és program-szabó elnevezését tizenkét évvel ezelőtt én adtam), — imhol új néptudományi és nyelvtudományi folyóiratnak megindítom a Nép és Nyelv-et: ezt az első cikkemet Gombocz Zoltán egyik új szempontú tanulmányához kapcsolom, s ez alkalommal kegyelettel idézem az ő emléket, és bizonyítom én is korán megszokadt munkásságának ma is gyümölcsöző voltát. Nem ért annyi időt, hogy egységes műbe foglalja azt az egységes képet, mely nyelvünk múltjáról és jelen életéről, változásainak testi-lelki lefolyásáról az ő fényes elméjében világosan élt: de amint elszórt tanulmányai most az Akadémia gondos kiadásában összegyűjtve jelennek meg, a magyar nyelvtudomány egészének

újra-alapozása és hiányosabb részeinek újra építése összefüggő vonásokban tűnik élénk.” (Nép és Nyelv I, 2.)

Az a tanulmány, melyet MÉSZÖLY joggal nevez „új szempontú” műnek, Gombocz legszebb alkotásai közé tartozik: az „Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen” a magyar grammatikai rendszer egyik fontos részrendszerének a történetét tárja az olvasó elé.

Hogy mennyire világosan élt Gombocz Zoltánban eredményei egységbe foglalásának gondolata, az elővillan szavaiból is. 1927-ben írta a következőket: „A jelen legfontosabb feladata a szintézis munkájának megindítása, illetőleg folytatása volna” (Magyar nyelvészet. Megjelent: A magyar tudománypolitika alapvetése 91—3). Nem valószínű az, hogy Gombocz e szintézisben való részvételét a Magyar Etymologiai Szótár társszerzőjeként és a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve néhány jelzett nagyon fontos fejezetének megírása által a maga részéről befejezettnek tekintette. Én Gombocz Zoltánnak gondosan kidolgozott és könyvatosan kiadott „Magyar történeti nyelvtan”-ában, melynek egyes részei később a kegyelet és az elismerés jeleként nyomtatásban is megjelentek, ennek a készülő magyar nyelvtörténetnek a körvonalait látom, mely — sajnos — ugyanúgy félben maradt, mint a Magyar Etymologiai Szótár.

A félben maradt Magyar Etymologiai Szótár helyett az utódok újat alkottak; Gombocz Zoltán „Magyar történeti nyelvtan”-a is csak a vázlatig jutott el, de így is sok eddigi tanulmánynak volt az inspirálója, s a tanítványok és azok tanítványai már megkezdték az új „Magyar történeti nyelvtan” munkálatait, úgy gondolom, Gombocz szellemétől is bátorítva, ihletve.

Hasson ezután is Gombocz Zoltán szelleme a nyelvtudomány művelésében, és éljen az a kritikai szellem is, mely Gombocz Zoltán munkásságát jellemezte.

NYÍRI ANTAL

Üdvözlő beszéd a Gombocz-émlékünnepségen

Noha ünnepelt tudósunknak tudomásom szerint nem volt közelebbi kapcsolata Debrecennel, jól ismerte és becsülte debreceni kollégáit: PÁPAY JÓZSEF-et, majd CSÚRY BÁLINTOT és még pesti romanista korából BÁRCZI GÉZÁT.

Nekem tanárom volt az egyetemen, igazgatóm az Eötvös-Collegiumban. A Collegiumban az úgynevezett fejtapogatón ő beszélgetett el velem. Nála alapvizsgáztam, szakvizsgáztam, tőle kaptam szakdolgozati témámat. Első kis cikkemet, egy finnugor etimológia kiegészítését, amely még negyedéves koromban jelent meg, ő „rendezte sajtó alá”. Halála híre Tartuban ért.

Mi, kollegisták nagy tisztelettel vettük körül „Gombocz urat”, pedig ott igazán meg kellett érdemelni a tiszteletet, hiszen a kollégium kíméletlenül bírálta a talmi nagyságokat. Bámultuk nyelvtehetségét, nagy tudását, széleskörű érdeklődését, tájékozódását a tudomány világában, rendszerező készségét. Mint igazgató gyakran meghívott kisebb csoportokat magához operalemezek hallgatására. Eljött a kollégiumi szobákba, ha névnapi vagy születésnapi ünnepségekre hívtuk. Szívesen ment valamelyikőnkkel az egyetemre. Velünk csak ritkán beszélt nyelvészetről. Otthon volt a néprajzban, zenében, az irodalomban, a filozófiatörténetben, de még a növénytanban is.

Megilletődve vettük tudomásul, hogy a nagy nevű külföldiek, mint SETÄLÄ, az akkori finnugor nyelvtudomány pápája, SAUVAGEOT — akkor kollégiumi tanár — és számosan mások milyen tisztelettel beszéltek Gombocz

Zoltánnal és Gombocz Zoltánról. Mindig tájékozott volt a legfontosabb nyelvészeti áramlatokban. Noha a magyar nyelvtörténet egyik legnagyobb alakja, ő ismertette elsőnek hazánkban SAUSSURE elméletét. A magyar és általános nyelvészetben, a finnugrisztikában és az altajisztikában egyaránt világhírű szakember volt. Halála után nem volt valamire való európai nyelvészeti folyóirat, amely ne az egyetemes nyelvtudomány legnagyobbjai közé sorolta volna nekrológiájában.

Születésének századik évfordulója alkalmából a debreceni egyetem és annak nyelvészei nevében, valamint a tanítvány tiszteletével áldozok Gombocz Zoltán emlékének, és üdvözlöm a tudományos ülésszak előadóit és résztvevőit.

KÁLMÁN BÉLA

Gombocz Zoltán finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkássága

GOMBOCZ ZOLTÁN 1895-től 1899-ig volt a budapesti egyetem hallgatója. Szaktárgyai a magyar és a francia nyelv és irodalom voltak. Érdeklődése sokirányú volt, de elsősorban mégis a nyelvtudomány felé fordult. Magyar nyelvészeti tanulmányaihoz jobb vezetőt, mint amilyen ez időben működött a magyar nyelvtudomány professzoraként, nem is találhatott volna. A magyar nyelvtudomány tanára ugyanis 1889-től SIMONYI ZSIGMOND volt. Ugyancsak kiváló képviselője volt a budapesti egyetemen a finnugor nyelvtudománynak SZINNYEI JÓZSEF személyében. SZINNYEI 1886-tól hét éven át volt Kolozsvárott a magyar nyelvtudomány és irodalomtörténet tanára. Itteni katedráját 1893-ban, tehát két évvel Gombocz egyetemi tanulmányainak a kezdete előtt cserélte fel az urál-altaji összehasonlító nyelvészetnek Budapesten létesített egyetemi tanszékével. A SZINNYEI-tanítványok tudományos fejlődése szempontjából igen lényeges mozzanat volt, hogy SZINNYEI 1896-ban átvette SIMONYI-tól a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztését, s a folyóirat munkatársai körébe természetesen bevonta tehetséges tanítványait is. Így érthető, hogy a Közlemények első, SZINNYEI szerkesztette kötetében már ott találjuk az akkor még csak húszéves Gombocz Zoltán nevét is. ARVID GENETZ „Ostpermische Sprachstudien” című dolgozatát ismertette, amely — tudjuk — nem egészen egy fél évszázad múltával rendkívüli jelentőségre tett szert a finnugor összehasonlító hangtanban. A korábbinál lényegesen pontosabb hangjelölése révén ugyanis egyik sarkkövévé vált az ERKKI ITRONEN nevéhez fűződő finnugor vokalizmus-kutatásoknak. Még alighanem SZINNYEI irányításának kell tulajdonítanunk azt is, hogy a következő finnugor vonatkozású mű, melyet Gombocz a Közleményekben ismertetett, PAASONENNAK „Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen” című tanulmánya volt (NyK. XXVIII, 1898.). Hogy GOMBOCZ ez időben már jól ismerte a többi finnugor nyelv, elsősorban persze a magyar szóképzésének török elemeit, azt azon megállapításából következtethetjük, mely szerint a mordvin nyelv török jövevényszavainak nagy része olyan, mely több más finnugor nyelvben is megvan. Ám valószínű ez azon körülmény folytán is, hogy már két évvel később, 1900-ban közzéteszi a Nyelvőrben első dolgozatát a magyar—török nyelvi érintkezések köréből „Adalékok a magyar nyelv török elemeihez” címen (Nyr. XXIX.), melyet még ugyanezen évben több török eredetű szavunk magyarázata követ.

Első finnugor nyelvészeti cikke, „A vogul infinitivus” szintén még 1898-ban a NyK.-ben jelent meg. Lehetségesnek tartja benne, hogy a vogul *-unŋkwe* stb. végű infinitivus egy *-n* képzős deverbális névszó lativusragos alakja (a felteendő $\eta > n$ változás a *k* hasonító hatásának tulajdonítható). A vogul infinitivus végződését később SZINNYEI (NyK. XLVI, 167 és NyH.⁷ 88) egy fgr. **-ŋk* egyszerű deverbális névszóképző **-k* lativusragos alakjának magyarázta. Az ő magyarázatát teszi magáévá pl. UOTILA, KonsPerm. 137, és GYÖRKÉ, Wortbildungslehre 60, ám ez sem általánosan elfogadott. MELICH (NyK. L, 275) a vogul infinitivus végződését nehezen magyarázhatónak mondja, annyit azonban bizonyosnak tart, hogy a vogul infinitivus is egy deverbális nomen lativusragos alakja.

Gombocz legjelentősebb finnugor nyelvészeti dolgozata, „A vogul nyelv idegen elemei” ugyancsak 1898-ban jelent meg (NyK. XXVIII.). Nem mondhatjuk, hogy pusztán tárgyával e jövevényszó-tanulmány valami újdonságot jelentett a nyelvészeti irodalomban. Hiszen már 1869-ben megjelent Koppenhágában VILHELM THOMSENNak „Den gotiske sprogklasses inflydelse på den finske” című műve, melyet húsz év múlva másik, híres tanulmánya, a „Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk—lettiske) Sprog” (København, 1890.) követett. Szép eredményekkel gazdagította a finnugor nyelvek jövevényszavaira vonatkozó ismereteinket a múlt század utolsó negyedében, tehát már Gombocz előtt néhány finn nyelvész is. AUGUST AHLQVIST „De vestfinska språkens kulturord” című művében (német változata 1875-ben került kiadásra: „Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen”) már 1871-ben tárgyalta a nyugati finnugor nyelvek műveltségi vándorszóit, 1890-ben pedig megjelentette „Über die Kulturwörter der obisch-ugrischen Sprachen” (SUSA. VIII.) című tanulmányát is. A közvetlen indítékot azonban Gombocz téma-választásához alighanem J. MIKKOLA „Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen I. Slavische Lehnwörter in den westfinnischen Sprachen” című, 1894-ben megjelent műve szolgáltatta. MIKKOLA könyvét ugyanis a megjelenését követő évben maga SZINNYEI ismertette, ami kétségtelen jele annak, hogy érdekelte őt a jövevényszó kutatás, s így ő irányíthatta Gombocz figyelmét egy finnugor nyelv, mégpedig a vogul nyelv idegen elemeire. Gombocz dolgozatát a jelzett előzmények ellenére értékelnünk kell. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a vogul nyelv szókinése ez időben szótárszerű feldolgozásban még kevéssé volt ismert. Ilyen jellegű forrásmű más, mint AHLQVIST csupán 67 lapos Wogulisches Wörterverzeichnis (SUST. II. 1891.) meg SZILASINAK még ugyan ma is nélkülözhetetlen, de híráról is híres Vogul Szójegyzéke, alig állt Gombocz rendelkezésére. Ám ez az utóbbi sem tartalmazta még MUNKÁCSI Vogul Népköltési Gyűjteményének a teljes szóanyagát sem, mert hiszen ennek IV. kötete csak közvetlenül Gombocz tanulmányának a megjelenése előtt került ki a sajtó alól. Tanulmányában a szerző a vogul nyelv török és orosz jövevényszavait tárgyalja. Az első részhez három év múlva kiegészítést közölt „Adalékok a vogul nyelv török elemeihez” címen (NyK. XXXI, 361—4). Azon véleményének adott kifejezést, hogy a vogul nyelv török jövevényszavai átvételük időpontját illetően lényegesen különböznek egymástól. A régiebb jövevényszavak átvételét „nagyon régi időkre”, „valószínűleg még a vogul—osztják nyelvégység korába” teszi. A fiatalabb jövevényszavak átvétele viszont szerinte csak a XV. század vége felé kezdődött el. Az oroszok szibériai hódításai előtt körülbelül egy századdal (1480 körül) tatárok telepedtek le ugyanis a Tavda folyó vidékén, s ők az itt

lakó vogulokra mind művelődési, mind pedig nyelvi szempontból erős hatást gyakoroltak. Az átvett szók hangalakja arra vall, hogy ezen második érintkezés során átvevőként legtöbb esetben a tavadaiak szerepeltek, s — Gombocz szerint — ezek adták át aztán jövevénytávozataikat az északabbra lakó voguloknak.

A vogul nyelv azon jövevénytávozataival, amelyeket Gombocz „tatár jövevénytávozók” néven tárgyalt, majdnem három évtizeddel Gombocz után ARTTURI KANNISTO foglalkozott behatóan „Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen” című tanulmányában (FUF. XVII, 1—264). Gombocz 270 egyeztetése közül csak 60—70-et ismer el helyesnek. Ha figyelembe vesszük, hogy tanulmányát KANNISTO — majdnem három évtizeddel Gombocz értekezésének megjelenése után — összehasonlíthatatlanul gazdagabb és pontosabb feljegyzésű anyag alapján írta, Gombocz munkáját KANNISTO megállapításai ellenére is figyelemreméltó kezdeményezésnek kell minősítenünk. Azt, hogy ő a vogul nyelv mely „török” jövevénytávozatait tartja olyanoknak, amelyek átvétele „nagyon régi időkre, valószínűleg még a vogul—osztják nyelv egység korába” esik, Gombocz nem mondja meg; csak bibliográfiai utalásaiból és a régibb irodalom alapján következtethetjük, hogy *hód* és *hattyú* szavunkra meg megfelelőikre gondolhatott. KANNISTO épp ezekkel nem foglalkozik, mivel nem tartja őket „tatár” jövevénytávozóknak, s csak általánosságban hivatkozik PAASONEN „Über die türkischen lehnwörter im ostjakischen” című tanulmányára, melyben a szerző Gombocz — és vele együtt MUNKÁCSMÁK — ide vonatkozó feltevéseit elutasítja (vö. FUF. II, 11, 228). Ám az újabb magyar etimológiai szótárak Gombocz (és MUNKÁCSI) feltevését több-kevesebb bizonyossággal ma is védhetőnek tartják. Cáfolja KANNISTO (i. m. 223. l., jegyzet) Gombocz azon nézetét is, mely szerint a vogul nyelv tatár jövevénytávozatai a tavadai nyelvjárásból kerültek át az északibb nyelvjárásokba. Joggal hivatkozik ugyanis arra, hogy a tavadai és a nyugati nyelvjárás-területet nem köti össze egymással állandó kereskedelmi jellegű út (viszont a keleti nyelvjárás-területtől a nyugati felé egy meglehetősen nagy forgalmú, téli út vezet). Elutasító álláspontjának kialakításában persze lényeges szerepe volt annak a körülménynek is, hogy ő a vogul nyelv tatár eredetű jövevénytávozatainak földrajzi elterjedtségét már Gombocznál sokkal jobban ismerte.

Dolgozata második részében Gombocz a vogul nyelv orosz jövevénytávozatait tárgyalja. 261 ilyen szót mutat ki. Néhány közülük csak az evangéliumfordításokban fordul elő, tehát nem ment át a népnyelvbe. Gombocz e témáját — mint tudjuk — KÁLMÁN BÉLA dolgozta ki újra „Die russischen Lehnwörter im Wogulischen” című, 1961-ben megjelent munkájában. Gombocz egyeztetései közül csak kb. huszat tart helytelennek, s Gombocz úttörő érdemeit persze ő is elismeri.

Eddigi jövevénytávozó-tanulmányainál még nagyobb körben mozog Gombocz „Adalékok az obi-ugor nyelvek szókészletének eredetéhez” című dolgozata (NyK. XXXII. 1902.). Ebben elsősorban az obi-ugor nyelvekben található szamojéd jövevénytávozatok foglalkoztatják, ámde látja, hogy ezek kutatása a szamojédnál is messzebbre vezet, ti. az obi-ugor nyelvek „keleti-altaji” jövevényelemeinek a kérdéséhez. Észrevette ugyanis, hogy a vogul meg az osztják szókészletnek olyan keleti elemei is vannak, amelyek (az ő korában) a szamojédban ismeretlenek (voltak), fellelhetők azonban a tunguzban. Persze tisztában volt azzal, hogy igen sok esetben be kell érnie obi-ugor szavak és más ázsiai nyelvek szavai közt pusztá egyezés megállapításával,

mert megbízható kritériumok híján az átvétel iránya nem határozható meg. 155 szövegvezést állapít meg. „Zu den samojedischen Lehnwörtern im Ob-Ugrischen” című dolgozatában 1959-ben W. STEINITZ tért vissza e témához (UJb. XXXI, 426—53). A Gombocztól tárgyalt vogul-osztják szavak közül csupán 13-at tart biztosan szamojéd eredetűnek, ám nem említi azt, hogy a dolgozatában tárgyalt szavakat Gombocz sem minősítette mind éppen szamojéd eredetűnek; lehetségesnek tartotta, hogy a szamojédok sok esetben csak közvetítői voltak bizonyos „keleti-altaji” szavaknak, illetőleg az általa tárgyalt szavak közül némelyek „valamikor más földrajzi elhelyezkedés mellett . . . valamely keleti-altaji nyelv közvetlen hatása alatt”, tehát szamojéd közvetítés nélkül kerültek az obi-ugor nyelvekbe. (Az obi-ugor nyelvek szamojéd kapcsolatainak kérdését tárgyalta STEINITZ más alkalommal is, ti. „Samojedisch—Obugrisches” című rövid közleményében, I. SUST. 125. sz. 567—75.) Ha az újabb kutatások az azóta kiadásra került nagy szamojéd és altaji szöveg ismeretében módosították is a régi eredményeket, mindenesetre csodálunk kell Gombocz rendkívüli nyelvi tájékozottságát és érdeklődésének széles körű voltát.

1903-tól kezdve Gombocz idejét egyre inkább a Magyar Etymologiai Szótár munkálatainak megkezdésére való felkészülés, a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak kérdése meg — kisebb részben — fonetikai tanulmányok foglalják le. De 1912-ben még írt egy finnugor-szamojéd tárgyú dolgozatot; címe „Zur finnisch-ugrischen Lautgeschichte” (Festschrift Vilhelm Thomsen). Azt a PAASONENTÓL már érintett tételt bizonyítja be benne, hogy a finnugor *s* hangok kettőssége tükröződik a szamojéd nyelvekben is. Következőleg már az uráli alapnyelvre kétféle szibilánst kell feltennünk. A (jésített) *s — miként a finnugor nyelvekben, úgy a szamojéd nyelvekben is — megmaradt szibilánsnak, az (alveoláris) *s azonban ugyanúgy *t*-vé vált, mint a vogulban *s* néhány osztják nyelvjárásban. — Már magyar központú, de finnugor horizontú dolgozatai Gombocznak „A magyar *a*-hangok történetéhez” (NyK. XXXIX.) és „A magyar mélyhangú *í* kérdéséhez” (MNY. XVI.). Az előbbiben a magyar *a* hangok finnugor előzményeit igyekszik feltárni, az utóbbiban a (mélyhangú) *í* megvoltára vonatkozó feltevéshez keresi a finnugor háttért. Az *a* hangok történetéről írott dolgozata elején helyesen jegyezte meg a szerző, hogy a „finnugor vocalismus kutatásának alig másfél évtizedes története van”. Az e dolgozat megjelenése óta eltelt csaknem hét évtized alatt jónéhány azon etimológiák közül, amelyekre megállapításait Gombocz építette, helytelennek bizonyult, illetőleg módosult, s minthogy a múlté már SETÁLÁNEK a finnugor alapnyelvi váltakozások egész hálózatára vonatkozó feltevése is, így Gombocz eredményei már sok részletükben elavultak. De velük kapcsolatosan ma is elismerhetjük azon érdemét, hogy néhány magyar magánhangzó finnugor előzményeinek kibogozására kísérletet tett, s hogy ezáltal a finnugor vokalizmus kutatására mint a finnugrisztika fontos feladatára a figyelmet felhívta.

Meg kell még emlékeznünk Gombocz azon tevékenységéről, melyet mint a Magyar Etymologiai Szótár egyik szerkesztője szókészletünk finnugor, illetőleg ilyennek tartott szavai eredetének magyarázata körül fejtett ki. Nem kétséges ugyanis, hogy a két szerkesztő közül Gombocz volt az, akire finnugor szavaink eredetének megvilágítása körül az érdemi munka hárult. A finnugor szavainkat tárgyaló szócikkek közül az tűnik ki, hogy Gombocz jól ismerte a korabeli finnugor nyelvészeti irodalmat, s minthogy több finnugor nyelvről is

béható ismeretei voltak, az EtSz.-nak Gombocz életében megjelent füzeteiben a finnugor eredetű szavainkat tárgyaló szócikkek is a kor színvonalán állnak.

Gombocznak a finnugrisztikával való szoros kapcsolatát mind kutatói pályája első két évtizedében, mind pedig 1914-et követően, amikor Budapest-ről Kolozsvárra távozott, sokatmondóan tanúsítják azok az ismertetései, amelyekben finnugor nyelvészeti munkák eredményeiről számolt be, illetőleg az ilyen munkák hiányosságait tárta fel. Ha arra a kérdésre kellene válaszolnom, hogy kutatásai és ismertetései alapján mi jellemzi a fiatal Gomboczt mint finnugor nyelvészt, azt felelném: új eredményekre, illetőleg véleményekre meg a módszerbeli újításokra való gyors reagálás és a törekvés minden újnak befogadására, hasznosítására, alkalmazására. Ám — amint ez már történni szokott — nemcsak a szilárdan megalapozott újért lelkesedett, hanem a görög-tűzként felvillanó, újszerűségükkel feltűnő, de ugyanakkor talajtalan ötletekért, hatásosan tálalt, de gyökértelen eszme-futtatásokért is. Mint kolozsvári egyetemi tanárnak fő feladata nyilván a magyar nyelvtudomány művelése volt, s így nem futotta idejéből arra, hogy a finnugor nyelveken belül elvégezze azokat a részletkutatásokat, amelyek egyik-másik új gondolat megnyugtató értékeléséhez szükségesek lettek volna. Érthető érdeklődéssel kísérte mindazt, ami a finnugor nyelvtudomány korabeli nagy alakjának, SETÄLÄNEK az agyából pattant ki. Ám e kiváló elme kiérlelt kutatási eredményein kívül lelkesedett például SETÄLÄ fokváltakozási elméletéért is, s azt saját finnugrisztikai kutatásai alapjául fogadta el, noha ez az elmélet még a részletes bizonyítás fokáig sem jutott el. Bizonyítékul csak Gombocz „*Lágy és langyos*” (NyK. XXXIX, 226) című cikkére hivatkozom, melyben a szerző minden aggály nélkül vallja, hogy e két szavunk egymáshoz való viszonya ősmagyar kori fokváltakozással magyarázandó. SZINNYEI JÓZSEF Magyar Nyelvhasználatának negyedik kiadásának ismertetésében (MNy. V.) a fokváltakozási elmélet iránti, jóindulatú elfogultságában annyira megy, hogy felveti azt a kérdést: vajon a finnugor *š* hangok körében észlelhető, bizonyos szabálytalanságok magyarázatául nem gondolhatunk-e „szókezdő *š* ~ *ž*-váltakozásra”. Ugyanezen ismertetésében hajlik azon feltevésre, hogy a finnugor alapnyelvben három *k* hang: *k̄*, *k* és *k̂*, illetőleg — ami szerinte még valószínűbb — *k̄*, *k* és (aspirált) *k̂* volt. Gombocz tehát még nem helyezkedett arra a módszertanilag kétségtelenül helyesebb álláspontra, hogy az alapnyelvek hangrendszerének újabb és újabb hangok feltevésével való megterhelését lehetőleg kerülni kell, s csekély számú, bizonytalan etimológiákban mutatkozó rendhagyó hangképviselőt magyarázatát elsősorban az alapnyelvből származott nyelvek külön életében kell keresni. Hogy általában az új magyarázat-kísérletek újdonsága volt az, amit lényegesnek tartott, s hogy ezek megalapozottságának kérdése kevésbé foglalkoztatta, kiderül következő nyilatkozatából is: „... a tudományok történetében nem egyes igazságok felderítése, hanem termékeny föltevések, amelyek utóbb gyakran helyteleneknek bizonyultak, jelzik a fejlődés állomásait” (NyK. XXXIX, 230).

Ugyanakkor azonban hangsúlyoznunk kell, hogy mind Gombocz értekezéseit, mind pedig ismertetéseit a széleskörű tájékozottság jellemzi, s az utóbbiakból világosan elénk rajzolódnak az ismertett művek eredményei, jelességei és hiányosságai egyaránt.

KARJALAINEN „Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe” című, alapvető tanulmányával kapcsolatban megjegyzi a bíráló, hogy az ascendens tárgyalásmód „a nyelvfejlődés egészéről nem nyújt

olyan áttekinthető, világos képet, mint a 'descendens' tárgyalásmód" (NyK. XXXV, 473). Olyan kritikai észrevétel ez, amellyel azóta sokan egyetértettek, és ma is egyetértenek. Említést érdemel ebben az ismertetésében, mint néhány másikban is, az a körülmény, hogy szerzője nem marad meg az ismertetett mű tárgykörében, hanem kilép belőle, s egy vagy más tekintetben többet ad náluk. A KARJALAINENTŐL tárgyalt osztják magánhangzó-váltakozásokkal kapcsolatban rámutat GOMBOCZ arra, hogy hasonló váltakozások a vogul nyelvjárásokban és a magyarban is találhatóak. Annak a nézetének ad kifejezést, hogy ezen magánhangzó-váltakozások a dinamikai hangsúllyal vannak szoros kapcsolatban, s a váltakozások lehetséges magyarázatául felveti azt a kérdést, hogy „Az ugor nyelvek mai kötött hangsúlyát nem szabad hangsúly előzte-e meg”. Ezen kérdésfelvetésben persze ismét SETÄLÄ hatását kereshetjük. Tudvalevő ugyanis, hogy a fokváltakozási elmélet keletkezésében a VERNER-féle törvény felfedezésének lényeges része volt.

Éppen mai szemmel nézve különös érdeklődésre tarthat számot Gombocznak PÁPAY JÓZSEF Osztják Népköltési Gyűjteményéről írt, rövid ismertetése (NyK. XXXVI, 137–8). Miként később sokan mások, úgy ő is állást foglal egy egyszerűsített finnugor hangjelölési rendszer mellett. Kiemeli, hogy „PÁPAY hangjelölése nem annyira részletező, mint KARJALAINENÉ, s ez helyes is, mert a részletekbe menő hangjelölés helyénvaló hangtörténeti munkákban, de egy vaskos kötetet tévő szövegek nyomdai kiállítását s még inkább elolvasását szinte lehetetlenné tette volna. Érdemes volna P. és K. hangjelölését rendszeresen összevetni; talán ily módon megállapíthatnánk az északi osztjakságra olyan nagyolt hangjelölést, a melynek gyakorlati szempontból nagy hasznát vehetnők.” (I. h. 138.) Magyar részről tehát már harminc évvel LAZICZIUS előtt (vö. NyK. L, 219) hangot kapott az a nézet, amely szerint a finnugrisztikában egyszerűbb hangjelölésre van szükség, mint amilyent néhány finn nyelvész alkalmazott, s Gombocz már 1906-ban tekintettel volt a nyomdai előállítás szempontjára is, azaz egy olyan szempontra, melynek jelentőségét COLLINDER az 1950-es évektől kezdve — teljes joggal — újra és újra hangoztatta.

Némely tekintetben figyelmet érdemel Gombocz azon ismertetése is, amelyet a Magyar Nyelvhasználat hatodik kiadásáról írt (MNy. XVII, 124–6). Ismeretes, hogy HALÁSZ nyomán SZINNYEI és mások felvettek a finnugor alapnyelvre egy (szókezdő) * η hangot is (vö. pl. NyH.⁶⁻⁷). Magyar részről e finnugor * η feltevésével szemben elsőnek Gombocz foglalt el kételkedő álláspontot: „... megemlítem egy módszertani kételyemet is. Sz[innyei] szerint a m. *al*, *íz* stb. esetekben a fgr. szókezdő hang * η - volt. A fgr. nyelvek adatai alapján legfeljebb szók[ezdő] *j*-re v. magánhangzós kezdetre következtethetnénk s csak a szamojéd adatok teszik kétségtelenné, hogy az uráli s talán a praefinnugor hang * η - volt” (i. m. 125). Épp ezért meglepő, hogy HAJDÚ PÉTER, aki e kérdést azóta részletesen tárgyalta, azt írja SZINNYEIVEL kapcsolatban Gomboczról: „... véleményét GOMBOCZ is magáévá tette”, ill. „... seine Meinung machte sich auch Gombocz zu eigen” (NyK. LV, 61, ill. ALH. IV, 18. Az itt olvasható utalás: „NyK. XVII, 125”, helytelen. Helyette „MNy. XVII, 125” olvasandó.).

Érdeme Gombocznak az is, hogy mind az úgynevezett urál-altaji, mind pedig az uráli–indogermán nyelvrokonság kérdésének alakulását állandóan figyelte, s arról a magyar szakköröket tájékoztatta. Ő ismertette WIKLUND „Finnisch-ugrisch und indogermanisch” című, nevezetes cikkét, úgyszintén

HERMANN JACOBSON „Arier und Ugrofinnen” című könyvét (l. MNy. IV., ill. NyK. XLVI.). Ilyen előzmények után tartott előadásokat is „Finnugorok és indogermánok” címen a budapesti tudományegyetemen az 1931–2. tanév II. félévében.

Végül Gombocz finnugor irányú tájékozottságának jelei közül meg kell még említenem azt, hogy egy dolgozatában foglalkozott a legrégebb magyar Kalevala-fordításokkal is („Vanhimmistä unkarinkielisistä Uuden Kalevalan käännöksistä”: Valvoja XXX. 1910.; új kiadását l. Gombocz Zoltán összegyűjtött művei I, 20–2.). Érdeklődését a Kalevala és a rá vonatkozó kutatások iránt élete végéig megőrizte. Erről tanúskodnak a Kalevaláról a budapesti tudományegyetemen az 1928/29. tanév első felében tartott előadásai, melyeket magam is hallgattam, valamint a berlini egyetem vendégtanáraként 1928-ban tartott Kalevala tárgyú szemináriumi gyakorlatai.

A finnugor őstörténet különféle kérdéseire Gombocz oly sok helyütt hozzászólt, hogy e megnyilatkozásai számbavételére itt még csak nem is gondolhatok. Amellett dolgozataiban, amiként sokszor másokéiban is, a finnugor őskor kérdései időben továbbhaladva az ősmagyar kor kérdéseibe torkollanak, úgyhogy az esetek többségében a finnugor őskor problematikája elválaszthatatlanul összefonódik nála azon korszak problematikájával, amelyet némelek „ugor-magyar”, mások „előmagyar” korszak néven emlegetnek, sőt a finnugor őshaza fogalma nemegyszer azonos Gombocznál a „magyar” őshaza fogalmával. A szorosabb értelemben vett „finnugor” korszak problematikájával csak egy cikkében foglalkozott, mely az „Életföldrajz és a magyar őshaza” címet viseli (Természettudományi Közlöny LVII, 369–74; új kiadása: ÖM. I, 84–90). A nyelvészeti paleontológiai kutatások történetét, e tudomány szak módszertani elvét ismerteti benne, majd pedig — főleg PAASONEN, SETÄLÄ és ZICHY ISTVÁN nyomán — azt fejti ki, hogy „az életföldrajz adatai . . . meglehetősen egyértelműséggel a Káma, az Oka és a Bjelaja folyók mentén elterülő, a Volga-könyöktől az Ural-hegységig húzódó vidékre utalnak: ez a terület volt minden valószínűség szerint a még egységes finnugor ősnép lakóhelye”. Nyilvánvalóan ez a dolgozat szolgáltatta Gombocznak azon előadásai magvát, amelyeket mindjárt dolgozata megjelenését követően, az 1925–6. tanév II. félévében „A magyar őshaza és nyelvtudomány” címen tartott ugyancsak a budapesti tudományegyetemen.

Ünnepeltünk egyéb őstörténeti dolgozatait elsősorban a török nyelvek kutatói meg történészeink vannak hivatva értékelni.

Befejezésül csak annyit: nem hiszem, hogy az eddigiekben kellően jellemezni tudtam volna Gomboczt mint „finnugor nyelvészt”. Ám ennek oka nemcsak bennem keresendő, hanem abban a tényben, hogy Gombocz Zoltánt nem lehet úgy bemutatni, mint egy magyar, egy finnugor meg egy török nyelvész pusztá összegét, akinek fonetikai ismeretei, őstörténeti érdeklődése meg általános nyelvészeti tájékozottsága is volt. Gombocznak gazdag ismeretei voltak valamennyi említett tudomány szak területéről, ám ezek szerves egységben egyesültek benne, s munkáiban — vagy kifejezetten, vagy lappangva — együtt vannak jelen. S ez a körülmény tette alkotásait az átlagosnál értékeesebbé és érdekesebbé. Nem állíthatom azt, hogy „A magyar *a*-hangok történetéhez” (NyK. XXXIX.) című dolgozata a magyar avagy a finnugor nyelvtudomány kereteibe tartozó értekezés, mert benne a magyar és a finnugor nyelvész ismeretei feltételezik egymást; e dolgozat csak a kétféle ismeretek ötvözeteként jöhetett létre. Nem minősíthetjük például „Nyelvtörténeti mód-

szertan"-át (1922.) egyszerűen általános nyelvészetnek, mert amit benne kifejt, az jelentékeny mértékben a magyar és a finnugor nyelvészet eredményeire épül. Jelentéstana (A Magyar Történeti Nyelvtan Vázlata IV. 1926.) — török meg egyéb nyelvi hivatkozások mellett — a magyar nyelvtörténet meg az összehasonlító finnugor nyelvészet megállapításaira támaszkodik. Éppen művei ezen összetettségében rejlik Gombocznak a finnugrisztikai jelentősége is: egyrészt gazdagította a sajátos finnugor nyelvészet eredményeit, másrészt bevitte a finnugrisztika megállapításait egyfelől a magyar nyelvtörténetbe, másfelől az általános nyelvtudomány vérkeringésébe. Az előmagyar és a finnugor korban ő nem olyan korokat látott, amelyekhez a „magyar” nyelvésznek már semmi köze, hanem az előmagyar és a finnugor kort a magyar nyelv külön élete szerves előzményének fogta fel, melytől az előbbiek nem határolódnak el élesen.

Hálára kötelezte Gombocz Zoltán a finnugrisztika képviselőit azáltal is, hogy — noha őt elsősorban magyar nyelvészként könyvelte el a köztudat — mindenkor képviselte a finnugrisztika szempontjait és érdekeit is. Ennek annál nagyobb volt a jelentősége, mert életében a hivatalos állami szervek és az előkelőségek többsége még a „turáni gondolat” híve volt, a törökökkel való rokonságunkat hirdette, s ugyanakkor fogalma sem volt például Finnország magas közművelődési szintjéről, viszonylagos szociális fejlettségéről s iparának jelentőségéről. Kivételként Baranyai Zoltánon kívül Klebelsberg Kunó közoktatásügyi miniszterre tudok utalni, aki északi útjára 1930 tavaszán Gombocz Zoltánt is magával vitte, s az utóbbinak bizonyára jelentős része volt abban, hogy ezen út eredményeképpen egyfelől Magyarország és Finnország, másfelől hazánk és Észtsország között kulturális egyezmény jött létre, mely 1930-tól kezdve ösztöndíjasok cseréjére vezetett, s az említett országok egyetemien lektori tevékenység kereteit is kialakította. A finnugrisztika szempontjait Gombocznak egyebek közt mint az Ösztöndíjtanács tagjának, majd dékának, valamint a Nyelvtudományi Közlemények meg a Magyar Nyelv szerkesztőjének és az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya elnökének volt alkalma érvényesíteni. Hogy milyen tekintélye volt mint nyelvésznek Finnországban, annak megvilágítására csak arra hivatkozom, hogy Jelentés-tanának az ismerete egy ideig ott szerepelt a finn és a finnugor szakosok számára rendszeresített, legmagasabb egyetemi tanulmányi fokozat elnyerésének feltételei közt. Abban az átmeneti korszakban pedig, amely a budapesti tudományegyetemen Szinnyei József nyugalomba vonulása után egy ideig fennállott, régi északi és nyugati tudományos kapcsolatai révén nemzetközi vonatkozásban általában Gombocz képviselte a finnugrisztikát is.

Gombocz Zoltán fiatal kori finnugor tanulmányainak az eredményei a megjelenésüket követő hét-nyolc évtizedben végzett gyűjtő- és kutatómunka eredményeként ma már részben elavultak, illetőleg módosultak. Úttörő kezdeményezéseit azonban tisztelt a tudománytörténet, s a műveiből kirajzolódó széles látókör több mint egy fél évszázada elérendő célként áll az újabb finnugor nyelvész nemzedékek előtt. Amit művelődéspolitikusként tett a finnugrisztikáért, azt elfelejtette, illetőleg el fogja felejtteni az utókor. Ám ez nem változtat azon a tényen, mely a mai idősebb nemzedék tudatában még él: tudományos és egyetemi tanári munkásságával, helyes tudománypolitikai elveinek alkalmazásával, valamint egyénisége varázsával GOMBOCZ ZOLTÁN — kora körülményeihez és lehetőségeihez képest — a hazai finnugrisztika fejlődéséhez is számottevő mértékben hozzájárult.

LAKÓ GYÖRGY

Gombocz Zoltán és a stilisztika

1. GOMBOCZ ZOLTÁN kivételes műveltségű, egyetemes érdeklődésű tudós, tanár és nevelő volt, aki ketté tört pályája ellenére a nyelvtudomány számos ágában maradandót alkotott, és hozzászólt — mindig lényeges oldalról — úgyszólván valamennyi diszciplínához. Teljes stilisztikát azonban nem írt; a szó szoros értelmében vett stilisztikai dolgozatot sem igen jelentetett meg; olyan tanulmányt szintén nem sokat tett közzé, amely a stílus kérdéseit alapjaiban érinti; vagyis a stilisztika nem tartozott kedveltebb stúdiumai közé.

Ilyen körülmények között e tudományos ülésszak keretében — amikor a „ma” szemszögéből kíséreljük meg „mérlegre tenni” e kiemelkedő nyelvtudósunk munkásságát — vajon érdemes-e külön előadást, illetőleg tanulmányt szentelni Gombocz Zoltán és a stilisztika kapcsolatának? Az előrebocsátottak ellenére azt gondolom: igen. Ebben a kapcsolatban ugyanis — talán éppen azért, mert a szubjektív vonzódás hiányzott belőle — közvetlenebbül és világosabban tükröződik (természetesen az elért és ma is hasznosítható eredményekről ezúttal nem szólva) Gombocznak a tájékozódása, majd útkeresése a múlt század végén és e század első három évtizedében jelentkező nyelvészeti irányok, iskolák között, továbbá itt mintha élesebben látszana, hogy elméletben és módszerben meddig jutott el, illetőleg mit várhattunk volna tőle, ha a halál ki nem ragadja kezéből a tollat... Más szóval: e kapcsolat feltárása nélkül mégsem lenne teljes Gombocz Zoltán egyéniségének és tudománytörténeti helyének a képe.

2. Témánkkal kapcsolatban az első kérdés: milyen tényezők játszottak közre abban, hogy Gombocz Zoltánt a stilisztikának, ennek az irodalom- és nyelvtudomány határán álló tudományágnak a művelői között is számon kell tartanunk?

A) Gombocz érdeklődését a stilisztika felé irányíthatta saját egyénisége, közelebbről tudósi, tanári jellemének számos vonása.

Munkásságának méltatói első helyen említik széles látókörét, páratlan szakismeretét, nem mindennapi problémaérzékenységet és lényeglátó-képességét, valamint azt a — mindenekelőtt tudósi — vonását, hogy minden felvetődő problémát igyekezett végiggondolni és a lehetőségekhez képest végig is vinni. Minden érdekelte, különösen a nyelvvel kapcsolatban: a hang szerepe csakúgy, mint a mondat felépítése vagy a szó jelentésének megváltozása, illetőleg a szöveg grafikus képe. És nem ismert megállást, egy pillanatra sem, szakismereteinek a gyarapításában. Szinte hihetetlen, milyen szoros lépést tartott a hazai irodalommal (még az eldugottabb folyóiratbeli, nyelvi kérdésekkel foglalkozó dolgozatok sem kerültek el a figyelmét; ezt írja például a Magyar Nyelvben — IV, 235 —: „Érdekes cikket tett közzé ily címen — »A magyar katonai műnyelv« — a nemrég megindult Magyar Katonai Közlöny negyedik füzetében Vághó Ignác szívesen...”); és még hihetlenebb, hogy alig jelent meg egy-egy német, francia, angol, olasz, spanyol, finn, svéd stb. nyelvészeti, filológiai munka, Gombocz Zoltán máris vagy beépítette valamely dolgozatába, vagy ismertette a lényegi mondanivalóját, megtoldva saját megjegyzéseivel és finnugor nyelvi példákkal (M. BRÉAL jelentéstana, az „Essai de sémantique” például 1897-ben látott napvilágot, s a róla szóló recenziót a következő évi Nyelvtudományi Közleményekben már olvashatjuk; még sajátosabb az „Arany Toldija olaszul” című cikkecske bevezetése: „Néhány héttel ezelőtt Veronában nyomtatásban megjelent...”: MNy. IV, 475). Problémaérzékeny-

ségét, lényeglátását pedig legjobban mintaszerű közgyűlési előadásai igazolják (Mi a mondattan?: MNy. XXV, 1–7; Funkcionális nyelvszemlélet: MNy. XXX, 1–7; stb.), amelyek rövidségükben is távlatokat nyitottak.

Tovább fűzve az eddig mondottakat, jelenlegi szempontunkból nem kevésbé fontos jellemzője Gombocz egyéniségének az, hogy nemcsak megvolt az érzéke minden „új” iránt, hanem egyenesen vonzódott az akkoriban jelentkező nyelvészeti irányzatok, módszerek, kísérletek felé, illetőleg hogy az elméleti kérdések elsőrendűen foglalkoztatták, s ugyanakkor nem kerülte el figyelmét a gyakorlat: a nyelvhasználat, a nyelvtanítás stb. kérdéseinek a vizsgálata sem. Ismeretes, hogy még egyetemista, amikor a Nyelvőrben „A jelenkori nyelvészet alapelvei” címen bemutatja az újgrammatikus iskola kialakulását, felfogását, elindulva HUMBOLDTtól és STEINTHALON át eljutva HERMANN PAULIG, illetve WILHELM WUNDTig (Nyr. XXVII, folytatásokban). Majd néhány év múlva részletesen taglalja WUNDT nézeteit (Nyelvtörténet és lélektan: Nyr. XXXI., XXXII., folytatásokban és NyF. 7. sz.), hogy ebből kiindulva, lélektani alapon alakítsa ki egész nyelvelméletét. De korán ismerteti SAUSSURE-t is (MNy. XX, 141–3), és — elsősorban nyelvtörténész létére — behatóan foglalkozik a leíró nyelvtan problematikájával (Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan: MNy. XXIII, 1–6). A funkcionális nyelvszemléletről szóló előadásában (MNy. XXX, 1–7) pedig arról beszél — mintha az utóbbi évtizedek gyakori megfogalmazását hallanánk —, hogy SAUSSURE döntő hatása a háború utáni nyelvtudományra kétségbevonhatatlan, belőle indulnak ki, — s az ő gondolatait fejtik tovább... Ugyanebben az előadásában utal a prágai iskola eredményeire, az 1928. évi hágai kongresszus fonológiai előadásaira és LAZICZIUS fonológiai tanulmányára. Jelentésében — SAUSSURE alapján — megemlékezik a szemiotikáról, és — ami nekünk ezúttal a legfontosabb — mintegy beépíti rendszerébe a SAUSSURE-tanítvány BALLYnak a „parole” stilisztikájával kapcsolatos eredményeit.

Hogy viszont Gombocz Zoltán vonzódott a mai értelemben vett alkalmazott nyelvtudományi ágak felé is — és ez szintén nem közömbös a stilisztika számára —, azt mi sem igazolja jobban, mint az, hogy többször foglalkozik a nyelvhelyesség elvi és egészen apró kérdéseivel (Nyelvhelyesség és nyelvtudomány: MNy. XXVII, 1–11; l. még: MNy. XI, 383; MNy. IV, 235; stb.), a nyelvészeti terminológiával (fontosnak tartotta ennek következetességét, egyébként maga is alkotott fonetikai műszókat: MNy. XVII, 111–2), a nyelvi norma sajtáságaival (MNy. XXVII, 1–11 stb.), az anyanyelv és az idegen nyelvek tanításával, valamint a tankönyvek módszerével (MNy. XXIII, 1–6; EPhK. XXVIII, 160–2; MNy. VII, 325; ÖM. I, 143–5) és még a nyelvtudományi eredmények népszerűsítésével is (EPhK. XXIII, 334–5, uo. XXVIII, 160–2). (Az itt felsorolt diszciplínákról l. később is.)

Már az eddig említett jellemvonások alapján minden bizonnyal természetesnek hat, hogy Gombocz Zoltán kutatásaiban eljutott a stílus szerepének a felismeréséig, illetőleg bizonyos stilisztikai jelenségek vizsgálatáig, sőt kidolgozásáig, akár a hangok funkciójától, akár a szójelentés meghatározásától, akár pedig a költői nyelv jellemzésétől indult el.

B) Abban, hogy Gombocz Zoltán a stílus kérdései iránt is érdeklődött, nyilvánvalóan szerepe volt a családi hagyományoknak, az iskolának, az egyetemnek és az Eötvös Kollégiumnak, egyáltalán a tudósi és tanári pályán való elindulásnak, valamint annak, hogy Gombocz vonzódott az irodalom és más művészetek felé, és a fordítás, műfordítás sem volt idegen tőle.

Édesapja erős filozófiai műveltségű tanár, majd igazgató a soproni evangélikus liceumban, édesanyja — a kitűnő Toldi-kommentárt megjelentető *Lehr Albert* testvére — a magyar, a német és a francia irodalomban jártas, művelt asszony. Az ifjú Gombocz tehát nyelvtudást, olvasottságot és élénk esztétikai érzéket hoz magával a családi házból. Ezzel is magyarázható, hogy nyolcadikos korában a Kis Jánostól 1790-ben alapított Magyar Társaságnak ő lesz a főjegyzője, és többek között a következő dolgozataival nyer dicséretet, pályadíjat: A magyar regényirodalom fejlődése; Műfordítások: Az Iliász I. énekéből, Heine „Nordsee” című ciklusából, Byron: Childe Harold búcsúja; Művészet és valóság; Idegen költőkből.

A magyar-francia szakos hallgatónak beíratkozó Gombocz itt jelzett képességeit az egyetem és az Eötvös Kollégium bontakoztatja ki. Az egyetemen *Gyulai Pál* — és természetesen a magyar nyelvészek: *Szinnyei József*, *Simonyi Zsigmond* — mellett *Becker Fülöp Ágost* volt rá a legnagyobb hatással; „szinte baráti viszony alakult ki köztük” — jegyzi meg megemlékezésében a szintén Gombocz-tanítvány *KOVALOVSKY MIKLÓS* (MNyTK. 91. sz. 7), majd így folytatja: „budai kiskocsmákban hosszú éjszakai elmélkedésekben és vitákban idézték a francia írókat, vagy beszélgettek a spanyol nyelv sajátosságairól”. A páratlan hatású könyvtárral rendelkező kollégiumban meg olyan (későbbi) nagy egyéniségek vették körül, mint *Horváth János*, *Szabó Dezső*, *Kodály Zoltán*, *Szekfü Gyula* stb. Bölcsészdoktori szigorlatán egyik melléktárgya a magyar irodalomtörténet, s az irodalom szeretete elkíséri külföldi (párizsi, lipcsei, uppsalai, helsinki stb.) útjaira, és megmarad benne élete végéig. Ezenkívül ismerte, kedvelte a zenét, a festészetet, és — szintén páratlan — emlékezőtehetségére hagyatkozva — mint a róla szóló megemlékezések írói megjegyzik — „az eredeti nyelven dúdolgatta felvonásokon át kedves operáit” (*KOVALOVSKY* i. m. 6), „könyv nélkül tudta a Lohengrint” (*NÉMETH GYULA*, Gombocz Zoltán. Bp., 1972. 221), „az aprólékos bibliográfiai adatokat éppúgy pontosan idézte, mint *Jókai* regényeinek rejtett részleteit vagy idegen költők verseit” (*KOVALOVSKY* i. m. 6); „nem csodálkoztunk rajta — írja *SÓTÉR ISTVÁN*, az egykori Gombocz-tanítvány „Két iskola” című dolgozatában (Játék és valóság. Bp., 1946. 80) —, hogy Proustot éppúgy ismeri, mint Giraudoux-t, de fellélegzettünk, mikor bevallotta, hogy *Anatole France*-ot mindkettejüknél jobban szereti.”

C) Nem szabad elfelejtkeznünk arról sem, hogy Gombocz a szó legteljesebb értelmében mestere volt a nyelvnek, a gondolat kifejezésnek, a szerkesztésnek. Így hát a saját gyakorlatában sem volt számára közömbös a kifejezés módja. Kristálytisza gondolatmenet, logikus, világos, csak a lényegét tartalmazó okfejtés, az érzelmeket is kellőképpen megmozgató hatásos stílus és franciás elegancia jellemzi írásait, amelyek egy fél vagy éppen háromnegyed század távolából is frissnek, élvezetesnek hatnak, és érthetővé teszik a korabeli — gyakran nehézkes — nyelvfilozófiai, nyelvlélektani stb. fejtegetéseket.

Hogy az itt említetteket példákkal is illusztráljam, egyrészt utalok a szövegtani és stílisztikai tekintetben egyaránt — ma is! — mintának vehető „Mi a mondattan?” című tanulmányra (MNy. XXV, 1–7), másrészt ide iktatok három dolgozatából egy-egy kis részletet. Ilyen szavakkal idézi meg Eötvös Loránd emlékét 1932-ben: „Újra látjuk, mint ide s tova 40 esztendővel ezelőtt, midőn körünkben meg-megjelent, férfiasan szép, nemes alakját; újra halljuk halk és mégis meleg, zengő szavát, és lelkünkben újra átéljük azt a kivételes hatást, amelyet a fogékony fiatal lelkekre gyakorolt: a nagy humanitás fel-

emelő hatását.” (Szövetségi évkönyv. XI. évf. Bp., 1933. 5.) NYROPnak „Manuel phonétique du français parlé” című munkáját az ismertetés végén így ajánlja az érdeklődőknek: „Nyrop könyvét melegen ajánlom mindazoknak, akik szeretik a francia nyelvet, s akik előtt az élő francia kiejtés nem teljesen ismeretlen; élvezetes és hasznos órákat szereznek vele maguknak.” (EPhK. XXVIII, 162.) SIMONYI ZSIGMONDnak „Die ungarische Sprache” című kötetét ismertetvén, a következőképpen — a nagyra becsülés és a szeretet hangján, ugyanakkor negatív jellegű észrevételeit sem kendőzve el — vezeti be kritikai megjegyzéseinek a felsorolását: „... egyúttal kifogásainkat, észrevételeinket se hallgassuk el. Annál könnyebb szívvel megtehetjük ezt, mert a szerzőnek, aki elmondhatja, hogy a magyar nyelvtudomány széles mezején nem egy helyütt olyan talajon jár, amelyet ő maga tört fel s saját kezeivel munkált meg, nincs oka arra, hogy munkája esetleges tévedéseinek, hiányainak felsorolását rossz néven vehesse.” (MNY. V, 25.)

D) Végül az eddig említett tényezőkön kívül a legnagyobb mértékben minden bizonnyal azok a tudományágak irányították Gombocz Zoltán figyelmét a stilisztika felé, amelyeket a legszívesebben és leginkább művelt. Ezeket olyan sorrendben és mértékben jellemzem, ahogyan és amennyire a stilisztika irányában hatottak.

Gombocz igit végig-vérig nyelvtörténész volt, aki — elsősorban a wundti lélektantól indítatva — a nyelvi változások vizsgálatában nagy súlyt fektetett a lélektani és művelődéstörténeti mozzanatokra. Mindezt így fogalmazta meg a húszas évek elején módszertanában: „... a nyelvtudomány a történeti tudományok csoportjába tartozik... nyelvi jelenséggel szemben sem a normatív, sem az egyoldalú esztétikai, logikai vagy lélektani szempont nem jogosult: igazi megértéséhez csak történeti fejlődésének ismerete vezethet el. A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus diszciplínái: minden olyan értelmezés, amely a nyelvtörténet adatait figyelmen kívül hagyja, csak hézagos és értéktelen vagy éppen helytelen eredményekre vezet.” (Nyelvtörténeti módszertan. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. 1. sz. Bp., 1922. 3.) Majd STEINTHAL és WUNDT nézeteinek az ismertetése után így összegezi az akkori mának a feladatait: „A nyelvtudomány feladata már most... a nyelvfejlődés lélektani értelmezése, szorosabban a nyelvfejlődés egyéni és társaslélektani feltételeinek vizsgálata.” (Uo. 8.) Érthető tehát, hogy a legnagyobbat, a legmaradandóbbat a magyar nyelvtörténet területén alkotta. Akár történeti nyelvtanát, akár szótörténeti-etimológiai munkáit vesszük szemügyre, ezek — BUDENZ, SIMONYI és mások művei után — mindenképpen a teljes megalapozást jelentették; Gombocz után ezeket a vizsgálatokat csak kiegészíteni, az eredményeket javítani, finomítani lehetett és lehet.

Gombocz azonban mégsem állt meg a nyelvtörténetnél. Egyrészt rendkívüli igényt élt benne — egész nyelvtudományunkat tekintve, sajnos, meg lehetős kivételesen — az elméleti és módszertani alapelvek (azaz az általános nyelvészet körébe tartozó jelenségek) tisztázására. Másrészt említett problémáérzékenységétől, kiterjedt és mindig gyarapodó szakismeretétől, reális, gyakorlati érzékétől is indítatva nemcsak hogy nem zárkózott el a kutatásai során felmerült kérdések megvizsgálása elől, hanem igyekezett őket megoldani, akkor is, ha ellentmondtak addigi felfogásának. Ezek eredményeképpen jut el a jelentéstanhoz, a leíró nyelvtanhoz, a funkcionális szemlélet kialakításához, valamint a fonetikához és fonológiához, továbbá egyes alkalmazott nyelvészeti diszciplínák műveléséhez.

Az a kérdés most már, a felsorolt vizsgálati módoknak, diszciplínáknak mely területei, mely eredményei irányították Gombocz érdeklődését a stilisztika felé.

A „nyelvtörténeti-lélektani” jelzővel ellátott iránynak a stilisztika számára — a maga korában — megvolt az a jelentősége, hogy a nyelvi működés lelki oldalának, főként az úgynevezett társaslélektani törvényszerűségeknek a vizsgálatával, ezen belül a jelentésváltozásoknak az elmélyültebb kutatásával — külön kiemelve WUNDT metaforaelméletét (ő ugyanis csak az egyéni reflexión, a tudatos meg gondoláson alapuló, valójában költői átviteleket tekinti metaforáknak, és ezeket a szórványos jelentésváltozások közé sorolja; az „asztal lába”, „nyomasztó gond” típusú asszimilációt, illetőleg komplikációt viszont azonosításnak véve, a szabályos jelentésváltozások között tárgyalja; ehhez l. Gombocz idézett korai munkáját: *Nyelvtörténet és lélektan*) —, továbbá a szó felépítésének az elemzésével és a szóhangulat felfedezésével (K. O. ERDMANN „Die Bedeutung des Wortes” című munkájában — Leipzig, 1900. — *Nebensinn* néven tárgyalja) a normatív szabályokba merevített stilisztikát mintegy fölélesztette, „életesebbé” tette. Ez természetesen vonatkozik — mutatis mutandis — Gombocz idevágó munkásságára is (l. a ZSIRAI MIKLÓSTól összeállított bibliográfiát: Gombocz Zoltán irodalmi munkássága: NyK. XLIX, XVII—XXIII).

Részint a STEINTHAL—PAUL—WUNDT irányzatnak, mindenekelőtt WUNDT nézeteinek a végig- és továbbgondolása, részint — kisebb mértékben — SAUSSURE jelemélete vezette el Gombocz Zoltánt másik kedvelt diszciplínájához: a j e l e n t é s t a n h o z. 1926-ban napvilágot látott és főként ULLMANN ISTVÁN révén külföldön is ismertté vált jelentéstanának (A magyar történeti nyelvtan vázlat. IV. Jelentéstan. Pécs) leíró részében — a jelentést mint funkciót, név és értelem kölcsönös viszonyát fogva fel — a szó lélektani, majd logikai alkatát tárgyalja; a történeti részben pedig a korábbi osztályozási kísérletek bíráló bemutatása után — főként ROUDET nyomán — a jelentésváltozásokat vizsgálja négy főtípusban: névátvitel a tárgyeképek hasonlósága alapján, jelentésátvitel a nevek hasonlósága alapján és jelentésátvitel a nevek szintagmatikus kapcsolata alapján. (Gombocz e munkájának tudománytörténeti értékelésére l. KÁROLY SÁNDOR, Két fejezet a magyar szójelentés történetéből: *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből* (1850—1920). Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1970. 67—76 és Uő., *Általános és magyar jelentéstan*. Bp., 1970. passim). A szójelentésnek efféle tárgyalása — érthető módon — nemcsak hogy több ponton közel vitte Gombocz Zoltánt a stilisztikához, hanem — több hasznos stíláriis jellegű részleten, megjegyzésen kívül — valóságos stilisztikai fejezetet is eredményezett.

A történetiség mellett főként SAUSSURE hatására a húszas évektől egyre inkább előtérbe kerül Gombocz munkásságában a leíró nyelv-s z e m l é l e t, illetőleg egy tudományos leíró nyelvtan megírásának — talán azt mondhatjuk — a vágya. 1898-ban, „A jelenkori nyelvészet alapelvei” című munkában (7—8) a leíró nyelvtan rendeltetése még az, hogy „biztos alapul” szolgáljon a történeti nyelvtannak. 1922-ben, a „Nyelvtörténeti módszer-tan”-ban már a „leíró nyelvvizsgálat célja és feladata a nyelv szokás (usus) megállapítása: leíró nyelvtanokba és szótárakba gyűjteni azokat a grammatikai formákat és szóalakokat, amelyeket egy bizonyos nyelvközösségen belül egy bizonyos időpontban v. időkörben mindenki használhat...” (12—3). 1927-ben pedig „Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan” című „mintaszerű közgyűlési elő-

adásában, miután az iskolai nyelvtanok elmaradottságát, az anyanyelvi oktatás eredménytelen voltát és a tudományos leíró nyelvtan kidolgozásának a sürgősségét és fontosságát leszögezte, ezt hangsúlyozza: „A leíró nyelvtannak az az egyetlen és sajátos feladata, hogy a mindenkori jelrendszerről lehetőség szerint hű képet adjon; megállapítsa a rendszert alkotó tagok erőviszonyait, tudatosságuk fokát, vagyis számot adjon arról, hogy egy-egy hangtani, alak- tani v. mondattani tény a beszélő és a hallgató szempontjából milyen mértékben tekinthető lélektani realitásnak.” (MNY. XXIII, 4.) Hogy ezzel Gombocz milyen közel került a stilisztikához, azt ő maga is megfogalmazza 1931-ben „Nyelvtudomány és nyelvtanítás” című cikkében (ÖM. I. Bp., 1938. 143): „Ha a nyelvet csupán a közlés eszközeként tekintjük, ha azt vizsgáljuk, hogy a lelki tartalom kifejezésére milyen adaequat nyelvi eszközök állanak rendelkezésünkre, a leíró nyelvtan stilisztikai vagy crocei értelemben esztétikai diszciplínává válik, melynek főfeladata, az anyanyelv tanítására gondolva, a tanulót rászoktatni arra, hogy jól meggondolt mondanivalóját világos és egyszerű nyelvi formába tudja öltöztetni.”

Ez utóbbi megfogalmazásban már ott rejtőzik a funkcionális szemlélet. Elsősorban SAUSSURE és a prágai iskola hatására — a hang, a szó, a szintagma funkcióját megjelölve — az 1934. évi társasági közgyűlésen elmondott előadásában (MNY. XXX, 1—7) már felvázolja a funkcionális nyelvszemléleten alapuló nyelvi rendszert. Hogy ez is mennyire a stilisztika felé mutatott, arra talán utalnom sem kell.

Végül fonetikai kutatásainak, a nyelvhelyességet a nyelvi normával és a nyelvi rétegekkel kapcsoló vizsgálódásainak, a nyelvtanítással foglalkozó megfigyeléseinek, valamint irodalomtörténeti jellegű következtetéseinek és fordításainak szintén voltak stilisztikai vonatkozásai.

3. Mint említettem, Gombocznak nem volt kedvelt munkaterülete a stilisztika. Amit e tárgykörben alkotott, az a korábbiakban jelzett tényezők, indíttatások hatására — mintegy más diszciplínák melléktermékeként — jött létre. Ezenkívül az ide tartozó hosszabb-rövidebb részletek, megjegyzések különböző elmélyültségűek, továbbá rendszerbe sem állnak össze. És mindehhez még azt is hozzátehetjük, hogy Gombocz nyelvelméleti — benne minde- nekelőtt jelentéstani — nézetei, módszertani eljárásai — mai tudásunk szerint — több ponton vitathatóak (pl. túlzott pszichologizmusuk stb.), ezekre vonatkozólag KÁROLY SÁNDOR két említett munkáján kívül l.: ANTAL LÁSZLÓ, A nyelvi jel pszichologista koncepciójáról: ÁNyT. II, 11—7; BÉKÉSI IMRE, Gombocz jelfelfogásáról marxista pszichológiai szempontból: MNY. LXIV, 407—16; stb.). Mégis jelentős ez az alkotás, mert kiváló képességű tudós korának magas színvonalán hozta létre, és mert szegényes stilisztikáinknak ez is lényeges előrelépést jelentett.

A századforduló tájékán induló korszak külföldi stilisztikáját ugyanis az jellemzi, hogy a fellendülő lélektani (W. WUNDT stb.), jelentéstani (K. O. ERDMANN stb.) és általános nyelvészeti (SAUSSURE stb.) kutatások eredményeit felhasználva elmélyültebben elemzik a stíláriis jelenségeket, továbbá a stílus- rétegeket és az egyéni stílust. Ilyenformán a korszak végére, a harmincas— negyvenes évekre, főként a SAUSSURE-tanítvány BALLYNAK és tanítványainak a munkássága révén — más stilisztikai iskolák, irányzatok mellett — kibontakozik az ún. funkcionális stilisztika.

Nálunk azonban a múlt század végére logikai sémákba, aprólékos nyelv- helyességi, fogalmazási szabályokba merevedett stilisztika amúgyis nehéz

helyzetét még két negatívum tetézte meg. Ismeretes, hogy bár a múlt század végét és e század elejét — éppen a BUDENZ JÓZSEF, SZARVAS GÁBOR, SIMONYI ZSIGMOND, SZINNYEI JÓZSEF és mások páratlan eredményességű munkássága révén — a nagy alkotók és nagy alkotások korának tekintjük (a finnugrisztikának és a szűkebb értelemben vett magyar nyelvtudománynak úgyszólván minden ága — nemzetközi mércével mérve is — magas szintre emelkedik), a stilisztikát illetően nem támad egy SIMONYIHOZ hasonló egyéniség. Továbbá: a magyar stilisztika nem tudott a kutatások középpontjába kerülni, jobbra a periférián maradt, bár ZLINSZKY ALADÁR, majd ZOLNAI BÉLA sokat tett a magyar stilisztika megalapozásáért (munkásságukra l. SZATHMÁRI ISTVÁN: Nyr. XCI, 389).

Gombocz stilisztikai munkásságát a következő csoportosításban foglalom össze: A) kidolgozott fejezet; B) részletmunkálatok; C) stilisztikai vonatkozások.

A) **Kidolgozott stilisztikai fejezet.** — Egy ilyen fejezettel találkozunk Gombocznál, mégpedig jelentésstanában (17—30) „A szóhangulat” címen. Mindez nem véletlen. Egyrészt — mint említettem — az érzelmi velejáróval való foglalkozás e kor vívmánya, Gombocz is a WUNDT, a SPERBER, az ERDMANN, a ROUDET, a BALLY, az OERTEL stb., illetőleg a SIMONYI, a ZOLNAI és a CSÜRY nevét sorolja fel a bibliográfiában. Másrészt mivel a szóhangulat — amely a stílusértéknek fontos összetevője — állandósulttá válva lexikalizálódhat, s ilyenformán a szójelentés részévé alakulhat, a szóhangulat nemcsak a stilisztikának tárgya, hanem a jelentésannak is. Gombocz szintén csupán a jelentésváltozások okának a keresésével kapcsolatban tárgyalja 1916-ban, SIMONYI ZSIGMOND „Jelentéstani szempontok” című munkájának bírálata során (EPhK. XC, 324—6). Nyelvtörténeti módszertanában pedig — a leíró és származtató mellett — „emotionális nyelvvizsgálat”-ról beszél (12), és azt írja, hogy a szó- és mondatalakokhoz (tehát itt nemcsak a szavakat említi!) fűződő hangulat történetének és emotionális értékének vizsgálata a nyelvesztétika feladata (16, a kifejtést l. 24).

Egyébként ebben a csak a lényegét feltáró, világos okfejtéssel, hatásos költői, köznyelvi, nyelvjárási, régi nyelvi, valamint jövevényszó és idegen nyelvi példákkal megvilágított fejezetben részletesen tárgyalja a szinonimák közötti hangulati különbséget, a hangalakhoz, a hangsorhoz fűződő hangulat feltételeit, az ezekkel kapcsolatos korábbi vélekedéseket, a „tárgykép” hatását a hangulatra, majd — BALLYT követve — a természetes szóhangulat után a külső képzetársulás eseteit sorakoztatja fel, s végül a szóhangulat megváltozásáról szól. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a stilisztikák szinte napjainkig átvették — némi átalakítással és főként bővítéssel — ezt a fejezetet (l. FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlat. Bp., 1958. 149—73).

Ma már természetesen a jelentést másként fogjuk fel (vö. pl. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentésstan 39—94), és a szóhangulat helyett — amely valójában az állandósult szóhangulatot jelenti —, inkább a szövegkörnyezet hatását is tükröző „konnotáció” megjelölést használjuk.

B) **Részletmunkálatok.** — Gombocz Zoltán egyrészt a jelentés- és hangtan, másrészt a fonetika, harmadsorban az irodalom felől elindulva, három területen fejtett ki részletmunkálatnak tekinthető stilisztikai tevékenységet.

A **szóképek** Gomboczot mint jelentésváltozások érdekelték. Mégis a stilisztikai kidolgozásukat egyengette azzal, hogy korábbi felfogását (l. NyF.

7. sz. 51 kk.) megváltoztatva, jelentéstanában elveti WUNDT fentebb említett metaforaelméletét, s kimondja: „... a szórványos és szabályos jelentésváltozások különválasztása mesterkélt és erőszakos” (60), továbbá: „Lélektani szempontból a költői metafora is azonosítás, a költői alkotás pillanatában a metaforikus elnevezés is a tárgy adequát nevének tűnik fel; a különbség csupán az, hogy az asszimilációs jelentésváltozás a népi fantázia, a költői nyelv metaforái egyéni, sajátos, nem mindennapi fantázia termékei” (71—2).

Ezen kívül egyes szóképeket részletesen (fajtanként, idegen nyelvi példákkal stb.) bemutat, sőt kitér a költői nyelvben való megjelenésükre is. Ilyenek például a komplikációs jelentésváltozások, bennük a szinesztéziák (l.: Jelentéstan 81—92; ÖM. I, 29—32), s ezek tárgyalása során Theophile Gautier egyik — szinesztéziákat tartalmazó — versére és — már 1911-ben! — Ady „Fehér csönd” című költeményére hivatkozik.

Érdeme Gombocznak e tekintetben az is, hogy népszerűsítette az akkor föltétlen előrelépést képviselő, lélektani feldolgozású, egyszerre jelentéstani és stilisztikai munkákat. Így például ZLINSZKYnek „A szóképekről” és CSÜRYnek „Az ige” című (NyF. 63. sz.) munkáját (l.: MNy. VII, 324—5; EPhK. XC, 324), sőt az előbbi eredményeinek a felhasználását (megjegyzem, hogy itt még ő is elfogadta WUNDT elméletét) a tankönyvíróknak is a figyelmébe ajánlja (i. h. 325). És arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Gombocz Jelentéstana nagy érdeklődést keltett, és figyelemre méltó stilisztikai, nyelvészeti munkákhoz adott ösztönzést (vö. KOVALOVSKY i. m. 13—4).

Gombocz a leíró hangtanon belül a beszédhangok fiziológiai és asszociatív rendszerének a bemutatása mellett három területen gazdagította a stilisztikát. A korábbiaknál nagyobb teret szentelt a m o n d a t f o n e t i k a i e s z k ö z ö k leírásának, illetőleg stilisztikai szerepük, lehetőségeik bemutatásának. Fonetikáján és „Mi a mondat?” című tanulmányán kívül különösen jelentős e tekintetben „A mondat zenei hangsúlyáról” című dolgozata. (ÖM. I, 17—9.) A beszéddallam fontosságára hívja fel a figyelmet, majd rámutat: „Ugyanavval az egy szóval, különböző zenei hangsúllyal ejtve, kifejezhetjük a haragot, a kételkedést, a szigorúságot, a csodálkozást, a fájdalmat, egy szóval a legkülönbözőbb lelkiállapotot” (i. h. 18). Ezután — saját eszközfonetikai kísérleteire is támaszkodva — a beszéddallam meghatározóit igyekszik megragadni, ezzel mintegy elindítva a h a n g o s t í l u s n a k — napjainkban kibontakozó — vizsgálatát. Egyébként a kiejtési norma kérdését is felveti: valószínűleg a mondat végét felkapó dallamot észlelte már 1907-ben, ugyanis megjegyzi: „A franciában a kérdőmondatoknak meg a csodálkozást, kételkedést, ellentmondást kifejező mondatoknak hangja mindvégig emelkedő... A magyar fülnek az ilyen fajta kérdésmód idegenszerű (pedig a budapesti iskolákban gyakran hallani).” (Uo. 18, l. még a francia kiejtési normára vonatkozólag a NYROP fonetikájáról szóló ismertetését: EPhK. XXVIII, 160—2.)

Jelentéstanában (81—3) a komplikációs jelentésváltozásoknak, vagyis „a különböző érzéktérületekhez tartozó képzetek kapcsolódásának” a tárgyalása közben idézi Baudelaire-nek Correspondances, Rimbaud-nak Les voyelles című versét, rámutatva egyszersmind a h a n g s z i m b o l i k á n a k egy sajátos megjelenési formájára.

Hogy Gombocz Zoltán mennyire vonzódott az irodalomhoz, a költészethez, arra már utaltunk. Érthető tehát, hogy az általa vizsgált diszciplínák keretében a föltétlen szükségesnél nagyobb mértékben kitér a költői-írói művekben jelentkező egyes nyelvi jelenségek típusainak a vizsgálatára. Ilyen-

formán a költői stílusnak — azonkívül, hogy mindig sok és változatos szépirodalmi példával él — számos sajátosságát megismerjük Gombocz munkáiból. Már jeleztem, hogy szól a költői színesztéziáról. De a hangok, a hangkapcsolatok s egyéb hangtani eszközök fontosságából kiindulva többször rámutat a zene, a verszene szerepére, s kitér az egyes stílusirányokban elfoglalt helyére. A parnasszistáknál és a szimbolistáknál — írja jelentéstanában (25) — a „mot sonore et évocatif” elve költői alapelvvé lett, ezután TH. GAUTIER-t idézi, aki a költészetet így határozta meg: „Sugárzó szavak, ragyogó szavak, ritmussal és zenével”, majd PAUL VERLAINE „Art poétique”-jának jól ismert sorára utal: „De la musique avant toute chose...”. Másutt meg (Jelentéstan 39—9) arról beszél, hogy „a nyelvet éppen a kifejezések némi homályossága, hangulatkeltő képessége a költészet, a beszédművészet pompás eszközévé teszik”, és mintha napjainkban Weöres Sándort hallanánk, JULES RENARD megjegyzését olvasva: „Mi megérteni való van egy versen? Egyáltalán semmi. A vers nem latin fordítási feladat. Nagyon szeretem Lamartine-t, de verseinek zenéjével megelegszem... Miért akarnók, hogy a zenének értelme legyen?”

A költészet és a stilisztika számára is sok tanulságot, érdekességet tartalmazhatott több féléves előadása a Kalevaláról. Sajnos, ennek semmi nyomát nem találtam, csak KOVALOVSKY MIKLÓS megjegyzését: „Felejthetetlen Kalevala-elemzésére bizonyára sokan emlékeznek” (i. m. 8).

Bevezetéssel, magyarázatokkal ellátva 1901-ben megjelentette Voltaire Zaire-jának fordítását a Francia Könyvtár sorozatban, a tanuló ifjúság számára. Gyakran közli a fordításbeli lehetőségeket, változatokat, a stilisztikának is tanulságul.

A szépirodalom nyelvének több sajátosságára rámutat továbbá „Nyelv-helyesség és nyelvtudomány” című dolgozatában (MNY. XXVII, 1—11, nála az irodalmi nyelv = a szépirodalom nyelve).

C) **Stilisztikai vonatkozások.** — Végül se szeri, se száma Gombocz kisebb, de mindig lényeges stilisztikai megjegyzéseinek, a nyelvészeti munkáiban található stilisztikai vonatkozásoknak. Szól a hangutánzó, hangfestő szavak stílusértékéről s a hangmetaforákról (Nyelvtörténeti módszertan 24, l. még „Állathívogatók és állatnevek”: MNY. VII, 353—7); a nyelv grafikus képének a hatásáról, a látható nyelvről (Nyelvtörténeti módszertan 24, Jelentéstan 10); a mondattani eszközök kifejezésbeli lehetőségeiről (MNY. XXV, 1—7); a képzők, az összetételek stiláris sajátosságairól (Magyar történeti nyelvtan. III. Alaktan. 1925. 199 kk. stb.); a nyelvi norma stilisztikai vonatkozásairól (MNY. XXVII, 1—11); bizonyos nyelvészeti jelenségekről (Jelentéstan passim); stb.

4. Amint láttuk, GOMBOCZ ZOLTÁN az alapokat bizonyos fokig még a stilisztikában is megvetette. Hogy e tekintetben merre ment volna tovább, nem tudhatjuk. A föltétlen kínálkozó funkcionális stilisztika felé? Vagy minden újért, izgalmas próbálkozásért lobogó lelke inkább a generatív nyelvtannal vagy esetleg a stilisztikát is magába olvasztó produktív nyelvtannal (l. KÁROLY SÁNDOR dolgozatát: MNY. LXVII, 270 kk.) próbálkozott volna? Mindez örök titok marad. Az alapokat nekünk kell továbbépíteni.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Gombocz Zoltán magyar grammatikai munkássága

„Magasból nézett és mélyre látott. A nagy távlatból úgy világított rá a nyelvtudomány részletkérdéseire is, hogy egyszerre föl-föltárult a rendszer összefüggő egésze.”

(MÉSZÖLY: SzegFüz. II, 81.)

I. Ha GOMBOCZ ZOLTÁNT mint a magyar grammatika kutatóját híven akarom jellemezni, keresve sem tudnék illőbb szavakat találni az idézeteknél, amelyeket MÉSZÖLY GEDEON a nagy tudós munkásságának az egészére vonatkoztatott.

Az összefüggések, a távlatok keresése fogja egységbe a nyelv részrendszereibe elmerülő bűvárkodásait. Szótörténeti kutatásai is állandóan ki-kitekintenek a grammatika felé. Kisebb szófejtéseiben és az EtSz. szócikkeiben például a történeti morfológiának s különösen a szóképzésnek számos elméleti kérdése is felvetődik. Korszakalkotó szótörténeti monográfiájában, a „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter . . .”-ben (193, és másutt is, korábban vagy később; vö.: Nyr. XXX, 105; KCsA. I, 262; NytudÉrt. 24. sz. 20) olyan megállapításokat tesz a jövevényigék végződéséről, képző nélkül vagy képzővel történő átvételükről, amelyek ma is biztos fogódzól szolgálhatnak e még mindig vitatott kérdésben (vö.: BÁRCZI: MNy. XLIV, 81; KISS JENŐ: NyK. LXXIV, 299; stb.).

Persze a szótörténeten kívül más területekre is utalhatnak, például a jelentéstanra, ahol Gombocz kutatásai a nyelvtani nézőpontot is bevonják a sokarcú nyelvi jelenségek vizsgálatába. De ideje, hogy rátérjünk szorosabb értelemben vett grammatikai munkásságára. S itt még inkább megcsodálhatjuk e kristálytisza gondolkodású tudós különleges adottságát: a rendszerező, szintetizáló látásmódot.

Kisebb, de igen jelentős grammatikai cikkeit is a tágabb horizont levegője lengi körül. Hadd utaljak közülük a *-ság, -ség* képző eredetéről szóló írására (Berzeviczy-Eml. 39). Az ebben kifejtett — s már-már feledésbe merülő — magyarázata, amely a finnugorság lélekfogalmainak, a páraléleknek és az árnyékléleknek hallatlan érdekes megvilágításával kapcsolódik össze, mintegy poraiból megéledve nemrégiben hasonló útra vezette egyik kutatónkat (MIKOLA: NyK. LXIV, 299). Csak futólag említek még néhány efféle jellegű, távlatokat csillantó cikkét. Ilyen például a tővégi magánhangzók kérdéséről szóló (MNy. XXIII, 119), amely az idevágó morfológiai kutatásoknak mindmáig szilárd alapja lett. Folytathatnánk a sort „A *v-* tővű névszók történetéhez” (MNy. XVIII, 202), az „Über die ungarischen reflexiven Verben” (MSFOu. LXVII, 115), az „Egy ismeretlen [ti. a denominalis *-ály, -ély, -ly*] képző” (NyK. XLV, 1) című és egyéb írásaival.

S ezek után a többnyire alaktani jellegű dolgozatok után álljunk meg egy pillanatra egy olyan tanulmányánál, amely valamennyi közül a leginkább kiemelkedve, már az alaktan és a szintaxis határterületén van. Tanulmányunk nevezem ezt a művet: bár terjedelme az utólrhetetlen gomboczi tömörség, lényeglátás jóvoltából nem haladja meg a 15 lapot, gondolati gazdagsága azonban magas rangra emeli. Az „Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen” című munkájára gondolok (UngJb. X, 1). Kisebb grammatikai írásai közül ebben bontakozik ki legérzékletesebb módon Gombocznak már többször említett rendszerező képessége. Jellemző, hogy mikor ezzel kapcsolatban az ismeretes gyanúsítás, méltatlan támadás érte, Gombocz — higgadt

egyéniségéhez illően — meglegedett a rövid és mértéktartó válasszal (MNy. XXVII, 142), ZSIRAI viszont éppen az eredeti koncepció és a szintézis igényét hangsúlyozva állt ki mellette, ma is korszerűnek ható érveléssel mutatva rá a következőkre: „Aki lelkiismeretesen összehasonlítja a két dolgozatot, megállapíthatja: HORGER a *várjuk, várók, vártuk, várnók*-féle alakok történetét vizsgálja, és csak e részletkérdés tanulságaira építve tesz néhány általános megjegyzést a »magyar igeragozás őstörténetére«; GOMBOCZ viszont a s t r u k t u r a - t í p u s o k k i j e l ö l é s é v e l, a rokonnyelvi analogonok környezetében való elemzésével és az egyes típusokhoz tartozó esetek pontos összeállításával az egész magyar igeragozási rendszer kialakulását foglalja egységes képbe” (MNy. XXVII, 202, az én kiemelésemmel).

Egyébként Gombocznak ebből a művéből nőtt ki „A magyar igeragozás története” című egyetemi kollégiuma, illetőleg erről az 1934/35. tanév II. félévében készült jegyzete. Ez azonban csak megbízhatatlan sokszorosítvány formájában áll rendelkezésünkre, s a CSÚRY BALINT által sajtó alá rendezett szövegének megjelentetése még mindig várat magára (vö. PAIS tájékoztatóját: GOMBOCZ, Synt. 1949. 2 és 1951. 3—4). Emiatt vele sem most, sem a következőkben nem foglalkozhatom, ám már említése is alkalmul szolgál arra, hogy rátérjek a még nagyobb szintézisnek, a magyar történeti nyelvtannak a méltóságára, amely szintén egyetemi jegyzetek formájában látott napvilágot.

2. Gombocz — mint ismeretes — kolozsvári professzora, majd a budapesti egyetemen való helyettes tanári működése után, 1921-ben kinevezést kapott egyetemünk magyar nyelvtudományi tanszékére. Ettől kezdve tudományos munkásságát szinte teljesen az egyetemi oktatás szolgálatába állította. Volt kollégái és tanítványai egyaránt nagy elismeréssel emlékeznek meg róla, milyen — valamennyiünk számára ma is példamutató — gondossággal készült egyetemi előadásaira, milyen didaktikai körültekintéssel dolgozta ki, milyen világos szerkesztésben és stílusban formálta meg őket (vö.: NÉMETH GYULA: SzövÉvk. XIV—XV, 5, 8; uő., Gombocz Zoltán 228—30, 235—6; KATONA JENŐ: Gombocz Zoltán emlékezete 21; K. I. [= KESZI IMRE]: uo. 24—5; LOSONCZI ZOLTÁN: uo. 37; MELICH: MNyTK. 39. sz. 14—5; Uő.: GOMBOCZ, ŐM. I, 3; HADROVICS: NyT. LXXXI, 510—1; KNIEZSA: NyK. LX, 475—6; KOVALOVSKY: MNyTK. 91. sz. 15—8). Egy olyan korszakban, amelyben az egyetemi oktatás felépítését sokkal inkább jellemezte az anarchia, mint a rendszeresség, Gombocz Zoltán tervszerűen végigvezette hallgatóságát a magyar nyelvtudomány fő kérdésköreire.

Előadásainak gerincében a történeti nyelvtan állott. Ennek alapvetéséül szánta a nyelvtörténeti módszertant; rája épült a fonetika és a hangtörténetet magába foglaló hangtan, majd az alaktan, a jelentés tan s végül a mondat-tan. Előadásairól könyvomatossággal készültnek, s ezekből is láthatjuk, hogy évről-évre csiszolgatta, tökéletesítette őket, még az időközben nyomtatásban megjelenteket is, mint a nyelvtörténeti módszertant és a jelentés tan-t. Az utóbbiakkal azonban nem az én feladatomban foglalkozni, úgyszintén a hangtannal sem, bár ezt — mint maga Gombocz (MNy. XXX, 3) hangsúlyozza — éppen az ő nevéhez is fűződő funkcionális, fonológiai szemlélet mentette meg a nyelvtudomány számára, sőt — ahogy PAPP ISTVÁN (MNy. L, 442) hozzáteszi — a nyelvtan számára.

A felsorolt kollégiumok, illetőleg jegyzetek anyagát azért is nehéz elválasztani egymástól, mert szinte a magyar nyelvtörténet kézikönyvét, szinté-

zisét pótolják (vö. a már idézettekén kívül: KÁLMÁN: NyK. LIV, 279; BENKŐ: NytudÉrt. 65. sz. 54), s számos ponton nagyon is szervesen kapcsolódnak össze (például az alaktan a hangtörténettel). Mégis kénytelenek vagyunk kiragadni közülük kettőt, a szűkebb értelemben vett grammatikai tárgyúakat: az alaktant és a szintaxist. Ezek — részben annak az akciónak eredményeképpen, melyet az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága kezdeményezett Gombocz műveinek összegyűjtésére (vö.: MNy. XXXI, 353 és MELICH: Gombocz, ŐM. I, 3—4) — a korábbiaknál megbízhatóbb sokszorosításban állnak rendelkezésünkre. Az „Alaktan”-t PAIS DEZSŐ adta ki, az 1925-ből való sokszorosítványt „bizonyos mértékig átdolgozva, illetőleg kialakítva”, először 1950-ben, majd „Magyar szóalaktan” címmel 1951-ben. Az utóbbi változatban a szótövekre vonatkozó rész BERRÁR JOLÁN erősen tömörített összefoglalásában, a szóalkotás fejezete — a PAIS-féle átdolgozás szerint több javítással — teljes szövegében jelent meg. A „Syntaxis”-t ugyancsak PAIS tette közzé — az egykorú könyvatosokon kívül CSÚRY BALINT kézíratos feldolgozását is felhasználva —, s szintén két alkalommal, mégpedig 1949-ben, majd bizonyos — jelentékeny részben HEXENDORF EDITTŐL származó — javításokkal 1951-ben. Ebből is látható, hogy Gombocz grammatikai jegyzetei egyetemünkön még az ötvenes évek elején is szinte tankönyvekként funkcionáltak. Egyébként a korábban már említett s most mellőzött jegyzet, „A magyar igeragozás története” a Syntaxist egészíti ki, minthogy Gombocz a ragozást nem az alaktanban, hanem a szintaxisban tárgyalja.

Gombocz nyelvtani felfogását elsősorban alaktani és mondattani jegyzete s néhány idevágó cikke alapján vesszük szemügyre. Tüzetesebben mondatnani nézeteivel foglalkozunk, mivel elsősorban ezek hagytak mély nyomot a magyar grammatika további kutatásában. De semmiképpen sem volna méltányos eljárás, ha legalább néhány mondat erejéig nem térnénk ki alaktani szintézisére.

3. A magyar történeti nyelvtan III. részeként megjelentetett alaktan — mint már szóba került — két fő részre oszlik: a szótövek és a szóalkotás (nevezetesen a szóösszetétel és a szóképzés) tárgyalására. Tehát — mai műszóval — részben a morfémákat vizsgálja, mégpedig a tőmorfémákat s a toldalék-morfémák közül elsősorban a képzőmorfémákat (bár a ragról és a jelről is szó esik benne), részben pedig a morfémakapcsolatok bizonyos fajtáival foglalkozik: a tőmorfémáknak egymással, illetőleg a képzőmorfémákkal való összekapcsolódását veszi szemügyre.

Mindezek a kérdések benne foglaltatnak a TMNy.-ban is. Gombocz idejére azonban ez a munka már teljességgel elavult, s eljött az ideje az azóta felhalmozódott kutatási eredmények újabb szintézisének. Ezt a szintézist Gombocznak különösen a tótani részben sikerült megvalósítania. Itt kidolgozott rendszere szolgált alapjául az újabb összefoglalásoknak, mindenekelelt BÁRCZI GÉZA „A szótövek” című egyetemi tankönyvének.

Kevésbé ismeretes, hogy Gombocz a történeti nyelvtan szótőrendszere mellett a tövek leíró rendszerezésére is példát adott. „Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan” című előadásában (MNy. XXIII, 1) — amelyre még visszatérünk — a saussure-i leíró aspektus érvényesítését elsősorban éppen a morfológia, illetőleg a morfológia területén mutatja be, szembeesítvén a történeti nézőponttal. Csak néhány jellemző mondatot idézek: „Ha ... a beszélő álláspontjára helyezkedünk, a változó tövű névszók közül a *bokor* ~ *bokrot* és az *álmom* ~ *álmot* típus egyaránt h a n g z ó v e s z t ő tövek, noha mindkét típus

más diachronikus fejlődési sorba tartozik . . . A kéz ~ kezet, fa ~ fát a beszélő érzése szerint — s a leíró nyelvtenban ez a döntő — hangzórövidítő ill. hangzónyújtó; a nyelvtörténész számára megfordítva, amaz hangzónyújtó, emez hangzórövidítő.” (I. h. 5.)

Szerintem ebben a kérdésben még ma is a gomboczi álláspont a kövendő, s nem vagyok barátja a szemléletbeli különbség elmosásának még a műszóhasználat területén sem, ide értve például az ilyen újabb elnevezéseket: „töbelseji időtartamot váltakoztató típus”, illetőleg „tővégi időtartamot váltakoztató típus”. Ezek ugyanis annak a téves jelszónak a jegyében születtek, hogy a történeti és a leíró nyelvten nem lehet ellentmondásban egymással. Hát persze, hogy magasabb szinten egységben kell látni őket, ám az is kétségtelen, hogy a nyelvtörténész és a leíró nyelvész más-más szempontból vizsgálja és ábrázolja a nyelvi jelenségeket. Gombocz kitűnő érzéssel fedezte föl, hogy e megközelítések különbségét egyebek között éppen a tőtani kérdésekben lehet a legvilágosabban bemutatni.

Visszatérve az alaknani jegyzetre, mégpedig annak másik fő részére, a szóalkotásra, azt kell mondanunk, hogy ennek kidolgozása jóval vázlatosabb és egyenetlenebb is a tőtánénál. A szóképzés történetének tüzetesebb összefoglalása D. BARTHA KATALINRA várt (l. 1958-ban megjelent tankönyvét). A szóösszetételek fejezetének kevésbé kimunkált volta pedig PAIS DEZSÓT serkentette arra, hogy — elsősorban szintén az egyetemi oktatás érdekeit tartva szem előtt — 1949-ben kiadja „Magyar szóalaknani I. Szóösszetétel” című egyetemi jegyzetét. Ez később cikk formájában is megjelent (MNY. XLVII, 135), sőt egész cikksorozatot vont maga után (MNY. L, 274, LV, 181, 458, LVI, 311, LVII, 76, 266, 429, LIX, 280, LXII, 146, 436, LXIII, 131; NytudÉrt. 46. sz. 63), s itt PAIS bővebben fejti ki az összetételekre vonatkozó nézeteit. PAIS idevágó dolgozatai arra a lélektani felfogásra támaszkodnak, amelyet Gombocz Zoltán a funkcionális nyelv szemléletről szóló előadásában fejtett ki, s amely a szóösszetételek keletkezésének a mozzanatát ekképpen ragadja meg: „ha a szószerkezet elveszti viszonykeltő erejét, összetétellé válik, vagyis átsiklik a képzetkeltő kifejezések csoportjába” (MNY. XXX, 6).

Fölvetődhet a kérdés, hol kaptak volna helyet az alaknani tárgyalni nyelv formák Gombocznak e későbbi koncepciója szerint, amely a grammatikát — a korrelatív nyelv egységei alapján felépítve — hangtanra, szótanra és szintaxisra bontja. Minthogy ebből a rendszerből hiányzik a morféma kategóriája, kétségtelen, hogy a szótanba foglaltattak volna bele, bár éppen az összetételt „a szintaxis és az alaknani . . . határkérdés”-nek mondja Gombocz (i. h.). Az összetételek és a szintagmák összetételével, amelynek területén a korszerű magyar leíró nyelvészeti kutatások bátran és sikerrel léptek előre, éppen Gombocznak a PAIS által továbbfejlesztett felfogása teremtette meg — a maga pozitív és negatív tanulságaival — az idevágó termékeny vita alapját (vö.: DEME: MNY. XLIX, 140; űő.: NYK. LIV, 13; B. LŐRINCZY: MNY. LVI, 63; KÁROLY: ÁltNYT. IV, 95, VI, 271; GÓSY: MNY. LXXI, 47; DÓKA: MNY. LXXI, 325; stb.).

Mindehhez hozzá kell még fűznünk, hogy az *alaktan* műszó Gombocznál kétféle értelemben szerepel. Egyrészt vele jelöli meg vizsgálatának a tárgyát: „Alaktan” címmel a szótöveket, a szóösszetételt és a szóképzést foglalja össze. Így az alaknani a szótanban az egyik fejezete, s a másik fejezete ennek a jelentésben (MNY. XXV, 6). Másrészt azonban az *alaktan* műszó a vizsgálatnak a módszerét nevezi meg (MNY. XXV, 6, XXX, 5; Synt. 1951. 9–10), tudniillik

a nyelvtani funkcióknak a formák szerint való szemügyre vételét, s ilyen értelemben persze a szintaxisban is szerepet kaphat. Az alakítani vizsgálat ebben a felfogásban a jelentéstanival áll szemben (vö.: PAIS: MNy. XLVII, 139; PAPP ISTVÁN: MNyj. VI, 24; SZ. KISPÁL: NyK. LIX, 260; stb.).

4. Mind a szóösszetételek, mind az alaktan problémája tehát — mint láttuk — Gombocznál már átnyúlik a szintaxis, illetőleg a mondattan területére. Kövessük őt mi is ezen az úton, s térjünk rá szintaxisának a taglalására!

Idevágó előadásainak az egyetemi tanrendben a „Mondattan” címet adta (vö. ÚRHEGYI: MNyTK. 36. sz. 25), róluk készült jegyzetét azonban 1932-ben „Történeti magyar nyelvtan V. rész. Syntaxis” címmel jelentette meg.¹ Ez a jegyzete két szempontból is nagyon fontos számunkra.

Egyrészt — vázlatos volta ellenére — a maga idejében hézagpótló összefoglalás volt. Mint ismeretes, a TMNy.-ből hiányzik a mondattani rész, tervezett második kötete — amely a mondattant tartalmazta volna — nem készült el. Helyesebben szólva SIMONYI — nagyszabású részmonográfiái (A magyar kötőszók, A magyar határozók, A magyar szórend, A jelzők mondattana stb.) alapján s azokat kiegészítve — megírta a magyar történeti mondattant, ez a mű azonban — az ellenforradalmi korszak tudománypolitikájának megbocsáthatatlan bűnéből — kéziratban maradt, sőt az Akadémia el is veszett, vagy a legjobb esetben lappang valahol (vö.: NYR. XLIV, 234—5; BALÁZS: NyR. XLIX, 27; RUBINYI: AkÉrt. XXVI/10, 3, 11 2. j.; UŐ.: NyR. LXXIII, 70; PROHÁSZKA: NyR. LXXVII, 23—4; ZSIRAI: I. OK. V, 475—6; TOMPA, Simonyi Zsigmond 195—6; BÁRCZI: NyR. XCIII, 314; stb.). KLEMM monográfiája viszont ekkor még csak a kezdeteknél tart (Gombocz és KLEMM jó viszonyára, munkálkodásuk kölcsönhatásaira nézve vö.: KÁROLY: NyR. LXXXII, 210—1; TEMESI: NyK. LXVI, 162; NÉMETH GYULA, Gombocz Zoltán 223).

Hézagpótló voltánál is jelentősebbé emeli Gombocz Syntaxisát az a másik körülmény, hogy ennek bevezetésében fejti ki részletesebben a szintagmaakra vonatkozó felfogását, amelyet „Mi a mondattan?” című előadásában (MNy. XXV, 1) tett közzé először. Gombocz szintagmatanát teljes joggal jellemezte MELICH JÁNOS olyan elméletként, amely „nyelvtudományunk történetében ... minden időkre fordulót jelent” (MNy. XXXI, 201). Gombocz — mint ismeretes — RIESNEK a felfogását ültette át a magyarra, ám szintagmatana nem független már SAUSSURE hatásától sem. Később szervesen beépíti ezt a tanítást abba az — ugyancsak saussure-i ihletésű, de már a prágai iskola is támaszkodó (vö.: BALÁZS: Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához 224; KÁROLY: NyR. XCII, 199) — koncepciójába, amelyet funkcionális nyelvszemléletnek nevez (MNy. XXX, 1). Így már most kimondhatjuk, hogy e területen lényegesen tovább lépett az újgrammatikus felfogásnál, amely munkásságát kezdeti szakaszában olyannyira meghatározta.

Meg kell azonban jegyezni, hogy mondattani összefoglalását az ennek bevezetőjében is kifejtett szintagmatan nem hatja át teljes következetességgel. A Syntaxis című jegyzet zömében inkább WUNDT s részben PAUL (vö. pl. P. D. megjegyzését: Synt. 1951. 91) tanításaira támaszkodik. A mondatmeghatározások közül — úgy látszik — WUNDT-t tartja a leginkább elfogadhatónak, s a mondatfajták felosztását is tőle veszi át (vö.: MELICH: MNyTK. 36. sz. 8, 18;

¹ LAKÓ GYÖRGY felhívta a figyelmemet arra, hogy a HEGYI KÁROLY összeállította, korábbi — 1929-ből való — sokszorosítvány még a „Történeti magyar nyelvtan V. rész. Mondattan” címet viseli.

PAIS: MNyTK. 79. sz. 22; KOVALOVSKY: MNyTK. 91. sz. 17; KÁROLY: NyK. LXVI, 67; uő.: Nyr. LXXXII, 210 j.; stb.). A mondatrészek — a Syntaxis cím ellenére — voltaképpen önállóan, nem pedig szintagmatagként kapnak helyet a jegyzetben (KÁROLY: Nyr. LXXXII, 210), bár a tárgy, a határozó és a jelző taglalása ilyen címek alá kerül: „A tárgyas szerkezetek” (Synt. 1951. 48), „A határozós szerkezetek” (uo. 62); „A jelzős szerkezetek” (uo. 91). A szószerkezetek következetes tárgyalását történeti mondattani irodalmunkban majd BERRÁR JOLÁN műve viszi keresztül (vö. KÁROLY: Nyr. LXXXII, 212).

Mindezeknek alapján indokoltnak látszik, hogy Gombocz mondattani munkásságából kiemeljük a szintagmaelméletet, s tüzetesebben foglalkozunk vele.

5. Gombocz a szintagmát — amelyet később, egyetemi előadásaiban szószerkezetnek is nevez (MOLLAY: MNy. LIII, 77) — „Mi a mondat?” című cikkében a következőképpen határozza meg: „S y n t a g m á n . . . olyan két (v. több) elemből álló szószerkezetet¹ értünk, amelynek tagjait h a t á r o z o t t l o g i k a i v i s z o n y fűzi össze. Tehát nem a hang, a szó és a mondat, hanem a h a n g, a s z ó és a s y n t a g m a a beszéd korrelatív egységei. A mondat a syntagmatikus kapcsolatoknak csak egy faja; igaz, hogy a legfontosabbik faja, nyelvtörténeti és glottogonikus szempontból egyaránt. [Bekezdés.] A syntagmatikus szerkezetek mindenekelőtt két nagy csoportra oszlanak: 1. a d n o m i n a l i s kapcsolatok (nomen + nomen): *a víz meleg, meleg víz, nagyon jó* stb.; 2. a d v e r b a l i s kapcsolatok (nomen + verbum): *a fiú játszik, nagyon siet, hármat kurjantott* stb. [Bekezdés.] Másfelől a syntagmatikus szerkezetek osztályozásánál a kapcsolat természetét, a tagok logikai viszonyának minéműségét kell figyelembe vennünk. Azok a logikai kapcsolatok, amelyek itt szerepet játszanak, a következők: 1. a p r a e d i c a t i v (alany—állítmányi) viszony; az olyan syntagma, amelynek tagjai praedicativ viszonyban vannak, mondat; 2. a t t r i b u t i v viszony (a jelző és a jelzett szó viszonya); 3. a d e t e r m i n a t i v viszony (a határozó és a meghatározott viszonya . . .); 4. az o b j e c t a l i s viszony. — Az attributiv kapcsolat mindig adnominalis, az obiectalis kapcsolat mindig adverbális.” (MNy. XXV, 3–4.)

Mielőtt megvizsgálnánk Gombocz szintagma-felfogásának a forrásait, hadd ragadjunk ki az idézett fejtegetésből néhány olyan jellemző momentumot, amelyek a szintagmatan kulcskérdései közé tartoznak.

A) Mindenekelőtt kiderül — amiről hajlamosak vagyunk elfeledkezni —, hogy Gombocz a szintagmákat elsősorban a szófajok szerint osztotta fel. Ezzel előfutára lett olyan hazai és külföldi törekvéseknek, amelyek később — egészen napjainkig — a szószerkezetek osztályozásakor a szófajiságot tekintik a fő szempontnak.

B) Gombocz csak az úgynevezett egyszerű szószerkezeteket veszi figyelembe, nem vizsgálja ezek kombinációit, a szószerkezetesoportokat.

C) Az idézett cikk nem szól a mellérendelő szintagmákról. Tudjuk, mindmáig vitatott kérdés, hogy az úgynevezett halmozott mondatrészeket szószerkezetnek foghatjuk-e föl, vagy sem. Gombocz mindenesetre igennel válaszolna erre a kérdésre, mert később, egyetemi jegyzetében ki is egészíti a szintagmák tárgyalását a mellérendelőkével (l. Synt. 1951. 6), s erre a körül-

¹ Mint látjuk, a *szószerkezet* műszó már benne rejlik ebben a meghatározásban is.

ményre a funkcionális nyelvszemléletről szóló előadásában is utal (MNy. XXX, 5).

D) Éppen az említett kiegészítés teszi világossá, hogy Gombocz a cikkében felsorolt szerkezeteket egytől egyig alárendelőnek tekinti; egyetemi jegyzetében kimondottan ilyen cím alá foglalja őket (Synt. 1951. 6—7). Nála tehát a predikatív szintagma is az alárendelő szerkezetek között szerepel.

E) Gombocz a predikatív szerkezetet azonosnak veszi a mondattal, s ennek következtében a szintaxist a mondattannal. Szerinte a mondat csupán egy fajtája a szintagmáknak, igaz, hogy nyelvtörténeti és glottogonikus szempontból egyaránt legfontosabb fajtája. Egyébként ez a nyilatkozata már el is dönti azt a lappangó vitát, hogy szintagmatana leíró fogantatású-e (mint BALÁZS JÁNOS állítja: MNy. XLVIII, 161), vagy pedig mégiscsak a történeti nyelvtan szempontjaira volt tekintettel (KELEMEN: I. OK. IX, 351) a megalkotásakor. (Vö. még KOVALOVSKY: MNyTK. 91. sz. 17.) Számunkra mindenestre fontosabb az az álláspontja, amelyet a következőképpen fogalmaz meg: „Mivel . . . kétségtelen, hogy a determinatív, attributív és objectalis viszonyok a praedicatív szerkezetből sarjadtak ki, a határozós, jelzős és tárgyias szerkezetek erejüketvesztett praedicatív szerkezetek, glottogonikus szempontból a szintagmák tana beolvad a mondatok tanába, a syntaxis a mondattanba” (MNy. XXV, 7).

6. A fölvetett öt sarkalatos kérdés megvizsgálása most már valóban elodázhatatlan, előzetes feladatunkká teszi a gomboczi szintagmatan forrásainak szemügyre vételét.

Maga Gombocz mint alapvető forrásra, JOHN RIESnek 1894-ben megjelent „Was ist Syntax?” című művére hivatkozik (MNy. XXV, 2). Ennek második kiadása 1927-ben látott napvilágot. ELEKFI LÁSZLÓ (ÁltNyT. I, 84) fölteszi, hogy Gombocz csak az első kiadást ismerte. Magam ezt nem tartom valószínűnek, sőt úgy gondolom, hogy éppen az 1927-i kiadás hívta fel a nemzetközi szakirodalom újdonságai iránt oly fogékony Gombocz figyelmét RIES szintaxis-elméletére: Gombocznak „Mi a mondattan?” című előadása ugyanis 1929 elején hangzott el (MNy. XXV, 1). Nem bizonyítható, hogy Gombocz — legalábbis ekkor — figyelembe vette volna RIES trilógiájának második darabját, a „Zur Wortgruppenlehre” címűt, ez pedig 1928-ból való. S később sem reagált a harmadik kötetre, az 1931-ben megjelent „Was ist ein Satz?”-ra. Az sem teljesen világos, hogy RIESnek a *Wortgefüge* terminusát tekinti-e egyenlőnek a szintagmával, vagy beleérti-e a szintagma fogalmába a riesi *Wortgruppe*-t is. Egy bizonyos: RIES a mondatot nem tartja a gomboczi értelemben vett szószerkezetnek. Erre a kényes pontra azonban még úgyis vissza kell térnünk; a riesi *Wortgruppe* és *Wortgefüge* szabatos értelmezésének s a gomboczi szintagmafogalom velük való összevetésének bonyolult kérdésébe pedig nemcsak azért nem mehetünk bele, mert sem terünk, sem időnk nincs rá, hanem szerencsére felment bennünket e szövevényes probléma kibogozásának a kötelezettsége alól az a körülmény, hogy ezt már — sokkal hivatottabban — elvégezte MOLLAY KÁROLY (MNy. LIII, 77; vö. még: KLEMM: MNy. LII, 406; KÁROLY: MNy. LIII, 460; uő.: Nyr. LXXXII, 439; MOLLAY: MNy. LIV, 115; ELEKFI: ÁltNyT. I, 84—5; stb.).

Mindenesetre maga a *szintagma* műszó nem RIESTől való. KOVALOVSKY úgy vélekedik, hogy „Gombocz . . . vagy közvetlenül a görögből alkalmazta a szószerkezet jelölésére, vagy ami a legvalószínűbb: Saussure-től vette át, de új, pontosan körülhatárolt értelmet adott neki” (MNyTK. 91. sz. 17 j.).

Magam kétségtelennek tartom az utóbbit. Igaz, a *szintagma* SAUSSURE-nél más, tágabb értelmű. Ő — mint ismeretes — a nyelvi elemek közötti viszonyoknak két fajtáját különbözteti meg: a szintagmatikus és az asszociatívát. A szintagmatikus viszonyokat a következőképpen jellemzi: „a beszédaktus folyamán a szavak összekapcsolódásuk folytán olyan viszonyokat hoznak létre egymás között, amelyek a nyelv lineáris voltán alapulnak; az utóbbi kizárja annak a lehetőségét is, hogy két elemet egyszerre ejtsünk ki ... Ezek egymás után helyezkednek el a beszédláncolatban. Az ilyen kapcsolatokat, amelyek a kiterjedésen alapulnak, *szintagmáknak* nevezhetjük.” (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Ford.: B. LŐRINCZY ÉVA. 156.) A következőkből persze kiderül, hogy SAUSSURE nemcsak a gomboczi értelemben vett szókapcsolatokat tekinti szintagmának, hanem a tő és az affixumok kapcsolatait, az összetett szókat, az előjárós kifejezéseket, sőt az egyszerű és az összetett mondatokat is (vö.: PAPP ISTVÁN: MNy. XLIX, 363; DEME, A beszéd és a nyelv 83).

Gombocz figyelmét tagadhatatlanul magára vonta SAUSSURE-nek a szintagmatikus és az asszociatív viszonyokról szóló tanítása. Mikor a hazai nyelvészettel elsőként ismerteti meg a Cours-t (MNy. XX, 141), már akkor kiemeli a genfi mesternek ezt a gondolatát (DEME: NyK. LXI, 7). S a SAUSSURE közvetlen hatását első ízben tükröző munkájában, a Jelentéstanban (66) is használja a *syntagmatikus kapcsolat* elnevezést, külön megjegyezvén, hogy ez SAUSSURE műszava (KÁROLY: Tanulmányok a magyar és a finnugor nyelvtudomány történetéből 72; Uő., Jelt. 248). Sőt, e művének „Jelentésátvitel a nevek syntagmatikus kapcsolata alapján” című fejezetében a mondattani tapadás esetei között (103—6) — eltekintve néhány összetett szótól — tulajdonképpen csupa olyan szókapcsolatot említ, amelyeket később valóban a szintagmák közé sorol: jelzős szerkezeteket, valamint igék és névszók kapcsolatait (tárgyas és határozós szerkezeteket).

Gombocz szintagmatanának forrásait tovább nyomozva, megemlíthetjük még BRØNDAL nevét. Bár Gombocz tőle függetlenül alkotta meg elméletét, a funkcionális nyelvszemléletről szóló előadásában — amelyben pontosan kijelöli a szintagmák és a szintaxis helyét sajátos rendszerén belül — már hivatkozik a dán tudósna saussure-i fogantatású munkásságára (MNy. XXX, 5—6; vö. még MELICH: MNyTK. 36. sz. 22). S GÁLDI LÁSZLÓ (NyK. LXVI, 456; vö. még Uő.: NyK. LX, 231 j.) fölteszi, hogy nem volt ismeretlen Gombocz előtt a szovjetorosz KARCEVSKIJ-nek egyébként ugyancsak SAUSSURE-re támaszkodó szintagmatana sem.

7. Ezek után nézzük meg kissé részletesebben azt az öt kérdést, amelyeket a gomboczi szintagmatan sarkalatos pontjainak neveztünk.

A) Gombocz a szintagmákat a fölérendelt tag szófaja szerint két csoportra osztja: adnominálisakra és adverbálisakra, s ezt a felosztását keresztezi — ahogy ő mondja — a tagok logikai viszonya szerinti kategorizálás.

Gombocz követői ezzel kapcsolatban két problémába ütköztek. Egyrészt abban a tekintetben kellett állást foglalniuk, hogy az említett szempontok közül megtehetik-e valamelyiket fő osztályozási alapnak. Másrészt az elnagyolt szófaji kategóriák pontosabb értelmezése okozhatott gondot nekik.

Ami az első kérdést illeti, KÁROLY SÁNDOR egy időben úgy látta, hogy „legcélszerűbb a mondatrész kategóriákon mint nagyobb, átfogóbb kategóriákon belül érvényesíteni a szófaji szempontot” (Nyr. LXXXII, 449), s jó úton haladó hazai törekvésnek nevezte ebben a vonatkozásban SZABÓ DÉNESnek „A mai magyar nyelv” című egyetemi jegyzetét és BERRÁR JOLÁNNAK „Magyar

történeti mondattan"-át. Ez a megállapítása azonban némi korrekcióra szorul. BERRÁR (i. m. 71 kk.) valóban úgy jár el, ahogy KÁROLY SÁNDOR említi (s hozzátéhetjük, hasonló megoldást találunk később a MMNyR.-ben is: II, 92—3). SZABÓ DÉNES (i. m. 1955. 288 kk.) azonban éppen az ellenkező utat követi: a szó szerkezeteket mindenekelőtt adverbálisakra és adnominálisakra osztja fel, s csupán ezeken belül érvényesíti a mondatrészek szerint való tárgyalásmódot. Más nyelvtanok pedig megmaradnak a két szempont egyrangúsága mellett (pl.: MMNy. 259—60; SZENT-IVÁNYI BÉLA, *Der ungarische Sprachbau* 112). — Különös jelentőséget kap a szintagmáknak szófajok szerinti csoportosítása azokban a szintagmatikus felépítésű magyar nyelvtanokban, amelyek több szempontból a mai korszerű grammatikai törekvések előfutáiraiként jönnek számba: LOTZ JÁNOSnak „Das ungarische Sprachsystem” című művében (230 kk.), amely nem független Gombocz hatásától, továbbá KLARA MAJTYINSZKAJA nagyszabású nyelvtanában (Vengerszki jazik III, 14 kk.), amely viszont éppenséggel vitában áll a gomboczi szintagmatannal (vö.: H. MOLNÁR—SZATHMÁRI: MNy. LVII, 140; BERRÁR: NyK. LXIII, 428). A teljes igazsághoz mindamellett hozzátartozik, hogy később KÁROLY is jelentőségének megfelelően kezeli a szófajok alapvető szempontját a szintagmák (csoportok) elkülönítésében, s joggal hivatkozik magyar vonatkozású előzményként LOTZ, SZABÓ és MAJTYINSZKAJA említett munkáira (ÁltNyT. VI, 170).

Ami pedig a másik kérdést, a gomboczi kategorizálás elnagyolt voltát illeti, e tekintetben az igenévi (és bizonyos deverbális névszói) szerkezetek elhelyezése okozza a legfőbb gondot (vö. KELEMEN: I. OK. IX, 351). Vannak, akik az igenévi névszói sajátosságait véve alapul, az adnominális szintagmák közé számítják őket, s e révén persze tárgyas szerkezeteket is besorolhatnak az adnominálisak közé. Így jár el például PAIS (NytudÉrt. 46. sz. 65), SZABÓ DÉNES (i. m. 318 kk.) és SZENT-IVÁNYI BÉLA (i. m. 112). Véleményem szerint azonban azok kerülnek közelebb az igazsághoz, akik az igenévi szerkezeteket adverbális jellegűnek tekintik, minthogy az igenév bővíthetősége ennek az átmeneti jellegű szófajnak nem a névszói, hanem éppen az igei sajátosságait domborítja ki. Ezt az osztályozást láttuk már MAJTYINSZKAJÁNÁL, s újabban is az igei csoport szokásos tárgyalásában. Mindamellett az is elképzelhető, hogy sajátos jellegük alapján külön osztályként kezeljük az igenévi szerkezeteket (MMNy. 259—60; vö. még: BERRÁR, *TörtMondt.* 91—2, 115—6; úő.: NyK. LXIII, 429).

Finomítani lehet az adnominális szerkezetek vizsgálatát is, mindenekelőtt a fölérendelt névszó kategóriájának pontosabb megjelölésével. Így főnévi, melléknévi, számnévi, névmási és határozószói szerkezetekről is beszélhetünk (vö.: LOTZ: i. h.; MAJTYINSZKAJA: i. h.; KÁROLY: i. h.). Ezzel kapcsolatban újabb fejtörést okozhatnak a határozószói szerkezetek, ha a határozószót nem tekintjük névszónak (vö. KELEMEN: i. h.).

B) Gombocz sem „Mi a mondattan?” című cikkében (MNy. XXV, 1), sem Syntaxisában nem foglalkozik az összetett szó szerkezetekkel, vagyis a szó szerkezet csoportokkal. Igaz, az utóbbi művében szóba hozza egyik fajtájukat, amelyet ma kettős tárgynak nevezünk (Synt. 1951. 59; vö. még: Nyr. XXXVII, 437—8), s ezt egybe is veti a latin accusativus cum infinitivóval (vö. TOMPA: NyK. LVI, 131), de nem mutat rá a szerkezet összetett voltára. Hogy Gombocz nem vizsgálja a szó szerkezet csoportokat, ennek oka — mint SZABÓ DÉNES (I. OK. IX, 337) helyesen rátapint — abban rejlik, hogy a mon-

datot is egyfajta szintagmának tekinti, s ezért nem igyekszik az alanyi és az állítmányi részt alkotó szó szerkezetek összekapcsolódását földeríteni. A szó szerkezetcsoportok kutatását — a gomboczi szintagmatikus szemléletmód továbbfejlesztésével — éppen SZABÓ DÉNES alapozza meg (A mai magyar nyelv. 1955. 278—80); egyes fajtáiknak elnevezése is tőle származik (vö. még: KÁROLY: Nyr. LXXXII, 450—5; uő.: NytudÉrt. 16. sz. 7; RÁCZ: MMNy. 264—6; stb.). — Más — szófaji — oldalról közelíti meg ezt a kérdést MAJTYINSZKAJA (i. m. III, 81 kk.; vö. BERRÁR: NyK. LXIII, 429—30).

C) Gombocz — mint mondottuk — Syntaxisában kiegészíti a szintagmák fajtáit a mellérendelőkkel, amelyeket korábbi cikkében még nem vesz fel. S bár ezt a tény megemlíti a funkcionális nyelv szemléletről szóló előadásában (MNy. XXX, 5), okáról nem nyilatkozik (vö. PAPP ISTVÁN: MNy. L, 446). Nem lehetetlen, hogy mégiscsak ismerte és felhasználta RIESnek „Zur Wortgruppenlehre” című könyvét, amelyben — ha más műszókkal is — nagy nyomtatékot kap a szó szerkezeteknek mellérendelőkre (RIESnél: „Lockere Gruppen”) és alárendelőkre (RIESnél: „Enge Gruppen”) való felosztása. Ha viszont föltesszük ennek a műnek az alapulvételét, akkor meg az a kérdés marad nyitva: miért nem nyilatkozik Gombocz a RIESnél közbülső kategóriát alkotó „Halbenge Gruppen” típusról, azaz az értelmezős szerkezetek különleges helyéről (vö. ELEKFI: ÁltNyT. I, 85).

Bár a magyar nyelvészeti szakirodalomban a mellérendelő szerkezeteknek a szintagmák közé való besorolása — éppen Gombocz alapján — hagyományos, szokásos eljárásaként érvényesül, mégis — mint tudjuk — vannak, akik tagadják az ilyen szókapcsolatok szintagma-jellegét (így pl.: MAJTYINSZKAJA i. m. 15—6; DEME, A beszéd és a nyelv 87; vö. uő., Mondatsz. 33).

D) Gombocz — mint említettük — szintagmának nevezi az alany és az állítmány kapcsolatát, s Syntaxisából az is kiderül, hogy a predikatív viszonyt az alárendelő szó szerkezetek közé sorolja. Ismeretes, hogy ezen a területen mennyi ellentmondó nézet van forgalomban. Akadnak, akik a predikatív viszonyt — mivel mondatot alkothat — nem tekintik szó szerkezetnek. Mások viszont, akik szó szerkezetnek veszik, ma már többnyire nem tartják alárendelőnek — s természetesen mellérendelőnek sem —, hanem egy harmadik szerkezetfajtának: hozzárendelőnek. Mindamellet alárendelő voltának is vannak hívei. Ők többnyire az állítmányt minősítik fölérendelt tagként, s úgy látszik, Gombocznak is ez a véleménye. Ám felüti fejét az ellenkező nézet is, mely szerint az alany van az állítmány fölé rendelve. Mindennek részletes kifejtését azért mellőzhetem, mert a magyarral foglalkozó nyelvészek idevágó nézeteit — széles nemzetközi háttérrel — tüzetesen elemzi HUSZÁR ÁGNESnek „A predikatív viszony szintaktikai kategóriája” című bölcsészdoktori disszertációja, amely a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában fog megjelenni a jövő évben.

Egyéb kérdésekben az olvasót ehhez a dolgozathoz utalva, csupán egy véleményre térek ki részletesebben, amelyből tanulságosan kiviláglik a predikatív szintagma gomboczi értelmezésében megbúvó ellentmondás.

Ismeretes, hogy Gombocz szintagmatanát nyelvtaníróink közül a legkövetkezetesebben SZABÓ DÉNES ültette át a gyakorlatba, „Mai magyar nyelv” című egyetemi jegyzetében. Természetesen — mint már részben láttuk is — mesterének tanításait nemcsak alkalmazza, hanem alkotó módon több tekintetben tovább is fejleszti (vö. még: I. OK. IX, 335). SZABÓ egyebek között éppen a predikatív szintagma kérdésében lényegesen eltér Gombocz felfogásá-

tól. Már utaltunk rá — s a következő alponban ismét szóba kerül —, hogy Gombocz a predikatív szintagmát azonosnak veszi a mondattal, s tagjaiként mint mondatrészeket az alanyt és az állítmányt nevezi meg. SZABÓ nem tesz egyenlőségjelet a mondat és a szószerkezet közé, s az alanyt és az állítmányt nem szintagmatagnak, hanem a mondat két felének, két fő részének tekinti, amelyek a bővített mondatokban szintagmákból épülnek fel (i. m. 268). Az így felfogott alany és állítmány közti összefüggést nevezi predikatív viszonynak (i. m. 269). Ez a nézet ugyan még nem zárná ki, hogy az úgynevezett pusztai alany és pusztai állítmány kapcsolatát predikatív szintagmának minősítse, ám SZABÓnak e tekintetben más, egészen sajátos a véleménye. Ő a *virág nyílik, tudnia kell, sok jut* típusú igei alaptagú szerkezeteket adverbális alanyos szintagmának, az *ősz beállván, vége szakadván, szárnya lévén*-féle igenévi alaptagú szerkezeteket pedig adnominális alanyos szintagmának nevezi (i. m. 286—7, 338). Említettük már, hogy az igenévi szerkezeteknek az adnominálisak közé sorolása kevésbé szerencsés eljárás. De most inkább arra a bökkenőre kell felfigyelnünk, hogy SZABÓ lényegében egy kalap alá veszi, egyaránt az alanyos szószerkezetek közé számítja a gomboczi értelemben vett adverbális predikatív szintagmákat meg a Gombocznál nem szereplő alanyos igenévi szerkezeteket. S ami még meglepőbb, alanyos szerkezetei közül is kizárja a Gombocz-féle adnominális predikatív szintagmát, vagyis a *víz meleg* típusút, mégpedig azzal az indokolással, hogy ez nem szintagma, hanem mondat (i. m. 338).

Úgy látszik, a magyar szakirodalomban SZABÓ DÉNESnél jelentkezik először az a dilemma, hogy a szintagmán belül az ige alanyát bővítménynek tekintsük-e, vagy sem. SZABÓ bővítményként fogja fel, s meg is okolja álláspontját, ezeket írván: „kifogásolni lehetne azt, hogy az adverbális alanyos szintagmákat az alárendelő szerkezetek között tárgyaljuk, hiszen az nem más, mint mondat! Mi azonban ezeket a szerkezeteket nem mint mondatokat vizsgáljuk, hanem mint igealanytól meghatározott ígéket. Talán jobb is volna itt az »alany« szó helyett pl. a »nevező« vagy az »igealany« szót használni, de egyelőre tartsuk magunkat a hagyományos elnevezésekhez. . . . Az ige logikai tartalmához hozzátartozik az igealany személyének és számának a képzete, tehát az ige szófaji természete szerint szükségképpen meghatározatja magát egy igealannyal, egy főnévi értékű szóval, ezért tárgyaljuk az alárendelő szerkezetek között az ígének ezt a kapcsolatát is: az ige alanyos szerkezetét.” (I. m. 287.)

Világos tehát, hogy SZABÓ DÉNEST az ige szófaji természete készteti arra, hogy alanyát alárendeltnek tartsa. Az igenév e tekintetben az ígéhez hasonlít, tehát már csak ezért is kár volt a *vége szakadván* típusú szerkezeteket adnominálisnak minősíteni. A névszó valóban nem kíván meg efféle kiegészítést. De a *víz meleg, a víz meleg volt*-féle szerkezetekben az állítmányi szerepben álló névszó már szintén igei természetűvé vált, ezért SZABÓ álláspontja mégiscsak felemásnak mondható. Ami az igealanynak és a mondat alanyának a különbségét illeti, erre szinte már SZABÓval egy időben rámutatott ELEKFI (MNy. XLIX, 76; vö. még: Pais-Eml. 214; SzótTan. 194 kk.; Nyr. XC, 62). Az alany alárendeltségének problémája fölmerül később H. MOLNÁR ILONA tanulmányaiiban (l. különösen: ÁltNyT. VI, 251—2), s más előjellel DEMÉNél is (Nyr. XC, 282—3; Mondatsz. 46 kk.; A beszéd és a nyelv 71 kk.; ezekre és más, részben a korábbi — például BRASSAINál föllelhető — véleményekre nézve vö. részletesebben HUSZÁR ÁGNES idézett disszertációját). Magam ez idő szerint úgy látom, hogy a pusztai alany és a pusztai állítmány predikatív szintag-

mát alkot; ezen belül az alany az állítmánnyal mint mondatrészszel egyenrangú, szófaji szempontból viszont alája van rendelve. A predikatív szintagmától elkülönítve, az alárendelők között tárgyalnám a *vége szakadván*, az *ember alkotta (gép)* típusú alanyos szerkezeteket.

E) Gombocz — mint idéztük — a predikatív szintagmát azonosnak veszi a mondattal, így a mondatot is szó szerkezetnek tekinti. Ezen a tényen nem változtat az a megjegyzése sem, amellyel különleges helyzetet biztosít a predikatív szintagma számára a szó szerkezetek sorában, s a legfontosabb szintagmafajtának minősíti. A mondatnak szó szerkezetként való kezelése a gomboczi szintagmatannak a legtámadhatóbb pontja. Két súlyos következménnyel jár. — Egyrészt olyan jelenségek tárgyalását viszi bele a szó szerkezettanba, amelyek nem a szintagmákra, hanem csakis a mondatra jellemzők, így a hangsúlyét, a hanglejtését és a beszédtempóét (MNy. XXV, 5; Synt. 1951. 8; vö. TÓTH PÁL LÁSZLÓ: MNy. L, 436). Hogy ezeket éppen el kell vonatkoztatni a szó szerkezetektől, arra a predikatív szintagma jellemzésével kapcsolatban igen helyesen mutatott rá KELEMEN JÓZSEF (I. OK. IX, 350; vö. még JUHÁSZ JÓZSEF: I. OK. IX, 334). S a modális sajátosságok (MNy. XXV, 4) is a mondatéi, nem a szintagmáiéi (vö. KÁROLY: ÁltNyT. I, 177 j.). — Másrészt elsikkasztja a gomboczi felfogás a mondat sajátos, különleges jellegét, s — mint láttuk — a mondattant beolvasztja a szó szerkezettanba.

Gombocznak ahhoz a véleményéhez, hogy a mondatot is a szó szerkezetek közé kell sorolni, csak kevesen csatlakoztak. Érdekes, hogy közöttük találjuk KÁROLY SÁNDORT, legalábbis munkásságának egyik szakaszában. „Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban” című könyvének egy helyén ekképpen nyilatkozik: „Ami . . . a mondat szó szerkezeti vagy nem szó szerkezeti jellegét illeti, talán egész eddigi fejtegetésünk nem jöhetett volna létre akkor, ha nem tekintjük a mondatot is szó szerkezetnek” (NyttudÉrt. 16. sz. 11 2. j.). Már kevésbé meglepő, hogy hasonlóképpen vélekednek Gombocznak olyan tudatos követői, mint SAUVAGEOT (MNy. LIV, 411) és SZENT-IVÁNYI BÉLA. Sőt SZENT-IVÁNYI még túl is licitálja Gomboczt: ő nemcsak a predikatív szintagmát veszi egyenlőnek a mondattal, hanem valamennyi adverbális szintagmát, azzal az indokolással, hogy bennük az igealak az alanyt is kifejezi (Der ungarische Sprachbau 112).

Arra, hogy a mondat lényegi jegyeit tekintve különbözik a szó szerkezetétől, PAIS mutatott rá nagy nyomatókkal, s éppen RIES nyomán (MNyTK. 79. sz.). PAIS RIESnek „Was ist ein Satz?” című művére támaszkodik. Gombocz — mint említettük — ezt nem vette figyelembe, de — mint ELEKFI (ÁltNyT. I, 84—5) megjegyzi — RIES már „Was ist Syntax?” című könyvében is céloz a mondat sajátos jellegére (vö. még MOLLAY: MNy. LIII, 78—9). PAIS egyébként a nyelvtannak a RIES—GOMBOCZ-féle hangtan — szótan — szó szerkezettan felosztása helyett a hangtan — szótan — mondattan felosztást javasolja. Ezért nem volt igaza SULÁN BÉLÁNAK (MNy. L, 3, 11—2; NyelvtTan. 14—5), amikor a leíró nyelvtan tárgyáról és felosztásáról való vitában egy kalap alá vette Gombocz és PAIS felfogását (vö. PAIS: MNy. L, 11). Egyébként mind Gombocz, mind PAIS felosztásának közös fogyatékosága — s az említett nyelvtani vita háttérében voltaképpen ez lappang —, hogy a nyelv alapvető egységei között nem veszik számba a morfémát, s nem különítik el a nyelvtannak a morfémákkal foglalkozó fejezetét. S míg Gombocz a mondattant olvasztja bele a szó szerkezettanba, addig PAIS és mások (vö. ELEKFI: i. h.) a szó szerkezetant fosztják meg önállóságától, s bekebelezik a mondattanba. Tudjuk, hogy

— részben Gombocz nyomán — nálunk is történtek olyan kísérletek, amelyek a szószerkezettant a mondattan mellett a nyelvtan önálló fejezetévé kívánták tenni. Ilyen javaslatot fogalmaz meg PAPP ISTVÁN (MNY. XXVIII, 235; vö. MNY. L, 442) és TÓTH PÁL LÁSZLÓ (Mi a mondattan? Dombóvár, 1936.; MNY. L, 432; NytudÉrt. 46. sz. 115). — Külön szószerkezettani fejezetet találunk egyebek között MAJTYINSZKAJA magyar nyelvtanában is. — Kétségtelen, hogy efféle fejezettel egy újonnan megírandó magyar grammatikának is számolnia kell.

8. Gombocz a maga szintagmatánát elsősorban történeti nyelvtana számára — s mint láttuk, a predikatív szerkezet tekintetében kimondottan történeti nézőpontból — dolgozta ki. Így kerülhetett — kiegészített formájában — történeti szintaxisának az élére. Ám az iménti fejtegetésekből az is kiderült, hogy hatása legfőképpen leíró nyelvtanainkban mutatkozott meg (vö. pl. TOMPA: I. OK. IX, 377). Sőt magában a gomboczi szintaxis egészében — a szintagmaelmélettől függetlenül is — számos olyan leíró jellegű megállapítás, elgondolás rejlik (vö.: KOVALOVSKY: MNYTK. 91. sz. 17; KÁROLY: Nyr. LXXXII, 213), amelyeket a későbbi leíró grammatikai kutatások hasznosan aknázhattak ki.

Gombocz azonban nemcsak közvetett, hanem közvetlen segítséget is nyújt, szinte mindmáig érvényes útmutatással szolgál a leíró nyelvtan művelőinek.

Már SAUSSURE munkájában említett ismertetésekor, 1924-ben különös nyomatékkal emeli ki a szinkronikus nyelvszemléletről szóló tanítást (MNY. XX, 142), s pár évvel később, 1927-ben — SAUSSURE hatása alatt s mindenekelőtt órá hivatkozva — megtartja „Leíró nyelvtan, történeti nyelvtan” című előadását (MNY. XXIII, 1). Ha korábban az újgrammatikus iskola híveként úgy vélte, hogy a „nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus disciplinái”, s hogy „a nyelvtudomány a történeti tudományok csoportjába tartozik” (Módszt. 3; vö. még ÖM. I, 55), most annál határozottabban kiáll a leíró nyelvtan tudományos rangja mellett. Érdeemes néhány mondatot idézni ebből a rendkívüli jelentőségű előadásából: „Ha újabb magyar leíró nyelvtani irodalmunkon végigtekintünk, sívár, vígasztalan kép tárul szemünk elé. Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy »módszeres« és »rendszeres« iskolai nyelvtanaink túlnyomó többsége a legszerűesebb tárgyi és tudományos módszertani követelményeknek sem felel meg.” (I. h.) „Iskolai nyelvtanokról beszélek — folytatja később —, mert hiszen a tudományos leíró nyelvtan ma is a pium desideriumok közé tartozik. Pedig nemcsak a magyar iskolának volna szüksége jó leíró nyelvtanra, hanem a magyar nyelvtudománynak is: a mai magyar köznyelv és irodalmi nyelv rendszeres és tüzetes leíró nyelvtanának megírása leg-sürgősebb és legfontosabb tudományos feladataink közé tartozik.” (I. h.) Utal arra, hogy a nyelvtörténet és a nyelvhasználat iránti egyoldalú érdeklődés miatt az idevágó elmunkálatok olyannyira hiányoznak, hogy mindenekelőtt széles körű anyaggyűjtésre és megfigyelésre van szükség a leíró szabályok kiegészítéséhez, illetőleg pontosabb megfogalmazásukhoz.

A saussure-i szinkronikus és diakronikus nézőpont ismertetése után a leíró nyelvtan jellegét, tudományos értékét és a történeti nyelvtannal szemben elfoglalt helyzetét a következőképpen határozza meg: „A szinkronikus és a diachronikus nyelvszemléletnek felel meg a nyelvtan két főtípusa: a leíró és a történeti nyelvtan. A leíró nyelvtannak az az egyetlen és sajátos feladata, hogy a mindenkori jelrendszerről lehetőség szerint hű képet adjon;

megállapítsa a rendszert alkotó tagok erőviszonyait, tudatosságuk fokát, vagyis számot adjon arról, hogy egy-egy hangtani, alaktani v. mondattani tény a beszélő és a hallgató szempontjából milyen mértékben tekinthető lélektani realitásnak. Ezzel szemben a történeti nyelvten feladata a diachronikus fejlődési sorok megállapítása, a fejlődés lélektani és logikai okainak vizsgálata. Főlegesen külön kiemelnem, hogy a synchronikus és a diachronikus nyelvszemlélet egyaránt jogosult, s ennél fogva helytelen volna a leíró nyelvten, mint nem tudományos nyelvten szembeállítani a történeti nyelvtennel. Nem a vizsgálat szempontja, hanem helyes és következetes alkalmazása dönti el mindkét nyelvten típus tudományos értékét.” (MNY. XXIII, 4.)

Csupán ezeknek az idézett soroknak tüzetesebb elemzése megérdemelne egy külön előadást. Itt csak röviden utalhatok néhány fontosabb tanulságukra. A leíró nyelvten tudománybeli helyének, fő feladatainak saussure-i fogantatású, sorsfordító jelentőségű meghatározása mellett Gombocz osztozik SAUSSURE-nek a fogyatékoságaiban is: a történeti nyelvtenről itt inkább az elemtörténet művelését várja el; nem fogalmazza meg világosan, hogy az igazán tudományos történeti grammatikának szintén a nyelvi rendszert kell a vizsgálatok középpontjába állítania, s ennek a fejlődését kell ábrázolnia. A lélektani tényezők kiemelése a nyelvten mindkét irányú kutatásában ugyancsak nem független SAUSSURE-től (vö. TELEGDÍ: III. Kongr. 65), de Gombocznál talán még egyoldalúbban mutatkozik meg.

Mindamellett — úgy látom — egy vonatkozásban Gombocz előbbre lépett, mint SAUSSURE. Miután a nagy példakép tanításainak a jegyében nem mulasztja el hangoztatni, hogy a leíró nyelvtennek legfontosabb feladata a szinkrónia és a diakrónia tényeinek szigorú különválasztása, a szinkrónia törvényeinek szabatos megfogalmazása és a nekik megfelelő terminológia következetes alkalmazása — s erre ő maga tüstént néhány (részben már idézett) magyar nyelvten példát dolgoz ki, amelyekből érzékletesen kiviláglik a szinkronikus és a diakronikus szemléletmód különbsége —, előadását mindezek után éppen e két nézőpont szintézisének a hangsúlyozásával fejezi be:

„Annyi talán e pár töredékes megjegyzésből is kitűnik, hogy a nyelvállapot és nyelvfejlődés sajátosságos kapcsolatban van: a kollektív tudatban élő mindenkori jelrendszer a diachronikus változások függvénye. A nyelvállapotot a nyelvfejlődés magyarázza és megfordítva, a nyelvállapot tanulmányozása megkönnyíti a fejlődés törvényeinek felismerését. Az a meggyőződésem, hogy a mai magyar nyelv tüzetes leíró nyelvtenének a megvalósulása a magyar nyelvten történeti kutatásoknak is újabb lendületet adna.” (MNY. XXIII, 6.) (Gombocz leíró nyelvten nézeteiről l. főleg: MELICH: MNYTK. 36. sz. 19; DEME: NYK. LXI, 7, 20; IMRE: I. OK. XVIII, 47; BENKŐ: ÁltNYT. V, 49 és NytudÉrt. 65. sz. 54; TOMPA: Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből 9—10; stb.; vö. még KOVÁCS FERENCNEK kirívóan egyoldalú megnyilatkozásait: Nyr. XCII, 81 és NYK. LXXII, 22.)

Gombocz a leíró nyelvten feladatairól mondottakat megismétli „Nyelv-tudomány és nyelvtenítés” című cikkében is (ÖM. I, 141). Itt rámutat arra, hogy az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének fontos követelménye a leíró nyelvtennek tudományos alapon való tanítása, de jól látja azt is, hogy a grammatika oktatása nem lehet öncélú. A tudomány korabeli álláspontját tükröző soraiba napjainkban is modernül ható mozzanatok vegyülnek, amikor ezeket írja: „Ha a nyelvet . . . a közlés eszközeinek tekintjük, ha azt vizsgáljuk, hogy a lelki tartalom kifejezésére milyen adaequat nyelvi eszközök állnak ren-

delkezésünkre, a leíró nyelvtan stilisztikai vagy crocei értelemben esztétikai diszciplinává válik, melynek főfeladata, az anyanyelv tanítására gondolva, a tanulót rászoktatni arra, hogy jól meggondolt mondanivalóját világos és egyszerű nyelvi formába tudja öltöztetni.” (I. h. 143.) — Gombocz egyébként egy másik cikkében, a „Nyelvtudomány és nyelvhelyesség” címűben (MNY. XXVII, 1) is rávilágít a szinkronikus és a diakronikus szemléletmód különbségére.

Kevésbé ismeretes, hogy Gombocz nemcsak fölvázolta a leíró nyelvtan alapelveit, hanem kidolgozásukra, a gyakorlatba való átültetésükre is minden bizonnyal igen tanulságos példát nyújtott. A funkcionális nyelvszemléletről szóló nyelvtudományi társaságbeli előadását a következő szavakkal fejezte be: „Egyetemi előadásaimban már megpróbáltam a magyar nyelvtan egyes ágait ilyen szempontból kidolgozni, s az a szándékom, hogy rendszeres, de csak az elvszerű anyagot tartalmazó leíró és történeti magyar nyelvtanomat nyomtatásban is közzéteszem. Remélem, hogy a tisztelt Társaság előtt néhány év múlva a tervezett munka befejezéséről tehetek jelentést.” (MNY. XXX, 7.)

Munkásságának szinte valamennyi méltatója megemlékezik arról, hogy a fölkellett jogos várakozás kielégítésétől megfosztott bennünket Gombocz hirtelen halála; de érdekes, hogy többen csak egy történeti nyelvtan megírásának a tervéről tesznek említést (így: ZSIRAI: NYK. XLIX, XIII; SAUVAGEOT: Bibliothèque de la RÉH. XVI, 5; KOVALOVSKY: MNYTK. 91. sz. 18; stb.). Pedig Gombocz — mint az idézetből kiderül — a leíró nyelvtan elvszerű anyagának a kidolgozására is gondolt, sőt ezt — legalábbis vázlatosan — minden bizonnyal el is készítette. 1933 júliusában nyolc részből álló előadássorozatot tartott a budapesti Középiskolai Tanárképzőintézet továbbképző tanfolyamán, „A leíró nyelvtan alapelvei” címmel (ÜRHEGYI: MNYTK. 36. sz. 26). MELICH (uo. 6) a francia nyelvtudomány köréből merített, hasonló jellegű előadásairól úgy nyilatkozik, hogy rendkívüli világosságuk és rendszerezettségük minden résztvevő tanárt csodálattal töltött el. Kétségtelen, hogy ugyanilyen világosság és rendszerezettség jellemezhetette Gombocznak a leíró nyelvtani előadásait is. Föltehető, hogy ezekről is készültek jegyzetek; eddig azonban nem sikerült a nyomukra bukkannunk. Talán ez az emlékülés is alkalmul szolgál, hogy felhívja azoknak a figyelmét, akiknél efféle jegyzetek lappanganak.

9. Gombocznak nyelvtani koncepciója annak ellenére, hogy kidolgozottabb változatában számunkra nem ismeretes, nem maradt hatástalan a magyar grammatikai kutatások későbbi alakulására. Főként tanítványainak a munkásságában tükröződik a közvetlen hatása, elsősorban LOTZ JÁNOSnak (Das ungarische Sprachsystem; vö. DEME: NYK. LI, 16–7), SZABÓ DÉNESnek (A mai magyar nyelv) és AURÉLIEN SAUVAGEOTnak (Esquisse de la langue hongroise) magyar nyelvtanában, s természetesen — mindenekelőtt TOMPA JÓZSEF révén — a MMNyR.-ben is. Az említett nyelvtanok — a MMNyR. kivételével — szintagmatikus felépítésűek. A szintagmatikus grammatikák pedig — mint ismeretes — hidat alkotnak a hagyományos és a modern nyelvtanok között (vö.: ZSILKA: NytudÉrt. 53. sz. 3; KÁROLY: ÁltNyT. VI, 14, 170). Így GOMBOCZ ZOLTÁN magyar grammatikai munkássága olyan eleven hagyomány, amely napjaink nyelvtani kutatásaira is termékenyítő hatással van.¹

RÁCZ ENDE

¹ Köszönetemet fejezem ki GAÁL EDITNEK a Gomboczra vonatkozó szakirodalmi utalások összegyűjtésében nyújtott segítségéért.

Gombocz Zoltán és Jelentéstana

1. B a b i t s írja Adyra emlékezve: „A költő művébe égeti jobb részét a világ számára, ami marad, csak hamu és ereklye. S az ereklyetisztelet szomszédja a bálványimádásnak. A proféta ruháit csókolják, s szavait felejtik.” (Könyvről könyvre. 1973. 41.) Amit Babits a költőről mond, az a tudósra is érvényes. Amit a gomboczi életmű ránk hagyott, az GOMBOCZ ZOLTÁN igazi énje, ami megmarad az utód számára is, aki nem ismeri a szellemi harcos „toalett-titkait”. A hivatás lázában végigküzdött életből a lényeg az írásokba tömörült, s az olyan tág horizontú, problémákra kiéhezett szellem, mint amilyen Gombocz volt, aki a nyelvészet apró tényei mögött a kultúra nagy összefüggéseit is leste, magáról is sok mindent elárult ezekben az írásokban.

Gombocz munkásságában három mű jelzi a csúcspontokat: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache; a Melich Jánossal együtt szerkesztett Magyar Etymologiai Szótár, amely csaknem egész életére kiterjedő etimológiai kutatásainak is részbeni summázata, s Jelentéstana. Gombocz nagysága leginkább talán éppen abban áll, hogy személyében egyesíteni tudta a nyelv elemeinek a vizsgálata iránti fogékonyságot a nyelvészet nagy kérdései felé kitaruló érdeklődéssel. A cédulázó, filológus nyelvész és a nyelv alapkérdéseiben elmerülő, de azért a szakszerűsége kényes szakember, amely manapság egyre inkább ketté, ha nem hárommá válik, Gomboczban szerencsésen kiegészítette egymást. Valószínűleg itt kell keresni nagy szakmai tekintélyének a forrását is. Általános tájékozódása és tájékozottsága leginkább kétségkívül Jelentéstanában tükröződik.

2. Gombocz Jelentéstana kétszeresen is sorozat részeként jelent meg. A tágabb keretű sorozat a Tudományos Gyűjtemény, mely célkitűzése szerint „méltóképpen folytatni igyekszik Kazinczy és Széchenyi korának legeredményesebb tudományos vállalkozását, mely ezt a címet viseli . . . ; a legjobb tudományos szakerők tollából oly munkákat bocsát ki, melyek a legmagasabb tudományos igények szemmel tartása mellett is közérthetőek . . . tájékoztatnak minden művelt olvasót a tudomány egyes területein elért eredményekről.” (Jelentéstan 110.) Ebben a legmagasabb igényű tudománynpszerűsítő sorozatban látott tehát napvilágot Gombocz munkája. Gombocz maga is ilyen bevezető szavakkal bocsátja útjára kis könyvét: „Beosztását, előadásmódját, a felvett anyag mennyiségét első sorban pedagógiai rendeltetése magyarázza, de azért talán a szakemberek, a magyar nyelv-tudomány munkásai is találnak benne egy-egy részletet, amelyet figyelmükre méltathatnak.” (Uo. 2.) A megjegyzés nagyon szerény. E könyvecske alapmunkája lett a benne tárgyalt tudományágnak több évtizeden át, s gondolatai külföldön is figyelmet keltettek. Sikerét nem kis mértékben „világos, szabatos és áttekinthetően tagolt előadásának” (a Tud. Gyűjt. célkitűzése), a tudományos rendszerezés egyszerűségének — mely szerencsésen párosult a pedagógiai célzattal —, és a Gomboczra annyira jellemző egyszerű, lényegre törő stílusának köszönhette. A közérthetőségre törekvő a legkisebb mértékben sem ment a tudományosság kárára, a szakirodalomra való utalást is ideértve. Tudománypopularizáló irodalmunk igényes hagyományait mutatja, hogy magán a nyelvészetben belül Gombocz Jelentéstana mellett egy másik olyan munka is népszerűsítő célzattal íródott, amely szintén nélkülözhetetlen tudományos szakművekké vált 30 éven keresztül. BÁRCZI GÉZA Szófejtő Szótárára gondolunk, amelyről ugyan ki tenné fel, hogy ezekkel a szavakkal indult útjára: „Ez a

szófejtő szótár nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt magyar közönségnek szól” (SzófSz. V).

A Jelentéstan maga is csak résznek volt szánva „A magyar történeti nyelvtan vázlatá”-n belül. A tervezett mű részéről pontos képet kapunk a könyv függelékes részében (113). E szerint a Jelentéstan a IV. füzet, melyet I. Nyelvtörténeti módszertan. II. Hangtan. 1. Fonétika. 2. Hangtörténet. III. Alaktan előz meg és V. Mondattan zár le. Ez a tervezet két érdekes problémát vet fel: miért éppen a Jelentéstan jelent meg elsőnek, és miért éppen csak ez jelent meg. Tudniillik a nyelvtan többi része sohase látott napvilágot a Tudományos Gyűjteményben, bár egyes fejezeteit az egyetemi oktatás céljára kidolgozta Gombocz. A könyv előszavát még a teljes nyelvtanhoz írta.

Az első kérdésre szerintem ez volna a felelet: éppen a jelentéstanral kapcsolatban kerülhet szóba egy sor olyan téma, amely — mivel a nyelv általános problematikáját és főleg „intellektuális oldalát” (Jelentéstan 4) érinti — a leginkább tarthat számot kiterjedtebb érdeklődésre. Ezen kívül elhanyagoltabb terület is volt „a nyelvi kifejezések alakjával foglalkozó disciplinák, első sorban a hangtan mellett”, s ez a tény is fokozhatta az érdeklődést. A harmadik ok Gombocz tudományos életrajzában keresendő: a jelentéstan kérdései régóta érdekelték; ezekkel már foglalkozott korábbi dolgozataiban is (pl. Képzettársulás és jelentésváltozás), míg a nyelvtan más területeivel inkább csak budapesti egyetemi tanársága óta. Általánosabb tematikájú nyelvészeti dolgozataiban is fontos helyet foglal el a jelentéstan (A jelenkori nyelvészet alapelvei; Nyelvtörténet és lélektan; Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan; Változás és törvény a nyelvtudományban; Nyelvtörténeti módszertan.) Így azt hiszem, nem tévedek, ha Gombocz — korábbi tanulmányai alapján — leginkább a jelentéstan területén érezhette azt a biztonságot, s itt észlelhette legjobban azt az eleven érdeklődést, amelyek arra indították, hogy először ezzel a témával jelentkezzen a Tudományos Gyűjteményben.

A másik kérdésre, hogy tudniillik miért nem volt folytatása a nyelvtani sorozatnak, azt hiszem NÉMETH GYULA Gomboczról szóló könyvében megkapjuk a feleletet: „A huszas évek második felében fordulat következik be Gombocz életében ... Idejét nagy mértékben igénybe veszik hivatalos feladatok és a reprezentálás ... 1932-ben a sok dohányzás miatt infarktust kap ...” (236–9). Nem folytatjuk. A sok dohányzás nem ok, következmény. Hogy minek a következménye? Erről máshol valamivel bővebben írtam.” (Tudós magatartások néhány nyelvészportré tükrében: Ált. Nyelv. Tan. XIII.)

A következőkben szeretném Gombocz Jelentéstanának néhány olyan vonását kiemelni, amelyek a ma számára, a mi számunkra is tanulságosak.

3. Gombocz jelentéstanának egyik legjellemzőbb vonása a j e l e n t é s f o g a l o m f u n k c i o n á l i s é r t e l m e z é s e, az, hogy Gombocz a jelentést viszonyfogalomnak értelmezte. Az elsők között volt, aki jelentésen nem valami külső, a nyelvi jeltől független vagy függetlenül is létező dolgot értett (tárgyat vagy képzetet vagy a névtől független létezőnek tartott fogalmat), hanem relációt. A jelentés szerinte a név és a hozzá fűződő értelem kölesönös viszonya. Ezzel a jelentés fogalmát a nyelv szférájába építette bele, nyelven kívül nincs jelentés felfogása szerint. Ehhez a felfogáshoz külső impulzust is kapott (ő maga MARTINAKRA és DITTRICHre hivatkozik); SAUSSURE-től is kaphatott indítékot e felfogás kialakításához, de SAUSSURE-nél a jelentés határozottan a hangkép ellenpárja (Bevezetés az általános nyelvészetbe 147, 150), noha szerinte is a nyelvi egység csak a hangkép és a fogalom együtteséből

keletkezhet (uo. 133). Ne menjünk el figyelmetlenül Gombocznak azon megjegyzése mellett sem, hogy a jelentésnek viszonyfogalomként való felfogása „a jelentésváltozások természetéből szükségképpen következik” (Jelentéstan 33). Igazán ugyanis a történeti jelentéstan, a jelentésváltozások tanulmányozása teszi a jelentésfogalom fenti értelmezését evidenssé: a tisztán leíró szemlélet okoskodással is eljuthat ugyan a funkcionális jelentésertelmezéshez, de a hangalakoknak és a hozzájuk fűződő értelemnek a viszonyában az állandó eltolódásokat a nyelv történeti szemlélete teszi igazán megfoghatóvá. Jól látta ezt már SAUSSURE is: „Bármilyen tényezői vannak ugyanis a változásoknak... mindig a jelölt és a jelölő közötti viszony eltolódásához vezetnek.” (Bevezetés... 101; idézi GUIRAUD is: *La semantique* 40.) De terminológiailag SAUSSURE-nél sem olyan határozott az, amit Jelentéstanának történeti részében Gombocz így fogalmaz meg: „Minden jelentésváltozás végeredményben jelölésváltozás” (Jelentéstan 66.)

Gombocz felfogása a jelentésről csak napjainkban vált igazán gyümölcsözővé, amikor kezdjük felismerni, hogy mindenfajta jelentésvizsgálat tulajdonképpen a nyelv alakrendszerének és értelmi síkjának az összefüggésére irányul.

Gomboczt a jelentés kérdésében elfoglalt következetes álláspontjához gyakorlati nyelvészmunkája, etimológiai munkássága juttatta el. Az elméletnek a gyakorlattal való állandó szembesítése, a gyakorlat szempontjának kiemelése olyan tudományos hozzáállás, amely Gombocz egész életpályáját jellemzi. Ebben is — mint sok másban —, követendő példát nyújtott. „Képzettársulás és jelentésváltozás” című tanulmányában WUNDT szemasziológiai rendszeréről alkotott pozitív véleményét MARTY bírálata ellenére sem változtatja meg, „mert e véleményt — írja — nem annyira elméleti megfontolások, mint inkább a gyakorlati nyelvkutatás, a magyar nyelvtörténet tényeinek megfigyelése érlelték meg bennem.” (Összegyűjtött Művei I, 23.) Mások elméleti eredményeit mindig a saját gyakorlata alapján teszi mérlegre, s ezt megteheti, mert jelentős elméleti tevékenysége sohasem a konkrét kutató munka rovására történt. Ezért sohasem esett egy-egy teória vagy egy-egy teoretikus bűvkörébe csak a hírnév vagy a sajtópropaganda hatására. Egyéniség volt. A nyelvtudomány előtt nagy célt látott. Fájt neki az általános érdektelenség a nyelvészet iránt, hogy „legfeljebb nyelvhelyességi viták zavarják meg néha néha az asztaltársaságok nyugalmát... De hogy a nyelvtudománynak — holmi nyelvhelyességi kérdéseken túl — vannak nagy történeti és lelki problémái, amelyek módszeres megfejtése közelebb visz bennünket a nagy célhoz, az emberi lélek megismeréséhez, arról a legtöbbit sejtelve sincsen.” (Összegyűjtött Művei I, 5.)

4. A nyelvtudománynak van egy alapvető kérdése, amely érinti az emberi kultúráról, az emberiség egységéről és népekké való széttagolódásáról, az emberi kommunikáció sikeréről és ennek fokozatairól való elképzelésünket, amely végeredményben világnézeti és politikai felfogásunkat is befolyásolja, illetőleg emennek hatására alakul ki. A nyelv és a nyelvek viszonyáról van szó, amellyel kapcsolatban szélsőségesen ellentmondó vélemények harcáról tanúskodik a tudománytörténet. A bonyolult és csak nagy körültekintéssel kezelhető kérdéskörben bizonyára nem reális a szélsőségesen egyoldalú állásfoglalás. A nyelvek speciális sajátságokat is tartalmaznak, de nemcsak elválasztók, összekötők is. A nyelveknek a kultúra felől való megközelítését, a nyelvek spe-

ciális, megkülönböztető sajátságait főleg az az irányzat képviseli, amelynek eszmei lényege a SAPIR—WORF hipotézis néven ismert; a nyelvek közti egység gondolatát inkább a WITTGENSTEIN és RUSSELL nevével márkázott logikai irányzat hirdeti. De tulajdonképpen a nyelvnek csak más-más szempontú megközelítéséről van szó, s a lélektani szemléleten belül is lehetséges a kétféle álláspont.

Gombocz nem lát ellentmondást abban, hogy a nyelveknek vannak közös törvényeik és ugyanakkor megkülönböztető sajátságai. Éppen a szemantikában látja elsősorban az általános érvényesülését. S jellemző, mivel indokolja: „Az emberi lélek nagyjában mindenütt egyforma”. Majd így folytatja: „a képzettársulás törvényei Németországban sem lényegesen mások, mint Finnországban vagy Indiában. A jelentésváltozásokban pedig éppen a képzettársulásoknak az ember lelki életén uralkodó általános törvényei nyilvánulnak meg.” (Jelentéstan 6.) Még frappánsabb megfogalmazásban olvashatjuk e gondolatot egy húsz évvel korábbi dolgozatában (A nyelvek egysége: Összegyűjtött Művei, I, 5—6). Itt a nyelvek közti reális, történeti egységet, a monogenezist tagadja. Viszont így folytatja: „Ha az egységet bizonyos formális értelemben vesszük, éppen annyi joggal beszélhetünk a nyelvek egységéről, mint ahogy beszélünk az emberi faj egységéről. Amint az öt világrészt benépesítő embermilliók a mélyreható különbségek mellett is ugyanazon emberfajba, a homo sapiens fajába tartoznak, úgy a világ összes nyelvei, végtelen változatosságuk mellett is, egy egységbe, az emberi nyelv egységébe foglalhatók össze. Az afrikai emberek társadalmában lényegükben ugyanazok a lélektani erők hatnak, mint az európaiakéban, a társadalmi együttélés Afrikában is ugyanazon törvényszerűséggel teremti meg a fejlődő emberi tudattal egyidejűleg és párhuzamosan a nyelvet, a mythikus képzeteket s a jog primitív formáit, mint Európában.” A fogalmazás általánossága, a lényegre való hagyatkozás természetesen bő alkalmat nyújthat a vitára, sőt kötözködésre, s a képzettársulásra való hivatkozás is erősen emlékeztet korának szemléletére. De alapjában véve Gombocznak itt igaza van, úgy is, mint tudósnak, s úgy is, mint az emberiség, a homo sapiens egységében hívó embernek. Ugyanakkor Gombocz arra a kérdésre, hogy van-e nemzeti szemantika, amely a történeti nyelvtan része lehet, szintén igennel válaszol: „Sajátos feladata lesz a jelentésváltozásokban tükröződő általános lélektani törvényszerűségeken belül keresni azt, ami az egyes nyelvekre, népekre jellemző.” (Jelentéstan 7.) Ez utóbbi, a magyar jelentéstan jellegzetességei már kevésbé észlelhetők könyvében, amely alapjában véve általános jelentéstan, túlsúlyban magyar példákkal. De speciális magyar jelentéstan kidolgozására kis összefoglalásában nem is vállalkozhatott a megelőző kutatások hiánya miatt. Az általánosnak és az egyes nyelvekre jellemző speciálisnak az együttes hangsúlyozása a gomboczi elképzelésben megintcsak figyelmeztető: akár egyiknek, akár másoknak a mellőzése nem volna szerencsés. A gyakorlati kutatómunkában az általános persze sokszor csak az általánosabbat jelentheti, a magyar nyelvnek más nyelvekkel való összevetését, akár történeti, akár leíró szempontból. Ezzel kapcsolatban talán nem felesleges arra is felhívni a figyelmet, hogy nyelvünknek más, rokon és nem rokon nyelvekkel való összevetése önismereztünket is fejleszti, ami pedagógiai szempontból felbecsülhetetlen értékű.

5. A nyelvnek a logika felől való megközelítésében természetesen elhanyagolódik a nyelvnek é r z e l e m k i f e j e z ő o l d a l a. A lélektani irány ilyen szempontból is egészséges visszahatás volt a korábbi racionalizmussal

szemben. A nyelv az emberek közötti érintkezés és a legsokoldalúbb kapcsolatok eszköze, e kapcsolatokban pedig igen nagy szerepük van az érzelmeknek, akarati mozzanatoknak, ösztönöknek, szóval annak, ami az értelmén innen vagy túl van. A nyelvnek van tehát egy olyan hatalmas zónája, amelyben az érzelem- és ösztönvilág is kifejezésre juthat. „Az é r z e l m i v e l e j á r ó éppen olyan lényeges alkotórésze a szónak s éppúgy történeti fejlődés eredménye, mint a hangalak vagy a képzettartalom.” (Nyelvtörténeti módszertan 24.) Érthető, hogy ez a terület leginkább a jelentéstanban lehet a tudományos vizsgálat tárgya. A nyelv emocionális oldalának az értékelése Gombocz jelentéstanában úgy jut kifejezésre, hogy igen jelentős szerepet kapnak benne a szóhangulattal és a komplikációs jelentésváltozással foglalkozó részletek, amelyek az egész munkának mintegy negyedét teszik ki.

6. Gombocz munkája abban az időben jelent meg, amikor nyelvtudományunkban uralkodott az a nézet, hogy igazán csak a nyelvtörténet tekinthető tudománynak. S ha ez az álláspont nem is volt tételesen megfogalmazva, a gyakorlat e szerint alakult. A leíró nyelvtant iskolaügyként kezelték, a nyelv-művelést ekkor „a nyelvészek túlnyomó nagy többsége nem tartja a nyelvtudomány körébe tartozónak.” (HORGER, A nyelvtudomány alapelvei. 2 kiad. 1926.) Noha kétségtelen, hogy Gombocz munkásságának jó része a történeti nyelvtudomány területére esik, mióta megismerkedett SAUSSURE általános nyelvészeti könyvével — amelyről először a MNy. XVI. számában ad hírt, ismertetést pedig XX. számában —, a szinkronia iránti érdeklődése is megnő, s ez párhuzamos a budapesti egyetemi oktató tevékenységével, amely a leíró nyelvtant is magába foglalta. Jelentéstanában már — lapszám szerint is — egyenlő teret szentel a jelentéstan leíró és történeti problematikájának. „A jelentéstan tehát éppúgy, mint a többi nyelvtani disciplina — írja — természet-szerűleg két fő részre tagozódik: a leíró jelentéstanra, amelynek főkérdései a megértés és a jelentés problémája és a történeti jelentéstanra, amely a jelentésváltozások lélektani magyarázatával és osztályozásával foglalkozik.” (Jelentéstan 9.) Gombocz ebben a tekintetben is eszményi álláspontot képvisel a leíró és történeti nyelvészet körüli torzalkodással és versengéssel szemben, amely még a közelmúltban is jellemző tünet volt nálunk, s amely tisztán tudományos szempontból teljesen érthetetlen. S mivel Gombocz könyve elméleti jellegű kézikönyv, szerény célkitűzése ellenére is tiltakozás ama jelenlegi divattal szemben, amely a nyelv teóriáját tisztán a nyelvléírás problematikájára korlátozza.

7. Gombocz Jelentéstanáról, különösen a jelentésváltozások osztályozására vonatkozó kísérletéről többször elhangzott hazai nyelvtudományunkban az a vélemény, hogy eredeti, úttörő. Ő maga — tárgyilagosan és szerényen — így sohasem nyilatkozott munkájáról, sőt az „úttörés” érdemét is munkája bevezetésében SIMONYI akadémiai székfoglaló előadásának tulajdonítja. SIMONYI-nak „A jelentéstan alapvonalai” című értekezése (1881.) valóban igen nagy jelentőségű és úttörő a magyar nyelvtudomány történetében. Gombocz nyilatkozata etikai szempontból is értékelendő, és egybevág a SIMONYI-ról írt — abban az időben bátor kiállásnak számító — nekrológiával (MNy. XIX, 155–6; érdemes ezt egybevetni az ellentét kedvéért az ASBÓTH OSZKÁRRól írt nekrológgal, különösen ennek utolsó bekezdésével, amely MELICH JÁNOS tollából eredt), és egybevág azzal a gesztusával, amely PAUL Prinzipien-jének az ismertetése közben nem mulasztja el felhívni a figyelmet arra, hogy

PAUL — munkájának előszavában — SIMONYI Die ungarische Sprache című munkájáról is megemlékezik (MNy. V, 328). Gombocz Jelentéstana számunkra más szempontból jelentős: e mű hív tükre annak a tudománytörténeti fejlődésnek, amely a múlt század hatvanas éveitől századunk húszas éveinek az elejéig Európában végbement, s ezzel párhuzamosan Gombocz egyéni tudományos fejlődésének is. A Jelentestan s z i n t é z i s: különösen három egymást váltó, de egymást kiegészítő irányzat, áramlat tanításait, eredményeit tükrözi. Ezek: a 60-as években meginduló lélektani irány, amelynek vezéregyéniségei STEINTHAL és PAUL; a 900-as évektől a WUNDT-féle néplélektani irány, amelyet Gombocz társadalmi lélektaninak, társaslélektaninak és tömeglélektaninak is nevez; s végül SAUSSURE tanítása, amelyet kiegészít a BERGSON-hatást is mutató ROUDET tevékenysége.

Gombocz könyvét mármost éppen az jellemzi, hogy ezen irányzatokból, amelyek között azért közös vonásként megmarad a lélektani alaphang, kiválasztja azt, amit saját kutatásaival össze tud egyeztetni, és így valamiféle szintézist hoz létre. Ez az eljárás egyébként megintcsak példa, hiszen a különböző irányzatok, amelyek idők folyamán váltják egymást, általában szoktak tartalmazni olyan mozzanatokat, amelyeknek az értéke maradandó. Ilyenkor felvetődhet könnyen az eklekticizmus vádjja. Ámde eklekticizmusról csak akkor lehet beszélni valamely rendszerezéssel, összefoglaló munkával kapcsolatban, ha maga a szerző eklektikus, azaz nincs határozott elképzelése, állásfoglalása témájával kapcsolatban, s a résztanítások szervesen, mechanikusan állnak egymás mellett. Gombocznál ilyesmiről szó sem lehet. Jól látta ezt meg s igen korán egyik legtehetségesebb tanítványa, BÓKA LÁSZLÓ. Gombocznekrolójában olvashatjuk: „Hiszen igaz: nagy rendszerező volt, ám ha csak nagy rendszerező lett volna, akkor is csodálnunk kellene fantáziáját és eredetiségét. Mert van-e a képzelet eredetiségére és nemességére döntőbb érv, mint az, hogy egységbe tud foglalni szingulárisan és esetlegesen megszületett megállapításokat? De hát csak rendszerező volt? Nem elég ez ellen a megállapítás ellen egyedül csak J e l e n t é s t a nára hivatkoznunk?” (Tegnaptól máig 22.) A könyv fő gondolatai Gombocznak már korábban említett általános témájú műveiben is megtalálhatók, vissza-visszatérnek, szinte lépésről-lépésre nyomon követhetők; a Jelentestanban található végső megfogalmazás így egy hosszú kristályosodási folyamat eredménye. S a legátfogóbb vezérelv, a jelentésnek a gomboczi pályafutás során a legkésőbb kialakult funkcionális szemlélete szerves egységbe fűzi a leíró és a történeti részt. Mert az utóbbiban is ennek alapjáról bírálja WUNDTnak azt a nézetét, mely szerint a szórványos jelentésváltozás egy s z ó, a szabályos egy f o g a l o m története. „Látnivaló — írja —, hogy e tévedések kútforrása az a Wundt által is osztott hamis felfogás, amely a jelentést egynek veszi a szó értelmével, a név által megjelölt fogalommal, s ennél fogva a jelentésváltozást nem j e l ö l é s v á l t o z á s n a k, hanem f o g a l o m v á l t o z á s n a k tekinti.” (Jelentestan 62.) S a szerves egységet az is biztosítja a műben, hogy a jelentésváltozás sémájának alapjául a módosított Roudet-i sémát választja, s ebbe építi be a pauli és leginkább a wundti eredményeket.

Felvetődik a kérdés: vajon nem ez a megfelelő eljárás a mai irányzatok értékelésében is, pusztán formai oldalról tekintve? Hiszen bizonyítható, hogy a maga helyén egyik sem haszontalan, csak értékrendi helyük más. Ha ez igaz, akkor nem annyira az irányzatok ma divatos és sokszor nem pusztán tudományos ihletésű szembeállítása volna a fő feladat, hanem egészséges

harmóniájuk biztosítása, hierarchiájuk megállapítása, tekintetbe véve a társadalmi és szaktudományi részfeladatokat is. Gombocz példáját tartom itt tanulságosnak, a társadalomtudományokra nézve reálisnak és gyümölcsözőnek, aki számára a tudományos múlt a felrissítés forrása is volt, s aki nem tartotta tudománytalannak Jelentéstanában a leglelkesebb szavakkal (fantasztikus-geniális, csodálatos intuiciójú) a XVIII. századi olasz GIAMBATTISTA VICOT és munkáját illetni (Jelentéstan 52, 70.) Ugyanakkor ez nem mond ellent akkori legmodernebbségének.

Hogy Gombocz munkásságában a jelentéstani kutatás valóban központi fontosságú — amelyre fentebb már utaltunk, — mi sem mutatja jobban, mint az, hogy „Nyelvtörténeti módszertan”-a, amely a Jelentéstan előtt négy évvel, mint A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve sorozat első száma jelent meg, s amely „A magyar történeti nyelvtan vázlatára” című tervezetnek is első fejezete lett volna, terjedelmének több mint egyharmadában a jelentés kérdéseivel foglalkozik, a Jelentéstannak megfelelő felfogásban és — sok részletben — fogalmazásban. Persze ez az egybevágás később átalakításra kényszerítette volna a Tudományos Gyűjteménynek szánt „Nyelvtörténeti módszertan”-t.

A Jelentéstan szinte elkápráztat minket azzal a nagy szakirodalommal, amelyet szerzője nemcsak megemlít, hanem szervesen beépít művébe. Ebben a tekintetben is kiemelkedik Gombocz többi munkája közül. A már említett fő forrásain kívül felhasznál szinte minden jelentősebb külföldi és hazai művet, amelyre építhet. Elég, ha a következő neveket említjük: AMMAN, BALLY, CASSIRER, DELBRÜCK, ERDMANN, MARTY, MEILLET, SCHUHARDT, SÜTTERLIN; vagy a hazai szerzők közül: CSÚRY, KERTÉSZ MANÓ, PAIS, SZEREMLEY, SZOLÁR, TOLNAI VILMOS, ZLINSZKY, ZOLNAI BÉLA. Mint látjuk a nevekből is, Gombocz a stilsztikának a jelentéssel összefüggő s az egyéni stíluson túlmutató problémáit is — helyesen — bevonta a maga természetes helyére, a jelentéstanba, hiszen a szó érzelmi velejárója a szó értelmének a figyelembevétel nélkül többnyire elképzelhetetlen. S a könyvben felsorolt még számos magyar szerző Gombocz jellemére is rávilágít. Vannak, akik Gomboczra mint gőgös és hűvös emberre emlékeznek vissza. Ámde gőgös ember-e az, aki olyan szerzőket is említésre méltat — megbecsülve munkájukat —, akik az akkori nyelvtudósoknak még a második vonalába sem tartoztak, akikre ma már nem is emlékszünk. Ez a magatartás egybevág azzal a Gombocz-képpel, amelynek egy-két vonását TOMPA JÓZSEF igazította helyre más emlékekkel szemben ezen az emlékülésen, s amely — így kiigazítva — felel meg elképzelésünknek.

8. Gombocz Jelentéstanával kapcsolatban azokat a mozzanatokat emeltem ki, amelyek számunkra ma is tanulságosak, sőt előremutatóak. E munka mai szemmel persze sok tekintetben már nem kielégítő. Maga a gomboczi rendszerezés és roudet-i alapja sem. Bíráló megjegyzéseimet régebben már közöltem (vö. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 67—76; Általános és magyar jelentéstan 246—50), s ezek még kiegészíthetők. Gombocz terminológiája sem olyan pontos, mint amelyre ma inkább törekszünk. A legzavaróbb, de ez kortársainak is hibája, hogy az *értelem*, *képzet*, *képzettartalom* és *fogalom* szavakat szinonimaként használja. A nyelv és a beszéd saussure-i megkülönböztetése (Jelentéstan 64) mellett használja a nyelvet 'parole,' illetőleg 'language' értelemben is: „A nyelv konkrét értelemben egyes nyilatkozatok összege.” (Jelentéstan 10). S maga „A magyar történeti

nyelvtan vázlata” mai értelmezésünk szerint tágabb körű, mint a nyelvten. Gombocznál a *nyelvtan* itt annyi, mint a *nyelv tana*.

S még egy igen tanulságos, csak részben terminológiai, részben irányzattal összefüggő kérdés Gombocz munkásságával kapcsolatban: a funkcionális szemlélet kérdése. A funkcionális szemlélettel Gombocz, ahogy vallja (MNy. XXX, 1–7), a nyelvtudomány három területén kialakult nézetének kíván egységes szemléleti alapot adni. A funkcionális szemléletet a hangtanban a funkcionális hang, a fonéma felfedezése, a jelentéstanban a jelentés fogalmának funkcionális felfogása, a jelentésnek viszonyfogalomként való értelmezése jelenti. A mondattanban a nyelvi egységek elhatárolásának indokolásában jelentkezik a funkcionális szempont: nem hang, szó, mondat, hanem hang, szó és szószerkezet az alapvető nyelvi egységek, mert funkcionális szempontból a szó és a szószerkezet között van éles határ: a szó képzetkeltő, a szószerkezet viszonykeltő.

Nos, ezúttal Gombocz eszmerendszere éppen negatív módon tanulságos; nem szólva arról, hogy talán a három területen a funkció fogalma sem ugyanaz, nagyobb baj, hogy a szó — a magyarban aztán igazán — nemcsak képzetkeltő, hanem képzetviszonykeltő is, gondoljunk az olyan szóalakokra, mint *látlak*, amely legalább három képzet (*én, te, látás*) és ezek viszonyainak együttese. (A szó képzetviszonykeltő szerepére nyomatékosan nálunk PAPP ISTVÁN hívta fel a figyelmet.) Gombocz még nem tud morfémaról, ez jelentéstanának is hiányossága. A hibás eredményhez azonban nem a szemléletmód vezette, hanem a tényekre való alkalmazás hogyanja. Ha helyesen alkalmazza szempontját, talán éppen ez vezet el a morféma, mint a legkisebb értelmi egység fogalmához. A tanulság az, hogy az általános szemléletmód vagy irányzat önmagában nem biztosítja a helyes eredményt. Ugyanazon irányzaton belül lehet helyes és lehet helytelen következtetésekre jutni. Pontos definiálás nélkül maga a funkció fogalma is nehezen használható százértelműsége miatt: Gombocznál a szintaxis képzetviszonykeltő szintagmákkal foglalkozik, de képzetviszonykeltés még nem elég a mondathoz: a nyelv kommunikációs funkciója is kell ehhez, tehát egy másik funkció. S lehet, hogy ez a funkció is még nagyon összetett.

9. Mint a könyveknek általában, Gombocz Jelentéstanának is sajátos a története. Ez volt a nagy tudós utolsó könyvméretű remeklése, utána már csak zseniális felvillanásainak lehettek tanúi. Halála után könyve a nagy elismerésből és a méltatlan mellőzésből egyaránt kivehette részét. Világos rendszere hazai felsőfokú oktatási intézményeinkben vált legnépszerűbbé, s ezáltal ismertté a tanárság széles körében. Hazai tudományunkban már vegyes érzésekkel fogadták, s éppen azok, akiknek külföldi tájékozottságuknál fogva leginkább méltányolni kellett volna tudománytörténeti értékeit: a felszabadulás előtt LAZICZIUS, a felszabadulás után mások. LAZICZIUS magatartása érthetetlen. „Általános nyelvészet” című munkájában nem fukarkodik a WEISGERBER iránti elismerő szavakkal. „A jelentés — WEISGERBER szerint — egy viszonyfogalom (Beziehungsbegriff) — írja. A jelentés két dolognak, a j e l ö l ő n e k ... és a j e l ö l t n e k ... egymáshoz való viszonyát, egymásra utaltságát jelenti. Ennek a viszonyjellegnek a fel nem ismerése végzetes következményekkel járt. ... Akik jelentéstannal foglalkoztak, azok rendszeren megfigyeltek a nyelvi tények legelemibb sajátosságáról, arról az e l s z a k í t h a t a t l a n e g y s é g r ő l, amely a külső és a belső részt összetartja. ... A jelentésváltozáson — WEISGERBER szerint nem szabad mást érteni, mint ... a

jelölő és jelölt kölcsönös viszonyának az eltolódását.” (I. m. 160—2.) Az idézetek WEISGERBER 1927-ben megjelent tanulmányából valók. Magától a szerzőtől közvetlenül is idézhetjük: „Bedeutung gibt es im Worte, und zwar als eine Funktion des lautlichen Teiles.” De miért volt szükség ezeket WEISGERBERTől idézni, amikor Gombocznak egy évvel korábban megjelent művéből szinte szóról szóra idézhetők lettek volna? (Vö. Jelentés tan 32—3; 62, 66.) Ez talán örökre a tudománytörténet toalett-titka marad...

Voltak a Jelentés tannak persze a közelmúltban is hazai méltányolói. De a mellőzéssel szemben még nagyobb elégtételül szolgálhat Gombocz emlékének, hogy éppen ez a munkája vált közismertté az egész világon, a germán, a szláv és a román tudományos körökben egyaránt, a szakterület legkiválóbbjai, ULLMANN és ZVEGINCEV által, valamint közvetlenül is nemrég megjelent olasz fordítása révén. (ZOLTÁN GOMBOCZ, Scritti vari di linguistica generale e ungherese. Bologna 1973. E fordítás két főrészből áll: 1. Nyelvtörténeti módszertan. 2. Jelentés tan. Ez utóbbi az eredeti könyv teljes fordítása.)

ULLMANN az egész világon ismert munkájában (The Principles of Semantics. 1951.) a jelentésváltozások osztályozásáról szóló fejezetben külön szakaszt szán Gombocznak (219), objektíven elismerő módon elhelyezve a tudománytörténetben és éles szemmel emelve ki műve érdemeit. A maga rendszerezését is Gombocz munkája alapján fejleszti tovább. De ha az ULLMANN-tól kapott elismerést a személyes kapcsolat és a tanítványi hűség is magyarázza, annál meglepőbb és még inkább megtisztelő Gombocz számára, hogy a kiváló szovjet tudós, ZVEGINCEV ugyancsak híres könyvében (Семасиология. 1957.) nemcsak hogy foglalkozik könyvének első, tudománytörténeti fejezetében Gombocz Jelentés tanával (38—42), de ezt sokkal nagyobb terjedelemben teszi, mint ULLMANN, s szemmel látható, hogy a művet — egy magyarul tudó segítségével — közvetlenül is ismerte. ZVEGINCEV Gombocz rendszerét és elveit bírálja is, de tisztelettel, s nem mulasztja el ULLMANN rendszerezésének ismertetésekor jelezni, hogy ez jelentékenyen mutatja Gombocz hatását. ZVEGINCEV egy újabb könyvében (Теоретическая и прикладная лингвистика. 1967.) ismét megemlíti Gombocz nevét (58).

10. Minden hagyomány annyit ér, amennyi élet sarjad belőle, s csak az a hagyományápolás gyümölcsöző, amelyet fel tudunk használni a jövő építésében. A Gomboczra emlékezés nem halottkultusz. Minden törekvésem az volt, hogy bizonyítsam: Gombocz ma is él. Sok állítása elavult már. De az a magatartás, amellyel kora tudományosságához, tudománya tárgyához és művelőjéhez közeledett, ma is követendő. NÉMETH GYULA rendkívül közvetlenül és melegséggel megírt Gombocz-életrajzában felcsillantotta könyve hősének emberi, mindennapi arcát is, azokat a vonásait, amelyek életszerűvé varázsolják a nagy tudóst. Ő írja, hogy Gombocz nem mintakép — egyéniség. S az jó jel, ha valakiről azt lehet mondani: nem mintakép, s mégis, így is erőforrás lehet. A gomboczi pálya nem vezet a fellegekbe, bár kétségtelen, hogy tehetségének voltak olyan sziporkái, amelyek szinte a fellegekbe emelték. De tudományos útjának lényege a feladatvállalás volt, olyan feladaté, amelyet saját maga tűzött ki, és saját maga is hajtott végre. (A tudományszervezés mai formái akkor még ismeretlenek voltak.) A feladatok egyike volt, s nem a legkönnyebb, ahogy láttuk, a Jelentés tan. A nehéz úton inkább csodálták, de kevesen követhették. Ezért a szó igazi értelmében kevés tanítványa, bár sok hallgatója volt. Utolsó éveiben úgy érezhette, töredék maradt az életműve: az etimológiai szótár, a magyar nyelv történeti nyelvtana s a nyelvelmélet

terén az a szintézis, amelynek a körvonalait kétségkívül fel lehet fedezni cikkeinek sorozatában. Hogy az eredmény töredékes, ezt annyian érezték a magyar szellemi élet történetében. De sokoldalúsága, érdeklődésének frissessége s legfőbb tárgya, az ember megismerése, harmonikus képzettsége és fáradhatatlan önképzése ma is erőforrás, s talán a leginkább mintakép lehet a magyar nyelvtudomány történetéből a ma számára.

KÁROLY SÁNDOR

Gombocz Zoltán, a magyar kísérleti fonetika úttörője

1. Általános érvényű az a megállapítás, hogy ma egy évtized alatt több új dolog válik ismertté, mint régebben évszázadok alatt. Azt a tudományos munkát, amelyet ezelőtt egy emberöltő alatt végzett el egy tudós, ma korszerű műszerekkel felszerelt munkacsoportok néhány év alatt. A tudományos-technikai forradalom eredményei egy évtized alatt nem egy tudomány területén lényeges változást idéznek elő, ami tíz évvel korábban korszerű volt, ma elavult. A tudomány és technika rohamos fejlődésével, kölcsönhatásával lépést kell tartania a nyelvészetnek is, különösen ennek műszerekkel, természettudományos módszerekkel dolgozó ágának: a kísérleti fonetikának. Ez teszi most időszerűvé, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN ez irányú munkásságát születésének 100. évfordulója alkalmából a fonetika mai eredményei alapján közelebbről megvizsgáljuk, megfigyeléseit a maiakkal összevessük.

„Gombocz Zoltán tudományos egyéniségét a tervszerűen egyetemes műveltség, az egyetemes látás jellemzi” — írja NÉMETH GYULA (A múlt magyar tudósai. 1972. 27.). Ennek kialakításában nagy szerepet játszottak külföldi utazásai, melyeknek Eötvös Loránd is igen nagy jelentőséget tulajdonított. Még diákkorában Párizsba küldik. Ott tanít akkor ROUSSELOT abbé, aki éppen (1897—1901.) megjelenő két kötetes, *Principes de Phonétique Expérimentale* című munkájával a modern kísérleti fonetika megalapítója. Gombocz belemerül a fonetikai tanulmányokba, ennek eredményeként már 1900-ban megjelenik első fonetikai cikke: A kísérleti fonetika és a nyelvtanítás (Magyar Pedagógia IX, 160). Cikkében a kísérleti fonetika gyakorlati alkalmazásáról szól, ROUSSELOT készülékeit leírva, felhívja a figyelmet, hogy hozzáértő tanító vezetésével milyen nagy haszonnal lehet alkalmazni a kísérleti fonetika eredményeit és technikai eszközeit az idegen nyelv tanulásánál, az idegen hangok artikulációjának begyakorlásában. De szól az anyanyelvről is, a kiejtésbeli hibák javításáról, az artikulációs hibákról és okaikról.

Néhány évvel később Lipszében jár, majd megint Párizsban, és ezt követi Svédország és Finnország. Ismét három cikkel gazdagítja a fonetika szakirodalmát. Ebből kettő könyvismertetés: MAYER, *Englische Lautdauer* és *Zur vocaldauer im deutschen* (Nyelvtudomány I, 69); a másik: FREEMAN M., JOSSELYN IR. A. B., *Étude sur la phonétique italienne* (Nyelvtudomány I, 312). Cikke: A mondat zenei hangsúlyáról (Uránia VIII, 129—31) a hanglejtés főbb kérdéseit érinti, és a beszéd zenei hullámzásának fonetikai eszközökkel való kísérleti megállapításáról is szól.

Gombocz érdeklődését ezekben az években szinte teljesen a fonetika köti le. Tanulmányainak ő maga is hasznát veszi: francia és finn kiejtését nem lehetett a született franciától vagy finntől megkülönböztetni. Mindössze precíz artikulációját tették szóvá. Kiváló hallását bizonyítja e kis epizód,

amikor a Comédie Française egyik előadásán megböki a társát és kérdi: „Hallotta? — Egy laringális exploziva!”

Fonetikai munkásságát elismerendő a budapesti egyetem bölcsészeti kara az „általános fonetika és a finnugor hangtan” című tárgykörből Gombocz Zoltánt 1906-ban magántanárrá képesítette. Ezt követően egymás után jelennek meg jelentősebb fonetikai tanulmányai, melyek mind elmélyült és pontos megfigyelésekről tanúskodnak. Nem áll szándékomban most Gombocz valamennyi fonetikai tárgyú cikkét ismertetni, mindössze két nagyobb tárgykörrel: a palatográfiával és a beszédidőtartam, -tempó vizsgálataival foglalkozom.

2. Az első magyar palatogramokat BALASSA JÓZSEF (Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft IV, 130—57; ugyanazok a palatogramok még NyK. XXI, 135, valamint Magyar Fonetika 1904.² 85) és ROUSSELOT közölte (Principes de phonétique expérimentale 609 és 611). BALASSA palatogramjait változatlanul átveszi SCRIPTURE is (The elements of experimental phonetics. New York—London, 1904. 306). Ezt követően TECHMER „természetes” módszerrel — mesterséges szájpaplás nélkül — megvizsgálja egy Lipszében tartózkodó magyar kiejtését, és némi eltérést talál a BALASSA közölte rajzoktól; ezt TECHMER Balassa cikke után a „Nachschrift”-ben meg is jegyzi. Nyilván az eltérő módszer miatt eltérő a vizsgálat eredménye, de BALASSA és őt 17 évvel követve Gombocz mesterséges szájpaplást használt a magyar beszédhangok képzésének megfigyelésére, mégis óriási a különbség Gombocz javára.

Gombocz egyik legjelentősebb tanulmányában (Magyar palatogrammok: NyK. XXXVIII, 193—204) párizsi fonetikai tanulmányainak alapján olyan kitűnő palatogramokat közöl a teljes magyar hangrendszerről, hogy azokat még hatvan év múltán is felhasználta a szakirodalom. Gombocz palatogramjait átvette LAZICZIUS (1944., 1963.) és BÁRCZI (1951., 1957., 1960.).

Miben is áll a palatogram-készítés mesterséges szájpaplással. BALASSA erről így ír: „A ki evvel a mesterséges szájpaplással kísérletet akar tenni, először hozzá kell szoknia, hogy azt szájában megtúrja; gyakorolnia kell magát abban, hogy ép oly könnyen és természetesen ejtsen ki bármely hangot, ha ez a kaucsuk lap benne van a szájában, mintha nem volna ott. Ha ebben a tekintetben teljes könnyűségre és biztosságra tett szert, csak akkor foghat a hangok képzése módjának megfigyeléséhez. Csakhogy ezen kívül még más nehézségek is állanak a vizsgálódás útjába. A mesterséges szájpaplás elülső része nem fog nehézségeket okozni, csak ott lesz baj, a hol a mozgékony lágú ínyt a szilárd és mozdulatlan kaucsuk lap helyettesíti. Ha a rajzon [3. ábra] látható nyúlvány lefelé függ, mint az enyémen, ez az állás megfelel a lágú íny helyzetének az orrhangok képzése alkalmával, csakhogy ilyenkor a mozgékony nyelv könnyen beleütközik, lelöki az egész szájpaplást s megghiúsítja a megfigyelést. Ha ellenben ez a vége egyenes folytatása a kemény ínynek, s úgy áll mint a lágú íny a tiszta szájhangok képzése alkalmával, akkor pedig a lágú íny működését akadályozza.” (NyK. XXI, 133.) BALASSA a megfigyeléseihez finom porrá tört krétát alkohollal kevert össze, és ezzel a péppel kente be a szájpaplás homorú felületét. Az alkohol elpárolgása után a finom krétaréteg ott maradt, majd helyére illesztve a szájpaplást igyekezett pontosan artikulálni, kiejteni a kérdéses hangot. A szájpaplást kivéve láthatóvá lesz az artikuláció, mert ahol a nedves nyelv érintette, leveszi róla a krétaport, és láthatóvá lesz a fekete felület, melyet aztán ideális (nem természetes) szájpaplásba rajzolt kissé elnagyoltan és szinte szabályosan. Hozzá kell még tennünk, hogy BA-

LASSA mesterséges szájpadrása KINGSLEY nyomán készült, és kb. 1 mm vastagságú fekete kaucuk lemez. Ezzel szemben Gombocz eljárása sokkal korszerűbb, mert eleve vékonyabb bázis-lemezt használt (mindössze 0,25 mm), és rövidebb szájpadrást készített (1. és 2. ábra). „A kaucuk-szájpadrás bal szélére (a rajzban a jobb oldalon látható fogköz felső szélén) alkalmazott ezüst kapocsnál fogva, a mely ez utolsó szemfogra (első kisörlő) csúszott, a szájpadrást kényelmesen be lehetett tenni és ismét kivenni, a nélkül hogy a beporozott belső felületet meg kellett volna érinteni.” (NyK. XXXVIII, 197.) Gombocz az alkoholos krétapor helyett rizsport használt, ez egyenletes, hajszálvékony fchéresszürke réteget alkotott a kaucuk szájpadrás belső, száraz felületén, és a nyelv legkisebb érintésére levált. Az így keletkezett határvonalak sokkal élesebbek voltak, mint a krétaporé, és órák múlva sem mosódtak el, mert a száraz rizspor megakadályozta a nedvesség (nyál) továbbszívódását. Ezt a módszert Gombocz nyomán CSÚRY BÁLINT, HEGEDŰS LAJOS és BAKÓ ELEMÉR használta jó eredménnyel. Magam is kísérleteztem vele, de úgy találtam, hogy Gombocz e tekintetben minden lehetőséget kihasznál, az övéinél jobb és pontosabb palatogramokat ezzel a fent leírt módszerrel nem lehet készíteni. HEGEDŰS annyit újított, hogy a mesterséges szájpadrás felületén 10 mm-es távolságra lukakat fűrt — a természetes mélységi viszonyokat is figyelembe véve, majd az ezek alkotta háló segítségével pontosabban tudta lerajzolni a palatogramot, s e támpontok alapján planiméter felhasználásával kiszámította a nyelv érintkezési felületét (NyK. LI, 64—73). Meg kell még jegyezni, hogy Gombocz BALASSÁTÓL eltérően nem izolált hangokat, hanem hangsorokban (egytagú szavakban) ejtette a hangokat, és így a természetesebb, valóságos beszédből vette mintáit. A megvizsgálandó hangon kívül csak *b*, *p*, *v*, *f*, *m*, *a* és *á* fordul példáiban elő. E módszerét többen követték.

Napjainkban a statikus palatográfiának egy újabb fajtája is dívik, ez a tükrös avagy direkt palatográfia. Ebben az esetben a nyelv hátát egy könnyen oldódó festékkel (kakaó vagy kaolin vagy carbon medicinális) kenjük be, majd megtörténik az artikuláció, és ahol a nyelv a szájpadrással érintkezett, ott marad a festék jól látható, kontrasztos nyoma, amely megfelelő tükrö segítségével lefényképezhető (4. ábra). Az így nyert kép: a palatogram pontos és mérhető információt nyújt a nyelv artikulációjáról. Az eljárás előnye, hogy segítségével a fogak részvétele és szerepe az artikulációban is megfigyelhető. A kísérleti alanyt az artikulációban a nyelv hátára ecsettel vékony rétegben felvitt festékanyag kevésbé zavarja, mint a mesterséges szájpadrás. Az artikuláció, illetőleg a fényképezés után tiszta vízzel öblítve lemosódik a festék. Ezzel az eljárással számos palatogramot készítettem, többek között elkészítettem Gombocz példaszavainak tükrös palatogramjait is. Ezek szinte teljes mértékben igazolták Gombocz palatogramjainak helyességét (A magyar beszédhangok atlasza. Bp., 1970. 51—84). Ezekről a tükrös palatogram-felvételekről könnyen készíthetünk sematikus ábrát, és ez módot ad a korábbi eljárással készült palatogramokkal való összehasonlításra. Az itt közölt (I—XXII. tábla), összehasonlító rajzokhoz és felvételekről csak annyit, hogy sorrendben (balról jobbra első sor) Gombocz palatogramja látható, majd a tükrös palatogram, eredeti felvétele; második sor: BALASSA palatogramja, majd a tükrös palatogramról készített sematikus ábra, végül a mai akusztikai fonetika egyik legpontosabb mérőműszerével — a szonagráffal — készített hangszinkép (hangspektrum). Ez utóbbi tartalmazza szinte a legtöbb információt, adatot a beszédhangról, de ezek inkább akusztikai, fizikai, fiziológiai szak-

emberek számára nyújtanak pontos és megbízható adatokat. A palatográfiának van egy egészen új módja is: a természetes szájpaddás meghatározott pontjaira elektródákat helyeznek el, és ezek a nyelvvel való érintésre jelet bocsátanak ki, melyet vagy vezetéken (nagyon rossz megoldás), vagy mini rádióadóval közvetítenek a regisztráló műszerhez. Ezen a módon dinamikus palatogramokat kapunk, a beszéd teljes lefolyásáról, melynek megfejtése nem könnyű feladat (minél több csatorna, annál több jel-görbe).

A közölt összehasonlító táblázatokhoz — melyek voltaképp önmagukat magyarázzák — csak néhány megjegyzést szeretnék fűzni. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, a helyszűke nem teszi lehetővé, hogy a palatogramokat eredeti nagyságban közöljem, de a kisebbités ellenére az összehasonlítás elvégezhető. Az egyéni hangzásbeli eltérésnek nem mindig artikulációs különbség az oka, lehet az egyén hangképző szerveinek eltérő felépítése, pl. a szájpaddás enyhén ívelt vagy magasan feldomborodó, sőt gótikus ívelésű stb. Ezen fiziológiai eltéréseket az artikuláció kiegyenlítheti, ennek nyomán egy-egy hangról több eltérő palatogram készíthető ugyan, de a hang képzésének jellege, főbb vonalai akkor is világosan felismerhetők. Ezért palatogramjaimból két eltérő típusú szájpaddással rendelkező kísérleti alany rajzait vettem; ezek is mutatják, hogy a jellemző artikuláció mind a két esetben hasonló.

Gombocz palatogramjaihoz fűzött megjegyzései ma is megállják helyüket: 1. A rövid és a megfelelő hosszú magánhangzó-párnak nem egyforma a képe, a hosszú magánhangzó valamivel magasabb nyelvállású és ennek megfelelően nagyobb területen is érintkezik a nyelv a szájpaddással. 2. A mássalhangzók artikulációjának erőfoka, jellege függ a fonetikai helyzettől, hangsúlytól, valamint a zöngétől. Ennek következtében jól megfigyelhető a *t* dentalveolaris, illetőleg alveolaris képzése, ugyanígy még jellegzetesebben kitűnik a *k—g* hangok palatalis vagy velaris magánhangzók közötti artikulációja. Gombocz palatogramjai nyomán megállapítható, hogy neki magasan feldomborodó szájpaddása volt (ezt egyébként az 1. és 2. ábrán látható mesterséges szájpaddás is mutatja). Ennek tulajdonítható, valamint a pontos hangképzésnek, hogy Gombocz a *s—zs* hangokat aránylag hátul képezte, közben a nyelv elülső része szép nagy katlant képezett az alsó fogsor mögött. Sajnos, napjaink magyar kiejtésében e tekintetben nagy változás megy végbe, az *s—zs* egész artikulációja átalakul (a nyelv hegye nem az alsó fogsor mögött, hanem a felső fogsor mögött alkot rést). Végeredményben LAZICZIUS és BÁRCZI teljes joggal vehették és vették át Gombocz palatogramjait, mert azok a tiszta és szép magyar kiejtésnek 1908-ban rögzített, de ma is érvényes normái. (Ideje lenne végre érvényt szerezni nekik!)

3. Már a palatográfiánál említhettük volna, hogy Gombocz a nyelvállás emelkedését, illetőleg a palatalis illabialis és labialis szembeállást nemcsak a palatogramokon észleli, hanem e hangok időtartamában is. Közöl is egy relatív időtartam-táblázatot, melynek adatai ezt az észrevételt tükrözik. „A magánhangzók időtartama tehát — ceteris paribus — függ az illető magánhangzó jellemző nyelvállásától, olyanformán, hogy a legmagasabb nyelvállásnak a legrövidebb, a legalacsonyabb nyelvállásnak a leghosszabb időtartam felel meg.” (NyK. XXXVIII, 202; ÖM II/1, 37—42; bővebben Le Monde Oriental 1908.: E. MEYER és GOMBOCZ közös tanulmánya: Zur ungarischen Phonetik.) Gombocz és MEYER időtartam-méréseit az alábbiakban összevetjük a jelen mérésekkel (MAGDICS: NyK. LXVIII, 128 és NytudÉrt. 67. sz. 47, valamint MOLNÁR, A magyar hangállomány fiziológiai és akusztikai jellemzése. Bp.

é. n. [1971.] 18—58. (Gombocz—Meyer=G—M; Magdics = MK; Molnár = MJ; — az idő századmásodpercekből:

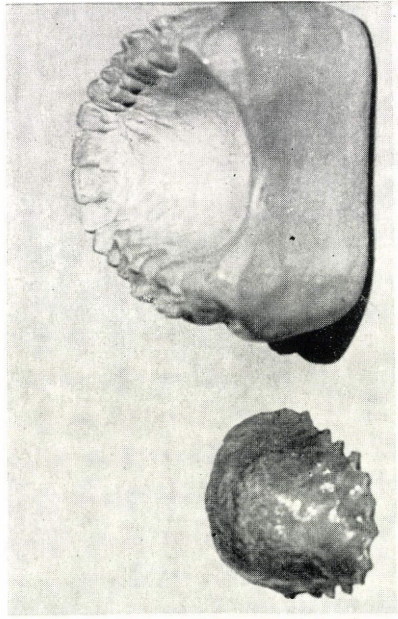
	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>ε</i>	<i>a</i>
G—M:	11,8	13,4	14,0	14,1	14,4	16,0	16,1	17,0
MK:	9,3	12,9	9,3	13,5	10,8	11,1	10,9	13,5
MJ:	8,6	13,5	8,65	12,25	9,7	10,1	9,9	12,05
	<i>í</i>	<i>ú</i>	<i>é</i>	<i>ő</i>	<i>ó</i>	<i>δ</i>	<i>á</i>	
G—M:	24,9	27,1	27,3	27,6	29,8	29,8	30,3	
MK:	17,2	21,3	18,5	17,5	22,6	18,9	22,4	
MJ:	14,2	16,6	14,85	14,5	17,6	15,85	17,65	

Gombocz és MEYER mérései egytagú szavakra vonatkoznak Gombocz Zoltán ejtésében. Magdics nyelvi anyaga hasonló Gomboczéhoz (rövid mondatok). MOLNÁR mérése folyó beszéd elemzése nyolcsatornás hurkos oszcillográf (8 SO-4 típusú) segítségével (regisztráló sebesség: 500 mm/mp).

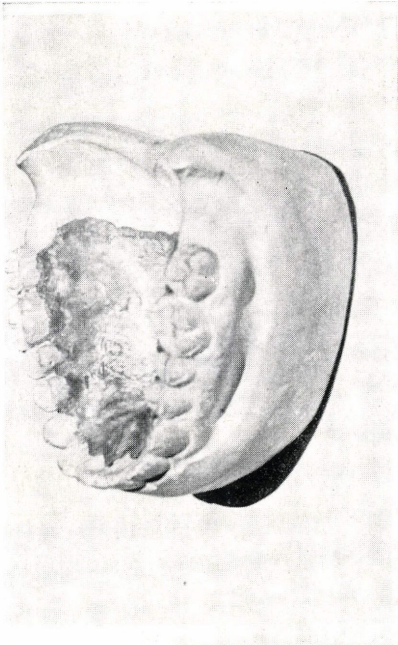
Első pillantásra az eredmények eltérő volta meglehetősen, mert a különbség maximuma a rövid magánhangzókánál a 40%-ot, a hosszú magánhangzókánál a 45%-ot is elérhetik. Miből adódhat ez a nagy különbség? Meg kell mondanom, hogy nem a mérőműszerek eltérő volta az oka, inkább a folyó beszéd gyorsabb pergése és elevevége az, ami az eredményeket ennyire különbözővé tette. Ha megnézzük Gombocz időtartamméréseinek részleteit, azt találjuk, hogy táblázatában differenciálta a magánhangzók időtartamát a fonetikai helyzet, azaz a rá következő mássalhangzó alapján. Gombocz szempontjait érvényesítve (rövid szavakban, néhány szavas rövid mondatokban, a fonetikai helyzet tekintetbe vételével) MAGDICS KLÁRA is elvégezte e méréseket (NyK. LXVIII, 128 és Studies in the acoustic characteristics of Hungarian speech sounds. 1966. 50—1). Az alábbiakban közöljük Gombocz és MAGDICS méréseinek összehasonlító táblázatát (az első sorban Gombocz mérései, a második sorban MAGDICS mérései, az idő átlagok századmásodpercekből). Gombocz Zoltán méréseivel teljes mértékben egybevetően levonható ma is a

A rövid magánhangzók átlagos időtartama

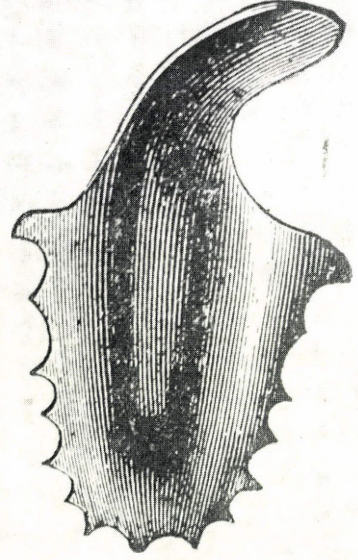
	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>ε</i>	<i>a</i>
<i>p, t, k</i> előtt	9,1 7,0	9,5 7,5	7,7 6,0	11,2 9,0	12,1 7,8	11,8 8,5	13,0 8,0	12,6 9,5
<i>b, d, g</i> előtt	10,9 7,5	10,8 10,5	— 7,7	13,0 9,5	13,2 8,7	14,9 9,5	14,6 9,0	13,9 10,0
<i>f, sz, s</i> előtt	12,9 9,5	13,8 14,5	14,6 10,5	16,3 14,0	14,5 10,1	13,7 11,5	15,5 10,5	17,3 13,0
<i>v, z, zs, j</i> előtt	11,7 12,0	13,6 16,0	14,3 13,0	16,3 16,0	14,1 13,0	16,1 13,5	15,4 13,5	18,4 16,0
<i>l, r</i> előtt	— 11,5	15,2 17,0	16,9 12,5	14,0 17,5	19,1 12,5	19,6 12,5	18,5 13,0	19,4 17,5
<i>m, n</i> előtt	12,9 11,5	15,6 18,0	15,7 11,5	14,9 18,5	16,6 12,5	16,4 12,5	18,0 12,5	17,2 18,5

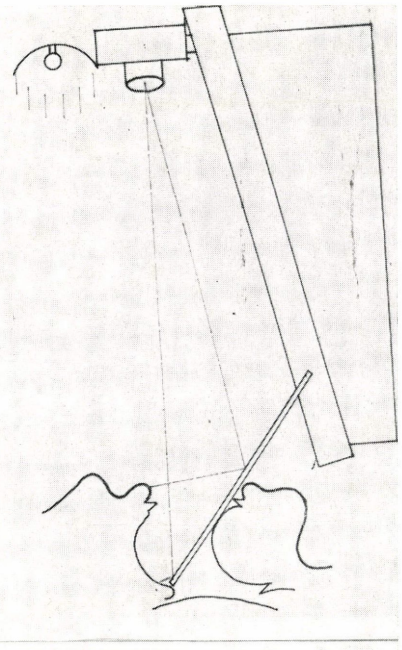
1. ábra.

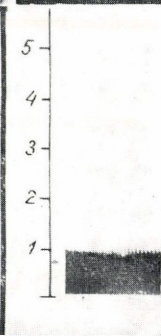
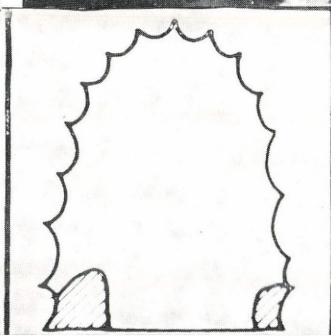
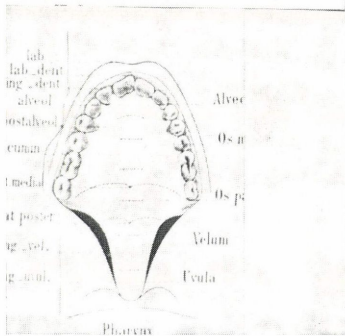
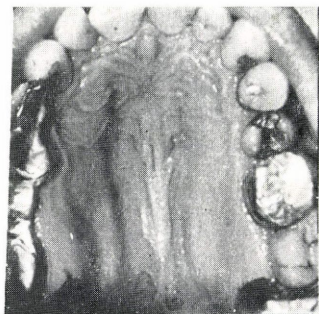
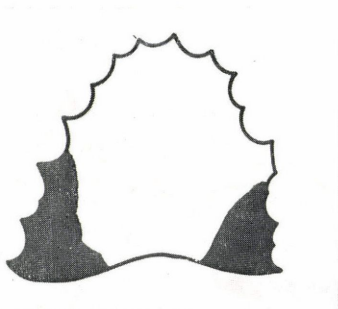
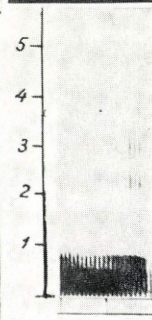
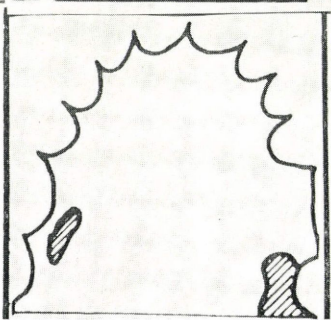
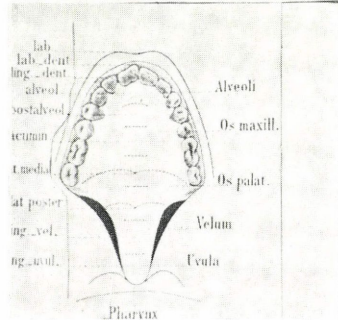
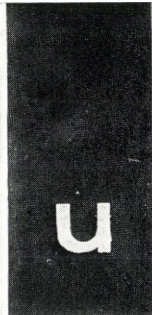
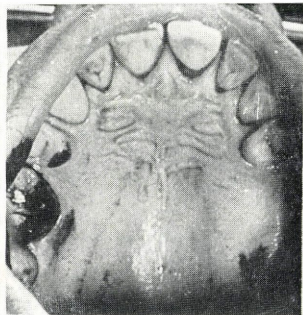
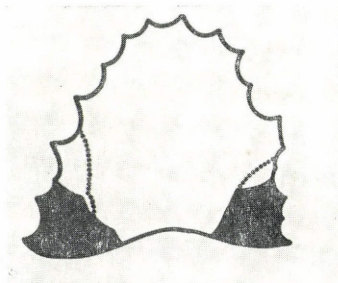
2. ábra.

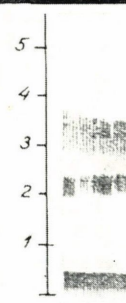
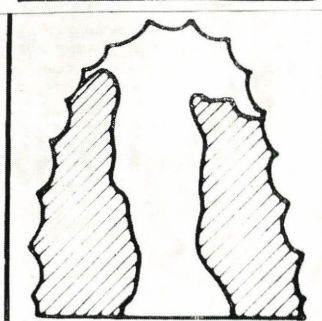
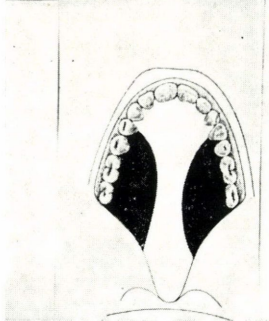
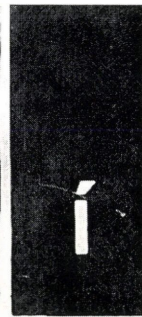
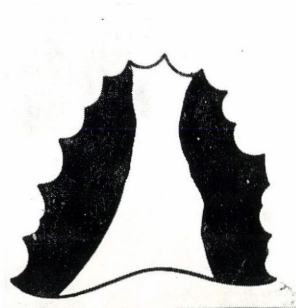
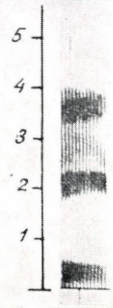
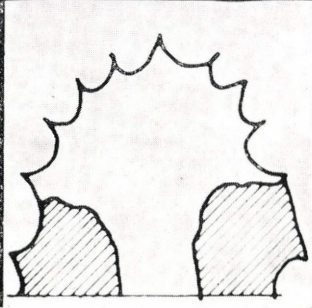
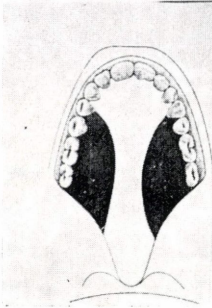
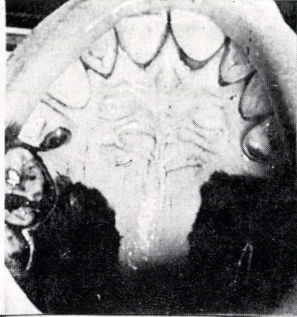
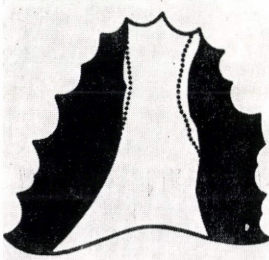

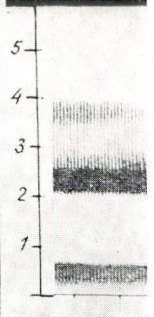
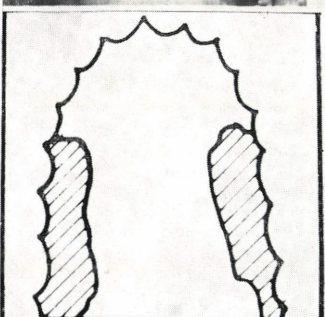
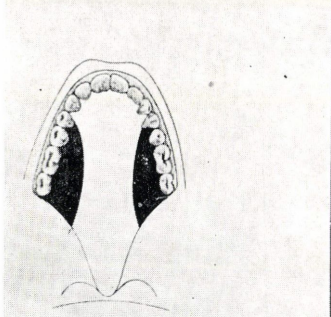
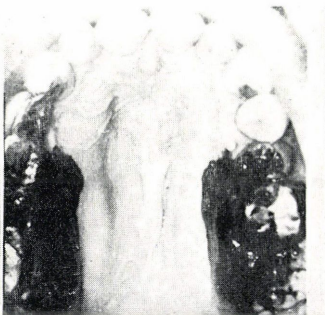
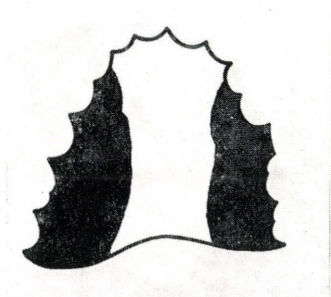
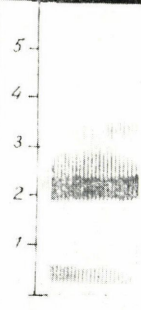
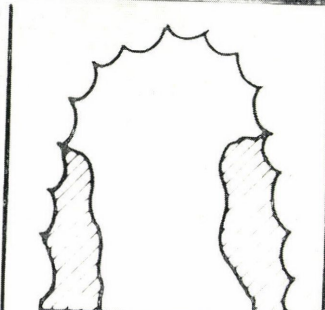
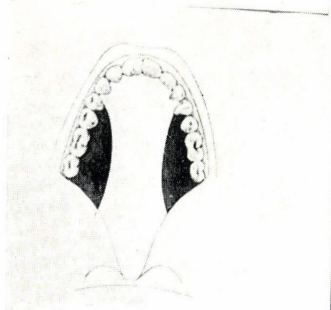
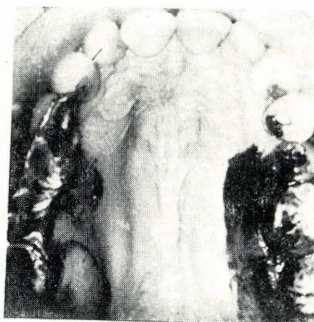
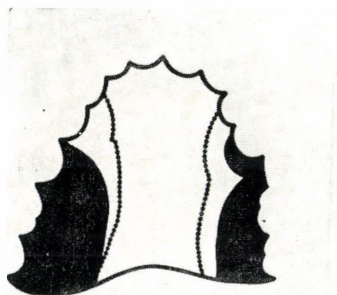
3. ábra.

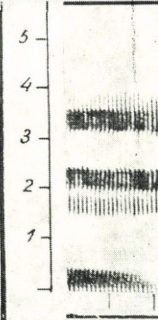
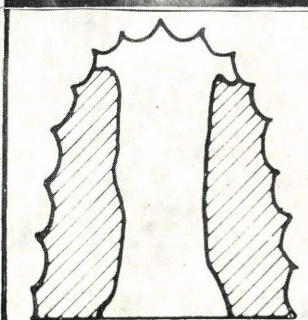
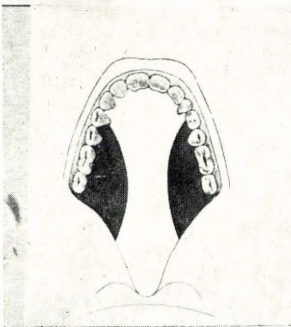
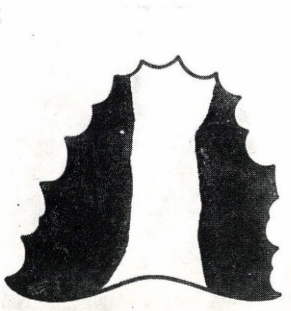
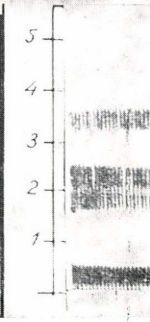
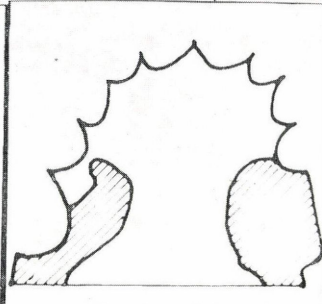
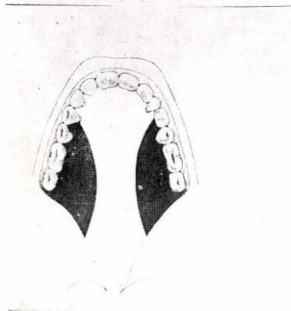
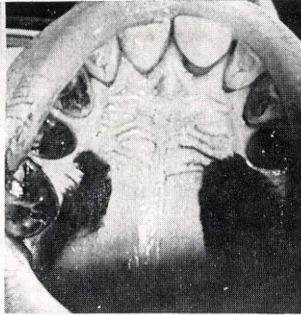
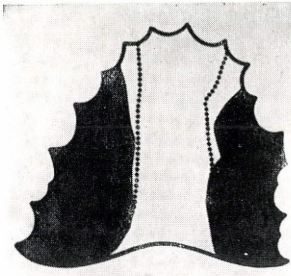
4. ábra.

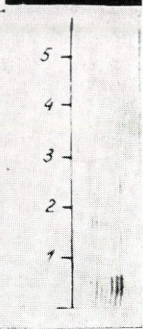
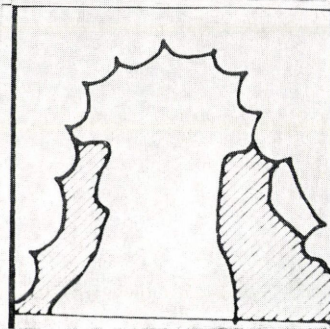
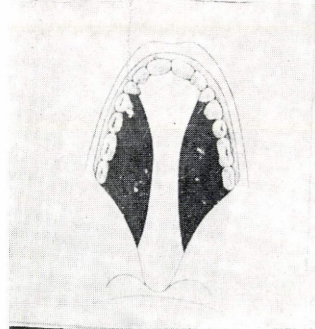
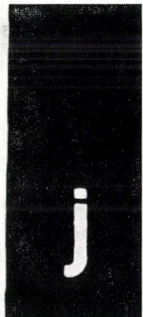
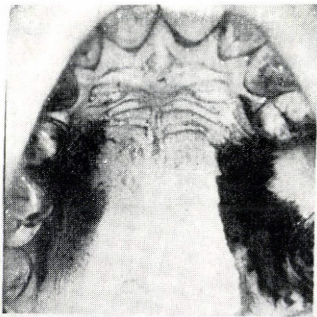
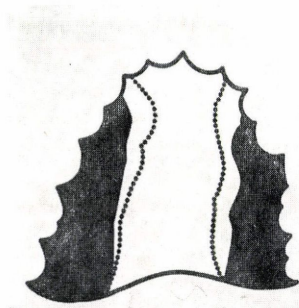
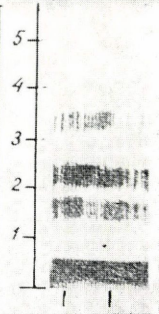
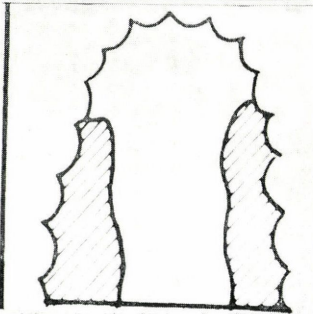
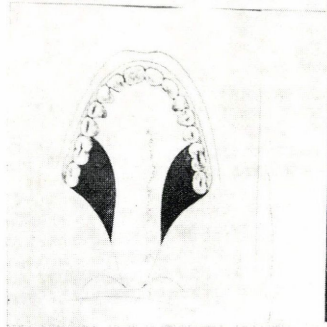
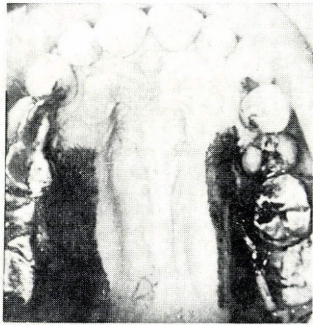
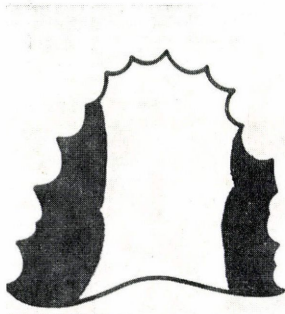

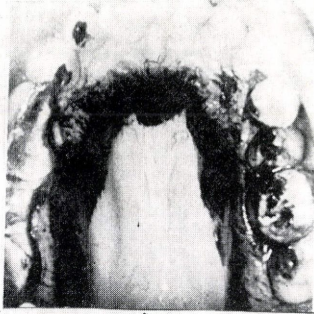
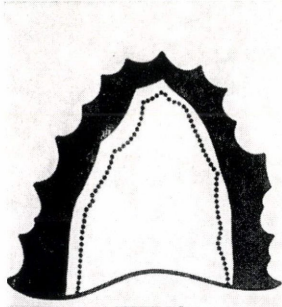

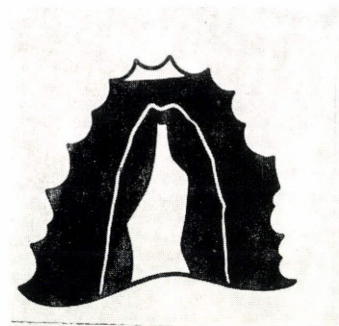
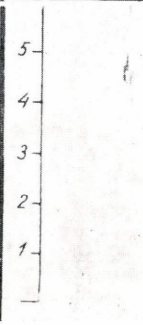
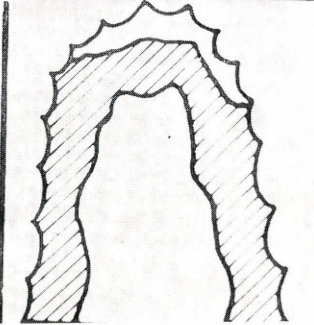

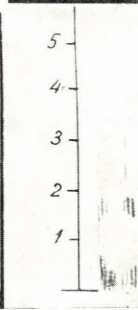
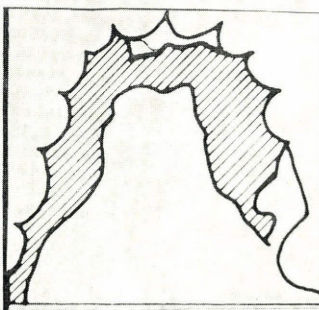
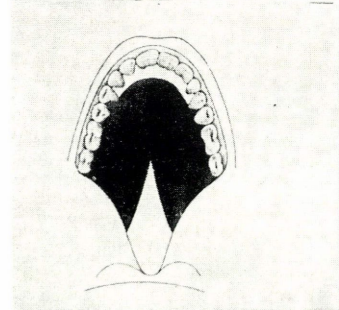

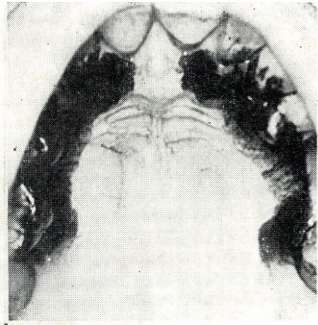
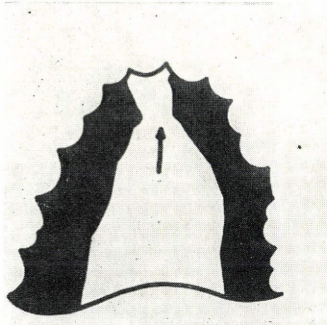

t-d

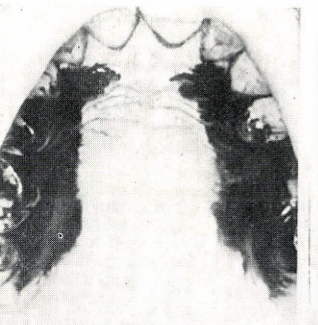
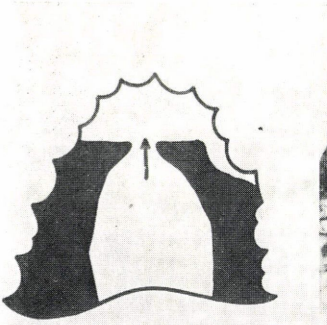
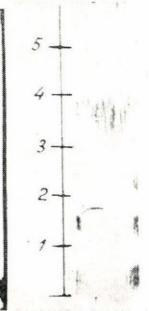
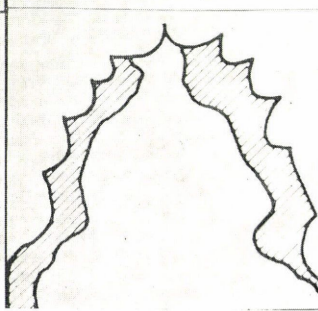
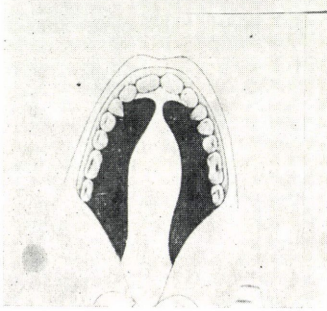

ty-gy

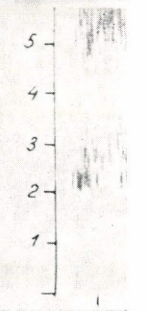
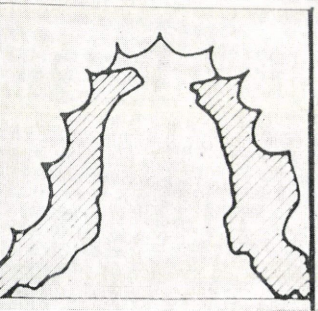
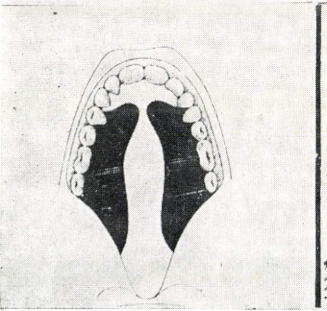

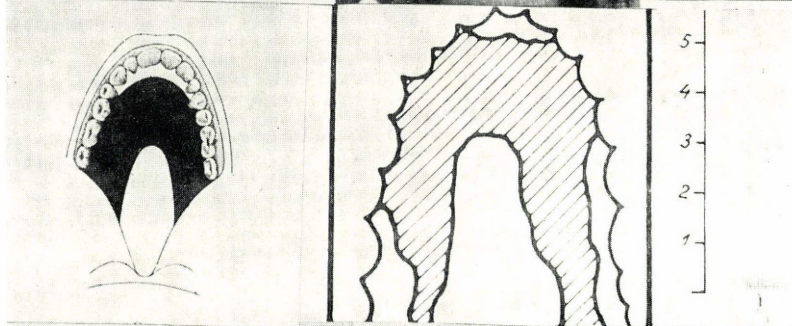
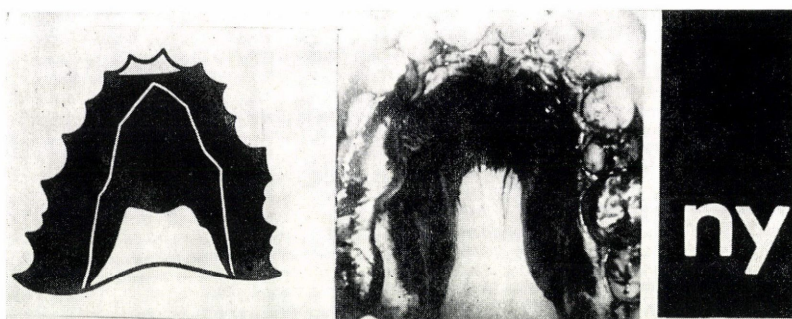
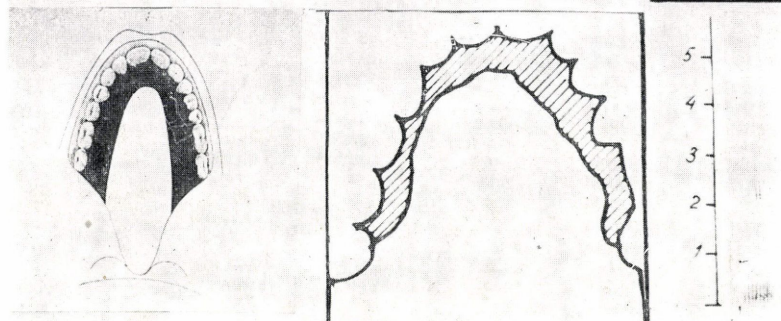
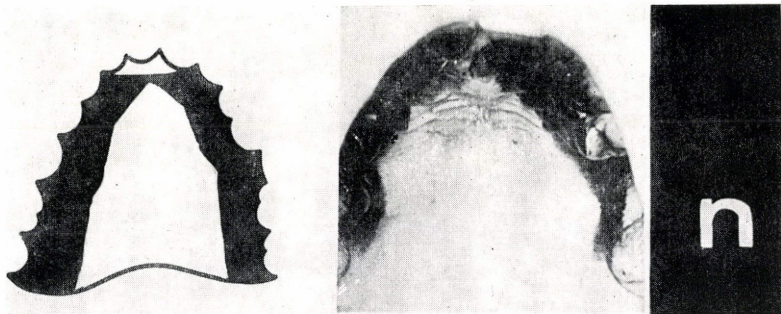

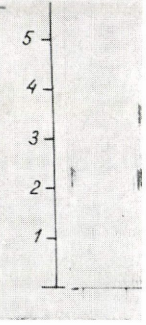
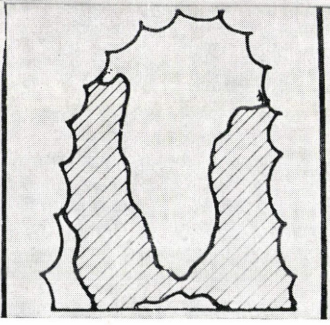
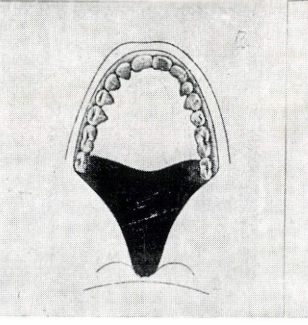
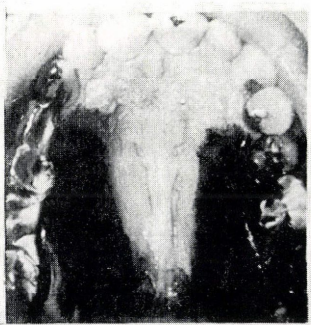
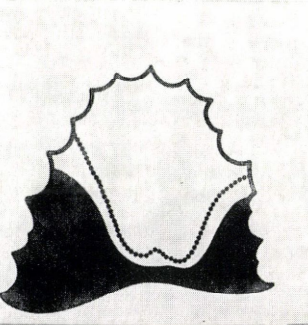
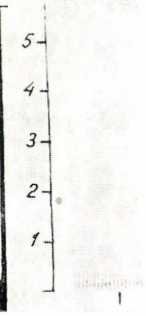
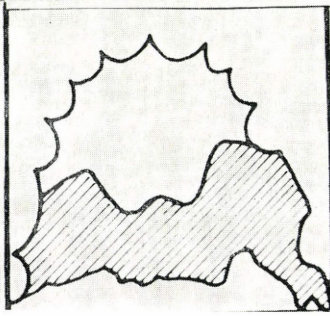
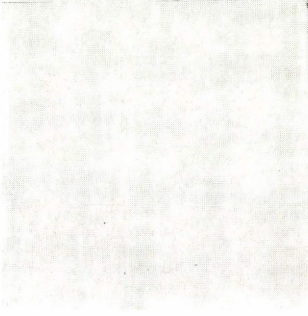
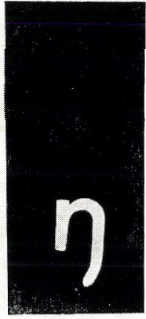
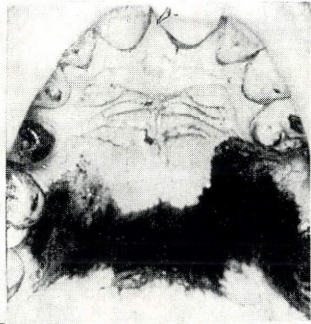
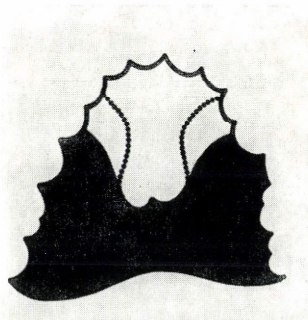
SZ-Z

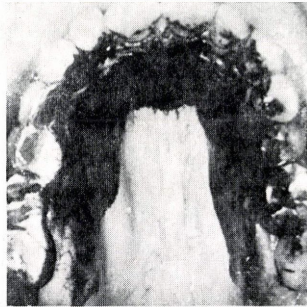
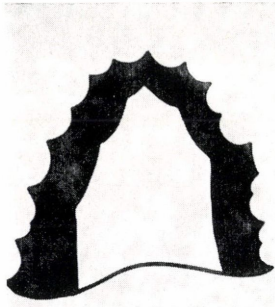

S-ZS

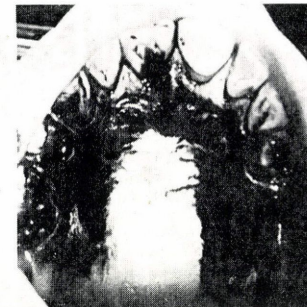
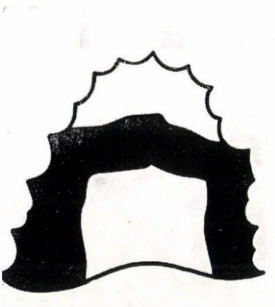
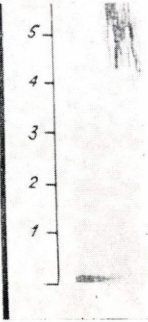
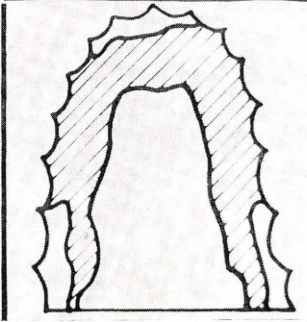
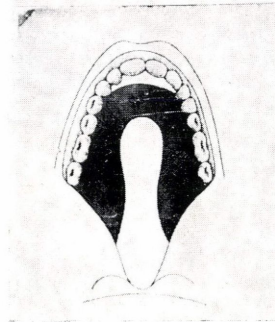

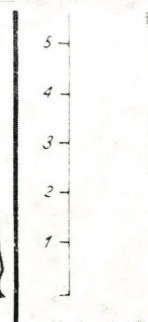
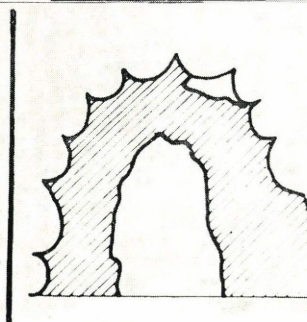
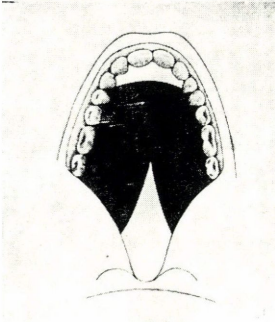

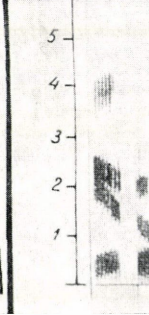
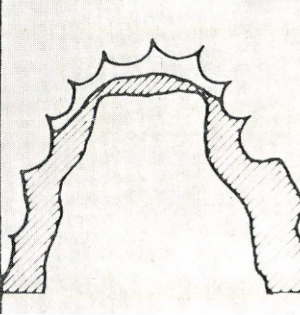
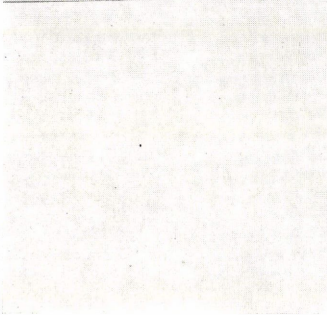
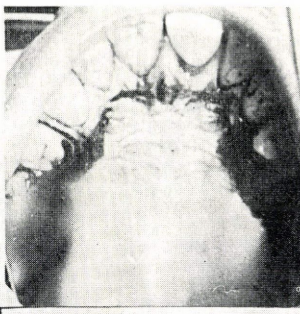
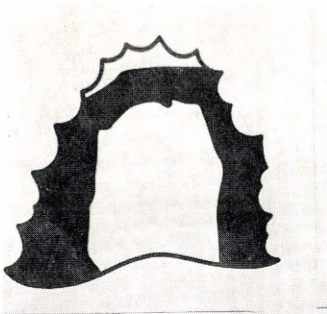
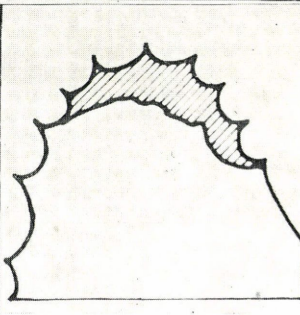
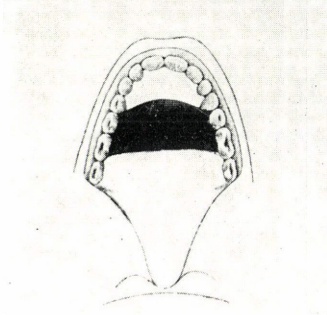
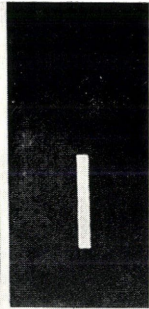
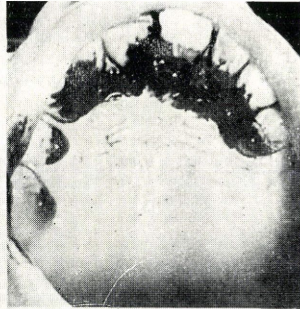
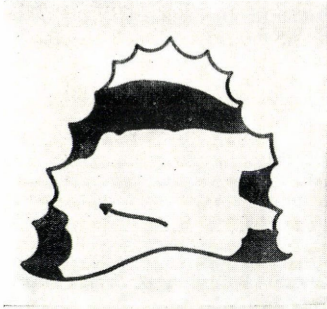

**c-
dz**

**cs-
dzs**

A hosszú magánhangzók átlagos időtartama

	í	ú	é	ű	ó	ö	á
<i>p, t, k</i> előtt	21,1 14,0	23,2 16,5	24,9 16,0	24,0 15,5	27,0 18,5	26,7 16,5	26,4 20,0
<i>b, d, g</i> előtt	23,0 15,0	25,5 22,5	24,3 17,0	— 15,0	27,2 22,5	27,4 17,5	29,6 22,5
<i>f, sz, s</i> előtt	25,0 18,0	28,9 20,5	28,7 19,0	— 19,5	29,3 22,5	29,7 19,5	30,0 23,0
<i>v, z, zs, j</i> előtt	26,4 19,0	27,7 23,0	26,9 20,0	27,7 18,0	31,2 24,5	29,1 19,5	31,0 24,5
<i>l, r</i> előtt	26,1 21,0	27,1 22,0	29,2 21,0	28,1 21,0	29,3 24,5	32,5 21,0	29,9 24,5
<i>m, n</i> előtt	25,3 20,0	31,3 22,0	27,2 21,0	27,5 21,5	29,7 24,5	32,2 22,5	31,5 26,5

tanulság, hogy a magyar magánhangzók a zárhangok előtt a legrövidebbek, a réshangok mellett hosszabbak, és leghosszabbak a folyékony (liquida) és orrhangú (nazális) mássalhangzók előtt. Mindössze azt jegyezhetjük meg, hogy a rövid magánhangzók időtartama relatíve egységesebb és hasonlóbb mérési eredményeket mutat mint a hosszú mássalhangzóké. Valószínű, hogy Gombocz precíz ejtésének is az lehetett egyik jellemzője, hogy a hosszú magánhangzókát jobban megnyújtotta, mint ma szokás. Ezt mutatják az átlagok is: valamennyi magánhangzó átlagos tartamát véve: a rövidek időtartama zárhangok előtt Gombocz mérésében 10,0, a hosszúaké 24,4, MAGDICS-nál 9,0 : 17,5; — a réshangok előtt 14,8 illetőleg 28,6, MAGDICS-nál 12,0 : 21,0; — a nazálisok és liquidák előtt 17,3, ill. 29,0, MAGDICS-nál 15,0 : 22,5. A rövid és hosszú magánhangzók átlagos tartamának viszonya Gombocznál 1 : 1,95 körül, MAGDICS-nál 1 : 1,69, a folyóbeszédben ez 1 : 1,55 körül van. Ez az arány mutatja a legjobban az eltérést a kijtésben.

Vessünk egy rövid pillantást a mássalhangzók időtartamviszonyaira is, és hasonlítsuk össze a mai adatokkal.

A magyar mássalhangzók időtartam-átlagai (1 = G—M: 2 = MK)

Mássalhangzó:	Rövid mgh. után		Hosszú mgh. után		Átlag érték	
	1	2	1	2	1	2
<i>p, t, k</i>	10,7	9,8	11,3	10,1	11,0	10,0
<i>b, d, g</i>	8,3	8,8	9,2	9,1	8,8	8,9
<i>f, sz, s</i>	11,5	11,0	12,6	11,3	12,1	11,1
<i>j, v, z, zs</i>	9,0	10,2	10,4	10,3	9,7	10,2
<i>l, r</i>	8,4	8,8	10,0	9,2	9,2	9,0
<i>m, n</i>	9,5	9,2	10,2	9,5	9,8	9,3

Amint látjuk, a mássalhangzóknál közel sincsenek olyan nagy eltérések, mint a magánhangzóknál. Gombocz megállapításai ma is megállják helyüket. Summázva: 1. Valamennyi mássalhangzó rövidebb rövid magánhangzó után vagy

hangközi helyzetben; 2. a réshangok valamivel hosszabbak, mint a zárhangok, a nazálisok mint a liquidák, általában a zöngés mássalhangzók valamivel rövidebbek zöngétlen párjuknál; 3. a mássalhangzó időtartama nagy mértékben függ az őt megelőző magánhangzó rövid vagy hosszú voltától, illetőleg nyelv-állásától (szűk vagy széles ejtésétől).

Ezek után nézzük meg röviden Gombocz beszédtempó-vizsgálatait. Általános szabályul állítja fel, hogy a beszédtempó gyorsul (s vele együtt az egyes beszédhangok időtartama csökken), ha a beszélő tudatában van annak, hogy hosszabb hangsort kell kimondania. Ez a szabály ma is áll. Idézzük Gombocz klasszikus példáját: a *tát, tátoq, tátoqat* stb. hangsor magánhangzóinak időtartam-méréseit, zárójelben pedig TARNÓCZY TAMÁS összehasonlító időtartam-értékeit. (ÁNyTan. X, 193.)

	1. szótagban	2. szótagban	3. szótagban	4. szótagban	5. szótagban
<i>tát</i>	27,2 (21,0)				
<i>tátoq</i>	24,2 (18,0)	11,8 (15,5)			
<i>tátoqat</i>	20,9 (14,0)	9,4 (9,5)	10,9 (11,5)		
<i>tátoqatók</i>	19,0 (12,0)	7,9 (8,5)	8,7 (10,5)	22,1 (13,0)	
<i>tátoqatóknak</i>	18,2 (11,0)	7,9 (8,0)	8,6 (9,0)	17,2 (11,0)	9,4 (?) (14,0)

A mai mérések is Gombocz állítását igazolják, még akkor is, ha az abszolút időértékek nem egyeznek (különösen a hosszú magánhangzókat illetően). Kár, hogy Gombocz nem végezte el ennek a kísérletnek a fordítottját. Ha Gombocz állítása fordított irányban is áll: a hangsor terjedelmének csökkenésével lassul a tempó, akkor a rövidebb szavak, hangsorok időtartama jelentősen megnövekedne. Nem így van; amikor e „fordított” kísérletet több alannyal elvégeztettük, azt tapasztaltuk, hogy ha meg is növekedett a rövidebb szavak, hangsorok időtartama, ez csak néhány század másodperccel történt, ugyanakkor a jó beszédkultúrával rendelkező alanyoknál nem volt semmilyen időtartam-különbség a két fajta (irányú) olvasat között.

Végeredményben meg kell állapítanunk, hogy Gombocz Zoltán vizsgálatait 70 évvel ezelőtt komoly és kiterjedt fonetikai munkásságáról tanúskodnak. Mérési eredményei minden tekintetben megbízhatóak voltak nemcsak korában, hanem ma is, és ezért teljes joggal vették át adatait HORGER, LAZICZIUS és BÁRCZI fonetikai műveikben. A harminc éves Gombocz természettudományos eszközökkel és módszerrel már e század elején feltárta és rendszerbe szedte a magyar hangállomány artikulációs jellemzőit. Végtelenül sajnálhatjuk, hogy korának tanárai nem alkalmazták a gyakorlatban is Gombocz eredményeit, mert akkor nem kellett volna riadót fújni a magyar kiejtés romlása miatt.

Gombocz Zoltán később sem lett hűtlen a fonetikához, több tanulmányt írt aktuális fonetikai kérdésekről. Neki köszönhető, hogy 1935-ben létrehozták egyetemünkön a Fonetikai Intézetet, melynek első tanára LAZICZIUS GYULA volt.

GOMBOCZ ZOLTÁN tudományos örökségét vállalni megtisztelő, de egyben további munkára ösztönző és kötelező feladat.

MOLNÁR JÓZSEF

Gombocz Zoltán diákévei

GOMBOCZ ZOLTÁNra emlékezik az Eötvös József Kollégium. Elsősorban az úttörő, nagy egyéniségeknek, az öreg kollégistáknak kijáró tisztelettel gondolunk rá, s csodálattal adózunk a nagy tudósnak és pedagógusnak. Parányi irigység is férkőzik ebbe a csodálatba: az önmagával elégedetlen mai diák irigysége a nagyszerű előddel szemben. Hisz hatalmas tudásának nemcsak alapjait rakta le a kollégiumban, hanem itt kezdte fényes tudományos pályafutását is.

Mielőtt azonban egyetemi éveiről részletesebben szólnánk, idézzük fel a családot, a líceum és Sopron levegőjét, mely magyarázattal szolgál arra, hogy nem véletlenül került ő az Eötvös József Kollégiumba.

Sopronban született, a magyar szellemi élet legnyugatibb csücskében. Szokatlanul komoly és elmélyedő fiú volt, nemigen vett részt a diákesínyekben. Lelki tulajdonságainak egy része családi vonás. A tiszteletreméltó nagymama az unoka szerint is igen racionalista volt. Derűje és tárgyilagossága azonban részint a francia felvilágosodás, részint a korabeli nemesi családok szelleméből fakadt. Már anyai nagybátyja, **L e h r A l b e r t** is magába mélyedő természetű ember volt. S ez az elvonultan élő evangélikus gimnáziumi tanár nemcsak úgy ismerte Arany János költészetét, hogy az egyik legeredetibb gimnáziumi tankönyvünket írta, a Toldi-magyarázatokat, hanem olyan stílusérzéke volt, hogy azt maga Arany János dicsérte meg a Koszorú egyik hasábján. Nagy műveltségéről és gazdag ismeretanyagáról volt híres Gombocz egyik unokatestvére, **T o l n a i V i l m o s**, aki főiskolai, majd pécsi egyetemi tanárként működött. Édesanyja, a Lehr-család sarja jól tájékozódott a magyar, a francia és a német irodalomban egyaránt, de párját ritkító nyelvtelhetsége, az esztétikum iránti fogékonysága, élénk szelleme is kivívta környezeté tiszteletét.

Édesapja, az evangélikus pap és tanár lelkiismeretesen irányította fia szellemi fejlődését. Alapos filozófiai ismeretei és tiszta embersége egyaránt példaadó volt. „Gyűlölte az álszenteskedést és a frázisokat” — mondta róla fia.

A soproni líceumban kezdte meg tanulmányait 1887-ben. Az alsó fokú iskola régi stílusú, lutheránus intézmény volt, de alapos ismereteket adott.

A gimnázium első osztályában Haniffel Sándor tanította a magyar nyelvet és irodalmat, mégpedig SZINNYEI JÓZSEF rendszeres magyar nyelvtanából és a LEHR—RIEDL-féle magyar olvasókönyvből. Gombocz sokoldalú tehetségét bizonyítja az is, hogy társai visszaemlékezése szerint matematikából és fizikából is a legkitűnőbb volt. Hatodikos korától fogva apját a tápintézeti gondnok tisztsége alól felmentették, s megválasztották a gimnázium igazgatójának. Így aztán Zoltán kétszeresen is édesapja keze alá került. A hetedik és nyolcadik osztályban a magyart és a történelmet is apja tanította. Hatodik osztályos korában már a Főiskolai Zenetársaság könyvtárosa. Élete végéig megőrizte szeretetét a zene iránt, sűrűn eljárt az Operába, fejből el tudott volna énekelni egy Wágner-operát. A líceum évkönyvei 1893-tól 1895-ig tele vannak a nevével. Az önképzőkör legtehetségesebb és legproduktívabb tagja. A Kis János alapította Magyar Társaság főjegyzője, tehát a vezető tanár után az első embere. Hetedik osztályos korában eredeti forrástanulmányok felhasználásával terjedelmes dolgozatot készített a francia realista regényirodalomból. A műfordítás-pályázatot Byron Childe Harold búcsúja fordításával nyerte meg, ráadásul nagy dicséretet kapott az Iliás első száz sorának fordítására is. A kötelező iskolai tárgyakon kívül szakadatlanul képezte magát, tájékozódott más tudományok körében is. Bámulatos sokoldalúsága már a gimnáziumban is

megmutatkozott. Alapjában véve autodidakta típus volt, de nem szabad elhallgatni azoknak a derék tanáremlékeknek az útmutatását, akik jó irányba terelgették a fiatal Gombocz Zoltán sokoldalú törekvéseit és próbálkozásait. Haniffel, Thiering és Fejér Lajos hatottak rá a legmélyebben. Rendkívüli tárgyként tanulta a francia nyelvet, Haniffel Sándor óráin már az első esztendőben La Fontaine huszonnyolc meséjét olvasták el, s ezek nagy részét könyv nélkül is megtanulták. A kiváló tanárok, akik maguk is lépést tartottak a modern filológiával, igen értettek ahhoz, hogy legtehetségesebb tanítványaikkal megízleltessék a tudományok tankönyveken túli izgalmasabb világát. Sikerült felébreszteni Gomboczban a nyelvészkedés izgalmát, s már az önképzőkörben kibontakoztatni formaérzékét és a tudományos munkára való hajlandóságát is. PRÖHLE KÁROLY így emlékezik a hajdani gimnazista barátára: „Gombocz Zoltánunk mindig a szó legteljesebb értelmében minta-diák számba ment közöttünk. Szerény, komoly, kissé magába vonuló természete mellett nyájasságával tudta nemcsak tiszteletünket, de szeretetünket is megnyerni. Minden dolgát szinte precíziós óra-pontossággal végezte. Tanulmányai menetében semmiféle zökkenést nem lehetett észrevenni. Társainak kérdésére mindig a legnagyobb precízitással adott és szívesen adott felvilágosítást. Ezért nevezték őt »mesternek« is. Minden frázistól, pózolástól, stréberségtől irtózott. Kamaszos duhajkodásainkban nem vett részt, de... a tornát is komolyan vette, s ezen a réven a halvány, csontos, komoly ifjú testalkata után alig sejtett izomerőre tett szert, amellyel nem egyszer meglepte társait.” (Pröhle Károly levele Melich Jánoshoz: MTA Kézirattár Ms 4754/23—24, Ms 5344/372.) A nyolcadikos diák aztán minden dolgozatával elvitte a pálmát az önképzőköri pályázatokon. Így a Kéler Napoleon-aranyat „A magyar regényirodalom fejlődése” című dolgozatával, a Döbrönte-aranyat a „Művészet és valóság” című felolvasásért. Ebben a munkában megkísérelte reális képet adni az akkor divatos TAINÉ-féle milieu-elméletről. „Egy magyar realista regényíró” címmel pedig Tolnai Lajost mutatta be. A műfordító-pályázaton „Részletek Heine Nordsee ciklusából” címen készített fordításaival éppúgy hat forint értékű könyvet kapott, mint a következő tanulmányával: „Tárgyaltassanak összehasonlító módon az állatok és növények lélekző, eledelszerző és emésztési szervei úgy szerkezet, valamint működés tekintetében.” Az évkönyvben szerepelnek a gimnazisták legjobb képzőművészeti munkái is, így Gombocz rajza a görög színházról, melyet a Történeti, régiségi s classica philológiai szertárban függesztettek fel.

Bár lélekben már elkötelezte magát az érettségi előtt álló fiú, mégis ellenkezés nélkül elfogadta édesapjától karácsonyra a római jogról szóló könyvet, s később ugyan bevallotta, hogy „boldogtalannak érezte volna magát a könnyű érvényesüléssel kecsegtető, de természetétől vadidegen pályán.” (ZSIRAI MIKLÓS, Gombocz Zoltán: NyK, XLIX, V—XIII.) Tanárait és társait is meglepte, hogy jogásznak készült. Az érettségi vizsgán azonban kormányképviselői minőségben jelen volt Fröhlich Izidor, akinek nem volt nehéz észrevennie, hogy ez a nagy tudású, alaposan felkészült fiú bizony tudósnek született. Nem is hagyta annyiban a dolgot, s addig ütötte a vasat, míg sikerült rávennie az apát, hogy a hamarosan megnyíló Báró Eötvös József Collegiumba küldje felvételre a fiát.

A Kollégium a középiskolai tanárjelöltek állami internátusa volt, terve Eötvös Loránttól származik, aki Wlassics közoktatásügyi minisztersége idején kurátorként alapította.

Gombocz Zoltán a Kollégium falai közé úgy lépett, hogy Sopronban már magába szívta a spanyol és francia szellem által megtermékenyített bécsi német kultúra levegőjét. Nem véletlen, hogy a magyar mellé a franciát választotta a második szaknak. „A Collégium mindenkor a francia és franciás kultúra otthona volt. A nagy német áradatban egy kis román, sőt gall sziget, s ez Bartoniek Géza érdeme. . . Leült velünk a társalgóba. . . lelkesedni a logika, a harmonikus művészet s a végig élt élet franciáiért. Anatole France-t ő adta kezünkbe, s Renan Souvenirjére ő hívta fel ámuló figyelmünket. A Kollégium nevelte Gombocz Zoltánt is. . .” — emlékezik LACZKÓ GÉZA (Az Eötvös-Collégium, középiskolai tanárjelöltek állami internátusa: Nyugat 1920.)

„A Kollégium akkor a Csillag utca 8. szám . . . alatt volt. Második és harmadik emeletét foglalta el egy bérháznak. A környezet: a Központi Vásár-csarnok közvetlen közelsége raktárakkal, boltokkal és déligyümölcs-nagykereskedésekkel, szekerekkel, targoncákkal, hordárokkal, pékműhellyel, zajjal, szaggal nem a legkellemesebb és legvonzóbb lakhely és élettér. Velence — bocsánat — a Csillag utca kövei, illetőleg téglái! Hathatós cáfolatai a Taine-féle milieu-elméletnek, amely akkoriban erősen foglalkoztatott bennünket. A téglák között lélek és szellem volt, illetőleg lett. . . A Kollégium akkor nálunk az ellenzéki jellegű francia szellemiségnek egyik jelentős képviselője. A mi Kollégiumunk mintaképe az École Normale Supérieure-nek, Lanson Brunetiére, Faguet, Gaston Paris, Bédier, Doumic voltak ránk hatással” — írja PAIS DEZSÓ (MNYTK. 99. sz.: Horváth Jánosról. A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezsó, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendő együtt-lét emlékeiből).

A nagy felkészültséggel érkező soproni gimnazista méltó szellemi irányítás alá kerül. A humán tárgyak szakvezető tanárai a kor legkiválóbb tudósai közül kerültek ki: Szilasi Móricz, Riedl Frigyes, Miksa Sándor, persze még sorolhatnánk a neveket — európai színvonalú szellemet teremtettek az Egyetemen és a Kollégiumban egyaránt. Gombocz Zoltán pedig élt a lehetőségekkel. Most már tudatosan nyelvésznek készült, igyekezett ezt a négy évet a szakmai felkészülésre, erőgyűjtésre felhasználni. Ennek ellenére sikerült megőriznie sokoldalúságát, élénk érdeklődését más diszciplínák iránt is. Erről vallanak nem nyelvészeti témájú dolgozatai is.

Sok és sokféle útmutatást, ösztönzést kapott tanáraitól. Simonyi Zsigmond nyelvtörténeti előadásait hallgatta. Ez a nagy tudós szerény, halkszavú ember volt. Folyóirata, a Magyar Nyelvőr, melyet Szarvas Gábor alapított, valamint az e köré csoportosuló nyelvészek képviselték az újgrammatikus iskolát Magyarországon.

Budenz József kiváló nyelvészeket nevelt fel: Szilasit, Simonyit, Munkácsit; s mikor 1892-ben meghalt, tanszékére Szinyeyi József került, aki maga ugyan nem volt Budenz-tanítvány, de továbbfejlesztette elődje munkásságát. Egyetemi előadásaiban Budenz és a finn tudósok (Paasonen, Setälä, Wichmann) eredményeit tanította. Ő volt az egyik professzor, akitől a legtöbbet tanult, a másik pedig Becker Fülöp Ágost. Ez a német tudós 1893 óta tanított Magyarországon. Kora egyik legnagyobb romanistájaként tartották számon. Monografikusan dolgozta fel a régi francia irodalom több kérdését. Gomboczot bensőséges, baráti szálak fűzték az európai hírvű tudóshoz. „Tőle tanultam meg igazán franciául nemcsak beszélni, hanem érteni is. A spanyol grammatikát egy budai kiskocsmá étlapjára firkálta fel nekem egy éjjel.” (BÓKA LÁSZLÓ,

Tegnaptól Máig: Gombocz Zoltán. Bp., 1958.; a továbbiakban: BÓKA). Az ő ösztönzésére készítette el fordítását Lazarillo de Tormes életéről. Gyulai Pál élt még 1898-ban, ő adta ki ezt a kis művet az Olcsó Könyvtárban. Gombocz ellátogatott ekkor Gyulaihoz, aki állítólag három levélpapírt is összetépett, hogy pár sor ajánlást írjon a kis mű elé. „Egy kis dolog is sokszor kínlódással kapja meg a formáját” — jegyezte meg mosolyogva Gombocz, mikor elmesélte a látogatást. (Idézet: NÉMETH GYULA, Gombocz Zoltán: A múlt magyar tudósai. 1972.) Fordításával kultúrtörténeti és irodalmi fontosságát is bizonyítani akarta ennek a kis műnek. Az előszóban írja: „Lazarillo de Tormes egy új műfaj megteremtője, a melyet a spanyol novela picaresca, a francia roman picaresque, a német Schelmenroman névvel jelez. . . Mindenesetre érdemes e munka arra, hogy magyar nyelven is megjelenjen, annál inkább, mert irodalmunkban ez a műfaj eddig úgy szólván ismeretlen.” (Lazarillo de Tormes élete. Spanyolból fordította Gombocz Zoltán. Olcsó Könyvtár 1055—56.)

Szinnyei és Becker voltak hát azok a tanárok, akik megismertették az általános nyelvtudománnyal, a romanisztika, a finnugor nyelvészet és a magyar történeti nyelvészet izgalmas problémáival. Sikerült olyan alaposan felkészülnie mind a romanisztikából, mind a finnugor nyelvészetből, hogy most már önállóan foghatott hozzá bármelyikhez. ZSIRAI MIKLÓS szerint „Szinnyei diplomáciai sikerének köszönhetjük, hogy a fiatal tudós választása a magyar szempontból fontosabb nemzeti tudományra esett.” (Idézi NÉMETH i. m.)

A nagy sugalló tanár-egyéniségek közül Bartoniek Gézához is baráti szálak fűzték. Idéztük már LACZKÓ GÉZÁT, elevenedjen most meg alakja BÓKA LÁSZLÓ szavai nyomán. „A Collégium azt jelentette a tudományos életben, amit később a Nyugat jelentett az irodalmi életben. Élén B. G. úr állott, Bartoniek Géza, ki Eötvös Loránd baráti körének tiszta tudományos légkörével együtt bevitte a fiatal tudósnemzedék közé a nyugat-európai, első-sorban a francia kultúra tiszta szellemét. B. G. úr igazgató volt, ám a frakkját kölcsön lehetett kérni. B. G. úr szerette, ha a kollégisták tanultak és dolgoztak, de a nagyképű katedrák kalkulusait sem az Egyetemen, sem az életben nem becsülte.” (BÓKA i. m.)

A Kollégium működésének első évében harminc állami javadalmas tagot számlált. Gombocz társai között találjuk Csűrös Ferencet, Hirschmann Ferencet, Ladomérszky Győzöt, Madzsar Imrét, Schmidt Henriket. A Kollégium modern, liberális szelleme, mely távlatokat nyújtott a pályakezdő tudósoknak és pedagógusoknak, családias légkörben teljesedett ki. Nagy szerephez jutottak itt a személyes kapcsolatok is, melyekből néha nagy tudósok életén át tartó példás barátsága szövődött.

A kollégisták életének ezt a vidámabb oldalát tükrözi Gombocz egyik levele Bartoniek Gézához. „Nincsen semmi különösebb alkalom, sem valami fontos esemény a mi írásra készítené, mégis írok, mert tudom, hogy Igazgató Urat minden érdekli, a mi a Collégiumban, vagy a kollégistákkal történik. . . tegnap »görbe« vacsora volt (megtoldva borral meg tojásos csuszával). . . Az ebédlőben is mindennek a régi képe van. Madzsarka most is gyártja egyre-másra a rosszabbnál rosszabb s halált hozó szójátékait, s Pap Pali még most is minden öt percben átszól: Madzsarka, mondj egy viccet!” (ELTE Levéltár: Eötvös József Kollégium. Irattár 7. dosszié. Á: 16.(G.)2.; a továbbiakban Irattár).

Gombocz Zoltán már a kollégiumi évek alatt megkezdte tudományos munkáját. Szemináriumi dolgozatait mindig kiemelt dícséretben részesítik a

tanári jelentések. SZILASI MÓRICZ kiemeli Gombocz ismertetését az ugor—török kérdésről, s a legtehetségesebb I. éves dolgozatnak az ő „Értelmi egyezés a magyarban” című munkáját tartja. (Jelentés az 1896/97 évről: Irattár 101/a dosszié). MIKA SÁNDOR jelentése arról tanúskodik, hogy Gombocz „kiváló buzgóságot fejtett ki és szép eredményt ért el” a történelem tanulmányozásában. (Jelentés a történelemtanításról: uo.) RIIDL FRIGYES a filológiai jelöltek közül őt tartja különösen kiemelkedőnek mind tehetségre, mind képzettségre nézve (Riedl Frigyes jelentése működéséről az Eötvös József Collegiumban az 1895/96. évben).

A mai szigorlatnak megfelelő alapvizsgát Beöthy Zsolt elnöklete alatt tette le. Mai szemmel nézve is igen alapos felkészültséget követeltek a hozzá intézett kérdések. Nem véletlen, hogy a nyelvészeti feladatok között szerepelt „A finnugor nyelveknek egymáshoz való viszonya” és „Budenz elágazási elmélete”. A negyedéves szóbeli szakvizsgálatra már olyan házi dolgozatot készített a „Bánk bán egy eddig ismeretlen francia feldolgozása” címmel, hogy az később nyomtatásban is megjelent. Kitűnőre írta meg a magyar nyelv török elemeiből zárthelyi dolgozatát, s ugyanilyen eredménnyel számolt be szóban „A szabályos magyar—ugor hangmegfelelésekről”. Hozzá kell tenni, hogy minden írásbeli és szóbeli vizsgáján kitűnőt kapott, s tandíjmentes volt mind a négy éven át.

Több dolgozata jelent meg nyomtatásban diákévei alatt. Ezekben az első munkákban sem elégedett meg az alapos ismertetéssel. „A jelenkori nyelvészet alapelvei” című dolgozata PAUL Prinzipien der Sprachgeschichte című fontos művének gondos elsajátításáról tanúskodik. (A jelenkori nyelvészet alapelvei: Nyr. XXVII.) De már „a magyar példánál arra törekszik, hogy lehetőleg a magyar és a finn—ugor összehasonlító nyelvészet körében maradjon” — hangsúlyozza a bevezetőben. Új szempontokat, friss elveket visz bele munkájába, s a túlzottan indogermán nyelvi tényekre épített elméleteket meg akarja tisztítani az egyoldalúság hibáitól.

1898-ban a Nyelvtudományi Közleményekben permi nyelvtanulmányokat közöl. (GENETZ, Ostperimische Sprachstudien: NyK. XXVII, 465) Cikket ír a „Török jövevényszavak a mordvinban” címmel (PAAASONEN, H., Die Türkischen Lehnwörter im Mordwinischen: NyK. XXVIII, 124), valamint egy ismertetést BRÉAL tanulmányából (Egy jelentéstani kísérlet. Bréal, M., Essai de sémantique: NyK. XXVIII. 236.). Pályája elején főleg finnugor nyelvtudományi kérdések foglalkoztatták, erről tanúskodnak „A vogul infinitivus” és „A vogul nyelv idegen elemei” című dolgozatai (NyK. XXVIII. 127 és 148, 413). Bizonyára nem véletlen, hogy SZILASI MÓRICZ 1896-ban vogul szójegyzéket adott ki, nyilván ő is ráirányította tanítványa figyelmét erre a témára. 1899-ben etimológiai dolgozatot ír egy, már régen vitatott eredetű szóról, a *sivály*-ról (Nyr. XXVIII, 68), valamint ismertetést közöl BALASSA JÓZSEF „A magyar nyelv” című könyvéről (EPhilK. XXIII, 834).

Kiváló tanulmányi eredménye alapján méltón kapta meg a franciaországi ösztöndíjat. BARTONIEK GÉZA így írt a miniszterhez: „Gombocz Zoltán az egész idő alatt, melyet a Collégiumban töltött, töretlen szorgalommal párosult kiváló tehetségével kezdettől fogva a legjobbak élére emelkedett, collégiumait és vizsgálatait kitüntetéssel tette le s dolgozataival a bölcsészeti kar díját, legújabbán pedig az MTA díját is elnyerte, a mellett kifogástalan viselkedésével minden tekintetben követésre méltó példát adott társainak. Nagyon kívánatosnak tartom, hogy ilyen jeles ifjú... jutalomban részesüljön.” (Bar-

toniek Géza levele a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez: Irattár 102/a dosszié).

Eötvös Loránd maga is nagy jelentőséget tulajdonított a külföldi tanulmányutaknak, s a Kollégium valóban igyekezett minden lehetőséget kihasználni legjobbjaiknak.

Gombocz Párizsban a Collège de France laboratóriumában ROUSSELOT abbé irányítása alatt, aki a modern kísérleti fonetika megalapítója volt, tervszerűen folytatott fonetikai tanulmányokat 1899-ben. Kiváló eredményeket mutatott fel ebben a tudományágban is, s hozzá kell tenni, hogy kortársai szerint olyan kitűnően beszélt franciául és finnül, hogy kiejtését nem lehetett megkülönböztetni a született francia és finn kiejtésétől.

Külföldi tartózkodása idején is sűrűn levelezett Bartoniekkal. „Már másodnapja vagyok Párizsban — írja. Két nap és három éjjel utaztam egyfolytában, a nélkül, hogy egy pillanatra lehunytam volna a szememet. . . Tegnap beiratkoztam a curzusra, holnap lesz a megnyitás meg Doumic első előadása. Bejártam az Hôtel környékét, Jardin de Luxembourg, Louvre, Boulevard St. Germain stb. Minden elragadóan szép, a Jardin des Tuileries különösen. Holnap megyek el. . . megtudni, hogy lehet beiratkozni a Bibliothèque Nationaleba. Ha Igazgató Úr leveleit megkaptam, mindjárt elmegyek az École Normaleba is.” (Gombocz Zoltán levele Bartoniek Gézához: Irattár 7. dosszié Á: 16./G./2.)

1899 tavaszán aztán leteszi a tanári szakvizsgálatot, majd a bölcsészeti doktori szigorlatot. Ez utóbbit finnugor nyelvészetből mint főtárgyból, magyar irodalomtörténetből és francia filológiából mint melléktárgyakból.

Tanulmányai méltó befejezésekképpen 1900 június elsején sub auspiciis regis doktorrá avatják.

Az Eötvös-Kollégium közvetlenül az egyetemi képesítések után tanárrá hívta meg növendékét, aki négy éven át egyik legtehetségesebb és legkiválóbb hallgatója volt.

Gombocz Zoltán szerette a Kollégiumot. „Néha azt sem tudtam, hogy kivel voltam együtt, és kit tanítottam: mindannyian kollégisták voltunk.” (BÓKA i. m.)

S a Kollégium valóban meghatározta egész pályáját. Az anyanyelv szeretete, a tenni akarás, az építés szelleme olyan diákszobákban fogalmazódott meg benne, amilyenekben mi, mai kollégisták is élünk. Legyen hát példaképünk ez a nagy tudós, céljaink megfogalmazásakor álljon előttünk az öreg kollégista példás alakja, idézzük fel gyakrabban Kosztolányi Dezsőnek mondott szavait, mely jó volna, ha a mi ars poeticánk is lenne: „Holott az építés a cél: az emberi lélek megismerése a nyelvtudomány által. . . Mert a nyelv mégsem a szótárban van, hanem mi bennünk, a lélekben.” (KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, Gombocz Zoltán: a Kortársak című kötetben.)

WINKLER ZSUZSANNA

Elnöki zárszó

Tisztelt Ünnepi Ülés!

Gondolom, nemcsak a magam véleményét fejezem ki, hanem a tisztelt résztvevők együttesét is, amikor azt mondom, hogy tudományos ülészánkunkat jóleső érzésekkel, megelégedettséggel zárhatjuk. Bár az egész munka-

napot igénybe vevő ülészak bizonyára minden résztvevő számára fárasztó volt, pozitív érzéseink több körülményből, jelenségből is fakadhatnak.

Az ülészak tartama, lefolyása kétségen felül bizonyította, hogy helyes volt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának az a kezdeményezése, hogy az egyéb típusú megemlékezések mellett szakmai előadások sorozatával áldoz GOMBOCZ ZOLTÁN emlékének, sőt ezt a szakmai programot teszi a megemlékezések központjává. Bizonyoságot nyert továbbá az is, hogy helyes volt a rendezéssel megbízott Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportnak az az elgondolása is, hogy az előadások elsősorban résztémákat öleljenek föl, analitikus módon vizsgálják meg rég és sajnálatosan korán elhunyt jubilánsunk működését mindazokon a területeken, amelyeken alkotó módon tevékenykedett. E bontásra azért volt lehetőség és egyszersmind szükség is, mert Gombocz tudósi, tanári, emberi érdemeit átfogó módon, egész működését latra vetve többen is méltatták már részben közvetlenül halála után, részben később is, szerteágazó és szinte minden részterületen kiváló, maradandót nyújtó tevékenysége azonban nemigen kapott még olyan tüzelesebb taglalást, amely az egyes nyelvészeti részterületek sajátos tudománytörténetébe ágyazta volna mindazt, amit ünnepeltünk alkotott. Az ilyen típusú, analitikus előadások sorozata után most már nyugodtan elmondhatjuk, hogy kevés magyar nyelvtudós kapta meg eleddig tudományos pályájának olyan mélyreható értékelését, mint Gombocz Zoltán. Mindnyájan tudjuk, hogy tudománytörténetünknek kevés olyan személyisége is volt, aki ezt a kiemelt értékelést nála jobban megérdemelhette volna.

A Gombocz művelte tudományterületekre osztott, sokoldalú, részletes vizsgálatok természetesen azzal is együttjártak, hogy ülészakunkon bizonyos átfedések, ismétlések is előfordultak, nemcsak az általánosabb megállapítások, de még az egyes idézetek tekintetében is. Ez azonban óhatatlan és magától értetődő velejáró, és nem is föltétlenül hátrány, hiszen az tudománytörténetileg önmagában is szerfölött érdekes és jellemző lehet, hogy az utókor nyelvészei — egymástól függetlenül — az elemzett életmű mely tételeit, a jellemzett tudós mely megállapításait, megnyilatkozásait tartják leginkább kiemelendőnek, előre mutatónak.

Az mindenesetre kétségtelen, hogy ülészakunk a már eddig is gazdag Gombocz-irodalmat igen nagy mértékben gazdagította, színezte, hiszen jubilánsunk működésének sok olyan részletére irányította rá a figyelmet, amely eleddig háttérbe szorult vagy nem is került fészínre. Vitán felüli értéke ülészakunknak az is, hogy az előadások nem merültek ki az egyoldalú dicséreteken, noha a nagy tudós pályája, eredményei erre magától értetődően bő alkalmat adtak; a legtöbb véleményből kicsengett a kritika, a ma esetleg másképpen látás hangja is, ami éppen Gombocz szelleméhez nagyon is méltó, illő volt, s ami által teljesebbé, igazabbá is vált a tudománytörténeti értékelés. A saját korának nyelvészeti problematikájába való beállítás mellett nagy nyomatékkal mutattak rá az előadók Gombocz munkásságának azokra a mozzanataira, eredményeire is, amelyek a jelen és a jövő számára tanulsággal, útmutatással szolgálhatnak; az ülészak időszerűségét, mához szólását ez a körülmény még inkább kiemelte. Legjobb, leghaladóbb nyelvészeti hagyományaink kerültek így napjaink látókörébe.

Számos előadásból érzekelni lehetett, de néhányan kifejezetten utaltak is rá, hogy az ülészakon a mondanivaló megkötött időtartama miatt nem hangzott el minden, amit az előadók feldolgoztak, megírtak. Az itt el nem mon-

dottak azonban nem vesznek kárba, hiszen ezennel bejelenthetem, hogy az ülészak anyagát, beleértve a megírt, de föl nem olvasott részeket is, rövidesen publikálni fogjuk. A Magyar Nyelvtudományi Társaság azzal is áldoz volt többrendbeli tiszttségviselője, alelnöke, folyóiratának szerkesztője emlékének, hogy a Társaság orgánumban, a Magyar Nyelvben, pontosabban annak ez évi 4. számában a teljes anyagot közreadja.

Méltó volt Gombocz Zoltán emlékéhez az ülészak innepélyes külsősége is, mindenekelőtt az az érdeklődés, amelyet nyelvésztársadalmunk az ügy iránt tanúsított. Valóban, nem lehet meghatódás nélkül szólni arról, hogy ülészakunknak mind a délelőtti, mind a délutáni részét e nagy előadótermet zsúfolásig megtöltött hallgatóság élte végig a figyelem, érdeklődés megannyi külső jelével. Ez csak újabb bizonyosság arra, hogy Gombocz személyiségének, tudósi magatartásának és eredményeinek varázsa több mint négy évtizeddel halála után is elevenen él még tudományunk művelőiben.

Hadd szóljon a köszönet szava mindazoknak, akik a tudományos ülés sikerét előmozdították: elsősorban a színvonalas előadások és a tartalmas köszöntők szerzőinek, de természetesen az odaadó figyelmi hallgatóságnak is. Ezzel ülészakunkat bezárom.

BENKŐ LORÁND

S Z E M L E

Szende Tamás, A beszéd folyamat alaptényezői

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 197 lap

Időről-időre minden tudományágban felmerül annak szükségessége, hogy az új szemlélet rostáján átengedjék a korábbi kutatások eredményeit, s a rostán fennmaradotakat az újakkal ötvözve újrafogalmazzanak lezártak hitt kérdéseket, illetőleg megoldjanak nyitottakat, s eközben fölvevessenek újabbakat, vagy legalábbis helyet adjanak az elkerülhetetlenül fölvetődő kérdéseknek, kijelölve ezáltal további lehetséges kutatási területeket.

A magyar hangtanban ennek a megszüntetve megtartó szintézisnek az elvégzése már igen időszerű volt. Mindmáig LAZICZIUS GYULA 1944-ben megjelent Fonetikája volt a legteljesebb olyan mű, amely a beszédjelenségeket a kor színvonalán tárgyalta. Az új módszereken és eredményeken, valamint a megválaszolatlan kérdéseken kívül azonban elsősorban társadalmi szükségletek, az élőszó előtérbe kerülése sürgették a beszéd sokoldalú leírását.

Ezeknek az igényeknek igyekszik eleget tenni SZENDE TAMÁS jelen összefoglalásával. Fő célkitűzése a magyarországi beszédnyelvészet megalapozása, vagyis a beszéd összes, eddig nem érintett aspektusának az integrálása egy egységes leírásban. (Míg LAZICZIUSnak monográfiájával elsősorban azt kellett bizonyítania, hogy a fonetika a nyelv tudomány része, nem pedig valamely természettudományi ágazathoz tartozik, Szende Tamás összefoglalásával már amellet érvel, hogy a beszéd kutatás a nyelv tudomány önálló részdiszciplínája.) Az elv, amelynek alapján a szerző az integrálást végzi: a nyelvi érvény elve. Ez a beszédjelenségek (nyelvi) funkciójának, valamint e funkció működésbeli hatásfokának (alkalmazási gyakoriságának) az együttese. A téma összetettségének megfelelően a szerző különféle módszerekkel él a fogalmi analízistől a műszeres vizsgálatokon keresztül a számítógépes adatfeldolgozásig. A vizsgálati módokat mindenkor szorosan egymásra vonatkoztatja, ezzel éri el, hogy a különböző meg-

közelítések szervelesen összefüggjenek. Hogy mennyire támaszkodik a korábbi eredményekre, mi sem mutatja jobban, mint a dolgozat arányai. Azoknak a kérdéseknek szentel nagyobb figyelmet, amelyek hiányosan kifejtve vagy egyáltalán nem szerepelnek a szakirodalomban (pl. a szünet, a junktura, a beszédjelenségek eloszlási viszonyai stb.), a megnyugtatóan lezártak tekintett kérdésekkel kapcsolatban pedig rövid összefoglalást és bőszeges szakirodalmi utalást ad.

Egy általános bevezető (11—9) a téma helyét, tárgyalásának módját határozza meg, majd a beszéd jellemzése következik fiziológiai, akusztikai, információelméleti, szociológiai és pszichológiai szempontból (20—68). A harmadik fejezet taglalja a címben jelzett alaptényezőket és ezek rendszerét (69—138). A negyedik fejezet tárgya az alaptényezők beszédbeli működése, a beszéd folyamat szerkezete (141—61). Az utolsó fejezet a beszéd norma elméleti kérdéseit tárgyalja (161—72). A tartalmi fejezeteket rövid összefoglalás, irodalomjegyzék, rövidítések jegyzéke és egy névmutató egészíti ki (173—97).

A beszéd folyamat mibenlétének tárgyalása során elsőként a beszéd élettani bázisának — a beszéd szervek és működésük, valamint a hallás mechanizmusának, tulajdonságainak — az ismertetésére kerül sor. Ezt követi a beszédjelenségek akusztikai szerkezetének tömör összefoglalása. Itt jegyezzük meg, hogy a szerző hol zajsávokkal, hol pedig zörejsávokkal jellemzi a mássalhangzókat akusztikailag. A zörej fizikai fogalom, a beszédprodukciónak eredménye, a zaj pszichológiai, a percepciónak eredménye (vö. pl. LAMOTH EMIL, *Elektroakusztika*. Bp., é. n. 175). A beszéd akusztikai vonatkozásainak tárgyalása után információelméleti szempontú tárgyalása következik. Ez egyben a beszédláncnak legteljesebb leírása a magyar nyelvészeti szakirodalomban. A beszéd — mint az emberi viselkedés egyik esete (ingerkibocsátás és ingerekre való válaszolás formájában) a pszicholingvisztikának is kutatási tárgya, és — a kommunikáció társadalmi meghatározottságai révén — szociolingvisztikai téma is. Hadd emeljük ki ebből a részből a szerzőnek azt az álláspontját, hogy a társadalmi folyamatok egyben nyelvi folyamatok, illetőleg a társadalmi folyamatok — egyebek mellett — nyelvi eseményekben valósulnak meg, következésképpen a beszéd kutatás fontos társadalmi mozzanatok is feltárhat (pl. a társadalom rétegződése). Külön pontban tárgyalja a szerző a nyelvi rendszer, valamint az egyéb kommunikatív tényezők közötti viszonyt. Új kérdésfeltevései: a beszéd folyamat szituációfüggősége, a beszéd mint „nem nyelvi” jelenség (pl. olyan önkéntelen hangadások, amelyek véletlenszerűen szóalakokká formálódnak.)

„A beszéd folyamat elemei és elemeinek rendszere” című fejezet a korábbi összefoglalásokhoz viszonyítva több olyan jelenséget tárgyal, amelyek eddig föl sem merültek a hazai fonetikában (junktura, mellékjelenségek, kifejező mozgások, kompenzáció stb.). Emellett Szende megközelítése következetesen nyelvi központú. Kiindulásként tisztázza az elem fogalmát, amely az összes többi alaptényező meghatározásához elengedhetetlen. Az elem definiálásához pedig rögzíti a már említett nyelvi érvény fogalmát. Tulajdonképpen a nyelvi érvény az a királyvíz a szerző rendszerében, amely dönt a jelenségek hovatartozása felől. A fonéma meghatározásában a szerző TWADDELL, TRUBETZKOJ és PIKE nyomdokain halad, TRUBETZKOJ elméletéből azonban kizárja a szótagolási elvet. Ennek a három meghatározásnak az egybeötvözésével lát lehetőséget a magyar fonéma- és beszédhangállomány legteljesebb számbavételére. Ez történik meg a kutatási előzmények rövid kritikai összefoglalása után „A magyar fonémák tételezése megkülönböztető jegyek nyalábjáiban” című pontban. A szerző messzemenően a jakobsoni binarizmus és a generatív fonológia módszerét és formanyelvét követi, de míg a generatív fonológia elsősorban a disztinktív jegyek egymás közti összefüggéseit (egymás általi feltételezettségét) tartja szem előtt, Szende tekintetbe veszi a beszédhangot alkotó hangtulajdonságok menynyiségi részvételét a fonéma kialakításában. **Am erre az**

egészen új szempontra inkább csak a fonémák mátrixainak hosszas szemlélése után lehet rájónni, semmint valamilyen tájékoztató magyarázathól. Nem tűnne szószaporításnak, ha a szerző néhány mondatban vázolta volna ábrázolásának logikáját. Így az olvasó okkal megtorpan, amikor olyasmit lát, hogy pl. az /ø/ a l s ó nyelvállású, az /o/ fonémára nem jellemző az ajakkerekítés, az /a/-ra azonban igen stb. A nyelvi érvénynek mint döntési elvnek az alkalmazásával Szende állást foglal a magyar fonetika és fonológia olyan vitatott kérdéseiben, hogy önálló fonémáknak tekinthetők-e a magánhangzórendszer — LOTZ JÁNOS kifejezésével — „marginális elemei”, az /a/, /a:/, /ε:/. Válasza: természetesen önálló fonémák, hiszen mindegyikhez hozzárendelhető a jelentésmegkülönböztetés funkciója, csupán a funkció gyakorlásának hatásfokában van különbség a marginális elemek és a többi fonéma között. Hasonló érveléssel arra az — eddigi felfogástól elütő — következtetésre jut, hogy a mássalhangzórendszerben mindegyik rövid mássalhangzó fonémához tartozik egy hosszú mássalhangzó fonéma mint az előbbi párja.

Szende Tamás a szupraszegmentális elemek tárgyalásában is mindig azt keresi meg elsőként, hogy milyen fiziológiai mozzanatok képezik a szupraszegmentális elemek nyelvbéli működésének ejtésbeli alapját. Meghatározásában a szupraszegmentális tényezők a közlemény szemantikai zónáját nem érintő, egyszerre több szegmentummal kapcsolatos, szekvencia vonatkozású jelenségek. Ha a szupraszegmentális tényezők némelyikének a megkülönböztető funkcióját tekintjük, a „szemantikai zónáját nem érintő” kitétel ki is zárható a meghatározásból. Az időtartamot, a hangmagasságot, a hangerőt és új elemként a junktúrákat sorolja ide.

Az időtartammal kapcsolatban kitér a tisztázatlan filozófiai vonatkozásokra, majd a beszéd időbeliségét elemzi: időfogalmak mint tartalmi tényezők, a beszédjelenségek belső, immanens időtartama, ez utóbbinak nyelvi szerepe, a beszédiram mint a beszédesemény egészének az időbelisége. Az időtartamtól eltérően a beszédhangok (fonémarealizációk) alapfrekvencia-értékeinek a változásai, a hanglejtésük nem kap funkciót a magyar nyelvben, szerepe egyéb jelenségek (hangminőség, hangsúly) megerősítésére korlátozódik. Nagyobb egységeken (szintagmák, mondatok) már fontos jelentéskülönbítő funkciót tölt be. A hanglejtésalakzatok között a szerző kimutat egy olyan formát, amely az eddigi leírásokban nem szerepel, éspedig a folyamatosan emelkedőt, amelyen a kommunikáció folytatására felhívó kérdés dallama (*Mire Judit?*). A hangerő a frekvenciatengelyen a beszédhangok belső intenzitásviszonyaiban jut kifejezésre, és saját minőségük kialakításában működik közre. Az időtengely intenzitásviszonyai képviselik a hangsúlyt, amelynek alapja elsődlegesen nyomaték (hangerőtöbblet). Szende T. módosított hangsúlyszabálya értelmében a magyarban a szóhangsúly mindenkor önálló morféma első szótagjára esik, és ez azokat az eseteket is tartalmazza, amelyekben a hangsúly a szónak nem az első szótagján helyezkedik el, pl. az ún. ellentéti hangsúly esetében.

A magyar hangtani szakirodalomban még nem találkoztunk a junktúráknak nevezett tényezővel, amely nem más, mint a beszéd folyamat pillanatnyi megtörése glottális zár keletkezésével vagy a hangfolyamatra egyébként jellemző igazodások elmaradásával. Funkciója a határjelzés, ennek révén a megkülönböztetés. Fajtái: (1) közlésegségeket szétválasztó junktúra (közbevetések be- és kiiktatásakor), valamint (2) belső junktúra, amely közlésegségen belül gyakorolja eltagoló funkcióját. Hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy — szemben a többi szupraszegmentális tényezővel — a junktúra megjelenése nem kötelező, s ebben az esetben a közlemény egyéb jellemzői segítik a hallgatót a helyes értelmezésben. A delimitatív elhatárolás nem azonosítható a junktúrával, mivel rajta kívül más eszközöket is igénybe vesz (kötött hangsúly, bizonyos fonémarealizációk stb.).

Külön alpont foglalkozik azokkal a jelenségekkel, amelyek a kommunikáció egészéhez hozzátartoznak, de nincsenek tartalmi kapcsolatban a közleménnyel. A zöngkép-

zés elmaradásával létrehozott suttogás, a zárhangokon megjelenő hehezet (aspiráltság), a magánhangzók erősebben orrhangú képzése, egy-egy beszédhang sajátos ejtésmódja (raccsolás, palatalizáltság) tartozik ide.

Annak alapján, hogy a közlés hangos elemei és az ezeket elválasztó szünet között kölcsönös meghatározottság áll fenn, a szerző a szünetet a beszéd folyamat szerves összetevőjének tartja, és a szupraszegmentális elemektől elkülönítve tárgyalja. Ennek a vélekedésnek a helyességére saját, időtartammal kapcsolatos vizsgálataimban azt a bizonyítékot találtam, hogy minél rövidebb a két hangsort elválasztó szünet időtartama, annál erősebben hatnak a szünet előtti és utáni hangok egymásra. (Magam azonban szupraszegmentális elemnek tartom a szünetet.) Mivel a szünet nem azonos a hallgatással, meghatározása sem ilyen egyszerű. Szende jobb híján metaforikus meghatározást ad, amely szerint a szünet a „nyelvi folyamat információhordozó szekvenciatorése”. Érdemes ezt a meghatározást továbbgondolni, mivel ráillik pl. a kötött hangsúlyra is, amely jelzi a fontos elemet, s emellett tagol.

Spontán beszédtevékenység szüneteinek a vizsgálata alapján kimutatja a szerző, hogy az eltérő nyelvi szinteket eltérő nagyságrendű szünetek illetik meg. A leghosszabb időtartam a közlésegségeket elválasztó szünethez tartozik. Alapvető megállapítás az is, hogy minél kisebb tömegű nyelvi elemet tagol a szünet, annál erősebben determinált, azaz a megjelenése annál nagyobb valószínűséggel várható. A magasabb szintek felé haladva egyre esetlegesebb a szünet megjelenése. Szende Tamás abból a felismerésből kiindulva, hogy a nagyobb időtartamú szünet magasabb hírértékű nyelvi elemet vezet be, ahhoz a következtetéshez jut, hogy a rövidebb szünetek közötti tagolási egységek integráltabbak, azaz egymáshoz rendeltségük mértéke nagyobb.

A kifejező mozgások között a beszédtevékenységet kísérő mozgások (mimika, gesztusok) kapnak helyet.

Külön fejezetben olvashatjuk a szerző fejtegetéseit a kompenzációról, mely a nyelvi elemek helyettesíthetőségének az eredménye. Lényegét jól példázhatjuk a rabok egymás közötti, ajakmozgás nélküli beszédével. Minél több funkció helyettesítésére képes egy nyelvi elem, annál szerveesebb összetevőnek tekinthető. Az elemeknek ez a kompenzáló tulajdonsága abból a tényből következik, hogy komplex mozgások a létrehozói. S mivel a kompenzáció a beszédjelenségek szerves összefüggésének a következménye, tárgyalása alkalmas arra, hogy átvezessen bennünket a következő fejezethez, az alaptényezők szerveződéséhez a beszéd folyamat működésében. „A beszéd folyamat szeriális szerkezet, nem pedig elemek sorozatszerű egymásutánja” — mondja a szerző, s ezen azt érti, hogy a beszéd az alaptényezők szabályozott folyamata, melyben az elemek következése eltérő valószínűséggel megjósolható. Emellett heterogén szintek jelen a beszéd folyamatban, amelyek szerves egésszé úgy rendeződnek, hogy a kiemelt szerepű szint meghatározza az összes többinek a működését.

A beszéd folyamat működése leginkább az elemekből szerveződött alaptényezők eloszlási viszonyaiban és gyakorisági mutatóiban ragadható meg. A szerző spontán beszédanyag elemzése alapján jellemzi a magyar fonémákat gyakorisági szempontból, mindegyik mellett feltüntetve hírértékmutatójukat is. Közli a legfontosabb magyar oppozíciók megkülönböztető jegyeinek a statisztikáját is. Ebből megtudjuk, hogy a magyar beszédet rövid, nem kerekített, elől képzett, alsó nyelvállású zöngés hangok jellemzik. A fonémát a ketts hangkapcsolat követi, amelynek vizsgálatában az a legérdekesebb eredmény, hogy egy hangkapcsolat tagjainak gyakorisága nagyjából egyforma akkor is, ha sorrendjük fordított (tükörkombinációk), ami egyben rámutat arra is, hogy a hangkapcsolat valóban önálló szerveződési egysége a beszéd folyamatnak. A további szerveződési szintek — vagy ahogyan Szende nevezi — organizmus-típusok kijelölésében a szerző nyelvi, fonetikai és információelméleti kritériumok

bevonásával dönt. Az így kijelölt szótagnak, szónak és frázisnak mindhárom megközelítéséből önálló érvénye van. A szótagszabályok felállításakor a hagyományos eljárással szakítva interlingvális és csak a magyarra érvényes szabályok együttesére támaszkodik, ezáltal sikerül ezeket árnyaltabban megfogalmaznia. A szóval kapcsolatban feltárja, azokat a szabályokat, amelyek a szót alkotó fonémák elrendeződését irányítják (fonotaktikai szabályok), tehát jellemzik a magyar szavakat. Közli a legfontosabb területi mutatókat is. A frázis képzési szempontból az egy légvételre jutó közlésszakasznak felel meg. Fonetikai mutatója az egységes hanglejtésforma, nyelvi eredménye a fonemikus frázis, amely megkülönböztető szerepű, és a közlemény grammatikai tagolási egységeiben keletkezik.

Utolsónak hagyta a szerző a beszéd folyamat működésének egyik igen fontos kérdését, a beszéd normát. Ismét a hagyományos módszertől elütően a normát kizárólag a nyelvrendszerből levezető, valamint csak a nyelvhasználatra alapozó megközelítések egymáshoz igazításával a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat között mint „koordináló elvet” helyezi el, amely összehangolja a rendszer szabályait a konkrét megvalósítás nyelvrendszerbe nem vonható, de a kommunikáció egésze szempontjából szükségszerű tényezővel. A norma, mely az érvényes normatívákban ölt testet, nem azonos az átlaggal, azaz a szokással. A norma az összhangba hozandó tényezők alakulásának megfelelően változik, ezért kell helyesbítő eljárásnak tekinteni, nem pedig kötelező előírásnak, mely lényege szerint változatlan. Nem állandó a norma történeti, társadalmi és nyelvföldrajzi tekintetben sem. Az a kiejtés tekinthető norma szerintinek, melyet a beszéd-szervek optimális működése hoz létre.

Szende Tamás összefoglalása teljesebbé teszi a beszéddel, beszéléssel kapcsolatos ismereteinket. Új kérdésfeltevéseivel és válaszaival jelzi, hogy milyen irányokba érdemes és szükséges kutatásokat folytatni. Mivel nem ismeretterjesztő művet tartunk a kezünkben, hanem tudományos összefoglalást, nyelvezete sem egyszerű. Mindazonáltal megéri a figyelem, amit az elolvasására fordítunk. A könnyebb megértés érdekében azonban nem ártott volna néhány ábrával megtoldani a fejtegetéseket, pl. az élettani bázis leírásánál, a beszéd-tényezők akusztikai szerkezetének az ismertetésénél, a junktúránál stb. Azok számára, akiknek nincs idejük vagy igényük elmélyedni a részletekben, tömör, lényegretörő összefoglalás adja meg a legfontosabb ismereteket. Egy tárgymutató segítene abban, hogy a részletkérdések iránt érdeklődők is könnyen eligazodhassanak a beszéddel kapcsolatos ismeretek halmazában.

KASSAI ILONA

Josef Vachek, *Written Language*

General problems and problems of English. Mouton, Hága—Párizs, 1973. 80 l.

1. „Nagyon jól tudom, milyen nagymértékben teszem ki magam annak a vád-nak, hogy megint ugyanazt a régi nótát fújom. Nem kívánom tagadni, hogy az írott nyelv kérdéseinek s a beszélt nyelvvel szemben elfoglalt sajátos helyzetének vizsgálata egyike azoknak a tárgyaknak, amelyek újra és újra magukra vonták érdeklődésemet. S mindegyik alkalommal igazán és őszintén meg voltam győződve arról, hogy soha nem fordulok többé ehhez a témához.” — Így szabadkozik VACHEK egy 1972-ben megjelent cikkének bevezetőjében (*Folia Linguistica* VI, 47), amelyben az írott nyelv vizsgálatának jelenlegi (akkori) állását foglalja össze és kommentálja. S lám, nem telt bele egy év sem, s a régi nótát újból fújni kezdte: a *Janua Linguarum Critikai Sorozatának* 14. köteteként megjelent az itt ismertetett könyv.

2. Az írás és a beszéd viszonyának megítélése hosszú és kalandos történetre tekinthet vissza. A köznapi gondolkodás zavarosságának szokás tulajdonítani azt a mindennapos szóhasználatot, amely a *betű* terminust 'beszédhang' értelemben alkalmazza. Holott, ha jobban belegondolunk, ez a használat az ókori grammatikusokra megy vissza. Számukra a betűk (litera) olyan valamik, olyan entitások voltak, amelyeknek három tulajdonsága/tartozéka van: neve (nomen), alakja (figura) és ereje (potestas). A *figura* volt az írott betű, a *potestas* a kiejtett betű, a beszédhang, és a *nomen* által lehetett a betűt azonosítani. Egyes grammatikusok, pl. VICTORINUS vagy DONATUS, a *litera* fogalmát mint a beszélt nyelv elemét definiálták, mások számára valami igen elvonatkoztatott fogalom lehetett — a nyelv szerkezeti eleme, amelynek két aspektusa vagy kétfajta realizációja van: egy látható és egy hallható. Valami, ilyesmire gondolhatott az a sok későbbi szerző is, akik látszólag gondatlanul használták a *betű* terminust.

A múlt században, a történeti-összehasonlító nyelvészet megalapozásának korában a betű még mindig elsőbbséget élvezett a hanggal szemben — ha elméletben nem is (mindenkinél), gyakorlatban mindenesetre, már csak a dolog természeténél fogva is, hiszen az írott dokumentumok a hangokat csak áttételesen közvetítették a kutató számára. A nagy áttörés az újgrammatikusok megjelenésével következett be: HERMANN PAUL után jó ideig főbenjáró bűn lett volna az írott nyelv bármiféle autonóm státusát emlegetni. Ugyanerre az időre esett a fonetika első nagy virágzása is, ami méginkább a beszélt nyelvnek, mint a nyelv egyetlen törvényes formájának malmára hajtotta a vizet. Az írást hovatovább már csak a nyelv mondatainak (a „hagyományos helyesírás” lesajnáló címkével ellátott módszerrel történő) tudománytalan és primitív visszatükrözésének tekintették.

SAUSSURE ennek a korhangulatnak szellemében jelentette ki 1916-ban, hogy „a nyelv és az írás két különböző jelrendszer; a második létezésének egyetlen értelme az, hogy az elsőt ábrázolja” (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 43). Néhány lappal később „visszaélésnek” bélyegzi azt a szóhasználatot, hogy ezt és ezt a betűt így és így „ejtjük ki” — szerinte csak arról lehet szó, hogy egy hangot hogyan írunk le (i. m. 49). BLOOMFIELD még tovább ment, amikor 1933-ban kijelentette: „az írás nem nyelv, csupán egy módja a nyelv látható jelekkel történő rögzítésének.” (Language. New York, 1933. 21.) Ez a nézet maradt uralkodó Amerikában szinte a hatvanas évek elejéig.

Azonban, mint a tudomány történetében oly sokszor (hogy a nyelvészet területéről csak két példát említsünk: ugyanez játszódott le a nyelv történeti szemlélete vagy — egy fázissal később — az egész szemantika körül), itt is törvényszerűen következett be a tézis és az antitézis után a szintézis; s ezen szintézis egyik legszenvedélyesebb szószólója éppen JOSEF VACHEK volt. (Vö. cikkeit az alábbi helyeken: TCLP. VIII, 94–104 [1939.]; Brno Studies in English I, 7–38 [1959.]; Lg. XLVII, 212–6 [1971.]; Folia Linguistica VI, 47–61 [1972.].)

3. Az ismertetett könyv kilenc fejezetből áll, bibliográfia és különböző indexek egészítik ki. Az alábbiakban sorra vesszük az egyes fejezeteket.

Az első fejezetben (Az írott nyelv pre-funkcionalista megítélései: 9–13) először is ideiglenesen definiálja, mit ért „írott nyelv”-en. Azoknak a grafikus eszközöknek a rendszerét, amelyek egy adott nyelvi közösségben elfogadható írott megnyilatkozások előállításához használatosak. Hangsúlyozza az írott nyelv rendszer- (s nem csupán inventárium-) voltát, továbbá normatív jellegét. A fejezet további részében áttekinti az írott nyelv megítélésének az utóbbi száz évben lejátszódott történetét. A fent érintett saussure-i és bloomfieldi álláspontok mellett megemlíti SAPIR kevésbé szenvedélyes, de egyaránt elutasító, továbbá HOCKETT kései, de annál szenvedélyesebben „íráselemes” állásfoglalását (1958.). Az ellenkező véleményre is talál azért elődöket: BAUDOIN DE

COURTENAY-t (1881.), BRADLEY-t (1904.) és különösen ANTONÍN FRINTÁT, akinek meghatározását az írott nyelv funkciójáról („gyorsan és világosan beszélni a szemnek, hogy a megfelelő tartalom bármiféle nehézség nélkül közvetítődjék”: Novočeská výslovnost. Prága, 1909. 36) jelen könyvében és a 2. pont végén elsorolt cikkeiben is oly nagy előszeretettel idézi.

A második fejezetben (Az írott nyelv funkcionalista megközelítése: 14–7) a prágai ARTYMOVYČ (1973.) és a glosszematista ULDALL (1944.) idevonatkozó nézeteinek rövid áttekintése (és bírálata) után saját 39-es és 59-es cikkeiből idézi a *beszélt nyelvi norma* és az *írott nyelvi norma* definícióját: „Egy nyelv beszélt normája hangban (fonikusan) megjelenhető nyelvi elemek rendszere, amelynek funkciója az, hogy adott ingerre (amely rendszerint sürgető) dinamikusan, azaz egyből és azonnal reagáljon, s amely nemcsak a tisztán kommunikatív, de az érzelmi oldalát is közvetíteni képes a reagáló nyelvhasználó mondandójának.” „Egy nyelv írott normája írásban (grafikusan) megjelenhető nyelvi elemek rendszere, amelynek funkciója az, hogy adott ingerre (amely rendszerint nem sürgető) statikusan, azaz maradandó és könnyen áttekinthető módon reagáljon, s amely a reagáló nyelvhasználó mondandójának elsősorban tisztán kommunikatív oldalára koncentrálnak.” (15–6; 1959. 12–3.)

A definíciókból látható, hogy Vachek számára az írott nyelvnek megvan a maga funkciója a beszélt nyelv mellett, s míg egyes helyzetekben az egyik, máskor a másik képes a nyelvhasználó kommunikációs szükségleteit jobban kielégíteni. A kétfajta nyelvi norma tehát funkcionálisan komplementer; s egy kulturált nyelvi közösség tagjának mindkettő teljes birtokában kell lennie ahhoz, hogy a nyelv rendszeres lehetőségeit teljes mértékben kiaknázhassa.

Meg kell jegyeznünk (ahogyan Vachek is kellő mértékben hangsúlyozza), hogy az írott nyelv használatát megkövetelő helyzetek mindig valamiképpen specializáltak a beszélt nyelvet megkövetelőkhöz képest — gyakran magasabb kulturális és/vagy civilizációs célokat szolgálnak, pl. irodalom, tudomány, állami adminisztráció stb. —; ezért Vachek szerint a beszélt nyelv: írott nyelv oppozíciónak az utóbbi a jelölt tagja. — A fejezet befejező részében megvédi álláspontját azzal a kifogással szemben, ami pl. BLOOMFIELDNél és HOCKETTNél jelenik meg, hogy tudniillik sok társadalom egyáltalán nem ismeri az írást, és még az író-olvasó társadalomban sem mindenki az. Vachek ezzel a kérdéssel kapcsolatban bevezeti a nyelvi *optimálék* fogalmát, s rámutat, hogy jóllehet az írás megléte nem nyelvi univerzálé, minden bizonnyal optimálénak tekinthető.

A harmadik fejezetben (A funkcionalista megközelítés néhány következménye: 18–20) további alapfogalmakat definiál, így a *helyesírás* (beszélt nyelvi megnyilatkozások írott nyelviékké transzponálását lehetővé tevő szabálysor) és megfordítottja, a *kiejtés* (írott→beszélt megnyilatkozás), valamint a *betűzés* (spelling) (írott nyelvi megnyilatkozás anyagi felépítésének megjelenítése beszédben) és megfordítottja, a *fonetikus transkripció* (beszélt megnyilatkozás anyagi felépítésének megjelenítése írásban) fogalmát. Az így megtalált összefüggések első pillantásra mehökkentőek, de csöppet sem ésszerűtlenek. (Így a transkripció nem az írott, hanem a beszélt nyelvhez, ezzel szemben a betűzés az írott nyelvhez tartozik.) Ez a rendszer feleletet ad arra is, miért lehet a hagyományos helyesírásban írt szöveget a beszélt megfelelő segítségül hívása nélkül is megérteni, s miért nem lehet ugyanezt megtenni a fonetikai transkripcióval rögzített szöveggel. Továbbá azt is megérthetjük így, miért eleve lehetetlen az a századunk elején egyes fonetikusoknak olyannyira a szívén fekvő terv, hogy a nyelvek „következetlen” helyesírását tudományosan akkurátus transkripcióval kell helyettesíteni. (Ez az elképzelés vezette az IPA-t [International Phonetic Association] már az 1880-as években többek között a Le maître phonétique (a társaság folyóirata) fonetikus transkripcióban történő megjelentetésére. 1970-ben a társaság úgy döntött, hogy feladja ezt a gyakor-

latot. S valóban, nem csupán a generatív fonológusok disztinktívjegy-elméletét, hanem az IPA tiszteletre méltó orgánumát is gúnyolta HOUSEHOLDER, amikor 1965-ben így írt: „Az azonban alaptalan mendemonda, hogy [HALLE] nyelvészeti folyóiratot kíván alapítani (*Le Maître Distinctif*), amelyben minden cikket ebben a formában [tehát disztinktívjegy-nyalábokba átírva] fog közölni” (*Journal of Linguistics* I, 23).

Ahhoz tehát, hogy a nyelvhasználó könnyedén át tudjon váltani az egyik nyelvi normáról a másikra és vissza (és senki sem tagadhatja, hogy ez a követelmény fennáll, sőt rendszeren teljesül), valamilyen strukturális megfelelésnek kell lenni a kétfajta nyelvi norma között, hogy a két „híd”, a helyesírás és a kiejtés a lehető legsimábban működjön.

Ennek a strukturális megfelelésnek a milyenségét tárja fel a negyedik fejezet (A két nyelvi norma strukturális megfelelései: 21–6). Nyilvánvaló, hogy a legtermészetesebb lenne a strukturális megfelelés teljes egészének az „alapszinten”, a fonéma-graféma szinten megjelennie. A bökkenő csak az, hogy az ilyen „ideális” megfelelési típushoz tartozó nyelv — nincsen. (A szerb-horvát és a finn csak megközelíti, de nem éri el ezt a tiszta típust.) Ezt tulajdonképpen nem is csodálhatjuk, ha szem előtt tartjuk a kétféle nyelvi norma funkcionális különbségeiről mondottakat. Ahhoz, hogy az írott megnyilvánulások — FRINTA kifejezésével — „gyorsan és világosan beszéljenek a szemnek”, az alapszinten való megfelelés uralkodó megmaradása mellett más szinteken, nevezetesen a morféma- és szószinten is megfeleléseknek kell létezniük. Ezek nyilvánvalóan nem jöhetnek létre másképp, csak a fonéma-graféma szintű megfelelés részleges lazításával.

A fejezet lezárásaként Vachek megállapítja, hogy ahogyan nem léteznek nyelvek, amelyek írása kizárólag a fonéma-graféma szinten felel meg hangzó formájának, ugyanúgy a másik véglét, a tisztán piktografikus írásrendszer sem létezik (bár a japán, a kínai stb. megközelíti, ugyanúgy, ahogy a finn és a szerb-horvát a másik szélsőséget). A létező írásrendszerek tehát többé-kevésbé mind kompromisszumon alapulnak, mégpedig az egyes nyelvi szintek közötti kompromisszumon, s Vachek szerint ez kitűnő osztályozási elvként bőséges kutatási lehetőséget biztosítana az írásrendszer-tipológia területén.

Az ötödik fejezet az „Ismét a funkcionalista megközelítés: hangok pro és kontra” (27–39) címet viseli, s a „pro” hangok között BOLINGER (1946.), BERRY (1958.), PENTTILÄ (1970.) és HAAS (1970.), a „kontra” hangok között HOCKETT (1958.) és JAKOBSON (1962., 1971.) nézeteit elemzi. Ugyanezekről részletesebben szól fentebb hivatkozott 1972-es cikkében (*Folia Linguistica* VI, 47–61), ezért az érvelés amúgyis szövevényes útját itt nem követjük végig. Csak egy megjegyzést: az ULDALL (1944.) képviselte glosszematista állásponttól (amely az írást teljesen egyenrangúnak és függetlennek tartja, s a beszéd bármiféle prioritását kereken tagadja) Vachek élesen elhatárolja magát (és a HOCKETT–JAKOBSON-féle ellenérvek egy részét az uldalli felfogásra hárítja), hiszen funkcionalista álláspontjáról tekintve az írás nemhogy független a beszédétől, de egyenesen a beszéd : írás oppozíció jelölt (s így nemcsak — matematikai értelemben — kitüntetett, de egyben függő) tagja.

A hatodik fejezetben (Megjegyzések az írott norma szerepéről a nyelvi fejlődésben: 40–8) a betűejtés (spelling pronunciation) néven ismert (és kárhoztatott) jelenséget állítja szisztematikus összefüggésbe eddig körvonalazott rendszerével, s beláttatja, hogy az a nyelvi fejlődés legitím s legalábbis megfordítottjával, a helyesírási reformmal egyenértékű — bár természeténél fogva annál kevésbé átfogó — módja. (Vö. részletesebben Vachek cikkeit az alábbi helyeken: *Lingua* XI, 443–8 [1962.], *Brno Studies in English* IV, 7–100 [1964.], *Linguistics* XIV, 52–9 [1965.].)

A könyv alcíme: Általános problémák és az angol problémái. Az első hat fejezet foglalkozott az alcím első részében megjelölt témával, s az utolsó három fejezetben (Az angol írott nyelvi norma néhány jellemző vonása: 49–56; Az angol helyesírási

reform problémái: 57–68 és Következtetés: 69–70) tér rá Vachek az angol írott nyelv kérdéseire. Érveléséből – amelyet itt most nem ismertethetünk részletesen – kiviláglik, hogy (1.) az angol írásreform – ha ugyan egyáltalán szükséges – az eddiginél jóval körültekintőbb előzetes elméleti meggondolásokat igényel; s (2.) ezen meggondolások legkézenfekvőbb kerete és alapja a Vachek által képviselt funkcionalista szemlélet, mely szerint az írás a beszédnek nem alárendelt, igaz, attól nem is független kommunikációs forma.

4. Végezetül két megjegyzés.

Vachek könyve a benne foglalt okos gondolatoktól függetlenül is kellemes, könnyed, „emberszabású” olvasmány. Nem kicsiség ez akkor, amikor a nyelvészeti publikációk nagy többségére még mindig (és egyre fokozottabban) áll ETNAR HAUGEN 1951-ből származó megjegyzése: „A mai leírások hemzsegnének a képletektől, mint egy szimbolikus logikai levezetés, s teljesen nélkülözik a hagyományos nyelvtanok könnyed, sőt elbűvölő jellegét. Nem kívánom vissza azokat a nyelvtanokat, mindössze megjegyzem, hogy a gazdaságosság nem mindig erény . . .” (Lg. XXVII, 222 [1951.]).

Visszatérve a bevezetőül idézett mentegetőzésre: szeretnénk, ha az idős mester még sokáig fújná ugyanazt a régi nótát, s „igazi és őszinte” meggyőződése ellenére nem ez a könyv lenne az utolsó szava ebben a témában. (Itt hívjuk fel a figyelmet a prágai akadémiai kiadónál 1976-ban megjelent gyűjteményes kötetére (JOSEF VACHEK, Selected Writings in English and General Linguistics), amelyben itt hivatkozott cikkeinek nagy része mellett színes és változatos életművének java termése megtalálható; haszonnal forgathatja bárki, akit a nyelvészet általában s annak prágai változata különösen érdekel.)

SIPTAR PÉTER

Szilágyi Ferenc, Csokonai dunántúli tájszógyűjtése

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 237 l.

1974 tavaszán jelent meg a Nyelvtudományi Értekezések 82. számaként SZILÁGYI FERENC nagy körültekintéssel, tudományos hozzáértéssel és alaposítással megírt műve.

Nem először szól Csokonai szókincséről, ezt megelőzően is jelentek meg dolgozatai e témakörből (Pais-Eml. 544; IrNyDolg. 67); sőt mutatódott el abból az értekezésből (MNY. LXX. 17–36). Kutatásai sohasem egyoldalúan szókincstani vonatkozásúak, hanem Csokonai költői nyelvének értékeit több szempontú elemzéssel igyekszik feltárni (pl. A nyelvművelő Csokonai: Isk. Nyelvm. 118). Írásai arról tanúskodnak, hogy a teljes Csokonai-életmű mélyreható ismeretében illeszti a magyar irodalmi nyelv fejlődési rendszerébe Csokonai nyelvére vonatkozó kutatási eredményeit.

E mű célja lényegében Csokonai dunántúli tájszavainak bemutatása. Csokonai debreceni költő volt, de írói pályájának „mintegy ötödét a Dunántúlon töltötte . . . s a dunántúli évek nyelvi tekintetben is jelentősen gazdagították írói életművét” (21.)

A tárgyválasztást tudományos pontossággal indokolja, s elhelyezi saját művét a hasonló témájúak között (5–6.), számba veszi, kik foglalkoztak előtte Csokonai tájszavaival. Lényegesnek tartja és idézi DEME LÁSZLÓ Vörösmarty tájszavairól írt dolgozatát (MNY. XLIX. 435–6) és RUZSICZKY ÉVA munkáját (KazTájsz. 420), hogy pontosan, körültekintően bizonyítsa be a szavak tájszó voltát, mert ami ma az, nem biztos, hogy Csokonai korában is annak minősíthető. Ezért óvatos annak eldöntésében is, hogy stilisztikai szándékkal vagy egyszerűen provinciális szóhasználattal van dolga.

Részletesen – talán túlságosan is részletesen – bizonyítja, hogy miért alakult nálunk másképpen az irodalmi nyelv fejlődése, mint a nyugati népeknél, és hosszan

fejtegeti azt a feltételezhető hatást, amelyet Bürger költeményei és Herder elméleti munkássága tett Csokonaira a tájszavak használatát illetően. — Egyéb hatásokról is ír a továbbiakban, nevezetesen MÁRTON JÓZSEF szótárírói munkásságáról, s arról, hogy Csokonait tájszavak gyűjtésére ösztönözte. Ez a fejezet is hosszabbra sikerült, mint ahogy a téma indokolja.

Adathűen ír Szilágyi a költő dunántúli vándorútjáról; mikor, hol volt, kikkel érintkezett, milyen alkalmi verseket írt, körülhatárolja nyelvjárási monográfiákra hivatkozva egy-egy vers, színjáték születési helyét, ezzel hitelesítve állításait.

A legterjedelmesebb rész (28—204. lap) a tájszavak elemző bemutatása. Anyagát két részre osztja: 1. Először Csokonai somogyi szójegyzékét közli, mely „több mint félszáz” tájszót tartalmaz. (Az MTA Kézirattárában található K672/I jelzéssel.) Ezeket a költő jegyezte fel, mint számára érdekes, új szavakat. Csokonai somogyi szójegyzékét alak szerinti, jelentésbeli és valódi tájszókra osztja, és ezen belül betűrendbe szedi, majd szócikk formájában elemez minden szót. A szócikk felépítése a következő: tájszó, a költő jelentésmagyarázata, a szó egyéb adatai, előfordulási helye, jelentésváltozatai, tehát a tájszó története következik. — Különös megjegyzést ehhez nem fűzhetek, legfeljebb annyit, hogy az adatok értékéhez nem fér kétség, Csokonai jegyezte le először ezeket a tájszókat. A könyv szerzője az egyes tájszók eredetére vonatkozó adatokkal bizonyítékokat tár fel a szó etimológiáját illetően; pl. *prósza* (65), *tom* (71) stb. — 2. A második csoportot azok a tájszók alkotják, amelyeket feltehetően dunántúli tartózkodása idején ismert meg a költő, és az itt írt műveiben fel is használta. Az alak, jelentésbeli és valódi tájszó csoportosítást választja itt is a rendszerezés alapjául, de ezen belül azt is figyelembe veszi, milyen műfajú műben használta a költő. — A művekből kiemelt tájszók elemzése az előzőhöz hasonlóan történik, csak a szó után a szerző ad jelentésmagyarázatot, aztán idézet következik bő szöveggörnyezettel, majd stílusminősítés.

Az egyes szócikkeket olvasva néha úgy tűnik, a lényeg elvész a bizonyítás szövevényében, s jelentősen többet mond egy-egy szóról, mint amit a jelen munka indokoltta tenne; pl. *ludvérc* (87), *sódér* (93), *Ked, ketek(-kend)* (98). Az utóbbi pl. 7 lap terjedelmű; a 7-ből 1 és 1/2 lapon Csokonai műveiből közöl adatokat a szó különböző változatokban történő felhasználásáról, a többi 5 és 1/2 lapon pedig a szóvariációinak irodalmi előfordulására sorja (igaz, elemezve) a példákat.

A műnek ezt a részét inkább nyelvjárástörténeti szótárhoz hasonlíthatná az ember, tudniillik a sok egyéb részlet elfeledteti, hogy azt vizsgálja a szerző, hogyan gazdagodott irodalmi nyelvünk azáltal, hogy egy költő szándékosan tájszokat irodalmi rangra emelt. A *pök* alak szerinti tájszó Dunántúlon írt költeményekben fordul elő. Igaz, de hosszas, fél lapos fejtegetéssel igazolja a szerző, hogy ezt a szót igen régen és országszerte használják (ti. ez az eredeti alak a *köp*-pel szemben). Feltételezhető akkor, hogy Csokonai is ismerhette már előzőleg mindkét változatot, csak a Dunántúlon írt művek népies hangulatához válogatott a szókincséből, s így került elő a már addig is ismert, ott is hallott *pök*. Véleményem szerint itt Csokonai stilisztikai szándéka a mérvadó, s az, hogy mikor, kinél, hányszor, hogyan szerepelt, bizonyíték ugyan a szó életét illetően (*pök* ~ *köp* variáció), de a kérdéses szempontból nem lényeges, sőt elhagyható.

Nem akarok a szerzővel szemben igazságtalan lenni, s kifogásolni azt, ami érdem lehet: nevezetesen, hogy a tájszóra vonatkozó minden adatot számba vesz, minden régebbi és újabb szótárt, normatív és tájszótárt, készülő szótár cédulaanyagát stb. felhasznál, s ezzel messzemenően bizonyítja a szó meglétét és felhasználási módjait nyelvünkben, de szükség van erre ebben az értekezésben? Véleményem szerint nincs, még akkor sem, ha figyelembe veszem az alcímet: „Egy fejezet irodalmi nyelvi szókincsünk történetéből.” Talán egy külön értekezésben — melynek címe lehetne „Egy-egy dunántúli tájszó irodalmi nyelvi felhasználásának története” — helyénvaló lenne ez a részletező, bizo-

nyitást szolgáló adatfelsorolás. A dolgozatot olvasva itt-ott inkább a szó előfordulása, élete látszik lényegesnek, s csak másodlagosnak, hogy Csokonai is használta és milyen formában. (A fentiekén kívül további példákra l. *palack* (44), *hég* (39).

A dolgozatot végigolvasva egyre inkább úgy tűnik, hogy két értekezés lehetősége van benne, amelyek nem függetlenek ugyan egymástól, de a céljuk más. Ha a gyakorlati felhasználhatóságot veszem alapul, megállapításomat az alábbiakkal indokolnám: ha Csokonai tájszavai közül a dunántúliakra van szükségem, elolvasom az értekezést, ha pedig egy dunántúli tájszó életéről akarok megtudni valamit, másik munkához — inkább szótár-formára gondolok — fordulok.

Meg kell jegyeznem azt is, hogy nem minden szócikk ilyen részletező, de feltételezésem szerint ez nem a szerző szelektáló munkája, hanem kevesebb adat állt rendelkezésére.

Nem tartom indokoltnak azt a szerkesztési módot sem, hogy a Dunántúlon írt művekből kiemelt tájszavakat műfajok szerint csoportosítja. Áttekinthetőbb lenne, ha egyszerűen csak az alaki, jelentésbeli és valódi tájszó kategórián belül szedné betűrendbe a szavakat; az idézetből, stílusminősítésből úgyszintén kitűnne, milyen műfajú irodalmi alkotásban s milyen szándékkal alkalmazta a költő.

Az egyes tájszók stilisztikai rendeltetésének bizonyítása a szerző hozzáértését példázza, azt, hogy a legfinomabb árnyalatokat is észreveszi, s hitelesen, idézetekkel tárja az olvasó elé. Dicsérnünk kell néprajzi ismereteit is; a legtöbb szócikkből kitűnik, hogy ezen a téren is körültekintően, alaposan tájékozódott.

Az összefoglaló részben egy történeti nyelvátlasz elkészítésének lehetőségét említi: „... egy ilyen történeti nyelvátlasz támpontot adhatna szókincsünk etimológiai tisztázásához is, különösen olyan (táj)szavak esetében, amelyek földrajzi elterjedésük szerint nyilvánvalóan valamely más érintkező nyelvből kerültek hozzánk” (217). Nem tudom, erre van-e lehetőség és szükség jelenlegi körülményeink között, vagy egyelőre elégedjünk meg az Új Magyar Tájszótárral és a Történeti-etimológiai Szótárral.

A dolgozat végén a felhasznált szakirodalmat közli és szómutatóval könnyíti meg a tájékozódást.

Összegezve az elmondottakat SZILÁGYI FERENC értékes munkával gazdagította nyelvészeti szakirodalmunkat, elsősorban Csokonai népnyelv-használata konkretizálódik, bővül dunántúli tájnyelvi hatással munkájának eredményeként. Nagyon gondos összehasonlító, elemző módszerrel bizonyítja, hogy valóban tájszavakkal van dolgunk, sőt, Csokonai szóhasználata révén az adatok pontosan helyhez köthetők, földrajzilag körülhatárolhatók. Végül új motívumokkal bővülnek ismereteink az irodalmi nyelv alakulásának jelentős korszakáról.

R. MOLNÁR EMMA

K Ü L Ö N F É L É K

Kodály Zoltán megállapításai a beszédbeli nyelvhelyességről

1. 1937. december 9. jeles nap a nyelvtudomány és nyelv művelés történetében. Ekkor hívta fel a figyelmet KODÁLY ZOLTÁN a beszédhangzás egyre sokasodó hibáira az Eötvös Collegium volt tagjai Szövetségének közgyűlésén elmondott beszédével. Az esemény jelentőségét két pontban sűrítve foglaljuk össze: 1. a nyelvnek csak a beszédben megnyilvánuló kifejező eszközei iránt felkeltődött az érdeklődés; 2. Kodály fellépése gyakorlati eredménnyel is járt: nyomában szervezett és azóta is rendszeresen megtartott

ejtésversenyek formájában megerősödött és némi társadalmi súlyhoz jutott az értelmes beszédhangzás ügye.

Mit sem vesz el a felszólalás értékéből, hogy az eredmények még szerény mérték szerint sem kielégítőek, — különösen, ha a jelen sorok írása idején, 1977-ből tekintünk vissza, és vesszük számba az azóta megindult, nagyon lassan kibontakozó fejlődést. Negyven esztendő ugyan roppant csekély idő a nyelv történetében, de arra elégséges, hogy a nyelvtudományban ennyi idő alatt végbement szemléleti elmozdulás és a nyelvi gyakorlat egy és más kis változása segítségével jövőben hasznosítható tanulságokat vonjunk el.

2. Sajnos, századunkban és annak még a harmincas éveiben is teljesen újszerűnek lehetett lenni annak szorgalmazásával, hogy az ép, nyelvileg helyes beszédhangzás érdekében végre tenni kellene egyet és mást. Az első világháború után megújult lendülettel munkálkodó nyelvhelyességi mozgalom továbbra is az írott nyelvre korlátozta önmagát. A Magyar Tudományos Akadémia 1932. december 13-án tartott sajtóértekezletén kihirdetett tizenégy nyelvjavító pont a beszélt nyelv sajátos kérdéseire nem terjed ki. A nagyobb példányszámban megjelent és meg is vásárolt nyelvhelyességi kiadványokban csak elvétve találunk megjegyzéseket a hangsúlyozásról, hanglejtésről, tartamról stb. BALASSA JÓZSEF 1923-ban megjelent „Helyes magyarság” című 128 lapos könyvében egy lapnyi terjedelemben foglalkozik az ide tartozó jelenségekkel. A KOSZTOLÁNYI DEZSŐ szerkesztette „A Pesti Hírlap nyelvőre” (1932.) és annak Brassóban kiadott változata (KOSZTOLÁNYI DEZSŐ—KACSÓ SÁNDOR, Anyanyelvünk. 1934.) NÉGYESY LÁSZLÓnak a hangsúlyozásról írt néhány megjegyzését adja közre. PINTÉR JENŐnek és huszonöt munkatársának „Magyar nyelvvédő könyv”-e (1938.) is éppen csak hogy érinti egy-két intonáló eszköz helytelen, illetve helyes használatát. Viszonylagosan hosszabb cikket találunk a hibás hangsúlyozásról KOSZTOLÁNYI különböző helyeken és időkben megjelent írásaiból válogatott „Erős várunk, a nyelv” című gyűjteményben (sajtó alá rendezte ILLYÉS GYULA, 1940.); itt „Nyílt levél a magyar színészekhez!” című felhívásban KOSZTOLÁNYI a jelző + jelzett szó és más kapcsolatok-hangsorok hangsúlyozásával foglalkozik. HALÁSZ GYULA „Édes anyanyelvünk” című, a maga korában népszerű könyvében (1938.) csak tartami kérdéseket ismertet röviden.

Nem figyel fel a hangzó nyelvre a Magyarosan című folyóirat; tárgymutatóiban a h a n g s ú l y t, h a n g l e j t é s t, s z ü n e t e t stb. meg sem találjuk. Nagyritkán CSÚRY BÁLINT foglalkozik olyan jelenségekkel, amelyek csak a hangzó beszédben fordulhatnak elő. Az Erdélyi Múzeum 1935-ben (XL. évf.) megjelent nyelvművelő közleményei — a helyi viszonyoknak megfelelő kiegészítéseket nem számítva — követik a Magyarosan gyakorlatát.

A kor tankönyvei igen szűkszavúan és bizonytalanul foglalnak össze némi ismereteket a hangsúlyozásra, hanglejtésre stb. vonatkozóan. Jóval kevesebbet nyújtanak annál, mint amennyit a nyelvtudósok már a XIX. században helyesen megállapítottak.

Mennyiségi és minőségi szempontból számbavehető nyelvhelyességi mozgalom közepette mondhatta ki Kodály 1938. szeptember 18-iki rádióbeszédében: „Egyetlen nyelv van itt, amelynek kiejtését nem gondolja senki: a magyar.”

3. Szükségesnek mutatkozik Kodály főbb megállapításainak ismertetése előtt előljáróként pár szóval megemlékezni nyelvszemléletéről és tárgya megközelítésének módjáról. Az alább következő szó szerinti idézeteket a budapesti egyetem Bölcsészeti Kara kiadásában megjelent „A jó magyar ejtés aktái. A dékán megbízásából összeállította ECKHARDT SÁNDOR. (1943.)” és a „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia anyaga” (1967.) című kiadványok alapján közöljük. Az utóbbiban megjelent „Megjegyzések a konferencián elhangzottakhoz” cím alatt összefoglalt, mások

által jegyzett felszólalást is hitelesnek fogadjuk el, mert a levonatát — a szerkesztők közlése szerint — Kodály javította.

A két önálló előadás („A magyar kiejtés romlásáról”, „Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!”) és néhány hozzászólás tudományos értékű, de nem hagyományos nyelvtudományi megnyilatkozás. A gondolatok kifejtése során a nyelvi tények művelődéspolitikai, oktatásmódszertani stb. szempontokkal társulnak. Zeneszerzési, előadóművészi, történelmi stb. vonatkozások a hangzó nyelv kérdéseit nagy összefüggések távlataiba helyezik. A szorosabb értelemben értett nyelvtudomány azonban nyert ezzel a széleskörű kitekintéssel. Általuk a nyelv életére ható erőknek és a nyelv szerepének több olyan mozzanata került napfényre, amelyeket csak a nyelvtudományból való kiindulással soha nem lehetett volna felismerni.

Kodály nyelvszemléletét a tudományszak századeleji állapota és részben GOMBOCZ ZOLTÁN nézetei befolyásolták. Tudománytörténeti tájékozottságát nyelvészek is mintának tekinthetik; pontosan utal az előzményekre: „A kiejtés zenei oldalának vizsgálata újkeletű tudomány, messze van a teljességtől. . . Néhány fontos tüneményt már 1862-ben helyesen figyelt meg egy elfelejtett fonetikusunk: Regner Tivadar.” (Vö. A magyar nyelv kiejtése: AKÉRTNY. II, 1862. 363—447.) Ismeri és felhasználja a közvetlen előző tudós-nemzedék munkáit (JESPERSEN, O., Lehrbuch der Phonetik. Leipzig—Berlin, 1904.; TOLNAI VILMOS, Adatok a magyar hanglejtéshez: MNy. XI.; CSÜRY BÁLINT, A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái: MNy. XXI.; SIEBS, TH., Deutsche Bühnenaussprache, Hochsprache. Köln, 1930.; stb.). A korabeli magyar átlagos nyelvszemlélettel szemben úttörő érdeme, hogy ki tudta magát szabadítani az írott nyelv több évszázados túlbecsüléséből keletkező korlátokból. Előadási módja, műszóhasználatja azonban egy és más vonatkozásban már a maga idején is majdhogynem kiavult, és a tudomány oldaláról nézve itt-ott szakszerűtlen. Zenész létére a századforduló irodalmára emlékeztetően a nyelv „zenei” követelményeiről, rendszeréről beszél. Nem veszi észre, hogy a zeneelméleti, zenetörténeti irodalomban sem lenne helyes ’nyelvi’ követelményekről és rendszerről beszélni, — annak ellenére, hogy ami a nyelvben és zenében egymáshoz hasonló lehet, az egyaránt érvényes mind a két kifejező eszközre.

Kodály nyelvvel foglalkozó írásaiban nem találkozunk a *fonológia*, *fonéma*, *jel*, *jelrendszer*, *jelentés* stb. szavakkal és az azok jelentésével járó meghatározásokkal. A *fonéma*-t például így kerüli meg: „A mi nyelvünk az egyetlen e tájon, amelyben egy kis nyújtott ejtés azonnal megváltoztathatja a szó értelmét (*csikós*—*csikos* stb.)”. Nem használja a *köznyelv* terminust, pedig az általa jelölt fogalomnak központi szerepe van gondolatmenetében.

Helyesebb azonban itt mellőzni a felhozható kifogásokat és ellenvetéseket. Eltekintve attól, hogy a harmincas években részben más volt a műszókészlet, ha Kodály nyelvészeti metanyelven adta volna elő észrevételeit, aligha tehetett volna cselekvésre indító hatást azokra, akikhez akkor szólt. Márpedig a nyelvészeti, de főképpen a nyelvhelyességi tevékenységnek a gyakorlatra való visszahatása, az alkotó ember minél jobb kifejező eszközökkel való ellátása a távolabbi és közelebbi célja. E tekintetben van némi különbség GOMBOCZ és az őrá hivatkozó Kodály felfogása között.

4. A nyelvhelyesség magyar elméleti irodalmában mind a mai napig egyedülállóan kimagasló mű GOMBOCZ ZOLTÁNNAK „Nyelvhelyesség és nyelvtudomány” című írása (eredetileg a Magyar Nyelvtudományi Társaság XXIX. közgyűlésén (1931. jan. 27.) elmondott elnöki beszéd; l. MNy. XXVII, 1—11). Kodály soraiból kitűnik, hogy nagyon alaposan megvizsgálta és meggondolta GOMBOCZ itt közölt nézeteit. Ki is választotta és idézte GOMBOCZ megállapításaiból azt, amit saját szempontjából előbbrevivőnek talált. De részben félreérti és nem is betűhíven idézi GOMBOCZ meghatározását: „A beszédbeli nyelvhelyesség nem nyelvtani, hanem *nyelvészociológiai* probléma. Helyes, ami egy nyelv-

közösség szokásaival megegyezik, helytelen, ami vele ellentétben áll.”¹ Később: „Azzal hogy GOMBOCZ nem tudományos, hanem stilisztikai problémának nevezte a nyelvhelyességet, nem degradálta, hanem felemelte.” Ez így nem egészen pontos, mert GOMBOCZ nem számízta a nyelvhelyességet a nyelvtanból, és a stilisztika mellett sem foglalt egyértelműen állást, hanem csak annyit mondott, hogy „a nyelvtudományt a nyelvhelyesség csak általános nyelvi vonatkozásaiban érdekli.” Ez az utóbbi megállapítás teljes összhangban van a kodályi igényekkel; szinte sajnáljuk, hogy Kodály nem tette feltűnővé azáltal, hogy idézi.

Itt nincsen tere annak, hogy GOMBOCZ kitűnő és a maga korában újszerű megállapításaival vitába szálljunk. De kétségtelen, hogy ha csak annyit mondunk, hogy „egy nyelvközösség szokása”, az nem elég szabatos, helytelen felhasználásra is alkalmat adhat, félreérthető. Kérdés ugyanis, hogy mekkorára méretezzük a „nyelvközösség”-et, családírokonsági körre, kerületre stb. vagy az egész nyelvterületre. GOMBOCZ tanulmányában kiegészítőleg megállapítja: „A nyelvszokás, a nyelvállapot relatív egyformasága helyhez és időhöz van kötve. Ebből természetszerűleg következik, hogy nincsen egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is a tér és idő függvénye.” Ezek a megállapítások helyesek, és a nyelv egészére vannak szabva, de nincsenek tekintettel a felvethető viszonylagos nyelvhelyesség kérdéseire. A pontatlanság forrása ott van, hogy GOMBOCZ, éppen úgy, mint néhány évvel később Kodály, nem használja a ’köznyelv’ fogalmát, amely akkor megvolt már, de korántsem annyira kidolgozva, mint pár évtizeddel később. Helyette a különböző nyelvhelyességi normákat elemzi több-kevesebb részletességgel. Azok közül csupán NOREEN c é l s e r ű s é g i normáját (l. NEREEN, ADOLF GOTTHARD, Om språkriktighet.² Uppsala, 1888.) — „Leghelyesebb az a nyelvvalak, amelyet a mindenkori hallgatóság legpontosabban és leggyorsabban ért meg, s amelyet a beszélő legkönnyebben ejt ki”, vagy rövidebben: „Leghelyesebb az a nyelvvalak, amely a megkívántató világossággal a lehető legnagyobb egyszerűséget kapcsolja össze.”² — fogadja el meg lehetőségen tartózkodó hangon: „Kétségtelen, hogy ebben a felfogásban van valami igazság, . . .”.

Itt jön elő a legnagyobb különbség GOMBOCZ és Kodály állásfoglalása között. Kodály nem vizsgálja és rangsorolja a különböző nyelvhelyességi normákat, azok látóhatólag nem érdeklik, hanem feltételez — ha nem is mondja ki — egy minden magyarul beszélő által használható és értendő közös nyelvet, amelynek helyes hangzását gondolni kell. Nyilvánvalóan a köznyelvről van itten szó, amely összekötő nyelv a különböző térbeli és társadalmi tagozatok között, és mentes — legalábbis térben — a szűkebb használatú „nyelvszokások”-tól és „nyelvvalakok”-tól.

Kodály éppen nem tagadja a tudomány közreműködését a nyelvhelyességi kérdésekben és munkában, de a nyelvhelyességnek inkább elméleti szempontjait látó és egyébként is kétkedésre hajló GOMBOCZ szemben a gyakorlati tettek embere. Határozottan elutasítja azt a régebbi nézetet, hogy „a nyelvben nincs romlás, csak fejlődés, változás van. . . fejlődésébe nem lehet beavatkozni, eredményei előtt meg kell hajolni, azokat tudomásul kell venni.”

Ami a beavatkozást illeti, itt van egy pont, amelynél a gomboczi és kodályi gondolkör metszi egymást.

¹ A Magyar Nyelvben: „A nyelvhelyesség a szociális nyelv, vagy ha tetszik, a nyelvészociológia problémája. Helyes az a nyelvi kifejezés, amely egy nyelvközösség szokásával megegyezik, helytelen az, ami vele ellentétben áll.” — Ezek szerint feltehető, hogy a „beszédbeli nyelvhelyesség” Kodály eredeti kifejezése.

² GOMBOCZ találhatóbb fogalmazásában: „A nyelv a gondolatközlés eszköze; az a nyelvvalak a legjobb, amely gondolatainkat leghívebben közli a hallgatóval.” (I. h.)

GOMBOCZ röviden érinti a „tekintély-normát”. Példának a régi francia akadémiát hozza fel, amely szerinte is befolyásolta valamennyire a nyelv fejlődést. De GOMBOCZ itt meg is áll, nem dolgozza ki a hatalom beavatkozását. A kettő viszonyáról csak annyit mond, hogy „nem ritka eset, hogy törpe minoritás rákényszeríti nyelv szokását a többségre.” Ez után még megjegyzi, hogy „Messze vezetne, ha . . . a nyelv szokás alakulásának törvényeit akarnók kutatni.”

Kodály nemcsak egyetértőleg idézi GOMBOCZ részleteiben ki nem fejtett megállapítását, hanem rámutat arra is, hogy a nyelv szokások alakulását azok irányítják — tesznek normatívvá ezt és azt —, akik megszállják a beszédközlési fórumokat. Kodály — szemben GOMBOCZCAL — 1937-ben felhasználhatta már a hangosfilm hatásából kivonható tapasztalatokat is.) A hatalom és a nyelvi kifejezés viszonyának felismerése GOMBOCZNÁL egy távolabbra mutató utalásig jut el, Kodálynál egyik központi gondolat. Magyarországon ő mondja ki először, hogy „még soha a világtörténetben nem volt akkora szerepe az élő szónak, államférfiak, és általuk a népek érvényesülésében, mint ma. . . a létfenntartás egyik eszköze lett a népek harcában.” A hangzó nyelvet végső soron nemzet-élettani megnyilvánulásnak látja: „A nyugati népeknél a saját nyelvük tökéletes, biztos tudása a kultúra elemei követelménye. (Nálunk, tudjuk, nem az.) Hozzájárul bizonyos elteltségérzet: a beszéd szinte a nemzetért való testi kiállítás egy formája.”

5. A tulajdonképpeni nyelvtudományi megállapítások és megjegyzések száma nem nagy. Sőt, az összefüggések széleskörű kifejtése mellett még kevésnek is mondható. Számításba kell vennünk, hogy Kodály felszólalása elsősorban figyelemkeltés, munkaterv közlése, amelynél néhány meggyőző példa elégséges.

A műszavakról már megjegyeztük, hogy azokkal Kodály általában nem haladta meg korát. Az *ejtés* és *kiejtés* jelentése Kodálynál egyezik a szó későbbi, az ÉrtSz.-ban közölt magyarázatával: „Beszédhangnak valamilyen módon való képzése, valamely szónak vagy szavaknak, mondatoknak bizonyos hangképzéssel való mondása: *kiejtés*.” Ez a magyarázat nem zárja ki az 'ejtés' ('*kiejtés*') fogalmának köréből a beszédet intonáló eszközök (Kodálynál még „zenei elemek”) használatának módját. Tehát például a hang-lejtéssel, sőt még az összefüggő hangsorok közötti 0-fokú hangzással, azaz a szünettel is *kiejtünk*. De a közhasználatban túlnyomóan csak azokat a hangzásjelenségeket értik *kiejtés*-en, amelyeket jelölni is szoktak. Kodály *ejtés*-e a beszéd minden hangzó összetevőjére kiterjed. — Nem találkozunk a *hangtulajdonságok*-kal, a *mondatfonetika*, *szövegfonetika* és más hasonló műszavakkal, amelyeknek többsége a harmincas évek végéig vagy azután is még egy ideig nem került forgalomba, és amelyeknek helyessége egyébként is kérdéses. Viszont előnyös újítás, hogy Kodály nem használja a *hangsúly* mellett már régen feleslegessé vált *nyomaték*-ot, és a hanglejtést nem nevezi *zenei hangsúly*-nak.

6. A továbbiakban röviden összefoglaljuk Kodály főbb megállapításait az *ejtési* hibákkal kapcsolatban, és megvizsgáljuk, hogy egyik-másik jelenségnél tapasztalható-e változás a közben eltelt négy évtized után. Aránylag részletesebb kifejtést találunk a tartami hibákról és a beszéd ritmikái egyensúlyának bomlásáról.

Általános megállapítás: „Legsúlyosabban az artikuláció és ritmus elváltozásai kezdik ki a nyelv zenei rendszerét.” Ezt ma részben másképpen fogalmazzunk, mert azóta valamivel többet tudunk a beszéd intonálásának sokféle módjáról és bonyolultságáról.

A hosszú mássalhangzók rövidülésére példának idézett *kelemes*, *szelemes* és hasonló alakok ma is hallhatók, talán még gyakrabban, mint a harmincas évek végéig. Kodály akkor mondhatta, hogy „Egy kisebb körben (Gömör) már a népnyelvben is felütötte fejét.” Nem is késett a terjesztőt megnevezni: „A *viszonthalásra!*” búcsúzott megint minap a rádió.” Ma a nyelvjárási nyelv nagyméretű romlásáról, másrészt eltűnéséről

beszélünk, ha elméletileg nincs is kidolgozva és dokumentálva az a felemás nyelvjárási – romlott köznyelvi beszéd-típus, amelyre Kodály utalt.

A hosszú mássalhangzók megrövidülésével párhuzamosan a rövid, hangsúlyos magánhangzók nyújtását észleli. Szerinte „A rövid és hosszú szótag időtartamának régebbi, kb. 1 : 3 aránya 1 : 2-re lágyul, sőt újabban már az 1 : 1-et is megközelíti.” Példái: *vérág, bészél, köszönöm*, – és ugyanennek a jelenségnek egy más módon való megnyilvánulására: *Ez még a poggány korból való!, Nem tuddom fokozni!* Hogy a pontosabban kifejezett tartami-ritmikai viszonyokkal kapcsolatban nem rövid és hosszú hangokat, hanem szótagokat mond Kodály, az elsőrendű nyelvész felkészültségéről tanúskodik. – A *Nem tuddom fokozni!* tagadó kijelentő mondatban előforduló feltűnően rossz hangsúlyozásra nem tesz megjegyzést. A *tuddom*-féle torzítás emfatikus kiemelésként sem állja meg a helyét. Lehet, hogy a hangsúlyhibákra szándékosan nem akart kitérni.

Mértékadó szabályként mondja ki, hogy „A helyes magyar beszédben a rövid szótag a hangsúlyban is rövid marad, a súlytalan szótag pedig megtartja teljes intenzitását. . . , ha pedig hosszú volt, nem rövidül meg.” A hangsúlylnak és tartamnak ezt a viszonyát már HUNFALVY is megállapította egyik tanulmányában (A magyar szóbeli hangsúly apológiája: AkÉrtNy. 1859: 29–51): „A magyar nyelvben a mennyiség és hangsúly mintegy egyenlő hatásúak, vagyis az egyik még olyan erős nálunk mint a másik. . . . Itt (*apám, anyám*) a hangsúlyos tag nem csontkítja meg a másiknak a mennyiségét, sem maga nem lesz, hangsúlya segítségével hosszúvá”, és „rövid szótag is bírhat hangsúlylyal akár mennyi hosszú, de hangsúlytalan szótag ellenében.” – A Kodály felállította szabály gyaníttatja, hogy ismerte HUNFALVY idézett tanulmányát. De ha nem így lenne, – a lényegét nem érintve – a két azonos tartalmú megállapítás akkor is rendkívül értékes, mert legalább rövid távon betekintést enged a beszédhangzás múltjába. Indokoltan jegyezheti meg Kodály, hogy „A hangsúlyos rövid szótag nyújtása, a hangsúlyos szótagok intenzitásának növelése¹ . . . pusztító betegséget jelent nyelvünk ritmusrendszerében.” Hivatkozhat a nyelv alkatára (mint normatív tényezőre!) a hagyomány bizonyító erejével. A „rendszer” itt általában diakróniára utal.

7. A hangképző szervek fogyatékos működtetéséből (Kodálynál *artikuláció*) származó, köznyelvi vagy a magyar hangrendszerben egyáltalában nem létező hangok is szerepelnek néhány példával. Az elsikkadt *r-t* szemléltető *képlek alássan, boa* (= bor) és hozzájuk hasonló hangadások részben ma is megvannak. Tapasztalható csökkenésük korántsem olyan méretű, amilyen az időközbeni társadalmi változások következményeként elvárható.

Egy érdekes megjegyzés: „Míntha az *r* egyik sarokköve volna kiejtésünknek. Ha meglazul, az egész épület inogni kezd.” Nem áll rendelkezésünkre statisztikai adat a beszédben hangzó *r* előfordulási arányáról; de annyi bizonyos, hogy az erősebben terhelt hangok közé tartozik.

Itt említjük Kodály állásfoglalását a *ë* köznyelvi használatát illetően. Nyilvánvalóan ő is tudja, hogy nincsen meg az összes nyelvjárásban, viszont a köznyelvben egyelőre nem különös ritkaság (ha a köznyelvet nem korlátozzuk a beszédhangzás szempontjából a budapesti nyelvre). Határozottan megtartása mellett nyilatkozik. Könnyen megvalósítható gyakorlati tanácsa: „Egyszerűen a tankönyvekbe bele kellene nyomtatni ezt a betűt a kisiskolától kezdve az egyetemig, akkor mindenki azt látná és próbálná kiejteni, és végtére megtanulná.” – Azokkal szemben, akik a *ë* helyesírásba való vételét céltalannak tartják, mert hitük szerint kiejtését nem mozdítaná elő, többéves tapasztalatunk alapján Kodály javaslata mellé állunk. A tanulók a beszéd intonációs jelzéseit

¹ A szóhasználat nem szerencsés, az „intenzitásának növelése” helyett *felnagyítása* talán helyesebb lenne.

megtanulva és l á t v a eredményesebben sajátítják el a helyes hangsúlyozást, hanglejtést, tagolást stb. A nyelvészek egyébként már elismerték, hogy a hosszú hangok jeleinek hiánya az írógépeken hozzájárul a hosszú magánhangzók kiejtési-hangzásbeli megrövidüléséhez. — Ma még az a helyzet, hogy a *é-t* az a tanuló sem sajátíthatja el az iskolák egymásra következő fokozataiban, aki egyébként szívesen vállalkozna rá, amennyiben még nem tudja ejteni. Az egyetemekről eddig sem lett volna szabad kiengedni magyar szakos tanárokat a *é-t* tökéletesen előállító képesség nélkül. A *é* teljes értékű tagja a magyar hangrendszernek, mellőzése semmi okot nem látunk.

8. Hangképzési és következményeiben ritmikai jelenség a szótagokat előállító energia megoszlása a folyamatosan képzett hangsorban. Ez nyelvenként változhat, és erre Kodály rá is mutat: „Keményebb szemecske a magyar szótag, mint az angol: nem lehet úgy összenyomni. Ott vitás lehet, hogy egy szó hány tagú. . . . Nálunk soha”; „A szótagok egyenlő intenzitása egyik legfontosabb jelensége, sőt alaptörvénye a magyar beszédnek. Ezért ejti a magyarajkú a német beszédben az elmosódva ejtendő súlytalan szótagokat is teljes hangzatossággal, amin megint a németek mosolyognak.” Kodály nem mondja ki, de itt utalnunk kell arra, hogy a szótagok egyenlő intenzitása szoros összefüggésben van a magyar hangsúlyozási rendszer mérsékelt, kis különbségeket hasznosító dinamizmusával.

9. Meglepően kevés megjegyzést tesz Kodály a hanglejtésre; csak a kérdő mondat (eldöntendő kérdés) magassági mozgásával foglalkozik. Egyik kijelentése: „A kérdőmondat hanglejtését GOMBÓC cikke már lényegében megállapította. (Uránia VIII. 129.)” csekély kiegészítést kíván. A XIX. század tudósai már meghatározták a magyar kérdőhanglejtés egyik változatát, MÁTRAI GÁBOR zenei hangjegyzéssel ábrázolta is. (A rendszeres szavalattan alaprajza. Pesten, 1861.; l. BARTÓK JÁNOS, A hanglejtés jelzése a magyarban: MNy. LXXVII, 316—29.) — Ami viszont hiányos a múlt századbeli kutatóknál, azt GOMBÓC sem pótolta teljesen, az mind a mai napig feltáratlan olyan értelemben, hogy a különböző kérdő lejtésmenetek használatának megfogalmazása megbízhatatlan.

A kérdő hanglejtés Kodály által felrótt hibái sohasem voltak általánosan elterjedt hibák, mint a ritmus elleni vétségek. Az eldöntendő kérdés jellemző magassági csúcspontja helyének eltévesztése (*Élhoztad a kis lámpát?*) előfordulhatott itt-ott régebben, esetleg előfordulhat ma is, de mint hiba, gyakoriságával sohasem volt jellemző a leggyatrább minőségű köznyelvre sem.

Feltűnő, és okát nem tudjuk adni annak, hogy Kodály röviden sem említi a köznyelvi hanglejtés már akkor szelvében-hosszában elterjedt legáltalánosabb hibáját. BALASSA már 1923-ban (i. m.) észleli: „Hiba az idegenszerű éneklés, a hang felcsúsztatása a szó vagy szólam vége felé.” PINTÉR is utal rá 1938-ban (i. m.) kevésbé pontos fogalmazással: „Visszatetsző szokás, hogy egyesek a mondat végén felkapják a hangot, hollott le kellene ereszteni”.

10. Zárószóként vissza kell térnünk röviden a beszédbeli nyelvhelyesség számára irányt adó mérce ('standard', 'norma') kérdéséhez.

Mint már elől mondtuk, Kodály a nyelvhelyesség elméleti kérdéseivel nem foglalkozik, és pontosabban nem nevez meg egy nyelvi szintet, vagy bármilyen tagozatot vagy stílust, amelynek állandó idiomáihoz képest helyes vagy helytelen valamilyen nyelvi alak vagy hangzás. Ilyen minőségben a nyelvjárásokkal szemben a különben általa nem is említett köznyelvet nem állíthatta volna mércének, hiszen annak hibáival tisztában volt. A gyakorlati tennivalók sorában szó van „irodalmi kiejtés”-ről („Kérjük fel a Magyar Tudományos Akadémiát, hívjon össze egy vegyes bizottságot, amely . . . véglegesen kidolgozza az irodalmi kiejtés normáját”), de ezzel részben ellentétbe kerül önmaga fel-

állította távlatával: a minden magyarul beszélő közös nyelvhelyességével. Eltekintve Gombocz irodalmi normával szemben is támasztott jogos kétségeitől, az irodalmi rangú beszédhangzás egy felépítmény, amelynek helyessége függ az alaptényezők helyes vagy helytelen voltától. Ismételjük: ha jól olvasunk a sorok között, Kodály felállít egy eszményi köznyelvet, és ahhoz mérve mond helyes bírálatot a körülötte hangzó mindennapi nyelvről. Hogy mi helyes, arra a példákkal kapcsolatban Kodály rámutat, meggyőződésünk szerint időtálló megállapításokkal. De hol vannak feltárva a nyelv alkatával kongruens, csak a beszéddel megnyilvánuló közlő eszközök? Azok ismeretében egykor majd meg lehet állapítani egy 'standard', nyelvileg helyes beszédhangzást, és végre lehet hajtani azt az oktatói-beavatkozási tervet, amelynek első sürgetője Kodály Zoltán.

BARTÓK JÁNOS

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXIII. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1977. június 15-én tartotta meg LXXIII. közgyűlését az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanácstermében.

1. BENKŐ LORÁND akadémikus elnöki megnyitója után HAJDÚ PÉTER akadémikus tartott előadást „Közművelődési lehetőségek az uráli nyelvészetben” címmel (az előadást 1. folyóiratunk következő évi 1. számában).

2. Ezt követően SZATHMÁRI ISTVÁN főtitkár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Egy munkás év ismét elmúlt Társaságunk felett. Összefoglalóan azt jelenthetem a Tisztelt Közgyűlésnek, hogy ez alkalommal az átlagosnál mozgalmasabb évet zárunk. Azonkívül ugyanis, hogy szép számban és rendben megvoltak a felolvasó üléseink; hogy a szűkös anyagi viszonyok és a nyomdai költségek emelkedése ellenére jelentek meg kiadványaink, illetőleg fotomechanikus eljárással újra kiadtunk több keresett MNyTK.-számot; hogy a múlt év júniusában megrendezett nyíregyházi Anyanyelvoktatási Napok mellett (erről az előző közgyűlésen már szóltam) több tudományos ülészakon és találkón rész vettünk, — arról is beszámolhatok, hogy a szokásosnál több összejövetelt rendeztünk más társaságokkal és intézményekkel, továbbá választmányi üléseinken több olyan lényeges kérdést tárgyaltunk meg behatóan, amelyek Társaságunk működését realisabbá, eredményesebbé teszik legalábbis tehetik.

De mindent a maga helyén! Kezdjük a felolvasó ülésekkel. 1976/1977-ben Budapesten 29 felolvasó ülést szerveztünk. Ezek nyolc szakosztályunk között szám szerint a következőképpen oszlanak meg. Magyar szakosztály 10 (ebből 1 a Magyar Néprajzi, 1 a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal, 1 pedig a névtudományi szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 2 (ebből 1 a Magyar Néprajzi Társasággal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 3. — Germanisztikai-romanisztikai szakosztály 1 (ez a nyelvoktatási szakosztállyal közösen). — Általános nyelvészeti szakosztály 4. — Nyelvoktatási szakosztály 4 (ebből 1 a germanisztikai-romanisztikai szakosztállyal közösen). — Névtudományi szakosztály 2 (ebből az egyik a magyar szakosztállyal közösen). — Fonetikai és beszédművelő szakosztály 5.

Felolvasó üléseinkkel kapcsolatban — éppen a mostanában sokat emlegetett

interdiszciplináris jelleg érvényesülése következtében — időszerűnek, ezért örvendetesnek tarthatjuk a más társaságokkal közösen megrendezett összejövetelek számának emelkedését. Effélére az elmúlt évben háromszor került sor. Február elsején, szép számú néprajzos és nyelvész hallgatóság előtt, Végh József tagtársunk emlékezett meg „Csúry Bálint öröksége” címen a magyar nyelvjárásgyűjtés és -kutatás e nagy alakjának a munkásságáról, rámutatva — különösen a szókincsgyűjtés terén — ránk váró feladatokra. — Február 24-én a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal együtt szervezett vitaulésen mondta el Tompa József tagtársunk „A mai esszé és széppróza egy divatos eszközéről” című, érdeklődéssel kísért előadását. — Április 28-án kedves külföldi vendég, Väinö Kaukonen professzor adott elő a Magyar Néprajzi és a Nyelvtudományi Társaság színe előtt „Elias Lönnrot Kanteletárja”-ról.

Kaukonen professzoron kívül még két külföldi kollégát üdvözölhettünk előadóink sorában. Gerhard Ganschow, a Münchener Egyetem tanára a finnugor szakosztály március 11-i ülésén „Zur Geschichte der syrjänischen j-Stämme” címmel tartotta meg érdekes előadását. — Nagy örömeinkre szolgált — és ezt a megjelentek, valamint a hozzászólók száma is igazolta —, hogy a könyveiből, cikkeiből jól ismert J. D. Apreszjan moszkvai kollégának „Nyelvi anomália és logikai ellentmondás” című, orosz nyelven, de időnkénti angol összefoglalásokkal elhangzott tanulságos előadását az általános nyelvészeti szakosztály május 10-i ülésén meghallgathattuk.

Az elmondottakon kívül — beleértve az egyes szakosztályok itt fel nem sorolt, de a közművelődést közvetlenül vagy közvetve szolgáló előadásait, vitauléseit — még a következő események tanúskodnak Társaságunk megnövekedett közéleti tevékenységéről, illetőleg arról, hogy a nyelvészek társadalma is kiveszi részét az országos, közelebről felettes szervünket, a Magyar Tudományos Akadémiát érintő közművelődési program végrehajtásából.

Társaságunk állandóan figyelemmel kíséri és a maga sajátos: tudományos, szervező stb. eszközeivel támogatja a páratlan eredményességű — immár országosnak mondható — földrajzinév-gyűjtést. A Fejér megyei földrajzi nevek összegyűjtése alkalmából 1976. október 19-én Székesfehérvárott a Megyei Tanács disztermében megrendezett ünnepi ülésen elnökünk köszöntette a gyűjtőket, és a múlt évi közgyűlés határozatának megfelelően Birkás János főiskolai tanárnak átadta a Csúry Bálint emlékérmét. — Társaságunk és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszéke telt ház előtt, közösen rendezte meg március elsején a Kalevala-nap alkalmából a jól sikerült finn estet. Ezen a Kar dékánjának s egyben a Társaság főtítkárának a megnyitója után — amelyben rámutatott Vikár Béla Kalevala-fordításának a jelentőségére — Lakó György alelnökünk a finn–magyar kapcsolatok finn megalapozójáról: Antti Jalaváról, Ulla Hauhia tagtársunk pedig e kapcsolatok magyar elindítójáról, Szinyei Józsefről emlékezett meg szép előadásában. Az előadásokat a Tanszék hallgatóinak színvonalas szavaltai, ének- és zeneszámai követték. — A Társaság a Nyelvtudományi Intézettel, a Heves megyei Tanács Művelődési Osztályával és a Gárdonyi Géza Társasággal együtt rendezett április 14-én ünnepi ülést és találkozót „A füzesabonyi járás földrajzi nevei” című kötet (MNYTK. 144. sz.) megjelenése alkalmából, Egerben, a Megyei Könyvtár szép olvasótermében. Ez alkalommal Imre Samu tagtársunk, a Nyelvtudományi Intézet ügyvezető igazgatója mondott megnyitót, Penavin Olga és Kálmán Béla egyetemi tanár, valamint Kovács Béla levéltárigazgató tartott szakmai jellegű előadást, és a Társaság főtítkára zárta be a kellemes hangulatú összejövetelet. — Felemelő ünnepséggel és színvonalas tudományos ülésszakkal adózott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészeti Kara és Eötvös József Kollégiuma — a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának, valamint Társaságunknak a közreműködésével — Gombocz Zoltán, a kiváló nyelvtudós, a páratlan eredményességű tanár és nevelő, továbbá a lel-

kes társasági tag és alelnök emlékének, születése századik évfordulója alkalmából. Május 30-án délelőtt megkoszorúztuk Gombocz Zoltán sírját a Kerepesi temetőben, a Társaság koszorúját titkáruk, Kiss Jenő helyezte el a síron. Délután a Gombocz Zoltán utca és a Ménési út sarkánál levő ház falán elhelyezett emléktáblát lepleztük le Lőrincze Lajos szakosztályelnökünknek, egykori Eötvös-kollégistának a kedves hangú megemlékezését meghallgatva, majd este a „tegnap és a ma” kollégistái találkoztak az Eötvös Kollégiumban; ugyanitt megnyílt a Gombocz Zoltán emlékkiállítás is. Másnap, a tudományos ülészek keretében Szathmári István dékánnak az elnöki megnyitója és Harmatta János akadémikusnak az Akadémia I. Osztálya nevében elmondott üdvözlő szavai után a Bölcsészeti Kar tanárai, címzetes professzorai — csaknem kivétel nélkül Társaságunknak a tagjai — a következő előadások keretében „tették mérlegre” a ma szemszögéből Gombocz életművét. Délelőtt: Ligeti Lajos: Gombocz Zoltán mint turkológus; Benkő Loránd: Gombocz Zoltán szerepe a magyar történeti nyelvészetben; Tompa József: Gombocz Zoltán a tanítvány szemével; Balázs János: Gombocz Zoltán és a korabeli általános nyelvészet; Tóth Gábor: Gombocz Zoltán és az Eötvös Collégium. Délután, Nyíri Antal szegedi, Kálmán Béla debreceni professzor üdvözlő szavait követően: Lakó György: Gombocz Zoltán finnugor nyelvészeti és őstörténeti kutatásai; Szathmári István: Gombocz Zoltán és a stilisztika; Rácz Endre: Gombocz Zoltán magyar grammatikai munkássága; Károly Sándor: Gombocz Zoltán és jelentéstana; Molnár József: Gombocz Zoltán, a magyar kísérleti fonetika úttörője; Winkler Zsuzsa III. éves egyetemi hallgató: Gombocz Zoltán diákvei. — Az elejétől végig csaknem zúfólásig megtelt bölcsészkar tanácsteremben lefolyt ülészek Társaságunk elnökének az értékelésével és zárószavaival ért véget. A Társaság folyóirata, a Magyar Nyelv ez évi negyedik száma Gombocz-emlékszám lesz, amely tartalmazni fogja az emlékünnepe és tudományos ülészek valamennyi előadását.

Itt utalok arra is, hogy Társaságunk vezetősége és tagsága igen nagy számban vett részt — természetesen a TIT keretében — mint szervező és mint előadó az egyre sikeresebb, nagyobb és nagyobb tömegeket megmozgató Magyar Nyelv Hetének a vidéki (ezúttal Somogy megyei) és budapesti megrendezésében.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság — sok más intézményhez hasonlóan — 1500.— Ft különdíjat ajánlott fel a XIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Társadalomtudományi Szekciójának, nyelvészeti témájú dolgozat jutalmazására. Az ez év áprilisában Pécsen, a Tanárképző Főiskolán megtartott konferencián ezt a díjat Sándor Mária III. éves magyar—könyvtár szakos budapesti hallgató nyerte el „Mintavétel az állami gondozott és a családban nevelkedő gyerekek nyelvének összehasonlító vizsgálatához” című diákköri dolgozatával.

Társaságunk vidéki csoportjai közül az elmúlt időszakban a debreceni 2, a pécsi 5, a szegedi 4 felolvasó ülést szervezett. A debreceni eseménnyel tartozó tagtársaink ez évben is példamutató módon kivették részüket A Magyar Nyelv Hetének különösen a Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyei megrendezéséből: Debrecenben 19, Hajdú-Biharban ugyancsak 19, Nyíregyházán és Szabolcs-Szatmárban pedig 27 előadást tartottak. — Nagyszámú és érdeklődő hallgatóság előtt hangzottak el Pécsen is a témájukat a nyelvelmélet, a leíró magyar nyelvtan és nyelvoktatás, valamint a finnugor nyelvek és népek témaköréből merítő időszerű előadások. Ezenkívül pécsi tagtársaink több formában is (ellenőrzés, levéltári kutatás, szövegmutatvány stb.) folytatták a „Baranya megye földrajzi nevei” című névgyűjtemény munkálatait; ellátták továbbá a nyelvmuvelő közönségszolgálatot, s a sajtóban és a Pécsi Rádióban szintén többször jelentkeztek nyelvmuvelő cikkeikkel, előadásokkal. — Szegedi csoportunkban a három felolvasó ülés előadásai közül egyet külföldi nyelvész tartott, Gerhard Ganschow müncheni professzor „Finnischugrische und obugrische Lautgeschichtsforschung” címmel,

2. Szerény anyagi lehetőségeink és a nyomdai árak emelkedése miatt csupán azzal a három számmal gyarapodott nagy múltú sorozatunk, amelynek a nyomdába adásáról egy évvel ezelőtt tájékoztattam a tisztelt Közgyűlést. Az MNyTK. 139. számaként — az Oktatási Minisztérium támogatásával — jelent meg az 1971. augusztus 27-én és 28-án megrendezett szakmaközi beszédszimpozion teljes anyaga. Heves megye anyagi segítségével adtuk ki 144. számként a „Heves megye földrajzi nevei” című nagy munkálatnak már említett II. részét, „A füzesabonyi járás” címen (közétette Pelle Béláné). És 146. számként látott napvilágot D. Máta Máriaanak „Egy elfelejtett reformkori magyar tudós (Gegő Elek 1805—1844)” című tanulmánya.

Ezen a három köteten kívül — saját költségen — fotomechanikus eljárással sikerült előállítatnunk a következő 13 régi, hiányzó MNyTK.-számot: 24. szám: Balogh József, Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum”; 25. sz.: Kniezsa István, A magyar helyesírás a tatárjárásig; 26. sz.: Fludorovits Jolán, Latin jövevényszavaink hangtana; 27. sz.: Moravcsik Gyula, Az onogurok történetéhez; 29. sz.: Bárczi Géza, A pesti nyelv; 30. sz.: Németh Gyula, A nagyszentmiklósi kincs feliratai; 31. sz.: Gyalmos János, Latin eredetű képzőink; 32. sz.: Hartnagel Erzsébet, Újabb német jövevényszavainkról; 33. sz.: Laziczus Gyula, Bevezetés a fonológiába; 34. sz.: Kovalovszky Miklós, Az irodalmi névadás; 35. sz.: Jakubovich Emil, A székely rovásírás legrégebbi ábécéi; 36. sz.: Melich János, Gombocz Zoltán emlékezete; 39. sz.: Kispál Magdolna, Napszakok nevei az ugor nyelvekben. — A 28. szám (Csefkó Gyula, Szállóigék, szólásmódok) szintén nyomdában van, s ezzel együtt a 39. számig hiánytalan a sorozatunk. — Ezúton mondok köszönetet azoknak a tagtársainknak az áldozatos munkájáért, akik voltak szívesek elvállalni e régi számok lektorálását.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy a Társaság rendelkezésére álló pénzüsszeg most már arra sem elegendő, hogy az egyebütt napvilágot látó és arra érdemes tanulmányokat — mintegy különnyomatként — sorozatunkban is megjelentessük. Azt meg, hogy mi adjunk ki kisebb-nagyobb munkákat, csak valamely más intézmény anyagi támogatásával tudjuk vállalni. Ezért lenne célszerű új erőforrások felkutatása. Kérjük kedves tagtársainkat, hassanak oda, hogy újabb vállalatok váljanak jogi tagjainkká, illetőleg hogy más intézmények támogassák anyagilag kiadványaink megjelentetését.

A választmány a következő, másutt napvilágot látó tanulmányoknak a mi sorozatunkban való megjelentetését fogadta el: Király Péter, A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában” (cikksorozat a MNy.-ben): 148. szám; Rácz Endre, Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben (a Tankönyvkiadónál ez évben megjelenő „Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből” című kötetből átvéve): 149. szám; Szathmári István, Bárczi Géza (teljes életmű és bibliográfia, NyK. 1977.): 150. szám; Erdődi József, Időszámításunk (MNy. 1977.): 151. szám; Benkő Loránd, A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport (cikksorozat a MNy.-ben): 152. szám.

Végül örömmel jelentem be a tisztelt Közgyűlésnek, Bachát László tagtársunk arról tájékoztatót, hogy a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola kiadja a múlt évi Anyanyelvoktatási Napok előadásait, elektrosztatikus fotós eljárással. Köszönet érte!

3. Az elmúlt évben három választmányi ülést tartottunk. Ezeket azonban megelőzte két olyan — újonnan bevezetett — megbeszélés, amelyen a Társaság szűkebb vezetősége, mindenekelőtt a szakosztályelnökök és titkárok vettek részt. A november 16-án és december 14-én megtartott — mondhatnánk — munkaértekezletnek a tárgya a szakosztályok tevékenységének a még hatékonyabbá tétele volt. Ennek a megbeszélésre pedig az adott okot, hogy a Társaság egyik fő funkcióját betöltő felolvasó ülések száma az utóbbi években — öröndetesen — emelkedett, a látogatottság és az előadásokat követő vita azonban nemegyszer csökkent, és az előadások színvonala sem volt

mindig kielégítő. Az elhangzott sok hasznos és felelősségteljes javaslatot figyelembe véve, a vezetőség a következőket terjesztette összefoglalóan elfogadásra a január 25-i választmányi ülés, illetőleg terjeszti most a tisztelt Közgyűlés elé.

A Társaság három tevékenységi formája (felolvasó ülések szervezése; konferenciák, vándorgyűlések stb. rendezése; kiadványok megjelentetése) közül legalapvetőbbnek továbbra is az elsőt, vagyis a szakosztálybeli előadások, viták megszervezését tekintjük. Kívánatos azonban, hogy a tervszerűség és a spontaneitás egyaránt érvényesüljön a szakosztályok munkájában. Több gondot kell fordítani az előadók és a témák megválasztására. Hogy az előadások színvonalasabbak és az ülések látogatottabbak legyenek, általánosabb érdeklődésre számot tartó előadásokat kell szervezni. Ezért is helyes lenne, ha a nyelvtudomány prominensebb képviselői gyakrabban adnának elő, illetőleg szólnának fel a felolvasó üléseken. Lehetne továbbá hosszabb távú tervet készíteni és azon belül sorozatokat indítani, valamint még jobban lehetne élni a közös szakosztályülések és a más társaságokkal együtt szervezett ülések, viták lehetőségével. Fontos ezenkívül, hogy a társasági ülés legyen az ifjúság fóruma is. Ezért az ifjúságot — mind a „Bokor” tagságát, mind a „Fiatal nyelvészek” csoportját, mind pedig másokat — jobban be kell vonni a szakosztályok életébe. Ha fiatalok tartanak előadást, nyerjenek meg idősebbeket, hogy legyenek ott és szóljanak hozzá. Több gondot kell fordítani a külföldiek előadásaira: minél többen adjanak elő, és gondoskodjunk róla, hogy legyen közönség is. Általában eseményé kellene tenni az előadásokat, és egyben nagyobb publicitást is biztosítani nekik; a Társaság programját például meg lehetne jelentetni valamely napilapunkban. A választmány régi határozatának megfelelően a szakosztályok vezetői általában kérjék be előre az előadások vázlatát, és azután tűzzék ki az ülés időpontját. Főltétlen kívánatos, hogy a Társaság folyóirata, a Magyar Nyelv igényt tarthasson az elhangzó előadások közlésére, így a szerkesztő bizottság még nagyobb kéziratanyagból válogathatna. Ezentúl a vidéki csoportban elhangzó előadások vázlata is kerüljön be folyóiratunknak „A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből” című rovatába. Végül: a megváltozott körülményeknek megfelelően felolvasó üléseinket ezentúl $\frac{1}{2}$ 6 helyett $\frac{1}{2}$ 5-kor kezdjük.

Ugyanez a választmányi ülés — beható vita után — határozatot hozott a Társaság idősebb, kerek évszámot megért tagjainak a köszöntéséről. Ennek értelmében a Közgyűlésen, a főtítkári beszámolóban megemlítjük minden 70., 80. és 90. életévét betöltő tagtársunk nevét, és egy külön bizottság dönt arról, hogy kikről emlékezzünk meg — szintén 70., 80. és 90. születésnapjuk alkalmából — a felolvasó üléseken, illetőleg a Magyar Nyelvben is, vagy külföldi tiszteleti tagjaink esetében a Közgyűlésen és a Magyar Nyelvben. A külön bizottság elnöke Imre Samu, tagjai Urhegyi Emília, Elekfi László, Ördög Ferenc és Pusztai Ferenc tagtársunk. A határozat végrehajtása érdekében — természetesen — pontosan nyilván kell tartani tagjaink születési dátumát.

Az április 19-i választmányi ülésen két igen fontos napirendi pont szerepelt: az emlékérmek ügye és a kaposvári vándorgyűlés előkészítése. Az előbbivel kapcsolatban a választmány által kiküldött öttagú bizottság (elnök: Lőrincze Lajos, titkár: Kiss Jenő, tagok: Bencédy József, Kiss Lajos és Szépe György) a következő javaslatot terjeszti elő:

A) A Révai-emlékérem az eddigi gyakorlatnak megfelelően maradjon a Társaság legértékesebb, legnagyobb kitüntetésé, amelyet éveinek számától függetlenül minden arra érdemes kutató megkaphat. A Révai-emlékérem szabályzatának bevezető mondatait így módosítsuk: „A MNyT. 1968-ban Révai Miklós-emlékérmeket alapított abból a célból, hogy vele idónként a magyar nyelvtudomány kiemelkedő teljesítményű munkásait megjutalmazza. Az emlékérem a Társaságtól adható legnagyobb kitüntetés. Annak a nyelvésznek adományozható, aki kiemelkedő teljesítményű nyelvtudományi művet,

műveket tett közzé, illetőleg aki arra valamilyen különleges érdeme alapján méltónak bizonyul.”

B) 1. Hozzon létre a Társaság egy ifjúsági emlékérmét. 2. Az emlékérmét nevezzük el Gombocz Zoltánról. 3. Az emlékérmé odaítélésének kritériumai: a) nyelvtudományi műért kell odaítélni; b) az odaítélés évében a szerző legfőlegb 35 éves lehet; c) csak egyedül írott mű díjazható; d) anyaggyűjtéssel nem lehet pályázni, csak feldolgozással; e) a díjazásra ajánlható műnek legalább 65 nyomtatott lapnyi terjedelmű önálló könyvnek (ill. könyvészeti értelemben könyvnek számító tanulmánynak) kell lennie. Kivételesen elfogadható ugyanilyen terjedelmű — szorosan egy témára vonatkozó — cikksorozat is, benyújtható továbbá nyomtatásban megjelent szakdolgozat, bölcsészdoktori értekezés vagy kandidátusi disszertáció is; f) az emlékérmét mindenki csak egyszer kaphatja meg életében; g) évente egy emlékérmét kell kiadni, de ha valamely évben nem akadna díjazásra méltó munka, akkor a következő évben kiadható két emlékérmé is; h) az odaítélésben nem szabad előnyben részesíteni egyetlen irányzatot sem, az odaítélés kritériuma egyedül a mű színvonala és új eredményei lehetnek; i) az emlékérmét odaítélő, a Társaság választmányától kiküldendő albizottságban legalább egy 35 évesnél fiatalabb tagnak részt kell venni.

A két javaslatot a választmány elfogadta, és elfogadásra javaslom a tisztelt Közgyűlésnek is. Egyébként ez a választmányi ülés immár három emlékérmünk odaítélésére az idén is egy-egy bizottságot küldött ki: „Révai-emlékérmé”: Kálmán Béla (elnök), Bereczki Gábor, Juhász János, Király Péter (tagok); — „Gombocz-emlékérmé”: Rácz Endre (elnök), Balogh Lajos, Elekfi László, Zsilinszky Éva (tagok); — „Osúry-emlékérmé”: Papp László (elnök), Bolla Kálmán, Hajdú Mihály, Végh József (tagok).

A kaposvári vándorgyűlésnek — amelyet 1978-ban a tavaszi szünetben szeretnénk megrendezni a kaposvári Tanítóképző Főiskolán — a témakörét így jelölte meg a kiküldött bizottság (Deme László, Juhász János, Temesi Mihály és Várkonyi Imre tagtársunk): A nyelvészeti szövegvizsgálat útjai, módjai. Egyébként a felsőoktatásban dolgozó nyelvészeken kívül természetesen be kívánjuk vonni a gyakorló pedagógusokat és szakfelügyelőket, hiszen az 1978-ban életbe lépő tantervben szerepel a szöveggel való foglalkozás is. Hogy hány főlőadás és milyen korreferátumok legyenek, hogy milyen teret kapjon a vita, illetőleg a folyosói vagy éppen fehér asztal melletti beszélgetés, arra vonatkozólag az ülésen megoszlottak a vélemények. A választmány éppen ezért felkérte a bizottságot, hogy a vita figyelembevételével az őszi ülésre alakítsa ki minden tekintetben a végleges programot.

Az utolsó, ma megtartott választmányi ülésünk egyrészt javaslatot tett a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Finnugor szakosztály titkári teendőinek az ellátásával szíveskedjék Bereczki Gábor tagtársunkat megbízni, mivel Gulya János eddigi szakosztálytitkár — mostantól kezdve több éven át — a Göttingeni Egyetem Finnugor Tanszékét vezeti. Másrészt a választmányi ülés megtárgyalta az érembizottságok javaslatát. Ennek eredményéről azonban elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést.

A választmány említett határozatának megfelelően felolvasó ülésen tolmácsolta a Társaság elnöke mindannyiunk jókívánságait a 70. születésnapját ünneplő Nyíri Antal professzornak; táviratban köszöntöttük a szintén 70 éves Klara Majtinszkaja professzornőt és a 80 éves Aurélien Sauvageot professzort. Mindannyiuknak még egyszer további erőt, egészséget és az eddighez hasonló eredményességű alkotó kedvet kívánunk. — Országh László, kedves tagtársunk ez év őszén tölti be a 70. életét, őt majd akkor keressük fel jókívánságainkkal. Elnézést kérek a tisztelt Közgyűléstől, hogy több 70, 80, 90 éves tagtársunkról ezúttal nem emlékezhettem meg, de — sajnós — nyilvántartásunk még hiányos, többek közt azért is, mert több tagtársunk még nem küldte vissza a kért adatlapot.

4. A kegyetlen halál ez évben sem kímélte Társaságunkat. Elvesztettük Németh Gyula tagtársunkat, a kiváló tudóst és tanárt, hosszú időn át alelnökünket. Eltávozott tőlünk Horváth János professzor, a középkori magyarországi latin emlékek kiemelkedő tudósa. Hirtelen, életének delén meghalt Debrecenben Barla Gyula, az eszményi tanár, az eszményi barát és az eszményi ember. Tagtársaink közül elhunyt még Báder Dezső, Mikó Imre, Gádoros Miklósné és Somfai Gyula tagtársunk. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük!

Végül jelentem a tisztelt Közgyűlésnek, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjainak létszáma az elmúlt időszakban 12 fővel gyarapodott. Jelenlegi taglétszámunk 559 fő.

5. Jelentésem azzal zárom, hogy felhívom kedves tagtársaink figyelmét az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők VIII. Országos Találkozására (Kőszeg, június 20 és 22 között) és a magyar nyelvészek III. Kongresszusára (Nyíregyháza, augusztus 23 és 27 között). Jelenlétünkkel, előadásainkkal, hozzászólásainkkal tegyük minél eredményesebbé ezeket az összejöveteleket, hiszen anyanyelvünkről, a magyar nyelvről esik szó mindkét alkalommal.

Végül minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt, egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta.

3. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 12 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották.

4. Ezután KELEMEN JÓZSEF pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1976. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01/1	rovat: Főfoglalkozásúak bére	22 321, — Ft
01/2	rovat: Részfoglalkozásúak bére	12 628, — Ft
01/5	rovat: Megbízási díjak (takarítás, stencilezés)	2 440, — Ft
02/1	rovat: Jutalom (a Társaság dolgozói részére)	3 100, — Ft
02/2	rovat: Jutalom (a főtitkár részére)	3 000, — Ft
02/5	rovat: Kiküldetés (vidéki szervezés költségei)	15, — Ft
02/6	rovat: Reprezentáció (a közgyűlésen, a választmányi üléseken és a felolvasó üléseken adott feketekávé költségei)	500, — Ft
02/8	rovat: Különbéféle személyi kiadások (szerzői, lektori díjak, gépelési költség: 24 627, — Ft és a 110, — Ft-os bérkiegészítés: 960, — Ft, adó: 1033, — Ft) (Az MTA Terv és Pénzügyi Főosztály 25 000, — Ft-tal megemelte e rovat keretét.)	26 620, — Ft
03/2	rovat: Kiadványok előállítási költsége, papír, frószter, a Pénzügyi és Akadémiai Közöny előfizetési díja	62 005,10 Ft
03/9	rovat: Szállítás (kiadványok a nyomdából)	163, — Ft
03/12	rovat: Postaköltség, távbeszélő díj (5608,60 + 2239,60)	7 848,20 Ft
03/13	rovat: Társadalombiztosítási járulék	3 246,80 Ft

Kiadások összesen: 143 887,10 Ft

B) Bevételek:

51/1	rovat: Működési bevétel		53 510,50 Ft
	Tagdíjakból	29 018,—	
	ebből jogi tagdíj	7 200,—	
	Kiadványokból	24 492,50	
51/4	rovat: Költségvetési támogatás		40 010,— Ft
	Maradvány 1975-ről		65 793,60 Ft
		Bevételek összesen:	159 314,10 Ft
	Maradvány 1976-ban		15 427,— Ft

Függő tételek:

A Heves megyei Tanácstól „Heves megye földrajzi nevei” című kiadványra	406 048,— Ft
E kiadványra az eddigi költségek	141 925,70 Ft
1975. december 31-én kifizetett 1977. januári bér	2 952,— Ft

5. A pénztári beszámoló után B. LŐRINCZY ÉVA olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mind a két jelentést elfogadta.

6. Ezek után ismét KELEMEN JÓZSEF pénztáros kért szót.
Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1977. évi költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

01/1	rovat: Főfoglalkozásúak bére (23 400 + 1200 Ft bérfelkészítés)	24 600,— Ft
01/2	rovat: Részfoglalkozásúak bére (12 000 + 800 Ft bérfelkészítés)	12 800,— Ft
01/5	rovat: Megbízási díjak	2 400,— Ft
02/5	rovat: Kiküldetés	1 700,— Ft
02/6	rovat: Reprezentáció	500,— Ft
02/8	rovat: Különféle személyi kiadások	8 000,— Ft
03/2	rovat: Ingófenntartás (kiadványok előállítási költsége, papír, írószer költsége stb.)	11 900,— Ft
03/9	rovat: Szállítás	200,— Ft
03/12	rovat: Postaköltség, távbeszélő díj	8 000,— Ft
03/13	rovat: Társadalombiztosítási járulék	4 000,— Ft
	Kiadások összesen:	74 100,— Ft

B) Bevételek:

51/1	rovat: Működési bevétel		36 500,— Ft
	Tagdíjakból	10 000,—	
	4 jogi tag után	9 600,—	
	Orsz. Kőolaj- és Gázipari Tröszt évi 5 000,—		
	Európa Könyvkiadó évi 1 200,—		
	Tankönyvkiadó évi 1 000,—		
	Nemzetközi Előkészítő Intézet évi 2 400,—		
	Kiadványok eladásából	16 900,—	
51/4	rovat: Költségvetési támogatás		37 600,— Ft
	Bevétel összesen:		74 100,— Ft

7. A továbbiak során BENKŐ LORÁND elnök bejelentette, hogy a választmány ebben az évben a Révai Miklós emlékérmét Országh Lászlónak, a Gombocz Zoltán emlékérmét Honti Lászlónak, a Csúry Bálint emlékérmét pedig Balogh Lajosnak kívánja adományozni.

A közgyűlés a javaslatokat egyhangúlag elfogadta.

Benkő Loránd méltató szavak kíséretében átadta az emlékérmeket.

8. Az emlékérmek átadása után ORSZÁGH LÁSZLÓ kért szót, és meleg szavakkal köszönte meg a kitüntetést.

9. A Társaság közgyűlése BENKŐ LORÁND elnöki zárószavával ért véget.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből

1976. október 12. Általános nyelvészeti szakosztály. BÁNRÉTI ZOLTÁN, A szöveg nyelvi műfajainak néhány sajátossága a magyarban. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A szövegelmélet alapkérdései és megoldásuk perspektívái. A szöveg specifikus grammatikai sajátosságai. A szintaxis és szemantika inverz viszonya a szövegben. Mi a szöveg értelme (intenziója), és mi a szöveg referenciája (extenziója)? A szöveg nyelvi műfajai: az elbeszélés, a drámai szöveg, a biztatás, intés, az értelmező szöveg és a leírás. Az egyes nyelvi műfajok szemantikai és szintaktikai tulajdonságai. A szöveg szemantikájának és pragmatikájának kapcsolata. Az egyes nyelvi műfajok pragmatikus tulajdonságai. Az elbeszélő szövegek empirikus szöveggrammatikai sajátosságai a magyarban. Az elbeszélő szöveg szervezésének pragmatikai bázisa. Következmények a szöveg szemantikai és szintaktikai szerveződésében. Szemantikai és szintaktikai szövegelemzések.

1976. október 19. Magyar szakosztály. BENKŐ LÁSZLÓ, A magyar írói szótárak tanulságai. — Századunk harmadik negyedében az írói szótártípus sok, műfajilag is újat hozó művel gyarapodott. Ezt a sorozatot mintegy lezárta a két magyar írói szótár. A fellendülést megtorpanás követte. Ennek alapvető okát az előadó kétoldalú felismerésben látja: egyrészt beigazolódott, hogy az egyéni munkával, „kisipari” módszerrel történő szótárírás kora végérvényesen lejárt. Másrészt az is nyilvánvaló lett, hogy a gépi feldolgozás jelentős eredményei ellenére sem válthatta be a hozzá fűzött túlzott reményeket. A továbbiakban az előadó körvonalazta azokat a lehetőségeket, amelyeket a gépi feldolgozás alkalmazása nyújthat az írói szótárak szerkesztésében, és a Petőfi-, illetve a Juhász-szótár anyaga alapján rámutatott azokra a nélkülözhetetlen mikrofilológiai munkafolyamatokra, amelyek továbbra is csak a lexikográfus keze munkájával végezhetőek el.

1976. október 26. Magyar szakosztály. B. LŐRINCZY ÉVA, Az *l*, *r* és *j* hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban. (L. MNy. LXXIII, 20–30.)

1976. november 2. Nyelvoktatási szakosztály. NAGY JÁNOS, Beszédtanítás a középiskolában. — Az előadó bevezetőül a beszédtanítás helyét határozta meg az anyanyelvi oktatásban. Majd hangsúlyozva a beszédtanítás társadalmi igényét, a következő kérdésekkel foglalkozott: 1. A beszédtanítás nevelési szerepe (emberi és nyelvi magatartás). 2. A beszédtanítás fokozatai (utánzás – tudatosság; olvasás – „félolvasás” – „félbeszéd” – beszéd). 3. A beszédtanítás sikerének feltételei a középiskolában: a) a nevelő beszéde, b) a tanulók beszéde, c) az oktatás színvonala, d) a beszédhelyzetek száma, e) a tanuló iskolai és otthoni beszédkörnyezete. 4. A beszédtanítás lehetőségei és módjai az anyanyelvi órákon (hasznosítható példák és gyakorlatok). — A félolvasás a beszédtanítás jövőjére vonatkozó javaslatokkal zárult.

1976. november 9. Magyar szakosztály. KISS JENŐ, A nyelvjárási leíró nyelvtanok néhány kérdéséről. — A magyar dialektológia régi adóssága, hogy nem készültek nyelvjárási leíró nyelvtanok. A hangtani vizsgálatokban támaszkodhatunk a legszínvonalasabb előzményekre (jelenség-tanulmányokra). Az alaktanból egy-egy részmonográfia, mondattanból vajmi kevés (egy-egy részletkérdést feldolgozó vagy nyelvjárási „érdekességeket” közlő tanulmány, cikk) áll rendelkezésünkre. A nyelvjárási leíró nyelvtanok számos kérdéséből a következőkről esett szó: a grammatikakutatás, a köznyelvi leírások és a nyelvjárási leírások viszonya; a nyelvjárások közvetlen és közvetett megragadásának és a nyelvjárási kompetenciának a kérdése; a nagymonográfiák, a kismonográfiák és a jelenségleírások viszonya; a fonémagyakoriság leírásának kérdései; a fonémagyakorisági leírások összehasonlításának problémái.

1976. november 16. Általános nyelvészeti szakosztály. BÉKÉSI IMRE, A szöveg funkcionális megközelítése. — Az utóbbi évtizedben nemcsak a nyelvészet, hanem az irodalomtudomány (szemiotika), a logika és a gondolkodáslélektan is fokozott figyelemmel fordult a szövegvizsgálat lehetőségei felé. Érdemes tehát megismerni az egyes irányzatok hipotéziseit s eddigi tapasztalatait. Az előadás a funkcionális megközelítés egyik konkrét vizsgálatáról kívánt vázlatos képet adni.

1976. november 23. Szlavisztikai szakosztály. NYOMÁRKAY ISTVÁN, Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. — A gazdasági-társadalmi fejlődés eredményeként keletkezett új fogalmak nagy része a horvát és a magyar nyelvbe is német közvetítéssel, német szűrőn keresztül jutott el. A német szavak mindkét nyelvben elindultak fejlődésük útján, tehát vagy mint idegen szavak beleilleszkedtek az átvevő nyelvek morfológiai és szintaktikai rendszerébe, vagy arra ösztönözték az átvevő nyelvet beszélőket, hogy az idegen kifejezést anyanyelvvél helyettesítsék. A felolvasás célja a horvátban és a magyarban keletkezett tükörszók formai összehasonlítása, az idegen szavak kiküszöbölésére való törekvés néhány módjának bemutatása volt az összetett szavak (főnevek) körében.

1976. november 30. Nyelvoktatási szakosztály. BARTÓK JÁNOS, Hangsúly és hanglejtés oktatási kérdései (bemutatókkal, közreműködőkkel). — A hangsúlyozás, a hanglejtés és még több egyéb lényeges intonáló eszköz közreműködése és rendszere a magyarban mind a mai napig nincsen részleteiben feltárva; a főbb intonáló formák használatát illetően sincsen egység a kézikönyvekben és az oktatási céllal közreadott munkákban. — Az előadó két kérdést vetett fel, és megkísérelte azok megválaszolását: a) taníthatók-e az intonáló eszközök, vagy azoknak olyan mély a biológiai-lélektani begyökerezettsége, hogy mint kialakult szokások, bizonyos életkoron felül nem változtathatók meg; b) mi a lehetséges metodikája a helyes hangsúlyozás, hanglejtés és szakaszképzés elsajátításának?

1976. december 14. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. MONTÁGH IMRE, Adatok a hivatásos beszéd tanításának módszertanához (Beszédművelési gondok a felnőttoktatásban). — Az előadás a következő kérdésekkel foglalkozott: Fejleszthető-e a kommunikációs szint? A beszédtechnika-tanítás helye a kommunikációs szint fejlesztésében. A formai és a tartalmi elemek kölcsönhatása. Kísérletek a metakommunikáció szintjének növelésére. A beszédtechnika-tanítás veszélyei. Mi adható át az anyanyelvi konvencióból? A torzítás kifejezőereje. Az automatizmus átalakításának lehetőségei. A beszédhiba javítási lehetőségei felnőttkorban. Beszédgimnasztikai gyakorlatok. Atmoszféra-teremtés a beszédtanításban. A családok, óvodák, iskolák, egyetemek felelőssége a mai magyar beszédkultúra romlásának ügyében.

1977. február 1. A magyar szakosztály és a Magyar Néprajzi Társaság együttes ülése. VÉGH JÓZSEF, Csúry Bálint öröksége (Gondolatok születésének 90. évfordulója alkalmából a magyar nyelvjárási szókincs-gyűjtésről). — Az előadó nem kívánt beszélni

az egész Csúry-életműről, hanem Csúry Bálint nyelvjárási szókincsgyűjtéséről. Hangsúlyozta, hogy az volna kívánatos, ha a Szamosháti Szótárhoz hasonló szótárak jelenének meg, ámde ehhez legalább 25–30 esztendő kellene. Pillanatnyilag azonban erre se pénzünk, se emberünk nincs. Javasolta, hogy gyűjtsük a paraszti szakszókincset egyetemi, főiskolai hallgatókkal és középiskolai diákokkal, természetesen megfelelő gondos tanári irányítással.

1977. február 8. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. BABAI LÁSZLÓ, A beszéd-funkciók megjelenési formái és szerepük a dadogás terápiájában (különös tekintettel a szituatív és kontextusos formák lehetőségeire). — Az előadó bevezetőül elmondta, hogy a dadogás terápiájában a feldolgozásra kerülő beszédanyag közös és egyéni gyakorlatainak szerkezete és kivitelezése sokféle beszédforma (beszélés) megjelenésére ad lehetőséget, mindenkor az aktuális beszédteljesítmények, beszédkövetelmények, beszédbiztonsági tényezők és az életkori sajátosságok figyelembevételével. A továbbiakban a terápia és a beszédnevelés fontos kérdéseivel foglalkozott: Egy-egy beszédfunkció a kezelés melyik fázisában kerülhet előtérbe, illetve használható ellenhatás nélkül? Egy-egy beszédfunkció megalkotásában, alkalmazásában és kivitelezésében mi a szerepe a logopédusnak és a kezeltnek? A gyakorlatsorokhoz hol találunk felhasználható beszédanyagot? Befejezésül rámutatott arra, hogy a beszédhibás (dadogó) általános iskolás tanulóink terápiás programja (a tantervvel együtt) — a beszéd javításán mint elsődleges célon túl — az egyes beszédfunkciók fejlesztését, helyes használatát is szolgálja.

1977. február 15. Általános nyelvészeti szakosztály. NAGY FERENC, Abnormális szövegezési sajátosságok. — A nyelvi normától eltérő helytelen szövegsajátosságok — orvosi szempontból is — kétféleképpen lehetnek: a) a nyelvművelés által ostromozott hibák, b) abnormális emberekre jellemző durva eltérések, szabálytalanságok jellemezhetik a szöveget. Ez utóbbiak tartalmiak, grammatikaiak, helyesírásiak lehetnek. Egy-egy konkrét szövegben az épeszű emberre nem jellemző szövegsajátosságok más-más arányban és mértékben jelennek meg. E megállapításokat az előadó gazdag példaanyaggal bizonyította. Végezetül különféle vitás kérdésekkel foglalkozott: a nem normális szövegsajátosság fogalma, az afázia és a szöveg abnormitásának viszonya, a pszichiátriai és nyelvészeti vizsgálódás rokonsága és különbsége.

1977. február 22. Szlavisztikai szakosztály. MORVAY KÁROLY, A lengyel frazeológiai egységek főbb típusai és magyar megfelelőik. — Az előadó a lengyel és magyar nominális és verbális frazeológiai egységeket a szerkezet grammatikai jellege szerint osztályozza. Ez lehetővé teszi a két nyelv eltérő struktúrájából eredő különbségek bemutatását. A lengyel és magyar frazeológiai egységek főbb típusainak az összetételük a következőkre hívja fel a figyelmet: 1. a lengyel nominális egységek jelentős részének a magyarban összetett szó felel meg; 2. a magyar nyelv — a lengyeltől eltérően — határozottan törekszik a szabad és a lexikalizálódott szerkezetek nyelvi eszközökkel történő megkülönböztetésére (*nagy kutya* — *nagykutya*, *lehunyja a szemét* — *szemet huny* stb.). Ez mindenképp a jelzős szerkezeteknél látható világosan, de a tárgyias szerkezeteknél is megfigyelhető. A lengyel és magyar frazeológiai egységek főbb típusainak összetételéből az előadó szerint a következő általánosabb tanulságot is le lehet vonni: az összehasonlító, összetett frazeológiai vizsgálatoknak bizonyos esetekben az összetett szavakat és a szabad szókapcsolatokat is figyelembe kell venniük.

1977. február 24. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság együttes ülése. TOMPA JÓZSEF, A mai esszé és széppróza egy divatos eszközéről. (Vö. Nyr. CI, 403–18.) — Felkért hozzászóló: KARINTHY FERENC és KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL.

1977. március 8. Magyar szakosztály. GAÁL EDIT, A birtoklás kifejezése a különböző nyelvi szinteken. — A birtoklás kifejezésének eszközei a magyarban rendkívül

változatosak. Ennek a nyelvtani jelentésnek a megjelenítésére két nagy típusba tartozó eszközcsoport áll rendelkezésünkre. Az egyik típus tagjai már morféma-szintről hoznak birtoklást kifejező nyelvi jeleket; ezek az elemek aztán összekapcsolódva más-más nyelvi szinten konkretizálják a birtokviszonyt a konkrét mondanivalónak, a közlés céljának megfelelően. A másik csoport tagjai csak szemantikai oldalon jelölnek birtokviszonyt, alapvető funkciójuk más. — Az előadás első része a birtoklást kifejező nyelvi elemek megjelenését vizsgálta a különböző nyelvi szinteken, a második rész pedig az értelmi birtokos és birtok közti szintaktikai kapcsolatokat elemezte.

1977. március 11. Finnugor szakosztály. GERHARD GANSCHOW, Zur Geschichte der syrjänischen *j*-Stämme.

1977. március 27. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. KISS GYULA, A ritmusnevelés jelentősége és lehetőségei a dadogás terápiájában. — Az előadás a következőkkel foglalkozott: A ritmuszavar jelentkezési formái a különböző típusú és súlyosságú dadogó gyermekeknél. Esetbemutatás hangszalagról (tónusos, klónusos, tonoklónusos esetek). A ritmusnevelés helye és szerepe a beszédterápiás kezelések menetében. Korrekciós órák és önálló órák. Az itt alkalmazott módszerek (szó-, mondat- és beszédgyakorlatok; ritmikus mozgásgyakorlatok, ének, zene, vers, ritmusos beszédgyakorlatok). A logopédiai gyermekanyag számára (2–6. oszt.) kidolgozott ritmikai anyag. Egy ritmikai óra rövid ismertetése. A ritmusnevelés eddigi tapasztalatai.

1977. március 29. Magyar szakosztály. Nyíri Antal professzor köszöntése 70. születésnapja alkalmából. (L. MNy. LXXIII, 371–2.) — BARTHA KATALIN, Adalékok a képzők életrajzához (alak, funkció és produktivitás kérdései egy képző vizsgálata alapján). — A denominális *-kodik*, *-kedik*, *-kődik* igeképző életét igyekszik végigkísérni első nyelvemlékbeli előfordulásától mai magyar nyelvi használatáig. Érinti a vizsgált szakaszban megfigyelhető alak módosulásokat, a képzőbokr funkciójának főbb jellemzőit, a vele alkotott képzések alapvető jelentésárnyalatait, a termékenység mértékét, korlátait, a származékok megmaradását vagy elhalását, cserélődését, jelentésük változásait. Megkísérli tehát feltárni és érzékeltetni a képző életének mozgását, bizonyos értelmű állandósága mellett használatának módosulásait s az ezeket befolyásoló tényezőket, s mindezek vizsgálatával valamit elárulni olyan tényekről és jelenségekről, melyek felderítése általánosabb érvényű törvényszerűségek megismeréséhez vezethet.

1977. április 12. Magyar szakosztály. NYÍRI ANTAL, Az *aszó* eredete. — A szerző történeti kutatásai melléktermékeképpen bebizonyította, hogy a földrajzi nevekben szereplő *aszó*, mely földrajzi műszó is, kétségtelenül az *aszik* ige -ó képzős igeneve, mint ahogy Szamota István is magyarázta, csak nem fejtette ki. Az *aszó asz* igéből való származásának bizonyítékai: 1. az *aszó* földrajzi alakulatának mivolta; 2. az *aszó*-nak és változatainak meg összetételeinek jelentéstörténete; ez utóbbira nézve a *Száraz-patak*, *Száraz-ér*, *Asszú-ág*, *Asszú-patak*, *Asszú-völgy* vallomásai is, továbbá: 3. az olasz *torrente* 1. 'hegyi patak', 2. 'vízmeder' eredetének az analógiája; a latin *torrens*; 4. az *aszó* < *asz* vogul nyelvi megfelelője származékainak a jelentésviszonyai.

1977. április 19. Szlavisztikai szakosztály. GREGOR FERENC, Nyugati és keleti szláv eredetű átvételek Bercsényi Miklós leveleiben. — Bercsényi Miklós több kötetet kitevő levelezésének lexikológiai vizsgálata számos érdekességgel kecsegteti a kutatót. Figyelmet érdemelnek egyebek közt fordulatok szólásai, hasonlatai, de sok olyan tájszóval, idegen eredetű kifejezéssel is él, melyekre csak a későbbi időkből vannak adataink, ha egyáltalán vannak. Ezek közül az előadó csak a nyugati és a keleti szláv eredetűnek mutatózó jövevényszavak egy részét vette szemügyre, rámutatva néhány sajátos szólásra és alkalmi kölcsönzésre is. Foglalkozott a *cerkom*, *holya*, *klopcsi*, *lepták*, *nyeboscik*, *nyist*, *ruda*, *slahta*, *sztarosza*—*potsztarosza*, *tovaris*, *ukáz* és *zsená* szavak származásával, jelentésével, összefüggéseivel. Az elemzés azt mutatta, hogy Bercsényinél leginkább

szlovák és lengyel eredetű kölcsönzésekkel találkozunk, de vannak ukrán, orosz (és kisebb mértékben délszláv) átvételei is. Végezetül megállapította, hogy természetesen a tárgyalt szóanyagon kívül Bercsényinek még jó néhány ilyen típusú kifejezése érdemelne meg a figyelmünket.

1977. április 26. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. MOLNÁR ILDIKÓ—SURÁNYI IBOLYA, Művészi versmondások összehasonlító elemzése (Petőfi Sándor: A négyökrös szekér). — Molnár Ildikó és Surányi Ibolya két előadóművész — Horváth Ferenc és Major Tamás — előadásában vizsgálták meg Petőfi Sándor „A négyökrös szekér” című költeményét. Hangsúlyozták, hogy — mint minden műalkotásra — e költeményre is érvényes, hogy igen sokféle, szinte számtalan reprodukálás lehetőségét hordozza magában. Az előadóművész alkata, élményvilága, temperamentuma és sok más tényező együttesen határozza meg, hogy mit fedez fel a műben, és azt hogyan adja át a hallgatóknak. Ennélfogva mindkét művész felfogásának és interpretációjának jogosultságát el lehet ismerni. A szerzők az előadás középpontjába azt a kérdést állították: miként használják fel a fenti előadóművészek a szövegfonetikai eszközöket (hangsúly, hanglejtés, beszédtempó) a költő mondanivalójának tolmácsolására.

1977. április 28. A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Néprajzi Társaság együttes ülése. VÄINÖ KAUKONEN, Elias Lönnrot Kanteletárja.

1977. május 3. Fonetikai és beszédművelési szakosztály. SZENDE TAMÁS, A közlés zavartípusai. — A nyelvi érintkezés nehézségei és hibái nem „a nyelv válságának” jelei, hanem társadalmi életjelenségek megnyilvánulásai a nyelvhasználatban. Gyökeireik a kommunikációs kapcsolatban, a nyelvi jelentések rétegében, a nyelvi érintkezés sajátágaiban és bizonyos nyelvhasználati hagyományokban vannak. — Az előadó a zavaroknak avval a csoportjával foglalkozott behatóan, amely a kommunikációs folyamat torzulásaiból nő ki. Ennek fajtái: 1. a kettősértelműség — célzás, amely a szövegjelentés eltérő rétegeinek egyidejű jelenlétéből adódik; 2. a félreértés, amely a közlemény jelentésének és értelmének különválásán alapul; 3. az általánossal való helyettesítés, azaz a nyelvi folyamatok szándékolatlan csonkító valóságfeltárása; 4. a közhely mint az általánossal való helyettesítés nyelvileg rögzített formája; 5. a zsargon, vagyis bizonyos rétegnyelvek stratégiai változata.

1977. május 10. Általános nyelvészeti szakosztály. J. D. APRESZJAN, Nyelvi anomália és logikai ellentmondás.

1977. május 24. Magyar szakosztály. BALOGH LAJOS, Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. — Az előadó bevezetőül azokról a változásokról szólt, amelyek az utóbbi évtizedekben a falu társadalmi rétegződésében bekövetkeztek. A mai falu lakosságának összetétele korántsem olyan homogén, mint 30–40 évvel ezelőtt. A paraszti foglalkozásuk mellett a legtöbb helyen jelentős számú ipari munkás is él, akiknek standard nyelvhasználata a táji sajátosságokkal színezett regionális köznyelv. De még a parasztság fiatalabb korosztálya és középgenerációja is kétnyelvű: familiáris, munkahelyi környezetben nyelvjárásban beszélnek, egyéb situációkban azonban ők is a köznyelv regionális változatát használják. A két szélsőséges pólus — az archaikus nyelvjárás és a köznyelv — között az átmeneti változatoknak igen széles skálája alakul ki. A beszélő nyelvi magatartását alapvetően a foglalkozás, a műveltség, az iskolázottság és a beszédhelyzet határozza meg. Mindebből az következik, hogy a társadalmi tényezőktől erősen determinált nyelvhasználat, a különböző nyelvi szintek analízise aligha képzelhető el a szociolingvisztika kutatási módszereinek alkalmazása nélkül. — A továbbiakban röviden megemlítette Basil Bernsteinnek a korlátozott kódról szóló elméletét, főleg abban a vonatkozásban, hogy a nyelvjárásiasság mennyiben minősül hátrányos helyzetnek az iskolai oktatásban és a gyakorlati élet különböző területein. Itt tért ki azokra a kutatási eredményekre is, amelyek Bernstein elméletének továbbfejlesztéseként német nyelvterületen

bontakoztak ki. Példaként bemutatta F. X. Gfirtner szótagredukciós beszédindexét, amelyet szövegelemzése során a nyelvjárásiasság fokának mérésére dolgozott ki. Hangsúlyozta, hogy a nyelvi kiegyenlítődés folyamata hazai körülmények között is létező, reális tény, éppen ezért a változások vizsgálata fontos feladatot jelent a mi nyelvtudományunk számára is. Végezetül a kutatások módjaival, a magyarban is alkalmazható beszéd szintmérésekkel kapcsolatban vetett fel néhány gondolatot.

1977. október 7. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. GIAMBATTISTA PELLEGRINI, A ladin nyelv problémája.

1977. október 18. Germanisztikai-romanisztikai szakosztály. KNEZSA VERONIKA, A skóciai nyelvjáráskutatások. — Az előadás a következő kérdésekkel foglalkozott: 1. A skót nyelvjárássok leírása a XIX. században (szógyűjtemények, hangtani leírások). 2. Skót nyelvjáráskutatók Németországban és Svájcban. 3. A két nagy skót szótár (Scottish National Dictionary és Dictionary of Older Scottish Tongue) szerkesztése. 4. A Linguistic Survey of Scotland megalapítása 1948-ban: a skóciai nyelvjárássok teljes feltérképezése, nemcsak az angolszász eredetű nyelvjárássoké, hanem a gael-kelta nyelvjárássoké is. 5. A nyelvjáráskutatás módszerei (strukturalista feldolgozás). Elsősorban hangtani vizsgálatok, a nyelvjárássok hangrendszerének megállapítása: ez lehetővé teszi a szubsztrátumok (gael-kelta és skandináv) hatását és a nyelvi interferenciák vizsgálatát is. Morfológiai és grammatikai rendszerek vizsgálata. 6. Szóföldrajz: a heringhalász községek nyelvének, különösen a halászfelszerelések elnevezésének vizsgálata. Szóföldrajz és migráció kérdése. 7. A skót nyelvjárási atlasz.

1977. október 25. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. Országh László professzor köszöntése 70. születésnapja alkalmából. — MOLLAY KÁROLY, Betűneveink és középkori latinságunk eredete. — Az előadó bevezetőül elmondta, hogy betűneveink eredetét nyelvtudományi szakirodalmunk nem tárgyalja (az *iksz* és *ipszilon* kivételével), pedig ez rávilágíthat arra, hogy írásbeliségünk kezdetén melyik nép latinsága jutott nálunk uralomra. A továbbiakban megállapította, hogy kutatásai szerint betűneveink legrégebb rétege (bár vannak magyar eredetű betűneveink is) a németországi latinságból való. Középkori latinságunk kialakulásában is a németországi latinságnak volt döntő szerepe, a franciaországi latinságé inkább közvetett, az olaszországi latinságé pedig kisebb mérvű volt.

Összeállította KESZLER BORBÁLA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb a lományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Schmidt Gyuláné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253/70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

61. **Fabricius-Kovács Ferenc:** *A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája.* 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1971. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. **Gregor Ferenc:** Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.
82. **Szilágyi Ferenc:** Csokonai tájszógyűjtése. 1974. 39,— Ft.
83. Jelentéstan és stilisztika. (A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István és Szűts László.** 1974. 69,— Ft.
84. **Velcsov Mártonné:** Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. 1974. 19,— Ft.
85. **Havas Ferenc:** A magyar, a finn és az észti nyelv tipológiai összehasonlítása. 1974. 16,— Ft.
86. **Kemény Gábor:** Krúdy képzőköltés. 1974. 19,— Ft.
87. **Hajdú Mihály:** Budapest utca neveinek névtani vizsgálata. 1975. 11,— Ft.
88. **Hádrovics László:** Szavak és szólások. 1975. 22,— Ft.
89. Az etimológia elmélete és módszere. Szerkesztette **Benkő Loránd és K. Sal Éva.** 1976. 62,— Ft.
90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI—XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igekötők vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükrözők és tükröjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hoggy* kötőzős összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

130. **Éder Zoltán:** A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.) 20,— Ft.
131. **Sajnovics János.** Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. Szerkesztette **Gulya János** és **Szathmári István.** 1974. 40,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conseriptiones” gyűjteményében. Közzétette **Schram Ferenc.** 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette **Szathmári István.** 1973. 24,— Ft.
134. **Kiss Lajos:** Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.
135. **Vekerdi József—Mészáros György:** A magyarországi oláh cigány nyelvjárás mondatana. 1974. 40,— Ft.
136. **Szathmári István:** A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika. 1974. 12,— Ft.
137. **Deme László:** Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. 1974. 16,— Ft.
138. Anyanyelvünk az általános iskolában. Szerkesztette **Szathmári István.** 1974. 20,— Ft.
139. A beszéd-szimpozion magyar előadásai. Szerkesztette **Molnár József, Wacha Imre.** 1976. 30,— Ft.
140. Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen. Szerkesztette **Szathmári István** és **Ördög Ferenc.** 1975. 60,— Ft.
141. **Király Péter:** A magyarok említése a Konstantín- és a Metód-legendában. 1974. 20,— Ft.
142. **Rácz Endre:** Anyanyelvi nevelésünk korszerűsítéséről. 1975. 6,— Ft.
143. **Sallai János—Szendé Tamás:** A szünet mint funkció. 1975. 20,— Ft.
144. Heves megye földrajzi nevei II. Füzesabonyi járás. Közzétette **Pelle Béláné.** 1976. 36,— Ft.
146. **D. Máta Mária:** Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1976. 24,— Ft.
148. **Király Péter:** A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. **Rácz Endre:** Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20.— Ft.
151. **Erdődi József:** Időszámításunk. 1977. 10.— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 25., 26., 31., 32. és 34. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

12. **Posgay Ildikó:** Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella:** A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.
15. **Mészárosné Varga Mária:** Bazsi község mai névanyagának vizsgálata. 1975. 140 lap.
16. **Bózsöny Ferenc:** A nagyítás, túlzás, kicsinyítés stilisztikai vizsgálata a Magyar Rádió nyelvében. 1975. 166 lap.
17. **Szekér Endre:** A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. 1975. 151 lap.
18. Stilisztikai elemzések. Szerkesztette **Nagy Ferenc.** 1976. 169 l.
19. **Szalai Ágnes—Viant Katalin:** Két tanulmány az alkalmazott nyelvészet köréből. 1976. 103 l.
20. **Sasvári László:** A Tokaj térségben élt görögök (és rácok) nyelvi emlékei. 1976. 72 l.
21. Vita a nyelvtudomány jövőjéről. Szerkesztette **I. Gallasy Magdolna.** 1976. 84 l.
22. **A. Molnár Ildikó:** Weöres Sándor költői nyelvének hangtanából. 1977. 119 l.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén +2 Ft portókötséget számítunk fel.